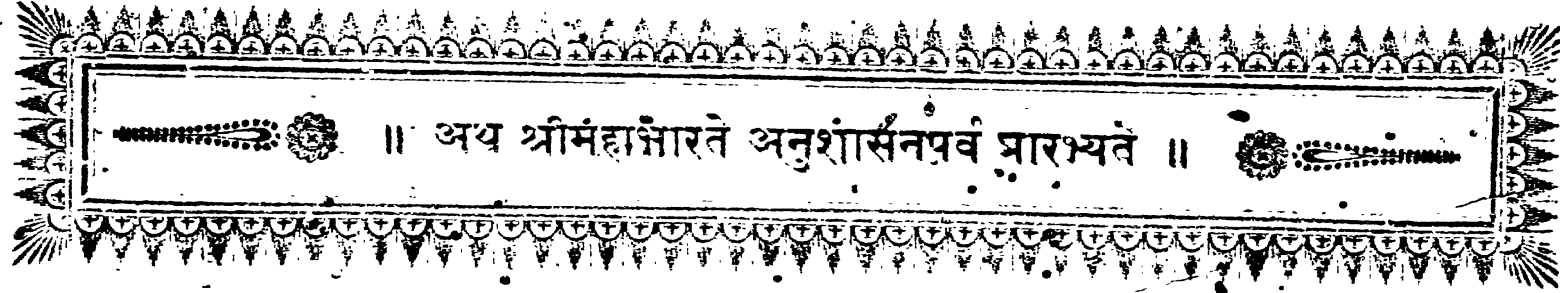
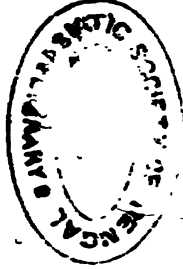

951

52. 75
080776

S/O
891 210 3
M 214
~~V. 7~~

महाराजसमर्प

आतनापीडापरस्यैकतः कुर्युर्नकुतश्चिदित्यर्थः मार्दवात् मार्दवमवलम्ब्य ॥ २७ ॥ श्रेयः परलोकहितं तदेव अव्ययोलाभः सच शत्रून् हत्वैवलम्ब्य इत्यप्यादृत्य योज्यं यथायजमानः पशुनिघ्नपशुमात्मा च
सर्वमनयत्वेवं शूरः परस्त्वं चेत्यर्थः ततश्च लाभ्योलाभार्हः पुमांश्च बलिभ्यः सर्वेभ्यः प्रशस्तः श्रेष्ठश्च स्यात् शत्रुबाल्लोकत्रये पिमान्भोमवतीत्यर्थः यस्तु अस्मिन्सर्पकुलिते बहूपकारिणि हंतव्ये कालालाभोऽस्म्यम
भूविद्वत्सिद्धिः स एव सत्यः शाश्वतः श्रेयोलाभः सचेतव एनं हंतुमनिच्छत्या न स्यात् तस्माद्धंतव्य एवायमित्यर्थः ॥ २८ ॥ गसनिगृह्य कामाभिः दृष्टलाभः नमुकादृढव्या नोऽस्माकमशत्रौ भुजगे कस्माद

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्तिकुतः कोपाच्च यातनां ॥ मार्दवात्सम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २७ ॥ लुब्धक उवाच हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्याद् लाभ्योला
भ्यः स्यादलिभ्यः प्रशस्तः ॥ कालालाभो यस्तु सत्यो भवेत श्रेयोलाभः कुलितेऽस्मिन् हते स्यात् ॥ २८ ॥ गौतम्युवाच कानुप्राप्तिर्गुणशत्रुनिहत्य का कामा
भिः प्राप्य शत्रुं न मुक्ता ॥ कस्मात्सौम्याहं न क्षमेनो भुजगे मोक्षार्थं वाकस्य हेतोर्न कुर्या ॥ २९ ॥ लुब्धक उवाच अस्मादेकादहवोरक्षितव्या नैको बहुभ्यो
गौतमिरक्षितव्यः ॥ कृतागसंधर्मविदस्य जन्तिसरोत्पपापमिमं जहत्वं ॥ ३० ॥ गौतम्युवाच नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते लुब्धकजीवितं वै ॥
गुणंचान्यनास्य वधे प्रपश्येत्स्मात्सर्पलुब्धकमुच्यते जीवं ॥ ३१ ॥ लुब्धक उवाच वृत्रहत्वा देवं राट् श्रेष्ठभाग्यै र्जहत्वां भागमवाप चैव ॥ शूलीदेवो देववृत्तं
चरत्वं क्षिप्रं सर्पजहिमा भूते विशंका ॥ ३२ ॥ भीष्म उवाच असकृद्योच्यमाना पि गौतमी भुजगं प्रति ॥ लुब्धकेन महाभागापापेनैवा करोन्मतिं ॥ ३३ ॥
इषदुच्छ्रुमानस्तु रुद्धात्संस्तभ्य पन्नगः ॥ उत्सर्जं गिरं मंदां मानुषीं पाशप्रीडितः ॥ ३४ ॥ सर्प उवाच कान्वर्जुनकदोषोऽत्र विद्यते मर्मचालिना ॥ अस्वतं
त्रहिमा मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ ३५ ॥ तस्यायं वचनां दृष्टो न कोपेन न काम्यया ॥ तस्य तत्किल्बिषं लुब्धविद्यते यदि किल्बिषं ॥ ३६ ॥ लुब्धक उवाच यद्य
न्यवशागेनेदं कृतं तं पन्नगाशुभं ॥ काष्णवै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३७ ॥ मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दंडचक्रादयो यथा ॥ कारणत्वं प्रकल्प्यते तथा त्वम
पि पन्नगः ॥ ३८ ॥ किल्बिषी चापि मेव ध्यः किल्बिषी चासि पन्नगः ॥ आत्मानं करणं त्वत्त्वमाख्यासि भुजगमः ॥ ३९ ॥

हं न क्षमे अपि तु क्षमे एव मोक्षेणार्थं श्रेयः कुर्यामेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्यजन्ति नाशयन्ति ॥ ३० ॥ मे पुत्रको जीवितं संप्राप्स्यते गुणपुण्यं जीवं जीवं ॥ ३१ ॥ शूलीयज्ञहत्वेति संबंधः ॥ ३२ ॥ ३३ संस्तभ्य
वैर्यमालम्ब्य ॥ ३४ ॥ अचूचुदत् प्रेरितवान् ॥ ३५ ॥ किं किल्बिषं चेदस्ति तर्हि प्रयोक्तुरेव न प्रयोज्यस्य समशरस्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यदीति प्रयोजकवत्ययोज्योपिवधकारणत्वाद् व्युत्पद्यतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मृदिति
यद्यपि दंडादिवत्त्वं अन्यवशास्तथाऽपि चेतनत्वात् किल्बिषीत्यवश्यं बोध्योसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सर्वइति चेतनत्वेपि गजादिवत्परप्रेर्यत्वेनावशात्वाहं दितु न्यत्वमेवममेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अथवेति तेपि आयुधादयोपि अयमर्थः आयुधं हि अयस्कांतवत्परहृत्प्रयोजयति तेनायुधकर्तापि प्रयोजकस्तस्य चायं कारयिता प्रहर्तुकात्मः प्रयोजक इत्यन्योऽन्यप्रयोज्यत्वान्न कस्यचिद्वत्त्वमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ फलितमाह एवमिति चेतनत्वाद्ध्यत्वममचेन्मन्यसे नर्ह्येकस्मिन्वधकार्ये साक्षात्परपरया बहूनां प्रयोजकत्वमस्तीति सर्वेषु यथाविभागं किलिषंनेम्येवेत्यर्थः समवायेऽमुदाये ॥ ४२ ॥ कर्ता प्रस्तुतक्रियायां त्वमेव वध्योसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ असतीति यतः कृतेऽपि असति दुष्टे कार्ये दोषे हेतुः कर्तानलिप्यते तवमते तस्मात्चोरादि रत्रैवराज्ञावध्यः प्रायश्चित्ताचनस्यात् तथाच शास्त्रानर्थक्यं प्रेत्य स्वादंति ते च तानित्यादेरपामाण्यं च स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥ कार्येति कारणे कर्त्तरि सति कुठारोद्यमनादिकार्येण छिदिक्रिया जायते असत्यपि कर्त्तरि रितरुशास्वांतनिघर्षेण कार्येण तज्जेनाग्निनावनदाहक्रिया जायते तस्माच्छाखाया इव ममापि कर्तृत्वं अप्रयोजकत्वान्न दोषहेतुः विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यदोतिकारणत्वेन प्रयोज्यकर्तृत्वेन तवमतो हंत

सर्प उवाच सर्वे एतेत्यस्ववशादं डचक्रादयो यथा ॥ तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥ अथवां मतमेतत्ते तेप्यन्योऽन्यप्रयोजकाः ॥ कार्यकारण संदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ४१ ॥ एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किलिषी ॥ किलिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किलिषं ॥ ४२ ॥ लुब्धक उवाच कार णं यदि न स्याद्वैनकर्ता स्यात्स्वमप्युत ॥ विनाशकारणं त्वंच तस्माद्ध्योऽसि मे मतः ॥ ४३ ॥ असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नगलिप्यते ॥ तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्ध्यः किं बहु मन्यसे ॥ ४४ ॥ सर्प उवाच कार्याभावे क्रियान स्यात्सत्यसत्यपिकारणे ॥ तस्मात्स मे स्मिन्हेतौ मेवाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५ ॥ यद्यहं कार्णत्वेन मतोलुब्ध कतत्त्वतः ॥ अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किलिषी जंतुनाशने ॥ ४६ ॥ लुब्धक उवाच वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालपाती नृशंसकृत् ॥ भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्नगगाध मे ॥ ४७ ॥ सर्प उवाच यथा हवींषि जुह्वानामखे वै लुब्धकं त्विजः ॥ न फलं प्राप्नुवंत्यत्र फलयोगे तथा त्यहं ॥ ४८ ॥ भीष्म उवाच तथा ब्रुवत तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्यु चोदिते ॥ आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चामवीदिदं ॥ ४९ ॥ मृत्युरुवाच प्रचोदितो हं कालेन पन्नगत्वा मचूचुदं ॥ विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥ ५० ॥

हिंसास्वायावायुरिव ममापि प्रयोगे प्रवर्तनेऽन्योस्ति कर्ता स एव जंतुनाशने किलिषी भवेत् वस्तुतस्तु वायो रिव तस्यापि न किलिषित्वमिति भावः ॥ ४६ ॥ वध्य इति धीपूर्वकारी हिंसास्वभावस्त्वं कुतर्केऽक्षसाधर्म्य मात्मनो ब्रुवाणो दुर्बुद्धित्वाद्ध्योसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवमृत्विगादिव दन्यप्रेर्यत्वान्नाहं किलिषी किंतु मम प्रयोजक एव शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति सर्प उवाच यथेति ॥ ४८ ॥ यथास्ते नंगजो हंति ग जंच महामात्रः प्रेरयति महामात्रं च प्रभुः प्रयुंक्ते प्रभुं च स्तेना पराध इति स्तेनः स्वापराधेनैव हन्यते न तत्र राजमहामात्रगजानां दोषगंधोऽस्ति एवं भीष्मादीन्निघ्नतो पितवजस्येव न दोषोऽस्तीति शेषं यथात्यर्थं मृत्युः प्राणानामपहर्त्रादेवता ॥ ४९ ॥ कालेन ईश्वरेण ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ कालात्मकाः कालस्येव आत्मास्वभावोऽप्येकानि कालानुसारिण इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ भावाभावौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आ
 त्मिज्यमित्यौ दुल्लोमिरिति म्भायेन आत्मने च यजमानाय च यकामं कामयते तमामायतीति श्रुतेऽश्वात्मवद्विजोऽपि फलांशभाक्कमतो मृत्युसर्पोऽवधस्य कारणं संतौ न अकारणं भवत इत्याह मृत्युरिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 आवां बोधेण द्वेषादिना युक्तौ त्वयानमंतव्यौ किंतु विवशौ अतः प्रतोऽस्यावयोर्गजमहामात्रयो रिव न किल्बिषमस्तीत्याहुः विवशाविति ऋत्विजोऽपि फलराशिण एव फलमस्ति न विरक्तस्येति भावः ॥ ६५ ॥

यथा वायुर्जलधरा न्विकर्षति ततस्ततः ॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहं वशानुगः ॥ ५१ ॥ सात्विकाराजसाश्चैव तामसा ये च केचन ॥ भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त
 ते ह जंतुषु ॥ ५२ ॥ जंगमाः स्यावराश्चैव दिवि वायु दिवा भुवि ॥ सर्वे कालात्मकाः सर्पकालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तयश्च लोके स्मिंस्तथैव च निवृत्तयः ॥
 तासां विकृतयो याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतं ॥ ५४ ॥ आदित्यश्चंद्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ॥ अग्निः स्वपृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवो दितिः ॥ ५५ ॥ सरितः सा
 गराश्चैव भावाभावौ च पन्नगः ॥ सर्वे कालेन सृज्यंते हियं ते च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥ एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वंसदोषं सर्पमन्यसे ॥ अथ चैवंगते दोषे मयित्वमपि दोषवान्
 ॥ ५७ ॥ सर्प उवाच निर्दोषं दोषवंतं वान्त्वां मृत्यो ब्रवीम्यहं ॥ त्वया हं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५८ ॥ यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ॥ दो
 षो नैव परीक्ष्यो मे नस्तत्राधिकृता वयं ॥ ५९ ॥ निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ॥ मृत्योरपि न दोषस्यादिति मे तत्र प्रजोजनं ॥ ६० ॥ भीष्म उवाच
 पत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६१ ॥ मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ॥ उभयं कारणं मन्ये नकारं धर्मकारणं ॥ ६२ ॥ धिक्कृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं स
 तां ॥ त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणं ॥ ६३ ॥ मृत्युरुवाच विवशौ कालवशाद्वावां निर्दिष्टकारिणौ ॥ नावां दोषेण गंतव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्य
 सि ॥ ६४ ॥ लुब्धक उवाच युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ॥ हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुं ॥ ६५ ॥ मृत्युरुवाच याकाचिदे
 व चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता ॥ पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६६ ॥

युवामिति भो मृत्युपन्नगौ यद्वियुवां कालवशौ तर्हि मे ममतटस्थस्य परोपकर्तृहर्षः अपकर्त्रोश्च युवयोरुपरि द्वेषो वा यथा स्यातां तथा ब्रूतं एतत् अहं वेदितुमिच्छामीत्यभ्याहारपूर्वकं योज्यं एवं सर्वस्य परस्वशत्वे उप
 कर्त्रपकर्त्रोः स्तुतिनिन्देन स्यातामिति भावः ॥ ६६ ॥ परमार्थतः परिहारमाह येति ईश्वराधीनो जनः सदसद्वा कुर्वाणो न स्तुत्यो न वानिच्छति भावः ॥ ६७ ॥

व्यवहारतस्तु मृत्युः पूर्वोक्तमेव परिहारमाह तस्मादिति दोषेण युक्ताविति शेषः गंतव्यौ ज्ञातव्यौ यो हिरागादिमानुहंतिसपापेन लिप्येते तं प्रतिशस्त्रं प्रवर्तते यस्तु न तथा नासौ दोषभाग्भवति यथोक्तं भगवता यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्धर्मस्य न लिप्यते हत्वापि स इमां लोकान् हन्ति न निबध्यत इति ॥ ६८ ॥ प्राणिकर्मानुरोधात्सदसद्वाफलं ददत्त ईश्वरस्तत्प्रयुक्ता अन्येवानवैषम्यादिभाजो भवन्तीत्याह अथेत्यादिना धर्मस्यार्थः फलं तत्र विषये सर्वस्य कर्तुः प्रवशत्वादधर्मवद्भर्माधिक्यं फलं ददाति न वेति संशये च्छेत्तव्ये अब्रवीत्कालः ॥ ६९ ॥ संगिनामेव धर्माधर्मफलं भवति न त्वसंगानामस्माकमित्याशयवानाह नहीति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तस्मादुभौ कालवशां वावां निर्दिष्टकारिणौ ॥ ज्ञावां दोषेण गंतव्यौ त्वया लुब्धक कर्हि चित् ॥ ६८ ॥ भीष्म उवाच अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन् धर्मार्थसंशये ॥ अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुन कंतथा ॥ ६९ ॥ काल उवाच न त्वहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धकं पन्नगः ॥ किल्विषीजं तु मरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ७० ॥ अकरोद्यदयं कर्म तन्नोर्जुन कचोदकं ॥ विनाशहेतुर्नायस्य वध्यते यं स्वकर्मणा ॥ ७१ ॥ यदनेमि कृत्स्नं कर्म तेनायं निधनं गतः ॥ विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशावयं ॥ ७२ ॥ कर्मदायादवां लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ॥ कर्माणि चोदयंतीह यथान्योन्यं तथा त्रयं ॥ ७३ ॥ यथा मृत्पिंडतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥ एवमात्मवान् ॥ न च यं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणं ॥ ७४ ॥ यथाच्छाया तपौ नित्यं सुसंबन्धौ निरंतरं ॥ तथा कर्म च कर्ता च संबन्धावात्मकमभिः ॥ ७५ ॥ एवं नाहं नैव मृत्युर्न सर्पो न तथा भूम्बुवाच नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणं ॥ स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ७६ ॥ मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ॥ यातु कालस्तथा मृच्छमाभूः शोकं परो नृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययैल्लोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥ ७७ ॥ नैव त्वयारुतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ॥ कालेनैतत्कृतं विद्धि निहतायेन पार्थिवः ॥ ७८ ॥ वैशंपायन उवाच इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ॥ युधिष्ठिरो महातेजाः प्रपच्छेदं च धर्मवित् ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते आनुशासनिके पर्वणि अनुशासनपर्वणो दानधर्मे गौतमी लुब्धकव्यालमृत्युकालसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ७१ ॥ कर्मैव दयादः पुत्रवत्तारकं तद्वा न कर्मसंबन्धः कर्मफलयोगः तदेव लक्षणं पुण्यपापवत्ताज्ञापकं यस्य तथा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ कर्मैव प्रत्ययः कारणं येषां तान् लोकान् स्वर्गनरकादीन् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत्कर्म पुत्रशोकप्रदं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ आख्यायिकाफलं माहृद्वाभ्यां एतदिति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इत्यानुशासनं नैलं भारतभावं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥

अनिवार्यस्यापिमृत्योर्जयमूर्ध्वरेताः करोति गृहस्थस्त्वितिथिभक्त्यैवतंजयतीत्यातिथ्यप्रशंसार्थोयमध्यायः पितामहेत्यादिः ॥ १ ॥ अर्थः प्रयोजनं यत्र तादृशयाकथयासहितं किंचिदाख्यानं श्रोतुमिच्छामी
 युधिष्ठिर उवाच पितामहमहाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतांवर ॥ १ ॥ भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ॥ कथ्यमानं
 त्वया किंचित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ इत्येतत्सर्वमाचक्ष्वतत्त्वेनापि च पार्थिव ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्यु
 दाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥ मनोः प्रजापते राजन्निश्चवाकुरभवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः
 ॥ ५ ॥ दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाभि भारत ॥ माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥ दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सत्ये तपसि
 दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७ ॥ मंदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ धनुर्वेदे च वेदे च निरतो यो भवत्सदा ॥ ८ ॥ मंदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पा
 कोषं वांश्वापि देवराज इवापरः ॥ सुवीरस्य तु पुत्रो भूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ९ ॥ पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नामनामतः ॥ १० ॥ धर्मात्मा
 ॥ ११ ॥ दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिस्तमः ॥ तस्येंद्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनैः ॥ १२ ॥ विषये वा स वस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ॥ रत्नैर्धनैश्च पशुभिः
 सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ॥ १३ ॥ नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदा भवत् ॥ न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ १४ ॥ व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः
 क्वचित् ॥ सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ॥ धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तो था विकल्पनः ॥ १५ ॥ शृज्वा च दांतो मेधावी ब्रह्मण्यः संन्यसंगरः ॥ न चावमंतादा
 ता च वेदवेदांगपारंगः ॥ १६ ॥ तं नर्मदादेव नदीपुण्याशीतं जलाशिवा ॥ चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १७ ॥ तस्यां जज्ञे तदानघांकन्याराजीवलोचना ॥
 नाम्ना सुदर्शमारजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १८ ॥ तादृग्यूपाननारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ॥ दुर्योधनसुताया हंगभवद्दरवर्णिनी ॥ १९ ॥ तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजक
 न्यां सुदर्शनां ॥ भूत्वा च ब्राह्मणो राजन्वरयामास तं नृप ॥ २० ॥ दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ॥ नदित्सतिसुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनां ॥ २१ ॥ ततो
 स्थवितते यज्ञेनष्टो भूद्भव्यवाहनः ॥ ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २२ ॥ त्वर्थः ॥ २ ॥ तत्त्वेन याथातथ्येन नत्वात्मवपोत्तवननादिवद्भूतार्थत्वेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ चकमे कामयामास ॥ २१ ॥ असवर्णः अक्षत्रियः नदित्सति न दातुमिच्छति ॥ २२ ॥ वितते त्रेताग्निसाध्ये नष्टः अदर्शनंगतः ॥ २३ ॥

म.भा.टी.

॥ ४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कल्प्यं प्रातः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिशं दक्षिणां विजयता विजेतुमिच्छता आहृतं न वं वा सोयस्यास्तां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वसो र्यारा संतां घृतधारां ॥ ३५ ॥ गर्भे
दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ॥ येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥ २४ ॥ न त्वल्पं दुष्कृतं नोस्तियेनाग्निर्नाशमागतः ॥ भवतां चाथ वामत्यंतत्वे
नैतद्विष्टं श्रुतां ॥ २५ ॥ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ॥ नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६ ॥ तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ॥ स्वं
रूपं दीप्तिमत्त्वा शरदं कसमद्युतिः ॥ २७ ॥ ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ॥ वरयाम्यात्मनो र्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८ ॥ ततस्ते कल्यमुत्थाय त
स्मै राज्ञे न्यवेदयन् ॥ ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ २९ ॥ ततः सरां जातच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनां ॥ अवाप्य परमं हर्षतयेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
अयांच तच तं शुल्कं भगवंतं विभावसुं ॥ नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ॥ ३१ ॥ तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवं ॥ ततः सान्निध्यमघापिमाहि
र्षं त्यां विभावसोः ॥ ३२ ॥ दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयता तदा ॥ ततस्तां समलंकृत्य कन्यामाहृतवाससं ॥ ३३ ॥ ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ प्रति
जग्राह चाग्निस्तुराजकन्यां सुदर्शनां ॥ ३४ ॥ विधिना वेददृष्टेन वसो र्यारामिवाध्वरे ॥ तस्य रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ॥ ३५ ॥ अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भे
चास्यामनोदधे ॥ तस्याः समभवत्पुत्रो नामाग्नेयः सुदर्शनः ॥ ३६ ॥ सुदर्शनस्तुरूपेण पूर्णो दुसदृशोपमः ॥ शिशुरेवाध्यगात्सर्वपरं ब्रह्मसनातनं ॥ ३७ ॥ अथौघवां
न्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ॥ तस्याथौघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोभवत् ॥ ३८ ॥ तामौघवान् ददौ तस्मै स्वयमौघवतीं सुतां ॥ सुदर्शनाय विदुषे भार्यायै दे
वरूपिणीं ॥ ३९ ॥ संगृहस्था श्रमरं तस्तया सह सुदर्शनः ॥ कुरुक्षेत्रे वसद्राजनां घवत्यां समन्वितः ॥ ४० ॥ गृहस्थश्चावजेप्यामिष्ट्युमित्येव स प्रभो ॥ प्रतिज्ञाम
करोद्दीमान् दीमते जाविशां पते ॥ ४१ ॥ तामथौघवतीं राजन् स पावकसुतोऽब्रवीत् ॥ अतिथेः प्रतिकूलं तेन कर्तव्यं कथंचनं ॥ ४२ ॥ येन येन चतुष्येत नित्यमेव
त्वया तिथिः ॥ अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ४३ ॥ एतद्व्रतं मम सदा त्वदिसं परिवर्तते ॥ गृहस्थानां च सुश्रोणिना तिथेर्विद्यते परं ॥ ४४ ॥ प्रमाणेय

पुत्रप्रदाने ॥ ३६ ॥ दशाभ्यां दृग्भ्यां सहितं तदृशं वक्तुं पूर्णोदोरेव वक्ते उपमासादृश्यं यस्य पूर्णोदुसदृशोपमः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ गृहस्थश्च गृहस्थ एव ॥ ४१ ॥ प्रतिज्ञामेवाह अतिथेरिति ॥ ४२ ॥
आत्मनः शरीरस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रमाणं हितज्ञातकं ॥ ४५ ॥

आनु.प.

१३

॥ ४ ॥

॥४६॥ किञ्चिन्नकर्तव्यमिति न अपि तु कर्तव्यमेव ॥४७॥ पृष्ठतः तस्याप्रत्यक्षं गृहे न्वगमत् सदागार्हस्थ्यकाले तदा इध्माहरणकाले ॥४८॥ ब्राह्मणस्तद्वर्षा मृत्युः ॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ तामिति एतत्प्रदानं
 ॥५३॥ रात्रिराजकन्ये ॥५४॥ छंद्यमानः प्रलोभ्यमानः ॥५५॥ भर्तुर्वचनं येन येन तु प्येत नित्यमेव सदा तिथिः अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणे ति पूर्वोक्तं ॥५६॥ विवेशा गृहमिति शेषः विहस्येत्यत्र हः
 निष्क्रान्तिमयिकल्याणितया संनिहितेऽनघे ॥ नातिथिस्तेवमंतव्यः प्रमाणं यद्यहंतव ॥४६॥ तमब्रवीदो घवती तथामूर्ध्नि रुतांजलिः ॥ नमेत्वद्वचनां किञ्चिन्नकर्त
 व्यंकथंचन ॥४७॥ जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनं ॥ पृष्ठतोऽन्वगमद्राजब्रंध्रान्वेषीतदा सदा ॥४८॥ इध्मार्थं तु गते तस्मिन् रात्रिपुत्रे सुदर्शने ॥ अतिथिर्वा
 ह्यः श्रीमांस्तां माहौ घवती तदा ॥४९॥ आतिथ्यं कृतमिच्छामित्वया घवरवर्णिनि ॥ प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥५०॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री
 यशस्विनी ॥ विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशांपते ॥५१॥ आसनं चैव पाद्यं च तस्मै कृत्वा द्विजातये ॥ प्रोवाचौ घवती विप्रकेनार्थः किं ददामि ते ॥५२॥ ताम
 सिमे प्रियं ॥५४॥ सतया छंद्यमानोऽन्यैरीप्सि वै नृपकन्यया ॥ नान्यमात्मप्रदानात्स तस्यावब्रेवरं द्विजः ॥५५॥ सा तुराजं सुतां स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ॥ तथेति
 लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभं ॥५६॥ ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवाथ विवेश ह ॥ संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकांक्षिणः ॥५७॥ अथेध्मानमुपादाय संपा
 वकिरुपागमेत् ॥ मृत्युनारीद्रभावेन नित्यं बंधुरिवा न्वितः ॥५८॥ ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकमुत्तस्तदा ॥ तां व्याजहारौ घवतीं क्वासियातेति चासकृत् ॥५९॥
 तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ॥ कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥६०॥ उच्छिष्टं स्मीतिमन्वानालज्जिता भर्तुरेव च ॥ तूष्णीं भूता भवत्साध्यो न
 चोवाचाथ किंचन ॥६१॥ अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ॥ कसासाध्वी कसायाता गरीयः किमतो मम ॥६२॥ पतिव्रता सत्यशीलानित्यं चैवार्जवेरता ॥
 कथं न प्रत्युदेत्यं स्मयं मानायथापुरा ॥६३॥ उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनं ॥ अतिथिं विद्वि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च मां ॥६४॥ अनया छंद्यमानो हं
 भार्यया तव सत्तम ॥ तैस्तैरतिथिस्त्कारैर्ब्रह्मन्नेषावतामया ॥६५॥ अनेन विधिना सेयं मामर्हति शुभानना ॥ अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्वान्कर्तुमर्हति ॥६६॥ कूट
 मुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् ॥ हीनप्रतिज्ञमत्रै नं वधिष्यामीति चिंतयन् ॥६७॥ स इति पाठः स्पष्टार्थः ॥५७॥ ऋषेरपीर्ष्यानासीद्वित्याह अथेति ॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥
 ॥६३॥ ६४॥ अनया त्वद्भार्यया छंद्यमानः प्रार्थ्यमान इति वै परीत्योक्तिः ॥६५॥ अनेन मैथुनरूपेण मामर्हति मां आयाति अनुरूपं स्त्रीदूषणानुगुणं दंडं ॥६६॥ कूटमुद्गरो लोहदंडः हीनप्रतिज्ञां लुक्तातिथिं व्रतं ॥६७॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गुणाः इंद्रियाणितद्विमानिन्योदेवताः पृथिव्याद्याइन्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ शैक्षेण उदात्तादिधर्मवता ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अर्धेनेति ओघवती
नामनदीर्गविष्यतीतिशेषः योगोहीति योगसिद्धेयमतः शरीरद्वयं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पंचेति स्थूलभूतान्यतिक्रम्य आतिवाहिकान् सूक्ष्मभूतमयान् लोकान् प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ राज
सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा च क्षुषागिरा ॥ त्यक्तेर्ष्यस्य क्तमन्युश्च स्मयमानो ब्रवीदिदं ॥ ६८ ॥ सुरतं ते स्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमामम ॥ गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः संप्रा
प्तातिथिपूजनं ॥ ६९ ॥ अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ॥ नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्रादुर्मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते व
सु ॥ अतिथिभ्यो मया देयमिति मेव तमाहितं ॥ ७१ ॥ निःसंदिग्धं यथा वाक्यमेतन्मे समुदाहृतं ॥ तेनाहं विप्रसत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७२ ॥ पृथिवी वायुरा
काशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥ ७३ ॥ नित्यमेव हि पश्येति देहिनां देहसंश्रिताः ॥ सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर
७४ ॥ यथैषाना नृतावाणी मया द्यसमुदीरिता ॥ तेन सत्येन मां देवाः पालयंतु दहतु वा ॥ ७५ ॥ व्रतं तेनादः समभं वहि क्षु सर्वासु भारत ॥ असंरुत्सत्यमित्येवं नैत
न्मिथ्येति सर्वतः ॥ ७६ ॥ उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ॥ वपुषा द्यां च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ७७ ॥ स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रीन् लोकाननुनादय
न् ॥ उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामं न्यनामतः ॥ ७८ ॥ धर्मो ह मस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ॥ प्राप्तः संत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ७९ ॥ विजितश्च त्वया
मृत्युर्योयं त्वामनुगच्छति ॥ रंध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥ ८० ॥ न चास्ति शक्तिश्चैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ॥ पतिव्रता मिमांसा ध्वीत बोद्धी क्षितुम
प्युत ॥ ८१ ॥ रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ॥ अधृष्यादियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ८२ ॥ एषा हितपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ॥ पावनार्थं च लोक
स्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ८३ ॥ अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ॥ शरीरेण महाभागा योगोत्थस्यावशो स्थितः ॥ ८४ ॥ अनया सह लोकांश्च गता सितपसा
जितान् ॥ यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्समातनान् ॥ ८५ ॥ अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ॥ निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमं ॥ ८६ ॥ पंचभू
तान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोजवः ॥ गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च तेजितौ ॥ ८७ ॥ स्नेहो रागश्च तंद्रीचमोहो द्रोहश्च केवलः ॥ तव शुश्रूषयाराज न राजपुत्र्या
विनिर्जिताः ॥ ८८ ॥ भीष्म उवाच शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनारथमुत्तमं ॥ युक्तं प्रगृह्य भगवान्वासवोऽप्याजगाम तं ॥ ८९ ॥ मृत्युरात्मा च लोकाश्च
जिता भूतानि पंच च ॥ बुद्धिः कालो मनो व्योम काम क्रोधौ तथैव च ॥ ९० ॥ नित्यपिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वासवोऽप्याजगाम तं ॥ ९० ॥ बुद्धिरित्यादावपि जितेत्यनुषंगः ॥ ९० ॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह तस्मादिति ॥ ११ ॥ क्रतुशतेनापिनतुल्यं किंतुततोप्यधिकमित्यर्थः यद्वातक्रतुशतेनेतिप्रथमातृतीययोर्व्यत्यासः तेनक्रतुशतमपिनतुल्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सअतिथिः योनपूजयेत्तस्मैदु
 ष्कृतं दत्त्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ बुभूषताभूतिमिच्छता ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्यानुशासनिकेपर्वणि नै० भा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऋचीकस्यात्मजइत्यत्रअजीग
 र्तात्मजइतिबोध्यं सोजीगर्तसौयवसिमृषिमशनयापरीतंतस्यहत्रयः पुत्राआसुःशुनःपुच्छःशुनःशेषःशुनोलांगूलइतिश्रुतेःशुनःशेषस्यपिताऽजीगर्तइत्यवगमात् कल्पांतराभिप्रायेणवाइदंज्ञेयं ॥ ६ ॥ देवांस्तोषयि

तस्माद्गृहाश्रमस्यस्यनान्यद्वैवतमस्तिवै ॥ क्रतेतिथिनरव्याघ्रमनसैतद्विचारय ॥ ११ ॥ अतिथिःपूजितोयद्विध्यायतेमनसाशुभं ॥ नतक्रतुशतेनापितुल्यमा
 दुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ पात्रंत्वतिथिमासीच्चशीलाढ्यंयोनपूजयेत् ॥ सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ॥ १३ ॥ एतत्तेकथितंपुत्रमयाख्यानमनुत्तमं ॥ य
 थाहिविजितोमृत्युर्गृहस्थेनपुराभवंतं ॥ १४ ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमं ॥ बुभूषताभिमतंव्यंसर्वदुश्चरितापहं ॥ १५ ॥ इदंयःकथयेद्विद्वानहन्य
 हनिभारत ॥ सुदर्शनस्यचरितंपुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशासनप०दानधर्मेसुदर्शनोपाख्यानेद्विती
 योऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मण्यंयदिदुष्प्राप्यंत्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ॥ कथंप्राप्तंमहाराजक्षत्रियेणमहात्मना ॥ १ ॥ विश्वामित्रे
 णधर्मात्मन्ब्राह्मणत्वंनरर्षभ ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनतन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ तेनत्यमितवीर्येणवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ हतंपुत्रशतंसद्यस्तपसापिपितामह ॥ ३ ॥
 याबुधानाश्रवहवोराक्षस्तस्मिन्मतेजस्रः ॥ मम्युनाविष्टेहेनसृष्टाःकालांतकोपमाः ॥ ४ ॥ महान्कुशिकवंशश्चब्रह्मर्षिशतसंकुलः ॥ स्थापितोनरलोकेस्मिन्वि
 द्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५ ॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैवशुनःशेषोमहातपाः ॥ विमोक्षितोमहासत्रात्पशुतामप्युष्मगतः ॥ ६ ॥ हरिश्चंद्रकृतौदेवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ॥ पु
 त्रतामनुसंप्राप्तोविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ ७ ॥ नाभिवादयतेज्येष्ठदेवरातंनराधिप ॥ पुत्राःपंचाशदेवापिशभाःश्वपंचतांगताः ॥ ८ ॥ त्रिशंकुर्वंधुभिर्मुक्तए
 ॥ १० ॥ तपोविघ्नकरीचैवपंचचूडासुसंमता ॥ रंभानामाप्सराःशापाद्यस्यशैलत्वमागता ॥ ११ ॥

त्वतैर्मोक्षितःसन्पुत्रतांविश्वामित्रस्यानुसंप्राप्तइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ नाभिवादयतेननमस्कुर्वीति अनुस्वारलोपआर्षः देवरातंदेवैर्विश्वामित्रायदत्तंतेनचज्येष्ठकृतंसंतं शमायेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ बंधुभिर्मुक्तः वसिष्ठशा
 पेनचांडालतांगतत्वात् दिवंयेननीतः ॥ ९ ॥ १० ॥ पंचचूडाःबलयभेदायस्याःसा चूडाबलयभेदेस्यादितिमेदिनी ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ वाग्निरिति त्रिशंकुं याजयन् विश्वामित्रो वसिष्ठपुत्रैः शमः श्वपचस्य याजकस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति तं शापमृतं कर्तुं विश्वामित्रः कस्यां चिदापदि श्वजाघनीं चौर्येणार्जयित्वा पक्तुमारभे तामि
द्रः श्वेन रूपेण तद्वान् तावतैवायं शापान्मुक्तो वर्षचंद्र इति देवसेनानामग्रगः श्रेष्ठः इंद्रः ॥ १४ ॥ ज्वलित तारा रूपेण ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मतंगस्य ब्राह्मण्यां शूद्रा जातस्य चंडालस्य यथा महता पितृपसा
ब्राह्मण्यमप्राप्यं जातं तथैवैतन्मम जाति त्वंतु यथा जातं तथा वदस्व ॥ १८ ॥ स्थानेयुक्तं कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् विश्वामित्र इति शेषः ॥ १९ ॥ इति श्री महाभारते आनुशासनिके पर्वणि अनु० नै० भा०

तथैवा स्य भयाद् द्वावसिष्ठः सलिले पुरा ॥ आत्मनं मज्जयन् श्रीमान् विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२ ॥ तदा प्रभृति पुण्याह विपाशाभून्महानदी ॥ विख्याता कर्मणा
तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ वाग्निश्च भगवा म्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ॥ स्तुतः प्रीतमना श्वांसीच्छापाच्चैनममुंचत ॥ १४ ॥ ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां
तथैव च ॥ मध्ये ज्वलितो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशं ॥ १५ ॥ तस्यैतानि च कर्माणि तथा न्यानि च कैरव ॥ क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६ ॥ किमे
तदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ देहांतरं मनास्म्यकथं स ब्राह्मणो भवत् ॥ १७ ॥ एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ मतंगस्य यथा तत्त्वं तथैव तद्ददस्व मे ॥ १८ ॥
स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्ररतर्षभ ॥ चंडाल्योनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान् ॥ १९ ॥ इति श्री महाभारते आनुशासनिके प० अनुशासन प० विश्वामित्रो
पाख्यानोऽर्थाध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ॥ ब्राह्मणत्वं गतस्नात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १ ॥ भरत
स्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ॥ बभूव भरत श्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥ २ ॥ तस्य पुत्रो महानासीज्जुर्नाम नरेश्वरः ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्तमंगायस्य महात्म
नः ॥ ३ ॥ तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिंधुद्वीपो महायशः ॥ सिंधुद्वीपाच्च राजर्षिर्वलाकाश्चोमहाबलः ॥ ४ ॥ वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्दर्मइवापरः ॥ कुशिकस्तस्य
तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५ ॥ कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः ॥ अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुपावसत् ॥ ६ ॥ कन्याजज्ञे सुतात्तस्य वने नि
वसतः सतः ॥ नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिभाभुवि ॥ ७ ॥ तां वरे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः ॥ ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८ ॥ स
तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ॥ दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥ ९ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ श्रूयतामिति ब्राह्मणेष्वपि ऋषिष्वं च दृष्ट्वंगो प्रवर्तकत्वं वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वल्लभो नाम ॥ ५ ॥ प्रसवेन सोमाभिषवनिमित्तेन अर्थी पुत्रार्थी ॥ ६ ॥ सुतात्
सोमाभिषवोऽपलक्षिता यज्ञान् वन्यद्रव्यविहितात्तादृशी वनवासयो ग्यैव कन्याजज्ञे ॥ ७ ॥ भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं ॥ ८ ॥ ९ ॥

बत्स्यसि उद्वाहेन प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ असंसक्तो निःसंशयः ॥ ११ ॥ एकतः एकं ॥ १२ ॥ आदित्यं अदितेः पुत्रं ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंद इच्छा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वरेण पुत्रैर्दास्यामीत्यनुग्रहेण ॥ २१ ॥
 प्रत्याख्याय पुनर्यातिमब्रवीद्राजसत्तमः ॥ शुल्कं प्रदीयतां मत्स्यं ततो वत्स्यसि मे सुतां ॥ १० ॥ ऋचीक उवाच किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ॥ दु-
 हितुर्ब्रूत्य संसक्तो मा भूत्तत्र विचारणा ॥ ११ ॥ गाधिरुवाच चंद्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरं हसां ॥ एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२ ॥
 भीष्म उवाच ततः स भृगु शार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ॥ अब्रवीद्गुणदेवमादित्यं पतिमं भसां ॥ १३ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां ॥ सहस्रं वात-
 वेगानां भिक्षेत्वा दिवसत्तम ॥ १४ ॥ तं येति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमं ॥ उवाच यत्र ते छंदस्तत्रोत्थास्यंति वाजिनः ॥ १५ ॥ ध्यातमात्रं ऋचीकेन हयानां
 चंद्रवर्चसां ॥ गंगाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसां ॥ १६ ॥ अदूरे कान्यकुब्जस्य गंगायास्तीरमुत्तमं ॥ अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ॥ १७ ॥ ततो
 वै गाधयेतात सहस्रं वाजिनां शुभं ॥ ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं तपतां वरः ॥ १८ ॥ ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ॥ ददौ तां समलं कृत्य कन्यां भृगु-
 सुतां यवै ॥ १९ ॥ जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षि सत्तमः ॥ सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप् पट्ट ॥ २० ॥ संतुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ॥ छंदयामस चै-
 वैनं वरेण वरवर्णिनीं ॥ २१ ॥ मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्याराजसत्तम ॥ अथ तामब्रवीन्माता सुतां किंचिदवाङ्मुखीं ॥ २२ ॥ ममापि पुत्रिभक्तति प्रसादं कर्तुं म-
 हंति ॥ अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महत्तपाः ॥ २३ ॥ ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ गुणवंत-
 तद्ब्रवीमि ते ॥ २५ ॥ क्रंतुस्नाता च सा श्वत्थं त्वं च वत्स मुदुंबरं ॥ परिष्वजेथाः कल्याणितत एव मवाप्स्यथः ॥ २६ ॥ चरुद्वयमिदं चैव मंत्रपूतं शुचिस्मिते ॥ त्वंच सा चो-
 मभुंजीत ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ २७ ॥ ततः सत्यवती तृष्णमातरं प्रत्यभाषत ॥ यदृचीकेन कथितं तं चाचख्यौ चरुद्वयं ॥ २८ ॥ तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं त-
 दा ॥ पुत्रिपूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ २९ ॥ भर्त्राय एष दत्तस्ते चरुर्मंत्रपुरस्कृतः ॥ एनं प्रयच्छ मत्स्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ३० ॥ व्यत्यासं वक्ष्योश्चापि कं-
 रवाम शुचिस्मिते ॥ यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिदिते ॥ ३१ ॥ स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्व इच्छत्यना विलं ॥ व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ॥ ३२ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पूर्वोपपन्नायाः कर्तुः संबन्धात् पूर्वोपपन्नायाः गुरुत्वेन प्राप्तायाः तव भर्त्रेक्षया हंगरीयसीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ क्षत्रियः क्षत्रियवदुपकर्मा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ततोमेत्वच्चरौभावः पादपेचसुमध्यमे ॥ कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिंतय ॥ ३४ ॥ तथा चरुतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ॥ अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै
 युधिष्ठिर ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्या स च महानृषिः ॥ उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३६ ॥ व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते च रुर्व्यक्तं भविष्यति ॥ व्यत्यासः
 पादपेचापिसुव्यक्तं ते रूतः शुभे ॥ ३७ ॥ मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ सन्निवेशितं ॥ क्षत्रवीर्यं च सकलं च रौ तस्यानिवेशितं ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यं विख्यातगुणं त्वं वि
 प्रंजनयिष्यसि ॥ सा त्वक्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥ ३९ ॥ व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वयामात्रा च ते शुभे ॥ तस्मात्सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ४० ॥
 क्षत्रियं तु ग्रकर्मणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ॥ न हिते तत्कृतं साधुमातस्नेहेन भाविनी ॥ ४१ ॥ सा श्रुत्वा शोकं संतप्ता पपात वरवर्णिनी ॥ भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्ने वरु
 चिरालता ॥ ४२ ॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिस्सा प्रणिपत्य च ॥ उवाच भार्या भर्तारं गांधेयी भार्गवर्षभं ॥ ४३ ॥ प्रसादयं त्यां भार्या यां मयि ब्रह्मविदां वर ॥ प्रसा
 दं कुरु विप्रर्षेण मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥ ४४ ॥ कामं ममो ग्रकर्म वै पौत्रो भवितुमर्हति ॥ न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विहो वाज्रस्वां
 भार्यां सुमहातपाः ॥ ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभं ॥ ४६ ॥ विश्वामित्रं चा जनयद्वाधिभार्या यशस्विनी ॥ ऋषेः प्रसादाद्राजेन्द्रब्रह्मर्षे ब्रह्मवादिनं ॥ ४७ ॥
 ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ॥ क्षत्रियः सोप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ४८ ॥ तस्य पुत्रा महांस्तानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ॥ तपस्विनो ब्रह्मविदो गो
 त्रकर्त्तार एव च ॥ ४९ ॥ मधुच्छंदश्च भगवान् देवरातश्च वीर्यवान् ॥ अक्षीणश्च शकुंतश्च वभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ५० ॥ याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्पृणो महा
 व्रतः ॥ उलूको यमदूतश्च तथा र्षिः सैधवायनः ॥ ५१ ॥ वल्गुजंघश्च भगवान् गालवश्च महानृषिः ॥ ऋषिर्वज्रस्तथा स्यातः सालंकायन एव च ॥ ५२ ॥ लीलाव्यो
 नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः ॥ वादुलिर्मुसलश्चैव वक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५३ ॥ आंग्रिको नैकदृक्कैव शिलायूपः शितः शुचिः ॥ चक्रकोमारुतं तव्यो वातघ्नो या
 श्वलायनः ॥ ५४ ॥ श्यामायनो थगार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ॥ कारीषिरथ संश्रुत्यः परपौरवतंतवः ॥ ५५ ॥ महानृषिश्च कपिलस्तथ र्षिस्ताडकायनः ॥ तथै
 व चोपगहनस्तथ र्षिश्चासुरायणः ॥ ५६ ॥ मार्दमर्षिर्हिरण्याक्षो जंगारिर्वाभ्रवायणिः ॥ भूतिर्विभूतिः सूतश्च सुररुत्तुतथैव च ॥ ५७ ॥ अरालिर्नाचिकश्चैव चपि
 योजयमौ तथा ॥ नवतंतुर्बकनखः सेयनो यतिरेव च ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ विश्वामित्रात्मजा इति क्षत्रियात् ब्रह्मवादिनः कथमुत्पन्ना इत्याशंक्याह ऋचीकेनेति चरौ पूर्वब्रह्मैवाहितं अतः क्षत्रवीजोद्भवस्यापि ब्राह्मण्यलाभो जातः बीजापेक्षया संस्कारस्य बलवत्त्वात्
तथा हि दावाग्निदग्धेभ्यो वेचबीजेभ्यः कवलीकांडोत्पत्तिमुदाहरति न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तपःकोट्यापिलभ्यते विश्वामित्रस्य तस्याभिर्मात्रा ब्रह्मौदनाशनात् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति आनुशासनिके पर्वणि
ने ० अ ० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ एवं दुःश्रामपि ब्राह्मण्यमानुशंस्यं विनाव्यर्थमित्याशयवानानुशंस्यस्याध्यायमारभते आनुशंस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ विषये देशे कांडं वा

अंभोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषीचाथगार्दभिः ॥ ऊर्जयो निरुदापेक्षीनारदीचमहानृषिः ॥ ५९ ॥ विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ तथैव क्षत्रियो राजान् वि
श्वामित्रो महातपाः ॥ ६० ॥ ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ विश्वामित्रस्य वैजन्मसोमसूर्याग्नि तेजसः ॥ य
त्रयत्रचसंदेहो भूयस्ते राजसत्तमं ॥ तत्र तत्र च मां ब्रूहि द्येतास्मितवसं शयान् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनिके प ० आनुशासन प ० दानधर्मे विश्वामि
त्रोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच आनुशंस्यस्य धर्मज्ञगुणान् भक्तजनस्य च ॥ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञतन्मे ब्रूहि पितामह
॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ वासवस्य च र्सवादं शुक्रस्य च महात्मनः ॥ २ ॥ विषये काशिराजस्य ग्रामाग्निं क्रम्य लुब्धकः
॥ स विषं कांडमादाय मृगयामास वै मृगं ॥ ३ ॥ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ॥ अविदूरे मृगान् दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ४ ॥ तेन दुर्वारितां स्त्रेण निधि
तत्र पलेषुणा ॥ महान्वननरुस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया ॥ ५ ॥ स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात् क्षतः ॥ उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ६ ॥ तस्मि
न् दक्षे तया भूते कोटरेषु चिरोषितः ॥ न जहाति शुकं कोषासंतस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ७ ॥ निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ॥ क्लृप्तज्ञः सह दक्षेण धर्मात्मा
सोप्यशुष्यत ॥ ८ ॥ तमुदारं महासत्वमतिमानुषचेष्टितं ॥ समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशंसनः ॥ ९ ॥ ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ॥ तिर्यग्यो
नावसं ज्ञाव्यमानुशंस्यमवस्थितः ॥ १० ॥ अथ वानात्रचित्यं हि अभवद्वासवस्य तु ॥ प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ११ ॥ ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं
रूपमास्थितः ॥ अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ १२ ॥

णं ॥ ३ ॥ तत्र मृगयायां ॥ ४ ॥ दुर्वारितां स्त्रेण दुर्वार्यशस्त्रेण निमित्तालुक्ष्याच्च पलश्चलितदुषुर्यस्य तेन ॥ ५ ॥ दिग्धेन लिप्तेन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विजः पक्षी आनुशंस्यं परदुःखेन दुःखित्वं ॥ १० ॥
चित्यं आश्रयं सर्वेषां तिर्यगादीनां सर्वत्र जातौ सर्वरूपानैकुर्यादिकं ॥ ११ ॥ १२ ॥

म.भा.टी.

॥८॥

दाक्षेयीवक्षसौहित्रीशुकीनाम ॥ १३ ॥ तपसाज्ञानदृष्ट्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ तांप्रीतिवक्षेतत्सौहार्दं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अनुक्रोशकृपायित्वा वैफल्यं जन्मन इति शेषः
शुकभोपक्षिणां श्रेष्ठदाक्षेयीसुप्रजात्वया ॥ पृच्छेत्वांशुकमेनं त्वंकस्मान्नत्यजसिद्धुर्म ॥ १३ ॥ अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्धासमभिवाद्यतं ॥ स्वागतं देवराज त्वं
विज्ञातस्तपसामयां ॥ १४ ॥ ततो दशशताक्षेण साधुसाध्विति भाषितं ॥ अहो विज्ञानमित्येवं मनसा पूजितस्ततः ॥ १५ ॥ तमेवं शुभकर्माणं शुकं परम
धार्मिकं ॥ विजानन्नपितां प्रीतिं प्रच्छ बलसूदनः ॥ १६ ॥ निष्पन्नमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणां ॥ किमर्थं सेवसेवक्ष्यं दामहदिदं वनं ॥ १७ ॥ अन्ये
पिबहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ॥ शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यंते स्मिन्महावने ॥ १८ ॥ गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियं ॥ विमृश्य प्रज्ञया धीरजहीमं स्थवि
रं द्रुमं ॥ १९ ॥ भीष्म उवाच तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितं ॥ सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दर्शितो वाक्यमुवाच ह ॥ २० ॥ अनतिक्रमणीयानि देवतानि
शचीपते ॥ यत्राभवत्तव प्रभस्तन्निबोध सुरधिप ॥ २१ ॥ अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ॥ बालभावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २२ ॥ किमनुक्री
त्य वैफल्यमुत्पादयसि मे नघ ॥ आनृशं स्याभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ॥ २३ ॥ अनुक्रोशो हि साधूनां महद्दुर्मस्य लक्षणं ॥ अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं
प्रयच्छति ॥ २४ ॥ त्वमेव देवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयात् ॥ अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २५ ॥ नार्हसे मांसहस्ताक्षद्रुमं त्याजयितुं चिरात् ॥ सम
वन्नेवरं शुकः ॥ आनृशं स्य परो नित्यं तस्मै वक्षस्य संभवं ॥ २६ ॥ विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुकेशीलसंपदं ॥ प्रीतः क्षिप्रमथो वक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २७ ॥ त
तः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः ॥ शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्तां प्राप सद्रुमः ॥ ३० ॥ शुकश्च कर्मणा तेन आनृशं स्य कृतेन वै ॥ आयुषो ते महाराज प्रा
पशकं सलोकतां ॥ ३१ ॥ एवमेव मनुष्येन्द्रा भक्तिमंतं समाश्रितः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथाद्रुमः ॥ ३२ ॥ इति श्रीम० अनुशा० आनुशा० दानधर्मे
शुकवाचसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ संशयात् संशयं प्राप्य अतः संशयच्छेत्तुं त्वान् ॥ २५ ॥ अथ असामर्थ्यकाले ॥ २६ ॥ २७ ॥ संजवंतं मयैश्वर्यं वरं वने ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आनृशं स्य फलमाह शुकश्चेति ॥ ३१ ॥
आख्यायिका तात्पर्यमाह एवमिति ॥ ३२ ॥ इति आनुशासनिके प० नै० भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥

अनु.प.

१३

॥८॥

पितामहेत्यादिरध्यायोदैवबुलमपीदं सर्वपुरुषकारादृतेन सिध्यतीत्यवश्यं पुरुषकारेभ्यो गमोक्षार्थिना यतितव्यमित्येवंपरः द्वयोः श्रेष्ठयोर्मध्ये किमतिश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ दैवप्राक्कर्म मानुषसांप्रतिकंक
 र्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ दैवश्रेष्ठ्यमाह नाबीजमिति ॥ ५ ॥ सुरुते बीजभूते सति ॥ ६ ॥ पुरुषकारश्रेष्ठ्यमाह यथेति ॥ ७ ॥ उद्यमापेक्षायामाह क्षेत्रमिति ॥ ८ ॥ सिद्धांतः कर्मण इत्यादिना निर्दत्तिसिद्धिः ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ दैवे पुरुषकारे च किं स्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरा
 तनं ॥ वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ दैवमानुषयोः किं स्वित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ॥ पुरा वसिष्ठो भगवान् पितामहमपृच्छत ॥ ३ ॥ ततः पद्मोद्भवो रा
 जन देवदेवः पितामहः ॥ उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्देतुभूषितं ॥ ४ ॥ ब्रह्मोवाच नाबीजं जायते किंचिन्नबीजेन विना फलं ॥ बीजाद्वीजं प्रभवति बीजादेव
 फलं स्मृतं ॥ ५ ॥ यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ॥ सुरुते दुष्कृते वा पितादृशं लभते फलं ॥ ६ ॥ यथा बीजं विना क्षेत्रमुभयं भवति निष्फलं ॥ तथा पुरुषकारे
 ण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७ ॥ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतं ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृद्धते ॥ ८ ॥ कर्मणः फलं निर्दत्तं स्वयमंश्नातिकारकः ॥
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥ ९ ॥ शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ॥ कृतं फलं तिसर्वत्र वा कृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १० ॥ कृती सर्वत्र लभते प्रति
 ष्ठां भाग्यसंयुतां ॥ अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारवसेचनं ॥ ११ ॥ तपसारूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ॥ प्राप्य ते कर्मणा सर्वं न देवादकृतात्मना ॥ १२ ॥ त
 था स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठाया च मनीषिता ॥ सर्वपुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ १३ ॥ ज्योतींषि त्रिदशानागा यक्षाश्चंद्रार्कमारुताः ॥ सर्वपुरुषकारेण मानुष्यादे
 वतांगताः ॥ अथो वामित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितं ॥ श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १४ ॥ शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु ॥ वैश्यः पुरु
 षकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियं ॥ १५ ॥ नादातारं भर्जत्यर्थान् क्लीबं नापि निष्क्रियं ॥ नाकर्मशीलं न शूरं तथा नैवा तपस्विनं ॥ १६ ॥ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः स
 त्वामानुषं कर्मयोदैवमनुवर्तते ॥ तथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवांगना ॥ १७ ॥ न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ॥ यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन
 जायते ॥ १८ ॥ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कर्मदैवयोः प्राबल्ये दैवं ल्ये उपसंहरति प्राप्यत इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मानुष्यात् मानुष्यमुल्लंघ्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ लभते श्रियमिति सर्वत्र संबंधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिष्टाचारोपिकर्मणां
 प्राबल्ये मानमित्याह येनेति ॥ १८ ॥ ननु निश्चितं ॥ १९ ॥ अकृतेति केवलं दैवं निष्फलमित्यर्थः ॥ २० ॥ न तथेति दैवदौस्थ्ये ऐहिकीहानिः सुसहा पुरुषकारदौस्थ्ये तु परलोकहानिर्दुरित्यर्थः अन्येन पापेन ॥ २१ ॥

अकृतेकर्माभावे सति आकस्मिकनिधिलाभादावपि किंचित्कर्मास्येवेति भावः ॥ २२ ॥ यथेति स्थानानि इंद्रादिलोका अप्यनित्याः दृश्यन्ते ताराखपिणादेवानामधः पातदर्शनादित्यर्थः कर्मविना पुण्येन कर्मणा विना दैवं देवसमूहः कथं स्थास्यति दैवमपि कर्ममूलमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ व्यापारं पुण्यरूपं यांति अनुमोदते उपधर्मविघ्नकरं ॥ २४ ॥ विपद्बोवैरं तथा हि ऋषीणां तपसि देवा विघ्नमाचरन्ति ऋषयश्च व्यवसायादय इन्द्रादीनामभिभवकुर्वतीति सौकन्ये प्रसिद्धं यद्यप्येवं कर्मपरत्वं देवर्षीणामस्ति तथापि अदैवं देवाभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्र मानमाह कथमिति यतो यस्माद्वैवं प्रवर्त्तते तस्य कर्मणोऽपि दैवं विना कथमुत्पत्तिः स्यान्न कथमपि पुण्यवन्त एव धर्मे प्रवर्त्तन्ते धर्माच्च पुण्यं वर्द्धते अन्यथा सर्वेऽपि धर्मे प्रवर्त्तन्ते रन्तित्यर्थः एवं लोकवदेव स्वर्गेऽपि गुणाः भोगाः यथा बद्धधनो भूयसा वाणिज्येन भूयांसं लामंलज्जते नेतर इति वदेत इति भावः

कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्त्तते ॥ न दैवमकृते किंचित्कस्य चिदा तुमर्हति ॥ २२ ॥ यथा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ॥ कथं कर्मविना दैवं स्थास्यति स्थापयिष्यतः ॥ २३ ॥ न दैवतानि लोकेऽस्मिन् व्यापारं यांति कस्यचित् ॥ व्यासंगं जनयंत्युग्रमात्माभिभवशंकया ॥ २४ ॥ ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ॥ कस्य वाचा दैवं स्थायतो दैवं प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्त्तते ॥ एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवो गुणाः ॥ २६ ॥ आत्मैव त्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ आत्मैव त्यात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ २७ ॥ कृतं चाप्यकृतं किंचित्कृते कर्मणि सिद्ध्यति ॥ सुरुतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८ ॥ देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ॥ पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ २९ ॥ पुराययाति विभ्रष्टश्चावितः पतितः क्षितौ ॥ पुनरारोपितः स्वर्गदौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३० ॥ पुरुरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ॥ ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्नोमही पतिः ॥ ३१ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ॥ महर्षिं शापात्सौ दासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामाचरामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ॥ न गच्छतः स्वर्गलोकं सुरुतेनेह कर्मणा ॥ ३३ ॥ वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्विस्योद्गम्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ॥ द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन नवारितः ॥ ३४ ॥

वाधीनत्वेऽपि कर्मैव कर्तव्यमित्यर्थः कृतस्य पुण्यपापादेः ॥ २७ ॥ कृतमिति पुण्यमपि पापेन प्रतिहन्यते पापमपि पुण्येनेति तयोः फलं यथोक्तं स्वर्गं नरकं वा न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ शरणं गृहं यथास्तनोऽपराधः श्वस्तनेन सत्कारेणापनीयते एवं दैवमपि पुण्यातिशयात् प्रतिहन्यते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्रैवार्थे दृष्टान्तानाह पुरेत्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विपर्ययेऽपि दृष्टान्तमाह अश्वमेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मिथ्याभिधानेन पशुयज्ञश्रुतिरप्रमाणमित्येवं रूपेण रसातलस्य भूमेऽलमधोभागं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पापमपि तेजोयसां न दोषायेत्याह शक्रस्येति द्वाभ्यां चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबंधः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ पुण्यमपिकेषांचिन्नाणायेत्याह गोप्रदानेनेति रुकलासत्त्वंसरत्नत्वं ॥ ३८ ॥ प्रीतिदायं देवैर्दत्तं वरं सुष्वापसत्रफलं नामवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नदैवात्प्रत्याहृतमपितुमुजसंश्रयादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ किंदैवबलाच्छापमुत्सृजते कर्मणानपितुकर्मणैवोत्सृजते न तु दैवबलादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ पापं पापिनं प्रति सर्वैश्वर्यादिकं गुणजातं लोके प्राप्य उपेत्यापितं उत्सृजते इति योजना तथा चाज्ञानकः दैवेन दत्तं कर्मणा नाशितमिति एतदेव स्पष्टयति लोभेति ॥ ४२ ॥ दैवस्य कर्माधीनत्वमाह द्वाभ्यां यथेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कर्महीनः पाकरत्यादावप्रवृत्तः सुनिहितपातालस्थं निधिं नित्ययुक्तः अंजनादिसाधनो युक्तः ॥ ४५ ॥ व्ययगुणः स्वभावो यस्य तं रिक्तं व्ययगतमिति पाठेऽपि स एवार्थः निर्धनत्वान्नरैस्त्यक्तमपि साधुं कर्मणा सदाचारेण निमित्तेन श्रद्धैकप्रियादेवाः संश्रयंते स्वस्वभागार्थमुपजीवंतीत्यर्थः ततश्च श्रद्धैः फलैरेतं योजयंती

अज्ञानाद्वाह्मणं हत्वा स्पृष्टो वालवधेन च ॥ वैशंपायनविप्रर्षिः किंदैवेन नवारितः ॥ ३७ ॥ गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ॥ पुरानृगश्वराजर्षिः रुकलां सत्वमागतः ॥ ३८ ॥ धुंधुमारश्वराजर्षिः स त्रेष्वेव जरांगतः ॥ प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वापसगिरिब्रजे ॥ ३९ ॥ पांडवानां हतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ॥ पुनः प्रत्या हृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४० ॥ तपो नियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ॥ किंदैवं बलाच्छापमुत्सृजते न कर्मणा ॥ ४१ ॥ पापमुत्सृजते लोके सर्वप्राप्य सु दुर्लभं ॥ लोभं मोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरं ॥ ४२ ॥ यथाग्निः पवनोद्भूतः सुसूक्ष्मोऽपि महान् भवेत् ॥ तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधुविवर्धते ॥ ४३ ॥ यथा तैलक्षया दीपः प्रहासमुपगच्छति ॥ तथा कर्मक्षया दैवं प्रहासमुपगच्छति ॥ ४४ ॥ विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान् खियो वा पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोक्तुं ॥ सुनि हितमपि चार्थं दैवतैरक्ष्यमाणं पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ ४५ ॥ व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयंते भवति मनुजलोका देवलोको विशिष्टः ॥ बहुतरसु समृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि पितृवनभवनभंडश्च ते चामराणां ॥ ४६ ॥ न च फलति विकर्मा जीवं लोके न दैवं व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं ॥ गुरुमिव कृत मग्र्यं कर्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥ ४७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसंतम ॥ फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्यतत्त्वतः ॥ ४८ ॥

त्याह भवतीति विशिष्टत्वमेवाह बद्धिति समृद्ध्या उपेतं गृहाणि गृहं बहुत्वमार्थं पितृवनभवनभंडश्च मशानगृहतुल्यं अमराणां अमरैः ॥ ४६ ॥ विकर्मा कर्महीनः न च फलति फलं तृप्त्यादिकं न प्राप्नोति नापि तस्तत्र तत्र दैवं नयति आबिर्भावयति पुरुषकारेण सिद्धेर्यलोको दैवानुकूल्या देतस्तिद्धमिति वदतीत्यर्थः गुरुमित्यत्र अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छया यत्र पुरुषकारः संचितस्तत्रैव दैवं अ दीनमनुपहतं चेति नयति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ संदृश्य सम्यक्योगजदृष्ट्याऽनुभूय ॥ ४८ ॥

ननु कृषिपर्वजन्मन्यायेन दैवापेक्षा कर्मसिद्धिर्न कर्मापेक्षैर्देवमिति प्रत्यक्षं तत्कथं विपरीतमुच्यत इत्याशंक्याह अभीति दैवस्य प्राक्कर्मणः अभ्युत्थानं व्यापारो द्विविधः संचितरूपेणावस्थानं एकः भोगार्थं समारंभरूपो द्वितीयः तत्र समारंभेन उत्थानेन तदनुकूलेन कर्मणा च ऐहिकं फलमाप्नुयात् विधिना शास्त्रेण कर्मणा च तदनुसारिणा स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् दैवाधीनो भोगः कर्माधीनः संचय इति निष्कर्षः कृष्यादावपि दैवप्रतीक्षणं कापुरुषकर्म सेचनादिनापि फलस्योत्पादयितुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ४९ ॥ इति श्रीम. अनुशास. नै. भा. षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अद्विषन् गौतमीवारीन् ज्ञात्वा दुःस्वस्वदोषजं दत्वापि दारानतिथीन् सुदर्शनं इवार्चयन् ॥ १ ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं जानन् विश्वामित्रनिदर्शनात् आनृशंस्य परो धर्म इति यः शुकवत् स्थितः ॥ २ ॥ दैवेन रक्ष्यते देह इति धर्मेऽतियत्नवान् धर्माधिकारी षट्सुक्तो धर्मोऽथ

अभ्युत्थानेन दैवस्य समारंभेन कर्मणा ॥ विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशास. आनुशा. दानधर्मे दैवपुरुषकारनिर्देशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कर्मणां च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ॥ फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच हंत ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ॥ रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ॥ यागतिः प्राप्य ते येन प्रेत्य भावे चिरेप्सिता ॥ २ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३ ॥ यस्यां यस्यां वस्थायां यत्करोति शुभाशुभं ॥ तस्यां तस्यां वस्थायां भुंक्ते जन्मनि जन्मनि पंचदक्षिणः ॥ ४ ॥ न नश्यति कृतं कर्म सदा पंचेन्द्रियैरिह ॥ तेत्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ ५ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुतां ॥ अनुव्रजे दुपासीत स यज्ञः ॥ ६ ॥ यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्त्तते ॥ श्रान्ताया दृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ७ ॥ स्थंडिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च ॥ चीरवल्कच्छति ॥ आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विदति ॥ १० ॥ अवाकशिरास्तु यो लंबेदुदवासं च यो वसेत् ॥ स ततंचैकशायी यः संलभेतेप्सितां गतिं ॥ ११ ॥ पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयं ॥ दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पंचदक्षिणः ॥ १२ ॥

मुनिनोच्यते ॥ ३ ॥ धर्मात्सुखं भवतीत्युक्तं तत्र को धर्मः किं फलमिति जिज्ञासुर्युधिष्ठिर उवाच कर्मणामिति ॥ १ ॥ गतिः फलं येन कर्मणा प्रेत्य भावे मरणोत्तरं देहांतरप्राप्तौ ॥ २ ॥ येनेति मनसा कृतस्य कर्मणः फलं मनसैव स्वप्नादौ भुंक्ते कायेन कृतस्य फलं कायेनैव भुंक्ते जायदादावित्यर्थः ॥ ३ ॥ अवस्थायां बाल्ययौवनादिरूपायां आपद्यनापदिवा ॥ ४ ॥ नेति नाशो नैष्कल्यं अस्य कर्तुः साक्षिणमभ्यवेहितं तदथैव स्थानं तु तत्सत्त्वेति भावः ॥ ५ ॥ दद्याद्भ्यागतायेति शेषः ॥ ६ ॥ महत् अपरिमितं ७ ॥ वानप्रस्थधर्माणां फलान्याह स्थंडिलेष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ योगात्मनियोगयुक्तचित्ते ॥ ९ ॥ १० ॥ एकशायी ब्रह्मचर्यवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥

वीराआसतेस्मिन्निति वीरासनं रणदेशं उपेत्य वीरशय्यां तत्र दीर्घनिद्रां च प्राप्य वीरस्थानं स्वर्गलोकं य उपगतो भवति तस्याक्षयालोका इत्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मां अविच्छिन्नामिति शेषः तपसा कच्छादिना जीवितं आयुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शाकदीक्षायां शाकमात्राशननियमे ॥ १६ ॥ स्त्रियः स्त्रियं त्यक्तेत्यर्थः कर्तुं संकल्पं सत्यसंकल्पत्वमिति यावत् दीक्षया यज्ञेन ॥ १७ ॥ सदाग्निः अविच्छिन्नाग्निहोत्रः मनुं गायत्र्यादिमंत्रं पाठांतरे मेरुसाधनंतपोविशेषः अनाशके हितमितमेध्याशनेऽनशने वा ॥ १८ ॥ द्वादशवार्षिक्यां दीक्षायां उपवासं व्रतार्थं क्षीराद्याहारं व्रतं च पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजं च स्यादभिक्षा वैश्यस्येति

वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः ॥ अक्षयास्तस्य वैलोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ १३ ॥ धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशांपते ॥ उपभोगांश्च तपसा ब्रह्म चर्येण जीवितं ॥ १४ ॥ रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ॥ फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ १५ ॥ प्रायोपवेशिनो राजन्सर्वत्र सुखमुच्यते ॥ गवाक्ष्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ॥ १६ ॥ स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा कर्तुं लभेत् ॥ स्वर्गसत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमं ॥ १७ ॥ सलिलाशी भवेत् ॥ १८ ॥ अघोत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते ॥ मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गलोकमुपाश्रुते ॥ २० ॥ यादुस्य जादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ यो सौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं ॥ २१ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरं ॥ एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २२ ॥ अचो घमाना नियथा पुष्पाणि प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ॥ प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं ॥ २५ ॥ सर्वे तस्या दृता धर्मा यस्यैते च य आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्या फलाः क्रियाः ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच भीष्मस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ॥ आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमंतो भवंस्तदा ॥ २७ ॥ यन्मंत्रे भवति दृथो पयुज्यमाने यत्सोमे भवति दृथाभिषूयमाणे ॥ यच्चाग्नौ भवति दृथाभिहूयमाने तत्सर्वं भवति दृथाभिधीयमाने ॥ २८ ॥

श्रुतिप्रसिद्धं अभिषेकं द्वादशवार्षिकं तीर्थाटनं वा वीरस्थानात् स्वर्गादपि विशिष्यते ब्रह्मलोकप्रदमेतत्तद्वयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कायिकं धर्ममुक्त्वा वाचिकमाह अधीत्येति ॥ २० ॥ मानसं धर्मं विदुषोति येति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मंत्रोच्चारणं जिगोषादर्थं दृथा सोमाभिषवो दक्षिणां विना दृथा होमो मंत्रं विना दृथा एतैस्त्रिभिर्नित्यापंतत्सर्वं मिथ्यावादिनो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राप्तौ प्राप्त्यर्थं ॥ २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नै० भा० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ केपूज्या इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मान् विदुषोति तत्रापि चक्षुर्दद्यादित्यादिना आतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं तद्विदुषोत्य
ध्यायेन ॥ १ ॥ यदमुत्रेह च हितं तद्वदेति शेषः ॥ २ ॥ ब्रह्म आनंदात्मा स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः तपः स्वाध्यायो साधनं यस्य स्वर्गस्य यस्तमात्मानमनुविद्यविजानाति सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च
कामानिति श्रुतेः सत्त्वप्रत्ययः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अक्षरं ब्रह्मतद्विदां ॥ ५ ॥ हंससादृश्यं क्षीरनीरयोरिव आत्मानात्मनोर्विवेचनात् ॥ ६ ॥ नृपतौ नृपतेः समीपे उच्चरिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनसूयितं असूयाव
इत्येतद्विषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो ॥ शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशास० आनुशास० नि० दानधर्मकर्मफल
कोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच केपूज्याः केन मस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप
॥ १ ॥ उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र तेवर्त्तते मनः ॥ मनुष्यलोके सर्वस्मिन् यदमुत्रेह चाप्युत ॥ २ ॥ भीष्म उवाच स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनं ॥ येषां
स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपः स्वाध्यायसाधनं ॥ ३ ॥ येषां बालाश्च वृद्धाश्च पितृपैतामहीधुरं ॥ उद्वहंति न सीदंति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहं ॥ ४ ॥ विद्यां स्वभिविनीतानां दांतानां
चरित्वा वाचः श्रूयंते हि युधिष्ठिर ॥ शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७ ॥ ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ॥ विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्च स्पृहया
म्यहं ॥ ८ ॥ सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ददत्यन्नानि तत्पर्यं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ ये चापि सततं राजंस्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहं ॥ शक्यं त्वेवाहवे यो
दुन दातुमनसूयितं ॥ १० ॥ शूरा वीराश्च शतशः संतिलोके युधिष्ठिर ॥ येषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ ११ ॥ धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्यब्राह्मणको
पिवा ॥ कुले जातो यं मंगतिस्तपो विद्या परायणः ॥ १२ ॥ न मे त्वत्तः प्रियतरो लोके स्मिन् पांडुबंदन ॥ त्वत्तश्चापि प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ यथा मम
सुहज्जनाः ॥ १५ ॥ न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेऽपि ह ॥ अणुवायदिवा स्थूलं विद्यते साधुकर्मसु ॥ १६ ॥

उर्ययथास्तथा ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणकः कुत्सितब्राह्मणोऽपि यद्यहं स्यां तर्हि धन्यः किमुत कुले जातः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृजिमंतंकटं फलारोति यावत् पूज्यत्वादेव ता
पूजयामि ननु फलायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तेन ब्राह्मणाराधनेन अक्षररूपेण रस्योपिनतपाविनव्यथाप्राप्नोमीति त्वानुभवदर्शयति ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मजातौ आसक्तः ॥ १८ ॥ यायिनोऽनुचरस्य मे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 तेजस इति ब्राह्मणादिभ्येत् ननु तत्र तेजस्तपसीस्वीयेप्रकाशयेदित्यर्थः तेजःक्रोधबलं तपोयोगबलं ॥ २५ ॥ तयोस्तपस्तेजसो ब्राह्मणक्षत्रियस्योर्व्यवसायः फलं अग्निमवरूपं शीघ्रं तीव्रं तथापि तपस्विन एव
 तराह हन्युर्न तेजस्विन इत्यर्थः ॥ २६ ॥ भूय इति स्यल्लोपेपंचमी अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य यद्वयः बहुतरं उभयं तपस्तेज आख्यं स्यात् तद्वत्त्वं द्वितं भवतीति शेषः क्षमावत्सुप्रयुक्तं तत्तेजो बह्वः पितृलराशिवत्स
 कर्मणामनसावापिवाचावापि परंतप ॥ यन्मे कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्यनतपाम्यहं ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथावाचास्मितोषितः ॥ एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वे
 भ्यः परमं स्मृतं ॥ १८ ॥ पश्यामि लोकान्मम लाञ्छु चीन् ब्राह्मणयायिनः ॥ तेषु मे तात गंतव्यमन्हाय च चिराय च ॥ १९ ॥ यथा भर्त्राश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठि
 र ॥ स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ २० ॥ क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी द्विजोत्तमः ॥ पिता पुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणो गुरुः ॥ २१ ॥ नारी तु पत्यु
 भावे वै देवरं कुरुते पतिं ॥ पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिं ॥ २२ ॥ पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ॥ अग्निवच्चोपचर्चा वै ब्राह्मणाः कुरु सत्तम ॥ २३ ॥
 ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ॥ आशी विषानिव क्रुद्धान् द्विजान्परिचरेत्सदा ॥ २४ ॥ तेजसस्तपसं श्रैव नित्यं विभ्येद्युधिष्ठिर ॥ उभे चैते परित्याज्येते
 जश्रैव तपस्तथा ॥ २५ ॥ व्यवसायस्तयोः शीघ्रं भूभयोरेव विद्यते ॥ हन्युः क्रुद्धामहाराज ब्राह्मणायेतपस्विनः ॥ २६ ॥ भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ॥
 कुर्यादुभयवः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ २७ ॥ दंडपाणि र्यथागोषुपालो नित्यं हिरक्षयेत् ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मचरतथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २८ ॥ पितेव पुत्रान् रक्षेथा
 ब्राह्मणान् धर्मचेतसः ॥ गृहे चैषामवेक्षेथाः किं स्विदस्तीति जीवनं ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे अष्टमो
 ऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ब्राह्मणानां तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह ॥ न प्रयच्छंति मोहात्ते कै भवंति महाद्युते ॥ १ ॥ एतन्मे तत्त्वतो ब्रू
 वस्येव प्रजाफलं ॥ ३ ॥ यां रात्रिं जायते जीवो यां रात्रिं च विनश्यति ॥ एतस्मिन्नंतरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ॥ ४ ॥

योनश्यतीत्यर्थः उभयत उभयं चेत् शेषं कुर्यात् न तद्वत्त शेषं शेषयेदित्यन्वयः द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्प्रयुक्तं तेज आदिद्वयं न निःशेषं नश्यति किंतु शेषं क्षमावतास्वंदितस्य तस्यावशिष्टं न शेषयेन्न शिष्यते अपितु निःशे
 षमेव नश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्तीति अभावे तद्देयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नै० भा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ब्राह्मणानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ निशम्यविचार्य ॥ ६ ॥ अपिचेति तत्रप्रायश्चित्तसहस्रश्यामकर्णदानंअशक्त्यमनुष्ठातुमतएतत्पापंदुर्जरमितिभावः ॥ ७ ॥ अत्रैवप्रतिश्रुतस्यअप्रदानेविषये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 यच्चतस्यहुतंकिंचिद्वत्तंवाभरतर्षभ ॥ तपस्तप्तमथोवापिसर्वतस्योपहन्यते ॥ ५ ॥ अथैतद्वचनंप्रादुर्धर्मशास्त्रविदोजनाः ॥ निशम्यभरतश्रेष्ठबुद्ध्यापरमयुक्तया
 ॥ ६ ॥ अपिचोदाहरंतीमंधर्मशास्त्रविदोजनाः ॥ अश्वानांश्यामकर्णानांसहस्रेणसमुच्यते ॥ ७ ॥ अत्रैवोदारहंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शृगालस्यचसंवादंवा
 नरस्यचभारत ॥ ८ ॥ तौसखायौपुरात्यास्तांमानुषत्वेपरंतप ॥ अन्यांयोनिंसमापन्नौशार्गालींवाप्नरींतथा ॥ ९ ॥ ततःपरासूनखादंतंशृगालंवानरोब्रवीत् ॥ इम
 शानमध्येसंप्रेक्ष्यपूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ १० ॥ कित्वयापापकंपूर्वकृतंकर्मसुदारुणं ॥ यस्त्वंइमंशानेमृतकानूपूतिकानत्सिकुत्सितान् ॥ ११ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाच
 शृगालोवानरंतदा ॥ ब्राह्मणस्यप्रतिश्रुत्यनर्मयातदुपाहृतं ॥ १२ ॥ तत्कृतेपापकींयोनिमापन्नोस्मिपुंवंगम ॥ तस्मादेवंविधंभक्ष्यंभक्षयामिबुभुक्षितः ॥ १३ ॥
 भीष्मउवाच ॥ शृगालोवानरंप्राहपुनरेवनरोत्तम ॥ कित्वयापातकंकर्मकृतंयेनासिवानरः ॥ १४ ॥ वानरउवाच ॥ सदाचाहंफलाहारोब्राह्मणानांप्लवं
 गमः ॥ तस्मान्नब्राह्मणस्वंतुहर्तव्यंविदुषासदां ॥ समंविवादोमोक्तव्योदातव्यंचप्रतिश्रुतं ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्येतद्ब्रुवतोरान्ब्राह्मणस्यमयाश्रुतं
 कथांकथयतःपुण्यांधर्मज्ञस्यपुरातनीं ॥ १६ ॥ श्रुतश्चापिमयाभूयःकृष्णस्यापिविशांपते ॥ कथांकथयतःपूर्वब्राह्मणंप्रतिषांडव ॥ १७ ॥ नहर्तव्यंविप्रधनंक्षं
 तव्यंतेषुनित्यशः ॥ बालाश्चनावमंतव्यादरिद्राःरूपणाअपि ॥ १८ ॥ एवमेवचमांनित्यंब्राह्मणाःसंदिशंतिवै ॥ प्रतिश्रुत्यभवेद्देयंनाशाकार्याद्विजोत्तमे ॥ १९ ॥
 ब्राह्मणोत्याशयापूर्वकृतयापृथिवींपते ॥ सुसमिद्धोयथादीप्तःपावकस्तद्विधःरमृतः ॥ २० ॥ यंमिरीक्षेतसंकुद्धआशयापूर्वजातया ॥ प्रदहेच्चहितंराजन्कक्षमक्ष
 य्यभुग्यथा ॥ २१ ॥ सएवहियदातुष्टोचचसाप्रतिनंदति ॥ भवत्यगदसंकाशोविषयेतस्यभारत ॥ २२ ॥ पुत्रान्पौत्रान्पशूँश्चैवबांधवान्सचिवांस्तथा ॥ पुरं
 जनपदंचैवशांतिरिष्टेनपोषयेत् ॥ २३ ॥ एतद्विपरमंतेजोब्राह्मणस्येहदृश्यते ॥ सहस्रकिरणस्येवसवितुर्धरणीतले ॥ २४ ॥ तस्माद्वातव्यमेवेहप्रतिश्रुत्ययुधि
 ष्ठिर ॥ यदीच्छेच्छोभनांजातिंप्राप्तुंभरतसत्तम ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्यहिदत्तेनध्रुवंस्वर्गोत्थनुत्तमः ॥ शक्यःप्राप्तुंविशेषेणदानंहिमहतीक्रिया ॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २० ॥ अक्षय्यं पित्र्यमुद्दिष्टं न भुंक्ते इत्यक्षय्यभुगमिः ॥ २१ ॥ अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः ॥ २२ ॥ शांतिरिष्टेन शांत्याहितेन क्षेमेण रिष्टक्षेमे इति मेदिनी ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ आत्मनः प्रियं विक्षेपकस्य शुश्रूषाख्यस्य स्वधर्मस्य त्यागं लिंगधारणान्तिकारेष्वित्यागमात्रे सर्वस्याधिकारान् उदजं पर्णशालां ॥ १९ ॥ वेदीपूजार्थं भूमिशयनाद्यर्थं ॥ २० ॥ अभिषेकान्
भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना सशूद्रोऽर्चितयन्नुप ॥ कथमत्र मया कार्यं श्रद्धाधर्मपराचमे ॥ १८ ॥ विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ गत्वा श्रमपदाहू
रमुदजं कृतवांस्तु सः ॥ १९ ॥ तत्र वेदीं च भूमिं च देवतायतनानि च ॥ निवेश्य भरत श्रेष्ठ नियमस्थो भवन्मुनिः ॥ २० ॥ अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च ॥
बलिं च कृत्वा द्रुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ २१ ॥ संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ॥ नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ २२ ॥ अतिथीन् पूज
यामास यथावत्समुपगतान् ॥ एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्राम ततस्तस्य वै ॥ २३ ॥ अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमं ॥ संपूज्य स्वागतेनैव विधिवत्समतो
पयत् ॥ २४ ॥ अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत ॥ ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ २५ ॥ एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ॥ सो गच्छदाश्र
ममृषिः शूद्रं द्रष्टुं न र्षभ ॥ २६ ॥ अथ तं तापसं शूद्रः सो ब्रवीद्भरतर्षभ ॥ पितृकार्यं करिष्यामि तन्न मे नुग्रहं कुरु ॥ २७ ॥ बाढमित्येवं तं विप्र उवाच भरतर्षभ ॥ शुचि
र्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्य र्षेः प्राचमानयत् ॥ २८ ॥ अथ दर्भांश्च वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्षभ ॥ प्रवित्रमासनं चैव वृत्तीं च समुपानयत् ॥ २९ ॥ अथ दक्षिणमावृत्य वृत्तीं
च रमशौर्षिकीं ॥ कृतान्मन्याय तोहृत्वा तं शूद्रमृषिरब्रवीत् ॥ ३० ॥ कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भवांश्चोदकुम्भस्वः शुचिः ॥ स च तत्कृतवान् शूद्रः सर्वयदृषिरब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथो
पदिष्टं मे धावी दर्भां र्षादियथा तथं ॥ हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ ३२ ॥ ऋषिणा पितृकार्यं च स च धर्मपथे स्थितः ॥ पितृकार्यं कृते चापि विस्तृष्टः स
पिस्तातकालधर्ममवाप ह ॥ ३६ ॥ पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥ एवंप्रौढः संभूता बुभौ शूद्रमुनी तदा ॥ ३७ ॥ क्रमेण वार्धितौ चापि विद्यासुकुशलां वु
भौ ॥ अथर्ववेदे वेदे च बभूव र्षिः सुनिष्ठितः ॥ कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परंगतः ॥ ३८ ॥ सांख्ये चैव पराप्रीतिस्तस्य चैव व्यवर्धत ॥ पितर्युपरते चापि कृतशौच
स्तु पार्थिवः ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तः प्रकृतिभीराजपुत्रः स पार्थिवः ॥ अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ४० ॥

निसंख्यं च नानि ॥ २१ ॥ संकल्पस्य नियमो नियमः चित्तवृत्तिनिरोध इति यावत् तेन उपेतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वृत्तीं च रमशौर्षिकीं आसनकूर्चं पश्चिमाय
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वेदे ऋग्वेदादित्रये कल्पप्रयोगे सूत्रोक्तयज्ञप्रयोगे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मल्लतस्यमसंकृतस्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ विपर्य
संतपुरोधायसुखमवसद्भरतर्षभ ॥ राज्यंशशासधर्मेणप्रजाश्रपरिपालयन् ॥ ४१ ॥ पुण्याहवाचनेनित्यंधर्मकार्येषुचासकृत् ॥ उत्स्मयन्प्राहसच्चापिद्वारा
जापुरोहितं ॥ ४२ ॥ एवंसबहुशोराजनपुरोधसमुपाहसत् ॥ लक्षयित्वापुरोधास्तुबहुशस्तनराधिपं ॥ ४३ ॥ उत्स्मयंतंचसततंदध्वासौमन्युमाविशत् ॥ अथ
भून्यपुरोधास्तुसहराज्ञासमागतः ॥ ४४ ॥ कथाभिरनुकूलाभीराजानंचाभ्यरोचयत् ॥ ततोब्रवीन्नुरेद्रंसपुरोधाभरतर्षभ ॥ ४५ ॥ वरमिच्छाम्यहंत्वेकंत्वयाद्
त्तमहाद्युते ॥ ४६ ॥ राजोवाच ॥ वराणांतिशतंदद्यांकिंवतैकंद्विजोत्तम ॥ स्नेहाच्चबहुमानाचनास्यदेयंहिमेतव ॥ ४७ ॥ पुरोहितउवाच ॥ एकंवैवर
मिच्छामियदितुष्टोसिपार्थिव ॥ प्रतिजानीहितावत्त्वंसत्यंयद्ददानावृतं ॥ ४८ ॥ भीष्मउवाच ॥ बाढमित्येवतराजाप्रत्युवाचयुधिष्ठिर ॥ यदिज्ञास्यामिव
क्ष्यामिअजानन्नतुसंवदे ॥ ४९ ॥ पुरोहितउवाच ॥ पुण्याहवाचनेनित्यंधर्मकृत्येषुचासकृत् ॥ शांतिहोमेषुचसदाकिंत्वंहंसिर्वीक्ष्यमां ॥ ५० ॥ सव्रीडंवै
भवतिहिमनोमेहसतात्वया ॥ कामयाशापितोराजन्नान्यथावक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ सुव्यक्तंकारणंत्यत्रनतेहीस्यमकारणं ॥ कौतूहलंमेसुभृशंतत्त्वेनकथयस्वमे
॥ ५२ ॥ राजोवाच ॥ एवमुक्तेत्वयाविप्रयदवाच्यंभवेदपि ॥ अवश्यमेववक्तव्यंशृणुष्वैकमनाद्विज ॥ ५३ ॥ पूर्वदेहेयथावत्तंतन्निबोधद्विजोत्तमं ॥ ज्ञा
तिस्मिराम्यहंब्रह्मन्नवधात्तेनमेशृणु ॥ ५४ ॥ शूद्रोहमभवंपूर्वतापसोभृशसंयुतः ॥ ऋषिरुग्रतपास्त्वंचतदाभूर्द्विजसत्तम ॥ ५५ ॥ प्रीयताहितदाब्रह्मन्ममानुग्र
हबुद्धिना ॥ पितृकार्येत्वयापूर्वमुपदेशःकृतो नृप ॥ ५६ ॥ बृहत्यांदर्भेषुहव्येचकव्येचमुनिसत्तम ॥ एतेनकर्मदोषेणपुरोधास्त्वमजायथाः ॥ ५७ ॥ अहंराजाच
विप्रेन्द्रपश्यकालस्यपर्ययं ॥ मल्लतस्योपदेशस्यत्वयावार्त्तमिदंफलं ॥ ५८ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसेत्वांद्विजोत्तम ॥ नत्वांपरिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामिगुरुर्भवा
न् ॥ ५९ ॥ विपर्ययेणमेमन्युस्तेनसंतप्यतेमनः ॥ जातिस्मिराम्यहंतुभ्यमतस्त्वांप्रहसामिवै ॥ ६० ॥ एवंतवोग्रंहितपउपदेशेननाशितं ॥ पुरोहितत्वमुत्सृज्ययतस्व
त्वंपुनर्भवे ॥ ६१ ॥ इतस्त्वमधमामन्यामायोनिंप्राप्स्यसेद्विज ॥ गृह्यतांद्रविणंविप्रपूतात्माभवसत्तम ॥ ६२ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोविस्तृष्टोराज्ञातुविप्रो
दानान्यनेकशः ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंभूमिग्रामांश्चसर्वशः ॥ ६३ ॥

येणशूद्रोप्यहंजातिस्मरोजातःमुनिरपित्वंपुरोहितोजातइतिवैपरीत्येन मन्युर्देन्यं ॥ ६० ॥ ऋवेभवनिमित्तं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ सत्यानृतेन बाणिज्येन धनलोभेनेत्यर्थः सत्यानृतं तु बाणिज्यमिति स्मृतिः ॥ ७३ ॥ विनिश्चयं निश्चेतव्यं ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥ इति अनुशासनप. नै. मा. दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७६ ॥ कीदृशे इति श्रीमानेवदवातीति श्रीकराभ्योगान्कथयितुमध्यायः श्रीः रूपौदार्यादिशोभातपुतापद्माधनसमृद्धिः

कच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमैः ॥ तीर्थानि चापि गत्वा वैदानानि विविधानि च ॥ ६४ ॥ दत्त्वा गाश्चैव विप्रेभ्यः पूतात्मा भवदात्मवान् ॥ तमेव चाश्रमं गत्वा च चारविपुलं तपः ॥ ६५ ॥ ततः सिद्धिं प्राप्तां प्राप्नोति ब्राह्मणो राजसत्तम ॥ संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमे तन्निवासिनां ॥ ६६ ॥ एवं प्राप्नोति महत्कृच्छ्रमृषिः सन्नपसत्तम ॥ ब्राह्मणेन वक्तव्यं तस्माद्गणावरेजने ॥ ६७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्चोवर्णाद्विजातयः ॥ एतेषु कथयन्नाजन्वाह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६८ ॥ तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किंचिदग्रतः ॥ सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया त्थ कृतात्मभिः ॥ ६९ ॥ तस्मान्मौनेन मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चाहताः ॥ दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नाभाषन्ते च किंचन ॥ ७० ॥ धार्मिकां गुणसंपन्नाः सत्यार्जवसमन्विताः ॥ दुरुक्तवाचाभिहितैः प्रभ्रुवंती ह दुष्कृतं ॥ ७१ ॥ उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ॥ उपदेशाद्विदित्यापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ७२ ॥ विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ॥ सत्यानृतेन हिरुत उपदेशी हिनस्ति हि ॥ ७३ ॥ वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयं ॥ स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशकृते मया ॥ महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह ॥ ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन. आनुशास. दानधर्मेशूद्रमुनिसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७६ ॥ युधिष्ठिर उवाच कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भर्तृषु च ॥ श्रीः पद्मावसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्णयिष्यामि यथा वृत्तं यथा श्रुतं ॥ रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २ ॥ नारायणस्यां कगतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णां ॥ कौतूहलादिस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ मातामकरध्वजस्य ॥ ३ ॥ कानीह भूतान्युपसेवसेत्वं संतिष्ठसे कानिवसेवसेत्वं ॥ तानि त्रिलोकेश्वर भूवर्कते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ ४ ॥ एवं तदा श्रीरभिभाष्य मोणादेव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ॥ उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरचंद्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥ श्रीरुवाच वं सामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्त्तमाने ॥ अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६ ॥

श्रीः प्रपद्यते ॥ १ ॥ पर्यपृच्छत श्रियमित्यपकथ्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ उपसेवसे गजतुरगादिरूपेण संतिष्ठसे धैर्यौदार्यसौंदर्यशौर्यादिरूपेण पुरुषे वससि ॥ ४ ॥ देव्या रुक्मिण्या ॥ ५ ॥ प्रगल्भे वाग्मिनि दक्षे अनलसे देवपरे देवाराधननिष्ठे ॥ ६ ॥

दृशंसवर्णेनिष्ठुराक्षरभाषिणि असूयेअसूयावति ॥ ७ ॥ तेजःशौर्यं सत्त्वंबुद्धिःयत्रतत्रविशिष्टपुरुषे संगुप्तमनोरथेषुअन्यत्प्राप्यत्यन्यद्वर्षयन्तितादृशेषु ॥ ८ ॥ स्वभावेत्यादेर्मौढ्योपहतचित्तइत्यर्थः ॥ ९ ॥
 स्वधर्मेनिसिद्धःश्लोकः ॥ १० ॥ ११ ॥ पापांनिर्दयां अचोक्षांअशुचिअबलेहिनीं दृक्किणीलेलिहानांसदाकुद्धामित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यानादिषुरमणीयेषुसर्वेषुवसामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यस्मिन्नि
 नाकर्मशीलेपुरुषेवसामिननास्तिकेसांकरिकेकृतघ्ने ॥ नभिन्नवृत्तेनदृशंसवर्णेनचापिचौरैर्नगुरुष्वसूये ॥ ७ ॥ येचाल्पतेजोबलसत्त्वमानाःक्लिश्यंतिकुप्यन्ति
 चयत्रतत्र ॥ नचैवतिष्ठामितयाविधेषुनरेषुसंगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥ यश्चात्मनिप्रार्थयतेनकिंचिद्यश्चस्वभावोपहतांतरात्मा ॥ तेष्वल्पसंतोषपरेषुनित्यंनरेषु
 नाहंनिवसामिसम्यक् ॥ ९ ॥ स्वधर्मशीलेषुचधर्मवित्सुद्वेष्टोपसेवानिरतेचदति ॥ कृतात्मनिक्षांतिमरेसमर्थेक्षांतासुदोतासुतयाऽबलासु ॥ १० ॥ सत्यस्वभा
 वार्जवसंयुतासुवसामिदेवद्विजपूजिकांसु ॥ प्रकीर्णभांडामनपेक्ष्यकारिणींसदाचभर्तुःप्रतिकूलवादिनीं ॥ ११ ॥ परस्यवेश्माभिरतामलज्जामेवंविधांतां
 परिवर्जयामि ॥ पापामचोक्षामवलेहिनींचव्यपेतधैर्यांकलहप्रियांच ॥ १२ ॥ निद्राभिभूतांसततंशयानामेवंविधांतांपरिवर्जयामि ॥ सत्यासुनित्यंप्रियद
 र्शनासुसौभाग्ययुक्तासुगुणान्वितासु ॥ १३ ॥ वसामिनारीषुपतिव्रतासुकल्याणशीलासुविभूषितासु ॥ यानेषुकन्यासुविभूषणेषुयज्ञेषुमेघेषुचवृष्टिमत्सु
 ॥ १४ ॥ वसामिफुल्लासुचपद्मिनीषुनक्षत्रवीथीषुचशारदीषु ॥ गजेषुगोष्ठेषुतथासनेषुसरःसुफुल्लोत्पलपंकजेषु ॥ १५ ॥ नदीषुहंसस्वननादितांसुर्कोचावधुषु
 स्वरशोभितासु ॥ विकीर्णकूलद्रुमराजितासुतपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ॥ १६ ॥ वंसामिनित्यंसुबहूदकासुसिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥ मत्तेगजेगोवृषभेन
 रेंद्रोसिंहासनेषुतुरुषेषुनित्यं ॥ १७ ॥ यस्मिन्जनोहव्यभुजंजुहोतिगोब्राह्मणंचार्चतिदेवताश्च ॥ कालेचपुष्पैर्वलयःक्रियतेतस्मिन्गृहेनित्यमुपैमिवासं ॥ १८ ॥
 स्वाध्यायनित्येषुसदाद्विजेषुक्षत्रेचधर्मोभिरतेसदैव ॥ वैश्येचकृष्याभिरतेवसामिशूद्रेचशुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १९ ॥ नारायणेत्वेकमनावंसामिसर्वेणभावेनश
 रीरभूता ॥ तस्मिन्निधर्मःसुमहान्निविष्टोब्रह्मण्यताचात्रतथाप्रियत्वं ॥ २० ॥ नाहंशरीरेणवसामिदेविनैवंमयाशक्यमिहाभिधातुं ॥ भावेनयस्मिन्निवसा
 मिपुंसिसवधंतेधर्मयशोर्थकामैः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशास० दानधर्मेश्रीरुक्मिणीसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥
 युधिष्ठिरउवाच ॥ स्त्रीपुंसयोःसंप्रयोगेस्पर्शःकस्याधिकोभवेत् ॥ एतस्मिन्संशयेराजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

वेनआदरेणशरीरभूबाशरीरवती ॥ २० ॥ नाहमिति नारायणादन्यत्रधर्मादिवद्विरूपेणैववसामिनशरीरेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिअनु० नै० भा० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ भा
 तेधर्मयशोर्थकामैरितिकामसुखद्विद्विरपिलक्ष्मीवत्स्वस्तीत्यक्तंतत्रस्त्रीषण्मर्थेक्षयाकामसुखद्विद्विरस्तीतिलक्ष्मीकामेनकामिन्यःप्रीतिमत्योलक्ष्मीबुद्ध्यापूजनीयाइत्यध्यायतात्पर्यं स्पर्शःवैषयिकसुखं ॥ १ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वैरमूलमाहाग्निष्टुतमिति त्रिभुजितोमिष्टोमोऽग्निष्टुत् तत्रसग्निरेवस्तुयते सचपुत्रं ददाति दाशुषं इति मंत्रवर्णात्पुत्रप्रदः क्रतुः सचैद्रद्विष्टस्तत्रैद्रस्य प्राधान्याभावात् ॥ ४ ॥ यज्ञं कृतमिति शेषः ॥ ५ ॥
 श्रीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भंगास्वनेन शक्रस्य यथावैरमभूत्पुरा ॥ २ ॥ पुरा भंगास्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ॥ अपुत्रः पुरुष
 व्याघ्रपुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३ ॥ अग्निष्टुतं सराजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ॥ प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ॥
 अंतरंतस्य राजर्षेरन्विच्छन्नि यतात्मनः ॥ ५ ॥ नन्वेवास्यांतं सराजन् सददर्शमहात्मनः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयां गतवान्नृपः ॥ ६ ॥ इदमंतरमित्येव शक्रो नृ
 पममोहयत् ॥ एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रातृद्वेण मोहितः ॥ ७ ॥ नदिशोऽविंदत नृपः स्तुतिपासादितस्तदा ॥ इतश्चेतश्च वै राजन् श्रमदृष्ट्वा न्वितो नृपः ॥ ८ ॥ सरोपश्य
 त्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ॥ सोवगात्स सरस्तां तपाययामां सवाजिनं ॥ ९ ॥ अथ पीतो दकं सोऽश्वं दक्षे बध्वा नृपोत्तमः ॥ अवगात्स ततः स्नातस्तत्र स्त्रीत्वमवाप्तवा
 न् ॥ १० ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा ब्रीडितो नृपसत्तमः ॥ चित्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलं द्रियचेतनः ॥ ११ ॥ आरोहिष्ये कथं त्वं श्वं कथं यास्यामि वै पुरं ॥ इष्टेनाग्निष्टुताच्चा
 पि पुत्राणां शतमौरसं ॥ १२ ॥ जातं महाबलानां मेताम्रवक्ष्यामि किं त्वहं ॥ दारेषु चात्मकीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १३ ॥ मृदुत्वं च तनुत्वं च विह्वलत्वं तथैव च ॥ स्त्रीगु
 णात्रदृष्टिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शभिः ॥ १४ ॥ व्यायामे कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ पौरुषं विघ्ननं वै स्त्रीत्वं केनापि मे भवतु ॥ १५ ॥ स्त्रीभावात्पुनरश्वं तं कथं
 मासेदुमुत्सहे ॥ महता त्वथ मलेन आरुत्या श्वं नराधिपः ॥ १६ ॥ पुनरायात्पुनरंतात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः ॥ पुत्रादाराश्वभृत्या श्वपौरजानपदाश्वते ॥ १७ ॥ किं त्विदं त्वि
 दिविज्ञाय विस्मयं परमंगताः ॥ अथोवाच सराजर्षिः स्त्रीभूतो वदतांवरः ॥ १८ ॥ मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिहृतो दृढं ॥ उद्धांतः प्रविशं घोरामटवीं देवचो
 दितः ॥ १९ ॥ अटव्यां च सुघोरायां दृष्ट्वा त्तो नष्टचेतनः ॥ सरः सुरुचिरप्रस्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतं ॥ २० ॥ तत्रावगाढः स्त्रीभूतो देवेनाहंकृतः पुरा ॥ नाम गोत्राणि
 चाभाष्य दाराणां मंत्रिणां तथा ॥ २१ ॥ आह पुत्रांस्ततः सोयस्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ॥ संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा पुत्रशतं
 वनमेव जगाम ह ॥ गत्वा चैवाश्रमं स्नातुतापसं प्रत्यपद्यत ॥ २३ ॥ बापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतं ॥ अथ सादायतान्सर्वान् पूर्वपुत्रानभाषत ॥ २४ ॥
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ह्येण स्त्रीत्वं भवितुं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रत्यपद्यत प्रवृत्तेन स्त्रीकृतवती ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मत्वानेन द्विगुणितपुत्रप्राप्तिरूप उपकार एव जातो न स्त्रीत्वकृतोपकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्वरूपाणां स्वस्यैव रूपं येषां ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चे मे शतं सुताः ॥ एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ॥ २५ ॥ सहिता भ्रातरस्ते यराज्यं बुभुजिरेतदा ॥ तान् दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जाना
 न् राज्यामुत्तमं ॥ २६ ॥ चिंतयामास देवेंद्रो मम न्युनाथ परिपुतः ॥ उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २७ ॥ ततो ब्राह्मणस्मेण देवराजः शतक्रतुः ॥ भेदयामास
 तान् गत्वा नगरं वै नृपालमजान् ॥ २८ ॥ भ्रातृणां नास्ति सौ भ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ॥ राज्यहेतोर्विवदिताः कस्यपस्य सुरासुराः ॥ २९ ॥ यूयं भगवन्नापत्या
 स्तापसस्ये तरे सुताः ॥ कस्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ॥ ३० ॥ युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ इंद्रेण भेदितास्ते तु युद्धे न्योन्यमपातयन्
 ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह ॥ ब्राह्मणच्छयनाभ्येत्यतामिंद्रो यान्वपृच्छत ॥ ३२ ॥ केन दुःस्वेन संतप्तारो दिषित्वं वरानने ॥ ब्राह्मणं तंततो ह
 त्तम ॥ कदाचिन्मृगयां यात उद्धांतो गहने वने ॥ ३३ ॥ पुत्राणां हि शते ब्रह्मन् कालेन विनिपातिते ॥ अहं राजा भवं विप्रतत्र पूर्वशतं मम ॥ ३४ ॥ समुत्पन्नं स्वरूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणो
 पुत्रशतं तापसेन महात्मना ॥ आश्रमे जनितं ब्रह्मन् नीतं तन्नगरं मया ॥ ३५ ॥ तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ॥ एतच्छ्रोचाम्यहं ब्रह्मन् देवेन समभिपुता
 तितं मया ॥ ३६ ॥ इंद्रस्तांदुः स्वितां दृष्ट्वा अब्रवीत् पुरुषं वचः ॥ पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतं ॥ ३७ ॥ इंद्रो हि देवयजता मामनाहूय धिष्ठितं ॥ इंद्रो ह मस्मि दुर्बुद्धे वैरं तेषां
 स्येंद्रः परितुष्टो वरंददौ ॥ ३८ ॥ पुत्रास्ते कमते राजन् जीवंतु त्वत्तच्छ्वमे ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ ये भवन् ॥ ३९ ॥ तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयतांज
 लिः ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवंतु वासव ॥ ४० ॥ इंद्रस्तु विस्मितो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ॥ पुरुषोत्पांदिता ये ते कथं देव्याः सुतास्तव ॥ ४१ ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये
 बंतु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४२ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्ततस्त्विंद्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ॥ सर्व एवेह जीवंतु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४३ ॥
 स्त्रियाः स्त्रीभूतस्य नेम ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इंद्रो हि देवयजतां यज्ञेन धिष्ठितं अधिष्ठितं कनूनि तिरोषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अध्यायतात्पर्यमाह स्त्रिया इति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति अनुशासन० नै० भा० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ तदेवंगौतमीसुदर्शनशुकप्रभृतीनामाख्यानैर्यदृच्छोपगतेषु दुः
स्वेषु अनुविद्यमाना अनिश्चितक आद्यसंस्यादि धर्मवार्त्तिप्रमाणोति तस्याश्वफलं कामः इन्द्रियप्रीतिरूपः साचस्त्रीणामेव भूयसीपुंसस्त्वल्पतरेत्येतावताप्येनोक्तं तमिषं कामंतुच्छीकृत्य परमसुखावामिकामस्य पूर्वो
क्तमनुवेगादीनुपासीनस्य बह्व्यमाषविधिना परमेश्वरमाराधयिष्यतो हेयं दोषजातं वक्तुमयमध्याय आरभ्यते किमिति लोकयात्रा ऐहिकशिष्टव्यवहारः हितं च पारलौकिकं श्रेयस्तदर्थिना किं कर्तव्यं किं भवस्य

वरंचटणुराजेंद्रयं त्वमिच्छसि सुव्रत ॥ पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तोयदभिकांक्षसे ॥ ४९ ॥ रुयुवाच स्त्रीत्वमेव वृणेशक्रपुंस्त्वं नेच्छामि वासव ॥ एवमुक्तस्तु दे
वेंद्रस्तं स्त्रियं प्रत्युवाच ह ॥ ५० ॥ पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं चोदयसे विभो ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ॥ ५१ ॥ स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका
सदा ॥ एतस्मात्कारणाच्छक्रस्त्रीत्वमेव वृणोम्यहं ॥ ५२ ॥ रमिताभ्यधिकं स्त्रीत्वे सत्यवैदेव सत्तम ॥ स्त्रीभावेन हितुष्यामि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥ ५३ ॥ एवम
स्त्विति चोक्ता तामा पृच्छय त्रिदिवंगतः ॥ एवं स्त्रियामहाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीम० अनुशासन० आनुशास० दानधर्मभंगस्वनोपाख्याने
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रादितार्थिना ॥ कथं वै लोकयात्रांतुं किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १ ॥ श्रीभूउ
वाच कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधं ॥ मनसा त्रिविधं चैव दशकर्मपथांस्त्यजेत् ॥ २ ॥ प्राणातिपातः स्तेन्यं च परदारानयापि च ॥ त्रीणि पापानि का
येन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥ असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ॥ चत्वारि वाचाराजेंद्र न जल्पेन्नानुचितयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौत्तदं ॥
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसाचरेत् ॥ ५ ॥ तस्माद्वाक्कायमनसानाचरेदशुभं नरः ॥ शुभाशुभान्याचरन् हितस्य तस्याश्रुते फलं ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मलोकयात्राकथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

मनुष्येयं लोकयात्रां लोकद्वयश्रेयःसाधनं ॥ १ ॥ कर्मपथान्वाजाविकर्ममार्गान् ॥ २ ॥ प्राणातिपातो हिंसा ॥ ३ ॥ असत्प्रलापं पाम्यवार्त्तादि पारुष्यं निष्ठुरभाषणं पैशुन्यं राजद्वारादौ परदोषसूचनं अ
नृतमिध्यावाहः परपीडाकरः मनसाप्येवं वदित्वा मीतिनानुचितयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्येति श्लोकेन परद्रव्येष्वभिध्यानं परस्यानिष्टचिन्तनं वेदवादेषु नास्तिक्यमिति त्रीणित्याज्यानि लक्षयेत् दशत्यजेदित्युपक
रणात् ॥ ५ ॥ शुभाशुभादिनास्तिक्यं अशुभां हिंसादिनास्तिक्यं फलं अभयदुःखादिस्वर्गनरकांतं ॥ ६ ॥ इति अनुशासन० नै० भा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

अशुभानिपरित्यज्यशुभान्याचरतायजमव्यंतजानन्स्वयमेवपृच्छति त्वयेति आपगेयगागेय पितामहस्यापिईशायअंतर्यामिणे सर्वत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थी शंसुखंभवत्यस्मादित्यानंदायेत्यर्थः ॥ १ ॥ बभ्रवेवि
शालाय बभ्रुर्वैश्वानरइत्यादिर्विशालेपिंगलेन्यवदितिमेदिनी महाभाग्यऐश्वर्यं गुरावित्यादिःसप्तम्यपिषष्ठ्यर्थे अव्यक्तंजगत्कारणंअव्याकृताख्यंतस्ययोनयेउत्पत्तिप्रलयस्थानाय ॥ २ ॥ योहीति सर्व
गतःसर्वोपादानत्वात् सर्वत्रनदृश्यतेदृक्कात्रशरीरत्वादात्मत्वाच्च ॥ ३ ॥ ब्रह्माविराट्रविष्णुःसूत्रात्मासुरेशःप्राज्ञःतेषांस्त्रष्टाउपादानंप्रभुर्निमित्तं उपासतेस्वत्त्वोपाधित्यागेनअधिगच्छंति ॥ ४ ॥ प्रकृतीनांपंच
तन्मात्राहंकारमहद्व्यक्तानांविश्वकारणानांपुरुषस्यजीवात्भोक्तुरित्यर्थः पंचम्यर्थेषष्ठी इंद्रियाणिपराण्याद्विरिद्रियेभ्यःपरमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्माहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः
पुरुषान्परंकिंचित्साकाशासापरागतिरिति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिचश्रुतेभ्यस्तत्त्वेभ्यःपरःनिष्कलः चित्यतेनकिंचिदपिचितयेदितिस्मृतेःसर्वचिंतात्यागेनप्राप्यतेयोगविद्विःयोगोबुध्यां

युधिष्ठिरउवाच त्वयापगेयंनामानिश्रुतानीहजगत्पतेः ॥ पितामहेशायविभोनामान्याचक्ष्वशंभवे ॥ १ ॥ बभ्रवेविश्वरूपायमहाभाग्यंचतत्त्वतः ॥ सुरा
सुरगुरौदेवेशंकरेव्यक्तयोनये ॥ २ ॥ भीष्मउवाच - अशक्तोहंगुणान्वक्तुंमहादेवस्यधीमतः ॥ योहिसर्वगतोदेवोनचसर्वत्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ब्रह्मविष्णुसुरेशा
नांस्त्रष्टाचप्रभुरेवच ॥ ब्रह्मादयःपिशाचांतायंहिदेवाउपासते ॥ ४ ॥ प्रकृतीनांपरत्वेनपुरुषस्यंचयःपरः ॥ चित्यतेयोयोगविद्विर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अक्षरं
परमंब्रह्मअसच्चसदसच्चयः ॥ ५ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षोभयित्वास्वतेजसा ॥ ब्रह्मणमसृजत्तस्माद्देवदेवःप्रजापतिः ॥ ६ ॥ कोहिशक्तोगुणान्वक्तुंदेवदेवस्यधी
मतः ॥ गर्भजन्मजरायुक्तोमर्त्योमृत्युसमन्वितः ॥ ७ ॥ कोहिशक्तोभवंज्ञातुंमद्विधःपरमेश्वरं ॥ ऋतेनारायणात्पुत्रशंखचक्रगदाधरात् ॥ ८ ॥ एषविद्वान्गुण
श्रेष्ठोविष्णुःपरमदुर्जयः ॥ दिव्यचक्षुर्महातेजावीक्ष्यतेयोगचक्षुषा ॥ ९ ॥ रुद्रभक्त्यातुरुष्णेनजगद्भ्यामंमहात्मना ॥ तंप्रसाद्यतदादेवंबदर्यांकिलभारत ॥ १० ॥

यसंगस्तद्विद्विः अक्षरंअपरिणामिपरमंब्रह्म अत्यंतंपरिच्छेदत्रयशून्यं तदेवअसत्अव्याकृतद्रव्यंकारणं सत्तत्त्वसत्पर्वद्वातमानमप्यसदनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतिमायां पुरुषंतत्रप्रतिबिदितंचैतन्यं
मायाशबलमव्याकृतमित्यर्थः क्षोभयित्वाप्राणिकर्मानुरोधेनसाम्यावस्थातःप्रच्याव्यस्वतेजसास्वसत्ताम्पूर्तिप्रदानेनब्रह्माणंमहांतमसृजत् तस्मान्महतःसकाशात्देवानांसूर्यादीनांदेवःस्वामीप्रजापतिश्चतुर्मु
खःअक्षरवदितिशेषः ॥ ६ ॥ यःअसृजत्तस्यगुणान्वक्तुंकःशक्तइतियोजना धीमतः धियाबुद्ध्याहमितिमतोज्ञातोऽहंप्रत्ययगम्योजीवइत्यर्थः नहिबुद्ध्यादिपरिच्छिन्नस्तदगोचरंब्रह्मपरिच्छेत्तुमीष्टेइत्यर्थः
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भक्त्याआराधनेनव्योमाद्यष्टमूर्तेर्ध्यानेनतद्वावंगत्वाजगद्भ्याममित्यर्थः ॥ १० ॥

अर्थादिति अर्थतद्व्यर्थोभोग्यवस्तुजातं तावद्विभक्तोपिप्रियतरःप्रत्यगात्मातत्त्वंसर्वेषामंतरात्मत्वंप्राप्तइत्यर्थः ब्रह्मविद्वत्सैवभवतीतिश्रुतेस्तादात्म्यंप्राप्तइतिभावः अन्नादितिपाठेपिसएवार्थः सुवर्णाक्षान्दि
व्यदृष्टे ॥ ११ ॥ शिवं प्रसाद्यतमवान् तपोपिशिवप्रसादंविनाकर्तुं दुःशकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तोषोऽलंबुद्धिः प्रीतिः प्रसादोन्मुखत्वंतदुभयंप्रापितः ॥ १३ ॥ पुत्रः सांवः तत्प्राप्त्यर्थं तपस्यन् ॥ १४ ॥ यस्मात्
ऐश्वर्यात् नमत्येभिरीश्वरं भक्तं इति नामानि शांभवान् भक्तान् व्याख्यातुं अर्थतो विवरीतुं तत्र हेतुः ॥ १५ ॥ यतो गुणान्वक्तुं शक्त इति विभूति ऐश्वर्यं कार्त्तर्येन गुणज्ञानं त्वात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्यावि
ज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतेरालम्ब्यैव भवति तथा विद्येयमेव तत्त्वमन्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विष्णुरूपायेत्यनेन शिवाभिन्नो विष्णुरेव शिवस्य गुणान्वक्तुमीष्टे तयोरैकात्म्यात् भिन्नत्वे तु लोकेपीतरगुणानि
तरोन जानाति किमुत ईश्वरस्येति भावः विश्वरूपायेति पाठेपि विश्वं विष्णुरेव नारायणः सर्वमिदं पुराणः नारायण एवेदं सर्वं विश्वं विष्णुरित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः पृच्छन् अपृच्छन् ॥ १८ ॥ नाम्नामिति यद्यपि मोक्षधर्मे

अर्थात् प्रियं रत्नं च सर्वलोकेषु वैतदा ॥ प्राप्तवानेव राजेंद्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् ॥ ११ ॥ पूर्णवर्षसहस्रं तु तप्तवानेषमाधवः ॥ प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवं
॥ १२ ॥ युगेयुगेतु रुष्णेन तोषितो वै महेश्वरः ॥ भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यया दृशंतस्य जगद्योनेर्महात्मनः ॥ तदयं दृष्टवान् साक्षात्पु
त्रार्थं हरिरच्युतः ॥ १४ ॥ यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत ॥ व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः ॥ १५ ॥ एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ॥
विभूतिं चैव कार्त्तर्येन सत्यां महेश्वरीं नृप ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः ॥ भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः
॥ १७ ॥ भीष्म उवाच सुरासुरगुरो देवविष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ॥ शिवाय विष्णुरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ नाम्नां सहस्रं देवस्य तं द्विना ब्रह्म योनिना ॥
निवेदितं ब्रह्म लोके ब्रह्मणो यत्पुरा भवत् ॥ १९ ॥ द्वैपायन प्रभृतयस्तथा चेमेतपोयनाः ॥ ऋषयः सुव्रता दांताः शृण्वंतु गदतस्तव ॥ २० ॥

पुशिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमतएतत्कथनमनर्थकप्रायंतथापितत्रचतुरधिकानिषट्शतानि नामानि संतितेषामुक्तसंख्यापूरणमपितत्रैव त्रिसुपर्णतथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियमिति वाक्यात् तत्रैव श्रुता त्रिसुपर्णशतरुद्रि
याम्यामुक्तं अतस्तत्स्तोत्रं मोक्षाधिकारपाठान् वेदमंत्रगर्भितत्वाच्च नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकांत फलार्थिनोभ्येयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रसंगात् काम्यं वेदान् कृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जपेष्टपः पार्थमहीचकृत्स्नां
वैश्योलाभं प्राप्नुयात् नैपुणं च शूद्रो गतिप्रेत्य तथा सुखं चेत्युपसंहारात् सर्ववर्णाधिकारिकंचततः पृथक्पठितं एवं विश्वं विष्णुर्वषट्कार इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयं तत्रापिशुद्धः सुखमवामुयादित्येते स्मरणान् न तेनै

ध्रुवायकूटस्थाय नंदिनेआनंदमयाय होत्रेकर्तृरूपायविज्ञानमयाय गोप्त्रेकर्मफलप्रदानद्वारारक्षित्रे विश्वसृजेदक्षादिरूपाय अन्नयेगार्हपत्यादिरूपाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थः महाभाग्यंऐश्वर्यंमुंढिनेवस्तुतोनिंश्रुवाय कपर्दिनेउपाधितश्रुवावते अयंभावः तदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानं दत्तिसारूप्यमितरत्रेतियोगसूत्राभ्यांयदासर्वासांचित्तदत्तीनामभावस्तदाचिर्तिनिश्रुदेवस्वरूपमात्रेणावतिष्ठते यदातुतत्तद्वत्तिसारूप्यंभजतेत दाचूडावतीविशेषविज्ञानरूपाभवतीतितदिदमुक्तंमुंढिनेयकपर्दिनेइति ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवनंहार्दाकाशाख्यं शंभुराकाशमध्यइतिश्रुतेः आदित्याःइन्द्रियाख्यादेवाः निधनमादिवेतिपाठेलयमुदयंचेत्यर्थः ॥ २३ ॥ व्रतेशायव्रतपूर्वकाणांयज्ञादीनांफलप्रदाने ॥ २४ ॥ धीमतःधियाब्रह्मविद्ययामतोज्ञातः २५ ॥ गीतासु तमेवचायंपुरुषंप्रपद्येतमेवशरणंगच्छेतिप्रोक्तायकपर्दिनेसंगुणायैव निर्गुणस्यतुगौणानांनान्नामभावादि

ध्रुवायनंदिनेहोत्रेगोप्त्रेविश्वसृजेग्रये ॥ महाभाग्यंविभोर्ब्रह्मिमुंढिनेयकपर्दिने ॥ २१ ॥ वासुदेवउवाच नगतिःकर्मणांशक्यावेत्तुमीशस्यतत्त्वतः ॥ हि रण्यगर्भप्रमुखादेवाःसंद्रामहर्षयः ॥ २२ ॥ नविदुर्यस्यभवनमादित्याःसूक्ष्मदर्शिनः ॥ सकथंनरमात्रेणशक्योज्ञातुंसतांगतिः ॥ २३ ॥ तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ॥ भवतांकीर्तयिष्यामिव्रतेशाययथातथं ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुभगवान्गुणांस्तस्यमहात्मनः ॥ उपस्पृश्यशु चिर्भूत्वाकथयामासधीमतः ॥ २५ ॥ वासुदेवउवाच शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेंद्रास्त्वंचतातयुधिष्ठिर ॥ त्वंचापगेयनामामिश्रणुष्वेहकपर्दिने ॥ २६ ॥ यदवाप्तं चमेपूर्वसांवहेतोःसुदुष्करं ॥ यथावद्भगवानुद्दष्टोमयापूर्वसमाधिना ॥ २७ ॥ शंबरेंनिहतेपूर्वरौक्मिणेयेनधीमतां ॥ अतीतेद्वादशवर्षेजांब्रवत्यब्रवीद्दिमां ॥ २८ ॥ प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्यावीक्ष्यपुत्रकान् ॥ पुत्रार्थिनीमामुपेत्यवाक्यमाहयुधिष्ठिर ॥ २९ ॥ शूरंबलवतांश्रेष्ठंकांतरूपमकल्मषं ॥ आत्मतुल्यंम मसुतंप्रयच्छेत्ताच्युतमाचिरं ॥ ३० ॥ नहितेऽप्राप्यमस्तीहृत्त्रिषुलोकेषुकिंचन ॥ लोकान्सृजेस्त्वमपराणिच्छन्यदुकुलोद्दह ॥ ३१ ॥ त्वयाद्वादशवर्षाणिब्रवीतीभूते नशुष्यता ॥ आराध्यपशुभर्त्तारंरुक्मिण्यांजनिताःसुताः ॥ ३२ ॥ चारुदेष्णःसुचारुश्चचारुवेशोयशोधरः ॥ चारुश्रवाश्चारुयशाःप्रद्युम्नःशंभुरेवच ॥ ३३ ॥

त्यर्थः ॥ २६ ॥ यद्दर्शनं सुदुष्करंदुर्लभं समाधिनायोगेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आराध्येतिआराध्यस्यमाहात्म्यंवासुदेवउवाचशुश्रूषध्वमित्यादिना ननुमन्मनाभवमामेवशरणंव्रजेति स्वस्यैवोपेयत्वंवदतःकथमन्यआराध्यःस्यादितिचेन्न मामेवविजानीहीतिवत्शास्त्रदृष्ट्यापरमात्मनोप्यस्मदर्थत्वोपपत्तेर्मांमुपास्वेतिवदतइंद्रस्येवदेवस्योपेयत्वाभावात् उपाधिनिष्कृष्टस्योपेयत्वंत्वस्मदादिसा धारणंनवासुदेवस्योत्कर्षमर्हतीतिशैवाः वस्तुतस्तुयत्सर्वोपाधिशून्यब्रह्मअस्मदाद्यंतरतरंतदेवमुख्यमस्मच्छब्दालंबनंवासुदेवशब्दितंमाययामानुषवद्भूत्वास्वप्राप्त्युपायभूतमुपास्यरूपमात्मनःस्वशास्त्रतत्त्वस्वयमे वलोकानुपहार्यमुपदिशतीतिनतयोर्भेदंगंधोपीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

महस्यमंदारनाभः ॥ ७५ ॥ भगवतामहादेवेन ॥ ७६ ॥ उत्पादिततस्यैवदैत्यस्यहननार्थः ॥ ७७ ॥ नद्रष्टुं शक्यं दुर्दर्शत्वात् ॥ ७८ ॥ जीर्णं जीर्णतृणवद्व्यर्थमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ वरदत्तस्य सर्वशस्त्रावध्यस्त्वं भवेति दत्तव
 स्स्य ॥ ८० ॥ अर्घ्यमानाः सुरा असुरेन्द्रान् जघ्नुः तेऽन्योन्यं कलहमकुर्वन् नित्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ योगः चंद्रसूर्योपजन्मपृथिव्यादिसृष्टिसामर्थ्यं शाश्वतं बलं ब्रह्मविद्योत्थं ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ आत्मानं हि
 बिष्णोश्चक्रं चतस्रो रं बज्रमाखंडलस्य च ॥ शीर्णं पुरा भवत्तातग्रहस्यांगेषु केशव ॥ ७५ ॥ यत्तद्भगवता पूर्वदत्तं चक्रं तवानघ ॥ जलांतरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितं
 ॥ ७६ ॥ उत्पादितं वृषां केन दीप्तज्वलनसन्निभं ॥ दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्धर्षते जसाद्भुतं ॥ ७७ ॥ न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनं ॥ सुदर्शनं भवत्येवं भवेनो
 कंतदा तु तत् ॥ ७८ ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितं ॥ तज्जीर्णमभवत्तातग्रहस्यांगेषु केशव ॥ ७९ ॥ ग्रहस्यातिबलस्यांगे वरदत्तस्य धीमतः ॥ न शस्त्रा
 णिव हंत्यंगे चक्रवज्रशतान्यपि ॥ ८० ॥ अर्घ्यमानाश्च विषुधाग्रहेण सुबलीयसा ॥ शिवदत्तवरान् जघ्नुः सुरेन्द्रान् सुराभृशं ॥ ८१ ॥ तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलो
 केश्वरं तांददौ ॥ शतं वर्षं सहस्राणां सर्वलोकेश्वरो भवत् ॥ ८२ ॥ ममैवानुचरो नित्यं भविता सीति चाब्रवीत् ॥ तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ॥ ८३ ॥ कुश
 द्वीपं च सददौ राज्ञेन भगवानजः ॥ तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ॥ ८४ ॥ येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्दुतो नलः ॥ तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति
 शंकरः ॥ ८५ ॥ तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मे द्रुतः ॥ बलं च दैवतश्रेष्ठशाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ८६ ॥ तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ॥ स्वार्थं भुवः क्रतुश्चा
 पि पुत्रार्थं मभवत्पुरा ॥ ८७ ॥ आविश्ययोगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ॥ ८८ ॥ योगेश्वरं देवगीर्तवेत्यकृष्णानसं
 क्रमाराध्य प्राप्तवानतुलं यशः ॥ वालखिल्यामघवता त्ववज्ञाताः पुरा किल ॥ ९१ ॥ तैः क्रुद्धैर्भगवान् रुद्रस्तपसा तोषितोऽभूत् ॥ तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्री
 तोजगत्पतिः ॥ ९२ ॥ सुपर्णसोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुरा भवन् ॥ ९३ ॥ ताश्च समंकपालेन देवैरन्याः प्रवर्त्तिताः ॥ ततः पा
 नीयमभवत्सन्नेऽयं बकेभुवि ॥ ९४ ॥

रण्यमर्जआविश्या भवत् आविष्टो भूत् सूत्रात्मनोऽप्यत्र कुर्वन् नित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ समंकपालेन अयं बक दैवत्येन हेतुना देवैः समंकपालेन रुद्रमिष्ट्वा आपो निर्मिता इत्यर्थः
 देवेनेति पाठेद्देहेण ॥ ९४ ॥

अत्रेति पतिद्वेषिण्योपिस्त्रियोमहादेवंप्राप्यकृतकृत्याभवंतीतिभावः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ मुसलेषुअयोपेषुकाष्ठकीलेषु अयोपेमुसलंमतमितिविश्वलोचनः ॥ ९७ ॥ विनेनि चरुद्रःचरोर्द्वयःमंडइतियावत्
अत्रेभार्यापिभर्तारिसंत्यज्यब्रह्मवादिनी ॥ नाहंतस्यमुनेर्भूयोवशगास्यांकथंचन ॥ ९५ ॥ इत्युक्त्वासामहादेवमगच्छच्छरणंकिल ॥ निराहाराभयादत्रेस्त्रीणि
वर्षशतान्यपि ॥ ९६ ॥ अशेतमुसलेष्वेवप्रसादार्थंभवस्यसा ॥ तामब्रवीद्भसन्देवोभवितावैसुतस्तव ॥ ९७ ॥ विनाभर्त्राचरुद्रेणभविष्यतिनसंशयः ॥ वंशेत
वैवनाम्नातुख्यातियास्यतिचेप्सितां ॥ ९८ ॥ विकर्णंश्रमहादेवंतथाभक्तसुखावहं ॥ प्रसाद्यभगवान्सिद्धिप्राप्तवान्मधुसूदन ॥ ९९ ॥ शाकल्यःसंशितात्मावै
नववर्षशतान्यपि ॥ आराधयामासभवंमनोयज्ञेनकेशव ॥ १०० ॥ तंचाहभगवांस्तुष्टोग्रंथकारोभविष्यसि ॥ वत्साक्षयाचतेकीर्त्तिस्त्रैलोक्येवैभविष्यति
॥ १०१ ॥ अक्षयंचकुलंतेस्तुमहर्षिभिरलंकृतं ॥ भविष्यतिद्विजश्रेष्ठःसूत्रकर्त्तासुतस्तव ॥ १०२ ॥ सावर्णिश्चापिविख्यातःऋषिरासीत्कृत्युगे ॥ इहतेनतपस्त
संपष्टिवर्षशतान्यथ ॥ १०३ ॥ तमाहभगवान्चरुद्रःसाक्षात्तुष्टोस्मितेनघ ॥ ग्रंथरुल्लोकविख्यातोभवितास्यजरामरः ॥ १०४ ॥ शक्रेणतुपुरादेवोवाराणस्यां
जनार्दन ॥ आराधितोभूद्भक्तेनदिग्वासाभस्मगुंठितः ॥ १०५ ॥ आराध्यसमहादेवंदेवराजमवाप्तवान् ॥ नारदेनतुभक्त्यासौभवआराधितःपुरा ॥ ६ ॥ तस्य
तुष्टोमहादेवोजगौदेवगुरुर्गुरुः ॥ तेजसातपसाकीर्त्यात्वत्समोनभविष्यति ॥ ७ ॥ गीतेनवादितव्येननित्यंमामनुयास्यसि ॥ मयापिचयथादृष्टोदेवदेवःपुरा
विभो ॥ ८ ॥ साक्षात्पशुपतिस्तातच्चापिशृणुमीधव ॥ यदर्थंचमयादेवःप्रयतेनतथाविभो ॥ ९ ॥ प्रबोधितोमहातेजास्तंचापिशृणुविस्तरं ॥ यदवाप्तंचमेपूर्वं
देवदेवान्महेश्वरात् ॥ १० ॥ तत्सर्वंनिखिलेनाद्यकथयिष्यामितेनघ ॥ पुराकृतयुगेतातऋषिरासीन्महायशः ॥ ११ ॥ व्याघ्रपादइतिख्यातोवैदवेदांगपारगः ॥
तस्याहमभवंपुत्रोद्यौस्यश्चापिममानुजः ॥ १२ ॥ कस्यचित्त्वयंकालस्यधौम्येनसहमाधव ॥ आगच्छमाश्रमंक्रीडन्मुनीनांभावितात्मनां ॥ १३ ॥ तत्रापिच
च्छमे ॥ १५ ॥ अभावाच्चैवदुग्धस्यदुःखिताजननीतदा ॥ ततःपिष्टंसमालोड्यतोयेनसहमाधव ॥ १६ ॥ आबयोःक्षीरमित्येवपानार्थंसमुपानयत् ॥ अथगव्यं
पयस्तातकदाचित्प्राशितंमया ॥ १७ ॥

अतश्चपुत्रोभविष्यतीत्यर्थः तवैवनाम्नाआनस्यवइति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥
चरुशब्दपूर्वाद्भवतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिटः भर्तारंविनापिचरुद्रवपानमात्रे

म.भा.टी.

॥ २० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पावनानां पवनाशिनां वनाशानां अन्धक्षाणां ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रपद्यप्रपन्नो भव ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दुर्विज्ञेयः शास्त्रतोपि ज्ञातु
मशक्यः दुराधारः शास्त्राज्ञातोपि मनसि धर्तुमशक्यः दुराबाधः प्रियमाणोपिलयविक्षेपादिविघ्नेः संकटः यतो दुरंतकः दुष्टानि अंतकानि बंधकानि यस्मिन् विघ्नाभावेऽपि दुर्पासः दिव्यविषयवैवस्थेन परवैराग्या
पित्रा हं यज्ञकाले हिनीतो ज्ञाति कुलं महत् ॥ तत्र साक्षरते देवी दिव्या गौः सुरनंदिनी ॥ १८ ॥ तस्या हंत तपयः पीत्वारसेन त्वष्टतोपमं ॥ ज्ञात्वा क्षीरगुणां श्रैव उपल
भ्यहिसंभवं ॥ १९ ॥ संच पिष्टरसस्तातन मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ततो ह मब्रुवन् बाल्याज्जननी मात्मनस्तदा ॥ २० ॥ नेदं क्षीरोदनं मातर्यत्वं मे दत्तवत्यसि ॥ ततो माम
ब्रवीन्माता दुःखशोर्कसमन्विता ॥ २१ ॥ पुत्रस्नेहां त्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनां ॥ २२ ॥ वने निवसतां नित्यं कंद
मूलफलाशिनीं ॥ आस्थितानां नदीं दिव्यां बालसिंलयैर्निषेवितां ॥ २३ ॥ कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरिवासिनां ॥ पावनानां वनाशानां वनाश्रमनिवासि
नां ॥ २४ ॥ ग्राम्याहारनिवृत्तानां मारण्यफलभोजिनां ॥ नास्ति पुत्रपयोरण्यसुरभी गोत्रवर्जिते ॥ २५ ॥ नदीगङ्गरशैलेषु तीर्थेषु विविधेषु च ॥ तपसा जप्य नित्या
नां शिवो नः परमा गतिः ॥ २६ ॥ अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययं ॥ कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानिवसनानि च ॥ २७ ॥ तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरं ॥
तत्पसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ २८ ॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदा प्रभृति शत्रुहन् ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा इदं मं बामचोदय ॥ २९ ॥ कोयमं बमहादे
वः संकथं च प्रसीदति ॥ कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथं च न ॥ ३० ॥ तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं तस्य च कीदृशं ॥ कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननीमम ॥ ३१ ॥
एवमुक्ता तदा कृष्णमाता मे सुतवत्सला ॥ मूर्धन्या घ्राय गोविंदसबाष्पा कुललोचना ॥ ३२ ॥ प्रमार्जंती च गात्राणि मम वै मधुसूदन ॥ दैन्यमालं व्यजननी इदमा
हसुरोत्तम ॥ ३३ ॥ अंबोक्वच दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराधारो दुरंतकः ॥ दुराबाधश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो त्यक्तात्मभिः ॥ ३४ ॥ यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदंति म
नीषिणः ॥ स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाप्यनेकशः ॥ ३५ ॥ को हितत्वेन तद्देव ईशस्य चरितं शुभं ॥ कृतवान्या निरूपाणि देवदेवः पुरा किल ॥ क्रीडते च तथा
शर्वः प्रसीदति यथा च वै ॥ ३६ ॥ हृदि स्थः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ॥ भक्तानामनुकंपार्थ दर्शनं च यथाश्रुतं ॥ ३७ ॥ मुनीनां ब्रुवतां दिव्यमीशानचरितं शु
भं ॥ कृतवान्या निरूपाणि कथितानि दिवौकसे ॥ १३८ ॥

अनु.प.

१३

॥ २० ॥

॥ १३८ ॥

अनुग्रहार्थं विष्णुर्नामोऽष्टावक्रः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मादिपुत्रिकांतमस्यैव रूपमित्याह ब्रह्मेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कूर्मो मत्स्य इति अवतारांतराणामुपलक्षणं प्रवालांकुरभूषणो वसंतः तेन कालो
 श्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ ४० ॥ नराणां देवनारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः ॥ किरातशबराणां च जलजानां मनेकशः ॥ ४१ ॥ करोति भगवान् रूपमा
 दृश्यं शबराण्यपि ॥ कूर्मो मत्स्यस्तथा शंखः प्रवालांकुरभूषणः ॥ ४२ ॥ यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ॥ वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासिनां ॥ ४३ ॥ व्या
 योरपि ॥ ४५ ॥ करोति वासरूपाणि धारयत्यपि पर्वतं ॥ गोरूपं च महादेवो हस्त्यश्चोष्ट्रस्वरकृतिः ॥ ४६ ॥ छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृत् ॥ अंजानां च दि
 त् ॥ अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ॥ ४९ ॥ ऋषिगंधर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृत् ॥ भस्मपांडुरगात्रश्च चंद्रार्धकृतभूषणः ॥ ५० ॥ अनेकरावसंघुष्टश्च
 हियं क्रामयेत्क्रामं यस्मिन्नर्थे च्यते पुनः ॥ तत्सर्वं वेत्ति देवेश रुद्रं प्रपद्यदीच्छसि ॥ ५३ ॥ नंदते कुप्यते च अपि तथा हुंकारयत्यपि ॥ चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गप
 निविचित्राणि गणैर्युतः ॥ ५६ ॥ वल्गते जृम्भते चैव रुदते रौदयत्यपि ॥ उन्मत्तमत्तरूपं च भाषते चापिसुस्वरः ॥ ५७ ॥ अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनं ॥ जाग
 ताशने ॥ दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ॥ ६० ॥ क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ॥ ऊर्ध्वकेशो महाशोफो न श्रोत्रविकृतलोचनः ॥ ६१ ॥
 प्ययमेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नंदते आनंदयते कुप्यते कोपं करोति मित्रामित्ररूपेणाप्ययमेवानुगृह्णाति निगृह्णा
 तिचेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भूधरः शेषनागः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महाशोफो महालिङ्गः ॥ ६१ ॥

सर्ववासकः सर्वस्याच्छादकः ॥ ६२ ॥ अरूपस्य निष्कलस्य आयरूपस्य मायाविनः अतिरूपस्थानानाकार्याकारस्य आयरूपिणो हिरण्यगर्भस्य अनाद्यं कारणशून्यं अजस्य अंतको वेदनकोपीत्यर्थः तस्य नाशकाभावादंतो नास्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अयमेव प्रत्यगात्मेत्याह तदीति अत्र तदादिशब्दैः क्रमेणान्जमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशा उच्यन्ते योगश्चिदचिद्व्यतिस्तदात्मा आनंदमयः स एव योगसंज्ञितो योगीयुक्तः शुद्धस्त्वंपदार्थ इत्यर्थः ध्यानयोगः तत्परं शुद्धत्वं पदार्थावसानं महेश्वरः मायावीतत्पदार्थः भावेन सूक्ष्मयाचेतो वृत्त्यापासः किदृश्यत्वेन नेत्याह आत्मा प्रत्यग्रूप इत्यर्थः एतेनायमात्मा ब्रह्मेति महावा

गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरेषु मलोहितः ॥ विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ॥ ६२ ॥ अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ॥ अनाद्यं तमजस्यांतं वेत्स्यते कोस्य तत्त्वतः ॥ ६३ ॥ तदिप्राणो मनोजोवो योगात्मा योगसंज्ञितः ॥ ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः ॥ ६४ ॥ वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ॥ एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रो नैकवक्त्रकः ॥ ६५ ॥ तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ भजपुत्रमहादेवं ततः प्राप्स्यसि चेप्सितं ॥ ६६ ॥ जनन्यास्तद्भक्तं श्रुत्वा तदा प्रभृतिशत्रुहन् ॥ मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ६७ ॥ ततो हंत पआस्थाय तपोष्यामास शंकरं ॥ एकं वर्षं सहस्रं तु वामांगुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ६८ ॥ एकं वर्षं शतं चैव फलाहारस्ततो भवं ॥ द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चांबुभोजनः ॥ ६९ ॥ शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदा भवं ॥ एकं वर्षं सहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ॥ ७० ॥ ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ ७१ ॥ शक्रस्मं सकृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशः ॥ ७२ ॥ सुधावदांतरक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटं ॥ आवेष्टितकरं घोरं चतुर्दंष्ट्रं महागुजं ॥ ७३ ॥ समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः स्वतेजस्तुष्टस्ते हं द्विजोत्तम ॥ वरं वृणीष्व मत्संख्यं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ७४ ॥ शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाऽभवम् ॥ अब्रुवंश्च तदां तद्दृष्टो देवराज मिदं वचः ॥ ७५ ॥ नाहं ततो वरं कांक्षे नान्यस्मादपि देवतात् ॥ महादिवा हते सौम्यसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७६ ॥

क्यार्थो दर्शितः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा इत्यादि श्रुतेरर्थमाह वादक इति वादकादिः सर्वोपि जीवो ब्रह्मैवेत्यर्थः एकवक्त्रः आनंदमुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इत्यर्थः द्विवक्त्रः लिंगदेहो जीवश्चेति द्वे वक्त्रे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ७० ॥ एकभक्तः मुख्यो भक्तः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अग्रवंसंधिरार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ पशुपतिवचनादित्यादेर्यस्य तात्पर्यं परमकारणस्य भगवतो महादेवस्यानुपदेसतितिर्यग्योनिप्राप्तावपि भयं नास्ति यथा काकस्य भुशुंडस्य इंद्रेण तु स्वयं नष्टप्रायेण दत्तं त्रैलोक्यराज्यं मेधिमाहात्म्यज
नकं यथानुपस्येति ॥ ८० ॥ मावामैव भवानिभूयासं ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अनार्जवं बकं युगं कलियुगं ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ असारं नास्ति सारो यस्मादन्यः केवलानंद इत्य
र्थस्तं ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कइति ईशो ईशस्य भवने सत्तायां को हेतुः कायुक्तिः ईशसत्त्वे प्रमाणं नास्तीत्यर्थः तत्र हेतुः कारणकारणे इति कारणं हि कलशस्य कपालकुलालादिवत् जगतः परमाणुमहेश्वरादिकं वा

सत्यं सत्यं हि नः शक्रवाक्यमेतत्सु निश्चितं ॥ नयन्महेश्वरं मुक्ताकथान्याममरोचते ॥ ७९ ॥ पशुपतिवचनाद्भवामिसद्यः कृमिरयवातरुरप्यनेकशाखः ॥ अपशु
पतिवरप्रसादजामे त्रिभुवनराज्यविंभूतिरप्यनिष्ठा ॥ ८० ॥ जन्मश्रवपाकमध्येऽपि मेस्तु हरचरणवन्दनरतस्य ॥ मावानीश्वरभक्तो भवानि भवने पि शक्रस्य
॥ ८१ ॥ वाय्वंबुभुजोपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ॥ भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ ८२ ॥ अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ता
भिः ॥ येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ ८३ ॥ हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य ॥ संसारं भयं न भवति हरभक्तिरसायनं पी
त्वा ॥ ८४ ॥ दिवसं दिवसार्थं वामुहूर्तं वा क्षणं लवं ॥ न त्वलव्यप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे ॥ ८५ ॥ अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ॥ न तु शक्रत्वया दत्तं
त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ८६ ॥ श्वापि महेश्वरव्रत्ननाद्भवामिसहिनः परः कामः ॥ त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञसं ॥ ८७ ॥ न नाकपृष्ठं न च देवरा
ज्यं न ब्रह्मलोकं न च निर्मलत्वं ॥ न सर्वकामानुखिलान् वृणोमि हरस्य दासत्वं महं वृणोमि ॥ ८८ ॥ यावच्छांकधवलामलबद्धमौलिर्न प्रीयते पशुपतिर्भगवा
न्ममेशः ॥ तावज्जर्मरणात्तन्मम शताभिघातैर्दुःखानि देहविहितानि समुद्दहामि ॥ ८९ ॥ दिवसकरशशांकवन्दिदीप्तं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकं ॥ अजरमम
रमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुनः मिह कोलभेत शान्तिं ॥ ९० ॥ यदि नाम जन्मभूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः ॥ तस्मिंस्तस्मिन् जन्मनि भवे भवेन्मेक्षया भक्तिः ॥ ९१ ॥
शक्र उवाच कः पुनर्भवमेतदुरीशो कारणकारणे ॥ येन शर्वादृतेन्यस्मात्प्रसादं नाभिकांक्षसि ॥ ९२ ॥

त्रिगुणात्मकं प्रधानं वाक्षीशं दिवज्जगदाकारेण परिणममाणं तादृशकार्यद्वाराऽनुमातुं शक्यं कारणकारणं तु न कचिद्व्यसिद्धं नापि कल्पयितुं शक्यं कारणकल्पनयैव अर्थापत्तिपरिक्षया दिति भावः पुनः शब्दो वाक्यालं
कारेण समीपस्थं भवने इति भावेत्युद् येन यतो हेतोः शर्वात् शृणाति हि नस्ति प्रलयकाले कृत्स्नं संहर्तितस्मान् वरं कांक्षसि तस्मात् दाहोपशांत्यैव हि निवसं हर्तारं वरार्थं माराधयन् मूढोऽसीति भावः ॥ ९२ ॥

एतद्व्ययपुपमन्पुः सदसदिति सदितिप्रवाहानादित्वंभीमांसकमतं असदितिशून्यंश्राध्यमिकमतं व्यक्तंपरमाणवःतार्किकमतं अव्यक्तंप्रधानंसांख्यमतं एतच्चतुष्कमपियदग्निचमाहुःतत्नित्यंअविनाशि ए
कंअसंहतंपरमशिवाख्यं अनेककार्यकारणात्मकं तस्माद्द्वरंढणीमहे अयंभावः यथाबीजशक्तेर्विलसितंअंकुरकांडस्कंधशाखापल्लवपत्रपुष्पफलबीजांतर्विकारउत्पत्तिप्रलयवान्तस्यचप्रकृतिरेकानित्यासर्व
निर्दत्तं ज्ञेयंईशितव्यंचताभ्यांरहितंस्वरूपभूतमेवज्ञानैश्वर्यं परमंचआत्मानं यस्मात्तमाहुर्ब्रह्मवादिनोतस्माद्द्वरंढणीमहे इतरत्ज्ञानैश्वर्यत्वनात्मभूतमित्यर्थः ॥ १३ ॥ अचित्तितंचितया
क्त्यवच्छिन्नंचैतन्यंतस्माज्जातंसकलंऐश्वर्यंबीजसंभूतंईशितव्यसापेक्षं तच्चाव्ययं संसारप्रवाहाविच्छेदात् अतएतत्तस्मात्शिवात्अबीजात्बीजादभ्यस्मान्त्सामान्यस्थानीयात् अनुत्पादितं तस्मादी
ष्यदालनःत्रीन्पादान्निरूप्यप्राज्ञतृतीयंपादंप्रकम्यएषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञएषोतार्याम्येषयोनिःसर्वस्यप्रभवाप्ययौहिभूतानामितिप्राज्ञस्यैवंयोऽन्यपरपर्यायंबीजत्वमुक्तं तथाचतुर्युपादंअबीजंसर्वोपाध्युपहि

उपमन्युरुवाच सदसद्व्यक्तमव्यक्तंयमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ नित्यमेकमनेकंचवरंतस्माद्द्वणीमहे ॥ १३ ॥ अनादिमध्यपर्यंतंज्ञानैश्वर्यमचित्तितं ॥
आत्मानंपरमंयस्माद्द्वरंतस्माद्द्वणीमहे ॥ १४ ॥ ऐश्वर्यंसकलंबस्मादनुत्पादितमव्ययं ॥ अबीजाद्बीजसंभूतंवरंतस्माद्द्वणीमहे ॥ १५ ॥ तमंसःपरमं
ज्योतिस्तपस्तद्वत्तिनांपरं ॥ यंज्ञात्वानानुशोचंतिवरंतस्माद्द्वणीमहे ॥ १६ ॥

तंभिन्नंपंचदशभिर्विशेषणैःपृथग्दर्शयतिश्रुतिः नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञंनप्रज्ञंनप्रज्ञाघनंअदृष्टमव्यवहार्यमपासमलक्षणमचित्यमव्यपदेश्यंएकालंप्रत्ययंसारंपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्यैमन्यते
सआत्मासविज्ञेयइति अत्रजलचंद्रन्यायेनषडुपहितंचैतन्मानिषडुपाधयश्चतेषांमध्येनांतःप्रज्ञमितिप्रज्ञमद्वैतसुक्ष्मोपाध्युपहितस्यसूत्रात्मनोनिरासः नबहिःप्रज्ञमितिप्रज्ञाजः नोभयतःप्रज्ञमित्यात्मनोनिष्क
लत्वंसकलत्वंचजानतईश्वरस्य नप्रज्ञमितिप्रज्ञविज्ञानवतोविश्वस्य नाप्रज्ञमितिप्रज्ञाभिन्नत्वेपितत्सदृशस्यैतजस्य नप्रज्ञानघनमितिप्राज्ञस्य तथाअदृष्टमितिप्रज्ञैर्द्रियपासस्यविराडुपाधेः अव्यवहार्य
मद्वैतव्यपदेशार्हस्यज्ञानस्यप्राज्ञोपाधेश्चनिरासः एकालंप्रत्ययसारमितिषण्णामुपहितानांपंचोपशमंइतिषण्णामुपाधीनांअद्वैतमितिप्रज्ञैर्द्रियपासस्यविराडुपाधेः अव्यवहार्य
मुक्तमुक्तंसकलमैश्वर्यंअबीजादनुत्पादितंबीजसंभूतंचेति तस्मात्कारणकारणत्वस्यशिवस्यसत्त्वेयुक्तिःश्रुतिश्चप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवमीशस्यकारणकारणत्वंनिरूप्यइदानींकारणत्वंकार्यत्वंचनिरूपयति भूतभावेनेत्यादिना भूतानांस्वादीनांजीवानांचभावनंरचनंभावमभिप्रायंसर्वज्ञंसर्वशक्तिचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तंईशसत्तायां
कोहेतुरितितत्राह हेत्विति कारणात्मापिश्रुतिविनायुक्तिमात्रेणनसिद्ध्यतिकिंपुनःकारणकारणमित्याशयः सांख्ययोगयोःसम्यगालोचनंसांख्यदृष्टिनिरोधयोगस्तयोरर्थःप्रयोजनंतत्त्वसाक्षात्कारस्तद्वदं
अतएवउपास्यं ॥ १८ ॥ मघवतस्तवैव आत्मावंजीवानामंतरात्मानमित्यर्थः मघवात्मानमितिबर्णलोपआर्षः नांतमेववाप्रातिपदिकं ॥ १९ ॥ यत्त्वस्तुमृत्स्थानीयंतदेवआकाशंबीजभूतमन्याकृतंआपूर्य
त्वसत्तयाव्याप्यतद्वारापांचभौतिकंअंडंब्रह्मांडंस्रष्टातदंतर्ब्रह्माणमसृजदित्यन्वयः ॥ २०० ॥ अंडसृष्टिकममेवाह अग्निरिति अग्न्यादिशब्दैरत्रपंचतन्मात्राणिशब्दतन्मात्रादीनिसूक्ष्मभूतान्युच्यंते बुद्धिरि
त्यहंकारः मनइत्यव्यक्तं एषांअंडोपादानभूतानां ॥ १ ॥ यत्रमनःशब्दितमव्यक्तमुक्तंतदेवमहच्छब्दितामतिरहंकारादिकंचतदेवेत्यर्थः एषांमनआदीनांपरंपरायणंयःभवेत्सशिवादित्यःकोस्तीतियोजना य

भूतभावनभावज्ञंसर्वभूताभिभावनं ॥ सर्वगंसर्वदंदेवंपूजयामिपुंरंदर ॥ १७ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तंसांख्ययोगार्थदंपरं ॥ यमुपासंतितत्त्वज्ञावरंतस्मादृणी
महे ॥ १८ ॥ मघवन्मघवात्मानंयंवदंतिसुरेश्वरं ॥ सर्वभूतगुरुंदेवंपरंतस्मादृणीमहे ॥ १९ ॥ यत्पूर्वमसृजदेवंब्रह्माणंलोकभावनं ॥ अंडमाकाशमापूर्यवरंत
स्मादृणीमहे ॥ २०० ॥ अग्निरापोनिलःपृथ्वीखंबुद्धिश्चमनोमहान् ॥ स्रष्टाचैषांभवेद्योन्योब्रूहिकःपरमेश्वरात् ॥ १ ॥ मनोमतिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणि
च ॥ ब्रूहचैषांभवेच्छुक्रकोन्योस्तिपरमंशिवात् ॥ २ ॥ स्रष्टारंभुवनस्येहवदंतीहपितामहं ॥ आराध्यसतुदेवेशमभ्युतेमहंतींश्रियं ॥ ३ ॥ भगवत्युत्तमैश्वर्यंब्रह्म
विष्णुपुरोगमं ॥ विद्यतेवैमहादेवाद्ब्रूहिकःपरमेश्वरात् ॥ ४ ॥ दैत्यदानवमुस्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ॥ कोन्यःशक्रोतिदेवेशादितेःसंपादितुंसुतान् ॥ ५ ॥ दि
क्कालंसूर्यतेजांसिग्रहवाय्विंदुतारकाः ॥ विदित्वेतेमहादेवाद्ब्रूहिकःपरमेश्वरात् ॥ ६ ॥ अथोत्पत्तिविनाशेवायज्ञस्यत्रिपुरस्यवा ॥ दैत्यदानवमुस्यानामाधि
पत्यारिमर्दनः ॥ ७ ॥ किंचात्रबहुभिःसूक्तैर्हेतुवादैःपुंरंदर ॥ सहस्रनयनंदृष्ट्वात्वामेवसुरसत्तम ॥ ८ ॥

याबीजशक्त्युपहितामृदेववक्षः एवमज्ञानशक्त्युपहितःशिवएवसर्वं अतेवक्षस्यमृदिवसर्वस्यशिवएवपरायणमपीतिभावः ॥ १ ॥ ब्रह्मादिष्वपिजगत्कर्तृत्वसिद्धिःशिवप्रसादायसैवेत्याह स्रष्टारमिति
एतेनभौतिकार्थसंप्रत्यक्षमपिशिवस्यैवेतिदर्शितं ॥ २ ॥ भगवति एकैकगुणप्रधानोपाधीनांब्रह्मविष्णुरुद्राणांस्रष्टारिसर्वगुणोपाधौतुर्यमूर्त्तौमहेश्वरेपिबहुत्तममैश्वर्यंविद्यतेतदपिमहादेवादेवतेनप्राप्तमतःकस्त
स्मात्परमेश्वरादन्यद्देश्वरोस्तीतिब्रूहि नकोप्यस्तीतिभावः ॥ ३ ॥ दितेःसुतान्दिरण्याक्षादीन् संपादितुंऐश्वर्येणयोजयितुं दैत्यादीनांचयत्परपीडानुग्रहसामर्थ्यंतत्सर्वमीश्वरायसत्तमेवेतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञ
त्रिपुरयोरुत्पत्तौविनाशेचतथादैत्यादीनामुपरिआधिपत्यएत्यजित्वाअरिमर्दनःपरमेश्वरादन्यःकोस्तीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ७ ॥ किंचेति देवप्रसादादेवैःपूजितंत्वादृष्ट्वाबहुभिःसूक्तैःकिमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ अव्यक्तेति एषुलोकेषुसर्वगस्यव्यापकस्यइदमात्मकंव्याप्यकृतंस्मृतंश्चेतनाचेतनादिसजीवंनिर्जीवंआदिपदात्परोक्षंस्वर्गादिअहमर्थश्चदेहेन्द्रियादिःएतत्सर्वंभोग्यं महेश्वरात्महेश्वरानुग्रहात् अव्यक्तमुक्तकेशायजीवायजीवार्थं तस्यभोगायभवतीतिविद्धि हेशक अव्यक्तंअस्पष्टंयथास्यात्तथामुक्तः भ्रांतिरोहितंनित्यमुक्तत्वमस्येत्यर्थः सचासौकेशइवकेशःशिवांशइतिअव्यक्तमुक्तकेशः यत्किंचिद्भोग्यंयःकश्चनजंतुःशिवादेवामोतिनान्योभवदादिस्तद्वदइतिभावः ॥ १० ॥ एष्वितिपदंव्याचष्टे भुवाद्येष्विति भूरादिष्वितिदृष्टव्यं तेनभूर्भुवःस्वर्महःशब्दितालोकाःभूरितिवाअयंलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः तथाआलोकाःभूरितिवाअग्निःभूरितिवाऋचइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः तथाअंतराःभूरितिबैप्राणइत्याद्याःसूर्यचंद्रब्रह्मानांतास्तेषुविभवेषुदिव्यप्रदेशेषु अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतेविश्वतःपृष्ठेषुसर्वतः

पूजितंसिद्धगंधर्वैर्देवैश्चक्रपिभिस्तथा॥ देवदेवप्रसादेनतत्सर्वंकुशिकोत्तम ॥ १ ॥ अव्यक्तमुक्तकेशायसर्वगस्येदमात्मकं ॥ चेतनाचेतनाद्येषुशक्रविद्धिमहेश्वरात् ॥ १० ॥ भुवाद्येषुमहातेषुलोकालोकांतरेषुच ॥ द्वीपस्थानेषुमेरोश्चविभवेष्वंतरेषुच ॥ ११ ॥ भगवन्मघवन्देवंवदंतेतत्त्वदर्शिनः ॥ यदिदेवाःसुराःशक्रपश्यंत्यन्यांभवारुतिं ॥ १२ ॥ किंनगच्छंतिशरणंमर्दिताश्वासुरैःसुराः ॥ अभिघातेषुदेवानांसयंद्यौरगरक्षसां ॥ १३ ॥ परस्परविनाशेषुस्वस्थानैश्चर्यदोभवः ॥ अंतःपुराद्भुतं ॥ कस्यवान्यस्यरेतस्तद्येनहैमोगिरिःरुतः ॥ १४ ॥ यक्षेन्द्रबलरक्षःसुनिवातकवचेषुच ॥ वरदानावघातायब्रूहिकोन्योमहेश्वरात् ॥ १५ ॥ सुरासुरगुरोर्वक्त्रेकस्यरेब्रूहीन्द्रपरमंस्थानंकस्यदेवैःप्रशस्यते ॥ इमशानेकस्यक्रीडार्थंनृत्तेवाकोभिभाष्यते ॥ १६ ॥ कस्यैश्वर्यसमानंचभूतैःकोवापिर्क्राडते ॥ कस्यतुल्यबलादेवगणाप्रकामंक्राडतेकोवात्रैलोक्येसचराचरे ॥ १७ ॥ ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैःसेव्यमानश्चयोगिभिः ॥ ऋषिगंधर्वसिद्धैश्चविहितंकारणंपरं ॥ २२ ॥

पृष्ठेष्वनुत्तमेषुत्तमेषुलोकेष्वितिश्रुतंज्योतिःशब्दितंदेवंवदंतेतत्त्वदर्शिनोवैदिकाइत्यर्थः सार्धःश्लोकः ॥ ११ ॥ भवारुतिंभवतुल्यांमूर्तिशरणं तामेवेतिशेषः ॥ १२ ॥ अभिघातेषुयुद्धेषुअन्योन्यंविनाशंतेनचदूरीकृतंसत्कनकत्वंप्राप्तमितिपुराणांतरस्थाकथासूचिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ वरदानसहितोऽवघातोऽवमर्दनंतस्मैसमर्थइतिशेषः ॥ १५ ॥ सुराति रुद्रस्यरेतोब्रूहोस्वलोकंवारणसीअध्यात्मंभूषाणमध्येकस्यक्रीडार्थंशास्त्रेकुमेइतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ घुष्यतेइति अचलैकैलासं ॥ २० ॥ २१ ॥ विहितंअज्ञातंसत्ज्ञापितं परंकारणंअव्यक्तस्यापिकारणं ॥ २२ ॥

कर्मफलैः शरीरैस्तत्संबन्धिभिः सुखदुःखैश्चहीनं अशरीरं वावसंतं न प्रियाप्रियेस्पृशत इति श्रुत्युक्तोयमर्थः ॥ २३ ॥ गुणिर्न ईश्वरात्परं श्रेष्ठं अतएव गुणहीनं तथापि अयस्कांतन्यायैर्न गुणाध्यक्षगुणानां नियामकं माहेश्वरं महेश्वरस्यापि पदं पदनीयं ईश्वरयास इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ कारणस्य ईश्वरस्य गुरुं नियतं तारं लोकश्च लोकांतश्च तयोः कारणं अभूतं वर्तमानं ॥ २५ ॥ अक्षरं जीवस्ततोप्यक्षरं शिवः स एवाक्षराक्षरं अव्यक्तं प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात्तच्च पदं द्विणोरुपमं निधायितेन पासिगुह्यं नाम गोनामिति अस्यार्थः यत्ततो हेतोः विष्णोः पदं स्थानं प्रति मेतियावत् ततः ऋष्युपस्थं विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति मंत्रवर्णात् उपमं निकटे स्थित्वा मातिवेष्टयतीत्युपमं कृत्वानिधायिनिहितं अद्वैतावच्छादसः तेन हेतुना त्वंगोनां इंद्रियाणां मध्ये यद्वाप्यमवाच्यमिद्वयं भगं लिङ्गं पासिरक्षसितन्नाम च पासि तत्रापि भगसंयोगात् भगवानिति नाम धारयसि लिङ्गरूपं

कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहंकारणं वदे ॥ २३ ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरं ॥ गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदं ॥ २४ ॥ विश्वेशं कारणं गुरुं लोकां लोकान्तकारणं ॥ भूताभूतभविष्यच्च जनकं सर्वकारणं ॥ २५ ॥ अक्षराक्षरमव्यक्तं विद्याविद्येरुताकृते ॥ धर्माधर्मौ यतः शक्रतमहंकारणं ब्रुवे ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षमिह देवेंद्रपश्य लिङ्गं भगां कितं ॥ देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिं संहारहेतुना ॥ २७ ॥ मात्रापूर्वं ममाख्यातं कारणं लोकलक्षणं ॥ नास्ति चेशात्परं शक्रतं प्रपद्यदीच्छसि ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगं लिङ्गोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगणं ब्रह्मादिरेतोद्भवं ॥ यद्ब्रह्मेन्द्रदुताशविष्णुसहितादेः ॥ २९ ॥ हेतुभिर्वा किमन्यैस्तेरीशः कारणं कारणं ॥ न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्चितं सुरैः ॥ ३० ॥

त्वाच्च लिङ्गमिति विवेकः भगं लिङ्गमुदायेपि लिङ्गमिति नामच्छत्रिणोयांतीति बल्लिङ्गसमवायादेव ज्ञेयं तच्च भगां कितं लिङ्गं रुद्रेण सृष्ट्वात्मना विभूतं ॥ २७ ॥ एतदेव विदुषोति मात्रेत्यादिना लोको भगं लिङ्गसंयोगजो यस्माद्दृश्यते तस्मादस्य कारणमपि तादृशमेवानुमेयमित्यर्थः लक्षणं ज्ञापकं ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षमिति सार्थं संयोगं लिङ्गोद्भवं भगं लिङ्गयोः संयोगात्मकं यल्लिङ्गं तदुद्भवं विकारो माया भगं निर्गुणं चैतन्यं तयोर्गणः समुदाय ईश्वरस्तत्सहितं सविकारनिर्गुणं त्रैलोक्यं ब्रह्मादीनां तत्सा उद्भवो यस्य तत्तथा संधिरार्थः ननु मनोः प्राक्सां कल्पिकी सृष्टिस्तत ऊर्ध्वं मैथुनी स्मर्यते तत्कथं ब्रह्मादिरेतोद्भवमिति तत्राह कामसहस्रकल्पितधिय इति तत्रापि कामं इच्छातया सह संभूय इच्छावता ब्रह्ममहेंद्रादिना पुरुषेण धियो मात्राः पुत्रादयः कल्पिता इति कामो योनिः कामी बीजप्रद इति अस्ति लिङ्गोद्भवत्वमित्यर्थः अतस्ते ब्रह्मादयोपि ईशाद्भगं लिङ्गसंघातरूपात्परं कारणं स्वरूपमात्रं भगं सति असंधिरार्थः फलितमाह तमिति ॥ २९ ॥ शिष्टैरभ्यर्चनीयत्वादिपि लिङ्गस्य कारणत्वमित्याह हेतुभिरिति ॥ ३० ॥

म.भा.टी.

॥ २४ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थनिगमयति नेति ननु भगलिगवत्पद्यचक्रवज्राणां शरीरावयवत्वाभावात्तदंकितत्वं प्रजासु असक्तमेव कथं निविध्यते इति चेत् शृणु एवं हि पुराणांतरे उपाख्यायते कामं वध्वादिगंबरेभवानी
शेजिक्षामटतिसतिकदाचिदृषिपत्न्यापतत्वेतत्तवलिंगमप्रच्छा दितमिति उक्ते शिवस्य लिङ्गपतितं तेन च त्रैलोक्ये व्याकुलीकृते सति चिरकामप्रतपयादेव्या यो निरूपं गृहीत्वा तल्लिङ्गरुद्धमिति तेन तयोरपि पद्यादिव
कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गमुक्तामहेश्वरं ॥ अर्च्यते चितपूर्ववा ब्रूहियद्यस्तितेश्रुतिः ॥ ३१ ॥ यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह देवतैः ॥ अर्चयध्वंसदा लिङ्गं तस्मा
च्छेषु तमोहिसः ॥ ३२ ॥ न पद्मां कानचक्रां कानवज्रां कायतः प्रजाः ॥ लिङ्गां काच भगां काच तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥ ३३ ॥ देव्याः कारणरूपभावजनिताः स
र्वा भगां काः स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिद्विकृताः ॥ योन्यत्कारणमीश्वरात् प्रवदते देव्या च यन्नांकितं त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्वात्यो भवेदु
र्मतिः ॥ ३४ ॥ पुल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं विद्विचाप्युमां ॥ द्वाभ्यां तनुभ्यां व्यासं हि चराचरमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ तस्माद्दरमहं कांक्षे निधनं वापि कौशिक ॥ गच्छ
वात्तिष्ठ वा शक्रयथेष्टं बलमुदन ॥ ३६ ॥ काममेष वरो मे सुशापो वाथ महेश्वरात् ॥ न चान्या देवतां कांक्षे सर्वकामफलमपि ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा तु देवं द्रुःखादा
कुलितेन्द्रियः ॥ न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिंतयन् ॥ ३८ ॥ अथाप्रश्यं क्षणे नैव तमेवैरावतं पुनः ॥ हंसकुंदेन्दुसदृशं मृणालरजतप्रभं ॥ ३९ ॥ वृषरूपधरं सा
क्षात्क्षीरोदमिव सागरं ॥ रुष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनं ॥ ४० ॥ वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्ठमकनकप्रभैः ॥ सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरंतमिवावां नि
॥ ४१ ॥ जांबूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतं ॥ सुवक्रखुरनासं च सुकर्णं सुकटीतटं ॥ ४२ ॥ सुपार्श्वविपुलस्कंधं सुरूपं चारुदर्शनं ॥ ककुदंतस्य चाभातिस्कंध
मापूर्यधिष्ठितं ॥ ४३ ॥ तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमं ॥ तमास्थितश्च भगवान् देवदेवः सहोमया ॥ ४४ ॥ अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोदुराट् ॥
तस्य ते जो भवो वह्निः समेघः स्तनयितुमान् ॥ ४५ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्यधिष्ठितः ॥ ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्त्तक इवानलः ॥ ४६ ॥ युगांते सर्वभूतानां
दिग्धक्षुरिव चोद्यतः ॥ तेजसा तु तदा व्यासंदुर्निरीक्ष्यं समंततः ॥ ४७ ॥ पुनरुद्दिग्धदयः किमेतदिति चिंतयं ॥ मुहूर्त्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वादिशोदश ॥ ४८ ॥ प्र
शांतं दिक्षु सर्वासु देवदेवस्य मायया ॥ अथाप्रश्यं स्थितं स्थाणुं भगवंतं महेश्वरं ॥ ४९ ॥ नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिं ॥ अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभर
णभूषितं ॥ ५० ॥ शुक्लांबरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनं ॥ शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनं ॥ ५१ ॥

तृथग्नूतत्वाविशेषात्तदंकितप्रजामाहेश्वर्येव अयंच भगलिगयोः पृथग्भावः शूलं शूलादिनिष्कृष्येति वदोपः अन्यथानिलिङ्गत्वमन्यजन्यत्वं वा प्रजाया आपद्येतेति दिक् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ समेघ इति मेघादीन् व्याप्य स्थित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ भूतानामितिकर्मणि षष्ठी ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शुक्लध्वजं शुक्लवस्त्रं ॥ ५१ ॥

अनु.प.

१३

॥ २४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अस्त्राणिअष्टादशभुजस्थानितावत्येवायुधानितेषांमध्येधनुःशरौशूलसर्पौपरशुश्वकंठोक्ताःखंडांगखंडचर्मपाशांकुशाढमरुगदाशक्तिर्भिदिपालतोमरमुसलमुद्रादीनियथासं
गायद्भिर्नृत्यमानैश्चवादयद्भिश्चसर्वशः ॥ दत्तंपार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ५२ ॥ बालेंदुमुकुटंपांडुंशरच्चंद्रमिवोदितं ॥ त्रिभिर्नेत्रैःकृतोद्योतंत्रिभिःसू
रैरिवोदितैः ॥ ५३ ॥ अशोभतास्यदेवस्यमालागात्रेसितप्रभे ॥ जातरूपमयैःपद्मैर्ग्रथितारत्नभूषिता ॥ ५४ ॥ मूर्तिमंतितथास्त्राणिसर्वतेजोमयानिच ॥ मया
दृष्टानिगोविंदभवस्यामिततेजसः ॥ ५५ ॥ इंद्रायुधसवर्णाभंधनुस्तस्यमहात्मनः ॥ पिनाकमिति विख्यातमभवत्पन्नगोमहान् ॥ ५६ ॥ सप्तशीर्षोमहाकाय
स्तीक्ष्णदंष्ट्रोविषोल्बणः ॥ ज्यावेष्टितमहाग्रीवंस्थितःपुरुषविग्रहः ॥ ५७ ॥ शरश्चसूर्यसंकाशःकालानलसमद्युतिः ॥ एतदस्त्रंमहाघोरंदिव्यपाशुपतंमहतं
॥ ५८ ॥ अद्वितीयमनिर्देश्यंसर्वभूतभयावहं ॥ सस्फुलिंगंमहाकायंविस्तृतमिवानलं ॥ ५९ ॥ एकपादंमहादंष्ट्रंसहस्रशिरसीदरं ॥ सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्रिरंत
मिवानलं ॥ ६० ॥ ब्राह्मन्नारायणाच्चेंद्रादाग्नेयादपिवारुणात् ॥ यद्विशिष्टंमहाबाहोसर्वशस्त्रविघातनं ॥ ६१ ॥ येनतत्रिपुरदंष्ट्रवाक्षणाद्भस्मीकृतंपुरा ॥ शरे
णैकेनगोविंदमहादेवेनलीलया ॥ ६२ ॥ निर्दहतचयत्कृत्स्नंत्रैलोक्यंसचराचरं ॥ महेश्वरभुजोत्सृष्टंनिमेषार्धान्नसंशयः ॥ ६३ ॥ नावध्योयस्यलोकेस्मिन्ब्रह्म
विष्णुसुरेष्वपि ॥ तदहंदृष्टवांस्तत्रआश्चर्यमिदमुत्तमं ॥ ६४ ॥ गुह्यमस्त्रवरंनान्यत्तत्तुल्यमधिकंहिवा ॥ यत्तच्छूलमितिख्यातंसर्वलोकेषुशूलिनः ॥ ६५ ॥ दा
रयेद्यामर्हीकृत्स्नांशोषयेद्दामहोदधिं ॥ संहरेद्ब्रजगत्कृत्स्नंविस्तृष्टंशूलपाणिना ॥ ६६ ॥ यौवनाश्वोहतोयेनमांधातासबलःपुरा ॥ चक्रवर्त्तीमहातेजाखिलोकाविं
जयीनृपः ॥ ६७ ॥ महाबलोमहावीर्यःशक्रतुल्यपराक्रमः ॥ करस्थेनैवगोविंदलवणस्येहरक्षसः ॥ ६८ ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रंसुभीमंलोमहर्षणं ॥ त्रिशिखां
भ्रुकुटिकृत्वातर्जमानमिवस्थितं ॥ ६९ ॥ विधूमंसार्वभौमंशूलपाणिकालसूर्यमिवोदितं ॥ सर्पहस्तमनिर्देश्यंपाशहस्तमिवांतकं ॥ ७० ॥ दृष्टवानस्मिगोविंदतदस्त्रंरु
द्रसन्निधौ ॥ परशुस्तीक्ष्णधारश्चदत्तो रामस्ययःपुरा ॥ ७१ ॥ महादेवेनतुष्टेनक्षत्रियाणांक्षयंकरः ॥ कर्त्तव्यीर्योहतोयेनचक्रवर्त्तीमहामृधे ॥ ७२ ॥ त्रिःसप्त
कृत्वःपृथिवीयेननिःक्षत्रियाकृता ॥ जामदग्न्येनगोविंदरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७३ ॥ दीप्तधारःसुरौद्रास्यःसर्पकंठाग्रधिष्ठितः ॥ अभवच्छूलिनोभ्याशेदीप्त
वन्दिशतौपमः ॥ ७४ ॥ असंख्येयानिचास्त्राणितस्यदिव्यानिधीमतः ॥ प्राधान्यतोमयैतानिकीर्त्तितानितवानघ ॥ ७५ ॥

अवधंयांतरतोवगम्यानि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ रथंतरज्येष्ठेसाधनी ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ शुक्लकर्महिसारहितोध्यानादिधर्मः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 सव्यदेशेतुदेवस्यब्रह्मालोकपितामहः ॥ दिव्यंविमानमास्थायहंसयुक्तंमनोजवं ॥ ७६ ॥ वामपार्श्वगतश्चापितथानारायणःस्थितः ॥ वैनतेयंसमारुह्यशंख
 चक्रगदाधरः ॥ ७७ ॥ स्कंदोमयूरमास्थायस्थितोदेव्याःसमीपतः ॥ शक्तिघटेसमादायद्वितीयद्वपावकः ॥ ७८ ॥ पुरस्ताच्चैवदेवस्यनदिपश्याम्यवस्थितं ॥
 शूलंविष्टभ्यतिष्ठंतद्वितीयमिवशंकरं ॥ ७९ ॥ स्वायंभुवाद्यामनवोभृन्वाद्याक्रषयस्तथा ॥ शक्राद्यादेवताश्चैवसर्वएवसमभ्ययुः ॥ ८० ॥ सर्वभूतगणाश्चैवमा
 तरोविविधाःस्थिताः ॥ तेभिवाद्यमहात्मानंपरिवार्यसमंततः ॥ ८१ ॥ अस्तुवन्विविधैःस्तोत्रैर्महादेवंसुरास्तदा ॥ ब्रह्मांभवंतदास्तौषीद्रथंतरमुदीरयन् ॥ ८२ ॥
 ज्येष्ठसाम्राज्यदेवेशंजगौनारायणस्तदा ॥ ८३ ॥ गृणन्ब्रह्मपरंशक्रःशतरुद्रियमुत्तमं ॥ ब्रह्मानारायणश्चैवदेवराजश्चकौशिकः ॥ ८४ ॥ अशोभंतमहात्मानस्त्रय
 स्रयइवाग्रयः ॥ तेषांमध्यगतोदेवोरराजभगवज्जिह्वः ॥ ८५ ॥ शरदभ्रविनिर्मुक्तःपरिधिस्थइवांशुमान् ॥ अयुतानिचचंद्राकार्कानपश्यंदिविकेशव ॥ ८६ ॥ त
 तोहमस्तुवंदेवंविश्वस्यजगतःपतिं ॥ उपमन्युरुवाच नमोदेवाधिदेवायमहादेवायतेनमः ॥ ८७ ॥ शक्ररूपायशक्रायशक्रवेषधरायच ॥ नमस्तेवज्जह
 स्ताथपिंगलायारुणायच ॥ ८८ ॥ पिनाकपाणयेनित्यंशंखशूलधरायच ॥ नमस्तेरुष्णंवासायरुष्णकुंचितमूर्धजे ॥ ८९ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयायरुष्णाष्टमि
 रतायच ॥ शुक्लवर्णायशुक्लायशुक्लांबरधरायच ॥ ९० ॥ शुक्लभस्मावलिमायशुक्लकर्मरतायच ॥ नमोस्तु रक्तवर्णाय रक्तांबरधरायच ॥ ९१ ॥ रक्तध्वजपता
 कायरक्तसगनुलेपिने ॥ नमोस्तु पीतवर्णाय पीतांबरधरायच ॥ ९२ ॥ नमोस्तु च्छित्तच्छत्राय किरीटवरधारिणे ॥ अर्धहारार्धकेयूरार्धकुंडलकर्णिने ॥ ९३ ॥
 नमःपवनवेगायनमोदेवायवैनमः ॥ सुरेंद्रायमुनींद्रायमहेंद्रायनमोस्तुते ॥ ९४ ॥ नमःपद्मार्धमालायउत्पलैर्मिश्रितायच ॥ अर्धचंदनलिमायअर्धसगनुले
 पिने ॥ ९५ ॥ नमआदित्यवक्रायआदित्यवयनायच ॥ नमआदित्यवर्णायआदित्यप्रतिमायच ॥ ९६ ॥ नमःसोमायसौम्यायसौम्यवक्रधरायच ॥ सौम्यरू
 पायमुख्यायसौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ ९७ ॥ नमःस्यामायगौरायअर्धपीतार्धपांडवे ॥ नारीनरशरीरायस्त्रीपुंसायनमोस्तुते ॥ ९८ ॥ नमोवृषभवाहायगर्जेद्रग
 मनायच ॥ दुर्गमायनमस्तुभ्यमगम्यागमनायच ॥ ९९ ॥ नमोस्तु गणगीताय गणदंडरतायच ॥ गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रतायच ॥ ३०० ॥ नमःश्वेता
 भ्रवर्णायसंध्यारागप्रभायच ॥ अनुदिष्टाभिधानायस्वरूपायनमोस्तुते ॥ १ ॥ ॥ १४ ॥ मिश्रितायमिश्रितमालाय ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ३०० ॥ १ ॥

॥ १ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अधिवासेनपुष्पादिवासनावासितयामुवाससे प्रतिपत्तिर्ज्ञानं सुखं च तदुभयात्मने ॥ ६ ॥ मुकुटेमुकुटाय ॥ ७ ॥ त्रीणिनेत्राणीवनेत्राणिलोकयात्रानिर्वाहकानि अग्निचंद्रसूर्याख्या
नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ॥ रक्तमालाविचित्राय रक्तांबरधराय च ॥ २ ॥ मणिभूषितमूर्द्धाय नमश्चंद्रार्धभूषिणे ॥ विचित्रमणिमूर्द्धाय कुसुमाष्टय
राय च ॥ ३ ॥ नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ॥ अग्निरूपाय कांताय नमोऽस्तु गहनाय च ॥ ४ ॥ स्वचराय नमस्तुभ्यं मोचराभिरताय च ॥ भूचराय भुवना
य अनंताय शिवाय च ॥ ५ ॥ नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे ॥ नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्ति सुखाय च ॥ ६ ॥ नित्यमुद्गदमुकुटे महाकैयूरधारिणे ॥
सर्पकंठोपहाराय विचित्राभरणाय च ॥ ७ ॥ नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ॥ स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ॥ ८ ॥ शंयोरभिस्रवंताय अथर्वा
य नमो नमः ॥ नमः सर्वात्तिनाशाय नमः शोकहराय च ॥ ९ ॥ नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ॥ बीजक्षेत्राभिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः ॥ १० ॥ नमः
सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः ॥ नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे ॥ ११ ॥ नमः कांचनमालाय गिरिमालाय वै नमः ॥ नमः सुरारिमालाय चंडवेगाय वै
नमः ॥ १२ ॥ ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषघ्नाय वै नमः ॥ नमः स्त्रीरूपधाराय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ १३ ॥ नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ नमः कामांगनाशा
य कालदंडधराय च ॥ १४ ॥ नमस्कंदविशाखाय ब्रह्मदंडाय वै नमः ॥ नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः ॥ १५ ॥ ईशानाय भवघ्नाय नमोऽस्त्वं धकघातिने
॥ नमो विश्वाय मायाय त्रित्याचिंत्याय वै नमः ॥ १६ ॥ त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च त्वमेव हृदयं तथा ॥ त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ॥ १७ ॥ आत्मा च सर्वभू
तानां सांख्ये पुरुष उच्यते ॥ ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ॥ १८ ॥ गृहस्थस्त्वमाश्रमिणामीश्वराणां महेश्वरः ॥ कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णु
रुच्यते ॥ १९ ॥ पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणां च चंद्रमाः ॥ वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यते ॥ २० ॥ आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ॥ ग्राम्या
णां गोवृषश्चासि भवोऽलोकप्रपूजितः ॥ २१ ॥ आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ॥ पक्षिणां वै न ते यस्त्वमनंतो भुजगेषु च ॥ २२ ॥ सामवेदश्च वेदानां
यजुषां शतरुद्रियं ॥ सनत्कुमारो योगानां सांख्यानां कपिलोऽसि ॥ २३ ॥

निनेत्राण्यस्य तस्मै त्रिनेत्रनेत्राय लोचने लोचनाय ॥ ८ ॥ शंयोर्यज्ञसाधुण्यकच्यदेवतायाः अग्निस्रवंताय प्रसादरूपाय ॥ ९ ॥ स्रष्टाराय औणादिकः सृजेस्तारन् स्रष्ट्रे इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ गिरिमालाय
गिरौ कीढराय ॥ १२ ॥ १३ ॥ हर्ताय हर्षे ॥ १४ ॥ १५ ॥ मायाय मायाविने ॥ १६ ॥ गतिः प्राप्यं स्थानं श्रेष्ठः पूज्यतमः ब्रह्मादिस्तव विभूतिर्विशेषाभिर्व्यक्तिस्थानं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कामेभ्यः कामान् काम्यमानान् अर्थान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंपुरोवर्त्तिमूर्तिरूपं यत् शक्रोसिमरुतांदेवपितृणांहव्यवाडसि ॥ ब्रह्मलोकश्चलोकानांगतीनां मोक्षउच्यसे ॥ २४ ॥ क्षीरोदःसागराणांच शैलानां हिमवान्गिरिः ॥ वर्णानां ब्राह्मणश्चासिविप्राणांदीक्षितो द्विजः ॥ २५ ॥ आदिस्त्वमसिलोकानां संहर्त्ता काल एव च ॥ यच्चान्यदपिलोके वै सर्वतेजोधिकं स्मृतं ॥ २६ ॥ तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चितामतिः ॥ नमस्ते भगवन् देवनमस्ते भक्तवत्सल ॥ २७ ॥ योगेश्वर नमस्ते स्तुनमस्ते विश्वसंभव ॥ प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य रूपणस्य च ॥ २८ ॥ अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भवसनातन ॥ यच्चापराधं कृतवानज्ञात्वा प्ररमेश्वर ॥ २९ ॥ मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि ॥ मोहितश्चास्मि देवेश त्वयारूपविपर्ययात् ॥ ३० ॥ नार्थं ते नमयादत्तं पादं चापि महेश्वर ॥ एवं स्तुत्वा हृमीशानं पादमर्थ्यं च भक्तितः ॥ ३१ ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा सर्वतस्मै न्यवेदयं ॥ ततः शीतांबुसंयुक्तादिव्यगंधसमन्विता ॥ ३२ ॥ पुष्पदृष्टिः शुभातावप्रपातमममूर्धनि ॥ दुंदुभिश्च तदादिव्यस्ताडितो देव किं करैः ॥ ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगंधः सुखावहः ॥ ३३ ॥ ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वषध्वजः ॥ अब्रवीच्चिदशांस्तत्र हर्षयन्निवमांतदा ॥ ३४ ॥ पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ॥ मयि भक्तिं परां नित्यमेकभावादवस्थितां ॥ ३५ ॥ एवमुक्तास्तदारुणसुरास्ते शूलपाणिनाः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे नमस्कृत्वा वषध्वजं ॥ ३६ ॥ भगवन् देव देवेश लोकनाथ जगत्पते ॥ लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ ३७ ॥ एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ॥ आहमां भगवानीशः प्रहसन्निवशंकरः ॥ ३८ ॥ भगवानुवाच वत्सोपमन्यो तु शोस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ॥ दृढभक्तोसिविप्रर्षे मया जिज्ञासितोऽसि ॥ ३९ ॥ अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहं ॥ तस्मात्सर्वान् ददाम्यद्यकामांस्तव यथेप्सितान् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ॥ हर्षादश्रूण्य वर्त्ततरो महर्षस्त्वजायत ॥ ४१ ॥ अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ अद्य जातोऽसि देव सफलं जन्म चायमे ॥ सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ ४३ ॥ यं न पश्यंति चैवाद्वा देवास्त्यमितविक्रमं ॥ तमहं दृष्टवान् देवं कोन्यो धन्यतरो मया ॥ ४४ ॥ एवं ध्यायंति विद्वांसः परंतत्त्वं सनातनं ॥ तद्विशेषमतिख्यातं यदजं ज्ञानमक्षरं ॥ ४५ ॥ स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिरेव्ययः ॥ सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषः परः ॥ ४६ ॥

अजं अनादिर्भूतं अक्षरं व्यापकं ज्ञानं तदेव इति एवं प्रकारेण ख्यातं प्रथागतं विशेषं विशिष्टं देवतांतरापेक्षया सनातनमिति मूर्तेरपि नित्यत्वं व्यवहारापेक्षया प्रोक्तं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

योस्तच्चक्षिणादुं गाद्रक्षाणं लोकसंभवं ॥ वामपार्श्वं तथा विष्णुं लोकस्वार्थमीश्वरः ॥ ४७ ॥ युगांते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽस्त्यज्यभुः ॥ सरुद्रः संहरन्कृत्स्नं जग
त्प्राप्तरजंगमं ॥ ४८ ॥ कालो भूत्वामहातेजाः सर्वर्तक इवानलः ॥ युगांते सर्वभूतानि ग्रसन्निवव्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ एष देवो महादेवो जगत्स्रष्टा चराचरं ॥ क
क्षिप्रोऽसि मे प्रभो ॥ भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ५० ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ॥ आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदेवतैः ॥ ५१ ॥ यदि देवो वरोऽस्त्यं
क्षीरोदनं च भुंजीयामक्षयं सह बांधवैः ॥ ओश्रमे च सदा स्माकं सान्निध्यं परमस्तुते ॥ ५२ ॥ अतीतानागतं चैव वर्त्तमानं च यद्विभो ॥ जानीयामिति मे बुद्धिः प्रसादात्सुरसत्तम ॥ ५३ ॥
रघुः शिवः ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानुवाच अजरश्चामरश्चैव भवत्वंदुःखवर्जितः ॥ यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ५६ ॥ ऋषीणामग्निगम्य
॥ ५८ ॥ तत्र ते भविता कामं सान्निध्यं पयसो निवेः ॥ क्षीरोदनं च भुंक्ष्व त्वममृतेन समन्वितं ॥ ५९ ॥ बंधुभिः सहितः कल्पंतो मामुपयास्यसि ॥ अक्षया बांधवा
च करिष्यसि ॥ स्तुतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनं ॥ ६२ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्सूर्यकोटि समप्रभः ॥ ईशानः सवरान्दत्त्वा तत्रैवांतरधीयत ॥ ६३ ॥ एवं
वाप्सरसस्तथा ॥ ६५ ॥ पश्य दक्षलता गुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ॥ सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्सुखपत्रान्सुगंधिनः ॥ ६६ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितं ॥
धन्यस्त्वमसि विप्रैर्द्रव्यदत्तः पुण्यकृत् ॥ यस्य देवाधिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुते श्रमे ॥ ६९ ॥ अपिता वन्ममाप्येवं दद्यात्स भगवाञ्छिवः ॥ दर्शनं मुनिशार्दूल
प्रसादं चापिशंकरः ॥ ७० ॥ उपमन्युरुवाच द्रक्ष्यसे पुंडरीकाक्ष महादेवं न संशयः ॥ अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मया नघ ॥ ७१ ॥

षोडशवरान्सपत्नीकान्महेश्वरात् तत्रापि अष्टौ महेश्वरात् परिशेषादष्टौ पत्नीत इति षोडशैत्यर्थः यद्वाऽष्टौ पत्नीतः प्रार्थिताः अष्टौ तया स्वयंदत्ता इति षोडश अष्टौ चैत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एतान् इह स्थान् मुनी
नृसमनु ध्यातवान् कृपया अलोचितवान् एतेष्वपि दयावान् स्वयि आत्मनि दया कथं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तेजो वर्णयति इंद्रेति यस्य तेजसो मध्येऽनेका

चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रमं ॥ षष्ठे मासि महादेवं द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम ॥ ७२ ॥ षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् ॥ सपत्नीकाद्यदुष्टेषु सत्यमे
तद्वीमिते ॥ ७३ ॥ अतीतानागतं चैव वर्त्तमानं च नित्यशः ॥ विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ७४ ॥ एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनु ध्यातवान् हरः ॥ क
स्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ ७५ ॥ त्वाद्देशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धधानेन चाप्युत ॥ ७६ ॥ जप्यं तु ते प्रदास्यामि
येन द्रक्ष्यसि शंकरं ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अब्रुवंत मर्हन् ब्रह्मन् त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ ७७ ॥ द्रक्ष्येदिति जसं घानां मर्दनं त्रिदशेश्वरं ॥ एवं कथयतस्तस्य महादे
वाश्रितां कथां ॥ ७८ ॥ दिनान्यष्टौ ततो जम्मुर्मुहूर्तमिव भारत ॥ दिनेष्टमे तु विप्रेण दीक्षितो हं यथा विधिः ॥ ७९ ॥ दंडी मुंडी कुशीचीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥ मास
मेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ॥ ८० ॥ तृतीयं च चतुर्थं च पंचमं चानिलाशनः ॥ एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहु रतं द्रितः ॥ ८१ ॥ तेजःसूर्यसहस्रस्य अपश्यं दि
वि भारत ॥ तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पांडुनंदन ॥ ८२ ॥ इंद्रायुधपिनद्वांगं विद्युन्मालांगवाक्षकं ॥ नीलशैलचयप्रख्यंबलाकाभूषितांबरं ॥ ८३ ॥ तत्र स्थि
तश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः ॥ तपसा तेजसा कांत्या दीप्त्या सह भार्यया ॥ ८४ ॥ रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ॥ सोमेन सहितः सूर्यो यथामेघस्थि
तस्तथा ॥ ८५ ॥ संदृष्ट्वैव माकौतियविस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अपश्य देवसंघानां गतिमांति हरं हरं ॥ ८६ ॥ किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलदंढपा
णिं ॥ पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभांगदं व्यालयज्ञोपवीतं ॥ ८७ ॥ दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां समुद्ब्रूतं गुल्फदेशावलंबां ॥ चंद्रयथापरिविष्टं संध्यं वर्षा
त्ययेतद्वदपश्य मे न ॥ ८८ ॥ प्रमथानां गणैश्चैव समं तात्परिवारितं ॥ शरदीवसुदुष्टेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरं ॥ ८९ ॥ एकादशशतान्येवं रुद्राणां वृषवाहनं ॥ अस्तु
वंनियतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मिणं ॥ ९० ॥ आदित्यावसवः साध्या विश्वे देवास्तथाश्विनौ ॥ विश्वाभिस्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तु वन् ॥ ९१ ॥

निर्द्रव्यं नूषिविद्युतो नीलमेघाः श्वेतमेघाश्च पर्वतबलाकाकाराभांतितादृशं चित्ररूपं तेज इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ रराजेति नीले तेजसि सोमसूर्यप्रभौ भवानीशंकरौ प्रतिभात इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥ ८७ ॥ परिविष्टं परिवेषवंतं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ विश्वाभिः ब्रह्मपरत्वेन स्तुतिरेव कृत्स्नस्तुतिः इतरा तु एकदेशस्तुतिरित्यर्थः विश्वदेवं सर्वेश्वरं ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ पृथिव्यादयोत्रमूर्तिमंतो ज्ञेयाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

शतक्रतुश्च भगवान् विष्णुश्चादिति नंदनौ ॥ ब्रह्मरथं तं रसाम ईरयंति भवांतिके ॥ १२ ॥ योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरंगुरुं ॥ ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्ष
यश्च वै ॥ १३ ॥ पृथिवीचां तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ मासार्धमासाः क्रतवो रात्रिः संवत्सराः क्षणाः ॥ १४ ॥ मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ॥ दिव्या
राजन्नमस्यंति विद्याः सत्त्वविदंस्तथा ॥ १५ ॥ सनत्कुमारो देवाश्च इतिहासास्तथैव च ॥ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥ मनवः सप्तसोमश्च
अथर्वासबृहस्पतिः ॥ भृगुर्देक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्यप एव च ॥ १७ ॥ छंदांसि दीक्षायज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ॥ यज्ञोपगानिद्रव्याणि मूर्तिमंतियुधिष्ठि
र ॥ १८ ॥ प्रजानां पालकाः सर्वे सरितः पन्नगानगाः ॥ देवानां मातरः सर्वा दिवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ १९ ॥ सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ॥ नमस्यंति प्र
भुंशां तं पर्वताः सागरादिशः ॥ ४०० ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रको विदाः ॥ दिव्यतालेषु गायंतः स्तुवंति भवमद्भुतं ॥ १ ॥ विद्याधरादानवाश्च गुह्यकाराक्ष
सास्तथा ॥ सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ नमस्यंति महाराजवाक्मनः कर्मभिर्विभुं ॥ २ ॥ पुरस्तात्स्थितः शर्वो ममासीन्निदशेश्वरः ॥ पुरस्तात्स्थि
ष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च भास्त ॥ ३ ॥ सप्रजापतिं शक्रांतं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥ ईक्षितुं च महादेवं नमेशक्तिरभूत्तदा ॥ ४ ॥ ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्णवदस्व च
ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ५ ॥ त्वत्समो नास्ति मे कश्चिन्निपुलोकेषु वै प्रियः ॥ शिरसा वंदिते देवे देवी प्रीता त्वुमा तदा ॥ ततो ह मब्रुवन्स्थाणुं स्तुतं
त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ॥ धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतो मुखः ॥ ८ ॥ त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रै
लोक्यं स चराचरं ॥ ९ ॥ यानींद्रियाणीह मनश्च कृत्स्नं ये वायवः सप्त तथैव चाग्नयः ॥ ये देवसंस्थास्तव देवताश्च तस्मात्परं त्वामृषयो वदंति ॥ १० ॥

नीयसभ्यावसथ्याः पंचश्रौताः स्मार्तः षष्ठः लौकिकः सप्तमः यद्वासप्तवायव आवहाद्याः अंतरिक्षे ये भुव आदीन् सत्यान्तान् लोकान् धारयन्ति अग्नय आदित्यादिज्योतींषि एते सर्वे न्येच ये देवसंस्थाः देवे सुत्रात्मनि
संस्थासमाभिर्येषां ते तथा स्तवदेवताः स्तुतियोग्याः देवाः तस्मात् एतेषां समुदायात् परं वाचामगोचरं रूपादिहीनं त्वां ऋषयो वदंति ॥ १० ॥

सुकुसुवसमित्कुशदेशकालादिकं यज्ञोपगं यज्ञोपयोगि ॥ ११ ॥ सिद्धिर्योगपरिपाकः तदर्पणीतस्य त्वत्स्वरूपप्रापिका ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतिः क्रिया विकारस्तत्फलभूतो हर्षादिः प्रणयस्तदभावः प्रधीयते स्मि
न्सर्वमिति प्रधानं वासनाबीजं अज्ञानं तदेवाव्ययं मनसो योनिश्च अन्नमयः सौम्यमन इति श्रुतेरन्नस्यापि मनो योनि त्वं उपपन्नकत्वमात्रेण न तु मुख्यमिति वक्तुं परमेतियो निविशेषणं प्रभावप्रेष्यं शाश्वतः अकर्म
जः ॥ १४ ॥ हिरण्यमयः चिज्योतीरूपः गण्यते संख्यायंत इति गणास्तत्त्वानि अव्यक्तादीनि तेषामादिः जीविताश्रयः नदीसमुद्रवज्जीवस्य प्राप्यं स्थानं ॥ १५ ॥ महानिति महदायैश्चतुर्दशभिः पर्यायशब्दैः वेदे

वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणां पावको हविः ॥ यज्ञोपगं च यत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयं ॥ ११ ॥ इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ॥ ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः
सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥ १२ ॥ कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तंभो यमत्सरः ॥ आघयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनवस्तव ॥ १३ ॥ कृतिर्विकारः प्रणयः प्रधानं बीजम
व्ययं ॥ मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥ १४ ॥ अव्यक्तः पावनो चिंत्यः सहसां शुद्धिरप्यमयः ॥ आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्वै जीविताश्रयः ॥ १५ ॥
महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयं भुवः ॥ बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्धृतिः रक्षतिः ॥ १६ ॥ पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ॥ त्वां बुध्वा ब्रा
ह्मणो वेदाद्यमोहं विनिगच्छति ॥ १७ ॥ हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वष्टिस्तुतः ॥ सर्वतः पाणिपादस्त्वं सर्वतोऽपि शिरसि मुखं ॥ १८ ॥ सर्वतः श्रुतिर्माँल्लोके सर्व
माँल्ल्यतिष्ठसि ॥ फलं त्वमसि तिग्मांशो निर्मेषादिषु कर्मसु ॥ १९ ॥ त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदिसंश्रितः ॥ अणिमामहिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः
॥ २० ॥ त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ॥ ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसत्त्वाजितेन्द्रियाः ॥ २१ ॥ यस्त्वांध्रुवं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषं च वि
ग्रहं ॥ हिरण्यमयं बुद्धिमतं परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ २२ ॥

महानात्मा भवानेव विभाव्यते विचार्यते वेदार्थविद्धिः एतैः शब्दैस्त्वावेदादुध्वा मोहं संसारमूलं अज्ञानं नियच्छति नितरां नाशयति ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदयं हृदयस्थः क्षेत्रं महाभूतादिषु त्वंतं ज्ञातव्यकाशकः कृषि
भिर्मन्त्रैः स्तुतः स्तुतिमेवाह सर्वत इति ॥ १८ ॥ तिग्मांशोः कर्मसु फलं स्वर्गसु खंच त्वमसि ॥ १९ ॥ तिग्मांशोः प्रभार्चिश्च अणिमा दुर्लक्ष्यसन्मात्रं महिमा त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सत्तामात्रं अत्र प्रकृत्यर्थो दुर्ल
क्ष्यत्वादिः प्रत्ययार्थः सत्तेति विवेकः ॥ २० ॥ सत्यसत्त्वाः सत्यसंकल्पाः ॥ २१ ॥ यइति वेदयते जानाति ज्ञात्वा शिष्यान् ज्ञापयतीति वा विग्रहं विशिष्टानुभवरूपं निष्कलज्ञमिमात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥

विदित्वा उपास्य सप्तसूक्ष्माणि महदङ्कारपञ्चतन्मात्राणि षडङ्गं सर्वज्ञतादुप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्बिभुक्षाः षडाङ्गरंगानि महेश्वरस्येति अङ्गषट्कमुक्तं प्रधानं चित्तसत्त्वं तस्य आत्मा भिमतत्वेन नित्यगृहीतस्य पृथक्त्वेनाज्ञातस्य ज्ञापनविधिः सत्त्वस्य पुरुषात् भिन्नत्वेन ज्ञानंतदस्मात्तादृशो योगो दत्तिनिरोधस्तत्र स्थस्तन्मात्रनिष्ठत्वा निष्कलं विशते आरोहक्रमेण योगीभूत्यादीनि महदं तानितत्त्वानि जित्वा जयसाधनं धीसत्त्वमप्यात्मनः पृथक्त्वेन ज्ञात्वा प्रत्यकृतत्वमात्रनिष्ठो निलीने सत्त्वे परं ब्रह्मसंपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मेघवाह इन्द्ररूपी महादेवः त

विदित्वा सप्तसूक्ष्माणि षडङ्गत्वांच मूर्तितः ॥ प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥ २३ ॥ एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ॥ चराचरं जगत्सर्वं सिं
हनादंतदाकरोत् ॥ २४ ॥ तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ॥ रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव तदा प्रणेमुः ॥ २४ ॥ मम मूर्ध्नि च
दिव्यानां कुसुमानां सुगंधिनां ॥ राशयो निपतंति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ २६ ॥ निरीक्ष्य भगवान् देवीं त्र्युमां मां च जगद्धितः ॥ शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मा
माह शंकरः ॥ २७ ॥ विदुः कृष्णपरां भक्तिमस्मात्तव शत्रुहन् ॥ क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हित्वयि मे परा ॥ २८ ॥ वृणीष्व ष्ठीवरान् कृष्णदाता स्मितवसत्तमा ॥
ब्रूहि यादवशार्दूलया निच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२९ ॥ इति श्रीमहामाते अनुशा ० अनुशा ० मेघवाहनपर्वस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥
यत्वं तव सन्निकर्षे वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २ ॥ एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ततो मां जगतो माताधारिणी सर्वपावनी ॥ ३ ॥ उवाचा मा प्रणि
हिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ दत्तो भगवता पुत्रः सांबो नाम तवानघ ॥ ४ ॥ मत्तोप्यष्टौ वरानिष्टान् गृहाण त्वंददामि ते ॥ प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पांडुनंदन
॥ ५ ॥ द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं शतं सुतानां परमं च भोगं ॥ कुले प्रीतिमातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिप्रवृत्ते चापि दाक्ष्यं ॥ ६ ॥ उवाच एवं भविष्यत्यमर
प्रभावना हं मृषा जातु वदे कदाचित् ॥ भार्यासहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वं च तथा क्षयं च ॥ ७ ॥

स्य माहात्म्यप्रतिपादकं पर्वमेघवाहनपर्वतत्रायमध्यायः इति अनुशासनपर्वणि नै ० भा ० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ मूर्ध्नेति सन्निकर्षे स्थितमिति शेषः ॥ १ ॥ योगेन सहितं प्रियत्वं द
त्तौ वरौ ॥ २ ॥ धारिणीपोषिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवं भविष्यतीति प्रार्थितान्वरानभ्यनुज्ञाय स्वयं भवानी वराष्टकं ददाति तत्रामरप्रभावेति संबोधनेनैको वरः सूचितः नाहं मृषा जातु वदेदिति त्वमपि मृ
षामावदेति द्वितीयः षोडशसहस्रभार्या इति तृतीयः तासु प्रियत्वं च तथा क्षयं च पूर्वोक्तसर्वप्रियत्वादन्यः अक्षयं धनधान्यादीत्यर्थादिति पंचमः ॥ ७ ॥

अन्यत्रयं स्पष्टार्थं एवं च उपक्रमस्थानां षोडशाष्टानां वचनमुपपद्यते ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नै. भा. पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ऋषिरिति अयं
 मध्याप्योयत्पूर्वमुपमन्युना कृष्णप्रत्युक्तं जप्यं तत्प्रदास्यामीति तज्जप्यं शिवसहस्रनामस्तोत्रं विबक्षुरुपमन्युस्त्वेन तदुपोद्घातार्थमारभ्यते समाधिना ध्यानयोगेन ॥ ११ ॥ उदकं फलोदयं ॥ २ ॥ इदं वक्ष्यमाणप्रकारे

प्रीतिं चाग्रां वांधवानां सकाशाद्दामिते हं वपुषः काम्यतां च ॥ भोक्ष्यंते वै सप्ततिं वै शतानि गृहे तु भ्यमतिथीनां च नित्यं ॥ ८ ॥ वासुदेव उवाच एवं दत्त्वा वरा
 न देवो मम देवी च भारत ॥ अंतर्हितः क्षणे तस्मिन् सगणो भीम पूर्वज ॥ ९ ॥ एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायाति तेजसे ॥ उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम ॥
 नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ॥ १० ॥ उपमन्युरुवाच नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ॥ ११ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशा. आनुशा. मेघवाहनपर्वस्थाने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उपमन्युरुवाच ऋषिरासी
 त्कृते तात तं डिरित्येव विश्रुतः ॥ दशवर्षसहस्राणितेन देवः समाधिना ॥ १ ॥ आराधितो भूद्भक्तेन तस्योदकं निशामय ॥ सदृष्टवान्महादेवमस्तौषी च स्तवैर्विभुं ॥
 ॥ २ ॥ इति तं डिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययं ॥ चिंतयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः ॥ ३ ॥ यं पठंति सदा सांख्याश्चित्तयंति च योगिनः ॥ परं प्रधानं पुरु
 षमधिष्ठातारमीश्वरं ॥ ४ ॥ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं विदुर्बुधाः ॥ देवांसु स्मृतीनां च परं यस्मान्न विद्यते ॥ ५ ॥ अजंतमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुं ॥ अ
 रं ॥ योगिनां परमाद्भंदमक्षरं मोक्षसंज्ञितं ॥ ८ ॥ मनोर्हि द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिं ॥ अग्रात्यमचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयं ॥ ९ ॥ दुर्विज्ञेयमसंख्येयं
 दुष्प्रापमरुतात्मभिः ॥ योनिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परं ॥ १० ॥ यः प्राणवंतमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः ॥ तदेवं दर्शनाकांक्षी बहून्वर्षगणानृषिः
 तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टावचे श्वरं ॥ ११ ॥ तं डिरुवाच पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ॥ १२ ॥ अत्युग्रं तेजसति जस्तपसां परमंतपः ॥ विश्वा
 वसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ यं पठंतीत्यादि श्लोकत्रयं ध्यानबलात्तं डिना दृष्टं तदुच्चारणस्य फलमाह एवमिति अन्योप्येतैः श्लोकैः स्तुतवन्वक्ष्यं पुरुषमीश्वरं पश्यती

तिभावः शाश्वतं शश्वत्त्वं ध्रुवं कूटस्थं ॥ ७ ॥ निष्कलत्वादेर्व्याख्यानं निर्गुणत्वादि अक्षरं अविनाशि ॥ ८ ॥ मनोमयं मनसो धर्मैः कर्तृत्वादिभिर्वशीकृतं जलचंद्रवत् ॥ ९ ॥ १० ॥ य इति सार्धः श्लोकः यो देव आत्मानं
 प्राणवंतं जीवकृषिपंकत्वात्तत्र आदत्ते जीवे मनो रूपं ज्योतिर्भूत्वा जीवस्थितं बभूव तदेवं दृष्ट्वा तुष्टावेतिसंबंधः ॥ ११ ॥ पवित्राणां पावनानां गंगादीनामपि पावनं ॥ १२ ॥ तेजसां च क्षुरादीनामपि तेजः प्रकाशकं ॥ १३ ॥

भूरिकल्याणं मोक्षस्तव्यद परं सत्यं अत्यंतं अत्राप्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तिस्रस्तनवः कालाद्या एव ब्रह्म विष्णुरुद्रावा ॥ १७ ॥ अधीति अत्र सप्तभिरधिपौरुषादिसंहिताभिः कृत्स्नं हेयं मुपादेयं च त्वमेवेति कथ्यते तथा हि पुरुषः शिरःपाण्यादिमानदेहसमधिकृत्य प्रवृत्तं विज्ञानं अधिपौरुषं तत्र च माता पूर्व रूपं पितोत्तर रूपं प्रजासंधिः प्रजनन संस्थानमिति श्रुतौ क्षेत्रबीजरूपाभ्यां मातापितृभ्यां सकाशादन्योन्यमिथुनीभावेन निमित्तेन अंकुररूपा प्रजा जायते एवं प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगदिति तत्र मिथुनीभावस्याभावेन ब्रह्मचर्येण प्रजावज्जगन्नोत्पद्यत इति पुं प्रकृत्योर्विवेकमिच्छता उपस्थनिपहः कर्त्तव्य इति विधीयते एवं अप्यात्मं आत्मनि देहे अधराहनुः पूर्व रूपं उत्तराहनुः उत्तर रूपं वाकसंधिः जिह्वासंस्थानमिति श्रुतौ जिह्वानिपहेण तूष्णींभावोऽपि पूर्वोक्तविवेकार्थं विधीयते अन्यथा वागादीन् प्रवर्त्तयतो विवेको न संपद्यतेऽपितु संसार एवानवच्छिन्नो नुतन्यते इति एताः संहितावेदितव्याः तथा अधिभूताधिदैवतं भूतानां देहाधारं भूतानां प्राणचक्षुराद्यधिष्ठात्रीणां भूतदेवतानां चान्योन्याश्रयेण मिथुनीभावेनावस्थानं संसारः तन्मूलं च अधिलोकाधिवि

भूरिकल्याणदविभो परं सत्यं नमोस्तुते ॥ जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो ॥ १४ ॥ निर्वाणदसहसां शोनमस्तेस्तु सुखाश्रयं ॥ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वे देवामहर्षयः ॥ १५ ॥ न विदुस्त्वा तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयं ॥ त्वत्तः प्रवर्त्तते सर्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १६ ॥ कालास्यः पुरुषास्यश्च ब्रह्मास्यश्च त्वमेव हि ॥ तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ॥ १७ ॥ अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतं ॥ अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १८ ॥ त्वां विदित्वा त्मदेहस्थं दुर्विदं देवतैरपि ॥ विद्वांसो यांति निर्मुक्ताः परं भावमनामयं ॥ १९ ॥ अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ॥ द्वारं तु स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्तास्त्वं ददासि च ॥ २० ॥ त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्त्वमेव च ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव अथ श्रोत्रं ध्वं त्वमेव हि ॥ २१ ॥ ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कंदेन्द्रा सवितायमः ॥ वरुणेन्द्रमनुं यता विधाता त्वं यनेश्वरः ॥ २२ ॥ भूर्वायुः सलिलाग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः ॥ कर्म सत्यानृतं चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवं ॥ विश्वा विश्वपरो भावश्चित्याचित्यस्त्वमेव हि ॥ २४ ॥

ज्ञानं लोकोक्त इति लोको भूतमात्रादशशब्दादयो विषयाः विज्ञानं प्रज्ञा मात्राः दशश्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि उभयेषां मिथुनीभावो यदि भूतमात्रानस्युर्न प्रज्ञा मात्राः स्युर्यदि प्रज्ञा मात्रानस्युर्न भूतमात्राः स्युर्न स न्यतरत्वरूपं किंचन सित्थ्यतीति श्रुतिप्रसिद्धः ततश्च ब्रह्मचर्यं पूर्वकं वागादिनिपहे क्रियमाणे जीवब्रह्मणोर्भेदे हेतुना मधिभूताधिदैवानाबनुत्पत्तेरधियज्ञो घटनाशे घटाकाशमहाकाशयोरिव तयोः संगतिकरणे एकौ भाव लक्षणो यज्ञो मोक्षापरनामा सिध्यति एतत्सर्वं त्वमेवेति श्लोकार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तव त्वां अनिच्छतः ज्ञातुमिति शेषः जन्ममृत्युश्च अनेकतो अनंतः पुनः पुनर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्ति च नास्ति चेति रज्जुभुजं गात्रं प्रतीतितोस्ति स्वतो नास्ति तादृशं जगत्कारणमज्ञानमुच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ विश्वा विश्वपरः कार्यकारणाभ्यामन्यः भावः सत्तामात्ररूपः चित्याचित्यश्च चित्यः सोपाधिकरूपेण अचित्यो निरुपाधिकेन ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ अचेतसा अज्ञानेन यत्परदेवं विद्मः अतो मूढाः स्मः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ देहकृत्यज्ञादिः देहभृत् देहपोषकोऽन्नादिः देही जीवः देह भुक् देहसंहर्त्ता प्राणो लिंगशरीरं तस्यानादित्वेऽपि तत्कर्तृत्वं तदा विभाषितमिदं तद्वद्विद्वत्प्रायेण मुख्यं वा ज्ञेयं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अष्टाभिः भूम्यं बुवन्निवायुव्योमसूर्यचंद्रयजमाना व्याभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अयमिति सत्यं अव्यभिचारिवेदोक्तं कर्मफलं स्वर्गः सतां ऊर्ध्वरे तसां परं स्वर्लोकादुपरि महर्लोकादि अपवर्गः क्रममुक्तिस्थानं ब्रह्मलोकाख्यं मुक्तानां विदेहाख्यानां योगिविशेषाणां कैवल्यं मुख्यामुक्तिः ॥ ३६ ॥ गुहायां शास्त्रे गोपितः तत्र हेतुमाह देवेति उक्तोऽपि सुखज्ञेयो माभू

यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदं ॥ यागतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ २५ ॥ नूनमयं कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतांगतिं ॥ यांगतिं प्रार्थयंती ह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६ ॥ अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसा ॥ यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २७ ॥ सेयमासादिता साक्षात्त्वद्रुक्तिर्जन्मभिर्मया ॥ भक्तानुग्रहकृदेवो यं ज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ २८ ॥ देवासुरमुनीनां तु यच्च गुह्यं सनातनं ॥ गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि ॥ २९ ॥ स एष भगवान् देवः सर्वकृद् ध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यायिनामात्मवेदिनां ॥ अपुनर्भवकामानां यागतिः सोयमीश्वरः ॥ ३० ॥ देहकृदेहभृदेही देहभुग्देहिनांगतिः ॥ प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनांगतिः ॥ ३१ ॥ अदध्यात्सर्वजंतुषु ॥ अयं संसिद्धिकामानां यागतिः सोयमीश्वरः ॥ ३२ ॥ अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ॥ अयं च जन्ममरणे वि ॥ ३४ ॥ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३५ ॥ अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सतां ॥ अपवर्गश्च मुक्ता भवं ॥ मोहिताः खल्वनेनैव हृदि स्थेना प्रकाशिना ॥ ३६ ॥ ये चैनं प्रतिपद्यंते भक्तियोगेन भाविताः ॥ तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ३९ ॥ यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्ममरणं चापि विद्यते ॥ यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ४० ॥

रिश्तेति मंत्रोयास्केन यज्ञपरतयापतंजलिना शब्दपरतया गौतमेन तटस्थेश्वरपरतया च व्याख्यातः वस्तुतस्तु ध्यात्मपरोस्तीति स्पष्टं ॥ ३७ ॥ अनेन अहंकारेण अप्रकाशिना जडेन जडानृतकस्याप्यस्य चित्सद्रूपेण त्वयैव प्रकाशः सत्ता च भवतीति भावः तथा च मंत्रवर्णः अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयं वासयद्वातेन पूर्वीरिति अयं आत्मारोचयत्प्रकाशयति अरुचः अप्रकाशान् अहंकारादीन् रुचानः स्वयं प्रकाशमानः अयं आत्मा पूर्वीः अहमादि सृज्यानि विविशेषतः पृथक् विविक्ततया कृतेन स्वसत्तया वासयत् आच्छादयति अनृतानप्येतान् स्वसत्तयैव सत्तावतः करोति रज्जुरिव सर्पादीनि तिमंत्रपदानामर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गच्छन्गच्छतितुं बुधः ॥ ४१ ॥ सूक्ष्मं लिङ्गं ज्ञानेन तन्तरंति अतिक्रम्य गच्छन्ति ते सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्माज्ञानेति पाठे प्रकृतितीर्त्वा गता इत्यर्थः सूक्ष्मं पुरुषं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दिव्योलाभैर्द्वं अदिध्योलाभः सार्वभौमत्वं ॥ ४६ ॥ अनुशंसन्तीति पाठः स्वच्छः तत्त्वे अनारोपिते रूपे विषये कथयन्ति ॥ ४७ ॥ त्रिधा पाकयज्ञत्रये श्रौतस्मार्त्तध्यानयज्ञैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ऋतं यज्ञः सत्यं तत्फलं योनिः श्रद्धा सत्ये ॥ ४९ ॥ यज्ञपतेः श्रोत्रादिभावेन रात्र्यादीनि निरूपयति रात्रीति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कालस्य योनिमेवाह चंद्रेति ॥ ५२ ॥ सत्भूम्यं बुते जांसि असत्त्वाद्वाकाशौ ॥ ५३ ॥ अष्टौ भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरहंकारश्च परः मायावी अस्व

यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ॥ यं सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयं ॥ ४१ ॥ यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ॥ सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मज्ञात्वा मुच्यन्ति बंधनैः ॥ ४२ ॥ यं च वेदविदो वेदं वेदांते च प्रतिष्ठितं ॥ प्राणायामपरानित्यं यं विशंति जपन्ति च ॥ ४३ ॥ ओंकाररथमारुह्य ते विशंति महेश्वरं ॥ अयं स देवयानां नामादित्योद्धारमुच्यते ॥ ४४ ॥ अयं च पितृयानानां चंद्रमाद्धारमुच्यते ॥ एष काष्ठादिशश्चैव संवत्सरयुगादि च ॥ ४५ ॥ दिव्यादिव्यः परो लाभ अयने दक्षिणोत्तरे ॥ एनं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ॥ ४६ ॥ प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितं ॥ ऋग्भिर्ग्रमनुशासंति तत्त्वे कर्मणि बहुधाः ॥ ४७ ॥ यजुर्भिर्यत्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवो ध्वरे ॥ सामभिर्यत्र च गावन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ॥ ४८ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवंत्याथर्वणाद्विजाः ॥ यज्ञस्य परमायोनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४९ ॥ राज्यहः श्रोत्रं नयनः पक्षमास शिरोभुजः ॥ ऋतुवीर्यं स्तपेभ्यै र्योत्यब्दगुह्यो रूपा देवान् ॥ ५० ॥ मृत्युर्यमोद्भुता शश्वकालः संहारवेगवान् ॥ कालस्य परमायोनिः कालश्चायं संनातनः ॥ ५१ ॥ चंद्रादित्यौ सनक्षत्रौ ग्रहाश्च सह वायुना ॥ ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ५२ ॥ प्रधानं महदव्यक्तं विशेषांतं स वै ऋतं ॥ ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं भूतादि स दसच्चयत् ॥ ५३ ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च परः ॥ अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्त्तते ॥ ५४ ॥ एतत्परममानंदं यत्तच्छाश्वतमेव च ॥ एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सतां ॥ ५५ ॥ एतत्पदमनु द्विग्रमे तद्ब्रह्म सनातनं ॥ शास्त्रवेदांगविदुषामेतद्भ्यानं परंपदं ॥ ५६ ॥ इयं सा परमाकाष्ठा इयं सा परमाकला ॥ इयं सा परमासिद्धिरियं सा परमागतिः ॥ ५७ ॥ इयं सा परमाशांतिरियं सानिर्दतिः परा ॥ यं प्राप्य कृतकृत्याः स्मद्व्यमन्यं त योगिनः ॥ ५८ ॥ इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ॥ अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५९ ॥

मायाविनः भागं अंशं कृत्स्नं प्रपन्नं ॥ ५४ ॥ एतस्मात्परमं आनंदमयादींश्च गदपि परं शुद्धं आनंदं आनंदमात्रं तदेव शाश्वतं तेन पूर्वेषामशाश्वतत्वं दर्शितं ॥ ५५ ॥ ध्यानं परंपदं पदप्रापकं ॥ ५६ ॥ सेति साकाष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतिप्रसिद्धा ॥ ५७ ॥ निर्दतिः सुखं ॥ ५८ ॥ श्रुतिरिति श्रोत्रमदिजन्माऽनुभूतिः इष्टानां योगिनां अध्यात्मगतिः प्रत्यक्प्रावण्यरूपमतिः विदुषां अहं ब्रह्मास्मीति जानतां अव्यया अपुनरावर्त्तिनी प्राप्तिः ॥ ५९ ॥

परमांगतिपरमांगतिपूर्विकां व्याचष्टे यजतामिति यज्ञशीलानांगतिः स्वर्गादिलोकः ॥ ६० ॥ योगजपादिपराणांतपस्विनां नक्षत्रलोकाख्यापरमाभास्वतोगतिर्द्वितीया ॥ ६१ ॥ संन्यासिनां ब्रह्मलोकः पुनरावृत्तिरूपा गतिस्तृतीया ॥ ६२ ॥ प्रकृतीनां ये लयमभ्यस्यन्ति तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानां अपुनरावृत्तिरूपा गतिश्चतुर्थी ॥ ६३ ॥ ज्ञानेति निष्कलब्रह्मविदां मोक्षाख्याया गतिः सा भवान् पूर्वास्तु गतयोऽना

यजतां कामयानानां मखैर्विपुलदक्षिणैः ॥ यागतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ६० ॥ सम्यक् योगजपैः शांतिर्नियमैर्देहतापनैः ॥ तप्यतां यागतिर्देवपरमासा गतिर्भवान् ॥ ६१ ॥ कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ॥ यागतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६२ ॥ अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या ॥ प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६३ ॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरंजना ॥ कैवल्याया गतिर्देवपरमासा गतिर्भवान् ॥ ६४ ॥ वेदशास्त्रपुण्योक्तः पंचैता गतयः स्मृताः ॥ त्वत्प्रसादाद्विलभ्यन्ते न लभ्यन्ते न्यथा विभो ॥ ६५ ॥ इति तं डिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना ॥ जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरालोककुरुजगौ ॥ ६६ ॥ उपमन्युरुवाच एवंस्तु तोमहादेव स्तंडिना ब्रह्मवादिना ॥ उवाच भगवान् देव उमया सहितः प्रभुः ॥ ६७ ॥ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवामहर्षतः ॥ ६८ ॥ ऋषीणामभिगम्य श्वसूत्रकर्ता सुतस्तव ॥ मत्प्रसादाद्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥ ७० ॥ कंवाकामं ददाम्यद्य ब्रह्म ह्यद्वैतसंकांक्षसे ॥ प्रांजलिः स उवाच तिसानुगेयां देवेश्वर ॥ ऋषिराश्रममाश्रम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७३ ॥ यानि च प्रथितान्यादौ तं डि रास्यातवान् मम ॥ नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७४ ॥ दशनामसहस्राणि देवेष्वहंपितामहः ॥ सर्वस्य शास्त्रेषु तथा दशनामशतानि च ॥ ७५ ॥ गुह्यानीमानि नामानि तं डि भगवतोच्युत ॥ देवप्रसादाद्देवेशः पुरा प्राहमहात्मने ॥ ७६ ॥ इति श्रीमं० अनुशास० आनुशा० मेघवाहनपर्वाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७७ ॥

॥ ६७ ॥ तत्तद्ब्रह्मादयस्तानि विदुरिति वाक्यान् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सूत्रकर्ता तानि विन इति यजुर्वेदेशाखा विशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्ता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्रथितानि मया तुभ्यं येषां मध्ये एकं उपदिष्टं तानि सर्वाणि त्वं शृणु सिद्धये मेसां तस्य ब्रह्मसामये ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ देवेशो ब्रह्मायानि नामानि महात्मने पुरा प्राह गुह्यानि तानि मानि नामानि देवप्रसादात्तं डिः प्राहमसमिति शेषः ॥ ७६ ॥ इति अनु० नै० भा० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कति ॥ १॥ २॥ सत्यैरन्वर्थैः वेदेकतात्मना दत्तचित्तेन कृतैः वेदात्पृथक्कृतैः ॥ ३ ॥ यथोक्तैरिति स्तुत्यं सिंहावलोकनन्यायेन विशिनष्टि प्रवरमित्यर्थेन ॥ ४ ॥ श्रुतैरिति ब्रह्मप्रोक्तैः वेदोक्तैः ॥ ५ ॥ वरयप्रार्थय उप
 सन्नो जग एनं ब्रह्मात्मकमीश्वरं लब्धुं ॥ ६ ॥ तेन विधिना ॥ ७ ॥ युक्तेन सन्नद्धेन ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ योनिनः योनेः ब्रह्मण इति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदमिति एतज्जप एव ध्यानादिक
 वासुदेव उवाच ततः सप्रयतो भूत्वाममतातयुधिष्ठिर ॥ प्रांजलिः प्राह विप्रर्षिर्नाम संग्रहमादितः ॥ १ ॥ उपमन्युरुवाच ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवे
 दांगसंभवैः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोत्रं प्यामिनामभिः ॥ २ ॥ महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ॥ ऋषिणा तं डिना भक्त्या कृतैर्वेदकृतात्मना ॥ ३ ॥
 यथोक्तैः साधुभिः स्यात्तैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभं ॥ ४ ॥ श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ सत्यैस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रो
 क्तं सनातनं ॥ ५ ॥ वक्ष्ये यदु कुलश्रेष्ठं शृणुष्व आवहितो मम ॥ वरयै न भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरं ॥ ६ ॥ तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनं ॥ न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं
 वक्तुं सर्वस्य केनचित् ॥ ७ ॥ युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ यस्यादिर्मध्यमंतं च सुरैरपि न गम्यते ॥ ८ ॥ कस्तस्य शक्रुयाद्दत्तं गुणानूकात्कुर्ये न माधव ॥
 किंतु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरं ॥ ९ ॥ शक्तिश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञानं शक्यः स्तोतुमीश्वरः ॥ १० ॥ यदा तेनाभ्यनुज्ञा
 तः स्तुतो वै स तदामया ॥ अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ॥ ११ ॥ नाम्नां कंचित्समुद्देशं ध्याम्य व्यक्तयोनिनः ॥ वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः
 ॥ १२ ॥ शृणु नामांचयं कृष्णाय दुक्तं पद्मयोनिना ॥ दशनामसहस्राणि यान्याहं प्रपितामहः ॥ १३ ॥ तानि निर्मथ्य मनसा दध्मो घृतमिवोद्धृतं ॥ गिरेः सारं यथा
 हेमपुष्पसारं यथा मधु ॥ १४ ॥ घृतात्सारं यथा मंडस्तथैतत्सारमुद्धृतं ॥ सर्वपापापहमिदं चतुर्वेदं समन्वितं ॥ १५ ॥ प्रयत्नेनाधिगंतव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ॥ मां ग
 र्णात्मानमीश्वरं ॥ सरुष्ण नरकं यातिसहपूर्वैः सहात्मजैः ॥ १६ ॥ इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्धाया नास्तिकाया च ॥ नाश्रद्धाया न रूपाय नास्तिकाया जितात्मने ॥ १७ ॥ यश्चाभ्यसूयते देवं का
 त्वा अंतकालेऽपि गच्छेत् परमां गतिं ॥ पवित्रं मंगलं मेध्यं कल्याणमिदमुत्तमं ॥ १८ ॥ इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमं ॥ १९ ॥ यं ज्ञा
 ल्ययत् ॥ २० ॥ तदा प्रभृतिचैवायमीश्वरस्य महात्मनः ॥ स्तवराज इति स्यात्तोजगत्परमपूजितः ॥ २१ ॥

लभ्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अस्तं सकृदधिगमेनाप्यस्य परमां गतिं गच्छेत्तैवेत्यर्थः पवित्रं पापनाशकं मेध्यं यज्ञादिफलप्रदं मंगलं अभ्युदयकरं उत्तमं कल्याणं परमानंदरूपं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

म.भा.टी.

॥ ३२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्रह्मणो विद्वानां वाचामपियो वामित्यर्थः पराणां विद्विद्यार्थमनोबुद्धिमहदव्यक्तानामपियः परः पुरुष इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तेजसां चक्षुरादीनामपियश्चक्षुः तपसां पुण्यानां गंगादीनामपियस्तुष्यं शांतानां उपस्तचित्तानामपि आत्यंतिकी उपरिर्माणा व्याधुतीनां ज्ञानानां दत्तिरूपाणामपि ज्ञानं साक्षिरूपं अनुव्यवसायापरपर्यायं ॥ २६ ॥ दांतानां जितेन्द्रियाणां मध्येऽत्यंतं जितेन्द्रियः धीमतां ज्ञानिनां धीः

अनु.प.

१३

ब्रह्मलोकादयस्वर्गस्तवराजो वतारितः ॥ यतस्तंडिः पुरा प्रापते न तंडिरुतो भवत् ॥ २३ ॥ स्वर्गाच्चैवात्र भूर्लोकं तंडिना लब्धवतारितः ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनं ॥ २४ ॥ निगदिष्ये महाबाहोस्तद्विद्वानामुत्तमं स्तवं ॥ ब्रह्मणामपियद्ब्रह्म पराणामपियत्परं ॥ २५ ॥ तेजसामपियत्तेजस्तपसामपियत्तपः ॥ शांतानामपियः शांतोद्युतीनामपियाद्युतिः ॥ २६ ॥ दांतानामपियो दांतो धीमतामपियाचधीः ॥ देवानामपियो देवः ऋषीणामपियस्त्वृषिः ॥ २७ ॥ यज्ञानामपियो यज्ञः शिवानामपियः शिवः ॥ रुद्राणामपियोरुद्रः प्रभाप्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपियो योगीकारणानां च कारणं ॥ यतो लोकाः संभवंति न भवंति यतः पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ॥ यच्छ्रुत्वा मनुजव्याघ्रसर्वाङ्कामानवाप्स्यसि ॥ ३० ॥

आत्मा अनुभवरूपं ज्ञानं देवानां पूज्यानामपि पूज्यः ऋषीणां काव्यकर्तृणामपि काव्यं कर्त्तुं विदकृत्वात् ॥ २७ ॥ यज्ञानां यज्ञोक्तृणां यज्ञः यज्ञस्य आराधनस्य भोक्ता शिवानां कल्याणानामपि कल्याणं रुद्राणां क्रोधोत्प्रेषणानामपि प्रेषणं योगिनां योग्योक्तृणां योग्यं कर्त्तुं योग्यता ॥ २८ ॥ योगिनां योग्योक्तृणां योग्यं कर्त्तुं योग्यता ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३२ ॥

रूपद्वयमते अन्यथाअग्रयेजुष्टनिर्वपामीत्यत्रवह्येजुष्टमितिउच्चारणेपितदपूर्वोत्पत्त्यापत्तेर्विधिगतएवशब्दःप्रयोक्तव्यइतिमीमांसकमुद्रांगःस्यात् अर्थभेदेपिशब्दैक्यंनपौनरुक्त्यावहंइदंशब्दस्यान्यार्थ
स्यापिरेत्यागाहपत्यमुपतिष्ठतेतिविधानायोगेनाग्निपरत्वप्रदर्शनात् तथाचशब्दैक्येप्यर्थैक्यंनस्ति तथावयमस्याव्याख्यायाप्रदर्शयिष्यामः तिष्ठतीतिस्थिरः तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थाणुश्चअजिरशिशिरेत्यादिना
स्थाणुरितिचतिष्ठतेःकिरचूटिलोपौनुप्रत्ययश्चविधीयतेस्थिरःअचंचलःकूटस्थःनित्यः१स्थाणुःगृहस्तंभवत्सर्वाश्रयः यथोक्तं संसारमण्डपस्यास्यमूलस्तंभायशंभवइति२ प्रभुःईश्वरोतर्यामीत्यर्थः प्रकृष्टंभवनं
सायस्येतिवापरमार्थसत्यइत्यर्थः प्रकर्षेणभावयतिविश्वंचरयतिजानातिवाविश्वकर्तासर्वज्ञोवेत्यर्थः विप्रसंभ्योदुसंज्ञायामितिप्रपूर्वाद्भवतेर्दुः पाचकपाठकादिवहुणशब्दोयंननुसंज्ञाशब्दः एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं
२ जीमःसंहर्ताविभेद्यस्माज्जगदितिब्युत्पत्तेः जीमादयोपादानेइतिसृज्जात्सिद्धिः४ प्रवरःश्रेष्ठः प्रकर्षेणभोगमोक्षकावैर्वरणीयः५ अतएववरदःइष्टप्रदः आतोनुपसर्गेकइतिसुपूर्वाद्ददातेःकः ६ वरः दणोतिआ

स्थिरःस्थाणुःप्रभुर्जीमःप्रवरोवरदोवरः॥ सर्वात्मासर्वविख्यातःसर्वःसर्वकरोभवः१२॥ ३१॥
जटीचर्मीशिखंडीचसर्वांगःसर्वभावनः॥ हरश्चहरिणाक्षश्चसर्वभूतहरःप्रभुः९॥ ३२॥

च्छादयतिसर्वमितिबरः पचायच् ७ सर्वात्मा सृतमनेनेतिसर्वःसत्तात्माचेतिसर्वात्माव्यापकःप्रत्यमूपःप्राणभृन्मात्रस्यांतरालेत्यर्थः सर्वनिघृष्येत्यादिनासर्तैर्वचनत्वंनिपात्यते आभोतिसर्वभोग्यंस्वार्थत्वेनल
भतेआदत्तेस्वीकरोतिअत्तिभुंक्तेअततिसततमेकरूपेणवर्ततइतिचआत्मा तथाचस्थितिः यच्चाभोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानभं यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतइति ८ सर्वविख्यातः सर्वचदेशेकाले
चसर्वेषांप्राणिनांवाविख्यातः प्रत्यक्केनप्रसिद्धः ९ सर्वःव्यापकः सर्वसमाभोषिततोसिसर्वइतिभगवद्वचनात् १० सर्वकरोबीतिसर्वकरःविश्वस्यकर्ता एतेननामद्वयेनउपादानत्वंनिमित्तत्वंचोक्तं ११ अत
एवभवत्यस्मादनन्यापेक्षाद्विश्वमितिभवत्यस्मिन्प्रलयइतिवाभवं सर्वस्योत्पत्तिप्रलयस्थानं ऋदोरवित्यप् भवतिअस्तीतिसच्चार्थाद्भवतेःपचायच् सत्तामात्रस्वरूपइत्यर्थः १२ ॥ ३१ ॥ जटी जटझ
टसंघातेःस्मात्पचायचिकेशानांसंघातो जटातद्वान् १३ चर्मीचर्मव्याघ्रस्यगजस्यवाकृत्तिस्तद्वान् १४ शिखंडी मयूरशिखावत्जटासंनिवेशोपरिकृतोजटायुगुच्छःशिखंडस्तद्वान् १५ सर्वजगदंगंअवय
वभूयंयस्यसर्वांगःविराडित्यर्थः १६ सर्वभावोविश्वकर्ता १७ हरः हरतिसर्वसंहरतीतिहरः हरतेःपचायच् १८ हरिणाक्षःभृगुनेत्रः १९ सर्वाणिभूतानिहरतीतिसर्वभूतहरः हरतेरनुभमनेजित्यच्
२० ॥ प्रभुःप्रकर्षेणभवतेभामोतिविश्वंभोग्यत्वेनेतिसर्वभोक्तापूर्ववत्दुः २१ ॥ ३२ ॥

प्रवृत्तिः प्रकर्षेण कुर्वन्मयावर्त्तनं प्रवृत्तिः २२ निर्वर्षेण निरुद्धमतयावर्त्तनं निवृत्तिः निपूर्वात्तुवर्त्तनेऽस्मात्स्त्रियांक्तिन् २३ यतंतेविषयग्रहणाय स्वयं प्रवर्त्ततेतानियतानि इंद्रियाणि यतीप्रयत्नेऽस्मात्पचा
यच् निवृत्तीतामियतानियेनसः नियतस्तमस्वीत्यर्थः २४ शाश्वतः शाश्वद्भवः नित्यइत्यर्थः २५ ध्रुवः अचलः २६ इमशानवासी इमानः शवाः मृतजीवाः शेरतेस्मिन् पुनरुत्थानवर्जितशयनं कुर्वन्त्यस्मिन्नि
तिइमशानं वाराणसीतत्रवस्तुंशीलमस्यस इमशानवासी शवदाहस्थलेतु इमशानशब्दो गौणः न हितमृतानां देहानां देहिनां वा मृद्गस्मीभूतानां यातनावशानां वा सुषुप्तिवद्विश्रांतिस्थानं देहानां जडत्वेन विश्रांत्यं
मर्हत्वात् देहिनां शरीरांतरधारिणां विश्रांत्यभावात् वाराणस्यां मृतास्तुनपुनः संसरंतीति सहस्रशः प्रमाणान्यस्मत्कृते अविमुक्तनिरुक्तिसारे द्रष्टव्यानि २७ जगवान् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैरा
ग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भगवती गतेति स्मृतानि भगवति विद्यंते स्मिन्निति भगवान् २८ स्वचरः हार्दाकाशचारी दहरोस्मिन्तराकाशस्तस्मिन् दंतस्तदन्वेष्टव्यं शंभुराकाशमध्य इति श्रुतिप्रसिद्धः चरेष्टः २९ गोचरः
गोषु इंद्रियेषु विषयतया चरंतीति वा गोभिः करणैर्वा चरति विषयान् भुंक्तं इति वा गोचरः सर्वात्मत्वात् सर्वेन्द्रियगम्यः इंद्रियद्वारा विषयभुगिति वार्थः ३० अर्दयति जनं पापिनं पीडयति कालांतं कल्पेणेत्यर्दनः नद्यादि
त्युः ३१ ॥ ३३ ॥ अभिवाद्यः सर्वेषां नमस्कार्यः स्तुत्योवा ३२ महत्सृष्ट्यादिकं कर्मास्येति महाकर्मा ३३ तप एव स्वंधनं तद्वानृतपस्वी ३४ भूतानि स्वादीनि जायतिसंकल्पमात्रेण सृजतीति भूतभावनः

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ॥ इमशानवासी भगवान् स्वचरो गोचरोर्दनः १० ॥ ३३ ॥ अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ॥

उन्मत्तवेषप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ६ ॥ ३४ ॥ महारूपो महाकायो वृषरूपो मंहायशाः ॥ महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ८ ॥ ३५ ॥

लोकपालोऽर्हि तात्मा प्रसादो हयगर्दभिः ॥ प्रवित्रं च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ८ ॥ ३६ ॥

३५ उन्मत्तवेषेण दिग्वासस्त्वादिरूपेण प्रच्छन्नो दुर्ज्ञेयः ३६ लोकाः स्थानानि प्रजास्तत्र निवसंतश्चेतनाः सर्वासां लोकप्रजानां पतिः स्वामी ३७ ॥ ३४ ॥ महत् अपरिच्छेद्यं रूपमस्य समहारूपः ३८ महा
नृकायः स्थूलरूपवैराज्यस्य समहाकायः ३९ वृषोर्ध्वस्तूपो वृषरूपः ४० महच्चतयशश्च महायशाः तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेः परमेश्वरः ४१ महात्मा महामनाः ४२ सर्वाणि भूतानि आत्मा मनः संकल्प
मात्रं यस्य स सर्वभूतात्मा तदीक्षणमात्रत्वात् सर्वस्य ४३ विश्वं रूपमस्य विश्वस्मिन् रूप्यते प्रकटीभवतीति वा विश्वरूपः ४४ महाहनुः महत्यौ विश्वपाससमर्थे हनू अघरोत्तरे मुखे फलके यस्य समहारूपः ४५ ॥ ३५ ॥
लोकपालः इंद्रादिरूपः ४६ अर्हि तात्मा अविद्याकल्पितेन अहंकारादिना तिरोहिताखंडैकरसस्वभावः संपूर्णे वरजुः ४७ प्रसादः अग्निरतिरानंद इति यावत् ४८ हयगर्दभिः हयं अश्वगर्दभी च स्वयोनित्वेन
आचक्षते ता अश्वगर्दभ्यः अश्वतर्यः ताः रथस्थं वहंत्येन मिति हयगर्दभिः किं तां तर्क्षीरि किं ततज्जइत्यर्थः ४९ पवित्रं पविरेव पवेः संसारवज्रपातात्रायत इति पवित्रं ५० अत एव महान् पूज्यः ५१ नियमः शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरपणिधानाख्यैर्नियमैः प्राप्यते इति नियमः ५२ नियमैस्तेनैव आश्रित
इति मन्त्रे ५३ ॥ ३६ ॥

सर्वकर्मासकलशिखाचार्योविश्वकर्मा ५४ स्वयंभूतःनित्यसिद्धः ५५ अतएवआदिःसर्वस्मात्प्रथमः ५६ आदिकरःहिरण्यगर्भसंष्टा सवैशरीरीप्रथमइतिश्रुतेस्तस्यादित्वं ५७ निधिःपद्मशंखादिरूपोः
 शयिर्भयइत्यर्थः ५८ सहस्राक्षःअनंतकरचरणादिमान् सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमित्यादिशास्त्रात् देवेन्द्रोवा सर्वस्यतदभिन्नत्वात् ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेः ५९ विशालमणिअतीतादिप्रकाश
 कत्वेनविपुलान्यक्षाणिइंद्रियाणियस्यसःविशालाक्षः ६० सोमश्चंद्रःलतारूपंयज्ञियंइविर्वा यत्पुरुषेणहविषेतिवहविष्वदर्शनात् ६१ नक्षत्रसाधकःसुकृतांवाएतानिज्योतीषियन्क्षत्राणीतिश्रुतेरा
 काशोदीप्यमानानिशरीराणिनक्षत्राणितेषांसाधकः इष्टादिकारिणांसोमलोकेदिव्यशरीरलाभस्यदर्शनात् ६२ ॥ ३७ ॥ चंद्रः ६३ सूर्यः ६४ शनिः ६५ केतुश्चप्रसिद्धः ६६ चंद्राकोयज्ञातीतिपद्मे
 राहुः ६७ महाणांपतिःकूरत्वात्मंगलः ६८ वरोवरणीयःपूज्योबृहस्पतिःसएवशुकः बृहस्पतिर्हिशुक्रोभूत्वेतिमैत्रायणीयश्रुतौशुकस्यबृहस्पत्यवतारत्वश्रवणात् ६९ अत्रिःअत्रिगोत्रापत्यत्वादुधःतेनसर्वयहस्व
 रूपीत्यर्थः ७० अत्र्याःअत्रिपत्न्याअनसूयायाःनमस्कृतादत्तदुर्वासोरूपेणतत्पुत्रत्वात् ७१ मृगबाणार्पणःमृगरूपधारिणियज्ञेबाणंअर्पयतीतितथा ७२ अनघःयज्ञघ्नोपिनिष्पापः तेजीयस्त्वात्स्वतंत्रत्वाच्च

सर्वकर्मास्त्रयंभूतआदिरादिकरोनिधिः॥ सहस्राक्षोविशालाक्षःसामानक्षत्रसाधकः ९ ॥ ३७ ॥ चंद्रःसूर्यःशनिःकेतुर्ग्रहोग्रहपतिर्वरः॥ अत्रिर
 त्र्यानमस्कृतामृगबाणार्पणोनघः ११ ॥ ३८ ॥ महातपाघोरतपाअदीनोदीनसाधकः॥ संवत्सरकरोमंत्रःप्रमाणंपरमंतपः ८ ॥ ३९ ॥ योगीयो
 ज्योमहाबीजोमहारेतामहाबलः॥ सुवर्णरेताःसर्वज्ञःसुबीजोबीजवाहनः ९ ॥ ४० ॥

७३ ॥ ३८ ॥ महत्विश्वसृष्टिस्तमंतपआलोचनंयस्यसमहातपाः सएक्षतलोकानुसृजति सइमोल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ७४ घोरंविश्वसंहारक्षमंतपोयस्येतिघोरतपाःयोस्तेवप्रभवःसएवाप्ययइतिश्रुतेः ७५ अ
 दीनःमहामनाः सुपीवविभीषणादिभ्यःप्रणतिमात्रेणराज्यप्रदः ७६ दीनसाधकःदीनानांशरणागतानांइष्टसाधकः ७७ संवत्सरस्यकरःकर्ताकालचक्रप्रवर्तकोभुवादिज्योतिर्गणरूपः ७८ मंत्रःमननाच्चाय
 तइतिप्रणवादिरूपः ७९ प्रमाणंवेदशास्त्रादिरूपः ८० परमंतपः अयंतुपरमोधर्मोययोगेनात्मदर्शनमितियाज्ञवल्क्योक्तोद्यमः ८१ ॥ ३९ ॥ योगीयोगनिष्ठः ८२ योज्योयोगेब्रह्मणिप्रबिल्लपनीयः ८३
 महाबीजःकारणस्यापिकारणं ८४ महारेताः महत्जडानृतस्यापिअव्यक्तस्यस्फूर्तिसत्ताप्रदेतःप्रतिबिंबोयस्यसमहारेताः ८५ अतएवमहाबलःउत्कृष्टसामर्थ्यः ८६ सुवर्णरेताः अपएवससर्जायेतासुबी
 र्यमवास्तजत् तदंडमभवद्वैमंसहस्रांशुसमप्रभमितिस्कांदात्हिरण्यमयब्रह्मांडसंष्टाअग्निरूपेणसुवर्णरेताएववा ८७ सर्वज्ञःमायादृष्ट्यासर्वजान्सर्वश्वासौज्ञश्चेतिवा ८८ सुबीजःसुसुअविकारीबीजभूतःसर्वकारणं
 मयसीत्यर्थः ८९ बीजवाहनः बीजंअविद्याकामकर्मात्मकंतदेववाहनंइहलोकपरलौकेसंचारार्थंयस्येतिवतथा यथोक्तं आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवत्विति शरीरपदमप्राप्यक्तपरमितिसिद्धांतः ९० ॥ ४० ॥

दशबाहुः ११ अनिनिमोहविदुदृष्टिर्निर्गलोमोविपतेः विनाशित्वादिनिश्रुतेः क्षणमपि दृग्लोपहीनः १२ नीलकंठः त्रैलोक्यसंहारक्षमस्यहालाहलस्यकंठेधारणानीलकंठः परमकारुणिकः १३ अ
तस्त्वज्जापतिः उमाहर्मवती निकेतोपनिषत्सिद्धासिद्धिषा उमातस्याः पतिः प्रदातापक्षेणार्चनीशः १४ विश्वानिरूपाण्यस्माज्जायते स विश्वरूपः १५ स्वयंश्रेष्ठः स्वयंअनागंतुकंश्रेष्ठत्वंप्रशस्यतमत्वंयस्यसु
खाः १६ बलवीरः बलेनसामर्थ्येनवीरविकांतः त्रिपुरपातनायनन्यसाध्यकर्मकर्ता १७ अबलः निःसामर्थ्यः चेतनप्रयुक्तिविनाचलनाक्षमः गण्यते संस्थापयत इति गणस्तत्त्वसमूहः पंचविंशतिजडतत्वालेत्य
यः स्वयंतुषड्विंशतत्त्वानिषसंस्थसप्तत्या अभ्यक्तं महान् अहंकारः पंचतन्मात्राणि एकादशोद्वियाणि पंचमहाभूतानि पंचविंशोक्तोति १८ ॥ ४१ ॥ एवंभूतस्यापि गणस्य कर्तापि निर्णयता चेति गणकर्ता १९
गणपतिश्च उच्यते १०० इति प्रथमंशतं दिग्वासाः दारुकावर्ने मुनिपत्नी मोहनार्थं व्रतं धृतमिति ज्ञेयं वस्तुतस्तु दिशां अनंतानामपि वास इव वास अच्छादकः तथाच श्रुतिः ईशावस्य भिदं सर्वं यत्किंच जगत्पांज
अदिति ईशा ईश्वरेणावास्त्यनाच्छादनीयमिति १०१ कामः स्मरोऽभिलाषो वातद्रूपः १०२ मंत्रानुद्देशेत्वादीनृपाद्योर्थतश्च वेत्तीति वातैर्वितृषेद नमस्येति चामंत्रवित् यस्य ज्ञानमयंतपः नावेद विन्मनुतेतं ब्रह्म तमि

दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकंठ उमापतिः ॥ विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलोगणः ८ ॥ ४१ ॥ गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥ मंत्रवित्
स्मरो मंत्रः सर्वज्ञा वक्रोदरः ८ ॥ ४२ ॥ कमंडलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥ अशनीशतघ्नी स्वर्दीपदिशीचायुधी महान् १० ॥ ४३ ॥ सुवहस्तः
सुसुभ्रतेजस्तेजस्करो निमिषः ॥ उष्णीषी च सुवक्रश्च उदगो विनतस्तथा ८ ॥ ४४ ॥

विश्वनिष्ठाः १०३ परमोर्मनः आत्मतत्त्वमलोचनकर्मो विधीर्यः १०४ तस्य अभ्यासोपापवादात्मकत्वात्तदनुगुणं नामकं सर्वज्ञावक्रः जगत्कारणमित्यर्थः १०५ इंदरः तत्त्वविलापनस्थानं सर्वभावनः इन्द्रादित्युप
संज्ञासंज्ञेन सर्वकर्तृत्वसंज्ञं ले उक्ते इंदरादित्युदयोतिभेदः तस्य द्विचतुर्विधः प्रलयः प्राकृतो मयावसावे महदेतानां कार्याणां नाशः देवदिनो ब्रह्मादिना वसाने त्रैलोक्यनाशः चित्वात्सदाविद्युद्युयोर्वनाशः एतेषां ज
ज्ञानाभिनवतत्त्वितः आत्यंतिकतुल्यत्वात्तानेव संकारस्य कर्मस्मर्याः पुनरुत्पत्तिहीनो मोक्षारूप इति शास्त्रप्रसिद्धिः १०६ ॥ ४२ ॥ दशबाहु रित्युक्ता बाहुनां मायुषां माह कर्मकलधरः १०७ सु
वक्रोऽस्य बाहुः १०८ कामहस्तः १०९ कपालवान् अयमः शिरमिषित्वमन्त्रं संयतीत्यर्थः ११० अशनिर्जगत्स्रज् ११ शतघ्नीशक्तिस्त्वयम् १२ उग्रयन्त्रीस्य दिग्वासेति त्वर्थः स्रजिः शतघ्नी
१३ अशनिः शतघ्नीस्योपमा १४ आमुप्रांतं यमस्याचारं स्रजं स्रजं शरीरार्थः १५ अश्वत्थः १६ ॥ ४३ ॥ सुवहस्तपुत्रं ब्रह्मः १७ ब्रह्मपुत्रोऽयमकमः १८ तेजस्तेजसो १९ तेजस्तेजसो
विजयते २० विजयते विजयति विजयते २१ उष्णीषी शिरोतेजसाह २२ ब्रह्मः २३ जसः उच्चैर्ब्रह्म २४ विजयः विजयते २५ ॥ ४४ ॥

दीर्घः अत्युच्चः २५ हरिकेशः हरयइंद्रियाण्येव केशा इव केशारश्मयो यस्य स हरिकेशः इन्द्रियद्वारा तत्तदर्थप्रकाशकर्ता यद्वा हरिश्च कश्च ईशश्च तेषां समाहारः त्रिमूर्तिरित्यर्थः २६ शोभनश्चासौ तीर्थं च सुतीर्थः महागुरुः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरस्तस्य वाचकः प्रणवः स पूर्वेषामपि गुरुरिति पतंजलिस्मरणात् २७ कृष्णः कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निर्द्विवाचकः तयोरेक्यं परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेरानंदसन्मात्र इत्यर्थः ब्रह्मोत्तरखंडे वा गोपशि शृं प्रति महादेवे न तवान्वये सप्तमोऽहं भविष्यामिति वरदानान् महादेवस्यैवावतारः कृष्ण इत्यवगमात् २८ शृंगालरूपः वणिजाऽवमानितं ब्राह्मणं प्रायोपविष्टं सांत्वितुं मिद्रेणैतद्रूपं धृतमिति मोक्षधर्मेषूपारख्यायते तेन शृंगालरूप इन्द्रस्तदभिन्न इत्यर्थः २९ सिद्धार्थः सिद्धा एव न तु साध्या अर्था अर्थनीयाः पदार्था यस्य ३० मुंडः परिव्राट् ३१ अतएव सर्वशुभंकरः सर्वभूताभयप्रदः ३२ ॥ ४५ अजः अजातः ब्रह्मादिष्वजत्वं आपोऽक्षिके देवेष्वमरत्ववत् हिरण्यगर्भः समवर्ततामेतस्य जातः पतिरेक आसीत् विष्णुरित्यापरमस्य विद्वान्जातो बृहन्नभिपाति तृतीयमिति ब्रह्म विष्णवादिषु जात इति विशेषणात् अजात इत्येनं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते रुद्रयत्ने दक्षिणं मुखं तेन मां पाहीति रुद्रे एवाजातत्वदर्शनात् ३३ बहुरूपः स्पष्टं ३४ गंधधारी कुंकुमकस्तूर्यादिसुरभिद्रव्यधर्ता ३५ कपर्दी कंजलं पि

दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥ शृंगालरूपः सिद्धार्थो मुंडः सर्वशुभंकरः ८ ॥ ४५ ॥ अजश्च बहुरूपश्च गंधधारी कपर्धपि ॥ ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिंग ऊर्ध्वशायी नभःस्थलः ८ ॥ ४६ ॥ विजटी चीरवासांश्च रुद्रः सेनापतिं विभुः ॥ अहश्चरो नक्तं चरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः ९ ॥ ४७ ॥

बतौतिकपः ऋतिः सौचो धातुः स्पर्धायां भैश्वर्ये चास्ति ऋत्स्पर्धनैश्वर्योरिति बोधदेवः अस्मात्भावे किं पूज्यं तं ऐश्वर्यं ददातीति ऋद्धः कपश्चासौ ऋद्धश्चेति समासः आद्रुणः कपर्दः महादेवस्य हिजटाजूटेन स्वर्गात्पतंती गंगा प्रथमं पीतापश्चाद्गंगोरथं प्रार्थनया तस्या निर्गमनसामर्थ्यं च दत्तमतः सकपर्दः तद्वान्महेश्वरः कपर्दी ३६ ऊर्ध्वरेताः अविप्लुतब्रह्मचर्यः ३७ तत्र हेतुः ऊर्ध्वलिंगः अधोलिंगो हिरेतः सिंचति न तूर्ध्वलिंगः ३८ अत्रापि हेतुः ऊर्ध्वशायी उत्तानशयः ३९ एतेन नाम त्रयेण उभयौ शिवो न यस्तौ न च स्पृष्टः यतः असंग इत्यर्थं त्रयं दर्शितं एवं सत्यपि न भएव आकाशशब्दिताशक्तिरेव स्थलं आवासो यस्य स नभःस्थलः यथोक्तमभियुक्तैः शक्तिः शरीरमधिदेवतमंतरात्मा ज्ञानं क्रियाकरणमासनं जालमिच्छा ऐश्वर्यमायतनमावरणानि च त्वं किं किं न यद्भवसि देवि शशांकमौलेरिति ४० ॥ ४६ ॥ विजटी ४१ चीरवासाः स्पष्टे द्वे ४२ रुद्रः प्राणावावरुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयंतीति श्रुतेः सर्वेषां प्राणरूपः ४३ सेनापतिः ४४ विभुर्व्यापी ४५ अहश्चरो देवादिः ४६ नक्तं चरो राक्षसादिस्तदुभयरूपः ४७ तिग्ममन्युः तीक्ष्णक्रोधः ४८ सुवर्चसः सुतरां वर्चोऽप्ययनतप आदिजं तेजो यस्मिन् समासां तो च आर्षः ४९ ॥ ४७ ॥

गजहा वाराणस्यांपुरायातोगजरूपीमहासुरः जघ्रेतंकुंजरंभीममधृष्यमपिशंकरइतिस्कादेउपाख्यानात् गजासुरहंता ५० दैत्यहा ५१ कालःमृत्युःसंवत्सरादिर्वा ५२ लोकधातालोकानामीश्वरः ५३ गुणानां दीनदयालुत्वज्ञानैश्वर्यादीनामाकरःस्वनिः ५४ सिंहशार्दूलरूपःसर्वहिंस्रपशुरूपः ५५ आर्द्रचर्मगजकृत्तिस्तदेवांबरतेनावृतः ५६ ॥ ४८ ॥ कालवंचकोयोगीकालयोगी ५७ महानादःअनाहतध्वनिरूपःसचहंसापनिषत्प्रसिद्धः ५८ सर्वकामाविषयाअस्मिन्नितिसर्वकामः अस्मिन्सर्वकामाःसमाहिताइतिश्रुतिः ५९ चतुष्पथःचत्वारःउपासनार्थंपथानोस्यसतथा तेचविश्वतैजसप्राज्ञशिवध्यानरूपाः ६० निशाचरःवेतालादिः ६१ प्रेतैर्भूतैश्चसहचरतीतिप्रेतचारी ६२ भूतचारी ६३ महेश्वरःइंद्रादिभ्यर्हेश्वरेभ्योमहान् ६४ ॥ ४९ ॥ बहुभूतःसच्चत्यच्चाभवदिति सत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यनेनश्रुतमस्यबहुभवनं ६५ बहुधरःमहतःप्रपंचस्यधर्ता ६६ स्वर्भानुःमूलाज्ञानरूपस्तमःशब्दितोराहुः ६७ अमितःअनंतःभूमेत्यर्थः ६८ गतिःमुक्तप्राप्यः ६९ नृत्यप्रियःतांडवेश्वरश्चिदंबरमूर्तिः ७० नित्यःसंततःनर्तननृत्यस्यनित्यनर्तः ७१ नर्तकःनर्तयिता ७२ सर्वेषुलालसाप्रीतिरस्य विश्वबंधुरित्यर्थः ७३ ॥ ५० ॥ घोरःशिवस्यद्वेतन्वौघोराण्याक्षुत्तृषादिरघोराण्यासंतोषादिस्तद्रूपत्वाद्घोरः ७४ महातपाः

गजहादैत्यहाकालोलोकधातागुणाकरः ॥ सिंहशार्दूलरूपश्चआर्द्रचर्मावरावृतः ७॥ ४८ ॥ कालयोगीमहानादःसर्वकामश्चतुष्पथः ॥ निशाचरः प्रेतचारीभूतचारीमहेश्वरः ८ ॥ ४९ ॥ बहुभूतोबहुधरःस्वर्भानुरमितोगतिः ॥ नृत्यप्रियोनित्यनर्तनर्तकःसर्वलालसः ९ ॥ ५० ॥ घोरोमहातपाः पाशोनित्योगिरिरुहो नभः ॥ सहस्रहस्तोविजयोव्यवसायोत्थतंद्रितः १० ॥ ५१ ॥ अधर्षणोधर्षणात्मायज्ञहाकामनाशकः ॥ दक्षयागापहारीच सुसहोमध्यमस्तथा ७ ॥ ५२ ॥ तेजोपहारीबलहामुदितोर्थोजितोवरः ॥ गंभीरघोषोगंभीरोगंभीरबलवाहनः ९ ॥ ५३ ॥

महत्सृष्टिसंहारक्षमंतपआलोचनंयस्य ७५ पाशयतिस्वमाययाबधातीतिपाशः ७६ नित्यःध्वंसरहितः ७७ गिरिरुहःपर्वतारूढःकैलासवासीत्यर्थः ७८ नभःव्योमवदसंगः ७९ सहस्रहस्तः ८० विजयः ८१ व्यवसायोनिश्चयउद्योगोवाजयहेतुः ८२ अंतर्वातंद्रितःतंद्रातमोमयीवृत्तिःप्रवृत्तिनिरोधिनीतद्रहितः अनिद्रितइतिपाठेव्यवसायस्यविशेषणं ८३ ॥ ५१ ॥ अधर्षणःअप्रकंप्यः ८४ धर्षणात्माभयरूपः ८५ यज्ञहाबलियज्ञघ्नः बौद्धावताररूपेणवायुघ्नः विश्वंभूतंभुवनंचित्रंबहुधाजातंजायमानंचयत् सर्वोक्षेपरुद्रस्तस्मैरुद्रायनमोअस्त्वितिमंत्रवर्णेनविष्णवायनन्यत्वाच्छिवस्यतद्विवक्षयेदमुक्तं ८६ कामनाशकःस्मरस्यभक्तकामप्रदत्वेनइच्छायावांनाशकः ८७ दक्षयागापहारी स्पष्टं ८८ सुसहःसौम्यः ८९ मध्यमईषत्सौम्यः ९० ॥ ५२ ॥ तेजोपहारीअतिकूरः ९१ बलहाइंद्ररूपेणबलनामानंदैत्यहंतीति तथा ९२ मुदितःकारणरूपेणनित्यमानंदयुक्तः ९३ अर्थःधनरूपेणार्थनीयः ९४ अजितःसंपाप्तादौकृष्णेनतुबाणासुरयुद्धेशिवाज्ञयैवशिवोजितोनस्वबलेन यथाभीष्मेणकृष्णःस्वप्रतिज्ञां समर्थयताऽनृतःकृतःभक्तपारवश्यदर्शनायतद्वत् एतच्चपुराणेप्रसिद्धं ९५ अवरःनास्तिवरोवरणीयोयस्मादन्यइत्यवरः ९६ गंभीरघोषोदुर्गुणिसमुद्रादिरूपेण ९७ गंभीरोदुरवगाहतात्पर्योवेदरूपेण ९८ गंभीरंअगाधंपरैरनासादिततलंबलंसेनाशारीरंसामर्थ्यवावाहनंरुषभश्चधर्मरूपीयस्यसः गंभीरबलवाहनः ९९ ॥ ५३ ॥

न्यग्रोधरूपः न्यक्नीचैः रोहतीति ऊर्ध्वमूलोऽसवाक्शाखः एषोऽश्वत्थः सनातन इति श्रुतिप्रसिद्धः संसारवृक्षः २०० इति द्वितीयं शतं न्यग्रोधः वटरूपः वटनिकटवासी दक्षिणामूर्तिरूप इत्यर्थः मार्कण्डेयदृष्टो वा एकार्णवस्थो वटस्तच्छायी बालकृष्णरूपी महाविष्णुर्वा १ वृक्षस्य कर्ण इव कर्णः एकदेशः पर्णतत्र स्थितिर्यस्य स वृक्षकर्णस्थितिः वृक्षकल्पस्थितिरिति पाठेयथैकस्माद्बीजादेको वटस्ततो नानि बीजानि तेभ्यस्तावन्तो यस्यापि एकार्णववृक्षस्येकदेशे संसारवटोऽप्यनंतप्ररोहोऽस्तीति भगवता स्वमाया रूपेण वटं व्याजेन प्रदर्शितं अत्र शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः संसारबंधुः सर्वज्ञः परमात्मा इति मुख्यतः नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीशितुरिति शैवे विष्णुपितामहयोरपि शिवादन्यत्वात्तद्वाचिभिरपिशब्दैः शिव एवाभिधीयत इति दर्शनात् हरिवंशकैलासयात्रायां नामानितवगोविंदयानिलोके महान्ति च तान्येव मम नामात्माणं केशवं विष्णुं भेदभावेन मोहिताः पश्यन्त्येकं न जानन्ति पोषणं पोषिता जना इति अतएव मातायातापितामहः रुद्रो बहुशिरा बहुभुरिति विष्णुनामसु ब्रह्मरुद्रनामानि पठ्यन्ते तथा महादेवोऽव्ययो हरिः गणनाथः प्रजाप

न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ॥ सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महाननः ७ ॥ ५४ ॥
विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञः संयुगापीडवाहनः ॥ तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ८ ॥ ५५ ॥

तिरिति शिवनामसु विष्णुप्रजापतिनामानि इतरेषां मितरत्रगौणमुल्लेख्य दत्तिभेदेन प्रवृत्तिरिति कल्पनाया उदाहृतशैवस्कांदवाक्यबन्धितत्वेनानुत्थानात् यो देवानां नामधा एक एव नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति एकं सं तंबहुधा कल्पयन्ति एकं संहिं प्रांबहुधा वदन्त्यग्निं यममातरि श्वानमाहु रित्याद्या गमबहिर्भूतत्वाच्चैते उपेक्ष्या एवेति दिक् निपुणतरमुपपादितमेतदादि पर्वण्युपोद्घाते २ विभुः विविधरूपेण हरिहरदुर्गागणेशाकार्णव्यादिरूपेण भक्तानामनुग्रहाय भवतीति विभुः ३ सुतीक्ष्णः अनेकं ब्रह्मांडचणकचर्वणक्षमादशनायस्य सुतीक्ष्णदशनः ४ महाकायः ५ महानन इति तदनुगुणेशरीरमुखे अनुवर्णिते ६ ॥ ५४ ॥ विष्वक् विषुसर्वचश्रुतिः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टैरनंततः प्रजा इति ७ संयुगे संपाप्ते आपीड इव आपीडो ध्वजभूतं वाहनं वृषरूपं यस्य वृषरूपो ध्वज एव वाहनमपीत्यर्थः १० तीक्ष्णतापो मिः तदात्मा ११ हरयः अतिवेगवाहिनः अश्वस्यस्य सहर्षश्वः सूर्यस्तदात्मा १२ सहायः जीवस्य सखा द्वासुपर्णा संयुजा सखायेति मंत्रवर्णात् १३ कर्मणां दर्शादीनां कालं यथोक्तं वेत्तीति कर्मकालवित् १४ ॥ ५५ ॥

म.भा.टी.

॥ ३६ ॥

विष्णुनाप्रसादितश्चक्रलाभार्थमिति विष्णुप्रसादितः १५ यज्ञः विष्णुरूपी यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः १६ समुद्रः १७ वडवामुखः वह्निविशेषोयः सामुद्रं जलं नित्यं शोषयति १८ हुताशनसहायः वायुः १९ प्रशां
तात्मानिस्तरंगसागरस्वरूपः २० हुताशनोऽग्निः २१ ॥ ५६ ॥ स एव उग्रतेजाः दुःसहस्पर्शः २२ महातेजाः विश्वतः प्रकाशः २३ जन्ये संप्रामेसाधुर्जन्यः २४ यतो विजयकालवित् तेन शूरोऽपि कालज्ञाना
भावे पराजितो भवतीति गम्यते २५ ज्योतिषां पहनक्षत्राणामयनं गमनं वर्ण्यते तच्छास्त्रं ज्योतिषामयनं कालवित्कालरूपश्चेति नाम द्वयार्थः २६ सिद्धिर्जयरूपा २७ सर्वकालादिकं विग्रहो देहो यस्य स सर्वविष
हः संधीति पाठे संधिविग्रहयानासनादिरूपः २८ ॥ ५७ ॥ शिखी शिखावान् गृहस्थः २९ मुंडी तद्रहितः संन्यासी एतेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽपि ग्रहणं दंडीति पाठे पिपालाशं वैणवं च दंडं धारयतस्तावेव ३० ज
टीजटावान् वानप्रस्थः ३१ ज्वाली ज्वालावान् अर्चिरादिमार्गः शिखिप्रभृतिभिः प्रार्थ्यः ३२ मूर्तौ शरीरे जायते आविर्भवतीति मूर्तिजः ३३ मूर्धगः मूर्धनि सहस्रारे वागच्छतीति मूर्धगः ३४ बली बलवान् व
लीति पाठे बलिमान् दद्वः ३५ वेणुपणवतालाख्यावाद्यविशेषास्तद्वान् वेणवी ३६ पणवी ३७ ताली ३८ खलं धान्यस्थानं तद्वान् ३९ कालकटकः कालस्य यमस्य कटो वेष्टकः आवरणमीश्वरीयामाया
तामपि कटत्यादणोतीति कालकटकः कटे वर्षावरणयोरिति धातुः शालेति पाठे दक्षाणामावरको वायुस्तस्याप्यावरको व्योमरूपी ४० ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहं पहतारादिशरीरं कालचक्रं तदनुसारिणी मतिर्यस्य

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ॥ हुताशनसहायश्च प्रशांतात्मा हुताशनः ७ ॥ ५६ ॥ उग्रतेजामहातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥ ज्योति
षामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ७ ॥ ५७ ॥ शिखी मुंडी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ॥ वेणुपणवी ताली खली कालकटकः १२ ॥ ५८ ॥ नक्ष
त्रविग्रहमतिगुणबुद्धिर्लयोगमः ॥ प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगो मुखः ९ ॥ ५९ ॥ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचो द्रवः ॥ मेदूजो बलचा
री च महीचारी सुतस्तथा ७ ॥ ६० ॥

सदैवज्ञो वा पाठांतरे गमयति चालयति वानक्षत्रविग्रहं मर्ममतिर्वा ४१ गुणेषु गुणकार्येषु विषयेषु बुद्धिर्यस्य जीवरूपीत्यर्थः ४२ लीयते स्मिन् सर्वमिति लय ईश्वरः ४३ अगमः अचंचलः कूटस्थश्चिन्मात्रः य
मइति पाठे पितयोर्यमयिताऽयस्कांतुल्यः स एव ४४ प्रजापतिः विराट् ४५ अतएव विश्वबाहुः विश्वेषां बाहव एव बाहवो यस्य स तथा ४६ विभागः विभज्यते पृथक् क्रियत इति व्यष्टिकार्यरूपः ४७ सर्वगः सम
ष्टिकार्यरूपः ४८ अतएव अमुखः भोगसाधनहीनः अज्ञो केति यावत् सर्वतो मुख इति पाठे त्वेकं नाम ४९ ॥ ५९ ॥ विमोचनः संसारमोचकः ५० सुसरणः सुप्रापः सुशरण इति पाठे शोभनं शरणं रक्षित्वं यस्य
अपुनरावृत्तिगृहमित्यर्थः ५१ हिरण्यकवचः हरतीति हिरण्यं मायातद्विकारभूतं कवचं मित्रकवचं आवरणं शरीरं हिरण्यमेतन्पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखमिति श्रुतेस्तत्र उद्भव आविर्भावो यस्य स हिरण्यकवचो
द्रवः ५२ मेदूजः मेद्रेल्लिगे आविर्भवतीति मेदूजः ५३ बलचारी वने चरः शबरः देवा वै बलेगाः पर्यपश्यन्ति ब्राह्मणादलशब्दस्य वनवाचित्वं ५४ महीकृत्स्नां चरतीति महीचारी ५५ सुतः सर्वगतः प्राप्तः
कर्मणित्तः ५६ ॥ ६० ॥

अनु.प.

१३

॥ ३६ ॥

सर्वतूर्यनिनादीस्पष्टं ५७ सर्वातोद्यपरिग्रहः आतोद्याप्रतोदनार्हाजावपशवस्तएवसवंपरिग्रहः कुटुंबंयस्यपशुपतिरित्यर्थः ५८ व्यालरूपः शेषात्मा ५९ गुहावासीयोगीजैगीषव्यादिः ६० गुहः कार्तिकेयः ६१ मालीवनमालाधारो ६२ तरंगवित्तरंगतुल्यानिविषयसुखानि विदितलभते इति तथारंगवित् ६३ ॥ ६१ ॥ त्रिदशः तिस्रोदशाः जन्मस्थितिनाशाः प्राणिनां यस्मादिति ६४ त्रिकालजातं वस्तु धारयतीति त्रिकालधृत् यथोक्तं अनागतमतीतं च भविष्यत् स्थूलमण्वपि तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्पइत्यपि चिदात्मनि स्थितान्येव पश्यमायाविजृम्भितमिति ६५ कर्माणिसंचितक्रियमाणानि बंधाश्चाविधाकात्मकाः तेभ्यो मोचयतीति कर्मसर्वबंधविमोचनः ६६ बंधनस्त्वसुरेन्द्राणां वामनरूपेण बलेर्बंधकर्ता बद्धवचनं कल्पभेदाभिप्रायं ६७ युधिषात्रुविनाशनः स्पष्टार्थः ६८ ॥ ६२ ॥ सांख्यप्रसादः आत्मानात्मविषयावयिता मन्येत्वा च्यवनमच्युतानामिति मंत्रवर्णः ७१ विभागज्ञः प्राणिनां यथोचितं तत्तत्कर्मफलानां विभाजकः ७३ अतएव अतुल्यः न त्वत्समोऽस्य भ्यधिकः कुतोऽन्य इति गीतावचनात् ७४ यज्ञविभागवित् यज्ञिण्यानां हविषां विभागविज्ञः ७५ ॥ ६३ ॥ सर्वत्र वासो वसति स्थानमस्य सर्ववासः ७६ सर्वचारी ७७ दुर्वासाः दुस्थं आर्द्रं जलरुत्तिरूपं वा सोयस्य दुर्लभं वा वा सोयस्य अनंतपारत्वादिति दुर्वासाः

सर्वतूर्यनिनादीचसर्वातोद्यपरिग्रहः ॥ व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरंगवित् ७॥ ६१ ॥ त्रिदशस्त्रिकालधृत् कर्मसर्वबंधविमोचनः ॥ बंधनस्त्वसुरेन्द्राणां युधिषात्रुविनाशनः ५॥ ६२ ॥ सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ॥ प्रस्कंदनो विभागज्ञो अतुल्यो यज्ञभागवित् ७ ॥ ६३ ॥ सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवो मरः ॥ हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ९ ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयांक्षो विशारदः ॥ संग्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्पचारी निवासनः ८ ॥ ६५ ॥ मुख्यो मुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः ॥ सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृत् ८ ॥ ६६ ॥

७८ वासवः ७९ अमरः ८० हैमो हिमस्यायं समूहो हैमो हिमालयरूपी ८१ हेमकरो जांबूनदस्य सुवर्णस्य कर्त्ता जंबूद्वीपचिन्हभूतो जंबूदक्षः तस्य हि फलं प्रस्कन्धं सुवर्णत्वं भजतीत्युपाख्यायते पुराणेषु ८२ अयज्ञः निष्कर्मा ८३ अथ च सर्वधारी सकलकर्मफलधर्ता ८४ धराणां दिग्भुजशेषकूर्मादीनामप्युत्तमः अनन्याधारः सन्तैः सर्वैः सहितस्य ब्रह्मांडस्य धर्ता ८५ ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षः रक्तनेत्रः ८६ महांति विश्वव्यापकानि अक्षराणि इंद्रियाण्यस्य समहाक्षः ८७ विजयावहः अक्षोपलक्षितो रथो यस्य स विजयाक्षः ८८ विशारदः पंडितः ८९ संग्रहः संगृह्णाति बाणादीन् दासान् स्वीकरोतीति संग्रहः ९० निग्रहः निगृह्णाति इंद्रादीन् त्स्त्किनां दंभयतीति निग्रहः ९१ अतएव कर्त्ता ९२ सर्पा एव चारी यस्य बलस्य निवासनं विष्टं भक्तं यस्य स सर्पचारी निवासनः वसुस्तंभेऽस्य रूपं ९३ ॥ ६५ ॥ मुख्यः परमः ९४ अमुख्यः अवमः प्रत्ययः देहारिरित्यपि पठन्ति ९७ सर्वकामदः ९८ सर्वकालप्रसादः ९९ सुबलः शोभनं परपीडापहारिबलं सामर्थ्यं यस्य दयानिधिरित्यर्थः ३०० इति तृतीयशतकं बलो बलरामस्तद्वपधारी बलरूपधृत् बलं च रूपं च तयोर्धर्ता वा ५ ॥ ६६ ॥

सर्वकामवरः सर्वेषां काम्यमानानां वरः श्रेष्ठः मोक्ष इत्यर्थः २ सर्वदः स्पष्टं ३ सर्वतो मुख इति सर्वतः पाणिपादत्वादेरुपलक्षणं ४ आकाशनिर्विरूपश्च आकाशादिवर्गच्छति विविधानिरूपण्यस्मादितिसतथा अनेन वायुरभ्रं विद्युस्तनयितुरशरीरीरूपेता नित्यैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यंत एवमेवैष संप्रवादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स्रुज्जतमः पुरुष इति श्रुतेरर्थो दर्शितः सच यथा आकाशादात्म्यं प्राप्तावाय्वादयोऽशरीरा अविभाव्यमानस्वरूपाः संतोऽपि प्राट्टारं भेततः पृथग्भूयस्त्वेन रूपेणोपसंपन्ना भूत्वानिर्वाणदीपवत्परं ज्योतिरात्मनाभिनिष्पन्ना भवन्ति एवं देहतादात्म्यापन्नः संप्रसादाख्यो जीवो देहात्पृथगविभाव्यमानस्वरूपोऽपि ध्यानकाले देहांतरवद्देहाद्युत्थायस्त्वेनापहतपाप्मादिगुणाष्टकयुक्तेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्तद्वदेव परं ज्योतिर्निर्विशेषं ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यगभेदेन निष्पद्यत इति ५ देहगते निपतितुं तत्तादात्म्यं प्राप्तुं शीलमस्येति निपाती ६ अतएवावशः देहसंबन्धादपरिहार्यं दुःखादिसंबन्धः ७ स्वगः हार्दाकाशगः शुद्धेन रूपेणेत्यर्थः हार्दाकाश एव तावदसंगस्तदंतर्गतस्तु सुतरामसंगः सन् निपाती अवशश्च भवत्यहो मोहस्य माहात्म्यमपारमिति भावः ८ ॥ ६७ ॥ रौद्ररूपो महाभैरवः ९ अंशुर्देवताभेदः १० आदित्यस्तत्सहचारी भगवत्प्रणामादेवः तस्या अंशुश्च भगश्चाजायेतामिति ब्राह्मणात् ११ बहुरश्मिः सूर्य एव १२ शोभनं वर्चस्तेजः सुवर्चसंतद्वान् सुवर्चसी १३ वसुवेगः वासयति स्थापयत्येतत्सर्वं आत्मनोऽतिवसुर्वायुः वायुर्देवैतान्संवृत्ते इति श्रुतेः तस्य वंग इव वेगो यस्य

सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतो मुखः ॥ आकाशनिर्विरूपश्च निपातीत्यवशः स्वगः ७ ॥ ६७ ॥ रौद्ररूपोऽंशुरादित्यो बहुरश्मिः सुवर्चसी ॥ वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ९ ॥ ६८ ॥ सर्ववासी श्रियावासी उपदेशकरोकरः ॥ मुनिरात्मनिरालोकः संभगश्च सहस्रदः ८ ॥ ६९ ॥ पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशांपतिः ॥ उन्मादो मदनः कामोऽत्यश्वत्थोऽर्थकरो यशः १० ॥ ७० ॥

सतथा १४ महावेगस्ततोऽप्यधिकवेगः १५ मनोवेगः मनसां प्रत्यधिकवेगः मनसोजवीय इति मंत्रवर्णात् १६ निशाचरः निशेव निशा अदिद्यातया चरति विषयान्भुंक्ते सतथा १७ ॥ ६८ ॥ सर्वेषु शरीरेषु वसतीति सर्ववासी १८ श्रिया सहवसतीति श्रियावासी अलुक्समासः श्रौरत्रक्रचः सामानियजूंषिसाहि श्रीरमृतासतामिति श्रुत्युक्तविद्यायासा १९ अतएव उपदेशकरः २० अकरः उपदेशमपितूष्णीभावेनास्थानं यथोक्तं चित्रं वटरोमूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु चिन्तनं संशया इति बाष्कलिना च वाधः पृष्टः पुनः पुनस्तूष्णीं भूत एव स्थित्वा तृतीये प्रश्ने प्राह ब्रूमः खलु त्वं न विजानास्युः पशान्तो यमात्मेति २१ अकरत्वादेव मुनिर्मौनवान् २२ आत्मनि जीवे निश्चित्य देहादुपाधेर्वा निर्गत्य आलोचयतीत्यात्मनिरालोकः २३ संभगः सम्यक्सेवितः भजसेवायामित्यस्य रूपं न तु भंजेः २४ अतएव सहस्रदः अनंतस्य धनादेर्दाता २५ ॥ ६९ ॥ पक्षी गुरुमान् २६ पक्षरूपः मित्ररूपेण सहायः २७ अतिदीप्तः कोटिसूर्यप्रतीकाशः शत्रुतेजोभिभावकः २८ अतएव सर्वासां विशांप्रजानां पतिः सार्वभौमः २९ उन्मादयतीत्युन्मादः मोहकः ३० यतः मदनः अनंगः ३१ कामः काम्यमानः रुयादिविषयरूपः ३२ अश्वत्थः संसारवृक्षः कामप्रदो वाटश्च एव ३३ अर्थकरः धनादिप्रदः ३४ यशः कीर्तिप्रदश्च ३५ ॥ ७० ॥

वामदेवः वामानां कर्मफलानां देवदेवो राजा विभाजकः ३६ वामः कर्मफलरूपः विषयसंपर्कजानंदमात्रस्वरूप इत्यर्थः ३७ प्राक्सर्वेषामाद्यः ३८ दक्षिणश्च त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः ३९ वामनः बलि
बंधनकर्त्ता ४० सिद्धयोगीसनत्कुमारादिः ४१ महर्षिर्वसिष्ठादिः ४२ सिद्धार्थः ऋषभदत्तात्रेयादिः ४३ सिद्धश्चासौ साधकश्च ज्ञानोत्तरसंन्यासमभीप्सन् याज्ञवल्क्यादिर्विद्वत्संन्यासी ४४ ॥ ७१ ॥
भिक्षुर्लिंगधारी हंसः ४५ भिक्षुरूपः अलिंगः परमहंसः ४६ अतएव विपणो निर्व्यवहारः दंडादिरहितः ४७ मृदुः सर्वभूताभयदाता ४८ अव्ययः निर्विकारः मानापमानादिप्राप्तावपि हर्षविषादशून्यः ४९
महासेनः कार्तिकेयो देवसेनापतिः ५० विशाखस्ततएव इंद्रेण वज्रप्रहारे कृते जातस्तत्सहायः ५१ षष्टिभागः षष्टिस्तत्त्वानियस्य भागो भोज्यं अतिथिभाग इति तत्सषष्टिभागः तानि च जागरितस्थान इत्यादि
नामां हूक्यादौ प्रसिद्धानि यथा जाग्रदवस्था बहिर्मुखं प्रज्ञानं तप्तशब्दादयः पंचमंतव्यबोद्धव्याभ्यां संहिताः स्वसंकल्पोत्थाविषयाः एकोनविंशतिभोगद्वाराणि दर्शोद्रियाणि पंचप्राणमनोबुद्ध्यहंकारचित्ता
निचैति स्थूलं भोग्यं शब्दाद्याश्रयभूतमिति एकोनत्रिंशत् तथा स्वभावस्था अंतर्मुखं प्रज्ञानं वासनामयाश्च इतरैः सर्वैः सूक्ष्मभोग्यां ता एकोनत्रिंशदेव तथा सुषुप्तं स्थानं चेत्तत्र सूक्ष्मतरं मुखं इति षष्टिः भोग्यवर्गः यस्तु

कामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥ सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ९ ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदुरव्ययः ॥ महा
सेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवांपतिः ९ ॥ ७२ ॥ वज्रहस्तश्च विष्कंभी च मूस्तंभन एव च ॥ वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मधुकलोचनः ७ ॥ ७३ ॥ वाच
स्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ७ ॥ ७४ ॥

भोक्ता ससाक्षी आनंदरूपोऽस्यामवस्थायां प्रत्यंगानंदसूक्ष्माभिश्चेतोवृत्तिभिर्भुक्ते इति षष्टिभागः ५२ गवामिन्द्रियाणां पतिश्चालकः ५३ ॥ ७२ ॥ वज्रहस्तः पर्वतभेत्ता शक्रः ५४ विष्कंभो विस्तारस्तद्वान् वि
ष्कंभी ५५ चमूस्तंभनो दैत्यसेनास्तंभनकृत् ५६ वृत्तं युद्धे रथेन मंडलानां करणं आवृत्तं परसेनां भित्वा पुनरक्षतेन आगमनंतयोः करः कर्त्ता वृत्तावृत्तकरः कृतावृत्तेति पाठे निष्कपटमावृत्तकर्त्ता ५७ तालः सं
सारसिंघोस्तलं आधारस्थानं वेत्ती तालः शुद्धब्रह्मवित् ५८ मधुर्वसंतः ५९ मधुकः कोयटिकाख्यः पक्षी तद्वल्लोचने यस्य समधुकलोचनः मध्वेव मधुकं क्षौद्रं तद्वत्पिगनेत्र इति वा ६० ॥ ७३ ॥ वाचस्पतिदे
वपुरोहितं अनुजितः वाचस्पत्यः पुरोहितकर्मकर्त्ता बृहस्पतिर्हवैदेवानां पुरोहितस्तमन्वये मनुष्यराज्ञां पुरोहिता इति ब्राह्मणे बृहस्पतियः सुभृतं विभर्त्ता तिमंत्रस्य बृहस्पतिपदस्य व्याख्यानात् ६१ वाजसनः शाखा
स्मीतिसिद्धं सर्वं भवतीति श्रुतेरात्मज्ञानात् सार्वार्थ्यं प्राप्त इत्यर्थः ६६ विचारवित् विपरीतचरणं अंतर्मुखतया गमनं तद्वत् ६७ ॥ ७४ ॥

ईष्टे इतीशानो नियंतांतर्यामीत्यर्थः लटः शानच् ६८ ईश्वरः अश्रोति व्याप्नोतीति अश्रोतेराशु कर्मणि वरट् चेत्युणादिसूत्रेण अशूद्रव्याप्तावित्यस्मात्वरट् चातुस्त्रिशोरीचोपधाया इति पूर्वसूत्रादनुवृत्त्या उपधायाई त्वंच ६९ कालः कलयति सर्वेषां पुण्यपापादिकं तत्फलप्रदानार्थं संख्यातीति कालः चित्रगुप्तात्मा ७० निशाचारी ब्राह्म्यां निशायां महाप्रलयरूपायामपि चरति प्रत्यगनंदं अनुभवतीति निशाचारी ७१ पाति रक्षतीति पिनाको धनुर्विशेषस्तद्वान् पिनाकी पिनाकादयश्चेति पातेरित्वमाकप्रत्ययानुदागमश्च निपात्यते ७२ निमित्तं लक्ष्यं दैत्यादिः तत्र स्थस्तदंतर्यामी ७३ निमित्तं तद्रूपश्च विश्वरूपत्वात् ७४ नंदिः समृद्धिः एषास्य परमासंपदिति श्रुतेर्ज्ञानसंपद्रूपः ७५ नंदिकरः संपत्करः ७६ हरिर्हनुमान् रामरूपस्य विष्णोः सहायः ७७ ॥ ७५ ॥ नंदी शिवस्य गणो वाहनं वा तस्येश्वरः ७८ नंदी गणरूपश्च ७९ नंदन आनंदयिता ८० नंदिवर्धनः दत्ताया अपि संपदश्छेदकः ८१ भगानिंद्रादीनामैश्वर्याणि तान्यपि हरतीति भगहारी ८२ निहंता मृत्युरूपेण ८३ कालः कलानां चतुःषष्टिसंमितानां निवासः कालः ८४ अतएव ब्रह्मा अतिशये

ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकवानं ॥ निमित्तस्थो निमित्तचनं दिर्नंदिकरो हरिः ॥ १० ॥ ७५ ॥ नंदीश्वरश्च नंदीचनं दनो नंदिवर्धनः ॥ भगहारी निहंता च कालो ब्रह्मापितामहः १ ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखो महालिंगश्चारुलिंगस्तथैव च ॥ लिंगाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगावहः ७ ॥ ७७ ॥ बीजाध्यक्षो बीजकर्त्ता अध्यात्मानुगतो बलः ॥ इति हासः सकल्यश्च गौतमो यनिशाकरः ८ ॥ ७८ ॥

नमो हान् ८५ पितामहः पितुर्विष्णोरपि पिता इंदिरा लोकमातामेतिलक्ष्म्या लोकमातृत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्वर्त्तुर्विष्णोर्लोकपितृत्वात् ८६ ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखः विधाता ८७ महत्सर्वदेवा सुरादिपूज्यं लिंगमस्य समहालिंगः ८८ चारुलिंगः रमणीयवेषः ८९ लिंगाध्यक्षः लीनमादृतमर्थं गमयंतीति लिंगानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तेषामध्यक्षः प्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकः ९० सुराध्यक्षः चक्षुरादिप्रमाणानामधिष्ठातारः सुरास्तेषामप्यध्यक्षः ९१ योगाध्यक्षः तेषामेवेंद्रियदेवतानां हार्दाकाशे एकीकरणयोगः अत्र ह्येते सर्वे एकं भवंतीति श्रुतेः तस्याप्यध्यक्षः एतत्कृपयैव योगः प्राप्य इत्यर्थः ९२ युगावहः युगानि पुण्यपापतारतम्यं वक्तुं इत्यर्थः ९३ बलः बलानि घृत्यादीनि वर्त्तते स्मिन्निति बल. मत्वर्थीयार्श आद्यजंत ९४ इति हासो भारतादिः ९५ सकल्यः यज्ञकल्पकेन प्रयोगविधि विचारेण सहितो मीमांसान्यायसंघः ९६ गौतमस्ता

दंभः दम्भनातिशयान्दमयतीति तथा २ अदंभः नास्तिर्दम्भोदमकोयस्य ३ वैदंभः दंभो धर्मध्वजित्वं तद्विरहिता विदंभास्तेषामयं स्वभूतो वैदंभः ४ वश्यो भक्तपराधीनः ५ वशकरः अन्यान्वशे कर्तुं समर्थः वं
 श्यो वंशकर इति पाठे स्पष्टार्थः ६ कलिः अन्योन्यदेवासुरादीनां वैरकर्ता ७ लोककर्ता भौतिकचतुर्दशभुवननिर्माता ८ पशुपतिः ब्रह्मादिस्तंभपर्यंतानां जीवपशूनां पतिः पालकः ९ महाकर्त्ता पंचभूतानाम
 रूपं १० अनौषधः ब्रीह्याद्यन्नजातीयरहितः अभोक्तेरित्यावत् ११ ॥ ७९ ॥ अक्षरं अव्ययं १२ परमं ब्रह्म अन्नाद्यवरब्रह्मापेक्षया परमं उत्कृष्टं आनंदमात्रस्वरूपं १३ बलवत् बलाभिमानो देवता
 रूपं १४ अतएव शक्रोतीति शक्रः शतक्रतुशब्दावयवयोरन्त्यवर्णयोर्लोपिनवाशक्रः १५ नीतिर्दंड्येषु दंडप्रणयनादिः १६ अनीतिस्तद्विपर्ययः १७ शुद्धात्मा विमलचित्तः १८ शुद्धः दोषास्पर्शी १९ मा
 न्यः मानार्हः २० गतागतः यातायातवान्संसारः २१ ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः २२ सुखमः स्वभावस्थाभिमानो नैजसोप्ययमेव २३ दर्पणः दर्पण इव विश्वप्रतिबिंबदर्शनास्पदं २४ अमित्रजित्वा ह्याभ्यन्तर
 शत्रुजित् २५ वेदकारो निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादि श्रुतेर्वेदानां कर्त्ता २६ मंत्रावेदादन्येतां त्रिकपौराणिकादेशभाषामयाः तेषां कर्त्ता मंत्रकर्त्ता २७ विद्वान् २८ समरमर्दनः समरेशत्रूणां मर्दनः

दंभोऽत्यदंभो वैदंभो वश्यो वशकरः कलिः ॥ लोककर्त्ता पशुपतिर्महाकर्त्ता त्वनौषधः १० ॥ ७९ ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्र एव च ॥ नीतिर्द्व्यनीतिः शुद्धा
 त्मा शुद्धो मान्यो गतागतः १० ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः सुखमो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ॥ वेदकारो मंत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ८ ॥ ८१ ॥ महामेघनिवासी त्र
 महाघोरो वशीकरः ॥ अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो द्रुतो हविः ९ ॥ ८२ ॥ वृषणः शंक्रो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः ॥ नीलस्तथांगलुब्धश्च शोभनो निरव
 ग्रहः ८ ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदुःस्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ॥ उत्संगश्च महंगश्च महंगर्भपरम्यणः ८ ॥ ८४ ॥

२९ ॥ ८१ ॥ महंतो मेघाः प्रलयकालिकास्तेषु तदधिष्ठातृदेवतात्वेन वसतांति महामेघनिवासी ३० महाघोरः प्रलयकर्तृत्वात् ३१ वशो सर्वमस्यास्तीति वशी ३२ कृणोति हि नस्ति जगदितिकरः संहार
 कर्त्ता ३३ अग्रेरिव ज्वालातेजो यस्य सोऽग्निज्वालाः ३४ ततोऽपि महाज्वालाः ३५ अतिधूम्रः कालाग्निरूपेण सर्वदा हकालेऽत्यंतधूम्रमयः ३६ द्रुतः आदिकर्मणिक्तः होमेन प्रीतः ३७ हविः पय आदिरूपः
 ३८ ॥ ८२ ॥ वृषणः वर्षतिकर्मफलानीति वृषणो धर्मः गुणाभावार्थः यद्वा वृषो धर्मोऽस्य स्मिन्निति वृषणः पामादित्वान्नप्रत्ययः ३९ शंकरः सुखप्रदः ४० नित्यं वर्चस्वी ४१ धूमकेतनः वह्निरूपः ४२
 नीलः मरकतवर्णः ४३ तथेति ततएव हेतोः अंगलुब्धः अंगं स्वीयो वयवः लिंगमिति यावत् तत्र लुब्धः नीलेऽनिले वालिंगे नित्यं सन्निहित इत्यर्थः ४४ शोभनः कल्याणहेतुः ४५ निरवग्रहः प्रतिबंधशून्यो मनोरथ
 टिकर्त्ता ४६ ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदुः ४७ स्वस्तिभावः सुतरां अस्तिभावः सत्ताऽस्येति स्वस्तिभावः ४८ भागी यज्ञे भागवान् ४९ भागकरः यज्ञियहविषां विभाजकः ५० लघुः शीघ्रः ५१ उत्संगः असंगः
 ५२ महंगः महालिंगः ५३ महान् गर्भ उत्पादनीयत्वे परायणं अवश्यं गम्यं यस्य समहंगर्भपरायणः प्रजननात्मकः कंदर्प इत्यर्थः ५४ ॥ ८४ ॥

कृष्णवर्णोऽविष्णुरूपेण ५५ सुवर्णःश्वेतवर्णःसांवर्ण्येण ५६ सर्वदेहिनामिन्द्रियंसर्वेन्द्रियरूपः ५७ महापादः ५८ महाहस्तः ५९ महाकायः ६० महायशः ६१ ॥ ८५ ॥ महामूर्धा ६२ महामात्रःम
हाप्रमाणः ६३ महानेत्रः ६४ निशालयःनिशेवनिशाभविद्यातस्यालयोयत्र ६५ महांतकःमृत्युमृत्युः ६६ महाकर्णः ६७ महोष्ठः ६८ महाहनुः ६९ ॥ ८६ ॥ महानासः ७० महाकंबुर्महाकंठः ७१ महापीवः
७२ श्मशानभाक् श्मशानांशरीराणांशानंतनूकरणंभजतीतिश्मशानभाक्देहबंधच्छेत्तेतियावत् ७३ महावक्षः रक्षइतिपाठेमहतीरक्षारक्षणंयस्यसतथा ७४ महोरस्कः ७५ अंतरात्मा ७६ मृगालयःअंका
धिरोपितमृगइत्यर्थः ७७ ॥ ८७ ॥ लंबंतेस्मिन्ननेकानितरौफलानीवब्रह्मांडानीतिलंबनः ७८ लंबितोष्ठःप्रलयकालेविश्वंपसितुंलंबितौदीर्घीकृतौओष्ठौयेनसः ७९ महतीब्रह्मादिभिरप्यजय्यामायायस्य
समहामायः ८० पयोनिधिःक्षीरसमुद्रः ८१ महादंतः ८२ महादंष्ट्रः ८३ महाजिह्वः ८४ महामुखः ८५ ॥ ८८ ॥ महानखःवृत्सिंहः ८६ महारोमावराहः ८७ महाकोशःमहोदरः ८८ महाजटः ८९ प्रस

कृष्णवर्णःसुवर्णश्चइन्द्रियंसर्वदेहिनां ॥ महापादोमहाहस्तोमहाकायोमहायशः ७॥ ८५ ॥ महामूर्धामहामात्रोमहानेत्रोनिशालयः ॥ महांतको
महाकर्णोमहोष्ठश्चमहाहनुः ८॥ ८६ ॥ महानासोमहाकंबुर्महापीवःश्मशानभाक् ॥ महावक्षामहोरस्कोऽंतरात्मा मृगालयः ८॥ ८७ ॥ लंबनो
लंबितोष्ठश्चमहामायःपयोनिधिः ॥ महादंतोमहादंष्ट्रोमहाजिह्वोमहामुखः ८॥ ८८ ॥ महानखोमहारोमामहाकेशोमहाजटः ॥ प्रसन्नश्चप्रसा
दश्चप्रत्ययोगिरिसाधनः ८॥ ८९ ॥ स्नेहोऽस्नेहनश्चैवअजितश्चमहामुनिः ॥ वक्ष्माकारोवक्षकेतुरनलोवायुवाहनः ८॥ ९० ॥ गंडलीमेरुधामा
चदेवाधिपतिरेवच ॥ अथर्वशीर्षःसामास्यःऋक्सहस्रामितेक्षणः ८॥ ९१ ॥

नः ९० प्रसादःप्रसन्नता ९१ प्रत्ययोनुभवः ९२ गिरिसाधनःपर्वतएवसाधनंरणेजयहेतुर्यस्यगिरिधन्वेत्यर्थः ९३ ॥ ८९ ॥ स्निह्यतीतिस्नेहनःपितृवत्प्रजासुस्नेहवान् ९४ अस्नेहनस्तद्विपरीतः ९५ अ
जितः ९६ महामुनिःअत्यंतमौनवान्मननशीलोवा ९७ वक्ष्माकारःसंसारवक्षएवांकारोयस्य ९८ वक्षकेतुःसंसारवक्षएवकेतुर्ज्ञापकोयस्य नहिदेहेन्द्रियाण्यनुपादायब्रह्मजिज्ञासितुंशक्यं ९९ अनलोना
स्तिअलंपूर्तिर्यस्यभुंजानस्यसोनलोऽग्निः १०० वायुरेववाहनदेशाद्देशांतरंप्रतिगतेःसाधनंसवायुवाहनः १ ॥ ९० ॥ गंडइवगंडोभूमेरुच्छूनप्रदेशःक्षुद्रशैलास्तेषुलीयतेगच्छतीतिगंडलीः गंडशब्दपूर्वात्ली
गतावस्मात्किंविभक्तिलोपःसुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णोवाआर्षः २ मेरुधामा ३ देवाधिपतिः ४ अथर्वशीर्षः ५ सामास्यः ६ ऋक्सहस्रामितेक्षणः ७ ॥ ९१ ॥

यजुःपादभुजः ८ गुह्यःउपनिषद्देशः ९ प्रकाशःकर्मकांडः १० जंगमःनृपश्चादिरूपः ११ अर्थोऽर्थनयाज्जा अमोघोर्थोयत्रसःअमोघार्थः १२ प्रसादःप्रसीदतीतिदयालुः १३ अभिगम्यःसुखप्राप्यः
 १४ सुदर्शनःमंगलावहंदर्शनंयस्य १५ ॥ १२ ॥ उपकारःप्रीणनरूपः १६ प्रियःसुखदायी १७ सर्वःसरत्यभिमुखआयातीतिसर्वः १८ कनकःस्वर्णादिप्रियवस्तुरूपः १९ कांचनच्छविः २० नाभिः
 भुवनस्यमध्यदेशःअयंयज्ञोभुवनस्यनाभिर्यज्ञरूपः अत्यूर्ध्वगतिहेतुत्वाभावाद्यज्ञस्यनाभित्वं २१ नंदिकरःयज्ञफलसमृद्धिकर्ता २२ भावःक्रतुश्चद्वारूपः २३ पुष्करस्यब्रह्मांडस्यस्थपतिःस्वामी २४ स्थि
 रःस्थावरःपर्वतादिरूपः २५ ॥ १३ ॥ द्वादशः नृणांदशगर्भवासादयोदशास्तासांमृत्युर्दशमीस्वर्गएकादशीमोक्षोद्वादशीति द्वादशइतिसंसारपेक्षमोक्षउच्यते २६ त्रासनःआंतरालिकदशारूपेणभयजननः
 २७ आद्यःसंसाराल्पाचीनःशुद्धःआद्यंतमध्यरूपइतिनामत्रयार्थः २८ यज्ञःजीवेशयोःसंगतिकरणरूपोयोगः २९ अतएवयज्ञसमाहितःतत्रस्थस्तदेकलभ्यइत्यर्थः ३० नक्तमिवनक्तंअप्रकाशात्मा महा
 मोहः ३१ कलिस्तत्कार्यभूतःकामक्रोधलोभादिरूपः ३२ कालस्तस्यापिकार्यंजन्ममरणप्रवाहःकालयतिसंवल्यतीतियोगात् ३३ मकरःमकराकारंशिशुमारचक्रंकालस्यज्ञापकंतत्त्वरूपः ३४ कालेन

यजुःपादभुजोगुह्यःप्रकाशोजंगमस्तथा॥ अमोघार्थःप्रसादश्चअभिगम्यःसुदर्शनः ८ ॥ १२ ॥ उपकारःप्रियःसर्वःकनकःकांचनच्छविः॥
 'नाभिर्नंदिकरोभावःपुष्करस्थपतिःस्थिरः १० ॥ १३ ॥ द्वादशत्रासनश्चाद्योयज्ञोयज्ञसमाहितः ॥ नक्तंकलिश्चकालश्चमकरःकालपूजितः १०
 ॥ १४ ॥ सगणोगणकारश्चभूतवाहनसारथिः॥ भस्मशयोभस्मगोमाभस्मभूतस्तरुर्गणः ८ ॥ १५ ॥

मृत्युनापूजितःकालपूजितः ३५ ॥ १४ ॥ सगणःप्रमथादियुक्तः ३६ गणकारःबाणादीन्भक्तान्स्वगणान्करोतीतिगणकारः ३७ भूतानांवाहनोयोगक्षेमनिर्वाहकोब्रह्मासारंथिर्यस्यभूतवाहनसारथिः
 ३८ भस्मशयः भस्मभर्त्सनदीप्त्योरितिजौहोत्यादिंकाद्धातोर्न्येभ्योपिटृश्यतइतिमनिन् बभस्तिभर्त्सयतिदोषान्भासयतिवाआत्मानमितिभस्म तथाचोक्तंवासिष्ठलैंगे भर्त्सनात्सर्वपापानांपाशानांचमहामुने भ
 शेद्वतमेतत्पाशुपतंपशुपाशविमोक्षायेतिभस्मनिशेतेभस्मशयःतेनउद्धूलनादिकमपिकर्त्तव्यं यथाहृदशतातपः स्तेयंकृत्वागुरुदारांश्वगत्वामद्यपीत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्या
 यीमुच्यतेसर्वपापैरिति ३९ भस्मगोमाभस्मनागोपायतिजगदितिभस्मगोमां वक्ष्यतिचात्रैव रक्षार्थंमंगलार्थंचपवित्रार्थंचभामिनि लाल्छनार्थंचभक्तानांभस्मदत्तंमयापुरेति ४० भस्मभूतःएतच्चमंकणकना
 भिमुनौकरात्च्युतंशाकरसंदृष्ट्वानन्यत्रिभ्योपशमार्थंमहादेवेनस्वमंगुलिभित्वातज्जंभस्मदर्शितेनस्वस्यवपुःकेवलंभस्ममयमितिज्ञाप्यते ४१ तरुःकल्पवृक्षादिः ४२ गणःशृंगिरिटिनंदिके
 श्वरादिस्वरूपः ४३ ॥ १५ ॥

लोकाश्चतुर्दशभुवनानितेषांपालोलोकपालः ४४ अलोकःलोकातीतः ४५ मंहात्मापूर्णः ४६ सर्वपूजितः ४७ शुक्लःशुद्धः ४८ त्रिशुक्लःत्रीणिकायवाङ्मनांसिशुक्लानियस्य ४९ अतएवसंपन्नः
 कैवल्यंप्राप्तः ५० शुचिःआगंतुकमपिमलंनस्पृशतिअसंगइत्यर्थः ५१ भूतैःपूर्वाचार्यैर्निषेवितःभूतनिषेवितः ५२ ॥ ९६ ॥ आश्रमेषुचतुर्धर्मरूपेणतिष्ठतीत्याश्रमस्थः ५३ क्रियावस्थःधर्मस्यैवपूर्वरूपं
 क्रियायागादिस्तदवस्थापन्नः ५४ विश्वकर्ममतिःदेवशिल्पिनोयत्कौशलंतद्रूपइत्यर्थः ५५ वरःत्रियतइतिबरोलक्ष्म्यादिरूपः ५६ विशालशाखःदीर्घबाहुः शाखापक्षांतरेबाहौइतिमेदिनी ५७ ताम्रो
 ४ः ५८ अंबुजालःजलसमूहः सागरइत्यर्थः जालंगवाक्षआनायेश्वारकेदंभट्टंदयोरितिमेदिनी ५९ सुनिश्चलःपर्वतादिरूपः ६० ॥ ९७ ॥ कपिलः ६१ कपिशः ६२ शुक्लइतित्रयोपिवर्णवाचिनस्त
 द्वान् ६३ आयुर्जीवनकालः ६४ परःप्राचीनः ६५ अपरोऽर्वाचीनः ६६ गंधर्वश्चित्ररथादिः ६७ अदितिर्देवमाताइयंवाअदितिरितिश्रुतेःपृथ्वीवा ६८ तार्क्ष्यःवैनतेयः ६९ सुविज्ञेयः सुखेनज्ञातुंयो

लोकपालस्तथालोकोमहात्मासर्वपूजितः॥शुक्लस्त्रिशुक्लःसंपन्नःशुचिर्भूतनिषेवितः९॥९६॥आश्रमस्थःक्रियावस्थोविश्वकर्ममतिर्वरः॥विशा
 लशाखस्ताम्रोष्ठोत्थंबुजालःसुनिश्चलः८॥९७॥कपिलःकपिशःशुक्लआयुश्चैवपरोपरः॥गंधर्वोत्थदितिस्तार्क्ष्यःसुविज्ञेयःसुशारदः११॥९८॥पर
 श्वधायुधोदेवानुकारीसुबांधवः॥तुंबवीणोमहाक्रोधऊर्ध्वरेताजलेशयः८॥९९॥उग्रोवंशकरोवंशोवंशनादोत्थनिर्दितः॥सर्वांगरूपोमा
 चावीसुहृदोत्थनिलोनलः१०॥१००॥बंधनोबंधकर्ताचसुबंधनविमोचनः॥सयज्ञारिःसकामारिर्महादंष्ट्रोमहायुधः७॥१०१॥

स्यः ७० सुशारदः शोभनवाक् ७१ ॥ ९८ ॥ परश्वधायुधः ७२ देवःविजिगीषुः ७३ अनुकारीभीष्महंतुंआयुधंप्रक्षेप्तुमनुकरोतिवासोनुकारी ७४ शोभनश्वासौबांधवश्चसुबांधवोऽर्जुनसखा ७५
 तुंबवीणःतुंबीफलद्वययुक्तावीणा यस्यसैवरुद्रवीणेतिलोकेप्रसिद्धा ७६ महाक्रोधःप्रलयकाले ७७ ऊर्ध्वरेताःऊर्ध्वदेवमनुष्येभ्यउपर्यपिरेतःप्रजाब्रह्मविष्णवादिरूपायस्यसः ७८ जलेशयःविष्णुरूपीशो
 षपर्यंकेजलशायी७९॥९९॥उग्रःउत्कर्षेणप्रसतीत्युग्रः८०वंशकरः८१वंशश्चप्रसिद्धः८२वंशनादः८३अनिर्दितः८४सर्वांगरूपःसर्वेष्वंगेषुरूपंसौंदर्यमस्यांस्तीतिरूपंस्वभावेसौंदर्येइतिमेदिनी८५मा
 चावीमायाविशिष्टः मायिनंतुमहेश्वरमितिप्रसिद्धः८६सुहृदःअदंतत्वमार्बं प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकर्ता ८७ अनिलःवायुः८८अनलोऽग्निः८९॥१००॥बध्नात्यनेनेतिबंधनःसंसारपाशः९०बंधक
 र्तासंसारनिर्माता ९१ सुबंधनविमोचनः सुतरांबंधनस्यमायापाशस्यमोचनकर्ता ९२ यज्ञारयोदैत्यास्तैःसहापिवसतीतिसयज्ञारिः ९३ कामारयोजितकामाःयोगिनःतैश्चसहास्तीतिसकामारिः ९४
 महादंष्ट्रः ९५ महायुधः ९६ ॥ १०१ ॥

बहुधा निदितः दारुद्र्ये बने अतिकमनीयं रूपं धृतवान्मः संनयं पापिष्ठोऽस्मत्पत्नीनां चित्तं मोहयितुमागतोस्तीति सर्वैर्कषिभिर्निदितः १७ शृणाति हि नस्ति दारुकावनस्थान्मुनीन् मोहयतीति शर्वः १८ शंकरस्ते
 पांमिकुशलं करेयस्य स्वाधीनं यस्येत्यर्थः १९ शंकराणां समूहः शंकतस्य रङ्गः शंकरः सर्वसंशयदाहकः रोरकामानिले बन्हाविति विश्वलोचनः यैर्मुनिभिर्दारुकावनस्थैर्निदितायां श्वमोहितवान्तेषामेव का
 रुण्यात्कल्याणं सर्वसंशयोच्छेदं च तत्त्वज्ञानदानेन कृतवानिति नामचतुष्कतात्पर्यं ६०० इति षष्ठं शतकं अधनः दिगंबरत्वात् १ एवमप्यमराणां ईशः अमरेशः २ महादेवो देवेन्द्रादीनामपि पूज्यः यथोक्तं सांख्यपुराणे
 पूज्यते सः सुरैः सर्वैर्महांश्चैव प्रमाणतः महेति धातुः पूजायां महादेवस्ततः स्मृत इति ३ विश्वदेवः विश्वं विष्णुर्वषट्कार इति वक्ष्यमाणत्वाद्द्विश्वं विष्णुः तस्यापि देव आराध्यः ४ सुरारिहा ५ ॥ १०२ ॥ अहिर्बुध्न्यः अहिः
 सूर्यः तस्य विशेषणं बुध्न्यः बुध्ने मूले साधुरिति ब्रह्मांडमूलं पातालं तत्र वर्तत इति यावत् शेषस्वरूप इत्यर्थः यथोक्तं विष्णुपुराणे संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्या चिजगन्नयमिति पदद्वयात्मकमेकं नाम ६ अनिलाग्नः वायु
 र्यथा अप्रत्यक्षोऽपि स्पर्शेन ज्ञायते एवमयं विषयसंस्पर्शजं न्यानुभवरूपः यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता संवित्सैव हेमयो र्यो विदां तोक्तिप्रमाणतः ७ चेकितानः कितज्ञाने अदादिः अस्मात्पृच्छुः किशानं च

बहुधा निदितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ॥ अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा १ ॥ १०२ ॥ अहिर्बुध्न्यो निलाग्नश्च चेकितानो हविस्तथा ॥ अजै
 कपाच्च कापली त्रिशंकुरजितः शिवः १ ॥ ३ ॥ धन्वंतरि धूमकेतुः स्कंदो वैश्रवणस्तथा ॥ धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ११ ॥ ४ ॥

अतिशयेन चिकेत्ति जानातीति चेकितानः युगपदशेषविशेषविज्ञानवानित्यर्थः ८ हविरिव हविस्तस्यैव भोक्तुर्भोग्यजातं हरिरिति पाठे पितस्यैव हर्तव्यं वस्त्विति स एवार्थः दृज औणादिकः सर्वधातुभ्य इति कर्म
 णि बाहुलकादिन् ९ अजैकपात् एकादशसुरद्वेषु कश्चित् १० कापाली कपालाभ्यां युपृथिवीरूपाभ्यां निर्दत्तं कापालं ब्रह्मांडं तदस्यास्तीति कापाली ब्रह्मांडाधीशः ११ त्रिशंकुः त्रयोमुखाः शंकवः कीला इव य
 स्य विष्टभकाः त्रिशंकुः संसारी नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैरिति गीतावचनात् सर्वजीवरूप इत्यर्थः १२ अजितः तैरेव शंकुजिरवशीकृतः १३ अतएव
 शिवः शुद्धः निरुपाधिरित्यर्थः यथोक्तं वायुसंहितायां विशुद्धिः शिवता स्वत इति १४ ॥ १०३ ॥ धन्वंतरिः महावैद्यः भिषक्तमंत्वा भिषजां शृणोमीति भ्रमप्रसिद्धः १५ धूमकेतुः उत्पातविशेषः १६ स्कं
 दः १७ वैश्रवणः १८ धाता १९ शक्रः २० विष्णुः २१ मित्रः २२ त्वष्टा २३ ध्रुवः २४ धरः २५ ॥ १०४ ॥

प्रभावः प्रभावाभ्योक्तः २६ सर्वगोवायुः सूत्रात्मा वायुनावैगैतमसूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणि च भूतामिसंहृद्धानीति श्रुतेः पदद्वयात्मकमेकं नाम २७ अर्थमा २८ सविता २९ रविः ३० उषंगुर्वपवि
शेषः मां धातुसाहचर्यात् यद्वा उषदाहेऽस्मात् इगुपधज्ञाप्तीकिरः कइतिकप्रत्यये उषंदाहंकावः किरणायस्येत्युषंगुः विभक्त्यलोपआर्षः वेदाः प्रमाणमिति वल्लिगवचनभेदे पिप्रदयोः सामानाधिकरण्यं धन्वंतस्य
वयःशब्दादेवताविशेषवाचिनः शिवे सार्वभौम्योपपादानार्था एवेति सर्वत्रज्ञेयं पुनरुक्तानामपितत्तयौगिकार्थभेदादपौनरुक्त्यंज्ञेयं सत्यपि पौनरुक्त्येस्तुत्यर्थत्वान्न दोषः ३१ विधाता विविधप्रकारेण पोषकः ३२
मां धाता अस्मच्छब्दार्थजीवंधयति पाययतीति मां धाता जीवस्य तृमिकरः ३३ भूतानां भावनं रज्ज्वा मुगस्येवास्मिन्निति भूतभावनः ३४ ॥ १०५ ॥ विभुः विविधरूपेण भवति अस्तीति विभुः भवतेः सत्तार्थ
कत्वात् पूर्ववत्तु प्रत्ययः ३५ वंर्णान् श्वेतपीतादीन् विविधरूपेण भावयतीति वर्णविभावी तस्मिन् शुक्लमुतनीलमाद्वरित्यादि श्रुतेः एतदंतर्मुखानां नाडीमार्गगतं प्रत्यक्षं श्रुत्यंतरंच नीहारधूमार्कानिलानलानां स्वद्योत
विसृष्टफटिकशशीनां एतानिरूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगइति ३६ सर्वकामगुणावहः तत्रैव अंतर्मुखत्वकाले सर्वान् कामान् काम्यमावान् विषयान् गुणांश्च शांतघोरमूढान् योगविघ्नकरान्मुखा

प्रभावः सर्वगोवायुर्यमासवितारविः ॥ उषंगुश्च विधाता च मां धाता भूतभावनः ९ ॥ १०५ ॥ विभुर्वर्णविभावी च सर्वकामगुणावहः ॥ पद्मना
भोमहागर्भश्चंद्रवक्रो निलोनलः ८ ॥ १०६ ॥ बलवांश्चोपशांतश्च पुराणः पुण्यचंचुरी ॥ कुरुकर्त्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौषधः ९ ॥ १०७ ॥ सर्वाश
योदर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ॥ देवदेवः सुखासक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ७ ॥ १०८ ॥

त्वादविक्षेपलयापरनामधेयान् ध्यायिभ्य आबह तिसाकल्येन प्रापयतीति तथा ३७ पद्मनाभः पद्मं विश्वस्यायतनं नाभौ तत्र स्थेमणि पूरचक्रेऽस्यास्तीति पद्मनाभः नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनं महदिति श्रुतेः
३८ महामर्भः महान्तो ब्रह्मादयोगर्भा उदरांतर्गतायस्य संतथा ३९ चंद्रवक्रः रम्यरूपः ४० अनिलः ४१ अनलश्च ४२ पूर्वभूतरूपेणोक्तावन्नतदभिमानिदेवतारूपाविति विशेषः ॥ १०६ ॥ बलवान् ४३ उप
शांतः ४४ पुराणः ४५ स्पष्टार्थनामत्रयं पुण्यचंचुः पुण्येन ज्ञातः तेन वित्तश्चंचुपूचणपाविति चंचुप् ४६ ईलक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम ईविषादेऽनुकंपायां लक्ष्म्यां पुनरनव्ययमिति मेदिनी ४७ कुरुकर्त्ता अत्र नावै
कदेशग्रहणेन नामग्रहणं नामासत्यभावेति वत्कुरुपदेन कुरुक्षेत्रमुच्यते तेन अविमुक्तवैकुरुक्षेत्रमिति श्रुतेः सर्वलोकप्रसिद्धे श्वतद्विविधतयोः कर्मोपास्तिस्थानयोर्निर्माता ४८ कुरुवासी कुरुक्षेत्रद्वयवासी ४९
कुरुभूतः कुरुक्षेत्रद्वयात्मा ५० गुणौषधः ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यधर्मादीनामौषधवद्बुद्धीपकः ५१ ॥ १०७ ॥ सर्वाशयः सर्वे आशेरते स्मिन्निति अत्र सेते सर्वे एकं भवन्तीति श्रुतेः सर्वस्य सुषुप्तिस्थानं प्राज्ञइत्यर्थः ५२
दर्भेषु अंतर्बहिःस्थवर्हिरूपेषु आसादितानि हवींषि चरति भक्षयतीति दर्भचारी ५३ सर्वेषां प्राणिनां पतिः ५४ देवदेवः ५५ सुखासक्तः ५६ सत्कार्यं ५७ असत्कारणं ५८ सर्वरत्नवित् सर्वाणिरत्नानि तज्जज्ञा
विभुस्तद्वत्स्वनिविहनेलभनेइति तथा ५९ ॥ १०८ ॥

कैलासगिरिवासी ६० हिमवद्विरसिंश्रयः ६१ कूलहारीमहाप्रवाहरूपेणतीरस्थदुमहारी ६२ कूलकर्तापुष्करादीनांमहातटाकानांकर्ता कूलप्रतीरेसैन्यस्यपृष्ठेकूपतटाकयोरिति विश्वलोचनः ६३ बहुवि
 यः ६४ बहुभवः ६५ ॥ १ ॥ वणिजोवणिक् अकारांतत्वंआर्षं ६६ वर्धकीतक्षा ६७ दक्षस्तक्षणीयःसंसारदक्षः ६८ बकुलःदक्षविशेषः ६९ चंदनः ७० छदःसप्तपर्णः ७१ सारणीवःदृढकंधरः
 ७२ महाजघुःजघुरत्रकंठस्कंधयोरधोऽस्थि ७३ अलोलः ७४ महौषधःत्रोहियवरूपः ७५ ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारी ७६ सिद्धार्थःपूर्वपक्षंनिरस्ययोनिष्यन्तोर्यःससिद्धार्थउच्यतेसएवसिद्धांतइतिष
 सिद्धस्तस्यैवविशेषज्ञलंदोव्याकरणोत्तरइतिवेदव्याख्यानोपबृंहितइत्यर्थः ७७ सिंहनादः ७८ सिंहदंष्ट्रः ७९ सिंहगःसिंहाख्यः ८० सिंहवाहनःसिंहयुक्तंवाहनंरथोस्य ८१ ॥ १११ ॥ प्रभावात्मा
 प्रकृष्टोभावःसुखातद्रूपइत्यर्थः प्राणवैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुतेःसत्यस्यसत्यइत्यर्थः ८२ जगतःकालःयासकर्ताजगत्कालःसएवस्थालोभोजनपात्रयस्य ८३ लोकहितः ८४ तरुस्तारकः ८५ सारंगःप

कैलासगिरिवासीचहिमवद्विरसिंश्रयः ॥ कूलहारीकूलकर्ताबहुविद्योबहुप्रदः ६ ॥ १०९ ॥ वणिजोवर्धकीदक्षोबकुलश्चंदनश्छदः ॥ सारणीवो
 महाजघुरलोलश्चमहौषधः १० ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारीसिद्धार्थश्छंदोव्याकरणोत्तरः ॥ सिंहनादःसिंहदंष्ट्रःसिंहगःसिंहवाहनः ६ ॥ १११ ॥ प्रभा
 वात्माजगत्कालस्थालोलोकहितस्तारुः ॥ सारंगो नवचक्रांगःकेतुमालीसभावनः ८ ॥ १२ ॥ भूतालयोभूतपतिरहोरात्रमनिदितः ४ ॥ १३ ॥ वाहि
 तौसर्वभूतानांनिलयश्चविभुर्भवः ॥ अमीघःसंयतोत्यश्वोभोजनःप्राणधारणः ९ ॥ १४ ॥ धृतिमान्मतिमान्दक्षःसत्कृतश्चयुगाधिपः ॥ गोपा
 लिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनोहरिः १० ॥ १५ ॥ हिरण्यबाहुश्चतथागुहापालःप्रवेशिनां ॥ प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामोजितेन्द्रियः ६ ॥ १६ ॥

क्षिविशेषः ८६ नवश्र्वांसौचक्रांगोहंसश्चनवचक्रांगः ८७ केतुरिवकेतुःशिरसांतयामालतेशोभतेइतिकेतुमालीमयूरकुक्कुटादिषक्षिरूपः ८८ सभांधर्मपरीक्षास्थानंअवतीतिसंभावनः ८९ ॥ ११२ ॥ भूतालयः
 १० भूतपतिः ११ अहोरात्रं १२ अनिदितः १३ ॥ १३ ॥ वाहितावोढासर्वभूतानामित्युभयत्रसंबध्यतेसर्वभूतानांवाहितेत्येकंनाम १४ सर्वभूतानांनिलयःसदनमित्यपरम् १५ विभुःविगतंभूर्भुवनंयस्मादि
 त्यजन्मा भावार्थपूर्ववत्भवतेहुः १६ भवःअस्तीतिभवःअस्तेःपचाद्यचिभूभावः १७ अमीघःनैष्कल्यरहितः १८ संयतःधारणाध्यानसमाधिमान् १९ अश्वउच्चैःश्रवादिरूपः ७०० इतिसप्तमशतकं
 भोजयतीतिभोजनोऽन्दाता १ अतएवप्राणधारणः २ ॥ १४ ॥ धृतिमान् ३ मतिमान् ४ दक्षःउत्साही ५ सत्कृतःआदृतः ६ युगाधिपःयुगशब्देनधर्माधर्मौलक्ष्येतेतयोःफलदः ७ गोपालिःइंद्रियाणां
 पालयिता ८ गोपतिःरक्षणीनांपतिःसूर्यादिः ९ यामःसमूहः १० गोचर्मवसनः ११ हरिःहरतिभक्तानांहुःस्वमितिहरिः १२ ॥ ११५ ॥ हिरण्यबाहुःरमणीयबाहुः १३ प्रवेशिनांअंतःप्रवेशशीलानांयोगिनां
 चिरकालंकाष्ठंस्तथायिनांगुहाशरीरंतस्यरक्षकः १४ प्रकृष्टाःप्रकर्षेणतनूकृताःअरयःकामादयोयेनसप्रकृष्टारिःसाधकोत्तमः १५ महाहर्षः १६ जितकामः १७ जितेन्द्रियः १८ ॥ ११६ ॥

म.मा.टी

4821

गोधारः स्तरविशेषः १९ सुवासः शोभनं वसतिस्थानं कैलासाख्यमस्य २० तपःसक्तः २१ रतिः प्रीतिरूपः २२ नरः नयति प्रापयति ब्रह्मांडमिति नरो विराट् २३ महागीतः २४ महावृत्त्यः २५ अपसरोगण
सेवितः २६ ॥ १७ ॥ महागुकेतुर्दण्डरूपी यस्य स महाकेतुः २७ महाधातुः मेरुपर्वतः २८ तस्यैव नैकसानुचरः अनेकशिखरसंचारी २९ चलः दुर्गमः ३० आवेदनीमः वाचामगोचरोऽपि गुरुनिरूप्येष्टुं श
क्यः ३१ अदिशः साक्षादुपदेशरूपः ३२ सर्वगंधमुखस्त्रहः युगपत्सर्वेषां गंधानां विषयस्पर्शानां मुखं आवहतीति तथा ३३ ॥ १८ ॥ तोरणः पुरद्वारादिरूपः ३४ तारणः परिखादींस्तारयति जिमीषून् ३५
वातः ३६ परिधीः परिधिरस्यास्तीति परिधीर्दुर्गरूपः ३७ पतिश्चासौ खेचरश्चेति खेचरेश्वरोगुरुः ३८ संयोगो वर्धनः वृद्धिहेतुभूतः संयोगः स्त्रीपुंसयोः संबंधः प्रजननश्चास्मिकं दर्प इत्युक्तः ३९ वृद्धो गुणाधि
कः गुणैर्जनैश्चर्यादिभिरधिकत्वेन वृद्ध इत्यर्थः ननु वली पलितादिना यथोक्तं विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु शौर्यतः वैश्यानां धनवाङ्मन्याच्छूद्राणां वयसाधिक इति ४० अतिवृद्धः ४१ गुणाधिकः ४२
॥ १९ ॥ नित्यआत्मसहायश्चेत्येकं नाम नित्यश्वासावात्मसहायश्चेति समासे विभक्त्यलोपआर्षः ४३ देवासुरपतिः ४४ पतिर्यत्सर्वस्य ४५ युक्तः सन्नद्धः संप्रामादौ ४६ युक्तबाहुः शत्रुमर्दनयोः सौबाहुमस्य

साधारणसुखासुखतपःसक्तोरतिर्नरः ॥ महागीतोमहानृत्योत्थप्सरोगणसेवितः ८ ॥ १७ ॥ महाकेतुर्महाघातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ आवेदनीय
आदेशःसर्वगंधसुखावहः ७ ॥ १८ ॥ तोरणस्तारणोवातःपरिधीपतिस्त्रेचरः ॥ संयोगोवर्धनोदृढोअतिदृढोगुणाधिकः ९ ॥ १९ ॥ नित्यआ
लसहायश्चदेवासुरपतिःपतिः ॥ युक्तश्चयुक्तबाहुश्चदेवोदिविसुपर्वणः ६ ॥ २० ॥ आषाढश्चसुषाढश्चध्रुवोयहरिणोहरः ॥ वपुरावर्तमानेभ्यो
वसुश्रेष्ठोमहापयः ८ ॥ २१ ॥ शिरोहारीविमर्शश्चसर्वलक्षणलक्षितः ॥ अक्षश्चरथयोगीचसर्वयोगीमहाबलः ५ ॥ २२ ॥

४० वेतोविबिसुपर्वणः दिविस्वर्गेयः सुपर्वाइंद्रसंज्ञो महान्तस्य देव आराधनीयः ४८॥२०॥ आपाठः साहयतेः कर्तरि निष्ठा आसमंतात्सर्वसाहयतिसहनं करयतीत्यापाठः सर्वसहनसामर्थ्यप्रदइत्यर्थः ४१ सुभ्र
हृत्कर्त्तरि पूर्वोक्तस्य सुपाठः ५० ध्रुवः अचंचलः ५१ हरिणः श्वेतः शुद्धइत्यर्थः ५२ हरः हंतीति हाथूलस्तराति आदत्ते सहरः हंतेः कर्तरि कृष्णतूर्यांतरातेः आतोमुपसर्गेकइतिकः हरः तूलीत्यर्थः ५३ वसु
ध्रुवः वसुता आवर्तमानेभ्यः स्वर्ग्यभ्युतेभ्यः वसुरिति पाठे सेवकेभ्यो धनप्रदइत्यर्थः ५४ वसुधैव कुटुम्बकमिति श्रुतेः ५५ महापथः सिंष्टाचाररूपः ५६ ॥२॥ शिरोहारी नक्षत्रः शिरःस्थेन
निर्गम्य शिरोभेदेति प्रारब्धानु द्विवेकेनैव नक्षत्रशिरःस्थितं ननु कोपमात्रेणेति भावः पदद्वयात्पकमेकं नाम ५७ सर्वलक्षणलक्षितः सामुद्रिकोक्तशुभलक्षणयुक्तः सर्वलक्षणयुतेष्वर्थेष्वर्थजातानि नैरिति सामाना
धिक्यात् सामुद्रिके नैर्लक्षणानि तु सामान्यवदित्यर्थः ५८ असुरयसंधामवारः अतएवरथयोगीरयेन संबद्धः ५९ सर्वयोगी सर्वसंस्पर्शी विभुत्वात् ६० महाबलः महाआसीद्व्यवस्थापकः बलसामर्थ्य
प्रद इति भावः ६१ पुनस्तमः बलतामसीदइत्यर्थः ६२ ॥ ३३२ ॥

समाम्नायोवेदः ६२ असमाप्तायस्तदन्यः स्मृतीतिहासपुराणागमादिः ६३ तीर्थदेवः ६४ महारथः पृथिवीस्थंदनः ६५ निर्जीवः अचेतनप्रपंचात्मा ६६ जीवनः अचेतनस्यापि देहादेश्चैतन्यप्रदाता ६७ मंत्रः प्रणवादिर्मृतसंजीवनोवा ६८ शुभाक्षः शांतदृष्टिः ६९ बहुकर्कशः संहर्तृत्वात् ७० ॥ १२३ ॥ रत्नप्रभूतः प्रभूतानि बहुनिरत्नानि उत्तमवस्तून् यस्मिन् रत्नप्रभूतः आहितान्यादिवत् पूर्वनिपातः ७१ रत्नां गः ७२ महार्णवनिपानवित् निपानंकूपाद्बहिः पशूनां पानार्थं कृतं कुंडं महार्णवा एव सर्वेयस्य निपानभूतास्तान् शोषणीयान् विदितलभते इति ७३ मूलसंसारतरोरधिष्ठानं ७४ विशालः अत्यंतशोभमानः ७५ अमृतः सुधारूपः ७६ व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणत्वात् ७७ तपोनिधिर्महामुनिः ७८ ॥ १२४ ॥ आरोहणः परंपदं आरुरुक्षुः ७९ अधिरोहः तदेव अधिरूढः ८० शीलधारी सदाचारः ८१ महायशाः पुण्य कीर्तिः ८२ सेनाकल्पः सेनाया आकल्पः अलंकारः पराक्रमं इत्यर्थः ८३ महाकल्पः दिव्यभूषणः ८४ योगः चित्तवृत्तिनिरोधः ८५ युगानिकल्पादीनिकरेयस्य कल्पादिप्रदः ८६ हरति शरीरं देशाद्देशान्तरं प्र तिनयतीति हरिः पादाभिमानिनी देवता त्रिविक्रम इत्यर्थः ८७ ॥ १२५ ॥ युगरूपः धर्माधर्मतत्संकररूपः ८८ महारूपः महांश्चासौ अरूपश्चेति तथा ८९ महानागहनः गजासुरघ्नः ९० वधः मृत्युः ९१ न्यायनि

समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ निर्जीवो जीवनो मंत्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः १ ॥ २३ ॥ रत्नप्रभूतो रत्नांगो महार्णवनिपानवित् ॥ मूलं विशालोत्थ मृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ८ ॥ २४ ॥ आरोहणो धिरो हश्च शीलधारी महायशाः ॥ सेनाकल्पो महाकल्पो योगो युगकरो हरिः ९ ॥ २५ ॥ युगरूपो महारूपो महा नागहनो वधः ॥ न्यायनिर्वपणः पादः पंडितोत्थ चलोपमः ८ ॥ २६ ॥ बहुमालो महामालः शशीहरं सुलोचनः ॥ विस्तारोलवणः कूपस्त्रियुगः सफलोदयः ॥ ६ ॥ २७ ॥ त्रिलोचनो विषण्णांगो मणिविद्धो जटाधरः ॥ विदुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः १० ॥ २८ ॥

र्वपणः न्याययुक्तं निर्वपणं दानं यस्य यथा धर्मं मनोरथप्रदः १२ पादः पद्यत इति गम्यः १३ पंडितः परोक्षज्ञानी १४ अचलोपमो निश्चलः तत्त्वज्ञानीत्यर्थः १५ ॥ १२६ ॥ बहुं निरवधिमालतेशोभते इति अनंत लीलः १६ महामालः महती आपादलं बिनी अम्लानत्वादिगुणयुक्ता कमालायस्य १७ शशीचंद्रः स एव हरसुलोचनः महादेवस्य शांतदृष्टिरूपः १८ विस्तारोलवणः कूपः विशिष्टस्तार आच्छादनं यस्य सो तिविस्तीर्णः लवणः क्षाररसः तादृशः कूप इव कूपः महाकूपतुल्यः क्षारसमुद्ररूपीत्यर्थः त्रिपदमेकं नाम १९ त्रियुगः कलिबहिर्भूतः ८०० इत्यष्टमं शतकं अतएव सफलोदयः १ ॥ २७ ॥ त्रिलोचनः त्रीणि शा द्रोभूमेत्यर्थः ३ मणिविद्धः मणिपिधानार्थं कर्णदेशे विद्धः कृत्स्नच्छिद्रः कुंडलीत्यर्थः ४ जटाधरः ५ विदुरनुस्वारः ६ विसर्गः विसर्जनीयः ७ सुमुखः व्यक्तवर्णः ८ शरः बाणः ९ सर्वायुधः १० सहः सर्वसह तेमर्षयतीति सहः ११ ॥ १२८ ॥

निवेदनः निहीनं सर्वदृष्ट्युपरमेण वेदनं ज्ञानं यस्य १२ सुखाजातः सुखरूपेण आजातः दृष्टिबिलये सति आविर्भूतः १३ सुगंधारः शोभनो गंधारदेशोद्भवः १४ महाधनुः पिनाकधन्वा १५ गंधपाली गंधाः लेशाः सूक्ष्माः प्रपंचवासनाः ज्ञाः पालयतीति गंधपाली सर्वप्राणिधीवासनामय इत्यर्थः स एव भगवान् ईश्वरः एकं नाम १६ उत्थानः सर्वकर्मणां उत्तिष्ठं त्यस्मादित्युत्थानः १७ ॥ १२ ॥ १४ ॥ मंथानो विश्वविलोडनसमर्थो बहु लो निरवाधिर्वायुः महान्मलयानिल इत्येकं नाम त्रिपदं १८ सकलः पूर्णः १९ सर्वलोचनः सर्वद्रष्टा २० तलस्तालः करतलोत्थ एव तालवाद्यविशेषः २१ करावेव स्थालो भोजनभाजनंतदस्यास्तीति करस्थाली २२ ऊर्ध्वसंहननः श्रेष्ठो दृढशरीरश्चेत्यर्थः २३ महान् अत्युच्चः २४ ॥ १३ ॥ छत्रं २५ सुच्छत्रः २६ विख्यातो लोकः प्राणिभृन्मात्रप्रसिद्धः प्रकाशः २७ सर्वाश्रयः क्रमः सर्वस्य आश्रयः आधारभूतः क्रमः पादविक्षेपः त्रैविक्रमेण रूपेण पादांकांत जगन्नय इत्यर्थः २८ मुंडः मुंडितशिराः २९ अतएव विरूपः विकटरूपः ३० विकृतः सर्वाविक्रियां प्राप्तः ३१ दंडी ३२ कुंडी ३३ विकुर्वणः करोतीति कुर्वा विगतः कुर्वाय स्मात् विकुर्वणः कर्माप्राप्य इत्यर्थः समासांत आर्षः ३४ ॥ ३१ ॥ हर्यक्षः सिंहः ३५ ककुभः सर्वदिगूपः ३६ वज्री ३७ शतजिह्वः ३८ सहस्रपात् सहस्रमूर्धा ३९ देवेन्द्रः ४० सर्वदेवमयः ४१ गुरुः ४२ ॥ १३ ॥ सहस्रबाहुः ४३ सर्वांगः सर्वे अंगति प्राप्नोतीति सर्वांगः ४४ शरण्यः शरणाय साधुः ४५ सर्वलोककृत् ४६ पवित्रं पावनस्तीर्थादिरूपः ४७ त्रिककुम्भः त्रीणिकुंडीवकुंदि उच्चस्थानानि बीजशक्तिकीलका

निवेदनः सुखाजातः सुगंधारो महधनुः ॥ गंधपाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणां ४ ॥ २९ ॥ मंथानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥ तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसंहननो महान् ७ ॥ ३० ॥ छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः क्रमः ॥ मुंडो विरूपो विकृतो दंडो कुंडी विकुर्वणः १० ॥ ३१ ॥ हर्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात् ॥ सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयोगुरुः ९ ॥ ३२ ॥ सहस्रबाहुः सर्वांगः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ पवित्रं त्रिककुम्भः कनिष्ठः कृष्णपिंगलः ८ ॥ ३३ ॥

नियस्यतादृशो मंत्रः ४८ कनिष्ठः अदितिपुत्राणां मध्येयः कनिष्ठो वामनरूपी विष्णुस्तद्वपुः ४९ कृष्णपिंगलः हरिहरमूर्तिः विष्णुर्नारायणः कृष्ण इति कृष्णशब्दस्य हरौ निधिभेदे कपौरुद्रे पिंगलः कपिलेन्यवदिति नानार्थकोशात् पिंगलशब्दस्य हरेच प्रसिद्धिदर्शनात् पुरुषं कृष्णपिंगलं दरिद्रं नीललोहितेत्यादि श्रुतेरप्ययमेवार्थः नीलयोवो विलोहित इति लोहितपदेन रुद्रस्यापि ग्रहणात् यदितुनीललोहितत्वं रुद्रस्य पूर्वलोहितः पश्चान्नील इति कालभेदेन वा कंठे नीलः सर्वांगलोहित इति वा वा मागे नीलो दक्षिणांगलोहित इति देशभेदेन वा आवरकप्रकृत्यंशे नीलस्तत्पर्वतकपुरुषांशे नीलोहित इति गुणभेदेन वा गृह्यते तदा गुणवाचिनोः शब्दयोर्द्व्यवाचित्वं तद्वत्त्वाच्च तदेकदेशवाचित्वमिति विप्रकृतार्थकल्पना अस्माकं तु विलोहितकृष्णपदयोर्मुख्यदृष्ट्यैव शिवकेशववाचित्वं दृष्टं तेन तत्पर्याययोर्नीलपिंगलपदयोरपि हरिहरवाचित्वं वक्तुं युज्यते तथा च कृष्णपिंगलपदेन नीललोहितपदेन वा हरिहरावेव वा सौ निर्णीतार्थकपदान्तरसमभिव्याहारसामर्थ्यादि निर्णीतार्थकस्यापि पदस्यार्थो व्यवस्थापयितुं शक्य एवेति युक्तमुत्पश्यामः यद्यपि पूर्ववाद्युक्तेष्वप्यर्थेषु कुशकाशावलंबने न किंचित्प्रमाणमुन्नेतुं शक्यं तथापि क्रजुमार्गेण सित्थत्यर्थे वक्रेण साधनायोगात् शिवविष्णुनाम्नामन्योन्यस्मिन्प्रयोगदर्शनाच्च तयोरेकस्यैव व्यूहद्वयात्मत्वाद् न इदमेव व्याख्यानमिष्टं न चैवमिदं त्रिपदवत् द्विवचनेन भाव्यं तत्पुरुषादिपदेष्विव कृष्णश्चासौ पिंगलश्चेत्यभेदेनैव पदयोरन्ययोपपत्तौ भेदसूचकद्विवचनायोगात् हरिहरयोरभेदस्य च प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति दिक् तदयं संसर्गः ५० ॥ १३ ॥

ब्रह्मदंडविनिर्माता ५१ शतघ्नीपाशशक्तिमान् ५२ पद्मगर्भो ब्रह्मा ५३ महागर्भो महान्गर्भो त्रिवकाशो यस्य ५४ ब्रह्मगर्भो वेदगर्भितः ५५ जलोद्भवः जले सलिल एकोऽदृष्टेति श्रुतेरेकार्णवे उद्भव आविर्भावो
यस्य मायावीत्यर्थः ५६ ॥ १३४ ॥ गभस्तिः रश्मिमान् ५७ ब्रह्मरुद्रवेदकर्ता ५८ ब्रह्मी वेदाध्यायी ५९ ब्रह्मवित् वेदार्थवित् ६० ब्राह्मणः ब्रह्मिष्ठः ६१ गतिः ब्रह्मिष्ठानामेव परायणं ६२ अनंतरूपमस्य
सोऽनंतरूपः ६३ अनएव नैकात्मा अनेकशरीरधारी ६४ तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ब्रह्मणो दृष्ट्या तिग्मतेजाः दुःसहपराक्रमः स्वशिरश्छेदकत्वात् ६५ ॥ १३५ ॥ ऊर्ध्वगात्मा उपाधि त्रयादुपरिगत आत्मा स्वरूपं
यस्य स भूमि सर्वतो दृष्ट्वाऽत्यतिष्ठदृशांगुलमिति श्रुतेः ६६ ॥ पशुपतिः जीवानामीश्वरः ६७ वातरंहाः ६८ मनोजवः ६९ चंदनी चंदनालिप्तगात्रः ७० पद्मनालायः पद्मनालमस्यापेक्षीति तथा कदाचिद्ब्र
ह्मात्वाश्रयभूतपद्मनालस्यांतं द्रक्ष्ये इति बुद्ध्या नालमर्गेण गच्छंस्तदादिन प्राप्तवान् अतोर्वाचीनस्यापि नालस्यांतो न दृष्टः किमुत नालक्षेत्रस्य भूस्थानीयस्येति भावः ७१ सुरभ्युत्तरणः कदाचिद्विष्णुस्पर्धया ब्रह्माशि
वस्य शिरोदेशो मया दृष्टस्तत्र त्वया साक्ष्यं वेयमितिकामधेनुमुक्तवान् साक्ष्यं दत्तवती ततो महादेवेन शमाऽमेध्याशिनी ते संततिर्भविष्यतीति दिदमुक्तं सुरभिकामधेनुं ऊर्ध्वपदादध उत्तारयतीति

ब्रह्मदंडविनिर्माता शतघ्नीपाशशक्तिमान् ॥ पद्मगर्भो महान्गर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ६ ॥ ३४ ॥ गभस्तिर्ब्रह्मरुद्रह्मी ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ॥ अनंतरूपो नैका
त्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ९ ॥ ३५ ॥ ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहामनोजवः ॥ चंदनीर्पद्मनालाग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ८ ॥ ३६ ॥ कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौ
लिः पिनाकधृत् ॥ उमापतिरुमाकांतो जान्हवी धृदुमाधवः ७ ॥ ३७ ॥ वरोवराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः ॥ महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिंगलः ८ ॥ ३८ ॥

सुरभ्युत्तरणः ७२ एवं मूर्तिद्वयस्याप्यंतो येन न दृष्टः सोऽप्ययमेवेत्याह नर इति नरंति आदत्ते प्रामोत्यंतमिति नरः आतोनुपसर्गेकः ७३ ॥ १३६ ॥ कर्णिकारपुष्पमयी महती स्रक्मालांतद्वान् कर्णिकारमहास्रग्वी ७४
नीलमौलिः नीलमणिमयं किरीटमौलौ यस्य ७५ पिनाकधृत् पितः प्राप्तः नाकोद्यौर्येन स पिनाकः पिंगतावित्यतो निष्ठातस्य लोपः त्रिपुरासुरेण दत्तः स्वर्गो देवैर्यद्वलात् प्राप्तस्तन्महादेवस्य शैलेन्द्ररूपं धनुः पिनाकस्त
स्य धर्ता पिनाकधृत् यथानमुर्चिफेनेन निघ्नत इन्द्रस्य फेनेन यथावज्जप्रवेश एव शैले पिनाकप्रवेशांस्तो पिनाक इत्यर्थः ७६ उमा ब्रह्मविद्यातस्याः पतिर्यथेष्टविनियोगात् स्वामी ७७ उमया तयैव ब्रह्मविद्याकां
तः कामितः वशीकृतः ७८ जान्हवी धृत् ७९ उमायाः शैलपुत्र्याः धवो भर्ता उमाधवः ८० ॥ १३७ ॥ वरोवराहः आयो भूमे रुद्रर्ता यज्ञरूपी वराहः ८१ वरैः श्रेष्ठैरूपैर्दयते नानावतारैर्जगत्यालयतीति वरदः
८२ अतएव वरेण्यः वरणीयः ८३ सुमहास्वनः वेदगर्जितो हयपीवः ८४ महाप्रसादः ८५ दमन इव सुरभित्वा दमनः तत्पूज्यत्वाद्वा ८६ शत्रून् कामादीन् हन्तीति शत्रुहा ८७ श्वेतपिंगलः अर्द्धनारी नटेश्वरो दक्षि
णार्द्धे कर्पूरगौरः वामार्द्धे कनकपिंगलः सेतुश्चेत्पिंगलपदस्यार्थं कृष्णपिंगलपदेन ब्रुवते ते श्वेतमपि कृष्णीकर्तुं समर्थमहंतीति ८८ ॥ १३८ ॥

पीतात्मासुवर्णवर्णशरीरः यएषोतरादित्योहिरण्यः पुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणस्वात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुत्युक्तः ८९ परमात्माअन्मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यःपंचभ्योऽपरमे
भ्यआत्मभ्योऽन्यःषष्ठआनंदमात्रस्वरूपः ९० प्रयतात्माशुद्धचित्तः ९१ प्रधानधृत्त्रिगुणात्मकंजगत्कारणंप्रधानाख्यमज्ञानंतदधिष्ठानभूतः ९२ सर्वपार्श्वमुखःचतसृषुदिक्षुऊर्ध्वचमुखंयस्येतिपंचवक्त्र
क्तः ९३ त्र्यक्षःत्रीणिसोमसूर्याग्निरूपाणिअक्षाणिनेत्राणियस्य ९४ धर्मसाधारणोवरःपुण्यानुरूपप्रसादात्मा ९५ ॥ १३९ ॥ चराचरात्मारलयोरैक्यात् चलाचलात्मा दिविपंथाश्चलाचलइतिश्रुत्यु
क्तौयावावृत्त्यनावृत्तिमार्गौतद्वृत्तेश्चराचरात्मा कर्मानुरूपःप्रसादानुरूपोमार्गोप्ययमेवेतिनामद्वयार्थः ९६ सूक्ष्मात्मासूक्ष्मागोचरस्वरूपः ९७ अमृतोमरणवर्जितोनिष्कामःगोवृषःपृथिवीपतिर्धर्मःतस्यईश्वरः
निष्कामधर्मस्यामृतंमोक्षरूपंफलंदातुंसमर्थः ९८ साध्याःदेवानामपिदेवाःतेषामपिऋषिःआचार्यःसाध्यर्षिः ९९ वसुःदेवताविशेषः उपरिचरस्यराज्ञोव्यावृत्त्यर्थतस्यैवविशेषणंआदित्यइतिअदितेःपुत्रोवसु
र्नामेत्यर्थः १०० इतिनवमंशतकं विवस्वान्विशेषेणवस्तेआच्छादयत्यनेनभुवनमिति विवःअंशुजालंतद्वान् सूर्यतेइतिसविता क्रतोबहुलमितिवार्तिकात्कर्मणितृच्बाहुलकात् यज्ञेऽभिषूयमाणःअमृतःसोमः

पीतात्मापरमात्माचप्रयतात्माप्रधानधृत् ॥ सर्वपार्श्वमुखस्त्वक्षोधर्मसाधारणोवरः ७ ॥ ३९ ॥ चराचरात्मासूक्ष्मात्माअमृतोगोवृषेश्वरः ॥ साध्यर्षिर्वसुरादि
त्योविवस्वान्सवितामृतः ६ ॥ ४० ॥ व्यासःसर्गःसुसंक्षेपोविस्तरःपर्ययोनरः ॥ ऋतुःसंवत्सरोमासःपक्षःसंख्यासमापनः ८ ॥ ४१ ॥ कलाकाष्ठालवामात्रा
मुहूर्ताहःक्षपाःक्षणाः ॥ विश्वक्षेत्रंप्रजाबीजंलिंगमाद्यस्तुनिर्गमः ५ ॥ ४२ ॥

अंशुरंशुष्टेदेवसोमेतिमंत्रलिङ्गात् अपामसोमममृताअभूमेतिअमृतत्वसाधनत्वश्रुतेश्चसोमस्यविवस्वत्वममृतत्वंचज्ञेयं तेनत्रिपदमेकंनाम १ ॥ १४० ॥ व्यासःपुराणेतिहासादेःस्रष्टा २ सर्गःतस्यैवसृज्यंपु
राणादिअस्यविशेषणमुसंक्षेपोविस्तरइतिचसूत्रादिरूपोभाष्यादिरूपइत्यर्थः इदमपित्रिपदंनाम एवंसतिहोमेएकैकनमजपेवाएवंमंत्रऊहःओंसर्गायसुसंक्षेपायविस्तरायस्वाहेतिओंनमःसर्गायसुसंक्षेपायविस्
रायेतिच भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहेतिवदनेकपदतोप्येकनामत्वंज्ञेयं ३ पर्ययोनरःपरितःअयतेव्यामोतीतिपर्ययःसचनरोजीवःसमष्टिजीवोवैश्वानरइत्यर्थः ४ ऋतुः ५ संवत्सरः ६ मासः ७ पक्षः ८
संख्यासमापनःऋत्वादिसंख्यासमाप्तिरूपःसंक्रातिदर्शपूर्णमासादिरूपः ९ ॥ १४१ ॥ कलाः १० काष्ठा ११ लवाः १२ मात्रा १३ मुहूर्ताहःक्षपाइतिसमस्तंनाम १४ क्षणाःऋत्वाद्याःकालावयवाःस्पष्टा
र्थाः १५ विश्वक्षेत्रंजगत्सांडवक्षस्यालबालंचिन्मात्रं १६ प्रजाबीजंप्रजानांबीजमायाविशिष्टचैतन्यरूपंअव्यक्तं १७ लिंगमहत्तत्त्वं १८ आद्योनिर्गमःअंकुररूपीअहमितिप्रथमोप्यासः १९ ॥ १४२ ॥

सत्कार्यं २० असत्कारणं २१ व्यक्तं इंद्रियग्राह्यं २२ अव्यक्तं अहंन जानामीत्यनुभवैकवेद्यमज्ञानं २३ पिता २४ माता २५ पितामहः २६ स्वर्गद्वारंतपः २७ प्रजाद्वारंरागः २८ मोक्षद्वारंवैराग्यं २९ त्रिविष्टपंस्वर्गसाधनधर्मः ३० ॥ १४३ ॥ निर्वाणंमोक्षः ३१ ल्हादनःआनंदयिता एषस्तेवानंदयतीतिश्रुतेः ३२ ब्रह्मलोकःसत्यलोकः ३३ परागतिःततोप्यधिकागतिर्गंतव्यः ३४ देवासुरविनिर्माता ३५ देवासुरपरायणः पुंस्त्वमार्थं ३६ ॥ ४४ ॥ देवासुरगुरुःबृहस्पतिशुक्ररूपः ३७ देवोविजिगीषुः ३८ देवासुरनमस्कृतः ३९ देवासुरमहामात्रःमहामात्रःश्रेष्ठः ४० देवासुरगणाश्रयःआश्रयणीयः ४१ ॥ १४५ ॥ देवासुरगणाध्यक्षइंद्रविरोचनादिरूपः ४२ देवासुरगणायणीःस्वामिकार्तिकेयकेशिदैत्यरूपः ४३ देवातिदेवःइंद्रियाण्यतिक्रम्यस्वयमेवप्रकाशमानः ४४ देवर्षिर्नारदादिरूपः ४५ देवासुरवरप्रदोब्रह्मरुद्रादिरूपेण ४६ ॥ १४६ ॥ देवासुरेश्वरस्तेषामंतर्ग्रामी ४७ विश्वःविशत्यस्मिन्निति विश्वःजगद्ब्रह्मेशयः ४८ देवासुरमहेश्वरःअंतर्यामिणर्इश्वरस्याप्यधिष्ठानंअतोमहेश्वरः ४९ सर्वदेवमयः अ

सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पितामातापितामहः ॥ स्वर्गद्वारंप्रजाद्वारंमोक्षद्वारंत्रिविष्टपम् ११ ॥ ४३ ॥ निर्वाणंल्हादनश्चैवब्रह्मलोकःपरागतिः ॥ देवासुरविनिर्मातादेवासुरपरायणः ६ ॥ ४४ ॥ देवासुरगुरुर्देवोदेवासुरनमस्कृतः ॥ देवासुरमहामात्रोदेवासुरगणाश्रयः ५ ॥ १४५ ॥ देवासुरगणाध्यक्षोदेवासुरगणायणीः ॥ देवातिदेवोदेवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ५ ॥ १४६ ॥ देवासुरेश्वरोविश्वोदेवासुरमहेश्वरः ॥ सर्वदेवमयोचित्योदेषतात्मात्मसंभवः ७ ॥ १४७ ॥ उद्भिर्त्रिविक्रमोवैद्योविरजोनीरजोऽमरः ॥ ईड्योहस्तीश्वरोव्याघ्रोदेवसिंहोनरर्षभः ८ ॥ १४८ ॥ विबुधोऽग्रवरःसूक्ष्मःसर्वदेवस्तपोमयः ॥ सुयुक्तःशोभनोवज्रीप्रासानांप्रभवीव्ययः १० ॥ १४९ ॥

निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्याचित्यादिश्रुतेः ५० अचित्यःनास्तिचित्योऽन्योयस्ययस्माद्वा ५१ देवतात्मादेवतानामंतरात्माप्रत्यक्षरूपः ५२ आत्मसंभवःस्वतःसिद्धः ५३ ॥ १४७ ॥ उद्भिर्उद्भिद्याविर्भवतीति वाफलंउद्भिन्नत्तीतिवास्थावररूपोयज्ञादिरूपोवा ५४ त्रिविक्रमःत्रीणिभुवनानिक्रमतइतिवामनः ५५ वैद्योविद्यावान् ५६ विरजःनिर्मलः ५७ नीरजःरजोगुणहीनः ५८ अमरःविनाशहीनः ५९ ईड्यःस्तुत्यः ६० हस्तीश्वरःकालहस्तीश्वराख्यवायव्यलिङ्गरूपः ६१ व्याघ्रोव्याघ्रेश्वरनामकलिङ्गरूपः ६२ देवसिंहःदेवेषुपराक्रमी ६३ नरर्षभःनरेष्वपिश्रेष्ठः ६४ ॥ १४८ ॥ विबुधःविशेषेणप्राज्ञः ६५ अग्रवरःअग्रवर्णोतिथ्यज्ञभागादिकमित्यग्रवरः ६६ सूक्ष्मःदुर्लक्ष्यः ६७ सर्वदेवःतत्तद्देवतामुकार्त्तर्येनपरिसमाप्तः ६८ तपोमयःतपःप्रधानः ६९ सुयुक्तःसुतरांयुक्तःसन्नद्धः ७० शोभनःकल्याणः ७१ वज्रीवज्रायुधः ७२ प्रासानांआयुधविशेषाणांप्रभवउत्पत्तिस्थानं ७३ अव्ययःनविविधेनरूपेणएतिप्रामोत्येनंसाधकइत्यव्ययःएकाग्रचित्तप्राप्यः एरच्प्रत्ययांतोयं ७४ ॥ १४९ ॥

गुहः कुमारः ७५ कांतः कस्य सुखस्य अंतः सीमा आनंदस्य पराकाष्ठेत्यर्थः ७६ निजः सर्गः सृज्यत इति सर्गस्तस्य विशेषणं निजः स्वस्मादनन्यः ७७ पवित्रं पविर्वज्रंतत्तुल्यं मृत्युदुःखं तस्मात्त्रायत इति पवित्रं ७८ अतएव सर्वपावनः सर्वपात्रादीनामपिशुद्धिकरः ७९ शृंगीष्टभादिरूपः ८० शृंगप्रियः पर्वतशिखराश्रयः ८१ बभ्रुः शनैश्वरः ८२ राजराजः कुबेरः ८३ निरामयः निर्दोषः ८४ ॥ १५० ॥ अभिरामः प्रीतिजनकः ८५ सुरगणः देवसंघरूपः ८६ विरामः सर्वोपरमरूपः ८७ सर्वसाधनः सर्वाणि आश्रमकर्माण्यदवाप्तये साधनानियस्मिन्निति ८८ ललाटाक्षः ८९ विश्वदेवः विश्वैर्ब्रह्मांडकंदुकैर्दीप्तत्वा इन्द्रियाणां समनस्कानां वर्धनो हि स कः क्षीणमना लब्धसमाधि रित्यर्थः ९० सिद्धार्थः नित्यसिद्ध एव मोक्षो ज्ञानापगममात्रेण कंठगतविस्मृतचामीकरवदर्थोऽर्थनीयो यस्य स सिद्धार्थः तत्त्वज्ञानार्थी ९१ अतएव सिद्धभूतार्थः पूर्वसिद्धः पश्चाद्भूतः साधितः सिद्धभूतः पूर्वकालैकेति समासः सचासौ अर्थश्च सिद्धभूतार्थः उक्तविधो मोक्षः ९२ अतएव अचिंत्यः चिंत्यादुपास्यादन्यः प्रत्यगात्मत्वात् तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इति श्रुतेश्च ९३ सत्यव्रतः सत्यं ब्रह्मतत्त्वार्थान्येव व्रतानि तेषां सियस्य ९४ शुचिः निर्मलचित्तः ९५ ॥ १५२ ॥ व्रताधिपः तत्तद्व्रतफलप्रदः १००० इति दशमं शतकं परं विश्वतैजसप्राज्ञेभ्योऽपरब्रह्मभ्यः

गुहः कांतो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः ॥ शृंगीष्टं गप्रियो बभ्रुराजराजो निरामयः ११ ॥ १५० ॥ अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ८ ॥ १५१ ॥ स्थावराणां पतिश्चैव नियमैर्द्रियवर्धनः ॥ सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिंत्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ १५२ ॥ व्रताधिपः परब्रह्मभक्तानां परमागतिः ॥ विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्धनो जगत् ९ ॥ १५३ ॥

परंतुरीयं शिवाख्यं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति श्रुतिप्रसिद्धं १ अतएव ब्रह्मदेशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यं नेहनानास्तिकिचनेति श्रुतेर्विश्वादीनामनृतत्वेन स्वगतभेदस्याप्यभावादखंडैकरसं वस्तुतन्मात्रं २ भक्तानां परमागतिः भजो आमर्दनेऽस्य रूपं - भक्तानां विश्वादिषु पूर्वपूर्वस्य उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् प्रविलापनलक्षणं आमर्दनं सैधवरिवल्यसलिलन्यायेन कुर्वतां परमानिरतिशयागतिः कैवल्यरूपा विश्रांतिः ३ विमुक्तः देहांते विशेषेण मुक्तः ४ कुतो विमुक्तत्वमर्त आह मुक्ततेजा इति तेजःपदेनात्र लिङ्गशरीरमुच्यते तन्मुक्ततेजोऽनेनेति तथा ५ मुक्ततेजस्त्वमपि कुतः यतः श्रीमान् योगैश्वर्यवान् तथा हि योगी जितं मृत्युर्वयं याकामं जीष्मवदिहैव तिष्ठति ब्रह्मलोकं वामूधन्यं नाढ्यांगच्छति इहैव लिङ्गशरीरं कवचवद्वात्यक्त्वा विशुद्धं कैवल्यमाप्नोति ६ श्रीमत्त्वमपि कुतः यतः श्रीवर्धनः ऋचः सामानियजूंषि साहि श्रीरमृतासतामिति श्रुतेर्वेदत्रयरूपां श्रियं कर्मोपास्ति ज्ञानकांडात्मिकां वर्धयति तत्तदुक्तार्थानुष्ठानेन सम्यक्परिपोषयति स श्रीवर्धनः ७ जगत् अव्याकृतादिघटांतनश्चरवस्तुरूपः गच्छति नित्यं रूपांतरं प्राप्नोतीति जगदिति व्युत्पत्तेः प्रधानादीनामपि जगत्त्वं चलंगुणवृत्तमितिकापिलसिद्धांताच्च एवं च यदादौ स्थिर उक्तः स एव जगदित्युक्ते स्थिरे भूमात्मनि जगत्कल्पितमित्युक्तं भवति ततश्चात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मा स्म्ययमात्मेत्यादिशास्त्रसिद्धं ब्रह्माद्वैतं प्रतिपादितं भवतीति शिवं १००८ ॥ १५३ ॥ इति नाम्नामष्टाधिकं दशमं शतं समाप्तम् ॥

यथेति बहूनां मध्ये सहस्रं प्रधानानि नामान्युद्धृत्य स्तुतोसीत्यर्थस्यार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एतद्वितीति परमं ब्रह्म उत्कृष्टा ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता विद्या एतां जपनूपरं ब्रह्म कैवल्यं अधिगच्छतीत्यध्याहृत्य योज्यं ॥ ५८ ॥ आत्मसंस्थाकरः आत्मनि प्रतीचि संस्थान् न्यव्यापाररूपापरिसमाप्तिः तां करोति मोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तथैवेति बहुभिर्जन्मभिरीशानं स्तवैः स्तुवंतस्तुष्यन्ति चरमं तिचेति प्रथमद्वितीयचतुर्थस्थैरन्वयः ॥ ६० ॥ भक्त्या आराध्योयमिति निश्चयेन भावेन प्रीत्या ॥ ६१ ॥ ब्रजनित्याद्येकवचनानि बहुवचनार्थानि सुपांसुलुगिति वा विभक्तेरार्थः सुः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अनन्य आ यथा प्रदानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ यन्न ब्रह्मादयो देवा विंदुस्तत्त्वेन नर्षयः ॥ १५४ ॥ स्तोतव्यमर्च्यं वृंघं चकः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्विभुः ॥ ५५ ॥ ततोभ्यं नुज्ञां संप्राप्य स्तुतो मंति मतां वरः ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पुष्टिर्वर्धनैः ॥ ५६ ॥ नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मा नमात्मना ॥ ५७ ॥ एतद्विपरमं ब्रह्म पस्त्रं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवंत्येतेन तत्परम् ॥ ५८ ॥ स्तूयमानो महादेव स्तुष्यते नियतात्मभिः ॥ भक्तानुकं पौ भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः ॥ ५९ ॥ तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ॥ आस्तिकाः श्रद्धाधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ ६० ॥ भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम् ॥ कर्मणामनसा वाचा भावेनामित तेजसः ॥ ६१ ॥ शयाना जाग्रमाणाश्च ब्रजन्नुपविशंस्तथा ॥ उन्मिपन्निमिपंश्चैव चिंतयंतः पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ शृण्वंतः श्रावयंतश्च कथयंतश्च ते भवम् ॥ स्तुवंतः स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति चरमं तिचेत् ॥ ६३ ॥ जन्मकोटिं सहस्रेषु नाना संसारयोनिषु ॥ जंतोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥ ६४ ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ भाविनः कर्मणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ॥ ६५ ॥ एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ निर्विघ्नानि श्वलारुद्रे भक्तिरप्यभिचारिणी ॥ ६६ ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ॥ येन ग्रांतिपरां सिद्धिं तद्वागवतचेतसः ॥ ६७ ॥ ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यंते महेश्वरम् ॥ प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तांस्तमुद्धरेत् ॥ ६८ ॥ एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ॥ मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपो बलम् ॥ ६९ ॥ इति ते नैन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ॥ कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्णतंडिना शुभबुद्धिना ॥ ७० ॥ स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ॥ गीयते च सबुद्धेन ब्रह्माशंकरसन्निधौ ॥ १७१ ॥

भेदेन शिवो ह्यमस्तीति भावनया तथा च श्रुतिः अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्यो ह्यमिति न स वेद यथा पशुरेव स देवतानामिति भेदेनोपासनं निंदति भवेशिवेकारणे भक्तिरस्य पुंसः भाविनो भाग्यात् सर्वयुक्तस्य सर्वसाधनवतः सर्वथा सर्वैः प्रकारैरुत्पन्ना भवतीति संबंधः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ एवमिति संसारमोचनं देवं कृते अन्ये देवाः मनुष्याणां तपो बलं विकुर्वन्ति नाशयंतीति संबंधः तेषां यतोऽन्या शक्तिर्नास्ति ॥ ६९ ॥ इति हेतोः तेन तंडिना ॥ ७० ॥ गीयते च संस्तवो ब्रह्मणा शंकरसन्निधौ अतस्तं ब्रह्मा ब्रह्मणो बुद्ध्येत जानीयात् ॥ १७१ ॥

स्पष्टार्थोपदेशः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इति आनुशासनिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७५ ॥ महायोगीति पठस्वस्तवमि
इदं पुण्यं प्रवित्रं च सर्वदा पापनाशनं ॥ श्लोकदं मोक्षदं चैव स्वर्गदंतोषदंतथा ॥ ७२ ॥ एवमेतत्पठंते ये एकभक्त्या तु शंकरं ॥ यागतिः सांख्ययोगानां व्रजं
त्येतां गतिं तदा ॥ ७३ ॥ स्तवमेतं प्रयत्नेन सदारुद्रस्य सन्निधौ ॥ अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलं ॥ ७४ ॥ एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मणो हृदिसंस्थितं ॥ ब्रह्मा
प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ ७५ ॥ मृत्युः प्रोवाच रुद्रे भ्योरुद्रे भ्यस्तं डिमागमत् ॥ महता तपसा प्राप्तस्तं डिना ब्रह्मसद्यनि ॥ ७६ ॥ तं डिः प्रोवाच शुक्राय
गौतमाय च भार्गवः ॥ वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ ७७ ॥ नारायणाय साध्याय समाधिष्ठाय धीमते ॥ यमाय प्राह भगवान् साध्यो नारायणोच्युतः
॥ ७८ ॥ नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतोयमः ॥ मार्कंडेयाय वार्ष्णेय नाचिके तोभ्यभाषत ॥ ७९ ॥ मार्कंडेयान्मया प्राप्तो नियमेन जनार्दन ॥ तवाप्यहममि
त्रं स्तवं दद्यां त्यविश्रुतं ॥ ८० ॥ स्वर्ग्यमारोग्यं सायुष्यं धन्यं वेदेन संमितं ॥ नास्य विघ्नं विकुर्वति दानवा यक्षराक्षसाः ॥ ८१ ॥ पिशाचाया तु धाना वा गुह्यका भुज
गा अपि ॥ यः पठेत् शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ अभ्यस्य योगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते आनुशासनिके पर्वणि अनुशासन
पठस्व पुत्रभद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १ ॥ पुरा पुत्रमयामे रौतप्यता परमंतपः ॥ पुत्रहेतोर्महाराजस्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २ ॥ लब्धवानीप्सितां कामानहं वै पांडु
नंदन ॥ तथा त्वमपि शर्वाद्विसर्वां कामानवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ कपिलश्च ततः प्राह सांख्यर्षिर्देवसंमतः ॥ मया जन्मान्यनेकानि भक्त्या चाराधितो भवः ॥ ४ ॥ प्री
तश्च भगवान् ज्ञानंदौममभावांतकं ॥ चारुशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ॥ आलंबाय न इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ५ ॥ मया गोकर्णमासाद्य तपस्त
प्त्वा शतं समाः ॥ अयोनिजानां दांतानां धर्मज्ञानां सुवर्चसां ॥ ६ ॥ अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणां ॥ लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुत्रा पांडुनृपात्मज ॥ ७ ॥ वा
ल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ विवादं साग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥ ८ ॥ उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ सोहमीशानमनघममो
घं शरणं गतः ॥ ९ ॥ मुक्तश्चास्मिततः प्रापैस्ततो दुःखविनाशनः ॥ आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽयं भविष्यति ॥ १० ॥
तिशेषः हे पुत्र युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आलंबाय न आलंबगोत्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ हे पुत्र शतं पुत्राणामिति शेषः ॥ १७ ॥ विवादे वेदविपरीतवादे अग्निसहितैर्मुनिभिरुक्त इति संबंधः ॥ ८ ॥ तेन वेदविरोधजेन ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ३२ ॥ पुरापूर्वावतारे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चतुःषष्टिः अंगानि अवयवायस्य कलासमूहज्ञानस्य तत् मनोयज्ञेन मानसेन पूजनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति मम तद्विस्थितं मन्त्रं

अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् ॥ एवं सहस्रशश्चान्यान्महादेवो वरंददौ ॥ ३२ ॥ मणिमंथे यशैले वै पुरा संपूजितो मया ॥ वर्षायुतसहस्राणां सहस्रं शतमेव च ॥ ३३ ॥ ततो मां भगवान्प्रीतुं इदं वचनमब्रवीत् ॥ वरं दृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३४ ॥ ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ॥ यदि प्रांतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः ॥ ३५ ॥ नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ॥ एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्तांतरधीयत ॥ ३६ ॥ जैगीषव्य उवाच ॥ ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ॥ यत्नेनान्येन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ ३७ ॥ गर्ग उवाच ॥ चतुःषष्ट्यंगमदत्तकलाज्ञानं ममाद्भुतम् ॥ सरस्वत्यास्तदेतुष्टो मनोयज्ञेन पांडव ॥ ३८ ॥ तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनां ॥ आयुश्चैव स पुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ ३९ ॥ पराशर उवाच ॥ प्रसाद्येह पुरा शर्वमनसा चिंतयन् नृप ॥ महात्तपामहातेजो महायोगी महायशः ॥ ४० ॥ वेदव्यासः श्रिया वा सो ब्राह्मणः करुणान्वितः ॥ अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ॥ ४१ ॥ इति मत्वा तद्विमतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ मयि संभावनायाः स्याः फलात्कृष्णो भविष्यति ॥ ४२ ॥ सावर्णस्य मनोः सर्गे स भर्षिश्च भविष्यति ॥ वेदानां च स वै वक्ता कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३ ॥ इति हासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ भविष्यति महेंद्रस्य दयितः समहामुनिः ॥ ४४ ॥ अजरश्चामरश्चैव पराशरसुतस्तव ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयो व्ययः ॥ मांडव्य उवाच ॥ अचौरश्चौरशंकायां शूलेभिर्भोत्यहंतदा ॥ ४६ ॥ तत्र स्थेनस्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर ॥ मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समारुद्धं ॥ ४७ ॥ रुजाशूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ४८ ॥ पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ॥ त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्मवै सफलं कुरु ॥ ४९ ॥ तीर्थाभिषेकं सकलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ॥ स्वर्गं चैवाक्षयं विप्रविद्यामि तवोर्जितं ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ॥ महेश्वरो महाराजकृत्तिवासामहाद्युतिः ॥ ५१ ॥ स गणो देवतश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गालव उवाच ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातोऽहं पितरमागतः ॥ ५२ ॥

त्वा सुरसत्तमः मां प्राह यातवमयि संभावना एतस्मात्फलमहं प्राप्स्ये इति अस्याः फलात् पुण्यात्तव कृष्णो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पादाच्चतुर्थान् तपःशौचं दयासत्यमिति च त्वारो धर्मस्य पादास्तेषां चतुर्थास्तया देवतवात्मा शरीरं ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पितरं द्रक्ष्ये इति नुत्प्यागृहमागतः ॥ ५२ ॥

दुःखितावैधव्यदुःखेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्षयेगृहेविशप्रविश ॥ ५६ ॥ शरणाकुरुन् वाष्वाघातेनवास्वयंवापकतयाफलानामधःपतनेनविशरणंशरणातप्रधानाःकुरवोऽनानिशरणाकुरवस्तान्
 शुभिशरणेऽस्माद्भावेत्युः कुरुर्नृपांतरेभक्तेइतिमेदिनी भक्तओदनः ॥ ५७ ॥ सास्रत्वादाविलेईक्षणेयस्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ईश्वरोविष्णुः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ कूलानि गृहतटाकादीनि गृहेकु
 अब्रवीन्मांततोमातादुःखितारुदतीभृशम् ॥ कौशिकेनाभ्यनुज्ञातपुत्रंवेदविभूषितम् ॥ ५३ ॥ नताततरुणंदांतं पितात्वापश्यतेनघ ॥ श्रुत्वाजनन्यावचनंनि
 राशोगुरुदर्शने ॥ ५४ ॥ नियतात्मा महादेवमपश्यंसोब्रवीच्चमाम् ॥ पितामाताचतेत्वंचपुत्रमृत्युविवर्जितः ॥ ५५ ॥ भविष्यथविशक्षिप्रंद्रष्टासिपितरंक्ष
 ये ॥ अनुज्ञातोभगवतागृहंगत्वायुधिष्ठिरं ॥ ५६ ॥ अपश्यंपितरंतातइष्टिरुत्वाविनिःसृतम् ॥ उपस्पृश्यगृहीत्वेभ्रंकुशांश्चशरणाकुरुन् ॥ ५७ ॥ तान्विसृज्यच
 मांप्राहपितासांसात्रिलेक्षणः ॥ प्रणमंतंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायपांडव ॥ ५८ ॥ दिष्ट्यादृष्टोसिमेपुत्ररुतविद्यइहागतः ॥ वैशंपायनउवाच एतान्यत्यद्भुता
 न्येवकर्माण्ययमहात्मनः ॥ ५९ ॥ प्रोक्तानिमुनिभिःश्रुत्वाविस्मयामासपांडवः ॥ ततःकृष्णोब्रवीद्वाक्यंपुनर्मतिमतांवरः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिरंधर्मनिधिंपुरुहूत
 मिवेश्वरः ॥ वासुदेवउवाच उपमन्युर्मयिप्राहतपन्निवदिवाकरः ॥ ६१ ॥ अश्रुभैःपापकर्माणोयेनराःकलुषीकृताः ॥ ईशानंनप्रपद्यंतेतमोराजसदृ
 त्तयः ॥ ६२ ॥ ईश्वरंसंप्रपद्यंतेद्विजाभावितभावनाः ॥ सर्वथावर्तमानोपियोभक्तःपरमेश्वरे ॥ ६३ ॥ सदृशोरण्यवासीनांमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ ब्रह्मत्वंके
 शवंत्वंवाशक्रत्वंवासुरैःसह ॥ ६४ ॥ त्रैलोक्यस्याधिपत्यंवातुष्टोरुद्रःप्रयच्छति ॥ मनसापिशिवंतातयेप्रपद्यंतिमानवाः ॥ ६५ ॥ विधूयसर्वपापानिदेवैःसह
 वसंतिते ॥ भित्वाभित्वाचकूलानिहुत्वाऽसर्वमिदंजगत् ॥ ६६ ॥ यजेद्देवंविरूपाक्षंसपापेनलिप्यते ॥ सर्वलक्षणहीनोपियुक्तोवासर्वपातकैः ॥ ६७ ॥ सर्वतु
 दतितत्पापंभावयच्छिवमात्मना ॥ कीटपक्षिपतंगानांतिरश्चामपिकेशव ॥ ६८ ॥ महादेवप्रपन्नानांभयंविद्यतेकचित् ॥ एवमेवमहादेवंभक्तायेमानवाभु
 वि ॥ ६९ ॥ नतेसंसारवशागाइतिमेनिश्चितामतिः ॥ ततःकृष्णोब्रवीद्वाक्यंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥ विष्णुरुवाच आदित्यचंद्रावनिलानलौचद्यौभू
 मिरापोवसवोथविश्वे ॥ धातार्यमाशुक्रबृहस्पतींचरुद्राःससाध्यावरुणोथगोपः ॥ ७१ ॥ ब्रह्माशंक्रोमारुतोब्रह्मसत्यंवेदायज्ञादक्षिणावेदवाहाः ॥ सोमोय
 ष्ठायच्चहव्यंहविश्वरक्षादीक्षासंयमायेचकेचित् ॥ ७२ ॥

लंतटेकूपेसैन्यपृष्ठतटाकयोरितिमेदिनी ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ आत्मनाचित्तेन ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ आदित्यचंद्रावित्यादिसर्वशर्वाज्जातंविद्धीतिसप्तमस्थेनान्वयः ॥ ७१ ॥ सत्यंब्रह्मतत्त्वावेदकोवेदउपनि
 षत् प्राधाभ्यात्पृथक्कीर्तनं वेदवाहाः वेदपठकाःहव्यंहविर्देवोभागः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ अग्न्यासुसमाजवाकाराधीकृतिः ॥ ७४ ॥ धूमपाःधूमेनैवतुप्यंतः वाचाविहृदाःवाक्त्रियमनशीलाः निर्माणंअनेकधाप्रबन्धयोगेनानेकशरीरधारणंनप्ररताः ॥ ७५ ॥ चित्त्यद्योताःसंकल्पितमा
वस्तुषेपास्तपःपुरतःप्रकाशतेतदशाः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तत्संभूताइति भूमेःप्रकाशादोज्ज्वलीवाभ्याकृताकाशाख्याईश्वराः भूतकृतोवियदादिसृष्टारस्ततएवानंदमात्रशरीराच्चतुर्थात्संभूताः तेचवरेण्याःउपास
केःशुद्धतत्त्वप्रभुभिर्वरेणीयाः पूर्वबीजादोजातरभिवानादौसृष्टिप्रवाहेपूर्वपूर्वस्मादोशादुत्तरउत्तरईशोभूमभूमौउत्पद्यतेइत्याशयेनोक्तं पुरातनीमिति यथाबीजशक्त्याशुद्धायांभुविविद्यमानयामृत्तृक्षीकि
यतएवईश्वरशक्त्याआनंदचिन्मात्रंवस्तुविश्वाकारंक्रियतइतितेनशक्तिंविनाकथंकेवलादुत्पत्तिरित्यपास्तं शक्त्यनादित्वस्याभ्युपगमात् एतेनबीजशक्तेर्भर्जनेनेवज्ञानेनजीवगताविद्याशक्तेर्विद्याभिनादाहेसति
स्मादावौषट्ब्राह्मणाःसौरभेयीधर्मंचाश्व्यंकालचक्रंबलंच ॥ यशोदमोबुद्धिमतांस्थितिश्चशुभाशुभंयेमुमयश्चसप्त ॥ ७३ ॥ अग्न्याबुद्धिर्मनसादर्शनेचस्पर्श
श्चाय्यःकर्मणांयाचंसिद्धिः ॥ गणादेवानामूष्मपाःसोमपाश्चलेखाःसुयामास्तुषिताब्रह्मकायाः ॥ ७४ ॥ आभासुरागंधपाधूमपाश्चवाचाविरुद्धाश्चमन्नेविरु
द्धाः ॥ शुद्धाश्चनिर्माणरताश्चदेवाःस्पर्शशानादर्शपाआज्यपाश्च ॥ ७५ ॥ चित्त्यद्योतायेचदेवेषुमुख्यायेचाप्यन्येदेवताश्चाजमीढाःसुपर्णगंधर्वपिशाचदानवा
यक्षास्तथाचारणपन्नगाश्च ॥ ७६ ॥ स्थूलंसूक्ष्मंमृदुचाप्यसूक्ष्मंदुःखंसुखंदुःखमनंतरंच ॥ संख्यंयोंगंतस्तराणांपरंचशर्वाज्जातंविद्धियत्कीर्तितंमे ॥ ७७ ॥ तत्संभू
तमितकृतोवरेण्याःसर्वदेवाभुवनस्यास्यगोपाः ॥ आविश्येमांधरणीयेभ्यरक्षन्पुरातनींतस्यंदेवस्यसृष्टिं ॥ ७८ ॥ विचिन्वंतस्तपसातस्थवीयःकिंचित्तत्त्वंप्रा
प्तेर्हेतोर्नन्तीस्मि ॥ ददातुवेदःसवरानिहेष्टानभिष्टुतोनःप्रभुरव्ययःसदा ॥ ७९ ॥ इमंस्तवंसंन्नियतेद्रियश्चभूत्वाशुचिर्यःपुरुषःपठेत् ॥ अभग्नयोगोनियतोमासमे
कसंप्राप्नुयादश्वमेधेफलंयत् ॥ ८० ॥ वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणःप्राप्नुयात्तुजयेन्नृपःपार्थमहींचकृत्स्नां ॥ वैश्वोलाभंप्राप्नुयान्नैपुणंचशूद्रोर्गतिप्रेत्यतयासुखंच ॥
॥ ८१ ॥ स्तवराजमिमंकृत्वारुद्रायदधिरेमनः ॥ सर्वदोषापहंपुण्यंपवित्रंचयशस्विनः ॥ ८२ ॥ यावंत्यस्यशरीरेषुरोमकूपाणिभारत ॥ तावंत्यब्दसहस्राणि
स्वर्गेवसतिमानवः ॥ ८३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशा० दानधर्मेमेघवाहनपर्वास्थानेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

भुक्तमाभुवनस्यसिःकोमलीमावध्याख्यातः ॥ ७८ ॥ यस्तपस्तप्यनेनविचिन्वंतःविचिन्वंतिआलोचयंतिईश्वरंमूर्धंभिराजंवातस्तर्वतःस्थवीयःस्थूलतरमेवअतःकारणादप्राप्यहेतोःजीवमार्थमोक्षार्थंकिंचि
त्प्राप्नुयात्तुजयेन्नृपःपार्थमहींचकृत्स्नां ॥ ७९ ॥ इमंस्तवंसंन्नियतेद्रियश्चभूत्वाशुचिर्यःपुरुषःपठेत् ॥ अभग्नयोगोनियतोमासमे
कसंप्राप्नुयादश्वमेधेफलंयत् ॥ ८० ॥ वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणःप्राप्नुयात्तुजयेन्नृपःपार्थमहींचकृत्स्नां ॥ वैश्वोलाभंप्राप्नुयान्नैपुणंचशूद्रोर्गतिप्रेत्यतयासुखंच ॥
॥ ८१ ॥ स्तवराजमिमंकृत्वारुद्रायदधिरेमनः ॥ सर्वदोषापहंपुण्यंपवित्रंचयशस्विनः ॥ ८२ ॥ यावंत्यस्यशरीरेषुरोमकूपाणिभारत ॥ तावंत्यब्दसहस्राणि
स्वर्गेवसतिमानवः ॥ ८३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशा० दानधर्मेमेघवाहनपर्वास्थानेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

तमेवशरणं ब्रजेत्यथ तमेवचाद्यं परंप्रपद्य इति सूचितं विवृतवां हरिः पूरुषम् अथैतदुपलब्धये विविधधर्मजातं वदन् विकृतस्य तथोचितः परविरक्तता वामये ज्ञेयं वस्तुश्रुत्वा तज्ज्ञानसाधनं धर्मशुश्रूषुः सहो जौ चरतां धर्म-
क्षौर्मेव सानौ जायापती अग्रिमादधीयातामिति धर्मपत्नी साहित्यं शास्त्रे दृश्यमानमाक्षिपति यदिदमिति पाणिग्रहणाद्या कसाहित्याभावात् सहोभाविति वाक्यं व्याकुप्येति भावः ॥ १ ॥ धर्मविशेषे एव साहित्यमपे-
क्ष्यते न सर्वत्रेत्याशंक्य धर्मविकल्पयति आर्ष इति ऋषिभिर्मन्त्रैः प्रकाशितः श्रौतस्मार्तक्रियारूप आर्षः केवलं वेदविहितत्वाद्वा प्राजापत्यः प्रजापतिना संतानकर्मणा प्रथितः नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतत्वादक-
रणेऽनिष्टदर्शनाद्वा आसुरः असुषुरमंते तेऽसुरास्तेषामयमासुरः केवलमिन्द्रियप्रीतिदर्शनाद्वा साहित्यमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ आद्यमाक्षिप्य संदेहमाहर्षेण संदेह इति अन्नदोषं स्पष्टयति इहैव साहित्यं दंपत्योर्दृश्यते पर-
लोके तयोः साहित्यं कनुनकापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवोपपादयति पूर्वमितिसार्धेन सत्यपिकर्मणिसाहित्ये दंपत्योः स्वस्ववासनाभेदकृतो धर्मभेदो दुर्वार इत्यार्षप्रमाणं निर्युक्तिकमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच - यदिदं सहधर्मं ति प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १ ॥ आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्यो यवासुरः ॥ यदेतत्सह-
धर्मं ति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २ ॥ संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ॥ इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः कनुं ॥ ३ ॥ स्वर्गोऽनृतानां भवति सहधर्मः पितामह ॥ पू-
र्वमेकस्तु प्रियते क्वचैकस्तिष्ठते वद ॥ ४ ॥ नानाधर्मफलोपेतानां नानाकर्मनिवासिताः ॥ नानानिरयनिष्ठांतामानुषाबहवो यदा ॥ ५ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्र-
कारो व्यवस्यति ॥ यदा नृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६ ॥ अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेऽपि हि पठ्यते ॥ धर्मोऽयं पूर्विकासंज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ म-
द्भरं प्रतिभात्येतन्मम चित्तयतो निशम् ॥ निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ॥ ८ ॥ यदेतद्यदृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्वद-
तु मे ॥ ९ ॥ शीष्म उवाच - अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ अष्टावक्रस्य संवादं दिश्यां सह भारत ॥ १० ॥

प्रजार्थं साहित्यमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति अनृताः स्त्रिय इति सूत्रकारो धर्मप्रवक्ताऽनृतं साहसं मायामूर्खत्वमतिलोभतेति स्त्रीधर्मानाह एवं च प्रजार्थं साहित्यमप्यनुपपन्नं कुंडगोलकादीनामप्युत्पत्तिदर्शनात् ॥ ६ ॥
पूर्विका पूर्ववती गौणी धर्मसंज्ञादां पत्यविधौ यथा भिक्षुकाणामयं धर्मो धूलिः परगृहादिति वदधर्मेऽपि धर्मपदप्रयोग इत्यर्थः तत्र च पाणिग्रहणादेवेदं विहितत्वमपिश्येनादिवत्पुरुषेच्छामनुरुध्यैव न तु वस्तुतस्तस्य ध-
र्मत्वमित्याह उपचारः क्रियाविधिरिति ॥ ७ ॥ मद्भरं गहनं दुर्बोधमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कामुकयोः रागतः प्राप्तो मिथुनो भाव इति न तत्र विधिरित्याख्यायिकामुखेनाह अत्रेत्यादिना अयं भावः यथा दर्शपूर्ण-
मासात् पूर्वप्रयुक्तं मंषां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यादिविधयः प्रवर्तन्ते एव रागप्रयुक्तं दारसं ग्रहमाश्रित्य धर्मप्रजाविधयः प्रवर्तन्ते नीरागस्य तु न दारसं ग्रहो विधीयते न तस्मात्तदुत्तरकालीना धर्मप्र-
जादिविधय इति दिश्यादिगभिप्रानिदेव तस्या ॥ १० ॥

निर्वेष्टुकामःदारसंप्रहृष्टार्थी ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मनोजहारेत्यनेनभर्तुःकामुकत्वंप्रदर्शयित्वाःकामुकत्वंविवरीतुंकथामाह ऋषिरित्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तालैःकांस्यमयैर्वाद्यमादौः शं
निर्वेष्टुकामस्तुपुराअष्टावक्रोमहातपाः ॥ ऋषेरथवदान्यस्यवब्रेकन्यामहात्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभांनामवैनाम्नारूपेणाप्रतिमांभुवि ॥ गुणप्रभावशीलेनचा
रित्रेणचशोभनाम् ॥ १२ ॥ सातस्यदृष्ट्वैवमनोजहारशुभलोचना ॥ वनराजीयथाचित्रावसंतेकुसुमाचिता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाहदेयामेसुतातुभ्यंहितच्छृ
णु ॥ गच्छतावदिशंपुण्यामुत्तरांद्रक्ष्यसेततः ॥ १४ ॥ अष्टावक्रउवाच किंद्रष्टव्यमयातत्रवक्तुमर्हतिमेभवान् ॥ तथेदानीमयाकार्ययथावक्ष्यतिमांभवा
न् ॥ १५ ॥ वदान्यउवाच धनदंसमतिक्रम्यहिमवंतंचपर्वतम् ॥ रुद्रस्यायतनंदृष्ट्वासिद्धचारणसेवितम् ॥ १६ ॥ संदृष्टैःपार्षदैर्जुष्टंनृत्यद्विर्विविधान
नैः ॥ दिव्यांगरागैःपैशाचैरन्यैर्नानाविधैःप्रभोः ॥ १७ ॥ पाणितालसुतालैश्चशंपातालैःसमैस्तथा ॥ संप्रदृष्टैःप्रनृत्यद्विःशर्वस्तत्रनिषेव्यते ॥ १८ ॥ इष्टंकिल
गिरौस्थानंतद्विव्यमितिशुश्रुम ॥ नित्यंसंनिहितोदेवस्तथातेपार्षदाःस्मृताः ॥ १९ ॥ तत्रदेव्यातपस्तपशंकरार्थंसुदुश्चरम् ॥ अतस्तदिष्टदेवस्यतथोमायाइति
श्रुतिः ॥ २० ॥ पूर्वतत्रमहापार्श्वदेवस्योत्तरतस्तथा ॥ ऋतवःकालरात्रिश्चयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ २१ ॥ देवंचोपासतेसर्वरूपिणःकिलतत्रह ॥ तदतिक्रम्य
भवनंत्वयायातव्यमेवहि ॥ २२ ॥ ततोनीलंवनोद्देशंद्रक्ष्यसेमेघसन्निभम् ॥ रमणीयंमनोग्राहितत्रवैद्रक्ष्यसेस्त्रियम् ॥ २३ ॥ तपस्विनीमहाभागाष्टदांदीक्षाम
नुष्ठिताम् ॥ द्रष्टव्यासात्वयातत्रसंपूज्याचैवयत्नतः ॥ २४ ॥ तांदृष्ट्वाविनिवृत्तस्त्वंततःपाणिग्रहीष्यसि ॥ यद्येषसमयःसर्वःसांध्यतांतत्रगम्यताम् ॥ २५ ॥
अष्टावक्रउवाच. तथास्तुसाधयिष्यामितत्रयास्याम्यसंशयम् ॥ यत्रत्वंवदसेसाधोभवान्भवतुसत्यवाक् ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच ततो गच्छत्सभग
वानुत्तरामुत्तरांदिशम् ॥ हिमवंतंगिरिश्रेष्ठंसिद्धचारणसेवितम् ॥ २७ ॥ सगत्वाहिजशार्दूलोहिमवंतंमहागिरिम् ॥ अभ्यगच्छन्नदींपुण्यांबाहुदांधर्मशालि
नीम् ॥ २८ ॥ अशोकेविमलेतीर्थेस्नात्वावैतर्प्यदेवताः ॥ तत्रवासायशयनेकौशेसुखमुवासह ॥ २९ ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरुत्थायसद्विजः ॥ स्नात्वाप्रा
दुश्चकारार्घिस्तुत्वाचैनंप्रधानतः ॥ ३० ॥ रुद्राणींरुद्रमासायहृदेतत्रसमाश्वसत् ॥ विश्रांतश्चसमुत्थायकैलसिमभितोययौ ॥ ३१ ॥ सोपस्थत्कंचनद्वारंदी
प्यमानमिवश्रिया ॥ मंदाकिनींचनलिनींधनदस्यमहात्मनः ॥ ३२ ॥

समैर्भमणादिरहितैस्तैरेव ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महापार्श्वपर्वते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उत्तरांश्रेष्ठां ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रधानतःप्रधानैर्वेदमंत्रैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
पातालैःविद्युद्वदतिचपलैर्भमणादिघटितैःगीतनृत्यक्रियामानविशेषैः

॥ ३३॥३४॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भवच्छंदंभवदिच्छां ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रवृत्ताप्सरसःपदार्थाग्निनयोवाक्यार्थाग्निनयश्चयत्रवर्तेतत्प्रवृत्तं तद्वियाःअप्सरसः

अथतेराक्षसाःसर्वेयेभिरक्षंतिपद्मिनीम् ॥ प्रत्युत्थिताभगवंतंमणिभद्रपुरोगमाः ॥ ३३ ॥ सतान्प्रत्यर्चयामासराक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ निवेदयतमांसि
प्रंधनदायेतिचाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ तेराक्षसास्तथाराजन्भगवंतमथाब्रुवन् ॥ असौवैश्रवणोराजास्वयमाग्रातिर्तेतिकम् ॥ ३५ ॥ विदितोभगवानस्यकार्यमा
गमनस्ययत् ॥ पश्यैनत्वंमहाभागंज्वलंतंमिवंतेजसा ॥ ३६ ॥ ततोवैश्रवणोभ्येत्यअष्टावक्रमनिंदितम् ॥ विधिवत्कुशलंपृष्ट्वाततोब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सु
खंप्राप्तोभवान्कच्चित्किंवामत्तंश्चिकीर्षति ॥ ब्रूहिसर्वंकरिष्यामियन्मांवक्ष्यसिवैद्विज ॥ ३८ ॥ भवनंप्रविशत्वंमेयथाकामंद्विजोत्तम ॥ सत्कृतःकृतकार्यश्च
भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ ३९ ॥ प्राविशद्भवनंस्ववैगृहीत्वातंद्विजोत्तमम् ॥ आसनंस्वंददौचैवपाद्यमर्घ्यतथैवच ॥ ४० ॥ अथोपविष्टयोस्तत्रमणिभद्रपुरोग
माः ॥ निपेदुस्तत्रकौवेरायक्षगंधर्वकिन्नराः ॥ ४१ ॥ ततस्तेषांनिषण्णानांधनदोवाक्यमब्रवीत् ॥ भवच्छंदंसमाज्ञायनृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ ४२ ॥ आतिथ्यं
परमंकार्यंशुश्रूषाभवतस्तथा ॥ संवर्ततामित्युवाचमुनिर्मधुरयागिरा ॥ ४३ ॥ अथोर्वरामिश्रकेशीरंभाचैवोर्वशीतथा ॥ अलंबुषाघृताचीचन्नित्राचित्रांय
दारुचिः ॥ ४४ ॥ मनोहरासुकेशीचसुमुखीहासिनीप्रभा ॥ विद्युताप्रशमीदांताविद्योतारत्तिरेवच ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्चवैवद्व्यःप्रवृत्ताप्सरसःशुभाः ॥
अवाद्यंश्चगंधर्वावाद्यानिविविधानिच ॥ ४६ ॥ अथप्रवृत्तेगांधर्वेदिव्येकृषिरुपाविशत् ॥ दिव्यंसंवत्सरंतत्रारमतैषमहातपाः ॥ ४७ ॥ ततोवैश्रवणोराजा
भगवंतमुवाचह ॥ साग्रःसंवत्सरोजातोविप्रेहतवपश्यतः ॥ ४८ ॥ हार्योयंविषयोब्रह्मन्गांधर्वोनामनामतः ॥ छंदतोवर्ततांविप्रयथावदतिवाभवान् ॥ ४९ ॥
अतिथिःपूजनीयस्त्वस्मिदंचभवतोगृहम् ॥ सर्वमाज्ञाप्यतामाशुपरवंतोवयंत्वयि ॥ ५० ॥ अथवैश्रवणंप्रीतोभगवान्प्रत्यभाषत ॥ अर्चितोस्मियथान्यायंग
मिष्यामिधनेश्वर ॥ ५१ ॥ प्रातोस्मिसदृशंचैवतवसर्वधनाधिप ॥ तवप्रसादाद्भगवन्महर्षेश्वमहांत्मनः ॥ ५२ ॥ नयोगादद्ययास्यामिद्विमानृद्धिमानृद्धिमानृ
व ॥ अथनिष्क्रम्यभगवान्प्रययावुत्तरामुखः ॥ ५३ ॥ कैलासमंदरंहैमंसर्वाननुचचारह ॥ तानतीत्यमहाशैलान्कैरातंस्थानमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

प्रवृत्ताप्सरसः मध्यमपदलोपीसमासः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ हार्यःहरतीतिहार्यः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ भगवान्अष्टावक्रः उत्पत्तिचनिरोधंचभूतानामागतिगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाय्योभगवानिति दिव्यै
र्भोगैरजितोपि सर्वज्ञोपि वदान्यकन्यालाभार्थं दिगंतं प्रतिगत इति अहो कष्टं कामपि शाचोर्दुर्जय इति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ दृष्टिरुपचयस्तद्वान् ऋद्धिः संपत्तद्वान् ॥ ५३ ॥ कैरातं किरातवेषधारिणो महादेवस्य ॥ ५४ ॥

धरणीमवतीर्येत्यनेनाकाशमार्गेणाष्टावक्रो गच्छतीति गम्यते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ सम इतरदिग्देवताः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ उत्तरादिष्ठात्रीतुदेवतामुख्या
 प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसानतः ॥ धरणीमवतीर्याथ पूतात्मा सौ तदा भवत् ॥ ५५ ॥ सतं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ॥ समेन भूमिभागेन ययौ प्री
 तिपुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ ततोपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् ॥ सर्वतुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ तत्राश्रमप
 दं दिव्यं ददर्श भगवानथ ॥ ५८ ॥ शैलांश्च विविधाकारान्कांचनान् रत्नभूषितान् ॥ मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपि सुरम्याणि प
 श्यतः सुबहून्यथ ॥ भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ६० ॥ सतत्र कांचनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृह्णन् ॥ ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ६१ ॥ महांतो
 यत्र विविधामणिकं चनपर्वताः ॥ विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ ६२ ॥ मंदारपुष्पैः संकीर्णतथामंदाकिनीं नदीम् ॥ स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रै
 र्भूमिश्च भूषिताः ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ॥ मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नैर्विभूषितैः ॥ ६४ ॥ मनोदृष्टिहरैरम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ऋषिभि
 र्वावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवाच्चिताकुत्रवासो भवेदिति ॥ अयं द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततो ब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिं समनुप्राप्तमभिजा
 नंतु ये त्रैव ॥ अथ कन्याः परिवृता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानारूपाः सप्तविभो कन्याः सर्वामनोहराः ॥ यांयामपश्यत्कन्यावैसासा तस्य मनोऽहरत् ॥
 ॥ ६८ ॥ न च शक्तो वारयितुं मनो स्याथावसीदति ॥ ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्यधीमतः ॥ ६९ ॥ अयं तं प्रमदाः प्रादुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ संचतासां सु
 रूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ॥ ७० ॥ कौतूहलं समाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ तत्रापश्य ज्जरायुक्तामरजो वरधारिणीम् ॥ ७१ ॥ वृद्धां पर्यंकमासीनां सर्वाभरणभू
 षिताम् ॥ स्वस्तीतितेन चैवोक्ता सा स्त्री प्रत्यं वदत्तदा ॥ ७२ ॥ प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्य तामित्युवाच ह ॥ अष्टावक्र उवाच सर्वाः स्वानालयान्यां तु एकामा
 मुपतिष्ठतु ॥ ७३ ॥ प्रज्ञाताया प्रशांताया शेषा गच्छंतु च्छंदतः ॥ ततः प्रदक्षिणी कृत्य कन्यास्तास्तदृषितदा ॥ ७४ ॥ निश्चक्र मुर्गहात्तस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत् ॥
 अथ तां संविशन् प्राह शयने भास्वरे तदा ॥ ७५ ॥ त्वयापि सुप्यतां भद्रे रुजनीत्यतिवर्तते ॥ संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ॥ ७६ ॥ द्वितीये शयने दिव्ये संवि
 वेशमहाप्रभे ॥ अथ सा वेपमानां गीनिमित्तं शीतजंतदा ॥ ७७ ॥

ऽष्टमीसैव जरायुक्ता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्रज्ञाता अत्यंतं ज्ञानवती प्रशांतानिर्जितचित्ता ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अथेति अतिवृद्धाया अपि स्त्रिय इयं गतिः किमु वक्तव्यं युवत्या अथैर्यमिति ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ उपागूहत् आलिङ्गितवती ॥ ७९ ॥ अकामतोऽनिच्छातः स्वभावत इत्यर्थः पुरुषतः पुरुषं प्राप्य स्त्रीणां धृतिर्यैर्यन्यापरकीयास्ति पुंयोगे स्त्रीणां धृतिः स्वकीया सर्वथानास्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥ प्रलुप्तः कामु
कोभव ॥ ८१ ॥ उपगूह आलिङ्गत् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अनभिज्ञोऽप्रीतिमान् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ एकारतिशीलेति शेषः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ लीलायन्त्यः लीलारति
व्यपदिश्यमहर्षेर्वैशयनं व्यवरोहत् ॥ स्वागतेनागतां तां तु भगवानभ्यभाषत ॥ ७८ ॥ सोपागूहदुजाभ्यां तु ऋषिप्रीत्यानरर्षभ ॥ निर्विकारमृषिचापिकाष्ठकु
ज्योपमंतदा ॥ ७९ ॥ दुःखिताप्रेक्ष्यसंजल्पमकार्षीद्विषिणा सह ॥ ब्रह्मन्नकामतो न्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ॥ ८० ॥ कामेन मोहिता चाहं त्वां भजंती भजस्व मा
म् ॥ प्रलुप्तो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ॥ ८१ ॥ उपगूह च मां विप्रकामार्ता हं भृशं त्वयि ॥ एतद्धितवधर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम् ॥ ८२ ॥ प्रार्थितं दर्शनादेव
भजमानां भजस्व माम् ॥ मम चेदं धनं सर्वं यच्चान्यदपि पश्यसि ॥ ८३ ॥ प्रभुस्त्वं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ सर्वान् कामान्विधास्यामिरमस्व सहितो मया ॥ ८४ ॥
रमणीयेव नेविप्रसर्वकामफलप्रदे ॥ त्वद्वशाहं भविष्यामिरस्यसे च मया सह ॥ ८५ ॥ सर्वान् कामानुपाश्रीमो ये दिव्याये च मानुषाः ॥ नातः परं हि नारीणां विद्यते
च कदाचन ॥ ८६ ॥ यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धिनः फलम् ॥ आत्मच्छंदेन वर्तते नार्यो मन्मथचोदिताः ॥ ८७ ॥ न च दह्यति गच्छत्यः सुतसैरपि पांसुभिः ॥
अष्टावक्र उवाच परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ॥ ८८ ॥ दूषितं धर्मशास्त्रज्ञैः पस्दाराभिर्मर्शनम् ॥ भद्रे निर्वेषुकामं मां विद्विसत्येन वै शपे ॥ ८९ ॥ विषये
ष्वनभिज्ञो हं धर्मार्थं किल संततिः ॥ एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ॥ ९० ॥ भद्रे धर्मविजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ख्युवाच नानिलोप्रिर्न
वरुणो न चान्ये त्रिदशाद्विज ॥ ९१ ॥ प्रियाः स्त्रीणां यथा कामोरतिशीला ह्योषितः ॥ सहस्रे किल नारीणां प्राप्येते का कदाचन ॥ ९२ ॥ तथा शतसहस्रेषु यद्विका
चित्पतिव्रता ॥ नैवा जानंति पितरं न कुलं न च मातरम् ॥ ९३ ॥ न भ्रातृन् न च भर्तारं न च पुत्रान् न देवरान् ॥ लीलायन्त्यः कुलं प्रतिकूलानीव सरिद्धराः ॥ दोषान्सर्वा
श्रमत्वाशु प्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥ भीष्म उवाच ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ॥ आस्यतां रुचितश्छंदः किंच कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ९५ ॥ सांख्यी प्रो
वाच भगवन् द्रक्ष्यसे देशकालतः ॥ वसता वन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ९६ ॥ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच सतथेति युधिष्ठिर ॥ वत्स्ये हं यावदुत्साहो भवत्यानात्र
संशयः ॥ ९७ ॥ अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयादितां ॥ चिंतां परमिकां भोजे संतप्त इव चाभवत् ॥ ९८ ॥

आत्मनश्छंद्यः अभाषत नैता इत्यादिसार्धश्लोकं ॥ ९४ ॥ एकाग्रः स्त्रीदोषान् अनुसंदधानः स्त्रियं प्रति आस्यतां तूष्णीं स्थीयतां रुचितः रुचिप्राप्य छंदः इच्छा भवतीति अभाषत त्वं रुचिज्ञात्वा भविष्यसि
अहं त्वरुचिज्ञो न त्वां स्पृष्टुमिच्छामीति भावः एवमपि यत्कार्यं कर्तव्यं तव तन्मे ब्रवीहि ॥ ९५ ॥ द्रक्ष्यसे स्पर्शसुखं ज्ञास्यसे ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

रूपेविरागितावैराग्यवतीदृष्टिर्नारमत्नरेवे ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥
अथ साखीत्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं कुत्सिताया जीर्णाया अपि स्त्रियाः करस्पर्शमात्रेण विरक्तोऽपि विज्ञानवानप्यष्टावक्रोऽतीतकालं न बुबुधेका कथायुवत्यारतिसक्ता मूढा गतमायुरवभोत्स्यं त इति ॥ १ ॥ अभ्यमृक्ष

यद्यदंगं हि सोपश्यत्तस्याविप्रर्षभस्तदा ॥ नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टीरूपविरागिता ॥ ९९ ॥ देवतेयं गृहस्यास्य शापात्किं नु विरूपिता ॥ अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं
सहसामया ॥ १०० ॥ इति चिंता विविक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ॥ व्यगच्छत्तदहः शेषं मनसा ध्याकुलेन तु ॥ १०१ ॥ अथ साखीतथोवाच भगवन्पश्य वैर
वेः ॥ रूपं संध्याभ्रसंरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ २ ॥ स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ॥ उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥ इति श्रीमहा
भारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० अष्टावक्रादिकं संवादे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच अथ साखी
तमुवाच बाढुमेवं भवत्विति ॥ तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अनुज्ञाता च मुनिनां सांख्येन महात्मना ॥ अथास्य तैलेनांगानि सर्वाण्येवाभ्यमृ-
क्षत ॥ २ ॥ शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपगमत् ॥ भद्रासनं ततश्चित्रं कपिरन्वगमन्नवम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन् भद्रासने तदा ॥ स्नापयामां
स शनैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ॥ ४ ॥ दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ स तेन सुसुखोष्णेन तस्याहस्तसुखेन च ॥ ५ ॥ व्यतीतारजनीं कृत्स्नां नाजानत्संम-
हाव्रतः ॥ तत उध्यायसमुनिस्तदा परमविस्मितः ॥ ६ ॥ पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोपश्यदुदितं दिवि ॥ तस्य बुद्धिरियं किंतु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ अथोपास्य सहस्रां
शुकिं करोमीत्युवाच तां ॥ सा चामृतरसप्रस्रव्यं क्रपेरन्नमुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ॥ व्यगमच्चाप्यहः शेषं ततः संध्यागमत्युनः ॥ ९ ॥
अथ साखी भगवंतं सुप्यतामित्यचोदयत् ॥ तत्र वैशयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक्कैव तथा सुप्तौ साखी स च मुनिस्तदा ॥ तथार्धरात्रे साखी तु शयनं
तदुपागमत् ॥ ११ ॥ अष्टावक्र उवाच न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति ॥ उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वयं वै विरुभस्व च ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच सा तदा तेन
विप्रेण तथा तेन निवर्तिता ॥ स्वतंत्रास्मीत्युवाच र्षिर्न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ १३ ॥

त अभ्यंजितवती ॥ २ ॥ उत्सादितः चालितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नाजानत् न ज्ञातवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ न प्रभूतं चकार पूर्णमिति नाभ्यवददित्यर्थः स्पर्शासक्तो गतां रात्रिं निवसत् सक्तो गतं दिनमपि नाबुध्यतेति
भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सेति स्वातंत्र्यान्मम न तव पारदार्यदोषोऽस्तीत्यर्थः धर्मच्छलं परपुरुषप्रलोभनं ॥ १३ ॥

नास्तीति अप्रदत्तांत्वांकामयेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ दोषाःकामक्रोधादयः यथेच्छकंस्वैरिणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वतंत्रांआत्मप्रदानेइतिशेषः योधर्मःपाणिग्रहणादिसंस्कारःमयिमन्त्रिमित्तंसो
स्तु ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विजहिमामानाशय ॥ २२ ॥ यथेति अहंआत्मदृष्टांतेनत्वांस्मरानुरांवेदित्वमपिस्वदृष्टांतेनमांतथाभूतंविद्धीतिभावः तुभ्यंतवसंगमश्रद्धेतिउभयत्रशेषः कितस्यमयाकन्या
र्थिनाप्रार्थितस्यतत्कर्तृकाइयंजिज्ञासाममपरीक्षाकिमयंसाधुरसाधुर्वेतिउतकिनेतिकाकुः विघ्नएवायंकिनभवेत्अपितुविघ्नएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ विघ्नत्वमेवाह आश्चर्यमिति पूर्वअतिजीर्णत्वेनदृष्ट्वापुनःकन्येवदृ
अष्टावक्रउवाच नास्तिस्वतंत्रतास्त्रीणामस्वतंत्राहियोषितः ॥ प्रजापतिमतंत्येतन्नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ ह्युवाच बाधतेमैथुनंविप्रममभ
क्तचपश्यवै ॥ अधर्मप्राप्त्यसेविप्रयन्मांत्वंनाभिनंदसि ॥ १५ ॥ अष्टावक्रउवाच हरंतिदोषजातानिनरंजातंयथेच्छकम् ॥ प्रभवामिसदाधृत्या
भद्रेस्वशयनंव्रज ॥ १६ ॥ ह्युवाच शिरसाप्रणमेविप्रप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ भूमौनिपतमानायाःशरणंभवमेनघ ॥ १७ ॥ यदिवादोषजातंत्वं
परदारेषुपश्यसि ॥ आत्मानंस्पर्शयाम्यद्यपाणिगृह्णोष्वमेद्विज ॥ १८ ॥ नदोषोभविताचैवसत्येनैतद्वीव्यहम् ॥ स्वतंत्रांमांविजानीहियोऽधर्मःसोस्तुवैमयि ॥
त्वय्यावेशितचित्ताचस्वतंत्रास्मिभजस्वमाम् ॥ १९ ॥ अष्टावक्रउवाच स्वतंत्रात्वंकथंभद्रेब्रूहिकारणमत्रवै ॥ नास्तित्रिलोकेस्त्रीकाचिद्यावैस्वातंत्र्य
मर्हति ॥ २० ॥ पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने ॥ पुत्राश्चस्थांविरेकालेनास्तिस्त्रीणांस्वतंत्रता ॥ २१ ॥ ह्युवाच कौमारंब्रह्मचर्यमेकन्यैवास्मिन्
संशयः ॥ पत्नींकुरुष्वमांविप्रश्रद्धांविजहिमाम् ॥ २२ ॥ अष्टावक्रउवाच यथाममंतथातुभ्यंतथातुभ्यंतथामम ॥ जिज्ञासेयमृषेस्तस्यविघ्नःसत्यं
नकिंभवेत् ॥ २३ ॥ आश्चर्यंपरमंहीदंकिंतुश्रेयोहिमेभवेत् ॥ दिव्याभरणवस्त्राहिकन्येयंमामुपस्थितां ॥ २४ ॥ कित्वस्याःपरमंरूपंजीर्णमासीत्कथंपुनः ॥ कन्या
रूपमिहाद्यैवंकिमिवात्रोत्तरंभवेत् ॥ २५ ॥ यथापरंशक्तिधृतेर्नव्युत्थास्येकथंचन ॥ नरोचतेहिव्युत्थानंसत्येनासादयाम्यहम् ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणिअनुशास०अष्टावक्रदिक्संवादेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच नविभेतिकथंसास्त्री
शापाच्चपरमद्युतेः ॥ कथंनिवृत्तोभगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ १ ॥

श्यतइतिमायारूपमाश्चर्यम् ॥ २४ ॥ एतदेवाह किमिति अत्रअस्मिन्विषयेकिंउत्तरंश्रेष्ठतरं पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागःउतएतस्याःस्वीकारःकर्तव्यइतिभावः ॥ २५ ॥ स्वमतमाह यथेति शक्तिःकामदमन
सामर्थ्यं धृतिःपूर्वप्राप्तस्यात्यागः तदुभयंभूत्वानव्युत्थास्येअस्याःस्वीकारंनकरिष्ये व्युत्थानंधर्मातिक्रमं ममनरोचतेकिंतुसत्येनासादयाम्यहं दारानितिशेषः ॥ २६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठी
येभारतभवदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ नविभेतीति ॥ १ ॥

विकुरुषेऽन्यथान्यथाकरोषि ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमानलिप्सया ॥ २ ॥ यावापृथिव्योः दिविपृथिव्यांचयत्रस्थीयतेतत्र एषाकाम्यास्त्रीपुंसयोः अन्योन्याभिलाषरूपाइच्छास्ति मोक्षादन्यन्निष्कामंपदं नास्ती

भीष्मउवाच अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तारूपं विकुरुषेकथम् ॥ नचानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥ ह्युवाच यावापृथिव्योर्यत्रैषाकाम्या ब्राह्मणसत्तम ॥ शृणुष्यावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३ ॥ जिज्ञासेयं प्रयुक्तामेस्थिरीकर्तुं तवानघ ॥ अव्युत्थानेन ते लोकाजिताः सत्यपराक्रम ॥ ४ ॥ उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलंचते ॥ स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५ ॥ तुष्टः पितामहस्तेर्घतूया देवाः सवासवाः ॥ सत्वं येन च कार्येण संप्रप्तो भगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितं स्तेनविप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ॥ तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७ ॥ क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति ॥ कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्रपुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८ ॥ काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतं मुत्तमम् ॥ अनतिक्रमणीया सा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९ ॥ गच्छ स्वसुकृतं कृत्वा किंचान्यच्छोतुमिच्छसि ॥ यावद्ववोमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथा तंथम् ॥ १० ॥ ऋषिणा प्रसादिता त्वस्मितं वहेतोर्द्विजर्षभ ॥ तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सविप्रः प्राजलिः स्थितः ॥ अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२ ॥ गृहमागत्य विश्रांतः स्वजनं परिपृच्छ च ॥ अथ गच्छ च तं विप्रं न्यायतः कुरु नंदन ॥ १३ ॥ पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वे तन्निर्दर्शनम् ॥ प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतैर्नांतरात्मना ॥ १४ ॥ भवता समनुज्ञातः प्रास्थितो गंधमादनम् ॥ तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १५ ॥ तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ॥ श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ १६ ॥ तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे ॥ नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच अष्टावक्र स्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ॥ कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्या परमशोभनाम् ॥ उवासमुदितस्तत्र स्वाश्रमे विमतज्वरः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि ० अष्टावक्रं दिक्संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

त्यर्थः ॥ ३ ॥ मेमया तवत्वां ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ साकाम्याऽनतिक्रमणीया ॥ ९ ॥ १० ॥ ऋषिणा वदान्येन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथा कृषिकृत्नामेव राजदेयं भवत्येवं स्त्री मतामेव दैवं पित्र्यं च ऋणमापतति स्त्रीमत्त्वं तु कामकृतं च न वै धर्मितिरुक्त्यभावेऽयं कस्यापि ऋणी न भवतीति प्रवृत्तार्थः ॥ १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवंगार्हस्थ्यहेतुकाममुक्तागृहस्थोचितानुदानधर्मान्वक्तुं श्रोतुं पात्रादिगुणान्पृच्छति किमित्यादिना ब्राह्मणं ब्रह्मविदं लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दंडादिलिङ्गवंतं ॥ १ ॥ स्ववृत्तिजीवनार्थं स्वोचितां वृत्तिं अभिपन्नाय शरणीकुर्वते लिङ्गी अलिङ्गी वा स्वधर्मसेवीयः स एव तपस्वी पात्रं चेत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वधर्मनिष्ठत्वं पात्रगुणमुक्ताश्रद्धावत्त्वं दातुं गुणमाह श्रद्धयेति द्वाभ्यां अपूतोऽपि परया श्रद्धयायदि प्रयच्छति तर्हि तस्य दातुं पूतत्वप्रयुक्तः को दोषः स्यात्तत्र वद ॥ ३ ॥ श्रद्धेति श्रद्धेवाऽस्य पूतत्वं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ नेति श्रद्धेव पूतत्वकर्त्रोचेत्कव्ये पात्रपरीक्षणविधेया स्यादित्याशयः ॥ ५ ॥ देवानां समूहाद्देवात् श्रद्धादिभ्य इत्यर्थः हव्यं दैवं कर्म सिध्यति फलदं भवति ननु ब्राह्मणगुणादिति भावः इज्यंते देवा इति शेषः दैवं कर्म देवानुपहादेव पूर्णं भवति श्रद्धामात्रप्रियत्वाद्देवानामिति भावः ॥ ६ ॥ पित्र्यंतु कर्म ब्राह्मणानुपहादेव पू

युधिष्ठिर उवाच किमाहुर्भरतश्रेष्ठपात्रं विप्राः सनातनाः ॥ ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने चेतसा यच्च ॥ देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच श्रद्धया परयाऽपूतोऽपि प्रयच्छेद्विजातये ॥ हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच श्रद्धापूतो न रंस्तात दुर्दातोऽपि न संशयः ॥ पूतो भवति सर्वत्र किमु तत्त्वं महाद्युते ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ॥ कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिध्यति ॥ देवप्रसादादिज्यंते यजमानैर्न संशयः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणान् भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ॥ मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान् संबंधी वा यथा भवेत् ॥ तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८ ॥ भीष्म उवाच कुलीनः कर्मकृद्द्वैद्यस्तथैवाप्यानृशंस्यवान् ॥ ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ये त्रयः ॥ ९ ॥ तत्रे मं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ॥ पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १० ॥

र्णं भवतीति तत्रानुग्रहकर्तारितपो बलमावश्यकमित्याशयेनाह ब्राह्मणानिति लोकेषु पितृपितामहादिषु पूजनीयेषु ब्रह्मिष्ठेष्वेव ब्राह्मण्यमस्तीति विद्यादित्यर्थः अग्निमुखा वैदेवाः पाणिमुखाः पितर इत्याश्वलायनो दालतश्रुतेः श्रौतः स्मार्तौ दुर्योवाग्निः स्वतः शुद्धो देवांस्तर्पयति पाणिस्तु सत्कर्मवानेकपितृस्तर्पयितुं शक्नोति नान्यथेतिकव्येष्ववश्यकी पात्रपरीक्षेति भावः ॥ ७ ॥ कथं केन हेतुनाऽपूर्वादीनां पंचानां पात्रत्वमिति प्रश्नार्थः ॥ ८ ॥ उत्तरे तु त्रयः अपूर्वसंबंधितपस्विनः कुलीनत्वादिगुणसमकयुक्ता एव पात्रत्वं भजंते परिशेषात् यज्ञशीलविद्वांसौ कर्मकृद्द्वैद्यपदोदितौ कुलीनत्वादिगुणपंचकयुक्ता एव एतेषां गुणानामभावे पात्रत्वं न कस्यापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदेव वशिष्टसंस्तुत्याद्ब्रह्मयति तत्रेति तेजसां तेजस्विनां सर्वज्ञानमिति यावत् ॥ १० ॥

नेष्टुःपांसुपिंडः त्रिभिरेववृत्तिः जीवनंयस्यांसां ब्राह्मीसंपत्तस्यां त्रिवृत्यां याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरेवजीवतिसमहान् एतेनकुलीनत्वंवैद्यत्वंचसंगृहीतम् ॥११॥ न्हीमत्त्वक्रजुत्वंशीलपदेनसंगृह्णाति सर्वेचेति ॥ १२ ॥ आनृशंस्यंकर्मरुत्वंचसंगृह्णाति अधीयानइति सत्यंयज्ञादिकमव्यभिचरितफलंकर्मनचरतेनकरोति ॥ १३ ॥ अश्वमेधेति सत्यसंपहः एतेषांगुणानामेकतमस्याप्यभावेपात्रत्वंनभवतीतिचतुर्णां मपिमतं ननुचत्वारिपृथङ्मतानि उपक्रमेतेजसांमतमित्येकवचनादंतेचविसंवादादर्शनादितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्रतिनःब्रह्मचारिणः कथंतत्सुकृतमितितदीयव्रतनाशात्स्वीयंश्राद्धंदुप्यतिनवेतिप्रश्नः

पृथिव्युवाच यथामहार्णवेक्षितःक्षिप्रंनेष्टुर्विनश्यति ॥ तथादुश्चरितंसर्वंत्रिवृत्यांचनिमज्जाति ॥ ११ ॥ काश्यपउवाच सर्वेचवेदाःसहषड्विरंगैः सांख्यपुराणंचकुलेचजन्म ॥ नैतानिसर्वाणिगतिर्भवन्तिशीलव्यपेतस्यनृपद्विजस्य ॥ १२ ॥ अग्निरुवाच अधीयानःपंडितंमम्यमानोयोविद्यंयाहन्ति यशःपरेषां ॥ प्रभ्रश्यतेसौचरतेनसत्यंलोकास्तस्यत्यंतवंतोभवन्ति ॥ १३ ॥ मार्कण्डेयउवाच अश्वमेधसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतम् ॥ नाभिजानामिय यस्यसत्यस्यार्थमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तातेजग्मुराशुचत्वाशेमिततेजसः ॥ पृथिवीकाश्यपोऽग्निश्चप्रकृष्टायुश्चभार्गवः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदितेब्राह्मणालोकेव्रतिनोभुंजतेहविः ॥ दत्तंब्राह्मणकामायकथंतत्सुकृतंभवेत् ॥ १६ ॥ भीष्मउवाच आदिष्टिनोयेराजेंद्रब्राह्मणावेद पारगाः ॥ भुंजतेब्रह्मकामायव्रतलुभाभवन्तिते ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनेकांतंबहुद्वारंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ किंनिमित्तंभवेदत्रतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच अहिंसासत्यमक्रोधआनृशंस्यंदमस्तथा ॥ आर्जवंचैवराजेंद्रनिश्चितंधर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ येतुधर्मं प्रशंसंतश्चरन्तिपृथिवीमिमां ॥ अनांचरंतस्तद्धर्मसंकरेभिरताःप्रभो ॥ २० ॥ तेभ्योहिरण्यंरत्नंवागामश्वंवाददातियः ॥ दशवर्षाणिविष्टांसभुंक्तेनिरयमास्थितः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ आदिष्टंद्वादशवर्षाणिब्रह्मचर्यंचरेतिगुर्वदिशस्तद्वंतः भोक्तुरेववेतंतुप्यते ननुदाताप्रत्यवैति अपितु कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाःपंचाग्निब्रह्मचारिणः पितृमातृपराश्वैवब्राह्मणाःश्राद्धसंपदइति व्रतस्थमपि दौहित्रंश्राद्धेयत्वेनभोजयेदितिचस्मरणात्पुण्यभागेवभवतीतिभावः एतेनश्राद्धादन्यत्रलोभादिप्रदर्शनेनपरव्रतनाशयतोदानेपि किंचिद्वैगुण्यंजायतइतिगम्यते अतएव मनसापात्रमुद्विश्यजलमध्येजलंक्षिपेत् दातातत्फलमामोतिप्रतिपाहीनदोषभागितिपात्रादरार्थंकल्पांतरंस्मर्यते अन्यथैतन्नस्मर्येतनाप्येवंयुधिष्ठिरेणाशंक्येतेतिदिक् ॥ १७ ॥ अंतोनिष्ठा अनेकांतंअनेकफलाकारमित्यर्थः पात्रगुणानामनंतत्वात्केगुणानियमेनपात्रतायानिमित्ततानेवसंक्षेपेणब्रूहीतिप्रश्नार्थः ॥ १८ ॥ उत्तरमाहत्रिभिः अहिंसेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मेदादीनांसविष्टांभुंकेइतिसंबंधः मेदागोमहिष्यादीनांमृतानांमांसमश्वतः पुल्कसाःयेब्राह्मणादीनपिस्वभावादेवहिंसन्ति अन्तेवसायिनश्चर्मकारादयः कृतमकृतंवापरकीयंपापंकर्मयेप्रकाशयन्तिब्राह्मणादयो पितेमेदादितुल्याएवेतितेषामपोतिपदार्थः ॥ २२ ॥ वैश्वदेवंतत्संबन्धिनंहंतकारं ब्रह्मचारिणेइतिसंन्यासिनोप्युपलक्षणम् यतिश्चब्रह्मचारीचपकान्स्वामिनावुभाविस्मृतेः अशुभानितिच्छेदः ॥ २३ ॥ परं

मेदानांपुल्कसानांचतयैवांतेवसायिनाम् ॥ कृतंकर्मकृतंवापिरागमोहेनजल्पतां ॥ २२ ॥ वैश्वदेवंचयेमूढाविप्रायब्रह्मचारिणे ॥ ददतेनेहराजेंद्रतेलोकान्भुं
जतेऽशुभान् ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंपरंब्रह्मचर्यंचकिंपरंधर्मलक्षणं ॥ किंचश्रेष्ठतमंशौचंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ २४ ॥ भीष्मउवाच ब्रह्मच
र्यात्परंतातमधुमांसस्यवर्जनं ॥ मर्यादायांस्थितोधर्मःशमश्चैवास्यलक्षणं ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरउवाच कस्मिन्कालेचरेद्धर्मंकस्मिन्कालेर्यमाचरेत् ॥ क
स्मिन्कालेसुखीचस्यात्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच कल्यमर्थनिषेवेतततोधर्ममनंतरं ॥ पश्चात्कामनिषेवेतनचगच्छेत्संगितां ॥ २७ ॥
ब्राह्मणांश्चैवमन्येतगुहंश्चाप्यभिपूजयेत् ॥ सर्वभूतानुलोमश्चमृदुशीलःप्रियंवदः ॥ २८ ॥ अधिकारेयदनृतंयच्चराजसुपैशुनं ॥ गुरोश्चालीककरणंतुल्यंत
द्वहहृत्यया ॥ २९ ॥ प्रहरेन्ननरेद्रेषुनहन्याद्वांतयैवच ॥ भ्रूणहत्यासंमंचैवउभयंयोनिषैवते ॥ ३० ॥ नाग्निंपरित्यजेज्जातुनचवेदान्परित्यजेत् ॥ नचब्राह्मण
माक्रोशेत्समंतद्वहहृत्यया ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशाःसाधवोविप्राःकेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ कीदृशानांचभोक्तव्यंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३२ ॥
भीष्मउवाच अक्रोधनाधर्मपराःसत्यनित्यादमेरताः ॥ तादृशाःसाधवोविप्रास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३३ ॥ अमानिनःसर्वसहादृढार्थाविजितेंद्रियाः ॥ स
र्वभूतहितामैत्रास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३४ ॥ अलुब्धाःशुचयोवैद्याहीमंतःसत्यवादिनः ॥ स्वकर्मनिरतायेचतेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३५ ॥ सांगांश्चचतुरोवेदा
नधीतेयोद्विजर्षभः ॥ षड्भ्यःप्रवृत्तःकर्मभ्यस्तंपात्रंमृषयोविदुः ॥ ३६ ॥ यत्त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ सहस्रगुणमाप्नोतिगुणार्हायप्रदायकः ॥
॥ ३७ ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यांवृत्तेनशीलेनचसमन्वितः ॥ तारयेतकुलंसर्वमेकोपीहद्विजर्षभः ॥ ३८ ॥

श्रेष्ठं ॥ २४ ॥ शमःविषयेभ्यइंद्रियाणांनिवृत्तिरेतदेवश्रेष्ठतरंशौचंधर्मस्यलक्षणंमर्यादांतर्गतम् ॥ २५ ॥ कल्यपूर्वाण्हे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
षड्भ्यःअनुपदोक्तैःमधुमांसवर्जनमर्याद्वापालनशौचैःसहाध्ययनयागदानेभ्यः तांन्यनुष्ठानुप्रवृत्तइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नशोचतिप्रतिपादयन् ॥ ३९ ॥ द्विजोत्तमः निर्दोषः एते पूर्वोक्ता गुणाश्च तत्रयदिलभ्यन्ते तर्हि तारयेतेति किमु ॥ ४० ॥ निशम्य ज्ञात्वा ईदृशपात्रप्राप्तौ समीपस्थस्याल्पगुणस्यातिक्रमेपि दोषो नास्तीति भावः ॥ ४१ ॥
इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ श्राद्धेति कालादौ विहितं विशेषमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ उपपत्तिभिः आदरादिभिर्युक्तः सन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्षुतं क्षुते

गामश्वं वित्तमन्त्रं वा तद्विधेः प्रतिपादयेत् ॥ द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्य भावेन शोचति ॥ ३९ ॥ तारयेत् कुलं सर्वमेकोपीह द्विजोत्तमः ॥ किमंगुणपुनरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४० ॥ निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतं ॥ दूरादानाथ्यसत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासः बहुप्राश्निके द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच श्राद्धकाले च दैवे च पित्र्ये च पितामह ॥ इच्छामीह त्वया स्यात्तं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच दैवंपौर्वाहिकं कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ॥ मंगलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः ॥ कालहीनं तु यद्दत्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ३ ॥ लघितं चावलीढं च कल्पिपूर्वं च यत्कृतम् ॥ रजस्वलाभिदृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४ ॥ अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ॥ परामृष्टं शुनाचैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५ ॥ केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ॥ रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६ ॥ निरोकारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ॥ दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७ ॥ परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ॥ दैवे पित्र्ये च सप्यते ॥ दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १० ॥ ये भागारक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतर्षभ ॥ अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणशृणु ॥ ११ ॥ यावन्तः पतिता न ॥ १३ ॥ चिकित्सका देव लकावृथानियमधारिणः ॥ सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नाहंति केतनं ॥ १४ ॥

नदूषितं ॥ ६ ॥ निरोकारेण अननुज्ञातेन शूद्रेण वा ॥ ७ ॥ परिभुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन् वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव ॥ ८ ॥ ९ ॥ आज्याहुतिपात्राभिधारणं विना ॥ १० ॥ विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते ॥ ११ ॥ पतिताः महापातकेन जातिबहिर्भूताः केतनं निमंत्रणं ॥ १२ ॥ श्वित्री श्वेतकुष्ठी कुष्ठी मंडलकुष्ठी यक्ष्महतो महारोगी अपस्मारी ग्रहयस्तः ॥ १३ ॥ देवलकादेवार्चनवृत्तिजीविनः दृथा नियमधारिणो दंभवंतः ॥ १४ ॥

वृषकाः कर्त्तव्यपराः कथकाः दयालापिनः योधकाः मल्लः ॥ १५ ॥ वृषलानां शूद्राणां होतारो याजकाः वृषलशिष्याः शूद्रदांसाः ॥ १६ ॥ अनुयोक्ता श्रुतकाध्यापकः अनुयुक्तः श्रुतकाध्येता ॥ १७ ॥
वर्णावरपरिग्रहः शूद्रापतिः ॥ १८ ॥ अनग्रयः श्रौतस्मार्तकर्मरहिताः ये चापेताः स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्तिताः कर्मणा देहदोषैश्च यो नितश्चैव कुत्सितः पतितांस्तान् विजानीयान्महापातकिनश्च ये इति स्ते
नपतिर्तृतीयमोक्तौ वाप्याहौ ॥ १९ ॥ गणपूर्वाभारतः पुत्रिकापूर्वपुत्राः अस्यामुत्पन्नः पुत्रो मदीय इति नियमेन यादीयते तस्यांच योजातः सपुत्रिकापूर्वपुत्रः सपितृगोत्राद्भूतो मानुगोत्रोपजीवित्वाजिभ्यः ॥ २० ॥
ऋणकर्ता दत्तव्यार्थं धनप्रयोक्ता कुसीदीनामा वार्धुषिकः समर्पधान्यमादाय महर्षयः प्रयच्छति सवैवार्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृत इति स्मृतिप्रसिद्धः ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाः स्त्रीजिताः स्त्रीपण्योपजीविनो च

गायनानर्तकाश्चैव पुवकावादकास्तथा ॥ कथका योधकाश्चैव राजन्नाहंति केतनं ॥ १५ ॥ होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ॥ तथा वृषलशिष्याश्चरा
जन्नाहंति केतनं ॥ १६ ॥ अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ॥ नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हितौ ॥ १७ ॥ अग्रणीर्यः कृतः पूर्ववर्णावरपरिग्रहः ॥
ब्राह्मणः सर्वविद्योपिराजन्नाहंति केतनं ॥ १८ ॥ अनग्रयश्च ये विप्रामृतनिर्यातकाश्च ये ॥ स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नाहंति केतनं ॥ १९ ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्च
गणपूर्वाश्च भारत ॥ पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हति केतनं ॥ २० ॥ ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः ॥ प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नाहंति केतनं ॥ २१ ॥
स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावतो भरतर्षभ ॥ अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हति केतनं ॥ २२ ॥ श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्र
हंपुनः ॥ २३ ॥ चीर्णव्रतागुणैर्युक्ता भवेयुर्येपि कर्षकाः ॥ सावित्रीज्ञाः क्रियावंतस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ २४ ॥ क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजं ॥ नत्वे
व वणिजं तात श्राद्धे च परिकल्पयेत् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्री च यो विप्रोग्रामवासी च यो भवेत् ॥ अस्तेन श्रुतिविज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २६ ॥ सावित्रीजपते य
स्तुत्रिकालं भरतर्षभ ॥ भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २७ ॥ उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितो दितः ॥ अहिंसश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्ष
मः ॥ २८ ॥ अकल्ककोत्थतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ संसर्गे भैक्षवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९ ॥

काण्डपृष्ठो वेश्यापतिः काण्डपृष्ठः सद्भिरेव निगद्यत इति यमेन व्याख्यातः अजपाः संख्यावदनहीनाः ॥ २२ ॥ अनुग्रहं निषिद्धानामपिकेन चिद्गुणेनाभ्यनुज्ञानं ॥ २३ ॥ २४ ॥ वणिजं वणिमृत्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
उदितः आढ्यः अस्तमितः दरिद्रः पूर्वाह्णेलाभकाले आढ्यः सद्यस्तस्य व्यये दरिद्रः एवं प्रातरलाभकाले अस्तमितः मध्याह्नेलाभे सति उदितः अल्पदोषो विद्वत्त्वादिविशेषगुणरहितः अदाता वा ॥ २८ ॥ अकल्ककः
अवांभिकः अपापो वा कल्कः पापे च दंभे चेतिकोशः अकल्क इति पाठे स्वेच्छया धर्माधर्मकल्पकः अतर्कः अहेतुकः शुष्कतर्कपरः संसर्गसंगत्यर्हेद्यद्देहाते भैक्षवृत्तिः ॥ २९ ॥

कितबोधनः ॥ ३० ॥ सर्वदेवतादिकं अतिथिरेव यस्य स सर्वातिथिः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवेदः क्लैव्यात् दीनभाषणेन मिथ्याशपथादिना वा ॥ ३२ ॥ अपवर्गे श्राद्धसमाप्तौ स्वीयमाण इति पाठे लज्जमानः युक्तं अस्तु स्वधेत्यादिवचनं गवानृतं अतः गोशपथस्य पापं ॥ ३३ ॥ सोमक्षयोदर्शः आरण्यं मृगादिमांसं च यदा प्राप्तं तदैव श्राद्धस्य कालः ॥ ३४ ॥ स्वधोच्यतामिति प्रदाना उक्ते अस्तु स्वधेति ब्राह्मणो वदेत् एवमुत्तरत्र मुदिता प्रीतिकरी पितृणामित्यर्थात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुण्येति पुण्याहं भवन्तो ब्रुवंत्विति यजमानेन प्रोक्ते ओं पुण्याहमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुः देवं सोंकारं ॥ ३७ ॥ देवे ओंकारस्थाने प्रीयन्ता देवताः पुण्याहमस्त्विति प्रतिवदेदित्य

अब्रवीत् कितवः स्तेनः प्राणि विक्रयिको वणिक् ॥ पश्चाच्च पीतवान्सोमं सराजन्केतनक्षमः ॥ ३० ॥ अर्जयित्वा धनं पूर्वदारुणैरपि कर्मभिः ॥ भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्सराजन्केतनक्षमः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनं ॥ अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लैव्यादुपार्जितं ॥ ३२ ॥ क्रियमाणे पवर्गे च यो द्विजो भरतर्षभ ॥ न व्याहरति यद्युक्तं तस्या धर्मो गवानृतं ॥ ३३ ॥ श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधिधृतं तथा ॥ सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै मुदिता भवेत् ॥ क्षत्रियस्यापि यो ब्रूयात्स्त्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३५ ॥ अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ॥ अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ३६ ॥ पुण्याहवाचनं देवं ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ एतदेव निरोंकारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ३७ ॥ वैश्यस्य देवेव कृतव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ कर्मणामानुष्येण विधिपूर्वकं तं शृणु ॥ ३८ ॥ जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत ॥ ब्रह्मक्षत्रे हि मंत्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९ ॥ विप्रस्य रशना मौं जीमोर्वीराज न्यगा मिनी ॥ बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्मा धर्मा विमौ शृणु ॥ ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पात्रकसंज्ञितः ॥ चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४१ ॥ नान्यत्र ब्राह्मणो श्रीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ॥ यवीयान् पशुर्हिसायां तु ल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ ४२ ॥ तथाराज न्यवैश्याभ्यां यश्रीयात्तु केतितः ॥ यवीयान् पशुर्हिसायां भागार्थं समवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ देवं वाप्यथवा पित्र्यं यो श्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ॥ अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्या धर्मो गवानृतं ॥ ४४ ॥

कृतं क्रियां अनुष्ठानकममिति यावत् वैश्यस्य च मंत्रोक्ता इत्यनुषंगः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रशना मेखला मौं जीमुं जमयी मौर्वी धनुर्ज्या बाल्वजी बल्वजस्तृणविशेषस्तन्मयी ॥ ४० ॥ धर्मो दातुः अधर्मः प्रीतिरिति तावुभौ शृणु तत्राधर्ममेव सामान्यत आह ब्राह्मणस्येति एककार्षापणार्थे अतः तत्तु ब्राह्मणस्य यावान धर्मो भवति स एव चतुर्गुणः क्षत्रियस्याष्टगुणो वैश्यस्य तावन्मात्रार्थो भवतीत्यर्थः सार्धं श्लोकः ॥ ४१ ॥ नेति यः पूर्वस्य निमंत्रयितुरश्रातिसज्यायान् परस्याश्नयवीयान् तत्र ब्राह्मणेन केतितः स न्यदियवीयान् भवेत्तर्हि दद्यात्पशुर्हिसायाः पूर्णपापं प्राप्नुयात् क्षत्रियादिना केतितः स न्यदियवीयान् स्यात्तर्हि प्राप्नुयात्पशुर्हिसायाः अर्धपापं प्राप्नुयादिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आशौचः जमनगरणाशौचवान् ॥ ४५ ॥ अर्थेनप्रयोजनेनतीर्थयात्राव्यपदेशेनजीविकाद्यर्थीयोधनंलिप्सेत्योवाकर्माथमेभिक्षादेहीत्यामंत्रयतिदातारमभिमुखीकरोतितस्यापिअनृतंगवानृतमेवस्मृतं ॥ ४६ ॥ वेदव्रतंचारित्रंचयेषांनास्तिते येनमंत्रवत्मंत्रयुक्तंयथास्यात्तथाश्राद्धेपरिविष्यतेतस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ भोजनपात्रेऽवशिष्टमुच्छेषःतेनसहितंपरिशेषंस्थान्यामवशिष्टंप्रतीक्षते येषांपाकपर्याप्तमेव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तद्भक्ताःचारित्रमेवभक्तोऽनंतद्वजीवनयेषांते तद्गृहाःतदेवगृहेरुयादौयेषांते बलंइहलोकेदोषाभिभवसामर्थ्यं अपाश्रयःपरलोकगमनालंबनं

आशौचोब्राह्मणोराजन्योश्रीयाद्वाह्मणादिषु ॥ ज्ञानपूर्वमथोलोभात्तस्याधर्मो गवानृतं ॥ ४५ ॥ अर्थेनान्येनयोलिप्सेत्कर्माथंचैवभारत ॥ आमंत्रयतिराजेंद्रतस्याधर्मो नृतं स्मृतम् ॥ ४६ ॥ अवेदं व्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ॥ मंत्रवत्परिविष्यते तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४७ ॥ युधिष्ठिर उवाच पित्र्यं वाप्यथवादैवं दीयते यत्पितामह ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥ ४८ ॥ भीष्म उवाच येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिं निवर्षकाः ॥ उच्छेषपरिशेषं हि तान् भोजय युधिष्ठिर ॥ ४९ ॥ चारित्रनिरताराजन्ये रुशाः रुशवृत्तयः ॥ अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५० ॥ तद्भक्तास्तद्गृहाराजस्तद्गृहास्तदपाश्रयाः ॥ अर्थिनश्च भवन्त्यर्थेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१ ॥ तस्करेभ्यः परेभ्यो वाग्नेभ्यो वा तार्तुयुधिष्ठिर ॥ अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२ ॥ अकल्कस्य विप्रस्य रौक्ष्यात्करकृतात्मनः ॥ वटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ ५३ ॥ हृतस्वाहृतदाराश्च ये विप्रादेशसंप्लवे ॥ अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५४ ॥ व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ॥ तत्समाप्त्यर्थं मिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ ५५ ॥ अत्युक्तांताश्च धर्मेणुपापंडुसमयेषु च ॥ रुशप्राणाः रुशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥ ५६ ॥ कृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ॥ स्पृहयन्ति च भुक्तान् तेषु दत्तं महाफलं ॥ ५७ ॥ तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ॥ अर्थिनः किंचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलं ॥ ५८ ॥ महाफलं विधिदाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ॥ निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हितच्छृणु ॥ ५९ ॥ गुर्वर्थमभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ॥ येनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ ६० ॥

अर्थेप्रयोजनेसत्येवार्थिनोभवंतिनसंपहार्थं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रौक्ष्यात्दारिद्र्यात् करेरुतः आत्मेबात्माजीवनमन्नं हस्तेगृहीतान्नस्यवटवःक्षुधार्ताःमह्यंदेहिमह्यंदेहीतियाचन्तेतेभ्योऽतिदरिद्रेभ्यः ॥ ५३ ॥ कृतेतिपाठेपिकृतं हिंसितंदूरीकृतं हृतमित्येवार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ चःपादपूरणार्थः पाषाणानांसमयोमर्यादायेषुधर्मेपुत्रत्रअत्युक्तांताःअत्यंतततोदूरेस्थिताः ॥ ५६ ॥ भुक्तानमेवस्पृहयन्तिनस्वादु अतएव नचतुर्थी स्वादुत्वेनानीप्सितत्वादनस्य किंतुगर्तापूरणंयथाकथंचित्कर्तव्यंतच्चस्यमेवैश्वरेणकर्तव्यमित्याशयवतइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अभयार्थंभयनिदत्तिरूपंप्रयोजनम् ॥ ६० ॥

अभिमर्शिनोजाराः प्रयोक्तारः हर्षाभिर्मर्शिनोर्दूताः ॥ ६१ ॥ परेषांदोषस्येतिशेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आशायाश्छेदमित्येकदेशानुबंगः कुर्वतीतिशेषः ॥ ६५ ॥ सूचकाः राजगाविषैशुन्यवादिनः सेतुः आर्यमर्यादा ॥ ६६ ॥ पाषंडाः वेदविरोधिनाः शाक्यादयः दूषकाः सतां निदकाः समयानां धर्मसंकेतानां प्रत्यवसिताः आरूढपतिताः ॥ ६७ ॥ विषमाः जनविरोधिनाव्यवहारादयो येषां ते ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ कृता

परदाराभिहर्तारः परदारांभिर्मर्शिनः ॥ परदारप्रयोक्तारस्तेवै निरयगामिनः ॥ ६१ ॥ ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ॥ सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ६२ ॥ प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ॥ अगाराणां च भेत्तारो नरानिरयगामिनः ॥ ६३ ॥ अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीं ॥ वंचयंति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ६४ ॥ वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ॥ मित्रच्छेदं तथा शार्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६५ ॥ सूचकाः सेतुभेत्तारः परदत्तपजीवकाः ॥ अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ६६ ॥ पाषंडादूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ॥ ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७ ॥ विषमं व्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु ॥ लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६८ ॥ दूतसंव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ॥ प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥ ६९ ॥ कृताशंकृतनिर्देशंकृतभक्तंकृतश्रमं ॥ भेदैर्ये व्यपकर्षंति ते वै निरयगामिनः ॥ ७० ॥ पर्यभ्रंति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ॥ उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ७१ ॥ वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ॥ वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७२ ॥ चातुराश्च म्यवात्याश्च श्रुतिबात्याश्च ये नराः ॥ विकर्मभिश्च जीवंति ते वै निरयगामिनः ॥ ७३ ॥ केशविक्रयिकाराजन्विषविक्रयिकाश्च ये ॥ क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणानां गवांचैव कन्यानां च युधिष्ठिर ॥ यंतरंयांति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ७५ ॥ शस्त्रविक्रयिकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ॥ शल्यानां धनुषांचैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७६ ॥ शिलाभिः शंकुभिर्वापि श्वभैर्वा भरतर्षभ ॥ ये मार्गमनुरुंधंति ते वै निरयगामिनः ॥ ७७ ॥ उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तान्श्च भरतर्षभ ॥ ये त्यजंत्यविकारां स्त्रीस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७८ ॥ अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ॥ बंधकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७९ ॥

शंखसंघर्षिणं वा कृतनिर्देशं निर्देशः तुभ्यमिदं दास्यामीति प्रतिज्ञा सा कृता यस्मै इति सभासः भक्तं चेतनं व्यपकर्षंति पत्युः सकाशाद्दूरीकुर्वन्ति ॥ ७० ॥ पर्यभ्रंति परित्यज्याभ्रंति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ विकर्मभिः स्वस्य निधौ कर्मभिः ॥ ७३ ॥ केशाश्चामरकंबलादयः ॥ ७४ ॥ अंतरंयांति अंतरायामवन्ति ॥ ७५ ॥ कर्तारः शस्त्रशल्यादीनां ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अप्राप्तः अदांतः प्राप्तं लब्धे सर्मजसे इति मेदिनी पश्य नां युगेन मोण्या अंभमर्दनेन बालवीर्ययोर्नाशका अप्राप्तदमकाः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सर्वेष्विति ये ब्राह्मणाति क्रमं न कुर्वन्ति ते स्वर्गगामिन इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ आवाधात्संकटात् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मधुक्षौद्रं ॥ ८९ ॥ कर्तारः पालनकर्तारः ॥ ९० ॥ कुटुंबा
अगोप्ताश्च राजानो बलिषद्वागतस्कराः ॥ समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ८० ॥ क्षांतान्दांतांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ॥ त्यजन्ति ह
तकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ८१ ॥ बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ॥ अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८२ ॥ एते पूर्वविनिर्दिष्टाः प्रोक्ता
निरयगामिनः ॥ भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८३ ॥ सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ॥ हन्ति पुत्रो वपश्चूकं स्त्रान् ब्राह्मणाति क्रमः कृतः ॥ ८४ ॥ दाने
न तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ॥ ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८५ ॥ श्रुश्रूषाभिस्तपोभिश्च विद्यामादाय भारत ॥ ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामि
नः ॥ ८६ ॥ भयात्पापात्तथा बाधाद्द्वारिद्र्यां द्याधिधर्षणात् ॥ यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ क्षमावंतश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ॥ मंग
लाचारसंपन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८८ ॥ निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारैर्भ्य एव च ॥ निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥ आश्रमाणां च कर्तारः
कुलानां चैव भारत ॥ देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९० ॥ वस्त्राभरणदातारो भक्तपानाक्षदास्तथा ॥ कुटुंबानां च दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
॥ ९१ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्रये ॥ सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२ ॥ मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ॥ भ्रातृणां चैव सस्ने
हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३ ॥ आद्याश्च बलवंतश्च यौवनस्थाश्च भारत ॥ ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९४ ॥ अपराधिषु सस्नेहा दृढवो दृढुव
त्सलाः ॥ आराधनसुखाश्चापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९५ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रेदाः ॥ त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६ ॥ सुवर्णस्य
च दातारो गवां च भरतर्षभ ॥ यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७ ॥ वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेय्याणां च युधिष्ठिर ॥ दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्ग
गामिनः ॥ ९८ ॥ विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः ॥ वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९९ ॥ निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ॥ दातारः
प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०० ॥ रसानां चाथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ॥ स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १ ॥ यस्मिंस्तस्मिन्कु
ले जाता बहु पुत्राः शतायुषः ॥ सानुक्रोशजितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ २ ॥

नां दातारः परविवाहकर्तारः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ आराधनेन दत्तरात्सुखयन्ति ते तथा ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ द्रव्याणां वज्रलंकारादीनां प्रेय्याणां दासीदासानां ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥

दानस्यप्रत्यर्पणस्य दानंचतुर्द्धर्मेतिशोधकोधर्मः स्याद्धर्ममस्त्रियामित्यमरः अमुत्रार्थपरलोकफलं ॥ ३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ५७ ॥

एतदुक्तममुत्रार्थदैवंपिच्यं च भारत ॥ दानधर्मचदानस्ययत्पूर्वमृषिभिः कृतं ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे
स्वर्गनरकगामिवर्णने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ५७ ॥ युधिष्ठिर उवाच इदमेतत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत ॥ अहिंसयित्वापि कथं
ब्रह्महत्याविधीयते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच व्यासमामंभ्यराजेंद्रपुरां यत्पृष्टवानहं ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्व
माख्याहि मे मुने ॥ अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्याविधीयते ॥ ३ ॥ इति पृष्टो मयाराजन् पराशरशरीरं रजः ॥ अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमं ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं
स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनं ॥ ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ५ ॥ मध्यस्थस्येह विप्रस्य यो नूचानस्य भारत ॥ वृत्तिहरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्म
घातिनं ॥ ६ ॥ गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थं वसुधाधिप ॥ उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ७ ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वामुनिभिः कृतं ॥ दूषयत्य
न भिक्षायतं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ८ ॥ आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ॥ न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ९ ॥ अधर्मनिरतो मूढो मिथ्यायो वै हि
जातिषु ॥ दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ १० ॥ चक्षुषा विप्रहीणस्य पंगुलस्य जडस्य वा ॥ हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ११ ॥ आश्रमे वा
वने वापि ग्रामे वायदिवापुरे ॥ अग्निसमुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे ब्रह्मघातकथ
ने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ युधिष्ठिर उवाच तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ॥ श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
॥ १ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ॥ वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतं प्रभो ॥ २ ॥ भीष्म उवाच इममंगिरसाप्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ॥
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमं ॥ ३ ॥ तपो वनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ॥ पप्रच्छांगिरसं धीरंगौतमः संशितव्रतः ॥ ४ ॥ अस्ति मे भगवन्कश्चित्ती
र्थं भ्यो धर्मसंशयः ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मेशं समहामुने ॥ ५ ॥

इदमेतत्त्वतोऽध्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ५७ ॥ तीर्थाना
मित्यध्यायस्य तात्पर्यं दरिद्राणां बाह्यधर्मसाधनं तीर्थादनादन्यन्नास्तीति श्रोतुमिच्छामि तीर्थानीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तीर्थवंशं तीर्थसंघं ॥ ३ ॥ ४ ॥ तीर्थेभ्यः तीर्थान्युद्दिश्य पावनानि निवेति धर्मसंशयोस्ति ॥ ५ ॥

प्रेत्यभावे जन्मांतरे ॥ ६ ॥ मुनिवत् भवेत् मुनीनां गतिलभेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नदं सिंधुं ॥ ८ ॥ ११ ॥ १२ ॥ गंगाद्वारादयोऽब्रह्मगिरौ गोदावर्यनुगता एव यास्ताः भागीरथीमाहात्म्यस्य अये स्वातंत्र्येण वर्ण्यमानत्वात्
उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ॥ प्रेत्यभावे महाप्राज्ञतया स्तितया वद ॥ ६ ॥ अंगिरा उवाच सप्तहचंद्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीं ॥ वि
गात्य वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत् ॥ ७ ॥ काश्मीरमंडलेन यो याः पतंति महानदं ॥ तानदीः सिंधुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८ ॥ पुष्करं च प्रभासं च नै
मिषं सागरोदकं ॥ देविका मिद्रमार्गं च स्वर्णविंदुं विगात्य च ॥ ९ ॥ विबोध्यते विमानस्थः सोप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ हिरण्यविंदुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य च ॥ १० ॥
कुशेशयं च देवं तं धूयते तस्य किल्बिषम् ॥ इंद्रतोयां समासाद्य गंधमादनसन्निधौ ॥ ११ ॥ करतोयां कुरंगे च त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विगा
त्य प्रयतः शुचिः ॥ १२ ॥ गंगाद्वारे कुशावर्तं बिल्वकेनीलपर्वते ॥ तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मादिवं व्रजेत् ॥ १३ ॥ अपां द्रुद उपस्पृश्य वाजिमेघफलं लभेत् ॥ ब्र
ह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वर्हिसकः ॥ १४ ॥ यत्र भागीरथी गंगा पतते दिशमुत्तराम् ॥ महेश्वरस्य त्रिस्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ॥ १५ ॥ एकमासं निराहारः सप
श्यति हि देवताः ॥ सप्तगंगे त्रिगंगे च इंद्रमार्गं च तर्पयन् ॥ १६ ॥ सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ महाश्रम उपस्पृश्य यो ग्निहोत्रपरः शुचिः ॥ १७ ॥ एक
मासं निराहारः सिद्धिमासेन स व्रजेत् ॥ महाद्रुद उपस्पृश्य भृगुतुंगे त्वलोलुपः ॥ १८ ॥ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां
रुतोदकः ॥ १९ ॥ देवेषु लभते कीर्तय शसाच त्रिराजते ॥ २० ॥ देविकायामुपस्पृश्य तथा सुंदरिकाहृदे ॥ अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ २१ ॥ महा
गंगां उपस्पृश्य रुत्तिकां गारके तथा ॥ पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २२ ॥ वैमानिक उपस्पृश्य किंकिणीकाश्रमे तथा ॥ निवासेप्सरसां दिव्ये कामचा
री महीयते ॥ २३ ॥ कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां रुतोदकः ॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् ॥ २४ ॥ आश्रमे रुत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पि
तृन् ॥ तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ त्रिसानां स्यावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २६ ॥ देवदारु
वने स्नात्वा धूतपाप्मा रुतोदकः ॥ देवलोकमवाप्नोति सप्त रात्रोपोषितः शुचिः ॥ २७ ॥ शरस्तं वे कुशस्तं वे द्रोणशर्मपदे तथा ॥ अपां प्रपतना सेवी सेव्यते सोप्स
रोगणैः ॥ २८ ॥ चित्रकूटे जनस्थाने तथा मंदाकिनीजले ॥ विगात्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेव्यते ॥ २९ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ त्रिस्थाने स्वर्गमृत्युपाताले ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ रूपवर्चसोऽसमाहारः रूपवर्चस्कं वर्चस्तेजः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिसानां जंघमानां ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अंतर्धानफलं गंधर्वादिभोगम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गयायांगयांतर्गतेऽश्मपृष्ठेऽथैतशिलायांएकां ब्रह्महत्यां व्यपोसन्निरविदेनिश्चि

श्यामायास्त्वाश्रमंगत्वाउषित्वाचाभिषिच्यच ॥ एकपक्षं निराहारस्त्वंतर्धानफलं लभेत् ॥ ३० ॥ कौशिकींतुसमासाघवायुभक्षस्त्वलोलुपः ॥ एकविंशतिरात्रे
णस्वर्गमारोहतेनरः ॥ ३१ ॥ मतंगवाप्यांयः स्नायादेकरात्रेणसिध्यति ॥ विगाहतिह्यनालंबमंधकंवैसनातनं ॥ ३२ ॥ नैमिषेस्वर्गतीर्थेचउपस्पृश्यजितेंद्रियः ॥
फलंपुरुषमेधस्यलभेन्मासंकृतोदकः ॥ ३३ ॥ गंगाहृदउपस्पृश्यतथाचैवोत्पलावने ॥ अश्वमेधमवाप्नोतित्रमासंकृतोदकः ॥ ३४ ॥ गंगायमुनयोस्तीर्थेतथाका
लंजरेगिरौ ॥ दशाश्वमेधानाप्नोतित्रमासंकृतोदकः ॥ ३५ ॥ पष्टिहृदउपस्पृश्यचान्नदानाद्विशिष्यते ॥ दशतीर्थसहस्राणितिस्रःकोट्यस्तथापराः ॥ ३६ ॥ स
मागच्छतिमांघ्यांतुप्रयागेभरतर्षभ ॥ माघमासंप्रयागेतुनियतः संशितव्रतः ॥ ३७ ॥ स्नात्वातुभरतश्रेष्ठनिर्मलःस्वर्गमाप्नुयात् ॥ मरुद्गणउपस्पृश्यपितृणामा
श्रमेशुचिः ॥ ३८ ॥ वैवस्वतस्यतीर्थेचतीर्थभूतोभवेन्नरः ॥ तथाब्रह्मसरोगत्वाभागीरथ्यांकृतोदकः ॥ ३९ ॥ एकमासंनिराहारःसोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
उत्पत्तिकेनरःस्नात्वाअष्टावक्रेकृतोदकः ॥ द्वादशाहंनिराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ४१ ॥ अश्मपृष्ठेगयायांचनिरविदेचपर्वते ॥ तृतीयांक्रौंचपद्यांचब्रह्महत्यां
विशुध्यते ॥ ४२ ॥ कलविकउपस्पृश्यविद्याच्चबहुशोजलं ॥ अग्नेःपुरेनरःस्नात्वाअग्निकन्यापुरेवसेत् ॥ ४३ ॥ करवीरपुरेस्नात्वाविशालायांकृतोदकः ॥ देवहृद
उपस्पृश्यब्रह्मभूतोविराजते ॥ ४४ ॥ पुनरावर्तनंदांचमहानंदांचसेव्यवै ॥ नंदनेसेव्यतेदांतस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ४५ ॥ उर्वशीरुक्तिकायोगेगत्वाचैवसमा
हितः ॥ लौहित्येविधिवत्स्नात्वापुंडरीकफलं लभेत् ॥ ४६ ॥ रामहृदउपस्पृश्यविपाशायांकृतोदकः ॥ द्वादशाहंनिराहारःकल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४७ ॥ महाहृ
दउपस्पृश्यशुद्धेनमनसानरः ॥ एकमासंनिराहारोजमदग्निगतिलभेत् ॥ ४८ ॥ विंध्येसंताप्यचात्मानंसत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ विनयात्तपआस्थायमासेनैके
नसिध्यति ॥ ४९ ॥ नर्मदायामुपस्पृश्यतथाशूर्पारकोदके ॥ एकपक्षंनिराहारोराजपुत्रोविधीयते ॥ ५० ॥ जंबूमार्गेत्रिभिर्मासैःसंयतःसुसमाहितः ॥ अहोरा
त्रेणचैकेनसिद्धिसमधिगच्छति ॥ ५१ ॥ कोकामुखेविगात्वाथयत्वाचांजलिकाश्रमं ॥ शाकभक्षश्चीरवासाःकुमारीर्विंदतेदश ॥ ५२ ॥

तोऽविदोऽलाभोयत्रतस्मिन्मुखगंधहीनेऽथैतपर्वतेद्वितीयांब्रह्महत्यांनिरस्यक्रौंचपदीतिसर्वेषांविष्णुपदादीनामुपलक्षणं तेषुतृतीयांब्रह्महत्यांसकृद्रयांगतएवविशुध्यतेइत्यांनाशयित्वापूतोभवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उर्वशीउर्वशीतीर्थं रुक्तिकायोगेकार्तिक्यांपौर्णमास्यां ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कुमारीःकुमारीसंज्ञकंतीर्थं ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शरीरमिति विधिपूर्वकं आत्मश्राद्धादिकं कृत्वा अनाशके अनशनव्रते कृते सति बुद्धिपूर्वकं अत्रैव शरीरमुत्तजेत् तीव्ररोगाद्य
नृभिर्भूतस्याप्येतन्मरणं विधीयते अध्रुवमिति वाक्यशेषात् तदपि वेदांतगस्य ज्ञातत्त्वस्य शरीरधारणे प्रयोजनमपश्यत एव इतरेषां त्विह मरणं शोभादि महानिमित्ते सत्येव महापातकप्रायश्चित्तार्थं वा उचितं वाच्यं

वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ॥ यस्य कन्या ह देवासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५३ ॥ प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ॥ सिध्यते तु महाबाहो यो
नरो जायते मरः ॥ ५४ ॥ उज्जानक उपस्पृश्य आर्षिषेणस्य चाश्रमे ॥ पिंगायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघम
र्षणं ॥ अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ५६ ॥ पिंडारक उपस्पृश्य एकरात्रोपोषितो नरः ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५७ ॥ तथा ब्रह्मसं
रोगत्वाय मारिषयोपंशोभितं ॥ पुंडरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः शुचिः ॥ ५८ ॥ मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ॥ कामं जित्वा च वै मासं सर्वयज्ञफलं लभे
त् ॥ ५९ ॥ कालोदकं नंदिकुण्डं तथा चोत्तरमानसं ॥ अभ्येत्य योजनशताङ्गुणहावि प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ नंदीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ॥ स्वर्गमार्गे नरः
स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ६१ ॥ विस्त्रातो हिमवान्पुण्यः शंकरश्च शुरो गिरिः ॥ आक्रूरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ६२ ॥ शरीरमुत्तजेत् तत्र विधिपूर्व
मनाशके ॥ अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदांतगो द्विजः ॥ ६३ ॥ अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ॥ ततः सिद्धो दिवंगच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनं ॥ ६४ ॥ का
मं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमावसेत् ॥ न तेन किंचिन्न प्राप्तं तीर्थं भिगमनाद्भवेत् ॥ ६५ ॥ यान्यंगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ॥ मनसा तानि गं
म्यानि सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ६६ ॥ इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमं ॥ इदं रहस्यं वेदानामाप्ताव्यं पावनं तथा ॥ ६७ ॥ इदं दद्याद्विजातीनां साधोरात्महि
तस्य च ॥ सुहृदां च जपेत्कर्णेशिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ६८ ॥ दत्तवान्गौतमस्यैतदंगिरा वै महातपाः ॥ अंगिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६९ ॥ महर्षी
णामिदं जप्यं पावनं तांतथोत्तमं ॥ जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ७० ॥ इदं यश्चापि शृणुयाद्ब्रह्मस्य त्वंगिरोमतं ॥ उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जा
तीश्च संस्मरेत् ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे आंगिरसतीर्थयात्रायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

येति व्याख्यातं प्रागेव वनपर्वणि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इदं तीर्थसेवनं मेध्यं यज्ञफलप्रदं पुण्यं पापघ्नं अतएव स्वर्ग्यं आप्ताव्यं आप्तवः स्नानमित्यर्थः आजाप्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाध्यं स्वार्थेऽप्यत्र
॥ ६७ ॥ ६८ ॥ समनुज्ञातः प्रार्थितः काश्यपेन एतद्विज्ञातुकामेनेति शेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥

बृहस्पतीत्यध्यायः सर्वतीर्थश्रेष्ठांगीकथयितुं प्रवर्तते इतो न्यत्तीर्थांतरं नास्तीति स्पष्टयन् ॥ १ ॥ यदाऽपृच्छत्तदैवाजगुरिति द्वितीयेन यत्तदोरध्याहारेणान्वयः यस्य प्रश्नमात्रेण सिद्धानां दर्शनं भवति किमुत तद्दर्शना
 वैशंपायन उवाच बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समं ॥ पराक्रमेशक्रसममादित्यसमतेजसं ॥ १ ॥ गांगेयमर्जुनेनाजौ निहतं भरितेजसं ॥ भ्रातृभिः
 सहितो न्यैश्वर्यं पृच्छयुधिष्ठिरः ॥ २ ॥ शयानं वीरशयने कालाकांक्षिणमभ्युतं ॥ आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामामहर्षयः ॥ ३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठो यभृगुः पुलस्त्यः
 पुलहः क्रतुः ॥ अंगिरा गौतमो गस्यः सुमतिः सुवतात्मवान् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रः स्थूलगिराः संवर्बः प्रमनिर्दमः ॥ बृहस्पत्युशनो व्यासाश्च यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥
 ५ ॥ दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयो यगालवः ॥ भरद्वाजो भ्यरैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६ ॥ स्थूलाक्षः शबलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः रुशः ॥ नारदः पर्वतश्चै
 व सुधन्वाथैकतो द्विजः ॥ ७ ॥ नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानंदो रुतव्रणः ॥ जामदग्न्यस्तथारामः कचश्चैत्येवमादयः ॥ ८ ॥ समागतामहात्मानो भीष्मद्रुपमहर्ष
 यः ॥ तेषां महात्मनां पूजा भागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ तेषूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ॥ १० ॥ भीष्माश्रि
 ताः सुमधुराः सर्वे द्रियमनोहराः ॥ भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा कृषीणां भावितात्मनां ॥ ११ ॥ मेनेदिविष्टमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ तस्ते भीष्ममामं च्य पांड
 वांश्च महर्षयः ॥ १२ ॥ अंतर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यतां ॥ तानृषीन्सुमहाभागानंतर्धानगतानपि ॥ १३ ॥ पांडवांस्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ प्रसन्न
 मनसः सर्वे गांगेयं कुरुसत्तमं ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्यथोद्यंतमादित्यमंत्रकोविदाः ॥ प्रभावान्तपसस्तेषां कृषीणां वीक्ष्य पांडवाः ॥ १५ ॥ प्रकाशंतो दिशः सर्वा विस्म
 यं परमं ययुः ॥ महाभाग्यं परं तेषां कृषीणामनुचिंत्यते ॥ पांडवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदा श्रयाः ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच कथां तेशिरसापादौ स्प
 ह्वा भीष्मस्य पांडवः ॥ धर्म्यधर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ युधिष्ठिर उवाच केदेशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ॥ प्ररुष्टाः पुण्यतः काश्च
 ज्ञेयानघः पितामह ॥ १८ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ शिलोच्छटत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ इमां कश्चित्परिक्ल
 म्य पृथिवीं शैलभूषणाम् ॥ असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २० ॥

दिनेति प्रायः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ महाभाग्यं यो मे श्वर्यं स्वे चरत्वांतर्धानं शक्त्यादिसिद्धिं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ देशाः भूमिभागाः
 जनपदाः महाजननिवासस्थानानि आश्रमाः कृषिस्थानानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आश्रमादित्याकारस्यपूर्वरूपमार्षम् ॥ २५ ॥ तेदेशादितिप्रकृष्टाःपुण्यतइत्यनुषंगः ॥ २६ ॥ २७ ॥ गात्राणिअस्थीनि न्यस्तानिगंगायाम् ॥ २८ ॥

शिलवृत्तेर्गृहंप्राप्तःसतेनविधिनार्वितः॥ उवासरजनीतत्रसुमुखःसुखभागृषिः ॥ २१ ॥ शिलवृत्तिस्तुयत्कृत्यंप्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः ॥ कृतकृत्यमुपातिष्ठ
त्सिद्धंतमतिथितदा ॥ २२ ॥ तौसमेत्यमहात्मानौसुखासीनौकथाःश्रुभाः ॥ चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतैलक्षणाः ॥ २३ ॥ शिलवृत्तिःकथांतेतुसिद्धमामंय
यन्नतः ॥ प्रभंप्रच्छमेधावीयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २४ ॥ शिलवृत्तिरुवाच केदेशाःकेजनपदाःकैश्रमाःकेचपर्वताः ॥ प्रकृष्टाःपुण्यतःकाश्चज्ञेयान
द्यस्तदुच्यताम् ॥ २५ ॥ सिद्धउवाच तेदेशास्तेजनपदास्तेश्रमास्तेचपर्वताः ॥ येषांभागीरथीगंगामध्येनैतिसरिद्धरा ॥ २६ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणयज्ञैस्त्यागे
नवापुनः ॥ गतिंतांनलभेज्जंतुर्गंगांसंसेव्ययांलभेत् ॥ २७ ॥ स्पृष्टानियेषांगांगेयैस्तोयैर्गात्राणिदेहिनाम् ॥ न्यस्तानिनपुनस्तेषांत्यागःस्वर्गाद्विधीयते ॥ २८ ॥
सर्वाणियेषांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम् ॥ गांत्यक्कामानवाविप्रदिवितिष्ठंतितेजनाः ॥ २९ ॥ पूर्वंवयसिकर्माणिकृत्वापापानियेनराः ॥ पश्चाद्गंगांनिषेवं
तेतेपियांत्युत्तमांगतिम् ॥ ३० ॥ स्नातानांशुचिभिस्तोयैर्गांगेयैःप्रयतात्मनाम् ॥ व्युष्टिर्भवतियापुंसांनसाक्रतुशतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्थिमनुष्यस्यगंगतो
येषुतिष्ठति ॥ तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ३२ ॥ अपहत्यतमस्तीव्रंयथाभात्यादयेरविः ॥ तथापहत्यपाप्मानंभातिगंगाजलोक्षितः ॥ ३३ ॥ विसोमा
इवशर्वर्योविपुष्पास्तरवोयथा ॥ तद्देशादिशश्रैवहीनागंगाजलैःशिवैः ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमायथासर्वेधर्मज्ञानविवर्जिताः ॥ कृतवश्रयथाऽसोमास्तथागंगां
विनाजगत् ॥ ३५ ॥ यथाहोननभोर्केणभूःशैलैःखंचवायुमा ॥ तथादेशादिशश्रैवगंगाहीनानसंशयः ॥ ३६ ॥ त्रिषुलोकेषुयेकेचित्प्राणिनःसर्वएवते ॥ तप्य
माणाःपरांढमियांतिगंगाजलैःशुभैः ॥ ३७ ॥ यस्तुसूर्येणनिष्टसंगंगेयंपिबतेजलम् ॥ गवांनिर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ३८ ॥ इंदुव्रतसहसंतुयश्वरे
त्कायशोधनम् ॥ पिबेद्यश्वापिगंगांभःसमौस्यातांनवासमौ ॥ ३९ ॥ त्रिष्टेद्युगसहसंतुपदेनैकेनयःपुमान् ॥ मासमेकंतुगंगायांसमौस्यातांनवासमौ ॥ ४० ॥
लंबतेऽवाक्शिरायस्तुयुगानामयुतंपुमान् ॥ त्रिष्टेद्ययेष्ट्यश्वापिगंगायांसविशिष्यते ॥ ४१ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ व्युष्टिःपुण्यवृद्धिः व्युष्टिःफलेसमृद्धौचेतिमेदिनी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गवांनिर्हारआहारनिर्गमनमार्गस्ततोनिर्मुक्तंयावकंयवविकारस्त
स्मात् गांयवानादयित्वातच्छरुदंतर्गतान्प्रयवान्पक्वान्भुजानोयावकव्रतीत्युच्यते ॥ ३८ ॥ इंदुव्रतंचांद्रायणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

धूयतेदूरेजायतेभस्मीभूयापिनशिष्यतेद्वत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सोमसंस्थानिअमृतानिदेवाउपजीवंतीति प्रथमांपिबतेबन्धिर्द्विती

अग्नौप्राप्तं प्रधूयेतयथातूलं द्विजोत्तम ॥ तथागंगावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ॥ गतिमन्वेषमाणानां न गंगास
दृशांगतिः ॥ ४३ ॥ भवंति निर्विषाः सर्पा यथा ताक्ष्यस्य दर्शनात् ॥ गंगाया दर्शनात् तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाश्रये केचिदधर्मशरणाश्रये ॥ तेषां प्र
तिष्ठागंगेह शरणं शर्मवर्म च ॥ ४५ ॥ प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानेकैः पुरुषा यमान् ॥ पततो नरके गंगासंश्रिता म्रेत्यतारयेत् ॥ ४६ ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः स
वासवैः ॥ ये भिगच्छंति सततं गंगां मतिमतां वर ॥ ४७ ॥ विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ॥ ते भवंति शिवा विप्रये वै गंगामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथा सु
रणाममृतं पितॄणां च यथा स्वधा ॥ सुधा यथा च नागानां तथा गंगा जलं नृणाम् ॥ ४९ ॥ उपासते यथा बाला मातरं क्षुधया दिताः ॥ श्रेयस्कामास्तथा गंगामुपासं
तीं ह देहि नः ॥ ५० ॥ स्वार्थं भुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ॥ स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गंगा तद्वदिहोच्यते ॥ ५१ ॥ यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ॥ तथो
पजीविनां गंगा सर्वप्राणभृता मिह ॥ ५२ ॥ देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ॥ अमृतान्युपजीवंति तथा गंगा जलं नराः ॥ ५३ ॥ जान्हवी पुलिनो
त्थाभिः सिकताभिः समुक्षितम् ॥ आत्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५४ ॥ जान्हवी तीरसंभूतां नृदं मूर्ध्ना विभर्तियः ॥ विभर्ति रूपं सोर्कस्य तमोना
शायनिर्मलम् ॥ ५५ ॥ गंगोर्मिभिरथोदिग्यः पुरुषं पवनो यदा ॥ स्पृशते सोस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति ॥ ५६ ॥ व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ॥ गं
गादर्शनं जाप्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैः कोकरवैरवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ॥ पस्पधं गंगा गंधर्वान् पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५८ ॥ हंसादिभिः सुबहु
भिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ॥ गंगां गोकुलं संवाधां दृष्ट्वा स्वर्गोपिविस्मृतः ॥ ५९ ॥ न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्रितः ॥ संभवेद्यापरा प्रीतिर्गंगायाः पुलि
ने नृणाम् ॥ ६० ॥ वाङ्मनः कर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ॥ वीक्ष्य गंगां भवेत्पूतो अत्र मेनास्ति संशयः ॥ ६१ ॥ सप्तावरान्सप्तपरान् पितृंस्तेभ्यश्च ये परे ॥ पुमां
स्तारयते गंगां वीक्ष्य स्पृष्ट्वा वगाद्य च ॥ ६२ ॥ श्रुताभिलषिता पीता स्पृष्टा दृष्टा वगाहिता ॥ गंगा तारयते नृणां भौवं शौविशेषतः ॥ ६३ ॥

यां पिबतेर विरित्यादिना स्पष्टं अर्कसंस्थानीत्यपिच्छां दोम्ये रोहितादीनि पंचामृतानि आस्वाद्य उपजीवंतीति प्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ व्यसनैः द्यूतपानादिव्यसनजैर्दुःखैः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ कामान्भोगान् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उपस्थितां नित्यं सेवितां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ भयेभ्यः घोरेभ्यो व्याघ्रादिभ्यः पिशाचादिभ्यो वा पापेभ्यः ब्रह्मवधादिभ्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दिवि देवानामिति
रोषः देवेशः राजेन्द्रः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ आरक्ष्य श्वारण्यौ तृतीयस्यामितो दिवीति श्रुतेररण्यस्य सरोद्वयवान् ब्रह्मलोकः अरण्यस्तत्र भवैराण्यैर्विषयैः इष्टयणादित्याच्यैरिष्टविषयैः स्वर्ग्यैः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गंगेति कीर्तनात् ॥ पुनस्त्यपुण्यानुरुषाञ्छतशोयसहस्रशः ॥ ६४ ॥ यद्दृष्टेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ॥ सपितृस्तर्पयेद्गंगामभि
गम्य सुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणान च तत्फलम् ॥ प्राप्नुयात्पुरुषो त्यंतं गंगां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यधैरिहतुल्या स्ते मृतैः पंगुभिरेव च ॥
समर्था येन पश्यंति गंगां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६७ ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ॥ देवैः सैद्रैश्च को गंगां नोपसेवेत मानवः ॥ ६८ ॥ बानप्रस्थैर्गृह
स्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ विद्यावद्भिः श्रितां गंगां पुमान्को नामनाश्रयेत् ॥ ६९ ॥ उक्तामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ चितयेन्मनसामं गं समर्तिपर
मालभेत् ॥ ७० ॥ न भयेभ्यो भयंतस्य न पापेभ्यो न राजतः ॥ आदेहपतनाद्गंगामुपास्तेयः पुमानिह ॥ ७१ ॥ महापुण्यां च गगनात्पतन्ती वै महेश्वरः ॥ दधारशिर
सा गंगांतामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥ अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ॥ यस्तु तस्याजलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७३ ॥ दिवि ज्योतिर्यथा दित्यं
पितृणां चैव चंद्रमाः ॥ देवेशश्च तथानृणां गंगा च सरिता तथा ॥ ७४ ॥ मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा ॥ न भवेद्द्विजः कृत्स्नः खं यथा गंगा वियोगजं ॥
॥ ७५ ॥ नारण्यैर्नेष्टु विषयैर्न सुतैर्न धनाग्रमैः ॥ तथा प्रसादो भवति गंगां वीक्ष्य यथा भवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्णमिदं यथा दृष्ट्वा नृणां हृष्टिः प्रसीदति ॥ तथ त्रिपथगां ह
ृष्ट्वा नृणां हृष्टिः प्रसीदति ॥ ७७ ॥ तद्भा वस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ गंगां यो नुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७८ ॥ भूस्यैः स्वस्यैर्दिविष्ठैश्च भूतैरु
वाच्यैरिताभिः सुमनोहराभिर्दुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ॥ गंगोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥ ८१ ॥

तद्भावः तस्यामेव भावः श्रद्धा यस्य स तथा धर्मे श्रद्धावानपि स्त्रीपुत्रादिमना भवति तद्भा वस्त्यर्थं तद्गतमना इति श्रद्धामनश्च कादाचित्के पियागादौ भवति न त्वाराध्य देवतायामिव तत्र नैरंतर्येण नितरां स्थितिर्भवति तदर्थं
तन्निष्ठ इति त्रयमपि स्वर्गाद्यर्थकस्य चिद्भवति तथान भवति किनु परायणं प्राप्य मपि गंगैव यस्य स तत्परायणः एवं भूत्वा यो नुगतः अनुष्ठतः भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन स गंगायाः प्रियो भवेत् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ भस्मा
स्य नृणां स्त्रीभूतान् ॥ ८० ॥ इद्धाः निर्दोषत्वेन ह्येताः ॥ ८१ ॥

पयोधृतेयागीयेहविषोसमृद्धिर्यागफलतद्वती यागादिजपुण्यतत्फलंस्वर्गादिचंगगाप्राप्तैवलभ्यतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ बृहतीश्रेष्ठा विश्वदेवादीनांरूपंसौभाग्यंययाप्राप्यतेसाविश्वरूपा ॥ ८३ ॥ ऊर्जान्नपश्वा
दिः ऊर्जेतिभागुरिमताद्याप् तत्पदमित्यर्थः मधुकर्मफलं ब्रह्मवातत्पदांमधुमती ॥ ८४ ॥ योगंगामितिशेषः तयागंगयाभाविताःमहत्त्वंगताःदेवाः स्पर्शनदर्शनेनगंगायाएव ॥ ८५ ॥ दक्षांतरणसमयां पृथिवि
ष्णुमातरं बृहतीवाचं वाग्वैबृहतीतिश्रुतेः भागिनीभगानामैश्वर्यादीनांषण्णांसमूहोभागंतद्वती विभावरिंप्रकाशिकां ॥ ८६ ॥ ख्यातिःपुण्यत्वकीर्तिः सेव्यनिषेव्य ॥ ८७ ॥ गंगादृष्ट्वाइयंगेतिअन्यानगंगांदर्श
यतःपुरुषस्यनियतंनियमेनगंगैवप्रतिष्ठासंसारवसानहेतुर्भवति गुह्यस्यकार्तिकेयस्यरुक्मस्यस्वर्णस्यचगर्भयोषागर्भधारिणीस्त्री वियतःसकाशात्प्रातरवतीर्णा तेनास्यांप्रातःस्नानंअतिप्रशस्तमितिस्मृचितं

पयस्विनींघृतिनीमत्युदारांसमृद्धिनींविगिनींदुर्विगात्यां ॥ गंगांमत्वायैःशरीरंविस्तरंगताधीरास्तेविबुधैःसमत्वं ॥ ८२ ॥ अंधानजडान्द्रव्यहीनांश्वगंयायश
स्विनीबृहतीविश्वरूपा ॥ देवैःसैद्रैर्मुनिभिर्मानवैश्चनिषेवितासर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८३ ॥ ऊर्जावतीमहापुण्यामधुमतींत्रिवर्त्मगां ॥ त्रिलोकगोच्रींयेगंगांसंश्रि
तास्तेदिवंगताः ॥ ८४ ॥ योवत्स्यतिद्रक्ष्यतिवापिमर्त्यस्तस्मैप्रयच्छंतिसुखानिदेवाः ॥ तद्भाविताःस्पर्शनदर्शनेनइष्टांगतितस्यसुरादिशंति ॥ ८५ ॥ दक्षां
श्रिंबृहतींविप्रकृष्टांशिवामृद्धांभागिनींसप्रसन्नां ॥ विभावरिंसर्वभूतप्रतिष्ठांगंगांगतायेत्रिदिवंगतास्ते ॥ ८६ ॥ ख्यातिर्यस्याःखंदिवंगांचनित्यंपुरादिशो
विदिशश्चावतस्ये ॥ तस्याजलंसेव्यसरिद्वरायामर्त्याःसर्वैरुक्तकृत्याभवन्ति ॥ ८७ ॥ इयंगंगेतिनियतंप्रतिष्ठागुह्यस्यरुक्मस्यचगर्भयोषा ॥ प्रातस्त्रिवर्गाघृतवहां
विपाप्मागंगावतीर्णवियतोविश्वतोया ॥ ८८ ॥ सुतावनीधस्यहरस्यभार्यादिवोभुवश्चापिकृतानुरूपा ॥ भव्यापृथिव्यांभागिनीचापिराजनंगंगालोकानां
पुण्यदावैत्रयाणां ॥ ८९ ॥ मधुस्रवाघृतधाराघृताचिर्महोर्मिभिःशोभिताब्राह्मणैश्च ॥ दिवश्च्युताशिरसामाशिवेनगंगावनीध्राच्चिदिवस्यमाता ॥ ९० ॥
योनिर्वरिष्ठाविरंजावितन्वीशय्याचिरावारिवहायशोदा ॥ विश्वावतीचाकृतिरिष्टसिद्धांगंगोक्षितानांभुवनस्यपंथाः ॥ ९१ ॥

त्रिवर्गाधर्मार्थकामदा घृतवहाजलवाहिनी विश्वतोयाविश्वप्रियतोया ॥ ८८ ॥ अवनीधस्यमेरोःहिमवतोवापर्वतस्य कृतंअनुरूपंअलंकारोद्ययासाकृतानुरूपा ॥ ८९ ॥ मधुस्रवाघर्भद्रवा घृतधारातेजोधाराघृ
ताचिःआज्यस्येवअर्चिर्वर्चोयस्याःसा घृतदीमाज्यवारिष्वितिबिभ्रलोचनः अवनीध्रात्पृथिवीप्राप्तेतिशेषः ॥ ९० ॥ वरिष्ठायोनिःपरमर्कारणं विरजानिर्मला वितन्वीविशेषेषतन्वीसूक्ष्मा शय्यादीर्घनिद्रा
तन्मः मरणंआह्वीतइतिवचनान् अचिराशीघ्रा विश्वावतीविश्वंअवंतीपालयंती नुमन्नावार्धः आकृतिःसत्तासामान्यरूपा आकृतिस्तुस्त्रियुंरूपेसामान्यवपुषोरपीतिमेविनी इष्टसिद्धादृष्टाःसिद्धाः
यस्याःसासिद्धानामिष्टाइतिवा उक्षितानांस्नातानां भुवनस्यस्वर्गस्य ॥ ९१ ॥

क्षात्यादित्रयेमसानुस्येति संबंधः गुह्यस्य कुमारस्य संमतां ब्रह्मण्यतया ब्राह्मणजात्यनुपाहकतया ॥ ९२ ॥ मनसापि प्रपन्नाः किमुत साक्षात् ॥ ९३ ॥ जननीवोपास्येति संबंधः अविश्यनश्वरानिति शेषः ॥ ९४ ॥
उत्सावेन अमृतदुषामिति यावत् मिषतीपश्यंती सर्वज्ञा मित्यर्थः इरावती अचवती इरातुमदिरावारिभारत्यशनभूमिषु इति विश्वलोचनः धारिणीमित्यत्र रेवतीमिति पाठे मातरं रेवती हरिणीयां ताराभिन्ना तु जेद

क्षात्यामत्यागोपनेधारणे च दीप्त्या रुशानोत्तपनस्य चैव ॥ तुल्या गंगा संमता ब्राह्मणानां गुह्यस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यं ॥ ९२ ॥ ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणां सुपु
ण्यतोयां मनसापिलोके ॥ सर्वात्मना जगन्ध्वीये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९३ ॥ लोकानवेक्ष्य जननीवपुत्रान् सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् ॥ त
त्स्थानकं ब्राह्ममभीप्समानैर्गंगासदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९४ ॥ उत्सांपुष्टां मिषतीं विश्वभोज्यामिरावतीं धारिणीं भूधराणाम् ॥ शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकांतां गं
गां श्रयेदात्मवोत्तसिद्धिकामः ॥ ९५ ॥ प्रसाद्य देवान् सविभून्समस्तान् भगीरथस्तपसो ग्रेण गंगाम् ॥ गामानयत्तामभिगम्य शश्वत्पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्या
त् ॥ ९६ ॥ उदात्ततः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ॥ शक्तिर्न मेकाचिदिह स्तिवक्तुं गुणान्सर्वान् परिमातुं तथैव ॥ ९७ ॥ मेरोः समुद्रस्य च सर्वयत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वापि ॥ शक्यं वक्तुं नेह गंगाजलानां गुणान् स्थानं परिमातुं तथैव ॥ ९८ ॥ तस्मादेतान्यस्याश्रद्धयोक्तान् गुणान्सर्वान् जगन्ध्वीयान् सदैव ॥
भवेद्वाचामनसा कर्मणा च भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्धयानः ॥ ९९ ॥ लोकानि मां स्त्रीन्यशसावितत्यसिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ॥ गंगाकृतानचिरेणैव लो
कान्ययेष्टमिष्टान् विहरिष्यसित्वम् ॥ १०० ॥ तव मम च गुणैर्महानुभावा जुषतुं मर्तिसततं स्वधर्मयुक्तैः ॥ अभिमतजनवत्सला हि गंगा जगतियुनक्ति सुखैश्च
भक्तिमंतम् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच इति पस्ममृतिर्गुणानशेषान् शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ॥ बहुविधं मनुशास्य तथ्यरूपान् गगनतलं घुतिमान् विवे
शसिद्धः ॥ २ ॥ शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ॥ गंगामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥ ३ ॥ तथा त्वमपि कौंतेय भक्त्या परमया युतः ॥ गंगाम
भ्येहिसततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच श्रुत्वेति हासं भीष्मोक्तं गंगायः स्तवसंयुतम् ॥ युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्वाटभिः सह ॥ ५ ॥

योरिति मेदिनी ब्रह्मणोपिकांतां चेतोहरां सिद्धिर्भोक्षः ॥ ९५ ॥ सविभून्सेश्वरान् गांपृथ्वीम् ॥ ९६ ॥ गुणानां गंगाया इति शेषः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ महुक्तान् गंगागुणान् ज्ञात्वा वागादिभिः स्तोत्रप्यानक्षाना
दिषु श्रद्धयानो भवेदिति संबंधः ॥ ९९ ॥ गंगाकृतान् गंगासेवनप्राप्तान् इष्टान् संकल्पसिद्धान् पाठांतरं यथेष्टं मृष्टं धुरं यथा स्यात्तथा ॥ १०० ॥ महानुभावा गंगामतिजुषतु प्रीणातु गंगादर्शनादिना भक्तिः प्रसीद
त्वित्यर्थः अभिमतः श्रद्धालुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपेषु शोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ ७ ॥

तुल्यांगं गंगासंभता ब्राह्मणानामिति ब्रह्मविदां कृतकृत्यानामपि गंगा पूज्यत्वेन संभतेत्युक्तं तेन ब्राह्मण्यं
महदिति मत्वा पृच्छति प्रज्ञेति दत्तमाचारः शीलं विनयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चेदिच्छेत्तर्हि केन प्रामुयात्तदिति अनुषज्य व्याख्येयो यमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्याये आदत्तौ जन्मनाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तुल्यवर्णः अन्यवर्णः

अनु. प.

१३

इति हासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत्तवा ॥ गंगायाः स्तवसंयुक्तं समुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ १०६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासननिकेयः ॥ १ ॥
धर्मे गंगामाहात्म्यकथनेषु शोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच प्रज्ञाश्रुताभ्यां दत्तेन शीलेन च यथाभवान् ॥ गुणैश्च विविधैः सुख
र्वयसा च समन्वितः ॥ १ ॥ भवान् विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ॥ तस्माद्भवंतं पृच्छामि धर्मधर्मभृतां वर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रपृच्छोस्मि मराधि
प ॥ क्षत्रियो यदि वा वैशः शूद्रो वाराजसत्तम ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ब्राह्मण्यं कथमेति
च्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिः क्षिप्रं ॥ परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बद्धोस्तु संसर्ग
यो नीर्जायमानः पुनः पुनः ॥ पर्यायेतात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहंस्तीममिति हासं पुरातनम् ॥ मत्तं गस्य च संवादं गर्दभाश्च युधिष्ठिर ॥
॥ ७ ॥ द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ॥ मत्तं गोनामनाम्ना वै सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ८ ॥ स यज्ञकारः कौंतेय पित्रोस्तृष्टः परंतप ॥ प्रांयाद्गर्दभयुक्तेन
वाचं माशुचः पुत्रचांडालस्त्वयि तिष्ठति ॥ ९ ॥ स बालं गर्दभं राजन् वहतं मातुरंतिके ॥ निरविध्यस्ततो देननासिकायां पुनः पुनः ॥ १० ॥ तत्र तीव्रं व्रणं दृष्ट्वा गर्दभो पुत्रगृहिणी ॥ उ
तिर्बालेन कुरुते दयाम् ॥ स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा मत्तं गस्तुदारुणं रासभीवचः ॥ अवतीर्य रथानूर्णसं संप्रीत्य भावत ॥
॥ १२ ॥ ब्रूहि रासभिकल्याणि मातामेयेन दूषिता ॥ कथं मां वेत्सि चंडालक्षि प्रंरासभि शंसमे ॥ १३ ॥

जोमिजातकर्मादिसंस्कारयोगात्तुल्यवर्णत्वं गतः नाम प्रसिद्धं ॥ ८ ॥ यज्ञकारः यज्ञकारयन् आर्त्विज्यं कुर्वन्नित्यर्थः प्रायात् अग्निचयनार्थमिष्टका आर्त्तेन तुमित्यर्थो द्रव्यते ॥ ९ ॥ बाले अशिशितम् ॥ १० ॥ ११ ॥
आवापोभांडचयनेपरिहोपालवालयोरिति मेदिनी ॥ १२ ॥ बाले त्वयि भावः जातित्वभावः भावं बुद्धिं नियच्छति भावं तत्तत्तत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ ६२ ॥

ब्राह्मण्यलोकदृश्यं नश्यते अंतर्णीयते येन लक्षणेन तत्कथं यतः मां चंडालं वेत्ति ॥ १६ ॥ अनशत्नष्टं कृत्वा लिगेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ संसिद्धौ संसिद्धयर्थं ॥ १९ ॥ अंत्ययोनिश्चंडालजातिः अयोनिस्तदन्यः कु
स्तिजयोनिः तयोर्हीनकर्मतया कुशलित्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुचरितान्तपसश्चेतोः स्थानं ब्राह्मण्यं सुखेन प्रेप्सुः विबुधां स्तापयामासेतिसंबंधः ॥ २३ ॥ हरिवाहनद्वंद्वः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कथं मां वेत्ति चंडालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते ॥ तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १६ ॥ गर्दभ्युवाच ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तार्यानापितेन ह ॥ जातस्त्व
मसि चंडालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १७ ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु प्रतिप्रायाद्ब्रूहं प्रति ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नि
युक्तो गुरुकर्मणि ॥ कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कृच्चिन्नकुशलं तव ॥ १९ ॥ मतंग उवाच अंत्ययोनिरयोनिर्वाक्यं सकुशली भवेत् ॥ कुशलं तु कुतस्तस्य यस्य
यं जननी पितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यां वृषला ज्ञातं पितर्वेदयतीव माम् ॥ अमानुषी गर्दभीयंतस्मात्तपस्येतपो महत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वमपि तरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ॥
ततो गत्वामहारण्यमतपत्सु महत्तपः ॥ २२ ॥ ततः स्तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ॥ मतंगः सुखसंप्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २३ ॥ तं तथा तपसा युक्तमु
वाच हरिवाहनः ॥ मतंगतपस्य सेकित्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २४ ॥ वरंददामि ते हंतव्यं ष्वत्वं यदिच्छसि ॥ यच्चाप्यवाप्यं ददिते सर्वं तद्ब्रूहि माचिरम् ॥ २५ ॥
मतंग उवाच ब्राह्मण्यं कामयानो ह मिदमारब्धं वांस्तपः ॥ गच्छेयं तदवाप्ये ह वर एष वृत्तो मया ॥ २६ ॥ भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंद
रः ॥ मतंग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थयते त्वया ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्य मरुतां त्वभिः ॥ विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारममाचिरं ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतां सर्व
भूतेषु तपो र्थनातिवर्त्तते ॥ तदयं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्दिनशिष्यसि ॥ २९ ॥ देवतासुरमर्त्येषु यत्प्रवित्रं परं स्मृतम् ॥ चंडालयो नौ जातेन न तस्याप्यं कथंचन ॥
॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे द्वंद्वमतंगसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥
भीष्म उवाच एवमुक्तो मतंगस्तु संशितात्मा यतव्रतः ॥ अतिष्ठ देकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः ॥ १ ॥ तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं
तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ॥ २ ॥ मतंग परमं स्थानं प्रार्थयन् विनशिष्यसि ॥ मारुथाः साहसं पुत्रनैष धर्मपथस्तव ॥ ३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतारूपमर्थं ब्राह्मण्यं तपःनातिवर्त्तते न वशीकर्तुमर्हति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥
एवमुक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कांडपृष्ठतांशस्रजोवित्वं शस्त्राजीवीकांडपृष्ठइत्यमरः वेश्यापतिःकांडपृष्ठःसद्भिरेवनिगद्यतइतियमः ॥ ११ ॥ जपतांगायत्रीमात्रसेविनांकुलेजन्मेतिशेषः॥१२॥

नहिशक्यंत्वयाप्राप्तुं ब्राह्मण्यमिहदुर्मते ॥ अप्राप्यंप्रार्थयानोहिनचिराद्दिनशिष्यसि ॥ ४ ॥ मतंगपरमंस्थानंवार्यमाणोसकृन्मया ॥ चिकीर्षस्येवतपसासर्व
थानभविष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्यग्योनिगतःसर्वोमानुष्यंयदिगच्छति ॥ सजायतेपुल्कसोवाचंडालोवाप्यसंशयः ॥ ६ ॥ पुल्कसःपापयोनिर्वायःकश्चिदिहल
क्ष्यते ॥ सतस्यामेवसुचिरंमतंगपरिवर्तते ॥ ७ ॥ ततोदशशतेकालेलभतेशूद्रतामपि ॥ शूद्रयोनायपिततोवद्दुःशःपरिवर्तते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिंशद्गणेकालेलभतेवै
श्यतामपि ॥ वैश्यतायांचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ९ ॥ ततःषष्टिगुणेकालेराजन्योनामजायते ॥ ततःषष्टिगुणेकालेलभतेब्रह्मबंधुतां ॥ १० ॥ ब्रह्मबंधुश्चिरंका
लंततस्तुपरिवर्तते ॥ ततस्तुद्विशतेकालेलभतेकांडपृष्ठतां ॥ ११ ॥ कांडपृष्ठश्चिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ततस्तुत्रिशतेकालेलभतेजपतामपि ॥ १२ ॥ तेषप्रा
प्यचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ततश्चतुःशतेकालेश्रोत्रियोनामजायते ॥ श्रोत्रियत्वेचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ १३ ॥ तदेवंशोकहर्षौतुकामद्वेषौचपुत्रक ॥ अ
तिमानातिवादौचप्रविशेतेद्विजाधमम् ॥ १४ ॥ तांश्चेज्जयतिशत्रून्सतदाप्राप्नोतिसद्गतिम् ॥ अथतेवैजयंत्येनंतालाग्रादिवपात्यते ॥ १५ ॥ मतंगसंप्रदायै
वंयदहंत्वामचूचुदं ॥ वृणीष्वकाममन्यंत्वंब्राह्मण्यंहिसुदुर्लभं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेइंद्रमतंगसंवादेअष्टाविं
शोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तोमतंगस्तुसंशितात्मायतव्रतः ॥ सहस्रमेकपादेनततोध्यानेव्यतिष्ठत ॥ १ ॥ तं
सहसावरेकालेशक्रोद्रष्टुमुपागमत् ॥ तदेवचपुनर्वाक्यमुवाचबलवत्त्रहा ॥ २ ॥ मतंगउवाच इदंवर्षसहस्रंवैब्रह्मचारीसमाहितः ॥ अतिष्ठमेकपादेनब्रा
ह्मण्यंनान्नुयांकथं ॥ ३ ॥ शक्रउवाच चंडालयोनीजातेननावाप्यवैकथंचन ॥ अन्यंकामंवृणीष्वत्वंमावृथातेस्त्वयंश्रमः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोमतंगस्तुभृशं
शोकपरायणः ॥ अध्यतिष्ठद्गतांगत्वासौगुप्तेनशतंसमाः ॥ ५ ॥ सुदुर्वहंवहन्योगंरुशोधमनिसंततः ॥ त्वगस्थिभूतोधर्मात्मासपपातेतिनःश्रुतं ॥ ६ ॥ तंपतंत
मभिद्रुत्यपरिजग्राहवासवः ॥ वराणामीश्वरोदातासर्वभूतहितेरतः ॥ ७ ॥

श्रोत्रियःअधीतवेदः ॥ १३ ॥ तत्तदाश्रोत्रियत्वलाभेपि ॥ १४ ॥ तेशोकादयः एनंश्रोत्रियं पात्यतेअत्यंतनीचयोनिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ एवमुक्तइति सहस्रवत्सरान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अग्निद्रुत्यगत्वा ॥ ७ ॥

दुर्लभतरमपिपरिपंथिभिःकामाद्यैश्चैरैःसंवृतमतोदुःसंरक्ष्यमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ पूजयन्ब्राह्मणमितिशेषः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तद्द्वारादेवादयस्तृप्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ यद्यद्वाञ्छिततत्तत्कुरुते ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ लब्ध्वापिनबुभूषसेनप्राप्नोषिमादृशेपितपस्विनिकारुण्याभावात्तन्नाशयसीतिभावः ॥ १४ ॥ दुर्लभं ब्राह्मण्यं प्राप्यापिनानुतिष्ठंति तदुचितान् शमोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानं

शक्रउवाच मतंगब्राह्मणत्वंतेविरुद्धमिहृश्यते ॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभतरंसंवृतंपरिपंथिभिः ॥ ८ ॥ पूजयन्सुखमाप्नोतिदुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ब्राह्मणःसर्वभू-
तानांयोगक्षेमसमर्पिता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्योनुत्पद्यन्तेपितरोदेवतास्तथा ॥ ब्राह्मणःसर्वभूतानांमतंगपरउच्यते ॥ १० ॥ ब्राह्मणःकुरुतेतद्वियथायद्यच्चवाञ्छ-
ति ॥ बद्धीस्तुसंविशन्त्योनीर्जायमानःपुनःपुनः ॥ ११ ॥ पर्यायितातकस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिहविंदति ॥ तदुत्तज्येहदुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ अन्यंव-
रं वृणीष्वत्वंदुर्लभोयंहितेवरः ॥ मतंगउवाच किमांतुदसिदुःखार्तंमृतमारयसेचमां ॥ १३ ॥ त्वांतुशोचामियो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे ॥ ब्राह्मण्यं य-
दिदुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैःशतक्रतो ॥ १४ ॥ सुदुर्लभंसंदावाप्यनानुतिष्ठंतिमानवाः ॥ यःपापेभ्यःपापतमस्तेषामधमएवसः ॥ १५ ॥ ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं ल-
ब्ध्वेव दुर्लभं ॥ दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनं ॥ १६ ॥ दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठंतिमानवाः ॥ एकारामोत्थहंशं क्रनिर्द्वद्वो निष्परिग्रहः ॥ १७ ॥ अहिंसा
दममेस्थाय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ दैवं तु कथमेतद्वैयदहं मातृदोषतः ॥ १८ ॥ एतामवस्थांसंप्राप्तो धर्मज्ञः स न्युरंदर ॥ नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् ॥
॥ १९ ॥ यदर्थं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ॥ एवं गते तु धर्मज्ञदातुमर्हसि मे वरम् ॥ २० ॥ यदि ते ह मनुग्राह्यः किंचिद्वासुरुतं मम ॥ वैशंपायन उवाच
वृणीष्वेति तदा प्राहिततस्तं बलवत्तहा ॥ २१ ॥ चोदितस्तुमहेद्रेण मतंगः प्राब्रवीदिदम् ॥ यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ॥ २२ ॥ ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पू-
जांच प्राप्नुयामहम् ॥ यथाममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये ॥ शक्रउवाच छंदो देव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो
भविष्यसि ॥ २४ ॥ कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽंतरधीयत ॥ २५ ॥

मास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजमिति भगवदुक्तान् न सेवतेऽतः प्राप्तमपि दुःसंरक्ष्यमिति भावः ॥ १५ ॥ न जानीते रक्षितुमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ दैवप्राक्कर्म यत्नतः ॥ १८ ॥ एतां ब्राह्मणत्वरूपाम्
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्य तं प्रतिमां आगतं आचक्षत कथयत ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आख्यायिका तात्पर्यमाह ऋगोरिति ॥ ५७ ॥
 कृतोत्तमांगास्ते राजन् भल्लैः शतसहस्रशः ॥ अपतन् रूधिराद्राङ्गानि रुक्ता इव किंशुकाः ॥ ४३ ॥ हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ॥ प्राद्रवन्नगरं हित्वा ऋगोराश्र-
 ममप्युत ॥ ४४ ॥ ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ॥ अभयं च ददौ तस्मै राज्ञो राजन् भृगुस्तदा ॥ ४५ ॥ अथानुपदमेवाश्रुतत्रागच्छत्यतर्दनः ॥ सप्राप्य
 चाश्रमपदं दिवोदासात्मजो ब्रवीत् ॥ ४६ ॥ ओ भो के त्राश्रमे संति भृगोः शिष्यामहात्मनः ॥ द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ४७ ॥ सतं विदित्वा तु भृ-
 गुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ॥ पूजयामास च ततो विधिनानृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव ॥ सचोवाच नृपस्तस्मै यदा गमनकारण-
 म् ॥ ४९ ॥ राजोवाच अयं ब्रह्मन्नि तो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ॥ तस्य पुत्रैर्हि मे रुक्मो ब्रह्मन्वंशः प्रणाशितः ॥ ५० ॥ उत्सादितश्च विषयः काशीनां
 रत्नसंचयः ॥ एतस्य वीर्यदत्तस्य हतं पुत्रशतं मया ॥ ५१ ॥ अस्येदानीं वधादयं भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ तमुवाच रुपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतांवरः ॥ ५२ ॥ नेहास्ति ह्य-
 त्रियः कश्चित्सर्वे ही मे द्विजातयः ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ॥ ५३ ॥ पादां वुपस्पृशन्नैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ एवमप्यस्मिन्नगवन्कृतकृत्यो न संश-
 यः ॥ ५४ ॥ य एष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन मम ॥ ५५ ॥ त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगूद्वह ॥ तत-
 स्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ॥ ५६ ॥ यथागतं महाराजमुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ भृगोर्वचनमात्रेण सच ब्रह्मर्षितांगतः ॥ ५७ ॥ वीतहव्यो महाराज ब्रह्म-
 वादित्वमेव च ॥ तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेंद्र इवापरः ॥ ५८ ॥ शक्रस्त्वमितियोदैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ क्रम्वेदेव तं ते चाग्र्यांश्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ य-
 त्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः समहीयते ॥ सब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदो भवत् ॥ ६० ॥ पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्विजः ॥ वर्चाः सुतेजसः पुत्रो वि-
 हव्यस्तस्य चात्मजः ॥ ६१ ॥ विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ वितत्यस्य सुतः सत्यः संतः सत्यस्य चात्मजः ॥ ६२ ॥ श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभ-
 वत्तमः ॥ तमसश्च प्रकाशो भूत्तनयो द्विजसत्तमः ॥ प्रकाशस्य च वार्गिद्रोवभूवजयतांवरः ॥ ६३ ॥ तस्यात्मजश्च प्रमितिर्बेदवेदांगपारगः ॥ घृताच्यांतस्य पुत्र-
 स्तुरुर्नामोदपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमद्वरायां तुरुरोः पुत्रः समुदपद्यत ॥ शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रो यशौनकः ॥ ६५ ॥

॥ ५८ ॥ श्रुतिः तदुगार्त्समदमेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छदित्यादिका ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ केपूज्या इति ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वं विप्रानुपदैकलभ्यत्वं चोक्ता पूज्यत्वहेतून् साधारणा न साधारणान् स्वधर्मानाहनेनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तेषु मानवेषु बहुमानपरः सत्कान्नमस्यसीति योज्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ महार्हान् महान् अर्हः पूजायेषाम् अतिपूज्या नित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविक्

एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ॥ भृगोः प्रसादाद्राजेंद्रक्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ॥ विस्तरेण महाराज किमन्यद नुपृच्छसि ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभास्ते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे वीतहव्योपाख्यानं नाम त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच केपूज्या वै त्रिलोके स्मिन्मानवा भरतर्षभ ॥ विस्तरेण तदा च ह्वन हितप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं वा सुदेवस्य चोभयोः ॥ २ ॥ नारदं प्राञ्जलिं हृत्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ॥ केशवः परिपप्रच्छ भृगुवन्कान्नमस्यसि ॥ ३ ॥ बहु मानपरस्तेषु भगवन्मानमस्यसि ॥ शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्ब्रूयते तद्दमवित्तम ॥ ४ ॥ नारद उवाच शृणु गोविन्द यानेतान् पूजयाम्यरिर्मर्दन ॥ त्वत्तोम्यः कः पुमौ लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५ ॥ वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ॥ स्थाणुं स्कंदं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६ ॥ वाचस्पतिं चंद्रमसमपः पृथ्वीं सुरस्वतीम् ॥ सततं येन मस्यंति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७ ॥ तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ॥ महार्हान् दृष्ट्वा शार्दूलसदा संपूजयाम्यहम् ॥ ८ ॥ अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते ये विकथनाः ॥ संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९ ॥ सम्यग्यजंतिये चेष्टीः क्षांता दांताजितेन्द्रियाः ॥ सत्यं धर्मक्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ १० ॥ ये वै तपसि वर्तते वने मूलफलाशनाः ॥ असंचयाः क्रियावंतस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११ ॥ ये भृत्यभरणे शक्ताः सततं चातिथिब्रताः ॥ भुञ्जते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२ ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षाग्निनो ब्रह्मचारिणः ॥ याजनाध्यापने युक्तानित्यंतान् पूजयाम्यहम् ॥ १३ ॥ प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ॥ आपृष्ठताप्रात्स्वाध्याये युक्तास्तान् पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतंतो ये स्थिरव्रताः ॥ शुश्रूषवो न सूर्यंतस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५ ॥ सुव्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसंगराः ॥ वोढारोहव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६ ॥

त्यनाः श्लाघाहीनाः ॥ १ ॥ सत्यं धर्मं च यजंति पूजयंति क्षितिगाश्च यजंति ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छंति यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु एतेर्थाय यासंभवमिह पासाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आपृष्ठतापात् यावन्मध्याह्नम् ॥ १४ ॥ स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे ब्रजयेवा ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ निर्होकाः दिगंबराः कौपो न मात्रमपि परिहृणकुर्वतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कपोतकृतयः कणश आदाय ये संपहंनकुर्वतीत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः कृत्येषु कर्तुं योग्येषु कर्मसु वर्तते उक्तं ममध्यमायमभावेन वर्तते न तु हीयते अथ ममध्यमोत्तमभावेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अलोलुपा इत्यनेन धर्ममपेक्ष्य अर्थानादर उक्तः पुण्यशीला इत्यनेन धर्मव्यतिरिक्तकामपरिहार उक्तः ऋतौ भार्यामुपेयादित्येतावाने भैत्य चर्यासु निरताः रुशागुरुकुलाश्रयाः ॥ निःसुखानि र्थनायेतु तान्नमस्यामियादव ॥ १७ ॥ निर्ममानि प्रतिहं दानिर्होका निष्प्रयोजनाः ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥ अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रतानराः ॥ दांताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामिकेशव ॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः ॥ कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामियादव ॥ २० ॥ येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ॥ शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहंसदा ॥ २१ ॥ ब्राह्मणाः श्रुतसंपन्ना ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ॥ अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामिकेशव ॥ २२ ॥ अन्नक्ष्वावायुभक्ष्वाश्च सुधाभक्ष्वाश्च ये सदा ॥ व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तास्तान्नमस्यामिमाधव ॥ २३ ॥ अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ॥ सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहंसदा ॥ २४ ॥ नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्णलोकक रान्मृगान् ॥ लोकज्येष्ठान् कुलज्येष्ठान् स्तमोग्रान् लोकभास्करान् ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वं मपि वार्ष्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा ॥ पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यंति ते न घ ॥ २६ ॥ अस्मिन्लोके सदा त्वेते परत्र च सुखप्रदाः ॥ चरंते मान्यमाना वै प्रदास्यंति सुखं तव ॥ २७ ॥ ये सर्वातिथ्यां नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २८ ॥ नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ॥ नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २९ ॥ सर्वान् देवान्नमस्यंतिये चैकैवेदमाश्रिताः ॥ श्रद्धधानाश्च दांताश्च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३० ॥ तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः ॥ भवंतिये दानरता दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३१ ॥ तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारब्रह्मचारिणः ॥ तपसां भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३२ ॥ देवतानि यिभृत्यानां पितॄणां चार्चने रताः ॥ शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३३ ॥ अग्निमाधाय विधिवत्पणताधारयंतिये ॥ प्राप्ताः सोमाद्भुतिं चैव दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३४ ॥ मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्ततिये सदा ॥ ग्रथात्वं दृष्ट्वा शिर्षादूलेत्युक्त्वा विररामसः ॥ ३५ ॥

वकामो धर्ममखोनान्यः ॥ २२ ॥ सुधावैश्वदेवशेषः ॥ २३ ॥ अयोनीन् अकृतदारान् अग्नियोनीन् दाराग्निहोत्रयुतान् ब्रह्मणो वेदस्य योनीन् आश्रयभूतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वानिति स्वाध्याये सर्वे यज्ञाभ्यंतर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ (भिक्षुचर्येति द्वौ श्लोकौ पुनः पाठादुपेक्षितौ गौडैः) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ५ ॥ पितामहेत्यादेरध्यायस्य पश्चिमात्रस्यापि स्वशरीरस्त्वेन रक्षणं कार्यं किमुत पूर्वोक्तानां पूज्या
नामर्थादिनेति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रपात्य मावः आकाशादितिशेषः वृषदर्भौ शीतं रंशिविम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नवं नीलं च यदुत्पलं तस्य आपीड इवा लंकारभूतश्चार्त्तवर्णो यस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्मात्त्वमपि कौतये पितृदेवद्विजातिथीन् ॥ सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प०
दानधर्मैरुष्णानारदसंवादे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ त्व
त्तोहं श्रोतुमिच्छामि धर्मभरत सत्तम ॥ १ ॥ शरणागतं प्रेरयस्व भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ किं तस्य भरतं श्रेष्ठं फलं भवति तत्त्वतः ॥ २ ॥ भीष्म उवाच इदं श्रु
णु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ॥ इति हासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ॥ ३ ॥ प्रपात्य मानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ॥ वृषदर्भौ महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥ ४ ॥
स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादं कमुपागतम् ॥ आश्वास्य श्वसिहीत्याहनते स्तिभयमंडज ॥ ५ ॥ भयंते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ॥ येन त्वमिह संप्राप्तो वि
संज्ञो भ्रातृचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीडचारुवर्णं सुदर्शनं ॥ दाडिमाशोकपुष्पाक्षमात्रसंस्वाभयं तव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ॥ म
नसाग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ॥ त्यजेयं भवविसृज्यः कपोतनभयं तव ॥ ९ ॥ श्येन उवाच ममैतद्वि
हि बभूव नराजं स्वातुमर्हसि ॥ अतिक्रान्तं च प्राप्ते च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥ १० ॥ मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मेहितम् ॥ परितोषकरोत्येष मम मास्याग्र
तो भव ॥ ११ ॥ वृष्णामेवायतेत्युग्राक्षुधानिर्दहंती वमाम् ॥ मुंचैनं न हि शक्यामिराजन्मंदयितुं क्षुधाम् ॥ १२ ॥ मया त्वनुसृतोत्येष मत्पक्ष्मनखविक्षतः ॥ किंचि
दुच्छ्वासनिःश्वासं नराजन्गोमुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् ॥ खेचरस्य त्वपार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥ १४ ॥ यदि वै रिषु भृत्येषु स्व
जनव्यवहारयोः ॥ विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशो मापराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ॥ यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥
भीष्म उवाच श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ॥ संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

अतिक्रान्तं गतमायजीवितं ॥ १० ॥ अस्य मदन्त्याप्यतोतराय भूतो गजव ॥ ११ ॥ वृष्णा एतद्गुधिरपि पासा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि वैर्यादिषु पराक्रमसेतयुक्तं नत्वा काशो आकाशचारिणः ॥ १५ ॥
पक्षहरेषु सज्जमानेषु शत्रुषु मां अशत्रुमपि जीवन् हरणेन बाधमानस्य त्वं धर्मार्थी नोपधर्मो भविष्यतीति भावः ॥ १६ ॥ एनं श्येनं तद्वाक्यं च संभाव्य स्तुत्वा तदर्थी कपोतार्थी ॥ १७ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

राजोवाच ॥ गतेरुपेयायसोऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ १८ ॥ शरणागतनस्वजेवमितिमेवतमाहितम् ॥ नमुंचति
मममहिषिजीयंयस्यैद्विज ॥ १९ ॥ सोमठवाच ॥ नवरहिनंषोऽष्टाणान्चान्यान्विविधानद्विजान् ॥ भक्षयामिमहाराजकिमन्नाद्येनतेनये ॥ २० ॥ य
दुत्तेविहितोभक्ष्यःस्वर्गदेवैःसनातनः ॥ सेनाःकपोतान्स्वादंतिस्थितिरेवासनातनी ॥ २१ ॥ उशीमरकपोतेतुयदिहीहस्तवानप ॥ ततस्त्वमेष्यच्छाप्रस्वमां
संयुक्तसंपुतम् ॥ २२ ॥ राजोवाच ॥ महाननुग्रहेमेधयस्त्वमेवमिहात्यमाम् ॥ बाढमेवकरिष्यामीत्युक्त्वासौराजसंसमः ॥ २३ ॥ उरुत्योक्तस्वमांसानि
जुहोम्यमंतोलकम् ॥ अतःपुरेततस्तस्यस्योरमविभूषितः ॥ २४ ॥ हाहाभूताविनिष्क्राताःश्रुत्वापरमदुःखिताः ॥ तासांरुदितशब्देतमंत्रिभृत्यजनस्वय ॥
॥ २५ ॥ तानिमांसानिसंछिद्यतुलांपूरयतेऽशनैः ॥ तथापिन्नसमस्तेनकपोतेनबभूवह ॥ २६ ॥ महीप्रचलिताचासीत्तस्यसत्येनकर्मणा ॥ सराजपाश्वर्तव्यैव
मिह ॥ २७ ॥ तानिमांसानिसंछिद्यतुलांपूरयतेऽशनैः ॥ तथापिन्नसमस्तेनकपोतेनबभूवह ॥ २८ ॥ अस्थिभूतोयदाराजानिर्मासोरुधिस्त
मममहिषोऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ २९ ॥ ततःसंद्राख्योलोकास्तनरेद्रमुपस्थिताः ॥ भोर्यश्चाकाशगैस्तत्रवादितादेवदुंदुभिः ॥ ३० ॥ अण्डेनाथ
विजयिष्येऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंघातेरप्सरोभिश्चसर्वतः ॥ नृत्तश्रैवोपमीतश्रपितामहद्वयप्रभुः ॥ ३२ ॥
विजयिष्येऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ ३३ ॥ साराजर्षिर्गतःस्वर्गकर्मणातेनशश्वतम् ॥ शरणागतेषुचैवस्वयंयुक्त
मममहिषोऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ ३४ ॥ दयावान्सर्वभूतेषुपरत्रसुखमेधते ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तोहियोराजासदृशमनुविशति ॥ नैवम
मममहिषोऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ ३६ ॥ संसर्जर्षिर्विभुःसत्पराक्रमः ॥ काशीनामीश्वरःस्यात्तलिपुलोकेषुकर्मणा ॥ ३७ ॥ योऽप्यन्यःकारयेदेवस्य
मममहिषोऽस्यगोपमहिषोमिया ॥ तद्वर्धनमपिच्यतांशुयायस्यतायवे ॥ ३८ ॥

३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोः

अनु.प.

१३

॥ ५८ ॥

क्याजेतुं द्विजातयः ॥ १६ ॥ अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ॥ यमिच्छेयुः सराजास्याघोनेष्टः सप
नाम च तसः ॥ सत्यं ब्रवो मिते राजन् विनश्येयुर्न संशयः ॥ १८ ॥ निंदा प्रशंसा कुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरायणाः ॥ परिकुप्यन्ति
ते राजन् सततं द्विजाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाय प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ॥ ब्राह्मणैर्यः पराकृष्टः पराभूयात्क्षणाद्विषः ॥ २० ॥ शकाय वनकां बोजास्तास्ताः क्षत्रि
यजातयः ॥ वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१ ॥ द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिंदाश्चाप्युशीनराः ॥ कोलिसर्पामहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २२ ॥ वृष
लत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयोजयतां वर ॥ २३ ॥ यस्तु सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणं च न तत्समम् ॥ ब्रह्मवध्या न ह्यन्दोष इत्याहुः
परमर्षयः ॥ २४ ॥ परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ॥ आसीता यो मुखस्तूष्णीं समुत्थाय ब्रजे च वा ॥ २५ ॥ न स जातो जनिष्यद्वा पृथिव्या मिह कश्चन ॥ यो
ब्राह्मणं विरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २६ ॥ दुर्भ्रातृ यो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ॥ दुर्धरा पृथिवी राजन् दुर्जया ब्राह्मणाभुवि ॥ २७ ॥ इति श्रीमहा
भारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पदान्धर्मब्राह्मणप्रशंसानामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्म
णानेव सततं भृशं संपरिपूजयेत् ॥ एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एते भोगैस्लंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ॥ सदा पूज्या न मस्कारैरक्ष्याश्च पितृवन्
धर्मज्ञं संशितव्रतम् ॥ ४ ॥ वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ ५ ॥ पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ आदि
त्यश्चंद्रमा वायुरापो भूरंबरं दिशः ॥ ६ ॥ सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्मुपभुंजते ॥ न तस्याभ्रंति पितरो यस्य विप्रानभुंजते ॥ ७ ॥ देवाश्चाप्यस्य नाभ्रं विषापस्य ब्रा
ह्मणद्विषः ॥ ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयंते पितरः सदा ॥ ८ ॥ तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ तथैव तेऽपि प्रीयंते येषां भवति तद्विः ॥ ९ ॥

अध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

सर्वक ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ६८ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यज्योतिस्त्वमसः परमहृद्दो निर्माय रूपानितानामानि प्रविज्य च व्यबहरत्यैतैर्गुहायांगतं आनन्दैकरसंतद्वयमथोत्तमायया देवकीकुंतीसत्यवतीपुंजन्मधृतवत्कृष्णत्रयं पातुनः ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्यान्धीरेशगंगाधरनीलकण्ठान् चितामणिसांबशिवंचनत्वाव्याकुर्महे भारतदानधर्मान् ॥ २ ॥ धर्मत्रिषु द्वविणमष्टसुकाममोक्षावेकत्रपर्वणि निरूपितवान्मुनीन्द्रः तत्साधनानि सुबहूनि सह प्रमाणान्यत्रानुशासनिकपर्वणि वर्णितानि ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वणि शोकरणोपायः सम्यङ् निरूपितस्तथापि दृष्टुः खं निदिध्यासनमंतरेण न निवर्तत इति तत्प्रधानं प्रकरणमारभमाणः पूर्वतावत्कृताकृतं तापनिमित्तं कर्तृत्वाभिमानं त्याजयितुं प्रथममध्यायमारभते तत्रापियुक्तिशतेनापि कर्तृत्वाभिमानस्य दुस्सजत्वं युधिष्ठिरप्रश्नमुखेनावतारयति युधिष्ठिर उवाच शमो बहुविधाकार इत्यादिना शमः शोकरणोपायः बहुविधः कालादृष्टेश्वराद्यधीनोऽयं लोको न किंचित्कर्तुमीष्ट इत्यादिविवेकप्रकारः बद्धाकारः सर्वसंकल्पसंन्यासादिस्वरूपः सूक्ष्मो निर्विकल्पक उक्तः तथापि तत्साक्षात्काराभावात्कृतं गोत्रवधाख्यं पापं मां तप

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ॥ न च मे हृदये शांतिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशं ॥ २ ॥ अस्मिन्नर्थे बहुविधा शांतिरुक्ता पितामह ॥ स्वरुते कानुशांतिः स्याच्छ्रमाद्बहुविधादपि ॥ २ ॥ शराचित् शरीरं हिंती ब्रवणमुदीक्ष्य च ॥ शर्मनोपलभे वीरदुष्कृतान्येव चिंतयन् ॥ ३ ॥ अधिरेणावसित्कांगं प्रसवतं यथा चलं ॥ त्वां दृष्ट्वा पुरुषं व्याघ्रसीदेवर्षास्त्रिबां वुजं ॥ ४ ॥ अतः कष्टतरं किं नुमत्कृतेयत्पितामहः ॥ इमामवस्थांगमितः प्रत्यमित्रैरणाजिरे ॥ ५ ॥ तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सवांधवाः ॥ मत्कृते निधनं प्राप्ताः किं नु कष्टतरं ततः ॥ ६ ॥ वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशंगताः ॥ कृत्वेदं निदितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ७ ॥ इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ॥ इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वानपश्यति ॥ ८ ॥ सोऽहं तं वक्ष्ये तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ॥ न शांतिमधिगच्छामि फलं स्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ९ ॥ दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ॥ निहतैः सर्वधर्मैस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ॥ १० ॥ न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ॥ अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥

त्येव तस्मात्कर्तृत्वादिदोषमपनेतुं निदिध्यासनाधिकारसिद्ध्यर्थं चेत् शुद्धिकरान्धर्मान्ब्रूहि यैर्विना पूर्वोक्तं सर्वहृदयेनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ अस्मिन्निति यद्विअचितितमेव जायते तत्कालादिकृतमिति मत्वा नधीमतां शोकाय भवति यत्तु बुद्धिपूर्वपापं कृतं तत्कथं मादृशान् आस्तिकान् शाब्दिकविवेकभात्रेण न तपेत् अपरोक्षस्य कर्तृत्वादिप्रत्ययस्य परोक्षेणाकर्तृत्वादिज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव शोककारणं विदणोति शरेति त्वमिति शेषः ॥ ३ ॥ सीदेसीदामि ॥ ४ ॥ मत्कृते मन्मिदं प्रत्यमित्रैः अमित्राणां प्रतिकूलैरस्मदीयैरर्जुनशिखंडिप्रभृतिभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वयं हीति हि श्वार्थे कालदेश्वरः मन्युः क्रोधः कांगतिमूर्ध्वलोकं प्राप्स्यामो न कामपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अयशोयस्तानामस्माकं त्वमपि लोको नष्टो मनुपरेषामित्याह इदं त्वित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अभविष्यं ईश्वरश्चेत्स्यां ॥ १२ ॥ १३ ॥ अन्यस्मिन्निति जन्मांतरेऽपि येन किल्बिषात्परागादिदोषान्मुच्ये मतादृशंधर्मब्रूहि. शोकनाशकस्य तत्त्वज्ञानस्यानेकजन्मसाध्यत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ यदुक्तं स्वकृते कानुशांतिरिति तत्राह परेति परतंत्रं कालादृष्टेश्वराधीनमात्मानं त्वंकथं कर्मणां हेतुं पुण्यपापयोः कारणं अनुपश्यसि न कथंचिदात्मनः कर्तृत्वं संभवतीति भावः कुतस्तर्ह्यहं करोमीत्यनुभवइत्याशंक्याह सूक्ष्मं हीति आत्मनः कर्तृत्ववदं कर्तृत्वं न मानं संप्रत्यक्षं कित्वतींद्रियं मनस्तु चक्षुरादिव दृष्टं सदन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति भावः ॥ १५ ॥ कर्मप्रयोजकं देहं हि द्रियादिसंघातः प्रयोज्यस्तयोश्च बीजांकुरवदन्योन्यजन्यजन

अहं हि समरे वीरगमितः शत्रुभिः क्षयं ॥ अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ १२ ॥ न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्षं सायं कार्दितं ॥ नूनं हि पापकर्माणो धमत्रास्तथाः स्महेनृप ॥ १३ ॥ अन्यस्मिन्नपिलोके वै यथा मुच्ये म किल्बिषात् ॥ तथा प्रशाधिमां राजन्मम चेदिच्छसिप्रियं ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच परतंत्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ॥ कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं त्येतदतींद्रियं ॥ १५ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरा तनं ॥ संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ १६ ॥ गौतमीनामकौ ते यस्थ विराशमसंयुता ॥ सर्पेण दंष्ट्रं स्वं पुत्रमपश्यद्व्रतचेतनं ॥ १७ ॥ अथ तं स्त्रायुपाशेन बध्ना सर्पममर्षितः ॥ लुब्धकोर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ १८ ॥ स चाब्रवीदयं ते स पुत्रहापन्नगायमः ॥ ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ १९ ॥ अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष छिद्यतां खंडशोपिवा ॥ न त्वयं बालहाप्रापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ २० ॥ गौतम्युवाच विस्तृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योर्जुन कत्वया ॥ कोट्यात्मानं गुरुंकुर्यात्प्राप्तव्यमविचिंतयन् ॥ २१ ॥ प्लवंते धर्मलंघजंतो मृत्योर्लोकं कोनुगच्छेद नंतं ॥ २२ ॥ हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे जीवत्यस्मिन्कोत्ययः स्यादयं ते ॥ अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य न ह निष्ये ॥ २४ ॥ शमार्थिनः कालगतिं वदंति सद्यः शुचं त्वर्थविदस्य जंति ॥ श्रेयः क्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छुचं मुंच हर्ते भुजंगे ॥ २५ ॥ गौतम्युवाच आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्विधानां धर्मात्मनः सर्वदा सज्जना हि ॥ नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मादीशो नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥ २६ ॥

कत्वं परिशेषान् आत्मनोऽकर्तृत्वं सित्थ्यतीत्यस्मिन्नर्थे आख्ययिकामाह अत्रापीति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ हेतुमेवाह अग्राविनि ॥ २० ॥ गुरुपापभारेण नरके मज्जनयोग्यं प्राप्तव्यं लोकं ॥ २१ ॥ प्लवंते पीत्यर्थः उत्सर्गे प्राणोत्सर्गे मृत्योर्लोकं नरकं ॥ २२ ॥ सर्वार्थियुक्ताः सर्वेषां पीडया पीडिताः स्वस्थस्यैव न तु दुःखितस्य ॥ २४ ॥ शमेति शमयुक्ताः कालेनैवायं नाशित इति मत्वा शोकं त्यजंति अर्थविदः प्रतीकारज्ञाः शत्रुं हत्वैव सद्यः शोकं त्यजंतीत्यर्थः अन्यस्तु श्रेयः क्षयं मुखाशान्तिं नित्यमोहाच्छोचति ॥ २५ ॥ आर्तिः पुत्रशोकजा पीडा नित्यायस्तो नित्यमृतः न ईशेन समर्थास्मि ॥ २६ ॥

मुख्यं पात्रविशेषेण श्रुतवन्तोऽनसूयका इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथा अक्रोधादिगुणविशिष्टं ॥ १० ॥ अपात्रताबीजमाह अस्म्यप्यमिति आत्मनः पात्रताया इति शेषः ॥ ११ ॥ निरर्थिकां श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनाम् ॥ १२ ॥ हेतुवादान्ब्रुवन्त्युक्त्या जगत्कारणगोष्ठोः कुर्वन्तपि अहेतुवादिकः श्लाघ्योक्तहेतुवादविरोधात् ॥ १३ ॥ बोद्धव्यः अस्पृश्यत्वेनेति शेषः तत्र हेतुमाह श्वानंहितं विदुः शि

भीष्म उवाच ऋत्विक् पुरोहिताचार्याः शिष्यसंबन्धिबांधवाः ॥ सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तो न सूयकाः ॥ ६ ॥ अतो न्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हति सत्क्रियां ॥ तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७ ॥ अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दमः आर्जवं ॥ अद्रोहो न भिमानश्च ह्यस्ति तितिक्षा दमः शमः ॥ ८ ॥ यस्मिन्नेतानि दृश्यं तेन चाकार्याणि भारत ॥ स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९ ॥ तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ॥ अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १० ॥ अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलंघनं ॥ अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत्पण्डितमानीयो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ॥ आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकां ॥ १२ ॥ हेतुवादान्ब्रुवन्सुविजेताऽहेतुवादिकः ॥ अक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ १३ ॥ सर्वाभिर्शङ्की मूढश्च बालैः कटुकवागपि ॥ बोद्धव्यस्तादृशस्तातनरश्वानंहितं विदुः ॥ १४ ॥ यथा श्वाभ्युपेतुं चैव हंतुं चैवावसज्जते ॥ एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ॥ १५ ॥ लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ॥ एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीर्वर्धते समाः ॥ १६ ॥ ऋणं मुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ॥ पितॄणामथ विप्राणामतिथीनां च पंचमं ॥ १७ ॥ पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन कर्मणा ॥ एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्मार्गान्निहीयते ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि० दानधर्मे पात्रपरीक्षायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

ष्टा इति शेषः ॥ १४ ॥ एतदेवोपपादयति यथेति ॥ १५ ॥ लोकयात्रा शिष्टाचारादिव्यवहारः धर्मः श्रुतिस्मृत्युक्तः आत्महितानि शमदमादीनि ॥ १६ ॥ देवानामृणं यज्ञेन ऋषीणां वेदाधिगमेन पितॄणां प्रजोत्पादनेन विप्राणां दानमानेन अतिथीनां वैश्वदेवांते आगतानां सम्यगातिथ्येन च उन्मुच्य अपाकृत्य कर्माणि कुर्वन् नित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ पर्यायेण यथाक्रमेण सुविनीतेन सुशिक्षितेन कर्मणायत्नेन कर्माणि यज्ञादीनि ॥ १८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ६३ ॥

पूर्वमेघवाहनपर्वणि वेद्यं वस्तु कृतं द्वेदनं धर्मबलादेव भवतीति यज्ञादिधर्मोक्तव्यः सच कामकारविहितदारपरिग्रहाधीन इत्यष्टावक्रदिवसंवादे प्रदर्शितः तत्रापि कृत्विगात्मा धनं जाया शुद्धं यस्य चतुष्टयं तस्यां ग्रीहोत्रं युधिष्ठिर उवाच . स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ॥ स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ता हिताः स्मृताः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममि तिहासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पंचचूडया ॥ २ ॥ लोकाननुचरन् सर्वान् देवर्षिर्नारदः पुरा ॥ ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पंचूडामनिदिताम् ॥ ३ ॥ तां ह द्रवाचारुसर्वांगीं प्रच्छाप्सरसं मुनिः ॥ संशयो हृदिकश्चिन्मे ब्रूहि तन्मे सुमध्यमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्ताथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ॥ विषये स तिवक्ष्यामि समर्थो मन्यसे च माम् ॥ ५ ॥ नारद उवाच न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ॥ स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षे रप्सरोत्तमा ॥ प्रत्युवाच न शक्यामि स्त्रीसतीनिदितुं स्त्रियः ॥ ७ ॥ विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावितः ॥ नमामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं कार्यं ईदृशे ॥ ८ ॥ तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ॥ नृषां वा देभवे दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९ ॥ इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ॥ स्त्री दोषा उच्छाश्वतान् सत्यान् भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ १० ॥ पंचचूडोवाच कुलीनारूपवत्यश्वनाथवत्यश्वयोषितः ॥ मर्यादा सुनृतिष्ठंति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११ ॥ न स्त्रीभ्यः किंचिदन्यद्वैपापीयस्तरमस्ति वै ॥ स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तत्तत्त्वमपि वेत्स्यह ॥ १२ ॥ समाज्ञातानृद्धिमंतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ॥ पतीन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३ ॥ असद्वर्जस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ॥ पापीयसो नरान्यद्वैलज्जांत्यत्कगभजामहे ॥ १४ ॥ स्त्रियं हियः प्रार्थयते सन्निकर्षं च गच्छति ॥ ईषच्च कुरुते सेवां तमे वेच्छंति योषितः ॥ १५ ॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ॥ मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठंति भर्तृषु ॥ १६ ॥ नासांकं श्रिदगम्योस्ति नासां वयसि निश्चयः ॥ विरूपं रूपवंतं वा पुमानित्येव भुंजते ॥ १७ ॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ॥ न ज्ञाति कुलसंबंधात् स्त्रियस्तिष्ठंति भर्तृषु ॥ १८ ॥ यौवने वर्तमानानां नृषां भरणवाससाम् ॥ नारीणां स्वैरदृत्तीनां स्पृहयंतिकुलस्त्रियः ॥ १९ ॥ याश्च शश्वद्बहुमतारक्ष्यंते दयिताः स्त्रियः ॥ अपि ताः संप्रसज्जंते कुब्जांश्च जडवामनैः ॥ २० ॥ पंगुष्वथ च देवर्षे ये चान्ये कुत्सितानराः ॥ स्त्रीणामगम्यो लोके स्मिन्नास्तिकश्चिन्महामुने ॥ २१ ॥ स्वर्गाय नरकायैतरस्य चेति स्मृत्यैर्यज्ञांगभूतात् शुद्धिः कृत्विक् शुद्धिश्च तीर्थब्राह्मणमाहात्म्याभ्यां उक्ता अथ स्त्रीशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्च महता प्रबंधेन प्रसूयते तत्र तावदस्मिन् ध्यायेत् स्त्रीदोषानेव दर्शयति स्त्रीणामित्यादिना लघुचित्ताः वायुवत् चलचित्ताः ॥ ११ ॥ २॥ ब्राह्मी ब्रह्मलोकस्था ॥ ३॥ ४॥ विषये वक्तुं योग्यत्वे ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ कृतमतिः वक्ष्यामीति कृतनिश्चयाऽभवत् ॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥

गतिः प्राप्तिः अन्योन्यं कृत्रिमलिङ्गधारिण्यो भूत्वा मैथुनार्थं प्रवर्तते एतच्च लोकप्रसिद्धं भर्तृशुद्धस्थेषु इति शेषः न हितिष्ठंति धैर्ये इति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ चलस्वभावाः सालाटकाणां हृदयान्येता इति श्रुतेर्यथा च कविशेषाः प्रत्यहं न वनं वनं मांसमिच्छन्ति स्तनेन रमन्त एव स्त्रियः पुरुषमित्यर्थः ॥ २४ ॥ काष्ठानां काष्ठैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अंतकादिवत्सद्यो नाशका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ यत इति वन्सौख्यवत्त्वा

यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथंचिन्नोपपद्यते ॥ अप्यन्योन्यं प्रवर्तते न हितिष्ठंति भर्तृषु ॥ २२ ॥ अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ॥ वधबंधभयाच्चापि स्वयंगुमा भवन्ति ताः ॥ २३ ॥ चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ॥ प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४ ॥ नाग्निस्तप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५ ॥ इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ॥ दृष्ट्वैव पुरुषं हृदयं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियाः ॥ २६ ॥ कामानामपि दातारं कर्तारं मनसां प्रियम् ॥ रक्षितारं न मृष्यंति स्वभर्तारं मलं स्त्रियः ॥ २७ ॥ न कामभोगान्विपुला न्नालंकारान्न संश्रयान् ॥ तथैव बहु मन्यंते यथारत्या मनुग्रहम् ॥ २८ ॥ अंतकः पवनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ॥ क्षुरधारा विपं सर्पां वह्निर्गैत्येकतः स्त्रियः ॥ २९ ॥ यतश्च भूतानि महंति पंचयतश्च लोका विहिता विधात्रा ॥ यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मितास्तदैव दोषाः प्रमदास्तु तारद ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानं धर्मं पंचचूडानारदसंवादे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिर उवाच इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु संज्जंत्य भीक्ष्णशः ॥ मोहेन परमाविष्टा देवसृष्टेन पार्थिव ॥ १ ॥ स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ॥ २ ॥ कथमासां नराः संगं कुर्वते कुरुनंदन ॥ स्त्रियो वाकेषु रज्यंते विरज्यंते च ताः पुनः ॥ ३ ॥ इति ताः पुरुषव्याघ्रकथं शक्यास्तु रक्षितुम् ॥ प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ एता हि रममाणस्तु वंचयंती ह मानवान् ॥ न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ॥ ५ ॥ गावो न वटुणां नीव गृहं त्येतान वनं वनम् ॥ शंबरस्य च यामाया मायाया न मुचेरपि ॥ ६ ॥ बलेः कुंभी न से श्वैव सर्वास्ता योषि तो विदुः ॥ हसंतं प्रहसत्येता रुदंतं प्ररुदंति च ॥ ७ ॥ अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ उशना वेदयच्छास्त्रं च वेदवृहस्पतिः ॥ ८ ॥

भाविका एते स्त्रीणां दोषा इत्यर्थः यथोक्तं नीतौ अतुलं साहसं मायामूर्खत्वमतिलोभता अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजा इति कामश्चाष्टगुणः स्मृत इति च ॥ ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ इम इति एवं स्वभावदुष्टा अपि स्त्रियः परेभ्यो दुःसंरक्ष्या इत्याख्यायिका तात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ स्त्रीणामिति स्त्रीबुद्धिमनुसृत्यैव बृहस्पत्यादिभिर्बचनाशास्त्रं प्रवर्तितमित्युक्तिः ॥ १० ॥ एताः पूजिताधिकृताबातुल्यवद्विकारं जनयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदेवाह इमा इति इमाः स्त्रीरूपाः धार्मिक्य इति श्रुतिः
 स्त्रीबुद्धानविशिष्येततास्तुरक्ष्याः कथं नरैः ॥ अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापितथानृतम् ॥ ९ ॥ इति यास्ताः कथं वीरसंरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ स्त्रीणांबुद्ध्यर्थं निष्कर्षादर्थं
 शास्त्राणि शत्रुहन् ॥ १० ॥ बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानिवै ॥ संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ॥ ११ ॥ अपास्ताश्च तथाराजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ इमाः प्रजामहाम्बाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् ॥ १२ ॥ सत्कृता सत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा ॥ कस्ताः शक्नोरेक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ॥ १३ ॥
 तथा ब्रूहि महाभाग कुरूणां वंशवर्धन ॥ यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कदाचन ॥ कर्तुं वाकृतपूर्ववा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे स्त्रीस्वभावकथने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच एवमेव महाबाहो नात्र मिथ्या
 स्ति किंचन ॥ यथा ब्रवीषि कौरव्यनारीं प्रति जनाधिप ॥ १ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इति हासं पुरातनम् ॥ यथा रक्षा कृता पूर्वविपुलेन महात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाश्च यथा
 सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ॥ यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३ ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्रपापीयः किंचिदस्ति वै ॥ अग्निर्हि प्रमदादीनामायाश्च मय जाविभो ॥
 ॥ ४ ॥ क्षुरधाराविषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥ स्वयंगच्छन्ति देवत्वं ततो देवानि याद्वयम् ॥ अयाभ्यगच्छन्
 देवास्ते पितामहमरिंदम ॥ ६ ॥ निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ तेषां मंतर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ॥ ७ ॥ मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृज
 व्यभुः ॥ पूर्वसर्गे तु कौंतेय साध्यो नार्य इहाभवन् ॥ ८ ॥ आसाध्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्याः सर्गात्पि जापते ॥ ताभ्यः कामान्यथा कामं प्रादाद्वि स पितामहः ॥ ९ ॥
 ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रबाधं तेन रान्सदा ॥ क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृज व्यभुः ॥ १० ॥ असज्जंत प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशंगताः ॥ न च स्त्रीणां क्रियाः
 काश्चिदिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११ ॥ निरिंद्रियास्त्यशास्त्राश्च स्त्रियो नृतमिति श्रुतिः ॥ शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ॥ १२ ॥

मात्रं सावित्र्यादिषु दृष्टम् ॥ १२ ॥ अनुभवस्तु न तथेत्याह सत्कृतेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
 एवमेवेत्यध्यायस्य तात्पर्यं नाना रूपेभ्यो विद्वेभ्यो योगबलेनैव स्वभावचपलाः स्त्रियः संरक्षितुं शक्या नान्यथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 दुर्वाभावंरतिचैवददौस्त्रीभ्यःप्रजापतिः ॥ नतासारक्षणंशक्यंकर्तुंपुंसाकथंचन ॥ १३ ॥ अपिविश्वरुतातातकुतस्तुपुरुषैरिह ॥ वाचाचवधबंधैवक्लिशैर्वावि
 विधैस्तथा ॥ १४ ॥ नशक्यारक्षितुंनार्यस्ताहिनित्यमसंयताः ॥ इदंतुपुरुषव्याघ्रपुरस्ताच्छ्रुतवानहं ॥ १५ ॥ यथारक्षारुतापूर्वविपुलेनगुरुस्त्रियाः ॥ ऋषिरा
 सीन्महाभागोदेवशर्मैतिविश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्यभार्यारुचिर्नारूपेणासदृशीभुवि ॥ तस्यारूपेणसंमत्तादेवगंधर्वदानवाः ॥ १७ ॥ विशेषेणतुराजेंद्रवृत्रहापाक
 शासनः ॥ नारीणांचरितज्ञश्चदेवशर्मामिहामुनिः ॥ १८ ॥ यथाशक्तियथोत्साहंभार्यातामभ्यरक्षत ॥ पुरंदरंचजानीतेपरस्त्रीकामचारिणं ॥ १९ ॥ तस्माद्वलं
 नभार्यायारक्षणंसचकारह ॥ सकदाचिदपिस्तातयज्ञंकर्तुमनास्तदा ॥ २० ॥ भार्यासंरक्षणंकार्यंकथंस्यादित्यंचितयत् ॥ रक्षाविधानंमनसाससंचिंत्यमहा
 तपाः ॥ २१ ॥ आहूयदयितंशिष्यंविपुलंप्राहभार्गवम् ॥ देवशर्मोवाच यज्ञकारोगमिष्यामिरुचिंचेमांसुरेश्वरः ॥ २२ ॥ यतःप्रार्थयतेनित्यंतांरक्षस्व
 यथावलं ॥ अप्रमत्तेनतेभाव्यंसदाप्रतिपुरंदरम् ॥ २३ ॥ सहिरूपाणिकुरुतेविविधानिभृगूत्तम ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोविपुलस्तेनतपस्वीनियतेंद्रियः ॥
 ॥ २४ ॥ सदैवोग्रतपाराजन्नध्यर्कसंदृशद्युतिः ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचतथेतिप्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ पुनश्चेदंमहाराजपप्रच्छप्रस्थितंगुरुम् ॥ विपुलउवाच का
 निरूपाणिशक्रस्यभवंत्यागच्छतोमुने ॥ २६ ॥ वपुस्तेजश्चकीदृग्वैतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्मउवाच ततःसभगवांस्तस्मैविपुलायमहात्मने ॥ २७ ॥
 आचक्षेयथातत्त्वंमायांशक्रस्यभारत ॥ देवशर्मोवाच बहुमायःसविप्रर्षेभगवान्पाकशासनः ॥ २८ ॥ तांस्तान्विकुरुतेभावान्वहूतंयमुंदुर्मुहुः ॥ कि
 रीटीवज्रधृग्धन्वामुकुटीवद्भकुंडलः ॥ २९ ॥ भवत्यथमुहूर्तेनचंडालसमदर्शनः ॥ शिखीजटीचीरवासाःपुनर्भवतिपुत्रक ॥ ३० ॥ बृहच्छरीरश्चपुनर्ध्वीरवासाः
 पुनःकशः ॥ गौरंश्यामंचरुणंचवर्णविकुरुतेपुनः ॥ ३१ ॥ विरूपोरूपवांश्चैवयुवावृद्धस्तथैवच ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियश्चैववैश्यःशूद्रस्तथैवच ॥ ३२ ॥ प्रतिलोमोनु
 लोमश्चभवत्यथशतक्रतुः ॥ शुकवायसरूपीचहंसकोकिलरूपवान् ॥ ३३ ॥ सिंहव्याघ्रगजानांचरूपंधारयतेपुनः ॥ दैवंदैत्यमथोराज्ञांवपुर्धारयतेपिच ॥ ३४ ॥
 अरुशोवायुभग्रांगःशकुनिर्विकृतस्तथा ॥ चतुष्पाद्द्रुवरूपश्चपुनर्भवतिबालिशः ॥ ३५ ॥ मक्षिकामशकादीनांवपुर्धारयतेपिच ॥ नशक्यमस्यग्रहणंकर्तुंविपु
 लकेनचित् ॥ ३६ ॥ अपिविश्वरुतातातयेनसृष्टमिदंजगत् ॥ पुनरंतर्हितःशक्रोदृश्यतेज्ञानचक्षुषा ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति अनु
वायुभूतश्च सपुनर्देवराजो भवत्युत ॥ एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ॥ ३८ ॥ तस्माद् विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमां ॥ यथारुचिनावलिहेदे वेन्द्रो भृगुस्त
म ॥ ३९ ॥ कृतावुपहितेन्यस्तंहविः श्वेददुरात्मवान् ॥ एवमाख्याय समुनिर्यज्ञकारोगमत्तदा ॥ ४० ॥ देवशर्मा महाभागस्ततो भरतस्तम ॥ विपुलस्तु वचः
श्रुत्वा गुरोश्चितामुपेयिवान् ॥ ४१ ॥ रक्षां च परमां च क्रेदेव राजान्महाबलात् ॥ किंनु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ॥ ४२ ॥ मायावीहिसुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चा
पिवीर्यवान् ॥ नापि धायाश्रमं शक्योरक्षितुं पाकशासनः ॥ ४३ ॥ उटजं वा तथा त्वस्य नानाविधसंरूपता ॥ वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ॥ ४४ ॥ त
स्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येह मयं वै ॥ अथवा पौरुषेणेयं न शक्यारक्षितुं मया ॥ ४५ ॥ बहु रूपो हि भगवान्छूयते पाकशासनः ॥ सोहं योगबलादेनारक्षिष्ये
पाकशासनात् ॥ ४६ ॥ गात्राणि गात्रैरेस्याहं संप्रवेक्ष्ये हिरक्षितुम् ॥ यद्युच्छिष्टमिमां पत्नीमघपश्यति मे गुरुः ॥ ४७ ॥ शप्यत्यसंशयं कोपाद्व्यज्ञानो महात
पाः ॥ न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदानृभिः ॥ ४८ ॥ मायावीहिसुरेन्द्रो सावहो प्राप्नोस्मि संशयम् ॥ अवश्यं करणीयं हि गुरोरिह हिंसासनम् ॥ ४९ ॥ यदि त्वेत
दहं कुर्यामाश्चर्यस्यात्कृतं मया ॥ योगेनाथ प्रवेशो हि गुरुपत्न्याः कलेवरे ॥ एवमेव शरीरेऽस्यानिवत्स्यामि समाहितः ॥ ५० ॥ अशुक्तः पद्मपत्रस्थोजलविंदुर्यथा च
लः ॥ ५१ ॥ निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ यथा हि शून्यां पथिकः स भामध्यावसेत्पथि ॥ ५२ ॥ तथा घावा स यिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ एवमे
व शरीरेऽस्यानिवत्स्यामि समाहितः ॥ ५३ ॥ इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ॥ तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५४ ॥ इति निश्चित्य मनसारक्षां प्रति
सभार्गवः ॥ अन्वतिष्ठत्यरं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५५ ॥ गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः समहातपाः ॥ उपासीनामनिधां गीयथार्थं समलोभयत् ॥ ५६ ॥ नेत्रा
भ्यां नेत्रयोरस्यारश्मिं संयोज्य रश्मिभिः ॥ विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५७ ॥ लक्षणं लक्षणे नैव वदनं वदनेन च ॥ अविचेष्टन्नतिष्ठद्वैछायेवांतर्हि
तो मुनिः ॥ ५८ ॥ ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ उवासरक्षणे युक्तो न च सातमबुद्ध्यत ॥ ५९ ॥ यंकालं नागतो राजन गुरुस्तस्य महात्मनः ॥ कर्तुं स
माप्यस्वगृहंतं कालं सोभ्यरक्षत ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे विपुलोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शासनपर्वणि नैलकंठीये भाषिते भावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच ततः कदाचिदेवेंद्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ॥ इदमंतरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिपः ॥ दर्शनीयतमो
भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २ ॥ सददर्शतमासीनं विपुलस्य कलेवरं ॥ निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३ ॥ रुचिं च रुचिरापां गीपीनश्रोणिपयोधराम् ॥
पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४ ॥ सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ॥ रूपेण विस्मिता कोसीत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामा तु स
तीविष्टव्या विपुलेन सा ॥ निगृहीता मनुष्यद्रनशं शाकविचेष्टितुम् ॥ ६ ॥ तामाबभाषे देवेंद्रः साम्ना परमवल्गुना ॥ त्वदर्थमागतं विद्धि देवेंद्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७ ॥
क्लिश्यमानमनंगेन त्वत्संकल्पभवेन ह ॥ तत्संप्राप्तं हि मां सुभ्रुपुरा कालोतिवर्तते ॥ ८ ॥ तमेवं वादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ॥ गुरुपत्न्याः शरीरस्योददर्शत्रिद
शाधिपम् ॥ ९ ॥ न शशाकचसाराजं प्रत्युत्थातुमनिदिता ॥ वक्तुं च नाशकद्राजं विष्टव्या विपुलेन सा ॥ १० ॥ आकारं गुरुपत्न्यास्तु सविज्ञाय भृगूद्वहः ॥ निज
ग्राहमहातेजा योगेन बलवत्प्रभो ॥ ११ ॥ बवंधयोगं बंधैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ॥ १२ ॥ उवाच ब्रीडितो राजंस्तं यो
गबलमोहितां ॥ एत्येहीत ततः सा तु प्रतिवक्तुमियेष तं ॥ १३ ॥ सतां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ भोः किमागमने कृत्यमितितस्यास्तु निःसृता ॥ १४ ॥
वक्राच्छशांकसदृशा द्वाणीं संस्कारभूषणा ॥ ब्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशातदा ॥ १५ ॥ पुरंदरश्च तत्र स्थो बभूव विमना भृशं ॥ स तद्वैकृतमालक्ष्य देवरा
जो विशांपते ॥ १६ ॥ अवैक्षत सहसा क्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ सददर्शमुनिं तस्याः शरीरांतरगोचरे ॥ १७ ॥ प्रतिविवमिवाद र्शं गुरुपत्न्याः शरीरगं ॥ स तं घोरे
ण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ॥ १८ ॥ प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ॥ स्वकलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथा ब्र
वीत् ॥ १९ ॥ विपुल उवाच अजितेन्द्रियदुर्बुद्धे पापमात्मकपुरंदर ॥ न चिरं पूजयिष्यंति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २० ॥ किं नु तद्विस्मृतं शक्रनतन्मनसिते
स्थितं ॥ गौतमेनासियन्मुक्तो भगां कपरिचिह्नितः ॥ २१ ॥ जानेत्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम् ॥ मयेयं रक्ष्यते मूढगच्छपापयथागतं ॥ २२ ॥ नाहं त्वाम
द्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ॥ कृपायमानस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३ ॥ स च घोरे तमोधीमान् गुरुस्त्वं पापचेतसं ॥ दृष्ट्वा त्वां निर्देहदयक्रोधदीप्तेन चक्षु
षा ॥ २४ ॥ नैवं तु शक्रकर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ॥ मागमः स्वसुतामात्यः क्षयं ब्रह्मवलादितः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥

अमरोस्मोति यदुद्दिंसमास्थाय प्रवर्तसे ॥ मावमंस्थानतपसानसाध्यं नाम किंचन ॥ २६ ॥ भीष्म उवाच तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ॥ अकिंचिदुक्त्वा ब्रीडात्तत्रैवांतरधीयत ॥ २७ ॥ मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः ॥ कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतेथ गुरोराज विपुलः प्रियकर्मकृत् ॥ रक्षितांगुरवे भार्या न्यवेदयदनिदितां ॥ २९ ॥ अभिवाद्य च शांतात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ॥ विपुलः पर्युपातिष्ठ यथा पूर्वमशंकितः ॥ ३० ॥ विश्रांताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्याया ॥ निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्मतत् ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ॥ बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसानियमेन च ॥ ३२ ॥ विपुलस्य गुरोर्वृत्तिं भक्तिमात्मनितत्प्रभुः ॥ धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३३ ॥ प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणं ॥ वरेण च्छंदयामास देवशर्मा महामतिः ॥ ३४ ॥ स्थितिं च धर्मे जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ॥ अनुज्ञातश्च गुरुणा च चारानुत्तमंतपः ॥ ३५ ॥ तथैव देवशर्मापि स भार्यासमहातपाः ॥ निर्भयो बलवत्प्रघ्राच्च चारविजनेवने ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे विपुलोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीष्म उवाच विपुलस्त्वकरोत्तीव्रंतपः कृत्वा गुरोर्वचः ॥ तद्योयुक्तमथात्मानममन्यत स वीर्यवान् ॥ १ ॥ स तेन कर्मणा स्पर्धन् पृथिवीं पृथिवीपते ॥ चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिवरो नृप ॥ २ ॥ उभौ लोको जितौ चापितथैवामन्यत प्रभुः ॥ कर्मणा तेन कौरव्यतपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥ अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनंदन ॥ रुच्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्याकाचिद्वरांगना ॥ विभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहाय सा ॥ ५ ॥ तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ॥ तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगंधानि भारत ॥ ६ ॥ तान्यगृह्णात्ततो राजन रुचिर्ललितलोचना ॥ तदानिमंत्रकस्तस्या अंगेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७ ॥ तस्याहि भगिनी तात ज्येष्ठानाम्नाप्रभावती ॥ भार्या चित्ररथस्याथ बभूवांगेश्वरस्य वै ॥ ८ ॥ पितृव्यतानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ॥ आमंत्रिता ततो गच्छद्गुचिरंगपतेर्गृहं ॥ ९ ॥

विपुलस्त्वित्यध्यायस्य तात्पर्यं पद्यपत्रांबुवदसंगस्यापि योगिनो मातुरपि स्पर्शमात्राद्दोषो भवतीति गुरावशुभमपि कर्मानिवेद्यनस्थातव्यमिति च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आदीयतेऽस्मिन् बांधवैर्दत्तं उपायनादिकंस आदानं विवाहाद्युत्सवः प्रभूतं बहुधनादिकं यत्र ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निमंत्रकः आकारणार्थं दूतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

चोदयामासमदर्थमप्येतानिपुष्पाणिआनयेतिप्रेरितवती ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ परिवर्ततमितिपुंस्त्वमात्मनेपदाभावश्चार्थः ॥ १७ ॥ तत्पदेइतरस्यपदेपांसुषुव्यक्तेआकर्षणे
नविवर्तयन्विषमतांनयन् ॥ १८ ॥ नेतिनेतिअन्योन्यवचनंदूषयंतावित्यर्थः अयंभावः मिथुनस्थेःकेशीघ्रंगच्छतीरात्रिमहर्देवताशीघ्रंगच्छसीतिलोकदृष्ट्यापर्यनुयुंक्ते रात्रिस्तुस्वमानेनैवाहंगच्छामिनशी

पुष्पाणितानिदृष्ट्वातुतदांगेंद्रवरांगना ॥ भगिनींचोदयामासपुष्पार्थेचारुलोचना ॥ १० ॥ साभर्त्रेसर्वमाचष्टरुचिःसुरुचिरानना ॥ भगिन्याभाषितंसर्वमृ
षिस्तच्चाभ्यनंदत ॥ ११ ॥ ततोविपुलमात्ताय्यदेवशर्मा महातपाः ॥ पुष्पार्थेचोदयामासगच्छगच्छेतिभारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तुगुरोर्वाक्यमविचार्यमहात
पाः ॥ सतयेत्यब्रवीद्राजंस्तंचदेशंजगामह ॥ १३ ॥ यस्मिन्देशेतुतान्यासनूपतितानिभस्तलात् ॥ अंम्लानान्यपितत्रासनकुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४ ॥ सततं
स्तानिजग्राहदिव्यानिरुचिराणिच ॥ प्रामानिस्वेनतपसादिव्यगंधानिभारत ॥ १५ ॥ संप्राप्यतानिप्रीतात्मागुरोर्वचनकारकः ॥ तदाजगामतूर्णंचचंपांचं
पकमालिनीम् ॥ १६ ॥ सवनेनिर्जनेतातददर्शमिथुनंनृणाम् ॥ चक्रवत्परिवर्ततंगृहीत्वापाणिनाकरम् ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदेचविवर्तयन् ॥ एक
स्तुनतदाराजंश्चक्रतुःकलहंततः ॥ १८ ॥ त्वंशीघ्रंगच्छसीत्येकोब्रवीन्नेतितथापरः ॥ नेतिनेतिचतौराजन्परस्परमथोन्नतुः ॥ १९ ॥ तयोर्विस्पर्धतोरेशपथो
यमभूत्तदा ॥ सहसोद्विश्यविपुलंततोवाक्यमथोचतुः ॥ २० ॥ आवयोरनृतंप्राहयस्तस्याभूद्विजस्यवै ॥ विपुलस्यपरेलोकेयागतिःसाभवेदिति ॥ २१ ॥ ए
तच्छ्रुत्वातुविपुलोविपण्णवदनोभवत् ॥ एवंतीघ्रतपाश्चाहंकष्टश्चायंपरिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्यकिंमेस्यात्कृतंपापंयथागतिः ॥ अनिष्टांसर्वभूतानांकी
र्तितानेनमेयत्रै ॥ २३ ॥ एवंसंचितयत्नेवविपुलोराजसत्तम ॥ अवाङ्मुखोदीनमनादध्यौदुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततःपडन्यान्पुरुषानक्षैःकांचनराजतैः ॥
अपश्यद्दीव्यमानान्वैलोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५ ॥ कुर्वतःशपथंतेनयःरुतोमिथुनेनतु ॥ विपुलंवैसमुद्दिश्यतेपिवाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६ ॥ लोभमास्थायथोस्मा
कंविषमंकर्तुमुत्सहेत् ॥ विपुलस्यपरेलोकेयागतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुविपुलोनापश्यद्दर्मसंकरं ॥ जन्मप्रभृतिकौरव्यरुतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥

ग्रमितिपरिहरति एवमुभावपिस्तत्पदादिनौनानृतंशपथंचक्रनुरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अयंमिथुनस्यपरिश्रमःकष्टइत्यन्वयः गतिरनिष्टेतिसार्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ षड्भूतवोदीव्यमानान्
अन्योन्यंजेतुमिच्छतः वसंतादयोहिदृषादीन्समराशीनभिसंधायायंमदीयोयंमदीयइतिविवदंतेपिमतभेदान्नानृतवादिनः मीनादिर्वसंतइतिपक्षेहिदृषोयीष्मांतर्गनः मेषादिपक्षेवसंतांतर्गतइति ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ रुच्याः गुरुभार्यायाः ॥ ३० ॥ लक्षणं स्त्रीपुंसयोरसाधारणं चिन्हं विधाय एकीकृत्य विधायैति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विच
त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ तमागतमित्यध्यायेन पूर्वोक्तार्थविवरणपूर्वकमाख्यायिकार्थगुपसंहरति ॥ १ ॥ ते त्वया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सप्रदध्यौ तथाराजन्नग्रावग्निरिवाहितः ॥ दत्तमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथा विधम् ॥ २९ ॥ तस्य चितयतस्तावत्त्रयो दिननिशाययुः ॥ इदमासीन्मनसि च
रुच्या रक्षणकारितं ॥ ३० ॥ लक्षणं लक्षणे नैव वदन् वदनेन च ॥ विधाय नमया चोक्तं सत्यमेतदुरोस्तथा ॥ ३१ ॥ एतदात्मनिकौरव्यदुष्कृतं विपुलस्तदा ॥ अम
न्यतमहाभागतथा तच्च न संशयः ॥ ३२ ॥ सच पांनगरीमेत्यपुष्पाणि गुरवे ददौ ॥ पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु
शासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे विपुलोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ भीष्म उवाच तमागतमभिप्रेक्ष्य शि
ष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ देवशर्मामहातेजाय तत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १ ॥ देवशर्मो वाच किं ते विपुलदृष्टं वै तस्मिन् शिष्यमहावने ॥ ते त्वां जानंति विपुल आ
त्मा च रुचिरेव च ॥ २ ॥ विपुल उवाच ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्केच ते पुरुषा विभो ॥ ये मां जानंति तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३ ॥ देवशर्मो वाच यद्वै त
न्मिथुनं ब्रह्मन्महोरात्रं हि विद्वित् ॥ चक्रवर्त्यरिव ते तत्ते जानाति दुष्कृतं ॥ ४ ॥ ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यं तिष्ठेष्टवत् ॥ ऋतूंस्तानभिजानीहिते ते जानंति दुष्क
तम् ॥ ५ ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ॥ नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ६ ॥ कुर्वाणं हिनरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ॥ पश्यंति ऋतवश्चापि
तथा दिननिशेष्युत ॥ ७ ॥ तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ॥ कृत्वा नाचक्षतः कर्ममम न च यथा कृतं ॥ ८ ॥ ते त्वां हर्षस्मितं हृत्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ॥
स्मारयन्तस्तथा प्रादुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ९ ॥ अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ॥ पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मिणः ॥ १० ॥ तत्त्वयाममयत्क
र्मव्यभिचाराद्ब्रह्मात्मकं ॥ नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ ११ ॥ ते नैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ॥ कृत्वा नाचक्षतः कर्ममम न च त्वया कृ
तम् ॥ १२ ॥ त्वया शक्या च दुर्वृत्त्या रक्षितुं प्रमदा द्विज ॥ न च त्वं कृतवान् किंचिदतः प्रीतोऽस्मि ते न ते ॥ १३ ॥

त्वया यथा गुरुरूपत्वीरक्षणं कृतं तथानकल्पितमिति पापकृतो यथा लोकास्तथा तव भविष्यंतीत्याह तथैवेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ हर्षस्मितं हर्षेण गवितं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उपसंहारमुखेनाह तेनेति तेनैव अनाख्या
नेनैव ॥ १२ ॥ अशक्येति च्छेदः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सहजैः पाणिपादरेखादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यः संगमेति स एव प्रियो नाम नास्तीति योजना ॥ २३ ॥ कृत्याः प्राणयाहिदेवतारूपाः कार्याः कृताश्च पूर्वमेकेन कृताः स्वीकृता अपि पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्याः व्यभिचारिण्यः प्राणयाहिण्यश्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ खेदमास्थाय अश्रीत्या विष्टिगृहीतवत् भुंजीत न तु श्रीत्या धर्मक्रतुकालानुरोधं ॥ २५ ॥ निहन्यात्

यदित्वहंत्वांदुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ॥ शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मे त्रास्ति विचारणा ॥ १४ ॥ सज्जंति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ॥ अन्यथारक्षतः शापोऽभ विप्यत्ते मतिश्च मे ॥ १५ ॥ रक्षिता च त्वया पुत्रममचापि निवेदिता ॥ अहंते प्रीतिमांस्ता तस्वस्थः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः ॥ मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ १७ ॥ इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ॥ मार्कंडेयः पुराराज नृगंगाकूले कथांतरे ॥ १८ ॥ तस्माद्रवीमि पार्थत्वांस्त्रियोरक्ष्याः सदैव च ॥ उभग्रंदश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ १९ ॥ स्त्रियः साध्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ॥ धारयंति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥ २० ॥ असाध्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्नाः पापनिश्चयाः ॥ विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगांश्च सहजैर्नृप ॥ २१ ॥ एवमेता सुरक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ॥ अन्यथाराजशार्दूल न शक्यारक्षितुं स्त्रियः ॥ २२ ॥ एता हि मनुजव्याघ्रतीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ॥ नां सामस्ति प्रियो नाम मैथुने सर्गमेतियः ॥ २३ ॥ एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ॥ न चैकस्मिन् रमंत्येताः पुरुषे पांडुनंदन ॥ २४ ॥ नासां स्नेहो नरैः कार्यस्तथैवेष्ट्या जनेश्वर ॥ खेदमास्थाय भुंजीत धर्ममास्थाय चैव ह ॥ २५ ॥ निहन्यादन्यथा कुर्वन्नरः कौरव नंदन ॥ सर्वथाराजशार्दूल मुक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेन तुरक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ॥ नान्यः शक्तस्त्रिलोके स्मिन्नरक्षितुं नृपयोषितम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि० दानधर्मे विपुलोपाख्याने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य गृहस्य च ॥ पितृदेवातीर्थीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिंत्यतमो मतः ॥ कीदृशस्य प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २ ॥ भीष्म उवाच शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां यो निचकर्म च ॥ सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ॥ ३ ॥

वधंप्राप्नुयात् मुक्तिः अनासक्तिः युक्तिरिति पाठे समाधिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ यन्मूलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ योनिमानृतः पितृतश्च शुद्धिः ॥ ३ ॥

अत्रब्राह्मण्यनेनार्षदेवयोरपिग्रहणं ब्राह्मणयोग्याएतेविवाहाः यदाहाश्वलायनः अलंकृत्यकन्यामुदकपूर्वादिषादेवब्राह्मणोविवाहः ऋत्विजेविततेकर्मणिदद्यादलंकृत्यसदैवः गोमिथुनंदत्वोपयच्छेतसंशार्षइ
ति एवंउक्तगुणवंतंआवासंविवाहयोग्यंआवहेत्आकारयेत् ततश्चअनुकूलतोधनदानादिनाअभिमुखीकृतायदद्यात् अयंचतुर्थःप्राजापत्योब्राह्मणानांक्षत्रियाणांचप्रशस्ततरोद्वितीयत्वेनात्रगण्यते ॥ ४ ॥ व
रवध्वोरन्योन्यप्रीत्यायोविवाहःसगांधर्वस्तृतीयः आत्मेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आसुरंचतुर्थमाह धनेनेति ॥ ७ ॥ हत्वेतिराक्षसःपंचमः अत्रैवप्रमत्तानांबंधूनांकन्याहरणात्पैशाचोहरणसामान्यादं
तर्भवति ॥ ८ ॥ त्रयःब्राह्मक्षत्रगांधर्वाः द्वौआसुरराक्षसौ तत्रापिआसुरःस्वरूपेणराक्षसांतर्गतःपैशाचश्चात्यंतनकर्तव्यौ अर्थाद्राक्षसःकर्तव्यःक्षत्रियाणामित्यर्थः ॥ ९ ॥ दमयंतीस्वयंवरेब्राह्मक्षत्रयोर्मि

ब्राह्मणानांसतामेपब्राह्मोधर्मोयुधिष्ठिर ॥ आवात्यमावहेदेवंयोदद्यादनुकूलतः ॥ ४ ॥ शिष्टानांक्षत्रियाणांचधर्मएषसनातनः ॥ आत्माभिप्रेतमुत्सृज्यकन्या
भिप्रेतएवयः ॥ ५ ॥ अभिप्रेताचयायस्यतस्मैदेयायुधिष्ठिर ॥ गांधर्वमितितंधर्मप्रादुर्वेदविदोजनाः ॥ ६ ॥ धनेनबहुधाक्रीत्वासंप्रलोभ्यचवांधवान् ॥ असु
राणांनृपैतंवैधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ७ ॥ हत्वाछित्वाचशीर्षाणिरुदतांरुदतीं गृहात् ॥ प्रसृत्यहरणंतातराक्षसोविधिरुच्यते ॥ ८ ॥ पंचानांतुत्रयोधर्म्याद्वावध
र्म्योयुधिष्ठिर ॥ पैशाचश्चासुरश्चैवनकर्तव्यौकथंचन ॥ ९ ॥ ब्राह्मःक्षत्रोथगांधर्वएतेधर्म्यनर्षभ ॥ पृथग्वयदिवामिश्राःकर्तव्यानात्रसंशयः ॥ १० ॥ ति
स्रोभार्याब्राह्मणस्यद्वेभार्येक्षत्रियस्यतु ॥ वैश्यःस्वजात्यांविदेततास्वपत्यंसमंभवेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणीतुभवेज्ज्येष्ठाक्षत्रियाक्षत्रियस्यतु ॥ रत्यर्थमपिशूद्रास्यान्ने
त्याहुरपरेजनाः ॥ १२ ॥ अपत्यजन्मशूद्रायांनप्रशंसंतिसाधवः ॥ शूद्रायांजनयन्विप्रःप्रायश्चित्तीविधीयते ॥ १३ ॥ त्रिंशद्वर्षोदशवर्षाभार्यांविदेतनग्निकां ॥
एकविंशतिवर्षोवाससवर्षामवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ यस्यास्तुनभवेद्भातापितावाभरतर्षभ ॥ नोपयच्छेततांजातुपुत्रिकाधर्मिणीहिसा ॥ १५ ॥

श्रुत्वं रुक्मिणीविवाहोराक्षसगांधर्वमिश्रः सुभद्रायास्तुक्षत्रराक्षसमिश्रइत्याद्युक्तं ॥ १० ॥ तिस्रइति सर्वेषांशूद्रावर्ज्याइतरयोरुत्कृष्टवर्णाचवर्ज्येतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥ वैश्यस्यत्वेकैवभार्येतिसेवज्येष्ठाउक्ताभ्यो
ऽधिका शूद्रापिचतुर्णामपिस्यात् साचरत्यर्थमेवनतुधर्मप्रजार्थं अपरेयाज्ञवल्क्यादयोनेत्याहुः यथा यदुच्यतेद्विजातीनांशूद्रादारोपसंग्रहः नैतन्ममनंतयस्मात्तत्रात्माजायतेस्फुटमितितदुक्तेः ॥ १२ ॥ स्वम
तंतिस्रइत्यत्रसूचितंस्फुटीकरोति अपत्येति ॥ १३ ॥ नग्निकांएकवाससं अजातस्त्रीव्यंजनामितियावत् नमःस्यादेकवासाइतिसृतिः यस्यादशमेपिवर्षेकुचोद्वेदस्तत्पतिषेधार्थमेतद्विशेषणम् ॥ १४ ॥ पुत्रि
काधर्मिणीहिसाइत्यत्रपुत्रिकाधर्मशंकयेतिमनुःपपाठ यस्याःपिताइयमेवदुहितामपुत्रस्थानेइत्यभिप्रायवान्भवेतिनञ्जायते तांनोपयच्छेदितितद्व्याख्यातारः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ ब्रह्म्यानिद्याभवेत् ॥ १७ ॥ असर्पिडेति अत्रचकारद्वयादुभयमुभयत्रानुषज्यव्याचक्षते यामातुरसर्पिडा असगोत्राचेतिकेचित् अन्येतु एकत्वंसामताभर्तुः पिडेगोत्रेचसुतकेइतिवचनान्मातुर्गोत्रां तराभावाद्यामातुरसर्पिडाइत्येवपात्रं नत्वत्राप्यसगोत्रेतिविशेषणंयोज्यमिति अन्येतुयस्यामातास्वपित्रापुत्रत्वेनकेल्पितातस्यामातुरसगोत्रत्वविवक्षयाएतद्व्याख्यानमिति तत्रसापिद्व्यनिदृष्टिसर्पेहश्लोकः वध्वावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्तमः पंचमीचेत्तयोर्मातातत्सापिद्व्यंनिवर्ततइति असगोत्रामित्यत्रअसमानार्षगोत्रामितिदृष्टव्यं असमानार्षगोत्रजामितिस्मृतेः आर्षविषयेप्रतिप्रसवश्चस्मर्यते पंचानांत्रि पुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः शृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेदिति अनुगच्छेत विवाहमनुमैथुनायएतामेवगच्छेत् एतेनास्यश्लोकस्यमनुपठितमुत्तरार्धसाप्रशस्ताद्विजातीनांदारकर्मणिमैथुनेइतितद्वा

त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेतकन्याऋतुमतीसती ॥ चतुर्थेत्वथसंप्राप्तेस्वयंभर्तारमर्जयेत् ॥ १६ ॥ प्रजानहीयतेतस्यारतिश्चभरतर्षभ ॥ अतो न्यथावर्तमानाभवेद्वा च्याप्रजापतेः ॥ १७ ॥ असर्पिडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः ॥ इत्येतामनुगच्छेततंधर्ममनुरब्रवीत् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच शुल्कमन्येनदत्तंस्याद् दानीत्याहचापरः ॥ बलादन्यःप्रभाषेतधनमन्यःप्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥ पाणिग्रहीताचान्यःस्यात्कस्यभार्यापितामह ॥ तत्त्वंजिह्वासमानानांचक्षुर्भवतुनोभवा न् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच यत्किंचिक्कर्ममानुष्यंसंस्थानायप्रदृश्यते ॥ मंत्रवंन्मंत्रितंतस्यमृषावादस्तुपातकः ॥ २१ ॥ भार्यापत्यत्विगाचार्याःशिष्योपा ध्यायएवच ॥ मृषोक्तेदंडमर्हतिनेत्यादुरपरेजनाः ॥ २२ ॥ नत्यकामेनसंवासंमनुरेवंप्रशंसति ॥ अयशस्यमधर्म्यंचयन्मृषाधर्मकोपनम् ॥ २३ ॥

ख्यातं अत्रमातृपितृसंवंधात्सुवर्णैवदारकर्मणियज्ञादौमैथुनेचप्रशस्ता एवंसतिपुनर्मैथुनग्रहणंस्मृत्यंतरेदृष्टार्थत्वान्मैथुनेस्मृतंतर्वासांसाधारण्यंनिवर्तितुं मैथुनेपियज्ञादाविवसवर्णैवमुख्याननुतस्याइतरसाधार ण्यमिति एतदेवाभिसंधायात्रोक्तमित्येतामनुगच्छेतेति येतुमैथुनस्यपृथग्यहणाद्वारकर्मपदेनतद्व्यतिरिक्तेयज्ञादावेवसवर्णायाःप्राधान्यंमैथुनेत्वितरसाधारण्यमितिब्याचक्षतेतदनेनविरुध्यते हीनवर्णायांजात स्यात्मनोपिहीनत्वापत्तेश्च तत्रात्माजायनेस्वयमितिबचनात् ॥ १८ ॥ शुल्कमितिपंचानांपक्षाणामुपन्यासः ॥ १९ ॥ २० ॥ तत्रतृतीयचतुर्थोदातुर्नदोषावहावित्युपेक्ष्यद्वितीयेभार्यात्वानुत्पत्तिर्वक्तुर्दोषमात्रंचाह यत्किंचिदिति मानुष्यंमानुषाणांहितंसांबंधिकंसंस्थानाय इयमस्यभार्येत्यादिव्यवस्थार्थं मंत्रवंन्मंत्रितंचारवद्भिःसर्वैरेकीभूयमंत्रितंइयमस्मैदेयेतिविचारितं तस्यमृषाकरणंपातकःपातयितुंभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मृषोक्तेतवाहंभार्येत्याद्युक्तापरावृत्तौदंडंभायश्चित्तं ॥ २२ ॥ तत्रनेतिपक्षंनिदंस्यागमंगीकरोति नहीति ॥ २३ ॥

नेति प्रथमचरमपक्षयोर्यथेष्टेकेनेतरबाधेपिनदोषोस्तीत्यर्थः धर्मतःपाणिग्रहणविधितः प्रयच्छंतिबांधवाइतिशेषः तस्याहरणेनात्यंतदोषःनापिगृहीतशुल्कायाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्रायमुपपादयति बंधुभि
रिति क्रीतायास्तुहरणेदोषाभावमयेवक्ष्यति ॥ २५ ॥ उभयसन्निपातेसिद्धांतमाह यस्त्विति यद्यपिज्ञातिभिःकृतःसमयोगुरुस्तथापिमंत्रपूर्वकःसमयोगुरुतरइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रागममानमाह देवेति देवः
प्राक्कर्मईश्वरोवा वेत्तिलभते ॥ २७ ॥ २८ ॥ उभयतोदोषेशिष्टातिक्रमात्बंधुसंमतिपूर्वकविक्रयातिक्रमाच्चदोषेसतिकुर्वन्कर्ताश्रेयःप्रशस्ततरंकिसमाचरेदित्यध्यातृत्ययोज्यं चित्यतमःसंदिग्धत्वेनविचार्यत
मः ॥ २९ ॥ आचक्ष्व यतो न हितृप्यामितस्मात्कथ्यतामित्यादरसूचनार्थापुनरुक्तिः ॥ ३० ॥ नैवेति तेनकेत्राशुल्कंमौन्यंनिष्ठाकरंस्त्रीत्वनिश्चयकरमितिज्ञात्वानास्तंतंकिंतुकथार्थं नक्रयमात्रेणभार्या

नैकांतोदोषएकस्मिंस्तदाकेनोपपद्यते ॥ धर्मतोयांप्रयच्छंतियांचक्रीणंतिभारत ॥ २४ ॥ बंधुभिःसमनुज्ञातेमंत्रहोमौप्रयोजयेत् ॥ तथासिध्यंतितेमंत्राना
दत्तायाःकथंचन ॥ २५ ॥ यस्त्वत्रमंत्रसमयोभार्यापत्योर्मिथःकृतः ॥ तमेवाहुर्गरीयांसंयश्वासौज्ञातिभिःकृतः ॥ २६ ॥ देवदत्तांपतिभार्यादित्तिधर्मस्यशास
नात् ॥ सदैवीमानुषीवाचंमनृतांपर्युदस्यति ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कन्यायांप्राप्तशुल्कायांज्यायांश्वेदाव्रजेद्वरः ॥ धर्मकामार्थसंपन्नोवाच्यमत्रा
नृतंनवा ॥ २८ ॥ तस्मिन्नुभयतोदोषेकुर्वन्छेयःसमाचरेत् ॥ अयंनःसर्वधर्माणांधर्मश्चित्यतमोमतः ॥ २९ ॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांचक्षुर्भवतुनोभवान् ॥
तदेतत्सर्वमाचक्ष्वनहितृप्यामिकथ्यताम् ॥ ३० ॥ भीष्मउवाच नैवनिष्ठाकरंशुल्कंज्ञात्वासीत्तेननाहतम् ॥ नहिशुल्कपराःसंतःकन्यांददतिकहिं
चित् ॥ ३१ ॥ अन्यैर्गुणैरुपेतंशुल्कंयाचंतिबांधवाः ॥ अलंकृत्वावहस्वेतियोदद्यादनुकूलतः ॥ ३२ ॥ यंचतांचददत्येवंनशुल्कंविक्रयोनसः ॥ प्रतिगृह्यभ
वेद्देयमेषधर्मःसनातनः ॥ ३३ ॥ दास्यामिभवतेकन्यामितिपूर्वनभाषितम् ॥ येचाहुर्येचनाहुर्येचेचावश्यंवदंत्युत ॥ ३४ ॥ तस्मादाग्रहणात्पाणेर्याचयंतिपर
स्परम् ॥ कन्यावरःपुरादत्तोमरुद्धिरितिःश्रुतम् ॥ ३५ ॥ नानिष्टायप्रदातव्याकन्याइत्यृषिचोदितम् ॥ तन्मूलंकाममूलस्यप्रजनस्येतिमेमतिः ॥ ३६ ॥

त्वंसिध्यतीत्यर्थः नापिशुल्कपराःददतिदानंकुर्वंतिअपितुविक्रीणंतितस्माद्यादृच्छिकेस्मिन्क्रयविक्रयव्यवहारेकन्यापहारजोदोषोनास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणैर्वयोधिकत्वादिभिः कन्यार्थालंकारपदभेदो
स्तीत्याहसार्धेन अलंकृत्वेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नभाषितमित्येकंपदं येपूर्वदास्यामीत्याहुर्येचनदास्यामीत्याहुर्येचअवश्यंदास्यामीतिबदंतितत्सर्वंनभाषितंअवश्यंवेदेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्मादेवंतस्मान्भाषाभि
हणात्कन्यायाचेतेतिमरुतांवरस्तेनततःपूर्वविशिष्टवरार्थमपहारेपिनदोषइतिभावः यथोक्तं दत्ताग्रहणेत्वात्तदभावेद्वरआव्रजेदिति ॥ ३५ ॥ तत्कन्या कन्यामूलस्य तस्मादुत्तमयोदित्यादिना
यसेएवकन्याप्रदेयेतिभावः ॥ ३६ ॥

संवासात्चिरपरिचयात् पाणयोः क्रयविक्रययोः ॥ ३७ ॥ वीर्यमपिशुल्कं भवतीत्यभिप्रायेण अहमिति श्रुतिः श्रुतिः कालिकयोरेकत्वविवक्षयादेइत्युक्तं ॥ ३८ ॥ प्राप्तशुल्कावीर्येण निर्जितश्रुत्या अ
ग्रहीता अप्राप्तपाणिग्रहा इयं अंबा विसर्ज्या उत्सृष्टं यो म्या इति पिता पितृव्यो बाल्हीको ब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३९ ॥ अनुपप्रच्छ अनुपृष्टवानहं शंकरमिति श्रुतिः श्रुत्याप्यारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुत्रसंयोगः
बहुजगदकिलाहंतस्य मत्तापुरस्तादिति वत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यदीति प्राप्तशुल्कं येन पाठांतरेयस्याः सा कन्या पिता कन्या बाला जांतरं वरांतरमुपासीत इति यास्मृतिस्तर्हि बाध्यतेत्यध्यास्योत्तमपुत्रसंयोगः

समीक्ष्य च बहून् दोषान् संवासाद्विद्वि पाणयोः ॥ यथानिष्ठाकरं शुल्कं न जात्वा सीत्तथा शृणु ॥ ३७ ॥ अहं विचित्रवीर्यस्य द्वेकन्ये समुदावहं ॥ जित्वा च मागधान् स
र्वान्काशीनथ च कोसलान् ॥ ३८ ॥ ग्रहीतपाणिं रेकासीत्याप्तशुल्कापराभवत् ॥ कन्याग्रहीता तत्रैव विसर्ज्या इति मे पिता ॥ ३९ ॥ अब्रवीदितरां कन्यामावहे
तिसकौरवः ॥ अप्यन्याननुपप्रच्छ शंकरमानः पितुर्वचः ॥ ४० ॥ अतीव त्वस्य धर्मच्छापितुर्मैत्र्यधिका भवत् ॥ ततो ह मब्रुवं राजन्नाचारेऽप्युरिदं वचः ॥ आचारं तत्त्व
तो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः ॥ ४१ ॥ ततो मयैव मुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ॥ पिता मम महाराज बाल्हीको वाक्यं मब्रवीत् ॥ ४२ ॥ यदि वः शुल्कतो निष्ठानपाणि
ग्रहणात्तथा ॥ लाजांतरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ॥ ४३ ॥ न हि धर्मविदः प्रादुःप्रमाणं वाक्यतः स्मृतं ॥ श्रेषां वै शुल्कतो निष्ठानपाणिग्रहणात्तथा ॥ ४४ ॥
प्रसिद्धं भाषितं दानेनैषां प्रत्यायकं पुनः ॥ ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ॥ ४५ ॥ न चैतेभ्यः प्रदातव्यानवोढव्या तथा विधा ॥ न त्वेव भार्या क्रेतव्या तत्र वि
क्रय्या कथंचन ॥ ४६ ॥ ये च क्रीणंति दासीं च विक्रीणंति तथैव च ॥ भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नर्थे सत्यवंतं पर्यपृच्छंतवैजनाः ॥
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशर्मगतः ॥ ४८ ॥ पाणिग्रहीता वान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ॥ तन्न श्रुतिं हि महाप्राज्ञत्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ॥ ४९ ॥ तत्त्वं जिज्ञा
समानानां च क्षुर्भवतु नो भवान् ॥ तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५० ॥ यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ कुर्वते जीवतोप्येवं मृतेनैवा
स्ति संशयः ॥ ५१ ॥

लाजाः विद्यन्ते हौम्यद्रव्यमस्य स इति लाजशब्दोऽर्श आद्यच्प्रत्ययांतः ॥ ४३ ॥ येषां शुल्कतो निष्ठा तेषां वाक्यतः वाक्यं प्रमाणं स्मृतमिति धर्मविदो न हि आदुरित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ एवं बाधकसद्भावं साधकाभा
वं चोक्तालोके विरोधमप्याहर्षेण प्रसिद्धमिति कन्यायादानं इत्येवोच्यते न तु क्रयोजयो वेति एषां शुल्कवादिनां प्रत्यायकं भार्यात्वज्ञापकं किमपि नास्ति परिणयनादेव भार्या भवति न शुल्कमात्रादिति लोक
व्यवहारस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः एतदेवोपपादयति य इति क्रयमिति जयस्याप्युपलक्षणं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ जीवत इत्यनादरेषु जीवंतमपिशुल्कद्वं अनादृत्य शिष्टा एवमथे
ष्टदानं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

119611

देवरंप्रविशेत्कन्यातप्येद्वापितपःपुनः ॥ तमेवानुगतां भूत्वा पाणिग्राहस्य काम्यया ॥ ५२ ॥ लिखंत्येव तु केषांचिदपरेषांशनैरपि ॥ इतियेसंवदंत्यत्रतएतं निश्च
यं विदुः ॥ ५३ ॥ तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमंतरं यत्र वर्तते ॥ सर्वमंगलमंत्रं वै नृषावादस्तु पातकः ॥ ५४ ॥ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ पाणिग्रहस्य भा
र्यास्याद्यस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ५५ ॥ इति देयंवदंत्यत्रतएनं निश्चयं विदुः ॥ अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रादत्तामुपाग्निकाम् ॥ परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विदेहि जो
त्तमः ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे विवाहधर्मकथने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥
युधिष्ठिर उवाच कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्तिकश्च न ॥ तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच यापुत्रकस्य ऋद्धस्य
प्रतिपाल्यातदा भवेत् ॥ अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं क्रीताशुल्कप्रदस्य सा ॥ २ ॥ तस्यार्थे पत्यमीहेतयेन न्यायेन शक्नुयात् ॥ न तस्मान्मंत्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंच
न ॥ ३ ॥ स्वयंवृतेन सा ज्ञप्तापित्रा वै प्रत्यपद्यत ॥ तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञाने तरेजनाः ॥ ४ ॥

इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ कन्याया इति शुल्कदश्वेषोषितस्तद्गृहादन्यश्च नष्टणुते तदा तस्मिन्नाकिर्कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ या कन्या पितुः प्रतिपाल्या पिता च मरित्तु शुल्कं परपक्षीयेभ्यः परावृत्य न दद्यात्तर्हि सा कन्या शुल्कप्रदस्यैव ज्ञेयाननुपितुस्तस्या अन्यस्मै दातुमधिकारो स्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ तस्य शुल्कदस्यायं न्यायेन उत्तमात्रे तसः क्रमेण पुत्र ईहेत स चास्या पुत्रस्य शुल्कदस्य चोपकाराय भवति ननु तस्मात् शुल्कदानस्य कश्चिन्नम्रवत् कार्यविधिस्तस्मात् कश्चित्कुर्वीत ॥ ३ ॥ एवं प्राप्तशुल्कायाः कर्तव्यमुक्तमिह मातृशुल्कायास्तादृश्याः का गतिरित्यत आह स्वयमिति पित्रा आज्ञप्ता सती स्वयंवरे तेनैव भर्त्रा योगेन प्रत्युपासीत इत्यनेनैव ज्ञानप्रशंसति ॥ ४ ॥

93

तत्रहेतुः एतत्तुनापरेजातुचक्रुरिति अपरेपुनःशिष्टाचारत्वादिदमपिगरीयइत्याहुः ॥ ५ ॥ नेतरस्यसिन्धुशेषशिष्टाचारप्रमाणयति अस्मिन्निति ॥ ६ ॥ नसद्विराचरितेमार्गेसतिपितरियत्कन्यावरमन्वेषय
तिइदंवचनंनस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिशास्त्रविरुद्धं कथमत्रशास्त्रार्थोक्तव्यःप्रश्नःसंशयोवाअसंदिग्धत्वादस्यार्थस्यनायंसंशयउत्तिष्ठतीत्यर्थः उपालभेत्उपालभंकथंकर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मस्यस्त्रीणाम
स्वातंत्र्यलक्षणस्यधर्मस्यप्रदानंखंडनंयत्सआसुरोधर्मः एतांपद्धतिं पूर्वेषुदृष्टेषु कर्मसुविवाहेषु ॥ ८ ॥ स्वल्पोऽदृष्टसंधानरूपःसूक्ष्मःशास्त्रैकगम्यःसचसर्वांगोपसंहारमंतरेणनसिध्यति अतस्तंविनाकेवल
रत्यर्थयथाकथंचिद्वारान्नोद्वेहेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ पुंसांपुरुषैः तस्यअपुत्रस्य ॥ १० ॥ अन्योभ्रात्रादिः एतच्चासत्यांमातरिद्वेयम् ॥ ११ ॥ मातुरिति सतिअसतिवापुत्रेमातुर्यौतकंपृथक्कृतंधनंतत्पित्रादि

एतत्तुनापरेचक्रुरपरेजातुसाधवः ॥ साधूनांपुनराचारोगरीयान्धर्मलक्षणः ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेवप्रकरणेसुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ नभाविदेहराजस्यजनकस्यम
हात्मनः ॥ ६ ॥ असदाचरितेमार्गेकथंस्यादनुकीर्तनम् ॥ अत्रप्रश्नःसंशयोवासतामेवमुपालभेत् ॥ ७ ॥ असदेवहिधर्मस्यप्रदानंधर्मआसुरः ॥ नानुशुश्रुम
जात्वेतामिमांपूर्वेषुकर्मसु ॥ ८ ॥ भार्यापत्योर्हिसंबंधःस्त्रीपुंसोःस्वल्पएवतु ॥ रतिःसाधारणोधर्मइतिचाहसुपार्थिवः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच अथकेनप्र
माणेनपुंसामादीयतेधनम् ॥ पुत्रवद्विपितुस्तस्यकन्याभवितुमर्हति ॥ १० ॥ भीष्मउवाच यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणह्युहितासमा ॥ तस्यामात्मनितिष्ठं
त्यांकथमन्योधनंहेरेत् ॥ ११ ॥ मातुश्चयौतकंयस्यात्कुमारीभागएवसः ॥ दौहित्रएवतद्रिक्थमपुत्रस्यपितुर्हेरेत् ॥ १२ ॥ ददातिहिसपिंडान्वैपितुर्मातामहस्य
च ॥ पुत्रदौहित्रयोरेवविशेषोनास्तिधर्मतः ॥ १३ ॥ अन्यत्रजामयासार्थंप्रजानांपुत्रंईहते ॥ दुहितान्यत्रजातेनपुत्रेणापिविशिष्यते ॥ १४ ॥ दौहित्रकेणधर्मेण
नात्रंपश्यामिकारणम् ॥ विक्रीतासुह्रियैपुत्राभवंतिपिनुरेवते ॥ १५ ॥ असूयवस्त्वधर्मिष्ठाःपरस्वांदायिनःशठाः ॥ आसुरादधिसंभूताधर्माद्विषमंवृत्तयः ॥ १६ ॥

भिर्दत्तंविवाहकालेवातस्यैयन्कुशुरादिभिर्दत्तंभर्त्रावातवेदमितिपृथग्दत्तंकर्तनादजितंवातस्तत्सर्वंकुमारीभागएवपुत्राणामित्यर्थः तद्रिक्थंधनं मातुःपितुःमातामहस्य ॥ १२ ॥ अत्रहेतुमाह ददातीति यःपि
इदःसरिकथहारीत्यर्थः पिडार्येइतिपाठेपिडःअर्थ्यतेस्मिंस्तत्रश्नाद्धे ॥ १३ ॥ अन्यत्रेति पुत्रवतोधनेविभजनीये जामयाकन्ययापितामपेक्ष्येत्यर्थः तत्रकन्यापूर्वपुत्रीकृताततःपुत्रोपिजातस्तत्रपंचधाविभक्त
स्यधनस्यद्वौकन्याःर्हतित्रीन्युत्रस्ततश्चकन्यामपेक्ष्यपुत्रःसाधुंअंशंईहते अन्यत्रजातेनऔरसादन्येनदत्तक्रीतादिनास्वयंसंस्कृतेनपुत्रेणतमपेक्ष्यऔरसीकन्याविशिष्यते अत्रापिपंचानामंशानांत्रीकन्याहरे
त्तद्वैपुत्रइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अत्रवक्ष्यमाणस्थले कारणंनिमित्तं तदेवस्थलमाह विक्रीतास्त्विति अयमर्थः विक्रीतायाःकन्यायाःपुत्रोऽनौरसेपिपुत्रेसतिनदायजागभवतीति ॥ १५ ॥ आसुराद्वि
वाहात्कन्याक्रयपूर्वात् ॥ १६ ॥

अत्र आसुरविवाहनिदासां ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालसाङ्ग्येकालसूत्राख्ये ॥ १९ ॥ २० ॥ अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानां ॥ २१ ॥ एतानपि निदति वश्यामिति बलतो वश्यां ननु स्वच्छंदत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्योपि पशुरपि ॥ २३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७९ ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य ज्ञातयः कन्यापक्षीयाः स्वयं नाददतेऽथ अत्र गाथायमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥ यो मनुष्यः स्वकंपुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ॥ कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १८ ॥ सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाङ्ग्ये ॥ स्वदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्नुते ॥ १९ ॥ आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मपैव तत् ॥ अल्पो वा बहु वाराजन् विक्रयस्तावदेव सः ॥ २० ॥ यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः सनातनः ॥ अन्येषामपि दृश्यंते लोकतः संप्रवृत्तयः ॥ २१ ॥ वश्यां कुमारं विलतो येतां समुपभुंजते ॥ एते पापस्य कर्तारस्तमस्यं धेच शेरते ॥ २२ ॥ अन्योप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ॥ अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽयं कश्चन ॥ २३ ॥ इति श्रीमहा० अनुशा० आनुशासनिके प० दानधर्मे विवाहधर्मयमगाथानामपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७९ ॥ भीष्म उवाच प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ यस्याः किंचिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १ ॥ अर्हणं तत्कुमारीणामां नृशंस्य तमंचतत् ॥ सर्वंच प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ २ ॥ पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवैः ॥ पूज्या भूषयितव्या श्वदुःकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३ ॥ यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्धते ॥ ४ ॥ पूज्या लालयितव्या श्वस्त्रियो नित्यं जनाधिप ॥ स्त्रियो यत्र च पूज्यं ते रमंते तत्र देवताः ॥ ५ ॥ अपूजिता श्वयत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचंति जामयः ॥ ६ ॥ जामी शप्तानि गेहानि निरुक्तानि वरुत्यया ॥ नैव भांति न वर्धते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ७ ॥ स्त्रियः पुंसां परिददेम नुर्जिगमिषुर्दिवम् ॥ अवलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ८ ॥ ईर्षवो मानकामाश्च चंडाश्च सुहृदोऽबुधाः ॥ स्त्रियस्तु मानमर्हति तामानयतमानवाः ॥ ९ ॥ स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ॥ परिचर्या न मस्कारास्तदायत्ता भवंतु वः ॥ १० ॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यतस्त्रीनिबंधनम् ॥ ११ ॥ संमान्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ॥ विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ १२ ॥ नास्ति यज्ञक्रिया काचिन्नश्राद्धं नोपवासकम् ॥ धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तथा स्वर्गजयंत्युत ॥ १३ ॥

चकन्यालंकारार्थमिच्छंति सविक्रयो न भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नरोचेत न कामयेत न प्रमोदयेत्कामुकं न कुर्यात् प्रजनः संततिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो गुसाच्छादनपटोयासां सपोहार्या इत्यर्थः सुहृदः सौहार्दयुक्ताः न बुध्यन्त इत्यबुधाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीहेतुकः ॥ १० ॥ ११ ॥ अत्र स्त्रीधर्मविषये ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्यदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ एवमृत्विगात्मस्त्रीशुद्धिमुक्त्वा धनशुद्ध्यर्थं दायविभागं प्रस्तौति ॥ ३ ॥ रतिमिच्छत एव विहितानुधर्मं शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं अपत्यं जनयित्वा स्यान् ब्राह्मण्या देवहीयत इति निंदास्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं कियत्प्रमाणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ दृष्टान्तः शास्त्रतः

पितारक्षतिकौमारे भर्तारक्षतियौवने ॥ पुत्राश्च स्याद्विरेभावेन स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्याभूतिमिच्छता ॥ पालितानि गृहीता च श्रीः स्त्री भवति भारत ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे विवाहधर्मे स्त्रीप्रशंसानाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिर उवाच सर्वशास्त्रविधानज्ञराजधर्मविदुत्तम ॥ अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १ ॥ कश्चित्तु संशयो मे स्तितन्मे ब्रूहि पितामह ॥ जाते स्मिन्संशये राजन्नान्यं पृच्छेम कंचन ॥ २ ॥ यथानरेण कर्तव्यं धर्ममार्गानुवर्तिना ॥ एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥ चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ॥ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ॥ आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायादुमर्हति ॥ ५ ॥ केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ॥ एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणः क्षत्रिश्चो वैश्यश्च यो वर्णाद्विजातयः ॥ एते पुर्विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ वैषम्यादथ बालोभात्कामाद्वापि परंतप ॥ ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रानतुदृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८ ॥ शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥ प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥ तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ आपद्यमानमृक्थंतु संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १० ॥ लक्षण्यं गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ॥ ब्राह्मण्यस्तद्धरेत्पुत्रेणैकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ११ ॥ शेषंतु दंशधाकार्यं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥ १२ ॥ क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ॥ स तु मातुर्विशेषेण त्रीनंशान् हर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ वर्णेतृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ॥ द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्याद्युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥ अविहितमप्यनिषिद्धं चेत्तत्राह शूद्रमिति कूष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत यथास्तेनो यथा भूणहैव मेष भवतियोऽयो नरेतः संचितीति क्षत्रियायां वैश्यायां चोत्पन्नस्य साक्षाद्वाक्येन पुरुषव्यवधानाद्वा ब्राह्मण्यलाभो दृश्यते इति तयो रस्ति योनित्वं शूद्रायास्त्वतयात्वादयो नित्वं ततस्तस्यारेतः सेके प्रायश्चित्तीयते च कूष्माण्डैः यद्देवादेव हेडनमित्यजुर्वेदप्रसिद्धैर्मन्त्रविशेषैः अनेनैव विधिना वेदेन दृष्टेन कर्मणा प्रायश्चित्तमात्मन इच्छति प्रायश्चित्तीयते अन्यथाऽधोगतिं यातीत्यर्थः ॥ ९ ॥ द्विगुणं प्रायश्चित्तं ॥ १० ॥ एकांशं मुल्यांशं ॥ ११ ॥ तेनैव ब्राह्मणीपुत्रेणैव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

नित्यं सर्वथा अदेयं धनमस्य स नित्यादेयधनः अथापि अल्पं एकोः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अब्राह्मणं त्विति दीर्घतमसः पुत्रेषु शूद्रायां जातेषु काक्षीवदादिषु ब्राह्मण्यादर्शनादिति भावः एवं च तस्य अमंत्रकाः संस्कारा अपि भवन्ति त्रिषु क्षत्रियादिषु एतच्च दायार्थं अवध्यत्वार्थं चोक्तं विप्रात् वैश्यायां शूद्रायां च जातस्य मातृजातीयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ समुत्पन्नं आनृशं स्यं ॥ २० ॥ यद्यपीति एतेन बंधु

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ॥ अल्पं चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५ ॥ दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैव भवेत्क्रमः ॥ सवर्णास्तु जातानां समान् भागान् प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ अब्राह्मणं तु मन्यंते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ॥ त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणा ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७ ॥ स्मृताश्च वर्णाश्च त्वारः पंचमो नाधि गम्यते ॥ हरेच्च दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८ ॥ तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९ ॥ आनृशं स्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ॥ यत्र तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यद्यप्येषः पुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमा दद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१ ॥ त्रैवार्षि काद्यदाभक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ॥ यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्दनम् ॥ २२ ॥ त्रिसहस्रपरोदायः स्त्रियै देयो धनस्य वै ॥ भर्त्रा तच्च धनं दत्तं यथा हर्भोक्तुमर्ह ति ॥ २३ ॥ स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतं ॥ नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ॥ ब्राह्मण्यास्तद्ध रेत्कन्यायथापुत्रस्तथा हि सा ॥ २५ ॥ सा हि पुत्रसमाराजन्विहिता कुरुनंदन ॥ एवमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ ॥ एवं धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्दनम् ॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ॥ केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संश यः ॥ क्षत्रियायां तथैव स्याद्वै श्यायामपि चैव हि ॥ २८ ॥ कस्मात्तु विषमं भागं भजेरनृपसत्तम ॥ यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ २९ ॥

पुअपुत्रात्सपुत्रोधिकं भागमर्हतीति ज्ञायते ॥ २१ ॥ वृथा यज्ञादिप्रयोजनं विना साधयेत् प्रतिपहादिना वादाय हरणेन वा न लिप्सेत् ॥ २२ ॥ त्रीति सहस्रत्रयाद्भुवित्तवतापि स्त्रियोधिकोदायो न देय इत्यर्थः तद पितया दत्तं चेत् भर्त्रा भोक्तुं शक्नोति न त्वदत्तं ॥ २३ ॥ कुर्युः पुत्रा इति शेषः पतिवित्तात्पत्या दत्ताद्वित्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मो विभागप्रकारः वृथा अन्यायेन साधितैर्द्रव्यैः कृतमपि यागादिनिष्फलं भवतीति भावः ॥ २६ ॥ शूद्रायामिति तस्य प्रागुक्तं नित्यादेयधनत्वं चानंतरोक्तदशमांशदानविधिनाविरुद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यदा तिसृणामपि पुत्रा ब्राह्मणा एव तदा किमर्थमेषां भागवैषम्यमिति द्वितीय आक्षेपः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आद्रियेनेत्रिवर्गार्थिभिरितिदारपदप्रवृत्तिनिमित्तंआदरःसचभोगार्थायांशूद्रायामप्यस्तिअतस्तत्पुत्रोपिदायमर्हति यतश्चभर्तुरादरस्ताभिर्वर्णक्रमेणयथायोग्यंतारतम्यक्रमेणक्रियतइतितत्पुत्राणांभागवैषम्यं
चास्तीत्यभिप्रायवानाह प्रोक्तेनचैवेति नामनिर्वचनमपेक्ष्यैवायंविशेषोस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ विशेषमेवाह तिस्रइति पश्चात्परिणीतापिवयसाकनिष्ठापिपितृगौरवाद्ब्राह्मणीमेवसर्वेषुलौकिकवैदिकेषुकार्येष्व
भीष्मउवाच दाराइत्युच्यतेलोकेनामैकेनपरंतप ॥ प्रोक्तेनचैवनाम्नायंविशेषःसुमहान्भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रःकृत्वापुरोभार्याःपश्चाद्विदेतब्राह्मणीम् ॥ साज्ये
ष्ठासाचपूज्यास्यात्साचभार्यागरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानंप्रसाधनंभर्तुर्देतधावनमंजनम् ॥ हव्यंकव्यंचयच्चान्यद्धर्मयुक्तंगृहेभवेत् ॥ ३२ ॥ नतस्यांजातुतिष्ठंत्या
मन्यातत्कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणीत्वेवकुर्याद्ब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्नंपानंचमाल्यंचवासांस्याभरणानिच ॥ ब्राह्मण्यैतानिदेयानिभर्तुःसाहिगरीय
सी ॥ ३४ ॥ मनुनाभिहितंशास्त्रंयच्चापिकुरुनंदन ॥ तत्राप्येषमहाराजदृष्टो धर्मःसनातनः ॥ ३५ ॥ अथचेदन्यथाकुर्याद्यदिकामायुधिष्ठिर ॥ यथाब्राह्मणचां
डालःपूर्वदृष्टस्तथैवसः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याःसदृशःपुत्रःक्षत्रियायाश्चयोभवेत् ॥ राजन्विशेषोयस्त्वन्नवर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥ नतुजात्यासमालोकेब्राह्मण्याः
क्षत्रियाभवेत् ॥ ब्राह्मण्याःप्रथमःपुत्रोभूयान्स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयोभूयोपिसंहार्यःपितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ यथानसदृशीजातुब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ॥
॥ ३९ ॥ क्षत्रियायास्तथावैश्यानजातुसदृशीभवेत् ॥ श्रीश्वराज्यंचकोशश्चक्षत्रियाणांयुधिष्ठिर ॥ ४० ॥ विहितंदृश्यतेराजन्सागरांतांचमेदिनीं ॥ क्षत्रियोहि
स्वधर्मेणश्रियंप्राप्नोतिभूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजादंडधरोराजनरक्षानान्यत्रक्षत्रियात् ॥ ब्राह्मणाहिमहाभागादेवानामपिदेवताः ॥ तेषुराजन्प्रवर्तेतपूजयाविधि
पूर्वकम् ॥ ४२ ॥ प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वाधर्मंशाश्वतमव्ययम् ॥ लुप्यमानंस्वधर्मेणक्षत्रियोत्येषरक्षति ॥ ४३ ॥ दस्युभिर्हियमाणंचधनंदारांश्चसर्वशः ॥ सर्वे
षामेववर्णानांत्राताभवतिपार्थिवः ॥ ४४ ॥ भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रोवैश्यापुत्रान्नसंशयः ॥ भूयस्तेनापिहर्तव्यंपितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरउ
वाच उक्तंतेविधिवद्वाजन्ब्राह्मणस्यपितामह ॥ इतरेषांतुवर्णानांकथंनैवैनियमोभवेत् ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच क्षत्रियस्यापिभार्येदेविहितेकुरुनंदन ॥ तृ
तीयाचभवेच्छूद्रानतुदृष्टांततःस्मृता ॥ ४७ ॥

द्रियेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणचांडालःब्राह्मणक्षेत्रेयशूद्राजातःपूर्वोक्तोमातंगस्तद्वत्सतेनकर्मणाज्ञेयइत्यर्थः कर्मणाज्ञायतेजातिर्भोगेनज्ञायतेकृतमितिन्यायात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ भूयोभूयोपिअधिकमधिकंसंहार्यःसंविभजनीयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उक्तंदायविभागादि नियमोदायविभागे अत्रापिक्षत्रियस्यषोढावैश्यस्यत्रेधाचधनंविभज्यै
कैकंराहीनाइतरभागाउतविशेषोस्तीतिप्रष्टुरभिप्रायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

क्षत्रियाणां क्षत्रियस्त्रोणां एष एव क्रमो भर्तुः स्नानादिप्रदाने तस्यां सवर्णायां सत्यां हीनवर्णान् न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ युद्धेऽवह्नियते तद्रथ गजायुधकवचादिकं युद्धावहारिकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शूद्रस्य अदेयधनत्वे हेतुस्त्रिभिर्वर्णैर्जात इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

एष एव क्रमो हि स्यात् क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वजनाधिप ॥ ४८ ॥ क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोऽंशान् पितुर्धनात् ॥ युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेत्तु तत् ॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ॥ सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रानादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ॥ द्वितीया तु भवेच्छूद्रान्तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१ ॥ वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ॥ शूद्रायां चापि कौतियतयोर्विनिमयः स्मृतः ॥ ५२ ॥ पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वभरतर्षभ ॥ तयोः प्रत्येव क्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥ पञ्चमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४ ॥ सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रानादत्तं हर्तुमर्हति ॥ त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५ ॥ शूद्रस्य स्यात्सवर्णैर्वभार्या नान्या कथंचन ॥ समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६ ॥ जातानां समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात्स्मृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ॥ एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयं भुवा ॥ ५८ ॥ समवर्णां सुजातानां विशेषोऽस्य परोत्तम ॥ विवाहवैशिष्ट्यकृतः पूर्वपूर्वोऽपि शिष्यते ॥ ५९ ॥ हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासु तेष्वपि ॥ मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ६० ॥ एवं जातिषु सर्वासु सवर्णैः श्रेष्ठतां गतः ॥ महर्षिरपि चैतद्वैमारीचः काश्यपो ब्रवीत् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पदानधर्मे विवाहधर्मे रिक्थविभागो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिर उवाच अर्थाहो भाद्राकामाद्वावर्णानां चाप्यनिश्चयात् ॥ अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १ ॥ तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ॥ को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ॥ अस्तजत्सहियज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३ ॥

एवमनुलोमजातिजानां पुत्राणां तारतम्यमुक्त्वा विलोमजातिजानामपि तदाह्यायेन अर्थादिति लोभात्कामाद्वा उत्तमवर्णास्त्रीहीनवर्णानुगाभवतीति प्रसिद्धं तेन गूढोत्पत्तिसंभवात् वर्णानां निश्चयोन जायते ननु कर्मणा ज्ञायते जातिरित्युक्तैरुच्यते एव न निषेककाले दुर्मुहूर्तदुष्टवस्तुस्मरणादिनापि निमित्तेन असत् उत्पत्तिसंभवात् प्रच्छन्नविलोमजेष्वपि क्वचित्सदाचारदर्शनेन वर्णानामज्ञानाच्चावश्यं वर्णसंकरो भवत्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥ एतेन उक्तेन विधिना प्रकारेण ॥ २ ॥ तत्र प्रथमं चत्वार एव वर्णाय ज्ञार्थं सृष्टास्तत्र शूद्राणां सेवाद्वाराय ज्ञार्थं त्वं ननु साक्षात् तस्माच्छूद्रो यज्ञेन वद्ध इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

आत्माब्राह्मणएवक्षत्रियायामपि जायत इत्यर्थः सच किंचिन्नीचः यदाहमनुः स्त्रीष्वनंतरजातासु द्विजैरुत्पादितां सुतान् सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितानिति मातृजात्यौ वैश्यायां वैश्योऽबध्ना नाम शूद्रायां शूद्रो निषादो नाम पारशवाख्यो भवति मनुः ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबध्ना नाम जायते निषादः शूद्रकन्यायां पारशव उच्यते इति ॥ ४ ॥ एतद्व्याचष्टे परमिति शवात्पथुवा एतत्स्मशानं यच्छूद्र इति श्रुतेः शवस्थानं तुल्यात् शूद्रात्परं उक्तं पद्मायुतं पथुपादयुक्तं जंगमं स्मशानं शूद्र इति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्र उपकरणं वयसाज्येष्ठोपि पारशवो द्विजस्य त्रिवर्णजस्य वीयान् कनीयानेवेति संबंधः ॥ ६ ॥ वैश्यायामपि क्षत्रियाः क्षत्रिय एव भवतीत्याह द्वयोरिति उपाः शूद्रविशेषाः ॥ ७ ॥ वैश्यात् शूद्रायामपि वैश्य एव भवतीत्याह द्वे इति ॥ ८ ॥ अतः स्वपितुरविशिष्टो नाधिकः सन्धमः शूद्रो गुरूणां ब्राह्मणादीनां दारप्रधर्षकश्चेत् बाह्यं चांडालादि ॥ ९ ॥ विप्रायामिति सूतः सारथिः जातितः कर्मतश्च सूतानामश्वसारथ्यमित्युक्तेः स्तोमक्रियास्तोत्रकरणंच राजादीनां यथोक्तं सूताः पौराणिकामता इति मौद्रल्यं स्त्रीकार्यमंतः पुररक्षणादितत्कारित्वं वैदेहकानां

भार्याश्च तस्मिन् विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ॥ आनुपूर्व्या द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४ ॥ परंशवा ब्राह्मणस्यैव पुत्रः शूद्रा पुत्रं पारशवं तमाहुः ॥ शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य सस्यास्वचारित्रं नित्यमथोन जह्यात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपायानथ संप्रधार्य समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तत्रम् ॥ ज्येष्ठो वीयानं पियो द्विजस्य शुश्रूषया दानं परायणः स्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रः क्षत्रियसंबंधा द्वयोरात्मास्य जायते ॥ हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्रं इति स्मृतिः ॥ ७ ॥ द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ॥ शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८ ॥ अतोऽविशिष्टस्त्वथमो गुरुदारप्रधर्षकः ॥ बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यं विगर्हितम् ॥ ९ ॥ विप्रायां क्षत्रियो बाह्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ॥ वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्रल्यमपवर्जितं ॥ १० ॥ शूद्रश्चांडालमंत्युग्रं वध्यं बाह्यं वासिनम् ॥ ब्राह्मण्यां संप्रजायत इत्येते कुलपांसनाः ॥ एवमतिमतां श्रेष्ठवर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११ ॥ बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ॥ शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायो गवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः ॥ ब्राह्मणैरप्रतिग्रह्यस्तक्षास्वधनजीवनः ॥ १३ ॥

स्त्रीकार्यमित्युक्तेः अपवर्जितं संस्कारानर्हं ॥ १० ॥ वध्यानां चोरादीनां शिरश्छेदादिकार्यकारिणं वध्यं ॥ ११ ॥ बन्दीति मागधानां वणिक्पथ इति मनुः वाक्यं प्रस्तावसदृशी उक्तिः निषादस्तथाक्षत्ता नाम यदाहमनुः शूद्रादायोगवः क्षत्ता चंडालश्चाधमो नृणां वैश्यराजन्यविप्रासु जायते वर्णसंकरा इति अस्य दत्तिमनुरन्यामाह क्षत्रुपुष्कसानां तु विलोको वधबंधनमिति अत्र मनुना निषादोऽनुलोमजेषु क्षत्ता च प्रतिलोमजेषु क्तः व्यासेन तु विपरीतमुक्तं विदुरेक्षत् शब्दं तत्र तत्र प्रयुज्यानेन अतएव शूद्राणां निषादो जातः पारशवोपि वा क्षत्रियामागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्ता रमेव वेति याज्ञवल्क्य उभयत्र वाशब्दं पठन्ननयो निषादत्वक्षत्तृत्वे सूचयति तेन विप्रात् शूद्रायां क्षत्ता शूद्रात् क्षत्रियायां निषाद इत्यपि साधु ॥ १२ ॥ ग्राम्यधर्मिणः ग्राम्यधर्मो भैथुनंतद्वतः तक्षावर्धकिः ॥ १३ ॥

* स्वर्णकारं

* राउत इति भाषायां प्रसिद्धाः

एतेनवअंबठपारशवोपाःसूतवैदेहकचंडालाःमागधनिषादायोगवाःतेषांस्वयोनौअनंतरयोनौचस्वात्मैवजायतेपूर्ववत् व्यवहितनीचयोनौतुमातृजातीयाइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेचापिसंकर
जाअपिविगर्हितान्अधमादुत्तमायांउत्तमादधमायांवासूतांबठादिवद्विगर्हितानेवजनयंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पंचदशबाह्याउक्तास्तान्व्याचष्टे बाह्यानामित्यादिना मागधेषुसैरंध्यामित्यभेदे
नान्वयः सैरंध्यकर्मव्याचष्टे प्रसाधनेति प्रसाधनंराजादीनांपुंसांअलंकरणं पुरुषैःसैरंध्रैः राजस्त्रीणांचसैरंध्रीभिःउपचारस्तेषांदिव्यांगरागाद्यर्पणेनस्तवादिनाचसंतोषणंतदभिज्ञं अदासमितिसामान्येनपुंसकं
॥ १९ ॥ अतःअत्रमागधविशेषेसैरंध्रयोनौआयोगवंआयोगवस्यापत्यंसैरंध्रनामसूतेऽर्थादायोगवंसैरंध्रंवागुरावृत्तीतिमनुः तस्यामेवमागध्यंमैरेयकंनामतःमाधुकंमद्यकरंकर्मतश्चपुत्रंवैदेहःसूते॥२०॥ मधुरंम
एतेपिसदृशान्वर्णान्जनयंतिस्वयोनिषु ॥ मातृज्मत्याःप्रसूयंतेत्यवराहीनयोनिषु ॥ १४ ॥ यथाचतुर्षुवर्णेषुद्वयोरात्मास्यजायते॥आनंतर्यात्प्रजायतेतथाबा
ह्याःप्रधानतः॥१५॥ तेचापिसदृशंवर्णंजनयंतिस्वयोनिषु॥परस्परस्यदारेषुजनयंतिविगर्हितान्॥१६॥ यथाशूद्रोपिबाह्यण्यांजंतुंवात्यंप्रसूयते ॥ एवंबाह्यत
राह्याश्चातुर्वर्ण्यात्प्रजायते ॥ १७ ॥ प्रतिलोमंतुवर्धतेबाह्याह्यात्तरात्पुनः ॥ हीनाह्नीनाःप्रसूयंतेवर्णाःपंचदशैवतु ॥ १८ ॥ अगम्यागमनाच्चैवजायतेवर्णसं
करः ॥ बाह्यानामनुजायंतेसैरंध्यांमागधेषुच ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनं ॥ १९ ॥ अतश्चायोगवंसूतेवागुराबंधजीवनं ॥ मैरेयकंचवैदेहःसंप्रसूते
थमाधुकं ॥ २० ॥ निषादोमधुरंसूतेदासंनावोपजीविनं ॥ मृतपंचापिचांडालःश्वपाकमिति विश्रुतं ॥ २१ ॥ चतुरोमागधीसूतेकूरान्मायोपजीविनः ॥ मांसं
स्वादुकरंक्षौद्रंसौगंधमिति विश्रुतं ॥ २२ ॥ वैदेहकाच्चपापिष्ठाकूरंमायोपजीविनं ॥ निषादान्मद्रनाभंचस्वरयानप्रयायिनम् ॥ २३ ॥ चांडालात्पुल्कसंचापि
स्वराश्वगजभोजिनं ॥ मृतचैलप्रतिच्छिन्नंभिन्नभाजनभोजिनं ॥ २४ ॥ आयोगवीषुजायंतेहीनवर्णास्तुतेत्रयः॥क्षुद्रोवैदेहकादंधोवहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५ ॥
कारावरोनिषाद्यांतुचर्मकारःप्रसूयते ॥ चांडालात्पांडुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ २६ ॥ आहिंढकोनिषादेनवैदेह्यांसंप्रसूयते ॥ चंडालेनतुसौपाकश्चंडा
लसमवृत्तिमान् ॥ २७ ॥ निषादीचापिचांडालात्पुत्रमंतेवसायिनं ॥ इमशानगोचरंसूतेवात्यैरपिवहिष्कृतं ॥ २८ ॥

द्रुमीनविशेषान्प्रातिआदत्तेतंमधुरं दासंनामतः मृतपंचमशानाधिकारिणं २१ ॥ एतेमागध्यांआयोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यःक्रमाज्जायंतेइत्युपसंहरति चतुरइति एतेचत्वारोवागुरादिनाजीवंतीतिमायोपजीविनः
अन्येष्विचत्वारोमागध्यांविश्रुताःसजातीयाउत्पद्यंतेतेषांनामानि मांसमित्यादि मांसंमांसविक्रेतारंस्वादुकरंमांसस्यैवसंस्कारकं क्षौद्रंक्षुद्रंमितिपाठत्रयेपिशाकाद्यन्नपाककरं सौगंधंउक्तलक्षणंसैरंध्रं एकस्यै
वमागधस्यैतद्वृत्तिचतुष्टयमुक्तमितिज्ञेयं ॥ २२ ॥ आयोगव्यावैदेहकादिभ्योजातांस्त्रीभेदानाह सार्धद्वयेन वैदेहकादिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्षुद्रइति निषाद्यावैदेहकात्क्षुद्रोमेदः अंध्रश्चआरण्यपशुहिंसकौ का
रावराख्यश्चर्मकारश्चेतित्रयोभवंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ चंडालात्निषाद्यामेव त्वक्सारोवेणुः ॥ २६ ॥ आहिंढकइतिस्पष्टार्थोश्लोकौ ॥ २७ ॥ १८ ॥

इतीति अत्रमागभ्यांआयोगवैदेहकनिषादचंडालैश्चत्वारस्तैरेवायोगव्यांस्वीयवर्जितैस्त्रयोनिषायांचंडालवैदेहाभ्यांद्वौवैदेहांचंडालनिषादाभ्यांद्वौनिषायांचंडालाच्चैकइतिद्वादशभेदाउक्ताः शूद्राजातोनिषायांतुसवैकुटुकःस्थनः वैदेहकेनत्वंबध्यामुत्पन्नोवेनउच्यतइतिद्वौ द्विजातयःसवर्णासुजनयंत्यवतांस्तुयान् तन्सावित्रीपरिभटान्ब्राह्म्यानित्यग्निनिर्देशेदितिब्राह्मजातीयएकइत्येवंमनूकैस्त्रिभिःसहपंचदशसंकरजाताः ब्राह्मस्यापिधर्मसांकर्षादेतेष्वेवगणना प्रच्छन्नाअज्ञातयोनयोपिपूर्वोक्तैःकर्मभिस्तेऽमुकयोनयइविवेदितव्याः॥२९॥ चातुर्वर्ण्यस्यैवधर्माःशास्त्रेविहिताः इतरेषांतुजातिभेदानांधर्मनियमइयत्ताचनास्ति तथाहि चतुर्भ्योवर्णेभ्यःषडनुलोमजाःषड्विलोमजाश्चेतिद्वादश तेभ्योपिषट्षष्टिरनुलोमजाःषट्षष्टिर्विलोमजाइतिद्वात्रिंशदधिकंशतेतेभ्यएवंप्रातिलोम्यानुलोम्यगणनायातेभ्यस्तेभ्यश्चैवमनं

इत्येतेसंकरेजाताःपितृमातृव्यतिक्रमात्॥ प्रच्छन्नावाप्रकाशावावेदितव्याःस्वकर्मभिः॥ २९॥ चतुर्णामेववर्णानांधर्मोनान्यस्यविद्यते॥ वर्णानांधर्महीनेषुसंख्यानास्तीहकस्यचिन्॥ ३०॥ यदृच्छंयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः॥ वात्यावात्यैश्चजायंतेयथावृत्तियथाश्रयम्॥ ३१॥ चतुष्पथश्मशानानिशैलांश्चान्यान्वनस्पतीन्॥ कार्णायसमलंकारंपरिगृह्यचनित्यशः॥ ३२॥ वसेयुरेतेविज्ञातावर्तयंतःस्वकर्मभिः॥ युजंतोवाप्यलंकारांस्तथोपकरणानिच॥ ३३॥ गोब्राह्मणायसाहाय्यंकुर्वाणावैनसंशयः॥ आनृशंस्यमनुक्रोशःसत्यवाक्यंतथाक्षमा॥ ३४॥ स्वशरीरैरपित्राणंबाह्यानांसिद्धिकारणम्॥ भवंतिमनुजव्याघ्रतत्रमेनास्ति संशयः॥ ३५॥ यथोपदेशंपरिकीर्तितासुनरःप्रजायेतविचार्यबुद्धिमान्॥ निहीनयोनिर्हिसुतोऽवसांदयेत्तिर्त्तीर्षमाणंहियथोपलोजले॥ ३६॥ अविद्वांसमलंलोकेविद्वांसमपिवापुनः॥ नयंतित्यपथंनार्यःकामक्रोधवशानुगम्॥ ३७॥ स्वभावश्चैवनारीणांनराणामिहदूषणम्॥ अत्यर्थंनप्रसज्जतेप्रसदांसुविपश्चितः॥ ३८॥ युधिष्ठिरउवाच. वर्णपेवमविज्ञायनरंकलुषयोनिजम्॥ आर्यरूपमिवानार्यकथंविद्यामहेवयम्॥ ३९॥ भीष्मउवाच योनिसंकलुषेजातंनानाभावसमन्वितम्॥ कर्मभिःसज्जनाचीर्णैर्विज्ञेयायोनिशुद्धता॥ ४०॥

ताभेदाभवन्ति तेचसर्वेपंचदशस्येवांतर्भवन्तीतितावतामेवपरिगणनंकृतमित्यर्थः॥ ३०॥ यदृच्छयाजात्यनियमेनउपसंपन्नैर्मिथुनीभावंगतिर्यज्ञेभ्यःसाधुभ्यश्चबहिष्कृतैःयथावृत्तियथाश्रयंजीविकांजातिविशेषंचयदृच्छयातत्तत्कर्मणाप्राप्ताइत्यर्थः॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ तेषांसाधारणान्धर्मानाह गविति॥ ३४॥ ३५॥ यथेति निहीनासुरेतःसेकंनकुर्यादितिभावः॥ ३६॥ तदथमेवचौरैर्भ्यइवस्त्रीभ्यआत्मानंरक्षेदित्यहद्व्याभ्यां अविद्वांसमिति॥ ३७॥ ३८॥ कलुषयोनिजंसंकरयोनिजं आर्यगृहेजातत्वादर्यरूपमिवभासमानमपिउत्पत्तितोऽनार्यं॥ ३९॥ नानाभावैःआर्येभ्यःपृथग्भूताभिश्चेष्टाभिःसमन्वितंनरंसंकरयोनिजंजानीयात्॥ ४०॥

अनार्यत्वादिवैकैकमपिकलुषयोनिव्यंजकं किमुतद्वेत्रीणिसर्वाणिचेतिभावः ॥ ४१ ॥ प्रकृतियोनिं नियच्छतिगूहितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ व्याघ्रइत्युपलक्षणं बीजादेरपि यथातिर्यक्स्थावरादिकं बीजगुणं नत्यजस्येवं मनुष्योपास्यर्थः ॥ ४३ ॥ संच्छन्नेसुगुमेपियस्यजन्मतीतिशेषः सः तच्छीलं संकरकर्तुः स्वभावं ॥ ४४ ॥ स्वस्यशीलं स्वभावोनिश्चये कार्यस्य निष्ठायां सुवर्णं शोभनवर्णं अन्यवर्णं वा पुरुषं शास्तिकथयति सुवर्णो बहिः कूरोपि कार्यकाले दयालुर्भवति दुर्वर्णश्च नित्यं मृदुरपि फलकाले दारुणो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥ सुश्लिष्टं शोभनवृत्तेन न विरज्यते उपचितं तद्वत् विहाय जन्मान्यथा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्य संकरजस्य शरीरं सत्वेन शास्त्रीयबुद्ध्या न परिकल्प्यते न नीचमार्गादिपक्ष्यते बीजगुणस्य प्राबल्यात् सत्त्वस्य कालभेदेन ज्येष्ठत्वादिभावेपि तुल्यसत्त्वं शरीरारंभकं यत्सत्त्वं ज्येष्ठं तन्न तदेव प्रमो

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यंजयंती हलोके कलुषयोनिजम् ॥ ४१ ॥ पित्र्यं वा भजतेशीलं मातृजं वा तथोभयम् ॥ न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिस्वां नियच्छति ॥ ४२ ॥ यथैव सदृशरूपे मातापित्रोर्हि जायते ॥ व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४३ ॥ कुले स्रोतसि संच्छन्ने यस्य स्याद्योनि संकरः ॥ संश्रयत्येव तच्छीलं नरोल्पमयं वा बहु ॥ ४४ ॥ आर्यरूपसमाचारं चरंतं कृतके पथि ॥ सुवर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्तिनिश्चये ॥ ४५ ॥ नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ॥ जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ४६ ॥ शरीरमिह सत्वेन न तस्य परिकल्प्यते ॥ ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४७ ॥ ज्यायां समपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ॥ अपिशूद्रं च धर्मज्ञं सदृत्तमभिपूजयेत् ॥ ४८ ॥ आत्मानमाख्यातिहिकर्मभिर्नरः सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः ॥ प्रनष्टमप्याशुकुलं तथानरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ ४९ ॥ योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ॥ यत्रात्मानं न जनयेद्दुष्टं तां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे विवाहधर्मे वर्णसंकरकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ युधिष्ठिर उवाच ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक् ॥ कीदृशां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १ ॥

दत्ते अन्यत्तु उत्पन्नमपि सत्त्वं शारदिका भवल्लीयत इति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तं त्विच्छुद्धिज्ञानार्थमनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मतेति संकरजस्य लक्षणान्युक्तानि इदानीं यन्मे माताप्रमदादयश्च चाराननुव्रतं तन्मेरेतः पितावृद्धतामिति मंत्रालिगात् माताप्रमादात् कामकाराद्वा यदननुव्रतं प्रतिकूलं परस्यरेतसोधारणं च चारकृतवती तद्रेतः मेममपितावृद्धतां स्वीयं करोतु पालनसंस्कारादिकर्तृत्वात् यथा उत्पततः पक्षिणो मुखे वात्पतितुं बीजं परक्षेत्रे अधिरूढं क्षेत्रपतेरेव न तु बीजपतेस्तद्वत् तथा अप्रमत्ता रक्षतंतु मेतं मावः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तंतु मेतमिति द्विविधशास्त्रश्रवणात् क्षेत्रजः पुत्रः संस्कार्यो न वेति संदिहानः पृच्छति ब्रूहीति ॥ १ ॥

विप्रवादाः विविधाः प्रवादाः पूर्वोक्ता एव ॥ २ ॥ अत्रोत्तरमाह आत्मेति अनंतरजः औरसः निरुक्तजः स्वक्षेत्रे अन्योरेतः सेकार्यमुक्तस्तजः प्रसृतः अनिरुक्तोऽप्यौलोल्यात्परक्षेत्रे तः सिंचिततजः प्रसृतजः ॥ ३ ॥ तथापतितास्त्रभार्यायामेव जातः भार्यायाः तृतीयार्थेष्वष्टौ दत्तः पंचमः कृतः क्रीतः स्वयमुपायगम्योवाषष्ठः अध्यूढः यस्य मातागर्भवत्येव ऊढातादृशः सममः ॥ ४ ॥ षडपध्वंसजा वक्ष्यमाणाः कानी नः कन्यायां विवाहात् प्राक् उत्पन्नश्चतुर्दशः अपसदाः वक्ष्यमाणाः षट् एते विंशतिः तान्सर्वान् पुत्रानिति विजानीहि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ परवर्णास्तु अनुलोमजाः षट् अपध्वंसजाः विलोमजा अपसदाः षडिति ज्ञे

विप्रवादाः सुवहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ॥ अत्र नो मुत्स्यतां राजन्संशयं छेतुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्म उवाच आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानंतरजश्च यः ॥ निरुक्त जश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु भार्याया भर्त्रा सुसमवेतया ॥ तथा दत्तकतौ पुत्रावध्यूढश्च तथा परः ॥ ४ ॥ षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापस दास्तथा ॥ इत्येते वै समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच षडपध्वंसजाः केस्युः केवाप्यपसदास्तथा ॥ एतत्सर्वं यथा तत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्ह सि ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच त्रिषु वर्णेषु पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विदुर्ण एवाय तथा त्रैव्यो पलक्षितः ॥ षडपध्वंसजास्ते हितथैवापसदानृशृणु ॥ ८ ॥ चांडालो ब्राह्मणवैद्यौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्तु च ॥ वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यं ते पसदास्तथा ॥ ९ ॥ मागधो वामकश्चै व द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियार्था च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां लक्ष्यं ते सूत इत्येते पसदाः स्मृताः ॥ पुत्राद्ये तेन शक्यं ते मिथ्या कर्तुं न राधिप ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ॥ तुल्या वै तौ सुतौ कस्य तन्म ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ॥ अध्यूढः समयं भित्त्वत्येतदेव निबोध मे ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच रेतजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ॥ अध्यूढं विद्म वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम् ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्य जेत्कारणान्तरे ॥ न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥

यं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मिथ्या कर्तुं एते पुत्रान भवन्तीति वक्तुं न शक्यं त इत्यर्थः अयं भावः अप्रमत्तेति श्रुतिरनौरसस्याप्राशस्यमात्रपरा यन्मेमांतेति श्रुतिस्तु अनौरसस्यापि पुत्रत्वमस्तीत्येव परं तिनकश्चिद्विरोधः तथाच अनौरस औरसो वा सुशीलः श्राद्धपरः पितृणां स्वर्गाय भवति विपरीतस्तु नरकायेति ॥ ११ ॥ कस्य द्वयोः पित्रोः क्षेत्रपतिनिषेक्तोर्मध्ये कस्यायं पुत्रः उभयोः पितृत्वा विशेषादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथारेतो ज औरसः पुत्र एव क्षेत्रजोऽपि बीजे देन त्यक्तश्चेत्स्वीय एव भवति एवमध्यूढोऽपि रेतः पतिना त्यक्तश्चेद्दोदुरेव अत्यक्तौ तु द्वावपि रेतः प्रदस्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां व्याचष्टे रेतजमिति आगमः पुत्रत्वप्राप कं शास्त्रं कथं कीदृशं समयं भेदश्च कथमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारणान्तरे लोकापवादादिभ्येति ॥ १५ ॥

आगममुक्तासमयमेदमाह पुत्रेति यागर्भवतीकन्यां वृणीतेतत्रसपुत्रोबोद्धुरेवक्षेत्रजोनतुससेकुरात्मजः ॥१६॥ अन्यत्रेतित्रलूनर्थकः परक्षेत्रेजातःपुत्रोऽमुकसदृशोअमुकसदृशोयमितितदीयत्वेनलक्ष्यते
 हंतुंगूहितुं दृष्टंतंप्रत्यक्षमेवोपगतोज्ञातः दृश्यतेचापिसारूप्यमितिस्मृतेः एवंचाध्यूढोबोद्धुःपुत्रकाम्याभावेरेतःपतेरेवभवतीत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुक्रक्षेत्रयोरन्यतरदपियत्रपुत्रत्वेप्रमाणंनलक्ष्यंभवतिसकृत
 कःपुत्रःकीदृशइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यपोषयितुःपुत्रः सतद्वर्णःपोषयितुवर्णः ॥ २१ ॥ कथंकेनप्रकारेणकस्यवायमितिज्ञातव्यंकथंवास्यसंस्कारःप्रयोक्तव्यइतिप्रश्नः ॥ २२ ॥ सस्वामिवद्वर्णप्रति
 पुत्रकामोहिपुत्रार्थेयां वृणीतेविशांपते॥ क्षेत्रजंतुप्रमाणंस्यान्नवैतत्रात्मजःसुतः॥१६॥ अन्यत्रक्षेत्रजःपुत्रोलक्ष्यतेभरतर्षभ ॥ नत्यात्माशक्यतेहंतुंदृष्टांतोपग
 तोत्यसौ ॥ १७ ॥ कचिच्चरुतकःपुत्रःसंग्रहादेवलक्ष्यते ॥ नतत्ररेतःक्षेत्रंवायत्रलक्ष्येतभारत ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशःरुतकःपुत्रःसंग्रहादेवलक्ष्य
 ते ॥ शुक्रंक्षेत्रंप्रमाणंवायत्रलक्ष्यंनभारत ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच मातापितृभ्यांयस्यक्तःपथियस्तंप्रकल्पयेत् ॥ नचास्यमातापितरौज्ञायेतांसंहिरुत्रिमः
 ॥ २० ॥ अस्वामिकस्यस्वामित्वंयस्मिन्संप्रविलक्ष्यते ॥ योवर्णःपोषयेत्तंचतद्वर्णस्तस्यजायते ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथमस्यप्रयौक्तव्यःसंस्कारः
 कस्यवाकथम् ॥ देयाकन्याकथंचेतितन्मेब्रूहिपितामह ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच आत्मवत्तस्यकुर्वीतसंस्कारंस्वामिवत्तथा ॥ त्यक्तोमातापितृभ्यांयःसं
 वर्णप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ तद्गोत्रबंधुजंतस्यकुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ अथदेयातुकन्यास्यात्तद्वर्णस्ययुधिष्ठिर ॥ २४ ॥ संस्कर्तुंवर्णगोत्रंचमातृवर्णविनिश्चये ॥ का
 नीनाध्यूढजौवापिविज्ञेयौपुत्रकिल्विषौ ॥ २५ ॥ तावपिस्वाविवसुतौसंस्कार्यावितिनिश्चयः ॥ क्षेत्रजोवाप्यपसदोयेध्यूढास्तेषुचाप्युत ॥ २६ ॥ आत्मवद्वैप्र
 युंजीरन्संस्कारान्ब्राह्मणादयः ॥ धर्मशास्त्रेषुवर्णानांनिश्चयोयंप्रदृश्यते ॥ २७ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअ
 नुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मविवाहधर्मेपुत्रप्रतिनिधिकथनेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिरउ
 वाच दर्शनेकीदृशःस्नेहःसंवासेचपितामह ॥ महाभाग्यंगवांचैवतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 पश्यतेअतःस्वामीतस्यात्मवत्संस्कारंकरोति ॥ २३ ॥ ननुअन्यवर्णत्वशंकायांकथमेतत्स्यादित्याशंक्याह तदिति अन्यवर्णत्वनिश्चयेतद्गोत्रवर्णजेपुगोत्रादियोग्यमेवतस्यसंस्कारंस्वामीकुर्यात् अनिश्चयेतुयेन
 संस्कृतस्तस्यैववर्णोऽगोत्रंचसंस्कारसामर्थ्याद्भवतीत्यर्थः अन्यगोत्रोप्यन्यवर्णोपिसंस्कर्तुरेववर्णगोत्रेभजतइतिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारत
 भावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ एवंयज्ञांगानांस्त्रीधनर्त्विगात्मनांशुद्धिमुक्तायज्ञेदक्षिणात्वेनोपस्थितानांगवांमाहात्म्यंपृच्छति दर्शनेइति परषीडादर्शनेपरैःसह
 संवासेचकीदृशःस्नेहःआवृत्तस्यंचकर्तव्यं गवांमाहात्म्यंचब्रूहीतिप्रश्नद्वयम् ॥ १ ॥

तस्योत्तस्तंवेणाह हंतइत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वस्थितः उपविष्टः ॥ ९ ॥ १० ॥ आसतः आसीनस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अभ्यकिरन्व्याप्तवतः ॥ १५ ॥

भीष्मउवाच हंततेकथयिष्यामिपुरावृत्तंमहाद्युते ॥ नद्रुषस्यचसंवादंमहर्षेश्रयवनस्यच ॥ २ ॥ पुरामहर्षिच्यवनोभार्गवोभरतर्षभ ॥ उद्वासरुतारंभोवभू
वसमहाव्रतः ॥ ३ ॥ निहत्यमानंक्रोधंचप्रहर्षशोकमेवच ॥ वर्षाणिद्वादशमुनिर्जलवासेधृतव्रतः ॥ ४ ॥ आदधत्सर्वभूतेषुविश्रंभंपरमंशुभम् ॥ जलेचरेषुसर्वे
षुशीतरश्मिरिवप्रभुः ॥ ५ ॥ स्थाणुभूतःशुचिर्भूत्वाद्वैतेभ्यःप्रणम्यच ॥ गंगायमुनयोर्मध्येजलंसंप्रविवेशह ॥ ६ ॥ गंगायमुनयोर्वेगंसुभीमंभीमनिःस्वनम् ॥
प्रतिजग्राहशिरसावातवेगसमंजवे ॥ ७ ॥ गंगाचयमुनाचैवसरितश्चसरांसिच ॥ प्रदक्षिणमृषिंचक्रुर्नचैनंपर्यपीडयेन् ॥ ८ ॥ अंतर्जलेषुसुष्वापकाष्ठभूतोमहा
मुनिः ॥ ततश्चोर्ध्वस्थितोधीमानभवद्भरंतर्षभ ॥ ९ ॥ जलौकसांससत्वानांबभूवप्रियदर्शनः ॥ उपाजिघ्रंतचतदातस्योष्ठं हृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तत्रतस्यासतः
कालःसमतीतोभवन्महान् ॥ ततःकदाचित्समयेकस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ॥ ११ ॥ तंदेशंसमुपाजग्मुर्जालहस्तामहाद्युते ॥ निषादाबहवस्तत्रमत्स्योद्धरणनि
श्रयाः ॥ १२ ॥ व्यायताबलिनःशूराःसलिलेष्वनिवर्तिनः ॥ अभ्याययुश्चतंदेशंनिश्चिताजालकर्मणि ॥ १३ ॥ जालंतेयोजयामासुर्निःशेषेणजनाधिप ॥ म
त्स्योदकंसमासाद्यतदाभरतसत्तम ॥ १४ ॥ ततस्तेबहुभिर्योगैःकैवर्तामत्स्यकांसिणः ॥ गंगायमुनयोर्वारिजालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १५ ॥ जालंसुविततंतेषां
नवसूत्ररुतंतथा ॥ विस्तारायामसंपन्नंयत्तन्नसलिलेक्षिपन् ॥ १६ ॥ ततस्तेसुमहच्चैवबलवच्चसुवर्तितम् ॥ अंवतीर्यततःसर्वेजालंचरुषिरेतदा ॥ १७ ॥ अभी
तंरूपाःसंलृष्टाअन्योन्यवंशवर्तिनः ॥ बवंधुस्तत्रमत्स्यांश्चतथान्यान्जलचारिणः ॥ १८ ॥ तथामत्स्यैःपरिवृतंच्यवनंभृगुनंदनम् ॥ आकर्षयन्महाराजजालेना
थयदृच्छयां ॥ १९ ॥ नदीशैवलदिग्धांगंहरिश्मश्रुजटाधरम् ॥ लग्नैःशंखनखैर्गात्रैक्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥ तंजालेनोद्धृतं दृष्ट्वातेतदावेदपारमम् ॥ सर्वे
प्रांजलयोदाशाःशिरोभिःप्रापतन्भुवि ॥ २१ ॥ परिरुद्धपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेनच ॥ मत्स्यावभूवुर्व्यापन्नाःस्थलसंस्पर्शनेनच ॥ २२ ॥ समुनिस्तत्तदाह
ृष्ट्वा मत्स्यानांकदनंरुतम् ॥ बभूवरुपयाविष्टोनिःश्वसंश्चपुनःपुनः ॥ २३ ॥ निषादाउचुः अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादंतत्रनःकुरु ॥ करवामप्रियंकिते
न्नोबृह्मिमहामुने ॥ २४ ॥ इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् ॥ योमेघपरमःकामस्तंशृणुध्वंसमाहिताः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शंखानांजलजंतुविशेषाणांनखान्तैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ नहुष इति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

प्राणोत्सर्गविसर्गवाप्सस्त्यैर्यास्याम्यहंसह ॥ संवासान्नोत्सहेत्यकुंसलिले धुषितानहम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकं पिताः ॥ सर्वे विवर्णवदनान्
 दुषायन्त्यवेदयन् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे च्यवनोपाख्याने पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥
 भीष्म उवाच नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तयागतम् ॥ त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥ शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राजलिः प्रयतो नृपः ॥ आत्मानं
 माचक्ष्वे च्यवनाय महात्मने ॥ २ ॥ अर्चयामास तं चापितस्य राज्ञः पुरोहितः ॥ सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशांपते ॥ ३ ॥ नहुष उवाच करवाणि प्रि
 यं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ सर्वकर्तास्मि भगवन् यद्यपि स्वात्सु दुष्करम् ॥ ४ ॥ च्यवन उवाच श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ॥ मम मूल्यं प्रय
 च्छौभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५ ॥ नहुष उवाच सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ॥ निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनंदनः ॥ ६ ॥ च्यवन उवाच
 सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ७ ॥ नहुष उवाच सहस्राणां शतं विप्रनिषादेभ्यः प्रदीयताम् ॥ स्यादि
 दं भगवन् मूल्यं किं वा न्यन्मन्यते भवान् ॥ ८ ॥ च्यवन उवाच नाहं शतसहस्रेण निमेषः पार्थिव र्षभ ॥ दीयतां सदृशं मूल्यं ममात्यैः सह चिंतय ॥ ९ ॥ नहु
 ष उवाच कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ॥ यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १० ॥ च्यवन उवाच राजन् नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि
 महायुते ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिंतय ॥ ११ ॥ नहुष उवाच अर्धराज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वा न्यन्मन्यसे द्वि
 ज ॥ १२ ॥ च्यवन उवाच अर्धराज्यं समग्रं च मूल्यं नार्हामि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं ऋषिभिः सह चिंतयताम् ॥ १३ ॥ भीष्म उवाच महर्षेर्वच
 नं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्षितः ॥ सचिंतयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ॥ नहुषस्य समीपस्थो गविजातो भव
 त्मुनिः ॥ १५ ॥ स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥ नाहं मिथ्या वचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतो न्यथा ॥ भव
 तो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशंकया ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नहुषउवाच ब्रवीतुभगवान्मूल्यमहर्षेःसदृशंभृगोः ॥ परित्रायस्वमामस्मद्विषयंचकुलंचमे ॥ १८ ॥ हन्याद्विभगवान्क्रुद्धत्तैलोक्यमपिकेवलम् ॥ किंपु
नर्मातपोहीनंबाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९ ॥ अगाधांभसिमग्नस्यसामात्यस्यसक्रत्विजः ॥ प्लवोभवमहर्षेत्वंकुरुमूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच नहु
षस्यवचःश्रुत्वागविजातःप्रतापवान् ॥ उवाचहर्षयन्सर्वानमात्यान्यार्थिवंचतम् ॥ २१ ॥ अनर्घेयामहाराजद्विजावर्णेषुचोत्तमाः ॥ गावश्चपुरुषव्याघ्रगौर्म
ल्यंपरिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥ नहुषस्तुततःश्रुत्वामहर्षेर्वचनंनृप ॥ हर्षेणमहतायुक्तःसहामात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्यभृगोःपुत्रंच्यवनंसंशितव्रतम् ॥ इदं
प्रोवाचनृपतेवाचासंतर्पयन्निव ॥ २४ ॥ नहुषउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठविप्रर्षेगवाक्रीतोसिभार्गव ॥ एतन्मूल्यमहंमन्येतवधर्मभृतांवर ॥ २५ ॥ च्यवनउ
वाच उत्तिष्ठाम्येषराजेंद्रसम्यक्क्रीतोस्मितेनघ ॥ गोभिस्तुल्यंनपश्यामिधनंकिंचिदिहाच्युत ॥ २६ ॥ क्रीर्तनंश्रवणंदानंदंदर्शनंचापिपार्थिव ॥ गवांप्रशस्य
तेवीरसर्वपापहरंशिवम् ॥ २७ ॥ गावोलक्ष्म्याःसदामूलंगोषुपाप्मानविद्यते ॥ अन्नमेवसदागावोदेवानांपरमंहविः ॥ २८ ॥ स्वाहाकारवषट्कारौगोषुनित्य
प्रतिष्ठितौ ॥ गावोयज्ञस्यनेत्र्योवैतथायज्ञस्यन्तामुखम् ॥ २९ ॥ अमृतंत्यव्ययंदिव्यंक्षरंतिचवहंतंच ॥ अमृतायतनंचैताःसर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३० ॥ तेज
सावपुषाचैवगावोवह्निसमाभुवि ॥ गावोहिमुमहत्तेजःप्राणिनांचसुखप्रदाः ॥ ३१ ॥ निविष्टंगोकुलंयत्रश्वासमुंचतिनिर्भयम् ॥ विराजयतितंदेशंपापंचां
स्यापकर्षति ॥ ३२ ॥ गावःस्वर्गस्यसोपानंगावःस्वर्गेपिपूजिताः ॥ गावःकामदुहोदेव्योनान्यत्किंचित्परंस्मृतम् ॥ ३३ ॥ इत्येतद्गोषुमेप्रोक्तंमार्हात्म्यंभरतर्षभ ॥
गुणैकदेशवचनंशक्यंपारायणंनतु ॥ ३४ ॥ निष्ठादाऊचुः दर्शनंकथनंचैवसहास्माभिःरुतंमुने ॥ सतांसाप्तपदंमैत्रंप्रसादनःकुरुप्रभो ॥ ३५ ॥ हवींषिस
र्वाणियथात्युपभुंक्तेहुताशनः ॥ एवंचमपिधर्मात्मन्पुरुषाभिःप्रतापवान् ॥ ३६ ॥ प्रसादयामंहविद्वन्भवंतंप्रणतावयम् ॥ अनुग्रहार्थमस्माकमियंगौःप्र
तिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥ च्यवनउवाच रूपणस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्यच ॥ नरंसमूलंदहतिकक्षमग्निरिवज्वलन् ॥ ३८ ॥ प्रतिगृह्णामिवोधेनुंकैवर्ता
मुक्तकिल्बिषाः ॥ दिवंगच्छतवैक्षिप्रंमत्स्यैःसहजलोद्भवैः ॥ ३९ ॥ भीष्मउवाच ततस्तस्यप्रभावात्तेमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ निष्ठादास्तेनवाक्येनसहम
त्स्यैर्दिवंययुः ॥ ४० ॥ ततःसराजानहुषोविस्मितःप्रेक्ष्यधीवरान् ॥ आरोहमाणांस्त्रिदिवंमत्स्यांश्चभरतर्षभ ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति अनुशासनपर्वणैः भा. एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥

संशयो मे इत्यादिपथस्य कुशिकवद्वाक्येण

अनु.प.

१३

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ॥ वराभ्यामनुरूपाभ्यां छंदयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥ ततो राजामहावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ॥ परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा
 भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ ततो जग्राह धर्मं स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ॥ तथेति चोदितः प्रीतस्तदृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥ समापदांश्च च्यवनस्ततो गच्छत्स्वमाश्रमं ॥
 गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५ ॥ निषादाश्च दिवं जग्मुस्तैश्च मत्स्याजनाधिपः ॥ नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकंपुरम् ॥ ४६ ॥ एतत्ते कथितं तात
 यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥ महाभाग्यं गवांचैव तथा धर्मविनिश्चयं ॥ किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदिविवक्षितम् ॥
 ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणोदानधर्मे च्यवनोपाख्याने एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच संशयो मे महाप्राज्ञसुमहान्सागरोपमः ॥ तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ कौतूहलं मे सुमहज्जामदभ्यं प्रतिप्रभो ॥ रामं धर्म
 भृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथं मे षसमुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ॥ कथं ब्रह्मर्षिर्वंशो यस्य क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३ ॥ तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकी
 र्त्तय ॥ कौशिकाच्च कथं वंशात्पुत्राद्वैवाह्यो भवेत् ॥ ४ ॥ अहो प्रभावः सुमहांनासीद्वै सुमहात्मनः ॥ रामस्य च नरं व्याघ्रविश्वामित्रस्य चैव हि ॥ ५ ॥ कथं पु
 त्रानतिक्रम्य तेषां नमृष्वथा भवत् ॥ एष दोषः सुतान् हित्वा तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ च्यवनस्य
 च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७ ॥ एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ॥ आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ निश्चित्य मनसा सर्वगुणद्रोषबलावल
 म् ॥ दग्धुकामः कुलं सर्वकुशिकानां तपोधनः ॥ ९ ॥ च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ॥ वस्तुमिच्छासमुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ १० ॥ कुशिक उ
 वाच भगवन्संहर्षोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ॥ प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ११ ॥ यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ॥ तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तद
 नुज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ॥ कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतौ मुनिः ॥ १३ ॥

* अतिथिसेवा धर्म एव सह धर्मः स्त्रीसहित धर्मः

भक्तिमतो वंशे दिव्या ब्राह्मणा उत्पद्यन्ते इति तात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

* एतावत्पर्यंतमेतन्मतो न जातं परंतु इदानीं करिष्यामीत्यर्थः

॥८६॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रगृह्यराजाभृंगारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ ततः सराजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ॥ ग्राहयामास चाव्यग्रो
महात्मानि यतव्रतः ॥ १५ ॥ सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् ॥ भगवन्परवंतौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६ ॥ यदिराज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ॥ यज्ञ
दानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७ ॥ इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ॥ राजा त्वमसि शाध्युर्वीमहंतु परवांस्त्वयि ॥ १८ ॥ एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो
भार्गवस्तदा ॥ कुशिकं प्रत्युवाचे दं मुदा परमया युतः ॥ १९ ॥ न राज्यं कामये राजन्मन्त्रधनं न च योषितः ॥ न च गान च वै देशान्न यज्ञं श्रूयतामिदम् ॥ २० ॥ निय
मं किंचिदारप्येयुवयोर्यदि रोचते ॥ परिचर्योस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशंकया ॥ २१ ॥ एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्पतुः ॥ प्रत्यब्रूतां च तमपि मेवमस्त्विति
भारत ॥ २२ ॥ अथ तं कुशिको दृष्टः प्रावेशय दनुत्तमं ॥ गृहोद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३ ॥ इयं शय्या भगवतो यथा काममिहोप्यतां ॥ प्रयतिष्यावहे
प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४ ॥ अथ सूर्यो तिचक्राम ते पांसं वदतां तथा ॥ अथ पिश्रुदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ २५ ॥ तमपृच्छ ततो राजा कुशिकः प्रणतस्त
दा ॥ किमन्नं जातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहं ॥ २६ ॥ ततः स परं प्राप्य प्रत्युवाच नराधिप ॥ औपपत्तिकं माहारं प्रयच्छंस्वति भारत ॥ २७ ॥ तद्वचः पूजयि
त्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ॥ यथापपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ २८ ॥ ततः स भुक्त्वा भृंगवान्दंपती प्राह धर्मवित् ॥ स्वमुमिच्छाम्यहं निद्रावाधते मामिति प्र
भो ॥ २९ ॥ ततः शय्या गृहं प्राप्य भगवन् नृपि सत्तमः ॥ संविवेश नरेश स्तु सपत्नीकः स्थितो भवत् ॥ ३० ॥ न प्रबोध्योस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ॥ संवाहितव्यौ मे
पादौ जागृत ध्यं च ते निशं ॥ ३१ ॥ अविशंकस्तु कुशिकस्तथैव वाह धर्मवित् ॥ न प्रबोध्यतां तौ च दंपती रजनीक्षये ॥ ३२ ॥ यथादेशं मर्हं स्तु शुश्रूपा परमौ तदा ॥
वभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ३३ ॥ ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिप ॥ सुष्वापैकेन पार्श्वे न दिवसानेकं विंशतिम् ॥ ३४ ॥ स तुराजानिराहारः स
भार्यः कुरुनंदन ॥ पर्युपासतं तं दृष्ट्य वनाराधने रतः ॥ ३५ ॥ भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः ॥ अकिंचिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३६ ॥
तमन्वगच्छतां तौ च क्षुधितौ श्रमकर्षितौ ॥ भार्यापती मुनिश्चेष्टस्तावेतौ नावलोकयत् ॥ ३७ ॥ तयोस्तु प्रेक्षतो रवभार्गवाणां कुलोद्दहः ॥ अंतर्हितो भूद्रा जेंद्रततोरा
जापतक्षितौ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

समुहूर्तसमाश्वस्य सहदेव्या महाद्युतिः ॥ पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमंतदा ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे च्यवनकु
शिकसंवादे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच तस्मिन्नंतर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ॥ भार्या चास्य महा
भागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अदृष्ट्वा समहीपालस्तृपिंसहभार्यया ॥ परिश्रान्तो निवृत्ते ब्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २ ॥ स प्रविश्य पुरीं दीनो
नाभ्यभाषत किंचन ॥ तदेव चिंतयामास च्यवतस्य विचेष्टितं ॥ ३ ॥ अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः ॥ ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनंदनं ॥ ४ ॥ वि
स्मितो तृपिं दृष्ट्वा तदा श्रयं विचिंत्य च ॥ दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ संवभूवतुः ॥ ५ ॥ यथा स्थानं च तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ॥ अथापरेण पार्श्वे न सुष्वप
समहामुनिः ॥ ६ ॥ तेनैव च सकालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ न च तौ चक्रतुः किंचिद्विकारं भयशंकितौ ॥ ७ ॥ प्रतिबुद्धस्तु समुनिस्तौ प्रोवाच विशांपते ॥ तैला
भ्यंगो दीयतां मे स्नास्येह मिति भारत ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकशितौ ॥ शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपस्थितुः ॥ ९ ॥ ततः सुखासीनस्तृपिं वाग्यतौ सं
ववाहतुः ॥ न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १० ॥ यदा तौ निर्विकारौ तुलक्षयामास भार्गवः ॥ तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ॥ ११ ॥ कृममे
व तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितं ॥ असत्कृत्य च तत्सर्वं तत्रैवांतरधीयत ॥ १२ ॥ समुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ॥ नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्ष ॥
भ ॥ १३ ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः ॥ दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनंदन ॥ १४ ॥ संदृष्ट्वा दनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ॥ सिद्धमन्नमि
ति प्रद्वो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १५ ॥ आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ॥ सराजा समुपाजहे तदन्नं सहभार्यया ॥ १६ ॥ मांसप्रकारान्विविधान् शा
कानि विविधानि च ॥ वसैवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ १७ ॥ रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथखांडवान् ॥ रसान्नाना प्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजन
म् ॥ १८ ॥ फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः ॥ वदरेणुदकाश्च मयभल्लातकं फलानि च ॥ १९ ॥

* व्यंजनं ज्ञेयं वेसवार उपस्कर इति हलायुधः

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

गृहस्थानांचयद्भोज्यं यच्चापिवनवासिनाम् ॥ सर्वमाहारयामासराजाशापभयात्ततः ॥ २० ॥ अथसर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्यतत् ॥ ततःसर्वसमानी
यतच्चशय्यासनंमुनिः ॥ २१ ॥ वस्त्रैःशुभैरवच्छाद्यभोजनोपस्करैःसह ॥ सर्वमादीपयामासच्यवनोभृगुनंदनः ॥ २२ ॥ नचतौचक्रतुःक्रोधदंपतीसुमहाम
ती ॥ तयोःसंप्रेक्षतोरेवपुनरंतर्हितोभवत् ॥ २३ ॥ तथैवचसराजर्षिस्तस्थौतारजनींतदा ॥ सभार्योवाग्यतःश्रीमान्चक्रोपंसमाविशत् ॥ २४ ॥ नित्यसंस्कृ
तमन्त्रंतुविविधंराजवेदमनि ॥ शयनानिचमुख्यानिपरिषेकैश्चपुष्कलाः ॥ २५ ॥ वस्त्रंचविविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ॥ नशशाकततोद्रुमंतरंच्यवन
स्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेवचविप्रर्षिःप्रोवाचकुशिकंनृपम् ॥ सभार्योमारथेनाश्रुवहयत्रब्रवीम्यहम् ॥ २७ ॥ तथेतिचप्राहृपोनिर्विशंकस्तपोधनम् ॥ क्रीडारथो
स्तुभगवन्नुतसांग्रामिकोरथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तःसमुनीराज्ञातेनदृष्टेनतद्वचः ॥ च्यवनःप्रत्युवाचेदंदृष्टःपरंपुरंजयम् ॥ २९ ॥ सज्जीकुरुरथंक्षिप्रंयस्तेसांग्रामि
कामतः ॥ सायुधःसपताकश्चशक्तीकनकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किंकिणीस्वननिर्घोषोयुक्तस्तोरणकल्पनैः ॥ जांबूनदनिवद्धश्चपरमेषुशतान्वितः ॥ ३१ ॥ ततः
सतंतथेत्युक्त्वाकल्पयित्वा महारथम् ॥ भार्यावामेधुरितदाचात्मानंदक्षिणे तथा ॥ ३२ ॥ त्रिदंडं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदंतत्रचादधत् ॥ सर्वमेतत्तथादत्त्वानृपोवाक्यम
थाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्करथोयातुब्रवीतुभृगुनंदन ॥ यत्रवक्ष्यसिविप्रर्षेतत्रयास्यतितेरथः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्प्रत्युवाचाथतंनृपम् ॥ इतःप्रभृति
यातव्यंपदकंपदकंशनैः ॥ ३५ ॥ श्रमोममयथानस्यात्तभामच्छंदचारिणौ ॥ सुसुखंचैववोढव्योजनःसर्वश्चपश्यतु ॥ ३६ ॥ नोत्सार्याःपथिकाःकेचित्तेभ्यो
दास्येवसुख्यहम् ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चयेकांमानर्थयिष्यंतिमांपथि ॥ ३७ ॥ सर्वान्दास्याम्यशोपेणधनंरत्नानिचैवहि ॥ क्रियतांनिखिलेनैतन्माविचारयपार्थिव ॥
॥ ३८ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराराजाभृत्यांस्तथाब्रवीत् ॥ यद्यद्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वदेयमशंकितैः ॥ ३९ ॥ ततोस्तान्यनेकानिस्त्रियोयुग्यमजाविकम् ॥ कृताकृतंचक
नकंगजेंद्राश्चाचलोपमाः ॥ ४० ॥ अन्वगच्छंततमृषिराजामात्याश्चसर्वशः ॥ हाहाभूतंचतत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ॥ ४१ ॥ तौतीक्ष्णाग्रेणसहसाप्रतोदेन
प्रतोदितौ ॥ पृष्ठेविद्धौकटेचैवनिर्विकारौतमूहतुः ॥ ४२ ॥ वेपमानौनिराहारौपंचाशद्रात्रकंशितौ ॥ कथंचिद्दूहतुर्वीरौदंपतींतरथोत्तमम् ॥ ४३ ॥

परिषेचनपात्रविशेषाः

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 बहुशोभशविद्वौतौस्वतौचक्षतोद्भवम् ॥ ददृशातेमहाराजपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ४४ ॥ तौदृष्ट्वापौरवर्गस्तुभृशंशोकसमाकुलः ॥ अभिशपभयत्रस्तोन
 चकिंचिदुवाचह ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वाश्वानुवन्सर्वेपश्यध्वंतपसोबलम् ॥ क्रुद्धाअपिमुनिश्रेष्ठंवीक्षितुंनेहशक्नुमः ॥ ४६ ॥ अहोभगवतोवीर्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥
 राज्ञश्चापिसभार्यस्यधैर्यपश्यतयादृशम् ॥ ४७ ॥ श्रान्तावपिहिरुच्छ्रेणरथमेनंसमूहतुः ॥ नचैतयोर्विकारंवैददर्शभृगुनंदनः ॥ ४८ ॥ भीष्मउवाच त
 तःसनिर्विकारौतुदृष्ट्वाभृगुकुलोद्भवम् ॥ वसुविश्राणयामासयथावैश्रवणस्तथा ॥ ४९ ॥ तत्रापिराजाप्रीतात्मायथादिष्टमथाकरोत् ॥ ततोस्यभगवान्प्रीतो
 बभूवमुनिसत्तमः ॥ ५० ॥ अवतीर्यरथश्रेष्ठादंपतीतौमुमोचह ॥ विमोच्यचैतौविधिवत्ततोवाक्यमुवाचह ॥ ५१ ॥ स्निग्धगंभीरयावाचाभार्गवःसुप्रसन्न
 या ॥ ददानिवांवरंश्रेष्ठंतंब्रूतामितिभारत ॥ ५२ ॥ सुकुमारौचतौविद्वौकराभ्यामुनिसत्तमः ॥ पस्पर्शान्मृतकल्पाभ्यांस्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५३ ॥ अथाब्रवीन्
 पोवाक्यंश्रमोनास्यावयोरिह ॥ विश्रान्तौचप्रभावात्तेऊचतुस्तौतुभार्गवम् ॥ ५४ ॥ अथतौभगवान्प्राहप्रहृष्टश्चयवनस्तदा ॥ नवथाव्याहृतंपूर्वयन्मयातद्भवि
 ष्यति ॥ ५५ ॥ रमणीयःसमुद्देशोगंगातीरमिदंशुभम् ॥ किंचित्कालंव्रतपरांनिवत्स्यामीहपार्थिव ॥ ५६ ॥ गम्यतांस्वपुरंपुत्रेविश्रान्तःपुनरेष्यसि ॥ इहस्थंमां
 सभार्यस्त्वंद्रष्टासिश्चोनराधिप ॥ नचमन्युस्त्वयाकार्यःश्रेयस्तेसमुपस्थितम् ॥ ५७ ॥ यत्कांक्षितंत्वंद्रिस्थंतेतत्सर्वंहिभविष्यति ॥ इत्येवमुक्तःकुशिकःप्रहृष्टे
 नांतरात्मना ॥ ५८ ॥ प्रोवाचमुनिशार्दूलमिदंवचनमर्थवत् ॥ नमेमन्युर्महाभागपूतोस्वोभगवंस्त्वया ॥ ५९ ॥ संवृतौयौवनस्थौस्वोवपुष्मतौबलान्वितौ ॥ प्र
 तोदेनव्रणायेमंसभार्यस्यत्वयाकृताः ॥ ६० ॥ तान्नपश्यामिगात्रेपुस्वस्थोस्मिंसहभार्यया ॥ इमांचदेवीपश्यामिवपुषाप्सरसोपमाम् ॥ ६१ ॥ श्रियापरमयायु
 क्तातथादृष्टापुरामया ॥ तवप्रसादसंवृत्तमिदंसर्वमहामुने ॥ ६२ ॥ नैतच्चित्रंतुभगवंस्त्वयिसत्यपराक्रम ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचैनंकुशिकंचयवनस्तदा ॥ ६३ ॥ आ
 गच्छेथाःसभार्यश्चत्वमिहेतिनराधिप ॥ इत्युक्तःसमनुज्ञातोराजर्षिरभिवाद्यतम् ॥ ६४ ॥ प्रययौवपुषायुक्तो नगरंदेवराजवत् ॥ ततएनमुपाजग्मुरमात्याःस
 पुरोहिताः ॥ ६५ ॥ बलस्यागणिकायुक्ताःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ तैर्वृतःकुशिकोराजाश्रियापरमयाज्वलन् ॥ ६६ ॥ प्रविवेशपुरंलृष्टःपूज्यमानोयबंदिभिः ॥
 ततःप्रविश्यनगरंरुत्वापौर्वाहिकीःक्रियाः ॥ भुक्त्वासभार्योरजनीमुवाससमहाद्युतिः ॥ ६७ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगत रुजा विवामरौ ॥ ननंदतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रियायुतौ द्विजवरदत्तया तदा ॥ ६७ ॥ अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिव
र्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ॥ मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्जयन्नपुरिशतक्रतोरपि ॥ ६८ ॥ इति श्रीमह्यभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास
निके प० दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५४ ॥ भीष्म उवाच ततः सराजाराभ्यंते प्रतिबुद्धो महामनाः ॥
रुतपूर्वाह्निकः प्रायात्स भार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १ ॥ ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकांचनम् ॥ मणिस्तंभसहस्राढ्यं गंधर्वनगरोपमम् ॥ तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श
कुशिकस्तदा ॥ २ ॥ पर्वतान् रूप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपंकजाः ॥ चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ॥ शाद्वलोपचितां भूमिं तथा कांचनकुट्टिमाम् ॥ ३ ॥
सहकारान् प्रफुल्लंश्चेतकोद्दालकां न्वरान् ॥ अशोकान्सहकुंदांश्च फुल्लांश्चैवातिमुत्तकान् ॥ ४ ॥ चंपकां स्तिलकान् भव्यान्पनसान् वज्रुलानपि ॥ पुष्पितान् कार्ण
कारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ५ ॥ श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथा पृथ्वादि कालताः ॥ तत्र तत्र परिकृष्टा ददर्श समहीपतिः ॥ ६ ॥ रम्यान्पद्मोत्पलधरान्सर्वतु कुसुमांस्तथा ॥
विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादान् शैलसन्निभान् ॥ ७ ॥ शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ॥ आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ८ ॥ पर्यंकान्
रत्नसौवर्णान्पराध्यास्तरणावृतान् ॥ भक्ष्यं भोज्यमनंतं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ ९ ॥ वाणीवादाच्छुकांश्चैव सारिकान् भृंगराजकान् ॥ कोकिलाच्छतपत्रां
श्च संकोयष्टिककुक्कुभान् ॥ १० ॥ मयूरां कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् ॥ चकोरान् वानरां हंसान्सारसांश्च क्रसाद्वयान् ॥ ११ ॥ समंततः प्रमुदितान्द
र्श सुमनोहरान् ॥ क्वचिदप्सरसां संघान् गंधर्वाणां च पार्थिव ॥ १२ ॥ कांताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ॥ नददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३ ॥ गी
तध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ॥ हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा त्यद्भुतं राजामनसा चिंतयत्तदा ॥ स्वप्नोयं चित्तविभ्रंश उताहो
सत्यमेव तु ॥ १५ ॥ अहो सहशरीरेण प्राप्नोस्मि परमां गतिम् ॥ उत्तरान्वाकुरु न्युण्यानथवाप्यमरावतीम् ॥ १६ ॥ किंचेदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचितयत् ॥
एवं संचिंतयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तंभसमाकुले ॥ महार्हेशयने दिव्येशयानं भृगुनंदनम् ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति अनुशासनपर्व
तमभ्ययां त्रहर्षेण नरेन्द्रः सहभार्यया ॥ अंतर्हितस्ततोभूयश्च्यवनः शयनं च तन् ॥ १९ ॥ ततो न्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव दर्शितम् ॥ कौश्यांबुस्यां समासीनं जपमा
नं महाव्रतम् ॥ २० ॥ एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसांगणाः ॥ २१ ॥ गंधर्वाः पादपाश्र्वेव सर्वमंतरधीयत ॥ निः
शब्दमभवच्चापि गंगाकूलं पुनर्नृप ॥ २२ ॥ कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथापुरा ॥ ततः सराजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ॥ २३ ॥ विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा
महदद्भुतम् ॥ ततः प्रोवाच कुशिको भार्याहर्षसमन्वितः ॥ २४ ॥ पश्य भद्रे यथाभावाश्चित्रादृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपो वलात् ॥
॥ २५ ॥ तपसा तदवाप्यं हियत्तु शक्यं मनोरथैः ॥ त्रैलोक्यराज्यादपि हितं एव विशिष्यते ॥ २६ ॥ तपसा हि सुतमेन शक्यो मोक्षस्तपो वलात् ॥ अहो प्रभावो ब्र
ह्मर्षे च्यवनस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ इच्छयैष तपो वीर्यादन्यां लोकान्स्तृजेदपि ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन्मुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ॥ २८ ॥ उत्सहेदिह कृत्वैव को न्यो वै च्य
वनादृते ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्ञं हि सुलभं नरैः ॥ २९ ॥ ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्द्विरथेयुक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ इत्येवं चिंतयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ॥ ३० ॥ संप्रेक्ष्यो
वाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोभ्यगच्छन्महामुनिम् ॥ ३१ ॥ शिरसा बंदनीयं तमवं दत्तं च पार्थिवः ॥ तस्याशिपः प्रयुज्याथ समुनि
स्तं नराधिपं ॥ निषीदेत्यब्रवीद्दीमान्सां त्वयन्पुरुषर्षभः ॥ ३२ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपं ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३ ॥ राजन्स
म्यग्जितानीह पंचपंचस्वयं त्वया ॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि रुद्धान्मुक्तो सितेन वै ॥ ३४ ॥ सम्यगाराधितः पुत्रत्वया प्रवदतां वर ॥ न हिते वृजिनं किंचित्सुसूक्ष्मम
पि विद्यते ॥ ३५ ॥ अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतं ॥ प्रीतोऽस्मितवराजैर्द्रवरश्च प्रतिगृह्यतां ॥ ३६ ॥ कुशिक उवाच अग्निमध्ये गतेनेव भगव
न्सन्निधौ मया ॥ वर्तितं भृगुशार्दूलयन्त्रदग्धोऽस्मितद्वद् ॥ ३७ ॥ एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनंदन ॥ यस्मीतोऽसि मया ब्रह्मन्कुलं त्रातं च मे नघ ॥ ३८ ॥ एष मे
नुग्रहो विप्रजीविते च प्रयोजनं ॥ एतद्राज्यफलं चैव तपसश्च फलं मम ॥ ३९ ॥ यदि त्वं प्रीतिमान्विप्रमयिवै भृगुनंदन ॥ अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातु
मर्हसि ॥ ४० ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास० दान० च्यवनकुशिकसंवादे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥

वरश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

च्यवनउवाच वरश्चगृह्यतांमत्तोयश्चतेसंशयोत्तदि ॥ तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वसंपादयामिते ॥ १ ॥ कुशिकउवाच यदिप्रीतोसि भगवंस्ततोमेवदभार्गव ॥ कारणं श्रोतुमिच्छामिमद्गृहेवासकारितं ॥ २ ॥ शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ अकिंचिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुंगव ॥ ३ ॥ अंतर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ॥ पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४ ॥ तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ॥ समुपानीय विविधं यद्गन्धं जातवेदसा ॥ ५ ॥ निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥ धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनं ॥ ६ ॥ प्रासादानां बहूनां च कानां च नानां महामुने ॥ मणिविद्रुमपादानां पर्यकाणां च दर्शनं ॥ ७ ॥ पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ अतीव ह्यत्र मुद्यामि चिंतयानो भृगूह ॥ ८ ॥ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयं ॥ एतदिच्छामि कार्त्तुर्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ९ ॥ च्यवनउवाच शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ॥ न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ १० ॥ पितामहस्य वदतः पुरा देव समागमे ॥ श्रुतवानस्मि यद्राजं स्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ॥ पौत्रस्ते भविताराजं स्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ १२ ॥ ततस्ते कुलनाशार्थं महत्त्वां समुपागतः ॥ चिकीर्षन्कुशिको द्धेदं संदिग्धः कुलंतव ॥ १३ ॥ ततो हमागम्यं पुरत्वांमवोचंमहीपते ॥ नियमं कंचिदंशं पश्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १४ ॥ न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ॥ तेन जीवसिराजर्षेन भवेथास्त्वमन्यथा ॥ १५ ॥ एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ॥ सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्विधेदिति पार्थिव ॥ १६ ॥ यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोध्यितः ॥ अहं तदैव ते प्रीतो मनसाराजसत्तम ॥ १७ ॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ॥ पृच्छेः कयास्य सीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १८ ॥ अंतर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे ॥ योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम् ॥ १९ ॥ क्षुधितौ मामसूयेथां श्रमाद्वेति नराधिप ॥ एवं बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां क्षुधामया ॥ २० ॥ न च ते भूत्सूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ॥ सभार्यस्य नरश्रेष्ठेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २१ ॥ भोजनं च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया ॥ क्रुद्धोऽथा यदि मां तस्यार्थादिति तन्मर्षितं च मे ॥ २२ ॥ ततो हं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ॥ सभार्यो मां वदस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ अविशं को नरपते प्रीतो हं चापितेन ह ॥ धनोत्सर्गेऽपि च कृतेन त्वां क्रोधः प्रवर्षयत् ॥ २४ ॥

* अङ्गावधारः

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत्कृतं तव ॥ सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्वि मनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतं ॥ यत्ते वने स्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ॥ २६ ॥ स्वर्गोद्दिशस्त्वयाराजन् सशरीरेण पार्थिव ॥ मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ २७ ॥ निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ॥ तत्र यासीत्सुभं ॥ ब्राह्मणे सति चर्पित्व मृपित्वे च तपस्विता ॥ ३० ॥ भविष्यत्येष ते कामः कुशिका कौशिको द्विजः ॥ तृतीयं पुरुषं तु भ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३१ ॥ वंशस्ते पाते ॥ ३३ ॥ वरं गृहाण राजर्षेयस्ते मनसि वर्तते ॥ तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालौ भिवर्तते ॥ ३४ ॥ कुशिक उवाच एष एव वरो मे धर्मस्त्वं प्रीतो महामुने ॥ भवत्वेतद्यथा त्वत्वं भवेत्पौत्रो ममानघ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ॥ पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ॥ ३६ ॥ कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनंदन ॥ कश्चासौ भविता वंधुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ च्यवन उवाच अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव ॥ यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥ भृगूणां क्षत्रियायाज्या नित्यमेतज्जनाधिप ॥ ते च भेदं गमिष्यंति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २ ॥ क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान्वधिष्यंति नराधिप ॥ आगर्भादनुकृति ॥ महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५ ॥ कंचि कालं तु वह्निं च स एव शमयिष्यति ॥ समुद्रे वडवा वक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६ ॥ पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनंदनं ॥ साक्षात्कृत्वा धनुर्वेदः समुपस्थास्य तेन घ ॥ ७ ॥ क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ॥ स तु तं प्रति गृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥ ८ ॥

* त्वत्तः

अवश्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आख्यायिकातात्पर्यसंगृह्णाति यथोक्तमिति ब्राह्मणस्यापिरामस्य कौर्यक्षत्रियस्यापि विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यमिति वैपरीत्यं प्राकृतकृषिसंकल्पानुसारादेवन त्वन्यथा स्वभावविपर्ययोस्तीति भावः ॥ २१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥

जमदग्नीमहाभागे तपसा भावितात्मनि ॥ स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९ ॥ कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोधि गमिष्यति ॥ उद्गावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रं तव महातपाः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ॥ विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसामहतायुक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामह नियो गा द्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ तृतीये पुरुषे तु भ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ॥ भविता त्वंच संबंधी भृगूणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ॥ श्रुत्वा तद्दृष्टो भवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिप ॥ १६ ॥ वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ बाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तोमं हामुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतं कुलं मेस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ॥ अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रायै तदा ॥ १९ ॥ एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ॥ भृगूणां कुशिकानां च अभिसंबंधकारणम् ॥ २० ॥ यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप ॥ जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि० दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥ युधिष्ठिर उवाच मुत्तमामिव निशम्याद्यचितयानः पुनः पुनः ॥ हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्विः पृथिवीमिमाम् ॥ १ ॥ प्राप्य राज्यानि शतं शोमहीं जित्वाथ भारत ॥ कोटिशः पुरुषान् हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २ ॥ कानुतासां वरस्त्रीणां समवस्था भविष्यति ॥ याहीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३ ॥ वयं हितान् कुरुहत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि वा ॥ अवाकशीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४ ॥ शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसो ग्रेण भारत ॥ उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतो हं विशांपते ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ॥ परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥ रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ॥ यागतिः प्राप्य ते येन प्रेत्य भावे विशांपते ॥ ७ ॥

एवं ब्राह्मण्यस्यातिश्रेष्ठत्वेऽपि दौर्लभ्यं क्षत्रियधर्मस्य हि सत्त्वेन स्वस्य निश्चयं मन्वानः शंक्ते मुत्तमामिव निशम्य तस्य तात्पर्यं चितयानः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीरधर्मस्य श्रेष्ठ्यं विवक्षुस्तप आदीनां तावत्प्राशस्त्यं दर्शयन् भीष्म उवाच रहस्यमित्यादिना यागतिः फलं येन साधनेन प्रेत्य भावे मरणानंतरं ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनेन जगदाज्ञाकारी भवतीत्यर्थः जीवितं आयुः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्रतुं प्रजापति प्राणायामैः प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ दक्षोऽपि प्रजापतिविशेषः मरुं अनुदकं अनाशकं अ
तपसा प्राप्य ते स्वर्गस्तपसा प्राप्य ते यशः ॥ आयुः प्रकर्षो भोगाश्च लभ्यंते तपसा विभो ॥ ८ ॥ ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तयैव च ॥ सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्य
ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनं प्राप्नोति तपसामौनेनाज्ञां प्रयच्छति ॥ उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १० ॥ अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षायाजन्मवैकुले ॥ फ
लमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ ११ ॥ पयोभिक्षो दिवं याति दानेन द्रविणाधिकः ॥ गुरुशुश्रूषया विद्यानित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२ ॥ गवाक्ष्यः शाक
पुष्पनाशके ॥ १४ ॥ स्थंडिलेशयमानानां गृहाणि शयनानि च ॥ चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५ ॥ शय्यासनानियानानियोगयुक्ते तपोध
ने ॥ अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ रसानां प्रतिसंहारात् सौभाग्यं मिह विंदति ॥ आमिषप्रतिसंहारात् प्रजात्या युष्मती भवेत् ॥ १७ ॥ उद्वासं वसेद्य
स्तु सनराधिपतिर्भवेत् ॥ सत्यवादी नरश्रेष्ठदेवतैः सह मोदते ॥ १८ ॥ कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ॥ द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं चापि पुष्कलं ॥ १९ ॥
रूपं नियच्छति ॥ २१ ॥ दीपालोकप्रदानेन च क्षुप्मान्भवते नरः ॥ प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिर्मेधां च विंदति ॥ २२ ॥ गंधमाल्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला ॥ के
शश्मश्रुधारयतां मय्या भवति संततिः ॥ २३ ॥ उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ॥ कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानां द्विशिष्यते ॥ २४ ॥ दासीदासमलंकारा
सुवर्णशृंगैस्तु विराजितानां गवांसहस्रस्य नरः प्रदानात् ॥ प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येव मादुर्दिवि देवसंघाः ॥ २७ ॥ प्रयच्छते यः कपिलांसवत्सांकांस्यो
पदोहांकनकाग्रशृंगीम् ॥ तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्यभूत्वानरं प्रदातारमुपैतिसागौः ॥ २८ ॥

नाहारः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतिसंहाराच्यागात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपवासः सर्वभोगत्यागः दीक्षाजपादिनियमस्वीकारः अभिषेकस्त्रिषवणं स्नानं त्रयाणां समु
च्चयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ शिवं बंधविच्छेदहेतुज्ञानं फलपुष्पादिना परमेश्वराराधनाप्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नैवेशिकंगृहोपस्करंशय्यादि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपानुहेत्वदंतत्वमार्षं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानवरंघ्रुवपदं ॥ ३९ ॥ पक्षवतीमहाकुलोद्भवां ॥ ४० ॥ तात्पर्यं

यावंतिरोमाणिभवंतिधेन्वास्तावत्कालंप्राप्यसगोप्रदानात् ॥ पुत्रांश्चपौत्रांश्चकुलंचसर्वमासप्तमंतारयतेपरत्र ॥ २९ ॥ सदक्षिणांकांचनचारुशृगींकांस्यो
पदोहांद्रविणोत्तरीयाम् ॥ धेनुंतिलानांददतोद्विजायलोकावसूनांसुलभाभवंति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्मानवंसंनिरुद्धंतीव्रांधकारेनरकेपतंतं ॥ महार्णवेनौरिव
वायुयुक्तादानंगवांतारयतेपरत्र ॥ ३१ ॥ योब्रह्मदेयांतुददातिकन्यांभूमिप्रदानंचकरोतिविप्रे ॥ ददातिचान्नंविधिवच्चयश्चसलोकमाप्नोतिपुरंदरस्य ॥ ३२ ॥
नैवेशिकंसर्वगुणोपपन्नंददातिवैयस्तुनरोद्विजाय ॥ स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्वितायतस्यापिलोकाःकुरुषूत्तरेषु ॥ ३३ ॥ धुर्यप्रदानेनगवांतथावैलोकानवा
प्नोतिनरोवसूनाम् ॥ स्वर्गायचाद्रुस्तुहिरण्यदानंततोविशिष्टंकनकप्रदानम् ॥ ३४ ॥ छत्रप्रदानेनगृहंवरिष्ठंयानंतयोपानहसंप्रदाने ॥ वस्त्रप्रदानेनफलंस्वरूपं
गंधप्रदानात्सुरभिर्नरःस्यात् ॥ ३५ ॥ पुष्पोपगंवाथफलोपगंवायःपादपंस्पर्शयतेद्विजाय ॥ सश्राकमृद्वंबदुरत्नपूर्णलभत्ययत्नोपगतंगृहंवै ॥ ३६ ॥ भक्ष्यान्न
पानांयरसप्रदातासर्वान्समाप्नोतिरसान्प्रकामं ॥ प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाताप्राप्नोतितान्येवनसंशयोत्र ॥ ३७ ॥ स्रग्धूपगंधाननुलेपनानिस्नानानिमाल्यानि
चमानवोयः ॥ दद्याद्विजेभ्यःसभवेंदरोगस्तथाभिरूपश्चनरेंद्रलोके ॥ ३८ ॥ बीजैरशून्यंशयनैरुपेतंदद्याद्गृहंयःपुरुषोद्विजाय ॥ पुण्याभिरामंबदुरत्नपूर्णलभत्य
धिष्ठानवरंसराजन् ॥ ३९ ॥ सुगंधचित्रास्तरणोपधानंदद्यान्नरोयःशयनंद्विजाय ॥ रूपान्वितांपक्षवतीमनोज्ञांभार्यामयत्नोपगतांलभेत्सः ॥ ४० ॥ पिताम
हस्यानवरोवारशायीभवेन्नरः ॥ नाधिकंविद्यतेयस्मादित्याहुःपरमर्षयः ॥ ४१ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रीतात्माकुरुनंदनः ॥ नाश्रमेरोच
यद्वासंवीरमार्गाभिकांक्षया ॥ ४२ ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्राहपांडवान्पुरुषर्षभ ॥ पितामहस्ययद्वाक्यंतद्वोरोचत्वितिप्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तुपांडवाःसर्वेद्रौपदीचयश
स्विनी ॥ युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंवाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
भीष्मउवाच आरामाणांतडागानांयत्फलंकुरुपुंगव ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामित्वत्तोद्यभरतर्षभ ॥ १ ॥

माह पितामहस्येति अनवरःसमानः यस्मात्पितामहात् ॥ ४१ ॥ तस्येति यज्ञादिष्वरुचिवीरमार्गेचापेक्षांलभेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाश
त्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५ ॥ एवंविशोकीकृतःस्वस्थश्चराजासर्ववर्णसाधारणान्धनसाध्यान्धर्मास्तावत्पृच्छति आरामाणामिति ॥ १ ॥

बलवतीबहुसस्योत्पादिका ॥ २ ॥ औदकानिखातानितडागानि ॥ ३ ॥ त्रिपुष्टिच्यंतरिक्षस्वर्गेषु तडागवान्तडागकृत् ॥ ४ ॥ मित्राणांसदनमिवोपकारकंसस्योत्पादनादिना मैत्रमित्रस्यसूर्यस्येदंभीतिक

भीष्मउवाच सुप्रदर्शाबलवतीचित्राधातुविभूषिता ॥ उपेतासर्वभूतैश्चश्रेष्ठाभूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तस्याःक्षेत्रविशेषाश्चतडागानांचबंधनं ॥ औदकानि
चसर्वाणिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥ तडागानांजवक्ष्यामिकृतानांचापियेगुणाः ॥ त्रिपुल्लोकेषुसर्वत्रपूजनीयस्तडागवान् ॥ ४ ॥ अथवामित्रसदनंमैत्रमित्र
विवर्धनं ॥ कीर्तिसंजननंश्रेष्ठंतडागानांनिवेशनम् ॥ ५ ॥ धर्मस्यार्थस्यकामस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ तडागसुकृतंदेशेक्षेत्रमेकंमहाश्रयं ॥ ६ ॥ चतुर्विधानांभू
तानांतडागमुपलक्षयन् ॥ तडागानिचसर्वाणिदिशंतिश्रियमुत्तमाम् ॥ ७ ॥ देवामनुष्यगंधर्वाःपितरोरगराक्षसाः ॥ स्यावराणिचभूतानिसंश्रयंतिजलाश
यं ॥ ८ ॥ तस्मात्तांस्तेप्रवक्ष्यामितडामेयेगुणाःस्मृताः ॥ यांचतत्रफलावाप्तिर्क्रपिभिःसमुदाहृता ॥ ९ ॥ वर्षाकालेतडागेतुसलिलंयस्यतिष्ठति ॥ अग्निहोत्र
फलंतस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्कालेतुसलिलंतडागेयस्यतिष्ठति ॥ गोसहस्रस्यसंप्रेत्यलभतेफलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमंतकालेतुसलिलंतडागेयस्यति
ष्ठति ॥ सवैबहुसुवर्णस्ययज्ञस्यलभतेफलं ॥ १२ ॥ यस्यवैशैशिरेकालेतडागेसलिलंभवेत् ॥ तस्याग्निष्टोमयज्ञस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥ तडागंसुकृतं
यस्यवसंतेतुमहाश्रयम् ॥ अतिरात्रस्ययज्ञस्यफलंसमुपाश्रुते ॥ १४ ॥ निदाघकालेपानीयंतडागेयस्यतिष्ठति ॥ वाजिमैथफलंतस्यफलंवैमुनयोविदुः ॥
॥ १५ ॥ सकुलंतारयेत्सर्वयस्यखातेजलाशये ॥ गावःपिबंतिसलिलंसाधवश्चनराःसदां ॥ १६ ॥ तडागेयस्यगावस्तुपिबंतितृषिताजलं ॥ ऋगपक्षिमनुष्याश्चसो
ऽश्वमेधफलंलभेत् ॥ १७ ॥ यत्पिबंतिजलंतत्रस्त्रायंतेविश्रमंतिच ॥ तडागेयस्यतत्सर्वंप्रेत्यानंत्यायकल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभंसलिलंतातविशेषेणपरत्रवै ॥ पानी
यस्यप्रदानेनप्रीतिर्भवतिशाश्वती ॥ १९ ॥ तिलान्ददत्तपानीयंदीपान्ददत्तजाग्रत ॥ ज्ञातिभिःसहमोदध्यमेतद्येत्यसुदुर्लभं ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुरुतरंसर्वदानैर्वि
शिष्यते ॥ पानीयंनरशार्दूलतस्माद्दातव्यमेवहि ॥ २१ ॥ एवमेतत्तडागस्यकीर्तितंफलमुत्तमं ॥ अत ऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिदक्षाणामवरोपणं ॥ २२ ॥ स्यावराणांच
भूतानांजातयःषट्प्रकीर्तिताः ॥ दक्षगुल्मलतावल्गुस्त्वक्सारस्तृणजातयः ॥ २३ ॥

रं मित्राणां देवानां विवर्धनं पोषकं ॥ ५ ॥ क्षेत्रद्विहेतुत्वात्तडागं महाश्रयमुपलक्षयेदित्युत्तरेणापि संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ दक्षाः वटादयः गुल्माः कुशस्तंबादयः लताः दक्षाद्यालुढाः पाटल्यादयः वल्गुः भूम्यां प्रतताः कूटमांडादयः त्वक्सारवेण्वादयः तृणजातयः उलपादयः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुत्रास्ते धर्मतः स्मृता इति अपुत्रेणावश्यं पुत्रफलार्थिना तडागा आरामाश्च कर्तव्या इति दर्शितं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि
नैलकंठीये भारतमावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दातारं कथं दानमन्वेतीति पृच्छति यानीति दातृप्रतिपत्तीनां परलोके संबंधाभावादिति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

एताज्जात्यस्तु वृक्षाणां ते पारोपे गुणास्त्विमे ॥ कीर्तिंश्च मानुषलोके प्रेत्य चैव फलं शुभं ॥ २४ ॥ लभते नामलोके च पितृभिश्च महीयते ॥ देवलोके गतस्यापि नामत
स्य न नश्यति ॥ २५ ॥ अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ॥ तारयेद्दृक्षरोपी च तस्माद्दृक्षांश्च रोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रा भवंत्येते पादपानात्र संशयः ॥ परलोक
गतः स्वर्गलोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७ ॥ पुण्यैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ॥ छायाया चातिथिता तपूजयंति महीरुहः ॥ २८ ॥ किन्नरोरगरक्षां
सि देवगंधर्वमानवाः ॥ तथा क्रपिगणाश्चैव संश्रयंति महीरुहान् ॥ २९ ॥ पुष्पिताः फलवंतश्च तर्पयंतीह मानवान् ॥ वृक्षदं पुत्रवृक्षास्तारयंति परत्र तु ॥ ३० ॥
तस्मात्तडागे सदृक्षारोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ॥ पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ तडागरुदृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ॥ एते स्वर्गे महीयंते ये चा
न्ये सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ॥ यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च संततं वदेत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
आनुशा० दानधर्मे आरामतडागवर्णनं नाम अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ॥
तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मत्तं ते कुरुपुंगव ॥ १ ॥ कौतूहलं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो ॥ दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २ ॥ भीष्म उवाच अभयं सर्व
भूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ॥ यच्चाभिलषितं दद्यात्तृपितायाभिया च ते ॥ ३ ॥ दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ॥ दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४ ॥
हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥ एतानि वै पवित्राणि तारयंत्यपि दुष्कृतम् ॥ ५ ॥ एतानि पुरुषव्याघ्रसाधुभ्यो देहिनित्यदा ॥ दानानि हिनरं पापान् मोक्षयं
ति न संशयः ॥ ६ ॥ यद्यदिष्टमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियरुत्तथा ॥ प्रियो भवति
भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८ ॥ याचमानमभीमाना दनासक्तमकिंचनम् ॥ यो नार्चति यथा शक्तिस नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैः पिणमा
गतम् ॥ व्यसने यो नुगृह्णाति स वै पुरुषस्तमः ॥ १० ॥

अभयमिति यथा स्वयं कस्मैचिदभयं दीयते व्यसनेवानुग्रहः क्रियते स पुनः काले स तिसामर्थ्ये आनृण्यार्थं स्वस्मै अभयं ददात्यनुग्रहं च करोति एवं परत्रापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्दत्त्वा दत्तं मन्येत न त्विदं दीयं दानमिति
मन्यते स आस्तिकः श्रद्धावान् दानफलं लभत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभीमानात् अतिसमर्थो यमित्यभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा याचमानं ॥ ९ ॥ १० ॥

कुरायेत्यादिचतुर्थीषष्ठ्यर्थे ॥११॥ क्रियानियमितान्स्वधर्मयन्त्रितान् ॥१२॥१३॥ येनार्थदेवादीनार्थयन्तेभ्य आत्मानंरक्षस्वेत्युक्तं तत्ररक्षणप्रकारमाह तानिति युक्तैश्चरैः मुक्तैरिति पाठे निष्ठैर्नरैः उपजिज्ञास्यः निमंत्रयेथाइतिसंबंधः ॥१४॥ आवसथैरावसथादिसमर्पणेन ॥१५॥ कार्यमिति धर्मार्थमेवधर्मकुर्वन्तिननुकलान्तरार्थमितिभावः ॥१६॥ व्यपाश्रित्यप्रजोराश्रयमकृत्वाजीविनुंस्वभावाः ॥१७॥१८॥ ॥१९॥ ददतः दातुस्तववर्ततां सर्वदास्तु ॥२०॥ यज्ञविशेषणं निवापदानसलिलइति निवापः पितृतर्पणंतद्वदेवदानादियस्मिन्सन्तथा तादृशेषु निवसन्तानाश्रित्यस्थितः सन् आनृण्यं देवादीनां निवापोदानसदृश

कुरायेत्युक्तं विद्यायदृत्तिक्षीणायसीदते ॥ अपहंन्यात्सुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११ ॥ क्रियानियमितान्साधून्पुत्रदारैश्चकर्षितान् ॥ अयाचमानान्कौंतेयसर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥ १२ ॥ आशिपयेन देवे पुत्रं च मर्त्यं पु कुर्वते ॥ अर्हो नित्यसंतुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ आशीविपसमेभ्यश्च तेभ्योरक्षस्वभारत ॥ तान्युक्तेरुपजिज्ञास्यस्तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ १४ ॥ कृतेरावसथैर्नित्यं संप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ॥ निमंत्रयेथाः कौरव्यसर्वकामसुखावहैः ॥ १५ ॥ यदिते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिरं ॥ कार्यमित्येवमन्वांनाधार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६ ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ॥ गृह्णन्स्वाध्यायतपसां ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७ ॥ तेषु शुद्धेषु दातेषु स्वदारपरितोषिषु ॥ यत्करिष्यसि कल्याणं तत्ते लोके युधांपते ॥ १८ ॥ यथाग्निहोत्रं सुदुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ॥ तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु ॥ १९ ॥ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ॥ विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तत्तवर्ततां ॥ २० ॥ निवापदानसलिलस्तादृशेषु युधिष्ठिर ॥ निवसन्पूजयंश्चैव तेष्वानृण्यं नियच्छंति ॥ २१ ॥ य एवं नैव कुप्यन्ते न लुभ्यन्ति लणेष्वपि ॥ त एव नः पूज्यतमाये चापि प्रियवादिनः ॥ २२ ॥ एते न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ॥ पुत्रवत्परिपाल्यास्ते न मस्तेभ्यस्तथा भयं ॥ २३ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधराहिते ॥ क्षात्रेणापि हि संस्तुते जः शाम्यति वै द्विजे ॥ २४ ॥ अस्ति मेवलवानस्मिरां जास्मीति युधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणान्माचपर्यशीर्वा सोभिरशनेन च ॥ २५ ॥ यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ॥ तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ २६ ॥ न मस्कार्यास्तथा विप्रावर्तमानायथातथं ॥ यथासुखं यथोत्साहं ललंतु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७ ॥ कोत्थक्षयप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणां ॥ वृत्तिमर्हत्यवक्षेमुं त्वदन्यः कुरु सत्तम ॥ २८ ॥

इति पाठेदानं महादानं ॥२१॥२२॥ एते दातारं न बहु मन्यन्ते निःस्पृहत्वा तेभ्यो न मोस्तु तथा ऽभयमस्तु तथोभयमिति पाठे तेभ्यस्तुष्टेभ्योरुष्टेभ्यश्च उभयं स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेषः ॥२३॥ मृदवः शिष्येषु स्नेहवत्त्वात् ते च ते ब्रह्मधराश्च वेदधराः क्षात्रेण संस्तुष्टमपि ब्राह्मणं ते जः शाम्यति शान्तिं द्विजेऽदीप्यमानं अस्सेवेत्यर्थः ॥२४॥ मापर्यशीः परित्यज्य मा भुंक्ष्व ॥२५॥ ते त्वया ॥२६॥ ललंतुरमंतां ॥२७॥ अवक्षेमुं समर्पितुं ॥२८॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ अवर्तिनां अदत्तीनां आर्यो गुणः अकीर्तिनामिति पाठे ब्रीह्यादित्वादिभिः अकीर्तिमतां ॥ ३१ ॥ पुरापूर्वं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

यथापत्याश्रयो धर्मस्त्रीणां लोके सनातनः ॥ सदैव सागतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ २९ ॥ यदि नो ब्राह्मणास्ता तसं त्यजेयुर पूजिताः ॥ पश्यंतो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितं ॥ ३० ॥ अवेदानामयज्ञानां लोकानां अवर्तिनां ॥ कस्तेषां जीवितेनार्थस्त्वां विना ब्राह्मणाश्रयं ॥ ३१ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मसनातनं ॥ राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्पुरां पस्विचारह ॥ ३२ ॥ वैश्या राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणो भिरिव ज्वलन् ॥ ३३ ॥ संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ दृढभावा न्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ॥ ३४ ॥ आशी विपानि वक्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ अपरेषां परेषांच पश्यन् श्रवापिये परे ॥ ३५ ॥ क्षत्रियाणां प्रतपतां ते जसा च वलेन च ॥ ब्राह्मणेष्वेव शाम्यंतिते जांसि च तपांसि च ॥ ३६ ॥ न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ॥ यथा हं पांडु नंदन ॥ तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र च शांतनुः ॥ ३७ ॥ त्वत्तत्त्वमेप्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ त्वत्तोपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ ब्रवीमि सत्यमेतच्च सोहमेतादृशान् लोकां नृद्व्या भरत सत्तम ॥ यन्मे कृतं ब्राह्मण पुनतप्ये तेन पार्थिव ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पं० दानं धर्मे एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिर उवाच यौचस्यातां चरणेनोपपन्नौ यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ॥ ताभ्यां दानं कृतमस्मै विशिष्टमया च मानाय च याचते च ॥ १ ॥ भीष्म उवाच श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमादुरयाचते ॥ अर्हत्तमो वै धृतिमान् कृपणा दधृतात्मजः ॥ २ ॥ क्षत्रियोरक्षणा धृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थना धृतिः ॥ ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान् ग्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३ ॥ याच्यमादुरनीशस्य अभिहारं च भारत ॥ उद्वेजयंति याचंति सदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४ ॥ ध्रियते याचमानो वै न जातु ध्रियंते ददत् ॥ ददत्सं जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ॥ अयाचतः सो दमाना न्सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥ ६ ॥ यदि वै तादृशाराष्ट्रान्वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ॥ भस्मच्छन्नानि वाग्नीस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७ ॥

इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ यौचेति चरणेनाचरणेन ॥ १ ॥ अयाचतः श्रेष्ठयमाह द्वाभ्यां श्रेय इति ॥ २ ॥ अनर्थना अयाच्ना ॥ ३ ॥ याच्यं याचना रूपं कर्म अनीशस्य दरिद्रस्य अभिहारंतिरस्कारमाहुः यदायतः याचंति याचमानानि भूतानि दस्युवत् लोकानुद्वेजयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ राष्ट्रां नृपान् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ १ ॥ दददित्यर्थः अयाचतां अयाचमानानां उपागच्छन्समीपमुपसर्पन्दायान्धनादीनदत्ताताभवेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अपीति सोद्धरणान्त्वामिन्यागतेदास्यामीतियाचमाने भ्योवालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्धरणंतत्सहितान् अतएवदारास्तेषांप्रतीक्षतइत्युक्तं ॥ १४ ॥ एषतेविततोयज्ञइतिप्रागुक्तंयज्ञंसवनत्रयकल्पनयाव्याचष्टे अन्नानीत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तपसादीप्यमानास्तेदहेयुः पृथिवीमपि ॥ अपूज्यमानाः कौरव्यपूजार्हास्तुतथाविधाः ॥ ८ ॥ पूज्याहिज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ तेभ्यः पूजांप्रयुंजीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ॥ ९ ॥ ददद्दुविधान्दायानुपांगच्छन्नयाचताम् ॥ यदग्निहोत्रेसुद्गुतेसायंप्रातर्भवेत्फलम् ॥ १० ॥ विद्यावेदव्रतवतितदानफलमुच्यते ॥ विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ॥ ११ ॥ गूढस्वाध्यायतपसोब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ कृतैरावसथैर्ह्यैः सप्रेयैः सपरिच्छदैः ॥ १२ ॥ निमंत्रयेथाः कौरव्यकामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ अपितेप्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ कार्यमित्येवमन्वानाधर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ अपितेब्राह्मणाभुक्तागताः सोद्धरणान्गृहान् ॥ १४ ॥ येषांदाराः प्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्पकाः ॥ अन्नानिप्रातः सवनेनियताब्रह्मचारिणः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तातभुंजानास्तेतांभिंप्रीणयंत्युत ॥ माध्यंदिनंतेसवनंददत्स्नातवर्ततां ॥ १६ ॥ गोहिरण्यानिवासांसितेनैद्रः प्रीयतांतव ॥ तृतीयंसवनंतेवैवैश्वदेवंयुधिष्ठिर ॥ १७ ॥ यदेवेभ्यः पितृभ्यश्चविप्रेभ्यश्चप्रयच्छसि ॥ अहिंसासर्वभूतेभ्यः संविभागश्चभागशः ॥ १८ ॥ दमस्यागोधृतिः सत्यंभवत्यवभृथायते ॥ एषतेविततोयज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ॥ १९ ॥ विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तातप्रवर्ततां ॥ २० ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनु० दान० षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ युधिष्ठिर उवाच दानं यज्ञः क्रियांचेह किंस्वित्येत्यमहाफलं ॥ कस्यज्यायः फलंप्रोक्तंकीदृशेभ्यः कथंकंदा ॥ १ ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ॥ विद्वन्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्वर्म ॥ २ ॥ अंतर्वेद्यांचयदत्तं श्रद्धयाचानृशंस्यतः ॥ किंस्विन्नैः श्रेयसंताततन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच रौद्रं कर्मक्षत्रियस्य सततं तातवर्तते ॥ तस्यवैतानिकं कर्म दानंचैवेहपावनम् ॥ ४ ॥ नतुपापकृतांराज्ञांप्रतिगृह्णंतिसाधवः ॥ एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजासदं क्षिणैः ॥ ५ ॥ अथचेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ॥ श्रद्धामास्थाय परमांपावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ६ ॥

॥ २० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावेदीपेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ दानमिति यज्ञः क्रियेत्येकं यज्ञरूपाक्रियेत्यर्थः कीदृशेभ्यो दानं कथं यज्ञक्रियेति कदेत्युभयत्रसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ आनृशंस्यतो बहिर्वेद्यां दानं ॥ ३ ॥ ४ ॥ यज्ञाद्वाचस्याधिक्यं वर्णयति नत्विति द्वाभ्यां ॥ ५ ॥ एतद्दानम् ॥ ६ ॥

तपोर्जितान् संधिरार्षः ॥ ७ ॥ यद्यदिते ब्राह्मणास्ते तवन करिष्यन्ति प्रतियह मिति शेषः तर्हि कृतं सुकृतं ते तवन भविष्यति तदा सुकृतोत्पत्त्यर्थं यज्ञान्साधय ॥ ८ ॥ इष्टमिति दानेयज्ञादिकमन्तर्भवति याज्ञिकेभ्यो दत्तं चेत्तत्कृतस्य यज्ञस्य श्रेयोऽंशस्तवापि भविष्यतीति न यज्ञार्थं मृत्युस्तुको भूरित्यर्थः ॥ ९ ॥ जनयिता प्रजापतिः ॥ १० ॥ धर्मान् पंचातिथिभिः समेत एव भोक्ष्ये इत्यादीन् ये संतः संवर्धयन्ति ते सर्वस्वैर्भर्तव्या राज्ञा तस्य राज्ञस्ते संतो बहुकारिणोऽत्यंतमुपकर्तारो भवन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देयाः दानानि व्युष्टिः समृद्धिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मणो भूयंभावो स्यात्सि ब्राह्मणो ब्रह्मभूयस्तस्मादो ब्रह्मभूयस्त्वं ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणां स्तर्पयन् द्रव्यैस्ततो यज्ञेयतवतः ॥ मैत्रान् साधुन्वेदविदः शीलवत्ततपोर्जितान् ॥ ७ ॥ यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ॥ यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाह्वान्दक्षिणावतः ॥ ८ ॥ इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ॥ पूजयेथायायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९ ॥ प्रजावतो भरेथा श्वब्राह्मणान् बहुकारिणः ॥ प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १० ॥ यावतः साधुधर्मान्वै संतः संवर्धयन्त्युत ॥ सर्वस्वैश्चापि भर्तव्या नरा ये बहुकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धः संप्रयच्छं त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ धेनूरन दुहोन्नानिच्छत्रं वासां स्युपानहौ ॥ १२ ॥ आज्या नियजमानेभ्यस्तथान्नानि च भारत ॥ अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ १३ ॥ एते देया व्युष्टिं तोलघूपायाश्च भारत ॥ अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ॥ १४ ॥ उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या ताम्रप्रतिपालयेत् ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ १५ ॥ एवं पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि ॥ संचयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६ ॥ तेन त्वं ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ॥ आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७ ॥ पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान् प्रजाश्च परिपालय ॥ योगः क्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८ ॥ तदर्थं जीवितं ते तु मातेभ्यो प्रतिपालनं ॥ अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् ॥ १९ ॥ श्रिया त्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ॥ ब्राह्मणे पुत्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेऽधुवं ॥ धर्मप्रणाशे भूतानाम्भावः स्यान्न संशयः ॥ २० ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजाराष्ट्रं विलुपति ॥ यज्ञेराष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ यच्चादाय तदाज्ञं भर्तुं दत्तं सुदारुणं ॥ यजेद्राजानं तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ॥ २२ ॥ अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः ॥ तादृशेनाप्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमादृतैः ॥ २३ ॥ यदापरिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ॥ तदाराजामहायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ॥ २४ ॥ वृद्धबालधनं रक्ष्यमंधस्य रूपणस्य च ॥ नखातपूर्वकुर्वीत न रुदंती धनं हरेत् ॥ २५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यदित्युक्तं यो राजारक्षिभ्यः संप्रहरेभ्यो धनं दत्वा यज्ञेयज्ञार्थं धनमानयध्वमिति ब्रुवन् राष्ट्रां विलुपति ॥ २१ ॥ यच्चासौ तद्धनिभिर्भीतं भययुक्तं यथा स्यात्तथा दत्तं प्रजाभ्य आदाय सुदारुणं यथा स्यात्तथा यजेत्तं यज्ञं प्रशंसन्ति ॥ २२ ॥ उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽतियत्नः ॥ २३ ॥ निहितः प्रजानां नितरां हितो राजा यदा प्रजाभिः पूर्णो द्रिक्ताभिर्निषिच्येत धनैरभिषिच्येत ॥ २४ ॥ स्वातपूर्वधनं न कुर्वीत अनावष्टौ कूपोदकनिष्पादितैर्धान्यैर्जीवतां धनं स्वाधीनं न कुर्वीत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ समवेक्ष्यत्येव नतुलभते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सहयुगपत् राजकंराजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विदते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वपापं एतिराजानं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 त्वत्तं रुपणवित्तं हिराष्ट्रं हन्ति नृपश्रियं ॥ दद्याच्च महतो भोगान् क्षुद्रयं प्रणुदेत्सतां ॥ २६ ॥ येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यंति बालकाः ॥ नाश्रंति विधिवत्तानि किं नृ
 पापतरंततः ॥ २७ ॥ यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदत्सुधा द्विजः ॥ भ्रूणहत्यां च गच्छेत्थाः कृत्वा पापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक्कस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ॥
 द्विजो न्यो वामनुष्यो पिंशिविराहवचो यथा ॥ २९ ॥ यस्य स्मविषये राज्ञः स्नानकः सीदति सुधा ॥ अटद्धिमेत्ति तद्राष्ट्रं विंदते सहराजकं ॥ ३० ॥ क्रोशंत्यो यस्य वैरा
 ष्ट्राध्वियंते तरसास्त्रियः ॥ क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतो सौ न च जीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारं हतारं विलोभारमनायकं ॥ तवैराजकलिहन्तुः प्रजाः सन्नत्य निर्घृणं ॥
 ॥ ३२ ॥ अहं वोरक्षितेत्युक्ता यो न रक्षति भूमिपः ॥ स संहृत्य निहतव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ३३ ॥ पापं कुर्वति यत्किंचित्प्रजाराज्ञात्यरक्षिताः ॥ चतुर्थतस्य पाप
 स्य राजा विंदति भारत ॥ ३४ ॥ अथाहुः सर्वमेवैति भूयो र्धमिति निश्चयः ॥ चतुर्थमतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनं ॥ ३५ ॥ शुभं वायच्च कुर्वति प्रजाराज्ञासुर
 क्षिताः ॥ चतुर्थतस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ ३६ ॥ जीवंतं त्वानुजीवंतु प्रजाः सर्वाभ्युधिष्ठिर ॥ प्रजं न्यमिव भूतानि महाद्रुममिवांडजाः ॥ ३७ ॥ कुबेरमि
 वरक्षां सिशत क्रतुमिवामराः ॥ ज्ञातयस्त्वानुजीवंतु सुहृदश्च परंतप ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि ० दानधर्मे एकषष्ठितमोऽ
 ध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिरादरात् ॥ वंदु देयाश्च राजानः किंस्विदानमनुत्तमं ॥ १ ॥ भूमि
 उवाच ॥ अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ॥ अचलात्पक्ष्या भूमिर्दोग्ध्रीकामानि होत्तमान् ॥ २ ॥ दोग्ध्रीवासांसिरत्नानि पशून् व्रीहियवांस्तथा ॥ भूमि
 दः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३ ॥ यावंद्रूमैरायुरिह तावद्रूमिद एधते ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतः
 म् ॥ भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिं ते भुंजते जनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मैवोपजीवंति नरा इह परत्र च ॥ भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियं ॥ ६ ॥ य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राज
 सत्तम ॥ पुनर्न रत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ यथादानं तथा भोग इति धर्मेऽपुनिश्चयः ॥ संग्रामे वा तनुं जत्या दद्याच्च पृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत्क्षत्रबंधू
 नां वदंति परमांश्रियं ॥ पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९ ॥

इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ इदमिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ कामानेवाह दोग्ध्रीति ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ प्रियं स्वपति ॥ ६ ॥ तदेवाह य इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ प्रियेणप्रियायवादत्तेतियोगात्तस्याःदानमादानंवाकुर्वन्प्रियदत्तायाअस्याःप्रियोभवतीत्यर्थः नामेतिनामार्थउज्जयरूपउच्यते ॥ १२ ॥ एतत्पृथ्वीदानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ दत्तदानेदत्तदे
शेनचाचरेन्नसंचरेत् नवागूहेदंतर्धानेनचाचरेदितिपाठेतुभूमिदानंदानानंतरवन्नगूहनीयंकितुप्रख्यापयेदेवेत्याह नचेति अंतर्धानेनचाचरेत्भूमिमुपविश्यदानमाचरेत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शंसंतिअमुकदत्तेगृहेति

अपिपापसमाचारंब्रह्मघ्नमपिचानृतं ॥ सैवपापंष्ठावयतिसैवपापात्यमोचयेत् ॥ १० ॥ अपिपापकृतांराज्ञांप्रतिगृह्णंतिसाधवः ॥ पृथिवींनान्यदिच्छंतिपावनं
जननीयथा ॥ ११ ॥ नामास्याःप्रियदत्तेतिगुह्यंदेव्याःसनातनं ॥ दानंवाप्यथवादानंनामास्याःप्रथमप्रियं ॥ १२ ॥ यएतांविदुषेदद्यात्पृथिवींपृथिवीपतिः ॥
पृथिव्यामेतदिष्टंसराजाराज्यमितोव्रजेत् ॥ १३ ॥ पुनश्चासौजनिंप्राप्यराजवत्स्यान्नसंशयः ॥ तस्मात्प्राप्यैवपृथिवींदद्याद्विप्रायपार्थिवः ॥ १४ ॥ नाभूमिपति
नाभूमिरधिष्ठेयाकथंचन ॥ नचापात्रेणवाग्रात्यादत्तदानेनवाचरेत् ॥ १५ ॥ येचान्येभूमिमिच्छेयुःकुर्युरेवंनसंशयः ॥ यःसाधोभूमिमादत्तेनभूमिर्विंदतेतुसः
॥ १६ ॥ भूमिंदत्वातुसाधुभ्योर्विंदतेभूमिमुत्तमां ॥ प्रेत्यचेहचधर्मात्मासंप्राप्नोतिमहद्यशः ॥ १७ ॥ यस्यविप्रास्तुशंसंतिसाधोभूमिंसदैवहि ॥ नतस्यशत्रवो
राजनप्रशंसंतिवसुंधरां ॥ १८ ॥ यत्किंचित्पुरुषःपापंकुरुतेवृत्तिकर्षितः ॥ अपिगोचर्ममात्रेणभूमिदानेनंपूयते ॥ १९ ॥ येपिसंकीर्णकर्मिणोराजानोरौद्रक
र्मिणः ॥ तेभ्यःपवित्रमाख्येयंभूमिदानमनुत्तमं ॥ २० ॥ अल्पांतरंमिदंशश्वत्पुंराणामेनिरेजनाः ॥ योयजेताश्वमेधेनदद्याद्वासाधवेमहीं ॥ २१ ॥ अपिचेत्सु
कृतंकृत्वाशंकेरन्नापिपंडिताः ॥ अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं ॥ २२ ॥ सुवर्णंरजतंवस्त्रंमणिमुक्तावसूनिच ॥ सर्वमेतन्महाप्राज्ञोददातिवसुंधांददत् ॥
॥ २३ ॥ तपोयज्ञःश्रुतंशीलमलोभःसत्यसंधता ॥ गुरुदैवतपूजाचएतावर्तंतिभूमिदं ॥ २४ ॥ भर्तृनिःश्रेयसेयुक्तास्यक्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकगताःसि
द्धानातिक्रामंतिभूमिदं ॥ २५ ॥ यथाजनित्रीस्वंपुत्रंक्षारेणभरतेसदा ॥ अनुगृह्णातिदातारंतथासर्वरसैर्मही ॥ २६ ॥ मृत्युर्वैकिंकरोदंडस्तमोवन्दिःसुदारुणः ॥
घोराश्वदारुणाःपाशानोपसर्पंतिभूमिदं ॥ २७ ॥ पितृंश्चपितृलोकस्थान्देवलोकान्चदेवताः ॥ संनर्पयतिशांतात्मायोददातिवसुंधरां ॥ २८ ॥ रुशायमियमा
णायवृत्तिग्लानायसोदते ॥ भूमिंवृत्तिकरींदत्वासत्रीभवतिमानवः ॥ २९ ॥

ष्टामइतिकथयंति ॥ १८ ॥ समहस्तेनदंडेनत्रिशद्वडानिवर्तनं दशतान्येवगोचर्मदत्वास्वर्गेमहीयते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अर्पितदानानंतरवद्भूमिदानेपुण्योत्पत्तौशंकैवनास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एताएता
नि सुपोडादेशः वर्तंतिअनुसरंति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वैकिंकरःविपरीतंकुत्सितंचकरोतीतिविकिंकरःकालस्तत्संबंधीकालमृत्युरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सत्रीसत्रकृत् ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ उदीर्णमहत्शरणं गृहं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्रह्मभूयंबृहत्त्वंफलमितियावन् गच्छतिप्रामोति ॥ ३६ ॥ कृत्यानामंत्रमयीनामारणार्थशक्तीनां अधिशस्तानांप्रबलानांसंबन्धियदरिष्टं

यथाधावतिगौर्वत्सवंतीवत्सलापयः ॥ एवमेवमहाभागभूमिर्भवतिभूमिदं ॥ ३० ॥ फालकृष्णमहीदत्वासबीजांसफलामपि ॥ उदीर्णवापिशरणंयथाभव
तिकावदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणं वृत्तिसंपन्नमाहिताग्निशुचिव्रतं ॥ नरः प्रतिग्राह्यमहीनयातिपरमापदं ॥ ३२ ॥ यथाचंद्रमसो वृद्धिरहन्यहनिजायते ॥ तथाभूमिकृतं
दानंसस्येसस्येविवर्धते ॥ ३३ ॥ अत्रगाथाभूमिर्गाताः कीर्तयन्तिपुराविदः ॥ याः श्रुत्वाजामदग्न्येनदत्ताभूः कांश्चपायवै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्तमादत्तमादत्वामाम
वाप्स्यथ ॥ अस्मिन्लोकेपरेचैवतदत्तंजायतेपुनः ॥ ३५ ॥ यद्दमां व्याहृतिवेदब्राह्मणोवेदसंमिता ॥ श्राद्धस्यक्रियमाणस्यब्रह्मभूयंसगच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्या
नामधिशस्तानामरिष्टशमनंमहत् ॥ प्रयश्चित्तमहीदत्वापुनान्युभयतोदश ॥ ३७ ॥ पुनातियद्दंवेदवेदवादंतथैवच ॥ प्रकृतिः सर्वभूतानांभूमिर्वैश्वानरीम
ता ॥ ३८ ॥ अभिषिच्यैव नृपतिश्चावयेदिममागमं ॥ यथाश्रुत्वामहीदद्यान्नादद्यात्साधुतश्चताम् ॥ ३९ ॥ सोऽयंकृत्स्नोब्राह्मणार्थोराजार्थश्चाप्यसंशयः ॥ राजा
हिधर्मकुशलः प्रथमंभूतिलक्षणं ॥ ४० ॥ अथयेपामधर्मज्ञोराजाभवतिनास्तिकः ॥ नतंसुखंप्रबुध्यन्तिनसुखंप्रस्वपन्तिच ॥ ४१ ॥ सदाभवन्तिचोद्विग्रास्तस्यदु
श्चरितैर्नराः ॥ योगक्षेमाहिवहवोराष्ट्रंनास्याविशन्ति ॥ ४२ ॥ अथयेषांपुनः प्राज्ञोराजाभवतिधार्मिकः ॥ सुखंतेप्रतिबुध्यन्तेसुसुखंप्रस्वपन्तिच ॥ ४३ ॥ तस्य
राज्ञःशुभैराज्येःकर्मभिर्निर्वृतानराः ॥ योगक्षेमेणवृष्ट्याचविवर्धतेस्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ सकुलीनःसपुरुषःसंधुःसचपुण्यकृत् ॥ सदातासचविक्रांतोयोददा
तिवसुंधराम् ॥ ४५ ॥ आदित्याइवदीप्यन्तेतेजसाभुविमानवाः ॥ ददन्तिवसुधांस्फीतांयेवेदविदुषिद्विजे ॥ ४६ ॥ यथासस्यानिरोहन्तिप्रकीर्णानिमहीतले ॥
तथाकामाःप्ररोहन्तिभूमिदानसमार्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्योवरुणोविष्णुर्ब्रह्मासोमोद्भुताशनः ॥ शूलपाणिश्चभगवान्प्रतिनन्दन्तिभूमिदम् ॥ ४८ ॥ भूमौजा
यन्तिपुरुषाभूमौनिष्ठां व्रजन्तिच ॥ चतुर्विधोहिलोकोयंयोयंभूमिगुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषामातापिताचैवजगतःपृथिवीपते ॥ नानयासदृशंभूतंकिंचिदस्तिजना
धिप ॥ ५० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादमिन्द्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ ५१ ॥

च्छमनं ॥ ३७ ॥ इदंभूमिदानंयोवेदवादंभूमिवाक्यंयोवेद सोपिपुनातिदशपुरुषानितिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भूतिलक्षणंऐश्वर्यसूचकं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ क्षिपन्हरन् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

इष्ट्वाऋतुशतेनाथमहतादक्षिणावता ॥ मघवावाग्निदांश्रेष्ठं प्रच्छेदं बृहस्पतिं ॥ ५२ ॥ मघवोवाच भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ॥ यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ५३ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ॥ बृहस्पतिर्वृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुं ॥ ५४ ॥ बृहस्पतिरुवाच सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ॥ दददेतान् महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ न भूमिदानाद्देवेन्द्रपरं किञ्चिदिति प्रभो ॥ विशिष्टमिति मन्यामियथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५६ ॥ येशूरानिहतायुद्धे स्वर्गातारण्यद्विजिनः ॥ सर्वे ते विबुधश्रेष्ठनातिक्रामंति भूमिदं ॥ ५७ ॥ भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्य क्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकं गता युक्तानातिक्रामंति भूमिदं ॥ ५८ ॥ पञ्चपूर्वाहिपुरुषाः षडन्येव सुधांगताः ॥ एकादशददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ५९ ॥ रत्नोपकीर्णावसुधां यो ददाति पुरंदर ॥ समुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ६० ॥ महीं स्फीतां ददद्राजन् सर्वकामगुणान्वितां ॥ राजाधिराजो भवति तद्धिदानमनुत्तमं ॥ ६१ ॥ सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीयः प्रयच्छति ॥ सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ६२ ॥ सर्वकामदुष्पां धेनुं सर्वकामगुणान्वितां ॥ ददातियः सहस्राक्षस्वर्गयातिसमानवः ॥ ६३ ॥ मधुसर्पिः प्रवाहिण्यः पयोदधिवहास्तथा ॥ सरितस्तर्पयंती ह सुरेन्द्रवसुधाप्रदं ॥ ६४ ॥ भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६५ ॥ ददातियः समुद्रांतां पृथिवीं शस्त्रनिर्जितां ॥ तं जनाः कथयंती ह यावद्भवति गौरियं ॥ ६६ ॥ पुण्यामृद्धिरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ॥ न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः ॥ ६७ ॥ सर्वदा पार्थिवे नेह स ततं भूतिमिच्छता ॥ भूर्देयाविधिवच्छक्रपात्रे सुखमभीप्सुना ॥ ६८ ॥ अपि कृत्वानरः पापं भूमिदत्वा द्विजातये ॥ समुत्सृजति तत्प्रापं जीर्णं त्वचमिवोरगः ॥ ६९ ॥ सागरान्सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः ॥ सर्वमेतन्नरः शक्रददाति वसुधां ददत् ॥ ७० ॥ तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ॥ स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ७१ ॥ ओषधीर्वीर्यसंपन्नान् गान् पुष्पफलान्वितान् ॥ काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ॥ न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७३ ॥ दाता दशानुगृह्णाति दशहंतितथा क्षिपन् ॥ पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७४ ॥ न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्वापि च हरेत्तु यः ॥ स वद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७५ ॥ आहिताग्निं सदा यज्ञं रुशदत्तिं प्रियातिथिं ॥ ये भजन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पति ते यमं ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ स्पर्शितां दत्तां ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि
 ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात्पुरंदर ॥ इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कशदुर्वलान् ॥ ७७ ॥ नाच्छिंघात्स्पर्शितां भूमिपरेण त्रिदशाधिप ॥ ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठकश
 दत्तेः कदाचन ॥ ७८ ॥ यथाश्रुपतितं तेषां दीनानां मयसीदतां ॥ ब्राह्मणानां हते क्षेत्रे हन्यान्निपुरुषकुलं ॥ ७९ ॥ भूमिपालं च्युतराष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेन्नरः ॥ तस्य
 वासः सहस्राक्षनाकपृष्ठे महीयते ॥ ८० ॥ इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमशालिनीं ॥ गोश्ववाहनपूर्णावावाहुवीर्यादुपार्जितां ॥ ८१ ॥ निधिगर्भाददद्भूमिं सर्व
 तपरिच्छदां ॥ अक्षयौल्लभते लोकान् भूमि सत्रं हितस्य तत् ॥ ८२ ॥ विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमनः सतां ॥ लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधरां ॥ ८३ ॥ यथा
 प्लुपतितः शक्रतैलविंदुर्विसर्पति ॥ तथा भूमिर्कृतं दानं संस्यं सस्ये विवर्धते ॥ ८४ ॥ ये रणाग्नेमहीप्रालाः शूराः समिति शोभनाः ॥ वध्यंते भिमुखाः शक्रब्रह्मलोकं
 व्रजंतिते ॥ ८५ ॥ नृत्यगीतपरानार्यो दिव्यमाल्यं विभूषिताः ॥ उपतिष्ठंति देवैर्द्रतथा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८६ ॥ मोदते च सुखं स्वर्गे देवगंधर्वपूजितः ॥ यो ददाति महीं
 संम्यग्विधिने ह द्विजातये ॥ ८७ ॥ शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यं विभूषिताः ॥ उपतिष्ठंति देवैर्द्रब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ ८८ ॥ उपतिष्ठंति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरं ॥
 शंखभद्रासनं छत्रं वराश्वावरवाहनं ॥ ८९ ॥ भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ आज्ञासदा प्रतिहता जयशब्दां विसृनिच ॥ ९० ॥ भूमिदानस्य पु
 ण्यानि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकांचनशाद्वलाः ॥ ९१ ॥ अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ नास्ति भूमि स मंदानं नास्ति मातृसमो गु
 रुः ॥ नास्ति सत्यं समो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ९२ ॥ एतदांगिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमां ॥ वसुरत्नसमाकीर्णा ददावांगिरसे तदा ॥ ९३ ॥ य इदं
 श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संभवं ॥ न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ९४ ॥ अक्षयंच भवेत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ॥ तस्माच्छ्राद्धेऽपि दं विद्वान्भुंजतः
 श्रावयेद्विजान् ॥ ९५ ॥ इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ॥ मया भरतशार्दूलकिं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनु
 शास० दानधर्मे इंद्रबृहस्पतिसंवादे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिर उवाच कानि दानानि लोके स्मिन्दातु कामो मही
 पतिः ॥ गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १ ॥ केन तु प्यंतिते सद्यः किं तुष्टाः प्रदिशंति च ॥ शंसमेतन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २ ॥

नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

कानीति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ संज्ञाः बुद्धयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 दत्तं किं फलवद्राजनिहलोके परत्र च ॥ भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच इममर्थं पुरापृष्टो नारदो देवदर्शनः ॥ यदुक्तवानसौ
 वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ नारद उवाच अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः कृषिगणास्तथा ॥ लोकतन्त्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ अन्नेन सदृशं दानं
 न भूतं न भविष्यति ॥ तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६ ॥ अन्नमूर्जं स्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥ अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७ ॥
 अन्नाद्गृहस्थलोके स्मिन् भिक्षवस्तापसास्तथा ॥ अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८ ॥ कुटुंबिने सो दत्ते च ब्राह्मणाय महात्मने ॥ दातव्यं भिक्षवे चां
 न्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाय भिक्षुण्यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ विद्यातिनिधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥ श्रांतमध्वनिवर्ततं वृद्धमर्हमुपस्थितं ॥
 अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन् गृहस्थो गृहमागतं ॥ ११ ॥ क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ॥ अन्नदः प्राप्नुते राजन् दिवि चेह च यत्सुखं ॥ १२ ॥ ज्ञावमन्येदभिग
 तं न प्रणुद्यात्कदाचन ॥ अपि श्वपाके शुनिवानदानं विप्रणश्यति ॥ १३ ॥ यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्तने ॥ आर्तयादृष्टपूर्वाय समहर्द्धममाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 पितृन् देवानृषीन् विप्रानतिथींश्च जनाधिप ॥ यो नरः प्राणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५ ॥ कृत्वा तिपातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ब्राह्मणाय विशेषेण न स
 पापेन मुच्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलं ॥ अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ १७ ॥ न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ॥ भिक्षिं
 तो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ॥ १८ ॥ अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः ॥ भवन्ति चेहं चामुत्र नृपतेर्नात्र संशयः ॥ १९ ॥ आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टि
 मिव कर्षकाः ॥ अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वा न्नं प्रदास्यति ॥ २० ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयंदेहीति याचति ॥ अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥
 ॥ २१ ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूताग्रभुक् ॥ विप्राय दधि गच्छन्ति भिक्षमाणा गृहंसदा ॥ २२ ॥ सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ॥ महाभागे कुले
 प्रेत्य जन्म चाप्नोति भारत ॥ २३ ॥ दत्त्वा त्वन्नं नरलोके तथा स्थानमनुत्तमं ॥ नित्यं मिष्टान्नदायी तु स्वर्गं वसति सत्कृतः ॥ २४ ॥ अन्नं प्राणानराणां हि सर्वमन्ने प्र
 तिष्ठितं ॥ अन्नदः पशुमानुग्रीधनवान्भोगवानपि ॥ २५ ॥ प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥ अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २६ ॥ अन्नं हि
 दत्त्वा तिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ प्रदाता सुखमाप्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं भूतं युधिष्ठिर ॥ उप्यते तत्र यद्दीजंतं द्विपुण्यफलं महत् ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत ॥ सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षं लवंत्युत ॥ २९ ॥ अन्नाद्विप्रसवं यांति रतिरन्नाद्विभारत ॥ धर्मार्थावन्नतो विद्विरोगनाशं तथान्नतः ॥ ३० ॥ अन्नं त्वमृतमित्याह पुरा कल्पे प्रजापतिः ॥ अन्नं भुवं दिवं स्वंच सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ ३१ ॥ अन्नप्रणाशो भिद्यंते शरीरे पंचधा तवः ॥ बलं बलवतो पीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२ ॥ आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्न मृते तथा ॥ निवर्तते नरश्चेष्टैश्च चात्र प्रलीयते ॥ ३३ ॥ अन्नतः सर्वमेतद्विद्य किंचित्स्थानुजंगमं ॥ त्रिपुलोके पुधर्मार्थमन्नं देयमनोबुधैः ॥ ३४ ॥ अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ॥ कीर्तिश्च वर्धते श्वत्त्रिपुलोके पुपार्थिव ॥ ३५ ॥ मेघे पूर्वसन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः ॥ तच्च मेघगतं वारिशक्रो वर्षति भारत ॥ ३६ ॥ आदत्ते चरसान् भौमानादित्यः स्वर्गमस्तिभिः ॥ वायुरादित्यतस्तान् श्वरसान् देवः प्रवर्षति ॥ ३७ ॥ तद्यदा मेघतो वारिपतितं भवति क्षितौ ॥ तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ३८ ॥ ततः सस्यानि रोहंति येन वर्तयते जगत् ॥ मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ ३९ ॥ संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ॥ अग्नीषोमौ हितच्छुक्रं सृजतः पुष्पतश्च ह ॥ ४० ॥ एवमन्नाद्विसूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ॥ एक एव स्मृतो राशिस्ततो भूतमग्निजज्ञिरे ॥ ४१ ॥ प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ॥ गृहमभ्यागतायाथ यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२ ॥ भीष्म उवाच नारदे नैव मुक्तो ह मम दानं सदानृप ॥ अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ४३ ॥ दत्त्वा न्नं विधिवद्राजं न्विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो ॥ यथा वद नुरुपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ अन्नदानं हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु जनाधिप ॥ भवनानि प्रकाशंते दिवितेषां महात्मनां ॥ ४५ ॥ तारासंस्थानिरूपाणि नानास्तंभान्वितानि च ॥ चंद्रमंडलशुभ्राणि किंकिणीजालवंति च ॥ ४६ ॥ तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ अनेकशतभौमानि सांतर्जलचराणि च ॥ ४७ ॥ वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥ सर्वकामफलाश्चापि दक्षा भवनसंस्थिताः ॥ ४८ ॥ वाप्योवीथ्यः सभाः कूपादीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवंति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥ भक्ष्यभोज्यमयाः शैलावासां स्याभरणानि च ॥ क्षीरं सवंति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ॥ ५० ॥ प्रासादाः पांडुराभ्राभाः शय्याश्च कांचनोज्ज्वलाः ॥ तान्यन्नदाः प्रपद्यंते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ५१ ॥

* वेदः

॥ ५२ ॥ इत्यनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ५३ ॥ श्रुतं मे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मार्गेर्नृगसंबन्धिभिः ॥ ६ ॥ सौम्यनक्षत्रे नृगशिरसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पूषान्पिष्टमया

एते लोकाः पुण्यकृता अन्नदानां महात्मनां ॥ तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे अन्नदानप्रशंसायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ युधिष्ठिर उवाच श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ॥ नक्षत्रयोगस्ये दानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ देवक्याश्चैव संवादं महर्षे नारदस्य च ॥ २ ॥ द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनं ॥ पप्रच्छेदं वचः प्रश्नं देवकीधर्मदर्शनं ॥ ३ ॥ तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः ॥ आचष्ट विधिवत्सर्वतच्छृणुष्व विशांपते ॥ ४ ॥ नारद उवाच कृत्तिकासु महाभागे पायसेन स सर्पिषा ॥ संतर्प्य ब्राह्मणान् सार्धं लोकानां प्रोत्थनुत्तमान् ॥ ५ ॥ रोहिण्यां प्रसृतैर्मार्गैर्मसैरन्नेन सर्पिषा ॥ पयोन्नपानं दातव्यमनृणार्थं द्विजातये ॥ ६ ॥ दोग्धीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ॥ गच्छंति मानुषा लोकास्वर्गलोकं ननुत्तमं ॥ ७ ॥ आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः ॥ नरस्त रतिदुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८ ॥ पूषान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ॥ यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्नो जायते कुले ॥ ९ ॥ पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वा कृतमेव च ॥ अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्सविराजते ॥ १० ॥ आश्लेषायां तु योरूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ॥ स सर्वभयनिर्मुक्तः संभवानधितिष्ठति ॥ ११ ॥ मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ॥ प्रदाय पुत्रपशुमानि ह प्रेत्य च मोदते ॥ १२ ॥ फल्गुनी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ॥ भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥ १३ ॥ घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्पष्टिकौदनं ॥ उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४ ॥ यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥ महाफलमनंतं तद्भवतीति विनिश्चयः ॥ १५ ॥ हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ॥ प्राप्नोति परमां लोकान् पुण्यकामसमन्वितान् ॥ १६ ॥ चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगंधांश्च भारत ॥ चरंत्यप्सरसां लोके रमन्ते नंदने तथा ॥ १७ ॥ स्वात्यामथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ॥ प्राप्नोति लोकान्संशुभानि ह वैव महद्यशः ॥ १८ ॥ विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां ॥ स प्रासंगं च शकटं सधान्यं वस्त्रं संयुतं ॥ १९ ॥ पितृदेवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २० ॥

नृघृतपाचितं पिबान् ॥ १ ॥ अनालोकेषु आलोकां नरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ फाणितं गोरसविकारः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रासंगं धान्यादिपिधानयोग्यं चतुरस्रं ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उदमंथं उदकुंभयुक्तं सक्तुर्विकारं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उरभः पशुविशेषः अजोवा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति

दत्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां सविंदति ॥ नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१ ॥ अनुराधासु प्रावारं वरान्नं समुपोषितः ॥ दत्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गं महीयते ॥ २२ ॥ कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्वा मर्त्यः समूलकं ॥ ज्येष्ठायां हृदि मिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ २३ ॥ मूले मूलफलं दत्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ पितृन्प्राणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ २४ ॥ अथ पूर्वां स्वपाठा सुदधिपात्राण्युपोषितः ॥ कुलदत्तोपसंपन्नब्राह्मणवेदपारगं ॥ २५ ॥ पुरुषो जायते प्रेत्य कुले सुवद्गोधने ॥ उदमंथं ससर्पिष्कं प्रभूतमधिफाणितं ॥ २६ ॥ दत्वा उत्तरां स्वपाठा सुसर्वकामानवाप्नुयात् ॥ दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्वा मधुघृतपुतं ॥ धर्मं नित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७ ॥ श्रवणे कंवलं दत्वा वस्त्रांतरितमेव वा ॥ श्वेदेन यांति यानेन स्वर्गलोकान संवृतान् ॥ २८ ॥ गोप्रयुक्तं धनिष्ठा सुयातं दत्वा समाहितः ॥ वस्त्रराशिधनं सद्यः प्रेत्य राज्ञं प्रपद्ये ॥ २९ ॥ गंधाच्छतभिपायोगे दत्वा सागुरुचंदनान् ॥ प्राप्नोत्यप्सरसां संधान् प्रेत्य गंधांश्च शाश्वतान् ॥ ३० ॥ पूर्वाभाद्रपदायोगे राजमापायदायतु ॥ सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३१ ॥ औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ॥ स पितृन्प्राणयति वै प्रेत्य चानं त्यमश्नुते ॥ ३२ ॥ कांस्यापदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ॥ सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ३३ ॥ रथमश्वसमायुक्तं दत्वा श्विन्यां नरोत्तमः ॥ हस्त्यक्ष्णोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ॥ देवक्या नारदे नेह सास्त्रुपाभ्यो ब्रवीदिदं ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके ० दानधर्मे नक्षत्रयोगदानं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वान्कामान् प्रयच्छंतिये प्रयच्छंतिकांचनं ॥ इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतो ब्रवीत् ॥ १ ॥ पवित्रमथ चायुष्यं पितृणामक्षयंचतत् ॥ सुवर्णमनुजैरेण हरिश्चंद्रेण कीर्तितं ॥ २ ॥

* यावता वस्त्रेण कृत्स्ना धेनुराच्छादिता भवति तद्वस्त्रं पूरितं तिलास्तिलधेनुः

अनुशासनपर्वणि नैलकंठोये भारतभावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ ७ ॥

सर्वानिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सोपच्छंदः सोपकरणः करकान्पात्रविशेषान् ॥ १२ ॥ अयं वृत्तिक्षेत्रादितदर्थं उत्कोचं विना उपस्पर्शनं दानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् ॥ तस्मात्कूपांश्च वापींश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ३ ॥ अर्धपापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ॥ कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च
नित्यशः ॥ ४ ॥ सर्वतारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ॥ गावः पिवंति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५ ॥ निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं ॥ सदुर्गं विपमं
कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुते ॥ ६ ॥ बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ॥ अश्विनोश्चैव वन्धेश्वरीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७ ॥ परमं भेषजं तद्यज्ञानामेतदुत्तमं ॥ रसा
नामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमं ॥ ८ ॥ फलकं मायशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ॥ घृतं दद्याद्दिजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९ ॥ घृतं मासे आश्वयुजिवि
प्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ तस्मै प्रयच्छतोरूपं प्रीतो देवा विहाश्विनौ ॥ १० ॥ पायसं सर्पिषामिन्द्रिजेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ गृहंतस्य नरक्षां सिधयंति कदाचन ॥ ११ ॥
पिपासयानधियते सोपच्छंदश्च जायते ॥ न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२ ॥ प्रयतो ब्राह्मणाग्नेयः श्रद्धया परयायुतः ॥ उपस्पर्शनपद्मांगलभते पुरुषः स
दा ॥ १३ ॥ यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ प्रतापनार्थं राजेन्द्रवृत्तवद्भ्यः सदानरः ॥ १४ ॥ सिद्ध्यंत्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ॥ उपर्यु
परिशूत्राणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५ ॥ भगवांश्चापि संप्रीतो वन्दिर्भवति नित्यशः ॥ नृपंत्यजंति पशवः संग्रामे च जयंति यः ॥ १६ ॥ पुत्रा उच्छ्रयं च लभते यश्च
त्रैसं प्रयच्छति ॥ न च क्षुर्व्याधिलभते यज्ञभागमथाश्रुते ॥ १७ ॥ निदाघकाले वर्षे वा यश्च त्रैसं प्रयच्छति ॥ नास्य कश्चिन्मनो दाहः कदाचिदपि जायते ॥ १८ ॥ रु
च्छ्रांसविपमाश्चैव क्षिप्रमोक्षमवाप्नुते ॥ प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशांपते ॥ एवमाहमहाभागः शांडिल्यो भगवानृषिः ॥ १९ ॥ इति श्रीम० अनुशा
सनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच दत्तमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ॥
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ मर्दते कंटकान्सर्वान्विपमान् निस्तरत्यपि ॥ २ ॥
सशत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ यानं चाश्वतरी युक्तं तस्य शुभ्रं विशांपते ॥ ३ ॥ उपतिष्ठति कौंतेय रौप्यकांचनभूषितं ॥ शकटं दम्यसं युक्तं दत्तं भवति चैव
हि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितं ॥ गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७४ ॥

दत्तमानायेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इमं हिमवत्सन्निहितं ॥ २३ ॥ २४ ॥ हिमवन्ति हिमवत्समी
 भीष्म उवाच शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलं ॥ निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ६ ॥ पितॄणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयं भुवा ॥ तिलदाने
 न वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ७ ॥ माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वैश्च यजते यस्तिलैर्यजते
 पितॄन् ॥ न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदाचन ॥ ९ ॥ महर्षेः कस्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ॥ ततो दिव्यं गता भावं प्रदाने पुतिलाः प्रभो ॥ १० ॥ पौष्टिका
 रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ॥ तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ ११ ॥ आपस्तं वश्रमेधावीशं स्वश्रं लिखितस्तथा ॥ महर्षिर्गौतमश्चापि तिल
 दानैर्दिव्यं गताः ॥ १२ ॥ तिलहोमरताविप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ॥ समागम्ये महविषा प्रवृत्तिपुत्रसंस्थिताः ॥ १३ ॥ सर्वेषामिति दानानां तिलदानं विशिष्यते ॥
 अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १४ ॥ उच्छिन्नतु पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतपः ॥ तिलैरग्नित्रयं द्रुत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ
 तिलदानमनुत्तमं ॥ विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १६ ॥ अत ऊर्ध्वं निबोधे देवानां यष्टुमिच्छतां ॥ समागमे महाराज ब्रह्मणा वै स्वयं भुवा ॥ १७ ॥
 देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे यियक्षवः ॥ शुभं देशमयाचंत यजेम इति पार्थिवं ॥ १८ ॥ देवा ऊचुः भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ॥ यजेम हिम
 हाभागयज्ञं भवदनुज्ञया ॥ १९ ॥ नाननुज्ञात भूमिर्हियज्ञस्य फलमश्नुते ॥ त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ २० ॥ प्रभुर्भवसितस्मां त्वं समनुज्ञातुमर्ह
 सि ॥ ब्रह्मा उवाच ददानि मे दिनीभागं भवद्भ्यो हंसुरर्षभाः ॥ २१ ॥ यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञान्काश्यप नंदनाः ॥ देवा ऊचुः भगवन्कृतकार्याः स्मय
 क्ष्महे स्वाप्तदक्षिणैः ॥ २२ ॥ इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्ति नित्यदा ॥ ततो गस्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वपाकपिः ॥ २३ ॥ असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ त
 तो देवामहात्मान ईजिरे यज्ञमच्युतं ॥ २४ ॥ तथा समापयामासुर्यथा कालं सुरर्षभाः ॥ तद्विष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ॥ २५ ॥ षष्ठमं शंक्रतोस्तस्य भूमि
 दानं प्रचक्रिरे ॥ प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतं ॥ २६ ॥ न सीदति सरुद्धेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ शीतवातातपसर्हा गृहभूमिं सुसंस्कृतां ॥ २७ ॥ प्रदाय सुर
 लोकस्थः पुण्यातिपि न चाल्यते ॥ मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ॥ २८ ॥

पेकुरुक्षेत्रे येषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीदिति श्रुतेः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रतिश्रयोवासार्यस्थलं ॥ २९ ॥ प्रधानं लोकं ब्रह्मलोकं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तद्भूमिपरकीयां भूमिवायोनिर्वपेत्पितृभिः पितृभ्यो दद्यात्तर्हि तच्छ्राद्धं तद्भूमिदानाख्यं कर्म च उभयं निहन्यते तथा भवति ॥ ३४ ॥
 प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ॥ २९ ॥ गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ तथा गवार्थं शरणं शीतवर्ष
 सहं दृढम् ॥ ३० ॥ आसप्तमन्तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ क्षेत्रभूमिं ददद्भोके शुभांश्रियमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ रत्नभूमिं प्रदद्यात्कुलवंशं प्रवर्धयेत् ॥ न चोषरां न नि
 र्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ॥ ३२ ॥ नर्मशानपरीतां च न च पापनिषेवितां ॥ पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तुष्टः ॥ ३३ ॥ तद्भूमिवापि पितृभिः श्राद्धकर्म विह
 न्यते ॥ तस्मात्क्रीत्वामहीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ॥ ३४ ॥ पिंडः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ ३५ ॥ सर्वा
 ण्यस्वामिकान्याहुर्न हितत्र परिग्रहः ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशांपते ॥ ३६ ॥ अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि ते नघ ॥ गावो धिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्स
 र्वेभ्य एव च ॥ ३७ ॥ तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः सहा स्थितः ॥ ब्राह्मलोके वसंत्येताः सोमेन सह भारत ॥ ३८ ॥ यांतां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परांगतिं ॥ पय
 सा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा ॥ ३९ ॥ अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृंगैर्वालैश्च भारत ॥ नासां शीता तपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ॥ ४० ॥ नवर्षविषयं वापि दुः
 खमसां भवत्युत ॥ ब्राह्मणैः सहितायां तितस्मात्पारमकंपदं ॥ ४१ ॥ एकंगो ब्राह्मणं तस्मात्प्रवदंति मनीषिणः ॥ रंति देवस्य यज्ञेताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ॥ ४२ ॥
 अतश्चर्मण्वतीराजन् गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ॥ ४३ ॥ ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ॥ निस्तरे दापदं कृ
 ष्णं विषमस्योपि पार्थिवं ॥ ४४ ॥ गवांसहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ॥ सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४५ ॥ अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ॥
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ४६ ॥ अग्नीनामव्ययं तद्धौम्यं वेदविदो विदुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ ४७ ॥ स्वर्गो वै मूर्तिमानेष
 वृषभं योगवां पति ॥ विप्रे गुणयुते दद्यात्सर्वस्वर्गे महीयते ॥ ४८ ॥ प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ॥ ४९ ॥ गा
 वः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ५० ॥ नवधार्थं प्रदातव्या न कीनाशेन नास्तिके ॥ गोजीविने न दातव्या तथा
 गौर्भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ ददत्स तादृशानां वै न रोगां पापकर्मणां ॥ अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्महर्षयः ॥ ५२ ॥

तस्यां क्रीतायां ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कौमुदेकार्तिके ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पट्टपट्टि
नरुशांनापवसांवावंध्यारोगान्वितां तथा ॥ नव्यंगांनपरिश्रांतां दद्याद्वा द्राक्षणा यवै ॥ ५३ ॥ दशगोसहस्रदोहिगक्रेण सह मोदते ॥ अक्षयाल्लभते लोकान्नरः
शतसहस्रशः ॥ ५४ ॥ इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितं ॥ तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५५ ॥ अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ॥ अन्नस्य
हि प्रदाने नरं ति देवो दिवंगतः ॥ ५६ ॥ श्रान्तय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ॥ स्वायं भुवं महत्स्थानं संगच्छति नराधिप ॥ ५७ ॥ न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यदा
नेन भारत ॥ प्राप्नुवंति नराः श्रेयो यथा त्वन्नप्रदाः प्रभो ॥ ५८ ॥ अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ॥ अन्नात्प्राणः प्रभवति ते जावीर्यवलं तथा ॥ ५९ ॥ सद्यो द
दाति यश्चान्नं स देकाग्रमन्तानरः ॥ न स दुर्गाण्यंवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ६० ॥ अर्चयित्वा यथा न्यायं देवेभ्यो न्नं निवेदयेत् ॥ यदन्नाद्दिनराराजं स दन्नास्तस्य
देवताः ॥ ६१ ॥ कौमुदेऽशुक्लपक्षे तु यो न्नदानं करोत्युत ॥ स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चान्नं त्यमश्नुते ॥ ६२ ॥ अभुक्कातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ॥ स वै ब्रह्मवि
दां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६३ ॥ सुरुच्छामपदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ॥ पापं तरति चैव ह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६४ ॥ इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ॥
भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितं ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनप० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पट्टपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥
युधिष्ठिर उवाच श्रुतं दानफलं नान्यत्तत्त्वया परिकीर्तितं ॥ अन्नदानं विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १ ॥ पानीयदानमेवैतत्कथंचेह महाफलं ॥ इत्येतच्छ्रोतुमि
च्छामि विस्तरेण पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच हंत ते वर्तयिष्यामि यथा वद्भरतर्षभ ॥ गदतस्तस्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३ ॥ पानीयदानात्प्रभृतिसर्ववक्ष्या
मितेन घ ॥ यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदाया श्रुतं नरः ॥ ४ ॥ न तस्मात्परमं दानं किंचिदस्तीति मे मनः ॥ अन्नात्प्राणभूतस्तात्प्रवर्तते हि सर्वशः ॥ ५ ॥ तस्मादन्नं परं लो
के सर्वलोके पुकथ्यते ॥ अन्नाद्दलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ॥ ६ ॥ अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ सा विव्यात्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभं ॥ ७ ॥
यतश्च यद्यथा चैव देवसन्ने महामते ॥ अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणादत्ता भवंत्युत ॥ ८ ॥ प्राणदानाद्विपरमं न दानमिह विद्यते ॥ श्रुतं हि ते महाबाहो मशस्यापि तद्वचः
॥ ९ ॥ प्राणान्दत्त्वा कपोता ययत्प्राप्तं शिविनापुरा ॥ तांगतिलभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशांपते ॥ १० ॥

तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

श्रुतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

नीरजातेनजलोद्भवेनधान्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

तस्माद्विशिष्टांगच्छतिप्राणदाइतिनःश्रुतं ॥ अन्नंवापिप्रभवतिपानीयात्कुरुसत्तम ॥ नीरजातेनहिविनानकिंचित्संप्रवर्तते ॥ ११ ॥ नीजरातश्चभगवान्सो
मोग्रहगणेश्वरः ॥ अमृतंचसुधाचैवसुधाचैवामृतंतथा ॥ १२ ॥ अन्नौपध्योमहाराजत्रीरुथश्चजलोद्भवाः ॥ यतःप्राणभृतांप्राणाःसंभवंतिविशांपते ॥ १३ ॥ दे
वानाममृतंत्यन्नंनागानांचसुधातथा ॥ पितॄणांचस्वधाप्रोक्तापशूनांचापिवीरुयः ॥ १४ ॥ अन्नमेवमनुप्याणांप्राणानाहुर्मनीषिणः ॥ तच्चसर्वंनरव्याघ्रपानी
यात्संप्रवर्तते ॥ १५ ॥ तस्मात्पानीयदानादैनपरंविद्यतेकचित् ॥ तच्चदद्यान्नरोनित्यंयदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६ ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंजलदानमिहोच्यते ॥ श-
त्रूंश्चाप्यधिकैतेयसदातिष्ठतितोयदः ॥ १७ ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्तिंचैवहिशाश्वतीं ॥ प्रेत्यचानंत्यमश्नातिपापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ १८ ॥ तोयदोमनुजव्या
घ्रस्वर्गं गत्वामहांद्युते ॥ अक्षयान्समवाप्नोतिलोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशास० दानधर्मपानीयदानमाहात्म्ये
सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच तिलानांकीदृशंदानमयदीपस्यचैवहि ॥ अन्नानांवाससांचैवभूयएवब्रवी
हिमे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अन्नाप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्राह्मणस्यचसंवादंयमस्यचयुधिष्ठिरं ॥ २ ॥ मध्यदेशेमहान्ग्रामोब्राह्मणानांवभूवह ॥
गंगांयमुनयोर्मध्येयामुनस्यगिरेरधः ॥ ३ ॥ पर्णशालेतिविख्यातोर्मणीयोनराधिप ॥ विद्वांसस्तत्रभूयिष्ठाब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ ४ ॥ अथप्राहंयमःकंचि-
त्पुरुषंरुणवाससं ॥ रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणंकाकजंघाक्षिनासिकं ॥ ५ ॥ गच्छत्वंब्राह्मणग्रामंततोगत्वातमानय ॥ अगस्त्यंगोत्रतश्चापिनामतश्चापिशर्मिणं ॥
॥ ६ ॥ शमेनिविष्टंविद्वांसमथ्यापकमनावृतं ॥ माचान्यमानयेथास्त्वंसगोत्रंतस्यपार्श्वतः ॥ ७ ॥ सहितादृग्गुणस्तेनतुल्योध्ययनजन्मना ॥ अपत्येपुत्रथावृत्ते
समस्तेनैवधीमता ॥ ८ ॥ तमानययथोद्दिष्टंपूजाकार्याहितस्यवै ॥ सगत्वाप्रतिकूलंतच्चकारयमशासनं ॥ ९ ॥ तमाक्रम्यानयामासप्रतिपिद्धोयमेनयः ॥ तस्मै
यमःसमुत्थायपूजांकृत्वाचवीर्यवान् ॥ १० ॥ प्रेवाचनीयतामपसोन्यआनीयतामिति ॥ एवमुक्तेतुवचनेधर्मराजेनसद्विजः ॥ ११ ॥ उवाचधर्मराजानंनिर्वि-
ण्णोध्ययनेनवै ॥ योमेकालोभवेच्छेपस्तंवसेयमिहाच्युत ॥ १२ ॥

तिलानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इहयमलोके ॥ १२ ॥

कालस्य विहितं आयुः प्रमाणं न प्राप्नोमि न जानामि कालेनाप्रवर्तितं त्वामिह स्थापयितुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ब्रूहि पृच्छ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निर्वर्तयंति साधयंति ॥ १७ ॥ १८ ॥ आलंभनं सर्वतः
 यम उवाच नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ॥ यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलं ॥ १३ ॥ गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ॥ ब्रूहि सर्वं यथा स्वैरं
 करवाणि किमच्युत ॥ १४ ॥ ब्राह्मण उवाच यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्वीहि मे ॥ सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १५ ॥ यम उवाच शृणु त
 त्वेन विप्रं प्रदानविधिमुत्तमं ॥ तिलाः परमकंदानं पुण्यं च वै ह शाश्वतं ॥ १६ ॥ तिलाश्च संप्रदातव्या यथा शक्तिद्विजर्षभा ॥ नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयं
 त्युत ॥ १७ ॥ तिलान् श्राद्धे प्रशंसंति दानमेतत्थ्यनुत्तमं ॥ तात्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान् दद्याद्विजातिषु ॥ तिला
 भक्षयितव्याश्च सदा त्वालंभनंचतैः ॥ १९ ॥ कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ तथापि सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ॥ २० ॥ पुष्करिण्यं स्तडागानि
 कृपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ एतत्सु दुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं त्येतदनुत्तमं ॥ प्रपाश्च कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ॥ भुक्तेष्व
 न्नं प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः ॥ २२ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ॥ नीतश्च कारयामास सर्वतद्यमशासनं ॥ २३ ॥ नीत्वा तं यमदू
 तोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ॥ ययौ स धर्मराजा यन्यवेदयत चापितं ॥ २४ ॥ तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ॥ कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतं ॥ २५ ॥
 तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ॥ प्रेत्यैत्य च ततः सर्वं च कारोक्तं यमेन तत् ॥ २६ ॥ तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेऽप्यथा ॥ तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति
 वै पितॄन् ॥ २७ ॥ दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ॥ देवतानां पितॄणां च चक्षुष्यं चात्मनां विभो ॥ २८ ॥ रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ॥ यस्तान् वि
 क्रीय यजते ब्राह्मणोऽथ भयंकरं ॥ २९ ॥ यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ॥ उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ ३० ॥ यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृ
 शाय प्रतिग्रहं ॥ उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३१ ॥ वाससां संप्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ॥ सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ३२ ॥ गावः सुवर्णं
 च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ॥ बहुशः पुरुषव्याघ्रवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥

स्पर्शनं उद्धर्तनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रत्नेति तस्मै रत्नदानं कर्तव्यं यस्तान् तानि विक्रीय यज्ञं करोति एतद्धितस्याभयंकरं प्रतिग्रहं
 विक्रयजदोषघ्नं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ इष्टिकर्मिणे याज्ञिकाय ॥ २ ॥ ३ ॥ तुल्यनामानि गोपदवाच्यानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ देयदानयोग्यम् परं श्रेष्ठं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रचोदनमिति गवां बलिवर्दानां कर्मसु यज्ञार्थेषु कृष्यार्थेषु कर्षणादिषु वर्ततां प्रचोदनं प्रतोदेन प्रेरणं देवैः कृतमिति तत्र दोष इति भावः तथापि पूर्वार्थे यज्ञार्थमेव

विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च ॥ पुत्रलाभो हि कौरव्यसर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३४ ॥ इति श्रीम० अनुशासनप० आनुशासनिके प० दानधर्म्यमब्राह्मणसंवादे अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच भूय एव कुरु श्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमं ॥ कथय स्वमहाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ १ ॥ पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणायेष्टिकर्मिणे ॥ विधिवत्प्रतिगृहीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ २ ॥ सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकांक्षिभिः ॥ वेदे वा यत्समाख्यातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ॥ सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४ ॥ यो ब्रूयाच्चापिशिष्या यथर्म्या ब्राह्मी सरस्वती ॥ पृथिवी गोप्रदानाभ्यां तुल्यं सफलमश्नुते ॥ ५ ॥ तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु देयं ततः परं ॥ सन्निरुष्टफलास्ताहिलध्वर्थाश्च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ वृद्धिमाकांक्षतानित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ॥ ७ ॥ संताड्या न तु पदेन गवां मध्ये न च व्रजेत् ॥ मंगलाय तनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ८ ॥ प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्ततां ॥ पूर्वमेवाक्षरं चान्यदभिधेयं ततः परं ॥ ९ ॥ प्रचारे वा निवाते वा बुधो नो द्वेजयेत गाः ॥ वृषितास्त्यभिर्वीक्षंत्यो न रंहन्तुः स बांधवं ॥ १० ॥ पितृसद्मानि स ततं देवताय तनानि च ॥ पूयंते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ ११ ॥ घासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ॥ अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकं ॥ १२ ॥ सहिपुत्रान्यशो र्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ॥ नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं चाप्यपोहति ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच देयाः किं लक्षणा गावः काश्चापि परि वर्जयेत् ॥ कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच असहृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ॥ हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥ १५ ॥ भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियाया हिताग्रये ॥ दत्त्वा दश गवां दाता लोकानां प्रोत्थनुत्तमान् ॥ १६ ॥ यश्चैव धर्मकुरुते तस्य धर्मफलं च यत् ॥ सर्वस्यैवांशभाग्दाता तं निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १७ ॥ यश्चास्य कुरुते दत्तिं सर्वतोऽपि तरुण्यः ॥ १८ ॥

चोदनं अक्षरं श्रेष्ठं स्करं अन्यत्कृष्यार्थं तु ततः परं वैदिककर्मणमनु प्रवृत्तं अभिधेयं वाच्यं नियमित्यर्थः तथा च स्मृतिः हलांतं ब्रह्मवर्चसमिति तेन गोद्रोहकारित्वात्कृष्यार्थं कर्षणं दोषावहमित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रचारे पलायने निवाते कठिनोपवेशने अभिर्वीक्षंत्यो जलमलभमानाः ॥ १० ॥ ११ ॥ आहारं तदीयत काद्याहरणमकृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ वेदांतनिष्ठस्य वृत्तिरतिस्वजेतेत्युत्तरेणान्वयः चतुर्थ्यर्थेऽपि ॥ २० ॥ यदिति ब्राह्मणोयदिक्षुद्रयाद्विकर्मकरोतिर्हि राज्ञस्तत्पापमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति अनुशासनपर्वणिने
 कल्मषंगुरुशुश्रूषाहंतिमानोमहयशः ॥ अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दशधेनवः ॥ १९ ॥ वेदांतनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ॥ शिष्टस्य दांतस्य
 यतस्य चैव भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ २० ॥ यः क्षुद्रयाहैनविकर्मकुर्यान्मृदुश्च शांतौ ल्यतिथिप्रियश्च ॥ वृत्तिं द्विजायातिस्वजेत तस्मै यस्तुल्यशीलश्च स पुत्रदा
 रः ॥ २१ ॥ शुभेपात्रे ये गुणा गोप्रदाने तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ॥ सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु
 शासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मगोदानमा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ भीष्म उवाच अत्रैव कीर्त्यते सद्ब्रह्मण
 स्वाभिर्मर्शणे ॥ नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरुद्वह ॥ १ ॥ निविशंत्यां पुरा पार्यदारवत्यामिति श्रुतिः ॥ अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २ ॥ प्रयत्नं तत्र
 कुर्वाणास्तस्मात्कृपाज्जलार्थिनः ॥ श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते महाकायं रुक्कलासमवस्थितं ॥ तस्य चोद्वरणे यत्नमकुर्वस्ते सहस्रशः
 ॥ ४ ॥ प्रग्रहैश्चर्मपटैश्च तं बध्वा पर्वतोपमं ॥ नाशकुर्वन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनादैनं ॥ ५ ॥ खमावृत्योदपानस्य रुक्कलासः स्थितो महान् ॥ तस्य नास्ति समुद्धर्तु
 त्येतत्कृष्णेन्यवेदयन् ॥ ६ ॥ सवासुदेवेन समुत्थृतश्च पृष्ठश्च कार्यनिजंगादराजा ॥ नृगस्तंदात्मानमथोन्यवेदयत्पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनं ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवाणं
 तु तमाहमाधवः शुभं त्वया कर्मकृतं तपापकं ॥ कथं भवान्दुर्गतिर्मादृशीं गतो नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशं ॥ ८ ॥ शतं सहस्राणि गवां शतं पुनः पुनः शतान्यष्टशतायुता
 नि ॥ त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्व्रतं तव ॥ ९ ॥ नृगस्ततो ब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ॥ प्रोपितस्य परिभ्रष्टा गौरिकाममगोधने ॥ १० ॥
 गवां सहस्रे संख्याता तदा सापशुपैर्मम ॥ सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकांक्षता ॥ ११ ॥ अपश्यत्परिमार्गं श्वतां गां परगृहे द्विजः ॥ ममेयमिति चोवाच ब्राह्म
 णो यस्य सा भवत् ॥ १२ ॥ तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदं तौ भृशज्वरौ ॥ भवान्दाता भवान्कर्तव्यतौ मामवोचतां ॥ १३ ॥ शतेन शतं संख्येन गवां विनिमयेन वै ॥ या
 चे प्रतिगृहीतारं स तु मामब्रवीदिदं ॥ १४ ॥ देशकालोपसंपन्ना दोग्धीशां तातिवत्सला ॥ स्वादुक्षीरप्रदाय न्याममनित्यं निवेशने ॥ १५ ॥ कृशं च भरते सा गौर्म
 मपुत्रमपस्तनम् ॥ न सा शक्या मया दातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ १६ ॥ लकंडीये भारतभाद्रदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ अत्रैवेति ॥ १ ॥ २ ॥
 जलार्थिनः तस्मिन् रुक्कलासं ददृशुरित्यभिमेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्ताब्राह्मणधेनोर्नाशात्तस्याएवत्वयाआदानात् ॥ २३ ॥ रुच्छं चरिष्येपापफलंभोक्ष्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्वानंआत्मानंसधिरार्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥
ततस्तमपरंविप्रंयाचेविनिमयेनवै ॥ गवांशतसहस्रंहितत्कृतेगृह्यतामिति ॥ १७ ॥ ब्राह्मणउवाच नराज्ञांप्रतिगृह्णामिशक्तोऽहंस्वस्यमार्गणे ॥ सैवगौ
दीयतांशीघ्रंममेतिमधुसूदन ॥ १८ ॥ रुक्ममश्वंश्वददतोरजतस्यंदनांस्तथा ॥ नजग्राहययौचापितदासब्राह्मणर्षभः ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचोदितः
कालधर्मणा ॥ पितृलोकमहंप्राप्यधर्मराजमुपागमं ॥ २० ॥ यमस्तुपूजयित्वा मांततां वचनमब्रवीत् ॥ नांतःसंख्यायतेराजंस्तवपुण्यस्यकर्मणः ॥ २१ ॥ अ
स्तिचैवरुतंपापमज्ञानात्तदपित्वया ॥ चरस्वपापं पश्चाद्वापूर्वंवात्वंयथेच्छसि ॥ २२ ॥ रक्षितास्मांतिचोक्तंतेप्रतिज्ञाचानृतातव ॥ ब्राह्मणस्वस्यचादानंद्विविध
स्तेव्यतिक्रमः ॥ २३ ॥ पूर्वरुच्छं चरिष्येहंपश्चाच्छुभमितिप्रभो ॥ धर्मराजं ब्रुवन्नेवंपतितोस्मि महीतले ॥ २४ ॥ अश्रौषंपतितश्चाहंयमस्योच्चैःप्रभाषतः ॥ वा
सुदेवःसमुद्धर्ताभवितातेजनार्दनः ॥ २५ ॥ पूर्णवर्षसहस्रांतेक्षीणेकर्मणिदुष्कृते ॥ प्राप्स्यसेशाश्वतान् लोकान्जितान्स्वेनैवकर्मणा ॥ २६ ॥ कूपेत्मानमधःशी
र्षमपश्यंपतितश्चह ॥ तिर्यग्योनिमनुप्राप्तंनचमामजहात्स्मृतिः ॥ २७ ॥ त्वयातुनारितोऽस्म्यद्यकिमन्यत्रनपोबलात् ॥ अनुजानीहिमांरुष्णगच्छेयंदिवमद्यवै
॥ २८ ॥ अनुज्ञातःसरुष्णेननमस्त्यजनार्दनं ॥ दिव्यमास्थायपंधानंययौदिवमरिंदमः ॥ २९ ॥ ततस्तस्मिन्दिवंयातेनृगैर्भरतसत्तम ॥ वासुदेवइमंश्लो
कंजंगादकुरुनंदन ॥ ३० ॥ ब्राह्मणस्वनहर्तव्यंपुरुषेणविजानता ॥ ब्राह्मणस्वंतदहंतिनृगेब्राह्मणगौरिव ॥ ३१ ॥ सतांसमागमःसद्भिर्नाफलःपार्थविद्यते ॥ वि
मुक्तंनरकात्पश्यनृगंसाधुसमागमात् ॥ ३२ ॥ प्रदानफलवत्तत्रद्रोहस्तत्रतथाफलः ॥ अपचारंगवांतस्माद्वर्जयेत्युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशास०आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेनृगोपाख्यानेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ युधिष्ठिरउवाच दत्तानांफलसंप्राप्तिं
गवांप्रब्रूहिमेनघ ॥ विस्तरेणमहाबाहोनहितप्यामिकथ्यतां ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य
चोभयोः ॥ २ ॥ ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्यततःसुतं ॥ त्वंमामुपचरस्वेतिनाचिकेतमभाषत ॥ ३ ॥ समाप्तेनियमेतस्मिन्महर्षिःपुत्रमब्रवीत् ॥ उपस्प
र्शनसक्तस्यस्वाध्यायाभिरतस्यच ॥ ४ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ दत्तानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अतिभोजनंभोजनसामपिकंशाकादि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गतसत्वोन्मत्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सस्यंशुष्यमाणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योजनेतिलुप्ततृतीयांतपदं योजनैःसहस्रशःसंमितामिति
 इध्मादर्भाःसुमनसःकलशश्चातिभोजनं ॥ विस्मृतंमेतदादायनदीतीरादिहाव्रज ॥ ५ ॥ गत्वानवाप्यतत्सर्वंनदीवेगसमापुतं ॥ नपश्यामितदित्येवंपितरंसोत्र
 वीन्मुनिः ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टोमुनिरुद्दालकिस्तदा ॥ यमंपश्येतितंपुत्रमशपत्समहातपाः ॥ ७ ॥ तथासपित्राभिहतोवाग्वज्रेणरुतांजलिः ॥ प्रसीदेति
 ब्रुवन्नेवगतसत्वोपतद्भुवि ॥ ८ ॥ नाचिकेतंपितादृष्ट्वापतितंदुःखमूर्च्छितः ॥ किमयाकृतमित्युक्त्वा निपंपातमहीतले ॥ ९ ॥ तस्यदुःखपरीतस्यस्वंपुत्रमनु
 शोचतः ॥ व्यतीतंतदहःशेषंसाचोग्रातत्रशर्वरी ॥ १० ॥ पित्र्येणाश्रुप्रपातेननाचिकेतःकुरुद्वह ॥ प्रास्यंदच्छयनेकौश्वेदृष्ट्यासस्यमिवापुतं ॥ ११ ॥ सपर्यपृ
 च्छत्तंपुत्रंक्षीणंपर्यागतंपुनः ॥ दिव्यैर्गंधैःसमादिग्धंक्षीणंस्वंप्रमिवोत्थितं ॥ १२ ॥ अपिपुत्रजितालोकाःशुभास्तेस्वेनकर्मणा ॥ दिष्ट्याचासिपुनःप्राप्तो नहिते
 मानुषंवपुः ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षदर्शीसर्वस्यपित्रापृष्टोमहात्मना ॥ सतांवार्तापितुर्मध्येमहर्षीणान्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कुर्वन्भवच्छासनमाश्रुयातोत्थंहंविशालारु
 चिरप्रभावां ॥ वैवस्वतींप्राप्यसभामपश्यंसहस्रशोयोजनहेमभासं ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैवमामंभिमुखमापतंतंदेहीतिसत्यासनमादिदेश ॥ वैवस्वतोर्ध्वादिभिरहर्णै
 श्रभवत्कृतेपूजयामासमांसः ॥ १६ ॥ ततस्त्वहंतंशनकैरवोचंवृतःसदस्यैरभिपूज्यमानः ॥ प्राप्तोस्मितेविषयंधर्मराजलोकानर्होयानहंतान्विधत्स्व ॥ १७ ॥
 यमोत्रवीन्मानमृतोसिसौम्ययमंपश्येत्याहसत्वांतपस्वी ॥ पितांप्रदीप्ताग्निसमानतेजानतंच्छक्यममृतंविप्रकर्तुं ॥ १८ ॥ दृष्टस्तेहंप्रतिगच्छस्वतातशोचत्यसौत
 वदेहस्यकर्ता ॥ दंदानिकिंचापिमनःप्रणीतंप्रियातिथेस्तवकामान्दृणीष्व ॥ १९ ॥ तेनैवमुक्तस्तमहंप्रत्यवोचंप्राप्तोस्मितेविषयंदुर्निवर्त्य ॥ इच्छाम्यहंपुण्यकृ
 तांसमृद्धाल्लोकान्द्रष्टुंयतेहंवराहः ॥ २० ॥ यानंसमारोप्यतुमांसदेवोवाहैर्युक्तंसुप्रभंभानुमत्तत् ॥ संदर्शयामासतदात्मलोकान्सर्वास्तथापुण्यकृतांद्विजेंद्र ॥
 ॥ २१ ॥ अपश्यंतत्रवेश्मानितैजसानिमहात्मनां ॥ नानासंस्थानरूपाणिसर्वरत्नमयानिच ॥ २२ ॥ चंद्रमंडलशुभ्राणिकिंकिणीजालवंतिच ॥ अनेकशतभौ
 मानिसांतर्जलवनानिच ॥ २३ ॥ वैदूर्यार्कप्रकाशानिरूप्यरुक्ममयानिच ॥ तरुणादित्यवर्णानिस्थावराणिचराणिच ॥ २४ ॥ भक्ष्यभोज्यमयान्शैलान्वासां
 सिशयनानिच ॥ सर्वकामफलांश्चैवदृष्ट्वाभवनसंस्थितान् ॥ २५ ॥

शेषः ॥ १५ ॥ अस्मैआसनंदेहीतिस्वश्रुत्यमादिदेश ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अनेकशतानिभौमानिउपर्युपरिभूमिसमुहायेषुतानिप्रासादमंडलानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ गवामंतरं अन्योन्यं तारतम्यं अवड् ॥ ३० ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाः संकटात् निरोधात् मुक्ताः पोषणार्थं दरिद्रागारादागताः तादृशीनां पालनं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तिस्र इति व्यहमम्मात्रा
हारो भूमिशायी भूत्वा चतुर्थदिनमारभ्य व्यहमेकैकांगं दत्त्वा गोरसैर्वृत्तिकुर्यात् एवं व्रतपूर्वकं गोत्रयंददत्त उक्तं वक्ष्यमाणं च फलं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दृढे ग्लाने रोगिणि पथ्याशनार्थं संभ्रमे दुग्धे महा
नद्यो वीथ्यः सभावाप्योदीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिस्तथा विमलं चापितोयं ॥ वैव
स्वतस्यानुमतांश्च देशान् दृष्टपूर्वांस्सुवहू न पश्यं ॥ २७ ॥ सर्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणं ॥ क्षीरस्यैतः सर्पिषश्चैव नद्यः शश्वत्स्रोताः कस्य भो
ज्याः प्रदिष्टाः ॥ २८ ॥ यमो ब्रवीद्विद्विभोज्यास्त्वमेतायेदातारः साधवो गोरसानां ॥ अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानां ॥ २९ ॥ न त्वे
तासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ॥ ज्ञात्वा देयं विप्रगवांतरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ॥ ३० ॥ स्वाध्यायवान्योतिमात्रं तपस्वी वै तानस्थो
ब्राह्मणः पात्रमासां ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३१ ॥ तिस्रो रात्र्यस्त्वद्विरूपोप्यभूमौ तमागावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ॥ वत्सैः
प्रीताः सुप्रजाः सोपचारारूप्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यं ॥ ३२ ॥ दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां कल्याणं वत्साम्पलायिनीं च ॥ यावन्ति रामाणि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षा
ण्यश्रुते स्वर्गलोकं ॥ ३३ ॥ तथानद्वाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दातुं धुर्यं ब्रलवंतं युवानं ॥ कुलानुजीव्यं वीर्यवंतं बृहन्तं भुंक्ते लोकान्संमिता न्येनुदस्य ॥ ३४ ॥ गोपुक्षांतः
गोभ्रारण्यं कृतज्ञं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ दृढे ग्लाने संभ्रमे वामहार्थं रुष्यर्थं वा हौम्यहेतोः प्रसूत्यां ॥ ३५ ॥ गुर्वर्थं वा बालपुष्ट्याभिपंगां गां वै दातुं दशकालोऽ
विशिष्टः ॥ अंतर्ज्ञाताः सक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीतानि जिता यौतकाश्च ॥ ३६ ॥ नाचिकेत उवाच श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवाम् ॥ अभावे गोप्रदानृणां
कथं लोकान् हि गच्छति ॥ ३७ ॥ ततो ब्रवीद्यमो धीमान् गोप्रदानपरां गतिं ॥ गोप्रदानानु कल्पं तु गामृते संति गोप्रदाः ॥ ३८ ॥ अलभे योगवा दद्यात् घृतधेनुं
यतव्रतः ॥ तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३९ ॥ घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ॥ सदुर्गात्तारितो धेन्वाक्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ४० ॥ तिलालाभे तु
यो दद्यात् जलधेनुं यतव्रतः ॥ सकामप्रवहां शीतानदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४१ ॥ एवमेतानि मेतत्र धर्मराजो म्यदर्शयत् ॥ दृष्ट्वा च परमं हर्षमवाप महमच्युत ॥ ४२ ॥
निवेदयेच्चाहमिमं प्रियं ते क्रतुर्महानत्पथनप्रचारः ॥ प्राप्तो मया तात समस्यसूतः प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४३ ॥

र्थे यज्ञार्थं च प्रसूत्यां पुत्रजन्मनि ॥ ३५ ॥ बालपुष्ट्या बालपुष्ट्यभिप्रायेण वा अंतः बह्वदुग्धाः शतित्यादिगुणवत्त्वेन ज्ञाताः क्रयलब्धाः ज्ञानलब्धाः प्राणव्यत्ययेन क्रीताः यौतकाः पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादि
भ्यः प्राप्ताः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्रतुः गोदानरूपः ॥ ४३ ॥

॥ ३४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रापणायंगोः आहारादि ॥ ४९ ॥ गोप्रयुक्तं रथशकटादि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ हार्दित्स्थं जक्ष्यमानं कंठ्यदादिकं कर्तुं न एति नानुसरति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ गवांसूर्यरश्मिसाम्याद्गोदः सूर्य
शापोऽत्ययं भवतो नुप्रहाय प्राप्तामयायत्रदृष्टोयमो वै ॥ दानव्युष्टितत्रदृष्टामहात्मन्निःसंदिग्धान्दानधर्माश्चरिष्ये ॥ ४४ ॥ इदं च मामं व्रीद्धिर्मराजः पुनः
पुनः संप्रहृष्टो मर्ह्ये ॥ दानेन यः प्रयतो भूत्सदैव विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात् ॥ ४५ ॥ शुद्धोऽत्यर्थो नावमन्यस्वधर्मान्पात्रे दयं देशकालोपपन्ने ॥ तस्माद्भावस्ते नि
त्यमेव प्रदयामाभूच्च नेमं शयः कश्चिदत्र ॥ ४६ ॥ एताः पुराण्यददन्ति न्यमेव शांतात्मानो दानपर्येति विष्टाः ॥ तपांस्युग्राण्यप्रतिशंकमानास्ते वै दानं प्रददुश्चैव श
क्त्या ॥ ४७ ॥ कालचशक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धीत्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ॥ दत्त्वा गावै लोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके ॥ ४८ ॥ एतद्दानं न्याय
लब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ॥ काम्याष्टम्यां वतितव्यं देशाहं रसैर्गवांशकृता प्रस्रवैर्वा ॥ ४९ ॥ देवव्रती स्यादृषभप्रदानैर्वै दवातिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥
तीर्थावातिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ५० ॥ गामप्येकां कपिलां संप्रदाय न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत् ॥ गवां रसात्परमं नास्ति किञ्चिद्गवां
प्रदानं सुमहद्वदन्ति ॥ ५१ ॥ गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्या गावश्चान्नसंजनयन्ति लोके ॥ यस्तं जानन्न गवां ह्यर्दमेति स वै गंतानिरयं पापचेताः ॥ ५२ ॥ यस्तद्वत्तं
गोसहस्रं शतं वा दशार्धं वा दशवासाधुवत्सं ॥ अन्ये का वै साधवे ब्राह्मणाय सा स्यामुष्मिन् पुण्यतीर्थानदी वै ॥ ५३ ॥ प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्य
पादैः पृथिव्यां ॥ शब्दश्चैकः संनतिश्चापभोगास्तस्माद्गोदः सूर्य इवावभाति ॥ ५४ ॥ गुरुं शिष्यो वरं ये द्रोप्रदाने स वै गंतानियतं स्वर्गमेव ॥ विधिज्ञानां सुमहान्धर्म
एषो विधिं द्याद्यं विधयः संविशन्ति ॥ ५५ ॥ इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ॥ त्वय्याशंसन्त्यमरामानवाश्चैव यंचापि प्रसूते पुण्यशीले ॥
॥ ५६ ॥ इत्युक्तो हं धर्मराजं द्विजर्षेधर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ॥ अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलं ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशास
नपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे यमवाक्यं नाम एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

इत्याह प्राप्येति ॥ ५४ ॥ विधिगुर्वाराधनपरं विधयो गोदानविधयः संविशन्तीति पुण्यद्वैगुण्यमुक्तं ॥ ५५ ॥ द्विजेभ्यस्त्रैवर्णिकेभ्यो न्यायलब्धं दत्त्वा समर्प्य प्रापयेथाः ननु पोषणमात्रार्थं प्रापयेथा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥ इति अनुशासनप० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

* कामेदच्छा पूरणे साधुः काम्याया अष्टमी शुक्लकृष्णान्यतरा तस्यामिति मिश्राः

उक्तमिति ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पश्येपश्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ कोगुणः सचकिस्वित्परमः कातस्याः पराकाष्ठेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारत

युधिष्ठिर उवाच उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिं प्रति ॥ माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १ ॥ नृगेण च महद्दुःखमनुभूतं महात्मना ॥ एकापराधाद्
ज्ञानात्पितामहमहामते ॥ २ ॥ दारवत्यां यथा चासौ निविशं त्यां समुत्थृतः ॥ मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ३ ॥ कित्वस्ति मम सदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदायत्र वसंत्युत ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ यथा पृच्छत्यग्नयो निमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५ ॥ श
क्र उवाच स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयार्चिषा ॥ गोलोकवासिनः पश्येव्रजतः संशयोऽत्र मे ॥ ६ ॥ कीदृशा भगवँ लोकगवां तद्ब्रूहि मे नय ॥ यानावसं
तिदातार एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ७ ॥ कीदृशाः किं फलाः किं स्वित्परमस्तत्र को गुणः ॥ कथंच पुरुषास्तत्र गच्छंति विगतज्वराः ॥ ८ ॥ कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फल
मश्नुते ॥ कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथं ॥ ९ ॥ बद्धीनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशं ॥ अदत्त्वा गोप्रदाः संति केन वा तच्च शंसमे ॥ १० ॥ कथं वा बहुदाता
स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ॥ अल्पप्रदाता बहुदः कथं स्वित्स्यादिहेश्वर ॥ ११ ॥ कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ॥ एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥
॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पदानधर्मे गोप्रदानिके द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ पिता
मह उवाच यो यं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानादिकारितः ॥ नास्ति प्रष्टास्ति लोके स्मिंस्त्वत्तो न्यो हि शतक्रतो ॥ १ ॥ संति नानाविधा लोका यस्त्वं शक्र न पश्यसि ॥
पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्वयाः स्त्रियः ॥ २ ॥ कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रताः कपयस्तथा ॥ संशरीराहितान्यांति ब्राह्मणाः शुभं बुद्धयः ॥ ३ ॥ शरीरन्यासमोक्षे
ण मनसा निर्मलेन च ॥ स्वप्नभूतांश्च तँ लोकान्यस्येतीहापि सुव्रताः ॥ ४ ॥ तैतुलोकाः सहस्राक्षशृणुयाद्गुणान्विताः ॥ न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पावकः ॥ ५ ॥
तथानास्त्य शुभं किंचिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥ यद्यच्च गवां मनसा तस्मिन्वाच्छंति वासव ॥ ६ ॥ तत्सर्वं प्राप्नुवंति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ कामगाः कामचारि
ण्यः कामात्कामांश्च भुंजते ॥ ७ ॥ वाप्यः सरां सिंसरितो विविधानिव नानि च ॥ गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्व्यं च किंचन ॥ ८ ॥

भावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

योयमिति ॥ १ ॥

२ ॥

३ ॥

४ ॥

५ ॥

६ ॥

७ ॥

८ ॥

९ ॥

१० ॥

११ ॥

१२ ॥

१३ ॥

१४ ॥

१५ ॥

१६ ॥

१७ ॥

१८ ॥

१९ ॥

२० ॥

२१ ॥

२२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नैकृतिकोवंचकः शठःसमर्थोपिदारिद्र्यभाषी ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गुरुणां द्विजानां वापराधंसहते इति गुरुद्विजसहः ॥ २१ ॥ मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वतंत्रं प्रदृश्यते ॥ ईदृशादिपुलाहो कान्नास्तिलोकस्तथाविधः ॥ ९ ॥ तत्र सर्वसहाक्षांतावत्सलागुरुवर्तिनः ॥ अहंकारैर्विरहितायांतिशंक्र नरोत्तमाः ॥ १० ॥ यः सर्वमांसानि न भक्षयति पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्तः ॥ मातापित्रोर्चितसत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिधः ॥ ११ ॥ अक्रोधनो गोपुतया द्विजेषु धर्मैरतो गुरुशुश्रूषकश्च ॥ यावज्जीवं सत्यवृत्तेरतश्च दानैरतो यः क्षमीचापराधे ॥ १२ ॥ मृदुर्दानो देवपरायणश्च सर्वातिथिश्चापितथा दयावान् ॥ ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयातिलोकं गवांशाश्च तंचाव्ययंच ॥ १३ ॥ न पारदारीपश्यतिलोकमेतं न वै गुरुघ्नो न मृपासंप्रलापी ॥ सदा प्रवादी ब्राह्मणेष्वत वैरोदोपैरतै र्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १४ ॥ न मित्रधुङ्गेः कृतिकः कृतघ्नः शठो नृजुर्धर्मविदेषकश्च ॥ न ब्रह्महामनसापि प्रपश्येद्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासं ॥ १५ ॥ एतत्ते सर्वमा ख्यातं निपुणे न सुरेश्वर ॥ गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रता ॥ १६ ॥ दायाद्यलब्धैरर्थैर्योगाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ धर्माजितान्धनैः क्रीतान्सलोकानामुतेक्ष यान् ॥ १७ ॥ यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते ॥ १८ ॥ दायाद्याद्याः स्मवै गावोन्यायपूर्वरूपार्जिताः ॥ प्रदद्या त्ताः प्रदातृणां संभवंत्यपि च ध्रुवाः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतु यो दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा ॥ तस्यापीहाक्षयान् लोकान् ध्रुवान्विद्विश्चीपते ॥ २० ॥ जन्मप्रभृतिसत्यंच यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ॥ गुरुद्विजसहक्षांस्तस्तस्य गोभिः समागतिः ॥ २१ ॥ न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ॥ मनसा गोपुनद्रुत्येद्रो वृत्तिर्गोनुकल्पकः ॥ २२ ॥ सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्रफलं शृणु ॥ गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २३ ॥ क्षत्रियस्य गुणैरतैरपितुल्यफलं शृणु ॥ तस्यापि द्विजतुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २४ ॥ वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पंचशतं भवेत् ॥ शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतं ॥ २५ ॥ एतच्चैनं यो नुतिष्ठेत्तु योक्तः सत्यैरतो गुरुशुश्रूषया च ॥ दक्षः क्षांतो देवतार्थी प्रशांतः शुचिर्बुद्धो धर्मशीलो न हंवाक् ॥ २६ ॥ महत्फलं प्राप्यते स द्विजाय दत्त्वा दोग्धीं विधिनानेन धेनुं ॥ नित्यं दद्यादेकभक्तः स दाचसत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २७ ॥ वेदाध्यायी गोपुयो भक्तिमांश्च नित्यं दत्त्वा यो भिनेदतगाश्च ॥ आज्ञाति तोयश्च गवां न मेतद्दं फलं शक्रनिबोधतस्य ॥ २८ ॥ यत्स्यादिद्वाराजसूये फलं तु यत्स्यादिद्वारवहुना कांचनेन ॥ एतत्तुल्यं फलमप्याहुं रग्न्यं सर्वे संतस्तत्पयोये च सिद्धाः ॥ २९ ॥

गोवृत्तिरसंप्रहपरः गवांघासादेरनुकल्पकः संपादको गोनुकल्पकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संदर्शयेत्तथेत् यावद्ब्रह्माङ्गे जातीयमस्ति तावत्तत्र वसेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अर्जुनीनां गवां
 यो ग्रंभक्तं किंचिदप्राप्त्यदद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ॥ शांतोलुब्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयात्सत्यशीलः ॥ ३० ॥ यदेकभक्तमश्रीयाद्दद्यादेकं गवां
 च यत् ॥ दशवर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकंपकः ॥ ३१ ॥ एकैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ॥ यावन्तितस्यारोमाणि संभवन्ति शतक्रता ॥ ३२ ॥ तावत्प्रदाना
 त्स गवां फलमाप्नोति शाश्वतं ॥ ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियस्य तु वैश्वर्यं ॥ ३३ ॥ पंचवर्षिकमेवं तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतं ॥ ततो र्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्वार्थतः स्मृतः ॥
 ॥ ३४ ॥ यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ यावत्संदर्शयेद्गांवै सतावत्फलमश्नुते ॥ ३५ ॥ रोम्णिरोम्णिमहाभागलोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥ संग्रा
 मेष्वर्जयित्वा तु यो वैगाः संप्रयच्छति ॥ आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥ ३६ ॥ अभावे योगवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ॥ दुर्गात्सितारिता धेन्वाक्षी
 रनद्यां प्रमोदते ॥ ३७ ॥ न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ॥ कालज्ञानं विप्रगवां तरंहिदुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ॥ ३८ ॥ स्वाध्यायाद्यं शु
 द्धयोनिं प्रशांतं वैतानस्थं पापभीरुं बहुजं ॥ गोपुक्षांतं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३९ ॥ वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं कृप्यर्थे वा होम्यहेतो
 प्रसूते ॥ गुर्वर्थे वा बालसंरुद्धे वा धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ४० ॥ अंतर्ज्ञाताः संक्रयज्ञानलब्धाः प्राणैः क्रीतास्ते जसां यौतकाश्च ॥ रुद्धोत्सृष्टाः पोषणाभ्या
 गताश्च द्वारैरेतर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ४१ ॥ बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वाः प्रशंसन्ति सुगंधवत्यः ॥ यथा हि गंगा सरितांवरिष्ठा तथा र्जुनीनां कपिलावरि
 ष्ठा ॥ ४२ ॥ तिस्रो रात्रौ स्तद्विरूपोप्यभूमौ तृतीया गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ॥ वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारारुह्य हं दत्वा गोरसैर्वर्तितव्यं ॥ ४३ ॥ दत्वा धेनुं सुव्रतां साधुदो
 हां कल्याणवत्सामपलायिनीं च ॥ यावन्तिरोमाणि भवन्ति तस्यास्तावन्ति वर्षाणि भवन्त्यमुत्र ॥ ४४ ॥ तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धुर्य्युवानं वलिनं विनीतं ॥ हल
 स्य वोढारमनंतवीर्यं प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ४५ ॥ क्रांतरे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ॥ क्षणेन विप्रमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४६ ॥ अश्व
 मेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवन्ति शाश्वतं ॥ मृत्युकाले सहस्राक्षयां वृत्तिमनुकांक्षते ॥ ४७ ॥ लोकान्वद्भुविधान्दिव्यान् च चास्य हृदि वर्तते ॥ तत्सर्वं मम वाप्नोति कर्मणै
 तेन मानवः ॥ ४८ ॥ गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र च महीयते ॥ यस्त्वेतैर्नैव कल्पेन गां वनेष्वनुगच्छति ॥ ४९ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥

गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया परे ॥ मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथा परे ॥ २६ ॥ अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ॥ सर्वे यांति परान् लोकान् स्वकर्म
फलनिर्जितान् ॥ २७ ॥ धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनं ॥ सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वास्यान्नवासमं ॥ २८ ॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं ॥ अश्वमे
धसहस्रादिसत्यमेव विशिष्यते ॥ २९ ॥ सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ॥ सत्येन मरुतो वांति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ३० ॥ सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्रा
ह्मणास्तथा ॥ सत्यमाहुः पराधर्मस्तस्मात्सत्यं न लंघयेत् ॥ ३१ ॥ मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ॥ मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ३२ ॥
सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ॥ ३३ ॥ असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गे महीयते ॥ ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसु
धाधिप ॥ ३४ ॥ आजन्म मरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ॥ न तस्य किंचिदप्राप्यमिति विद्विन्नराधिप ॥ ३५ ॥ बद्धयः कोट्यस्तृषीणां तु ब्रह्मलोके वसंत्युत ॥ सत्ये
रतानां सततं दांतानां मूर्ध्वरेतसां ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्ये दहेद्राजन् सर्वपापान्युपासितं ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणोत्पन्निरुच्यते ॥ ३७ ॥ प्रत्यक्षं हितथात्येतद्ब्राह्मणेषु
तपस्विषु ॥ विभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रथर्षितः ॥ ३८ ॥ तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ॥ ३९ ॥ शुश्रूषते यः
पितरं न चासूयेत्कदाचन ॥ मातरं भ्रातरं वापि गुरुमाचार्यमेव च ॥ ४० ॥ तस्य राजन्फलं विद्विस्वर्लोके स्थानमर्चितं ॥ न च पश्येत्तनरकं गुरुशुश्रूषयात्मवान् ॥
॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ युधिष्ठिर उवाच वि
धिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृपतत्त्वतः ॥ येन तान् शाश्वतो लोका नर्थिनां प्राप्नुयादिह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ॥ गौर्हि
न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलं ॥ २ ॥ सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः स वै कृतः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ॥ तस्मात्पूर्वत्यादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणुराजन्वि
धिमे ॥ ३ ॥ पुरा गोपूषणीता सुगोषु संदिग्धदर्शिना ॥ मां धात्रा प्रकृतं प्रभं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४ ॥

ध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

विधिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ यो विधिरुत्पादितः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वकालमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्युं आकस्मिकं ज्ञात्वा रोहिणीं लोहितवर्णां ॥ ५ ॥ बहुले इतिच्छेदः संधिरार्षः ॥ ६ ॥ दिवं स्वर्गं शर्मणे हि कंसुखं प्रयच्छति तिशेषः जगती गौः पशवो जगतीति श्रुतेः एवमनेन मंत्रेण गोष्ठं प्रपद्य गत्वा मौनेन तत्र वा संकृत्वा द्वितीयेऽग्निगोप्रदानकाल एव वाचं विसृजेत् इदं गोप्रदानस्य पूर्वांगं व्रतं ॥ ७ ॥ समसख्योगा अनिवारयन् समव्रतः भूतलशाधित्वदंशाद्यनिवारकत्वादिगुणयुक्तः ॥ ८ ॥ उत्सृष्टः पवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्ट पवत्सेति गौडाः त्वया दात्रा प्रदेया त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यं गंतव्यं अर्थवादं मंत्रोक्ता आशिषश्च तव भविष्यंतीति योज्यं ॥ ९ ॥ आशिषमेवाह ऊर्जस्विन्य इति ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबले पुप्राणनेपि चेति मेदिनी बलवत्यः उत्साहवत्यो वा ऊर्जस्विन्यः ऊर्जमेधाः उपगतप्रज्ञाः यज्ञे अमृतस्य तत्साधनस्य हविषो गर्भं इव गर्भः क्षेत्रभूताः क्षितेः ऐश्वर्यस्य रोहः शश्वत्शाश्वतः क्षितेः द्विजातिमति सत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ॥ गोदानार्थं प्रयुंजीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५ ॥ आह्वानं च प्रयुंजीत समंगे बहुलेति च ॥ प्रविश्य च गवां मध्यमिमांश्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६ ॥ गौर्मे माता पृथग्भः पिता मे दिवं शर्मजगती मे प्रतिष्ठा ॥ प्रपद्यैवं शर्वरी मुप्यगोपु पुनर्वाणी मुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७ ॥ सतामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ॥ ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषा द्विप्रमुच्यते ॥ ८ ॥ उत्सृष्ट पवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ॥ त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषस्तव ॥ ९ ॥ ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञगर्भो मृतस्य जंगतोस्य प्रतिष्ठा ॥ क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः ॥ १० ॥ गावो ममैनः प्रणुदंतु सौर्यास्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय संतु ॥ आत्मानं मे मातृवच्चाश्रयंतु तथा नुक्ताः संतु सर्वाशिपो मे ॥ ११ ॥ शोषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः ॥ यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाद्यां दिशश्च मे गतिमिष्टां प्रसन्नाः ॥ १२ ॥ यावै यूयं साहमद्यैव भावो युष्मांस्तत्त्वाच्चाहमात्मप्रदाता ॥ मनश्च्युता मन एवोपपन्नाः संधुक्षध्वं सौम्यरूपो ग्ररूपाः ॥ १३ ॥ एवंतस्याग्रे पूर्वमर्थवदेत गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टः ॥ प्रतिब्रूयाच्छेषमर्थं द्विजातिः प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४ ॥ गोप्रदानीति वक्तव्यं मर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ॥ ऊर्ध्वास्याभिवितव्या च वैष्णवीति त्रयोदयेत् ॥ १५ ॥

प्रवहः प्रवाहरूपश्च ॥ १० ॥ अनुक्ताः मंत्रद्वयेन उक्ताश्च आशिषो मे संतु ॥ ११ ॥ शोषोत्सर्गे क्षयरोगोपतापापनये शोषो यक्ष्मणि शोषणे इति मेदिनी क्षयरोगादिनिवृत्तौ देहमोक्षे च कर्मभिः पंचगव्यादिभिः सेविताः सत्यः सरस्वत्यो नद्य इव श्रेयसे संप्रवृत्ताः ॥ १२ ॥ येति गवां स्वस्य चाग्नेदेन गोदानात् आत्मदानफलं लभ्यमित्यर्थः मनश्च्युताः दानुर्ममत्वाभिमानाच्च्युताः मन एव उपपन्नाः मदीयममतास्पदीभूताः संधुक्षध्वं दातारं मां च दृष्टेर्भोगैः प्रकाशयध्वं ॥ १३ ॥ एवमिति अयं श्लोको दातृप्रतिगृहीतृभ्यां क्रमेणार्थशः पठनीय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ गोप्रदानीति अर्थवस्त्रवसुप्रदोऽपि गोप्रदानीति वक्तव्यमिति योजना योगोः प्रतिनिधित्वेन अर्थवस्त्रसुवर्णवाप्रयच्छति सोऽपि गोप्रदानी भवतीत्यर्थः अर्थार्घ्यो व्यावहारिकं गोमूल्यं वस्त्रमपि आधानप्रकरणे बोधायनेन गोप्रतिनिधित्वेनोक्तं यावतीर्गाद्यात्तावन्ति वासांसिता वदो दानां वा दद्यात् इति सुवर्णं तु गोमूत्रमात्रानविद्यत इति श्रुतेरपरिमितं अर्घादिकं यावच्छक्तिदेयं तत्र अर्घ्यगोप्रदाने इमां ऊर्ध्वास्यां पाठांतरे ऊर्ध्वस्यां तु भ्यंसंप्रदेत्वं गृहाणेति चोदयेत् वस्त्रधेनुं भवितव्येति पाठांतरेन मितव्येति वाव सुधेनुं वैष्णवीति कीर्तयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ गवादीनांगोप्रतिनिधीनां एवतः फलं प्रत्यक्षगोदाने गोप्रतिग्रहीतुर्गृहं च्छत्या अष्टमे पदे भवंति किमुत ब्रह्मगमने तदीयवालकातिथ्यग्रिहोत्रादीनां चिरकालनिर्वाह इति भावः ॥ १७ ॥ गोद इति शीलीशीलवान् अर्घदातानिर्भय इति संबंधः निरुद्धत्वाद्ब्रह्मदानुःफलं नोक्तं एवं त्रयाणामैहिकं फलमुक्त्वा आमुष्मिकं फलमाह उपस्योढेति उपस्यं प्रातः स्नानादिकर्म ऊढे प्राप्ते यैः उपस्योढः स विज्ञेयो ब्रह्मदेयायुतस्तुयः भारते नाम संकीर्तयेत्तस्यायथा संख्या उत्तरं स वै ॥ फलं पट्टत्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६ ॥ एवमेतान् गुणान्विद्याद्वादीनां यथाक्रमं ॥ गोप्रदाता समाप्नोति स मस्तानष्टमे क्रमे ॥ १७ ॥ गोदः शीली निर्भयश्चांघदातानस्यादुःखी वसुदाता च कामं ॥ उपस्योढा भारवेयश्च विद्वान्विख्याता स्तै वैष्णवाश्चंद्रलोकाः ॥ १८ ॥ गावैदत्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं निशां चैकां संवसेते हताभिः ॥ कामाष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं सैर्वांगोः शकृता प्रस्रवैर्वा ॥ १९ ॥ देवव्रती स्याद्दृपभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥ तथा गवां विधिमांसाद्यज्ज्वालोकानश्यान्विदतेनाविधिज्ञः ॥ २० ॥ कामान्सर्वान्यार्थिवानेकसंस्थान्यो वैदद्यात्कामदुघां च धेनुं ॥ सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौ घवत्यस्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानं ॥ २१ ॥ न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्यान्नाश्रद्धयानायनवक्रबुद्धये ॥ गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मयत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२ ॥ संतिलोके श्रद्धयानामनुप्याः संति क्षुद्राराक्षसमानुषेण ॥ एषामेतदीयमानं त्वनिष्ठयेनास्ति क्यंचाश्रयं ते त्वपुण्याः ॥ २३ ॥ बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य ये राजानो गोप्रदानानिदत्वा ॥ लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्तास्तान्मेराजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ २४ ॥ उशीनरो विश्वगश्चो नृगश्च भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ॥ मां धाता वै मुचुकुंदश्च राजा भूरिद्युधो नैपथः सोमकश्च ॥ २५ ॥ पुरूरवा भरतश्च कवर्तीयस्यान्ववाये भरताः सर्व एव ॥ तथा वीरो दाशरथिश्च रामो ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमतः ॥ २६ ॥ तथाराजा पृथुकर्मा दिलीपो दिवं प्राप्सो गोप्रदानैर्विधिज्ञः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपसाराजधर्मैर्मां धाता भूदो प्रदानैश्च युक्तः ॥ २७ ॥ तस्मात्पार्थव मपीमां मयोक्तां बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ॥ द्विजाग्रेभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणां ॥ २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा सर्वकृतवान् धर्मराजो भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ॥ समां धातुर्वेददेवोपदिष्टं सम्यग्धर्मधारयामास राजा ॥ २९ ॥ इति नृपसततं गवांप्रदानेयवशकलान्सहगोमयैः पिबानः ॥ क्षितितलशयनः शिखीयतात्मा वृषइव राजवृषस्तदावभूव ॥ ३० ॥

विद्वान्भारतवेत्ता वैष्णवाः विष्णुभक्ताः चंद्रवत्लोकआलोकोपेण एवं विख्याताः कथिता इति केचित् त्रयोपि वैष्णवाः विष्णुदत्ताश्चंद्रवदमृतस्रवाः लोकाः विदो विद्यते स्मिन्स विद्वान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवव्रती ब्रह्मचारी सूर्यमंडलभेत्ता ॥ २० ॥ एकसंस्थान् एकीकृतान् गजपामादिसर्वदानतुल्यमेकधेनुदानं किमुत ब्रह्मचोहव्यादिमत्योदेयाः तासां नाभ्योधिकमिति शेषः उक्ष्णां ज्यवराणां ॥ २१ ॥ उपकुर्यात् एतत्कथनेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नरपतिरभवत्सदैवताभ्यः प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्वताः स्म ॥ नृपतिधुरिचगामयुक्तभूपस्तुरगवरैरगमच्चयत्रतत्र ॥ ३१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि अनुशा-
स० दानधर्मे गोदानकथने पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ततो युधिष्ठिर उवाच गोदानं नृप ॥ गोदा-
नविस्तरं धीमान्प्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच गोप्रदानगुणान्सम्यक्पुनर्मे ब्रूहि भारत ॥ न हितुं व्याम्य हं वीरशृण्वानो मृतमीदृशं ॥ २ ॥
वैशंपायन उवाच इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शांतनवो नृपः ॥ सम्यगाहगुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच वत्सलां गुणसंपन्नां तरु-
णीं वस्त्रसंयुतां ॥ दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ असुर्यानां तेलोका गां दत्त्वा तान्न गच्छति ॥ पीतो दकंजं गन्धतृणान् पृक्षीरां निरिन्द्रियां ॥ ५ ॥ जरारो-
गोपसंपन्नां जीर्णावापीमिवाजलां ॥ दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६ ॥ रुष्टा दुष्टा व्याधिता दुर्बला वानोदातव्यायाश्च मूल्यैरदत्तैः ॥ क्लेशैर्विप्रं योऽ-
फलैः संयुनक्ति तस्या वीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७ ॥ बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवन्तः ॥ यथा हि गंगा सरितां वरिष्ठा तथा र्जुनीनां कपिला-
वरिष्ठा ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच कस्मात्समाने बहुला प्रदाने सद्भिः प्रशस्तं कपिला प्रदानं ॥ विशेषमिच्छामि महाप्रभावं श्रोतुं समर्थोऽस्मि भवान्प्रव्रक्तुं ॥
॥ ९ ॥ भीष्म उवाच वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्पुरा तनं ॥ वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १० ॥ प्रजाः सृजेति चादिष्टः पूर्वदक्षः स्वयं भुवा ॥ अ-
सृजदृष्टिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ ११ ॥ यथा त्वं मृतमाश्रित्य वर्तयंति दिवौ कसः ॥ तथा दृष्टिं समाश्रित्य वर्तयंति प्रजाविभो ॥ १२ ॥ अचरेभ्यश्च भूते-
भ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदानराः ॥ ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्ते पुयज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३ ॥ यज्ञैरवाप्यते सोमः स च गोपु प्रतिष्ठितः ॥ ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तिस्ततः प्रजाः
॥ १४ ॥ प्रजातान्येव भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकंक्षया ॥ वृत्तिदं चान्वपद्यन्त वृषिताः पितृमातृवत् ॥ १५ ॥ इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ॥ प्रजापति-
स्तु भगवानमृतं प्रापिवत्तदा ॥ १६ ॥ स गतस्तस्य वृत्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्रिरन् ॥ ददर्शोद्गारसं वृत्तां सुरभिमुखजां सुतां ॥ १७ ॥ सा सृजत्सौरभं यीस्तु सुरभिर्लोकमा-
तृकाः ॥ सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १८ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १३ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीयेभार
तासाममृतवर्णानां क्षरंतीनां समंततः ॥ बभूवामृतजः फेनः स्रवंतीनामिवोर्मिजः ॥ १९ ॥ सवत्समुखविभ्रष्टोभवस्यभुवितिष्ठतः ॥ शिरस्यवापतकुक्षः सतदैक्ष
तचप्रभुः ॥ २० ॥ ललाटप्रभवेणाक्षारोहिणीं प्रदहन्निव ॥ तत्तेजस्तुतोरौद्रं कपिलास्ताविशांपते ॥ २१ ॥ नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ यास्तुत
स्मादपक्रम्यसोममेवाभिसंश्रिताः ॥ २२ ॥ यथोत्पन्नाः स्ववर्णास्त्यास्तानीताश्चान्यवर्णतां ॥ अथकुक्षं महादेवं प्रजापतिरभाषत ॥ २३ ॥ अमृतेनावसिक्त
स्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवां ॥ यथात्यमृतमादायसोमो विस्स्यंदते पुनः ॥ २४ ॥ तथाक्षीरं क्षरंत्येतारोहिण्योमृतसंभवं ॥ नंदुप्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ॥
॥ २५ ॥ नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीतानवत्सला ॥ इमान् लोकान्भरिष्यंति हविषा प्रस्रवेण च ॥ २६ ॥ आसामैश्वर्यमिच्छंति सर्वे मृतमयं शुभं ॥ वृषभं च ददौ तस्मै
सहगोभिः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारता ॥ प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ॥ २८ ॥ ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ ततो दे
वैर्महादेवस्तदापशुपतिः कृतः ॥ ईश्वरः स गवां मध्ये वृषभां कः प्रकीर्तितः ॥ २९ ॥ एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसां ॥ प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्ति
तः ॥ ३० ॥ लोकज्येष्ठालोकवृत्तिप्रवृत्तारुद्रोपेताः सोमविष्यंदभूताः ॥ सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च गवैर्दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१ ॥ इदं गवां प्रभव
विधानमुत्तमं पठन्सदा शुचिरपि मंगलप्रियः ॥ विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः श्रियं सुतान्धनपशुमाप्नुयात्सदा ॥ ३२ ॥ हव्यं कव्यं तर्पणं शांतिकर्म यानं वासो
वृद्धबालस्य तुष्टिः ॥ एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वैदाताराजन्नाप्नुयाद्द्वैसदैव ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं राजा सहभ्रातृभिरा
जमीढः ॥ सुवर्णवर्णानि दुहस्तथागाः पार्थोददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४ ॥ तथैव तेभ्योपि ददौ द्विजेभ्यो गवांसहस्राणि शतानि चैव ॥ यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणा
र्थं लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेऽर्धे दानधर्मयोगो प्रभवकथने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
भीष्म उवाच एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमुपि सत्तमं ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनं ॥ पुरोहितमभि
प्रष्टुमभिवद्योषचक्रमे ॥ २ ॥ सौदास उवाच त्रैलोक्ये भगवन्किं स्वित्पवित्रं कथ्यते न घ ॥ यत्कीर्तयन्स दामर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमं ॥ ३ ॥

तत्रावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कीनाशः कर्षकः रूपणोवा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गोसमृद्धिकरं कर्मव्रतपूर्वकमाह सार्द्धेति चर्मणिगोरेव सार्द्धे प्रोक्षणेनार्द्धीकृतेऽ
भीष्म उवाच . तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ॥ गवामुपनिषद्दिद्वान्नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४ ॥ गावः सुरभिर्गन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः ॥ गावः प्रति
ष्ठाभूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ५ ॥ गावो भूतं च भव्यं च गावः पुष्टिः सनातनी ॥ गात्रोलक्ष्म्यास्तथा मूलं गोपुदत्तं न नश्यति ॥ ६ ॥ अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं
हविः ॥ स्वाहाकारवपट्कारौ गोपुनित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ ७ ॥ गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ गावो भविष्यं भूतं च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥ सायं प्रा
तश्च सततं होमकाले महाद्युते ॥ गावो ददति वै हौम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ यानिकानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ॥ तरंति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥
॥ १० ॥ एकां च दशगुर्दद्याद्दशदद्याच्च गोशती ॥ शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वं तु ल्यफलाहिते ॥ ११ ॥ अनाहिताग्निः शतगुरयज्वाच सहस्रगुः ॥ समृद्धो यश्च कीनाशो
वार्धमर्हति ते त्रयः ॥ १२ ॥ कपिलाये प्रयच्छंति सवत्सां कां स्य दोहनां ॥ सुव्रतां वसुसंवीतां भूलोकौजयंतिते ॥ १३ ॥ युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन शतयू
थपं ॥ गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृंगमलंकृतं ॥ १४ ॥ वृषभं ये प्रयच्छंति श्रोत्रियाय परंतप ॥ ऐश्वर्यं ते धिगच्छंति जायमानाः पुनः पुनः ॥ १५ ॥ नाकीर्तयित्वा गाः
सुप्यात्तासां संस्मृत्य चोत्पतेत् ॥ सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ गवां मूत्रपुरीषस्य नो द्विजेतं कथंचन ॥ नृचासां मांसमश्रीयाद्गवां पुष्टिं तथाप्नु
यात् ॥ १७ ॥ गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत तास्तथा ॥ अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ १८ ॥ गोमयेन सदा स्नायात्करीषे चापि संविशेत् ॥ श्ले
ष्मं मूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ १९ ॥ सार्द्धं चर्मणिभुंजीत निरीक्षेद्धारुणीं दिशं ॥ वाग्यवः सर्पिषा भूमौ गवां पुष्टिं सदा श्रुते ॥ २० ॥ घृतेन जुहुयादग्निघृते
न स्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतं दद्याद्दृतं प्राशेद्गवां पुष्टिं सदा श्रुते ॥ २१ ॥ गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमंभ्ययः ॥ सर्वरत्नमयी दद्यान्न स शोचैत्कृताकृते ॥ २२ ॥
तो गावस्ततो वयं ॥ २४ ॥ एवंप्राचीं दिवा चापि समेषु विषमेषु च ॥ महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आ
नुशासः दानधर्मे गोप्रदानिके अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥

मत्येत्यपकृष्यते गोमौ अग्नेविमौ अश्वीति मंत्रो गोमती ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति अनुशासनपर्वणे ० नै ० भा ० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

पविश्येति शेषः भूमावितिकां स्य निवृत्तिः ॥ २० ॥ जुहुयाद्गो

शतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ लोकपरायणावभृवुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृतिकंठाप्रलंबगलकंबलां ॥ १८ ॥

वसिष्ठ उवाच शतं वर्षं सहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करं ॥ गोभिः पूर्वविष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १ ॥ लोके स्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ॥ भवेम
नच लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २ ॥ अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयत सर्वदा ॥ शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चरा
णि च ॥ प्रदातारश्च लोकान्नो गच्छेयुरिति मानदा ॥ ४ ॥ तांभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽस्ते स्वयं प्रभुः ॥ एवं भवत्विति प्रभुर्लोकान् स्तारयतेति च ॥ ५ ॥ उत्तस्थुः सिद्धकामा
स्ता भूतभव्यस्य मातरः ॥ प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टिमवाप्नुयान् ॥ ६ ॥ तपसोऽस्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ॥
॥ ७ ॥ तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठंतमूर्धनि ॥ समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८ ॥ लोहितां तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्वा
पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९ ॥ समानवत्सां शबलां धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १० ॥ समानवत्सां श्वे
तां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां मिद्रलोके महीयते ॥ ११ ॥ समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां मघ्निलोके महीयते ॥
॥ १२ ॥ समानवत्सां धूषां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३ ॥ अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां ॥ प्रदाय वस्रसंवीतां
वारुणं लोकमाप्नुते ॥ १४ ॥ वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां ॥ प्रदाय वस्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५ ॥ हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनां ॥
प्रदाय वस्रसंवीतां कौबेरं लोकमाप्नुते ॥ १६ ॥ पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनां ॥ प्रदाय वस्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७ ॥ सवत्सां पीवरीं दत्वा दृतिकं
ठमलंकृतां ॥ वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८ ॥ समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्वा पयस्विनीं ॥ सुव्रतां वस्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नुयान् ॥ १९ ॥ पांडुकं
लवर्णां सवत्सां कांस्यदोहनां ॥ प्रदाय वस्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुते ॥ २० ॥ वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतं ॥ प्रददन्मरुतां लोकान्सराजन् प्रतिपद्यते ॥
॥ २१ ॥ वयोपपन्नं लीलांगं सर्वरत्नसमन्वितं ॥ गंधर्वाप्सरसां लोकान् दत्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२ ॥ दृतिकंठमनड्डाहं सर्वरत्नैरलंकृतं ॥ दत्वा प्रजापतेर्लोकान् वि
शोकः प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ गोप्रदानरतो याति भित्वा जलदसंचयान् ॥ विमानेनार्कवर्णेन दिविराजन्विराजते ॥ २४ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ वैराटं दृढं पृष्ठं यस्य दृतिकंठस्य नेनेति राटं क्षतं विगतं राटं यस्मात्तद्विराटं स्वार्थे तद्वितः ॥ २१ ॥ लीलांगं विलसितांगं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ घृतंति घृतयोन्यः घृतयोनयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसोर्धारामंदाकिनी

तंचोरुवेषांसुश्रोण्यः सहस्रं सुरयोपितः ॥ रमयंति नरश्रेष्ठंगोप्रदानरतं नरं ॥ २५ ॥ वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च सिंजितैः ॥ हासैश्च हरिणां क्षीणां सुमः सप्र
तिबोध्यते ॥ २६ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ॥ स्वर्गच्युतश्चापितो नृलोके प्रसूयते वै विपुले गृहे सः ॥ २७ ॥ इति श्री महाभार
ते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मगोप्रदानिके एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ वसिष्ठ उवाच घृतक्षीरप्रदागावो घृतयोन्यो घृतो
द्भवाः ॥ घृतनद्यो घृतावर्तास्तामे संतु सदा गृहे ॥ १ ॥ घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं ॥ घृतं सर्वे पुगात्रे पुघृतं मे मनसि स्थितं ॥ २ ॥ गावो ममाग्रतो नित्यं गा
वः पृष्ठत एव च ॥ गावो मे सर्वतश्चैव गवांमध्ये वसाम्यहं ॥ ३ ॥ इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ॥ यदहं कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ४ ॥ प्रासादाय
त्रसौवर्णाविसोर्धाराचयत्र सा ॥ गंधर्वाप्सरसो यत्र तत्र यांति सहस्रदाः ॥ ५ ॥ नवनीतपंकाः क्षीरोदादधि शैवलसंकुलाः ॥ वहंतियत्र वै नद्यस्तत्र यांति सहस्र
दाः ॥ ६ ॥ गवांशतसहस्रंतु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ॥ परां वृद्धिं मवाप्याथ स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥ दशचोभयंतः पुत्रो माता पित्रोः पिता महान् ॥ दधाति सुकृता
नृलोकान् पुनाति च कुलं नरः ॥ ८ ॥ धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ॥ पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां कांचिदुपैति तत्र ॥ ९ ॥ पवित्र
मश्र्यं जगतः प्रतिष्ठादिवैष्णवां मातरो या प्रमेयाः ॥ अन्वालभेदक्षिणतो व्रजे च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालं ॥ १० ॥ धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृंगीं कांस्योपदोहां
वसनोत्तरीयां ॥ प्रदाय तां गृहति दुर्बिगात्यां याम्यां सभ्नां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११ ॥ सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ॥ गावो मामुपतिष्ठन्तामिव नित्यं प्र
कीर्तयेत् ॥ १२ ॥ नातः पुण्यतरंदानं नातः पुण्यतरं फलं ॥ नातो विशिष्टलोके पुभूतं भवितुमर्हति ॥ १३ ॥ त्वचालो म्नाथ शृंगैर्वावालैः क्षीरेण मेदसा ॥ यज्ञं वहति सं
भूय किमस्य भ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ यया सर्वमिदं व्यासं जगत्स्थावरजंगमं ॥ तां धेनुं शिरसा वंदे भूतभव्यस्य मातरं ॥ १५ ॥ गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवरमयैष
गवां प्रकीर्ततस्ते ॥ न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पानीयदाता जलधेनुदाता ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भूमिदःसौदासोनामराजा ॥१७॥ इतिअनु०नैलकंठीयेभारतभावदीपेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥७॥ पवित्राणामिति शिष्टंउक्तादन्यत् ॥१॥२॥३॥४॥५॥ पुरागीतांपौराणीकथां॥६॥आ
 भीष्मउवाच वरमिदमितिभूमिदोविचिंत्यप्रवरमृपेर्वचनंततोमहात्मा ॥ व्यसृजतनियतात्मवान्द्विजेभ्यःसुबहुचगोधनमामवांश्चलोकान् ॥ १७ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मगोप्रदानिकेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच पवित्राणांपवि
 त्रंयच्छिष्टंलोकेचयद्भवेत् ॥ पावनंपरमंचैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच गावोमहार्थाःपुण्याश्चतारयंतिचमानवान् ॥ धारयंतिप्रजाश्चेमाह
 विपापयसातथा ॥ २ ॥ नहिपुण्यतमंकिंचिद्गोभ्यांभरतसत्तम ॥ एताःपुण्याःपवित्राश्चत्रिपुलोकेषुसत्तमाः ॥ ३ ॥ देवानामुपरिष्ठाच्चगावःप्रतिवसंतिवै ॥ द
 त्वाचैतास्तारयतेयांतिस्वर्गमनीपिणः ॥ ४ ॥ मांघातायौवनाश्चश्रययातिर्नहुपस्तथा ॥ गावैर्ददंतःसततंसहस्रशतसंमिताः ॥ ५ ॥ गताःपरमकंस्थानंदैवैरपि
 सुदुर्लभं ॥ अपिचात्रपुरागीतांकथयिष्यामितेनघ ॥ ६ ॥ ऋषीणामुत्तमंधीमान्ऋणद्वैपायनंशुकः ॥ अभिवाद्यान्हिककृतःशुचिःप्रयतमानसः ॥ ७ ॥ पितरं
 परिपप्रच्छदृष्टलोकपरावरं ॥ कोयज्ञःसर्वयज्ञानांवरिष्ठोभ्युपलक्ष्यते ॥ ८ ॥ किंचकृत्वापरंस्थानंप्राप्नुवंतिमनीपिणः॥केनदेवाःपवित्रेणस्वर्गमश्नंतिवाविभो॥
 ॥ ९ ॥ किंचयज्ञस्ययज्ञत्वंकंचयज्ञःप्रतिष्ठितः ॥ देवानामुत्तमंकिंचकिंचसत्रमितःपरं ॥ १० ॥ पवित्राणांपवित्रंचयंतद्ब्रूहिपितर्मम ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंव्या
 सःपरमधर्मवित् ॥ पुत्रायाकथयत्सर्वतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ ११ ॥ व्यासउवाच गावःप्रतिष्ठाभूतानांतथागावःपरायणं ॥ गावःपुण्याःपवित्राश्चगोधनं
 पावनंतथा ॥ १२ ॥ पूर्वमासन्नशृंगवैगावइत्यनुशुश्रुम ॥ शृंगार्थेसमुपासंतताःकिलप्रभुमव्ययं ॥ १३ ॥ ततोब्रह्मातुगाःप्रायमुपविष्टाःसमीक्ष्यह ॥ ईप्सितं
 प्रददौताभ्योगोभ्यःप्रत्येकशःप्रभुः ॥ १४ ॥ तासांशृंगाण्यजायंतयस्यायादृक्भनोगतं ॥ नानावर्णाःशृंगवंत्यस्ताव्यरोचंतपुत्रक ॥ १५ ॥ ब्रह्मणावरदत्तास्ताह
 व्यकव्यप्रदाःशुभाः ॥ पुण्याःपवित्राःसुभगादिव्यसंस्थानलक्षणाः ॥ १६ ॥ गावस्तेजोमहद्विव्यंगवांदानंप्रशस्यते ॥ येचैताःसंप्रयच्छंतिसाधवोवीतमत्सराः
 ॥ १७ ॥ तेवैसुरुतिनःप्रोक्ताःसर्वदानप्रदाश्चते ॥ गवांलोकंतथापुण्यमाप्नुवंतिचतेनघ ॥ १८ ॥ यत्रवक्षामंधुफलादिव्यपुष्पफलोपगाः ॥ पुष्पाणिचसुगंधीनि
 दिव्यानिद्विजसत्तम ॥ १९ ॥ सर्वामणिमयीभूमिःसर्वकांचनवालुकाः॥सर्वतुसुखसंस्पर्शानिष्पंकानिरजाःशुभाः ॥ २० ॥

क्रिककृतःकृताक्रिकः ॥७॥ ८॥९॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अशृंगाइत्यखुराइत्यस्याप्युपलक्षणं गावोवैसत्रमासतशफान्शृंगाणिसिषासंत्यस्तासांशमेमासिशफाःशृंगाण्यजायंतेतिश्रुतेः ॥ १३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उद्धूतपुलिनाः अंकुरिततीराः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नगाः दक्षाः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नाममात्रं जपेदिति संबंधः युगंधराः सत्यादियुगंधारयंतिताः ॥ ३१ ॥
रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिखंडैर्हिरण्यमयैः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्भातितत्रजलाशयाः ॥ २१ ॥ महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभि
र्वहुपंकजैः ॥ २२ ॥ करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंदृतैः ॥ संतानकवनैः फुल्लैर्वक्षैश्च समलंकृताः ॥ २३ ॥ निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः ॥ उद्धूतपु
लिनास्तत्रजातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २४ ॥ सर्वरत्नमयैश्च त्रैरवगाढाद्भुमोत्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २५ ॥ सौवर्णागिरयस्तत्रमणिरत्नशि
लोच्चयाः ॥ सर्वरत्नमयैर्भातिशृंगैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २६ ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्रनगाः पत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगंधरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २७ ॥ रमंते पुण्य
कर्माणिस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ॥ सर्वकामसमृद्धार्थानिःशोकागतमन्यवः ॥ २८ ॥ विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ॥ मोदंते पुण्यकर्माणो विहरंतो यशस्वि
नः ॥ २९ ॥ उपक्रीडंति तान् राजन् शुभाश्चाप्सरसांगणाः ॥ एतान् लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ ३० ॥ येषामधिपतिः पूषामारुतो बलवान्वली ॥ ऐश्वर्ये
वरुणो राजानाममात्रं युगंधराः ॥ ३१ ॥ सुरूपांबहु रूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ॥ प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ३२ ॥ गाश्च शुश्रूषते यश्च समन्वेति
च सर्वशः ॥ तस्मै तुष्टाः प्रयच्छंति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ ३३ ॥ द्रुह्येन्न मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः ॥ अर्चयेत् सदा चैव नैर्मस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४ ॥ दांतः
प्रांतं मनानित्यं गवां व्युष्टितथाश्रुते ॥ त्र्यहमुष्णं पिवेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिवेत्पयः ॥ ३५ ॥ गवां मुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिवेत् ॥ त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुं भक्षो
भवेत्त्र्यहं ॥ ३६ ॥ येन देवाः पवित्रेण भुंजते लोकमुत्तमं ॥ यत्पवित्रं पवित्राणां तद्धृतं शिरसावहेत् ॥ ३७ ॥ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतं प्राशेद्धृतं
दद्याद्गवां पुष्टितथाश्रुते ॥ ३८ ॥ निर्हते श्वयवैर्गोभिर्मांसं प्रश्रितयावकः ॥ ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यते ॥ ३९ ॥ पराभवाच्च दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतं ॥
ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ४० ॥ गांश्च पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ॥ ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरैः स्वर्गमुपाश्रुते ॥ ४१ ॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा
गोमतीं मनसा जपेत् ॥ पूताभिरद्रिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४२ ॥ अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ॥ विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्माणि ॥
॥ ४३ ॥ अध्यापयेत् शिष्यान् वै गोमतीं यज्ञसंमितां ॥ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरं ॥ ४४ ॥

प्राजापत्यं प्रजापतिनोक्तं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जुहुयात् पूर्वोक्तगोमत्या ॥ ३८ ॥ निर्हते गोमयनिर्गतैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गोमतीं गोमत्या कृत्वा प्रकाशितमर्थं वरं लभते ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति अनु० पर्वणि नैलकंठीये भारतभावं दीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा ॥ पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वैनसंशयः ॥ ४५ ॥ एवमेतामहाभागायज्ञियाः सर्व
कामदाः ॥ रोहिण्यइति जानीहि नैताभ्यां विद्यते परं ॥ ४६ ॥ इत्युक्तः समहाते जाः शुक्रः पित्रामहात्मना ॥ पूजयामास गां नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४७ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मगोप्रदानिके एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच
मया गवां पुण्यं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतं ॥ एतदिच्छान्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ गोभिर्नृपेह सं
वादं श्रिया भरतसत्तम ॥ २ ॥ श्रीः कृत्वेह वपुः कांतं गोमध्ये पुं विवेश ह ॥ गावोऽथ विस्मितास्तस्यादृष्ट्वा रूपस्य संपदं ॥ ३ ॥ गाव ऊचुः कासि देविकुतो वा त्वं रूपे
णा प्रतिमा भुवि ॥ विस्मिताः स्ममहाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४ ॥ इच्छामत्वा वयं ज्ञातुं कात्वं क्व च गमिष्यसि ॥ तत्त्वेन वरवर्णाभिः सर्वमेतद्रवीहिनः ॥ ५ ॥ श्रीरु
वाच लोककांतास्मि भद्रं वः श्रीर्नामाहं परिश्रुता ॥ मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६ ॥ मया भिपन्ना देवाश्च मोदंते शाश्वतीः समाः ॥ इंद्रो विव
स्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ॥ ७ ॥ मया भिपन्नाः सिध्यंते ऋषयो देवतास्तथा ॥ यान्ना विशां न्यहं गावस्ते विनश्यंति सर्वशः ॥ ८ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च मया
जुष्टाः सुखान्विताः ॥ एवं प्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाः ॥ ९ ॥ इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ॥ आगत्य प्रार्थये युष्मा ऊर्ध्वी जुष्टा भवताथ वै ॥
॥ १० ॥ गाव ऊचुः अधुवाच पलाचत्वं सामान्या वहुभिः सह ॥ न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रंस्यसे ॥ ११ ॥ वपुष्मंत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वया दधै ॥
यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ १२ ॥ श्रीरुवाच किमेतद्दक्षमं गावो यन्मानेहा भिनंदय ॥ न मां संप्रति गृह्णीध्वं कस्माद्द्वे दुर्लभां सतीं ॥ १३ ॥ सत्यं
च लोकवा दोयं लोके चरति सुव्रताः ॥ स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ १४ ॥ महदुग्रंतपः कृत्वामां निपेवंति मानवाः ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचो रगरा
क्षसाः ॥ १५ ॥ प्रभाव एष वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ॥ नावमन्यात्यहं सौम्यास्त्रै लोके सचराचरे ॥ १६ ॥ गाव ऊचुः नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवाम
हे ॥ अधुवाच लचित्तासित तस्त्वां वर्जयामहे ॥ १७ ॥ बहुना च किमुक्तेन गम्यतां यत्र वां नृसि ॥ वपुष्मंत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वया नघे ॥ १८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ एकाहम् अंगेषु मध्ये कुत्सिते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे द्वाशीतित
 श्रीरुवाच अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः ॥ प्रत्याख्यानेन युष्माकं प्रसादः क्रियतां मम ॥ १९ ॥ महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागतां ॥ प
 रित्रायंतु मां नित्यं भजमाना मनिदितां ॥ २० ॥ माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शिवाः ॥ अप्येकांगेष्वधो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते ॥ २१ ॥ न वोस्ति कु
 त्सितं किंचिदंगेष्वालक्ष्यते न घाः ॥ पुण्याः पवित्राः सुभगाममादेशं प्रयच्छथ ॥ २२ ॥ वसेयं यत्र वो देहेतन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ एवमुक्तास्ततो गावः शुभाः करुण
 वत्सलाः ॥ संमंथ्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥ २३ ॥ अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ॥ शक्रन्मूत्रे निवसत्वं पुण्यमेतद्दिनः शुभे ॥ २४ ॥ श्री
 रुवाच दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मे नुग्रहात्मकः ॥ एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ॥ पश्यंती
 नांततस्तासां तत्रैवांतरधीयत ॥ २६ ॥ एवं गोशक्रतः पुत्रमाहात्म्यं तनुवर्णितं ॥ माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन
 पर्वणि अनुशास० दानधर्मे श्रीगोसंवादो नाम द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ये च ग्रांसं प्रयच्छन्ति द्रुतशिष्टाशिनश्च ये ॥
 तेषां सत्राण्यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १ ॥ ऋते दधिघृते नेहनयज्ञः संप्रवर्तते ॥ तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च कथ्यते ॥ २ ॥ दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्र
 शस्यते ॥ गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं त्येतदुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ॥ पयो दधिघृतं चासां सर्वपापप्रमोचनं ॥ ४ ॥ गावस्तेजः परंप्रो
 क्तं मिह लोके परत्र च ॥ नंगोभ्यः परमं किंचित्पवित्रं भस्तर्पण ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराभू
 ते पुदैत्ये पुशंक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७ ॥ अथर्षयः सगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥
 ॥ ८ ॥ पर्युपासंत कौतेय कदाचिद्वै पितामहं ॥ नारदः पर्वलश्चैव विश्वावसुर्हहाद्गुहूः ॥ ९ ॥ दिव्यताने पुगाग्रंतः पर्युपासंतं तं प्रभुं ॥ तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्य
 वनस्तदा ॥ १० ॥ आजहुर्कृतवश्चापि सुगंधीनि पृथक् पृथक् ॥ तस्मिन् देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ॥ ११ ॥ दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ॥ इंद्रः
 पप्रच्छ देवेश मभिवाद्य प्रणम्य च ॥ १२ ॥ देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह ॥ उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुं ॥ १३ ॥

मोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ ७३ ॥

ये चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वासवअकूटवाहिन्यःअमायाव्यवहरिण्यः २१ ॥ निवासार्थकृतंनिवासकृतम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

किंतपोब्रह्मचर्यंवागोभिःकृतमहेश्वर ॥ देवानामुपरिष्ठाद्यद्वसंत्यरजसःसुखं ॥ १४ ॥ ततःप्रोवाचब्रह्मानंशक्रंवलनिपूदनं ॥ अवज्ञातास्त्वयानित्यंगावोवल
निपूदन ॥ १५ ॥ तेनत्वमासांमाहात्म्यंनवेत्सि शृणुयत्प्रभो ॥ गवांप्रभावंपरमंमाहात्म्यंचसुरर्षभ ॥ १६ ॥ यज्ञांगंकथितागावोयज्ञएवचवासव ॥ एताभि
श्रविनायज्ञोनवर्ततेकथंचन ॥ १७ ॥ धारयंतिप्रजाश्चैवपयसाहविपातथा ॥ एतासांतनयाश्चापिकृपियोगमुपासते ॥ १८ ॥ जनयंतिचधान्यानिबीजानि
विविधानिच ॥ ततोयज्ञाःप्रवर्ततेहव्यंकव्यंचसर्वशः ॥ १९ ॥ पयोदधिघृतंचैवपुण्याश्चैताःसुराधिप ॥ वहंतिविविधानुभारानक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ २० ॥
मुनींश्चधारयंतीहप्रजाश्चैवापिकर्मणा ॥ वासवाकूटवाहिन्यःकर्मणासुरुतेनच ॥ २१ ॥ उपरिष्ठात्ततोस्माकंवसंत्येताःसदैवहि ॥ एवंचकारणंशक्रनिवासकृ
तमद्यवै ॥ २२ ॥ गवांदेवोपरिष्ठाद्विसमाख्यातंशतक्रतो ॥ एताहिवरदत्ताश्चवरदाश्चापिवासव ॥ २३ ॥ सुरभ्यःपुण्यकर्मिण्यःपावनाःशुभलक्षणाः ॥ यदर्थ
गांगताश्चैवसुरभ्यःसुरसत्तम ॥ २४ ॥ तच्चमेशृणुकात्स्न्येनवदतोवलसूदन ॥ पुरादेवयुगेतातदेवैद्रेपुमहात्मसु ॥ २५ ॥ त्रीँलोकाननुशासत्सुविष्णौगर्भंत्व
मागते ॥ अदित्यास्तप्यमानायास्तपोघोरंसुदुश्चरं ॥ २६ ॥ पुत्रार्थममरश्रेष्ठपादेनैकेननित्यदा ॥ तांतुहृष्ट्वामहादेवीतप्यमानांमहत्तपः ॥ २७ ॥ दक्षस्यदुहि
तादेवीसुरभीनामनामतः ॥ अतप्यततपोघोरंरुष्टाधर्मपरायणा ॥ २८ ॥ कैलासशिखरेरम्येदेवगंधर्वसेविते ॥ व्यतिष्ठदेकपादेनपरमंयोगमास्थिता ॥ २९ ॥
दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ संतप्तास्तपसातस्यादेवाःसर्षिमहोरगाः ॥ ३० ॥ तत्रगत्वामयासार्धपर्युपासंततांशुभां ॥ अथाहमब्रुवंतत्रदेवीतांतपसा
न्वितां ॥ ३१ ॥ किमर्थंतप्यसेदेवितपोघोरमनिदिते ॥ प्रीतस्तेहंमहाभागेतपसानेनशोभने ॥ ३२ ॥ वरयस्ववरंदेविदातास्मीतिपुरंदर ॥ ३३ ॥ सुरभ्युवाच
वरेणभगवन्मत्स्यंरुतंलोकपितामह ॥ एषएववरोमेद्यत्सीतोसिममानघ ॥ ३४ ॥ ब्रह्मोवाच तामेवंब्रुवतीदेवीसुरभिन्निदशेश्वर ॥ प्रत्यब्रुवंयदेवैद्रेत
न्निबोधशचीपते ॥ ३५ ॥ अलोभकाम्ययादेवितपसाचशुभानने ॥ प्रसन्नोहंवरंतस्मादमरत्वंददामिते ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

त्रयाणामुपरिष्ठान्ब्रह्मलोकेइत्यर्थः ततःपरस्यतपःफलस्याभावात् तत्रैवचगोलोकःश्रूयते तावांवास्तून्धुश्मसिगमध्वैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरीतितानिवां
युवयोरिन्द्राविष्णवोर्नरनारायणयोःप्रसादाद्वास्तूनिस्थानानिउश्मसिकामयामहे गमध्वैगंतुंयत्रयेषुस्थानेषुगावःभूरिशृंगाअत्यंतमानवत्यःअयासःगतवत्यःअत्रअस्मिन्गोलोकेअहएवत्यसिद्धंउरुगायस्यवि

त्रयाणामपिलोकानामुपरिष्ठान्निवत्स्यसि ॥ मत्प्रसादाच्चविख्यातोगोलोकःसंभविष्यति ॥३७॥ मानुषेषुचकुर्वाणाःप्रजाःकर्मशुभास्तव ॥ निवत्स्यंतिमहा
भागेसर्वाद्दुहितरश्वते ॥३८॥ मनसाचिंतिताभोगास्त्वयावैदिव्यमानुषाः ॥ यच्चसर्वेसुखंदेवितत्तेसंपत्स्यतेशुभे ॥३९॥ तस्यालोकाःसहस्राक्षसर्वकामसम
न्विताः ॥ नतत्रक्रमतेमृत्युर्नजरानचपावकः ॥४०॥ नदैवंनाशुभंकिंचिद्विद्यतेतत्रवासव ॥ तत्रदिव्यान्यरण्यानिदिव्यानिभवनानिच ॥४१॥ विमानानि
सुयुक्तानिकामगानिचवासव ॥ ब्रह्मचर्येणतपसासत्येनचदमेनच ॥४२॥ दानैश्चविविधैःपुण्यैस्तथातीर्थानुसेवनात् ॥ तपसामहताचैवसुरुतेनचकर्मणा ॥
॥४३॥ शक्यःसमासादयितुंगोलोकःपुष्करेक्ष्ण ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयाशक्रानुपृच्छते ॥४४॥ नतेपरिभवःकार्योगवामसुरसूदन ॥४५॥ भीष्मउ
वाच एतच्छ्रुत्वासहस्राक्षःपूजयामासनित्यदा ॥ गाश्वक्रेबहुमानंचतासुनित्यंयुधिष्ठिर ॥४६॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंपावनंचमहाद्युते ॥ प्रवित्रंपरमंचापि
गवांमाहात्म्यमुत्तमं ॥४७॥ कीर्तितंपुरुषव्याघ्रसर्वपापविमोचनं ॥ यद्ददं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यःसमाहितः ॥४८॥ ह्ययकव्येपुयज्ञेषुपितृकार्येषुचैवह ॥
सार्वकामिकमक्षय्यंपितृस्तस्योपतिष्ठते ॥४९॥ गोपुभक्तश्चलभतेयद्यदिच्छतिमानवः ॥ स्त्रियोपिभक्तायागोपुताश्चकाममवाप्नुयुः ॥५०॥ पुत्रार्थीलभते
पुत्रंकन्यार्थीतामवाप्नुयात् ॥ धनार्थीलभतेविंशंधर्मार्थीधर्ममाप्नुयात् ॥५१॥ विद्यार्थीचाप्नुयाद्विद्यांसुखार्थीप्राप्नुयात्सुखं ॥ नकिंचिदुल्लभंचैवगवांभक्तस्य
भारत ॥५२॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेगोलोकवर्णनेत्यशीतितमोऽध्यायः ॥८३॥ ॥४३॥ ॥४४॥
युधिष्ठिरउवाच उक्तंपितामहेनेदंगवांदानमनुत्तमं ॥ विशेषेणनरेन्द्राणामिहधर्ममवेक्षतां ॥१॥ राज्यंहिसततंदुःखंदुर्धरंचाकृतात्मभिः ॥ भूयिष्ठंचनरेन्द्रा
णांविद्यतेनशुभागतिः ॥२॥ पूयंतेतत्रनियतंप्रयच्छंतौवसुंधरां ॥ सर्वेचकथिताधर्मास्त्वयामेकुरुनंदन ॥३॥

णोःवृष्णःकामपूरकस्यपरमंपदंसर्वोत्कृष्टस्थानं

अवभातिअल्पमिवभातिभूरिअत्यंतं सर्वेभ्योलोकेभ्यउपरिगोलोकइतिसिद्धं अन्यथाचतुर्योमहर्लोकएवामोतिनचतस्यपरमपरत्वमस्तीतिमंत्रानुसाराद्ब्रह्मलोकएवगावःसंतीतिज्ञेयं ॥३६॥३७॥३८॥३९॥
॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥ इतिअनु०नै०भा०व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८३॥ ॥४३॥ उक्तमिति ॥१॥नशुभाअशुभा ॥२॥ पूयंतेशुत्थंति ॥३॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ॥ ऋषिणा नाचिके तेन पूर्वमेव निदर्शितं ॥ ४ ॥ वेदोपनिषदश्चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः ॥ सर्वक्रतुपुत्रोद्दिष्टं भूमिर्गावो यथा कांच
 नं ॥ ५ ॥ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णदक्षिणेति वै ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामहयथा तथं ॥ ६ ॥ किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकं ॥ किं दैवं किं फलं चैव
 कस्माच्च परमुच्यते ॥ ७ ॥ कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयंति मनीषिणः ॥ कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्वत्कर्मसु शस्यते ॥ ८ ॥ कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च कांचनं ॥
 परमं दक्षिणार्थं च तद्वत्प्राप्तं हि पितामह ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच शृणुराज न्न वहितो बहुकारणविस्तरं ॥ जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १० ॥ पितामहमहा
 तेजाः शान्तनुर्निधनंगतः ॥ तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गंगाद्वारं मुपागमं ॥ ११ ॥ तत्रागम्य पितुः पुत्रश्राद्धकर्म समारभं ॥ मातामजाङ्गवीचात्र साहाय्यमकरोत्तदा ॥
 १२ ॥ ततोऽग्नतस्ततः सिद्धानुपवेश्य बहुवृषीन् ॥ ताय प्रदानात्प्रभृतिकार्याण्यहमथारभं ॥ १३ ॥ तत्समाप्य यथादिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ॥ दातुं निर्वपणं सम्य
 ग्यथा वदहमारभं ॥ १४ ॥ ततस्तदर्थं विन्यासं भित्वा सुरुचिरांगदः ॥ प्रलंवाभरणो वा दुरुदतिष्ठद्दिशांपते ॥ १५ ॥ तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमं ॥ प्रतिग्र
 हीना साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञासंचित्य शास्त्रतः ॥ नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्तइति प्रभा ॥ १७ ॥ पिंडो देयोनरेणे ह ततो मतिरभून्म
 म ॥ साक्षान्नेहमनुप्यस्य पिंडं हि पितरः क्वचित् ॥ १८ ॥ गृह्णंति विहितं चेत्थं पिंडो देयः कुशोऽपि ॥ ततो हंत दनाहृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनं ॥ १९ ॥ शास्त्रप्रामाण्यसू
 ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नांते पितरस्तथा ॥ प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ॥ २० ॥ शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ततः सोऽतर्हि तो वाहुः पितुर्मम जनाधिप ॥ २१ ॥
 णमिह पार्थिव ॥ २२ ॥ आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च पिभिः सह ॥ साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवा य प्रजापतिः ॥ २३ ॥ प्रमाणमुपनीता वै स्थिताश्च न विचालि
 ताः ॥ तदिदं सम्यगारब्धं त्वया य भरतर्षभ ॥ २४ ॥ किंतु भूमेर्गवांचार्थं सुवर्णं दीयतामिति ॥ एवं वयं च धर्मज्ञ सर्वे चास्मत्पितामहाः ॥ २५ ॥ पाविता वै भविष्यं
 सुवर्णदाने करवं मतिं च भरतर्षभ ॥ इति हासमिमं चापि शृणुराज न्पुरातनं ॥ २६ ॥

॥३०॥३१॥३२॥३३॥ लघुतांनिष्पापतां ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ अजइति अजादीनामग्यादिरूपत्वात्तद्दानंतल्लोकप्रदम् असुरराक्षसपदाभ्याम
जामदग्न्यंप्रतिविभोधन्यमायुष्यमेवच ॥ जामदग्न्येनरामेणतीव्रोपान्वितेनवै ॥ ३० ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ ततो जित्वा महींकृत्स्नारा
मोराजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ आजहारकनुंवीरोब्रह्मक्षत्रेणपूजितं ॥ वाजिमेधंमहाराजसर्वकामसमन्वितं ॥ ३२ ॥ पावनं सर्वभूतानां तजोद्युतिविवर्धनं ॥ वि
पाप्माचसतेजस्वीतेनकृतुफलेनच ॥ ३३ ॥ नैवात्मनायलघुतांजामदग्न्योध्यगच्छत ॥ सतुकृतुवरेणैवामहात्मादक्षिणावता ॥ ३४ ॥ पप्रच्छागमसंपन्नानृषी
न्देवांश्चभार्गव ॥ पावनंयत्परंनृणामुग्रेकर्मणिर्वर्ततां ॥ ३५ ॥ तदुच्यतांमहाभागाइतिजातघृणावर्वात् ॥ इत्युक्तावेदशास्त्रज्ञास्तमृचुस्तेमहर्षयः ॥ ३६ ॥ राम
विप्राःसत्क्रियंतांवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ भूयश्चविप्रर्षिगणाःप्रष्टव्याःपावनंप्रति ॥ ३७ ॥ तेयन्त्रयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैवसमुदाचर ॥ ततोवसिष्ठदेवर्षिमगस्यम
थकाश्यपं ॥ ३८ ॥ तमेवार्थमहातेजाःपप्रच्छभृगुनंदनः ॥ जातामतिर्मेविप्रेन्द्राकथंपूयेयमित्युत ॥ ३९ ॥ केनवाकर्मयोगेनप्रदानेनेहकेनवा ॥ यदिबोनुग्रहकृता
बुद्धिर्माप्रतिसत्तमाः ॥ प्रब्रूतपावनंकिमेभवेदितितपोधनाः ॥ ४० ॥ ऋषय ऊचुः गाश्रभूमिचवित्तंचदत्त्वेहभृगुनंदन ॥ पापकृत्यतेमर्त्यइतिभार्गव
शुश्रुम ॥ ४१ ॥ अन्यदानंतुविप्रर्षेश्रूयतांपावनंमहत् ॥ दिव्यमत्यद्गुताकारमपत्यंजातवेदसः ॥ ४२ ॥ दध्वालोकान्पुरावीथीत्संभृतमिहशुश्रुम ॥ सुवर्णमिति
विख्यातंतददत्सिद्धिमेप्यसि ॥ ४३ ॥ ततोब्रवीद्वसिष्ठस्तंभगवान्संशितव्रतः ॥ शृणुसमयथात्पन्नंसुवर्णमनलप्रभं ॥ ४४ ॥ फलंदास्यतितेयत्तुदानेपरमिहो
च्यते ॥ सुवर्णयच्चयस्माच्चयथाचगुणवत्तमं ॥ ४५ ॥ त्वन्निबोधमहाबाहोसर्वनिगदतोममं ॥ अग्नीषोमात्मकमिदंसुवर्णविद्धिनिश्चये ॥ ४६ ॥ अजोभिर्वरु
णोमेपःसूर्योश्चइतिदर्शनं ॥ कुंजराश्चमृगानागामहिषाश्चासुराइति ॥ ४७ ॥ कुकुटाश्चवराहाश्चराक्षसाभृगुनंदन ॥ इडागावःपयःसोमोभूमिरित्येवचस्मृ
तिः ॥ ४८ ॥ जगत्सर्वंचनिर्मथ्यतेजोराशिःसमुत्थितः ॥ सुवर्णमेभ्योविप्रर्षेरत्नंपरममुत्तमं ॥ ४९ ॥ एतस्मात्कारणाद्देवागंधर्वोरगराक्षसाः ॥ मनुष्याश्चपि
शाचाश्चप्रयताधारयंतितत् ॥ ५० ॥ मुकुटैरंगद्युतैरलंकारैःपृथग्विधैः ॥ सुवर्णविकृतैस्तत्रविराजंतैर्भृगूत्तम ॥ ५१ ॥ तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यःपवित्रंपरमं
स्मृतं ॥ भूमेर्गोभ्योथरत्नेभ्यस्तद्विद्धिमनुजर्षभ ॥ ५२ ॥ पृथिवींगाश्चदत्त्वेहयच्चान्यदपि किंचन ॥ विशिष्यतेसुवर्णस्यदानंपरमकंविभो ॥ ५३ ॥

पितल्लोकः ॥ ४७ ॥ वराहश्चनिर्कृतिः अस्यदानंअल्पफलं इडादयोभूमिरूपाइतितद्दानंमहाफलं इडेतिइडावान्यज्ञः ॥ ४८ ॥ जगदिति सुवर्णदानंब्रह्मांडदाननुत्त्यमितिभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 अक्षयंपावनंचैवसुवर्णममरद्युते ॥ प्रयच्छद्विजमुख्येभ्यःपावनंत्येतदुत्तमं ॥ ५४ ॥ सुवर्णमेवसर्वासुदक्षिणासुविधीयते ॥ सुवर्णयेप्रयच्छंतिसर्वदास्तेभ
 वंत्युत ॥ ५५ ॥ देवतास्तेप्रयच्छंतियेसुवर्णददत्यथ ॥ अग्निर्हिदेवताःसर्वासुवर्णंचतदात्मकं ॥ ५६ ॥ तस्मात्सुवर्णददतादत्ताःसर्वाःस्मदेवताः ॥ भवंतिपुरुष
 व्याघ्ननत्यतःपरमंविदुः ॥ ५७ ॥ भूयएवचमाहात्म्यंसुवर्णस्यनिबोधमे ॥ गदतोममविप्रर्पेसर्वशस्त्रभृतांवर ॥ ५८ ॥ मयाश्रुतमिदंपूर्वपुराणेभृगुनंदन ॥ प्रजा
 पतेःकथयतोयथान्यायंतुतस्यवै ॥ ५९ ॥ शूलपाणेभगवतोरुद्रस्यचमहात्मनः ॥ गिरौहिमवतिश्रेष्ठेतदाभृगुकुलोद्दह ॥ ६० ॥ देव्याविवाहेनिवृत्तेरुद्राण्याभृ
 गुनंदन ॥ समागमेभगवतोदेव्यासहमहात्मनः ॥ ६१ ॥ ततःसर्वेसमुद्दिग्नादेवारुद्रमुपागमन् ॥ तमहादेवमासीनंदेवींचवरदामुमां ॥ ६२ ॥ प्रसाद्यशिरसास
 र्वेरुद्रमूचुर्भृगूद्दह ॥ अयंसमागमोदेवोदेव्यासहतवानघ ॥ ६३ ॥ तपस्विनस्तपस्विन्यातजस्त्रिन्यातितेजसः ॥ अमोघतेजास्त्वंदेवदेवींचयमुमानथा ॥ ६४ ॥ अप
 त्यंयुंवयोर्देववलवद्भविताविभो ॥ तन्नूनंत्रिपुल्लोकेपुनकिंचिच्छेपयिष्यति ॥ ६५ ॥ तदेभ्यःप्रणतेभ्यस्त्वंदेवेभ्यःपृथुलोचन ॥ वरंप्रयच्छलोकेशत्रैलोक्यहितका
 म्यया ॥ ६६ ॥ अपत्यार्थनिगृण्हीष्वतेजःपरमकंविभो ॥ त्रैलोक्यंसारौहियुवांलोकंसंतापयिष्यथ ॥ ६७ ॥ तदपत्यंहियुंवयोर्देवानभिभवेध्रुवं ॥ नहितेपृथिवीदे
 वीनचद्यौर्नदिवंविभो ॥ ६८ ॥ नेदंधारयितुंशक्ताःसमस्ताइतिमेमतिः ॥ तेजःप्रभावनिर्दग्धंतस्मात्सर्वमिदंजगत् ॥ ६९ ॥ तस्मात्प्रसादंभगवन्कर्तुमर्हसिनःप्र
 भो ॥ नदेव्यांसंभवेत्पुत्रोभवतःसुरसत्तम ॥ धैर्यादिवनिगृण्हीष्वतेजोज्वलितमुत्तमं ॥ ७० ॥ इवितेपांकथयतांभगवान्वृषभध्वजः ॥ एवमस्त्वितिदेवांस्तान्विप्रर्पे
 प्रत्यभापत ॥ ७१ ॥ इत्युक्त्वाचोर्ध्वमनयद्रेतोवृषभवाहनः ॥ ऊर्ध्वरेताःसमभवत्ततःप्रभृतिचापिसः ॥ ७२ ॥ रुद्राणीतिवतःक्रुद्धाप्रजोच्छेदेतदारुते ॥ देवान
 थाव्रवीत्तत्रस्त्रीभावात्परुषंवचः ॥ ७३ ॥ यस्मादपत्यकामोवैभर्तामेविनिवर्तितः ॥ तस्मात्सर्वसुरायूयमनपत्याभविष्यथ ॥ ७४ ॥ प्रजाच्छेदोममकृतोय
 स्माद्युष्माभिरघवै ॥ तस्मात्प्रजावःखगमाःसर्वेषांनभविष्यति ॥ ७५ ॥ पावकस्तुनतत्रासीच्छापकालेभृगूद्दह ॥ देवादेव्यास्तथाशापादनपत्यास्ततोभवन्
 ॥ ७६ ॥ रुद्रस्तुतेजोप्रतिमंधारयामासवैतदा ॥ प्रस्कन्नंतुततस्तस्मात्किंचित्तत्रापतद्भुवि ॥ ७७ ॥ उत्पपाततदावन्हौववृधेचाद्भुतोपमं ॥ तेजस्तेजसिसंयुक्तमा
 त्मयोनित्वमागतं ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ असुरस्तारकोनामतेनसंतापिताभृशं ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठेऽथ भारतभावादीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ ७ ॥ असुर इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

आदित्यावसवोरुद्रामरुतोऽथाश्विनावपि ॥ साध्याश्च सर्वे सं त्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ८० ॥ स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ॥ ऋषीणां चाश्रमा
श्चैव बभूवुरसुरैर्हताः ॥ ८१ ॥ ते दीनमनसः सर्वे देवतां कृपयश्च ये ॥ प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं विभुं ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० अनुशासनिके
पर्वणि दानधर्मे सुवर्णोत्पत्तिर्नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ देवा ऊचुः असुरस्तारकां नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ॥ सु
रानृषींश्च क्लिप्नातिवधस्तस्य विधीयतां ॥ १ ॥ तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ॥ परित्रायस्व नो देव न त्वन्या गतिरस्ति नः ॥ २ ॥ ब्रह्मा वाच समो
हं सर्वभूतानां धर्मनेहरोचये ॥ हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणवाधिता ॥ ३ ॥ वेदाधर्माश्च नोच्छेदं गच्छेद्युः सुरसत्तमाः ॥ विहितं पूर्वमेवात्र मया वैव्येतुवोज्वरः ॥
॥ ४ ॥ देवा ऊचुः वरदानाद्भगवतो दैतेयो वलगर्वितः ॥ देवैर्न शक्यते हंतुं सकथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ५ ॥ सहिनैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसां ॥ वध्यः स्यामि
ति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ६ ॥ देवाश्च शमारुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुराकृते ॥ न भविष्यति वोपत्यमिति सर्वे जगत्पते ॥ ७ ॥ ब्रह्मा वाच हुताशनो न तत्रा
सीच्छापकाले सुरोत्तमाः ॥ स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशद्विपां ॥ ८ ॥ तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ॥ मानुषानथ गंधर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ९ ॥
अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ॥ यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १० ॥ सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ॥ रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ
निपतितं च यत् ॥ ११ ॥ तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिषि पावकं ॥ वधार्थं देवशत्रूणां गंगायां जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स तु नावापतं शापं नष्टः सद्भुतभुक्तदा ॥ तस्मा
द्वाभयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ १३ ॥ अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाघनियुज्यतां ॥ तारकस्य वधापायः कथितो वै मया नघाः ॥ १४ ॥ न हिते जस्विनां शापा
स्तेजः सुप्रभवन्ति वै ॥ बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै ॥ १५ ॥ हन्यादवध्यान्वरदानपिचैव तपस्विनः ॥ संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमो भवत् ॥
॥ १६ ॥ जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ॥ लच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ नष्टः अदर्शनगतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु सर्वे मुरा इत्युद्दिश्य देव्याः शापात्कथं बद्धो न शापः स तत्र नासीदिति चेत्तेन किमित्यत आह नहीति वद्वेस्तेजस्वित्वान्नशापो दृश्यते इति भावः ॥ १५ ॥
कामः काम्यमानो बद्धिः संकल्पः अपत्यविषयस्तदर्थं अभिरुचिः सर्वतोरोचमानो भवत् अस्तु ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नष्टं अदर्शनं गतं आत्मनि जले जलस्य तेजो जन्यत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरसानिति रसनेन्द्रियहीनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥
 अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजो राशिर्दुताशनः ॥ सर्वो मनो गतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ १८ ॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवामहात्मनः ॥ जग्मुः संमिद्धमंकल्पाः पर्ये
 षंतो विभावसुम् ॥ १९ ॥ ततश्चैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त मुरैः सह ॥ कांक्षन्तो दर्शनं वक्त्रेः सर्वे तद्वतमानसाः ॥ २० ॥ परं न तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥
 लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तम ॥ २१ ॥ नष्टमात्मनि संलीनं नाभिजग्मुर्दुताशनं ॥ ततः संजातसंघासानग्निदर्शनलालसान् ॥ २२ ॥ जले चरः क्लान्तम
 नास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ॥ उवाच देवान्मंडूको रसातलतलोत्थितः ॥ २३ ॥ रसातलतले देवावसत्यग्निरिति प्रभो ॥ संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहं ॥ २४ ॥
 स संसृज्यते जलो देवा भगवान्हव्यवाहनः ॥ अपः संसृज्यते जो भिस्तेन संतापिता वयं ॥ २५ ॥ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ॥ तत्रैव मधिगच्छध्वं कार्यं
 वो यदि वह्निना ॥ २६ ॥ गम्यतां साधयिष्यामो वयं त्वग्निभयात्सुराः ॥ एतावदुक्तामंडुकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ २७ ॥ दुताशनस्तु बुधे मंडुकस्य च पैशुनं ॥
 शशाप स तमासाद्य नरसान्वेत्स्यसीति वै ॥ २८ ॥ तवै संयुज्य शपेन मंडुकं त्वरितो ययौ ॥ अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ २९ ॥ देवास्त्वनुग्रहं चक्रु
 र्मंडूकानां भृगूत्तम ॥ यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ ३० ॥ देवा ऊचुः अग्निशापादजिह्वापिरसंज्ञानवहिष्कृताः ॥ सरस्वतीं बहुविधायूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३१ ॥ विलवासंगतां श्रैव निराहारानचेतसः ॥ गतासूनपि संशुष्कान् भूमिः संतारयिष्यति ॥ ३२ ॥ तमो घनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ ॥ इत्युक्त्वा
 तांस्ततो देवाः पुनरेवमहीमिमां ॥ ३३ ॥ परायुर्ज्वलनस्यार्थेन चाविंदन् दुताशनं ॥ अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ॥ ३४ ॥ अश्वत्थस्यो ग्निरित्येवमाह दे
 वान् भृगूद्वह ॥ शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३५ ॥ प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ इत्युक्त्वा निःसृतो श्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ॥ प्रवि
 वेश शर्मा गर्भमथ वह्निः सुपुष्पया ॥ ३६ ॥ अनुग्रहं तु नागानां यंचक्रुः शृणु तं प्रभो ॥ देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ देवा ऊचुः प्रतीप
 या जिह्वापि सर्वाहारं करिष्यथ ॥ वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यं जिताक्षरां ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमी
 गर्भमुपाविशत् ॥ ३९ ॥ शुक्रेन ख्यापितो विप्रतं देवाः समुपाद्रवन् ॥ शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ॥ ४० ॥

॥ ३० ॥ अजिह्वा अपीतिच्छेदः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ऊष्माऊष्माणं डाबुभाभ्यामितिमन्त्रतात्डापू अधिशयता अधिशयनेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

जिह्वाभावर्तयामासतस्यापिद्रुतभुक्तया ॥ दृष्ट्वातुज्वलनंदेवाःशुकमूचुर्दयान्विताः ॥ ४१ ॥ भवितानत्वमत्यंतंशुकत्वेनपृवागिति ॥ आरुतजिह्वस्यसतो
वाक्यंकांतंभविष्यति ॥ ४२ ॥ बालस्येवप्रवृद्धस्यकलमव्यक्तमद्भुतं ॥ इत्युक्त्वातंशमीगर्भेवन्हिमालक्ष्यदेवताः ॥ ४३ ॥ तदेवायतनंचक्रुःपुण्यंसर्वक्रियास्व
पि ॥ ततःप्रभृतिचाप्यग्निःशमीगर्भेपुटस्यते ॥ ४४ ॥ उत्पादनेतथोपायमभिजग्मुश्चमानवाः ॥ आपोरसातलेयास्तुसंस्पृष्टाश्चित्रभानुना ॥ ४५ ॥ ताःपर्वतप्र
स्रवणैरूष्मांमुंचतिभार्गव ॥ पावकेनाधिशयतासंतमास्तस्यतेजसा ॥ ४६ ॥ अथाग्निर्देवतादृष्ट्वावभूवव्यथितस्तदा ॥ किमागमनमित्येवंतानपृच्छतपावकः
॥ ४७ ॥ तमूचुर्विबुधाःसर्वेतेचैवपरमर्षयः ॥ त्वानियोक्ष्यामहेकार्येतद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कृतेचतस्मिन्भवितातवापिसुमहान्गुणः ॥ ४९ ॥ अग्निरुवाच
ब्रूतयद्भवतांकार्यकर्तास्मितदहंसुराः ॥ भवतांतुनियोज्योस्मिमावोत्रास्तुविचारणा ॥ ५० ॥ देवाऊचुः असुरस्तारकोनामब्रह्मणोवरदपितः ॥ अस्मा
न्प्रवाधतेवीर्याद्व्यस्तस्यविधीयतां ॥ ५१ ॥ इमान्देवगणांस्तातप्रजापतिगणांस्तथा ॥ कर्प्रींश्चापिमहाभागपरित्रायस्वपावक ॥ ५२ ॥ अपत्यंतजसायुक्तंप्रवी
रंजतयप्रभो ॥ यद्भयंनोसुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ॥ ५३ ॥ शतानांनोमहांदेव्यानान्यदस्तिपरायणं ॥ अन्यत्रभंवतोवीर्यतस्मात्रायस्वनःप्रभो ॥ ५४ ॥
इत्युक्तःसतथेत्युक्त्वाभगवान्हव्यवाहनः ॥ जगामाथदुराधर्षो गंगांभागीरथीं प्रति ॥ ५५ ॥ तयाचाप्यभवन्मिश्रोर्गर्भचास्यादधेतदा ॥ वरुधेसतदागर्भःकक्षेक
णगतिर्यथा ॥ ५६ ॥ तेजसातस्यदेवस्यगंगाविद्वलचेतवा ॥ संतापमगमतीव्रंसोढुंसानंशशाकह ॥ ५७ ॥ आहितेज्वलनेनाथगर्भेतेजःसमन्विते ॥ गंगा
यामसुरःकश्चिद्भैरवंनादमानदत् ॥ ५८ ॥ अबुद्धिपतितेनथनादेनविपुलेनसा ॥ वित्रस्तोद्धांतनयनागंगाविस्तृतलोचना ॥ ५९ ॥ विसंज्ञानाशकद्वर्भोवोदुमा
त्मानमेवच ॥ सातुतेजःपरीतांगीकंपयंतीवजान्हवी ॥ ६० ॥ उवाचज्वलनंविप्रतदागर्भवलोद्धुता ॥ तेनशक्तास्मिभगवंस्तेजसोस्यविधारणे ॥ ६१ ॥ विमूढा
स्मिरुतानेननमेस्वास्थ्यंयथापुरा ॥ विद्वलाचास्मिभगवंश्चेतेनष्टंचमेनघ ॥ ६२ ॥ धारणेनास्यशक्ताहंगर्भस्यतपतांवर ॥ उत्सक्ष्येहमिमंदुःखान्नतुकामात्क
थंचन ॥ ६३ ॥ नतेजसोस्तिस्पर्शोममदेवविभावसो ॥ आपदर्थेहिसंबंधःसुसूक्ष्मोपिमहाद्युते ॥ ६४ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अबुद्धिपतितेनअकस्माज्जातेन ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रुद्रस्य अग्रे स्तेजस्तेन प्रथर्षिता रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ कंदवानां कंदवपुष्पाणां ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
यदत्र गुणं संपन्नमितरद्वाद्दुनाशन ॥ त्वय्येव तदहं मन्ये धर्मा धर्मौ च केवलौ ॥ ६५ ॥ तामुवाच न तो वद्विधार्थतां धार्यतामिति ॥ गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलो
दयः ॥ ६६ ॥ शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ॥ न हिते किंचिदप्राप्य मन्यतो धारणादने ॥ ६७ ॥ सावद्विना वार्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा ॥ ममुन्समर्जतं गर्भं
मे रौगिरिव रतदा ॥ ६८ ॥ समर्था धारणे चापि रुद्र तेजः प्रथर्षिता ॥ नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुं मोजसा ॥ ६९ ॥ सा समुत्सृज्य नंदुःखा दीत वै श्वानरप्रभं ॥ द
र्शयामास चाग्निस्तं तदा गंगां भृगूदह ॥ ७० ॥ पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ कीदृश्वर्णोऽपि वा देविकीदृश्वरूपश्च दृश्यते ॥ तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्
वा हि मे ॥ ७१ ॥ गंगो वाच जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ॥ सुवर्णो विमलो दीनः पर्वतं चावभासयन् ॥ ७२ ॥ पद्मोत्पलविमिश्राणां द्वादनामि
वशीतलः ॥ गंधोऽस्य सकंदवानां तुल्यो वै तपतां वर ॥ ७३ ॥ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्ये वरश्चि मभिः ॥ यद्व्यं परिसंस्तृपं पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥ ७४ ॥ तत्सर्वकं
चर्नीभूतं समं ताप्यत्यदृश्यत ॥ पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रसवणानि च ॥ ७५ ॥ व्यादीपयं स्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ एवंप्रपन्नः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ॥
सूर्यवै श्वानरसमः कांत्या सोम इवापरः ॥ ७६ ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवांतरर्थायत ॥ पावकश्चापितेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौ केसां ॥ ७७ ॥ जगामेष्टं ततो देशं तदा
भार्गवनंदन ॥ एतैः कर्मगुणैर्लोकनामाग्नेः परिगीयते ॥ ७८ ॥ हिरण्यरेता इति वै क्रपिभिर्विबुधैस्तथा ॥ पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ७९ ॥ स तु गर्भो
महातेजा गांगेयः पावकोद्भवः ॥ दिव्यं शर्वणं प्राप्य वष्टधेद्भुतदर्शनः ॥ ८० ॥ ददृशुः कृत्तिकास्तं तु वालार्कसदृशद्युतिं ॥ पुत्रं वै ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥
॥ ८१ ॥ ततः सकांतिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ८२ ॥ एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ॥ तत्र जांबूनदं श्रेष्ठं
देवानामपि भूषणं ॥ ८३ ॥ ततः प्रभृतिचाप्येतं जातरूपमुदाहृतं ॥ रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथैव च ॥ ८४ ॥ पवित्रं च पवित्राणां मंगलानां च मंगलं ॥ यत्सुव
र्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ८५ ॥ पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तमाः ॥ अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८६ ॥ वसिष्ठ उवाच अपि
चेदं पुराराम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनं ॥ पिता महस्य यद्वत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८७ ॥

देवस्यमहतइतिरुद्रस्येत्यर्थः ॥८८॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ विस्पंदान्कणान् ताभिःपतिताभीरेतःकणिकाभिःसह पांसून्संगृह्य ॥ ९९ ॥ प्रादुर्भावं
श्वरमधातुः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ भूतग्रामंचनुर्विधंनत्तेजसस्तस्यत्रिगुणमयस्यरेतसःसंबंधीयस्तेजोशोरजोशस्तस्मात्तेजसंप्रवृत्तिप्रधानंजंगममभूत् ॥ २ ॥ तमसस्तमोशात्तामसंस्थावरं सत्वांशस्तूभयत्रा
नुगतउभयेपुसात्त्विकानांभावानांधर्महेतुत्वादीनांदर्शनात् सइति ससत्त्वगुणस्तेजसः प्रकाशरूपायाबुद्धेःस्वरूपमित्यर्थः बुद्धेस्तेजस्त्वंप्रकाशकत्वसाम्यान्मनोज्योतिरितिमंत्रलिगाच्च तस्यधीसत्त्वस्यचआकाशं

देवस्यमहतस्तातवारुणींविभ्रतस्तनुं ॥ ऐश्वर्येवारुणेरामरुद्रस्येशस्यवैप्रभो ॥८८॥ आजग्मुर्मुनयःसर्वेदेवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ यज्ञांगानिचसर्वाणिवपट्का
रश्चमूर्तिमान् ॥८९॥ मूर्तिमंतिचसामानियजूंषिचसहस्रशः ॥ ऋग्वेदश्चागमत्तत्रपदक्रमविभूषितः ॥ ९० ॥ लक्षणानिस्वरास्तोभानिरुक्तंसुरपंतक्यः ॥
ओंकारश्चावसन्नेत्रेनिग्रहप्रग्रहौतथा ॥ ९१ ॥ वेदाश्चसोपनिषदोविद्यासावित्र्यथापिच ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचदधारभगवान्शिवः ॥ ९२ ॥ संजुहावात्मनात्मा
नंस्वयमेवतदाप्रभो ॥ यज्ञंचशोभयामासबहुरूपंपिनाकधृत् ॥ ९३ ॥ द्यौर्नभःपृथिवीखंचतथाचैवैषभूपतिः ॥ सर्वविद्येश्वरःश्रीमानेषचापिविभावसुः ॥
॥ ९४ ॥ एषब्रह्माशिवोरुद्रोवरुणोग्निःप्रजापतिः ॥ कीर्त्यतेभगवान्देवःसर्वभूतपतिःशिवः ॥ ९५ ॥ तस्ययज्ञःपशुपतेस्तपःक्रतवएवच ॥ दीक्षादीमव्रतादेवी
दिशश्चसदिगीश्वराः ॥ ९६ ॥ देवपत्न्यश्चकन्याश्चदेवानांचैवमातरः ॥ आजग्मुःसंहितांस्तत्रतदाभृगुकुलोद्बहं ॥ ९७ ॥ यज्ञंपशुपतेःप्रीतावरुणस्यमहात्मनः ॥ स्व
यंभुवंस्तुतादृष्ट्वारेतःसमपतद्भुवि ॥ ९८ ॥ तस्यशुक्रस्यविस्पंदान्यांसून्संगृह्यभूमितः ॥ प्रांस्यत्पूपाकराभ्यांवैतस्मिन्नेवहुताशने ॥ ९९ ॥ ततस्तस्मिन्संप्रवृत्तेस
त्रेज्यलितपावके ॥ ब्रह्मणोजुद्धतस्तत्रप्रादुर्भावावभूवह ॥ १०० ॥ स्कन्धनात्रंचतच्छुक्रंभुवेणपरिगृह्यसः ॥ आज्यवन्मंत्रतश्चापिसोजुहोद्गुनंदन ॥ १०१ ॥
ततःसजनयामासभूतग्रामंचवीर्यवान् ॥ तस्यतत्तेजसस्तस्माज्जज्ञेलोकेपुनैजसं ॥ २ ॥ तमसस्तामसाभावाव्यापिसत्वंतथोभयं ॥ सगुणस्तेजसोनित्यस्त
स्यचाकाशमेवच ॥ ३ ॥ सर्वभूतेषुचतयासत्वंतेजस्तथोत्तमं ॥ शुक्रेद्रुतेग्नौतस्मिंस्तुप्रादुरासंख्यःप्रभो ॥ ४ ॥ पुरुषावपुपायुक्ताःस्वैःस्वैःप्रसवजैर्गुणैः ॥ भृ
गित्येवभृगुःपूर्वमंगारेभ्योंगिराभवत् ॥ ५ ॥ अंगारसंश्रयाच्चैवकविरित्यपरोऽभवत् ॥ सहज्वालाभिरुत्पन्नोभृगुस्तस्माद्भृगुःस्मृतः ॥ ६ ॥

आकाशादिकृत्स्नंविश्वंस्वरूपंतद्विलब्धसत्वात्मकंतदात्मनापरिणमतइतिभावः ॥ ३ ॥ तस्मात्सर्वेपुभूतेषुतमोमयेषुजडेषुशरीरेषुसत्वंप्रकाशःउत्तमंतेजःधर्मप्रवृत्तिश्चतत्सर्वतस्माद्वक्त्रौहुताव्यजापतिशुक्राज्जज्ञेरेइ
त्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रसवजैःकारणजैर्गुणैः तानेवाह भृगितिभृज्जतिपावयतीतिभृकूज्वाला साक्षाज्वालाइत्येवभृगुरितिनाम ॥ ५ ॥ अंगाराश्रिताअल्पज्वालानिधूमास्ताभ्यःकविरभूदित्यर्थः भृगितिव्याचष्टेसहेति ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ अत्रैवकुशोच्चये अत्रअत्रैवेतिसंबंधः व्यपोहेभ्यःसमूहेभ्यः ॥ ८ ॥ अश्रुतःअश्रुतकाशात् ॥ ९ ॥ स्रोतोभ्यःश्रोत्रादीन्द्रियेभ्यःबलात्वीर्यात् ॥ १० ॥ एतस्मादग्निजत्वात् ॥ ११ ॥ निर्यासादा

मरीचिभ्योमरीचिस्तुमरीचःकश्यपोत्यभूत् ॥ अंगारेभ्योगिरास्तातवालखिल्याःकुशोच्चयात् ॥ ७ ॥ अत्रैवात्रेतिचविभोजातमत्रिवदंत्यपि ॥ तथाभस्मव्य
पोहेभ्योवह्निर्गणसंमताः ॥ ८ ॥ वैखानसाःसनुत्यन्नास्तपःश्रुतगुणेष्ववः ॥ अश्रुतोस्यसमुत्पन्नावश्विनोरूपसंमतौ ॥ ९ ॥ शेषाःप्रजानांपतयःस्रोतोभ्यस्त
स्यजज्ञिरे ॥ ऋषयोरोमकूपेभ्यःस्वेदाच्छंदोवलात्मनः ॥ १० ॥ एतस्मात्कारणादादुरग्निःसर्वास्तुदेवताः ॥ ऋषयःश्रुतसंपन्नावेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ११ ॥
यानिदारूणिनिर्यासास्तेमासाःपक्षरांजिताः ॥ अहोरात्रामुहूर्ताश्वपित्तंज्योतिश्चदारूणं ॥ १२ ॥ रौद्रंलोहितमित्यादुर्लोहितात्कनकंस्मृतं ॥ तन्मैत्रभितिविज्ञे
यंभूमाच्चवसवःस्मृताः ॥ १३ ॥ अर्चिपोयाश्वतेरुद्रास्तथादित्यामहाप्रभृन् ॥ उद्दिष्टास्तेतथांगारायेधिष्ण्येषुदिविस्थिताः ॥ १४ ॥ आदिकर्ताचलोकस्यतत्परं
ह्यतःध्रुवं ॥ सर्वकामदमित्यादुस्तद्रहस्यमुवाचह ॥ १५ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवोवरुणःपवनात्मकः ॥ ममसत्रमिदंदिव्यमहंगृहपतिस्त्विह ॥ १६ ॥ त्रीणिपूर्वा
ण्यपत्यानिममतानिनसंशयः ॥ इतिजानीतखगमाममयज्ञफलंहितत् ॥ १७ ॥ अग्निरुवाच मदंगेभ्यःप्रसूत्रानिप्रदाश्रयकृतानिच ॥ ममैवतान्यप
त्यानिवरुणोत्यवशात्मकः ॥ १८ ॥ अथाब्रवील्लोकगुरुर्वह्नील्लोकपितामहः ॥ ममैवतान्यपत्यानिममशुक्रंहुतंहितत् ॥ १९ ॥ अहंकर्ताहिसत्रस्यहोताशुक्र
स्यचैवह ॥ यस्यवीजंफलंतस्यशुक्रंचेत्कारणंमतं ॥ २० ॥ ततोऽब्रुवन्देवगणाःपितामहमुपेत्यवै ॥ कृतांजलिपुटाःसर्वेशिरोभिरभिवंद्यच ॥ २१ ॥ वयंचभ
गवन्सर्वेजगच्चसंचराचरं ॥ तवैवप्रसवाःसर्वेतस्मादग्निर्विभावसुः ॥ २२ ॥ वरुणश्चेश्वरोदेवोलभतांकाममोप्सितं ॥ निसर्गाद्वह्निश्चापिवरुणोयादसांप
तिः ॥ २३ ॥ जग्राहवैभृगुंपूर्वमपत्यंसूर्यवर्चसं ॥ ईश्वरोंगिरसंचाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत् ॥ २४ ॥ पितामहस्त्वपत्यंवैकविंजग्राहतत्त्ववित् ॥ तदासवारुणःख्यातो
भृगुःप्रसवकर्मकृत् ॥ २५ ॥ आग्नेयस्त्वंगिराःश्रीमान्कविर्ब्राह्मोमहायशाः ॥ भार्गवांगिरसौलोकैलोकसंतानलक्षणौ ॥ २६ ॥ एतेहिप्रसवाःसर्वेप्रजानांपत
यस्त्रयः ॥ सर्वसंतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ २७ ॥ भृगोस्तुपुत्राःसमासन्सर्वेतुल्याभृगोर्गुणैः ॥ च्यवनोवज्रशीर्षश्चशुचिरौर्वस्तथैवच ॥ २८ ॥

रुगतालाक्षादयोऽक्षरसाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ दिविस्थिताःग्रहारादयःधिष्ण्येषुस्थानेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रीणिभृग्वंगिरःकविसंज्ञानि ॥ १७ ॥ अवशःआत्माचित्तंयस्यसोऽवशात्मकः भ्रांतइत्यर्थः
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कवेः पुत्रावारुणा इत्यनेन स्वीय भागोऽपि कविर्ब्रह्मणा वरुणाय समर्पित इत्युच्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नः अस्मान् संतरिष्यंति संतारयिष्यंति ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ विदुषः विद्वांसः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्षमयामस्वोत्कर्षार्थं अन्योन्याभिभवाय नयतामह इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ते अनेन क्षमावता आदिनिधने उत्पत्तिप्रलययोरंतराले ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देव

शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्तते ॥ भार्गवा वारुणाः सर्वे ये पावंशे भवानपि ॥ २९ ॥ अष्टौ चांगिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ॥ बृहस्पतिरुतथ्यश्च प
यस्यः शांतिरेव च ॥ ३० ॥ घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ॥ एते ष्ठीवङ्गिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठानिरामयाः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदा
हृताः ॥ अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ३२ ॥ कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ॥ भृगुश्च विरजाश्चैव काशीचोऽग्रश्च धर्मवित् ॥ ३३ ॥ अ
ष्टौ कविस्तु तात्येते सर्वमेभिर्जगत्ततं ॥ प्रजापतय एते हि प्रजा भागैरिह प्रजाः ॥ ३४ ॥ एवमंगिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ॥ भृगोश्च भृगुशार्दूलवंशजैः सततं ज
गत् ॥ ३५ ॥ वरुणश्चादितो विप्रजं ग्राह प्रभुरीश्वरः ॥ कवितात भृगुं चापितस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥ जग्राहांगिरसं देवः शिखी तस्माद्भुताशनः ॥ तस्मादां
गिरसा ज्ञेयाः सर्वे एव तदन्वयाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा पितामहः पूर्वदेवताभिः प्रसादितः ॥ इमे नः संतरिष्यंति प्रजाभिर्जगतीश्वराः ॥ ३८ ॥ सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चाति
तपस्विनः ॥ त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यंति सांप्रतं ॥ ३९ ॥ तथैव वंशकर्तारस्तं वते जा विवर्धनाः ॥ भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ॥ ४० ॥ देवपक्षत्रराः
सौम्याः प्राजापत्यामहर्षयः ॥ आप्नुवंति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४१ ॥ सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ॥ देवानां ब्राह्मणानां च त्वंहि कर्ता पितामह ॥ ४२ ॥
मार्गचमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ॥ अप्रत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ४३ ॥ तैत्वं नेनैव रूपेण प्रजनिष्यंति वै प्रजाः ॥ स्थापयिष्यंति चात्मानं युगा
दिनिधने तथा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः सतदा तैस्तु ब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथेत्येवा ब्रवीत्प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्यथागतं ॥ ४५ ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ॥ देवश्रेष्ठ
स्य लोकादौ वारुण्यं विभ्रतस्तनुं ॥ ४६ ॥ अग्निर्ब्रह्मापशुपतिः शर्वोरुद्रः प्रजापतिः ॥ अग्रेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ४७ ॥ अग्न्यभावे च कुरुते वङ्गिस्थाने
षुकांचनं ॥ जलान् अग्न्यः प्रमाणज्ञो वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४८ ॥ कुशस्तं वै जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र च स्थिते ॥ वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ॥ ४९ ॥

श्रेष्ठस्य रुद्रस्य ॥ ४६ ॥ धारणानिश्चयः ॥ ४७ ॥ वेदश्रुतिरिति अग्रावनुगते तं तं आहुतीं हि रण्यउत्तरां जुहुयादिति कल्पकारेण दर्शिता ॥ ४८ ॥ वल्मीकवपायां सान्नाय्यमिति दधिपयसोः सह होम उक्तः
ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तं बाष्पुकाष्ठेष्वित्येतानि श्रुतौ दृश्यंते ॥ ४९ ॥

* रंध्रे रंध्रं श्वभ्रं वपासुषिरित्यमरः

शकटोर्वीतुश्रुत्यंतरात्ज्ञेया परस्यतीर्थादेरेप्सु ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ राजराज्येनकुबेरत्वेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तेभ्योलोकेभ्योनचक्षरति ॥ ५९ ॥ अग्निश्रौतंस्मार्तंवा संजनयित्वाप्रातःप्रादुष्कृत्यउदयकालेदद्यात् ॥ ६० ॥ अग्निमिति अग्न्यादित्ययोःप्रादुर्भूतयोरंतरालेकालेसुवर्णदानं इष्टेनगुणेनभुविदिविप्रकाशमानेनरूपेणमयास्थेयमित्येवंरूपेणगुणेनअंतरालकाले

शकटोर्व्यापरम्पुब्राह्मणस्यकरेतथा ॥ हुतेप्रीतिकरीमृद्धिभगवांस्तत्रमन्यते ॥ ५० ॥ तस्मादग्निपराःसर्वदेवताइतिशुश्रुम ॥ ब्रह्मणोहिप्रभूतोऽग्निरग्नेरपि चकांचनं ॥ ५१ ॥ तस्माद्येवैप्रयच्छंतिसुवर्णधर्मदर्शिनः ॥ देवतास्तेप्रयच्छंतिसमस्ताइतिनःश्रुतं ॥ ५२ ॥ तस्यचातमसोलोकागच्छतःपरमांगतिं ॥ स्वर्लो केराजराज्येनसोभिषिच्येतभार्गव ॥ ५३ ॥ आदित्योदयसंप्राप्तेविधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ ददातिकांचनंयोवैदुःस्वप्नंप्रतिहंतिसः ॥ ५४ ॥ ददात्युदितमात्रेयस्तस्य पाप्माविधूयते ॥ मध्याह्नेददतोरुक्मंहंतिपापमनागतं ॥ ५५ ॥ ददातिपश्चिमांसंध्यायःसुवर्णयतव्रतः ॥ ब्रह्मवाध्वग्निसोमानांसालोक्यमुपयातिसः ॥ ५६ ॥ सैत्रेपुचैवल्लोकेषुप्रतिष्ठांविंदतेशुभां ॥ इहलोकेयशःप्राप्यशांतपाप्माचमोदते ॥ ५७ ॥ ततःसंपद्यतेन्येपुलोकेष्वप्रतिमःसदा ॥ अनावृतगतिश्चैवकामचारोभ वत्युत ॥ ५८ ॥ नचक्षरतितेभ्यश्चयशश्चैवाप्नुतेमहत् ॥ सुवर्णमक्षयंदत्वालोकांश्चाप्नोतिपुष्कलान् ॥ ५९ ॥ यस्तुसंजनयित्वाग्निमादित्योदयनंप्रति ॥ दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्यसर्वकामान्समश्रुते ॥ ६० ॥ अग्निमित्येवतत्प्रादुःप्रदानंचसुखावहं ॥ यथेष्टगुणसंवृत्तंप्रवर्तकमितिस्मृतं ॥ ६१ ॥ एपासुवर्णस्योत्पत्तिःकथिताते मयानघ ॥ कार्तिकेयस्यचविभोतद्विद्धिभृगुनंदन ॥ ६२ ॥ कार्तिकेयस्तुसंवृद्धोकालेनमहतातदा ॥ देवैःसेनापतित्वेनवृतःसैत्रैर्भृगूद्बह ॥ ६३ ॥ जघानतारकं चापिदैत्यमन्यांस्तथासुरान् ॥ त्रिदशैर्द्राज्ञयाब्रह्मलोकानांहितकाम्यया ॥ ६४ ॥ सुवर्णदानेचमयाकथितास्तेगुणाविभो ॥ तस्मात्सुवर्णविप्रेभ्यःप्रयच्छदद तांवर ॥ ६५ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसवसिष्ठेनजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ ददौसुवर्णविप्रेभ्योव्यमुच्यतचकिल्बिपात् ॥ ६६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंसुवर्ण स्यमहीपते ॥ प्रदानस्यफलंचैवजन्मचास्ययुधिष्ठिर ॥ १६७ ॥

नचगुणेनसंवृत्तंसमानंजातं एतच्चगुणज्ञानंप्रवर्तकं अग्निजत्वाद्विरण्यमग्निः इतिशब्दःप्रकारार्थः हिरण्यंपुरस्कृत्यसायमुद्धरेदितिसायमुद्धरणकालातिक्रमेसूर्यस्यहिरण्यपुरस्कारवचनाद्विरण्यमा दित्यत्वेनापिजानीयात् अतस्तयोरंतरालेसुवर्णददत्तादृशमेवफलंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एषेति यथाकार्तिकेयःसर्वदेवानामजेयंदैत्यंनिहतवान् एवंतत्सोदरंसुवर्णमपिसर्वेषांधर्माणामजय्यंदुरिंताशय तिलोकंचतादृशंजयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ १६७ ॥

॥ ६८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ उक्ता इति श्रुतिर्वेदः लक्षणं ज्ञापकं ये पाते श्रुतिलक्षणाः श्रुत्युक्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ॥ ददत्सुवर्णं नृपते किल्विपादि प्रमोक्ष्यसि ॥ १६८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे सुवर्णोत्पत्तिर्नाम पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच उक्ताः पितामहे नेह सुवर्णस्य विधानतः ॥ विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १ ॥ यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं ॥ सकथं तारकः प्राप्नोति धनं तद्वर्वाहिमे ॥ २ ॥ उक्तं स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ॥ कथं तस्याभवन्मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरु कुलोद्भव ॥ कारुर्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच विपन्नकृत्याराजेंद्र देवताः कृपयस्तथा ॥ कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५ ॥ न देवतानां काचिद्विषमार्था जातवेदसः ॥ एता हि शक्तास्तंगर्भसंधारयितुमांजसा ॥ ६ ॥ पण्णांतासांततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ॥ स्वेन तेजो विसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७ ॥ तास्तु पट्कृत्तिका गर्भपुपुर्जातवेदसः ॥ पट्सुवर्त्मसु तेजो ग्रेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८ ॥ ततस्तावर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ॥ तेजसाभिपरीतां ग्योन क्वचिच्छमं लेभिरे ॥ ९ ॥ ततस्तेजः परीतां ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ॥ समंगर्भसु पुविरे कृत्तिकास्तं न रर्पभ ॥ १० ॥ ततस्ते पट्पिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतं ॥ पृथिवी प्रतिजग्राह कर्तस्वरसमोपतः ॥ ११ ॥ सगर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्यावकप्रभः ॥ दिव्यं शरवणं प्राप्य वष्टये प्रियदर्शनः ॥ १२ ॥ ददृशुः कृत्तिकास्तं तु वालमर्कसमद्युतिम् ॥ जातस्नेहा च सौहार्दापुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ १३ ॥ अभवत्कार्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ स्कन्धत्वात्स्कंदतां प्राप्नोतु गुहावासद्रुहो भवत् ॥ १४ ॥ ततो देवास्त्रयस्त्रिंशदिशश्च सदिर्गाश्चराः ॥ रुद्राधांता च विष्णुश्च यमः पूषार्यमाभगः ॥ १५ ॥ अंशो मित्रश्च साध्यश्च वासवो वसवोऽश्विनौ ॥ आपो वायुर्नभश्चंद्रो नक्षत्राणि ग्रहारविः ॥ १६ ॥ पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ॥ आजग्मुस्ते द्रुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं ॥ १७ ॥ कृपयस्तु पुषुश्चैव गंधर्वाश्च जगुस्तथा ॥ पठाननं कुमारं तु द्विपट्कं द्विजप्रियं ॥ १८ ॥ पीनां सदा दशभुजं पावकादित्यवर्चसं ॥ शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ॥ १९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विपन्नकृत्यं ये पाते गंगया गर्भेत्यक्ते सति नष्टकार्याः ॥ ५ ॥ चोदयामासुरित्यत्र हेतुमाह नेति गर्भसंधारयितुमित्यपकृत्यते पूर्वार्धेऽपि ॥ ६ ॥ प्रीतस्ताभिर्गणैरुडीरूपेण तद्वेतः पीत्वा षोढा गर्भे धृतैः सतीति शेषः ॥ ७ ॥ वर्त्मसु गर्भगमनमार्गे पुयोनिष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवेभ्योऽप्येतैस्तानि ऋग्यजुः सामानि मूर्तिमंति देवार्पणानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पडशीतितमोऽध्यायः
 लेभिरेपरमं हर्षमे निरेचामुरंहतं ॥ ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाहरन् ॥ २० ॥ क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुःपक्षिगणाश्च ह ॥ सुपर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्र
 वह्निं ॥ २१ ॥ राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ ॥ कुक्कुटं चाग्निसंकाशं प्रददावरुणः स्वयं ॥ २२ ॥ चंद्रमाः प्रददौ मेघमादित्योरुचिरां प्रभां ॥ गवां माता च
 गादेवी ददौ शतसहस्रशः ॥ २३ ॥ छागमग्निर्गुणोपेतगिलापुष्पफलं बहु ॥ सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरं ॥ २४ ॥ वरुणो वारुणान् दिव्यान्स गजान् प्रददौ
 शुभान् ॥ सिंहान्सुरेंद्रो व्याघ्रांश्च द्विपानन्यांश्च पक्षिणः ॥ २५ ॥ श्वापदांश्च बहून्घोरांश्च उत्राणि त्रिविधानि च ॥ राक्षसांसुरसंघाश्च अनुजग्मुस्तमीश्वरं ॥ २६ ॥
 वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ॥ उपार्थैर्बहुभिर्हंतुं नाशकञ्चापितं विभुं ॥ २७ ॥ सैनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयं ॥ शशं सुविप्रकारं तं तस्मै तारकका
 रितं ॥ २८ ॥ स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ॥ जघानामोघयाशक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ २९ ॥ तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडतानि हतेऽसुरे ॥ सुरेंद्रः स्थापि
 तो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥ स सेनापतिरेवाथ वभौ स्कंदः प्रतापवान् ॥ ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥ ३१ ॥ हिरण्यमूर्तिर्भगवानेव एव च
 पावकिः ॥ सदा कुमारो देवानां सैनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात्सुवर्णमंगल्यं रत्नमक्षय्यनुत्तमं ॥ सहजं कार्तिकेयस्य वद्रे स्तेजः परमं ॥ ३३ ॥ एवं रामा
 यकौ रव्यवसिष्ठोऽकथयत्पुरा ॥ तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्वनराधिप ॥ ३४ ॥ रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ॥ त्रिविष्टपमहत्स्थानमवापा सुलभं न
 रैः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे तारकवधोपाख्यानं नाम पडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन् धर्माः प्रोक्तयथा त्वया ॥ तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच युधिष्ठिरेणैव मुक्तो
 भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्रमे ॥ २ ॥ भीष्म उवाच शृणुष्वावहितो राज उद्धाद्वकर्मविधिं शुभं ॥ धन्यं यशस्यं पुत्रीयं
 पितृयज्ञं परंतप ॥ ३ ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वो रगरक्षसां ॥ पिशाचकिन्नराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ४ ॥ पितृन्पूज्यादितः पश्चाद्देवतास्तर्पयन्ति वै ॥ तस्मा
 त्तान्सर्वयज्ञेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५ ॥

॥ ८६ ॥

॥ ७३ ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आदितः अमावास्यायां पश्चात्पतिपदि यद्वा खंडदर्शपूर्वार्धे इष्टिः पश्चात्पितृयज्ञः ॥ ५ ॥

अन्वाहार्यपश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवं तस्मात्प्रथमकल्पितः सामान्यविधिः अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यति तदहरपराह्णे पिंडपितृयज्ञं कुरुत इति विशेषविधिना बाध्यत इति अन्वाहार्यत्वमपि पितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तिथीनां अतिथीनां च गुणानुगुणं प्रवक्ष्यामि ॥ ७ ॥ ८ ॥ सुगृहे स्त्रियोभार्याः ॥ ९ ॥ स्त्रियः दुहितरः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुप्यं वस्त्रपात्रादि ॥ १४ ॥ १५ ॥ चतु

अन्वाहार्यमहाराजपितृणां श्राद्धमुच्यते ॥ तस्माद्विशेषविधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वहः सुप्रीयं ते कृते श्राद्धे पितामहाः ॥ प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तियातिथ्यगुणागुणान् ॥ ७ ॥ येष्वहः सुरुतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यते न घ ॥ तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ८ ॥ पितृनर्च्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्सुगृहे स्त्रियः ॥ अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बह्वुप्रजाः ॥ ९ ॥ स्त्रियो द्वितीयां जायंते तृतीयायां तु वाजिनः ॥ चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवंति बहवो गृहे ॥ १० ॥ पंचम्यां बहवः पुत्रा जायंते कुर्वतां नृप ॥ कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवंति द्युतिभागिनः ॥ ११ ॥ ऋषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ॥ अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ॥ विवर्धते तु दशमीं गावः श्राद्धान्विकुर्वतः ॥ १३ ॥ कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ॥ ब्रह्मवर्चस्वि नः पुत्रा जायंते तस्य वेदमनि ॥ १४ ॥ द्वादश्यामीह मानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ॥ रजतं बहु वित्तं च सुवर्णं च मनोरमं ॥ १५ ॥ ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन्छ्राद्धं त्रयोदशीं ॥ अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयंते नरा गृहे ॥ १६ ॥ युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्छ्राद्धं चतुर्दशीं ॥ अमावास्यां तु निर्वृत्तं सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ १७ ॥ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं ॥ श्राद्धकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्तान्तथेतराः ॥ १८ ॥ यथाचैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मश्राद्धकल्पे सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच किंस्विद्वत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ॥ किं हविश्चिररात्राय किमानं त्यायं कल्पते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ॥ तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैव युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तिलैर्ब्रीहियवैर्मपैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ॥ दत्तेन मासं प्रीयंते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३ ॥ वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ॥ सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४ ॥ दौमासौ तु भवेत्तृप्तिर्मर्त्यैः पितृगणस्य ह ॥ त्रीन्मासानां विकेनाद्भुश्वतुर्मासं शशेन ह ॥ ५ ॥

दर्शश्राद्धं नित्यवश्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ दशम्यादौ तिथिपट्टके ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ किंस्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ पृषतश्चित्रमृगस्तदीयं पार्षतं रुरुः कृष्णमृगस्तदीयं रौरवम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ वार्धाणसः वध्यास्यूतनासिको महोक्षः पक्षिविशेषोऽजविशेषश्चेत्यन्ये ॥ ९ ॥ पितृक्षये मृततिथौ कालशाकंचुका इति भाषया

आजेन मासान् प्रीर्यते पंचैव पितरो नृप ॥ वाराहेण तु पण्मासान् सप्त वै शाकुलेन तु ॥ ६ ॥ मासान् पौषार्पणेन रौरवेण नव प्रभो ॥ गवयस्या तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमा
सिकी ॥ ७ ॥ मांसेनेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ॥ गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिपासह ॥ वार्धाणसस्य
मांसेन तृप्तिर्द्वादश वापिकी ॥ ९ ॥ आनंत्याय भवेद्दत्तं खट्वमांसं पितृक्षये ॥ कालशाकंच लौहं चाप्यानंत्यं छाग उच्यते ॥ १० ॥ गाथाश्चाप्यत्र गांयंति पितृर्गाना
युधिष्ठिर ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुरामय्यभ्यभाषत ॥ ११ ॥ अपिनः स्वकुले जायाद्यो नोदद्यात्त्रयोदशीं ॥ मघासु सर्पिः संयुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२ ॥ आ
जेन वापिलौहेन मघास्वेव यतव्रतः ॥ हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितं ॥ १३ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्राय घेकोपि गयां व्रजेत् ॥ यत्रासौ प्रथितो लोकं पृथक्
करणो वटः ॥ १४ ॥ आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ॥ यत्किंचिन्मधुसंमिश्रं तदानंत्याय कल्पते ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
आनुशासनिके प० दानधर्मे श्राद्धकल्पेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शश
विंदवे ॥ तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत स तं नरः ॥ अग्नीनां धाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २ ॥ अपत्यका
मौरोहिण्यातिजस्कामो मृगोत्तमे ॥ क्रूरकर्माददच्छ्राद्धमाद्र्यामां मानवो भवेत् ॥ ३ ॥ धनकामो भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्छ्राद्धं पुनर्वसौ ॥ पुष्टिकामो यपुष्येण श्राद्धमाहेत
मानवः ॥ ४ ॥ आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं धीशन्पुत्रान्प्रजायते ॥ ज्ञानीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५ ॥ फल्गुनीपुददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धो भवेत् ॥
अपत्यभागुत्तरासुहस्तेन फलभा भवेत् ॥ ६ ॥ चित्रायां तु ददत् श्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ॥ स्वातियोगे पितृनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७ ॥ बहुपुत्रो विशाखा
सुपुत्रमीह भवेन्नरः ॥ अनुराधासुकुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८ ॥ आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ॥ नरः कुरुकुलश्रेष्ठः क्रद्धो दमपुरःसरः ॥ ९ ॥
मूलेत्वारोग्यमृच्छेत्तयशोपाढासु चोत्तमं ॥ उत्तरासु त्वपाढासु वीनशोकश्चरेन्महीं ॥ १० ॥

प्रसिद्धं तत्सदृशमेव तदन्यदित्यन्ये लौहं कांचन वक्षजं पुष्पादिशाकं छागोपि आनंत्यं तत्फलमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वीजितं पायसादिकं दद्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति अनु
शासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७३ ॥ यमस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ फलभाक् इष्टार्थभाक् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ वारुणेशतभिषजि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति अनुशासन ० नै ० भा ० एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ कीदृशेति ॥ १॥ २ ॥ देवताइति अभाग्यादेवतापूजनेषुश्रद्धांनकुर्वती
त्यर्थः विप्रान्पूजयति उपेत्य उपस्थाय देवेभ्यो देवान् उद्दिश्य सर्वेभ्यो विप्रेभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पंक्तिदूषाः काणादयः अपांक्तेयाः दुष्कर्माणि पंक्त्ययोग्याः ॥ ५ ॥ निराकृतिः अध्ययनादिशून्यः वार्धुपिको वृद्ध्यर्थं

श्राद्धं वभिजिता कुर्वन् भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ श्रवणे पुददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्स तद्गतिं ॥ ११ ॥ राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत्तनियतं नरः ॥ नक्षत्रे वारुणे कुर्व
न्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन् वहून्विंदत्यजाविकान् ॥ उत्तरासुप्रकुर्वाणो विंदते गाः सहस्रशः ॥ १३ ॥ बहुकुप्यरुतं वित्तं विंदते रेवतीं
श्रितः ॥ अश्विनीष्वश्वान्विंदेत् भरणीष्वायुरुत्तमं ॥ १४ ॥ इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशविंदुस्तथा करोत् ॥ अक्लेशेनाजयच्चापि महींसानुशशासह ॥ १५ ॥ इति
श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प ० दानधर्मे श्राद्धकल्पे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच
कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेत् श्राद्धं पितामह ॥ द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणान्नपरीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ॥
दैवकर्मणि पित्र्ये तु न्यायमाहुः परीक्षणं ॥ २ ॥ देवताः पूजयन्तीह देवेनैवेहेतुजसा ॥ उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दानपयेन्नरः ॥ ३ ॥ श्राद्धे त्वयमहाराज परीक्षेद्ब्राह्म
णान्बुधः ॥ कुलशीलवयोरूपैर्विद्यया भिजनेन च ॥ ४ ॥ तेषामन्ये पंक्तिदूषास्तथान्ये पंक्तिपावनाः ॥ अपांक्तेयास्तु ये राजन् कीर्तयिष्यामि तान् शृणु ॥ ५ ॥ कि
तवोभ्रूणहायक्ष्मापशुपादो निराकृतिः ॥ ग्रामप्रेयो वार्धुपिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६ ॥ अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी ॥ मामुद्रिको राजभृत्यस्तै
लिकः कूटकारकः ॥ ७ ॥ पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तस्तथास्तेनः शिल्पं यश्चापजीवति ॥ ८ ॥ पर्वकारश्च सूचीचमित्रध्रुकपारदारिकः ॥
अव्रतानामुपाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव च ॥ ९ ॥ श्वभिश्च यः परिक्रामे यः शुनादष्ट एव च ॥ परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दृश्वर्मा गुरुतल्पगः ॥ १० ॥ कुशीलवो देवलको
नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ईदृशौ ब्राह्मणौ भुक्तमपांक्त्यैर्युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ रक्षांसि गच्छन्ते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ श्राद्धं भुक्त्वा त्वयीचीनवृपलीतल्पगश्च यः ॥
॥ १२ ॥ पुरीषे तस्य ते मासं पितरस्तस्य शरते ॥ सोमं विक्रयिणे विष्ठाभिषजे पूयशोणितं ॥ १३

धनप्रयोक्ता ॥ ६ ॥ कुंडाशी भगभक्षः तैलिकस्तत्कर्मकृत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ पर्वकारः वेषान्तरधारी पर्वह्वीवं महायन्त्रप्रस्तावे लक्षणांतरे इति मेदिनी सूचीपिशुनः अव्रतानां शूद्राणां कांडपृष्ठः शस्त्राजीवी ॥ ९ ॥ श्वभिः परिक्रामेत्सृ
गयां कुर्वन् ॥ १० ॥ कुशीलवः कुशीफालः नेन कर्षणं लक्ष्यते कृषीवलः लवश्छेदनेन तु पजीवी काष्ठच्छेदनेनोपजीवी कुशीफाले इति मेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यैव पुरीषे तस्य पितरः शरतेन त्वन्यस्य पुरीषे ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ षष्टिशतं पुरुषानिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ असुरेन्द्राय बलये ॥ २० ॥ परिस्ते आद्यतदेशे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिणाचिकेतः त्रिणाचिकेताख्यमंत्रा
नष्टदेवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ॥ यत्तु वाणिजके दत्तं नेहनामुन्नतं द्रवेत् ॥ १४ ॥ भस्मनीव द्रुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगृतेषु च ॥
हव्यं कव्यं प्रयच्छंति ते पातस्येत्यनस्यति ॥ १५ ॥ ज्ञानपूर्वतु ये तेभ्यः प्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पुरीषं भुंजते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ॥ एतानि मान्विजानीयादपांक्ते
यान् द्विजाधमान् ॥ शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ १७ ॥ षष्टिकाणः शतं पट्टः श्वित्रीयावत्प्रपश्यति ॥ पत्न्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ १८ ॥
ग्रहेष्टितशिराभुंक्ते यदुंक्ते दक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यदुंक्ते सर्वविद्यात्तदासुरं ॥ १९ ॥ असूयता च यदत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितं ॥ सर्वतदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागम
कल्पयत् ॥ २० ॥ श्वानश्च पंक्तिदूपाश्च नावेक्षेरन् कथंचन ॥ तस्मात्परिस्ते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ २१ ॥ तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ॥ यातुया
नां पिशाचाश्च विप्रलुपंतितद्दिविः ॥ २२ ॥ अपांक्तो यावतः पांक्तान्भुंजानाननुपश्यति ॥ तावत्फलाद्भुंजति दातारंतस्य वालिशम् ॥ २३ ॥ इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञे
याः पंक्तिपावनाः ॥ ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान् द्विजान् ॥ २४ ॥ विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ॥ सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः ॥
॥ २५ ॥ पांक्तेयांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पंक्तिपावनाः ॥ त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडंगवित् ॥ २६ ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानश्छंदोगो ज्येष्ठसामगः ॥ माता
पित्रो र्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥ २७ ॥ ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीपुयः सदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पंक्तिपुनात्युत ॥ २८ ॥ अथर्वशिरसो ध्येता ब्रह्म
चारी यतव्रतः ॥ सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च सः ॥ २९ ॥ ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ॥ मखेषु च समंत्रेषु भवंत्यवभृथप्लुताः ॥ ३० ॥ अक्रोध
नात्यचपलाः स्नाता दाता जितेंद्रियाः ॥ सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमंत्रयेत् ॥ ३१ ॥ एतेषु दत्तमक्षय्यमेतैवै पंक्तिपावनाः ॥ इमे परे महाभागा विज्ञेयाः पंक्तिपा
वनाः ॥ ३२ ॥ यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥ ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयंति द्विजोत्तमान् ॥ ३३ ॥ ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणेरताः ॥ अधी
यते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ॥ ३४ ॥ अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रशः ॥ ३५ ॥

ध्येता पंचगार्हपत्यादय आवसथ्यांता अग्रयोयस्य त्रिसुपर्णचतुष्कपर्दायुवतिः सुपेशा इति बह्वचानां मंत्रत्रयं वा ब्रह्ममेतुमाभित्यादितैत्तिरीयप्रसिद्धं वा षडंगानि शिक्षादीनि ॥ २६ ॥ ब्रह्मदेय इति ब्रह्मवेदः पर
विद्यावातदेवदेयं ग्रेषांतिषामनुसंतानः परंपरायामुत्पन्नः स्वयंच ब्रह्मविदध्यापको वा ब्रह्मदेयानुसंतानः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अयं ऋत्विक्कादिगुणहीनोऽपि पंक्तिपावन एवेत्याह अनृत्विगिति ॥ ३८ ॥ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञात इति ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञेय एव सनत्त्वृत्विक्केनानुपाध्यायत्वेनोपेक्षणीयः यतः संपत्त्या दुष्कृतं हरति अननुज्ञात इति पाठे भिमानवशादननुज्ञातोऽपीति ज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मित्रमेव प्रधानं न योग्यत्वादिकं येषु तानि मित्रेष्वपि योग्यता चेत्तत्परित्यागे दोष एवेति भावः ॥ ४१ ॥ आद्वेन निमित्तेन संगतानि

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ यावदेते प्रपश्यंति पंक्त्यास्तावत्पुनस्तुत ॥ ३६ ॥ ततो हि पावनात्पंक्त्याः पंक्तिपावन उच्यते ॥ क्रोशादर्थतृतीयाच्च पावयेदे कएव हि ॥ ३७ ॥ ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ॥ ३८ ॥ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञातः पंक्त्या हरति दुष्कृतं ॥ अथ चेद्देव वित्सर्वैः पंक्तिदोषैर्विवर्जितः ॥ ३९ ॥ न च स्यात्पंतितो राजन्यं पंक्तिपावन एव सः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामंत्रये द्विजान् ॥ ४० ॥ स्वकर्मनिरतान न्यान्कुले जाता न्वद्भुश्रुतान् ॥ यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ॥ न प्रीणांति पितृन् देवान् स्वर्गं च न स गच्छति ॥ ४१ ॥ यश्च श्राद्धे कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति ॥ स वै मुक्तः पिप्पलं बंधनाद्वा स्वर्गा लोकाश्च वते श्राद्धमित्रः ॥ ४२ ॥ तस्मान्मित्रं श्राद्धं कृन्नाद्रियेत दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ॥ यन्मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्भव्यकव्ये ॥ ४३ ॥ यथोपरे वीजमुतं नरो हेन्न चावसा प्राप्नुयाद्बीजभागं ॥ एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणैर्न चेहना मुत्र फलं ददाति ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणोऽनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भंस्म निदूयते ॥ ४५ ॥ संभोजनीनामपि शाचदक्षिणाः स्रानैव देवान् न पितृनुपैति ॥ इहैव सा भ्राम्यति हीनपुण्याशालां तरे गौरिव न पृवत्सा ॥ ४६ ॥ यथा ग्नौ शांते घृतमाजुहोति तन्नैव देवान् न पितृनुपैति ॥ तथा दत्तं नर्तने गायने च यांचानृते दक्षिणां मादृ णोति ॥ ४७ ॥ उभौ हि न स्ति न भुनक्ति चैषा यांचानृते दक्षिणा दीयते वै ॥ आघातिनी गृहीतैषा पतंती ते पांप्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४८ ॥ ऋषीणां समये नित्यं ये चरंतियुधिष्ठिरा निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः ॥ ४९ ॥ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ॥ तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ५० ॥ कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ॥ तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न निंदंति हितेन राः ॥ ५१ ॥ ये तु निंदंति जल्पे पुनता उद्धाद्रेषु भोजयेत् ॥ ब्राह्मणानि दिताराजह्न्युस्त्रैपुरुषं कुलं ॥ ५२ ॥ वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ॥ दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५३ ॥

सर्वानि पिप्पलं बंधनाद्वा बंधनादिव कर्मफलोपनिबन्धनभूतात्स्वर्गाश्च वते तन्न गच्छतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना सा पिशाचदक्षिणा पिशाचदानतुल्या पिशाचाः स्वस्य भोजकाय भोजयंति तद्वत् ॥ ४६ ॥ यांचदक्षिणां अनृते अपात्रे आदृणोति प्रयच्छति आपृदिति सुपठं ॥ ४७ ॥ न भुनक्ति न पालयति आघातिनी हंत्री ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपेन वतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ केनेति भृग्वंगिरसके यदा भृगवो गिरसश्च वर्तते नान्ये ॥ १ ॥ आद्धानि आद्धानि कानि कर्माणि प्रियो वायुर्दिवा द्वेप्यस्ते पातुः श्राद्धमावपेत् ॥ यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदृत्तान्नरः ॥ एकस्तान्मंत्रवित्प्रोतः सर्वानर्हति भारत ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनु० दानधर्मश्राद्धकल्पेन वतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ॥ भृग्वंगिरसिके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १ ॥ कानि श्राद्धानि वज्यानि कानि मूलफलानि च ॥ धान्यजात्यश्च कावज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले सदात्मकं ॥ येन संकल्पितं चैव तन्मेशृणु जनाधिप ॥ ३ ॥ स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्यपरमर्षिः प्रतापवान् ॥ तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४ ॥ दत्तात्रेयस्य पुत्रो भून्निमिर्नामतपोधनः ॥ निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नामश्रियावृतः ॥ ५ ॥ पूर्णवर्षसहस्रांते सकृत्वा दुष्करंतपः ॥ कालधर्मपरीतात्मानि धनं समुपागतः ॥ ६ ॥ निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ संतापमगमत्तीव्रपुत्रशोकपरायणः ॥ ७ ॥ अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ॥ तमेव गणयन् शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८ ॥ तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः ॥ मनःसंहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तारगामिनी ॥ ९ ॥ ततः संचिंतयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ॥ यानितस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ १० ॥ उक्तानि यानि चान्नानि यानि चेषानितस्य ह ॥ तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ११ ॥ अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानां नाय्यपूजितान् ॥ दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमयाकरोत् ॥ १२ ॥ सप्तविप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ॥ ऋते चलवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ १३ ॥ दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ॥ पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुंजते ॥ १४ ॥ कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वैदर्भा विसप्रयतः शुचिः ॥ प्रददौ श्रीमतः पिंडान्नाम गोत्रमुदाहरन् ॥ १५ ॥ तत्कृत्वा समुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ॥ पश्चात्तापेन महता तप्यमानो भ्यर्चितयत् ॥ १६ ॥ अकृतं मुनिभिः पूर्वं किमयेदमनुष्ठितं ॥ कथं नुशापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७ ॥ ततः संचिंतयामास वंशकर्तारमात्मनः ॥ ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥ १८ ॥

वज्यानि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृत्वा उपकल्प्य उपहार्याणि मृष्टान्नकशिपूपबर्हणादीनि विरात्रे प्रभाते ॥ ८ ॥ विषये अत्यंतबंधकेशोके विषये मनःसंहृत्य शोकं त्यक्त्वेत्यर्थः तस्य बुद्धिर्विस्तारगामिनी आसीत् इति संबंधः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षिणावर्तिकाः प्रदक्षिणावर्तिताः बृसीः आसनानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तेप्रसिद्धाः पित्रादयः विमुच्यन्ते किल्बिषात् नरकादिरूपात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथात्रिस्तन्तथादृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्षितं ॥ भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९ ॥ निमेसंकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन ॥ माते भूद्रीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयं ॥ २० ॥ सोऽयं स्वयं भुवि हितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ॥ ऋते स्वयं भुवः कोन्यः श्राद्धेऽयं विधिमाहरेत् ॥ २१ ॥ अथास्यास्यामिते पुत्रश्राद्धेऽयं विधिमुत्तमं ॥ स्वयं भुवि हितं पुत्रतत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२ ॥ कृत्वा भौकरणं पूर्वं मंत्रपूर्वं तपोधन ॥ ततोऽग्रे यथ सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३ ॥ विश्वे देवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ॥ तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयं भुवा ॥ २४ ॥ स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्ये ह धारिणी ॥ वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५ ॥ उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ॥ ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्या विहते न घ ॥ २६ ॥ देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयं भुवा ॥ उष्णपाये महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥ २७ ॥ ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ॥ सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयं भुवा ॥ २८ ॥ विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनां ॥ २९ ॥ बलं धृतिर्विप्राप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ॥ पाणिर्क्षेमासमूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ३० ॥ विवस्वान्वीर्यवान् ह्यीमान् कीर्तिमान् कृतएव च ॥ जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तरो माभयंकरः ॥ ३१ ॥ अनुकर्माप्रतीतश्च प्रदाताऽप्यंशुमांस्तथा ॥ शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णीभूपतिस्तथा ॥ ३२ ॥ स्रजो वज्री वरीचैव विश्वे देवाः सनातनाः ॥ विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३३ ॥ सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुंडरीयकः ॥ उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३४ ॥ चमूहरः सुरेशश्च व्योमं रिशं करो भवः ॥ ईशः कर्तारुतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३५ ॥ गणितः पंचवीर्यश्च आदित्यो रश्मिर्वास्तथा ॥ सप्तकृत् सोमवर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥ ३६ ॥ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नत्ता चेश्वर एव च ॥ कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७ ॥ अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ॥ हिंगुद्रव्येषु शाकेषु पलांडुलशुनंतथा ॥ ३८ ॥ सौभांजनः कोविदारस्तथा गृज्जनकादयः ॥ कूश्मांडजा त्यलावुंच कृष्णलवणमेव च ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ पुलकाः असंपूर्णतंडुलयुक्तधान्यानि हिंगुद्रव्येषु शाकादिसंस्कारकद्रव्येषु पलांडुलशुनंच शाकेषु ॥ ३८ ॥ सौभांजनादीन् वर्जयति सौभांजनः शिपुः गृज्जनं विषदिग्धपशोर्मांसं इति मेदिनी कृष्णलवणं गंधविहं ॥ ३९ ॥

रुष्णाजाजीरुणजीरकं विडःविडलवणं शीतपाकीशाकविशेषः अंकुराद्यावंशकरीरादयः शृंगाटकंशिघाडाइतिप्रसिद्धं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुदर्शनंशाकविशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ग्राम्यवाराहमांसंचयच्चैवाप्रोक्षितंभवेत् ॥ रुष्णाजाजीविडश्चैवशीतपाकीतथैवच ॥ अंकुराद्यास्तथावर्ज्याइहशृंगाटकानिच ॥ ४० ॥ वर्जयेत्तुल्यवणंसर्वतथा
जंबूफलानिच ॥ अवक्षुतावरुदितंतथाश्राद्धेचवर्जयेत् ॥ ४१ ॥ निवापेहव्यकव्येवागर्हितंचसुदर्शनं ॥ पितरश्चहिदेवाश्चनाभिनंदंतितद्विः ॥ ४२ ॥ चांडाल
श्चपचौवर्ज्यानिवापेसमुपस्थिते ॥ कापायवासाःकुप्रीर्वापतितोब्रह्महापिवा ॥ ४३ ॥ संकीर्णयोनिर्विप्रश्चसंवंधीपतितश्चयः ॥ वर्जनीयाबुधैरेतेनिवापेसमु
पस्थिते ॥ ४४ ॥ इत्येवमुक्त्वाभगवान्स्ववंशंतमृपिंपुरा ॥ पितामहसभांदिव्यांजगामात्रिस्तपोधनः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु०आनुशासनिकेप
र्वणिदानधर्मेश्राद्धकल्पेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ भीष्मउवाच तथानिमौप्रवृत्तेतुसर्वएवमहर्षयः ॥ पितृयज्ञंतुकुर्वन्तिविधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १ ॥ ऋषयोधर्मनित्यास्तुरुत्वानिवपनान्युत ॥ तर्पणंचाप्यकुर्वन्तीर्थीभोभिर्यतव्रताः ॥ २ ॥ निवापेर्दीयमानैश्चचातुर्वर्ण्येनभारत ॥ तर्पिताःपित
रोदेवास्तत्रान्नंजरयन्तिवै ॥ ३ ॥ अजीर्णैस्त्वभिह्न्यन्तेतेदेवाःपितृभिःसह ॥ सोममेवाभ्यपद्यंततदात्यन्नाभिपीडिताः ॥ ४ ॥ चेऽब्रुवन्सोममासाद्यपितरोजीर्ण
पीडिताः ॥ निवापान्नेनपीड्यामःश्रेयो नोत्रविधीयतां ॥ ५ ॥ तान्सोमःप्रत्युवाचाथश्रेयश्चेदीप्सितंसुराः ॥ स्वयंभूसदनंयातसवःश्रेयोभिधास्यति ॥ ६ ॥ ते
सोमंवचनाद्देवाःपितृभिःसहभारत ॥ मेरुशृंगेसमासीनंपितामहमुपागमन् ॥ ७ ॥ पितरुचुः निवापान्नेनभगवन्भृशंपीड्यामहेवयं ॥ प्रसादंकुरुनोदे
वश्रेयो नःसंविधीयतां ॥ ८ ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वास्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ एपमेपार्श्वतोवह्निर्युष्मच्छ्रेयोभिधास्यति ॥ ९ ॥ अग्निरुवाच सहितास्तातभो
क्ष्यामोनिवापेसमुपस्थिते ॥ जरयिष्यथचाप्यन्नंमयासार्धनसंशयः ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वातुपितरस्ततस्तेविज्वराभवन् ॥ एतस्मात्कारणाच्चाग्नेःप्राक्तावदीयतेनृ
प ॥ ११ ॥ निवप्तेचाग्निपूर्ववैनिवापेपुरुषर्षभ ॥ नब्रह्मराक्षसास्तंवैनिवापंधर्षयंत्युत ॥ १२ ॥ रक्षांसिचापवर्तन्तेस्थितेदेवेहुताशने ॥ पूर्वपिंडंपितुर्दद्यात्ततोद
द्यात्पितामहे ॥ १३ ॥ प्रपितामहायचततएषश्राद्धविधिःस्मृतः ॥ ब्रूयात्श्राद्धेचसावित्रीपिंडेपिंडेसमाहितः ॥ १४ ॥

इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ एवंश्राद्धोत्पत्तिमुक्त्वातदंगभूतस्याग्नौकरणस्योत्पत्तिमाह तथेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निवप्तेदत्ते संप्रसारणाभावआर्षः औणादिकस्तन्त्रत्ययोवा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

व्यंगितानुटितानोपतिष्ठेत तयानिवापोनद्रष्टव्यइत्यर्थः तथा अन्यवंशजापिपाकार्थनसंयासा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कल्माषेति चित्रवर्णबलीवर्दपुच्छमाश्रित्यनदीतरतः सकाशात्तत्पुच्छेनतर्पणं पितरो भिलषन्ते युक्तेनशकटेन ॥ १८ ॥ मासार्धेअमावास्यायांरुष्णपक्षस्येत्युक्तेर्नात्रशुक्लादिमासोविवक्षितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनव तितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ द्विजातयइति दशाहादौव्रतोपेताब्राह्मणब्राह्मणकामाययजमानस्यार्थयदिभुंजतेतत्कथं स्वस्यव्रतलोपोवागरीयानूतब्राह्मणस्यकामभंगोवेतिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥

सोमायेतिचवक्तव्यंतथापितृमतेतिच ॥ रजस्वलाचयानारीव्यंगिताकर्णयोश्चया ॥ निवापेनोपतिष्ठेतसंग्राह्यानान्यवंशजा ॥ १५ ॥ जलंप्रतरमाणश्चकीर्तयेतपितामहान् ॥ नदीमासाद्यकुर्वीतपितृणांपिंडतर्पणं ॥ १६ ॥ पूर्वस्ववंशजानांतुक्त्वाद्भिस्तर्पणंपुनः ॥ सुहृत्संबन्धिवर्गाणांततोदद्याज्जलांजलिं ॥ १७ ॥ कल्माषगोयुगेनाथयुक्तेनतरतोजलं ॥ पितरोभिलषन्तेवैनावंचाप्यधिरोहिताः ॥ १८ ॥ सदानाविजलंतज्जाःप्रयच्छंतिसमाहिताः ॥ मासार्धेरुष्णपक्षस्यकुर्यान्निर्वपणानिवै ॥ १९ ॥ पुष्टिरायुस्तथावीर्यश्रीश्चैवपितृभक्तिः ॥ पितामहःपुलस्त्यश्चवसिष्ठःपुलहस्तथा ॥ २० ॥ अंगिराश्चक्रतुश्चैवकश्यपश्चमहानृषिः ॥ एतेकुरुकुलश्रेष्ठमहायोगेश्वराःस्मृताः ॥ २१ ॥ एतेचपितरोराजन्नेषश्चाद्द्विविधिःपरः ॥ प्रेतास्तुपिंडसंबन्धान्मुच्यन्तेतेनकर्मणा ॥ २२ ॥ इत्येषापुरुषश्रेष्ठश्चाद्दोषतिर्यथागमं ॥ व्याख्यातापूर्वनिर्दिष्टादानंवक्ष्याम्यतःपरं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप्रदानधर्मेश्चाद्द्विकल्पेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच द्विजातयोव्रतोपेताहविस्तेयदिभुंजते ॥ अन्नंब्राह्मणकामायकथमेतत्पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अवेदोक्तव्रताश्चैवभुंजानाःकामकारणे ॥ वेदोक्तेषुतुभुंजानाव्रतलुंभायुभिष्ठिर ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंतपइत्यादुरूपवासंपृथग्जनाः ॥ तपःस्यादेतदेवेहतपोन्यद्वापि किंभवेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच मासार्धमासोपवासाद्यत्तपोमन्यतेजनः ॥ आत्मतंत्रोपघातीयोनतपस्वीनधर्मवित् ॥ ४ ॥ त्यागस्यचापिसंपत्तिःशिष्यतैतपउत्तमं ॥ संदोषवासीचभवेद्भूषचारीतथैवच ॥ ५ ॥ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोवेदांश्चैवसदाजपेत् ॥ कुटुंबिकोधर्मकामःसदास्वप्नश्चमानवः ॥ ६ ॥ अमांसाशीसदाचस्यात्पवित्रंचसदापठेत् ॥ ऋतवादीसदाचस्यान्नियंतश्चसदाभवेत् ॥ ७ ॥

वेदोक्तंयागांगभूतंव्रतंतेनरहिताःकामकारणेइच्छयाहेतुनाभुंजानाःभोजनंकुर्वन्तुनाम येतुव्रतोपेताभुंजतेतेलुप्सव्रताभवन्ति तेषांव्रतलोपप्रायश्चित्तंव्रातपतीष्टिरूपंकर्तव्यंभवति इतरम्यालाभेव्रतवतोपिभुक्त्वा प्रायश्चित्तंकुर्वीरन्तुश्चाद्वलुंपेरन्तिभावाः ॥ २ ॥ तपस्विनःपात्रत्वमुक्तंव्रतपसोरूपंपृच्छति यदिदमिति ॥ ३ ॥ आत्मतंत्रशरीररूपंकुटुंबरूपंवातदुपघाती ॥ ४ ॥ त्यागस्येति दानंवैदजपश्चपरमंतपइति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५ ॥ अस्वमःस्वधर्मजागरूकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ यथोक्तभोजनद्वयव्यतिरेकेणमभ्येयोनभुंकेससदोपवासीत्याह अंतरेति ॥ १० ॥ ११ ॥ दृथायज्ञादिनिमित्तंविना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणवति
विघसाशीकथंचस्यात्सदाचैवातिथिप्रियः ॥ अमृताशीसदाचस्यात्पवित्रीचसदाभवेत् ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंसदोपवासीस्याद्ब्रह्मचारीचपार्थि
व ॥ विघसाशीकथंचस्यात्कथंचैवातिथिप्रियः ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच अंतरासायमाशंचप्रातराशंचयोनरः ॥ सदोपवासीभवतियोनभुंकेतरापुनः ॥
॥ १० ॥ भार्यागच्छन्ब्रह्मचारीऋतौभवतिचैवह ॥ ऋतवादीसदाचस्याद्दानशीलस्तुमानवः ॥ ११ ॥ अभक्षयनृथामांसममांसाशीभवत्युत ॥ दानंददत्प
वित्रीस्यादस्वप्नश्चदिवाऽस्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषुयोभुंकेभुक्तवत्सुनरःसदा ॥ अमृतंकेवलंभुंकेइतिविद्वियुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सुनाश्नातिब्राह्मणे
षुतुयोनरः ॥ अभोजनेनतेनास्यजितःस्वर्गोभवत्युत ॥ १४ ॥ देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चसंश्रितेभ्यस्तथैवच ॥ अवशिष्टानियोभुंकेतमाहुर्विघसाशिनं ॥ १५ ॥ तेषां
लोकात्यपर्यताःसदनेब्रह्मणःस्मृताः ॥ उपस्थितात्यप्सरसोगंधर्वैश्चजनाधिप ॥ १६ ॥ देवतातिथिभिःसार्धंपितृभिश्चोपभुंजते ॥ रमंतेपुत्रपौत्रेणतेषांगतिर
नुत्तमा ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छंतिदानानिविविधानिच ॥ दातृप्रतिगृहीत्रोर्वैकोविशेषःपितामह ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच सा
धूर्यःप्रतिगृणीयात्तथैवासाधुतोद्विजः ॥ गुणवत्यल्पदोषःस्यान्निर्गुणेतुनिमज्जति ॥ १९ ॥ अत्राप्युदाहरंतोममितिहासंपुरातनं ॥ दृषादर्भेश्चसंवादंसप्तर्षी
णांचभारत ॥ २० ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्चभरद्वाजोथगौतमः ॥ विश्वामित्रोजमदग्निःसाध्वीचैवाप्यरुंधती ॥ २१ ॥ सर्वेषामथतेषांतुगंडाभूत्कर्मकारिका ॥
शूद्रःपशुसखश्चैवभर्ताचास्यावभूवह ॥ २२ ॥ तेचसर्वेतपस्यंतःपुराचेरुर्महीमिमां ॥ समाधिनोपशिक्षंतोब्रह्मलोकंसनातनं ॥ २३ ॥ अथाभवदनावृष्टिर्मह
तीकुरुनंदन ॥ रुच्छ्राप्राणोभवद्यत्रलोकोयंवैक्षुधान्वितः ॥ २४ ॥ कस्मिंश्चिच्चपुरायज्ञेशैव्येनशिविसूनुना ॥ दक्षिणार्थेयत्रत्विग्भ्योदत्तःपुत्रःपुराकिल ॥ २५ ॥
अस्मिन्कालेयसोल्पायुर्दिष्टांतमगमत्यभुः ॥ तेतंक्षुधाभिसंतप्ताःपरिवार्योपतस्थिरे ॥ २६ ॥ याज्यात्मजमथोदृष्ट्वागतासुमृषिसत्तमाः ॥ अपचंततदास्थाल्यां
क्षुधार्ताःकिलभारत ॥ २७ ॥ निरन्नेमर्त्यलोकेस्मिन्नात्मानंतेपरीप्सवः ॥ रुच्छ्रामापेदिरेवृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ २८ ॥ अटमानोयतान्मार्गेपचमानान्म
हीपतिः ॥ राजाशैव्योदृषादर्भिःक्लिश्यमानान्ददर्शह ॥ २९ ॥

दातरिप्रतिगृहीतुरत्योदोषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गंडेतिनामतः ॥ २२ ॥ उपशिक्षंतःअर्जयंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दिष्टांतमरणं ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मानंशरीरंपरीप्सवःरक्षितुकामाः ॥ २८ ॥ २९ ॥

पुष्टिःपुष्टिहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणान्क्षेत्रं ब्राह्मणस्वरूपस्थानं देवतासमूहः यावतीर्वेदेवतास्ताः सर्वावेदविदिब्राह्मणेव संतीति श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अन्येनपथा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वृषादभिर्बुवांच प्रतिग्रहस्तारयतिपुष्टिर्वैप्रतिगृह्यतां ॥ मयियद्विद्यतेवित्तंतदृणुध्वंतपोधनाः ॥ ३० ॥ प्रियोहिमेब्राह्मणोयाच्यमानोदद्यामहंवोश्वतरीसह
सं ॥ एकैकशःसवृषाःसंप्रसूताःसर्वेषांवैशीघ्रगाःश्वेतरोमाः ॥ ३१ ॥ कुलंभराननदुहःशतंशतान्धुर्यान्श्वेतान्सर्वशोहंददामि ॥ पष्ठौहीनांपीवराणांचताव
दग्यागृष्ट्योधेनवःसुव्रताश्च ॥ ३२ ॥ वरान्ग्रामान्ब्रीहिरसंयवांश्चरत्तंचान्यदुर्लभंकिंददानि ॥ नास्मिन्नभक्ष्येभावमेवंकुरुध्वंपुष्ट्यर्थेवःकिंप्रयच्छाम्यहंवै ॥
॥ ३३ ॥ ऋषय ऊचुः राजन्प्रतिग्रहोराज्ञांमध्वास्वादोविषोपमः ॥ तज्ज्ञानमानःकस्मात्त्वंकुरुषेनःप्रलोभनं ॥ ३४ ॥ क्षेत्रंहिदैवतमिदंब्राह्मणान्समु
पाश्रितं ॥ अमलोत्थेषतपसाप्रीतःप्रीणातिदेवताः ॥ ३५ ॥ अङ्गापीहतपोजातुब्राह्मणस्योपजयते ॥ तद्वावइवनिर्दत्त्यात्मासोराजप्रतिग्रहः ॥ ३६ ॥ कुशलंस
हदानेनराजन्नस्तुसदातव ॥ अर्थिभ्योदीयतांसर्वमित्युक्त्वा न्येनतेययुः ॥ ३७ ॥ अपक्वमेवतन्मांसंभूतेषांमहात्मनां ॥ अथहित्वाययुःसर्वेवनमाहारकांसि
णः ॥ ३८ ॥ ततःप्रचोदिताराज्ञावनंगत्वास्यमंत्रिणः ॥ प्रचीयोदुंवरानिस्मदातुंवेपांप्रचक्रिरे ॥ ३९ ॥ उदुंवरान्यथान्यानिहेमगर्भाण्युपाहरन् ॥ भृत्यास्तेषां
ततस्तानिप्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ ४० ॥ गुरुणीतिविदित्वाथनग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ॥ नस्महेमंदविज्ञानानस्महेमंदबुद्धयः ॥ ४१ ॥ हैमानीमानिजानीमःप्रति
बुद्धाःस्मजागृम ॥ इहत्येतदुपादत्तंप्रेत्यस्यात्कटुकोदयं ॥ अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येहचंसुखेप्सुना ॥ ४२ ॥ वसिष्ठ उवाच शतेननिष्कगणितंसहस्रेणच
संमितं ॥ तथाब्रहुप्रतीच्छन्वैपापिष्ठांपततेगतिं ॥ ४३ ॥ कश्यप उवाच यत्पृथिव्यांब्रीहियवंहिरण्यंपशवस्त्रियः ॥ सर्वतन्नालमेकस्यतस्माद्विद्वाञ्छमंचरेत् ॥
॥ ४४ ॥ भरद्वाज उवाच उत्पन्नस्यरुरोःशृंगंवर्धमानस्यवर्धते ॥ प्रार्थनापुरुषस्येवतस्यमात्रानविद्यते ॥ ४५ ॥ गौतम उवाच नतल्लोकेद्रव्यमस्ति
यल्लोकंप्रतिपूरयेत् ॥ समुद्रकल्पःपुरुषो न कदाचनपूर्यते ॥ ४६ ॥ विश्वामित्र उवाच कामंकामयमानस्ययदाकामःसमृध्यते ॥ अथैनमपरःकामस्तृष्णा
विध्यतिबाणवत् ॥ ४७ ॥ जमदग्निरुवाच प्रतिग्रहेसंयमोवैतपोधारयतेध्रुवं ॥ तद्धनंब्राह्मणस्येहलुभ्यमानस्यविस्रवेत् ॥ ४८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ नस्महेनस्मःअस्तेरार्पस्तद्ध ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रतीच्छन्प्रतिगृह्णन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तस्यलाभसुखस्यमात्राद्व्यक्ता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कामस्तृष्णारूपः ॥ ४७ ॥ तद्धनंतपोधनम् ॥ ४८ ॥

पक्षसंमतः पाक्षिकत्वेन मतः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यदिति यत्नतो हेतोः वैधर्म्ये विधर्म एव वैधर्म्यः तस्मिँल्लोभादिदोषे सति परं उत्कृष्टं पदं नास्ति न लभ्यते तत्तदलोभाख्यमेव धनं ब्राह्मणाविदुः विनयः शिक्षातदर्थं शिक्षितुमिति

अरुंधत्युवाच धर्मार्थसंचयो यो वैद्रव्याणां पक्षसंमतः ॥ तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥ ४९ ॥ गंडोवाच उग्रादितो भयाद्यस्माद्विभ्यती मे म
मेश्वराः ॥ वलीयांसो दुर्बलवद्विभेम्यहमतः परं ॥ ५० ॥ पशुसख उवाच यद्वैधर्म्यं परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ॥ विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथा तथं ॥
॥ ५१ ॥ ऋषय ऊचुः कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य प्रजा इमाः ॥ फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति ॥ ५२ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्त्वा हे मगर्भाणि
हित्वा तानि फलानि वै ॥ ऋषयो जग्मु रन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥ ५३ ॥ मंत्रिण ऊचुः उपधिं शंकमाना स्ते हित्वा तानि फलानि वै ॥ ततो न्यनैव गच्छंति वि
दितं ते स्तु पार्थिव ॥ ५४ ॥ इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्दृष्टा दभिश्चुकोप ह ॥ तेषां वै प्रतिकर्तुं च सर्वेषां मगमद्गृहं ॥ ५५ ॥ स गत्वा हवनीये ग्रीतीं व्रतं नियममास्थितः ॥ जुहाव
संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ५६ ॥ तस्मादग्नेः समुत्तस्यौ कृत्या लोकभयं करी ॥ तस्यान्तां मृपादभिर्यातु धानीत्यथाकरोत् ॥ ५७ ॥ साकृत्या कालरात्री
वरुतां जलिरुपस्थिता ॥ वृषादभिर्नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५८ ॥ वृषादभिरुवाच ऋषीणां गच्छ समानां मयं धत्यास्तथैव च ॥ दासी भर्तुं श्वदा
स्याश्वमनसानां मधारय ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वानामानि चैव पांसर्वा नेतान् विनाशय ॥ विनष्टेषु तथा स्वैरंगच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ६० ॥ सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातु धानी स्व
रूपिणी ॥ जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ६१ ॥ भीष्म उवाच अथात्रिप्रमुखाराजन्वने तस्मिन् महर्षयः ॥ व्यचरन् भक्षयंतो वै मूलानि च फलानि
च ॥ ६२ ॥ अथापश्यन् सुपीनां सपाणिपादमुखोदरं ॥ परिव्रजंतं स्थूलांगं परिव्राजं शुनासह ॥ ६३ ॥ अरुंधती तु तं दृष्ट्वा सर्वांगोपचितं शुभं ॥ भवितारो भवंतो वै
नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ६४ ॥ वसिष्ठ उवाच नैतस्येह यथास्माकं मग्निहोत्रमनिर्दुतं ॥ सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६५ ॥ अत्रिरुवाच नैत
स्येह यथास्माकं क्षुधावीर्यं समाहृतं ॥ कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६६ ॥ विश्वामित्र उवाच नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्रवः ॥ अ
लसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६७ ॥ जमदग्निरुवाच नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिधनमेव च ॥ संचित्यं वार्षिकं चित्ते तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६८ ॥

यावत् ॥ ५१ ॥ उपधिश्छलम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नामार्थमेव धारय ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वानामानुरूपं तेषां सामर्थ्यं परीक्ष्य तान् विनाशय अन्यथा त्वामेव ते विनाशयिष्यंतीति भावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कार्यस्य कारणं नित्यकर्मलोप इति वसिष्ठस्य भावः ॥ ६५ ॥ क्षुद्रः खं अधीतनाशनं चेत्यत्रे ॥ ६६ ॥ शास्त्रप्रतिपादितो जरन् क्षीयमाणो धर्म इति विश्वामित्रस्य ॥ ६७ ॥ अन्नादिचित्तेति जमदग्नेः ॥ ६८ ॥

बहुकुटुंबितेति कश्यपस्य ॥ ६९ ॥ भार्यापवादः कृत्तिकास्वमिश्रापादिति भरद्वाजस्य ॥ ७० ॥ हीनवस्त्रत्वं गोतमस्य च मतं त्रिकौशेयं कुशारज्जुः तयानिर्वृत्तं कौशेयं पाटितसंधानं त्रीणिकौशेयानियस्मिन्

कश्यपवाच नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ॥ देहिदेहीति भिक्षंति तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ६९ ॥ भरद्वाज उवाच नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मवं
धोरचेतसः ॥ शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्छुना सह ॥ ७० ॥ गोतम उवाच नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं च रांकवं ॥ एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाञ्छु
ना सह ॥ ७१ ॥ भीष्म उवाच अथ दृष्ट्वा परिव्राट्सतान्महर्षीन् शुना सह ॥ अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ७२ ॥ परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रती
घातकारिकां ॥ अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठेत्सहैव ते ॥ ७३ ॥ एक निश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानिते ॥ आददानाः समुद्रुत्य मूलानि च फलानि च ॥ ७४ ॥ क
दाचिद्विचरन्त स्ते वृक्षैरविरलैर्वृतां ॥ शुचिवारिप्रसन्नोदाददृशुः पद्मिनीं शुभां ॥ ७५ ॥ बालादित्यवंपुः प्रस्यैः पुंस्करैरुपशोभितां ॥ वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथा
वृतां ॥ ७६ ॥ नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ॥ एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकृदमां ॥ ७७ ॥ वृषादभिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ॥ या तु धानीति
विख्याता पद्मिनीतामरक्षत ॥ ७८ ॥ पशुसखसहायास्तु विसार्थं ते महर्षयः ॥ पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षितां ॥ ७९ ॥ ततस्ते या तु धानीतां दृष्ट्वा विकृत
दर्शनां ॥ स्थितां कमलिनीं तारे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ ८० ॥ एका तिष्ठसिका च त्वंकस्यार्थे किं प्रयोजनं ॥ पद्मिनी तीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किंचि कीर्षसि ॥ ८१ ॥
या तु धान्युवाच यास्मिंसां स्म्यनुयोगां मे न कर्तव्यः कथंचन ॥ आरक्षिणीमां पद्मिन्यावित्तसर्वे तपोधनाः ॥ ८२ ॥ ऋपय ऊचुः सर्व एव क्षुधाताः स्मन
चान्यत्किंचिदंस्तिनः ॥ भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीयामविसान्युत ॥ ८३ ॥ या तु धान्युवाच संमयेन विसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ॥ एकैकोनां ममेप्रो
क्ता ततो गृह्णीतमाचिरं ॥ ८४ ॥ भीष्म उवाच विज्ञाय या तु धानीतां कृत्यामपि वधैषिणीम् ॥ अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८५ ॥

कुशीफाले कुशारज्जुरिति मेदिनी रांकवं कोर्मृगविशेषस्य चर्मतदपि त्रिवर्षीयं अतिजीर्णं ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ परिचर्यां करिष्यामि कुर्वित्यन्योन्यमुक्तेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एकरूप एव निश्चयः कार्यचयेषां ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपतीर्थमवतरणमार्गः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ नामार्थद्वारा सामर्थ्यं ज्ञात्वा अस्माकं वधैषिणीयमिति विज्ञायेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अरात्रिरिति यदिदं सर्वपाप्मनोऽत्रायततदिदं किंचित्तस्मादत्रयइति श्रुतौ प्राप्मनस्त्राताऽत्रिरित्यत्रिशब्दस्य निर्वचनं तदेव शब्दांतरेण प्रदर्शयति यातुधानीं विमोहयिष्यन् अरात्रिः अरयः कामादयः संत्यस्मिन्नि
त्यरं पापं तस्मात्त्रायतइत्यरात्रिः अरशब्दादलुप्तपंचमीकात्परस्यत्रायतेरुपरिक्लिप्तप्रत्ययः अरिशब्दान्मत्वर्थीयेऽर्शआद्यचियस्येतीकारलोपे अरमिति सिध्यति यस्मादरात्रिस्तस्मादत्रिः अत्तीत्यद्रमृत्युस्तस्मा
त्रायतइत्यत्रिरित्यत्रापि अवयवार्थेन पाप्मानं मृत्युमन्ववायानित्यादौ मृत्युशब्दस्य पाप्मनिप्रयोगदर्शनात् धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मोप्यत्रिः स्यादत आह सारात्रिर्यानाधीतेत्रिरद्यवाइति वैनिश्चितं अद्यवर्तमान
कालेयांत्रिःत्रिवारं नाधीतेनाधिगच्छति अतीतस्य हि पुत्रादेरनुत्पत्तौ अनागतत्वेन उत्पत्तौ वर्तमानत्वेन नाशे अतीतत्वेन नान्वेति त्रिरधिगमोस्ति तद्यत्र नास्ति सर्ववर्तमानमेव भवति यत्रावस्थायां साहार्दाकाशाख्य
जगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिकासाऽरात्रिरुच्यते अत्र हि अतीतानागतं सर्वमस्तीति श्रूयते यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वतदत्र गत्वा विदतइति अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति च यस्मादेवमरात्रिरस्मितस्मा

अत्रिरुवाच अरात्रिरत्रिः सारात्रिर्यानाधीतेत्रिरद्यवै ॥ अरात्रिरत्रिरित्येव नाममेविद्विशोभने ॥ ८६ ॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिना
ममहाद्युते ॥ दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतरपद्मिनीम् ॥ ८७ ॥ वसिष्ठ उवाच वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसेवासगृहेष्वपि ॥ वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठइ
ति विद्विमां ॥ ८८ ॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं ॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतरपद्मिनीम् ॥ ८९ ॥

दत्रिरेवममनाम मंत्रोपि यैवै सूर्यस्त्वर्जानुस्तमसा विध्यदासुरः अत्रयस्तमन्वविदन् ह्यन्ये अशक्नुवन् इति सूर्य आत्मा जगत्स्थुषश्चेति श्रुतेः सूर्यं परं ब्रह्म स्वर्मानुः राड्गुरुपोमृत्युः अविध्यत् व्याप्तवान् तमसा अना
त्मनि आत्मबुद्धिरूपया अविध्ययेति मंत्रपदानामर्थः ॥ ८६ ॥ तदेतदत्रित्वं मनसापि दुर्धार्यमिति मत्वा यातुधान्याह यथेति ते त्वया मयि मत्समीपे अतीतानागतयोः पिवर्तमानकाले एव दर्शनं कामाद्यनुदयश्चेति द्वयं अ
त्यंतं तमः स्वभावयामया प्राप्तुमशक्यमिति भावः त्वामहं धर्षितुमशक्तेति त्वंगच्छ अवतर पद्मिनीं सरसीं ॥ ८७ ॥ वसिष्ठोऽस्मीति वसिष्ठः वायुश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं च द्यौश्चादित्यश्चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चेतिव स
व एतेषु हीदं सर्वं वसुहितमेति हीदं सर्वं वासयंने इति श्रुतिप्रसिद्धावसवस्ते यस्य स्वाधीना भवंति स वसुमान् प्राप्ताणि मायैश्वर्यो महायोगी अतिशयेन वसुमानि तिवसिष्ठस्तादृशो ह मस्मि अतिशयेन उरुरस्मि वसुमच्छब्दा
दिष्ठन्प्रत्यये परमेतु बलोपे टिलोपे च वसिष्ठः उरुशब्दस्येष्टनिवरादेशश्च प्रियस्थिरादिसूत्रेण ज्ञेयः सर्वमद्वशेऽस्ति अहं तु न कस्यापि वशेऽस्मीति नामद्वयार्थः वासगृहेषु वासयोग्येषु गृहस्थाश्रमेषु सर्वेषामुपजीव्येषु व
सेवसामि अतोऽहं वस्तृणां मध्ये अतिश्रेष्ठ इति वसिष्ठोऽस्मि वस्तृशब्दादिष्ठनिवृत्तलोपे च वसिष्ठः सर्वेषामाश्रयभूतत्वान्मममादेवारक्षंतीति भावः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

कुलमिति कशाश्वताडनरज्जुस्तामर्हति कश्याअश्वाः अत्रचप्रकरणादिद्रियाणिहयानाद्वुरिति श्रुत्युक्तेरिन्द्रियाण्येवाश्वाः कश्यास्तदाश्रयत्वाच्छरीराण्यपि कश्यानि कुलंकुलमिति वीप्सायां द्विर्वचनं सर्वशरीरेष्वहमेवैकः कश्यप्रोनामद्विजोऽस्मि कश्यानिशरीराणि पातिरक्षति पिबति भुंक्ते पाययति शोषयति वाकश्यप इति योगात् सर्वाणि शरीराणि प्रविश्यान्तर्यामिरूपेण पालयामि जीवरूपेण तद्वारामुखदुःखादिकं भुंजे ब्रह्मरूपेण तानि सर्वाणि स्वात्मनि प्रविष्टा पयामीत्यर्थः एवं सर्वमभ्यात्ममत्त्वरूपमित्युक्त्वा धिदैवमपिमत्त्वरूपमेवैत्याह कुवमः कुवम इति कुः पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवम आदित्यः आदित्याज्जायते रश्मिरिति श्रुतेः पूर्ववद्विर्वचनं सर्वोप्यादित्योऽहमेव मत्पुत्रत्वात् सर्वेषामादित्यानामित्यर्थः पाठांतरे कुपपीः कुंपातीति योगात् कुपपीः सूर्य एव यापोः किद्वेचेति सूत्रेण पातेरीप्रत्यये प्रकृतेर्द्वित्वे प्रत्ययस्य कित्वे च पपीरिति ह्रस्वपं कुपपिरिति ह्रस्वपाठे तु आदृगमहनजनेति किप्रत्यये लिङ्गद्वावेच कुपपिरिति सूर्य एव कुपप इत्यकारांत पाठस्तु प्रामादिकः यद्वा कुंपृथिवी पातीति कुपंजलं पिबतीति कुपपः सूर्य एवेति समाधेयं काश्योदीमिमान् तत्र हेतुः काशनिकाशत्वात् बड्ढकालीनत्वेन काशपुष्पसदृशः सर्वतः पलितश्चिरंतनस्तपसा दीप्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ प्रजावैवाजस्ता एष बिभर्तियद्विभर्तितस्माद्भरद्वाज इति श्रुत्यनुसारेण स्वनामाह भरे इति अ

कश्यप उवाच कुलंकुलंच कुवमः कुवमः कश्यपो द्विजः ॥ काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मेनामधारय ॥ ९० ॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयि नाम महाद्युते ॥ दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतरपद्मिनीं ॥ ९१ ॥ भरद्वाज उवाच भरेऽसुतान् भरेऽशिष्यान् भरे देवान् भरे द्विजान् ॥ भरे भार्या भरे द्वाजं भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ९२ ॥ यातुधान्युवाच नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरं ॥ नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतरपद्मिनीं ॥ ९३ ॥

शिष्यान् शासितुं मयोग्यान् पिराक्षसान् शत्रूंश्च वशे कृत्य करुणया पालयामि तथा असुतान् अपुत्रानुदासीनान् पिदीनान् दीनान् पालयामि भार्या भार्येति पुत्रभृत्यादेरुपलक्षणं ईदृग्विधोऽन्योपि व्रजं वेमं शत्रूणां साहसं अन्नं वा भरेत्स पृथिवी ब्रह्मत्सर्वसहोन्नप्रदश्च भवतीति तस्माद्दहमपि तथास्मीत्यर्थः द्वाजमिति च्छेदे तु द्वाभ्यां जातं संकरजमित्यर्थः ननु माता भ्रातापितुः पुत्रो येन जातः स एव स इति स्मृतेः शर्मकोशतुल्या मातेत्यतः सर्वोप्येकज एवेति नास्तिकश्चिद्वाजः न हि द्वाभ्यां रेतः सेकाभ्यामेको जायत इति संभवति सत्यं आहवनीयादीनामपि संस्कारवतां सर्वेषां द्विविधं जन्म यो नितः संस्कारतश्च तत्र संकरोऽन्यस्माज्जातोऽन्येन स्वपुत्र इति बुद्ध्या संस्कृत इति स एव द्वाजः द्विर्जायत इति द्विजोऽन्यः द्वाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां जायत इत्यर्थे द्वाजादयो निपात्यन्ते तत एव द्वाजा अपि संतीति वशी वशनयस एकजत्वमिति मंत्रे मन्योः संकल्पस्य एकजेति विशेषणं द्वाजे तु बीजसंस्कारसंकरादवश्यं संकल्पयोर्वाह्यनसयोर्वापौर्वापर्यविरोधो भवतीति विश्वासघातकादयो द्वाजा इति ज्ञेयं तदयं संग्रहः कौशिके कौर्यतपसीराधेये शौर्यभीरुते खले वा कृचि तत्रैव मत्ये बीजसंस्कारसंकरादिति भार्यामनव्याज इति पाठे अनव्याजमायानयैव जातोऽस्मि लोकहितार्थं नतु रूर्मणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

गोतमइति गोपदार्थस्वर्गभूषिचदमयतिवशीकरोतीतिगोदमः तत्रहेतुः दमतइति दमेनइन्द्रियजयेनदमयतीतिजितेन्द्रियत्वात्गांद्यांचदमिनुंशक्तोस्मीत्यर्थः अधूमःनिर्धूमाग्नितुल्यः अतएवादमःअन्येनद्रमितुमयोग्यः तत्रहेतुः तेत्वयिसमदर्शनात्समस्यब्रह्मणोदर्शनात् निर्दोषंहिसमब्रह्मेतिभगवद्वचनात् तस्यहृदेवाश्वनाभूत्याईशतेआत्मास्तेषांसभवतीतिश्रुतेः तस्यब्रह्मविदोऽनैश्वर्यायदेवाश्वनदेवाअपिनईशतेनसमर्थाभवंतिकिमुतनिःसारायातुधानाइतिश्रुत्यर्थः अत्रदकारस्थानेतकारंकृत्वागोतमइतिनिपात्यते गोभिस्तमोममध्वस्तंजातमात्रस्यदेहतइतिपाठे देहतोमातुर्देहाज्जातमात्रस्यअकृततपसोपिममसूर्यतुल्यस्यगोभोरदमभिस्तमोमधकारंध्वस्तं अतोहंगावःअतमाःतमोविरोधिनोयस्यसइतिव्युत्पत्त्यागोतमोस्मि त्वयावन्हिवहुःस्पर्शोहमित्यर्थः ॥१४॥१५॥ विश्वेइति विश्वशब्देनआधिदैवंब्रह्मांडस्यादेवाउच्यंते अध्यात्मंचपिडस्थानीन्द्रियाणितान्युभयानिमित्रभूतानियस्यसविश्वामित्रः विश्वस्यहवैमित्रंविश्वामित्रआसेतिश्रुतेः मित्रेचर्षावितिविश्वपदांतस्यदीर्घः गवांइन्द्रियाणां ॥१६॥१७॥ जाजमद्यइति भूयोभूयोऽतिशयेनज

गोतमउवाच गोदमोदमतोऽधूमोऽदमस्तेसमदर्शनात् ॥ विद्धिमांगोतमंकृत्येयातुधानिनिबोधमां ॥१४॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहामुने ॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥१५॥ विश्वामित्रउवाच विश्वेदेवाश्वमेमित्रमित्रमस्मिगवांतथा ॥ विश्वामित्रमितिस्स्यातंयातुधानिनिबोधमां ॥१६॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभापिताक्षरं ॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥१७॥ जमदग्निरुवाच जाजमद्यजजानेहंजिजाहीहजिजायिपि ॥ जमदग्निरितिस्स्यातस्ततोमांविद्धिशोभने ॥१८॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहामुने ॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥१९॥ अरुंधत्युवाच धरान्धरित्रीवसुधांभर्तुस्तिष्ठाम्यनंतरं ॥ मनोनुरुंधतीभर्तुरितिमांविद्धारुंधतीं ॥ १०० ॥

मंतियुगपदनेकेषुयज्ञादिष्वनेकवारंपुनःपुनर्भक्षयंतिहवींषितेजाजमतोदेवाः जमुभक्षणेयदुल्लुकिशत्रंतस्यरूपं इज्यंतेदेवताअस्मिन्नितियजोग्निः तेषांजानआविर्भावस्तस्मिन्जिजायिषिजातोऽस्मिजनेर्यदंतात्सतिलुङ्गात्मनेपदेउत्तमपुरुषैकवचनं आर्षोऽडभांश्च इहलोकेअतोमांजिजाहिजानीहि अतोयोगात्मांजमदग्निरितिनामतोविद्धि जाजंमदित्यत्राद्यपदेप्रथमाक्षरलोपेद्वितीयस्याग्नित्वेजमदग्निरितिसिद्धं जिजाहीत्यपिज्ञाधातोर्यदुल्लुकिजादेशेमध्यमैकवचनं ततोजाजमतोग्निश्चास्मिन्संतीतिजमदग्निरिति ततोमतुल्लोपेनजमदग्निरितिपदं एतेनापिस्वस्याधर्षणीयत्वमुक्तं जाजमद्यर्जजानाममृजामाहजिजायिषीतिपाठेजाजमद्यजेभ्योदेवाग्निभ्योजाताःसंपदोजाजमद्यजजास्ताश्चकृतकत्वात्नामनिश्चितं मृजाःमार्ज्यंतइतिमृजानश्चराइतिमामामाहउक्तवान्वेदः अतोहंताःजिजायिषिजितवानस्मि अस्मिन्पक्षेअभ्यासतद्विकाराभावाद्यर्षं जितलोकोहंत्वयाजेतुमशक्यइतिभावः ॥१८॥१९॥ धरानिति धरान्पर्वतान् धरित्रींभुवं वसून्देवान्धत्तेइतिव्युत्पत्त्यावसुधांदिवंचतिष्ठामिअधितिष्ठामितत्रहेतुः भर्तुर्वसिष्ठस्यानंतरंअव्यवधानेनमनोनुरुंधतीतिअरुषोअतिकठिनान्धरादीन्धधातीत्यरुंधतीतिदकारलोपेनमुमागमेनचसिद्धं अनुरुंधतीत्यत्रनुकारलोपेनवति ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ वक्रेति गंडेतिनुमासहितस्यानुकरणं मामांअनलसंभवेत्वमस्यादृषादर्भिणास्वधनमप्रतिगृह्णतामृषीणांवधार्थस्वजटामग्नौडुत्वाततोस्याउत्पादितत्वादितिज्ञेयं॥ २॥ ३॥ पशूनजीवान्रंजामिरंजयामि

यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥ १०१॥ गंडोवाच वक्त्रैकदेशेगंडेतिधातुमेतंप्रचक्षते॥ तेनोन्नतेनगंडेतिविद्धिमानलसंभवे॥ २॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥ ३॥ पशुसखउवाच पशून्रंजामिदृष्ट्वाहंपशूनांचसदासखा॥ गौणंपशुसखेत्येवंविद्धिमामग्निसंभवे॥ ४॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥ ५॥ शुनःसखउवाच एभिरुक्तंयथानामनाहंवक्तुमिहोत्सहे॥ शुनःसखसखायंमांयातुधान्युपधारय॥ ६॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेवाक्यंसंदिग्धयागिरा॥ तस्मात्पुनरिदानींत्वंब्रूहि यन्नामतेद्विज॥ ७॥ शुनःसखउवाच सरुदुक्तंमयानामनगृहीतंत्वयायदि॥ तस्मात्त्रिदंडाभिहतागच्छभस्मेतिमाचिरं॥ ८॥ साब्रह्मदंडकल्पेनतेनमूर्ध्निहतातदा॥ कृत्यापपातमेदिन्यांभस्मसाचजगामह॥ ९॥ शुनःसखाचहत्वातांयातुधानींमहाबलां॥ भुवित्रिदंडंविष्टभ्यशादृलेसमुपाविशत्॥ १०॥ ततस्तेमुनयःसर्वेपुष्कराणिविसानिच॥ यथाकाममुपादायसमुत्तस्थुर्मुदान्विताः॥ ११॥ श्रमेणमहताकृत्वातेविसानिकलापशः॥ तीरेनिक्षिप्यपद्मिन्यास्तर्पणंचक्रुरंभसा॥ १२॥ अथोत्थायजलात्तस्वात्सर्वेतेसमुपागमन्॥ नापश्यंश्चापितेतानिविसानिपुरुषर्षभाः॥ १३॥ ऋषय ऊचुः केनक्षुधापरीतानामस्माकंपापकर्मणां॥ नृशंसेनापनीतानिविसान्याहारकांक्षिणां॥ १४॥ तेशंकमानास्त्वन्योन्यंप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः॥ त ऊचुःसमयंसर्वेकुर्मइत्यंरिकर्शन॥ १५॥ तउक्त्वावाढमित्येवंसर्वएवतदासमं॥ क्षुधाताःसुपरिश्रान्ताःशपथायोपचक्रमुः॥ १६॥ अत्रिरुवाच सगांस्पृशतुपादेनसूर्यंचप्रतिमेहतु॥ अनध्यायेष्वधीयीतविसस्तैन्यंकरोतियः॥ १७॥ वसिष्ठउवाच अनध्यायेपठेहोकेशुनःसपरिकर्षतु॥ परिव्राट्कामवृत्तस्तुविसस्तैन्यंकरोतियः॥ १८॥ शरणागतंहंतुसवैस्वसुतांचोपजीवतु॥ अर्थान्कांक्षतुकीनाशाद्विसस्तैन्यंकरोतियः॥ १९॥ कश्यपउवाच सर्वत्रसर्वलपतुन्यासलोपंकरोतुच॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतुविसस्तैन्यंकरोतियः॥ २०॥

मांममनामेत्यर्थः॥ ४॥ ५॥ श्वाधर्मःतत्सखायोमुनयःतेषांसखाशुनःसखसखःतं॥ ६॥ ७॥ ८॥ भस्मभस्मतां॥ ९॥ १०॥ ११॥ कलापशःसंघशः॥ १२॥ १३॥ १४॥ समयंशपथंअत्रशपथव्याजेननिषिद्धान्युच्यंते॥ १५॥ १६॥ १७॥ शुनःसारमेयान्परिकर्षतुकीडार्थंनृगयार्थंवा॥ १८॥ स्वसुतांशुल्कग्रहणेन कीनाशात्कर्षकात्॥ १९॥ २०॥

वथायागादिनिमित्तं विना गृथानटनर्तकादौ ॥ २१ ॥ जयतां युद्धे वा देवा ॥ २२ ॥ कक्षाग्रौ तत्र हि हुतं भस्मीभावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उदपानप्लवे एककूपैक
 वथामांसाशनश्चास्तु वथादानं करोतु च ॥ यातुस्त्रियं दिवा चैव विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २१ ॥ भरद्वाज उवाच नृशंसस्य कथमास्तु स्त्रीपुत्रातिषु गोषु च ॥
 ब्राह्मणं चापि जयतां विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २२ ॥ उपाध्याय मधः कृत्वा क्रचोध्येतु यजुं पिच ॥ जुहोतु च सकक्षाग्रौ विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २३ ॥ जमदग्निरुवाच
 पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हंतु गां चैव द्रुत्यतु ॥ अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २४ ॥ द्वेष्टो भार्योपजीवी स्याद्दूरबंधुश्च वैरवान् ॥ अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु विस
 स्तै न्यं करोति यः ॥ २५ ॥ गोतम उवाच अर्धात्यवेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ॥ विक्रीणातु तथा सोमं विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २६ ॥ उदपानप्लवे ग्रामे वा
 ह्यणो वृषलीपतिः ॥ तस्य सालोक्यतां यातु विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २७ ॥ विश्वामित्र उवाच जीवतो वै गुरुभृत्यान्भरं त्वस्य परे जनाः ॥ अगतिर्बहुपुत्रः
 स्याद्विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २८ ॥ अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तु क्रद्ध्या चैवाप्यहं कृतः ॥ कर्षको मत्सरी चास्तु विसस्तै न्यं करोति यः ॥ २९ ॥ वर्षाचरोस्तु भृतको राज्ञश्चास्तु
 पुरोहितः ॥ अयाज्यस्य भवेद्विग्विसस्तै न्यं करोति यः ॥ ३० ॥ अरुंधत्युवाच नित्यं परिभवेद्भृशं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ॥ एकास्वादुसमाश्नातु विसस्तै न्यं करो
 तिया ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्तूनत्तु दिनक्षये ॥ अभोग्यावीरसूरस्तु विसस्तै न्यं करोति या ॥ ३२ ॥ गंडोवाच अनृतं भाषतु सदा बंधुभिश्च वि
 रुध्यतु ॥ ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तै न्यं करोति या ॥ ३३ ॥ साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीर्यतु चैव ह ॥ विकर्मणा प्रमीयेत विसस्तै न्यं करोति या ॥ ३४ ॥ पशुस
 ख उवाच दास एव प्रजायेतामप्रसूतिरकिंचनः ॥ दैवतेष्वनमस्कारो विसस्तै न्यं करोति यः ॥ ३५ ॥ शुनः सख उवाच अध्वर्यवेदुहितरं वा ददातु छंदोगे
 वा चरितब्रह्मचर्ये ॥ आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत वा यो हरते विसानि ॥ ३६ ॥ ऋषय ऊचुः इष्टमेतद्विजातीनां यो यं तेशपयः कृतः ॥ त्वया कृतं विस
 स्तै न्यं सर्वेषां नः शुनः सख ॥ ३७ ॥ शुनः सख उवाच न्यस्तमघं न पश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ॥ सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्विसस्तै न्यं कृतं मया ॥ ३८ ॥ मया
 त्थं तर्हितानीह विसानीमानि पश्यत ॥ परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मया न घाः ॥ ३९ ॥

जीवने ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मकूटो वेदराशिस्तस्याशुचित्वं दोषः क्रद्धिमतो गवो भवतु कर्षकश्च मत्सरी चास्तु ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनां अनादरेषु ज्ञातीनां दृष्टेः अर्थः अभोग्या यो निदूषिता ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ साधयित्वा अन्नं पक्वा विकर्मणा जारजातेन गर्भादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अयं भक्ष्यं यदुक्तं तन्न मिथ्येति संबंधः ॥ ३८ ॥ अंतर्हितानि अंतर्धानि प्रापितानि ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ स्वधर्मनिष्ठः कुप्रतिग्रहपराङ्मुखो निषिद्धवर्जितो मुख्यपात्रमित्यध्यायतात्पर्यं ॥ १४९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे

रक्षणार्थं च सर्वे प्रांभवतामहमागतः ॥ यातुधानीत्यतिकूराकृत्यैषावावधैषिणी ॥ ४० ॥ वृषादभिप्रयुक्तैः पानिहतामेतपोधनाः ॥ दुष्टाहिंस्यादियं पापायुष्मा
न्यत्यग्निसंभवा ॥ ४१ ॥ तस्मादस्म्यागतो विप्रावासवंमां निबोधत ॥ अलोभादक्षयालोकाः प्राप्तावैसार्वकमिकाः ॥ ४२ ॥ उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत
वैद्विजाः ॥ ४३ ॥ भीष्म उवाच ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरं ॥ सहैव त्रिदशैरेण सर्वजग्मुस्त्रिविष्टपं ॥ ४४ ॥ एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ॥
क्षुधापरमया युक्ताश्चंद्रमानामहात्मभिः ॥ ४५ ॥ नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्यासुनरो लोभं विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एष धर्मः परो
राजंस्तस्माद्लोभं विवर्जयेत् ॥ ४७ ॥ इदं नरैः सुचरितं समवायेषु कीर्तयन् ॥ अर्थभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ४८ ॥ प्रीयंते पितरश्चास्य ऋपयो देवतास्त
था ॥ यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ १४९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पदानधर्मे विससै न्योपाख्याने त्रिनवतित
मोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ भीष्म उवाच अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ यदुत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रतितच्छृणु ॥ १ ॥ पुष्क
रार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ॥ राजर्षिभिर्महाराजतथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २ ॥ ऋपयः समेताः प्रश्विमेवै प्रभासे समागता मंत्रमंत्रयंत ॥ चराम सर्वा पृथिवीं पुण्य
तीर्थां तन्नः कामं हंत गच्छाम सर्वे ॥ ३ ॥ शुक्रो गिराश्चैव कविश्च विद्वांस्तथा त्वगस्यो नारदपर्वतौ च ॥ भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गोतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निश्च राज
न् ॥ ४ ॥ ऋपिस्तथा गालवो थापृकश्च भरद्वाजो रुं धृती वालखिल्याः ॥ शिविर्दिलीपो नहुषो वरीषो राजाययातिर्धुंधुमारो थपूरुः ॥ ५ ॥ जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभा
वं शतक्रतुं च त्रहणं नरेन्द्राः ॥ तीर्थाणि सर्वाणि परिभ्रमंतो माध्याययुः कौशिकीं पुण्यतीर्था ॥ ६ ॥ सर्वे पुतीर्थेष्ववधूतपापा जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यं ॥ देवस्य ती
र्थे जलमग्नि कल्याविं गाल्यते भुक्तविसप्रसूनाः ॥ ७ ॥ केचिद्विसान्यखनंस्तत्र राजन्नन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ॥ अथापश्यन् पुष्करं ते ह्रियंतं हृदा दग्ध्यन्
समुद्धृतं तत् ॥ ८ ॥ तानाह सर्वा नृपिमुख्या न गस्यः केनादत्तं पुष्करं मे सुजातं ॥ युष्मान्शंके पुष्करं दीयतां मे न वै भवंतो हर्तुमर्हति पद्मं ॥ ९ ॥

दीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७३ ॥ अत्र शपथेनैव निषिद्धार्थप्रकाशने ॥ १ ॥ पुष्करार्थे इंद्रेण स्तैन्यं कृतं मुनिभिः शपथाः कृता इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विस
मृणालयोः कमलकुमुदवद्वांतरभेदो ज्ञेयः ह्रियंतं क्रियमाणं ॥ ८ ॥ आदत्तं आत्तं ॥ ९ ॥

अधर्मइतिच्छेदः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रत्यवरान्मध्यमान् तमःअज्ञानं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पृष्ठमांसानिपृष्ठवाहानांहयवषभोष्टादीनामांसानि ॥ १६ ॥ भिक्षुःसंन्यासी ॥ १७ ॥

शृणोमिकालोहिंसतेधर्मवीर्यसोयंप्राप्तोवर्ततेधर्मपीडा ॥ पुराऽधर्मोवर्ततेनेहयावत्तावद्द्रष्टामःसुरलोकंचिराय ॥ १० ॥ पुरावेदान्बाह्यणाग्राममध्येघुपृष्ठरावृषलान्श्रावयन्ति ॥ पुराराजाव्यवहारेणधर्मान्पश्यत्यहंपरलोकंव्रजामि ॥ ११ ॥ पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसांयावन्नरानावमंस्यंतिसर्वे ॥ तमोत्तरंयावदिदं नवर्ततेतावद्रजामिपरलोकंचिराय ॥ १२ ॥ पुराप्रपश्यामिपरेणमर्त्यान्बलीयसादुर्बलान्भुज्यमानान् ॥ तस्माद्यास्यामिपरलोकंचिरायनक्षुत्सहेद्रुमिहजीवलोकं ॥ १३ ॥ तमादुरार्ताऋषयोमहर्षिनतेवयंपुष्करंचोरयामः ॥ मिथ्याभिपंगोभवतानकार्यःशपामतीक्ष्णैःशपथैर्महर्षे ॥ १४ ॥ तेनिश्चितास्तत्रमहर्षयस्तुसंपश्यंतोधर्ममेतन्नरेन्द्राः ॥ ततोशपंतशपथान्पर्ययेणसहैवतेपार्थिवपुत्रपौत्रैः ॥ १५ ॥ भृगुरुवाच प्रत्याक्रोशेदिहाकुपृस्ताडितःप्रतिताडयेत् ॥ स्वादेच्चपृष्ठमांसानियस्तेहरतिपुष्करं ॥ १६ ॥ वसिष्ठउवाच अस्वाध्यायपरोलोकेश्वानंचपरिकर्षतु ॥ पुरेचभिक्षुर्भवतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १७ ॥ कश्यपउवाच सर्वत्रसर्वपणतुन्यासेलोभंकरोतुच ॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १८ ॥ गोतमउवाच जीवत्यहंकृतोबुद्ध्याविषमेणासमेनसः ॥ कर्षकोमत्सरीचास्तुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १९ ॥ अंगिराउवाच अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तुश्वानंचपरिकर्षतु ॥ ब्रह्महाऽनिकृतिश्चास्तुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २० ॥ धुंधुमारउवाच अकृतज्ञस्तुमित्राणांशूद्रायांचप्रजायतु ॥ एकःसंपन्नमश्नातुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २१ ॥ पूरुरुवाच चिकित्सायांप्रचरतुभार्ययाचैव पुष्यतु ॥ श्वशुरात्तस्यवृत्तिःस्याद्यस्तेहरतिपुष्करं ॥ २२ ॥ दिलीपउवाच उदपानपुवेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ तस्यलोकान्सब्रजतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २३ ॥ शुक्रउवाच वथामांसंसमश्नातुदिवागच्छतुमैथुनं ॥ प्रेष्योभवतुराज्ञश्चयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २४ ॥ जमदग्निरुवाच अनध्यायेष्वधीयीत मित्रंश्राद्धेचभोजयेत् ॥ श्राद्धेशूद्रस्यचाश्नीयाद्यस्तेहरतिपुष्करं ॥ २५ ॥ शिविरुवाच अनाहिताग्निर्धियतांयज्ञेविघ्नंकरोतुच ॥ तपस्विभिर्विरुध्येच्चयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २६ ॥ ययातिरुवाच अनृतौचव्रतीचैवभार्यायांसप्रजायतु ॥ निराकरोतुवेदांश्चयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २७ ॥

पणतुक्रयविक्रयंकरोतु सर्वेअपण्यमपि ॥ २८ ॥ विगतःसमभावोयस्मात्तेनासमेनकामक्रोधादिना ॥ १९ ॥ अनिकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतिथिर्यतिः गृहसंस्थोगृहवासी कामवृत्तः यथेष्टचेष्टावान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रुतो वित्तेन क्रीतः श्रुतको धान्यविक्रीतः वैश्यैः क्रीतः स न अवर्षादृष्टिनिबन्धं करोतु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नहुष उवाच अतिथिर्गृहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तस्तु दीक्षितः ॥ विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करं ॥ २८ ॥ अंबरीष उवाच नृशंसस्य कथमोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ॥ निहंतु ब्राह्मणं चापि यस्ते हरति पुष्करं ॥ २९ ॥ नारद उवाच गृहज्ञानी बहिःशाखं पठतां विस्वरं पदं ॥ गरीयसो वजाना तु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३० ॥ नाभाग उवाच अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ॥ शुल्केन तु ददत्कन्यां यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३१ ॥ कविरुवाच पद्भ्यां सगां ताडयतु सूर्यं च प्रति मे हतु ॥ शरणागतं संत्यजतु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३२ ॥ विश्वामित्र उवाच करोतु भृतकोऽवर्षा राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ॥ ऋत्विगस्तु त्वया ज्यस्य यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३३ ॥ पर्वत उवाच ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ॥ शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३४ ॥ भरद्वाज उवाच सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ॥ तत्तस्यास्तु सदां पापं यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३५ ॥ अष्टक उवाच सराजास्त्वरुत प्रज्ञः कामवृत्तश्च पापकृत् ॥ अधर्मेणाभिशास्तुर्वीयस्ते हरति पुष्करं ॥ ३६ ॥ गालव उवाच पापिष्ठेभ्योऽत्यनर्घाः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् ॥ दत्त्वादानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३७ ॥ अरुंधत्युवाच श्वश्रवापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ॥ एकास्वादुसमश्नातु याते हरति पुष्करं ॥ ३८ ॥ वालखिल्या उवाच एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे सतिष्ठतु ॥ धर्मज्ञस्य कथमोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ३९ ॥ शुनः सख उवाच अग्निहोत्रमनादृत्य ससुखं स्वपतु द्विजः ॥ परिव्राट् कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ४० ॥ सुरभ्युवाच बालजैननिदानेन कां स्पृशेत्तु दोहनं ॥ दुह्येत परवत्सेनायाते हरति पुष्करं ॥ ४१ ॥ भीष्म उवाच ततस्तुतैः शपथैः शप्यमानैर्नानाविधैर्बहुभिः कौरवैर्द्रुमैः सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यं ॥ ४२ ॥ अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं समाभाष्य तं नृपि जातरोषं ॥ ब्रह्मर्षिदेवर्षिर्नृपर्षिर्मध्ये यं तं निबोधेह ममाग्रराज न ॥ ४३ ॥ शक्र उवाच अध्वर्यवे दुहितरं ददातु छंदोगे वा चरितं ब्रह्मचर्यं ॥ अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४ ॥ सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ॥ ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करं ॥ ४५ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पापिष्ठा एव अनर्घाः अपूज्याः अयं तु ततोऽप्यपूज्योऽस्तु यतः स्वपापकृत्स्वेषु ज्ञातिषु पापकृत् गराभिदानादिनावधकृत् ॥ ३७ ॥ श्वश्रवा अपवादमिति च्छेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ बालजेन नृके राजेन बल्वजेनेति पाठे बल्वजः बर्गसंज्ञकस्तृणविशेषस्तजेन निदानं दोहनकाले गवां पादबन्धनीरज्जुः तेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्ययं अभिप्रायं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ धर्मश्रुतीनांसम्यगुत्कर्षः धर्मएवसेतुस्तरणोपायः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावादीपेच

अगस्त्यउवाच आशीर्वादस्त्वयाप्रोक्तःशपथोबलसूदन ॥ दीयतांपुष्करंमत्प्रेमधर्मःसनातनः ॥ ४६ ॥ इंद्रउवाच नमयाभगवन्लोभाद्भूतंपुष्करं
रमयवै ॥ धर्मास्तुश्रोतुकामेनहृतंनक्रौत्थुमर्हसि ॥ ४७ ॥ धर्मश्रुतिसमुत्कर्षोर्धर्मसेतुरनामयः ॥ आपोवैशाश्वतो नित्यमव्ययोयमयाश्रुतः ॥ ४८ ॥ तदिदं
त्यतांविद्वन्पुष्करंद्विजसत्तम ॥ अतिक्रमंमेभगवन्क्षंतुमर्हस्यनिंदित ॥ ४९ ॥ इत्युक्तःसमहेद्रेणतपस्वीकोपनोभृशं ॥ जग्राहपुष्करंधीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मु
निः ॥ ५० ॥ प्रययुस्तेततोभूयस्तीर्थानिवनगोचराः ॥ पुण्येपुर्तार्थेपुतयागात्राण्याप्लावयंतते ॥ ५१ ॥ आख्यानंयद्विद्वत्पुण्यपर्वणि ॥ नमूर्खजनये
त्पुत्रंनभवेच्चनिराकृतिः ॥ ५२ ॥ नतमापत्पृथोक्ताजिद्विज्वरोनजरावहः ॥ विरजाःश्रेयसायुक्तःप्रेत्यस्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ यश्चशास्त्रमधीयीतकपिभिः
परिपालितं ॥ सगच्छेद्ब्रह्मणोलोकमव्ययंचनरोत्तम ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मशपथविधिर्नामचतुर्नवतित
मोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंश्राद्धकृत्यंपुदीयतेभरतर्षभ ॥ छत्रंचोपानहौचैवकेनैतत्संप्रवर्तितं ॥ १ ॥ क
थंचैतत्समुत्पन्नंकिमर्थंचैवदीयते ॥ नकेवलंश्राद्धकृत्यंपुण्यकेष्वपिदीयते ॥ २ ॥ बहुष्वपिनिमित्तेषुपुण्यमाश्रित्यदीयते ॥ एतद्विस्तरतोब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामित
त्त्वतः ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्नवहितंछत्रोपानहविस्तरं ॥ यथैतत्प्रथितंलोकेयथाचैतत्प्रवर्तितं ॥ ४ ॥ यथाचाक्षय्यतांप्राप्तंपुण्यतांचयथाग
तं ॥ सर्वमेतदशेषेणप्रवक्ष्यामिनराधिप ॥ ५ ॥ जमदग्नेश्चसंवादंसूर्यस्यचमहात्मनः ॥ पुरासभगवान्साक्षादनुपाक्रीडयत्प्रभो ॥ ६ ॥ संधायसंधायशरांश्चिक्षेपकि
लभार्गवः ॥ तान्क्षिप्तानुरेणुकासर्वास्तस्येपून्दीमतेजसः ॥ ७ ॥ आनीयसातदातस्मैप्रादादसकृदच्युत ॥ अथतेनसशब्देनज्यायाश्चैवशरस्यच ॥ ८ ॥ प्रहृष्टः
संप्रचिक्षेपसाचप्रत्याजहारतान् ॥ ततोमध्याह्नमारूढेज्येष्ठामूलेदिवाकरे ॥ ९ ॥ ससायकान्द्विजोमुक्कारेणुकामिदमब्रवीत् ॥ गच्छानयविशालाक्षिशरानेता
न्यनुश्रूयतान् ॥ १० ॥ यावदेतान्पुनःसुश्रूक्षिपामीतिजनाधिप ॥ सागच्छंत्यंतराछायांवक्ष्यामिमाश्रित्यभामिनी ॥ ११ ॥

तुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ यदिदमिति ॥ १ ॥ पुण्यकेषुस्त्रीणां व्रतोत्सवेषु ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ज्येष्ठामूलेदक्षिणावर्तेभ्रममाणेभचक्रेज्येष्ठानां
समसूत्रेपतितरोहिणीनक्षत्रंतदेवज्येष्ठानांमूलं यथाश्रुतार्थपहणंतुन ज्येष्ठामूलस्थेर्केहमेतेशिरःपाददाहस्यानवसरात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकं
तस्यौतस्याहिसंतमं शिरःपादौ तथैव च ॥ स्थिता सा तु मुहूर्तवैभर्तुः शापभयाच्छुभा ॥ १२ ॥ ययावानयितुं भूयः सा यकानसितेक्षणा ॥ प्रत्याजगाम च शरां
स्तानादाय यशस्विनी ॥ १३ ॥ सा वै खिन्ना सुचार्वी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ॥ उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १४ ॥ सतामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शु
भाननां ॥ रेणुके किंचिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १५ ॥ रेणुको वाच शिरस्तावत्पदीभ्यां पादौ चैव तपोधन ॥ सूर्यतेजो निरुद्धा हं वक्ष्येच्छायां समाश्रि
ता ॥ १६ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मं शिरायै तत्कृतं मया ॥ एतच्छ्रुत्वाममविभो माक्रुधस्त्वं तपोधन ॥ १७ ॥ जमदग्निरुवाच अघ्नं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुः
खदं ॥ शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नि तेजसा ॥ १८ ॥ भीष्म उवाच सविस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान्वहून् ॥ अतिष्ठ सूर्यमभितो यतो यातिततो मु
खः ॥ १९ ॥ अयं तं प्रेक्ष्य सन्नद्धं सूर्यो भ्येत्य तथाऽब्रवीत् ॥ द्विजरूपेण कौंतेय किं ते सूर्यो पराध्यते ॥ २० ॥ आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवितिष्ठंस्ततस्ततः ॥ रसंहतं वै
वर्षा सुष्वर्षति दिवाकरः ॥ २१ ॥ ततोऽन्नं जायते विप्रमनुष्याणां सुखा वहं ॥ अन्नं प्राणा इति यथा वेदे पुपरि पठ्यते ॥ २२ ॥ अथाभ्रे पुनि गूढश्च रश्मिभिः परि
वारितः ॥ सप्तद्वीपानि मान्द्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २३ ॥ ततस्तंदौ पथीनां च वीरुंधां पुष्पपत्रजं ॥ सर्ववर्षाभिर्निर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो ॥ २४ ॥ जातकर्माणि
सर्वाणि ब्रतोपनयनानि च ॥ गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २५ ॥ शास्त्राणि दानानि तथा संयोगावित्तसंचयाः ॥ अन्नतः संप्रवर्तते यथा त्वं वेत्स्य भा
गवै ॥ २६ ॥ रमणीयानि यावंतियावदारं भिक्षाणि च ॥ सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २७ ॥ सर्वहिवेत्यविप्रत्वं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ प्रसादयेत्वां विप्र
र्षे किं ते सूर्यं निपात्य वै ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मोच्छ्रोत्रोपानहोत्पत्तिर्नाम पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥
युधिष्ठिर उवाच एवं प्रयाचतितदाभास्करे मुनि सत्तमः ॥ जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ भीष्म उवाच स तथा याचमानस्य मुनिरग्निस
मप्रभः ॥ जमदग्निः शमनैव जगाम कुरुनंदन ॥ २ ॥ ततः सूर्यो मधुरयावाचा तमिदमब्रवीत् ॥ कृतांजलिर्विप्ररूपी प्रणम्यैनं विशांपते ॥ ३ ॥ चलं निमित्तं वि
प्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ॥ कथंचलं भैस्यसि त्वंसदायां तं दिवाकरं ॥ ४ ॥

टीयेभारतभाष्यदीपे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदी

जमदग्निरुवाच स्थिरं चापि चलं चापि जानित्वा ज्ञानचक्षुषा ॥ अवस्थं विनयाधानं कार्यमद्यमया तव ॥ ५ ॥ मध्याह्ने वै निमेषार्धे तिष्ठसित्वं दिवाकर ॥ तत्र भे
त्स्यामि सूर्यत्वां न मे त्रास्ति विचारणा ॥ ६ ॥ सूर्य उवाच असंशयं मां विप्रर्षेभ्यस्तस्य संधन्विनां वर ॥ अपकारिणं मां विद्धि भगवच्छरणगतं ॥ ७ ॥ भीष्म
उवाच ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निरुवाच तं ॥ नर्भीः सूर्यत्वया कार्या प्रणिपातगतोऽहमि ॥ ८ ॥ ब्राह्मणेष्वार्जवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ॥ सौम्यतां चैव सो
मस्य गांभीर्यं वरुणस्य च ॥ ९ ॥ दीप्तिमग्नेः प्रभां मिरोः प्रतापं तपनस्य च ॥ एतान्यतिक्रमेद्योवै सहन्याच्छरणगतं ॥ १० ॥ भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च स वै भवे
त् ॥ सुरापानं सकुर्याच्च यो हन्याच्छरणगतं ॥ ११ ॥ एतैस्तत्त्वपनीतस्य समाधिं तात चिंतय ॥ यथा सुखगमः पंथा भवेत्त्वद्रश्मिभाविता ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच
एतावदुक्ता स तदा तूष्णीमासीद्भूतः ॥ अथ सूर्यो ददत्तस्मै छत्रोपानं हमाशु वै ॥ १३ ॥ सूर्य उवाच महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणं ॥ प्रतिगृह्णी
ष्वपञ्चां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४ ॥ अद्य प्रभृति चैव ह लोके संप्रचरिष्यति ॥ पुण्यक्रेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच छत्रोपानं ह मे
तत्तु सूर्येणैतत्प्रवर्तितं ॥ पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिपुल्लोकेषु भारत ॥ १६ ॥ तस्मात्प्रयच्छ विप्रे पुच्छत्रोपानं ह मुत्तमं ॥ धर्मस्तेषु महान्भावी न मे त्रास्ति विचारणा ॥
॥ १७ ॥ छत्रं हि भरत श्रेष्ठयः प्रदद्याद्विजातये ॥ शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८ ॥ सशक्रलोकं वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ अप्सरोभिश्च स ततं
देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ दत्तमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ॥ स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ २० ॥ सोऽपि लोकानवाप्नोति देवतैरभिपूजितान् ॥
गोलोके समुदायुक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ २१ ॥ एतत्ते भरत श्रेष्ठमया कात्स्न्येन कीर्तितं ॥ छत्रोपानं ह दानस्य फलं भरत उत्तम ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे छत्रोपानहदानप्रशंसानामपणवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच गार्ह
स्थं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १ ॥

पेषणवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ गार्हस्थं गृहस्थयोग्यं ॥ १ ॥

* एतस्य शरणागतस्य अपनीतस्यापराधवतः समाधिं समाधानं

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ बलिकर्मवैश्वदेवः तत्र प्रागन्तमेव ग्राह्यं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा वृत्तं जनाधिप ॥ वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २ ॥ संस्तुत्य पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ पप्रच्छ भरत
श्रेष्ठ मां त्वं यत्पृच्छ संघवै ॥ ३ ॥ वासुदेव उवाच गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वामद्विधेन वा ॥ किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ४ ॥ पृथिव्यु
वाच ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ॥ इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथाचैव निबोध मे ॥ ५ ॥ सदा यज्ञेन देवाश्च सदा तिथ्येन मानुषाः ॥ छंदतश्च यथानित्यम्
हान् भुंजीत नित्यशः ॥ ६ ॥ तेन त्वृषिगणाः प्रीता भवंति मधुसूदन ॥ नित्यमग्निपरिचरेद्भुक्त्वा बलिकर्म च ॥ ७ ॥ कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयंते मधुसूदन ॥ कुर्याद्दह
रहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥ ८ ॥ पयो मूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमाहरन् ॥ सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्याद्ग्नौ यथाविधि ॥ ९ ॥ अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वंतर्यमनं
तरं ॥ प्रजानां पतये चैव पृथग्योमो विधीयते ॥ १० ॥ तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥ दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्यां वरुणाय च ॥ ११ ॥ सोमाय चा
प्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः ॥ धन्वंतरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ॥ १२ ॥ मनुष्येभ्य इति प्रादुर्वलिं हारिगृहस्य वै ॥ मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च वलिं मंतर्गृहे हरे
त् ॥ १३ ॥ तथैव विश्वदेवेभ्यो वलिं माकाशतो हरेत् ॥ निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो वलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १४ ॥ एवं कृत्वा वलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजाय वै ॥ अंलाभे ब्राह्म
णस्याग्नावग्रमुत्पृत्य निक्षिपेत् ॥ १५ ॥ यदा श्राद्धं पितृभ्यो पिदातुमिच्छेत्तमानवः ॥ तदा पश्चात्पुर्वीं तनिवृत्तेश्राद्धकर्मणि ॥ १६ ॥ पितॄन्संतर्पयित्वा तु बलिकु
र्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनं ॥ १७ ॥ ततो न्नं नविशेपेण भोजयेदतिथीनपि ॥ अर्चापूर्वमहाराजततः प्रीणातिमानवान् ॥ १८ ॥ अनि
त्यंहि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ आचार्यस्य पितुश्चैव सत्पुत्रा मस्य चातिथेः ॥ १९ ॥ इदमस्ति गृहे मत्स्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ ते यद्ददयुस्तत्कुर्यादिति ध
र्मो विधीयते ॥ २० ॥ गृहस्यः पुरुषः कृष्णशिष्टाशी च सदा भवेत् ॥ राजत्विजं स्नातकं च गुरुं च श्वशुरमेव च ॥ २१ ॥ अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोपितान् ॥ श्वभ्य
श्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २२ ॥ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ एतांस्तु धर्मान् गार्हस्थ्यान्यः कुर्यादनमूयकः ॥ स इहर्षिवराभ्याप्य प्रेत्य लोके
महीयते ॥ २३ ॥ भीष्म उवाच इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ तथा चकार स ततं त्वमप्येवं सदा चर ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावं दीपे सप्तमवति त्रयोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आलोकेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्तां अजवतां ॥ ७ ॥

एतद्गृहस्थधर्मत्वं चेष्टमानो जनाधिप ॥ इह लोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मवलिदानविधिर्नाम सप्तमवति त्रयोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ॥ कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ मनोः प्रजापतेर्वादिं सुवर्णस्य च भारत ॥ २ ॥ तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम भारत ॥ वर्णतो ह्येव वर्णः समुवर्ण इति प्रथमे ॥ ३ ॥ कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परंगतः ॥ बहून्सुवंशं प्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४ ॥ सकदा चिन्मनुं विप्रो ददर्शोपसर्प च ॥ कुशलप्रश्नमन्योन्यदौ चोभौ तत्र चक्रतुः ॥ ५ ॥ ततस्तौ सत्यसंकल्पौ मेरौ कांचनपर्वते ॥ रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यपोदतां ॥ ६ ॥ तत्र तौ कथयंतौ स्तां कथानां विधाश्रयाः ॥ ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनां ॥ ७ ॥ सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायं भुवं प्रति ॥ हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नमेव कुमर्हसि ॥ ८ ॥ सुमनोभिर्यदि ज्यंतै देवतानि प्रजेश्वर ॥ किमेतत्कथमुत्पन्नं फलं योगं च शंसमे ॥ ९ ॥ मनु उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै महात्मनोः ॥ १० ॥ बलैर्वै रोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ॥ समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्बुधः ॥ ११ ॥ तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोमसुराधिपः ॥ निपसादा सने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ कथेयमभवत्तत्र त्वया यापरि कीर्तिता ॥ सुमनो धूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३ ॥ ततः पप्रच्छ दैत्यैर्द्रुक्वीरं प्रश्नमुत्तमं ॥ १४ ॥ बलिरुवाच सुमनो धूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ॥ प्रदानस्य हि जश्रुतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १५ ॥ शुक्र उवाच तपःपूर्वसमुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनंतरं ॥ एतस्मिन्नंतरं चैव वीरुदोपध्य एव च ॥ १६ ॥ सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ॥ अमृतं च विपंचैव ये चान्ये तृणजातयः ॥ १७ ॥ अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तृप्तिं ददाति च ॥ मनो ग्लपयते तीव्रं विपंगं धेनुसर्वशः ॥ १८ ॥ अमृतं मंगलं विद्धि महद्विषमं गलं ॥ ओषध्यो ल्यमृतं सर्वा विपंते जोग्रिसंभवं ॥ १९ ॥ मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति च ॥ तस्मात्सुमनसः प्रोक्तानरैः सुकृतकर्मभिः ॥ २० ॥ देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ॥ तस्य तु प्यंति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥ २१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपःवर्णाश्रमधर्मः धर्मोदयादिः वीरुधोलताः ओषध्यो ब्रीह्यादयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्यासाः गुग्गुलुप्रभृतयः सारिणः काष्ठाग्रिसंयोगान्निःसरंतः कृत्रि

यंयमुद्दिश्यंदीयेरन्देवंसुमनसःप्रभो॥ मंगलार्थं सतेनास्यप्रीतोभवतिदैत्यप॥ २२ ॥ ज्ञेयास्तूग्राश्वसौम्याश्वस्तेजस्विन्यश्वताः पृथक् ॥ ओषध्यो बहुवीर्याहि
वदुरूपास्तथैवच॥ २३ ॥ यज्ञियानांचक्षणा मयज्ञीयान्निबोधमे ॥ आसुराणि चमाल्यानि देवतेभ्योहितानिच॥ २४ ॥ रक्षसामुरगाणांचक्षणांचतथा
प्रियाः ॥ मनुष्याणांपितॄणांचकांतायास्त्वनुपूर्वशः॥ २५ ॥ वन्याग्राम्याश्चेहतथारुष्टोभाः पर्वताश्रयाः॥ अकंटकाः कंटकिनो गंधरूपरसान्विताः॥ २६ ॥ द्विवि
धोहिस्मृतो गंधदृष्टो निष्टश्च पुष्पजः॥ इष्टगंधानि देवानां पुष्पाणीति विभावय॥ २७ ॥ अकंटकानांचक्षणांश्चेतप्रायाश्च वर्णतः॥ तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि
सततं प्रभो॥ २८ ॥ जलजानि चमाल्यानि पद्मादीनि चयानिवै॥ गंधर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः॥ २९ ॥ ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कंटकान्विताः॥
शत्रूणामभिचारार्थमाथर्वेषु निदर्शिताः॥ ३० ॥ तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालंभाः सकंटकाः॥ रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च रुष्णाश्चैवोपहारयेत्॥ ३१ ॥ मनोत्तदयनं
दिन्यो विशेषमधुराश्रयाः॥ चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो॥ ३२ ॥ न तु रश्मशानसंभूता देवतायतनोद्भवाः॥ सन्नयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहे पुरहः सुच॥
॥ ३३ ॥ गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत्॥ प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोग्यं यथा स्मृति॥ ३४ ॥ गंधेन देवास्तुप्यंति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः॥ नागाः
समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः॥ ३५ ॥ सद्यः प्रीणाति देवान्वै तैः प्रीता भावयंत्युत॥ संकल्पसिद्धामर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः॥ ३६ ॥ प्रीताः प्रीणंति सततं
मानिता मानयंति च॥ अवज्ञाता वधूताश्च निर्दहंत्यधमान्नरान्॥ ३७ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलं॥ धूपांश्च विविधान्साधूनां साधूंश्च निबोधमे॥
॥ ३८ ॥ निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः॥ इष्टो निष्टो भवेद्गंधस्तन्मे विस्तरशः शृणु॥ ३९ ॥ निर्यासाः सल्लकी वज्या देवानां दयितास्तुते॥ गुग्गुलुप्रव
रस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः॥ ४० ॥ अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनां॥ दैत्यानां सल्लकीयश्च कांसितो यश्वतद्विधः॥ ४१ ॥ अथ सर्जरसादीनां गंधैः
पार्थिवदारवैः॥ फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते॥ ४२ ॥ देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः॥ येन्ये वैहारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः॥ ४३ ॥

माः अष्टगंधादयः॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ फाणिताश्च ते आसवेन तीव्रगंधेन संयुक्ताः देवदारुप्रभृतयस्तैः पाठांतरे फालिता विकसिता मल्लिकादयस्तासां रसैर्मकरद्वैः गंधरससंयुक्तैर्दारवैः॥ ४२ ॥ सद्यस्तुष्टिक
रोगंधइतिशेषः वैहारिकाविहारमात्रोपयुक्ताः॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ज्योतिर्दीपादि तेजःकांतिः प्रकाशःकीर्तिः ॥ ४६ ॥ तमिस्रंअंधकारः अंधंतमोनामनरकरूपं तथादक्षिणायनमप्यंधंतमएव अत उत्तरायणेरात्रौतमोनाशकंज्योतिर्देयंनरकंनिवृत्त्यर्थं

यएवोक्ताःसुमनसांप्रदानेगुणहेतवः ॥ धूपेष्वपिपरिज्ञेयास्तएवप्रीतिवर्धनाः ॥४४॥ दीपदानेप्रवक्ष्यामिफलयोगमनुत्तमं ॥ यथायेनयदाचैवप्रदेयायादृशा
श्रुते ॥ ४५ ॥ ज्योतिस्तेजःप्रकाशंवाप्यूर्ध्वगंचापिवर्ण्यते ॥ प्रदानंतेजसांतस्मात्तेजोवर्धयतेनृणां ॥ ४६ ॥ अंधंतमस्तमिस्रंचदक्षिणायनमेवच ॥ उत्तरायण
मेतस्माज्ज्योतिर्दानंप्रशस्यते ॥ ४७ ॥ यस्मादूर्ध्वगमेतत्तुतमसश्चैवभेषजम् ॥ तस्मादूर्ध्वगतेर्दाताभवेदत्रेतिनिश्चयः ॥ ४८ ॥ देवास्तेजस्विनोयस्मात्प्रभावं
तःप्रकाशकाः ॥ तामसाराक्षसाश्चैवतस्माद्दीपःप्रदीयते ॥ ४९ ॥ आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तोभवेन्नरः ॥ तान्दत्त्वानोपहिंसेतनहरेन्नोपनाशयेत् ॥ ५० ॥
दीपहर्ताभवेदंधस्तमोगतिरसुप्रभः ॥ दीपप्रदःस्वर्गलोकेदीपमालेवराजते ॥ ५१ ॥ हविषाप्रथमःकल्पोद्वितीयश्चौपधीरसैः ॥ वसामेदोस्थिनिर्यासैर्नकार्यः
पुष्टिमिच्छता ॥ ५२ ॥ गिरिप्रपातेगहनेचैत्यस्थानेचतुष्पथे ॥ दीपदानंभवेन्नित्यंयद्भुङ्क्षेद्भूतिमात्मनः ॥ ५३ ॥ कुलोद्योतोविशुद्धात्माप्रकाशत्वंचगच्छति ॥
ज्योतिषांचैवसालोक्यंदीपदातानरःसदा ॥ ५४ ॥ बलिकर्मसुवक्ष्यामिगुणान्कर्मफलोदयान् ॥ देवयक्षोरगनृणांभूतानांस्थरक्षसां ॥ ५५ ॥ येषांनाग्रभुजो
विप्रादेवतातिथिवालकाः ॥ राक्षसानेवतान्विद्धिनिर्विशंकानमंगलान् ॥ ५६ ॥ तस्मादग्रंप्रयच्छेतदेवेभ्यःप्रतिपूजितं ॥ शिरसाप्रयतश्चापिहरेद्बलिमतंद्रि
तः ॥ ५७ ॥ गृह्णन्तिदेवतानित्यमाशंसंतिसदागृहान् ॥ वात्याश्वागंतवोयेन्येयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५८ ॥ इतोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा ॥ तेप्रीताःप्रीणयं
त्येनमायुपायशसाधनैः ॥ ५९ ॥ बलयःसहपुष्पैस्तुदेवानामुपहारयेत् ॥ दधिदुग्धमयाःपुण्याःसुगंधाःप्रियदर्शनाः ॥ ६० ॥ कार्यारुधिरमांसाद्याबलयो
यक्षरक्षसां ॥ सुरासवपुरस्कारालाजोल्लापिकभूषिताः ॥ ६१ ॥ नागानांदयितानित्यंपद्मात्पलविमिश्रिताः ॥ तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ६२ ॥
अग्रदाताग्रभोगीस्याद्बलवीर्यसमन्वितः ॥ तस्मादग्रंप्रयच्छेतदेवेभ्यःप्रतिपूजितं ॥ ६३ ॥ ज्वलंत्यहरहोवेश्मयाश्वास्यगृहंदेवताः ॥ ताःपूज्याभूतिकामेनप्र
सृताग्रप्रदायिना ॥ ६४ ॥ इत्येतदसुरेन्द्रायकाव्यःप्रोवाचभार्गवः ॥ सुवर्णायमनुःप्राहसुवर्णो नारदायच ॥ ६५ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ हविषाघृतेनओषधीरसैःतिलसर्षपादिस्नेहैः वसामेदोस्थीनिप्राण्यवयवास्तेषांनिर्यासाःस्नेहाः वसादयःपृथग्वानिर्यासात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ लाजोल्लापिकभूषिताः उल्लापिकउपरिलापनं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥६ ॥ लाजाभिः आर्षस्त्रीत्वं॥७ ॥ ८ ॥

नारदोपिमयिप्राह्गुणानेतांमहाद्युते ॥ त्वमप्येतद्विदित्वेहसर्वमाचरपुत्रक ॥ ६६ ॥ इतिश्रीम०अनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेसुवर्णमनुसंवादो
नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंमेभरतश्रेष्ठपुष्पधूपप्रदायिनां ॥ फलंवलिविधानेचतद्रूपोवक्तु
मर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्यफलंप्रदीपस्यतथैवच ॥ बलयश्चकिमर्थवैक्षिप्यंतेगृहमेधिभिः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नहु
षस्यचसंवादमगस्यस्यभृगोस्तथा ॥ ३ ॥ नहुषोहिमहाराजराजर्षिःसुमहातपाः ॥ देवराज्यमनुप्राप्तःसुकृतेनेहकर्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापिप्रयतोरान्नद्रुपस्त्रिदि
वेवसन् ॥ मानुषीश्चैवदिव्याश्चकुर्वाणोविविधाःक्रियाः ॥ ५ ॥ मानुष्यस्तत्रसर्वाःस्मक्रियास्तस्यमहात्मनः ॥ प्रवृत्तास्त्रिदिवेराजंन्दिव्याश्चैवसनातनाः ॥ ६ ॥
अग्निकार्याणिसमिधःकुशाःसुमंनसस्तथा ॥ बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनंदीपकर्मच ॥ ७ ॥ सर्वतस्यगृहेराज्ञःप्रावर्ततमहात्मनः ॥ जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवे
पिचकारसः ॥ ८ ॥ देवानभ्यर्चयच्चापिविधिवत्ससुरेश्वरः ॥ सर्वानेवयथान्यायंयथापूर्वमरिंदम ॥ ९ ॥ अथेन्द्रोहमितिज्ञात्वाअहंकारंसमाविशत् ॥ सर्वाश्चैवक्रि
यास्तस्यपर्यहीयंतभूपतेः ॥ १० ॥ सक्कपीन्वाहयामासवरदानमदान्वितः ॥ परिहीनक्रियश्चैवदुर्वलत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ तस्यवाहयतःकालोमुनिमुख्यां
स्तपोधनान् ॥ अहंकाराभिभूतस्यसुमहानभ्यवर्तत ॥ १२ ॥ अथपर्यायशःसर्वान्वाहनार्थोपचक्रमे ॥ पर्यायश्चाप्यगस्यस्यसमपद्यतभारत ॥ १३ ॥ अथागत्य
महातेजाभृगुर्ब्रह्मविदांव्रंरः ॥ अगस्यमाश्रमस्थंवैसमुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवंवयमसत्कारंदेवेंद्रस्यास्यदुर्मतेः ॥ नहुषस्यकिमर्थवैमर्षयाममहामुने ॥ १५ ॥
अगस्यउवाच कथमेपमयाशक्यःशत्रुंयस्यमहामुने ॥ वरदेनवरोदत्तोभवतोविदितश्चसः ॥ १६ ॥ योमेदृष्टिपथंगच्छेत्समेवश्याभवेदिति ॥ इत्यनेनवरं
देवोयाचितोगच्छतादिवं ॥ १७ ॥ एवंनदग्धःसमयाभवताचनसंशयः ॥ अन्येनाप्यृषिमुख्येननदग्धोन्नचपातितः ॥ १८ ॥ अमृतंचैवपानायदत्तमस्मैपुरा
विभो ॥ महात्मनातदर्थंचनास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९ ॥ प्रायच्छतवरंदेवःप्रजानांदुःखकारणं ॥ द्विजेष्वधर्मयुक्तानिसकरोतिनराधमः ॥ २० ॥ तत्रयस्याप्त
कालंनस्तद्रूपवदतांवर ॥ भवांश्चापियथाब्रूयात्तत्कर्तास्मिनसंशयः ॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपेन वनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सकाः पुत्रादे
 भृगुरुवाच पितामह नियोगेन भवंतं सोहमागतः ॥ प्रतिकर्तुं बलवति नहुषं दैवमोहिते ॥ २२ ॥ अघहत्वां सुदुर्बुद्धीरथे योक्ष्यति देवराट् ॥ अघेन महमुहत्तं
 करिष्येऽनिद्रमोजसा ॥ २३ ॥ अघेन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुं ॥ संचाल्य पापकर्माणमैन्द्रात् स्थानात् सुदुर्मतिं ॥ २४ ॥ अघचासौ कुदेवेंद्रस्त्वां पदाधर्ष
 यिष्यति ॥ देवोपहनचित्तत्वादात्मना शायमंदधीः ॥ २५ ॥ व्युक्तांत धर्मतमहं धर्षणामर्षितो भृशं ॥ अहिर्भवस्वतिरुपाशस्येपापं द्विजद्रुहं ॥ २६ ॥ ततएनं सुदु
 र्बुद्धिं कश्चाद्भाभिहतत्विपं ॥ धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महामुने ॥ २७ ॥ नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमाहितं ॥ यथाचरोचते नुभ्यंतथा कर्ता स्म्यहं मुने ॥
 ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु भृगुणामैत्रावरुणिरव्ययः ॥ अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प०
 दानधर्मे अगस्त्यभृगुसंवादो नाम नवनवनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं वै सविपन्नश्च कथं वै पातितो भु
 वि ॥ कथंचानिद्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्म उवाच एवंतयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ सर्वा एव प्रवर्तते यादिव्यायाश्च मानुषीः ॥
 ॥ २ ॥ तथैव दीपदानानि सर्वां पकरणानि वै ॥ बलिकर्म च यच्चान्यद्वत्सकाश्च पृथग्विधाः ॥ ३ ॥ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेंद्रस्य महात्मनः ॥ देवलोके नृलोके च सदा
 चारावुधाः स्मृताः ॥ ४ ॥ ते चेद्भवंति राजेन्द्र क्रतुर्धनं गृहमेधिनः ॥ धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ५ ॥ यथासिद्धस्य चान्नस्य ग्रहायाग्रं प्रदीयते ॥ बलयश्च
 गृहोद्देशोऽतः प्रीयंति देवताः ॥ ६ ॥ यथाच गृहिणस्तोषो भवेद्बलिकर्मणि ॥ तथा शतगुणा प्रातिर्देवतानां प्रजायते ॥ ७ ॥ एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ॥
 प्रयच्छन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहं ॥ ८ ॥ स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ॥ नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयंति देवताः ॥ ९ ॥ पितरश्च महाभागाः कृप
 यश्च तपोधनाः ॥ गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयंत विधिना चिताः ॥ १० ॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः सनरेश्वरः ॥ सुरेंद्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतं ॥ ११ ॥ कस्य
 चित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ॥ सर्वमेतदवज्ञाय कृतवानिदमीदृशं ॥ १२ ॥ ततः स परिहीणो भूत्सुरेंद्रो बलदर्पतः ॥ धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ॥
 ॥ १३ ॥ ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यवध्यत ॥ अथागस्त्यमृषिश्चेष्टं वाहनायाजुहावह ॥ १४ ॥

वार्षिकोत्सवाः वत्सः पुत्रादिकोत्सवे इति मेदिनी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गृहाय अतिथये ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ पदाहतःपादेनहतवानसि ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

द्रुतंसरस्वतीकूलात्स्मयन्निवमहाबलः ॥ ततोभृगुर्महातेजामैत्रावरुणिमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निमीलयस्वनयनेजटांयावद्विशामिते ॥ स्थाणुभूतस्यतस्याथजटां
प्राविशदच्युतः ॥ १६ ॥ भृगुःससुमहातेजाःपातनायनृपस्यच ॥ ततःसदेवराट्प्राप्तस्तृपिंवाहनायवै ॥ १७ ॥ ततोगस्यःसुरपतिंवाक्यमाहविशांपते ॥ योज
यस्वेतिमांसिप्रकंचदेशंवहामिते ॥ १८ ॥ यत्रवक्ष्यसितत्रत्वांनयिष्यामिसुराधिप ॥ इत्युक्तो नहुषस्तेनयोजयामासतंमुनिं ॥ १९ ॥ भृगुस्तस्यजटांतस्थोबभूव
हृषितोभृशं ॥ नचापिदर्शनंतस्यचकारसभृगुंस्तदा ॥ २० ॥ वरदानप्रभावज्ञोनहुषस्यमहात्मनः ॥ नचुकोपतदागस्योपुक्तोपिनहुषेणवै ॥ २१ ॥ तंतुराजाप्र
तोदेनचोदयामासभारत ॥ नचुकोपसधर्मात्माततःपादेनदेवराट् ॥ २२ ॥ अगस्त्यस्यतदाकुड्मोवामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ तस्मिन्शिरस्यभिहतेसजटांतर्गतो
भृगुः ॥ २३ ॥ शशापबलवत्कुड्मोनहुषंपापचेतसं ॥ यस्मात्पदाहतःक्रोधाच्छिरसीमंमहामुनिं ॥ २४ ॥ तस्मादाश्रुमहीगच्छसर्पोभूत्वासुदुर्मते ॥ इत्युक्तःसत
दातेनसर्पोभूत्वापपातह ॥ २५ ॥ अदृष्टेनाथभृगुणाभूतलेभरतर्षभ ॥ भृगुंहियदिसोद्रक्ष्यन्नहुषःपृथिवीपते ॥ २६ ॥ नचशक्तोभविष्यद्वैपातनेतस्यतेजसा ॥ सतु
तैस्तैःप्रदानैश्चतपोभिर्नियमैस्तथा ॥ २७ ॥ पतितोपिमहाराजभूतंलेस्तृतिमानभूत् ॥ प्रसादयामासभृगुंशापांतोमेभवेदिति ॥ २८ ॥ ततोगस्यःरूपाविष्टः
प्रासादयततंभृगुं ॥ शापांतार्थमहाराजसचप्रादात्कृपान्वितः ॥ २९ ॥ भृगुरुवाच राजायुधिष्ठिरोनामभविष्यतिकुलोद्बहः ॥ सत्वांमोक्षयिताशीपादि
त्युक्तांतरधीयत ॥ ३० ॥ अगस्त्योपिमहातेजाःकृत्वाकार्यंशतक्रतोः ॥ स्वमाश्रमपदंप्रायात्पूज्यमानोद्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ नहुषोपित्वयाराजंस्तस्माच्छापा
त्समुद्धृतः ॥ जगामब्रह्मभवनंपश्यतस्तेजनाधिप ॥ ३२ ॥ तदासपातयित्वातंनहुषंभूतलेभृगुः ॥ जगामब्रह्मभवनंब्रह्मणेचन्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततःशक्रंसमाना
य्यदेवानाहपितामहः ॥ वरदानान्ममसुरानहुषोरांज्यमानवान् ॥ ३४ ॥ सचागस्त्यनक्रुद्धेनभ्रंशितोभूतलंगतः ॥ नचशक्यंविनाराज्ञासुरावर्तयितुंकचित् ॥
॥ ३५ ॥ तस्मादयंपुनःशक्रोदेवराज्येभिषिच्यतां ॥ एवंसंभाषमाणंतुदेवाःपार्थपितामहं ॥ ३६ ॥ एवमस्त्वितिसंदृष्टाःप्रत्यूचुस्तंनराधिप ॥ सोभिषिक्तोभग
वतादेवराज्येचवासवः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणाराजशार्दूलयथापूर्वंव्यरोचत ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंनहुषस्यव्यतिक्रमात् ॥ ३८ ॥ सचतरेवसंसिद्धोनहुषःकर्मभिःपुनः ॥
तस्माद्दीपाःप्रदातव्याःसायंवैगृहमेधिभिः ॥ ३९ ॥ दिव्यंचक्षुरवाप्नोतिप्रेत्यदीपस्यदायकः ॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशादीपदाश्वभवंत्युत ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे शतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ३ ॥ ब्राह्मणस्त्वानीति ॥ १ ॥ २ ॥ रजःसेवी रजोगुण्डितः ॥ ३ ॥ गोरजसागोपरागेन यथा पुष्पस्य परागोरजः कणस्तदां दोलने परितः प्रसर्पति एवं प्रचलं त्यागेनोद्धृतः सकाशात् प्रसृत्यः क्षीरविप्रुषोन्नपरागपर्यायेण रजःपदेनोच्यते तथा च मेदिनी रजःक्षीरगुणांतरे आर्तवेचपरागेचरेणुमात्रे च द

यावदक्षिणिमेषाणि ज्वलंते तावतीः समाः ॥ रूपवान्वलवांश्चापिनरो भवति दीपदः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० अगस्त्यभृगुसंवादो नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ब्राह्मणस्त्वानियेमं दाहरंति भरतर्षभ ॥ नृशंसकारिणो मूढाः कृते गच्छंति मानवाः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ चांडालस्य च संवादं क्षत्रवंधोश्च भारत ॥ २ ॥ राजन्य उवाच वद्धरूपोऽसि चांडाल बालवच्च विचेष्टसे ॥ श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवां ॥ ३ ॥ साधुभिर्गर्हितं कर्म चांडालस्य विधीयते ॥ कस्माद्गोरजसाध्वस्तमपां कुंडे निषिंचसि ॥ ४ ॥ चांडाल उवाच ब्राह्मणस्य गवां राजन् ह्रियतीनां रजःपुरा ॥ सोममुध्वंसयामास तं सोमं येऽपि बन्दिजाः ॥ ५ ॥ दक्षितश्च सराजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ॥ सहैतैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मत्वमुपजीव्यतत् ॥ ६ ॥ येऽपि तत्रापि बन्धीरं घृतं दधि च मानवाः ॥ ब्राह्मणाः सद्ग्राजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७ ॥ जघ्रुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ॥ पशून् वेक्षमाणाश्च साधुदत्तेन दंपती ॥ ८ ॥ अहंतत्रावसंराजन् ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ तासां मे रजसाध्वस्तं भैक्षमांसीन्नराधिप ॥ ९ ॥ चांडालो हंत तोराजन् भुक्ता तदभवं नृप ॥ ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिययौ ॥ १० ॥ तस्माद्दरेन्न विप्रस्वंकदाचिदपि किंचन ॥ ब्रह्मस्व रजसाध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्ययादृशं ॥ ११ ॥ तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ॥ विक्रयं त्विह सोमस्य गर्हयंति मनीषिणः ॥ १२ ॥ ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ॥ ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यांति सर्वशः ॥ १३ ॥ सोमं तु रजसाध्वस्तं विक्रीणन्विधिपूर्वकं ॥ श्रोत्रियो वां धुषीभूत्वा न चिरं सविनश्यति ॥ १४ ॥ नरकं त्रिंशतं प्राप्य स्वविष्टामुपजीवति ॥ श्वचर्यामभिमानं च सखि दारे च विप्लवं ॥ १५ ॥

श्यते इति ध्वस्तं व्यामंशरीरमिति शेषः विप्रुषमात्रेणापि ब्रह्मत्वेन देहस्त्रिधत्वं माभूदिति भावः ॥ ४ ॥ ह्रियतीनां गोपहेकेन चिद्राज्ञा ह्रियमाणानां रजःक्षीरं कर्तुं मार्गस्थवल्लीरूपं सोममुध्वंसयामासनाशितवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र गोहर्तृणां पुरे ॥ ७ ॥ तादृता गावो विधुन्वतीः स्वस्वस्वामि वत्सवियोगात् शरीरं कंपयंत्यः परैः पीतेन स्वपयसा तेषां पुत्रपौत्रान् दंपती च जघ्रुः सद्यो ल्पयुषश्चक्रुः ॥ ८ ॥ तत्र देशे काले च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रसंगात्सोमविक्रयं निंदति तस्मादिति ॥ १२ ॥ एनं ब्रह्मस्वच्छटं ॥ १३ ॥ चिरं न विनश्यतीति न अपि तु चिरं नरकवासान्नश्यत्येव ॥ १४ ॥ श्वचर्यानीचसेवां ॥ १५ ॥

श्वचर्यादित्रयंतुलयाधारयंस्तुल्यमन्वानोऽभिमानधीर्ममतिक्रम्यरिच्यतेनीरिक्तोभवति अभिमानीइतरद्वयापेक्षयाअत्यंतपार्षत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ भूतानामुपरिसदासंरब्धएवकुपितएवेत्यन्वयः

तुलयाधारयन्धर्ममभिमन्यतिरिच्यते ॥ श्वानंवैपापिनंपश्यविवर्णहरिणंरुशं ॥ १६ ॥ अभिमानेनभूतानामिमांगतिमुपागतं ॥ अहंवैविपुलेतातकुलेधनस
मन्विते ॥ १७ ॥ अन्यस्मिन्जन्मनिविभोज्ञानविज्ञानपारगः ॥ अभवंतत्रजानानोत्येतान्दोषान्मदात्सदा ॥ १८ ॥ संरब्धएवभूतानांपृष्ठमांसमभक्षयं ॥ सो
ऽहंतेनचवृत्तेनभोजनेनचतेनवै ॥ १९ ॥ इमामवस्थांसंप्राप्तःपश्यकालस्यपर्ययं ॥ आदीप्तमिवचैलांतंभ्रमरैरिवचार्दितं ॥ २० ॥ धावमानंसुसंरब्धंपश्यमां
रजसान्वितं ॥ स्वाध्यायैस्तुमहत्पापंहरंतिगृहमेधिनः ॥ २१ ॥ दानैःपृथग्विधैश्चापियथाप्राहुर्मनीषिणः ॥ तथापापकृतंविप्रमाश्रमस्थंमहीपते ॥ २२ ॥ सर्व
संगविनिर्मुक्तंछंदांस्युत्तारयंत्युत ॥ अहंहिपापयोन्यांवैप्रसूतःक्षत्रियर्षभ ॥ निश्चयंनाधिगच्छामिकथमुच्येयमित्युत ॥ २३ ॥ जातिस्मरत्वंचममकेनचित्पू
र्वकर्मणा ॥ शुभेनयेनमोक्षंवैप्राप्तुमिच्छाम्यहंनृप ॥ २४ ॥ त्वमिमंसंप्रपन्नायसंशयंब्रूहिपृच्छते ॥ चांडालत्वात्कथमहमुच्येयमितिसत्तम ॥ २५ ॥ राजन्यउ
वाच चांडालप्रतिजानीहियेनमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ब्राह्मणार्थेत्यजन्मप्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ दत्त्वाशरीरंक्रव्याद्भोरणाग्नौद्विजहेतुकं ॥ द्रुत्वा
प्राणान्ममोक्षस्तेनान्यथामोक्षमर्हसि ॥ २७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसंतदातेनब्रह्मस्वार्थेपरंतप ॥ द्रुत्वारणमुखेप्राणांगतिमिष्टामवापह ॥ २८ ॥ तस्मा
द्रक्ष्यंत्वयापुत्रब्रह्मस्वभरतर्षभ ॥ यदीच्छसिमहाबाहोशाश्वतींगतिमात्मनः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मराजन्यचांडा
लंसंवादोनामैकोत्तरशतंतमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच एकेलोकाःसुरुतिनःसर्वेत्वाहोपितामह ॥ तत्रतत्रापिभिन्नास्तेतन्मे
ब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच कर्मभिःकार्यनानात्वंलोकानांयांतिमानवाः ॥ पुण्यान्पुण्यकृतोयांतिपापान्पापकृतोनराः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं ॥ गौतमस्यमुनेस्तातसंवादंवासवस्यच ॥ ३ ॥ ब्राह्मणोगौतमःकश्चिन्मृदुर्दांतोजितेंद्रियः ॥ महावनेहस्तिशिशुंपरिघृतममातृकं ॥ ४ ॥
तंदृष्ट्वाजीवयामाससानुक्रोशोधृतव्रतः ॥ सतुदीर्घेणकालेनबभूवातिबलमहान् ॥ ५ ॥

॥ १९ ॥ भ्रमरैस्तीक्ष्णतुंडैर्यमानमिवचैलांतवद्ब्रह्ममानमिवक्लिश्यंतमांपश्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रक्षमेवतुभक्ष्यं ॥ २९ ॥ इतिअनुशासनप० नै० भा० एकोत्तर
शततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ एकेइति विद्याभ्यासश्रद्धादितारतम्यात्कर्मफलतारतम्यमस्तिउतनेतिप्रशार्थः ॥ १ ॥ कर्मभिरिति पुण्यपापयोरिवपुण्यानामबांतरभेदोस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसंबन्धिना धनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ यातयिष्ये हस्तिनं स्वीयं फलं त्वत्तोपहीष्ये इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
तंप्रभिक्षं महानागं प्रसृतं पर्वतोपमं ॥ धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनं ॥ ६ ॥ क्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ॥ अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महात-
पाः ॥ ७ ॥ मामेहार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनन्दुः स्वात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ ॥ मैत्रं सतां सप्तपदं वदंति मित्रद्रोहो मैव राजन् स्पृशेत्त्वां ॥ ८ ॥ इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममा-
श्रमे ॥ विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टं दातुं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ॥ न मे विक्रोश तोराजन् हर्तुमर्हसि कुंजरं ॥ १० ॥ धृतराष्ट्र उवाच
गवांसहस्रं भवते ददानीदासी शतं निष्कशतानि पञ्च ॥ अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यं ॥ ११ ॥ गौतम उवाच तवैव गावो हि भवंतुरा-
जन्दास्यः स निष्का विविधं चरत्नं ॥ अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यं ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राजन्या-
नां नागकुलानि विप्र ॥ स्ववाहनं नयतो नास्य धर्मो नागश्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्त ॥ १३ ॥ गौतम उवाच यत्र प्रेतो नंदति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते पापक-
र्मा ॥ वैवस्वतस्य स दने महात्मं तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ये निष्क्रियानास्तिकाः श्रद्धा नानाः पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ॥ यम-
स्य ते यातनां प्राप्नुवंति परं गता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५ ॥ गौतम उवाच वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यं ॥ यत्राबलाबलिनं यातयन्ति त-
त्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ज्येष्ठांस्वसारं पितरं मातरं च यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरन्ति ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता धृतराष्ट्रो न-
तत्र ॥ १७ ॥ गौतम उवाच मंदाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेश्या ॥ गंधर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८ ॥
धृतराष्ट्र उवाच अतिथिव्रताः सुव्रता ये जनावै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ॥ शिष्टा शिनः संविभज्याश्चितांश्च मंदाकिनी तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९ ॥ गौतम-
उवाच मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्नरी गीतजुष्टं ॥ सुदर्शनाय त्रजं बूर्विशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ये ब्राह्मणा-
मृदवः सत्यशीला बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ॥ ये धीयते सेति हासं पुराणं मध्वाद्बुद्ध्या जुहति वैद्विजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता धृतराष्ट्रो न-
तत्र ॥ यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो त्वेष्यामि ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ अग्निघ्नौनाधृष्टद्युम्नवदग्निरेवयौनयोनिर्येषाते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्षन्तारःक्षमिणः सत्रीभूताभूतानामाच्छादनवद्रक्षकाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गौतमउवाच सुपुष्पितं किं नरराज जुष्टं प्रियं वनं नंदनं नारदस्य ॥ गंधर्वाणामप्सरसां च शश्वत्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच येन
त्यगीते कुशलाजनाः सदा त्वया च मानाः सहिताश्चरन्ति ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता धृतराष्ट्रे न तत्र ॥ २४ ॥ गौतमउवाच यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति
रम्या देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ॥ यत्राग्निघ्नौनाश्ववसंतिलोका अब्यो नयः पर्वतयो नयश्च ॥ २५ ॥ यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामान्यत्र स्त्रियः कामचारा भवन्ति ॥
यत्र चेष्यानास्ति नारी नराणां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादान्यस्तदंटाश्चरन्ति ॥ न हि संति स्थावरं जंग
मं च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराशिषो निर्ममावीतरागालाभालाभेतुल्यनिंदाप्रशंसाः ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता धृतराष्ट्रे न तत्र ॥ २८ ॥
गौतमउवाच ततो परे भान्तिलोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजा वीतशोकाः ॥ सोमस्य राज्ञः स दने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९ ॥ धृतरा
ष्ट्रउवाच ये दानशीलान् प्रतिगृह्णते सदान् चाप्यर्थाश्चाददते परेभ्यः ॥ येषामदेयमर्हते नास्ति किंचिन्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ३० ॥ ये क्षन्तारो नाभि
जल्पन्ति चान्यान्सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता धृतराष्ट्रे न तत्र ॥ ३१ ॥ गौतमउवाच ततो परे भान्तिलोकाः सना
तनाविरजसो वितमस्का विशोकाः ॥ आदित्यदेवस्य पदं महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२ ॥ धृतराष्ट्रउवाच स्वाध्यायशीला गुरुश्रुश्रूषणे रता
स्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ॥ आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो नित्यात्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३ ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भावितो वां
ग्यतानां ॥ सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां परं गता धृतराष्ट्रे न तत्र ॥ ३४ ॥ गौतमउवाच ततो परे भान्तिलोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजा विशो
काः ॥ वरुणस्य राज्ञः स दने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा तयेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ॥ ये चाग्नि
होत्रं जुह्वति श्रद्धयाना यथाघ्रायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६ ॥ सुधारिणां धर्मसुरे महात्मनां यथोदिते वर्त्मनि सुस्थितानां ॥ धर्मात्मना मुह्यतां गतितां परं गता धृतरा
ष्ट्रे न तत्र ॥ ३७ ॥ गौतमउवाच इंद्रस्य लोकाविरजा विशोकादुर्न्वयाः कांक्षिता मानवानां ॥ तस्याहं ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धर्मएवहुरः क्षुरस्तत्र सुष्ठु आत्मा संधारयन्ति ते सुधारिणस्तेषां धर्मधुरे इत्यपि पाठः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच शतवर्षजीवीयश्च शूरो मनुष्यो वेदाध्यायी यश्च यज्वाऽप्रमत्तः ॥ एते सर्वे शक्रलोकं व्रजंति परं गता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९ ॥ गौतम उवाच प्राजापत्याः संतिलोकामहांतो नाकस्य पृष्ठे पुष्कलावीतशोकाः ॥ मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजाणां ॥ ये चाश्वमेधावभूथे पुतांगास्तेषां लोकां धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१ ॥ गौतम उवाच ततः परं भांतिलोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजावीतशोकाः ॥ तस्मिन् न हं दुर्लभे चाप्यधृष्ये गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच योगो सहस्रो शतदः समां समां गवां शती दश दद्याच्च शक्त्या ॥ तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां पंचभ्यो वादानशीलस्तथैकां ॥ ४३ ॥ ये जीर्यंते ब्रह्मचर्येण विप्रा ब्राह्मी वाचं परिरक्षंति चैव ॥ मनस्वि न स्तीर्य यात्रा परायणास्ते तत्र मोदंति गवां निवासे ॥ ४४ ॥ प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः ॥ पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीं ॥ ४५ ॥ गयां गयं शिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकां ॥ रुष्णां गंगां पंच नदं महाह्रदमथापि च ॥ ४६ ॥ गोमतीं कौशिकीं पंपां महान्मानो धृतव्रताः ॥ सरस्वतीं दृषद्वत्यौ यमुनां ये तु यांति च ॥ ४७ ॥ तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ॥ प्रयांति पुण्यगंधा व्याधृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८ ॥ गौतम उवाच यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमप्यपि ॥ न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९ ॥ न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्नबंधुर्न रिपुस्तथा ॥ न जरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकं ॥ ५० ॥ तस्मिन् विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ॥ स्वयं भुज्जवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच निर्मुक्ताः सर्वसंगैर्यै रुतात्मानो यतव्रताः ॥ अध्यात्मयोगसंस्थानैर्युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ५२ ॥ ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवंतीह सात्विकाः ॥ न तत्र धृतराष्ट्रे शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ५३ ॥ गौतम उवाच रथं तरं यत्र बृहच्च गीयते यत्र वेदी पुंडरीकैस्तृणोति ॥ यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४ ॥ बुद्ध्या मित्वां वृत्रहणं शतकृतुं व्यतिक्रमं तं भुवनानि विश्वा ॥ कच्चिन्नवाचा वृजिनं कदाचिदकार्षते मनसो भिषंगात् ॥ ५५ ॥ शतक्रतु रूवाच मघवाहं लोकपथं प्रजानामन्वागमं परिवादे गजस्य ॥ तस्माद्भवाम्प्रणतं मानुशास्तु ब्रवीषियत्तत्करवाणिसर्वं ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ब्रह्मस्वंब्रह्मलोके गतस्यापि न जीर्यत इत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ ६३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

गौतम उवाच . श्वेतं करेणुं मम पुत्रं हि नागं यं मे हार्षीर्दिशवर्षाणि बालं ॥ यो मे वने वसतो भूद्वितीयस्तमेव मे देहि सुरेंद्र नागं ॥ ५७ ॥ शतक्रतुरुवाच अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग आगच्छ तित्वामभिवीक्षमाणः ॥ पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते श्रेयो ममाध्याह्निकमश्वतेस्तु ॥ ५८ ॥ गौतम उवाच शिवं सदैव हसुरेंद्र तुभ्यं ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुंजे ॥ ममापित्वंशक्रशिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रति गृह्णामि नागं ॥ ५९ ॥ शतक्रतुरुवाच येषां वेदानि हिता वै गुहायां मनीषिणां सत्यवतां महात्मनां ॥ तेषां त्वयैकेन महात्मना स्मिद्वदस्व तस्मात्प्रीतिमांस्तेहमद्य ॥ ६० ॥ हंतै हि ब्राह्मण क्षिप्रं सहपुत्रेण हस्तिना ॥ त्वं हि प्राप्नुं शुभान् लोकान् दाय च चिराय च ॥ ६१ ॥ स गौतमं पुरस्कृत्य सहपुत्रेण हस्तिना ॥ दिवमाचक्रमेव जीसद्भिः सह दुरासदं ॥ ६२ ॥ इदं यः शृणुयान्निर्त्ययः पठेद्वाजितेंद्रियः ॥ स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ॥ ६३ ॥ इति श्रीम० अनु० आनुशासनिके प० दानधर्महस्तिकूटो नाम द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ६४ ॥ युधिष्ठिर उवाच दानं बहुविधाकारं शांतिः सत्यमहिंसितं ॥ स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १ ॥ पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात् ॥ तपसो यत्परं ते यत्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्म उवाच तपः प्रवक्ष्ये यावत्तावत्लोकौ युधिष्ठिर ॥ मतं ममात्र कौंतेय तपो नानाशनात्परं ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४ ॥ अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ॥ ऋषि लोकं च सो गच्छत् भगीरथ इति श्रुतं ॥ ५ ॥ तं तु दृष्ट्वा वचः प्राह ब्रह्माराज भंगीरथं ॥ कथं भगीरथागास्त्वमिमं लोकं दुरासदं ॥ ६ ॥ न हि देवानां गंधर्वाणामनुष्याणां भगीरथ ॥ आयांत्य तप्तपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७ ॥ भगीरथ उवाच निष्काणां वै त्वददं ब्राह्मणेभ्यः शतं सहस्राणि सदैव दानं ॥ ब्राह्मं व्रतं नित्यं मां स्थाय विद्वन्मत्वे वा हंतस्य फलादिहागां ॥ ८ ॥ दशैकरात्रान्दशपंचरात्रानेकादशैकादशकान् क्रतून् श्रु ॥ ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि च नागतो हं ॥ ९ ॥ यच्चावसंजान् हवीतीर नित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपो हं ॥ अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमामां ॥ १० ॥ दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिं ॥ पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रशः ॥ ११ ॥

दानमिति अहिंसितं अहिंसा ॥ १ ॥ तपसः कृच्छ्रं चांद्रायणादेर्बलादन्यत्किं बलवत्तरं विदितं न किमपि अपितु तपस्तपसां मध्ये यत्परं ॥ २ ॥ लोको भोग्यप्रदेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकरात्रादयः क्रतुविशेषाः ॥ ९ ॥ नारीपुरं कन्यासमूहमदां ॥ १० ॥ ११ ॥

चंद्रोभूषणविशेषः नतेनाहगागमित्यनुवर्तते ॥ १२ ॥ एकैकशोब्राह्मणायदशगाः ॥ १३ ॥ आभोर्यामःसोमयागः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कर्कःकर्कोटकेवङ्गौशुक्लाश्वेदर्पणेघटेइतिमेदिनी कर्काणांशुक्लाश्वानां
 सुवर्णचंद्रोत्तमधारिणीनांकन्योत्तमानामददंसहस्रं ॥ षष्टिसहस्राणिविभूषितानांजांबूनदैराभरणैर्नतेन ॥ १२ ॥ दशार्बुदान्यददंगोसवेज्यास्वेकैकशोदश
 गालोकनाथ ॥ समानवत्साःपयसासमन्विताःसुवर्णकांस्योपदुहानतेन ॥ १३ ॥ आभोर्यामेषुनियतमेकैकस्मिन्दशाददं ॥ गृष्टीनांक्षीरदात्रीणांरोहिणीनां
 शतानिच ॥ १४ ॥ दोग्धीणांवैगवांचापिप्रयुतानिदशैवह ॥ प्रादांदशगुणंब्रह्मन्तेनाहमिहागतः ॥ १५ ॥ वाजिनांवाल्हिजातानामयुतान्यददंदश ॥ कर्कानां
 हेममालानांनचतेनाहमागतः ॥ १६ ॥ कोटीश्रकांचनस्याष्टौप्रादांब्रह्मन्दशान्वहं ॥ एकैकस्मिन्क्रतौतेनफलेनाहंनचागतः ॥ १७ ॥ वाजिनांश्यामकर्णानांह
 रितानापितामह ॥ प्रादांहेमस्रजांब्रह्मन्कोटीदशचसप्तच ॥ १८ ॥ ईषादंतान्महाकायान्कांचनस्रग्विभूषितान् ॥ पद्मिनोवैसहस्राणिप्रादांदशचसप्तच ॥ १९ ॥
 अलंकृतानांदेवेशदिव्यैःकनकभूषणैः ॥ रथानांकांचनांगानांसहस्राण्यददंदश ॥ २० ॥ सप्तचान्यानियुक्तानिवाजिभिःसमलंकृतैः ॥ दक्षिणावयवाःकेचिद्दे
 दैर्यसंप्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥ वाजपेयेषुदशसुप्रादांतेष्वपिचाप्यहं ॥ शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्ययाविक्रमेणह ॥ २२ ॥ सइसंनिष्ककंठानामददंदक्षिणामहं ॥
 विजित्यभूपतीन्सर्वानर्थैरिष्ट्वापितामह ॥ २३ ॥ अष्टभ्योराजसूयेभ्योनचतेनाहमागतः ॥ स्रोतश्चयवेदंगायश्छन्नमासीज्जगत्पते ॥ २४ ॥ दक्षिणाभिःप्र
 वृत्ताभिर्ममनागांचतत्कृते ॥ वाजिनांचसहस्रेषुसुवर्णशतभूषिते ॥ २५ ॥ वरंग्रामशतंचाहमेकैकस्यत्रिधाऽददं ॥ तपस्वीनियताहारःशममास्थायवाग्यतः ॥
 ॥ २६ ॥ दीर्घकालंहिमवतिगंगायाश्चदुरुत्सहां ॥ मूर्ध्नाधारांमहादेवःशिरसायामधारयत् ॥ नतेनाप्यहमागच्छंफलेनेहपितामह ॥ २७ ॥ शम्याक्षेपैरयजं
 यच्चदेवान्सायस्कानामयुतैश्चापियत्तत् ॥ त्रयोदशद्वादशाहैश्चदेवसर्पौडरीकान्नचतेषांफलेन ॥ २८ ॥ अष्टौसहस्राणिककुम्भिनामहंशुक्लर्षभाणामददंद्विजे
 भ्यः ॥ एकैकंवैकांचनंशृंगमेभ्यःपत्नीश्रैषामददंनिष्ककंठोः ॥ २९ ॥ हिरण्यरत्ननिचयानददंरत्नपर्वतान् ॥ धनधान्यैःसमृद्धाश्चग्रामाश्चान्येसहस्रशः ॥ ३० ॥
 शतंशतानांगृष्टीनामददंचाप्यतंद्रितः ॥ इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्योनतेनच ॥ ३१ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पद्मिनःपद्मचिह्नान् ॥ १९ ॥ २० ॥ दक्षिणारूपायज्ञांगभूतादक्षिणावयवाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ निष्ककंठानांयुद्धेजितानांराज्ञांसहस्रंविप्रेभ्योविप्रवचनादक्षिणाअददंउत्सृष्टवान् ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शम्यापृथुबुध्नःकाष्ठदंडः सबलेनाक्षिमोयावदूरंपततितावद्देशोयस्यवेदिकायाभवतिसशम्याक्षेपोयागः तथासायस्कादयोयागविशेषाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ कांचनमयानां वक्षाणां चूतानां नानावर्णरत्नखचितानां वनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अग्नीन् अग्निचयनानि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं तपसा अभ्यविद

एकादशाहैरयजं सदक्षिणैर्द्विद्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ॥ आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं स्तेपां फलेनेहनचागतोऽस्मि ॥ ३२ ॥ निष्कैककंठमददं योजनाय तंत द्विस्ती
र्णं कांचनपादपानां ॥ वनं वतानां रत्नविभूषितानां न चैव तेषां मागतो हं फलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणं हि ब्रतमप्यधृष्यमक्रोधनो करवं त्रिशतोद्भान् ॥ शतं गवामष्टश
तानि चैव दिने दिने त्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामथ रोहिणीनां तथैवान्याननदुहो लोकनाथ ॥ प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेशनेहागतस्तेन फलेन चाहं ॥
॥ ३५ ॥ त्रिशदग्नीनहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ॥ अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३६ ॥ दशभिर्विंशजिद्विंशतैरष्टादशोत्तरैः ॥ न चैव तेषां दिवेश फ
लेनाहमिहागमं ॥ ३७ ॥ सरस्वां वाहुदायां च गंगायामथ नैमिषे ॥ गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ३८ ॥ इंद्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्गार्गवस्तपसेहाभ्य
विदत् ॥ जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेहतसाधयाम्मासमहं वरेण्य ॥ ३९ ॥ ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ॥ सहस्रमृषयश्चासन्त्येवैतत्र समागताः ॥
॥ ४० ॥ उक्तस्तैरस्मि गच्छत्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ प्रीतेनोक्तसहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ॥ इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूतेत्र विचारणा ॥ ४१ ॥ कामं यथा व
द्विहितं विधात्रापृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ॥ तं पोहिनान्यच्चानशनान्मतं मे न मोस्तु ते देव वरप्रसीद ॥ ४२ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तवंतं ब्रह्मा तुराजानं स भ
गीरथं ॥ पूजयामास पूजाहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥ तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान् पूजय नित्यदा ॥ विप्राणां वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ॥ ४४ ॥ वासोभिरन्नैर्गो
भिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि ॥ शुभैः सुरगणैश्चापि स्तोष्या एव द्विजास्तथा ॥ एतदेव परं गुह्यमलोभेनं समाचर ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनि
के पर्वणि दानधर्मे ब्रह्मभगीरथसंवादेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच शतायुः पुरुषः शतवीर्यश्च जायते ॥ क
स्मान्घ्नयंते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥ आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वापि मानवः ॥ केन बालभते कीर्तिकेन बालभते श्रियं ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण जप
होमैस्तथोपधैः ॥ कर्मणामनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

त आज्ञासीत् उशनस्तेजसा शुकस्य बलेन जाज्वल्यमानं तच्च वाक्यं शेषात्सर्वभोगत्यागात्मकमनशनं सर्वभोगैर्ब्राह्मणानां संतर्पणं च साधयामासमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्येऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७३ ॥ शतायुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ वर्तयन् अनुतिष्ठन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अलक्षणकुठापस्मारादिविरुद्धलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रवात्श्रवणात् तंपुरुषम् जनाः साधवः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ संकुसुकोदुर्जनः अ
 भीष्म उवाच अत्र ते हं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनु पृच्छसि ॥ अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४ ॥ येन बालभते कीर्तयेन बालभते श्रियं ॥ यथा वर्तय
 न्पुरुषः श्रेयसासंप्रयुज्यते ॥ ५ ॥ आचारा लभते त्यायुराचारा लभते श्रियं ॥ आचारा लकीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६ ॥ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विदते मह
 त् ॥ त्रसंतियस्माद्भूतानि तथा परिभवंति च ॥ ७ ॥ तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदिच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ अपि पापशरीरस्य आचारो हंत्यलक्षणं ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो
 धर्मः संतश्चारित्रलक्षणाः ॥ साधूनां च यथावत्तमेतदाचारलक्षणं ॥ ९ ॥ अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषंधर्मचारिणं ॥ भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियं ॥ १० ॥
 येनास्तिकानि क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलंघिनः ॥ अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवंति गतायुषः ॥ ११ ॥ विशीलाभिन्नमर्यादानित्यं संकीर्णमैथुनाः ॥ अल्पायुषो भवन्ती
 ह नरानिरयगामिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ॥ श्रद्धधानो न स्यूय शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ॥
 अनसूयुरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥ लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी न खखादी च यो नरः ॥ नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विदते महत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मा
 र्थौ चानुचितयेत् ॥ उत्थाया च म्यतिष्ठेत् पूर्वासंध्यां कृतांजलिः ॥ १६ ॥ एवमेवापरां संध्यां समुपासीत व्रज्यतः ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतं नास्तं यातं कदाचन ॥ १७ ॥
 नोपसृष्टं नवारिस्थं न मध्यं न भसोगतं ॥ ऋपयो नित्यं संध्यत्वा दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वापश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ येन पूर्वामुपासंते द्विजाः
 संध्यां न पश्चिमां ॥ १९ ॥ सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ परदारान गंतव्या सर्ववर्णेषु कर्हि चित् ॥ २० ॥ न हीदृशमना युष्यं लोके किंच न विद्य
 ते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनं ॥ २१ ॥ यावं तोरो मकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ॥ तावद्वर्षसहस्राणि न रकंपर्युपासते ॥ २२ ॥ प्रसाधनं च केशानां मं
 जनं दंतधावनं ॥ पूर्वाह्ण एव कार्याणि देवतानां च पूजनं ॥ २३ ॥ पुरीषमूत्रे नो दीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यं दिने स्थिते ॥ २४ ॥
 नाज्ञातैः सह गच्छेत् नैको न वृषलैः सह ॥ पंथादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ॥ २५ ॥ वृद्धाय भारतमाय गार्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञा
 तान्वनस्पतीन् ॥ २६ ॥ चतुष्पथांश्च कुर्वीत सर्वानिव प्रदक्षिणान् ॥ मध्यं दिने निशाकाले अर्धरात्रे च सर्वदा ॥ २७ ॥

स्थिरश्च संकुसुको स्थिर इत्यमरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपसृष्टं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नरिष्यतेन हिंस्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्रीणि भोज्यानि अदृष्टं शूद्रोदक्यादिभिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
चतुष्पथं न संवेत उभे संध्ये तथैव च ॥ उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ २८ ॥ अमावास्यां पौर्णमास्यां च तुर्द
श्यां च सर्वशः ॥ अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ३९ ॥ यथा मांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च ॥ आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥ ना
रुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचा पर उद्विजेत न तां वदेद्गुशतीं पापलोभ्यां ॥ ३१ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतंति यैराहतः शोच
तिरात्र्यहानि ॥ परस्य वाममर्मुये पतंति तान्यंडितो नावस्तु जेत्यरेषु ॥ ३२ ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुनाहतं ॥ वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं ॥ ३३ ॥
कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयोहिसः ॥ ३४ ॥ हीनांगान्तिरिक्तांगान् विद्याहीनान् विगर्हितान् ॥ रूपद्रविणहीनां
श्वसत्यहीनां श्वनां क्षिपेत् ॥ ३५ ॥ नास्ति क्यं वेदं निदां च देवतानां च कुत्सनं ॥ द्वेषस्तं भोभिमानं च तैर्दण्यं च परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥ परस्य दंडं नो घच्छेत्कुद्धो नैनं नि
पातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतं ॥ ३७ ॥ न ब्राह्मणान्परिवदेन्न क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ तिथिपक्षस्य न ब्रूयात्तथा स्यायुर्न रिष्यते ॥ ३८ ॥ रु
त्वामूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ॥ पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ३९ ॥ त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणान् नमस्कृत्य यन् ॥ अदृष्टमद्विनिर्णिकं
यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४० ॥ संयावं रुसरं मांसं शकुलीं पायसं तथा ॥ आत्मार्यं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यं दा ॥
वग्यतो दंतकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ॥ ४२ ॥ न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ॥ ४३ ॥ आचार्यमथ
वाप्यन्यं तथायुर्विदं ते महत् ॥ वर्जयेद्दंतकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् ॥ उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहि
तः ॥ ४५ ॥ अरुत्वा देवपूजां च नाचरेद्दंतधावनं ॥ अरुत्वा देवपूजां च नाभिगच्छेत्कदाचन ॥ अन्यत्र तु गुरुं दृष्ट्वा धार्मिकं वा विचक्षणं ॥ ४६ ॥ अवलोक्यो न चा
दर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ॥ न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छद्गर्भिणीं वा कदाचन ॥ ४७ ॥ उदक्शिरानस्वपेत्तथा प्रत्यक्शिरान च ॥ प्राक्शिरास्तु स्वपेद्द्विद्वानथं वा दक्षिणा
शिराः ॥ ४८ ॥ न भग्नेनावशीर्णं च शयने प्रस्वपीत च ॥ नांतर्धानेन संयुक्तेन च तिर्यक्कदाचन ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ नाभिगच्छेत्पूजादीन् प्रति ॥ ४६ ॥ अज्ञाता मृतुमतीत्वेन कामुकत्वेन वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अंतर्धाने अत्यंतमंधकारे संयुक्ते इतरेण रूपादिना ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ प्रस्कंदयेदज्ञशेषं किंचित्यजेत् भुक्त्वाचमनसाग्निमुपस्पृशेत् ॥ ५६ ॥ ऋतं निःश्रेयसमिच्छन्निति शेषः ॥ ५७ ॥ प्रणान्नासादीन् ऊर्ध्वच्छिद्राणि ॥ ५८ ॥
 नचापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिकैः ॥ आसनं तु पदाकृष्य न प्रसज्येत तथानरः ॥ ५० ॥ ननग्रः कर्हिचित्स्नायान्ननिशायां कदाचन ॥ स्नात्वा च नावमृज्ये
 तगात्राणि सुविचक्षणः ॥ ५१ ॥ नचानुलिपेदस्नात्वा स्नात्वा वा सो न निर्धुनेत् ॥ नचैवाद्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ॥ ५२ ॥ सजश्च नावरुष्येत न वहि धारयी
 तच ॥ उदक्ययाच संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ ५३ ॥ नोत्सृजेत् पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चांतिके ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सुकुर्यात् कदाचन ॥ ५४ ॥ अन्नं वुभुक्षमाण
 स्तु त्रिमुखेन स्पृशेदपः ॥ भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिद्विः पुनः परिमार्जयेत् ॥ ५५ ॥ प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतो न्नमकुत्सयन् ॥ प्रस्कंदयेच्च मनसा भुक्त्वा चान्निमुप
 स्पृशेत् ॥ ५६ ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ धन्यं पश्चान्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मुखः ॥ ५७ ॥ अग्निमालभ्य तोयेन सर्वां प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गा
 त्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितले तथा ॥ ५८ ॥ नाधितिष्ठेत्तु पंजातु केशभस्म कपालिकाः ॥ अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५९ ॥ शांतिहोमांश्च कुर्वीत
 सावित्राणि च धारयेत् ॥ निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन ॥ ६० ॥ मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ आर्द्रपादस्तु भुंजीत नार्द्रपादस्तु संविशे
 त् ॥ ६१ ॥ आर्द्रपादस्तु भुंजानो वर्षाणां जीवतेशतं ॥ त्रीणितेजांसि नोच्छिष्टं आलभेत कदाचन ॥ ६२ ॥ अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिप्यते ॥ त्रीणितेजां
 सि नोच्छिष्टं उदीक्षेत कदाचन ॥ ६३ ॥ सूर्याचंद्रमसौ चैव न क्षत्राणि च सर्वशः ॥ ऊर्ध्वप्राणा ल्युक्कामं तियूनः स्य विरआयति ॥ ६४ ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
 पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ अभिवादयात्तद्वद्वांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयं ॥ ६५ ॥ कृतांजलिरुपासीत गच्छंतं पृष्ठतो न्वियात् ॥ नचासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यं च वर्जये
 त् ॥ ६६ ॥ नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्रः स्नातुमर्हति ॥ स्वमव्यं नैव न ग्रेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टेन स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ केशग्रहं प्रहारां
 श्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ॥ ६८ ॥ नसंहताभ्यां पाणिभ्यां कंदूये दात्मनः शिरः ॥ नचाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथा स्यायुर्न रिप्यते ॥ ६९ ॥ शिरस्नातस्तु तैलैश्च नांगं
 किंचिदपि स्पृशेत् ॥ तिलसृष्टं नचाश्नीयात्तथा स्यायुर्न रिप्यते ॥ ७० ॥ नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टेनाधीयीत कदाचन ॥ वाते च पूतिगंधे च मनसापि न चिंतयेत् ॥
 ॥ ७१ ॥ अत्र गाथायमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ आयुरस्य निरुक्ता मिप्रजास्तस्याददेतथा ॥ ७२ ॥

अवस्नातं स्नानजलं ॥ ५९ ॥ सावित्राणि मंत्रविशेषान् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ न रिप्यते हि स्यते ॥ ६९ ॥ तिलसृष्टं तिलसंयुक्तं सृष्टं भक्ष्यं ॥ ७० ॥ न चिंतयेत् वेदां ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥ मिथ्याप्रवृत्तेऽपि सम्यक्वर्तितव्यं ॥८१॥८२॥८३॥८४॥ विपर्ययं औत्तराधर्यं ॥८५॥ अपदशंदशाहीनं ॥८६॥ प्रियंगुः राजिका प्रियंगुः स्त्रीराजिका कणयो रपीति मेदिनी ॥ ८७ ॥ पृथगिति राजिकयानुलेपनं कृत्वा स्त्रात्वा चंदनाद्यन्यतमेनानुलेपनं कार्यमित्यर्थः तगरस्थगरं महाराष्ट्राणां गां वबाण इति प्रसिद्धं उपवासं ब्रह्मचर्यं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ आलीढयारजस्व

उच्छिष्टोयः प्राद्रवति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥ यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ॥ ७३ ॥ तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ॥ तस्माद्युक्तोऽनध्यायेनार्थीयीत कदाचन ॥ ७४ ॥ प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजान् ॥ ये मे हंति च पंथानं ते भवंति गतायुषः ॥ ७५ ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा त्यायुर्न रिप्यते ॥ ७६ ॥ त्रींशु शान्ना वजानीया दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पसर्वे ह्याशी विषास्त्रयः ॥ ७७ ॥ दहत्याशी विषः क्रुद्धो यावत्पश्यति च क्षुपा ॥ क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत्पश्यति तेजसा ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणस्तुकुलं हन्यात्थ्यानेनावेक्षितेन च ॥ तस्मादेतन्नयं यत्नादुपसेवेत पंडितः ॥ ७९ ॥ गुरुणा चैव निर्वधो न कर्तव्यः कदाचन ॥ अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धोऽयुधिष्ठिरा ॥ ८० ॥ सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ॥ गुरुनिंदा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ८१ ॥ दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनं ॥ उच्छिष्टांस्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ८२ ॥ रक्तमाल्यं न धार्यस्याच्छुद्धैर्धार्यतु पंडितैः ॥ वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो ॥ ८३ ॥ रक्तं शिरसि धार्यतु तथा वानेयमित्यपि ॥ कांचनीयापि मालां यानसादुप्यसि कर्हिचित् ॥ ८४ ॥ स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशांपते ॥ विपर्ययं न कुर्वीत वाससां बुद्धिमान्नरः ॥ ८५ ॥ तथानान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ अन्यदेव भवेद्वासः शयनीयेन रोज्जम ॥ ८६ ॥ अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥ प्रियंगुचंदनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ॥ ८७ ॥ पृथगेवानुलिपेत्केसरेण च बुद्धिमान् ॥ उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ ८८ ॥ पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ संमानमेकपात्रे तु भुंजेन्नान्नं जनेश्वर ॥ ८९ ॥ नालीढया परिहृतं भक्षयीत कदाचन ॥ तथानोत्थृतसाराणि प्रेक्षतेनाप्रदाय च ॥ ९० ॥ न संनिरुष्टे मेधावीनाश्चुचैर्न च सत्सु च ॥ प्रतिषिद्धान् धर्मेषु भक्ष्यान् भुंजीत पृष्ठतः ॥ ९१ ॥ पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ॥ उदुंबरं नखादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥ ९२ ॥ आजंगव्यं तथा मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ॥ वर्जयेच्छुष्कं मांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥ ९३ ॥ न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीथान्नचरात्रिषु ॥ दधिसक्तून् भुंजीत तथा मांसं च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

लया परिकृतं संपादितं नालीढनापरिहितमिति पाठः आलीढंगवाद्याघ्रातं अपरिहितं परिषेचनहीनं उद्धृतसाराणि क्षीरादीनि प्रेक्षते याचकाय ॥ ९० ॥ मेधावीना पुरुषः अशुचेः सन्निरुष्टेन भुंजीत मेधावी अशुचेरिति गौडाः धर्मेषु श्राद्धादिषु प्रतिषिद्धान् भक्ष्यान् पृष्ठतः श्राद्धाद्यभावेन भुंजीत ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

बालेनकेशेन उपलक्षितं परश्चाद्वंशत्रुश्चाद्वं ॥ १५ ॥ सदैवनसदनैवेतिसंबंधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निरस्यपानीयादीन्विहाय अन्येषां भक्षणां शेषमन्यस्मै न देयं पानीयादेरपिशेषं पुत्रादिभ्य एव देयं पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति स्मरणात् अन्येषां तद्भोजनस्य निषेधात् गौडास्तु निरस्यशेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठंति तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते ॥ १९ ॥ शंकां जीर्यति न वेति अन्यस्यापूतत्वात्वाअ

सायं प्रातश्च भुंजीत नांतराले समाहितः ॥ बालेन तु न भुंजीत परश्चाद्वंतथैव च ॥ १५ ॥ वाग्यतो नैकं वस्त्रं श्रुता संविष्टः कदाचन ॥ भूमौ सदैव नाश्रीयाच्चानासीनो न शब्दवत् ॥ १६ ॥ तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यां विशांपते ॥ पश्चाद्वं जीतमेधावीनचाप्यन्यमनानरः ॥ १७ ॥ समानमेकपत्न्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ॥ विषं हालाहलं भुंक्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ १८ ॥ पानीयं पायसं सकृदधिसर्पिर्मधून्यपि ॥ निरस्यशेषमन्येषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ १९ ॥ भुंजानो मनुजव्याघ्रनैव शंकां समाचरेत् ॥ दधिचाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ १०० ॥ आचम्य चैकहस्तेन परिष्ठाव्यंतथोदकं ॥ अंगुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसंचयेत् ॥ १ ॥ पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥ ज्ञातिश्रेष्ठमवाप्नोति प्रयोगकुशलानरः ॥ २ ॥ अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ॥ स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठे तनचाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ ३ ॥ अंगुष्ठस्यांतराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतं ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ ४ ॥ अंगुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ॥ तेन पित्र्याणिकुर्वीत स्पृष्ट्वा पो न्यायतः सदा ॥ ५ ॥ परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ॥ नमन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ६ ॥ पतिनैस्तु कथानेच्छे दर्शनं च विवर्जयेत् ॥ संसर्गं च न गच्छेत्तथा युर्विदते महत् ॥ ७ ॥ न दिवामैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बंधकीं ॥ न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथा युर्विदते महत् ॥ ८ ॥ स्वेस्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ॥ त्रिःपीत्वा पोहिः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिसकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ॥ कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ १० ॥ ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं वच्चे मशृणुकौरव ॥ पवित्रं च हितं चैव भोजनाद्यंतयोस्तथा ॥ ११ ॥ सर्वशौचे पुब्राह्मेण तीर्थे न समुपस्पृशेत् ॥ निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्या पोहि शुचिर्भवेत् ॥ १२ ॥ वृद्धो ज्ञातिस्तथामित्रं दूरिद्रो यो भवेदपि ॥ गृहे वा सयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ १३ ॥

धिकत्वाच्छंकयन्नैव भोक्तव्यमित्यर्थः दधीति तत्कृत्वनुपानं कर्तव्यमेव यथेष्टं भुंक्त्वामौषीस्तक्रं सलवणं पिबेति तस्य दृष्टार्थत्वोक्तेः ॥ १०० ॥ कुत्र परिष्ठाव्यंतदाह अंगुष्ठमिति ॥ १०१ ॥ २ ॥ प्राणान्वासादीन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

एतैतैलपायिकादिवन्पापाय अभ्युदयाद्येत्यर्थः पारावतादयः सर्वपक्षिविशेषा एव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शारणिकस्य रक्षणार्थिनः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रसाधनं केशानां संस्कारादिकं ॥ २० ॥ पानीयस्य क्रियास्नानं ननक्तं स्नायादिति गृहे रात्रौ शिरःस्नाननिषेधः ॥ २१ ॥ पानानि पानुं योग्यानीत्यर्थः चावदानानि इति गौडपाठः अवदानानि निर्मलान्यपिशोषाणि वर्जनीयानीत्यर्थः सौहित्यमातृभिर्भोजनं परम्यनकर्त

गृहे पारावताधन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ॥ गृहेष्वेतेन पापायतया वैतैलपायिकाः ॥ उद्दीपकाश्च गृधाश्च कपोताश्च मरास्तथा ॥ १४ ॥ निविशेयुर्यदा तत्र शांति मेव तदा चरेत् ॥ अमंगल्यानि चैतानि तथा क्रोशो महात्मनां ॥ १५ ॥ महात्मनोति गुल्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ अगम्याश्च न गच्छेतराज्ञः पत्नीं सखीं स्तथा ॥ १६ ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ वंधूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ॥ १७ ॥ संबंधिनां च राजेन्द्र तथा युर्विदते महत् ॥ ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निमित्तं यन्निवेशनं ॥ १८ ॥ तदा वसत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ संध्यायां न स्वपेद्राजं न्विद्यां न च समाचरेत् ॥ १९ ॥ न भुंजीत च मेधावी तथा युर्विदते महत् ॥ नक्तं न कुर्यात्पि श्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनं ॥ २० ॥ पानीयस्य क्रियानक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥ वर्जनीयाश्चैव नित्यं सक्तवो निशि भारत ॥ २१ ॥ शोषाणि चैव पानानि पानीयं चापि भोजने ॥ सौहित्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ॥ २२ ॥ द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ महाकुले प्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणेस्तथा ॥ २३ ॥ वयस्यां च महाप्राज्ञः कन्यामावां दुर्महीति ॥ अपत्यमुत्पाद्यंततः प्रतिष्ठां प्यकुलं तथा ॥ २४ ॥ पुत्राः प्रदेयाज्ञाने पुकुलधर्मे पुभारत ॥ कन्यां चोत्पाद्यदातव्या कुलपुत्राय धोमते ॥ २५ ॥ पुत्रानिवेश्याश्च कुलाद्रुत्थालभ्याश्च भारत ॥ शिरस्त्रातो यः कुर्वीत देवं पित्र्यमथापि च ॥ २६ ॥ नक्षत्रेण च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ॥ न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ २७ ॥ दारुणे पुच सर्वे पुप्रत्यरिं च विवर्जयेत् ॥ ज्योतिषेयानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥ २८ ॥ प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणिकारयेत्सुम्नमाहितः ॥ उदङ्मुखो वाराजेन्द्र तथा युर्विदते महत् ॥ २९ ॥ परिवादं न च ब्रूयात्परमात्मनस्तथा ॥ परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ ३० ॥

व्यं आत्मनश्च न समाचरेत् ॥ २२ ॥ द्विजच्छेदं पक्षिवधं न कुर्वीत नर्हि पक्षिमांसमेव न भोक्तव्यमिति फलितमित्याशंक्याह भुक्त्वा न समाचरेदिति द्विजान् भुक्त्वापि नच्छेदं न समाचरेत् कथं क्रीतमेव मांसं भक्ष्यं न तु स्वयं हिंसाकार्येत्यर्थः भुक्त्वा पानं समाचरेदिति पाठे भोजनं तितकं जलं वापेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ज्ञाने पुत्रं पुत्रं ज्ञाननिमित्तं पुत्रादेया विद्वत्समर्पणीयाः ॥ २५ ॥ कुलात्सकुलसंबंधेन निवेश्या विवाहाः लभ्यालभनीयाः ॥ २६ ॥ आग्नेये कत्तिकायां ॥ २७ ॥ प्रत्यरिं स्वनक्षत्रादिनक्षत्रं यावद्वर्णयित्वा न वभिर्भगिण्येते पंचमीनारा प्रत्यरिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

* विष्णुमुखी वडवागुळ इति प्रसिद्धाः

व्यंगिनीन्यूनांगी व्यंगितां विरुद्धांगेनाधिकेन युक्तां समार्पासमानप्रवरां ॥३१॥३२॥ अयोनिअज्ञातकुलां वियोनिहीनकुलां ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ प्रगेसंध्यायां ॥३९॥ नापितोच्छिष्ट
वर्जयेद्व्यंगिनीनारीतथाकन्यांनरोत्तमा॥समार्पाव्यंगितांचैवमातुःस्वकुलजांतथा॥३१॥वृद्धांप्रव्रजितांचैवतथैवचपतिव्रतां॥तथानिरुष्टवर्णांचवर्णोल्हृष्टांच
वर्जयेत् ॥३२॥ अयोनिचवियोनिचनगच्छेतविचक्षणः ॥ पिंगलांकुष्ठिनीनारीनत्वमुद्धोदुमर्हसि ॥३३॥ अपस्मारिकुलेजातांनिहीनांचापिवर्जयेत् ॥ श्वि
त्रिणांचकुलेजातांक्षयिणांमनुजेश्वर ॥३४॥ लक्षणैरन्वितायाचप्रशस्तायाचलक्षणैः ॥ मनोज्ञांदर्शनीयांचतांभवान्वोदुमर्हति ॥३५॥ महाकुलेनिवेष्टव्यं
सदृशेवायुधिष्ठिर ॥ अवरापतितांचैवनग्रात्याभूतिमिच्छता ॥३६॥ अग्नीनुत्पाद्ययत्नेनक्रियाःसुविहिताश्रयाः ॥ वेदेचब्राह्मणैःप्रोक्तास्ताश्चसर्वाःसमाचरे
त् ॥३७॥ नचेर्ष्यास्त्रीपुर्कृतव्याख्यादाराश्चसर्वशः ॥ अनायुष्याभवेदीर्घ्यातस्मादीर्घ्यांविवर्जयेत् ॥३८॥ अनायुष्यंदिवास्वप्नंतथाभ्युदितशायिना ॥ प्रगे
निशामाश्रुतथानैवोच्छिष्टाःस्वपंतिवै ॥३९॥ पारदार्यमनायुष्यंनापितोच्छिष्टतातथा ॥ यत्नतोवैनकर्तव्यमभ्यासश्चैवभारत ॥४०॥ संध्यायांचनभुंजी
तनस्त्रायेन्नतथापठेत् ॥ प्रयतश्चभवेत्तस्यांनचकिंचित्समाचरेत् ॥४१॥ ब्राह्मणान्पूजयेच्चापितथास्नात्वानराधिप ॥ देवांश्चप्रणमेत्स्नातोगुरुंश्चाप्यभि
वादयेत् ॥४२॥ अनिमंत्रितानगच्छेतयज्ञंगच्छेतदर्शकः ॥ अनर्चितेत्यनायुष्यंगमनंतत्रभारत ॥४३॥ नचैकेनपरिव्रज्यंगंतव्यंतथानिशि ॥ अनागता
यांसंध्यायांपश्चिमायांगृहेवसेत् ॥४४॥ मातुःपितुर्गुरुणांचकार्यमेवानुशासनं ॥ हितंचाप्यहितंचापिनविचार्यनरर्षभ ॥४५॥ धनुर्वेदेचवेदेचयत्नःकार्यो
नराधिप ॥ हस्तिपृष्ठेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुचैवह ॥४६॥ यत्नवान्भवराजेंद्रयत्नवान्सुखमेधते ॥ अप्रधृष्यश्चशत्रूणांभृत्यानांस्वजनस्यच ॥४७॥ प्रजापालनयु
क्तश्चनक्षतिलभतेकचित् ॥ युक्तिशास्त्रंचतेज्ञेयंशब्दशास्त्रंचभारत ॥४८॥ गांधर्वशास्त्रंचकलाःपरिज्ञेयानराधिप ॥ पुराणमितिहासाश्चतथाख्यानानिन्या
निच ॥४९॥ महात्मनांचचरितंश्रोतव्यंनित्यमेवते ॥ पत्नीरजस्वलायाचनाभिगच्छेन्नचाद्रुयेत् ॥५०॥ स्नातांचतुर्येदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः ॥ पंचमे
दिवसेनारीपृष्ठेहनिपुमान्भवेत् ॥५१॥ एतेनविधिनापत्नीमुपगच्छेतपंडितः ॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणिपूजनीयानिसर्वशः ॥५२॥ यष्टव्यंचयथाशक्तियज्ञै
र्विविधदक्षिणैः ॥ अतउर्ध्वमरण्यंचसेवितव्यंनराधिप ॥५३॥

तादमश्रुकर्मोत्तरमस्नातता अभ्यासोध्ययनंच ॥४०॥४१॥४२॥ दर्शकोद्रष्टा ॥४३॥ परिव्रज्यदेशांतरेगंतव्यं ॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥

आयुष्याणां आयुष्कराणां कर्मणां उद्देशः संक्षेपः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावे दीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एष तेलक्षणोद्देशः आयुष्याणां प्रकीर्तितः ॥ शेषस्यैविद्यवद्भ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिरः ॥ ५४ ॥ आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ॥ आचाराद्वर्धते त्यायुराचारो हंत्यलक्षणं ॥ ५५ ॥ आगमानां हि सर्वेषां आचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥ आचारप्रभावो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ ५६ ॥ एतद्यशस्यमायुष्यं स्वस्य यनं महत् ॥ अनुकंप्य सर्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥ १५७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे आयुष्याख्याने चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ॥ कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्वीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ज्येष्ठवत्तातवर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ॥ गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्याच शिष्यस्य भारत ॥ २ ॥ न गुरावरुत प्रज्ञेशक्यं शिष्येण वर्तितुं ॥ गुरोर्हि दीर्घदशित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ३ ॥ अंधः स्यादंधवेल्लयां जडः स्यादपि बाधुधः ॥ परिहारेण तद्भूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं भिन्नलक्षणाभेदयेयुः कृतं नराः ॥ श्रियाभितप्ताः कौंतेय भेदकामास्तथारयः ॥ ५ ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ हंतिसर्वं मपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ६ ॥ अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ॥ अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७ ॥ निकृती हि नरो लोकां न्यापागच्छत्यसंशयः ॥ विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतं ॥ ८ ॥ सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ॥ अकीर्तिजनयत्येव कीर्तिमंतर्दधाति च ॥ ९ ॥ सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ॥ नाप्रदाय कनिष्ठं ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकं ॥ १० ॥ अनुपगन्पितुर्दायं जंघाश्रमफलं ध्वगः ॥ स्वयमीहितलब्धं तु न कामो दातुमर्हति ॥ ११ ॥ भ्रातृणामभिभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ॥ न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कदाचन ॥ १२ ॥ न ज्येष्ठो वा वमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ॥ यदि स्त्रीयद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्महिंश्रेय इत्यादुरिति धर्मविदो जनाः ॥ दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ १४ ॥ दशैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ॥ गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥ माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥ ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥ १६ ॥

यथेति ॥ १ ॥ याच शिष्यस्य गुरौ वृत्तिस्तावत्स्य ॥ २ ॥ ३ ॥ नेपांगुहणाम् ॥ ४ ॥ कृतं मित्रम् अरयः नराभेदयेयुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यवीयसः कनिष्ठान् ॥ ७ ॥ विदुलस्येव तस्य विदुलस्तु पुमान्मलवेतसेवेतसेपि चेति मेदिनी जनयितुः पितुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जंघाश्रम एव फलं धनं यस्य अध्वगः प्रवासी ॥ ११ ॥ उत्थानं भोजनादौ विभागे वा ॥ १२ ॥ यदि स्त्रीयदिवा कनिष्ठो दुष्कृतस्तथापि न स्य श्रेय आचरेत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

सद्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैताम्रतिपालयेत् ॥ कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वेष्टदानुवर्तिनः ॥ १७ ॥ तमेव चोपजावेरन्यथैव पितरं तथा ॥ शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥ आचार्यशास्ता याजातिः सासत्यासाजराऽमरा ॥ ज्येष्ठामातृसमाचापि भगिनी भरतर्षभ ॥ १९ ॥ भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्याचाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिर्नाम पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच सर्वेषामेव वर्णानां स्लेच्छानां च पितामह ॥ उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतं ॥ उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २ ॥ नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ॥ आप्नोति कांगतिं तात उपवासपरायणः ॥ ३ ॥ उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणं ॥ उपोष्ये ह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथं ॥ स्वर्गं पुण्यं चलभते कथं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्न राधिप ॥ धर्मेण च सुखानर्थं ह्यभेद्येन ब्रवीहि तं ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच एवं ब्रूनाणं कौंतेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ॥ धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवो ब्रवीत् ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत् पुरा तनं ॥ उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणायै भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ऋषिर्मांगिरसं पूर्वपृष्ठवानस्मि भारत ॥ यथा मां त्वंतथैवाहं पृष्ठवांस्तं तपोधनं ॥ ९ ॥ प्रश्नमेतं मया पृष्ठो भगवानग्निर्भवः ॥ उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १० ॥ अंगिरा उवाच ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरु नंदन ॥ द्विस्त्रिरात्रमथैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११ ॥ वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहादुपवासं प्रचक्रिरे ॥ त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोर्व्युष्टिर्न विद्यते ॥ १२ ॥ चतुर्थं भक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ॥ त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं धर्मदर्शिभिः ॥ १३ ॥ पंचम्यां वापि पृष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ॥ उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ क्षमावान् रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ॥ १५ ॥ यजिष्णुः पंचमीं पृष्ठीं कुले भोजयते द्विजान् ॥ अष्टमीं मथ कौरव्यकृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ॥ १६ ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ मार्गशीर्षे तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ १७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्राधिकमुपोषणं नेष्टं द्विस्त्रिरात्रं पृष्ठ्यां सर्वेषां अथ आश्रमांतरे क्वचित् निर्दिष्टं ॥ ११ ॥ व्युष्टिः फलम् ॥ १२ ॥ दिनस्य द्वे भक्ते तत्र चतुर्थस्य भक्तस्य क्षपणं द्विरात्रमभोजनमित्यर्थः न तु त्रिरात्रं तेषामस्ति इत्याह त्रीति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यजिष्णुः देवतापूजनशीलः कुले स एव महान्नदाता भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ज्येष्ठामूलं ज्येष्ठमासं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन् पक्षे गते द्वितीयपक्षे भक्तं एकभक्तं अ
भोजयेच्च द्विजान् शक्त्या समुच्येद्वाधिकिल्विषैः ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ॥ १८ ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ कृषिभागी बहु
धनो बहुधान्यश्च जायते ॥ १९ ॥ पौषमासं तु कौंतेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ॥ सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ २० ॥ माघं तु नियतो मासमेकभक्तेन
यः क्षिपेत् ॥ श्रीमत्कुले जातिमध्ये समहत्वं प्रपद्यते ॥ २१ ॥ भगदैवतमासं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ स्त्रीषु बलभतां याति वश्याश्चास्य भवंति ताः ॥ २२ ॥ चैत्रं तु
नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ सुवर्णमणिमुक्ताद्ये कुले महति जायते ॥ २३ ॥ निस्तरे देकभक्तेन वैशाखं योजितेन्द्रियः ॥ नरो वायदिवानारीज्ञातीनां श्रेष्ठ
तां व्रजेत् ॥ २४ ॥ ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्रीवा प्रपद्यते ॥ २५ ॥ आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमंतद्रितः ॥ बहुधा
न्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २६ ॥ श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते जातिवर्धनः ॥ २७ ॥ प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहा
रो भवेन्नरः ॥ गवाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ॥ मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २९ ॥ कार्तिकं
तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनं ॥ शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ ३० ॥ इति मासान्तरव्याघ्राक्षेपतां पंरिकीर्तिताः ॥ तिथीनां नियमा ये तु शृणुतानपि पा
थिव ॥ ३१ ॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ॥ गवाढ्यो बहुपुत्रश्च बहुभार्यः स जायते ॥ ३२ ॥ मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ॥ गणाधिपंत्यं
प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलं ॥ ३३ ॥ एते तु नियमाः सर्वकर्तव्याः शरदो दश ॥ द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रातस्तथासायं भुंजानो नांतरा
पि वेत् ॥ अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं ॥ ३५ ॥ षड्विः सर्वर्षे नृपते सिध्यते नात्र संशयः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३६ ॥ अधिवा
से सोप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ॥ रमते स्त्रीसहस्राद्ये सुकृती विरजो नरः ॥ ३७ ॥ तप्तकांचनवर्णा भविमानमधिरोहति ॥ पूर्णवर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ॥
॥ ३८ ॥ तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ॥ ३९ ॥ अतिरात्रं स्य यज्ञस्य सफलं समुपाश्रुते ॥ दशवर्षसहस्राणि स्व
र्गे च समहीयते ॥ ४० ॥ तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ॥ ४१ ॥

श्राति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ एकस्मिन्पक्षे गते परस्मिन्पक्षे श्रातिवर्षे च तदेव षण्मासाशनं भवति ॥ ४७॥४८॥४९॥ संवत्सरमिति एकैकस्मिन्संवत्सरे एकमेकमासं जलमात्राहारो भवेदिति वाक्यार्थः यथाश्रुतार्थः
 अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्बिजितेन्द्रियः ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य सफलं समुपाश्रुते ॥ ४२ ॥ दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ षष्ठे काले तु कौंतेय नरः संवत्सरं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन सगच्छति ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ॥ ४५ ॥ गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ हंससारसयुक्तेन विमानेन सगच्छति ॥ ४६ ॥ पंचाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्वोऽयाद्वर्षमेव तु ॥ ४७ ॥ षण्मासानशनं तस्य भगवानंगिरा ब्रवीत् ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४८ ॥ ब्रीणानां बल्लकीनां च वेणूनां च विशांपते ॥ सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः संप्रति बोध्यते ॥ ४९ ॥ संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेदपः ॥ फलं विश्वजितस्तान् प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ५० ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन सगच्छति ॥ सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ५१ ॥ मासादूर्ध्वं नरव्याघ्रनोपवासो विधीयते ॥ विधित्व नशन स्याद्दुःपार्यधर्मविदो जनाः ॥ ५२ ॥ अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ॥ पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५३ ॥ दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन सगच्छति ॥ शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ॥ ५४ ॥ शतं चाप्सरसः कन्यारमयं त्यपितं नरं ॥ आर्तो वा व्याधितो वा पि गच्छेदनशनं तु यः ॥ ५५ ॥ शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ॥ कांचीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५६ ॥ सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ॥ सगत्वा स्त्रीशताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ स्त्रीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणं ॥ व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनं ॥ ५८ ॥ दुःखितस्यार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रतिषेधनं ॥ न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५९ ॥ अतः सकामसंयुक्ते विमाने हेमसन्निभे ॥ रमते स्त्रीशताकीर्णं पुरुषो लंकृतः शुचिः ॥ ६० ॥ स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ॥ अनश्वन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥ बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ॥ वैदूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ६२ ॥ पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघंटानिनादिते ॥ स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६३ ॥ यावन्तिरोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ॥ तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ६४ ॥ नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परं ॥ ६५ ॥

॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥ स्वर्गकामस्य स्त्रीणत्वाद्यवस्थां प्राप्त्याप्यायनादयो नरोचन्तेऽपितु जज्जुः स्वसहमान एव सस्वतपो वर्धयतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

यहणे जीवनाशप्रसंगात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ वियोनिजानां पक्ष्यादीनां रुतं शब्दं विजानते विजानीते ॥ ७२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाबदीये षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ पितामहेनेति
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ॥ उपवासैस्तथा तुल्यं तपः कर्म न विद्यते ॥ ६६ ॥ उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रति पेदिरे ॥ ऋषयश्च परांसिद्धिमुपवासैर
 वाप्नुवन् ॥ ६७ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ क्षांतमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६८ ॥ च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ॥ सर्व एव
 दिवं प्राप्ताः क्षमावंतो महर्षयः ॥ ६९ ॥ इदमंगिरसा पूर्वमहर्षिभ्यः प्रदर्शितं ॥ यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ७० ॥ इमं तु कौंतेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्तितं
 त्यंगिरसामहर्षिणा ॥ पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यं दानं विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषं ॥ ७१ ॥ विमुच्यते चापि स सर्वसंकरैर्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ॥ वियोनि
 जानांच विजानते रुतं ध्रुवांच कीर्तिलभते नरोत्तमः ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पदानधर्मे उपवासविधौ षडधिकशतत
 मोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिर उवाच पितामहेन विधिवदज्ञाः प्रोक्तामहात्मना ॥ गुणाश्चैषां यथा तथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः
 ॥ १ ॥ नतेशक्याद रिद्रेण यज्ञाः प्राप्नुं पितामह ॥ बहूपकरणाय ज्ञानानां संभारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराज्ञपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्नुं पितामह ॥ नार्थं न्यूनैरवगुणैरे
 कात्मभिरसंहतैः ॥ ३ ॥ योद रिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्नुं सदा भवेत् ॥ अर्थं न्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ४ ॥ तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म
 उवाच इदमंगिरसा प्रोक्तमुपवासफलं ॥ ५ ॥ विधियज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ यस्तु कल्यंतथासायं भुंजानो नांतरापि वेत् ॥ ६ ॥ अहिंसानि
 रंतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं ॥ षड्विरेव सर्वेषु सिध्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ तप्तकंचनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥ देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ॥ ८ ॥
 प्राजापत्ये वसेत्यद्यं वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ त्रीणि वर्षाण्यः प्राशेत्स तत्तत्वेकभोजनं ॥ ९ ॥ धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रि
 यमाचरेत् ॥ १० ॥ सत्यवान्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ॥ क्षांतो दांतो जितक्रोधः स गच्छति परांगतिं ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ॥ द्वे
 समाप्ते ततः प्रये सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १२ ॥ द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्रीयादेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ १३ ॥ अग्निकार्यपरो नित्यं नि
 त्यं कल्यप्रबोधनः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ अवगुणैर्निर्गुणैः एकात्मभिरेकाकिभिः अतएवासंहतैरसहायैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कल्यं प्रातः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ समाप्ते संपूर्णे द्विपद्ये वर्षाणीति शेषः शतकोट्येकं पद्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निवर्तनं नियमेन वर्तनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आवर्तनानि वर्षाणि चत्वारि द्वादश चेति षोडश पद्यानि ॥ २५ ॥ तथा शराग्निरिति पञ्चत्रिंशत् एवमेकं
 हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः ॥ इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः ॥ १५ ॥ तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्रीयदेकभोजनं ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जात
 वेदसं ॥ १६ ॥ अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ १७ ॥ मयूरहंसयुक्तं च विमानं लभते नरः ॥ सप्तर्षीणां सदा
 लोके सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १८ ॥ निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्यानि वै विभुः ॥ दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्रीयदेकभोजनं ॥ १९ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जात
 वेदसं ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ २० ॥ इन्द्रकन्याभिरुद्धं च विमानं लभते नरः ॥ सागरस्य च पर्यंते वासवं लोकमावसेत् ॥ २१ ॥ देवराजस्य च
 क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ दिवसे पंचमे यस्तु प्राश्रीयदेकभोजनं ॥ २२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः
 ॥ २३ ॥ अनसूयुरपापस्यो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ जांबूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणं ॥ २४ ॥ सूर्यमालासमाभासमारोहेत्यादुरंगृहं ॥ आवर्तनानि चत्वारि
 तथा पद्यानि द्वादश ॥ २५ ॥ शराग्निरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखं ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनं ॥ २६ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥
 सदा त्रिषवणस्त्रायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ २७ ॥ गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितं ॥ २८ ॥ शतकुंभसमायुक्तं
 साधयेद्यानमुत्तमं ॥ तथैवाप्सरसामंके प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते ॥ २९ ॥ नूपुराणां निनादेन मेखलप्रनांचनिःस्वनैः ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ॥
 ॥ ३० ॥ पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ॥ ३१ ॥ लोघां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्रीय
 यादेकभोजनं ॥ ३२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ॥ ३३ ॥ सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयन् ॥ पुरुषो
 मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ॥ ३४ ॥ तत्र तत्र हि सिद्धार्थो देवकन्याभिरर्च्यते ॥ फलं बहु सुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ॥ ३५ ॥ संख्यामतिगुणां चापि ते पुलोके
 पुमोदते ॥ यस्तु संवत्सरं क्षांतो भुंक्तेऽह्न्यष्टमे नरः ॥ ३६ ॥ देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं ॥ पौंडरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३७ ॥ पद्मवर्णनिभं
 चैव विमानमधिरोहति ॥ रुष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ॥ ३८ ॥

चाशत्पद्यानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वत्वसामान्यात्पताकामहापद्माख्यसंख्याविशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुमनोवर्णकं स्रक्चंदनादि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 वयोरूपविलासिन्योलभतेनात्रसंशयः ॥ यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेनवमेनवमेहनि ॥ ३९ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुङ्घानोजातवेदसं ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नो-
 त्यनुत्तमं ॥ ४० ॥ पुंडरीकप्रकाशंचविमानंलभतेनरः ॥ दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेवच ॥ ४१ ॥ नीयतेरुद्रकन्याभिःसोतरिक्षंसनातनं ॥ अष्टादश-
 सहस्राणिवर्षाणांकल्पमेवच ॥ ४२ ॥ कोटीशतसहस्रंचतेपुलोकैषुमोदते ॥ यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेदशाहेवैगतेगते ॥ ४३ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुङ्घानोजातवेदसं ॥
 ब्रह्मकन्यानिवासेचसर्वभूतमनोहरे ॥ ४४ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ रूपवत्यश्वतंकन्यारमयंतिसनातनं ॥ ४५ ॥ नीलोत्पलनिभैर्वर्णैरक्तोत्प-
 लनिभैस्तथा ॥ विमानंमंडलावर्तमावर्तगहनाकुलं ॥ ४६ ॥ सागरोर्मिप्रतीकाशंसलभेद्यानमुत्तमं ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितंशंखनिःस्वनैः ॥ ४७ ॥
 स्फाटिकैर्वज्रसारैश्चस्तंभैःसुकृतघेदिकं ॥ आरोहतिमहद्यानंहंससारसनादितं ॥ ४८ ॥ एकादशेतुदिवसेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुङ्घानोजा-
 तवेदसं ॥ ४९ ॥ परस्त्रियंनाभिलपेद्वाचाथमनंसापिवा ॥ अनृतंचनभाषेतमातापित्रोःरुतेपिवा ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्महादेवंविमानस्थंमहाबलं ॥ अश्व-
 मेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ५१ ॥ स्वायंभुवंचपश्येतविमानंसमुपस्थितं ॥ कुमार्यःकांचनांभासारूपंवत्योनयंतिलं ॥ ५२ ॥ रुद्राणांतमधीवासंदिविदि-
 व्यंमनोहरं ॥ वर्षाण्यपरिमेयानियुगांताग्निसमप्रभः ॥ ५३ ॥ कोटीशतसहस्रंचदशकोटिशतानिच ॥ रुद्रंनित्यंप्रणमतेदेवदानवसंमतं ॥ ५४ ॥ सतस्मैदर्श-
 नंप्राप्तोदिवसेदिवसेभवेत् ॥ दिवसेद्वादशेतुप्राप्तेवैप्राशतेहविः ॥ ५५ ॥ सदाद्वादशमासान्वैसर्वमेधफलंलभेत् ॥ आदित्यंद्वादशेतस्यविमानंसंविधीयते ॥ ५६ ॥
 मणिमुक्ताप्रवालैश्चमहाहैरुपशोभितं ॥ हंसभासापरिक्षिप्तंनागवीथीसमाकुलं ॥ ५७ ॥ मयूरैश्चक्रवाकैश्चकूजद्रिरुपशोभितं ॥ अट्टैर्महद्भिःसंयुक्तंब्रह्मलोके-
 प्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ नित्यमावसथंराजन्नरनारीसमावृतं ॥ ऋषिरेवंमहाभागस्त्वंगिराप्राहधर्मवित् ॥ ५९ ॥ त्रयोदशेतुदिवसेप्राप्तेयःप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादश-
 मासान्वैदेवसत्रफलंलभेत् ॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयंनामविमानंसाधयेन्नरः ॥ जातरूपप्रयुक्तंचरत्नसंचयभूषितं ॥ ६१ ॥ देवकन्याभिराकीर्णदिव्याभरणभूषि-
 तं ॥ पुण्यगंधोदयंदिव्यंवायव्यैरुपशोभितं ॥ ६२ ॥ तत्रशंकुपताकेद्युगांतंकल्पमेवच ॥ अयुतायुतंतथापद्मंसमुद्रंचतथावसेत् ॥ ६३ ॥

* संख्याविशेषः

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ सुधाअमृतं अमृतं देवभोग्यं तदुपमा ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
 गीतगंधर्वघोषैश्च भेरीपणवनिःस्वनैः ॥ सदाप्रल्हादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ॥ ६४ ॥ चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णप्राशते हविः ॥ सदाद्वादशमासांस्तु महामे
 धफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्देश्य वयोरुपादेव कन्याः स्वलंकृताः ॥ मृष्टमांगदधरा विमानैरुपयंतितं ॥ ६६ ॥ कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निःस्वनैः ॥ कांची
 नां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र निबोध्यते ॥ ६७ ॥ देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ॥ जाड्गवां वालुकाकीर्णपूर्णसंवत्सरं नरः ॥ ६८ ॥ यस्तु पक्षे गते भुंक्ते एकभ
 क्तं जितेन्द्रियः ॥ सदाद्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं ॥ ६९ ॥ राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ यानमारोहते दिव्यं हंसवर्हिणसेवितं ॥ ७० ॥ मणिमं
 डलकैश्चित्रजातरूपसमावृतं ॥ दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतं ॥ ७१ ॥ एकस्तंभं चतुर्दशसमभौमं सुमंगलं ॥ वैजयंती सहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः
 ॥ ७२ ॥ दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभं ॥ ७३ ॥ वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुंजरवाहनः ॥ षोडशे दिवसे प्राप्ते यः कु
 र्यादेकभोजनं ॥ ७४ ॥ सदाद्वादशमासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ सोमकन्यानिवासेषु सोध्यावस्मृतिनित्यशः ॥ ७५ ॥ सौम्यगंधानुलिप्तश्च कामकारगतिर्भ
 वेत् ॥ सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ॥ ७६ ॥ अर्च्यते वै विमानस्यः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकं ॥ ७७ ॥ आवर्तना
 निचत्वारिसाधयेच्चाप्यसौ नरः ॥ दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ॥ ७८ ॥ सदाद्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसं ॥ स्थानं वारुणमैंद्रं च रौद्रं वाप्यधि
 ष्ठति ॥ ७९ ॥ मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ ८० ॥ भूर्भुवंचापि देवर्षिर्विश्वरूपमवेक्षते ॥ तत्र देवाग्नि
 कुमार्योरमयंतितं ॥ ८१ ॥ द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ चंद्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ॥ ८२ ॥ तावच्चरत्यसौ धीरः सु
 अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनं ॥ ८३ ॥ सदाद्वादशमासान्वै सप्तलोकान्सपश्यति ॥ रथैः सनंदिघोषैश्च पृष्ठतः सोनुगम्यते ॥ ८४ ॥ स
 भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितं ॥ ८५ ॥ विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखीत्यधिरोहति ॥ तत्र कल्पसहस्रं सकन्याभिः सह
 सुधारसंचभुंजीत अमृतोपममुत्तमं ॥ एकोनविंशतिदिने यो भुंक्ते एकभोजनं ॥ ८७ ॥ सदाद्वादशमासान्वै सप्तलोकान्सपश्यति ॥ उत्तमं लभते स्थानं तरो
 णसेवितं ॥ ८८ ॥ गंधर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसं ॥ तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 दिव्यांबरधरः श्रीमानयुतानां शतंशतं ॥ पूर्णं च विंशेति दिवसे यो भुंक्ते त्येकभोजनं ॥ ९० ॥ सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ अमांसाशीव्रह्मचारी सर्व
 भूतहिते रतः ॥ ९१ ॥ सलोकान्विपुलान् रम्यानां दित्यानां मुपाश्रुते ॥ गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ॥ ९२ ॥ विमानैः कांचनैर्हृद्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥
 एकविंशेति दिवसे यो भुंक्ते त्येकभोजनं ॥ ९३ ॥ सदा द्वादशमासान्वैजुङ्घानो जातवेदसं ॥ लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ॥ ९४ ॥ अश्विनोर्मरुतांचै
 व सुखेष्वभिरतः सदा ॥ अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ॥ ९५ ॥ सेव्यमानो वरस्त्राभिः क्रीडत्यमरवत्पुंभुः ॥ द्वाविंशेति दिवसे प्राप्ते यो भुंक्ते त्येकभोजनं ॥
 ॥ ९६ ॥ सदा द्वादशमासान्वैजुङ्घानो जातवेदसं ॥ अहिंसानिरतो धीमान् सत्यवागनसूयकः ॥ ९७ ॥ लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ कामचा
 री सुधाहारो विमानवरमास्थितः ॥ ९८ ॥ रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ त्रयोविंशेति दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनं ॥ ९९ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु मिता
 हारोजितेंद्रियः ॥ वायोरुशनसश्चैवरुद्रलोकं च गच्छति ॥ १०० ॥ कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ अनेकगुणपर्यंतं विमानवरमास्थितः ॥ १ ॥
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ चतुर्विंशेति दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ॥ २ ॥ सदा द्वादशमासांश्च जुङ्घानो जातवेदसम् ॥ आदित्यानामधीवासे मोद
 मानो वसेच्चिरं ॥ ३ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधानुलेपनः ॥ विमाने कांचने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ॥ ४ ॥ रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ पंचविंशेति
 दिवसे यः प्राशेदेकभोजनं ॥ ५ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिःस्वननादितैः ॥ ६ ॥ सरथैर्नदिघोषैश्च पृष्ठतोऽनुगम्य
 ते ॥ देवकन्यासमारूढैः कांचनैर्विमलैः शुभैः ॥ ७ ॥ विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरं ॥ तत्र कल्पसहस्रं वैवसते स्त्रीशतावृते ॥ ८ ॥ सुधारसंचोपेजीवन्नमृ
 तोपममुत्तमं ॥ षड्विंशेति दिवसे यस्तु प्रकुर्यादेकभोजनं ॥ ९ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ जितेंद्रियो वीतरागो जुङ्घानो जातवेदसं ॥ १० ॥ सप्राप्नो
 ति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्रुते ॥ ११ ॥ विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः सर्वरत्नैरलंकृतैः ॥ गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च पूज्यमा
 नः प्रमोदते ॥ १२ ॥ द्युगानां सहस्रेति दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ सप्तविंशेति दिवसे यः कुर्यादेकभोजनं ॥ १३ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुङ्घानो जातवेदसं ॥ फलं प्राप्नो
 ति विपुलं देवलैः केच पूज्यते ॥ १४ ॥ अमृतांशीवसंस्तत्र सवितृणाः प्रमोदते ॥ देवर्षिचरितं राजनृराजर्षिभिरनुष्ठितं ॥ १५ ॥

119 ୪୭11

॥ १६ ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ स्त्रीभिर्मनोभिरामाभीरममाणो मदोक्तः ॥ १६ ॥ युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखं ॥ योष्टाविंशेतुदि
वसे प्राश्नायादेक भोजनं ॥ १७ ॥ सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्रुते ॥ १८ ॥ भोगवांस्ते जसाभाति सहस्रांशुरिवाम
लः ॥ सुकुमार्यश्च नार्यस्तरममाणाः सुवर्चसः ॥ १९ ॥ पीनस्तनोरुजघनादिव्याभरणभूषिताः ॥ रमयन्ति मनः कांते विमाने सूर्यसन्निभे ॥ २० ॥ सर्वकामगमे
दिव्यकल्यायुतशतंसमाः ॥ एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेक भोजनं ॥ २१ ॥ सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ तस्य लोकाः शुभादिव्यादेवं राजर्षिपूजिताः ॥
॥ २२ ॥ विमानं सूर्यचंद्राभंदिव्यं समधिगच्छति ॥ ज्ञात रूपं मयं युक्तं सर्वरत्नसमन्वितं ॥ २३ ॥ अप्सरोगणसंपूर्ण गंधर्वैरभिनादितं ॥ तत्र चैनं शुभानार्योदि
व्याभरणभूषिताः ॥ २४ ॥ मनोभिरामा मधुरारं रमयन्ति मदोक्तटाः ॥ भोगवांस्ते जसायुक्तो वै श्वानरसमप्रभः ॥ २५ ॥ दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥
वसूनां मरुतांचैव साध्यानामश्विनोस्तथा ॥ २६ ॥ रुद्राणांच तथा लोकं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ यस्तु मासे गते भुंक्ते एक भक्षं शाखात्मकः ॥ २७ ॥ सदा द्वादश
मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ सुधारसरुताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ॥ २८ ॥ तेजसा वपुपालक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधानु
लेपनः ॥ २९ ॥ सुखेष्वभिरतो भोगी दुःखानामविजानकः ॥ स्वयं प्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महोद्यते ॥ ३० ॥ रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ नाना
रमणरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ॥ ३१ ॥ तानामधुरभाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ विमाने गगनाकारे सूर्यवैदूर्यसन्निभे ॥ ३२ ॥ पृष्ठतः सोमसंकाश उदर्केचा
भ्रसन्निभे ॥ दक्षिणायांतुरक्ताभे अधस्तान्नीलमंडले ॥ ३३ ॥ ऊर्ध्वं विचित्रसंकाशेनैको वसति पूजितः ॥ यावद्वर्षसहस्रं वै जंबुद्वीपे प्रवर्षति ॥ ३४ ॥ तावत्संव
त्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोके स्थधीमतः ॥ विप्रुषश्चैव यावंत्यो निपतन्ति न भस्तलात् ॥ ३५ ॥ वर्षासु वर्षतस्तावन्न विवसत्यमरप्रभः ॥ मासोपवासी वर्षेस्तु दशाभिः स्वर्ग
मुत्तमं ॥ ३६ ॥ महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवत् ॥ मुनिर्दीतो जितक्रोधो जितशिरोदरः सदा ॥ ३७ ॥ जुहुन्नग्नींश्च नियतः संध्योपासनसेविता ॥ बहुभि
नियमैरेवं शुचिरभ्रातियो नरः ॥ ३८ ॥ अभ्रावकाशशीलश्च तस्य भानोरिव त्विषः ॥ दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ॥ ३९ ॥ स्वर्गपुण्यं यथा काममुपभुं
क्ते तथा विधः ॥ एष ते भरत श्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ॥ ४० ॥ व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्तं यज्ञफलं यथा ॥ ४१ ॥

अनु.प.

93

1198911

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ १४४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपवासानिमान्कृत्वा गच्छेच्च परमांगतिं ॥ देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ उपवासविधिस्त्वेष्टविस्तिरेण प्रकीर्तितः ॥ नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ ४३ ॥ दंभद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ॥ अचलेष्वप्रकंपेषु माते भूदत्र संशयः ॥ १४४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे उपवासविधिर्नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवंति मनीषिणः ॥ यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २ ॥ अगाधे विमलेशु द्वे सत्यतो ये धृतिद्रुदे ॥ स्नातव्यं मानसे तीर्थं सत्त्वमालंब्य शाश्वतं ॥ ३ ॥ तीर्थं शौचमनर्थित्वमार्जवं सत्यमार्दवं ॥ अहिंसा सर्वभूतानामा नृशंस्यं दमः शमः ॥ ४ ॥ निर्ममानिरहंकारा निर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ शुचयस्तोयं भूतास्ते ये भक्ष्यमुपभुंजते ॥ ५ ॥ तत्त्वविचित्रं न हं बुद्धिर्तीर्थप्रवरमुच्यते ॥ शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्वेक्षतः ॥ ६ ॥ रजस्तमः सत्त्वमथायेषां निर्धौतमात्मनः ॥ शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७ ॥ सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः समदृशिनाः ॥ शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ये ॥ ८ ॥ नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ॥ सस्नातो यो दमस्नातः स्वाद्याभ्यंतरः शुचिः ॥ ९ ॥ अतीव तेष्वनपेक्षायै प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ॥ शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १० ॥ प्रज्ञानं शौचमेव ह शरीरस्य विशेषतः ॥ तथानिष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११ ॥ वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचमतः परं ॥ ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं स्मृतं ॥ १२ ॥ मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ॥ स्नातियोमानसे तीर्थं तस्नानं तत्त्वदर्शिनः ॥ १३ ॥ समारोपितशौचस्तु नित्यं भावं समाहितः ॥ द्रुमलंगुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४ ॥ शरीरस्यानितीर्थानि प्रोक्तान्येतीति भारत ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥ १५ ॥ शरीरस्य यथादेशाः शुचयः परिकीर्तिताः ॥ तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६ ॥ कीर्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ॥ धुनंति पापं तीर्थेषु ते प्रयाति सुखं दिवं ॥ १७ ॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव ते जसा ॥ अतीव पुण्यभागास्तं सलिलस्य च ते जसा ॥ १८ ॥ मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथापरे ॥ उभयोरेव यः स्नायात्स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥१५०॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ अर्च्यं अभ्यर्च्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
यथावलंक्रियाहीनं क्रियावावलवर्जिता ॥ नेहसाधयते कार्यं समायुक्ता तु सिध्यति ॥ २० ॥ एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ॥ शुचिः सिद्धिमवाप्नोति
द्विविधं शौचमुत्तमं ॥ २१ ॥ इति श्रीम. अनुशासनपर्वणि अनुशासनदानधर्मशौचानुपच्छानामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिर उवाच सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलं ॥ यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच शृणुराज न्यथा गौतं स्वयमेव स्व
यं भुवा ॥ यत्कृत्वानिर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र संशयः ॥ २ ॥ द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवं ॥ अर्च्यं श्वमेधं प्राप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥ ३ ॥ तथैव पौष
मासे तु पूज्यो नारायण इति च ॥ वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवं ॥ राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५ ॥
तथैव फाल्गुने मासि गोविंदेति च पूजयन् ॥ अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ॥ पौंडरीकमवाप्नोति दे
वलोकं च गच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन् मधुसूदनं ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमं ॥
गवांमेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ ९ ॥ आपाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् ॥ नर्मधमवाप्नोति पुण्यं चलभते महत् ॥ १० ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां
श्रावणे मासि श्रीधरं ॥ पंचयज्ञानवाप्नोति विमानस्थश्च मोदते ॥ ११ ॥ तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ॥ सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ॥
॥ १२ ॥ द्वादश्यां मासि श्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ॥ गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १३ ॥ द्वादश्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च ॥ गवां यज्ञम
वाप्नोति पुमान् स्त्रीवानसंशयः ॥ १४ ॥ अर्चयेत्पुंडरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ॥ जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विद्याद्वद्वसुवर्णकं ॥ १५ ॥ अहन्यहनि तद्वावमुपेन्द्रं यो धिग
च्छति ॥ समाप्ते भोजयेद्द्विप्रानथवादापयेद्दत्तं ॥ १६ ॥ अतः परं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ॥ उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनं ॥ १७ ॥ इति श्री
महाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प. दानधर्मविष्णोर्द्वादशकं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपाय
न उवाच शरतल्पगतं भीष्मं दृढं कुरुपितामहं ॥ उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छ युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

॥ १॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ तद्वावमुपेन्द्रं उपेन्द्रतादात्म्यं कीदृशं न्यायेन ध्यानेनाधिगच्छति ॥ १६॥ १७॥ इति अ. नै. भा. नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ शरतल्पगतमिति ॥ १ ॥

अनु.प.

१३

॥१५०॥

॥ २ ॥ इष्टकामनासिद्ध्यर्थं चंद्रव्रतमाह मार्गेति मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपदि मूलनक्षत्रयोगे सतींद्रं चंद्रव्रतमारभेत् तत्र चंद्रावयवेषु नक्षत्राणि न्यसेत् पादौ मूलेनेत्यादिना स्वदेवतासहितेन मूलेन चंद्रस्य पादौ कल्पयेदित्यर्थः एवरोहिण्यादिभिः सदेवताभिर्जघादयः कल्पनीयाः सर्वत्र विभक्तिव्यत्ययार्थः ॥ ३ ॥ आषढयोरिति आषाढाद्वयं फाल्गुनीद्वयं भाद्रपदाद्वयं च ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अत्रायं प्रयोगः पुण्याह

युधिष्ठिर उवाच अंगानां रूपसौभाग्यं प्रियं चैव कथं भवेत् ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ॥ २ ॥ भीष्म उवाच मार्गशीर्षस्य मासस्य चंद्रे मूलेन संयुते ॥ पादौ मूलेन राजेंद्रजंघायामथ रोहिणीं ॥ ३ ॥ अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरूचाषाढयोस्तथा ॥ गुह्यं तु फाल्गुनी विद्यात्कृतिका कटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिभाद्रपदे विद्याद्रेवत्या मक्षिमंडलं ॥ पृष्ठमेव धनिष्ठा सुअनुराधोत्तरास्तथा ॥ ५ ॥ बाहुभ्यां तु विशाखा सुहस्तौ हस्ते न निर्दिशेत् ॥ पुनर्वस्वंगुली राजन्नाश्लेषा सुनखास्तथा ॥ ६ ॥ ग्रीवां ज्येष्ठा च राजेंद्रश्रवणेन तु कर्णयोः ॥ मुखं पुष्येण दानेन दंतोष्ठौ स्वातिरुच्यते ॥ ७ ॥ हासं शतभिषां चैव मघां चैवाथ नासिकां ॥ नेत्रे मृगशिरो विद्याललाटे मित्रमेव तु ॥ ८ ॥ भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानां द्वां नराधिप ॥ समाप्ते तु घृतं दद्याद्वा हस्ते वेदपारगे ॥ ९ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्ययजायते ॥ जायते परिपूर्णगः पौर्णमास्ये च चंद्रमाः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमं ॥ १ ॥ केन वृत्तेन संज्ञेन्द्रवर्तमानानराभुवि ॥ प्राप्नुवंत्युत्तमं स्वर्गं कथंचन रकं नृप ॥ २ ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमंजनाः ॥ प्रयांत्यमुं लोकमितः को वै ताननुगच्छति ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच अयमायाति भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः ॥ पृच्छेन्नं सुमहाभाग मेतद्बुद्ध्यं सनातनं ॥ ४ ॥ नैतदन्यं न शक्यं हिवंक्तुं केन चिदग्रवै ॥ वक्ता बृहस्पतिः समो न त्वन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच तयोः संवदतरे वंपार्थ गांगेययोस्तदा ॥ आजगाम विशुद्धात्माना कपृष्ठाद्बृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरांगमः ॥ पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ७ ॥ ततो धर्मसुतो राजा भगवंतं बृहस्पतिं ॥ उपगम्य यथान्यायं प्रभ्रं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८ ॥

वाचनादिपूर्वकं इष्टकाम्यार्थं व्रतं स्वीकृत्य चंद्रमात्मानं च चंद्राभिर्नैध्यात्वा तदवयवेषु तत्तदेवतासहितानि नक्षत्राणि विन्यस्य तत्तन्मंत्रैस्तेषामाराधनं जपहोमादिना प्रत्यहं कर्तव्यं एवं पौर्णमासी पर्यंतं कृत्वा समाप्ते व्रते होमशेषं घृतमाचार्याय निवेदयेत् समाप्ते तु घृतं दद्यादित्यनेन घृतमेव होमद्रव्यं ज्ञायते ॥ ९ ॥ एवं कुर्वन् विकलांगोऽपि पौर्णमास्यां सकलांगो भवति एतत्सदृष्टांतमाह परिपूर्णग इति ॥ १० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भावदीपे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७३ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शरीरस्य निचयं संचयं अवस्थितिमिति यावत् ॥ २० ॥ अंतर्गोचरमः अंतर्गच्छतीति यावत् ॥ २१ ॥ आ

युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ९ ॥ ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरं
मुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ॥ १० ॥ गच्छत्यमुत्र लोकं वै कएनमनुगच्छति ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ॥ ११ ॥ एकस्तर
तिदुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ॥ १२ ॥ ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरं मुत्सृज्य काष्ठलोष्टस
मं जनाः ॥ १३ ॥ मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यांति पराङ्मुखाः ॥ तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एको नुगच्छति ॥ १४ ॥ तस्माद् धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदान्वितः ॥ प्राणी
धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गं गतिं परां ॥ १५ ॥ तथैवा धर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ॥ तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मसेवेत पण्डितः ॥ १६ ॥ धर्म एको मनुष्याणां सहायः पा
रलौकिकः ॥ लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्य बहुश्रुतः ॥ १७ ॥ नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलं ॥ १८ ॥
एतत्र यमवानव्यमधर्मपरिवर्जितं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितं ॥ १९ ॥ शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ मृतं शरीरं हि
नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतं ॥ २० ॥ अचक्षुर्विषयं प्रातः कथं धर्मो नुगच्छति ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ पृथिवी वायुराकाशमापाज्योतिर्मनोतगः ॥ २१ ॥ बुद्धि
रात्मा च स हिता धर्मपश्यन्ति नित्यदा ॥ प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि शानि शानि ॥ २२ ॥ एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणि
तं च महामते ॥ २३ ॥ शरीरं वर्जयत्येते जीविते न विवर्जितं ॥ ततो धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि ॥ २४ ॥ ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वा शुभं ॥ देवताः पं
चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छति ॥ २५ ॥ ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ॥ इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते ॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तदर्थं
तं भगवता यथा धर्मो नुगच्छति ॥ एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

त्मा साक्षी निशेति दिवसस्याप्युपलक्षणं ॥ २२ ॥ एतैः सह धर्मोऽपूर्वरूपो जीवमनुगच्छति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु मृतसूक्ष्मवत्फलसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वजीवमनुगच्छतु रेतस्तु मूल एव स्थूलतरंकय
मेनमावृणोति इत्याशङ्कते तदिति ॥ २७ ॥

परलोकमिति शेषः ॥

सजीवोपूर्वेण भूतैश्च मिश्रितो वायुद्वारा दृष्टित्वं प्राप्यान्नरूपेण परिणम्येतो रूपी भवतीत्याह अन्नमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कथं सूक्ष्मतमस्य पुरुषस्य स्थूलतरेणरेतसातादात्म्यं सत्यपि संसर्गे अभवाच्चो रिव भवतीत्याशंकते आख्यातमिति ॥ ३१ ॥ भूतावेशन्यायेन पुरुषस्यैतैर्भूतैरेतोद्वारा शरीराकारत्वं प्राप्तेः सहसंगमात्रेणाभिभूयते नादात्म्येन च वर्धते संगभावे तु न सुप्तसमाध्यादावित्याह आसन्नेति ॥ ३२ ॥ त

बृहस्पतिरुवाच अन्नमश्रंति यद्देवाः शरीरस्थानरेश्वर ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिर्मनस्तथा ॥ २८ ॥ ततस्तन्नेपुराजेंद्रतेषु भूतेषु पंचसु ॥ मनःपष्ठेषु शुद्धात्मनरेतः संपद्यते महत् ॥ २९ ॥ ततो गर्भः संभवति श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥ युधिष्ठिर उवाच आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते तथा ॥ यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यतां ॥ ३१ ॥ बृहस्पतिरुवाच आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ॥ विप्रयुक्तश्चैर्भूतैः पुनर्यात्यपरांगतिं ॥ ३२ ॥ सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि ॥ ततोऽस्य कर्म पश्यंति शुभं वायदिवाशुभं ॥ देवताः पंचभूतस्याः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिर उवाच त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ॥ जीवः स भगवन्कस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिरुवाच जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रंरेतस्त्वमागतः ॥ स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३५ ॥ यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधं ॥ दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं स विंदति ॥ ३६ ॥ इह लोके स च प्राणी जन्मप्रभृतिपर्यिव ॥ सुकृतं कर्म वै भुंक्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३७ ॥ यदि धर्मं यथाशक्तिं जन्मप्रभृतिसेवते ॥ ततः स पुरुषो भूत्वांसेवते नित्यदा सुखं ॥ ३८ ॥ अथांतरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ॥ सुखस्यानंतरंदुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयंगतः ॥ महदुःखं समासाद्यतिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ४० ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ॥ जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४१ ॥ यद्देतदुच्यते शास्त्रे सेति हासे चच्छंदसि ॥ यमस्य विषयं घोरं मर्त्या लोकः प्रपद्यते ॥ ४२ ॥ इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ॥ तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमंति च सर्वेशः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ यमस्य भवने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ॥ कर्मभिर्नियतैर्वद्भोजं तुर्दुःखान्युपाश्रुते ॥ ४४ ॥

तस्तादात्म्याभिमानरूपादभिभावाद्यं कर्तृत्वादिमान् भवति तदास्य कर्मादिकं देवाः पश्यंति ॥ ३३ ॥ स्थूलदेहसंगाद्युज्यतामस्य कर्तृत्वं तद्वाहेतुकथमस्य सुखादिसंग इत्याशंकते त्वगिति ॥ ३४ ॥ स्थूलदेहनाशक्षण एव सरेतस्त्वं शुक्रकमेण सूक्ष्मशरीरभावमेति ततः स्त्रीणां पुष्पं समासाद्येत्यादि स्पष्टं तद्यथा तृणजलायूका अन्यतृणमाक्रम्य पूर्वजहाति एवमेतदिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ यमस्येति गर्भत्वमप्राप्तः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नस्तीव्रपापयोगात्तन्नालभत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

येनयेनतुभावेनकर्मणापुरुषोगतिम् ॥ प्रयातिपुरुषांघोरांतत्तेवक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ४५ ॥ अधीत्यचतुरोवेदानद्विजोमोहसमन्वितः ॥ पतितात्प्रतिगृह्याथखर
योनौप्रजायते ॥ ४६ ॥ खरोजीवतिवर्षाणिदशपंचचभारत ॥ खरोमृतोवलीवर्दःसप्तवर्षाणिजीवति ॥ ४७ ॥ वलीवर्दोमृतश्चापिजायतेब्रह्मसप्तसः ॥ ब्रह्मर
क्षश्चमासांस्त्रीस्तोजायतिब्राह्मणः ॥ ४८ ॥ पतितंयार्जयित्वातुरुमियोनौप्रजायते ॥ तत्रजीवतिवर्षाणिदशपंचचभारत ॥ ४९ ॥ रुमिभावादिमुक्तस्तुततो
जायतिगर्दभः ॥ गर्दभःपंचवर्षाणिपंचवर्षाणिसूकरः ॥ ५० ॥ कुक्कुटःपंचवर्षाणिपंचवर्षाणिर्जबुकः ॥ श्वावर्षमेकंभवतिततोजायतिमानवः ॥ ५१ ॥ उपा
ध्यायस्ययःपापंशिष्यःकुर्यादबुद्धिमान् ॥ सजीवइहसंसारंस्त्रीनाप्नोतिनसंशयः ॥ ५२ ॥ प्राक्श्वाभवतिराजेंद्रततःक्रव्यात्ततःखरः ॥ ततःप्रेतःपरिक्षिष्टःपश्चा
ज्जायतिब्राह्मणः ॥ ५३ ॥ मनसापिगुरोर्भार्यायःशिष्योयातिपापकृन् ॥ सउग्रान्त्रैतिसंसारानधर्मेणेहचेतसा ॥ ५४ ॥ श्वयोनौतुससंभूतस्त्रीणिवर्षाणिजीव
ति ॥ तत्रापिनिधनंप्राप्तःरुमियोनौप्रजायते ॥ ५५ ॥ रुमिभावमनुप्राप्तोवर्षमेकंतुजीवति ॥ तत्तत्तुनिधनंप्राप्तोब्रह्मर्योनौप्रजायते ॥ ५६ ॥ यदिपुत्रसमं
शिष्यंगुरुर्हन्यादकारणे ॥ आत्मनःकामकारेणसोपिहिंसःप्रजायते ॥ ५७ ॥ पितरंमातरंचैवयस्तुपुत्रोवमन्यते ॥ सोपिराजन्मतोजंतुःपूर्वजायेतगर्दभः ॥
॥ ५८ ॥ गर्दभत्वंतुसंप्राप्यदशवर्षाणिजीवति ॥ संवत्सरंतुकुंभीरस्ततोजायेतमानवः ॥ ५९ ॥ पुंनस्यमातापितरौयस्यरुष्टावुभावपि ॥ गुर्वपध्यानतःसोपिमृ
तोजायतिगर्दभः ॥ ६० ॥ खरोजीवतिमासांस्तुदशश्वाचचतुर्दश ॥ विडालःसप्तमासांस्तुतोजायतिमानवः ॥ ६१ ॥ मातापितरावाक्रुश्र्यसारिकःसंप्रजाय
ते ॥ ताडयित्वातुतावेवजायतेकच्छपोनृप ॥ ६२ ॥ कच्छपोदशवर्षाणित्रीणिवर्षाणिशल्यकः ॥ व्यालोभूत्वाचपण्मासांस्तोजायतिमानुषः ॥ ६३ ॥ भर्तृपि
डमुपाश्रन्योराजद्विष्टानिसेवते ॥ सोपिमोहसमापन्नोमृतोजायतिवानरः ॥ ६४ ॥ वानरोदशवर्षाणिपंचवर्षाणिमूषिकः ॥ श्वाथभूत्वातुषण्मासांस्तोजाय
तिमानुषः ॥ ६५ ॥ न्यासापहर्तानुनरोयमस्यविषयंगतः ॥ संसाराणांशतंगत्वारुमियोनौप्रजायते ॥ ६६ ॥

नक्रस्तुकुंभीरइत्यमरः

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥
 तत्र जीवति वर्षाणि दशपंचचभारत ॥ दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ६७ ॥ असूयको न रश्वापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ॥ विश्वासहर्ता तु न रोमीनो
 जायति दुर्मतिः ॥ ६८ ॥ भूत्वा मीनो षट्षाणि मृतो जायति भारत ॥ मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६९ ॥ छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरं ततः ॥ की
 टः संजायते जंतुस्ततो जायति मानुषः ॥ ७० ॥ धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्पपांश्चणान् ॥ कलापानथमुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ७१ ॥ सस्यस्या
 न्यस्य हर्ता च मोहाज्जंतुरचेतनः ॥ स जायते महाराजमूषिको निरपत्रपः ॥ ७२ ॥ ततः प्रेत्य महाराजमृतो जायति सूकरः ॥ सूकरो जातमात्रस्तुरोगेण घ्निय
 ते नृप ॥ ७३ ॥ श्वाततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ भूत्वा श्वापंच वर्षाणि ततो जायति मानवः ॥ ७४ ॥ परदारं भिमर्शं तु कृत्वा जायति वैटकः ॥ श्वाशृगा
 लस्त्वतो गृध्रो व्यालः कंको वकस्तथा ॥ ७५ ॥ भ्रातुर्भार्या तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ॥ पुंस्को किल त्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ७६ ॥ सखिभार्या गुरोर्भा
 र्या राजभार्या तथैव च ॥ प्रधर्षयित्वा कामाय मृतो जायति सूकरः ॥ ७७ ॥ सूकरः पंच वर्षाणि दश वर्षाणि श्वाविधः ॥ विडालः पंच वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः ॥
 ॥ ७८ ॥ पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन्कीटः स्यान्मासमेव तु ॥ एतानां साद्यसंसारान् कृमि योनौ प्रजायते ॥ ७९ ॥ तत्र जीवति मासांस्तु कृमि योनौ चतुर्दश ॥ ततोऽध
 र्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः ॥ ८० ॥ उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽपि वा विभो ॥ मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ८१ ॥ कृमिर्जीवति वर्षाणि दश
 पंचचभारत ॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः ॥ ८२ ॥ पूर्वदत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुं मिच्छति ॥ सोऽपि राजन्मृतो जंतुः कृमि योनौ प्रजायते ॥ ८३ ॥
 तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ॥ अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानवः ॥ ८४ ॥ देवकार्यं कृत्वा तु पितृकार्यं मयापि वा ॥ अनिर्वाप्य समं भ्रन्वै मृतो
 जायति वायसः ॥ ८५ ॥ वायसः शत वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ॥ जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ८६ ॥ ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातृरं यो वमन्यते ॥
 सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौंच योनौ प्रजायते ॥ ८७ ॥ क्रौंचो जीवति वर्षं तु ततो जायति चीरकः ॥ ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्रुते ॥ ८८ ॥ वृषलो ब्राह्मणीं
 गत्वा कृमि योनौ प्रजायते ॥ ततः संप्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ॥ ८९ ॥ सूकरो जातमात्रस्तुरोगेण घ्नियते नृप ॥ श्वाततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥
 ॥ ९० ॥ श्वाभूत्वा कृतकर्मसौ जायते मानुषस्ततः ॥ तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायति मूषिकः ॥ ९१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निष्पावंराजमाषं हलगोलकः दीर्घपुच्छोगोलरूपी कीटविशेषः ॥ १०० ॥ कुंभोलूक उलूकजातिभेदः ॥ १ ॥ हारितः पक्षिवि
 कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयंगतः ॥ यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणं ॥ १२ ॥ दंडं समुद्रं शूलमग्निकुंभं च दारुणं ॥ असिपत्रवनं घोरवालुकं कूटशाल्म
 लीं ॥ १३ ॥ एताश्चान्याश्च वद्वीश्च यमस्य विषयंगतः ॥ यातनाः प्राप्य तत्रो ग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ १४ ॥ ततो हनः कृतघ्नः स तत्रो ग्रैर्भरतर्षभ ॥ संसारचक्रमासा
 द्यक्रमि योनौ प्रजायते ॥ १५ ॥ क्रमिर्भवति वर्षाणि दशपंचच भारत ॥ ततो गर्भसमासाद्य तत्रैव धियते शिशुः ॥ १६ ॥ ततो गर्भशतैर्जतुर्वहुभिः संप्रपद्यते ॥ स
 सारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्षुजायते ॥ १७ ॥ ततो दुःखमनु प्राप्य बहुवर्षगणानिह ॥ अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ १८ ॥ दधिहत्वा वकश्चापि पुत्रो म
 त्स्यानसंस्कृतान् ॥ चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ १९ ॥ फलं वामूलकं लब्ध्वा अपूपं वापि पीलिकाः ॥ चोरयित्वा च निष्पावं जायते हलगोलकः ॥ १०० ॥
 पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ हत्वा पिष्टमयं पूषं कुंभोलूकः प्रजायते ॥ १०१ ॥ अयो लब्ध्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ॥ कांस्यं लब्ध्वा तु दुर्बुद्धिर्हारितो जा
 यते नरः ॥ २ ॥ राजतं भाजनं लब्ध्वा कपेतः संप्रजायते ॥ लब्ध्वा तु कांचनं भांडं क्रमि योनौ प्रजायते ॥ ३ ॥ पत्रोर्णं चोरयित्वा मुककलत्वं निगच्छति ॥ कौशिकं तु
 ततो लब्ध्वा नरो जायति वर्तकः ॥ ४ ॥ अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ॥ चोरयित्वा दुर्कूलं तु मृतो हंसः प्रजायते ॥ ५ ॥ कौचः कार्पासिकं लब्ध्वा मृतो जा
 यति मानवः ॥ चोरयित्वा नरः पट्टं वा विकंचैव भारत ॥ ६ ॥ क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जंतुः प्रजायते ॥ वर्णान् लब्ध्वा तु पुरुषो मृतो जायति वह्निः ॥ ७ ॥ हत्वा र
 कानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ वर्णकादींस्तथा गंधांश्चोरयित्वेह मानवः ॥ ८ ॥ छुच्छुंदरित्वमाप्नोति राजन्लोभपरायणः ॥ तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश
 चपंचच ॥ ९ ॥ अधर्मस्य क्षयंगत्वा ततो जायति मानुषः ॥ चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥ १० ॥ यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः ॥ सोऽपि राजन्
 तो जंतुस्तैलपायी प्रजायते ॥ ११ ॥ अशखंपुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ॥ अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ १२ ॥ खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्य
 ते ॥ समृतो मृगयो नौ तु नित्यो द्विगो भिजायते ॥ १३ ॥ मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ॥ हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन वध्यते ॥ १४ ॥ मासे चतुर्थे संप्रा
 प्तेऽपदः संप्रजायते ॥ आपदो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पंचच ॥ १५ ॥

शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ पत्रोर्णं धौतकौशेयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वर्णान् हरितालादीन् ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ काकमदुःशृंगवान्जलपक्षी ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ १३३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैल
ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ १६ ॥ स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयंगतः ॥ बहून्क्लेशान्समासाद्य संसा
रांश्चैव विंशतिं ॥ १७ ॥ ततः पश्चान्महाराज रुमियो नौ प्रजायते ॥ रुमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ १८ ॥ भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते न
रः ॥ मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान् भवत्युत ॥ १९ ॥ ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ धान्यं हत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥ २० ॥ तथा पिण्या
कसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ॥ स जायते वभ्रुसमो दारुणो मूषिको नरः ॥ २१ ॥ दशैव मानुषान्नित्यं पापात्मा स विशांपते ॥ घृतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमदुःप्र
जायते ॥ २२ ॥ मत्स्यमांसमथो हत्वा काको जायति दुर्मतिः ॥ लवणं चोरयित्वा तु चिरिकाकः प्रजायते ॥ २३ ॥ विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो विनिहोति मानवः ॥
स गतायुर्नरस्तां तमत्स्यो नौ प्रजायते ॥ २४ ॥ मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ॥ मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ २५ ॥ पापानि तु नराः कृ
त्वांतिर्यग्जायंति भारत ॥ न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानंति किंचन ॥ २६ ॥ ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यंति ब्रतैः सदा ॥ सुखदुःखसमायुक्ता व्यथितास्ते भवं
त्युत ॥ २७ ॥ असंवासाः प्रजायंते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ॥ नराः पापसमाचारा लोभमोहसमैर्बन्दिताः ॥ २८ ॥ वर्जयंति च पापानि जन्मप्रभृतिये नराः ॥ अरो
गारूपवंतस्ते धनिनश्च भवंत्युत ॥ २९ ॥ स्त्रियोप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ॥ एतेषामेव जंतूनां भार्यात्वमुपयांति ताः ॥ ३० ॥ परस्वहरणे दोषाः सर्वे एवं प्रकी
र्तिताः ॥ एतद्विलेशमात्रेण कथितं ते मया नघ ॥ ३१ ॥ अपरस्मिन् कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥ एतन्मयामहाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ॥ ३२ ॥ सुरर्षीणां श्रु
तं मध्ये पृष्ठश्चापि यथा तथं ॥ मया पितृव्यं कात्स्न्येन यथा वंदनु वर्णितं ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मं कुरु मनः सदा ॥ १३३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व
णि अनुशासनिके पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अधर्मस्य गति
र्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ॥ धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ॥ १ ॥ कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यांति शुभांगतिं ॥ कर्मणा च कृतेन ह केन यांति शुभांगतिं ॥
॥ २ ॥ बृहस्पतिरुवाच कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ॥ मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

कंठीये भारत भावदीपे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अधर्मस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 मोहादधर्मयः कृत्वा पुनः समनुत्पद्यते ॥ मनः समाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतं ॥ ४ ॥ यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गृह्यते ॥ तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मण मुच्यते ॥ ५ ॥ यद्व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनां ॥ ततोऽधर्मकृतास्त्रिप्रमपवादास्तमुच्यते ॥ ६ ॥ यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते ॥ समाहितेन मनसा विमुच्येत तथा तथा ॥ ७ ॥ भुजंग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ता ज्जरान्वितात् ॥ दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः ॥ ८ ॥ मनः समाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ नरः कृत्वाप्यकार्याणि ततो धर्मेण युज्यते ॥ सर्वेषामेव दानानां नम्रं श्रेष्ठमुदाहृतं ॥ पूर्वमन्नं प्रदातुं नृमृजुनाथ ॥ समिच्छता ॥ १० ॥ प्राणान्नं नमनुप्याणां तस्माज्जंतु श्रजयते ॥ अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्तस्मादन्नं प्रशस्यते ॥ ११ ॥ अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिर्षितमानवाः ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन रन्ति देवो दिवंगतः ॥ १२ ॥ न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजातिभ्यो नृमुत्तमं ॥ स्वाध्यायं समुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १३ ॥ यस्य ह्यन्नमुपाश्रंति ब्राह्मणानां शतं दश ॥ हृष्टेन मनसा दत्तं न सतिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि दृशभोज्यं नरर्षभ ॥ नरेऽर्धमात्रमुच्येत योगेष्वभिरतः सदा ॥ १५ ॥ भैक्ष्येणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ॥ स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वे ह सुखमेधते ॥ १६ ॥ अहिंसन् ब्राह्मणस्वानि न्यायेन परिपाल्य च ॥ क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ १७ ॥ द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सु समाहितः ॥ तेनापो हति धर्मात्सन्दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १८ ॥ पद्मागपरिशुद्धं च रूपेर्भागमुपाजितं ॥ वैश्यो ददद्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १९ ॥ अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समाजितं ॥ अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापास्तमुच्यते ॥ २० ॥ औरसेनवलेनान्नमर्जयित्वाऽविहिंसकः ॥ यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि पश्यति ॥ २१ ॥ न्यायेनैवाप्तमन्नं तु नरो हर्षसमन्वितः ॥ द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापास्तमुच्यते ॥ २२ ॥ अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वा र्जस्वी भवेन्नरः ॥ सतां पंथानमावृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ दानवद्भिः कृतः पंथायेन यांति मनीषिणः ॥ ते हि प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थं ननुप्येण न्यायेनान्नमुपाजितं ॥ कार्यपात्रागतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ २५ ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते ॥ तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितं ॥ २६ ॥ यते द्वाह्येण पूर्वहि भोक्तुमन्नं गृही सदा ॥ अवंध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २७ ॥ भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदं नृप ॥ न्यायविद्धर्मविदुषामिति हासविदां तथा ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ अहिंसेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ श्रीन्द्रोषाम् कामक्रोधलोभान् लोकेषु
निधाय न तु स्वात्मनि कामक्रोधौ चाल्लोभं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य आत्मदुःखेनेव परदुःखेनापि उद्विजतः सर्वभूतानि आत्मत्वेन तत्त्वदृशा पश्यतः मार्गे देवाः मुह्यन्ति सव्यापको भूत्वा मुच्य

नयाति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ॥ सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते सुखं ॥ २९ ॥ एवं खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः ॥ रूपवान् कीर्तिमान् श्रैवधनवान् श्रो
पपद्यते ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमन्त्रदानफलं महत् ॥ मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानां च भारत ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दा
नधर्मे संसारचक्रे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ॥ तपो यगुरुश्रुश्रूषा
किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥ बृहस्पतिरुवाच सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्द्वाराणि सर्वशः ॥ शृणु संकीर्त्य मानानि पडेव भरतर्षभ ॥ २ ॥ हंतनिःश्रेयसं जंतोर
हं वक्ष्याम्यनुत्तमं ॥ अहिंसा पाश्र्वयं धर्मयः साधयति वै नरः ॥ ३ ॥ श्रीन्द्रोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ॥ कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ अ
हिंसकानि भूतानि दंडेन विनिहतियः ॥ आत्मनः सुखमन्विच्छन् प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ॥ न्यस्तदंडो जितक्रोधः स प्रे
त्य सुखमेयते ॥ ६ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ॥ देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ७ ॥ न तत्परस्य संदंष्ट्रा त्वत्कृलं यदात्मनः ॥ एष संदं
पतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८ ॥ प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ आत्मोपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥ यथा परः प्रक्रमते परेषु तथा प
रप्रक्रमते परस्मिन् ॥ तथैव तेऽस्तूपमा जीवलोके यथा धर्मो नैपुणो नोपदिष्टः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ दिवमाच
क्रमेधीमान्यश्च तामेव नस्तदा ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे संसारचक्रसमाप्तौ त्रयोदशाधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ततो युधिष्ठिरो राजा शरत्काले पितामहं ॥ पुनरेव महातेजाः प्रच्छवदतां वरः ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच
ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ॥ अहिंसा लक्षणं धर्मवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २ ॥

तद्व्यर्थः अपदस्य गत्या गतिहीनत्वा न्मार्गसूचकपदरहितस्य पदैषिणः स्थानैषिणः बहिर्मुखा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यथेति हिंसितो हि न स्तिपालितः पालयति न स्मात्पालयेद्वेनो हिंसयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥
इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ तद्व्यति ॥ १ ॥ २ ॥

11 3 4 3 11

अनु.प्र.

93

119 '34

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वे इति न हि कृत्स्नो वेदः तथा तद्बोधितायज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति किंतु परिसंख्याविधयानि द
जातो नः संशयो धर्ममांसस्य परिवर्जने ॥ दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चा भक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥ हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहतस्य वा ॥ हन्याद्वायः परस्यार्थे क्रीत्वा
वा भक्षयेन्नरः ॥ ४ ॥ एतदिच्छामितत्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ॥ निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनं ॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्ववान् ॥ कथम
व्यंगतामेतिलक्षण्यो जायते कथं ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच मांसस्या भक्षणाद्राजन्यो धर्मः कुरुनंदन ॥ तन्मेशृणु यथा तत्त्वं यथास्य विधिरुत्तमः ॥ ७ ॥ रूपम
व्यंगतामायुर्बुद्धिसत्त्वं बलं स्मृतिं ॥ प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै महात्मभिः ॥ ८ ॥ ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुनंदन ॥ बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥
॥ ९ ॥ यो यजेता श्वमेधेन मांसिमांसियत व्रतः ॥ वर्जयेन्मधुमांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १० ॥ सप्तर्षयो बालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ॥ अमांस भक्षणं राजन्
शंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भक्षयतियो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ॥ तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ १२ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजं
तुषु ॥ साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ १३ ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ नारदः प्राह धर्मात्मानियतं सो वसीदति ॥ १४ ॥ ददाति य
जते चापि तपस्वी च भवत्यपि ॥ मधुमांसं निवर्त्येति प्राह चैवं बृहस्पतिः ॥ १५ ॥ मांसिमांस्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥ न रक्षति च यो मांसं सममेतन्मतं मम
॥ १६ ॥ सदा यजति स त्रेण सदादानं प्रयच्छति ॥ सदा तपस्वी भवति मधुमांसं विवर्जनात् ॥ १७ ॥ सर्वे वेदानतत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत ॥ यो भक्षयित्वा मांसा
नि पश्चादपि निवर्तते ॥ १८ ॥ दुष्करं चरसं ज्ञाने मांसस्य परिवर्जनं ॥ चतुर्व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदं ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान् ददात्यभयं दक्षिणां ॥ दा
ता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ २० ॥ एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ प्राणायथात्मनो भीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ २१ ॥ आत्मौपम्येन मेतव्यं
बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः ॥ मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छतां ॥ २२ ॥ किंपुनर्हन्यमानानां त्रसार्जा वितार्थिनां ॥ अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजी
विभिः ॥ २३ ॥ तस्माद्बुद्धिमहाराज मांसस्य परिवर्जनं ॥ धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परंतपः ॥ अहिंसा पर
मं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५ ॥ न हि मांसं दृष्ट्वा क्वाष्ठादुपलाद्वापि जायते ॥ हत्वा जंतुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु भक्षणे ॥ २६ ॥

त्तिमेव बोधयंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ व्यालमृगाः मांसादपशवः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हन्यंतं हन्यमानं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ॥ क्रव्यादान् राक्षसान्विद्विजिह्वानृतपरायणान् ॥ २७ ॥ कांतारेष्वथ घोरपुद्गुर्गेषु गहनेषु च ॥ रात्रावहनि संख्यासु
 च त्वरेषु सभासु च ॥ २८ ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालहतेषु च ॥ अमांसभक्षणे राजन्भयमन्यैर्न गच्छति ॥ २९ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजंतुषु ॥ अ
 नुद्देगकरो लोकेन चाप्युद्दिजते सदा ॥ ३० ॥ यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ॥ घातकः खादकार्थाय तद्घातयति वै नरः ॥ ३१ ॥ अभक्ष्यमेतदिति वै
 इति हिंसा निवर्तते ॥ खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३२ ॥ यस्माद्भक्षति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ॥ तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३३ ॥
 त्रातारं नाधिगच्छंति रौद्रः प्राणि विहिंसकाः ॥ उद्देजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३४ ॥ लोभाद्वा बुद्धिमाहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ॥ संसर्गादथ पापाना
 मधर्मरुचितानृणां ॥ ३५ ॥ स्वमांसं परमांसेन संवर्धयितुमिच्छति ॥ उद्दिग्नासां वसति यत्र यत्राभिजायते ॥ ३६ ॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्य यनं महत् ॥
 मांसस्याभक्षणं प्रादुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥ इदं तु खलु कौंतेय श्रुतमासीत् पुरा मया ॥ मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३८ ॥ यो हि खादति मांसानि
 प्राणिनां जीवितैषिणां ॥ हतानां वामृतानां वा यथा हंता तथैव सः ॥ ३९ ॥ धनेन क्रयिको हंति खादकं श्रोत्रभोगतः ॥ घातको वधबंधाभ्यामित्येव त्रिविधो वधः ॥
 ॥ ४० ॥ अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ॥ यो नुमोदति हन्यंतं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ४१ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां मायुष्मान् निरुजः सदा ॥ भवत्यभक्ष्य
 न्मांसं दयावान् प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ॥ मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ४३ ॥ अप्रोक्षितं दयामांसं विधिही
 नं न भक्षयेत् ॥ भक्षयन्निरयं याति नरो नास्य त्रसंशयः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ॥ अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४५ ॥
 खादकस्य कृते जंतून् यो हन्यात् पुरुषाधमः ॥ महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥ इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्योगैर्बुधोधमः ॥ हन्याजंतून् मांसं गृध्रुः स वै नर
 कभाटुरः ॥ ४७ ॥ भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ॥ तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापाद्दिनिवर्तते ॥ ४८ ॥ आहर्ता चानुमंता च विशस्तां क्रयविक्रयी ॥ सं
 स्कर्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते ॥ ४९ ॥ इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितं ॥ पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परनिष्ठितं ॥ ५० ॥

इज्यादेव पूजायज्ञोऽश्वमेधादिस्तदर्थं श्रुतिकृतैर्मार्गैरुपायैरबुधो यज्ञोपनिषदमजानन्मांसं गृध्रुः केवलं यज्ञव्याजेन मांसं भोक्तुकामः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ब्रीहिमयः पशुः पुरोडाशादिरूपः तएतदुक्तांतमेधाअमेध्याः पशवइत्युक्तातस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यमिति ब्राह्मणात् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अन्नक्षयमपिमांसं नक्षयमित्याहातः पपाते

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः ॥ यथोक्तं राजशादूलनतुतन्मोक्षकांक्षिणां ॥ ५१ ॥ हविर्यत्संस्कृतं मंत्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ॥ वेदोक्तेन प्रमाणेन
पितृणां प्रक्रिया सुच ॥ ५२ ॥ अतो न्यथा वयमां समभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ विधिहीनं नरः पूर्वमांसं राजन्नभक्षये
त् ॥ अप्रोक्षितं वयमांसं विधिहीनं नभक्षयेत् ॥ ५४ ॥ यइच्छेत्पुरुषो त्यंतमात्मानं निरुपद्रवं ॥ सवर्जयेत्तमांसां प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५५ ॥ श्रूयते हि
पुरा कल्पे नृणां ब्रीहिमयः पशुः ॥ येनायजंत यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५६ ॥ ऋषिभिः संशयं पृष्ठो वसुश्वेदि पतिः पुरा ॥ अन्नक्षयमपिमांसं यः प्राह नक्षयमिति
प्रभो ॥ ५७ ॥ आकाशादवनिं प्राप्तस्ततः स पृथिवी पतिः ॥ एतदेव पुनश्चोक्ता विवेश धरणी तलं ॥ ५८ ॥ प्रजानां हितकामेन त्वगस्येन महात्मना ॥ आरण्याः स
र्वदेवत्याः प्रोक्षितास्तपसा नृगाः ॥ ५९ ॥ क्रियात्येवं न हीयंते पितृदेवतसंश्रिताः ॥ प्रीयंते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ६० ॥ इदं तु शृणुराजेंद्र कीर्त्यमानं
मयानघ ॥ अन्नक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ६१ ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणं ॥ यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ६२ ॥ कौमुदे तु विशे
षेण शुक्लपक्षे नराधिप ॥ वर्जयेन्मधुमांसानि धर्मोत्थं विधीयते ॥ ६३ ॥ चतुरो वर्षे कान्मांसान्यो मांसं परि वर्जयेत् ॥ चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो
बलं ॥ ६४ ॥ अथ वामासमेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन् ॥ अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥ वर्जयंति हि मांसानि मांसशः पक्षशोपि वा ॥ तेषां हिं
सानि वृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६६ ॥ मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनां वरीषेण गयेन च
महात्मना ॥ आयुनाथानरण्येन दिलीप रघुपूरुभिः ॥ ६८ ॥ कार्तवीर्या निरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ॥ नृगेण विष्वगश्चेन तथैव शशविंदुना ॥ ६९ ॥ युवना
श्चेन च तथा शिविनौशीनरेण च ॥ मुचुकुंदेन मांथात्रा हरिश्चंद्रेण वा विभो ॥ ७० ॥ सत्यं वदत मांसं सत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ॥ हरिश्चंद्रश्चरति वै दिविसत्येन चंद्रव
त् ॥ ७१ ॥ श्येनचित्रेण राजेंद्रसोमकेन वकेण च ॥ रैवतेरंति देवेन वसुना स्तंजयेन च ॥ ७२ ॥ एतैश्चान्यैश्च राजेंद्रकृपेण भरतेन च ॥ दुष्यंते न करुपेण रामालर्केन
रैस्तथा ॥ विरूपाश्चेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ७३ ॥

त्यर्थः ॥ ५८ ॥ आरण्याः प्रोक्षिता इति पर्यगृह्णतानां रण्यानुत्सृजंतीति श्रुतेरारण्ये यज्ञं कृत्वा पितृणां वधेन कृत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ५॥
 ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ॥ इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७४ ॥ अजेन धुंधुना चैव तथैव च सुबाहुना ॥ हर्यश्वेन च राजेंद्रक्षुपेण भरतेन च ॥
 ॥ ७५ ॥ एतैश्चान्यैश्च राजेंद्रपुरा मांसं न भक्षितं ॥ शारदं कौमुदं मांसं तस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया न्विताः ॥ उपास्यमाना गं
 धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७७ ॥ तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसा धर्मलक्षणं ॥ ये च रन्ति महात्मानो नाकं पृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७८ ॥ मधुमांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ॥
 जन्मप्रभृतिमद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ७९ ॥ इमं धर्मममांसादयश्चरेच्छ्रावयीत वा ॥ अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ८० ॥ पठेद्वा य इदं राज उच्छ्र
 णुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ॥ अमांसं भक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितं ॥ ८१ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते ॥ विशिष्टां ज्ञातिषु चलभतेनात्र संशयः ॥ ८२ ॥
 आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ८३ ॥ तिर्यग्योनिं न गच्छेत्तत्पुत्रं वा श्वभवेन्नरः ॥ क्रद्धिमान् वै कुरुश्रेष्ठ
 प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८४ ॥ एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितं ॥ ८५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 आनुशास० दानधर्मे मांसभक्षणनिषेधे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिर उवाच इमे वै मानवा लोके नृशं
 सामांसगृह्णिनः ॥ विस्तृत्य विविधान् भक्ष्यान्महारक्षोगणा इव ॥ १ ॥ अपूपान् विविधाकारान् शाकानि विविधानि च ॥ खांडवान् सयोगान् तथेच्छन्ति यथामि
 षं ॥ २ ॥ तत्र मेवुं द्विरत्रैव विषये परिमुच्यते ॥ न मन्येरसतः किंचिन्मांसतो स्तोति किंच न ॥ ३ ॥ तदिच्छामि गुणान् श्रोतुं मांसस्या भक्षणे प्रभो ॥ भक्षणे चैव ये दो
 षास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सर्वतत्त्वेन धर्मज्ञयथावदिह धर्मतः ॥ किंचा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्ददस्व मे ॥ ५ ॥ यथैतद्यादृशं चैव गुणायै चास्य वर्जने ॥ दोषा भक्ष
 यतो ये पितृन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच एवमेतन्महाबाहो यथावदसि भारत ॥ न मांसात्परमं किंचिद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ७ ॥ क्षतक्षीणा भित्तानां ग्रा
 म्यधर्मरतात्मनां ॥ अध्वना कर्षितानां च न मांसाद्विद्यते परं ॥ ८ ॥ सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्न्यां दधाति च ॥ न भक्ष्योभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥
 ॥ ९ ॥ विवर्जिते तु बहवो गुणाः कौरव नंदन ॥ ये भवंति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥

इमे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरण्याइति यजमानेन उत्सृष्टानामप्यारण्यानां राज्ञामृगयायां वधो न्याय्य एव उत्सृष्टपशोर्जीवने तत्तदेवतायास्तस्य योगात् अतएव कपिजलानालभेतेत्यत्रा
धिकानामालंभे दोषप्रसंगान्नितयेनैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वाद्बहुत्वस्य त्रित्वेपर्यवसानमुक्तम् अन्यथा कपिजलानामारण्यत्वेन पर्यग्रिकरणांते उत्सृष्टानां वधस्याप्रसक्तेरधिकानामालंभे दोषो न प्रसज्येत तथाच य
दि न्यधिकानुत्सृजेत्तर्हितद्वये उत्सृष्टः पापं यदि त्रीने वतर्साधिकवधे हंतुः पापमिति सिद्धेतदिदमुक्तम् आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षितामृगाः अगस्त्येन पुराराजन्मृगयायेन पूज्यत इति सर्वश इति उत्पन्नमात्र

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ॥ ११ ॥ न हि प्राणास्त्रियतरं लोके किंच न विद्यते ॥ तस्मादयानरः कुर्याद्यथात्म
नितथा परे ॥ १२ ॥ शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ॥ भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्यापुण्यमुच्यते ॥ १३ ॥ विधिनावेददृष्टेन तद्बुद्धेह न दुष्यति ॥ यज्ञार्थे प
शवः सृष्टा इत्यपिश्रूयते श्रुतिः ॥ १४ ॥ अतो न्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ॥ १५ ॥ वीर्येणोपाजितं मांसं यथा
भुंजन्न दुष्यति ॥ आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षितामृगाः ॥ १६ ॥ अगस्त्येन पुराराजन्मृगयायेन पूज्यते ॥ नात्मानमपरित्यज्य मृगयानामविद्यते ॥ १७ ॥ सम
तामुपसंगम्य भूतं हन्यति हंति वा ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयायां तिष्ठन्ति भारत ॥ १८ ॥ न हिलिप्यंति पापेन न चैतत्पातकं विदुः ॥ न तद्यतः सदृशं किंचिदिह लोके परत्र च
॥ १९ ॥ यत्सर्वेष्विह भूतेषु दया कौरव नंदन ॥ न भयं विद्यते जातु न रंस्येह दयावतः ॥ २० ॥ दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनां ॥ अहिंसा लक्षणो धर्म इति
धर्मविदो विदुः ॥ २१ ॥ यदहिंसात्मकं कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ॥ २२ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दया परं ॥ अभयं
तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम ॥ २३ ॥ क्षतं च स्वलितं चैव पतितं रुष्टमाहतं ॥ सर्वभूतानि रक्षंति समेषु विषमेषु च ॥ २४ ॥ नैनं व्यालमृगाघ्नंति न पिशाचानरा
क्षसाः ॥ मुच्यते भयकालेषु मोक्षयेद्यो भये परान् ॥ २५ ॥ प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ न त्यात्मनः प्रियतरं किंचिदस्तीह निश्चितं ॥ २६ ॥ अंनिष्टं सर्व
भूतानां मरणं नाम भारत ॥ मृत्युकाले हि भूतानां संयोजायति वेपथुः ॥ २७ ॥

स्य ग्रहणम् ॥ १६ ॥ किंच हन्यमानात्पशोः स्ववधस्यापि संभवात् प्राणपणेनेयं क्रियमाणामृगयानदोषायेत्याह नात्मानमिति ॥ १७ ॥ हन्यते भूतमनेन भूतं चैनं हंति ॥ १८ ॥ एवं प्रवृत्तिमार्गमुक्त्वा
वस्तुतत्त्वमाह नहीति न हि अगस्त्यवधुमपत्सर्वेषां पशूनामालंभप्रोक्षणादिकमिदानीं तनेन कर्तुं शक्यं अतोऽप्रोक्षितानां वधे दोष एव नापि प्राणपणत्वेन मृगयाया अदोषत्वं तस्कराणामपि तथा निर्दोषत्वप्रसंगादिति
हि शब्देन सूचितं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

जातिर्गर्भजन्म ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मांसः पूर्वजन्मनि भक्षितवानतएव तस्य मांसमहं भक्षयिष्यामीति व्यवहारान्मांसपदनिरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
जातिजन्मजसदुःखैर्नित्यं संसारसागरे ॥ जंतवः परिवर्तते मरणादुद्विजंति च ॥ २८ ॥ गर्भवासेषु पच्यंते क्षाराम्लकटुकैरसैः ॥ मूत्रस्वेदपुरीषाणां परुषैर्भृशदारु
णैः ॥ २९ ॥ जाताश्चाप्यवशात्तच्छिद्यमानाः पुनः पुनः ॥ याच्यमानाश्च दृश्यंते विवशामांसगृद्धिनः ॥ ३० ॥ कुंभीपाके च पच्यंते तांतां योनिमुपागताः ॥ आक्र
म्यमार्यमाणाश्च भ्राम्यंते वै पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ नात्मनो स्ति प्रियतरः पृथिवीमनुसृत्य ह ॥ तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत् ॥ ३२ ॥ सर्वमांसानि यो राज
न्यावज्जीवं त भक्षयेत् ॥ स्वर्गं स विपुलं स्थानं प्राप्नुयां न्नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ ये भक्षयंति मांसानि भूतानां जीवितैषिणां ॥ भक्षयंते तेऽपि भूतैस्त्वेति मेनास्ति संश
यः ॥ ३४ ॥ मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्येत मप्यहं ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुद्ध्यस्वभारत ॥ ३५ ॥ घातको वध्यते नित्यं तथा वध्यति भक्षिता ॥ अक्रोष्टा क्रुध्यते
राजंस्तथा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ३६ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथा हिंसा परोदमः ॥ अहिंसा
परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ३८ ॥ अहिंसा परमो यज्ञस्तथा हिंसा परं फलं ॥ अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखं ॥ ३९ ॥ सर्षपज्ञेषु वादानं सर्वतीर्थेषु वाष्पुतं ॥
सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंसस्य तपोक्षय्यं महिंसो यजते सदा ॥ अहिंसः सर्वभूतानां यथामाता यथापिता ॥ ४१ ॥ एतत्फलमहिंसाया
भूयश्च कुरुपुंगव ॥ न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे अहिंसाफलकथने षोडशाधिक
शततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे ॥ कांगतिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पि
तामह ॥ १ ॥ दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ॥ जानासि त्वं महाप्राज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करं ॥ २ ॥ समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वा शुभे ॥ कारणं तत्र
मे ब्रूहि सर्वज्ञोऽसि मे मतः ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वा शुभे ॥ संसारेऽस्मिन्समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरता ये
नभावेन तत्र मे शृणु कारणं ॥ सम्यक्कायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा कृतमिदं नृप ॥ द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ॥ ददर्श कीटं धावं तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अकामा इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इहेति मानुषाणां स्थैर्यजानां स्थावराणां च विशेषतो भोगः संति जंगमानां तु साधारण्येनैव सर्वविषयजं सुखं दुःखं वा स्तीत्यर्थः

गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाज्ञश्च शरीरिणां ॥ सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ व्यास उवाच कीटसं त्रस्त रूपो सित्वरितश्चैवलक्ष्यसे ॥ कथावसि
तदा चक्षुकुतस्तेभ्यमागतं ॥ ९ ॥ कीट उवाच शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ॥ आगतं वै महाबुद्धेस्वन एष हिदारुणः ॥ १० ॥ श्रूयते न च मां
हन्यादिति त्वस्मादपक्रमे ॥ श्वसतां च शृणोम्येनं गोपुत्राणां प्रतोद्यतां ॥ ११ ॥ वहतां सुमहाभारं सन्निकर्षेस्वनं प्रभो ॥ नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः
॥ १२ ॥ श्रोतुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ॥ तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १३ ॥ दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभं ॥ अतो भीतः
पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ॥ मरणं ते सुखं मन्येति र्गम्यो नौ तु वर्तसे ॥ १५ ॥ शब्दं स्पर्शं
रसं गंधं भोगांश्चोच्चावचान्वहून् ॥ नाभिजानासि कीटत्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६ ॥ कीट उवाच सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मम ॥ चिंतयामि म
हाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुं ॥ १७ ॥ इहापि विषयः सर्वो यथा देहं प्रवर्तितः ॥ मानुषाः स्थैर्यजाश्चैव पृथग्भोगाविशेषतः ॥ १८ ॥ अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो व
हुधनः प्रभो ॥ अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १९ ॥ वाक्तीक्ष्णो निरुतिप्रज्ञो द्वेष्टा विश्वस्य सर्वशः ॥ मिथ्याकृतोपिविधिना परस्वहरणे रतः ॥ २० ॥
भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यशितो मया ॥ मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसे न बुभुक्षता ॥ २१ ॥ देवार्थं पितृयज्ञार्थं मन्त्रं श्रद्धालुतं मया ॥ न दत्तमर्थं कामेन देयम
न्नं पुरा किल ॥ २२ ॥ गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणांगताः ॥ अकस्मात्ते मया त्यक्तान त्राता अभयैषिणः ॥ २३ ॥ धनं धान्यं प्रियान्दारान्यान्वासास्तथा द्रुतं ॥ श्रि
यं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकं ॥ २४ ॥ ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः ॥ त्रिवर्गहंता चान्येषामात्मकमानुवर्तकः ॥ २५ ॥ नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा
कर्म कृतं मया ॥ स्मृत्वा तदनुत्प्रेहं हित्वा प्रियमिवात्मजं ॥ २६ ॥ शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलं ॥ माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥
॥ २७ ॥ स कृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ॥ अतिथिः पूजितो ब्रह्मस्तेन मां नाजहात् स्मृतिः ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्यशितः भृत्यादीन्परित्यज्याशनं कृतवानस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ न बुभूषकः अनैश्वर्यमिच्छन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ शुभेन येन न मुह्यसे तन्मैव कर्म ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिर्यगा इत्यत्र वर्णलोप आर्षः सिद्धा इत्यर्थः धर्मोऽपि मनुष्येषु मूढेषु कामार्थः काम्य एवास्ति न तु निष्कामः एवं गुणा अपि कामार्था एव ॥ ४ ॥ वागितिकर्मणि पठो वागादिहीनं बुधमबुधं वा जीवंतं नरे किं हास्यति किं त्यक्ष्य

कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामिलक्ष्ये ॥ तच्छ्रोतुमहमिच्छामित्वत्तः श्रेयस्तपो धन ॥ २९ ॥ इति श्री महाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे कीटोपाख्याने सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच शुभेन कर्मणाय दैतिर्यग्यो नौ न मुह्यसे ॥ नमैव कीटतत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १ ॥ अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपो बलात् ॥ तपो बलाद्विबलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥ जानामि पापैः स्वरुतैर्गतं त्वां कीट कीटतां ॥ अवाप्स्यसि पुनर्धर्मं धर्मं तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ कर्मभूमि कृतं देवाभुंजते तिर्यगाश्च ये ॥ धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थश्च तथा गुणाः ॥ ४ ॥ वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपंश्चितः ॥ किं हास्यति मनुष्यस्य मंदस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥ जीवन् हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ॥ ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमेव्यसि ॥ ६ ॥ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ॥ तत्र ते हं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वैष्मसि ॥ ७ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ॥ शकं दौ व्रजं श्वसुमहानागतश्च यदृच्छया ॥ ८ ॥ चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ॥ संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमि तौ जसः ॥ ९ ॥ तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्व न्यासु योनिषु ॥ श्वाविद्रोधा वराहाणां तथैव मृगपक्षिणां ॥ १० ॥ श्वपाकशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ सकीट एव माभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ॥ प्रतिस्मृत्या यजग्राहपादौ मूर्ध्नि कृतां जलिः ॥ ११ ॥ कीट उवाच इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ॥ यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रतां ॥ १२ ॥ वहंति मामतिबलाः कुंजरा हेममालिनः ॥ स्यंदनेषु च कांबोजायुक्ताः परमवाजिनः ॥ १३ ॥ उष्ट्राश्च तरयुक्तानि यानानि च वहंति मां ॥ सवांधवः सहामात्यश्चाश्वामिपिशितौ दनम् ॥ १४ ॥ गृहेषु स्वनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ॥ वराहेषु महाभाग स्वपामि च सुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवं दिनः ॥ स्तुवंति मां यथा देवामहेंद्रं प्रियवादिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतो मिततेजसः ॥ यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रतां ॥ १७ ॥

तिनकिमपि सर्वैः पुरुषार्थैरयं त्यक्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवन् हीति हे कीट यत्र विप्राग्र्यस्तत्र त्वमेव्यसि ॥ ६ ॥ गुणेति तत्र विप्रत्वे त्वं भूतानि भोक्ष्यसे तत्र यो नौ ते तुभ्यं अहं ब्रह्म विनेष्यामि ब्रह्म विद्यां दास्यामि यत्र बालं एष्यसि वांच्छसितत्रत्वां नेष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स इति यत्र यत्र गंतुं मनसा इच्छितवान् तत्र तत्र ऋषिमेव दर्शयत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गोब्राह्मणकृतेप्राणान्दित्वाब्राह्मण्यमवाप्स्यसीतियोजना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशाधिकशतत
नमस्तेस्तुमहाप्राज्ञकिंकरोमिप्रशाधिमाम् ॥ त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदंत्वाधिगतंमया ॥ १८ ॥ व्यासउवाच अर्चितोहंत्वयाराजन्वाग्भिरयदृच्छया ॥
अद्यतेकीटतांप्राप्यस्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ १९ ॥ नतुनाशोस्तिपापस्ययस्त्वयोपचितःपुरा ॥ शूद्रेणार्थप्रधानेननृशंसेनाततायिना ॥ २० ॥ ममतेदर्शनं
प्राप्तंतच्चवैसुकृतंत्वया ॥ तिर्यग्योनौस्मजातेनममचाभ्यर्चनात्तथा ॥ २१ ॥ इतस्त्वंराजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यंसमवाप्स्यसि ॥ गोब्राह्मणकृतेप्राणान्दुत्वात्मानंर
णाजिरे ॥ २२ ॥ राजपुत्रसुखंप्राप्यकृतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ॥ अथमोदिष्यसेस्वर्गं ब्रह्मभूतोव्ययःसुखी ॥ २३ ॥ तिर्यग्योन्याःशूद्रतामभ्युपैतिशूद्रोवैश्वंक्षत्रि
यत्वंचवैश्यः ॥ वृत्तश्लाघीक्षत्रियोब्राह्मणत्वंस्वर्गपुण्यंब्राह्मणःसाधुवृत्तः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेकीटोपाख्याने
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच क्षत्रधर्ममनुप्राप्तःस्मरन्नेवचवीर्यवान् ॥ त्यक्त्वासकीटताराजं
श्वचारविपुलंतपः ॥ १ ॥ तस्यधर्मार्थविदुषोदृष्ट्वातद्विपुलंतपः ॥ आजगामद्विजश्रेष्ठःरुष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥ व्यासउवाच क्षात्रंदेवव्रतंकीटभूतानां
परिपालनं ॥ क्षात्रंदेवव्रतंध्यायंस्ततोविप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥ पाहिसर्वाःप्रजाःसम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ॥ शुभैःसंविभजन्कामैरशुभानांचपावनैः ॥ ४ ॥
आत्मवान्भवसुप्रीतःस्वधर्माचरणेरतः ॥ क्षात्रीतनुंसमुत्सृज्यततोविप्रत्वमेष्यसि ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच सोप्यरण्यमनुप्राप्यपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ महर्षेर्व
चनंश्रुत्वाप्रजाधर्मेणपाल्यच ॥ ६ ॥ अचिरेणैवकालेनकीटःपार्थिवसत्तम ॥ प्रजापालनधर्मेणप्रेत्यविप्रत्वमागतः ॥ ७ ॥ ततस्तंब्राह्मणंदृष्ट्वापुनरेवमहाय
शाः ॥ आजगाममहाप्राज्ञःरुष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥ व्यासउवाच भोभोब्रह्मर्षभश्रीमन्माव्यथिष्ठाःकथंचन ॥ शुभरुच्छुभयोनीपुपापकृत्पापयोनि
षु ॥ ९ ॥ उपपद्यतिधर्मज्ञयथापापफलोपगं ॥ तस्मान्मृत्युभयात्कीटमाव्यथिष्ठाःकथंचन ॥ १० ॥ धर्मलोपभयंतेस्यात्तस्माद्धर्मचरोत्तमं ॥ कीटउवाच
सुखात्सुखतरंप्राप्तोभगवंस्त्वत्कृतेत्यहं ॥ ११ ॥ धर्ममूलांश्रियंप्राप्यपाप्मानंइहाद्यमे ॥ भीष्मउवाच भगवद्वचनात्कीटोब्राह्मण्यंप्राप्यदुर्लभं ॥ १२ ॥
अकरोत्पृथिवीराजन्यज्ञयूपशतांकितां ॥ ततःसालोक्यमगमद्ब्रह्मणोब्रह्मवित्तमः ॥ १३ ॥

मोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ विद्यातपोभ्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ मैत्रेयमपिअज्ञातचरितंचरंतमित्यर्थः स्वैर्यतिधर्मायप्रेरयतिस्वैरिणीमुनिश्रेणीतस्याःकुलेगृहे ॥ ३ ॥ ४ ॥ अस्मयतविस्मयंप्राप्तवान् ॥ ५ ॥ कुतश्चतेप्रमोदइतिसंबंधः ॥ ६ ॥ एतत्आत्मनस्तपोभाग्यंतवमहाभाग्यंतेत्वांपृच्छामि आश्चर्यदर्शनंविनाविस्मयोनभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ पृथगिति पृथगात्माउपाधिपरिच्छिन्नोजीवः सुखात्माअनुपाधिकंब्रह्म पंचम्यर्थेपृष्टी ततःपृथगाचरतस्तवजीवन्मुक्तस्यमुक्तामुक्तोभयात्मनःअपेक्षयाहमात्मानम

अवापचपदंकीटःप्रार्थयब्रह्मसनातनं ॥ स्वकर्मफलनिर्वृत्तंव्यासस्यवचनात्तदा ॥ १४ ॥ तेपियस्मात्प्रभावेणहताःक्षत्रियपुंगवाः ॥ संप्राप्तास्तेर्गातिपुण्यांतस्मान्माशोचपुत्रक ॥ १५ ॥ इतिश्रीम०अनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेकीटोपाख्यानेएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच विद्यातपोभ्यांदानाच्चकिमेतेषांविशिष्यते ॥ पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति हासंपुरातनं ॥ मैत्रेयस्यचसंवादंरुष्णद्वैपायनस्यच ॥ २ ॥ रुष्णद्वैपायनोराजन्नज्ञातचरितंचरन् ॥ वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयंस्वैरिणीकुले ॥ ३ ॥ तमुपस्थितमासीनंज्ञात्वासमुनिसत्तमं ॥ अर्चित्वाभोजयामासमैत्रेयोऽशनमुत्तमं ॥ ४ ॥ तदन्नमुत्तमंभुक्त्वागुणवत्सार्वकामिकं ॥ प्रतिष्ठमानोस्मयतप्रीतःरुष्णो महामनाः ॥ ५ ॥ तमुत्स्मयंतंसंप्रेक्ष्यमैत्रेयःरुष्णमब्रवीत् ॥ कारणंब्रूहिधर्मात्मन्यस्मयिष्ठाःकुतश्चते ॥ ६ ॥ तपस्विनोधृतिमतःप्रमोदःसमुपागतः ॥ एतत्पृच्छामितेविद्वन्भवाद्यप्रणम्यच ॥ आत्मनश्चतपोभाग्यंमहाभाग्यंतवेहच ॥ ७ ॥ पृथगाचरतस्तातपृथगात्मसुखात्मनोः ॥ अल्पांतरमहंमन्येविशिष्टमपि चान्वयात् ॥ ८ ॥ व्यासउवाच अतिच्छेदातिवादाभ्यांस्मयोयंसमुपागतः ॥ असत्यंवेदवचनंकस्माद्वेदोऽनृतंवदेत् ॥ ९ ॥ त्रीण्येवतुपदान्याहुःपुरुषस्योत्तमंव्रतं ॥ नद्रुत्येच्चैवदद्याच्चसत्यंचैवपरंवदेत् ॥ १० ॥ इतिवेदोक्तमृषिभिःपुरस्तात्परिकल्पितं ॥ इदानींचैवनःकृत्यंपुरस्ताच्चपरिश्रुतं ॥ ११ ॥ अल्पोपिता दृशोदायोभवत्युतमहाफलः ॥ तृषितायचतेदत्तंरुदयेनानसूयता ॥ १२ ॥

ल्पांतरंमन्ये यतस्त्वंमद्भाग्यंदृष्ट्वाविस्मितोसि अतोहंत्वत्तोल्पांतरोस्मीत्यात्मानमनुमिनोमीत्यर्थः अन्वयात्मित्रवंश्यत्वात् विशिष्टमपीतरेभ्यः ॥ ८ ॥ अतिच्छेदोऽत्यंतमंतरंमशकेनसमुद्रशोषणमिव अतिच्छंदइतिपाठेपिसएवार्थः अतिवादस्तस्यैवार्थस्यकथनंलोकेताभ्यांविस्मयोमेभवत् इदंस्थानंकृतुशतंविनानप्राप्यतइतिवेदवचनमसत्यं जलमात्रदानेननवतत्प्राप्तिदर्शनात् देशकालपात्रश्रद्धाविशेषादल्पमपिमहत्तमत्वंजलमौक्तिकम्यायेनप्राप्नोतीतिदर्शनात् कस्माद्वेदोऽनृतंवदेदितिउक्तं ॥ ९ ॥ पदानिपदनीयानि एतदेवत्रयमुत्तमंव्रतं ॥ १० ॥ नअस्माभिरपिकृत्यंअवश्यकर्तव्यम् ॥ ११ ॥ दायोदानं ॥ १२ ॥

त्वं महतो लोकानजैषीरित्येतन्मम दर्शनं प्रत्यक्षतेनाहं विस्मितोऽस्मीति भावः एतदर्शनमिति पाठे स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥ धर्मतपोदानानि पुण्यत्रये दृष्टांता इत्याह पुण्यस्यैवेति ॥ १४ ॥ मार्जनात्तीर्थस्नानात् अनुलेपनात् वेदव्रतसंभाषनात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिविधानीत्यस्यां त्यं पादं व्याचष्टे नवत्तमिति तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य यज्ञादीनि पुण्यं द्रोहादीनि पापं ततो न्यन्तु

दृषितस्तृषिताय त्वंदत्तैतद्दर्शनं मम ॥ अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो ॥ १३ ॥ ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मितपसैव च ॥ पुण्यस्यैव हिते सत्त्वं पुण्यस्यैव च दर्शनं ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवाभिगंधस्ते मन्ये कर्मविधानजं ॥ अधिकं मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं द्विज ॥ नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ १६ ॥ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ॥ तेषां श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥ दानरुद्धिः कृतः पंथा येन यांति मनीषिणः ॥ ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेंद्रियसंयमः ॥ सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमं ॥ १९ ॥ त्वंहितावमहाबुद्धे सुखमेष्यसि शोभनं ॥ सुखात्सुखतरं प्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ २० ॥ तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलभ्य मसंशयं ॥ श्रीमंतः प्राप्नुवंत्यर्थान्दानं यज्ञं तथा सुखं ॥ २१ ॥ सुखादेव परं दुःखं दुःखादप्यपरं सुखं ॥ दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ॥ पुण्यमन्यत्यापमन्यन्न पुण्यं न च पापकं ॥ २३ ॥ नवत्तमं न्यते तस्य मन्यते न च पातकं ॥ तथा स्वकर्म निर्दत्तं न पुण्यं न च पापकं ॥ २४ ॥ यज्ञं दानं तपः शीलानरा वै पुण्यकर्मिणः ॥ ये भिद्रुह्यंति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यांति पतंति च ॥ ततो न्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च पातकं ॥ २६ ॥ रमस्वैधं स्वमोदस्व देहि चैव यजस्व च ॥ न त्वामंभिभविष्यंति वैद्यान् च तपस्विनः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे मैत्रेयभिक्षायां विंशत्यधिकशतं तमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ॥ अत्यंतं श्रीमतिकुले जातः प्राज्ञोऽहं श्रुतः ॥ १ ॥ मैत्रेय उवाच असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्यतयैव तत् ॥ अनुज्ञातश्च भवता किंचिद्रूयामहं विभो ॥ २ ॥ व्यास उवाच यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा यथा ॥ ब्रूहितत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ३ ॥

पुण्यं न च पापकमिति स्वकर्म निर्दत्तं पुण्यं पापं च न मन्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्वंतु पुण्यस्यैवाधिकारीत्याह रमस्वेति ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठ्ये भारतभाष्ये विंशत्यधिकशतं तमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पात्रगुणाहानस्यमहाफलत्वंमैत्रेयआह निर्दोषमितिद्वाभ्यां ॥४॥५॥ भवतोदर्शनान्नोऽस्माकमभ्युदयोभवेदितियोजना ॥६॥ श्रुतंशास्त्रज्ञानं ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादृतेइदमंयंतमएवस्याद्यतोवगेधमादिकंतेनविना
नप्रज्ञायेतेतिसंबंधः ॥८॥९॥१०॥११॥ अदन्निति तमदंतं सःअबुधः अदतोऽन्नस्यचतादृशस्यहंता स्वयमपिहृन्त्यते दोषेणेत्यर्थः तच्चान्नंपातियच्चान्नमितिपाठेत्तच्चान्नमयमानंसत्तमत्तारंहंतीतिपूर्वेणान्वयः
यच्चान्नंसचतस्यहंतामूर्खस्ताभ्यांहताभ्यामयमबुधोदाताहृन्त्यतइत्यर्थः ॥ १२॥ प्रभुरिति यतिश्चब्रह्मचारीचपक्रान्त्वामिनावुभावितिस्मृतेर्विद्वानन्नमदंस्तस्यप्रभुर्भवति ईश्वरत्वाच्चक्षेत्रभूतःसन्पुनर्जनयति

मैत्रेयउवाच निर्दोषंनिर्मलंचैवंवचनंदानसंहितं ॥विद्यातपोभ्यांहिभवान्भावितात्मानसंशयः ॥ ४ ॥ भवतोभावितात्मत्वाद्वाह्यभोयंसुमहान्मम ॥ भूयो
बुद्धानुपश्यामिसुसमृद्धतपाइव ॥ ५ ॥ अपिनोदर्शनादेवभवतोभ्युदयोभवेत् ॥ मन्येभवत्प्रसादोयंतद्विकर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपःश्रुतंचयोनिश्चाप्येतद्ब्राह्म
ण्यकारणं ॥ त्रिभिर्गुणैःसमुदितस्ततोभवतिवैद्विजः ॥ ७ ॥ अस्मिंस्तृप्तेचतुर्प्यंतेपितरोदेवतानिच ॥ नहिश्रुतवतांकिंचिदधिकंब्राह्मणादृते ॥ ८ ॥ अयंस्या
त्तमएवेदंनप्रज्ञायेतकिंचन ॥ चातुर्वर्ण्यंनवर्तेतधर्माधर्मावृतादृते ॥ ९ ॥ यथाहिसुलभेक्षेत्रेफलंविंदतिमानवः ॥ एवंदत्त्वाश्रुतवतिफलंदातासमश्रुते ॥
॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेन्नविंदेतश्रुतवत्तोपसंहितः ॥ प्रतिग्रहीतादानस्यमोघंस्याद्भ्रान्तिनांधनं ॥ ११ ॥ अदन्नविद्वान्दन्त्यन्नमद्यमानंचहंतितं ॥ तंचान्नंपातियश्चान्नं
सहंताहृन्त्यतेऽबुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्त्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ॥ सचान्नाज्जायतेतस्मात्सूक्ष्मएषव्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेवददतःपुण्यंतदेवप्रतिगृहृतः ॥
नत्येकचक्रंवर्तेतइत्येवमप्योविदुः ॥ १४ ॥ यत्रवैब्राह्मणाःसंतिश्रुतवत्तोपसंहिताः ॥ तन्नदानफलंपुण्यमिहचामुत्रचाश्रुते ॥ १५ ॥ येयोनिशुद्धाःसततंतप
स्यभिरताभृशं ॥ दानाध्ययनसंपन्नास्तेवैपूज्यतमाःसदा ॥ १६ ॥ तैर्हिसद्भिःरुतःपयास्तेनयातो नमुह्यते ॥ तेहिस्वर्गस्यनेतारोयज्ञवाहाःसनातनाः ॥ १७ ॥
इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेमैत्रेयभिक्षायांएकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच
एवमुक्तःसभगवान्मैत्रेयंप्रत्यभाषत ॥ दिष्ट्यैवंत्वंविजानासिदिष्ट्यातेबुद्धिरीदृशी ॥ १ ॥

दात्रेअनेकगुणितंप्रयच्छतीत्यर्थः सचदातुरन्नाज्जायतेप्रजारूपेणगृहस्थश्चेत्तत्रयस्यान्नंतस्यसंततिरितिसूक्ष्मोव्यतिक्रमोस्ति तेनगृहस्थःपरपाकंनाश्रीयादितिगम्यते ॥ १३ ॥ यदेवेति प्रतिग्रहीत्रभावेअन्न
स्यद्विर्नस्यात् दत्तव्यभावेदानुर्दानेप्रवृत्तिर्नस्यादितिदातृप्रतिगृहीतारोचक्रवह्लोकंतत्रंवहतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाषादीपेएकविंशत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥

आर्यगुणान्प्रभुगुणान् ॥२॥ वर्तयिष्यामिकथयिष्यामि ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ असंमतादायीयथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवतीतिस्मृतेःस्तेनः ॥ ९ ॥ यःसर्ववित्तचक्षुष्मान्यादृशतादृशमपितपस्वि

लोकोत्थार्यगुणानेवभूयिष्ठंतुप्रशंसति ॥ रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयं ॥ २ ॥ दिष्ट्यानाभिभवंति त्वादैवस्तेयमनुग्रहः ॥ यत्तेभृशतरंदानाद्वर्तयि
ष्यामितच्छृणु ॥ ३ ॥ यानीहागमशास्त्राणियाश्चकाश्चित्प्रवृत्तयः ॥ तानिवेदंपुरस्कृत्यप्रवृत्तानियथाक्रमं ॥ ४ ॥ अहंदानंप्रशंसामिभवानपितपःश्रुते ॥
तपःपवित्रंवेदस्यतपःस्वर्गस्यसाधनं ॥ ५ ॥ तपसामहदाप्नोतिविद्ययाचेतिनःश्रुतं ॥ तपसैवचापनुदेद्यच्चान्यदपिदुष्कृतं ॥ ६ ॥ यद्यद्विकिंचित्संधायपुरुषस्त
प्यतेतपः ॥ सर्वमेतदवाप्नोतिविद्ययाचेतिनःश्रुतं ॥ ७ ॥ दुरन्वयंदुष्प्रधर्षदुरापंदुरतिक्रमं ॥ सर्ववैतपसाभ्येतितपोहिवलवत्तरं ॥ ८ ॥ सुरापोसंमतादायीभूण
हागुरुतल्पगः ॥ तपसातरतेसर्वमेनसश्चप्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तुचक्षुष्मानपियादृशतादृशं ॥ तपस्विनंतथैवाद्गुस्ताभ्यांकार्यंसदानमः ॥ १० ॥ सर्वपूज्याः
श्रुवधनास्तथैवचतपस्विनः ॥ दानप्रदाःसुखंप्रेत्यप्राप्नुवंतीहचश्रियं ॥ ११ ॥ इमंचब्रह्मलोकंचलोकंचबलवत्तरं ॥ अन्नदानैःसुकृतिनःप्रतिपद्यंतिलौकिकाः
॥ १२ ॥ पूजिताःपूजयंत्येतेमानितामानयंतिच ॥ सदातायत्रयत्रैतिसर्वतःसंप्रणूयते ॥ १३ ॥ अकर्ताचैवकर्ताचलभूतेयस्ययादृशं ॥ यदिचोर्ध्वयद्यधोवा
स्वान्लोकानभियास्यति ॥ १४ ॥ प्राप्स्यसित्वन्नपानानियानिवांश्छसिकानिंचित् ॥ मेधाव्यसिकुलेजातःश्रुतवाननृशंसवान् ॥ १५ ॥ कौमारचारीव्रतवान्मै
त्रेयनिरतोभव ॥ एतद्गृहाणप्रथमंप्रशस्तंगृहमेधिनां ॥ १६ ॥ योभर्तावासितातुष्टोभर्तुस्तुष्टाचवासिता ॥ यस्मिन्नेवंकुलेसर्वकल्याणंतत्रवर्तते ॥ १७ ॥ अद्भि
र्गात्रान्मलमिवतमोग्निंप्रभयायथा ॥ दानेनतपसाचैवसर्वपापमपोहति ॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिमैत्रेयगृहान्साधुव्रजाम्यहं ॥ एतन्मनसिकर्तव्यंश्रेयएवंभविष्य
ति ॥ १९ ॥ तंप्रणम्याथमैत्रेयःकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ स्वस्तिप्राप्नोतुभगवानित्युवाचकृतांजलिः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशा
स०दानधर्मेमैत्रेयभिक्षायांद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सत्स्त्रीणांसमुदाचारंसर्वधर्मविदांवर ॥ श्रोतु
मिच्छाम्यहंत्वत्तस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ श्रीष्मउवाच सर्वज्ञांसर्वतत्त्वज्ञांदिवलोकेमनस्विनीं ॥ कैकेयीसुमनानामशांडिलींपर्यपृच्छत ॥ २ ॥

नंतथैवचक्षुष्मंतमेवाद्गुः ताभ्यांसर्ववित्तपस्विभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कौमारचारीप्रथमवयाः ॥ १६ ॥ वासितास्वस्त्री ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभा
रतभावदीपेद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ सत्स्त्रीणामिति ॥ १२ ॥

॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥मंगलैर्नियतेतिमंगलसूत्रमात्रंधारयामिननुतांबूलादीनित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिअनुशासनपर्व
 केनवृत्तेनकल्याणिसमाचारेणकेनवा ॥ विधूयसर्वपापानिदेवलोकंत्वमागता ॥ ३ ॥ हुताशनशिखेवत्वंज्वलमानास्वतेजसा ॥ सुताताराधिपस्येवप्रभया
 दिवमागता ॥ ४ ॥ अरजांसिचवस्त्राणिधारयंतीगतक्लमा ॥ विमानस्थाशुभाभासिसहस्रगुणमोजसा ॥ ५ ॥ नत्वमत्येनतपसादानेननियमेनवा ॥ इमंलो
 कमनुप्राप्तात्वंहितत्वंवदस्वमे ॥ ६ ॥ इतिपृष्टासुमनयामधुरंचारुहासिनी ॥ शांडिलीनिभृतंवाक्यंसुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ नाहंकाषायवसनानापिवल्कल
 धारिणी ॥ नचमुंडाचजटिलाभूत्वादेवत्वमागता ॥ ८ ॥ अहितानिचवाक्यानिसर्वाणिपरुषाणिच ॥ अप्रमत्ताचभर्तारंकदाचिन्नाहमब्रुवं ॥ ९ ॥ देवतानांपि
 तृणांचब्राह्मणानांचपूजने ॥ अप्रमत्तासदायुक्ताश्चश्रूष्वंशुरवर्तिनो ॥ १० ॥ पैशुन्येनप्रवर्तामिनममैतन्मनोगतं ॥ अद्वारिनचतिष्ठामिचिरंनकथयामिच ॥
 ॥ ११ ॥ असद्वाहसितंकिंचिदहितंवापिकर्मणां ॥ रहस्यमरहस्यंवानप्रवर्तामिसर्वथा ॥ १२ ॥ कार्यार्थेनिर्गतंचापिभर्तारंगृहमागतं ॥ आसनेनोपसंयोज्यपू
 जयामिसमाहिता ॥ १३ ॥ यदन्नंनाभिजानातियद्भोज्यंनाभिनंदति ॥ भक्ष्यंवायदिवांलेत्यंतत्सर्ववर्जयाम्यहं ॥ १४ ॥ कुटुंबार्थेसमानीतंयत्किंचित्कार्यमेव
 तु ॥ प्रातरुत्थायतत्सर्वकारयामिकरोमिच ॥ १५ ॥ प्रवासंयदिमेयातिभर्तारकार्येणकेनचित् ॥ मंगलैर्बहुभिर्युक्ताभवामिनियतातदा ॥ १६ ॥ अंजनंरोचनां
 चैवस्नानंमाल्यानुलेपनं ॥ प्रसाधनंचनिष्क्रान्तिनांभिनंदामिभर्तारि ॥ १७ ॥ नोत्थापयामिभर्तारंसुखसुप्तमहंसदा ॥ आंतरेष्वपिकार्येषुतेनतुष्यतिमेमनः ॥
 ॥ १८ ॥ नायासयामिभर्तारंकुटुंबार्थेपिसर्वदा ॥ गुप्तगुह्यासदाचास्मिसुसंमृष्टनिवेशना ॥ १९ ॥ इमंधर्मपथंनारीपालयंतीसमाहिता ॥ अरुंधतीवनारीणां
 स्वर्गलोकेमहीयते ॥ २० ॥ भीष्मउवाच एतदाख्यायसादेवीसुमनायैतपस्विनी ॥ पतिधर्ममहाभागाजगामादर्शनंतदा ॥ २१ ॥ यश्चेदंपांडवाख्यानं
 पठेत्पर्वणिपर्वणि ॥ सदेवलोकंसंप्राप्यनंदनेससुखीवसेत् ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेशांडिलीसुमनासंवादेत्रयो
 विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच सास्त्रिचापिप्रदानेचज्यायःकिंभवतोमतं ॥ प्रब्रूहिभरतश्रेष्ठय
 दन्नव्यतिरिच्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच साम्नाप्रसाद्यतेकश्चिद्दानेनचतथापरः ॥ पुरुषप्रकृतिंज्ञात्वातयोरेकतरंभजेत् ॥ २ ॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ ७ ॥

सास्त्रीति ॥१॥२॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हरिणः पांडुरवर्णः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

गुणांस्तु शृणु मे राजन्सां त्वस्य भरतर्षभ ॥ दारुणान्यपि भूतानि सांत्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ गृहीत्वारक्षसामुक्तो द्विजा-
तिः कानने यथा ॥ ४ ॥ कश्चिद्वाग्बुद्धिः संपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ॥ गृहीतः रुच्छ्रमापन्नोरक्षसाभक्षयिष्यता ॥ ५ ॥ स बुद्धिश्चुतिसंपन्नस्तद्वद्वातीव भीषणं ॥
सामैवास्मिन्प्रयुज्येन मुमोहन विव्यथे ॥ ६ ॥ रक्षस्तु वाचं संपूज्य प्रश्रं पप्रच्छ तं द्विजं ॥ मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्रं केनास्मि हरिणः रुशः ॥ ७ ॥ मुहूर्तमथ संचित्य ब्रा-
ह्मणस्तस्य रक्षसः ॥ आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्रं प्रतिजगाद ह ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच विदेशस्थो विलोकस्थो विनानूनं सुदृज्जनैः ॥ विषयाननुलान्भुंक्षे तेना-
सि हरिणः रुशः ॥ ९ ॥ नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ॥ स्वदोषादपरज्यं ते तेनासि हरिणः रुशः ॥ १० ॥ धनैश्चर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ॥
अवजानंति नूनं त्वां तेनासि हरिणः रुशः ॥ ११ ॥ गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ॥ प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः रुशः ॥ १२ ॥ अदृच्या-
क्लिश्यमानोऽपि दृष्ट्युपायान्विगर्हयन् ॥ माहात्म्याद्वाथ सेनूनं तेनासि हरिणः रुशः ॥ १३ ॥ संपीड्यात्मानमार्यत्वाच्च यः कश्चिदुपस्कृतः ॥ जितं त्वां मन्यते साधो-
तेनासि हरिणः रुशः ॥ १४ ॥ क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधादतात्मनः ॥ मन्येत्वं ध्यायसि जनांस्तैनासि हरिणः रुशः ॥ १५ ॥ प्रज्ञासंभावितो नूनमप्रज्ञैरु-
पसंहितः ॥ हीयमानोऽसि दुर्दत्तैस्तैनासि हरिणः रुशः ॥ १६ ॥ नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदर्यवदाचरन् ॥ वंचयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः रुशः ॥ १७ ॥
प्रकाशार्थं गतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ॥ तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः रुशः ॥ १८ ॥ असत्स्वपि निविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयं ॥ गुणास्तेन विराजंते तेनासि हरि-
णः रुशः ॥ १९ ॥ धनबुद्धिश्चुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ॥ महत्पार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः रुशः ॥ २० ॥ तपःप्रणिहितात्मानं मन्येत्वारण्यकांक्षिणं ॥ बांधवा-
नाभि नंदंति तेनासि हरिणः रुशः ॥ २१ ॥ इष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेश्यो महाधनः ॥ युवासुललितः कामी तेनासि हरिणः रुशः ॥ २२ ॥ नूनमर्थवतां मध्येतव वा-
क्यमनुत्तमं ॥ न भ्रातृकाले भिहितं तेनासि हरिणः रुशः ॥ २३ ॥ दृढपूर्वं श्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियं ॥ अनुनेतुं न शक्नोति तेनासि हरिणः रुशः ॥ २४ ॥ नूनमासं-
जयित्वा त्वां कृत्येकस्मिंश्चिदोप्सिते ॥ कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः रुशः ॥ २५ ॥ नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं पूजयानं सुदृग्ध्रुवं ॥ ममार्थ इति जानीते तेनासि हरि-
णः रुशः ॥ २६ ॥ अंतर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि लज्जया ॥ विवेक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात् तेनासि हरिणः रुशः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनात्मविषयिणीचितापांडुत्वकशत्वहेतुः दानाभावेसामैवजीवनोपायइत्यध्यायतात्पर्यं ॥ ३९ ॥ इतिअनुशा

नानाबुद्धिरुचोलोकेमनुष्यान्नूनमिच्छसि ॥ ग्रहीतुंस्वगुणैःसर्वास्तेनासिहरिणःकृशः ॥ २८ ॥ अविद्वान्भीरुरल्पार्थेविद्याविक्रमदानजं ॥ यशःप्रार्थयसेनूनं
तेनासिहरिणःकृशः ॥ २९ ॥ चिराभिलषितंकिंचित्फलमप्राप्तमेवते ॥ कृतमन्यैरपहृतंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३० ॥ नूनमात्मकृतंदोषमपश्यन्किंचिदात्म
नः ॥ अकारणेभिशप्तोसितेनासिहरिणःकृशः ॥ ३१ ॥ साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वाचतथासाधून्वनेचरान् ॥ मुक्तांश्चावसथेसक्तांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ ३२ ॥ सु
हृदांदुःखमार्तानांनप्रमोक्ष्यसिहानिजं ॥ अलमर्थगुणैर्हीनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३३ ॥ धर्म्यमर्थ्यंचकाम्यंचकालेचाभिहितंवचः ॥ नप्रतीयंतितेनूनंतेना
सिहरिणःकृशः ॥ ३४ ॥ दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषीसंजिजीविषुः ॥ प्राप्यवर्तयसेनूनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३५ ॥ पापान्प्रवर्धतोदृष्ट्वाकल्याणानावसीदतः ॥
ध्रुवंगर्हयसेनित्यंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३६ ॥ परस्परविरुद्धानांप्रियंनूनंचिकीर्षसि ॥ सुहृदामुपरोधेनतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३७ ॥ श्रोत्रियांश्चविकर्मस्था
न्प्राज्ञांश्चाप्यजितेंद्रियान् ॥ मन्येनुध्यायसिजनांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ ३८ ॥ एवंसंपूजितंरक्षोविप्रंतंप्रत्यपूजयत् ॥ सखायमकरोच्चैनंसंयोज्यार्थैर्मुमुच
ह ॥ ३९ ॥ इतिश्रीम०अनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्महरिणकृशकाख्यानेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
युधिष्ठिरउवाच जन्ममानुष्यकंप्राप्यकर्मक्षेत्रंसुदुर्लभं ॥ श्रेयोर्थिनादरिद्रेण किंकर्तव्यंपितामह ॥ १ ॥ दानानामुत्तमंयच्चदेयंयच्चयथायथा ॥ मान्यान्पू
ज्यांश्चगांगेयरहस्यंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच एवंपृष्टोर्नरेन्द्रेणपांडवेनयशस्विना ॥ धर्माणांपरमंगुह्यंभीष्मःप्रोवाचपार्थिवं ॥ ३ ॥ भीष्म
उवाच शृणुष्वावहितोराजन्यधर्मगुह्यानिभारत ॥ यथाहिभगवान्व्यासःपुराकथितवान्मयि ॥ ४ ॥ देवगुह्यमिदंराजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ नियमस्थेनयु
क्तेनतपसोमहतःफलं ॥ ५ ॥ येनयःप्रीयतेदेवःप्रीयतेपितरस्तथा ॥ ऋषयःप्रमथाःश्रीश्चचित्रगुप्तोदिशांगजाः ॥ ६ ॥ ऋषिधर्मःस्मृतोयत्रसरहस्योमहाफ
लः ॥ महादानफलंचैवसर्वयज्ञफलंतथा ॥ ७ ॥ यश्चैतदेवंजानीयाज्ज्ञात्वावाकुरुतेनघ ॥ सदोषोऽदोषवांश्चेहतैर्गुणैःसहयुज्यते ॥ ८ ॥

सनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ ७३ ॥

जन्मेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यमेनप्राप्तमितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

दशानांपशूनांसूनावधोयत्रसापशुघ्नजातिर्दशसूना चक्रं चक्रवान्तेलिकः ध्वजः सुरापायी वृषः क्षुद्रो राजा ॥ १ ॥ अधिको नृपतिस्तु एतानि सर्वाणि अर्धेन तुल्यं कथ्यते एतच्च तारतम्यं प्रतिपदार्थमुच्यते एवं
 दुष्प्रतिपदपराङ्मुखेन त्रिवर्गशास्त्रं धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञेयानि ॥ १० ॥ तत्राप्यर्थकामयोः प्रसिद्धत्वाद्दर्शनात्प्राण्येव श्रोतव्यानीत्याह धर्मेत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पठंति शास्त्रं उपतिष्ठति सम्यक् स्फुर
 दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ॥ दशध्वजसमावेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ १ ॥ अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यते धिकः ॥ त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं
 पुण्यलक्षणं ॥ १० ॥ धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यं श्रवणं महत् ॥ श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयं ॥ ११ ॥ पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यंते श्राद्धकर्मणि ॥ देवता
 नां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यते खिलं ॥ १२ ॥ ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ॥ महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३ ॥ येषां तिसदामर्त्या येषां चैवोप
 तिष्ठति ॥ श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥ गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलं ॥ एतत्फलमवाप्नोति यो नरोतिथिपूजकः ॥ १५ ॥ श्रो
 तारः श्रद्धधानाश्च येषां श्रुद्धं च मानसं ॥ तेषां व्यक्तं जिता लोकाः श्रद्धधानेन साधुना ॥ १६ ॥ मृच्यते किं त्विषा चैव न स पापेन लिप्यते ॥ धर्मं चलभते नित्यं प्रेत्य लो
 कगतो नरः ॥ १७ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ॥ स्थितो त्यंतर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवं ॥ १८ ॥ यौतौ कामगुणोपेता वश्विनौ भिषजां वरौ ॥
 आज्ञया हंतयोः प्राप्तः स नरान् पितृदेवतान् ॥ १९ ॥ कस्माद्दिमैथुनं श्राद्धे दातुं भोक्तुं श्रवर्जितं ॥ किमर्थं च त्रयः पिंडाः प्रविभक्ताः पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः
 कस्य दातव्यो मध्यमः कच गच्छति ॥ उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामिवेदितुं ॥ २१ ॥ श्रद्धधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितं ॥ पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य
 खेचरं ॥ २२ ॥ पितर ऊचुः स्वागतं ते स्तुभद्रं ते श्रूयतां खेचरोत्तम ॥ गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥ २३ ॥ श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजे
 त् ॥ पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥ २४ ॥ प्रविभागं तु पिंडानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ पिंडोऽथ दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजे
 मंतत्र पत्नी त्वेका समश्नुते ॥ पिंडस्तृतीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ॥ २५ ॥ एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ॥ पितरस्तस्य तुष्यंति प्रहृष्टमनसः सदा
 ॥ २७ ॥ प्रजाविवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठति ॥ देवदूत उवाच आनुपूर्व्येण पिंडानां प्रविभागः पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥ पितॄणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथि
 तं त्वया ॥ एकः समुद्धृतः पिंडोऽथ दत्त्वा कस्य गच्छति ॥ २९ ॥ कंवा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितॄन् ॥ मध्यमं तु तदा पत्नी भुंक्ते नुज्ञातमेव हि ॥ ३० ॥
 ति आचष्टे च यः स त्वयं नारायण एवेति ज्ञातव्यः ॥ १४ ॥ एवं स्तुत्वा शास्त्रमारभते गवां फलमिति शास्त्रसंक्षेपः ॥ १५ ॥ श्रोतार इति द्वाभ्यां श्रद्धाप्रशंसा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स नरान् सहर्षां प्राप्नोति प्रहृष्टमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ पूज्यं संपूज्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥३१॥३२॥३३॥३४॥चिरजीविनंमार्कंडेयं॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥यतःकृत्विक्श्चाद्धभोक्तायजमानस्यपितृत्वंगच्छतितस्मादन्यात्मतांगतःस्वस्त्रियंगच्छेत्यारदार्यदोषनुल्यंहेतदित्यर्थः॥४१॥

किमर्थपितरस्तस्यकव्यमेवचभुंजते॥ अत्रयस्त्वंतिमःपिंडोगच्छतेजातवेदसं॥३१॥भवतेकागतिस्तस्यकंवासमनुगच्छति॥एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपिंडेषुत्रिषु
यागतिः॥३२॥फलंयत्तिचमार्गंचयश्चैनंप्रतिपद्यते॥ पितरऊचुः सुमहानेषप्रश्नोवैयस्त्वयासमुदीरितः॥३३॥रहस्यमद्भुतंचापिपृष्टाःस्मगगनेच
र॥एतदेवप्रशंसंतिदेवाश्चमुनयस्तथा॥३४॥तेष्वेवंनाभिजानंतिपितृकार्यविनिश्चयं॥वर्जयित्वामहात्मानंचिरजीविनमुत्तमं॥३५॥(पितृभ
क्तस्तुयोविप्रोवरलब्धोमहायशाः॥त्रयाणामपिपिंडानांश्रुत्वाभगवतोगतिं॥३६॥देवदूतेनयःपृष्टःश्चाद्धस्यविधिनिश्चयः)॥गतिंत्रयाणांपिंडानांशृणुष्व
वहितोमम॥३७॥अपोगच्छतियोत्यत्रशशिनंत्येषप्रीणयेत्॥शशीप्रीणयतेदेवान्पितृंश्चैवमहामते॥३८॥भुंक्तेतुपत्नीयंचैपामनुज्ञातातुमध्यमं॥पुत्रका
मायपुत्रंतुप्रयच्छंतिपितामहाः॥३९॥हव्यवहेतुयःपिंडोदीयतेतन्निबोधमे॥पितरस्तेनतृप्यंतिप्रीताःकामान्दिशंतिच॥४०॥एतत्तेकथितंसर्वंत्रिषुपिं
डेपुंयांगतिः॥कृत्विग्योयजमानस्यपितृत्वमनुगच्छति॥४१॥तस्मिन्नहनिमन्यंतेपरिहार्यंहिमैथुनं॥शुचिनातुसदाश्चाद्धभोक्तव्यंखेचरोत्तम॥४२॥ये
मयाकथितादोपास्तेतथास्युर्नचान्यथा॥तस्मात्स्नातःशुचिःक्षांतःश्चाद्धंभुंजीतवैद्विजः॥४३॥प्रजाविवर्धतेचास्ययश्चैवंसंप्रयच्छति॥ततोविद्युत्प्रभोना
मक्रषिराहमहातपाः॥४४॥आदित्यतेजसातस्यंतुल्यंरूपंप्रकाशते॥सचधर्मरहस्यानिश्रुत्वाशक्रमथाब्रवीत्॥४५॥तिर्यग्योनिगतान्सत्वान्मर्त्याहिंसंति
मोहिताः॥कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः॥४६॥किल्बिषंसुबहुप्राप्ताःकिंस्विदेपांप्रतिक्रिया॥ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः॥४७॥
पितरश्चमहाभागाःपूजयंतिस्मृतंमुनिम्॥शक्रउवाच कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंपुष्कराणिच॥४८॥एतानिमनसाध्यात्वाअवगाहेत्ततोजलम्॥
तथामुच्यतिपापेनराहुणाचंद्रमायथा॥४९॥व्यहंस्नातःसभवतिनिराहारश्चवर्तते॥स्पृशतेयोगवांपृष्ठंवालधिंचनमस्यति॥५०॥ततोविद्युत्प्रभोवाक्यम
भ्यभापतवासवं॥अयंसूक्ष्मतरोधर्मस्तंनिबोधशतक्रतो॥५१॥घृष्टोवटकषायेणअनुलिप्तःप्रियंगुणा॥क्षीरेणषष्टिकान्भुक्त्वासर्वपापैःप्रमुच्यते॥५२॥श्रू
यतांचापरंगुह्यंरहस्यमृषिंचितितम्॥श्रुतंमेभाषमाणस्यस्याणोःस्थानेबृहस्पतेः॥५३॥

एतच्चवरणमारभ्यद्रष्टव्यमित्याशयेनाह शुचिनेति॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥वटकषायेणवटजटाकषायेण प्रियंगुःराजसर्षपः षष्टिकान्षष्टिरात्रेणपक्कधान्यं॥५२॥५३॥

विभावसुसूर्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रुद्रेणसहदेवेशतन्निबोधशचीपते ॥ पर्वतारोहणंरुत्वाएकपादोविभावसुं ॥ ५४ ॥ निरीक्षेतनिराहारऊर्ध्वबाहुःरुतांजलिः ॥ तपसामहतायुक्तउपवासफलं
लभेत् ॥ ५५ ॥ रश्मिभिस्तापितोर्कस्यसर्वपापमपोहति ॥ ग्रीष्मकालेथवाशीतेएवंपापमपोहति ॥ ५६ ॥ ततःपापात्प्रमुक्तस्यद्युतिर्भवतिशाश्वती ॥ तेजसा
सूर्यवद्दीप्तोभ्राजतेसोमवत्पुनः ॥ ५७ ॥ मध्येत्रिदशवर्गस्यदेवराजःशतक्रतुः ॥ उवाचमधुरंवाक्यंबृहस्पतिमनुत्तमं ॥ ५८ ॥ धर्मगुह्यंतुभगवन्मानुषाणांसु
खावहं ॥ सरहस्याश्रयेदोषास्तान्यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥ बृहस्पतिरुवाच प्रतिमेहंतियेसूर्यमनिलंक्षिपतेचये ॥ हव्यवाहेप्रदीप्तेचसमिधंयेनजुह्वति ॥ ६० ॥
बालवत्सांचयेधेनुंदुहंतिक्षीरकारणात् ॥ तेषांदोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोधशचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमाननिलश्चैवहव्यवाहश्चवासव ॥ लोकानांमातरश्चैवगा
वःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तारयितुंशक्तामर्त्येष्वेतेषुदेवताः ॥ सर्वेभवंतःशृण्वंतुर्एकैकंधर्मनिश्चयं ॥ ६३ ॥ वर्षाणिषडशीतितुदुर्दत्ताःकुलपांसनाः ॥
स्त्रियःसर्वाश्चदुर्दत्ताःप्रतिमेहंतियारविं ॥ ६४ ॥ अनिलद्वेषिणःशक्रगर्भस्थाच्यवतेप्रजा ॥ हव्यवाहस्यदीप्तस्यसमिधंयेनजुह्वति ॥ ६५ ॥ अग्निकार्येषुवै
तेषांहव्यंनाश्नातिपावकः ॥ क्षीरंतुबालवत्सानांयेपिवंतीहमानवाः ॥ ६६ ॥ नंतेषांक्षीरपाःकेचिज्जायंतेकुलवर्धनाः ॥ प्रजाक्षयेणयुज्यंतेकुलवंशक्षयेणच ॥
॥ ६७ ॥ एवमेतत्पुरादृष्टंकुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ तस्माद्वर्ज्यानिवर्ज्यानिकार्यकार्यचनित्यशः ॥ ६८ ॥ भूतिकामेनमर्त्येनसत्यमेतद्वीमिते ॥ ततःसर्वमहाभाग
देवताःसमरुद्रणाः ॥ ६९ ॥ ऋषयश्चमहाभागाःपृच्छंतिस्मपितृस्ततः ॥ पितरःकेनतुष्यंतिमर्त्यानामल्पचेतसां ॥ ७० ॥ अक्षयंचकयंदानंभवेच्चैवौर्ध्वदेहिकं ॥
आनृण्यंवाकथंमर्त्यागच्छेयुःकेनकर्मणा ॥ ७१ ॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंपरंकौतूहलंहीनैः ॥ पितर ऊचुः न्यायतोवैमहाभागाःसंशयःसमुदाहृतः ॥ ७२ ॥ श्रूय
तांयेनतुष्यामोमर्त्यानांसाधुकर्मणां ॥ नीलपंडप्रमोक्षेणअमावास्यांतिलोदकैः ॥ ७३ ॥ वर्षासुदीपकैश्चैवपितृणामनृणोभवेत् ॥ अक्षयंनिर्व्यलीकंचदानमे
तन्महाफलं ॥ ७४ ॥ अस्माकंपरितोषश्चअक्षयःपरिकीर्त्यते ॥ श्रद्धयानाश्रयेमर्त्याआहरिष्यंतिसंततिम् ॥ ७५ ॥ दुर्गात्तेतारयिष्यंतिनरकात्पितामहान् ॥
पितृणांभाषितंश्रुत्वाहृष्टरोमातपोधनः ॥ ७६ ॥ वृद्धगार्ग्योमहातेजास्तानेवंवाक्यमब्रवीत् ॥ केगुणानीलपंडस्यप्रमुक्तस्यतपोधनाः ॥ ७७ ॥ वर्षासुदीपदाने
नतथैवचतिलोदकैः ॥ पितर ऊचुः नीलपंडस्यलंगूलंतोयमभ्युद्धरेद्यदि ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचविंशति अधिकांशतमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७३ ॥ केनेति ॥ १ ॥ २ ॥ पार्दोस्वी-
 षष्टिवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ यस्तु शृंगगतं पंककूलाद्बुद्धत्यतिष्ठति ॥ ७९ ॥ पितरस्तेन गच्छंतिसोमलोकमसंशयम् ॥ वर्षासु दीपदानेन शशीव-
 च्छोभते नरः ॥ ८० ॥ तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ॥ अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छंतिति लोदकम् ॥ ८१ ॥ पात्रमौदुंबरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ॥
 कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् ॥ ८२ ॥ दृष्टुं पुष्टमना स्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ कुलवंशस्य दृष्टिस्तु पिंडदस्य फलं भवेत् ॥ श्रद्धाधानस्तु यः कुर्यात्पितृणां
 मन्त्रो भवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ॥ विधिः पात्रं फलं जैव्यं यावदनुकीर्तितं ॥ ८४ ॥ इति श्रीम. अनु. आनुशास. दानधर्म-
 पितरहस्यं नाम पंचविंशत्यधिकांशतमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच केन ते च भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टितुं गच्छसि ॥ इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच
 हरिरीश्वरः ॥ १ ॥ विष्णुरुवाच ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ॥ ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितो हं न संशयः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्या विप्रैर्द्राभुक्त्वा पादौ
 तथात्मनः ॥ तेषां तु श्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे चर्म्मलं हरेत् ॥ ३ ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ॥ उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्नाधारयते तु यः ॥ ४ ॥ न तेषामशु-
 भं किंचित्कल्मषं चोपपद्यते ॥ अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ॥ ५ ॥ पूजितं च जगत्तेन स देवा सुरमानुषं ॥ तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
 पूजाममैषानास्त्यन्यायावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ अन्यथा हि दृष्ट्या मर्त्याः पूजयंत्यल्पबुद्धयः ॥ ७ ॥ नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ॥ ८ ॥ इंद्र उवाच च
 क्रं पादौ वराहं च ब्राह्मणं चापि वामनं ॥ उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ९ ॥ भवान्मृत्युजतिभूतानि भवान्संहरति प्रजाः ॥ प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां स-
 नातनी ॥ १० ॥ भीष्म उवाच संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रांता वसुंधरा ॥ ११ ॥ वाराहरूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपा-
 तितः ॥ वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ॥ १२ ॥ परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनां ॥ तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ १३ ॥ अपि वा
 ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतं ॥ ब्राह्मणाग्न्याद्भुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनं ॥ १४ ॥ ऐर्द्रीं संध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः ॥ सर्वतीर्थेषु सस्नातो मुच्य-
 ते सर्वकिल्बिषैः ॥ १५ ॥ एतद्द्वयं कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः ॥ संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहं ॥ १६ ॥

यावप्यभिवाद्यौ संध्यायां शिष्टाचारात् चक्रे गोमयोपलिप्ते मंडले सुदर्शनमंत्रेण पूजिते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 बलदेवउवाच श्रूयतांपरमंगुह्यमानुषाणांसुखावहं ॥ अजानंतोयदबुधाः क्लिश्यन्तेभूतपीडिताः ॥ १७ ॥ कल्युत्थाययोमर्त्यः स्पृशेद्ग्रां वैघृतंदधि ॥ सर्षपंचप्रि
 यंगुंचकल्मषात्प्रतिमुच्यते ॥ १८ ॥ भूतानिचैवसर्वाणिअग्रतःपृष्ठतोपिवा ॥ उच्छिष्टंवापिच्छिद्रेषुवर्जयंतितपोधनाः ॥ १९ ॥ देवाऊचुः प्रगृह्यौदुंबरपात्रं
 तोयपूर्णउदङ्मुखः ॥ उपवासंतुगृहीयाद्यद्वासंकल्पयेद्भतं ॥ २० ॥ देवतास्तस्यतुष्यंतिकामिकंचापिसिध्यति ॥ अन्यथाहिव्रथामर्त्याः कुर्वन्तेस्वल्पबुद्धयः ॥ २१ ॥
 उपवासेबलौचापितामपात्रंविशिष्यते ॥ बलिभिर्क्षीतयार्थंचपितृणांचतिलोदकं ॥ २२ ॥ ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथात्पफलंभवेत् ॥ गुह्यमेतत्समुद्दिष्टंयथा
 तुष्यन्तिदेवताः ॥ २३ ॥ धर्मउवाच राजपौरुषिकेविप्रेषांटिकेपरिचारिके ॥ गोरक्षकेवाणिजकेतथाकारुकुशीलवे ॥ २४ ॥ मित्रद्रुह्यनधीयानेयश्चस्या
 दृषलीपतिः ॥ एतेषुदैवंपिश्यंवानदेयस्यात्कयंचन ॥ २५ ॥ पिंडदास्तस्यहीयन्तेनचप्रीणास्तिवैपितृन् ॥ अतिथिर्यस्यभग्राशोगृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ २६ ॥ पितर
 स्तस्यदेवाश्चअग्रयश्चतथैवहि ॥ निराशाःप्रतिगच्छन्तिअतिथेरप्रतिग्रहात् ॥ २७ ॥ स्त्रीग्नैर्गोघ्नैःकृतघ्नैश्चब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ॥ तुल्यदोषोभवत्यैभिर्यस्यातिथिर
 नर्चितः ॥ २८ ॥ अग्निरुवाच पादमुद्यम्ययोमर्त्यः स्पृशेद्ग्रांश्चसुदुर्मतिः ॥ ब्राह्मणं वामहाभागंदीप्यमानंतथानलम् ॥ २९ ॥ तस्यदोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृ
 णुध्वंसमाहिताः ॥ दिवंस्पृशत्यशब्दोस्यत्रस्यन्तिपितरश्चवै ॥ ३० ॥ वैमनस्यंचदेवानांक्रंतंभवतिपुष्कलम् ॥ पावकश्चमहातेजाहव्यंनप्रतिगृह्णति ॥ ३१ ॥
 आजन्मनांशतंचैवनरकेपच्यतेतुसः ॥ निष्कृतिंचनतस्यापिअनुमन्यंतिकर्हिचित् ॥ ३२ ॥ तस्माद्ग्रावोनपादेनस्पृष्टव्यावैकदाचन ॥ ब्राह्मणश्चमहातेजादो
 प्यमानस्तथानलः ॥ ३३ ॥ श्रद्धधानेनमर्त्येनआत्मनोहितमिच्छता ॥ एतेदोषामयाप्रोक्तास्त्रिषुयःपादमुत्सृजेत् ॥ ३४ ॥ विश्वामित्रउवाच श्रूयतांप
 रमंगुह्यंरहस्यंधर्मसंहितं ॥ परमान्नेनयोदद्यात्पितृणामौपहारिकं ॥ ३५ ॥ गजच्छायायांपूर्वस्यांकुतपेदक्षिणामुखः ॥ यदाभाद्रपदेमासिभवतेबहुलेमघा ॥
 ॥ ३६ ॥ श्रूयतांतस्यदानस्ययादृशोगुणविस्तरः ॥ कृतंतेनमहच्छ्राद्धंवर्षाणीहत्रयोदश ॥ ३७ ॥ गावऊचुः बहुलेसमंगेत्यकुतोभयेचक्षेमेचसंख्येवहिभू
 यसीच ॥ यथापुराब्रह्मपुरसवत्साशतक्रतोर्वज्रधरस्ययज्ञे ॥ ३८ ॥ भूयश्चयाविष्णुपदेस्थितायाविभावसोश्चापिपयेस्थिताया ॥ देवाश्चसर्वेसहनारदेनप्रकु
 र्वन्तेसर्वसहेतिनाम ॥ ३९ ॥

४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ . सलिल
मंत्रेणैतेनाभिर्वंदेतयो वै विमुच्यते पापकृते मकर्मणा ॥ लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य गवां फलं चंद्रमसो द्युतिं च ॥ ४० ॥ एतं हि मंत्रं त्रिदशाभिजुष्टं पठेत यः पर्वसु गो
ष्ठमध्ये ॥ न तस्य पापं न भयं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकं ॥ ४१ ॥ भीष्म उवाच अथ सप्तमहाभागाऋषयो लोकविश्रुताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्र
ह्माणं पद्मसंभवं ॥ ४२ ॥ प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ॥ ४३ ॥ सर्वप्राणिहितं प्रभं ब्रह्मक्षत्रे विशेषतः ॥
द्रव्यहीनाः कथं मर्त्याद रिद्राः साधुवर्तिनः ॥ ४४ ॥ प्राप्नुवंतीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ ब्रह्मोवाच-
अहो प्रभो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ॥ सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४६ ॥ श्रूयतां सर्वमास्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ॥ यथा यज्ञफलं म
र्त्यो लभते नात्र संशयः ॥ ४७ ॥ पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ॥ तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ॥ ४८ ॥ एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्धयानः स
माहितः ॥ सोमस्य रश्मयः पीत्वा मंहायज्ञफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ एतद्द्वयं परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥ यन्मां भवंतः पृच्छंति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ५० ॥ इति
श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे देवरहस्ये षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ विभावसुरुवाच सलिलस्यांज
लिपूर्णमक्षतां श्रुत्वा उत्तराः ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतां श्रुत्वा ॥ १ ॥ स्थितोऽद्य भिंमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ॥ अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्वा
स्याग्नयस्त्रयः ॥ २ ॥ वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ॥ अपित्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥ दंतकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ॥ हिं
सितश्चंद्रमास्तेन पितरश्चोद्विजंति च ॥ ४ ॥ हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ॥ कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुलेवंशोऽस्य हीयते ॥ ५ ॥ श्रीरुवाच प्रकीर्णं भा
जनं यत्र भिन्नभांडमथासनं ॥ योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६ ॥ देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ॥ निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहता द्रुहात् ॥
॥ ७ ॥ अंगिरा उवाच यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करंजके ॥ सुवर्चलामूलहस्तः प्रजातस्य विवर्धते ॥ ८ ॥

• द्वितीयार्थप्रथमा

स्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ करंजसुवर्चले दक्षवह्निविशेषौ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपुत्रिकेतिच्छेदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्वंदृष्टिकसर्पादि नरोपयेत्गृहेइतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्यदीपे

गार्ग्यउवाच आतिथ्यंसततंकुर्याद्दीपंदद्यात्पतिश्रये ॥ वर्जयानोदिवास्वापनचमांसानिभक्षयेत् ॥ १॥ गोब्राह्मणंनहिंस्याच्चपुष्कराणिचकीर्तयेत् ॥ एषश्रेष्ठतमोधर्मःसरहस्योमहाफलः ॥ १० ॥ अपिक्रतुशतैरिष्ट्वाक्षयंगच्छतितद्दिविः ॥ नतुक्षीयंतितेधर्माःश्रद्धधानैःप्रयोजिताः ॥ ११ ॥ इदंचपरमंगुह्यंसरहस्यंनिबोधत ॥ श्राद्धकल्पेचदैवेचतैर्थिकेपर्वणीषुच ॥ १२ ॥ रजस्वलाचयानारीश्वित्रिकाऽपुत्रिकाचया ॥ एताभिश्चक्षुषादृष्टंहविर्नाश्रंतिदेवताः ॥ १३ ॥ पितरश्चनतुष्यंतिवर्षाण्यपित्रयोदश ॥ शुक्लवासाःशुचिर्भूत्वाब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयेत् ॥ कीर्तयेद्भारतंचैवतथास्यादक्षयंहविः ॥ १४ ॥ धौम्यउवाच भिन्नभांडंचखट्वांचकुक्कुटंशुनकंतथा ॥ अप्रशस्तानिसर्वाणियश्चदक्षोगृहेरुहः ॥ १५ ॥ भिन्नभांडेकलिंप्राहुःखट्वायांतुधनक्षयः ॥ कुक्कुटंशुनकेचैवहविर्नाश्रंतिदेवताः ॥ दक्षमूलेध्रुवंसत्वंतस्मादक्षंवरोपयेत् ॥ १६ ॥ जमदग्निरुवाच योजेदश्वमेधेनवाजपेयंशतेनह ॥ अवाक्शिरावालंबेतसत्रंवास्फीतमाहरेत् ॥ १७ ॥ नयस्यहृदयंशुद्धंनरकंसधुवंव्रजेत् ॥ तुल्यंयज्ञश्चसत्यंचहृदयस्यचशुद्धता ॥ १८ ॥ शुद्धेनमनसादत्वासत्कुप्रस्थंद्विजातये ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्तःपर्याप्ततन्निर्दर्शनं ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदेवरहस्येसप्तविंशाधिकशततमांऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७३ ॥ त्रायुरुवाच किंचिद्धर्मंप्रवक्ष्यामिमानुषाणांसुखावहं ॥ सरहस्याश्चयेदोषास्तान्शृणुध्वंसमाहिताः ॥ १ ॥ अग्निकार्यंचकर्तव्यंपरमान्नेनभोजनं ॥ दीपकश्चापिकर्तव्यःपितृणांसतिलोदकः ॥ २ ॥ एतेनविधिनामर्त्यःश्रद्धधानःसमाहितः ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्योददातितिलोदकं ॥ ३ ॥ भोजनंचयथाशक्त्याब्राह्मणेवेदपारगे ॥ पशुबंधशतस्येहफलंप्राप्नोतिपुष्कलं ॥ ४ ॥ इदंचैवापरंगुह्यमप्रशस्तंनिबोधत ॥ अग्नेस्तुदृषलोनेताहविर्मूढाश्चोषितः ॥ ५ ॥ मन्यतेधर्मंएवेतिसचाधर्मेणलिप्यते ॥ अग्नयस्तस्यकुप्यंतिशूद्रयोर्निसगच्छति ॥ ६ ॥ पितरश्चनतुष्यंतिसहदेवैर्विशेषतः ॥ प्रायश्चित्तंतुयत्तत्रब्रुवतस्तन्निबोधमे ॥ ७ ॥ यत्कृत्वातुनरःसम्यक्सुखीभवतिविज्वरः ॥ गवांमूत्रपुरीषेणपयसाचघृतेनच ॥ ८ ॥

सप्तविंशाधिकशततमांऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७३ ॥ किंचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्रेरणीस्थस्यप्रत्यक्षस्यवावैदिकस्यनेनादेशांतरप्रापकोयदिशूद्रःस्यात्तद्योपितःहविषासोमाज्यपयःप्रभृतिनायज्ञावशिष्टेनइडादिस्थानीयेनमूढाःस्युस्तर्हितस्यदोषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तंचवक्ष्यामीतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ परदारेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्निकार्यं व्यहंकुर्यान्निराहारः समाहितः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं प्रतिगृह्णति देवताः ॥ ९ ॥ तृष्यंति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ॥ एष त्वधर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥ मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गं सुखावहः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मदेवरहस्ये अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ॥ लोमश उवाच परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहं ॥ निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवंति वै ॥ १ ॥ परदाररतिर्यश्च यश्च वंध्यामुपासते ॥ ब्रह्मस्वंहरेते यश्च समदोषा भवंति ते ॥ २ ॥ असंभाष्या भवंत्येते पितॄणां नात्र संशयः ॥ देवताः पितरश्चैषां नाभिनंदन्ति तद्भविः ॥ ३ ॥ तस्मात्परस्य वै दारांस्त्यजेद्वंध्यां च यो प्रितं ॥ ब्रह्मस्वंहिनहर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ ४ ॥ श्रूयतां चापरंगुह्यं रहस्यं धर्मसंहितं ॥ श्रद्धधानेन कर्त्तव्यं गुरुणां वचनं सदा ॥ ५ ॥ द्वादश्यां पौर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतं ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत्ततस्य पुण्यं निबोधत ॥ ६ ॥ सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ॥ अश्वमेधस्तुर्भागं फलं सृजति वासवः ॥ ७ ॥ दानेनैतेन ते जस्वीवीर्यवांश्च भवेन्नरः ॥ प्रीतश्च भगवान्सोम इष्टान् कामान् प्रयच्छति ॥ ८ ॥ श्रूयतां चोपरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ॥ इदं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ॥ ९ ॥ कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा ॥ तिलपात्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ १० ॥ तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणामधुना सह ॥ दीपकं रुसरंचैव श्रूयतां तस्य यत्फलं ॥ ११ ॥ तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्भाकशासनः ॥ गोप्रदानं च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतं ॥ १२ ॥ अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणं ॥ तिलपात्रं सहेतेन समं मन्यंति देवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यंते पितरोऽक्षयं ॥ दीपे च रुसरे चैव तुष्यंते स्य पिता महाः ॥ १४ ॥ स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितं ॥ एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनं ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मलोमशरहस्ये ऊनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भोष्म उवाच ततस्तृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ॥ अरुंधतीं तपो वृद्धा मपृच्छन्त समाहिताः ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

* महान्त्युदका निधीयन्ते स्मिन्निति यद्वा महानामुत्सवानामुदधिरिव महोत्साहवांश्च भवति

॥ २ ॥ ३ ॥ प्रयोक्तव्याः धर्मावाच्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतिजानाति अर्पयति उपयुज्यते पुण्यपापकर्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समानशीलांवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयं ॥ यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ॥ २ ॥ अरुंधत्युवाच तपो वृद्धिर्माप्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ॥ भवतां च प्रसादेन धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ३ ॥ सगुह्यान्सरहस्यांश्च तान् शृणु ध्वमशेषतः ॥ श्रद्धधाने प्रयोक्तव्या यस्य श्रुद्धंतयामनः ॥ ४ ॥ अश्रद्धधानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मप्रकाशयेत् ॥ ५ ॥ अहन्यह नियोदद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः ॥ मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदानरः ॥ ६ ॥ गवां शतसहस्रं च यो दद्यात् ज्येष्ठपुष्करे ॥ न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ७ ॥ श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ॥ श्रद्धधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ ८ ॥ कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्यदर्भान्सहोदकान् ॥ निषिंचेत गवां शृंगे मस्तकेन च तज्जलं ॥ ९ ॥ प्रतीच्छेत्त निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ॥ श्रूयंते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु कानिचित् ॥ १० ॥ सिद्धचारण जुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ॥ अभिषेकः समस्तेषां गवां शृंगोदकस्य च ॥ ११ ॥ साधुसाध्विति चोद्दिष्टं देवतैः पितृभिस्तथा ॥ भूतैश्चैव सुसंस्तुतैः पूजिता साप्यरुंधती ॥ १२ ॥ पितामह उवाच अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः ॥ वरं ददामि ते धन्येत पस्ते वर्धतां सदा ॥ १३ ॥ यम उवाच रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो यामं या श्रुता ॥ श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भ्राषिवं मम च प्रियं ॥ १४ ॥ रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ॥ श्रद्धधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ १५ ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किंचिद्विनश्यति ॥ पर्वकाले च यत्किंचिदादित्यं चाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ॥ प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १७ ॥ किंचिद्धर्मप्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभं ॥ पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ॥ १८ ॥ उपानहौ चच्छत्रं च कपिला च यथा तथं ॥ पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ १९ ॥ अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ॥ अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २० ॥ फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हति सत्तमाः ॥ प्रलयं सर्वभूतैस्तु गंतव्यं कालपर्ययात् ॥ २१ ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ दहत्यमाना विपच्यंते न तत्रास्ति पलायनं ॥ २२ ॥ अंधकारं तमोघोरं प्रविशंत्यल्पबुद्धयः ॥ तत्र धर्मप्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ॥ २३ ॥ अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयं ॥ पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः ॥ २४ ॥ तत्र पुण्योदकानां मनदीतेषां विधीयते ॥ अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं त्वष्टतोपमं ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ प्रकटोलयः अदर्शनं यस्मात्तत्प्रलयं मरणं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म.भा.टी.

॥१६८॥

॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

सतत्रतोयंपिबतिपानीयंयःप्रयच्छति ॥ प्रदीपस्यप्रदानेनश्रूयतांगुणविस्तरः ॥ २६ ॥ तमोंधकारंनियतंदीपदोनप्रपश्यति ॥ प्रभांचास्यप्रयच्छंतिसो
मभास्करपांवकाः ॥ २७ ॥ देवताश्चानुमन्यंतेविमलाःसर्वतोदिशः ॥ द्योततेचयथादित्यःप्रेतलोकगतोनरः ॥ २८ ॥ तस्माद्दीपःप्रदातव्यःपानीयंचविशेषतः ॥
कपिलांयेप्रयच्छंतिब्राह्मणेवेदपारगे ॥ २९ ॥ पुष्करेचविशेषेणश्रूयतांतस्ययत्फलं ॥ गोशतंसवृपंतेनदत्तंभवतिशाश्वतं ॥ ३० ॥ प्रापंकर्मचयंकिंचिद्ब्रह्मह
त्यासमंभवेत् ॥ शोधयेत्कपिलात्येकाप्रदत्तंगोशतंयथा ॥ ३१ ॥ तस्मात्तुकपिलादेयाकौमुद्यांज्येष्ठपुष्करे ॥ नतेषांविषमंकिंचिन्नदुःखंनचकंठकाः ॥ ३२ ॥
उपानहौचयोदद्यात्पात्रभूतेद्विजोत्तमे ॥ छत्रदानेसुखांछायांलभतेपरलोकगः ॥ ३३ ॥ नहिदत्तस्यदानस्यनाशोस्तीहकदाचन ॥ चित्रगुप्तमतंश्रुत्वाह
ष्टरोमाविभावसुः ॥ ३४ ॥ उवाचदेवताःसर्वाःपितृश्रैवमहाद्युतिः ॥ श्रुतंहिचित्रगुप्तस्यधर्मगुह्यंमहात्मनः ॥ ३५ ॥ श्रद्धधानाश्चयेमर्त्याब्राह्मणेषुमहात्मसु ॥ दान
मेतत्प्रयच्छंतिनतेषांविद्यतेभयं ॥ ३६ ॥ धर्मदोषास्त्विमेपंचयेषांनास्तीहनिष्कृतिः ॥ असंभाष्याअनाचारावर्जनीयानराधमाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्महाचैवगोघ्नश्च
परदाररतश्चयः ॥ अश्रद्धधानश्चनरःस्त्रियंयश्चोपजीवति ॥ ३८ ॥ प्रेतलोकगतात्येतेनरकेपापकर्मिणः ॥ पच्यंतेवैयथामीनाःपूयशोणितभोजनाः ॥ ३९ ॥ अ
संभाष्याःपितृणांचदेवानांचैवपंचर्त ॥ स्नातकानांचविप्राणांयेचान्येचतपोधनाः ॥ ४० ॥ इतिश्रीम०अनुशासनपर्वणिआनु०दानधर्मअरुंधतीचित्र
गुप्तरहस्येत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच ततःसर्वमहाभागादेवाश्चपितरश्चह ॥ ऋषयश्चमहाभागाःप्रमथान्वाक्यमब्रुवन्
॥ १ ॥ भवंतोवैमहाभागाअपरोक्षनिशाचराः ॥ उच्छिष्टानशुचीन्सुद्रान्कथंहंसयथमानवान् ॥ २ ॥ केचस्मृताःप्रतीघातायेनमर्त्यान्कथंहंसय ॥ रक्षोग्नानिचकानि
स्युर्यैर्गृहेषुप्रणश्यथ ॥ श्रोतुमिच्छामयुष्माकंसर्वमेतन्निशाचराः ॥ ३ ॥ प्रमथाउचुः मैथुनेनसदोच्छिष्टाःकृतेचैवाधरोत्तरे ॥ मोहान्मांसानिखादे
तदक्षमूलेचयःस्वपेत् ॥ ४ ॥ आमिषंशीर्षतोयस्यपादतोयश्चसंविशेत् ॥ ततउच्छिष्टकाःसर्वेबहुच्छिद्राश्चमानवाः ॥ ५ ॥ उदकेचाप्यमध्यानिश्लेष्माणंचप्र
मुंचति ॥ एतेभक्ष्याश्चवध्याश्चमानुषानात्रसंशयः ॥ ६ ॥ एवंशीलसमाचारान्धर्षयामोहिमानवान् ॥ श्रूयतांचप्रतीघातान्यैर्नशकुमहंसितुं ॥ ७ ॥

ततःसर्वेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अधरोत्तरेवांते अधरउत्तरःश्रेष्ठोयत्रश्रेष्ठस्यावमानेकृतेसति ॥ ५ ॥ आमिषंमांसंशिरसिदधानः पादतःशय्यायांपादस्थानेशिरःकृत्वायःसंविशेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अनु.प.

१३

॥१६८॥

॥८॥१॥१०॥ तरक्षोर्व्याघ्रस्य गिरिकच्छपःपर्वतदरीशायीस्थलकूर्मः ॥ ११ ॥ १२॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ १३॥ ॥ १३॥

गोरोचनासंमालंभोवचाहस्तश्रयोभवेत् ॥ घृताक्षतंचयोदद्यान्मस्तकेतत्परायणः ॥ ८ ॥ येचमांसंनखादंतितान्नशक्नुमहिंसितुं ॥ यस्यचाग्निर्गृहेनित्यंदिवा
रात्रौचदीप्यते ॥ ९ ॥ तरक्षोश्चर्मदंष्ट्राश्रतथैवगिरिकच्छपः ॥ आज्यधूमोबिडालश्चच्छागःऋणोथपिंगलः ॥ १० ॥ येषामेतानितिष्ठन्तिगृहेषुगृहमेधिनां ॥ ता
न्यधृष्याण्यग्राणिपिशिताशैःसुदारुणैः ॥ ११ ॥ लोकानस्मद्विधायेचविचरंतियथासुखं ॥ तस्मादेतानिगेहेषुरक्षोग्रानिविशांपते ॥ एतद्वःकथितंसर्वयत्र
वःसंशयोमहान् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेप्रमथरहस्येएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ॥
भीष्मउवाच ततःपद्मप्रतीकाशःपद्मोद्भूतःपितामहः ॥ उवाचवचनंदेवान्वासवंचशचीपतिं ॥ १ ॥ अयंमहाबलोनागोरसातलचरोबली ॥ तेजस्वीरेणुको
नाममहासत्वपराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनःसर्वमहावीर्यामहागजाः ॥ धारयन्तिमहींऋक्षांसशैलवनकाननां ॥ ३ ॥ भवद्विःसमनुज्ञातोरेणुकस्तान्महा
गजान् ॥ धर्मगुह्यानि सर्वाणिगत्वापृच्छतुतत्रवै ॥ ४ ॥ पितामहवचःश्रुत्वातेदेवारेणुकंतदा ॥ प्रेषयामासुरव्यग्रायत्रतेधरणीधराः ॥ ५ ॥ रेणुकउवाच
अनुज्ञातोस्मिदेवैश्चपितृभिश्चमहाबलाः ॥ धर्मगुह्यानियुष्माकंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ कथयध्वंमहाभागायद्वस्तत्त्वमनीषितं ॥ ६ ॥ दिग्गजाऊचुः का
तिकेमासिचाश्लेषाबहुलस्याष्टर्माशिवा ॥ तेननक्षत्रयोगेनयोददातिगुडौदनं ॥ ७ ॥ इमंमंत्रंजपच्छाद्देयताहारोत्थकोपनः ॥ बलदेवप्रभृतयायेनागाव
लवत्तराः ॥ ८ ॥ अनंतात्यक्षयानित्यंभोगिनःसुमहाबलाः ॥ तेषांकुलोद्भवायेचमहाभूताभुजंगमाः ॥ ९ ॥ तेमेवलंप्रयच्छंतुबलतेजोभिरद्वये ॥ यदा
नारायणःश्रीमानुज्जहारवसुंधरां ॥ १० ॥ तद्वलंतस्यदेवस्यधरामुद्धरतस्तथा ॥ एवमुक्त्वावलितत्रवल्मीकेतुनिवेदयेत् ॥ ११ ॥ गजेंद्रकुसुमाकीर्णनीलव
स्त्रानुलेपनं ॥ निर्वपेत्तंतुवल्मीकेअस्तंयातेदिवाकरे ॥ १२ ॥ एवंपुष्टास्ततःसर्वेअधस्ताद्धारपीडिताः ॥ श्रमंतंनावबुध्यामोधारयंतोवसुंधरां ॥ १३ ॥ एवमन्या
महेसर्वेभारतानिरपेक्षिणः ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायद्युपोषितः ॥ १४ ॥ एवंसंवत्सरंरुत्वादानंबहुफलंलभेत् ॥ वल्मीकेवलिमादायतन्नोबहुफलं
मतं ॥ १५ ॥ येचनागामहावीर्यास्त्रिषुलोकेषुऋक्षशः ॥ कृतातिथ्याभवेयुस्तेशंतवर्षाणितत्त्वतः ॥ १६ ॥

इति ॥ १ ॥ नागोजः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७३ ॥ सारमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति अनु
 दिग्गजानां चतुष्टुत्वादेवताः पितरस्तथा ॥ ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्मरेणुकं ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मदिग्ग
 जानां रहस्ये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ महेश्वर उवाच सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधुधर्म उदाहृतः ॥ धर्म
 गुह्यमिदं मत्तः शृणु ध्वंसं सर्व एव ह ॥ १ ॥ येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्धा धानाश्च ये नराः ॥ तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ २ ॥ निरुद्धिंस्तु यो दद्यान्मासमे
 कं गवाङ्गिकं ॥ एकभक्तं तथा श्रीयान्छूयतां तस्य यत्फलं ॥ ३ ॥ इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ॥ त्रीन्लोकान्धारयन्ति स्म स देवा सुरमानुपान् ॥ ४ ॥
 तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफलं ॥ अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वै गवान्हिकः ॥ ५ ॥ मया त्वेतात्थ्यनुज्ञाताः पूर्वमासं कृत्युगे ॥ ततो ह मनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयो
 निना ॥ ६ ॥ तस्माद्भजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मेष्टुः ॥ रमेहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः स देवताः ॥ ७ ॥ महाप्रभावा वरदा वरंद्युरुपासिताः ॥ ता गावो स्यान्नुम
 न्यं ते सर्वकर्मसु यत्फलं ॥ ८ ॥ तस्य तत्र चतुर्भा गो यो ददाति गवान्हिकं ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्ममहादेवरहस्ये त्रयस्त्रिं
 शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ स्कंद उवाच ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणु ध्वंसमाहिताः ॥ नीलपंडस्य शृंगाभ्यां
 गृहीत्वामृत्तिकां तु यः ॥ १ ॥ अभिषेकं च्यहंकुर्यात्तस्य धर्मनिबोधत ॥ शोधयेदशुभं सर्वमाक्षिपत्य परत्र च ॥ २ ॥ यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ॥ इ
 दं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३ ॥ प्रगृह्यौदुंबरपात्रं पक्वान्नं मधुना सह ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ॥ ४ ॥ तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्धा धाना
 निबोधत ॥ साधारुद्रास्तथा दित्या विश्वे देवास्तथा श्विनौ ॥ ५ ॥ मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ॥ सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ॥ ६ ॥ एष धर्मो
 मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥ ७ ॥ विष्णुरुवाच धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनां ॥ ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाङ्गिकं सदा ॥ ८ ॥ शृणु याद्वा
 नसूयुर्यः श्रद्धा धानः समाहितः ॥ नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ॥ ९ ॥ यच्च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ॥ तेषां मर्मफलं तस्य यः पठेत्तजितेन्द्रि
 यः ॥ १० ॥ नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ॥ पठेद्वा श्रावयेद्वापि श्रुत्वा बालभते फलं ॥ ११ ॥

शासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७३ ॥ ममापीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति अनु० नै० भा० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७३ ॥ केभोज्याः भोज्यानाः ॥ १॥ २॥ ३॥ वैश्याः भोज्याः भोजनीयाः ॥ ४॥ ५॥ ६॥ न केवलं

भुंजते पितरो देवा हव्यं कव्यं मथाक्षयं ॥ श्रावयंश्चापि विप्रैर्द्रान्यर्वसुप्रयतो नरः ॥ १२ ॥ ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ॥ भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु
प्रयतः सदा ॥ १३ ॥ कृत्वापि पापकर्म महापातकवर्जितं ॥ रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधि-
प ॥ व्यासो द्विष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतं ॥ १५ ॥ पृथिवीरत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमं ॥ इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ॥ १६ ॥ नाश्रद्धधानाय न नास्ति
कायननष्टधर्माय न निर्घृणाय ॥ नेहेतुदुष्टाय गुरुद्वेषेवानानात्मभूताय निवेद्य मे तत् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मस्कं-
ददेवरहस्ये चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच केभोज्या ब्राह्मणस्येह केभोज्याः क्षत्रियस्येह ॥
तथा वैश्यस्य केभोज्याः केशूद्रस्य च भारत ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ॥ वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जि-
ताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वैक्षत्रियस्येह ॥ वर्जनीयास्तु वैशूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ॥ ३ ॥ वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ॥ नि-
त्याग्नयो विविक्ताश्च आतुर्मास्य रताश्च ये ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ यो भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलं ॥ मलं नृणां सपिबति मलं भुंक्ते जनस्य च ॥ ५ ॥ शूद्राणां यस्तथा भुंक्ते स
भुंक्ते पृथिवीमलं ॥ पृथिवीमलमश्नंतिये द्विजाः शूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्य कर्म निष्ठायां विकर्मस्थोऽपि पच्यते ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ॥ ७ ॥
स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्य यने नृणां ॥ रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यां पुष्ट्यर्थमेव च ॥ ८ ॥ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्रत्वात्पु जीवति ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यमकुत्सा-
वैश्यकर्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ॥ स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ॥ १० ॥ चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ॥ सां-
वत्सरोऽथ ध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्म स्वयैते पु यो भुंक्ते निरपन्नपः ॥ अभोज्य भोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणं ॥ १२ ॥ कुलं वीर्यं च तेजश्च तिर्य-
ग्यो नित्वमेव च ॥ स प्रयाति यथाश्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ भुंक्ते चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत् ॥ पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितं ॥
॥ १४ ॥ विद्योपजीविनो न्नं च यो भुंक्ते साधुसंमतः ॥ तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

शूद्रान्मेव वर्ज्यं किं तु शूद्रस्य कर्म निष्ठायां सेवायां वर्तमानो विकर्मस्थो विशिष्टकर्मस्थः संध्यावंदनादियुक्तोऽपि पच्यते नरके इति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काण्डपृष्ठः अधमः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

पिशुनंतसंबंधि ॥ १६ ॥ १७ ॥ नगरीरक्षितितस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति अनु० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७ ॥ उक्ता इति ॥ १ ॥ २ ॥

वचनीयस्य यो भुंक्ते तमाहुः शोणितं हृदं ॥ पिशुनं भोजनं भुंक्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ १६ ॥ असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ॥ १७ ॥ व्याधिकुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ नगरीरक्षिणो भुंक्ते श्वपचप्रवणो भवेत् ॥ १८ ॥ गोघ्नं च ब्राह्मणघ्नं च सुरापे गुरुतल्पगे ॥ भुक्तान्नं जायते विप्रोरक्षसांकुलवर्धनः ॥ १९ ॥ न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि ॥ जायते शवरावासे मध्यदेशवहिष्कृते ॥ २० ॥ अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यया विधिः ॥ किमन्यदयको ते यमत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे भोज्याभोज्यान्नकथनं नाम पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथा भोज्याश्च सर्वशः ॥ अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे ॥ नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे ॥ २ ॥ भीष्म उवाच हंतव्यामिते राजन् ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ प्रतिग्रहे पुभोज्ये च मुच्यते येन पाप्मनः ॥ ३ ॥ घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः ॥ निलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणे स्य च ॥ आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ ५ ॥ कांचनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ॥ कृष्णाय संच विवृतं धारयन् मुच्यते द्विजः ॥ ६ ॥ एवं प्रतिगृहीते य धने वस्त्रे तथा स्त्रियां ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसं क्षुरसे तथा ॥ इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसंध्येऽप्युनिमज्जनं ॥ ८ ॥ ब्राह्मणोऽप्ये फले चैव जलेऽपि षट्मये तथा ॥ यावके दधिदुग्धे च सावित्री शतशो न्विता ॥ ९ ॥ उपानहौ च छत्रं च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिके ॥ जपेच्छतं समा युक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ १० ॥ क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा ॥ त्रीणिरात्राण्युपोषित्वा तेन पापा द्विमुच्यते ॥ ११ ॥ कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितॄणामभ्रुते द्विजः ॥ अन्नमेतदहोरात्रा त्पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ न च संध्यामुपासीत न च जाप्यं प्रवर्तयेत् ॥ न संकिरेत्तदन्नं च ततः पूयेत ब्राह्मणः ॥ १३ ॥ इत्यर्थमपराह्णेतु पितॄणां श्राद्धमुच्यते ॥ यथोक्तानां यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः ॥ १४ ॥ मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो यो न्नमभ्रुते ॥ स त्रिवेलं समुन्मज्यद्वादशाहेन शुध्यति ॥ १५ ॥

॥ ३ ॥ सावित्रीसमिदाहुतिरितिसर्वत्र संबध्यते ॥ ४ ॥ आदित्योदयनं त्ययंतं स्थित्वा ॥ ५ ॥ विवृतं लोकप्रत्यक्षं धारयन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रहसूतकयोः कारागारस्थाशौचवतोः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ न च संध्यामुपासीतेत्यत्र अस्नात इति शेषः न संकिरेदिति पुनर्भोजनं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अश्रीयुरित्यर्थमिति संबंधे अपराह्णेतु पितॄणां श्राद्धमुच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥

हविःअन्नं ॥ १६ ॥ दशरात्रेदशरात्रावधिमृतस्याश्रतः एवमेवप्रायश्चित्तानीत्यर्थः सावित्रीजपन् रैवतीमितिरेवतंताम इष्टिपवित्रेष्टि कूश्मांड्यदेवादेवहेडनमित्यनुवाकपंचकं अघमर्षणंजलेमज्जंश्वदश
प्रणवसंयुक्तमायन्याःकृतंचेतितुचस्यवात्रिजपः प्रायश्चित्तानीतिबहुवचनात्सर्वेषांसमुच्चयः ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥ अशौचंप्रायश्चित्ताभावएव॥२१॥२२॥२३॥२४॥ विरजादूर्वा रात्रिर्हरिद्रेतिविश्वः

द्वादशाहेव्यतीतेतुल्यतशौचोविशेषतः ॥ ब्राह्मणेभ्योहविर्दत्वामुच्यतेतेनपाप्मना ॥ १६ ॥ मृतस्यदशरात्रेणप्रायश्चित्तानिदापयेत् ॥ सावित्रीरैवतीमिष्टिकू
श्मांड्यमघमर्षणं ॥ १७ ॥ मृतकस्यत्रिरात्रेयःसमुद्दिष्टेसमश्रुते ॥ सप्तत्रिषवणंस्नात्वापूतोभवतिब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोतिविपुलामापदंचैवनाम्नया
त् ॥ १९ ॥ यस्तुशूद्रैःसमश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ अशौचंविधिवत्तस्यशौचमत्रविधीयते ॥ २० ॥ यस्तुवैश्यैःसहाश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ सवैत्रि
रात्रंदीक्षित्वामुच्यतेतेनकर्मणा ॥ २१ ॥ क्षत्रियैःसहयोश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ आपुतःसहवासोभिस्तेनमुच्येतपाप्मना ॥ २२ ॥ शूद्रस्यतुकुलंहंतिवैश्य
स्यपशुबांधवान् ॥ क्षत्रियस्यश्रियंहंतिब्राह्मणस्यसुवर्चसं ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तंचशांतिंचजुहुयात्तेनमुच्यते ॥ सावित्रीरैवतीमिष्टिकूश्मांड्यमघमर्षणं ॥ २४ ॥
तथोच्छिष्टमथाम्योन्यंसंप्राशेन्नात्रसंशयः ॥ रोचनाविरजारात्रिर्मंगलालंभनानिचं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु०आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मे
प्रायश्चित्तविधिर्नामषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिरउवाच दानेनवर्ततेत्याहतपसाचैवभार
तं ॥ तदेतन्मेमनोदुःखंव्यपोहत्वंपितामह ॥ किंस्वित्पृथिव्यांत्येतन्मेभवाञ्छंसितुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच शृणुयैर्यर्मनिरतैस्तपसाभावितात्मभिः ॥
लोकात्यसंशयंप्राप्तादानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २ ॥ सत्कृतश्चतथात्रेयःशिष्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं ॥ उपदिश्यतदाराजन्गतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिविरौशीनरःप्रां
णान्प्रियस्यतनयस्यच ॥ ब्राह्मणार्थमुपाकृत्यनाकपृष्ठमितोगतः ॥ ४ ॥ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायतनयंस्वकं ॥ ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचाप्नुत्रचाश्रुते ॥ ५ ॥
रंतिदेवश्चसांकृत्योवसिष्ठायमहात्मने ॥ अर्घ्यंप्रदायविधिवल्लेभेलोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यंशतशलाकंचयज्ञार्थंकांचनंशुभं ॥ छत्रंदेवाद्यधोदत्त्वाब्राह्म
णायास्थितोदिवं ॥ ७ ॥ भगवानंबरीषश्चब्राह्मणायामितौजसे ॥ प्रदायसकलंराष्ट्रंसुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८ ॥

॥ २५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीर्घषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ दानतपसोर्मध्येपृथिव्यांकिंश्रेष्ठमितिपृच्छति
दानेनेतिसार्धेन वर्ततेस्वर्गेइतिशेषःसंधिरार्षः ॥ १ ॥ तयोर्दानमेवप्रशंसति शृण्वित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सावित्रःकर्णः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मनसोमनःसंकल्पादप्यधिकान् ॥ १२ ॥ देवराट्भूदेवराट्बसिष्ठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ न्यासंदानरूपेणस्थापनं ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुज्ञाप्यदत्त्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

सावित्रःकुंडलंदिव्ययानंचजनमेजयः ॥ ब्राह्मणायचगादत्वागतोलोकाननुत्तमान् ॥ १ ॥ वृषादर्भिश्चराजर्षीरत्नानिविविधानिच ॥ रम्यांश्चावसथान्दत्वादि
जेभ्योदिवमागतः ॥ १० ॥ निमीराष्ट्रंचवैदर्भिःकन्यांदत्त्वामहात्मने ॥ अगस्त्यायगतःस्वर्गसपुत्रपशुबांधवः ॥ ११ ॥ जामदग्न्यश्चविप्रायभूमिंदत्त्वामहाय
शाः ॥ रामोऽक्षयांस्तथालोकान्जगाममनसोधिकान् ॥ १२ ॥ अवर्षतिचपर्जन्येसर्वभूतानिदेवराट् ॥ वसिष्ठोजीवयामासयेनयातोऽक्षयांगतिम् ॥ १३ ॥
रामोदाशरथिश्चैवहुत्वायज्ञेषुवैवसु ॥ सगतोत्यक्षयान् लोकान्यस्यलोकेमहद्यशः ॥ १४ ॥ कक्षसेनश्चराजर्षिर्वसिष्ठायमहात्मने ॥ न्यासंयथावत्संन्यस्य
जगामसुमहायशाः ॥ १५ ॥ करंधमस्यपौत्रस्तुमरुतोऽविक्षितःसुतः ॥ कन्यामांगिरसेदत्वादिवमाशुजगामसः ॥ १६ ॥ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योराजाधर्म
भृतांवरः ॥ निधिंशंखमनुज्ञाप्यजगामपरमांगतिम् ॥ १७ ॥ राजामित्रसहश्चैववसिष्ठायमहात्मने ॥ मदयंतींप्रियांभार्यांदत्वाचत्रिदिवंगतः ॥ १८ ॥ मनोः
पुत्रश्चसुद्युम्नोलिखितायमहात्मने ॥ दंडमुद्धृत्यधर्मेणगतोलोकाननुत्तमान् ॥ १९ ॥ सहस्रचित्त्योराजर्षिःप्राणानिष्टान्महायशाः ॥ ब्राह्मणार्थेपरित्यज्यगतो
लोकाननुत्तमान् ॥ २० ॥ सर्वकामैश्चसंपूर्णंदत्वावेदमहिरण्मयं ॥ मौद्गल्यायगतःस्वर्गंशतद्युम्नोमहीपतिः ॥ २१ ॥ भक्ष्यभोज्यस्यचरुतान्नाशयःपर्वतो
पमान् ॥ शांडिल्यायपुरादत्वासुमन्युर्दिवमास्थितः ॥ २२ ॥ नाम्नाचद्युतिमान्नामशात्वरेजोमहाद्युतिः ॥ दत्त्वा राज्ञ्यमृचीकायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥
मदिराश्चश्चराजर्षिंदत्वाकन्यांसुमध्यमां ॥ हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ लोमपादश्चराजर्षिःशांतांदत्वासुतांप्रभुः ॥ ऋश्यश्रृंगायविपु
रथः ॥ सवत्सानांकोहलायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ २५ ॥ एतेचान्येचबहवोदानेनतपसाचह ॥ युधिष्ठिरगताःस्वर्गंनिवर्ततेपुनःपुनः ॥ २६ ॥ तेषांप्रतिष्ठिता
कीर्तिर्यावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ गृहस्थैर्दानतपसायैर्लोकावैविनिर्जिताः ॥ २७ ॥

• राशीनित्यर्थः

दंडंचोरयोग्यंहस्तच्छेदरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अनु.प.

१३

॥१७॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ धर्मादानं व्याचष्टे इहेति ॥ ६ ॥
अर्थादित्यस्य लक्षणमाह ददातीति ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ इति अनु० नै० भा० अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७ ॥ पितामहेत्यध्यायद्वयं स्पष्टार्थं तस्य तात्पर्यं एक एव प्रभुः पर्वतस्य दा
शिष्टानां चरितं त्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर ॥ दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ॥ दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्ध
र्मोपचायिनी ॥ ३१ ॥ यत्र ते नृपशार्दूलसंदेहो वै भविष्यति ॥ श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि संध्याहिसमुपस्थिता ॥ ३२ ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास०
दानधर्मे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच श्रुतं मे भवतस्मात् सत्यव्रतपराक्रम ॥ दानधर्मेण महताये प्राप्तास्त्रिदिवं
नृपाः ॥ १ ॥ इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान् धर्मभृतां वर ॥ दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् ॥ २ ॥ कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ॥ कैः कारणैः क
तिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच शृणु तत्त्वेन कौंतेय दानं प्रतिममानघ ॥ यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४ ॥ धर्मादर्थार्द्रयात्कामा
त्कारुण्यादिति भारत ॥ दानं पंचविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोधत ॥ ५ ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रत्येकानुत्तमं सुखं ॥ इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो न सूयता ॥ ६ ॥
ददाति वा दास्यति वा मत्स्यं दत्तमनेन वा ॥ इत्यर्थिभ्यो निशम्यैव सर्वदा तव्यमर्थिने ॥ ७ ॥ नास्याहं न मदीयो यं पापं कुर्याद्विमानितः ॥ इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढा
यपंडितः ॥ ८ ॥ प्रियो मे यं प्रियो स्याद्दमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ॥ वयस्यायैव मक्लिष्टं दानं दद्यादतंद्रितः ॥ ९ ॥ दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हितुष्यति ॥ इति दद्या
दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १० ॥ इति पंचविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनं ॥ यथा शक्त्या प्रदातव्यमेव माह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि
आनुशास० दानधर्मे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ आगमैर्वहुभिः स्फीतो
भवान्नः प्रवरेकुले ॥ १ ॥ त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयं ॥ आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ २ ॥ अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबांधवैः ॥
शास्त्राचनहिनः कश्चित्त्वामृते पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ यदि ते ह मनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितो नघ ॥ वक्तुमर्हसि नः प्रभ्रंयत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥ अयं नारायणः श्रीमा
न्सर्वपार्थिवसंमतः ॥ भवंतं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ५ ॥ अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ॥ भ्रातृणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्वापितुमर्हसि ॥ ६ ॥

हक उल्लासकश्च स एव वैष्णवैर्विष्णुरित्यधिगतः पूर्वाध्याये माहेश्वरैर्महेश्वर इत्युत्तराध्याये अत्रैव नेत्रे मे संवृते देवित्वया बाल्यादनिदिते नष्टालोकस्तदालोकः क्षणेन समपगतेति महेश्वरवचनेन शिवमूर्तेर्ब्रह्मांडस्य
चाभेदो दर्शितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
• वर्तत इति शेषः

॥ ७ ॥ ८ ॥ दंपत्योः रुद्राणीरुद्रयोः तंसंवादं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 वैशंपायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादाग्नसंभ्रमः ॥ भीष्मो भागीरथी पुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच अहं ते कथयिष्यामि कथामति
 मनोहरां ॥ अस्य विष्णोः पुरा राजन् प्रभावो यो मया श्रुतः ॥ ८ ॥ यश्च गोवृषभां कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ॥ रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥ ९ ॥ व्रतं च
 चारधर्मात्मा रुष्णो द्वादशवार्षिकं ॥ दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥ १० ॥ रुष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतांवरः ॥ देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च
 ॥ ११ ॥ अपरे च र्षयः संतो दीक्षादमसमन्विताः ॥ शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२ ॥ तेषामतिथिस्तत्कारमर्चनीयंकुलोचितं ॥ देवकीतनयः प्रीतो
 देवकल्पमकल्पयत् ॥ १३ ॥ हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ॥ उपोष विविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४ ॥ कथाश्च कुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ॥ राजर्षी
 णां सुराणां च ये वसंतितपोधनाः ॥ १५ ॥ ततो नारायणं ते जो व्रतचर्ये धनोत्थितं ॥ वक्रान्निःसृत्य रुष्णस्य वद्विरदुतकर्मणः ॥ १६ ॥ सोमिर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सल
 तां क्षुपं ॥ सपक्षि गणसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥ १७ ॥ मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ॥ शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्शनं ॥ १८ ॥ संतु वद्विर्महा
 ज्वालोदश्वासर्वमशेषतः ॥ विष्णोः समीप आगम्य पादौ शिष्यं वदस्व शतम् ॥ १९ ॥ ततो विष्णुर्गिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकं रश्मिः ॥ सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तपुनः प्रकृति
 मानयत् ॥ २० ॥ तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः ॥ सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ २१ ॥ तमद्भुतमचित्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ॥ विस्मितो दृष्ट
 रोमाच बभूवा स्त्राविलेक्षणः ॥ २२ ॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ॥ प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं प्रच्छदतांवरः ॥ २३ ॥ किमर्थं नृषिपूगस्य त्यक्तसं
 गस्य नित्यशः ॥ निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥ २४ ॥ एतन्मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिदिताः ॥ ऋषयो वक्तुमर्हति निश्चितार्थतपोधनाः ॥ २५ ॥
 ऋषय ऊचुः भवान्विस्तृजते लोकान् भवान्संहरते पुनः ॥ भवान्शीतिं भवानुष्णं भवानेव च वर्षति ॥ २६ ॥ पृथिव्यां चानिभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ तेषां
 पिता त्वं माता त्वं प्रभुः प्रभव एव च ॥ २७ ॥ एवं नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन ॥ त्वमेवार्हसि कल्याणवक्तुं बन्धेर्विनिर्गमं ॥ २८ ॥ ततो विगतसंत्रासा वयमप्य
 रिकर्शन ॥ यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ २९ ॥ वासुदेव उवाच एतद्वैष्णवं ते जो मम वक्रादिनिःसृतं ॥ रुष्णवर्मायुगांताभो येनायं मथितो
 गिरिः ॥ ३० ॥ ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ भवंतो व्यथिताश्चासन् देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे
 व्रतचर्यापरीतस्य तपस्वि व्रतसेवया ॥ मम वद्विः समद्रूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२ ॥ व्रतंचतुर्मुहिहाया तस्त्वहंगिरिमिमं शुभं ॥ पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसालब्धु
 मागतः ॥ ३३ ॥ ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ॥ गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहं ॥ ३४ ॥ तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ॥ तेजस्मे र्ध
 नपुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ ३५ ॥ सोऽयं वद्विः रूपागम्य पादमूले ममांतिकं ॥ शिष्यवत्परिचर्यार्थं शांतः प्रकृतिमागतः ॥ ३६ ॥ एतदेवरहस्यं वः पद्मनाभस्य धी
 मतः ॥ मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपोधनाः ॥ ३७ ॥ सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनात् ॥ तपस्वि व्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८ ॥ यच्छ्रुतं
 यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदिव भुवि ॥ आश्चर्यं परमं किंचित्तद्भवं तो ब्रुवंतु मे ॥ ३९ ॥ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मयोरस्ति मे स्पृहा ॥ भवद्विः कथितस्य हतपो वननि
 वासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ दिवि वा भुवि वा किंचित्पश्याम्य मरदर्शनाः ॥ ४१ ॥ प्रकृतिः साममपरानकचित्प्रतिहन्यते ॥ न चात्मगत
 मैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२ ॥ श्रद्धेयः कथितोऽत्यर्थः स ज्ञानश्रवणगतः ॥ चिरंतिष्ठति मे दिव्यां रौलेलेख्यमिवापितं ॥ ४३ ॥ तदहं स ज्ञानं मुखान्निःसृतं त
 त्समागमे ॥ कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणां ॥ ४४ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे विस्मिताः कृष्णसेन्निधौ ॥ नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यंस्तं जनार्दनं ॥ ४५ ॥ वर्धयं
 तस्तथैवान्ये पूजयंतस्तथापरे ॥ वाग्भिर्ऋग्भूपितार्थाभिः स्तुवंतो मधुसूदनं ॥ ४६ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनं ॥ तदानियोजयामासुर्वचने वाक्यकोवि
 दं ॥ ४७ ॥ मुनय ऊचुः यदाश्चर्यमुचित्यं च गिरौ हिमवति प्रभा ॥ अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ ४८ ॥ तद्भवानृषि संघस्य हितार्थं सर्वमादितः ॥
 यथा दृष्टं त्वपीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४९ ॥ एवमुक्तः समुनिभिर्नारदो भगवान्मुनिः ॥ कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तामिमां कथां ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभा
 रते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेऽदानधर्मे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ भीष्म उवाच ततो नारायण सु
 त्वा नारदो भगवानृषिः ॥ शंकरस्यो मया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ नारद उवाच तपश्चचारधर्मात्मा वृषभांकः सुरेश्वरः ॥ पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्ध
 चारणसेविते ॥ २ ॥ नानौपधियुते रम्ये नाना पुष्पसमाकुले ॥ अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ ३ ॥

दीपे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

॥ ५१ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 तत्रदेवोमुदायुक्तोभूषसंघशतैर्वतः ॥ नानारूपैर्विस्मयैश्चदिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४ ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रस्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखैः
 स्तथा ॥ ५ ॥ उलूकवदनैर्भीमैर्विकस्येनमुखैस्तथा ॥ नानावर्णैर्ऋगमुखैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ ६ ॥ किनरैर्यक्षगंधर्वैरक्षोभूतगणैस्तथा ॥ दिव्यपुष्पसमाकी
 र्णदिव्यज्वालासमाकुलं ॥ ७ ॥ दिव्यचंदनसंयुक्तं दिव्यधूपेनधूपितं ॥ तत्सदोदृषभांकस्यदिव्यवादित्रनादितं ॥ ८ ॥ मृदंगपणवोहुपृष्ठं शंखभेरीनिनादितं ॥ नृत्य
 त्त्रिभूतसंघैश्चवर्हिणैश्चसमंततः ॥ ९ ॥ प्रवृत्ताप्सरसंदिव्यदेवर्षिगणसेवितं ॥ दृष्टिकांतमनिर्देश्यंदिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ १० ॥ सगिरिस्तपसातस्यगिरिशस्यव्यरोच
 त ॥ स्वाध्यायपरमैर्विप्रेर्ब्रह्मघोषोनिनादितः ॥ ११ ॥ पट्टपदैरुपगीतैश्चमाधवाप्रतिमोगिरिः ॥ तन्महोत्सवसंकाशंभीमरूपधरंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वामुनिगणस्यासी
 त्पराप्रीतिर्जनार्दन ॥ मुनयश्चमहाभागाः सिद्धाश्चैवाध्वरेतसः ॥ १३ ॥ मरुतोवसवः साध्याविश्वेदेवाः सवासवाः ॥ यक्षानागाः पिशाचाश्चलोकपालाद्भुता
 शनाः ॥ १४ ॥ वाताः सर्वमहाभूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ ऋतवः सर्वपुष्पैश्चव्यकिरंतमहाद्भुतैः ॥ १५ ॥ ओषध्याज्वलमानाश्चद्योतयन्तिस्मत्तदनं ॥ विहंस्यश्चमु
 दायुक्ताः प्रानृत्यन्त्यनदंश्चह ॥ १६ ॥ गिरिपृष्ठेपुरम्येषुव्याहरंतोजनंप्रियाः ॥ तत्रदेवोंगिरितटेदिव्यधातुविभूषिते ॥ १७ ॥ पर्यंकइवविभ्राजन्नुपविष्टेमहा
 मनाः ॥ व्याघ्रचर्मोवरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ॥ १८ ॥ व्यालयज्ञोपवीतीचलाहितांगदभूषणः ॥ हरिश्मश्रुर्जटीभीमोभयकर्तासुरद्विपां ॥ १९ ॥ अभयः सर्व
 भूतानांभक्तानांरूपभध्वजः ॥ दृष्ट्वामहर्षयः सर्वेशिरोभिरवनिंगताः ॥ २० ॥ विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षांताविगतकल्मषाः ॥ तस्यभूतपतेः स्थानंभीमरूपधरं
 वभौ ॥ २१ ॥ अप्रधृष्यतरंचैवमहोरगसमाकुलं ॥ क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतंमधुसूदन ॥ २२ ॥ तत्सदोदृषभांकस्यभीमरूपधरंवभौ ॥ तमभ्ययाच्छैलसुताभू
 तस्त्रीगणसंवृता ॥ २३ ॥ हरतुल्यांवरधरासमानंव्रतधारिणी ॥ विभ्रतीकलशंरौक्मंसर्वतीर्थजलोद्भवं ॥ २४ ॥ गिरिस्वांभिः सर्वाभिः पृष्ठतोनुगताशुभा ॥ पुष्पव
 ट्याभिवर्षतीगंधैर्वहुविधैस्तथा ॥ सेवन्तीहिमवत्पार्श्वहरपार्श्वमुपागमत् ॥ २५ ॥ ततः स्मयन्तीपाणिभ्यांनर्मार्थचारुहासिनी ॥ हरनेत्रेशुभेदेवीसहसासासमावृणो
 त् ॥ २६ ॥ संवृताभ्यांतुनेत्राभ्यांतमोभूतमचेतनं ॥ निर्होमंनिर्वषट्कारंजगद्वैसहसाभवत् ॥ २७ ॥ जनश्चविमनाः सर्वाभवन्नाससमन्वितः ॥ निमीलितेभूत
 पतौनष्टसूर्यइवाभवत् ॥ २८ ॥ ततोवितिमिरोलोकः क्षणेनसमपद्यत ॥ ज्वालाचमहतीदीप्ताललाटात्तस्यनिःसृता ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतजावदीपे चत्वारि

तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसन्निभं ॥ युगांतसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ३० ॥ ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणं ॥ हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शाय
तलोचना ॥ ३१ ॥ दृष्ट्यमाने वने तस्मिन्सालसरलद्रुमे ॥ सचंदनवरे रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ३२ ॥ नृगयूथैर्द्रुतैर्भीतिर्हरपार्श्वमुपागतैः ॥ शरणं चाप्यवि
दद्विस्तत्सदः संकुलं वभौ ॥ ३३ ॥ ततो नभस्प्रशज्ज्वालो विद्युल्लोलाग्निरुत्थणः ॥ द्वादशादित्यसदृशो युगांताग्निरिवापरः ॥ ३४ ॥ क्षणेन तेन निर्दग्धो हिमवानभवन्न
गः ॥ सधा तु शिखराभोगो दीप्तदग्धलतौषधिः ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराज सुता ततः ॥ भगवंतं प्रपन्नावैसां जलिप्रग्रहास्थिता ॥ ३६ ॥ उमां शर्वस्तदा
दृष्ट्वा स्त्रीभावगतमार्दवां ॥ पितुर्देव्यमनिच्छंती प्रीत्या पश्यत्तदा गिरिं ॥ ३७ ॥ क्षणेन हिमवान्सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ॥ प्रलृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ॥
॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरं ॥ उवाच सर्वलोकानां पतिं शिवमनिदिता ॥ ३९ ॥ उमोवाच भगवन् सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ॥ सं
शयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ किमर्थं तललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितं ॥ किमर्थं च गिरिर्दग्धः स पक्षिगणकाननः ॥ ४१ ॥ किमर्थं च पुनर्देव प्र
कृतिस्थस्त्वया कृतः ॥ तथैव द्रुमसंच्छन्नः कृतो यं ते पितामम ॥ ४२ ॥ महेश्वर उवाच नेत्रे मे संवृते देवित्वया बाल्यां दर्शिते ॥ नष्टालोकस्तदा लोकोऽहः क्ष
णेन संमपद्यत ॥ ४३ ॥ नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूतेन गात्रजे ॥ तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः ॥ ४४ ॥ तस्य चाक्ष्णोमहत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ॥
त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः ॥ ४५ ॥ उमोवाच भगवन् केन ते वक्त्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनं ॥ पूर्वतथैव श्रीकांतमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६ ॥ दक्षिणं च
मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ॥ केन कंठश्च ते नीलो बर्हिर्बर्हिनिभः कृतः ॥ ४७ ॥ हस्ते देवपिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थं मसि नित्यदा ॥
॥ ४८ ॥ एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ॥ स धर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ४९ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तः स भगवान् शैलपुत्र्या पिनाकधृत् ॥
तस्याधृत्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ ५० ॥ ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतां मिति ॥ हेतुभिर्धर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभा
रते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेऽदानधर्मे उमामहेश्वरसंवादो नाम चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

एवंशंभोः कृष्णादनन्यत्वं जगदात्मत्वं चोक्ता चतुर्मुखादनन्यत्वं चाह तिलोत्तमेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पूर्वेणवदनेनेत्यादिना सकलदिक्पालात्माप्यहमेवैकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवंभूतोपि स्वात्मभूतलो-
करक्षार्थतपआयुधंचधारयामीत्याह जटिलइति ॥ ७ ॥ इंद्रेणेति एवमहंदासानामतिक्रमंसोढातकीर्त्यर्थनीलकंठमपिधारयामीतिस्वस्यपरमकारुणिकत्वंचदर्शितं ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुरभीमिति वाचंघे
नुमुपासीततस्याश्वत्वारःस्तनाःस्वाहाकारःस्वधाकारोहंतकारोषट्कारइतिवाग्धेनोश्वतुर्भिःस्तनैःपुष्टोधर्मो गोवृषस्तस्यफलभूतंपरैर्वैराग्यविवेकादिकंफेनस्थानीयंयदाप्रत्यक्तत्त्वोपगंभवतितदावाग्धेनोःपा

श्रीभगवानुवाच तिलोत्तमानामपुराब्रह्मणा योषिदुत्तमा ॥ तिलंतिलंसमुद्भूत्यरत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १ ॥ साभ्यगच्छतमां देविरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ प्र-
दक्षिणं लोभयंती मां शुभेरुचिरानना ॥ २ ॥ यतोयतः सा सुदती मामुपाधावदंतिके ॥ ततस्ततो मुखं चारुममदेविविनिर्गतं ॥ ३ ॥ तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मु-
र्तित्वमागतः ॥ चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्मोगमुत्तमं ॥ ४ ॥ पूर्वेणवदनेनाहं मिद्रत्वमनुशास्मिह ॥ उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिर्दिते ॥ पश्चिंभमेमुखं सौम्यं स-
र्वप्राणि सुखावहं ॥ दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ॥ देवकार्यार्थं सिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितं ॥ ७ ॥ इं-
द्रेण च पुरावज्जंक्षिं श्रीकांक्षिणामम ॥ दध्वाकं ठंतु तद्यातं तेन श्रीकंठतामम ॥ ८ ॥ उमोवाच वाहनेष्वग्रसर्वेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्तम ॥ कथंच वृषभो देव-
वाहनत्वमुपागतः ॥ ९ ॥ महेश्वर उवाच सुरभीमस्तजद्रहादेवधेनुं पयोमुचं ॥ सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा षयोऽमृतं ॥ १० ॥ तस्यावत्समुखोऽस्तेष्टः फे-
नो मद्रात्रमागतः ॥ ततो दग्धामयागमवोनानावर्णत्वमागताः ॥ ११ ॥ ततो हं लोकगुरुणा शमं नीतार्थवेदिना ॥ वृषं चैनं ध्वजार्थमेददौ वाहनमेव च ॥ १२ ॥
उमोवाच निवासा बहुरूपास्ते दिविसर्वगुणान्विताः ॥ तांश्च संत्यज्य भगवन्श्मशानेरमसे कथं ॥ १३ ॥ केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ॥ गृध्रगो-
मायुबहुले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४ ॥ अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ॥ विकीर्णात्रास्थिनिचये शिवानादविनादिते ॥ महेश्वर उवाच मेध्या-
न्वेपीमहीं कृत्स्नां विचराम्यनिशंसदा ॥ न च मे भ्यतरं किंचित् श्मशानादिह लक्ष्यते ॥ १६ ॥

रमार्थिकं प्रामाण्यमपन्हूयते व्यावहारिकमेव तत्स्थाप्यते सोयंगवां विवर्णभावः धर्मश्च एवं भूतस्य जीवन्मुक्तस्वरूपसूचको ध्वज इव तत्त्वविदिदृश्यत इति प्रघट्टकार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ निवासा इति पूर्वमेव त्रैयं
भिक्षायां वाराणस्यामज्ञातैर्मुमुक्षुर्भिवस्तव्यमिति व्यासवाक्येन सूचितं अपेक्षकाश्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनं संवर्तवासेन सूच्यते पूर्वत्र अल्पया भिक्षया दत्तयामैत्रेयस्यानंतपुण्योत्पत्तिवचनेन वाराणस्याः पुण्यक्षे-
त्रत्वमुक्तं अपेक्षकाश्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनस्यान्यथा सिद्धिसूचनेनात्र मृतानां शरीरं शिवलिंगमयं भवतीति चोक्तं संप्रति कृत्वा महाश्मशानत्वेनावगतमत्र पवित्रत्वेन तदेव प्रदृश्यते मेध्यान्वेषीत्यादिना मे-
धायां धीवृत्तौ विदितं मेध्यां ब्रह्मतत्प्राप्तिकामैः इदं श्मशानं उपास्यत इति वचनान्नान्यत् श्मशानं रुद्रावास इति ज्ञेयं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१६॥१७॥१८॥१९॥ योगजधर्मद्वंद्वाराणसींश्मशानंचसेवितुमशक्तानांतपआदिकंविधातुंभगवन्नित्यादिर्यथःप्रवर्तते ॥२०॥ तपोवेषःतपःसूचकोवेषोनखलोमजटाधारित्वादिः ॥२१॥२२॥२३॥
 तेनमेसर्ववासानांश्मशानेरमतेमनः ॥ न्यग्रोधशाखासंछन्नेनिर्भुग्नसम्बिभूषिते ॥१७॥ तत्रचैवरमंतीमेभूतसंघाःशुचिस्मिते ॥ नचभूतगणैर्देविविनाहं
 वस्तुमुत्सहे ॥१८॥ एषवासोहिमेमेध्यःस्वर्गीयश्चमतःशुभे ॥ पुण्यःपरमकश्चैवमेध्यकामैरुपास्यते ॥१९॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशसर्वधर्मविदांवर ॥
 पिनाकपाणेवरदसंशयोमेमहानयं ॥२०॥ अयंमुनिगणःसर्वस्तपस्तेपइतिप्रभो ॥ तपोवेषकरोलोकेभ्रमतेविविधाकृतिः ॥२१॥ अस्यचैवर्षिसंघस्यममच
 प्रियकाम्यया ॥ एतंममेहसंदेहंवक्तुमर्हस्यरिंदम ॥२२॥ धर्मःकिलक्षणःप्रोक्तःकथंवाचरितुंनरैः ॥ शक्योधर्ममविदद्विधर्मज्ञवदमेप्रभो ॥२३॥ नारद
 उवाच ततोमुनिगणःसर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ॥ वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिःस्तवैश्वार्थविशारदैः ॥२४॥ महेश्वरउवाच अहिंसासत्यवचनंसर्वभूता
 नुकंपनं ॥ शमोदानंयथाशक्तिगार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥२५॥ परदारेष्वसंसर्गोन्यासस्त्रीपरिरक्षणं ॥ अदत्तादानविरमोमधुमांसस्यवर्जनं ॥२६॥ एषपंचवि
 धोधर्मोवद्गुशाखःसुखोदयः ॥ देहिभिर्धर्मपरमैश्वर्तव्यो धर्म संभवः ॥२७॥ उमोवाच भगवन्संशयःपृष्टस्तन्मेशंसितुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्ययो धर्मः
 स्वेस्वेवर्णेगुणावहः ॥२८॥ ब्राह्मणेकीदृशो धर्मःक्षत्रियेकीदृशोऽभवत् ॥ वैश्येकिलक्षणो धर्मःशूद्रेकिलक्षणो भवेत् ॥२९॥ महेश्वरउवाच न्याय्यस्तस्ते
 महाभागेसर्वशःसमुदीरितः ॥ भूमिदेवासहाभागाःसदालोकेद्विजातयः ॥३०॥ उपवासःसदाधर्मोब्राह्मणस्येनसंशयः ॥ सहिधर्मार्थसंपन्नोब्रह्मभूयायक
 ल्यते ॥३१॥ तस्यधर्मक्रियादेविब्रह्मचर्याचन्यायतः ॥ व्रतोपनयनंचैवद्विजोर्येनोपपद्यते ॥३२॥ गुरुदेवतपूजार्थंस्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ॥ देहिभिर्धर्मपर
 मेश्वर्तव्यो धर्म संभवः ॥३३॥ उमोवाच भगवन्संशयोमेस्तितन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्यधर्मवैतैपुण्येनप्रकीर्तय ॥३४॥ महेश्वरउवाच
 रहस्यश्रवणंधर्मोवेदव्रतनिषेवणं ॥ अग्निकार्यंतथाधर्मो गुरुकार्यप्रसाधनं ॥३५॥ भैक्षचर्याप्ररोधर्मोनित्ययज्ञोपवीतिता ॥ नित्यंस्वाध्यायिताधर्मोब्रह्मच
 र्याश्रमस्तथा ॥३६॥ गुरुणाचाभ्यनुज्ञातःसमावर्तेतवैद्विजः ॥ विंदेतानंतरंभार्यामनुरूपांयथाविधि ॥३७॥ शूद्रान्नवर्जनंधर्मस्तथासत्यथसेवनं ॥ धर्मो
 नित्योपवासित्वंब्रह्मचर्यंतयैवच ॥३८॥ आहिताग्निरधीयानोजुह्वानःसंयतेन्द्रियः ॥ विघसाशीयताहारोगृहस्थःसत्यवाक्शुचिः ॥३९॥
 ॥२४॥२५॥२६॥ पंचविधः अहिंसादिविशिष्टो गार्हस्थ्यधर्मादिः धर्मस्यपुण्यस्यसंभवोयोनिः ॥२७॥२८॥२९॥३०॥ उपवासःइन्द्रियजयः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥

॥ ४० ॥ अपूर्वभोजनपूर्वभोजनप्राक्भोजनतदभावः सकृद्भोजनमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ निर्दिष्टः षड्भागः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आर्तहस्तेति आर्तप्रिय इत्यर्थः आर्तैति पाठे
 अतिथिव्रतताधर्मो धर्मस्तेताग्निधारणं ॥ इष्टीश्वरपशुबन्धांश्च विधिपूर्वसमाचरेत् ॥ ४० ॥ यज्ञश्च परमोधर्मस्तथाऽहिंसा च देहिषु ॥ अपूर्वभोजनं धर्मो विधिसाशि
 त्वमेव च ॥ ४१ ॥ भुंक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ॥ ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ४२ ॥ दंपत्योः समशीलत्वं धर्मः स्याद्गृहमेधिनः ॥ गृह्याणां
 चैव देवानां नित्यपुष्पबलि क्रिया ॥ ४३ ॥ नित्योपलेपनं धर्मस्तथानित्योपवासिता ॥ सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्गृहे ॥ ४४ ॥ एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थो
 लोकधारणः ॥ द्विजानां च सतानित्यं सदैव प्रवर्तते ॥ ४५ ॥ यस्तु क्षत्रगतो देवि मया धर्म उदीरितः ॥ तमहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मशृणु समाहिता ॥ ४६ ॥ सत्रियस्य
 स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हिराजा धर्मेण युज्यते ॥ ४७ ॥ प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ॥ तस्य धर्माजिना लोकाः प्रजापाल
 नसंचिताः ॥ ४८ ॥ तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९ ॥ यज्ञोपवीतधरणं यज्ञोधर्मक्रियास्तथा ॥ ऋत्यानां
 भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमो घता ॥ ५० ॥ सम्यग्दंडे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदकृतक्रियाः ॥ व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१ ॥ आर्तहस्तप्रदो राजा न स्य चे
 ह महीयते ॥ गोब्राह्मणार्थे विक्रांतः संग्रामे निधनं गतः ॥ ५२ ॥ अश्वमेधजितो लोकानां प्रोति त्रिदिवा लये ॥ ५३ ॥ वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ॥
 अग्निहोत्रपरिस्पंदो दानाध्ययनमेव च ॥ ५४ ॥ वाणिज्यं सत्यथ स्थानमातिथ्यं प्रशमोदमः ॥ विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ तिला
 नृसांश्चैव विक्रीणीयान्न चैव हि ॥ वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्यथमाश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथा शक्तियथार्हतः ॥ शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा
 च द्विजातिषु ॥ ५७ ॥ स शूद्रः संशिततपाः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ शुश्रूषुरतिथिं प्रा
 धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शो
 स्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः ॥ सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्वीहि मे ॥ ६० ॥
 स्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ ६२ ॥ तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोद
 ॥ ६३ ॥ महेश्वर उवाच ब्राह्मणालोकसारेण सृष्टायात्रा गुणार्थिना ॥ लोकां
 ॥ ब्राह्मणेषु हियो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ ६३ ॥

सजलेन हस्तेन ददाति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

५॥ ५६ ॥ सर्वप्रकारेणातिथ्यं सर्वातिथ्यं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

त्रयोधर्माः सर्जनेसर्जनकाले ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्रिकर्मादानाध्ययनयजनकर्मा त्रीन्कामक्रोधलोभान्परिक्रान्तःपरित्यज्यगतः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अजित्तइतिच्छेदः
 इमेतेलोकधर्मार्थत्रयःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ पृथिव्यांसर्जनेनित्यंसृष्टांस्तानपिमेशृणु ॥ ६४ ॥ वेदोक्तःपरमोधर्मःस्मृतिशास्त्रगतोपरः ॥ शिष्टाचीर्णोपरःप्रोक्तस्व
 योधर्माःसनातनाः ॥ ६५ ॥ त्रैविद्योब्राह्मणोविद्वान्नचाध्ययनजीवकः ॥ त्रिकर्मात्रिपरिक्रान्तोमैत्रएषस्मृतोद्विजः ॥ ६६ ॥ षडिमानितुकर्माणिप्रोवाचभु
 वनेश्वरः ॥ वृत्त्यर्थब्राह्मणानांवैशृणुधर्मान्सनातनान् ॥ ६७ ॥ यजनंयाजनंचैवतथादानप्रतिग्रहौ ॥ अध्यापनंचाध्ययनंषट्कर्माधर्मभाग्द्विजः ॥ ६८ ॥ नित्यः
 स्वाध्यायिताधर्मोधर्मोयज्ञःसनातनः ॥ दानंप्रशस्यतेचास्ययथाशक्तियथाविधि ॥ ६९ ॥ शमस्तूपरमोधर्मःप्रवृत्तःसत्सुनित्यशः ॥ गृहस्थानांविशुद्धानांधर्म
 स्यनिचयोमहान् ॥ ७० ॥ पंचयज्ञविशुद्धात्मासत्यवागनसूयकः ॥ दाताब्राह्मणसत्कर्तासुसंसृष्टनिवेशनः ॥ ७१ ॥ अमानीचसंदाजिह्वःस्निग्धवाणीप्रदस्त
 था ॥ अतिथ्यभ्यागतरतिःशेषान्नंरुतोजनः ॥ ७२ ॥ पाद्यमर्घ्ययथान्यायमासनंशयनंतथा ॥ दीपंप्रतिश्रयंचैवयोददातिसधार्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातरुत्था
 यचाचम्यभोजनेनोपमंभ्यच ॥ सल्लत्यानुव्रजेद्यस्तुतस्यधर्मःसनातनः ॥ ७४ ॥ सर्वातिथ्यंत्रिवर्गस्ययथाशक्तिनिशानिशं ॥ शूद्रधर्मःसमाख्यातस्त्रिवर्गप
 रिचारणं ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोगृहस्थेषुविधीयते ॥ तमहंवर्तयिष्यामिसर्वभूतहितंशुभं ॥ ७६ ॥ दातव्यमसकृच्छक्त्यायष्टव्यमसकृत्तथा ॥ पुष्टिकर्मवि
 धानंचकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ ७७ ॥ धर्मणार्थःसमाहार्योधर्मलब्धंत्रिधाधनं ॥ कर्तव्यंधर्मपरमंमानवेनप्रयत्नेतः ॥ ७८ ॥ एकेनांशेनधर्मार्थौकर्तव्यौभूतिमि
 च्छता ॥ एकेनांशेनकामार्थ एकमंशंविबुधयेत् ॥ ७९ ॥ निवृत्तिलक्षणस्त्वन्योधर्मोमोक्षायतिष्ठति ॥ तस्यवृत्तिंप्रवक्ष्यामिशृणुमेदेवितत्त्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभू
 तदयाधर्मोनचैकग्रामवासिता ॥ आशापाशविमोक्षश्चशस्यतेमोक्षकांक्षिणां ॥ ८१ ॥ नकुट्यांनोदकेसंगोनवाससिनचासने ॥ नत्रिदंडेनशयनेनाग्नौन
 शरणालये ॥ ८२ ॥ अध्यात्मगतिचित्तोयस्तन्मनास्तत्परायणः ॥ युक्तोयोगंप्रतिसदाप्रतिसंख्यानमेवच ॥ ८३ ॥ वृक्षमूलपरोनित्यंशून्यामारनिवेशनः ॥
 नदीपुलिनशायीचनदीतीररतिश्रयः ॥ ८४ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेषुस्नेहबंधेषुचद्विजः ॥ आत्मन्येवात्मनोभावंसमासज्जेतवैद्विजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतोनिराहा
 रमोक्षदृष्टेनकर्मणा ॥ परिव्रज्जतियुक्तस्तस्यधर्मःसनातनः ॥ ८६ ॥ नचैकत्रसमासकोनचैकग्रामगोचरः ॥ मुक्तोत्यटतिनिर्मुक्तो नचैकपुलिनेशयः ॥ ८७ ॥
 ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ कूटीचकबहूदकौत्रिदंदिनौएकोगृहेवसतिअपरस्तीर्थान्यदतिइतरौएकदंदिनौतयोराधःआश्रमधर्मनियतःपरोनिस्त्रैगुण्यइतितेषांभेदः ॥ ८९ ॥ अतःपारमहंस्येनात्माधिगमात्परंश्रेष्ठंनस्तिनापि
अवरादिसर्वस्यात्रैवांतर्भूतत्वात् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ मुनयःसंन्यासिनः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ब्राह्म्यं ब्रह्मसंज्ञातीयसंबंधिकेनोत्करंअपान्नसमूहंउच्छंतिअल्पशआददतेतदिदममृतं ब्रह्मणा

एषमोक्षविदांधर्मोवेदाक्तःसत्यथःसतां ॥ योमार्गमनुयातीमंपदंतस्यचविद्यते ॥ ८८ ॥ चतुर्विधाभिक्षवस्तेकुटीचकबहूदकौ ॥ हंसःपरमहंसश्चयोयःपश्चा
त्सउत्तमः ॥ ८९ ॥ अतःपरतरंनस्तिनावरंनतिरोग्रतः ॥ अदुःखमसुखंसौम्यमजैरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥ उमोवाच गार्हस्थ्योमोक्षधर्मश्चसज्जनाच
रितस्त्वया ॥ भाषितोजीवलोकस्यमार्गःश्रेयस्करोमहान् ॥ ९१ ॥ ऋषिधर्मंतुधर्मज्ञश्रोतुमिच्छाम्यतःपरं ॥ स्पृहाभवतिमेनित्यंतपोवननिवासिपु ॥ ९२ ॥
आज्यधूमोद्भवोद्गंधोरुणद्दीवतपोवनं ॥ तंदृष्ट्वा मेमनःप्रीतंमहेश्वरसदाभवेत् ॥ ९३ ॥ एतन्मेसंशयंदवमुनिधर्मरुतंविभो ॥ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञेदेवदेववदस्व
मे ॥ निखिलेनमयापृष्टंमहादेवयथातथं ॥ ९४ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेहंप्रवक्ष्यामिमुनिधर्ममनुत्तमं ॥ यंरुत्वा मुनयोयांतिसिद्धिस्वतपसाशुभे ॥
॥ ९५ ॥ फेनपानामृषीणांयोधर्मोधर्मविदांसतां ॥ तन्मेशृणुमहाभागेधर्मज्ञेधर्ममादितः ॥ ९६ ॥ उच्छंतिसततंयेतेब्राह्म्यंफेनोत्करंशुभं ॥ अमृतं ब्रह्मभांपी
तमध्वरेप्रसृतंदिवि ॥ ९७ ॥ एषतेषांविशुद्धानांफेनपानांतपोधने ॥ धर्मचर्याकृतोमार्गोवालखिल्यगणैःशृणु ॥ ९८ ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धामुनयःसूर्य
मंडले ॥ उच्छंतिष्ठंतिधर्मज्ञाःशाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ९९ ॥ मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ॥ निर्द्वेष्टाःसत्यथंप्राप्तावालखिल्यास्तपोधनाः ॥ १०० ॥
अंगुष्ठपर्वमात्रायेभूत्वास्वेस्वेव्यवस्थिताः ॥ तपश्चरणमीहंतेतेषांधर्मफलमहत् ॥ १०१ ॥ तेसुरैःसमतांयांतिसुरकार्यार्थसिद्धये ॥ द्योतयंतिदिशःसर्वास्तप
सादग्धकिल्बिषाः ॥ २ ॥ येत्वन्येशुद्धमनसोदयाधर्मपरायणाः ॥ संतश्चक्रचराःपुण्याःसोमलोकचराश्चये ॥ ३ ॥ पितृलोकसमीपस्थास्तुच्छंति यथाविधि ॥
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्चदंतोलूखलिकाश्चते ॥ ४ ॥ सोमपानांचदेवानामूष्मपाणांतथैवच ॥ उच्छंति येसमीपस्थाःसदांरानियतेन्द्रियाः ॥ ५ ॥ तेषामग्निपरिस्थं
दःपितृणांचार्चनंतथा ॥ यज्ञानांचैवपंचानांयजनंधर्मउच्यते ॥ १०६ ॥

साधकावस्थायांपीतंअध्वरेवृष्ट्यादिद्वारायज्ञांगरूपेणदिविदिव्यभोगात्मनाचप्रसृतम् ॥ ९७ ॥ मार्गउक्तइतिशेषः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ स्वेस्वेधर्मइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ चक्रचराःचक्रवच्चरंतिवासर
हिताइत्यर्थः ॥ ३ ॥ उच्छंतिअर्थात्सोमकिरणान् संप्रक्षालाःसम्यक्पात्रादिकंप्रक्षालयंतिननुश्वोऽर्थेकिंचित्स्थापयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ १०६ ॥

॥७॥८॥ धर्मरात्रिर्धर्मसन्नेनसम्यगासनंसमासनं धर्मचक्रं सनातनमितिगौडाः ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 एषचक्रचरैर्देविदेवलोकचरैर्द्विजैः ॥ ऋषिधर्मःसदाचीर्णोयोन्यस्तमपिमेशृणु ॥ ७॥ सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषुज्ञेयोत्मासंयतेंद्रियैः ॥ कामक्रोधौततःपश्चाज्जेतव्यावि
 तिमेमतिः ॥ ८॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदोधर्मरात्रिसमासनं ॥ सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानंपंचमीयज्ञदक्षिणा ॥ ९॥ नित्यंयज्ञक्रियाधर्मःपितृदेवार्चनेरतिः ॥ सर्वाति
 थ्यंचकर्तव्यमन्नेनोच्छार्जितेनवै ॥ १०॥ निवृत्तिरुपभोगेषुगोरसानांशमेरतिः ॥ स्थंडिलेशयनेयोगःशाकपर्णनिषेवणं ॥ ११॥ फलमूलाशनंवायुरापःशै
 वलभक्षणं ॥ ऋषीणानियमात्येतेयैर्जयंत्यजितांगतिं ॥ १२॥ विधूमेसन्नमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारेकालेविगतभिक्षुकैः ॥ १३॥ अतिथि
 कांसमाणोवैशेषान्नरुतभोजनः ॥ सत्यधर्मरतःशांतोमुनिधर्मेणयुज्यते ॥ १४॥ नस्तंभीनचमानीस्यान्नाप्रसन्नोविस्मितः ॥ मित्रामित्रसमोमैत्रोयःस
 धर्मविदुत्तमः ॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेएकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१॥ ॥ ७३॥ ॥ ७३॥
 उमोवाच देशेषुरमणीयेषुनदीनानिर्झरेषुच ॥ सवन्तीनानिकुंजेषुपर्वतेषुवनेषुच ॥ १॥ देशेषुचपवित्रेषुफलवत्सुसमाहिताः ॥ मूलवत्सुचमध्येषुव
 संतिनियतव्रताः ॥ २॥ तेषामपिविधिपुण्यंश्रोतुमिच्छामिशंकर ॥ वानप्रस्थेषुदेवेशस्वशरीरोपजीविषु ॥ ३॥ महेश्वरउवाच वानप्रस्थेषुयो
 धर्मस्तंमेशृणुसमाहिता ॥ श्रुत्वाचैकमेनादेविधर्मबुद्धिपराभव ॥ ४॥ संसिद्धैर्नियमैःसद्भिर्वनवासमुपागतैः ॥ वानप्रस्थैरिदंकर्मकर्तव्यंशृणुयादृशं ॥ ५॥
 त्रिकालमभिपेकंचपितृदेवार्चनंतथा ॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदइष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६॥ नीवारग्रहणंचैवफलमूलनिषेवणं ॥ इंगुदैरंडतैलानांस्नेहार्थंचनिषेव
 णं ॥ ७॥ योगचर्याकृतैःसिद्धैःकामक्रोधविवर्जितैः ॥ वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८॥ युक्तेर्योगवहैःसद्भिर्ग्रीष्मेपंचतपैस्तथा ॥ मंडूकयोगं
 नियतैर्यथान्यायंनिषेविभिः ॥ ९॥ वीरासनरतैर्नित्यंस्थंडिलेशयनंतथा ॥ शीततोयाग्नियोगश्चर्तव्योधर्मबुद्धिभिः ॥ १०॥ अग्निदेवायुभक्षैश्चशैवलान्तर
 भोजनैः ॥ अश्मकुट्टैस्तथादातैःसंप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११॥ चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ॥ कार्यायात्रायथाकालंयथाधर्मयथाविधि ॥ १२॥
 ॥ १४१॥ ॥ ७३॥ देशेष्विति ॥ १॥ २॥ स्वशरीरमेकपजीवन्तिनतुश्रुत्यादि स्वयंदासाइत्यर्थः ॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ वीरशय्यांवीरासनं वीरस्थानंमहारण्यंभीरुभिरप्रवेश्यं ॥ ८॥ मंडूकयोगोहठशास्त्रप्र
 सिद्धः ॥ ९॥ वीरासनंसदोपवेशनं शीतवर्षास्वासारशायी तोयंहेमनेजलवासी अग्निःग्रीष्मेपंचाग्निमध्यस्थः एवंशीततोयाग्नियोगः ॥ १०॥ ११॥ १२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सिद्धिवादेपुज्ञानगोष्ठीषु ॥ २० ॥ संसिद्धाः संपन्नाः ते कदाचित् स्वैरिणः कदाचिद्द्वारसंयुक्ताः ॥ २१ ॥ तत्र स्वैरिणां मौञ्जं कपायश्च कारणं ज्ञापकं दा-
वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः ॥ वनंगुरुमिवासाद्यवस्तव्यं वनजीविभिः ॥ १३ ॥ तेषां होमक्रियाधर्मः पंचयज्ञनिषेवणं ॥ भागं च पंचयज्ञस्य वेदोक्तस्या-
नुपालनं ॥ १४ ॥ अष्टमीयज्ञपरताचातुर्मास्यनिषेवणं ॥ पौर्णमासादयो यज्ञानित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५ ॥ विमुक्तादारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसंकरैः ॥ विमुक्ताः
सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६ ॥ सुगन्धार्णवपरमानित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ॥ संतः सत्यथ नित्यायेते यांति परमां गतिं ॥ १७ ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं
च शाश्वतं ॥ गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यपाश्रयाः ॥ १८ ॥ एष धर्मो मया देविवानप्रस्थाश्रितः शुभः ॥ विस्तरेणाय संपन्नो यथास्थूलमुद्बुद्धतः ॥ १९ ॥
उमोवाच भगवन् सर्वभूतेश सर्वभूतर्तनमस्कृत ॥ यो धर्मा मुनिसंगस्य सिद्धिवादेपुतंवद ॥ २० ॥ सिद्धिवादेपु संसिद्धास्तथावननिवासिनः ॥ स्वैरिणो दारसं-
युक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ २१ ॥ महेश्वर उवाच स्वैरिणस्तपसा देवि सर्वे दारविहारिणः ॥ तेषां मौञ्जं कपायश्च वासेरात्रिश्च कारणं ॥ २२ ॥ त्रिकालम-
भिषेकश्च होत्रं तृपिकृतं महत् ॥ समाधिसत्पथस्यानंययोद्दिष्टनिषेवणं ॥ २३ ॥ ये च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते वनवासिनां ॥ यदि सेवंति धर्मास्तानामुपवन्ति तपः-
फलं ॥ २४ ॥ ये च दंपतिधर्माणः स्वदारनियतैर्द्रियाः ॥ चरन्ति विधिदृष्टं तदनुकालाभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ॥ न कामका-
रात्कामोन्मत्तः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥ २६ ॥ सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणां ॥ हिंसादीपविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७ ॥ सर्वभूतानुकरणीयः सर्वभूता-
र्जव्रतः ॥ सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८ ॥ सर्ववेदेषु वास्नानं सर्वभूतेषु चार्जवं ॥ उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २९ ॥ आर्जवं धर्ममि-
त्यादुरधर्मो जिह्म उच्यते ॥ आर्जवे न ह संयुक्तो न रो धर्मेण युज्यते ॥ ३० ॥ आर्जवे तु रतो नित्यं वसत्यमरसन्निधौ ॥ तस्मादार्जवयुक्तः स्याद्यद्भ्यश्छेद्धर्ममात्मनः ॥
॥ ३१ ॥ क्षांतो दांतो जितक्रोधो धर्मभूतो विहिंसकः ॥ धर्मे रतमनो नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२ ॥ व्यपेततंद्रिधर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः ॥ चारित्रपरमो-
बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३ ॥ उमोवाच आश्रमाभिरता देवतापसा ये तपोधनाः ॥ दीप्तिमंतः कया चैव चर्या यथ भवन्ति ते ॥ ३४ ॥
रसंयुक्तानां रात्रिर्वासे कारणं न स्वैरिणामिव तेषां यथेष्टविहारो स्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ त्रिकालमभिषेक उभयेषां दारवतामृषिकृतं होत्रं वन्यां बुफलादिना होमः एवं यथायोग्यं धर्मसंबंध ऊक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मरुर्नागिरिधन्वनोरिति मेदिनी मरुसाधनं मेरुसाधनमिति पर्यायः जलाहारमपित्युक्तैत्यर्थः ॥ ४४ ॥ शुद्धमिति आसनं विनोपवि

राजानो राजपुत्राश्च निर्यनाये महाधनाः ॥ कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवंति महाफलं ॥ ३५ ॥ नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचंदनभूषिताः ॥ केन वा कर्मणा देवभवं
ति वनगोचराः ॥ ३६ ॥ एतन्मे संशयं देवतपश्चर्याश्रितं शुभं ॥ शंस सर्वमशेषेण व्यक्षत्रिपुरनाशन ॥ ३७ ॥ महेश्वर उवाच उपवासं व्रतैर्दीप्तात्स हिंसाः स
त्यवादिनः ॥ संसिद्धाः प्रेत्य गंधर्वैः सह मोदं त्यन्नामयाः ॥ ३८ ॥ मंडूकयोगशयनो यथा न्यायं यथाविधि ॥ दीक्षां चरति यमात्मा सनागैः सह मोदते ॥ ३९ ॥ श
ष्पं नृगमुखोच्छिष्टं यो नृगैः सह भक्षति ॥ दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीं ॥ ४० ॥ शैवालं शीर्णं पर्णं वा तद्व्रतीयो निषेवते ॥ शीतयोगवहो नित्यं स गच्छे
त्परमां गतिं ॥ ४१ ॥ वायुभक्षो बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥ यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदते प्सरसांगणैः ॥ ४२ ॥ अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ची
र्त्वाद्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३ ॥ आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवर्षिकं ॥ मरुं संसाध्य तन्नराजा भवति पार्थिवः ॥ ४४ ॥ स्थंडिले शुद्धमाका
शं परिगृह्य समंततः ॥ प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवर्षिकीं ॥ ४५ ॥ देहं चानशनेत्यक्त्वा संस्वर्गं सुखमेधते ॥ स्थंडिलस्य फलान्याहुर्मानानि शयनानि च ॥
॥ ४६ ॥ गृहाणि च महार्हाणि चंद्रशुभ्राणि भामिनि ॥ आत्मानमुपजीवन् यो नियतो नियताशनः ॥ ४७ ॥ देहं चानशनेत्यक्त्वा संस्वर्गं समुपाश्रुते ॥ आत्मानमुप
जीवन् यो दीक्षां द्वादशवर्षिकीं ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां द्वादशवर्षिकीं ॥ ४९ ॥ अश्मना चरणौ भित्वा गु
ह्यकेषु समोदते ॥ साधयित्वा त्मानात्मानं निर्वहो निष्प्रग्रहः ॥ ५० ॥ चीर्त्वाद्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगतां ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५१ ॥
आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां द्वादशवर्षिकीं ॥ हुत्वा ग्रीहं मुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥ ५२ ॥ यंस्तु देवियथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ॥ आत्मन्यात्मानमा
धाय निर्ममो धर्मलालसः ॥ ५३ ॥ चीर्त्वाद्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगतां ॥ अरणी सहितं स्कंधे वध्वा गच्छत्यनावृतः ॥ ५४ ॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीरासनर
तस्तथा ॥ वीरस्यायी च सततं सर्वो रगतिमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचंदनभूषितः ॥ ५६ ॥

श्वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अरणी सहितं अग्निस्कंधेतरुप्रकादेव ध्वाविलाप्य तरावग्निं विस्तृज्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वीरो देहत्यागोत्सुकः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भगवन्निति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 सुखं वसति धर्मात्मादिविदेव ऋणैः सह ॥ वीरलोकगतो नित्यं वीरयोगसहः सदा ॥ ५७ ॥ सत्वस्यः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ॥ वीराध्वानं प्रपद्ये यस्तस्य
 लोकाः सनातनाः ॥ ५८ ॥ कामगेन विमानेन सर्वैश्चरति च्छंदतः ॥ शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व
 णि अनुशास ० दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ उमोवाच भगवन्भगनेत्रप्रपू
 णोदंतनिपातन ॥ दक्षक्रतुहरयस्य संशयो मे महानयं ॥ १ ॥ चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वमुत्सृष्टं स्वयं भुवा ॥ केन कर्मविपाकेन वैश्या गच्छति शूद्रतां ॥ २ ॥ वैश्यो वा
 क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ॥ प्रतिलोभः कथं देवशक्यो धर्मो निवर्तितुं ॥ ३ ॥ केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयो नौ प्रजायते ॥ क्षत्रियः शूद्रतां स्वेतिकेन वा कर्म
 णा विभो ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं देव वद भूतपतेनघ ॥ त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५ ॥ महेश्वर उवाच ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः
 शुभे ॥ क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६ ॥ कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्ब्रह्मत्यतिवैद्विजः ॥ ज्येष्ठवर्गमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वैद्विजः ॥ ७ ॥ स्थितो ब्रा
 ह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ॥ क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ८ ॥ यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रधर्मं निषेवते ॥ ब्राह्मण्यात्सपरिभ्रष्टः क्षत्रयो नौ प्रजा
 यते ॥ ९ ॥ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १० ॥ सद्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ॥ स्वध
 र्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११ ॥ तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो वहिष्कृतः ॥ ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२ ॥ क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो
 वा धर्मचारिणि ॥ स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म निषेवते ॥ १३ ॥ स्वस्थानात्सपरिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४ ॥
 यस्तु बुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः ॥ धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ १५ ॥ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥ अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामै
 र्निषेव्यते ॥ १६ ॥ उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकं ॥ दुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ १७ ॥ शूद्रान्नं गर्हितं देविसदा देवैर्महात्मभिः ॥ पितामह
 मुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८ ॥ शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेद्विजः ॥ आहिताग्निस्तथा यज्वास शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ १९ ॥
 ॥ ७३ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुंडेपाकपात्रेअश्नातीतिकुंडाशी ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ चोक्षःशुद्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 तेनशूद्रान्नशेषेणब्रह्मस्थानादपाकृतः ॥ ब्राह्मणःशूद्रतामेतिनास्तितत्रविचारण ॥ २० ॥ यस्यान्नेनावशेषेणजठरेयोषियेद्विजः ॥ तांतांयोनिं ब्रजेद्विप्रोयस्यान्न
 मुपजीवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणत्वंशुभंप्राप्यदुर्लभंयोवमन्यते ॥ अभोज्यान्नानिचाश्नातिसद्विजत्वात्पतेतवै ॥ २२ ॥ सुरापोब्रह्महाक्षुद्रश्चोरोभग्नवतोशुचिः ॥ स्वा
 ध्यायवर्जितःपापोलुब्धो नैकृतिकःशठः ॥ २३ ॥ अवतीवपलीभर्ताकुंडाशीसोमविक्रयी ॥ निहीनसेवीविप्रोहिपततिब्रह्मयोनितः ॥ २४ ॥ गुरुतर्प्यगुरुद्रोही
 गुरुकुत्सारतिश्रयः ॥ ब्रह्मविच्चापिपततिब्राह्मणोब्रह्मयोनितः ॥ २५ ॥ एभिस्तुकर्मभिर्देविशुभैराचरितैस्तथा ॥ शूद्रोब्राह्मणतांयातिवैश्यःक्षत्रियतांब्रजेत् ॥
 ॥ २६ ॥ शूद्रकर्माणिसर्वाणियथान्यायंयथाविधि ॥ शुश्रूषांपरिचर्याचज्येष्ठवर्णंप्रयत्नतः ॥ २७ ॥ कुर्यादविमनाःशूद्रःसततंसत्येस्थितः ॥ देवद्विजातिस
 कर्तासर्वातिथ्यरुतव्रतः ॥ २८ ॥ ऋतुकालाभिगामीचनियतो नियताशनः ॥ चोक्षश्चोक्षजनान्वेषोशेपान्नरुतभोजनः ॥ २९ ॥ वयामांसंनभुंजीतशूद्रोवैश्य
 त्वमृच्छति ॥ ऋतवागनहंवादीनिर्द्वैदःशमकोविदः ॥ ३० ॥ यजतेनित्ययज्ञैश्चस्वाध्यायपरमःशुचिः ॥ दांतोब्राह्मणसत्कर्तासर्ववर्णबुभूषकः ॥ ३१ ॥ गृहस्यब्र
 तमातिष्ठन्द्विकालरुतभोजनः ॥ शेपाशीविजिताहारोनिष्कामोनिरहंवदः ॥ ३२ ॥ अग्निहोत्रंमुपासंश्चजुह्वानश्चयथाविधि ॥ सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन्शेपान्न
 रुतभोजनः ॥ ३३ ॥ त्रेताग्निमंत्रविहितोवैश्योभवतिवैद्विजः ॥ सवैश्यःक्षत्रियकुलेशुचौमहतिजायते ॥ ३४ ॥ सवैश्यःक्षत्रियोजातो जन्मप्रभृतिसंस्कृतः ॥
 उपनीतोव्रतपरोद्विजोभवतिसत्कृतः ॥ ३५ ॥ ददाति यजतेयज्ञैःसमृद्धैरामदक्षिणैः ॥ अधीत्यस्वर्गमन्विच्छंस्वेताग्निशरणःसदा ॥ ३६ ॥ आर्तहस्तप्रदोनित्यं प्र
 जाधर्मेणपालयन् ॥ सत्यःसत्यानिकुरुतेनित्यंयःसुखदर्शनः ॥ ३७ ॥ धर्मदंडोननिर्दोधर्मकार्यानुशासकः ॥ यंत्रितःकार्यकरणैःपद्मागरुतलक्षणः ॥ ३८ ॥
 ग्राम्यधर्मेनसेवेतस्वच्छंदेनार्थकोविदः ॥ ऋतुकालेतुधर्मात्मापत्नीमुपशयेत्सदा ॥ ३९ ॥ सद्योपवासीनियतःस्वाध्यायनिरतःशुचिः ॥ बर्हिष्कांतरितेनित्यंश
 यानोग्निगृहेसदा ॥ ४० ॥ सर्वातिथ्यंत्रिवर्गस्यकुर्वाणःसुमनाःसदा ॥ शूद्राणांचान्नकामानांनित्यंसिद्धमितिब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अर्थादायदिवाकामान्नकिंचि
 दुपलभ्येत् ॥ पितृदेवातिथिरुतेसाधनंकुरुतेचयः ॥ ४२ ॥ स्ववेश्मनियथान्यायमुपास्तेभैक्ष्यमेवच ॥ त्रिकालमग्निहोत्रंचजुह्वानोवैयथाविधि ॥ ४३ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ पादवत्गतिमत् ॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ब्राह्मण्यमिति कुयोनिबंधान्कुप्रतिग्रहात् आदानाच्चब्राह्मण्यं न्यनीतिभावः ॥ ५८॥ ५९॥ गोब्राह्मणहितार्थायरणेचाभिमुखोहतः ॥ त्रेताग्निमंत्रपूतात्मासमाविश्यद्विजोभवेत् ॥ ४४॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ॥ विप्रो भवति धर्मात्माक्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ ४५॥ एतैः कर्मफलैर्देविन्यूनजातिकुलोद्भवः ॥ शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४६॥ ब्राह्मणो वाप्यसदृशः सर्वसंकरभोजनः ॥ ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य शूद्रो भवति तदृशः ॥ ४७॥ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ॥ शूद्रोऽपि द्विजवत्संयुज्येति ब्रह्माऽब्रवीत्स्वयं ॥ ४८॥ स्वभावः कर्मचशुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ॥ विशिष्टः सद्विजाते वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४९॥ न यो निर्नापि संस्कारान् श्रुतं न च संततिः ॥ कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणं ॥ ५०॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ॥ वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥ ५१॥ ब्राह्मः स्वभावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मतिः ॥ निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति सद्विजः ॥ ५२॥ एते योनिफलादे विस्थानभागनिदर्शकाः ॥ स्वयं च वरेद नोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५३॥ ब्राह्मणोऽपि महत्त्वे त्रं लोके चरति पादवत् ॥ यत्तत्र बीजं वपति सारूपिः प्रेत्य भाविनि ॥ ५४॥ विघसाशिना सदा भाव्यं सत्यं सत्यं विना तथा ॥ ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य वर्तितव्यं भूषता ॥ ५५॥ संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ॥ नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं न चाध्ययनजीविना ॥ ५६॥ एवं भूतो हियो विप्रः सत्यं सत्यं स्थितः ॥ आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५७॥ ब्राह्मण्यं देवि संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना ॥ योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५८॥ एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्विजः ॥ ब्राह्मणो वाच्युतो धर्मा यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्म उमामहेश्वरसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३॥ ॥ ५३॥ ॥ ५३॥ उमोवाच भगवन् सर्वभूतेश देवा सुर नमस्कृत ॥ धर्मा धर्मो नृणां देव ब्रूहि मेऽसंशयं विभो ॥ १॥ कर्मणामनसा वाचा त्रिविधं हिनरः सदा ॥ बध्यते बंधनैः पार्श्वैर्मुच्यते पृथक् वा पुनः ॥ २॥ केन शीलं न वृत्तं न कर्मणा को दृशेन वा ॥ समाचारैर्गुणैः कैर्वा स्वर्गं यांतीह मानवाः ॥ ३॥ महेश्वर उवाच देवि धर्मार्थं तत्त्वज्ञे धर्मं नित्येदमेरते ॥ सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिबर्धनः ॥ ४॥ सत्यधर्मरताः संतः सर्वलिंगविवर्जिताः ॥ धर्मलब्धार्थभोक्ता रस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५॥

इति अनुशासनप० नै० भा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३॥

॥ ५३॥

भगवन्निति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ सर्वेषामाश्रमाणां लिंगैर्विवर्जिताः ॥ ५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ नसज्जंतिसक्तानभवन्ति प्राणातिपाताद्द्रव्याणां विषयाभिमुख्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अकषायकृतः रागद्वेषाद्यभावात् निर्मितः ॥ १६ ॥ १७ ॥
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः कर्मबन्धनैः ॥ कर्मणामनसा वाचा येन
हिसंति किंचन ॥ ७ ॥ येन सज्जंतिकस्मिंश्चित्तेन बध्यन्ति कर्मभिः ॥ प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ॥ ८ ॥ तुल्यद्वेष्यप्रियादांता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥
सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजंतुषु ॥ ९ ॥ त्यक्तहिंसा समाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ परस्वे निर्ममानित्यं परदारविवर्जकाः ॥ १० ॥ धर्मलब्धान्नभोक्ता
स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ॥ ११ ॥ परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ सौम्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च ॥ १२ ॥
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ स्वदारनिरता ये च क्रतुकालाभिगामिनः ॥ १३ ॥ अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ परदारेषु ये नित्यं च
रित्रावृतलोचनाः ॥ १४ ॥ यतेंद्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदानरैः ॥ १५ ॥ अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बु
धैः ॥ दानधर्मतपो युक्तः शीलशौचदयात्मकः ॥ १६ ॥ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदानरैः ॥ स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १७ ॥ उमोवाच
वाचा तु बध्यते येन मुच्यते प्यथवा पुनः ॥ तानि कर्माणि मे देव वद भूतपते नघ ॥ १८ ॥ महेश्वर उवाच ॥ आत्महेतोः परार्थेवानर्महास्याश्रयात्तथा ॥ येनृषा
न वदंतीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ॥ अनृतं येन भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ श्लक्ष्णां वाणीं निसावाधामधुरां
पापवर्जितां ॥ स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥ परुषं येन भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा ॥ अपैशुन्यरताः संतस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां
न प्रभाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरं ॥ क्रतुं मैत्रं तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥ ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहं च मानवाः ॥ सर्वभूतसमादांतास्ते नराः स्वर्गगामि
नः ॥ २४ ॥ शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ॥ सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥ न कोपाद्वाहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ॥ सांत्वं वदन्ति
क्रुद्धापिते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदानरैः ॥ शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयो मृषाबुधैः ॥ २७ ॥ उमोवाच ॥ न साव
ध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ॥ तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृत् ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ नर्मकौटिल्यं विना स्रगादौ सर्पभ्रमोत्पादनं हास्यं तादृशमेव मात्रादिषु दोषारोपपूर्वकं गालनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ न हि संति आदानेन न त्वामिनेन पीडयन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
महेश्वर उवाच मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ॥ स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणितन्मे कीर्तयतः शृणु ॥ २९ ॥ दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततरारुतिः ॥ मनोव
ध्यतियेनेह शृणु वाक्यं शुभानने ॥ ३० ॥ अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वदृश्यते यदा ॥ मनसापि न हि संति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामे गृहे वा ये द्रव्यं प्रारक्यं वि
जने स्थितं ॥ नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैव परदारान्येकमवृत्तान् रहोगतान् ॥ मनसापि न हि संति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥ शत्रुं
मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसानराः ॥ भजन्ति मैत्राः संगम्यते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ श्रुतवन्तो दयावंतः शुचयः सत्यसंगराः ॥ स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्ग
गामिनः ॥ ३५ ॥ अवैरा ये त्वनायासा मैत्रीचित्तरताः सदा ॥ सर्वभूतदयावंतस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥ श्रद्धावंतो दयावंतश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ॥ ध
र्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ॥ विपाकज्ञाश्च ये देवते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥ न्यायोपेता गुणो
पेता देवद्विजपराः सदा ॥ समुत्थानमनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ॥ स्वर्गमार्गपराभूयः किं त्वं श्रोतुमिहच्छ
सि ॥ ४० ॥ उमोवाच महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्याम्रतिं महेश्वर ॥ तस्मात्त्वेन पुणेनाद्यममव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥ केनायुर्लभते दीर्घकर्मणा पुरुषः
प्रभो ॥ तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४२ ॥ क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ॥ विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिदिता ॥ ४३ ॥ अपरे च महा
भाग्यामंदभाग्यास्तथा परे ॥ अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथा परे ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शाः केचिदाभांति नराः काष्ठमया इव ॥ प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मा
नवाः ॥ ४५ ॥ दुष्प्रज्ञाः केचिदाभांति केचिदाभांति पण्डिताः ॥ महाप्राज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः ॥ ४६ ॥ अल्लावाधास्तथा केचिन्महावाधास्तथा प
रो ॥ दृश्यंते पुरुषा देवतन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४७ ॥ महेश्वर उवाच हंततेऽहं प्रवक्ष्यामि देविकर्मफलोदयं ॥ मर्त्यलोके नरः सर्वायेन स्वफलमश्नुते ॥ ४८ ॥
प्राणातिपाते यो रौद्रो दंडहस्तो घतः सदा ॥ नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४९ ॥ निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्दगकारकः ॥ अपि कीटपिपीलानामशर
ण्यः सुनिर्घृणः ॥ ५० ॥ एवं भूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ॥ विपरीतस्तु धर्मात्मारूपवानभिजायते ॥ ५१ ॥ पापेन कर्मणा देवि विवध्यो हिंसारतिनरः ॥ अप्रियः
सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५२ ॥ निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ॥ यातनां निरये रौद्रां सरुच्छ्रालभते नरः ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ किमिति ॥ १ ॥ २ ॥ नैत्यकानि नित्यदेयानि
 यः कश्चिन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति किं हि चित् ॥ मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥ ५४ ॥ पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ॥ अप्रियः सर्वभूतानां ही
 नायुरूपजायते ॥ ५५ ॥ यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ॥ निक्षिप्तशस्त्रो निर्दोहो न हिंसति कदाचन ॥ ५६ ॥ न घातयति नो हंति घ्नंतं नैवानुमोदते ॥
 सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनितथापरे ॥ ५७ ॥ ईदृशः पुरुषो तर्कषो देवि देवत्वमश्नुते ॥ उपपन्नान्सुखान् भोगानुपाश्रमातिमुदायुतः ॥ ५८ ॥ अयं चेन्मानुषे लोके कदा
 चिदुपपद्यते ॥ तत्र दीर्घायुस्तन्नः सनरः सुखमेधते ॥ ५९ ॥ एष दीर्घायुपां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मिणां ॥ प्राणिहिंसा विमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 उमोवाच किंशीलः किं समाचारः पुरुषः कैश्च कर्मभिः ॥ स्वर्गं समप्तिपद्येत संप्रदानेन केन वा ॥ १ ॥ महेश्वर उवाच दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनार्तरूप
 णादिषु ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वा ससांच प्रदायकः ॥ २ ॥ प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणास्तथा ॥ नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छुः कमतीव च ॥ ३ ॥
 आसनं शयनं यानं गृहं रत्नं धनं तथा ॥ सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ४ ॥ सुप्रतीतमना जित्ययः प्रयच्छन्ति मानवः ॥ एवं भूतो नरो देवि देवल्लो
 के भिजायते ॥ ५ ॥ तत्रोष्य सुचिरं कालं भुङ्क्ते धर्मो गाननुत्तमान् ॥ सहाप्सरोभिर्मुदितो रमते नंदनादिषु ॥ ६ ॥ तस्मात्स्वर्गाद्भ्युतो लोकान्मानुषेषु प्रजायते ॥ म
 हाभोगकुले देवि धनधान्यसमन्वितः ॥ ७ ॥ तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदायुतः ॥ महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ ८ ॥ एते देवि महाभागाः प्राणि
 नो दानशीलिनः ॥ ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरे मानवा देवि प्रदानरूपणाद्विजैः ॥ याचितान् प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १० ॥
 दीनां धरूपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ॥ याच्यमानानि वर्तते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११ ॥ न धनानि न वासांसि न भोगान्न च कंचनं ॥ न गावो नान्न वि
 रुतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२ ॥ अप्रवृत्ताश्च ये लुब्धानास्ति का दानवर्जिताः ॥ एवं भूतानरा देवि निरयं यांत्यबुद्धयः ॥ १३ ॥ ते वै मनुष्यतां यांतियदा कालस्य पर्य
 यात् ॥ धनरिक्तं कुले जन्म लभते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४ ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकबहिष्कृताः ॥ निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवंत्यधर्मजीविकां ॥ १५ ॥
 किमिच्छसीति पृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तत्किमिच्छकं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अतिथी नृदृष्ट्वा तैर्याच्यमानाः संतो निवर्तन्ते न प्रयच्छन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गुरुद्व्यापचायिनः गुरुणां द्विद्वानां च हीनत्वसंपादकाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ गुरुवत्पितृवत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 अल्पभोगकुलेजातः अल्पभोगरतानराः ॥ अनैनकर्मणादेविभवंत्यधनिनोनराः ॥ १६ ॥ अपरेस्तंभिनो नित्यं मानिनः पापतोरताः ॥ आसनाहस्ययेपीठं न प्र
 यच्छंत्यचेतसः ॥ १७ ॥ मार्गाहस्यचये मार्गं न यच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पाद्याहस्यचये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥ अर्घाहान्नचसत्कारैरर्चयंति यथाविधि ॥
 अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ १९ ॥ गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्नबुभूषते ॥ अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २० ॥ संमान्यांश्चावमन्यं
 ते दृष्ट्वा न्यरिभवंति च ॥ एवं विधानरादेविसर्वे निरयगामिनः ॥ २१ ॥ ते वै यदि न रास्तस्मान्निरयादुत्तरंति वै ॥ वर्षपूगैस्ततो जन्मलभंते कुत्सिते कुले ॥ २२ ॥ श्व
 पाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसां ॥ कुल्लेषु ते पुजायंते गुरुद्व्यापचायिनः ॥ २३ ॥ न स्तंभिनचमानीयो देवता द्विजपूजकः ॥ लोकपूज्यो न मस्कृता प्रीति
 तो मधुरं वचः ॥ २४ ॥ सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ॥ अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥ २५ ॥ स्वागते नैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ॥
 यथाहंसक्रिया पूर्वमर्चयन्नवतिष्ठति ॥ २६ ॥ मार्गाहस्यददन् मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ॥ अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ ॥ एवं भूतो नरो देवि स्वर्गंति
 प्रतिपद्यते ॥ ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८ ॥ तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ॥ यथाहं दाता चार्हं पुधर्मचर्यापरा भवेत् ॥ २९ ॥ संमतः
 सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ॥ स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३० ॥ उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ॥ एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयं
 मीरितः ॥ ३१ ॥ यस्तुरौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वादंढेन वा पुनः ॥ ३२ ॥ लोष्टैः स्तंभैरायुधैर्वा जंतून्वाधति शोभने ॥ हिंसार्थं
 निरुतिप्रज्ञः प्रोद्देजयति चैव ह ॥ ३३ ॥ उपक्रामति जंतूंश्च उद्देजयति नरः सदा ॥ एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥ सर्वैरनुप्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्य
 यति ॥ बद्धा बाधपरिक्लिष्टे जायते सोऽधमे कुले ॥ ३५ ॥ लोकद्वेष्यो धमः पुंसां स्वयंकर्मफलैः कृतैः ॥ एष देवि मनुष्येषु ब्रह्मव्योजातिबंधुषु ॥ ३६ ॥ अपरः सर्वभू
 तानि दयावाननुपश्यति ॥ मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेंद्रियः ॥ ३७ ॥ नोद्देजयति भूतानि न विघातयते तथा ॥ हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजंतुषु ॥
 ॥ ३८ ॥ नरज्ज्वानच दंढेन न लोष्टैर्नायुधेन च ॥ उद्देजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मादयापरः ॥ ३९ ॥

उदात्तप्रशस्तं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ऊहःसिद्धांतःअपोहःपूर्वपक्षः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 एवंशीलसमाचारःस्वर्गसमुपजायते ॥ तत्रासौभवनेदिव्यमुदावसतिदेववत् ॥ ४० ॥ सचेत्कर्मक्षयान्मर्त्योमनुष्येषूपजायते ॥ अल्पाबाधोनिरातंकःसजा
 तःसुखमेधते ॥ ४१ ॥ सुखभागीनिरायासोनिरुद्धेगःसदानरः ॥ एषदेविसतांमार्गोबाधायत्रनविद्यते ॥ ४२ ॥ उमोवाच इमेमनुष्यादृश्यंतेऊहापोह
 विशारदाः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नाःप्रज्ञावंतोर्थकोविदाः ॥ ४३ ॥ दुष्प्रज्ञाश्चापरेदेवज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ केनकर्मविशेषेणप्रज्ञावान्पुरुषोभवेत् ॥ ४४ ॥
 अल्पप्रज्ञोविरूपाक्षकथंभवतिमानवः ॥ एतन्मेसंशयंछिधिसर्वधर्मविदांवर ॥ ४५ ॥ जात्यंधाश्चापरेदेवरोगार्ताश्चापरेतथा ॥ नराःक्लीबाश्चदृश्यंतेकारणं
 हितत्रवै ॥ ४६ ॥ महेश्वरउवाच ब्राह्मणान्वेदविदुपःसिद्धान्धर्मविदस्तथा ॥ परिपृच्छंत्यहरहःकुशलाःकुशलंतथा ॥ ४७ ॥ वर्जयंतोऽशुभंकर्मसेवमा
 नाःशुभंतथा ॥ लभंतेस्वर्गतिंनित्यमिहलोकेतथासुखं ॥ ४८ ॥ सचेन्मानुषतांयातिमेधावीतत्रजायते ॥ श्रुतंप्रज्ञानुगंयस्यकल्याणमुपजायते ॥ ४९ ॥ परदा
 रेपुयेचापिचक्षुर्दुष्टंप्रयुंजते ॥ तेनदुष्टस्वभावेनजात्यंधास्तेभवन्तिह ॥ ५० ॥ मनसातुप्रदुष्टेननग्रांपश्यंतियेस्त्रियं ॥ रोगार्तास्तेभवन्तीहनरादुष्कृतकर्मिणः ॥
 ॥ ५१ ॥ येतुमूढादुराचारावियोनौमैथुनेरताः ॥ पुरुषेषुसुदुष्प्रज्ञाःक्लीबत्वमुपयांतिते ॥ ५२ ॥ पशूंश्चयेधेतयंतियेचैवगुरुतल्पगाः ॥ प्रकीर्णमैथुनायेचक्ली
 बाजायंतितेनराः ॥ ५३ ॥ उमोवाच सावद्यंकिंतुवैकर्मनिरवद्यंतथैवच ॥ श्रेयःकुर्वन्नवाप्नोतिमानवोदेवसत्तम ॥ ५४ ॥ महेश्वरउवाच श्रेयां
 संमार्गमन्विच्छन्सदायःपृच्छतिद्विजान् ॥ धर्मान्वेषांगुणाकांक्षीसस्वर्गसमुपाश्रुते ॥ ५५ ॥ यदिमानुषतांदेविकदाचित्सनिगच्छति ॥ मेधावीधारणायुक्तः
 प्रायस्तत्राभिजायते ॥ ५६ ॥ एषदेविसतांधर्मोमतव्योभूतिकारकः ॥ नृणांहितार्थायमयातंववैसमुदाहृतः ॥ ५७ ॥ उमोवाच अपरेस्वल्पविज्ञाना
 धर्मविद्वेषिणोनराः ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषोनेच्छंतिपरिसर्पितुं ॥ ५८ ॥ व्रतवंतोबराःकेचिच्छ्रद्धाधर्मपरायणाः ॥ अव्रताभ्रष्टनियमास्तथान्येराक्षसोपमाः ॥
 ॥ ५९ ॥ यज्वानश्चतथैवान्येनिर्होमाश्चतथापरे ॥ केनकर्मविपाकेनभवन्तीहवदस्वमे ॥ ६० ॥ महेश्वरउवाच आगमालोकधर्माणामर्यादाःसर्वनिर्मि
 ताः ॥ प्रामाण्येनानुवर्ततेदृश्यंतेचदृष्टव्रताः ॥ ६१ ॥ अधर्मधर्ममित्यादुर्येचमोहवशंगताः ॥ अव्रतानष्टमर्यादास्तेप्रोक्ताब्रह्मराक्षसाः ॥ ६२ ॥ तेचेत्कालकृतोद्यो
 गात्संभवन्तीहमानुषाः ॥ निर्होमानिर्वषट्कारास्तेभवन्तिनराधमाः ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनायते ॥ कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे उमाम
 हेश्वरसंवादे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारद उवाच एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयंप्रभुः ॥ अ
 नुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ॥ १ ॥ महेश्वर उवाच परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ॥ साध्वि सुभ्रु सुकेशांते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ २ ॥
 दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ॥ पृच्छामित्वा वरारोहे पृष्ट्वा वद मे प्सितं ॥ ३ ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ॥ मार्कण्डेयस्य धूमोर्णाक
 द्विर्वैश्रवणस्य च ॥ ४ ॥ वरुणस्य तथा गौरीसूर्यस्य च सुवर्चला ॥ रोहिणी शशिनिः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ५ ॥ अदितिः कश्यपस्यार्थसर्वास्ताः पतिदेव
 ताः ॥ पृष्ट्वा श्रोतासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ६ ॥ तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ॥ स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ७ ॥ स धर्मचारि
 णी मे त्वं समशीला समव्रता ॥ समानसारवीर्या च तपस्ती व्रं कृतं च ते ॥ ८ ॥ त्वया ल्युको विशेषेण गुणवान्स भविष्यति ॥ लोके चैव त्वया देवि प्रमाणत्वं मुपैष्य
 ति ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ॥ गौर्या गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वे पांगतिः सदा ॥ १० ॥ मम चार्थं शरीरस्य त्वचार्थं न निर्मितं ॥ सुरकार्यं करी च त्वं
 लोकसंतानकारिणी ॥ ११ ॥ तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ॥ तस्मादशेषतो ब्रूहि स्वधर्मविस्तरेण मे ॥ १२ ॥ उमोवाच भगवन् सर्वभूतेश भू
 तभव्यभवोत्तम ॥ त्वत्प्रभावादियं देववाक्कैव प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ॥ उपस्पर्शनहेतोस्त्वामुपयांतिसमीपतः ॥ १४ ॥ ए
 ताभिः सह संमं च्यप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ प्रभवन्त्योऽनहंवादीसवै पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ स्त्रीच भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ॥ मया संमानिताश्चैव भविष्यंतिस
 रिद्वराः ॥ १६ ॥ एषा सरस्वती पुण्या नदी नामुत्तमानदी ॥ प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १७ ॥ विपाशा च वितस्ता च चंद्रभागा इरावती ॥ शतद्रुदे वि
 वरा ॥ स्मितपूर्वमथाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तथा ॥ २० ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुणवान्सः स्त्रीधर्मः ॥ ९ ॥ गौर्या भूमौ गच्छति अनादि परंपरया चलति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 अपृच्छदेवमहिषीस्त्रीधर्मधर्मवत्सला ॥ स्त्रीधर्मकुशलास्तावैगंगाद्याःसरितांवराः ॥ २१ ॥ उमोवाच अयंभगवताप्रोक्तःप्रश्नःस्त्रीधर्मसंश्रितः ॥ तंतु
 संमंथ्ययुष्माभिर्वक्तुमिच्छामिशंकरं ॥ २२ ॥ नचैकसाध्यंपश्यामिविज्ञानंभुविकस्यचित् ॥ दिविवासागरगमास्तेनवोमानयाम्यहं ॥ २३ ॥ एवंसर्वाःसरि
 च्छ्रेष्ठाःपृष्ठाःपुण्यतमाःशिवाः ॥ ततोदेवनदीगंगानियुक्ताप्रतिपूज्यच ॥ २४ ॥ बद्धीभिर्बुद्धिभिःस्फीतास्त्रीधर्मज्ञाशुचिस्मिता ॥ शैलराजसुतांद्देवीपुण्यापा
 पभयापहा ॥ २५ ॥ बुद्ध्याविनयसंपन्नासर्वधर्मविशारदा ॥ सस्मितंबहुबुद्ध्याढ्यागंगावचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ गंगोवाच धन्यास्म्यनुगृहीतास्मिदेवि
 धर्मपरायणे ॥ यात्वंसर्वजगन्मान्यानर्दीमानयसेनघे ॥ २७ ॥ प्रभवन्पृच्छतेयोहिसंमानयतिवापुनः ॥ नूनंजनमदुष्टात्मापंडितांस्व्यांसगच्छति ॥ २८ ॥ ज्ञान
 विज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ॥ प्रवक्तुं पृच्छतेयोन्यान्सवैनापदमृच्छति ॥ २९ ॥ अन्यथाबहुबुद्ध्याढ्योवाक्यंवदतिसंसदि ॥ अन्यथैवत्यहंवादीदुर्बलं
 वदतेवचः ॥ ३० ॥ दिव्यज्ञानेदिविश्रेष्ठेदिव्यपुण्यैःसहोत्थिते ॥ त्वमेवार्हसिनोदेविस्त्रीधर्माननुभाषितुं ॥ ३१ ॥ ततःसाराधितांद्देवीगंगयावहुंभिर्गुणैः ॥ प्राह
 सर्वमशेषेणस्त्रीधर्मसुरसुंदरी ॥ ३२ ॥ उमोवाच स्त्रीधर्मोमांप्रतियथांप्रतिभातियथाविधि ॥ तमंहंकीर्तयिष्यामि तथैवप्रश्रिताभव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्मःपू
 र्वंएवायंविवाहबंधुभिःकृतः ॥ सहधर्मचरीभार्षभवंत्यग्निसमीपतः ॥ ३४ ॥ सुखभावासुवचनासुदत्तासुखदर्शना ॥ अनन्यचित्तासुमुखीभर्तुःसाधर्मचारि
 णी ॥ ३५ ॥ साभवेद्धर्मपरमासाभवेद्धर्महामगेनी ॥ देववत्सततंसाध्वीयाभर्तारंप्रपश्यति ॥ ३६ ॥ शुश्रूषांपरिचारंचदेववद्याकरोतिच ॥ नान्यभावात्यविमं
 नाःसुव्रतासुखदर्शना ॥ ३७ ॥ पुत्रवक्त्रमिवाभीक्षणंभर्तुर्वदनमीक्षते ॥ यासाध्वीनियताहारासाभवेद्धर्मचारिणी ॥ ३८ ॥ श्रुत्वादंपतिधर्मवैसहधर्मकृतंशुभं ॥
 याभवेद्धर्मपरमानारीभर्तुसमव्रता ॥ ३९ ॥ देववत्सततंसाध्वीभर्तारमनुपश्यति ॥ दंपत्योरेषवैधर्मःसहधर्मकृतःशुभः ॥ ४० ॥ शुश्रूषांपरिचारंचदेवतुल्यंप्र
 कुर्वती ॥ वश्याभावेनसुमनाःसुव्रतासुखदर्शना ॥ अनन्यचित्तासुमुखीभर्तुःसाधर्मचारिणी ॥ ४१ ॥ परुषाण्यपिचोक्तायादृष्टादुष्टेनचक्षुषा ॥ सुप्रसन्नमु
 खीभर्तुर्यानारीसापतिव्रता ॥ ४२ ॥

वश्याभावेनमंत्रादिनावशीकरणंविना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

चंद्रसूर्यौतर्कमपियापुरुषनामत्वान्न निरीक्षते किमुनरं पशुवेति भावः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ सुसंमृष्टक्षयाशोधितगृहा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ लघुसत्वयाशीघ्रमर्यादावबोधिन्वाबुद्ध्या

नचंद्रसूर्यौनतरं पुंनान्नायानिरीक्षते ॥ भर्तृवर्जवरारोहासाभवेद्धर्मचारिणी ॥ ४३ ॥ दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वनापरिकर्षितं ॥ पतिपुत्रमिवोपास्तेसानारीध
र्मभागिनी ॥ ४४ ॥ यानारीप्रयतादक्षायानारीपुत्रिणीभवेत् ॥ पतिप्रियापतिप्राणासानारीधर्मभागिनी ॥ ४५ ॥ शुश्रूषां परिचर्याचकरोत्यविमनाः सदा ॥
सुप्रतीताविनीताचसानारीधर्मभागिनी ॥ ४६ ॥ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ॥ स्पृहायस्यायथापत्यौसानारीधर्मभागिनी ॥ ४७ ॥ कल्योत्थानरति
नित्यंगृहशुश्रूषणे रता ॥ सुसंमृष्टक्षयाचैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४८ ॥ अग्निकार्यपरानित्यं सदा पुष्पवलिप्रदा ॥ देवतातिथिभृत्यानां निर्वाप्यवतिना सह ॥ ४९ ॥
शेषान्नमुपभुंजानायथान्यायं यथाविहितं ॥ नित्यं पृष्टुपृष्टजनानित्यं नारीधर्मेण युज्यते ॥ ५० ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौजोषयंती गुणान्विता ॥ मातापितृपरानित्यं या
नारीसातपोधना ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणान्दुर्वलां नार्थान्दीनांधरूपणांस्तथा ॥ विभर्त्यन्नेन यानारीसापतिव्रतभागिनी ॥ ५२ ॥ व्रतंचरतियानित्यं दुश्चरं लघुसत्व
या ॥ पतिचित्तापतिहितासापतिव्रतभागिनी ॥ ५३ ॥ पुण्यमेतत्तपश्चैतत्स्वर्गश्चैष सनातनः ॥ यानारीभर्तृपरमाभवेद्धर्तृव्रतासती ॥ ५४ ॥ पतिर्हि देवो नारी
णां पतिर्विधुः पतिर्गतिः ॥ पत्यासमागतिर्नास्ति देवतं वा यथापतिः ॥ ५५ ॥ पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ॥ अहंस्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वरे ॥
॥ ५६ ॥ यद्यकार्यमधर्मं वा यदिवाप्राणनाशनं ॥ पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥ ५७ ॥ आपन्नोरिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापादितोपि वा ॥ आपद्धर्मान
नुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशंकया ॥ ५८ ॥ एष देवमया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ॥ यात्वेवं भाविनी नारीसापतिव्रतभागिनी ॥ ५९ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः स
तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुतां ॥ लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैर्वृतान् ॥ ६० ॥ ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतं ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवं ॥
॥ ६१ ॥ इति श्रीम. अनुशासनपर्वणि अनुशास. दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथने षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ६१ ॥

ऋषय ऊचुः पिनाकिन्भगने त्रघ्नसर्वलोकनमस्कृत ॥ माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शंकर ॥ १ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

पिनाकिनिति अस्मिन् अध्याये यो हि मां द्रष्टुमिच्छेतेति श्लोकद्वयेन ब्रह्मविष्णुरुद्राणामैकात्म्यं दर्शितं यत्पागुपदर्शितं तदेवात्रोपसंस्तुतमिति बोध्यं ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ईश्वर उवाच ॥ पितामहादपिवरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ॥ कृष्णो जांबूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ॥ २ ॥ दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः ॥ श्रीवत्सांकोट
 पीकेशः सर्वदेवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभवः ॥ शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुराऽसुराः ॥ ४ ॥ ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च
 शाश्वताः ॥ पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ॥ ५ ॥ सोम्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः ॥ संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ॥ ६ ॥ सहिदेवव
 रः साक्षाद्देवनाथः परंतपः ॥ सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ॥ ७ ॥ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ॥ न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ८ ॥
 सनातनो वैमधुहा गोविंद इति विश्रुतः ॥ स सर्वान् पार्थिवान्संख्येघातयिष्यति मानदः ॥ ९ ॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ॥ न हि देवगणाः शक्तास्त्रिवि
 क्रमविना कृताः ॥ १० ॥ भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ॥ नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ॥ ब्रह्म
 भूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२ ॥ ब्रह्मावसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ॥ शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ॥ १३ ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरी
 रे तस्य देवताः ॥ स देवः पुंडरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गो सर्वनागरिपुध्वजः ॥ उत्तमेन सशीलेन दमेन च शमेन च ॥ १५ ॥ पराक्र
 मेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ॥ आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ॥ १६ ॥ आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ॥ अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्रुतदर्शनैः ॥
 ॥ १७ ॥ योगमायः सहस्रांक्षो निरपायो महामनाः ॥ वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबंधुजनप्रियः ॥ १८ ॥ क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ॥ भयहर्ता भया
 र्त्तानां मित्राणां नंदिवर्धनः ॥ १९ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ॥ श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ २० ॥ समाश्रितानां वरदः शत्रूणां मपि ध
 र्मवित् ॥ नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥ भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ॥ प्राजापत्येशु भेदमार्गे मानवे धर्मसंस्कृते ॥ २२ ॥ समुत्पत्स्य
 ति गोविंदो मनोर्वशो महात्मनः ॥ अंगो नाम मनोः पुत्रो अंतर्धामाततः परः ॥ २३ ॥ अंतर्धामाह विर्धामा प्राजापतिरनिंदितः ॥ प्राचीनवर्हिर्भविता हविर्धामः सु
 तो महान् ॥ २४ ॥ तस्य प्रचेतः प्रमुखा भविष्यति दशात्मजाः ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्राजापतिः ॥ २५ ॥ दाक्षायण्यास्तथा दित्यो मनुरादित्यस्तथा ॥
 मनोश्च वंशज इला सुघुम्भश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ बुधात्पुरुषाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ॥ नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्हितः पुष्पधूपादिनार्चितः पूजितः वाचाचमहीकृतः
यदुस्तस्मान्महासत्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ॥ क्रोष्टुश्चैव महान्युत्रोर्दजिनीवान्भविष्यति ॥ २८ ॥ दजिनीवतश्च भविता उपगुरपराजितः ॥ उपगोर्भविता पु
त्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ॥ २९ ॥ तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ॥ तेषां विख्यातवीर्याणां च रित्रगुणशालिनां ॥ ३० ॥ यज्वनां सुविशुद्धाणां वंशब्राह्म
णसंमते ॥ स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशः ॥ स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ॥ ३१ ॥ वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुंदुभिः ॥ तस्य पुत्रश्चतुर्बाहु
र्वासुदेवो भविष्यति ॥ ३२ ॥ दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ॥ राज्ञो मागधसंरुद्धान्मोक्षयिष्यति यादवः ॥ ३३ ॥ जरासंधतुराजानं निजित्यगिरिग
ङ्गरे ॥ सर्वपार्थिवरत्नाद्यो भविष्यति सर्वैर्यवान् ॥ ३४ ॥ पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ ३५ ॥ शूरसेनेषु भू
त्वासद्धारकायां वसन् प्रभुः ॥ पालयिष्यति गणदेवीं विजित्य नयवित्सदा ॥ ३६ ॥ तं भवंतः समासाद्य बाहुमाल्यैरर्हणैर्वरैः ॥ अर्चयंतु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्व
तं ॥ ३७ ॥ यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणं च पितामहं ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रवापवान् ॥ ३८ ॥ दृष्टे तस्मिन् न हं दृष्टो न मे त्रास्ति विचारणा ॥ पितामहो वादे
वेश इति वित्ततपोधनाः ॥ ३९ ॥ स यस्य पुंडरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ॥ ४० ॥ यश्च तं मानवे लोके संश्रयिष्यति के
शवं ॥ तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ ४१ ॥ धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ॥ धर्मवद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः स दोग्धतैः ॥ ४२ ॥ धर्म
एव परो हि स्यात्तस्मिन् भ्यर्चिते विभौ ॥ सहिदेवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ४३ ॥ धर्मार्थपुरुषव्याघ्रक्रपिकोटीः स सर्जह ॥ ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते
गंधमादने ॥ ४४ ॥ स नत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठति तपसान्विताः ॥ तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुंगवाः ॥ ४५ ॥ दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥
वेदितो हि स वेदेतमानितो मानयीत च ॥ अर्हितश्चार्हयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ॥ ४६ ॥ दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ॥ अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्वि
जसत्तमाः ॥ ४७ ॥ एतत्तस्या नवयस्य विष्णोर्वै परमं व्रतं ॥ आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ॥ ४८ ॥ भुवने भ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ॥ अभयेनानु
रूपेण युज्यते तमनुव्रताः ॥ ४९ ॥ कर्मणामनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा ॥ यत्नवद्भिरुपस्थाप्य द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५० ॥

॥ ४६ ॥ अर्चितः मनसा ध्यातः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तृणेंद्रः तालद्रुमः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्यदीपे सप्तचत्वारिंशद

एष वोभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ॥ तद्वद्वा सर्वशो देवं दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥ महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहं ॥ अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जग
त्यतिम् ॥ ५२ ॥ तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ॥ समस्ता हि वर्यदेवास्तस्य देहेव सामहे ॥ ५३ ॥ तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताद्रिनिचयप्रभः ॥ हलीवल इति
ख्यातो भविष्यति धराधरः ॥ ५४ ॥ त्रिशिरास्तस्य दिव्यश्च शतकुंभमयोद्रुमः ॥ ध्वजस्तृणेंद्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥ ५५ ॥ शिरोनागैर्महाभोगैः परिकी
र्णमहात्मभिः ॥ भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च ॥ ५६ ॥ चिंतितानि समेष्यंति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ॥ अनंतश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्ययः ॥ ५७ ॥
समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शयत्वमिति प्रभो ॥ सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ॥ अंतनैवाशक इष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५८ ॥ संचशेपो विचरते परया वै मुदा
युतः ॥ अंतर्वसति भोगेन परिरभ्यवसुंधरां ॥ ५९ ॥ य एव विष्णुः सोऽनंतो भगवान्बसुधाधरः ॥ यो रामः स हृषीकेशो यो च्युतः स धराधरः ॥ ६० ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ
दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ ॥ द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलांगलधारिणौ ॥ ६१ ॥ एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ॥ यद्भवं तोयदुश्रेष्ठं पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥ ६२ ॥
इति श्रीम० अनु० आनुशासनि० दानधर्मपुरुषमाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ ७३ ॥ नारद उवाच अथ व्योम्नि महाउच्छ्रब्दः
स विद्युस्तनयितुमान् ॥ मेघैश्च गगनं नीलं संरुद्धमभवद्हनैः ॥ १ ॥ प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः ॥ तमश्चैवाभवद्द्वारं दिशश्च न च काशिरैः ॥ २ ॥ ततो
देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने ॥ संशर्वभूतसंघं वा ददृशुर्मुनयस्तदा ॥ ३ ॥ व्यभ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ॥ तीर्थयात्रांततो विप्राजग्मुश्चान्ये यथा
गतं ॥ ४ ॥ तदद्भुतमचिंत्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिता भवन् ॥ शंकरस्यो मया सार्धं संवादं त्वत्कथाश्रयं ॥ ५ ॥ स भवान्पुरुषव्याघ्रब्रह्मभूतः सनातनः ॥ यदर्थमनुशिष्टाः
स्मोगिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६ ॥ द्वितीयं त्वद्भुतमिदं त्वत्तेजः कृतमद्य वै ॥ दृष्ट्वा च विस्मिताः कृष्णसाचनः स्मृतिरागता ॥ ७ ॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो ॥
कर्पदिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ॥ ८ ॥

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अथ व्योम्नीतिकथोपसंहारार्थः स्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 इत्युक्तः सतदाकृष्णस्तपोवननिवासिभिः ॥ मानयामास तान्सर्वानृषीन् देवकिनंदनः ॥ ९ ॥ अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ॥ पुनः पुनर्दर्शयास्मान्सदै-
 वमधुसूदन ॥ १० ॥ नहिनः सारतिः स्वर्गेया च त्वद्दर्शने विभो ॥ तद्वत्तंच महाबाहो यदाह भगवान्भवः ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिक्शं न ॥ त्वमेव त्व-
 र्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् पृच्छसे यदा ॥ १२ ॥ तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतं ॥ न च ते विदितं किंचिच्चिपुलोकेषु विद्यते ॥ १३ ॥ जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्य-
 त्कारणं विभो ॥ वयंतु बहु चापल्यादशकृणुगुह्यधारणे ॥ १४ ॥ ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ॥ नहि किंचित्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ॥ १५ ॥ दिवि-
 वाभुवि वा देवसर्वं हि विदितं तव ॥ साधयामि वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिं मवाप्नुहि ॥ १६ ॥ पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति ॥ महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिक-
 रः प्रभुः ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषोत्तमं ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ सोयं नारायणः श्रीमान्दीप्त्या परम-
 यायुतः ॥ व्रतं यथावत्तच्चीर्त्वा द्वारकां पुनरागमत् ॥ १९ ॥ पूर्णं च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ॥ रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ॥ २० ॥ सक्रामः स-
 र्वभूतानां सर्वभावं गतो नृप ॥ असुराणां सुराणां च चरत्यंतर्गतः सदा ॥ २१ ॥ सोयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः ॥ संश्रितः पांडवाश्चेष्मणा भवंतश्चैनमाश्रि-
 ताः ॥ २२ ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ॥ यत्रैष संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ २३ ॥ सेंद्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेषनात्र विचारणा ॥ आदिदेवो-
 महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४ ॥ अनादिनिधनो व्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ॥ अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता क-
 र्ता च माधवः ॥ तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथा तुला ॥ २६ ॥ तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्नानारायणाश्रयात् ॥ अयं नाथस्तवा चित्तो यस्य नारायणो गतिः ॥
 ॥ २७ ॥ स भवांस्त्वमुपाध्वर्यूरणाग्नौ हुतवानृषान् ॥ कृष्णसुवेण महता युगांताग्निसमेन वै ॥ २८ ॥ दुर्योधनश्च शोच्यो सौ सपुत्रश्चातृन्नांधवः ॥ कृतवान्यो-
 ऽबुधः क्रोधाद्धरिगांडो विविग्रहः ॥ २९ ॥ दैतेयादानवेंद्राश्च महाकायामहाबलाः ॥ चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ॥ ३० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानु-
 षैरेष संयुगे ॥ विहीनैः पुरुषव्याघ्रसत्त्वशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयो योगी युगांताभः सव्यसाचीरणाग्रगः ॥ तेजसाहतवान्सर्वसुयोधनवलं नृप ॥ ३२ ॥
 यत्तु गोवृषभांकेन मुनिभ्यः समुदाहृतं ॥ पुराणं हि मवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यावत्तस्य भवेत्पुष्टिस्तेजोदीप्तिः पराक्रमः ॥ प्रभावः सन्नतिर्जन्मरुष्णो तत्रिगुणं विभो ॥ ३४ ॥ कः शक्नोत्यन्यथा कर्तुं तद्यदिस्यात्तथा शृणु ॥ यत्र रुष्णो हि भग
वांस्तत्र पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५ ॥ वयं त्विहात्म्यमतयः परतंत्राः सुविच्छवाः ॥ ज्ञानपूर्वप्रपन्नाः स्मो मृत्योः पंथानमव्ययं ॥ ३६ ॥ भवांश्चाप्यार्जवपरः पूर्वकृत्वा प्रति
श्रयं ॥ राजवृत्तं न लभते प्रतिज्ञापालने रतः ॥ ३७ ॥ अप्यैवात्मवधं लोके राजस्त्वं बहु मन्यसे ॥ न हि प्रतिज्ञायादत्तातां प्रहातुमरिंदम ॥ ३८ ॥ कालेनायं जनः स
र्वो निहतोरणमूर्धनि ॥ वयं च कालेन हताः कालो हि परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ न हि कालेन कालज्ञः स्पष्टः शोचितुमर्हसि ॥ कालो लोहितरक्ताक्षः रुष्णो दंडी सनातनः ॥
॥ ४० ॥ तस्मात्कुंती सुतज्ञाती न्नेह शोचितुमर्हसि ॥ व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भवकौरव नंदन ॥ ४१ ॥ माधवस्यास्य मातात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया ॥ तदेव तावत्पर्याप्तं स
ज्जनस्य निदर्शनं ॥ ४२ ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ॥ स्वयं चैव महाराज रुष्णस्यार्हतमस्य वै ॥ ४३ ॥ प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथितः सुमहान् मया ॥
महेश्वरस्य संवादं शैलपुत्र्याश्च भारत ॥ ४४ ॥ धारयिष्यति यश्चैनं महापुरुषसंभवं ॥ शृणुयात्कथयेद्वायः स श्रेयो लभते परं ॥ ४५ ॥ भवितारश्च तस्याथ सर्वे का
मायथेप्सिताः ॥ प्रेत्य स्वर्गं चलभते नरो नास्य त्रसंशयः ॥ ४६ ॥ न्याय्यं श्रेयो भिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः ॥ एष एवाक्षयो विप्रैः स्तुतो राजन् जनार्दनः ॥ ४७ ॥
महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ॥ ते त्वयामनं साधार्याः कुरुराज दिवानि शं ॥ ४८ ॥ एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दंडधरस्य च ॥ प्रजापालनं दक्षस्य स्वर्गलो
को भविष्यति ॥ ४९ ॥ धर्मेणापि सदा राजन् प्रजारक्षितुमर्हसि ॥ यस्तस्य विपुलो दंडः सम्यग्धर्मः संकीर्त्यते ॥ ५० ॥ य एष कथितो राजन् मया स ज्जनसन्निधौ ॥ शं
करस्यो मया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाप्यर्चयेद्दृष्ट्वा भध्वजं ॥ विशुद्धे नेह भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ एष तस्यानवद्यस्य
नारदस्य महात्मनः ॥ संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पांडव ॥ ५३ ॥ एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्ये हि भवति प्रभो ॥ वासुदेवस्य कौंतेयस्याणोश्चैव स्वभावजं ॥ ५४ ॥ दश
वर्षसहस्राणि बर्ध्यामिषशाश्वतः ॥ तपश्च चारविपुलं सहगांडीवधन्वना ॥ ५५ ॥ त्रियुगौ पुंडरीकाक्षौ वासुदेवधनं जयौ ॥ विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाच्च पा
र्थिव ॥ ५६ ॥ बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ॥ कंसस्य पुंडरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थं कारणात् ॥ ५७ ॥

॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥ इतिअनुशासन०नै०जा०अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥७॥ विश्वंविष्णुरित्यतःप्राक्तनोपंथःस्पष्टार्थः नामपदानामव
 कर्मणामस्यकौंतेयनांतं संख्यातुमुत्सहे ॥ १४८ ॥ ध्रुवंश्रेयःपरंतातभविष्यतितवोत्तमं ॥ यस्यतेपुरुषव्याघ्रःसंखाचायंजना
 र्दनः ॥ ५९ ॥ दुर्योधनंतुशोचामिप्रेत्यलोकेपिदुर्मतिं ॥ यत्कृतेपृथिवीसर्वाविनष्टासहयद्विपा ॥ ६० ॥ दुर्योधनापराधेनकर्णस्यशकुनेस्तथा ॥ दुःशासनचतुर्या
 नांकुरवोनिधनंगताः ॥ ६१ ॥ वैशंपायनउवाच एवंसंभाषमाणेतुगांगेयेपुरुषर्षभे ॥ तुष्णीं बभूवकौरव्योमध्येतेषांमहात्मनां ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वाविस्मयं
 जग्मुर्धृतराष्ट्रादयोऽनृपाः ॥ संपूज्यमनसारुणं सर्वे प्राजलेयो भवन् ॥ ६३ ॥ ऋषयश्चापिते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा ॥ प्रतिगृह्याभ्यनंदंतद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ॥
 ॥ ६४ ॥ इत्येतदखिलं सर्वैः पांडवो भ्रातृभिः सह ॥ श्रुतवान्सुमहाश्रयं पुण्यं भीष्मानुशासनं ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्तुगांगेयं विश्रांतं भूरिदक्षिणं ॥ पुनरेव महाबुद्धिः प
 र्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ६६ ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्ममहापुरुषप्रस्तावे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥७॥
 वैशंपायनउवाच श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥ युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच किमेकं देव तं लोके किं वा
 प्येकं परायणं ॥ स्तुवंतः कंकमर्चतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं ॥ २ ॥ कौधर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥ किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ३ ॥ भीष्म उ
 वाच जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमं ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥ तमेव चार्चयन्नित्यं भद्रं प्राप्नुयुः पुरुषमव्ययं ॥ ध्यायंस्तु वन्नमस्यंश्च यजमा
 नस्तमेव च ॥ ५ ॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं ॥ लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनं ॥
 लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवं ॥ ७ ॥ एष मे सर्वधर्माणां धर्मो धिकतमो मतः ॥ यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥ ८ ॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो मह
 त्तपः ॥ परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं ॥ ९ ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं ॥ देवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भ
 वंत्यादियुगागमे ॥ यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ॥ विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहं ॥ १२ ॥ यानि
 नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ॥ ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

यवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभगवत्पादोक्त्या देवावगंतव्यः शूद्रः सुखमवामुयादित्यनेन शूद्रस्याप्येतज्जपेऽधिकारोस्ति इति दर्शितं शेषं सुगमं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ओंविश्वंविष्णुर्वषट्कारोभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ भूतकृद्भूतभृद्भावोभूतात्माभूतभावनः ॥ १४ ॥ पूतात्मापरमात्माचमुक्तानांपरमागतिः ॥ अव्ययःपुरुषःसाक्षी
क्षेत्रज्ञोक्षरएवच ॥ १५ ॥ योगोयोगविदानेताप्रधानपुरुषेश्वरः ॥ नरसिंहवपुःश्रीमान्केशवःपुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ सर्वःशर्वःशिवःस्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥
संभवोभावनोभर्ताप्रभवःप्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥ स्वयंभूःशंभुरादित्यःपुष्कराक्षोमहास्वनः ॥ अनादिनिधनोधाताविधाताधातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अप्रमेयोदृषीके
शःपद्मनाभोमरप्रभुः ॥ विश्वकर्माभिनुस्त्वष्टास्थविष्ठःस्थविरोध्रुवः ॥ १९ ॥ अग्रात्यःशाश्वतःकृष्णोलोहिताक्षःप्रतर्दनः ॥ प्रभूतस्त्रिककुब्जामपवित्रंमंगलंप
रं ॥ २० ॥ ईशानःप्राणदःप्राणोज्येष्ठःश्रेष्ठःप्रजापतिः ॥ हिरण्यगर्भोभूगर्भोमाधवोमधुसूदनः ॥ २१ ॥ ईश्वरोविक्रमीधन्वीमेधावीविक्रमःक्रमः ॥ अनुत्तमो
दुराधर्षःकृतज्ञःकृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥ सुरेशःशरणंशर्मविश्वरेताःप्रजाभवः ॥ अहःसंवत्सरोव्यालःप्रत्ययःसर्वदर्शनः ॥ २३ ॥ अजःसर्वेश्वरःसिद्धःसिद्धिःस
र्वादिरच्युतः ॥ १०० ॥ दृषाकपिरमेयात्मासर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥ वसुर्वसुमनाःसत्यःसमात्मासंमितःसमः ॥ अमोघःपुंडरीकाक्षोदृषकमादृषाकृतिः ॥
॥ २५ ॥ रुद्रोबहुशिरावभ्रुर्विश्वयोनिःशुचिश्रवाः ॥ अमृतःशाश्वतःस्थाणुर्वरारोहोमहातपाः ॥ २६ ॥ सर्वगःसर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनोजनार्दनः ॥ वेदोवेदवि
दव्यंगोवेदांगोवेदविक्रविः ॥ २७ ॥ लोकाध्यक्षःसुराध्यक्षोधर्माध्यक्षःकृताकृतः ॥ चतुशत्माचतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥ भ्राजिष्णुर्भोजनंभोक्ता
संहिष्णुर्जगदादिजः ॥ अनघोविजयोजेताविश्वयोनिःपुनर्वसुः ॥ २९ ॥ उपेंद्रोवामनःप्रांशुरमोघःशुचिरूर्जितः ॥ अतींद्रःसंग्रहःसर्गोदृतात्मानियमोय
मः ॥ ३० ॥ वेद्योवैद्यःसदायोगीवीरंहामाधवोमधुः ॥ अतींद्रियोमहामायोमहोत्साहोमहाबलः ॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्योमहाशक्तिर्महाद्युतिः ॥ अनिर्दे
श्यवपुःश्रीमानमेयात्माभहाद्रिधृत् ॥ ३२ ॥ महेश्वासोमहीभर्ताश्रीनिवासःसतांगतिः ॥ अनिरुद्धःसुरानंदोगोविंदोगोविदांपतिः ॥ ३३ ॥ मरीचिर्दमनोहं
सःसुपर्णोभुजगोत्तमः ॥ हिरण्यनाभःसुतपाःपद्मनाभःप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अमृत्युःसर्वदृक्सिंहः २०० ॥ संधातासंधिमान्स्थिरः ॥ अजोदुर्मर्षणःशास्ता
विश्रुतात्मासुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमोह्यामसत्यःसत्यपराक्रमः ॥ निमिषोनिमिषःसर्वावाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६ ॥ अग्रणीर्गामणीःश्रीमान्न्यायोने
तासमीरणः ॥ सहस्रमूर्धाविश्वात्मासहस्राक्षःसहस्रपात् ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 आवर्तनोनिवृत्तात्मासंवृतःसंप्रमर्दनः ॥ अहःसर्वतकोवहिरनिलोधरणीधरः ॥ ३८ ॥ सुप्रसादःप्रसन्नात्माविश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्तासत्कृतःसाधु
 जन्हुर्नारायणोर्नरः ॥ ३९ ॥ असख्येयोप्रमेयात्माविशिष्टःशिष्टकृच्छुचिः ॥ सिद्धार्थःसिद्धसंकल्पःसिद्धिदःसिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥ वृषाहीवृषभोविष्णुर्वृषपर्ववृषा
 दरः ॥ वर्धनोवर्धमानश्चविविक्तःश्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजोदुर्धरोवाग्मीमहेंद्रोवसुदोवसुः ॥ नैकरूपोबृहद्रूपःशिपिविष्टःप्रकाशनः ॥ ४२ ॥ ओजस्तेजोद्यु
 तिधरःप्रकाशात्माप्रतापनः ॥ क्रद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अमृतांशूद्रवोभानुःशशविंदुःसुरेश्वरः ॥ औपधंजगतःसेतुःसत्यधर्मपरा
 क्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यभवन्नाथःपवनःपावनोनलः ॥ कामहाकामकृत्कांतःकामःकामप्रदःप्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिकृ ३०० युगावर्तनैकमायोमहाशनः ॥
 अदृश्योव्यक्तरूपश्चसहस्रजिदनंतजित् ॥ ४६ ॥ इष्टोविशिष्टःशिष्टेष्टःशिखंडीनहुषोवृषः ॥ क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ताविश्ववाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥ अच्युतःप्रथितःप्रा
 णःप्राणदोवासवानुजः ॥ अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तःप्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥ स्कंदःस्कंदधरोधुर्योवरदोवायुवाहनः ॥ वासुदेवोबृहद्भानुरादिदेवःपुरंदरः ॥ ४९ ॥
 अशोकस्तारणस्तारःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलःशतावर्तःपद्मीपद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥ पद्मनाभोरविंदाक्षःपद्मगर्भःशरीरभृत् ॥ महर्षिर्ऋद्धोवृद्धात्मा
 हाक्षोगंरुडध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलःशंभोभीमःसमयज्ञोहविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्योलक्ष्मीवान्समितिजयः ॥ ५२ ॥ विक्षरोरोहितोभागोहितुर्दामोदरःस
 हः ॥ महीधरोमहाभागोवेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्भवःक्षोभणोदेवःश्रीगर्भःपरमेश्वरः ॥ करणंकारणंकर्ताविकर्तागहनोऽगुहः ॥ ५४ ॥ व्यवसायोव्यव
 स्थानःसंस्थानःस्थानदोध्रुवः ॥ परर्षिःपरमस्पष्टस्तुष्टःपुष्टःशुभेक्षणः ॥ ५५ ॥ रामोविरामोविरजोमार्गोनियोनयोऽनयः ॥ ५६ ॥ वीरःशक्तिमतांश्रेष्ठोधर्मो
 र्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठःपुरुषःप्राणःप्राणदःप्रणवःपृथुः ॥ हिरण्यगर्भःशत्रुघ्नोव्यासोवायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥ क्रतुःसुदर्शनःकालःपरमेष्ठीपरिग्रहः ॥ उग्रः
 संवत्सरोदक्षोविश्रामोविश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारःस्थावरःस्थाणुःप्रमाणंबीजमव्ययं ॥ अर्थोनर्थोमहाकोशोमहाभोगोमहाधनः ॥ ५९ ॥ अनिर्विण्णः
 स्थविष्ठोभूर्धर्मयूपोमहामखः ॥ नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रीक्षमःक्षामःसमीहनः ॥ ६० ॥

• विश्वधृष्णातीतिविश्वधृगितिभाष्ये

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

यज्ञइज्योमहेज्यश्चक्रतुःसत्रंसतांगतिः ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मासर्वज्ञोज्ञानमुत्तमं ॥ ६१ ॥ सुव्रतःसुमुखःसूक्ष्मःसुघोषःसुखदःसुहृत् ॥ मनोहरोजितक्रोधो
वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापनःस्ववशोव्यापीनैकात्मानैककर्मकृत् ॥ वत्सरोवत्सलोवत्सीरत्नगर्भोधनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मगुर्व्यर्मकृद्दर्मीसदसत्त्वरमक्ष
रं ॥ अविज्ञातासहस्रांशुर्विधाताकृतलक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिःसत्वस्थःसिंहोभूतमहेश्वरः ॥ आदिदेवोमहादेवोदेवेशोदेवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥ उत्तरोगोपति
र्गोप्ताज्ञानगम्यःपुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता ५०० कर्पीद्रोभूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोमृतपःसोमःपुरुजित्पुरुसत्तमः ॥ विनयोजयःसत्यसंधोदाशार्हः
सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥ जीवोविनयितासाक्षीमुकुंदोमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मासहोदधिशयोतकः ॥ ६८ ॥ अजोमहार्हःस्वाभाव्योजितामित्रःप्रमो
दनः ॥ आनंदोनंदनोनंदःसत्यधर्मात्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥ महर्षिःकपिलाचार्यःकृतज्ञोमेदिनीपतिः ॥ त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षोमहाशृंगःकृतांतकृत् ॥ ७० ॥ महाव
राहोगोविंदःसुपेणःकनकांगदी ॥ गुह्योगभीरोगहनोगुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाःस्वांगोजितःकृष्णोदृढःसंकर्षणोच्युतः ॥ वरुणोवारुणोवृक्षःपुष्कराक्षो
महामनाः ॥ ७२ ॥ भगवान्भगहानंदोवनमालीहलायुधः ॥ आदित्योज्योतिरादित्यःसहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥ सुधन्वाखंडपरशुर्दारुणोद्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृ
क्सर्वदृग्व्यासोवाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥ त्रिसामासामगःसामनिर्वाणंभेषजंभिषक् ॥ संन्यासकृच्छ्रमःशांतोनिष्ठाशांतिःपरायणं ॥ ७५ ॥ शुभांगःशांति
दःसष्टाकुमुदःकुवलेशयः ॥ गोहितोगोपतिर्गोप्तावृषभाक्षोवृषप्रियः ॥ ७६ ॥ अनिवर्तीनिवृत्तात्मासंक्षेमाक्षेमकृच्छिवः ६०० ॥ श्रीवत्सवक्षाःश्रीवासःश्री
पतिःश्रीमतावरः ॥ ७७ ॥ श्रीदःश्रीशःश्रीनिवासःश्रीनिधिःश्रीविभावनः ॥ श्रीधरःश्रीकरःश्रेयःश्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वक्षःस्वंगःशंतानंदोनंदिज्यो
तिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्माविधेयात्मासत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥ उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतःस्थिरः ॥ भूशयोभूषणोभूतिर्विशोकःशोकनाश
नः ॥ ८० ॥ अर्चिष्मानर्चितःकुंभोविशुद्धात्माविशोधनः ॥ अनिरुद्धोप्रतिरथःप्रद्युम्नोमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ कालनेमिनिहावीरःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ त्रिलोका
त्मात्रिलोकेशःकेशवःकेशिहाहरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवःकामपालःकामीकांतःकृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोनंतोदधनंजयः ॥ ८३ ॥ ब्रह्मण्योब्रह्मकृद्ब्रह्मा
ब्रह्मब्रह्मविवर्धनः ॥ ब्रह्मविद्ब्राह्मणोब्रह्मीब्रह्मज्ञोब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमोमहाकर्मामहातेजामहोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्वामहायज्ञोमहंहविः ॥ ८५ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 आवर्तनोनिवृत्तात्मासंवृतःसंप्रमर्दनः ॥ अहःसंवर्तकोवन्दिरनिलोदरणीधरः ॥ ३८ ॥ सुप्रसादःप्रसन्नात्माविश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्तासत्कृतःसाधु
 जन्हुर्नारायणोर्नरः ॥ ३९ ॥ असस्येयोप्रमेयात्माविशिष्टःशिष्टरुच्छुचिः ॥ सिद्धार्थःसिद्धसंकल्पःसिद्धिदःसिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥ वषाहीवपभोविष्णुर्वपर्वावषा
 दरः ॥ वर्धनोवर्धमानश्चविविक्तःश्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजोदुर्धरोवाग्मीमहेंद्रोवसुदोवसुः ॥ नैकरूपोबृहद्रूपःशिपिविष्टःप्रकाशनः ॥ ४२ ॥ ओजस्तेजोद्यु
 तिधरःप्रकाशात्माप्रतापनः ॥ क्रद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अमृतांशूद्रवोभानुःशशविंदुःसुरेश्वरः ॥ औपधंजगतःसेतुःसत्यधर्मपरा
 क्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यभवन्नाथःपवनःपावनोनलः ॥ कामहाकामरुक्तांतःकामःकामप्रदःप्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिक्र ३०० युगावर्तोनैकमायोमहाशनः ॥
 अदृश्योव्यक्तरूपश्चसहस्रजिदनंतजित् ॥ ४६ ॥ इष्टोविशिष्टःशिष्टेष्टःशिखंडीनहुषोवपः ॥ क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ताविश्ववाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥ अच्युतःप्रथितःप्रा
 णःप्राणदोवासवानुजः ॥ अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तःप्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥ स्कंदःस्कंदधरोधुर्योवरदोवायुवाहनः ॥ वासुदेवोबृहद्भानुरादिदेवःपुरंदरः ॥ ४९ ॥
 अशोकस्तारणस्तारःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलःशतावर्तःपद्मीपद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥ पद्मनाभोरविंदाक्षःपद्मगर्भःशरीरभृत् ॥ महर्षिर्क्रद्धोवृद्धात्मा
 हाक्षोगंरुद्धध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलःशरभोभीमःसमयज्ञोहविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्योलक्ष्मीवान्समितिजयः ॥ ५२ ॥ विक्षरोरोहितामागेहितुर्दामोदरःस
 हः ॥ महीधरोमहाभागोवेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्भवःक्षोभणोदेवःश्रीगर्भःपरमेश्वरः ॥ करणंकारणंकर्ताविकर्तागहनोगुहः ॥ ५४ ॥ व्यवसायोव्यव
 स्थानःसंस्थानःस्थानदोध्रुवः ॥ परर्षिःपरमस्पष्टस्तुष्टःपुष्टःशुभेक्षणः ॥ ५५ ॥ रामोविरामोविरजोमार्गोनियोनयोऽनयः ॥ ५६ ॥ वीरःशक्तिमतंश्रेष्ठोधर्मो
 र्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठःपुरुषःप्राणःप्राणदःप्रणवःपृथुः ॥ हिरण्यगर्भःशत्रुघ्नोव्यामोवायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥ क्रतुःसुदर्शनःकालःपरमेषीपरिग्रहः ॥ उग्रः
 संवत्सरोदक्षोविश्रामोविश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारःस्थावरःस्थाणुःप्रमाणंबीजमव्ययं ॥ अर्थोनर्थोमहाकोशोमहाभोगोमहाधनः ॥ ५९ ॥ अनिर्विण्णः
 स्थविष्ठोभूर्धर्मयूपोमहामखः ॥ नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रीक्षमःक्षामःसमीहनः ॥ ६० ॥

• विश्वधृष्णातीतिविश्वधृगितिभाष्ये

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

यज्ञइज्योमहेज्यश्चक्रतुःसत्रंसतांगतिः ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मासर्वज्ञोज्ञानमुत्तमं ॥ ६१ ॥ सुव्रतःसुमुखःसूक्ष्मःसुघोषःसुखदःसुहृत् ॥ मनोहरोजितक्रोधो
वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापनःस्ववशोव्यापीनैकात्मानैककर्मकृत् ॥ वत्सरोवत्सलोवत्सीरत्नगर्भाधनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मगुह्यमरुद्धर्मसदसत्स्वरमक्ष
रं ॥ अविज्ञातासहस्रांशुर्विधाताकृतलक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिःसत्वस्थःसिंहोभूतमहेश्वरः ॥ आदिदेवोमहादेवोदेवेशोदेवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥ उत्तरोगोपति
गोप्ताज्ञानगम्यःपुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता ५०० कर्पीद्रोभूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोमृतपःसोमःपुरुजित्पुरुसत्तमः ॥ विनयोजयःसत्यसंधोदाशार्हः
सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥ जीवोविनयितासाक्षीमुकुंदोमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयंतकः ॥ ६८ ॥ अजोमहार्हःस्वाभाव्योजितामित्रःप्रमो
दनः ॥ आनंदो नंदनो नंदःसत्यधर्मांनिविक्रमः ॥ ६९ ॥ महर्षिःकपिलाचार्यःकृतज्ञोमेदिनीपतिः ॥ त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षोमहाशृंगःकृतांतकृत् ॥ ७० ॥ महाव
राहोगोविंदःसुषेणःकनकांगदी ॥ गुह्योगभीरोगहनोगुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाःस्वांगोजितःकृष्णोदृढःसंकर्षणोच्युतः ॥ वरुणोवारुणोदक्षःपुष्कराक्षो
महामनाः ॥ ७२ ॥ भगवान्भगवानंदोवनमालोहलायुधः ॥ आदित्योज्योतिरादित्यःसहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥ सुधन्वाखंडपरशुर्दारुणोद्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृ
क्सर्वदृग्व्यासोवाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥ त्रिसामासामगःसामनिर्वाणंभेषजंभिषक् ॥ संन्यासकृच्छ्रमःशांतोनिष्ठाशांतिःपरायणं ॥ ७५ ॥ शुभांगःशांति
दःस्रष्टाकुमुदःकुवलेशयः ॥ गोहितोगोपतिर्गोप्तावृषभाक्षोवृषप्रियः ॥ ७६ ॥ अनिवर्तीनिवृत्तात्मासंक्षेमाक्षेमकृच्छिवः ६०० ॥ श्रीवत्सवत्साःश्रीवासःश्री
पतिःश्रीमतांवरः ॥ ७७ ॥ श्रीदःश्रीशःश्रीनिवासःश्रीनिधिःश्रीविभावनः ॥ श्रीधरःश्रीकरःश्रेयःश्रीमौलोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वक्षःस्वंगःशंतानंदो नंदिज्यो
तिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्माविधेयात्मासत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥ उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतःस्थिरः ॥ भूशयोभूषणोभूतिर्विशोकःशोकनाश
नः ॥ ८० ॥ अर्चिष्मानर्चितःकुंभोविशुद्धात्माविशोधनः ॥ अनिरुद्धोप्रतिरथःप्रद्युम्नोमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ कालनेमिनिहावीरःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ त्रिलोक
त्मात्रिलोकेशःकेशवःकेशिहाहरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवःकामपालःकामीकांतःकृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोनंतोधनंजयः ॥ ८३ ॥ ब्रह्मण्योब्रह्मकृद्ब्रह्मा
ब्रह्मब्रह्मविवर्धनः ॥ ब्रह्मविद्ब्राह्मणोब्रह्मीब्रह्मज्ञोब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमोमहाकर्मा महातेजामहोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्वामहायज्ञोमहांहविः ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥
 स्तव्यःस्तवप्रियःस्तोत्रंस्तुतिस्तोतारणप्रियः ॥ पूर्णःपूरयितापुण्यःपुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरोवसुरेतावसुप्रदः ॥ वसुप्रदोवासुदेवो
 वसुर्वसुमनाहविः ॥ ८७ ॥ सद्गतिःसत्कृतिः७००सत्तासद्गतिःसत्परायणः ॥ शूरसेनोयदुश्रेष्ठःसन्निवासःसुयामुनिः ॥ ८८ ॥ भूतावासोवासुदेवःसर्वासुनि
 लयोनलः ॥ दर्पहादर्पदोदृष्टोदुर्धरोथापराजितः ॥ ८९ ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तःशतमूर्तिःशताननः ॥ ९० ॥ एकोनैकः
 सवःकःकिंयत्तत्पदमनुत्तमं ॥ लोकबंधुर्लोकनाथोमाधवोभक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥ सुवर्णवर्णोहिमांगोवरांगश्र्वंदनांगदी ॥ वीरहाविषमःशून्योघृताशीरचलश्च
 लः ॥ ९२ ॥ अमानीमानदोमान्योलोकस्वामीत्रिलोकधृत् ॥ सुमेधामेधजोधन्यःसत्यमेधाधराधरः ॥ ९३ ॥ तेजोवृषोद्युतिधरःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ प्रग्रहो
 निग्रहोव्यग्रोनैकशृंगोगदाग्रजः ॥ ९४ ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥ चतुरात्माचतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥ समावर्तोनिवृत्तात्मादुर्जयो
 दुरतिक्रमः ॥ दुर्लभोदुर्गमोदुर्गोदुरावासोदुरारिहा ॥ ९६ ॥ शुभांगोलोकसारंगःसुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥ इंद्रकर्माहकर्मार्कतकर्मार्कतागमः ॥ ९७ ॥ उद्भवःसुं
 दरःसुंदोरत्ननाभःसुलोचनः ॥ अर्कोवाजसनःशृंगीजयंतःसर्वविजयी ॥ ९८ ॥ सुवर्णबिंदुरं ८०० क्षोभ्यःसर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महाहृदोमहागर्तोमहाभू
 तोमहानिधिः ॥ ९९ ॥ कुमुदःकुंदरःकुंदःपर्जन्यःपवनोनिलः ॥ अमृताशोमृतवपुःसर्वज्ञःसर्वतोमुखः ॥ १०० ॥ सुलभःसुव्रतःसिद्धःशत्रुजिह्वुतापनः ॥
 न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्चाणूरांधनिपूदनः ॥ १०१ ॥ सहस्रार्चिःसप्तजिह्वःसप्तधाःसप्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोचित्योभयकृद्भयनाशनः ॥ २ ॥ अणुर्बृहत्कृशः
 स्थूलोऽणुणभृन्निर्गुणोमहान् ॥ अधृतःस्वधृतःस्वास्यःप्राग्भवंशोवंशवर्धनः ॥ ३ ॥ भारभृत्कथितोयोगीयोगीशःसर्वकामदः ॥ आश्रमःश्रमणःक्षामःसुपर्णो
 वायुवाहनः ॥ ४ ॥ धनुर्धरोधनुर्वेदोदंडोदमयितादमः ॥ अपराजितःसर्वसहोनियंतानियमोयमः ॥ ५ ॥ सत्ववान्सात्विकःसत्यःसत्यधर्मपरायणः ॥ अभि
 प्रायःप्रियार्होर्हःप्रियकृत्पीतिवर्धनः ॥ ६ ॥ विहायसगतिर्ज्योतिःसुरुचिर्दुतभुग्विभुः ॥ रविर्विरोचनःसूर्यःसवितारविलोचनः ॥ ७ ॥ अनंतोदुतभुग्भोक्ता
 सुखदोनैकदोग्रजः ॥ अनिर्विण्णःसदामर्षीलोकधिष्ठानमद्भुतः ॥ ८ ॥ सनात्सनातनतमःकपिलःकपिरप्ययः १०० ॥ स्वस्तिदःस्वस्तिकृत्स्वस्तिस्वस्तिभुक्स्व
 स्तिदक्षिणः ॥ ९ ॥ अरौद्रःकुंडलीचक्रीविक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दातिगःशब्दसहःशिशिरःशर्वरीकरः ॥ ११० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अक्रूरःपेशलोदक्षोदक्षिणःक्षमिणांवरः॥ विद्वत्तमोवीतभयःपुण्यश्रवणकीर्तनः॥ ११ ॥ उत्तारणोदुष्कृतिहापुण्योदुःस्वप्ननाशनः॥ वीरहारक्षणःसंतोजी
वनःपर्यवस्थितः॥ १२ ॥ अनंतरूपोनंतश्रीजितमन्युर्भयापहः॥ चतुरस्रोगभीरात्माविदिशोव्यादिशोदिशः॥ १३ ॥ अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीःसुवीरोरुचिरां
गदः॥ जननोजनजन्मादिर्भीमोभीमपराक्रमः॥ १४ ॥ आधारनिलयोधातापुष्पहासःप्रजागरः॥ ऊर्ध्वगःसत्यथाचारःप्राणदःप्रणवःपणः॥ १५ ॥ प्रमा
णंप्राणनिलयःप्राणभृत्प्राणजीवनः॥ तत्त्वंतत्त्वविदेकात्माजन्ममृत्युजरातिगः॥ १६ ॥ भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारःसपिताप्रपितामहः॥ यज्ञोयज्ञपतिर्यज्वायज्ञांगो
यज्ञवाहनः॥ १७ ॥ यज्ञभृद्यज्ञरुद्यज्ञीयज्ञभुग्यज्ञसाधनः॥ यज्ञांतरुद्यज्ञगुह्यमन्त्रमन्त्रादएवच॥ १८ ॥ आत्मयोनिःस्वयंजातोवैखानःसामगायनः॥ दे
वकीर्तनदण्डःसष्टाक्षितीशःपापनाशनः॥ १९ ॥ शंखभृन्नंदकीचक्रीशार्ङ्गधन्वागदाधरः॥ रथांगवाणिरक्षोभ्यःसर्वप्रहरणायुधः॥ सर्वप्रहरणायुधोऽनमइति॥
॥ १००० ॥ १२० ॥ इतिदंकीर्तनीयस्यकेशवस्यमहात्मनः॥ नाम्नांसहस्रंदिव्यानामशेषेणप्रकीर्तितं॥ २१ ॥ यइदंशृणुयान्नित्यंयश्चापिपरिकीर्तयेत्॥ नाशु
भंप्राप्नुयात्किंचित्सोमुत्रेहचमानवः॥ २२ ॥ वेदांतगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत्॥ वैश्योयनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात्॥ २३ ॥ धर्मार्थीप्रा
प्नुयाद्धर्ममर्थार्थीचार्थमाप्नुयात्॥ कामानवाप्नुयात्कामीप्रजार्थीप्राप्नुयात्प्रजां॥ २४ ॥ भक्तिमान्यःसदोत्थायशुचिस्तद्व्रतमानसः॥ सहस्रंवासुदेवस्यनाम्ना
मेतत्कीर्तयेत्॥ २५ ॥ यशःप्राप्नोतिविधुलंज्ञातिप्राधान्यमेवच॥ अचलांश्रियमाप्नोतिश्रेयःप्राप्नोत्यनुत्तमं॥ २६ ॥ नभयंकचिदाप्नोतिवीर्यतेजश्चविंदति॥
भवत्यरोगोद्युतिमान्वलरूपगुणान्वितः॥ २७ ॥ रोगार्तोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात्॥ भयान्मुच्येतभीतस्तुमुच्येदापन्नआपदः॥ २८ ॥ दुर्गाण्यतितरत्या
शुपुरुषःपुरुषोत्तमं॥ स्तुवन्नामसहस्रेणनित्यंभक्तिसमन्वितः॥ २९ ॥ वासुदेवाश्रयोमर्त्योवासुदेवपरायणः॥ सर्वपापविशुद्धात्मायातिब्रह्मसनातनं॥
॥ १३० ॥ नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेकचित्॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयंनैवोपजायते॥ ३१ ॥ इमंस्तवमधीयानःश्रद्धाभक्तिसमन्वितः॥ युज्येतात्मसु
खक्षांतिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः॥ ३२ ॥ सक्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः॥ भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमैः॥ ३३ ॥ द्यौः स चंद्रार्क न क्षत्राखं
दिशो भूर्महोदधिः॥ वासुदेवस्य वीर्येण विधृता निमहात्मनः॥ ३४ ॥ ससुरासुरगंधर्वसयक्षोरगराक्षसं॥ जगद्वशे वर्तते दंष्ट्रुणस्य स चराचरं॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥
 इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥ वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ ३६ ॥ सर्वा गमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥ आचारः प्रथमो धर्मो
 धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ ३७ ॥ ऋषयः पितरो देवामहाभूतानि धातवः ॥ जंगमा जंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवं ॥ ३८ ॥ योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्या ॥ शिल्पश्च
 दिकर्म च ॥ वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दननात् ॥ ३९ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रीन् लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वं भुगव्यथः ॥
 ॥ १४० ॥ इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितं ॥ पठेद्यद्ध्येत्युरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥ विश्वेश्वरमर्जदं जगतः प्रभवाप्ययं ॥ भजंतियेषु क
 राक्षं न ते यांति पराभवं ॥ १४२ ॥ इति श्रीमं शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां अनुशासनपर्वणि अनुशासनाध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ किं जप्यं जपतो नित्यं भ
 वेद्धर्मफलं महत् ॥ १ ॥ प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ॥ दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनं ॥ २ ॥ शांतिकं पौष्टिकं रक्षाशत्रुघ्नं भयनाशनं ॥ जप्यं
 यद्ब्रह्म समितं तद्भवं न वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ व्यास प्रोक्तमिमं मंत्रं शृणुष्वैकमना नृप ॥ सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनं ॥ ४ ॥ शृणु
 मंत्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मया नघ ॥ यं श्रुत्वा पांडव श्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ रात्रां वहनि धर्मज्ञ जपन् पापैर्न लिप्यते ॥ तत्ते हं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृ
 प ॥ ६ ॥ आयुष्मान् भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ॥ पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ७ ॥ सेवितं सततं राजन पुराराज पि सत्तमैः ॥ क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं
 सत्यव्रतपरायणैः ॥ ८ ॥ इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ॥ नृपैर्भरत शार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ॥ ९ ॥ नमो वसिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदनिधिं नमस्ये ॥
 नमोऽस्त्वनंताय महोरगाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ॥ १० ॥ नमोऽस्तु विभ्यः परमंपरेषां देवेषु देवं वरं देवराणां ॥ सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय
 जनार्दनाय ॥ ११ ॥ अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः ॥ ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यंबकश्च महेश्वरः ॥ १२ ॥

पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विहितं इष्टसिद्ध्यर्थं जपं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आह्निकं अहरहः कर्तव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

* नमस्येति शेषः

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संज्ञायाः अश्वारूपायाः नासातः नासिकायाः सकाशाद्विनिर्गतौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 वृषाकपिश्च शंभुश्च हवनोथेश्वरस्तथा ॥ एकादशैते प्रयिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १३ ॥ शतमेतत्समाप्तांतं शतरुद्रे महात्मनां ॥ अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च
 जलेश्वरः ॥ १४ ॥ तथा यातार्यमाचैव जयंतो भास्करस्तथा ॥ त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥ १५ ॥ इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ॥ धरो
 ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोथानिलोनलः ॥ १६ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ नासत्यश्चापि दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ॥ १७ ॥ मार्तण्डस्यात्मजा
 वेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः ॥ १८ ॥ अपियज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यंति त्रिदशेश्व
 राः ॥ १९ ॥ शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ॥ विश्वे देवाः पितृगणामूर्तिमंतस्तपोधनाः ॥ २० ॥ मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ शुचि
 स्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छंति शुभं नृणां ॥ २१ ॥ प्रजापतिरुतानेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ वसंतिसर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ॥ २२ ॥ प्राणानामीश्वरा
 नेतान् कीर्तयन् प्रयतो नरः ॥ धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः ॥ २३ ॥ लोकांश्च लभते पुण्यान् विश्वेश्वरकृता ऊर्ध्वभान् ॥ एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्व
 राः ॥ २४ ॥ नंदीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्दृषभध्वजः ॥ ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरं विनायकाः ॥ २५ ॥ सौम्यारौद्रागणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ॥ ज्योतीं
 पिसरितो व्योमसु पर्णः पतंगेश्वरः ॥ २६ ॥ पृथिव्यांतपसा सिद्धाः स्यावराश्च चराश्च ह ॥ हिमवान् गिरयः सर्वे च त्वारश्च महार्णवाः ॥ २७ ॥ भवस्यानुचराश्चैव
 हरतुल्यपराक्रमाः ॥ विष्णुर्देवोथ जिष्णुश्च स्कंदश्चांबिकया सह ॥ २८ ॥ कीर्तयन् प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् ॥
 ॥ २९ ॥ यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुं परावसू ॥ औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चांगिरसः सुतः ॥ ३० ॥ ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ ब्रह्मतेजोमयाः
 सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ॥ ३१ ॥ लभंते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ॥ भुविरुत्वा शुभं कर्म मोदते दिवि देवतैः ॥ ३२ ॥ महेंद्रगुरवः सप्तप्रार्ची वै दिशमाश्रि
 ताः ॥ प्रयतः कीर्तयेदं तान् शक्रलोके महीयते ॥ ३३ ॥ उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्च तणसो मांगिरास्तथा ॥ ३४ ॥ मित्रा
 वरुणयोः पुत्रस्तथा गस्त्यः प्रतापवान् ॥ धर्मराजं त्विजः सप्तदक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ३५ ॥ दृढेयुश्च क्रतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रि
 तश्चादित्यसन्निभाः ॥ ३६ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 अत्रेःपुत्रश्चधर्मात्माऋषिःसारस्वतस्तथा ॥ वरुणस्यर्त्विजःसप्तपश्चिमांदिशमाश्रिताः ॥ ३७ ॥ अत्रिर्वसिष्ठोभगवान्कश्यपश्चमहानृषिः ॥ गौतमश्चभर
 द्वाजोविश्वामित्रोथकौशिकः ॥ ३८ ॥ ऋचीकतनयश्चोग्रोजमदग्निःप्रतापवान् ॥ धनेश्वरस्यगुरवःसप्तैतेउत्तराश्रिताः ॥ ३९ ॥ अपरेमुनयःसप्तदिक्षुसर्वास्व
 धिष्ठिताः ॥ कीर्तिस्वस्तिकरानृणांकीर्तितालोकभावनाः ॥ ४० ॥ धर्मःकामश्चकालश्चवसुर्वासुकिरेवच ॥ अनंतःकपिलश्चैवसप्तैतेधरणीधराः ॥ ४१ ॥
 रामोव्यासस्तथाद्रौणिरश्वत्थामाचलोमशः ॥ इत्येतेमुनयोदिव्याएकैकःसप्तसप्तधा ॥ ४२ ॥ शांतिस्वस्तिकरालोकेदिशांपालाःप्रकीर्तिताः ॥ यस्यांयस्यां
 दिशित्येतेतन्मुखःशरणं व्रजेत् ॥ ४३ ॥ सप्तारःसर्वभूतानांकीर्तितालोकपावनाः ॥ संवर्तेमिरुसावर्णोमार्कण्डेयश्चधार्मिकः ॥ ४४ ॥ सांख्ययोगौनारदश्च
 दुर्वासाश्चमहानृषिः ॥ अत्यंततपसोदांतास्त्रिपुलोकेषुविश्रुताः ॥ ४५ ॥ अपरेरुद्रसंकाशाःकीर्तिताव्रह्मलौकिकाः ॥ अपुत्रोलभतेपुत्रंदरिद्रोलभतेधनं ॥
 ॥ ४६ ॥ तथाधर्मार्थकामेषुसिद्धिचलभतेनरः ॥ पृथुवैव्यंनृपवरंपृथ्वीयस्याभवत्सुता ॥ ४७ ॥ प्रजापतिसार्वभौमंकीर्तयेद्दसुधाधिपं ॥ आदित्यवंशप्रभवं
 महेंद्रसमविक्रमं ॥ ४८ ॥ पुरुवरसमैलंचत्रिपुलोकेषुविश्रुतं ॥ बुधस्यदयितंपुत्रंकीर्तयेद्दसुधाधिपं ॥ ४९ ॥ त्रिलोकविश्रुतंवीरंभरतंचप्रकीर्तयेत् ॥ गवामये
 नयज्ञेनयेनेष्टवैरुतेयुगे ॥ ५० ॥ रंतिदेवंमहादेवंकीर्तयेत्परमद्युतिं ॥ विश्वजित्तपसोपेतंलक्षण्यंलोकपूजितं ॥ ५१ ॥ तथाश्वेतंचराजर्षिकीर्तयेत्परमद्युतिं ॥
 सगरस्यात्मजायेनप्लावितास्तारितास्तथा ॥ ५२ ॥ द्रुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः ॥ उग्रकायान्महासत्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ॥ ५३ ॥ देवानृषि
 गणांश्चैव नृपांश्चजगतीश्वरान् ॥ सांख्ययोगंचपरमंहव्यंकव्यंतथैवच ॥ ५४ ॥ कीर्तितंपरमंब्रह्मसर्वश्रुतिपरायणं ॥ भंगल्यंसर्वभूतानांपवित्रंबहुकीर्तितं ॥
 ॥ ५५ ॥ व्याधिप्रशमनंश्रेष्ठंपौष्टिकंसर्वकर्मणां ॥ प्रयतःकीर्तयेच्चैतान्कल्यंसायंचभारत ॥ ५६ ॥ एतेवैयांतिवर्षंतिभांतिवांतिस्तृजंतिच ॥ एतेविनाय
 काःश्रेष्ठादक्षाःक्षांताजितेंद्रियाः ॥ ५७ ॥ नराणामशुभंसर्वव्यपोहंतिप्रकीर्तिताः ॥ साक्षिभूतामहात्मानःपापस्यसुरुतस्यच ॥ ५८ ॥ एतान्वैकल्यमुत्था
 यकीर्तयन्शुभमश्रुते ॥ नाग्निचौरभयंतस्यनमार्गप्रतिरोधनं ॥ ५९ ॥ एतान्कीर्तयतांनित्यंदुःस्वप्नोनश्यतेनृणां ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्यःस्वस्तिमांश्चगृहान्
 व्रजेत् ॥ ६० ॥ दीक्षाकालेषुसर्वेषुयःपठेन्नियतोद्विजः ॥ न्यायवानात्मनिरतःक्षांतोदांतोनसूयकः ॥ ६१ ॥

॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥ इति अनुशासन० नै० भा० एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५१॥ ॥९॥

रोगार्तोव्याधियुक्तोवापठन्यापात्रमुच्यते ॥ वास्तुमध्येतुपठतःकुलेस्वस्त्ययनंभवेत् ॥६२॥ क्षेत्रमध्येतुपठतःसर्वसस्यंप्ररोहति ॥ गच्छतःक्षेममध्वानंग्रामां
तरगतःपठन् ॥६३॥ आत्मनश्चसुतानांचदाराणांचधनस्यच ॥ बीजानामोषधीनांचरक्षामेतांप्रयोजयेत् ॥६४॥ एतान्संग्रामकालेतुपठतःक्षत्रियस्यतु ॥
व्रजंतिरिपवोनाशंक्षेमंचपरिवर्तते ॥६५॥ एतान्दैवेचपित्र्येचपठतःपुरुषस्यहि ॥ भुंजतेपितरःकव्यंहव्यंचत्रिदिवौकसः ॥६६॥ नव्याधिश्वापदभयंनद्विपा
न्नहितस्करात् ॥ कश्मलंलघुतांयातिपाप्मनाचप्रमुच्यते ॥६७॥ यानपात्रेचयानेचप्रवासेराजवेश्मनि ॥ परांसिद्धिमवाप्नोतिसावित्रीत्युत्तमांपठन् ॥
॥६८॥ नचराजभयंतेषांपिशान्नराक्षसात् ॥ नाभ्यंबुपवनव्यालाल्पयंतस्योपजायते ॥६९॥ चतुर्णामपिवर्णानामाश्रमस्यविशेषतः ॥ करोतिसततंशां
तिसावित्रीमुत्तमांपठन् ॥७०॥ नाग्निर्दहति काष्ठानिसावित्रीयत्रपठ्यते ॥ नतत्रबालोभियतेनचतिष्ठंतिपन्नगाः ॥७१॥ नतेषांविद्यतेदुःखंगच्छंतिपरमां
गतिं ॥ येशृण्वंतिमहद्ब्रह्मसावित्रीगुणकीर्तनं ॥७२॥ गवांमध्येतुपठतो गावोस्यबहुवत्सलाः ॥ प्रस्थानेवाप्रवासेवासर्वाविस्थांगतःपठेत् ॥७३॥ जपतांजु
ह्वतांचैवनित्यंचप्रयतात्मनां ॥ ऋषीणांपरमंजप्यंगुल्यमेतन्नराधिप ॥७४॥ याथातथ्येनसिद्धस्यइतिहासंपुरातनं ॥ पराशरमतंदिव्यंशक्रायकथितंपुरा ॥
॥७५॥ तदेतत्तेसमाख्यातंतथ्यंब्रह्मसनातनं ॥ हृदयंसर्वभूतानांश्रुतिरेपासनातनी ॥७६॥ सोमादित्यान्वयाःसर्वेराघवाःकुरवस्तथा ॥ पठंतिशुचयोनित्यं
सावित्रीप्राणिनांगतिं ॥७७॥ अभ्यासेन्नित्यं देवानांसप्तर्षीणांध्रुवस्यच ॥ मोक्षणंसर्वकृच्छ्राणांमोचयत्यशुभात्सदा ॥७८॥ वृद्धैःकाश्यपगौतमप्रभृ
तिभिर्भृग्वंगिरोऽत्र्यादिभिःशुक्रागस्त्यवृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिःसेवितं ॥ भारद्वाजमतंऋचीकतनयैःप्राप्तंवसिष्ठात्पुनःसावित्रीमधिगम्यशक्रवसुभिःकृ
त्स्नाजितादानवाः ॥७९॥ योगोशतंकनकशृंगमयंददातिविप्रायवेदविदुषेचबहुश्रुताय ॥ दिव्यांचभारतकथांकथयेच्चनित्यंतुल्यंफलंभवतितस्यचतस्यचैव
॥८०॥ धर्मोविवर्धतिभृगोःपरिकीर्तनेनवीर्यंविवर्धतिवसिष्ठनमोनतेन ॥ संग्रामजिद्धवतिचैवरघुंनमस्यनस्यादश्विनौचपरिकीर्तयतो नरोंगः ॥८१॥
एपातेकथिताराजन्सावित्रीब्रह्मशाश्वती ॥ विवक्षुरसियच्चान्यत्तत्तेवक्ष्यामिभारत ॥८२॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानुधर्मसावित्री
व्रतोपाख्याने एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५१॥ ॥९॥ ॥९॥

युधिष्ठिर उवाच केपूज्याः केन मस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ॥ किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणानां परिभवः सादयेद-
 पि देवताः ॥ ब्राह्मणां स्तुनमस्तुत्य युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २ ॥ ते पूज्यास्तेन मस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ॥ ते हिलोकानि मान्सर्वान्यारयन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ ब्राह्म-
 णाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ॥ धनं त्यागाभिरामाश्च वाक् संयमरताश्च ये ॥ ४ ॥ रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ॥ प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्रा-
 णां च यशस्विनः ॥ ५ ॥ तपो येषां धनं नित्यं वाक्कैव विपुलं बलं ॥ प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६ ॥ धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ॥ यान्स-
 मांश्चित्य जीवंति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७ ॥ पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ पितृपैतामही गुर्वीमुद्वहन्ति धुरंसदा ॥ ८ ॥ धुरियेनावसीदन्ति विषये स-
 द्गवा इव ॥ पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनं देवलोकं स्वीकृत्य ते महतो भयात् ॥ दीपः सर्वस्य लोकस्य च क्षुश्च क्षुम्भतामपि ॥ १० ॥ स-
 र्वशिक्षाश्रुतिधनानि पुणामोक्षदर्शिनः ॥ गतिज्ञाः सर्वभूतानां मध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्चिन्तनसंशयाः ॥ परावरविशे-
 षज्ञा गंतारः परमां गतिं ॥ १२ ॥ विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वंद्वानि प्यग्रहाः ॥ मानार्हानि तानित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः ॥ १३ ॥ चंदने मलपंके च भोजनेऽ-
 भोजने समाः ॥ समं येषां दुकूलं च तथा क्षौमाजिनानि च ॥ १४ ॥ तिष्ठेयुरप्यभुंजाना बहूनि दिवसान्यपि ॥ शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतैर्द्रियाः ॥ १५ ॥
 अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतं ॥ लोकानन्यान्स्तजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६ ॥ अपेयः सागरो येषामपि शांपान्महात्मनां ॥ येषां कोपाग्निरद्यापि दंड-
 केनोपशाम्यति ॥ १७ ॥ देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८ ॥ येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ॥ त-
 पो विद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परं ॥ १९ ॥ अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ॥ विद्वान्भूयस्तरौ देवः पूर्णसागरसन्निभः ॥ २० ॥ अविद्वान्श्चैव विद्वान्श्च ब्रा-
 ह्मणो दैवतं महत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१ ॥ श्मशानेत्यपि ते जस्वीपावकौ नैव दुष्यति ॥ हविर्यज्ञे च विधिवद्ब्रह्मणातिशोभते ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥ कांत्विति व्युष्टिसमृद्धिफलं वा व्युष्टिः क

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्वित्परं ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे ब्राह्मणप्रशंसायां द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ॥ कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २ ॥ सहस्रभुज भृच्छ्रीमान्कार्तवीर्यो भवत्प्रभुः ॥ अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिम्यं महाबलः ॥ ३ ॥ स तुरन्ताकरवती स दीपांसागरां वरां ॥ शशासृष्टिर्वीर्यसर्वहृदयः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥ स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५ ॥ आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिः ॥ न्यमंत्रय तं संतुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ स वरैश्चुंदितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ॥ सहस्रबाहुर्भूयां वै च मूढं गृहेऽन्यथा ॥ ७ ॥ मम बाहुमहसं तु पश्यतां सैनिकारणे ॥ विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत ॥ ८ ॥ तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमंतर्द्रितः ॥ चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्य निदिशत ॥ अनुशासंतु मांसंतो मिथ्यो दत्तं त्वदाश्रयं ॥ १० ॥ इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथा स्त्विति नराधिप ॥ एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीपते जसः ॥ ११ ॥ ततः सरथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिं ॥ अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को वास्ति सदृशो मम ॥ १२ ॥ धैर्यैर्वीर्यैर्यशःशौर्यैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥ तद्वाक्यान्ते चांतरिक्षे वा गुवाचा शरीरिणी ॥ १३ ॥ न त्वं मूढविजानी पें ब्राह्मणं क्षत्रियादरं ॥ सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच कुर्यां भूतानि तुष्टो हं क्रुद्धो नाशं तथानये ॥ कर्मणामनसा वाचानमत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ १५ ॥ पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ॥ त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषस्तत्र दृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितं ॥ श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः स्वादंति क्षत्रियान्भुवि ॥ १७ ॥ क्षत्रियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनं ॥ क्षत्रादृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८ ॥ सर्वभूतप्रधानां स्तान्भैक्षवृत्ती न हं सदा ॥ आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १९ ॥

लेसमृद्धौ चेत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पूर्वो वादो ब्रह्मोत्तरः ब्राह्मणाधिक्यवचनं पूर्वपक्षः क्षत्रियाधिक्यं सिद्धांत इत्यर्थः हेतुयुक्तौ प्रजापालनेन हेतुना युक्तौ सहितौ तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मवेदो यज्ञो वा अध्यापनयजनार्थ एव उपधाच्छलं येषां ते तथा क्षत्रियान् स्वादंति उपजीवन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

गायत्र्यासरस्वत्याअसत्यंकथितं चर्मवाससःअजिनवस्त्रान् ॥ २० ॥ २१ ॥ ब्रह्मोत्तरं संतं ॥ २२ ॥ निशाचरीअंतर्हितासरस्वती यद्वा निशाचरीराक्षस्यपिबित्रस्ताभूत्किमुतान्येआस्तिकाइतिभावः

कथितं त्वनयाऽसत्यं गायत्र्या कन्ययादिवि ॥ विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २० ॥ नचमां च्यावयेद्राष्ट्रात्रिषुलोकेषुकश्चन ॥ देवोवामानुषो
वापितस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहं ॥ २१ ॥ अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्येक्षत्रियोत्तरं ॥ नहिमेसंयुगेकश्चित्सोढुमुत्सहते बलं ॥ २२ ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्नि
शाचरी ॥ अथैनमंतरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनंकलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ॥ एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रोभो भविष्यति ॥ २४ ॥ अथवात्वां
महीपालशमयिष्यंति वै द्विजाः ॥ निरसिष्यंति त्रेराष्ट्राद्धतोत्साहामहाबलाः ॥ २५ ॥ तं राजा कस्त्वमित्याहततस्तं प्राहमारुतः ॥ वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवी-
म्यहं ॥ २६ ॥ अर्जुन उवाच अहो त्वयायं विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ॥ यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि मे द्विजं ॥ २७ ॥ वायोर्वासदृशं किंचिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्म-
णोत्तमं ॥ अपां वै सदृशं वङ्केः सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहा-
त्म्ये त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वायुरुवाच शृणु मूढगुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ यत्त्वया कीर्ति-
ताराजं स्तेभ्यो यथा ब्राह्मणो वरः ॥ १ ॥ त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तुस्पर्धयांगनृपस्य ह ॥ नाशं जगाम तां विप्रो व्यस्तं भयतकश्यपः ॥ २ ॥ अजेया ब्राह्मणाराजन्दिवि-
चेह च नित्यदा ॥ अपि वत्ते जसात्प्रापः स्वयमेवांगिराः पुरा ॥ ३ ॥ सताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यतमहामनाः ॥ अपूरयन्महौघेन महीं सर्वांच पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मि-
न्महं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ॥ व्यतिष्ठ मग्निहोत्रे च चिरमंगिरसो भयात् ॥ ५ ॥ अथ शप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ॥ अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसि-
तः ॥ ६ ॥ तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टस्य वारिणः ॥ ब्राह्मणैरभि शप्तश्च भूवलवणोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्णवर्णो निर्धूमः संगतोर्ध्वशिखः कविः ॥ क्रुद्धेनांगिरसाश-
मोगुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८ ॥ महतश्चूर्णिता न्यश्ये हासंतमहोदधिम् ॥ सुवर्णधारिणानित्यमवशमा द्विजातिना ॥ ९ ॥ समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेयो विद्धि न-
राधिप ॥ गर्भस्थान् ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यति किल प्रभुः ॥ १० ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथिवीभूतं पृथिव्यात्मकं भूतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति अनुशासन० नै० भा० त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७३ ॥ शृण्वति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ अहं वायुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कविः अग्निः ॥ ८ ॥ महतः सगरपुत्रान् आसंत उपासंत सुवर्णधारिणा शोभनो ब्राह्मणवर्णस्तस्य धारिणा धर्त्रा द्विजातिना कपिलेन ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निब्राह्मणमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनुभूतं प्रतिभूतं अनुपालकं पोषकं ॥ १४ ॥ १५ ॥ ननु ब्रह्मादेजातत्वात्कथमंडमजनयदित्यत्राह अंडेति केचिदितितत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ दूषयति द्रष्टव्यमिति अजत्वादेव ब्रह्मान अंडजातः अंडजत्ववचनं त्वस्य प्रकारांतरेणेत्याह स्मृतमिति आकाशं अव्याकृतं ॥ १७ ॥ आकाशजः पितामहः किमाश्रयेण तिष्ठेदिति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रतिब्रूहितदानं किंचिद्ब्रूवेदिति पितामहस्य निरधिष्ठानत्वे सति तज्जमिदं सर्वं शून्यमेव स्यान्न किंचिद्ब्रूयादित्यर्थः ननु कोयं प्रजापतिपदेनोच्यते अत आह अहंकार इति प्रोक्त इति प्रभुः व्यापकः यतः सर्वे ते जोगतः जलचंद्रन्यायेन क

दंडकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितं ॥ तालजं घं महाक्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितं ॥ ११ ॥ त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमं दुर्लभं ॥ १२ ॥ अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन ॥ सहि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं न वेत्सितं ॥ १३ ॥ अथं वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकं ॥ कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुत्स्यसे ॥ १४ ॥ तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभुरव्ययः ॥ येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरं ॥ १५ ॥ अंडजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छं त्यपंडिताः ॥ अंडाद्भिन्नाद्बभूवुः शैलादिशोभः पृथिवीदिवं ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं जायेदजो हि सः ॥ स्मृतमाकाशमंडंतु तस्माज्जातः पितामहः ॥ १७ ॥ तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किंचिद्विददा भवेत् ॥ अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८ ॥ नास्त्यंडमस्ति तु ब्रह्मासराजं लोकभावनः ॥ इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततो ब्रवीत् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वायुरुवाच इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दिंत्सुर्वैदक्षिणां पुरा ॥ अंगो नाम नृपो राजंस्ततश्चितां महीधर्यौ ॥ १ ॥ धारिणीं सर्वभूतानां मयं प्राप्य वरो नृपः ॥ कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुतां ॥ २ ॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदं ॥ अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा ब्रजं ती पृथिवीं तदा ॥ प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥ ४ ॥

तस्मै चैतन्यज्योतिः प्राप्तः द्वितीयाश्रितेति समासः अयं भावः सुपुमि सद्दशादव्याकृताकाशादुत्थितो हंकाररूप उपाधिस्तेषां साक्षी सर्वात्मनाऽवच्छिन्नः सोऽयमहंकारविशिष्टो बाह्यं व्योमादिकं कल्पितवान् एवं शास्त्रानुभवाभ्यां जानाति स ब्राह्मणो जगत्कर्ता तेन तव साम्यं समुद्रेण तरंगस्येव कदाचिदपि संभवतीति ॥ १८ ॥ अतएव अंडं नास्ति रज्जूरंगवत्कल्पनामात्रत्वात् कल्पकस्तु स ब्रह्मा ब्राह्मणोऽस्तीत्युक्तं सराजा र्जुन इति वार्युनोक्तः संतूष्णीमभूत्ततो वायुरब्रवीद्ब्रह्मणमर्थमिति शेषः ॥ १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणे ० जा० चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७३ ॥ इमामिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ भूमित्वं त्यक्त्वा ब्रह्मणः पदं गमिष्यामीति संबंधः ॥ ३ ॥ आत्मानं देहं त्यक्त्वा निर्जीवं महीदेहं प्रविश्य स जीवं योगबलेन कृतवान् ॥ ४ ॥

भूमिस्तु धर्मोत्तरास्वधर्मबलेन ब्रह्मलोकं गत्वानष्टभयासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कश्यपो भूमिर्भूत्वासीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सोत्रिः सोमपिता उतथ्यमाहूयतां तस्मै ददौ सोतथ्यमिति सं

क्रद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ॥ धर्मोत्तरानष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ॥ त्रिंशतः कश्यपो राजन् भूमिरासीदतंद्रितः ॥ ६ ॥ अथागम्य महाराजन मस्कृत्य च कश्यपं ॥ पृथिवीकाश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपो भवत् ॥ अन्यं प्रब्रूहि वात्वं च कश्यपाक्षत्रियं वरं ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ शृणुराजन्नुतथ्यस्य जातस्यांगिरसे कुले ॥ ९ ॥ भद्रा सोमस्य दुहितारूपेण परमामता ॥ तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १० ॥ सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागाय शस्विनी ॥ उतथ्यार्थं तु चार्वांगी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥ तत आहूय सोतथ्यं ददावत्रिर्यशस्विनीं ॥ भार्यार्थं स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तां त्वकामय त श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ॥ स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहारतां ॥ १३ ॥ जलेश्वरस्तु हत्वा तामनयत्स्वंपुरं प्रति ॥ परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशतहृदं ॥ १४ ॥ न हिरम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमं ॥ प्रासादैरप्सरोग्भिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितं ॥ १५ ॥ तत्र देवस्तया सार्धं मेराजन् जलेश्वरः ॥ अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनं ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ॥ १७ ॥ मद्वाक्यान्मुंच मे भार्या कस्मात्तां हतवानसि ॥ लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ॥ १८ ॥ सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृता यवै ॥ इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ॥ १९ ॥ मुंच भार्या मुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हतवानसि ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोथतं वरुणो ब्रवीत् ॥ २० ॥ ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्सृष्टुमुत्सहे ॥ इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ॥ उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २१ ॥ गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ॥ न प्रयच्छति ते भार्या यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदंगिरां ॥ अपि वत्ते जसावारिविष्टभ्यसु महातपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्वस्मिंस्तोयेऽपि सलिलेश्वरः ॥ सुहृद्भिर्भिक्षमाणोऽपि नैवामुंचत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो ब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ॥ दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्रशतहृदं ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं जातं समुद्रस्यावसर्पतः ॥ तस्माद्देशान्नदीचैव प्रोवाचा सौ द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

धिरार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ देवो वरुणः तया भद्रया ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

* ऊपरप्रदेशः

॥ २७ ॥ २८ ॥ जगद्धरुणंचदुःखान्मुचोचमोचयामास ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति अनुशास० नै० भा० पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ इत्युक्तइति ॥ १ ॥
 अदृश्यागच्छभीरुत्वंसरस्वतिमरुत्प्रति ॥ अपुण्यएषभवतुदेशस्त्यक्तस्त्वयाशुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन्संशोषितेदेशेभद्रामादायवारिपः ॥ अददाच्छरणंगत्वाभा
 र्यामांगिरसायवै ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्यतुतांभार्यामुतथ्यःसुमनाभवत् ॥ मुमोचचजगदुःखाद्धरुणंचैवहैहय ॥ २९ ॥ ततःसलब्ध्वातांभार्यावरुणंप्राहधर्मवित् ॥
 उतथ्यःसुमहातेजायत्तच्छृणुनराधिप ॥ ३० ॥ मयैषातपसाप्राप्ताक्रोशतस्तेजलाधिप ॥ इत्युक्त्वातामुपादायस्वमेवभवनंययौ ॥ ३१ ॥ एषराजन्नीदृशोवैउ
 तथ्योब्राह्मणर्षभः ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमुतथ्याक्षत्रियंवरं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे पवनार्जुनसंवादो ना
 म पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततो ब्रवीत् ॥ शृणुराजन्मग
 स्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ १ ॥ असुरैर्निर्जिता देवानिरुत्साहाश्च ते कृताः ॥ यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितॄणां च स्वधास्तथा ॥ २ ॥ कर्मज्यामानवानां च दानवैर्हैह
 यर्षभ ॥ अष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित्तेराजन्दीपमादित्यवर्चसं ॥ ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्यं विपुलव्रतं ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तु
 तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव च ॥ इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५ ॥ दानवर्युधिभङ्गाः स्मृत्यैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ॥ तदस्मान्नोभयात्तीव्रात्राह्वित्वं मुनिपुं
 गवं ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितो भवत् ॥ प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥ ७ ॥ तेन दीपांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ॥ अंतरिक्षान्मह्य
 रंजनिपेतुस्ते सहस्रशः ॥ ८ ॥ दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ॥ उभौ लोकौ परित्यज्य गताः काष्ठांतु दक्षिणां ॥ ९ ॥ बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं ग
 तः ॥ येऽन्येऽधस्थामहीस्थाश्च तेन दग्धामहासुराः ॥ १० ॥ ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शांतभयैर्नृप ॥ अथैनमब्रुवन्देवाभूमिष्ठानसुरान्जहि ॥ ११ ॥ इत्युक्तः
 प्राह देवान्सनशक्तोऽस्मि महीगतान् ॥ दग्धुं तपोहि क्षीयेन्मे न शक्यामीति पार्थिव ॥ १२ ॥ एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ॥ अगस्त्येन तद्वाराजं स्तपसा
 भावितात्मना ॥ १३ ॥ ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हिकथितस्ते मया नघ ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमगस्याक्षत्रियंवरं ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायु
 स्ततो ब्रवीत् ॥ शृणुराजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकुंठीये भारतभावे दीपे षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ७ ॥

आदित्याः सत्रमासंतसरोवैमानसंप्रति ॥ वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्तस्य गौरवं ॥ १६ ॥ यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा सर्वान्दीक्षानुकर्शितान् ॥ हंतुमैच्छंत शैला
भाः खलिनो नाम दानवाः ॥ १७ ॥ अदूरात्तु तत्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ॥ हताहता वै तत्रैते जीवंत्या पुत्र्यदानवाः ॥ १८ ॥ ते प्रगृह्य महाघोरा न्यर्वतान्परिधान्द्रुमा
न् ॥ विक्षोभयंतः सलिलमुत्थितं शतयोजनं ॥ १९ ॥ अभ्यद्रवंत देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि ॥ ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २० ॥ स च तैर्व्यथितः शक्रो
वसिष्ठं शरणं ययौ ॥ ततोऽभयंददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदा तान्दुःखितान् ज्ञात्वा आशंस्य परो मुनिः ॥ अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेज
सा ॥ २२ ॥ कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गंगां महातपाः ॥ आनयत्तत्सरो दिव्यं तथा भिन्नं च तत्सरः ॥ २३ ॥ सरोभिन्नं तयानघासरयूः साततो भवत् ॥ हताश्रु खलि
नो यत्र स देशः खलिनो भवत् ॥ २४ ॥ एवं सेंद्रावसिष्ठेन रक्षिताः सिद्धिदिवौकसः ॥ ब्रह्मदत्तवराश्चैव हतादेत्या महात्मना ॥ २५ ॥ एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं हि मया
नघ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठा त्वत्रियं वरं ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे षट्पंचाशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ शृणु मे ह्यहं श्रेष्ठकर्माग्निः सुमहात्मनः ॥ १ ॥
घोरे तमस्य युयंतसहिता देवदानवाः ॥ अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करो ॥ २ ॥ अथ ते तमसा ग्रस्तानि हन्यन्ते स्म दानवैः ॥ देवानृपतिशार्दूलसहैव बलि
भिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ॥ अपश्यंत तपस्यंत मन्त्रिविप्रंतपोधनं ॥ ४ ॥ अथैनमब्रुवन् देवाः शांतक्रोधं जितेंद्रियं ॥ असुरैरिषुभि
र्विद्धौ चंद्रादित्या विमावुभौ ॥ ५ ॥ वयं वध्यामहे चापिशत्रुभिस्तमसा वृते ॥ नाधिगच्छामशांतिं च भयात्रायस्वनः प्रभोः ॥ ६ ॥ अत्रिरुवाच कथं रक्षामि भ
वतस्ते ब्रुवंश्चंद्रमा भव ॥ तिमिरग्रश्च सविता दस्युहंता च नो भव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदा त्रिवैतमो नुद भवच्छशी ॥ अपश्यत्सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ॥ प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९ ॥ जगद्विति मिरंचापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ॥ १० ॥ व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां
स्वेन तेजसा ॥ अत्रिणा दत्तमनांस्तान्दृष्ट्वा देवामहासुरान् ॥ ११ ॥ पराक्रमैस्ते पितदा व्यघ्नन्नत्रि सुरक्षिताः ॥ उद्भासितश्च सविता देवास्त्राताहतासुराः ॥ १२ ॥

इत्युक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अत्रिणात्वथसामर्थ्यकृतमुत्तमतेजसा ॥ द्विजेनाग्निद्वितीयेनजपताचर्मवाससा ॥ १३ ॥ फलभक्षेणराजर्षेपश्यकर्मात्रिणाकृतं ॥ तस्यापिविस्तरेणोक्तं क
र्मात्रेःसुमहात्मनः ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमत्रितःक्षत्रियंवरं ॥ १४ ॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणुराजन्महत्कर्मच्यवनस्यमहात्मनः ॥
॥ १५ ॥ अश्विनोःप्रतिसंश्रुत्यच्यवनःपाकशासनं ॥ प्रोवाचसहितोदेवैःसोमपावश्विनौकुरु ॥ १६ ॥ इंद्रउवाच अस्माभिर्निदितावेतौभवेतांसोम
पौकथं ॥ देवैर्नसंमितावेतौतस्मान्मैवंवदस्वनः ॥ १७ ॥ अश्विभ्यांसहनेच्छामःसोमंपातुंमहाव्रत ॥ यदन्यद्वक्ष्यसेविप्रतत्करिष्यामतेवचः ॥ १८ ॥ च्यवन
उवाच पिवेतामश्विनौसोमंभवद्भिःसहिताविमौ ॥ उभावेतावपिसुरौसूर्यपुत्रौसुरेश्वर ॥ १९ ॥ क्रियतांमद्वचोदेवायथावैसमुदाहृतं ॥ एतद्वःकुर्वतांश्रेयो
भवेन्नैतदकुर्वतां ॥ २० ॥ इंद्रउवाच अश्विभ्यांसहसोमंवैनपास्यामिद्विजोत्तम ॥ पिवंस्त्वन्येयथाकामंनाहंपातुमिहोत्सहे ॥ २१ ॥ च्यवनउवाच न
चेत्करिष्यसिवचोमयोक्तंवलसृदंन ॥ मयाप्रमथितःसद्यःसोमंपास्यसिवैमखे ॥ २२ ॥ वायुरुवाच ततःकर्मसमारब्धंहितायसहसाश्विनोः ॥ च्यवने
नततोमंत्रैरभिभूताःसुराभवन् ॥ २३ ॥ तत्तुकर्मसमारब्धंदृष्ट्वेन्द्रःक्रोधमूर्च्छितः ॥ उद्यम्यविपुलंशैलंच्यवनंसमुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तथावज्रेणभगंवानमर्षाकुल
लोचनः ॥ तमापतंतंदृष्ट्वैवच्यवनस्तपसांन्वितः ॥ २५ ॥ अद्भिःसिक्त्वाऽस्तंभयत्तंसवज्रंसहपर्वतं ॥ अयेंद्रस्यमहाघोरंसोऽसृजच्छत्रुमेवहि ॥ २६ ॥ मदंना
माद्भुतिमयंव्यादितास्यंमहामुनिः ॥ तस्यदंतसहस्रंतुवभूवशतयोजनं ॥ २७ ॥ द्वियोजनशतास्तस्यदंष्ट्राःपरमदारुणाः ॥ हनुस्तस्याभवद्भूमावास्यंचास्यासृ
शद्विं ॥ २८ ॥ जिह्वामूलेस्थितास्तस्यसर्वेदेवाःसवासवाः ॥ तिमेरास्यमनुप्राप्तायथामत्स्यामहार्णवे ॥ २९ ॥ तेसंमंच्यततोदेवामदस्यास्यसमीपगाः ॥ अ
ब्रुवन्सहिताःशक्रंप्रणमास्मैद्विजातये ॥ ३० ॥ अश्विभ्यांसहसोमंचपिवामविगतज्वराः ॥ ततःसप्रणतःशक्रश्चकारच्यवनस्यतत् ॥ ३१ ॥ च्यवनःकृतवानेता
वश्विनौसोमपायिनौ ॥ ततःप्रत्याहरत्कर्ममदंचव्यभजन्मुनिः ॥ ३२ ॥ अक्षेषुमृगयायांचपानेस्त्रीषुचवीर्यवान् ॥ एतैर्दोषैर्नराराजन्क्षयंयांतिनसंशयः ॥
॥ ३३ ॥ तस्मादेतान्नरोनित्यंदूरतःपरिवर्जयेत् ॥ ३४ ॥

113 8411

॥ ३५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठोये भारतभावे दीपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तूष्णीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कपैः
एतत्ते च्यवनस्यापि कर्मराजस्य कीर्तितं ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मपवना
र्जुनसंवादे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्युनः ॥
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेवमुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १ ॥ मदस्यास्य मनुप्रप्ताय दासेन्द्रादिवौकसः ॥ तदैव च्यवनेनेह हतातेषां वसुंधरा ॥ २ ॥ उभौ लोको हतौ मत्वा तं देवा
दुःखिता भवन् ॥ शोका र्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥ देवा ऊचुः मदास्य व्यतिपिक्तानामस्माकं लोकपूजित ॥ च्यवनेन हता भूमिः कपैश्चैव
दिवं प्रभो ॥ ४ ॥ ब्रह्मा उवाच गच्छ ध्वं शरणं विप्रानां शुसेन्द्रादिवौकसः ॥ प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथापुरा ॥ ५ ॥ ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान्
जयामहे ॥ इत्युक्तास्ते द्विजान् प्रादुर्जयते ह कपानिति ॥ ६ ॥ भूगता न्हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजाः ॥ ततः कर्मसमारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनं ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रे
षितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनीकपैः ॥ स च तान् ब्राह्मणानाह धनीकपवचो यथा ॥ ८ ॥ भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥ सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजि
नः ॥ ९ ॥ सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्यामहर्षिभिः ॥ श्रीश्चैव रमते तेषु धारयंति श्रियं च ते ॥ १० ॥ वयादारा न्न गच्छंति वयं मांसं न भुंजते ॥ दीपमग्निं जुह्वते च गु
ह्णां वचने स्थिताः ॥ ११ ॥ सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ उपेत्य शनैर्यातिनसेवंति रजस्वला ॥ स्वर्गं तिचैव गच्छंति तथैव शुभकर्मिणः ॥
॥ १२ ॥ अभुक्तवत्सुनाभंति गर्भिणी वृद्धकादिषु ॥ पूर्वाह्णे पुनर्दीप्यंति दिवा चैव न शरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कयं कपान् ॥ विजेष्यथ नि
वर्तध्वं निवृत्तानां सुखं हिवः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ॥ तस्माद्द्विधाः कपास्माकं धन्या हियथागतं ॥ १५ ॥
धनी गत्वा कपानाहनवो विप्राः प्रियं कराः ॥ गृहीत्वा स्नाण्य तो विप्रान् कपाः सर्वे समाब्रुवन् ॥ १६ ॥ समुदग्रध्वजान् दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजात्तयः ॥ व्यसृजन् ज्वलि
तान् ग्रीन् कपानां प्राणनाशनान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः ॥ न भसीव यथा भ्राणि व्यराजंत नराधिप ॥ १८ ॥ हत्वा वै दानवान् देवाः
सर्वे संभूय संयुगे ॥ तेनाभ्यजानन्हितदा ब्राह्मणैर्निहता न्कपान् ॥ १९ ॥

सुरविशेषैः दिव्यैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धनीनामकोदूतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनु.प.

3

119 8411

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 अथागम्य महातेजानारदो कथयद्विभो ॥ यथाहता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २० ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः ॥ प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि
 ब्राह्मणांश्च यशस्विनः ॥ २१ ॥ तेषां तेजस्तथावीर्यं देवानां वदधेततः ॥ अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिपुलोकेषु पूजितं ॥ २२ ॥ इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह ॥
 प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ २३ ॥ अर्जुन उवाच जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥
 ॥ २४ ॥ दत्तात्रेय प्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं वलं ॥ लोके च परमाकीर्तिर्धर्मश्चाचरितो महान् ॥ २५ ॥ अहो ब्राह्मण कर्माणि मया मारुततत्त्वतः ॥ त्वया प्रोक्तानि
 कार्त्तर्येन श्रुतानि प्रयतेन च ॥ २६ ॥ वायुरुवाच ब्राह्मणान्सात्रधर्मेण पालयस्वेंद्रियाणि च ॥ भृगुभ्यस्तेभ्यं घोरं तनुकालाद्भविष्यति ॥ २७ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे पवनार्जुनसंवादे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ब्राह्मणानर्चसे राजन् सततं संशितव्रतान् ॥ कंतु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ १ ॥ कांवा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ॥ तान
 र्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ २ ॥ भीष्म उवाच एष ते केशवः सर्वमस्य स्यति महामंतिः ॥ व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३ ॥ बलं श्रोत्रे
 वाङ्मनश्चक्षुषी च ज्ञानं तथा सविशुद्धं ममाद्य ॥ देहं न्यासो नातिचिरान्मतो मे न चाति तूष्णं सविता ययाति ॥ ४ ॥ उक्ता धर्मा ये पुराणमहान्तो राजन् विश्रांक्षं त्रि
 याणां विशांच ॥ तथा शूद्राणां धर्ममुपासते च शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५ ॥ अहं त्येनं वेद्यितत्त्वेन कृष्णं यो यं हियच्चास्य बलं पुराणं ॥ अमेयात्मा केशवः कौ
 र्वेन्द्र सोयं धर्मवक्ष्यति संशयेषु ॥ ६ ॥ कृष्णः पृथ्वीमसृजत्स्वं दिवं च कृष्णस्य देहान्मेदिनीं संवभूव ॥ वराहो यं भीमबलः पुराणः स पर्वतान्व्यसृजद्वैदिशश्च ॥ ७ ॥
 अस्य चाधोऽंतां तरिक्षं दिवं च दिशश्च तस्रो विदिशश्च तस्रः ॥ सृष्टिस्तथैवेयमनु प्रसूता स निर्ममे विश्वमिदं पुराणं ॥ ८ ॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्व
 यमेवामितौ जाः ॥ येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं यत्तत्तिष्ठत्यर्णवंतर्जयानं ॥ ९ ॥ कृते युगे धर्मोऽसीत्समग्रस्वेताकाले ज्ञानमनु प्रपन्नः ॥ बलं त्वांसीद्वापरे पार्थ कृ
 णः कलौ त्वधर्मः क्षितिमेवाजगाम ॥ १० ॥

ब्राह्मणानिति कर्मोदयं फलोदयं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नचेति दुःखितस्य दिनं महद्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्य चाध इत्याकाशादेरुपर्युपरि अयमेवास्तीत्युक्तं ॥ ८ ॥ अर्णवंतर्जयानमित्य
 गाधत्वमपारत्वं चोक्तं ॥ ९ ॥ कृत इति ज्ञानं अकर्तव्यकोटेरपि उपस्थानाच्चेतायां विवेक आसीत् द्वापरे तु द्वितीयकोटेः साम्याद्बलं प्रधानमासीत् न धर्मः कलौ त्वधर्म एव बलवानिति भावः ॥ १० ॥

सएवपूर्वदेवआदिदेवोदैत्यान्निजघान सएवसमाट् बलिरूपीपूर्वदेवोदैत्योबभूव ॥ ११ ॥ ग्लातिग्लायति ॥ १२ ॥ एवमेनंराहुंसोमंशक्रंचविद्धि ॥ १३ ॥ शोणितमृच्छरीरी ॥ १४ ॥ रायःधन
स्यपोषःपोषकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ महीसत्रंपृथिव्याश्छादनंमज्जनमितियावत् सत्रयज्ञेमहादानाच्छादनारण्यकैतवेइतिमेदिनी ॥ १७ ॥ घोषार्थेगोवर्द्धनोद्धरणकालेघोषोबुनाक्षेवाटध्यर्थमित्यर्थः

सएवपूर्वनिजघानदैत्यान्सपूर्वदेवश्चबभूवसमाट् ॥ सभूतानांभावनोभूतभव्यःसविश्वस्यास्यजगतश्चाभिगोप्ता ॥ ११ ॥ यदाधर्मो ग्लातिवंशेसुराणांतदा
कृष्णोजायतेमानुषेषु ॥ धर्मेस्थित्वासतुवैभावितात्मापरांश्चलोकानपरांश्चपाति ॥ १२ ॥ त्याज्यंत्यक्त्वाचासुराणांवधायकार्यकार्यकारणंचैवपार्थ ॥ कृतंक
रिष्यत्क्रियतेचदेवोराहुंसोमंविद्धिचशक्रमेनं ॥ १३ ॥ सविश्वकर्मासहिविश्वरूपःसविश्वभुग्विश्वसृग्विश्वजिच्च ॥ सशूलभृच्छोणितभृत्करालस्तंकर्मभिर्वि
दितंवैस्तुवंति ॥ १४ ॥ तंगंधर्वाणामप्सस्सांचनित्यमुपतिष्ठंतविबुधानांशतानि ॥ तंराक्षसाश्चपरिसंवदंतिरायस्पोषःसविजिगीषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरेशंसि
तारःस्तुवंतिरथंतरेसामगाश्चस्तुवंति ॥ तंब्राह्मणाब्रह्ममंत्रैस्तुवंतितस्मैहविरध्वर्यवःकल्पयंति ॥ १६ ॥ सपौराणीब्रह्मगुहांप्रविष्टोमहीसत्रंभारताग्रेददर्श ॥ स
चैवगामुद्धाराय्यकर्माविक्षोभ्यदैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १७ ॥ तंघोषार्थेगीर्भिरिन्द्राःस्तुवंतिसचापीशोभारतैकःपशूनां ॥ तस्यभक्षान्विविधान्वेदयंतितमे
वाजौवाहनंवेदयंति ॥ १८ ॥ तस्यांतरिक्षंपृथिवीदिवंचसर्ववशेतिष्ठतिशाश्वतस्य ॥ सकुंभेरेतःससृजेसुराणांयत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठं ॥ १९ ॥ समातरि
श्वाविभुरश्ववाजीसरश्मिवान्सविताचादिदेवः ॥ तेनासुराविजिताःसर्वएवतद्विक्रांतैर्विजितानीहत्रीणि ॥ २० ॥ सदेवानांमानुषाणांपितॄणांतमेवाहुर्गृह
विदांवितानं ॥ सएवकालंविभजन्नुदेतितस्योत्तरंदक्षिणंचायनेद्दे ॥ २१ ॥ तस्यैवोर्ध्वंतिर्यगधश्चरंतिगभस्तयोमेदिनीभासयंतः ॥ तंब्राह्मणावदविदोजुषंतित
स्यादित्योभामुपयुज्यभाति ॥ २२ ॥ समासिमास्यध्वरकृद्विधत्तेतमध्वरेवेदविदःपठंति ॥ सएवोक्तश्चक्रमिदंत्रिनाभिसप्ताश्वयुक्तंवहतेवैत्रिधाम ॥ २३ ॥ म
हातेजाःसर्वगःसर्वसिंहःकृष्णालोकान्यारयतेयथैकः ॥ हंसंतमोग्रंचतमेववीरकृष्णंसदापार्थकर्तारमेहि ॥ २४ ॥ सएकदाकक्षगतोमहात्मातुष्टोविभुःखांडवे
धूमकेतुः ॥ सराक्षसानुरगांश्चावजित्यसर्वत्रगःसर्वमग्नौजुहोति ॥ २५ ॥

पशूनांगवांजीवानांच वाहनंजयप्रापकं ॥ १८ ॥ सुराणांमित्रावरुणयोरेतःकुंभेससृजे ॥ १९ ॥ विक्रांतैःपादविक्षेपैः त्रीणिभुवनानि ॥ २० ॥ देवानांआत्मेतिशेषः ॥ २१ ॥ जुषंतिसेवते ॥ २२ ॥
विधत्तेऽध्वरमित्यर्थात् त्रिनाभिशितोष्णदृष्टिकालगर्भं चक्रंसंवत्सरं त्रिधामेतिवर्षवातोष्णप्रकारं ॥ २३ ॥ हंसंसूर्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

बंधुरः तस्य संसाररथस्य योक्ता त्रिचक्रः सत्वरजस्तमोमयः त्रिवृच्छिराः ऊर्ध्वमध्याधोगतिकलः चतुरश्वः कालादृष्टेः श्वरेच्छास्वसंकल्पाश्वत्वारोऽश्वायस्य त्रिनाभिः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति त्रिविधकर्मगर्भः

स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ॥ स बंधुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः ॥ २६ ॥ स विहाय व्यदधात्पंचनाभिः स निर्ममेगां दिवमंतरिक्षं ॥ सोरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च तृषीकेशो मितदीप्ताग्नि तेजाः ॥ २७ ॥ अलंघयद्वैसरितो जिघांसन शक्रं वज्रं प्रहरंतं निरास ॥ समहं द्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेकोऽक्रव सहस्रैः पुराणैः ॥ २८ ॥ दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ॥ तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं स विश्वरुद्विदधा त्यात्मभावान् ॥ २९ ॥ वेदांश्च यो वेदयते धिदेवो विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ॥ कामे वेदे लौकिके यत्फलं च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३० ॥ ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ॥ त्रयो ग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकी पुत्र एव ॥ ३१ ॥ सवत्सरः स क्रतुः सौर्धमासः सो होरा त्रः सकला वै सकाष्टा ॥ मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३२ ॥ चंद्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि दर्शन्यथ पौर्णमासं ॥ नक्षत्रयोगा क्रतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतं ॥ ३३ ॥ रुद्रादित्याव स वोथाश्चिनौ च साध्याश्च विश्वेमरुतां गणाश्च ॥ प्रजापतिर्देवमाता दितिश्च सर्वे रुष्णादृषयश्चैव सम ॥ ३४ ॥ वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ॥ आपो भूत्वामज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ३५ ॥ वेद्यं च यद्वेदयते च वेद्यं विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयं ॥ धर्मं च वेदं च बले च सर्वं चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६ ॥ ज्योतिर्भूतः परमो सौ पुरस्तात्प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः ॥ अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मर्यो निःपुराऽकरोत्सर्वमेवाथ विश्वं ॥ ३७ ॥ ऋतूनुत्पातान्वि विधान्यद्रुतानि मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ॥ सर्वरुष्णात्स्थावरं जंगमं च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३८ ॥ विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं संकर्षणं जीवभूतं वदंति ॥ ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थमाज्ञापय त्यात्मयो निर्महात्मा ॥ ३९ ॥ स पंचधा पंचजनो पपन्नं संचोदयन् विश्वमिदं सिस्तक्षुः ॥ ततश्च कारावनिमारुतौ च खं ज्योतिरंभश्च तयैव पार्थ ॥ ४० ॥ स स्थावरं जंगमं चैव मेतच्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ॥ ततो भूमिं व्यदधात्पंचवीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरिवारि ॥ ४१ ॥

॥ २६ ॥ पंचनाभिः पंचभूतानां ना

त्रिराश्रय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ निरासपराभूतवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ विधीन् अग्निहोत्रादीन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वेद्यं वेदप्रतिपाद्यं वेद्यं ज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनिरुद्धं अहंकारं ॥ ३९ ॥ पंचधा पंचप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यगृपेण पंचजनाः पंचभूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिस्तक्षुराज्ञापयतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४० ॥ चतुर्विधं जरायुजादि पंचवीजां चतुर्विधभूतयोमः कर्मचतेषां बीजभूतां ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अतःकेशवाद्यत्परंकल्प्यतेतद्विपरीतं असन्मार्गइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिअनुशासनपर्वे० भा० एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तेनविश्वंरुतमेतद्विराजन्सजीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ततोदेवानसुरान्मानवांश्चलोकानृषींश्चापिपितृन्त्रजाश्च ॥ समासेनविधिवत्प्राणिलोकान्सर्वान्सि
दाभूतपतिःसिद्धिः ॥ ४२ ॥ शुभाशुभंस्थावरंजंगमंचविष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ यद्वर्ततेयच्चभविष्यतीहसर्वेतत्केशवंत्वंप्रतीहि ॥ ४३ ॥ मृत्युश्चैवप्रा
णिनामंतकालेसाक्षात्कृष्णःशाश्वतोधर्मवाहः ॥ भूतंचयच्चेहनविग्रकिंचिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४४ ॥ यत्प्रशस्तंचलोकेपुपुण्यंयच्चशुभाशुभं ॥ तत्स
र्वकेशवोऽचित्योविपरीतमतःपरं ॥ ४५ ॥ एतादृशःकेशवोऽतश्चभूयोनारायणःपरमश्चाव्ययश्च ॥ मध्याद्यंतस्यजंगतस्तस्युपश्रुतंभूषतांप्रभवश्चाव्ययश्च ॥
॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्ममहापुरुषमाहात्म्येएकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच ब्रूहिब्राह्मणपूजायांव्युष्टित्वंमधुसूदन ॥ वेत्तात्वमस्यचार्थस्यवेदत्वांहिपितामहः ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच शृणुष्वावहितोराजर्षि
जानांभरतर्षभ ॥ यथातत्त्वेनवदतोगुणान्वैकुरुसत्तम ॥ २ ॥ द्वारवत्यांसमासीनंपुरामांकुरुनंदन ॥ प्रद्युम्नःपरिप्रच्छब्राह्मणैःपरिकोपितः ॥ ३ ॥ किंफलंब्रा
ह्मणेष्वस्तिपूजायामधुसूदन ॥ ईश्वरत्वंकुतस्तेपामिहैवचपरत्रच ॥ ४ ॥ सदाद्विजातीन्संपूज्यकिंफलंतत्रमानद ॥ एतद्ब्रूहिस्फुटंसर्वसुमहान्संशयोत्रमे ॥ ५ ॥
इत्युक्तेवचनेतस्मिन्प्रद्युम्नेनतथात्वह ॥ प्रत्यब्रुवंमहाराजयत्तच्छृणुसमाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिंब्राह्मणपूजायारौक्मिणेयनिबोधमे ॥ एतेहिसोमराजानईश्वराःसु
खदुःखयोः ॥ ७ ॥ अस्मिन्लोकेरौक्मिणेयतथामुष्मिंश्चपुत्रक ॥ ब्राह्मणप्रमुखंसौम्यंनमेत्रास्तिविचारणा ॥ ८ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुःकीर्तिर्यशोबलं ॥
लोकालोकेश्वराश्चैवसर्वंब्राह्मणपूजकाः ॥ ९ ॥ त्रिवर्गेचापवर्गेचयशःश्रीरोगशांतिषु ॥ देवतापितृपूजासुसंतोष्याश्चैवनोद्विजाः ॥ १० ॥ तत्कथंनैनाद्रियेय
मीश्वरोस्मीतिपुत्रक ॥ मातेमन्युर्महाबाहोभंवत्वत्रद्विजान्प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाहिमहद्भूतमस्मिन्लोकेपरत्रच ॥ भस्मकुर्युर्जगदिदंकुद्धाःप्रत्यक्षदर्शिनः ॥
॥ १२ ॥ अन्यानपिस्तृजेयुश्चलोकान्लोकेश्वरांस्तथा ॥ कथंतेषुनवर्तेरन्सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ १३ ॥ अवसन्मद्देहेतातब्राह्मणोहरिपिंगलः ॥ चीरवासाविल्वदं
डीदीर्घश्मश्रुःरुशोमहान् ॥ १४ ॥ दीर्घेभ्यश्चमनुष्येभ्यःप्रमाणादधिकोभुवि ॥ सस्वैरंचरतेलोकान्येदिव्यायेचमानुषाः ॥ १५ ॥

ब्रूहीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सौम्यंकल्याणं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इमांगाथांगायमानश्चत्वरेषुसभासुच ॥ दुर्वाससंवासयेत्कोब्राह्मणंसत्कृतंगृहे ॥ १६ ॥ रोषणःसर्वभूतानांसूक्ष्मेप्यपकृतेकृते ॥ परिभाषांचमेश्रुत्वाकोनुद
घात्प्रतिश्रयं ॥ १७ ॥ योमांकश्चिद्वासयीतनसमांकोपयेदिति ॥ यस्मान्नाद्रियतेकश्चित्ततोहंसमवासयं ॥ १८ ॥ ससंभुंकेसहस्राणांवहूनामन्नमेकदा ॥ ए
कदासोत्पकंभुंकेनचैवैतिपुनर्गृहान् ॥ १९ ॥ अकस्माच्चप्रहसतितथाकस्मात्प्ररोदिति ॥ नचास्यवयसातुल्यःपृथिव्यामभवत्तदा ॥ २० ॥ अथस्वावसथंग
त्वासशय्यास्तरणानिच ॥ कन्याश्चालंकृतादंश्वाततोव्यपगतःपुनः ॥ २१ ॥ अथमामब्रवीद्भूयःसमुनिःसंशितव्रतः ॥ कृष्णपायसमिच्छामिभोक्तुमित्येव
सत्वरः ॥ २२ ॥ तदैवतुमयातस्यचित्तज्ञेनगृहेजनः ॥ सर्वाण्यन्नानिपानानिभक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ २३ ॥ भवंतुसत्कृतानीहंपूर्वमेवप्रचोदितः ॥ ततोहं
ज्वलमानंवैपायसंप्रत्यवेदयं ॥ २४ ॥ तंभुक्कैवसतुक्षिप्रंततोवचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमंगानिलिपस्वपायसेनेतिसस्मह ॥ २५ ॥ अविमृश्यैवचततःकृतवान
स्मितंतथा ॥ तेनोच्छिष्टेनगात्राणिशिरश्चैवाभ्यर्चयं ॥ २६ ॥ सददर्शतदाभ्याशेमातरंतेशुभाननां ॥ तामपिस्मयमानांसंपायसेनाभ्यलेपयं ॥ २७ ॥ मु
निःपायसदिग्धांगीरयेतूर्णमयोजयत् ॥ तमारुह्यरथंचैवनिर्ययौसगृहान्मम ॥ २८ ॥ अग्निवर्णोज्ज्वलन्ध्यामान्सद्विजोरथधुर्यवत् ॥ प्रतोदेनातुदंद्वालांरुक्मि
णीममपश्यतः ॥ २९ ॥ नचमेस्तोकमप्यासीदुःखमीप्यारुतंतदा ॥ तथासराजमार्गेणमंहतानिर्ययौबहिः ॥ ३० ॥ तदृष्ट्वामहदाश्चर्य्यदाशार्हाजितमन्यवः ॥
तत्राजल्पन्मिथःकेचित्समाभाष्यपरस्परं ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणाएवजायेरन्नान्योवर्णःकथंचन ॥ कोत्येनंरथमास्थायजीवेदन्यःपुमानिह ॥ ३२ ॥ आशीविपवि
पंतीक्ष्णंततस्तीक्ष्णतराद्विजः ॥ ब्रह्माशीविपदंग्धस्यनास्तिकश्चिच्चिकित्सकः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्व्रजतिदुर्धर्पप्रास्वलद्रुक्मिणीपथि ॥ तन्नामर्पयतश्रीमांस्ततस्तुं
र्णमचोदयत् ॥ ३४ ॥ ततःपरमसंकुद्धोरथात्प्रस्कंदंसद्विजः ॥ पदातिरुत्पथेनैवप्राद्रवद्दक्षिणांमुखः ॥ ३५ ॥ तमुत्पथेनधावंतमन्वंधावंद्विजोत्तमं ॥ तथैवपा
यसादिग्धःप्रसीदभगवन्निति ॥ ३६ ॥ ततोविलोक्यतजस्वीब्राह्मणोमामुवाचह ॥ जितःक्रोधस्त्वयारुणप्रकृत्यैवमहांभुज ॥ ३७ ॥ नतेऽपराधमिहवैदृष्टवान
स्मिसुव्रत ॥ प्रीतोस्मितवगोविंददृष्टुकामान्यथेप्सितान् ॥ ३८ ॥ प्रसन्नस्यचमेतातपस्यव्युष्टियथाविधि ॥ यावदेवमनुष्याणामन्नेभावोभविष्यति ॥ ३९ ॥
यथैवान्नेतथातेषांत्वयिभावोभविष्यति ॥ यावच्चपुण्यालोकेषुत्वयिकीर्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावेदीपेष्वप्य
 त्रिपुल्लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ॥ सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ४१ ॥ यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितं ॥ सर्वतथैव द्रष्टासि विशि-
 ष्टं वा जनार्दन ॥ ४२ ॥ यावदेतत्पलितं ते गात्रे पुमधुसूदन ॥ अतो मृत्युभयं नास्तियावदिच्छसि चाच्युत ॥ ४३ ॥ न तु पादतले लिते कस्मात्ते पुत्रकायवै ॥ नैतन्मे प्रि-
 यमित्येव समां प्रीतो ब्रवीत्तदा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो हं शरीरं स्वंददर्शं श्रीसमायुतं ॥ रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रातः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ॥ ४५ ॥ कीर्तितं चानुत्तमां लोके समवा-
 प्स्यसि शोभने ॥ नत्वां जरावारोगो वा वैवर्ण्यं चापि भाविनि ॥ ४६ ॥ स्पृक्ष्यंति पुण्यगंधाचरुणमाराधयिष्यसि ॥ षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ॥
 ४७ ॥ वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ तव मातरमित्युक्ता ततो मां पुनरब्रवीत् ॥ ४८ ॥ प्रस्थितः सुमहाते जादुर्वासाग्निरिव ज्वलन् ॥ एषैव ते बुद्धि-
 रस्तु ब्राह्मणान्प्रतिकेशव ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा स तदा पुत्रतत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्नंतर्हिते चाहमुपांशुव्रतमाचरं ॥ ५० ॥ यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति
 प्रभा ॥ एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा तं सहपुत्रक ॥ ५१ ॥ ततः परमं लृष्ट्वा त्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तं न्नवं ॥ ५२ ॥ यद्विन्नं यच्च वैदग्ध्यं ते न
 विप्रेण पुत्रक ॥ ततो हं विस्मयं प्राप्तः सर्वदृष्टवानवदं ॥ ५३ ॥ अपूजयं च मनसारौ किमणयसदां द्विजान् ॥ इत्यहं रौक्मिणयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ माहा-
 त्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ तथा त्वमपि कौंतेय ब्राह्मणान्सततं प्रभा ॥ ५५ ॥ पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥ एवं व्युष्टिं महं प्राप्तो ब्रा-
 ह्मणस्य प्रसादजां ॥ यच्च मामाह भीष्मो यंतस्सत्यं भरतर्षभ ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे दुर्वासो भिक्षाना-
 मषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच दुर्वाससः प्रसादात्तयत्तदामधुसूदन ॥ अवाप्तमिह विज्ञानं त-
 न्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ॥ तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ २ ॥ वासुदेव उवाच हंत ते कीर्तयिष्या-
 मिनमस्त्यकपर्दिने ॥ यदवाप्तं मयाराज ऊर्ध्वे यो यच्चार्जितं यशः ॥ ३ ॥

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दुर्वासस इति अत्र त्रिपुरदाहः श्रद्धारहितानां निदार्थः उपासकानां स्थूलसूक्ष्मकारणदेहत्रयरूपाणां तिसृणां पुरांदाहेन संसारा-
 नर्थनिवृत्तिर्महादेवस्य त्रिपुरहंतुः प्रसादादेव भवतीति प्रदर्शनार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशांपते ॥ प्रांजलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ प्रजापतिस्तत्सृजे तपसो ते महातपाः ॥ शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्था
 वरजंगमाः ॥ ५ ॥ नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवादिशांपते ॥ इह त्रिष्वपिलोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६ ॥ न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ॥ न हि भूतं
 समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७ ॥ गंधेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ॥ विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपंते च पतंति च ॥ ८ ॥ घोरं च निनदंतस्य पर्जन्यनिनदोपमं ॥
 श्रुत्वा विशीर्येत्पृथग्देवानामपि संयुगे ॥ ९ ॥ यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृत् ॥ न सुरानां सुरालोके न गंधर्वानपन्नगाः ॥ १० ॥ कुपितं सुखमेधते त
 स्मिन्नपि गुहागताः ॥ प्रजापते श्वदक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ॥ ११ ॥ विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ॥ धनुषा बाणमुत्सृज्य स घोषं विननाद च ॥ १२ ॥
 तेन शर्मकुतः शांतिं विषादं लेभिरे सुराः ॥ विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३ ॥ तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ॥ बभूवुरवशाः पार्थविषे दुश्च
 सुरासुराः ॥ १४ ॥ आपश्चुक्षुर्भिरैव च कं पे च वसुंधरा ॥ व्यद्रवन् गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १५ ॥ अंधेन तमसालोकाः प्रावृत्ता न च काशिरे ॥ प्र
 नष्टा ज्योतिषां भाश्च सहसूर्येण भारत ॥ १६ ॥ भृशं भीतास्ततः शांतिं चक्रुः स्वस्त्ययं मानि च ॥ ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १७ ॥ ततः सोभ्यद्रव
 द्देवान् रुद्रोरौद्रपराक्रमः ॥ भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥ १८ ॥ पूषणं चाभिदुद्रावपादेन च रूपान्वितः ॥ पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वैव्यं शातयत् ॥
 ॥ १९ ॥ ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शंकरं ॥ पुनश्च संदग्धे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरं ॥ २० ॥ रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ॥ ततः प्रसादयामासुः
 शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वांजलितदा ॥ संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ॥ २२ ॥ रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं तत्त्वकल्पयन् ॥
 भयेन त्रिदशाराजं छुरणं च प्रपदिरे ॥ २३ ॥ तेन चैव हितुष्टेन स यज्ञः संधितो भवत् ॥ यद्यच्चापहृतं तत्र तत्तथैवान्वजीवयत् ॥ २४ ॥ असुराणां पुराण्यां संस्त्रीणि
 वीर्यवतां दिवि ॥ आयसं राजतं चैव सोवर्णमपि चापरं ॥ २५ ॥ नाशकत्तानि मघवा जेतुं सर्वा युधैरपि ॥ अथ सर्वे मरारुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ २६ ॥ तत ऊ
 चुर्महात्मानां देवाः सर्वे समागताः ॥ रुद्ररौद्रा भविष्यंति पशवः सर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ जहि देत्यान्सहपुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं श
 रोत्तमं ॥ २८ ॥ शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुंस्त्वं वैवस्वतं यमं ॥ वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान् ज्यांच सा विन्निमुत्तमां ॥ २९ ॥

115 ११॥

ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ॥ त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि विभेदसः ॥ ३० ॥ शरेणादित्यवर्णेन कालाग्रिसमतेजसा ॥ ते सुराः संपुरास्तत्र द
ग्धारुद्रेण भारत ॥ ३१ ॥ तंचैवांकगतं दृष्ट्वा बालं पंचशिखं पुनः ॥ उमाजिज्ञासमाना वै कोयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३२ ॥ असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ॥
स वज्रं स्तंभयामास तं बाहुं पार्श्वे ॥ ३३ ॥ न संवुवुधिरचैव देवास्तं भुवनेश्वरं ॥ स प्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुदुरीश्वरे ॥ ३४ ॥ ततोऽध्यात्वा च भगवान्ब्र
ह्मांतममितीजसं ॥ अयं श्रष्टुं इच्छति ॥ ३५ ॥ ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ॥ बभूव स तदा बाहुर्वलहं नुर्यथा पुरा ॥ ३६ ॥ स चापि ब्रा
ह्मणो भूत्वा दुर्वासानामवीर्यवान् ॥ द्वारिष्यत्यसौ दिगृहे चिरं कालमुपावसन् ॥ ३७ ॥ विप्रकारांश्च युक्तेस्मिन् सुबहून्मम वै श्रमनि ॥ तानुदारतया चाहं चक्ष्ममेचातिदुः
सहान् ॥ ३८ ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित् ॥ स चैवेंद्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ॥ ३९ ॥ स चंद्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ स
कालः सौतको मृत्युः संध्यमोराश्च हानि च ॥ ४० ॥ मां सार्धमासां क्रतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ संधाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ॥ ४१ ॥ नक्षत्राणि
ग्रहाश्चैव दिशोऽथ प्रदिशस्तथा ॥ विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवान्परमद्युतिः ॥ ४२ ॥ एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव हि ॥ शतधा सहस्रधा चैव तथा शत सहस्र
धा ॥ ४३ ॥ ईदृशः समहा देवो भूयश्च भगवानतः ॥ न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प
दानधर्मे ईश्वरप्रशंसानामेकपक्ष्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वासुदेव उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्म
नः ॥ रुद्राय बहु रूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १ ॥ वदं त्यग्निमहादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरं ॥ एकाक्षं त्र्यंबकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २ ॥ द्वेतनूतस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्म
णा विदुः ॥ घोरा मन्यां शिवामन्यां तितनू बहुधा पुनः ॥ ३ ॥

ष्ठितं एवं सर्वत्राख्यानतात्पर्यं ज्ञेयं तथा शक्रबाहुस्तं भाख्यायिकया त्रिपुरघ्नं बाहुकृतं कर्मनस्पृशतीति दर्शितं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एकधा
ब्रह्मरूपेण द्विधा ब्रह्मभेदेन बहुधेत्यादिप्रपञ्चरूपेण ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नै० भा० एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अनु.प.

33

119 9 911

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 उग्राघोरातनुर्यास्यसोमिर्विद्युत्सभास्करः ॥ शिवासौम्याचयात्वस्यधर्मस्त्वापोथचंद्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोर्धेतुतस्याग्निःसोमोर्धेपुनरुच्यते ॥ ब्रह्मचर्यं
 चरत्येकाशिवाचास्यतनुस्तथा ॥ ५ ॥ यास्यघोरतमामूर्तिर्जगत्संहरतेतथा ॥ ईश्वरत्वान्महत्वाच्चमहेश्वरइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्र
 तापवान् ॥ मांसशोणितमज्जादोयत्ततोरुद्रउच्यते ॥ ७ ॥ देवानां सुमहान्यच्चयच्चास्यविषयो महान् ॥ यच्च विश्वं महत्पाति महो देवस्ततः स्मृतः ॥ ८ ॥ धूम्ररूपं
 चयत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ॥ समेधयति यन्नित्यं सर्वान्वै सर्वकर्मभिः ॥ ९ ॥ मनुष्यान् शिवमन्विच्छंस्तस्मादेप शिवः स्मृतः ॥ दहत्यूर्ध्वस्थितो यच्च प्राणान् नृणां
 स्थिरश्चयत् ॥ १० ॥ स्थिरलिंगश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थानुरिति स्मृतः ॥ यदस्य बहुधारूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ॥ ११ ॥ स्थावरं जंगमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ विश्वे
 देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥ सहस्राक्षो युताक्षो वा सर्वतोक्षि मयोपि वा ॥ चक्षुषः प्रभवेत्तेजो नास्यं तोथास्य चक्षुषां ॥ १३ ॥ सर्वथा यत्पशू
 न्याति तैश्च यद्रमते सह ॥ तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४ ॥ नित्येन ब्रह्मचर्येण लिंगमस्य यदा स्थितं ॥ महयत्यस्य लोकश्च प्रियं तद्धेतुः हात्मनः ॥
 ॥ १५ ॥ विग्रहं पूजयेद्यो वै लिंगं वापि महात्मनः ॥ लिंगं पूजयित्वा नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ लिंगमेवाचर्यंति स्म
 यत्तदूर्ध्वं समास्थितं ॥ १७ ॥ पूज्यमाने ततस्तस्मिन् मोदते समहेश्वरः ॥ सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एष एव श्मशानेषु देवो वसंति निर्दहन् ॥
 यजंत ये जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणः ॥ १९ ॥ विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ॥ संच वायुः शरीरेषु प्राणापानशरीरिणां ॥ २० ॥ तस्य घोराणि रूपा
 णि दीप्तानि च बहूनि च ॥ लोके यान्यस्य पूज्यं ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानि देवेषु बहून्वस्य यथार्थवत् ॥ निरुच्यंते महत्वाच्च विभुत्वात् कर्मभिस्त
 था ॥ २२ ॥ वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमं ॥ व्यासेनोक्तं च यच्चापि उपस्थानं महात्मनः ॥ २३ ॥ प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ॥ ज्येष्ठभू
 तं वदंत्येनं ब्राह्मणाः ऋषयो परे ॥ २४ ॥ प्रथमो ह्येव देवानां मुखादग्निमजीजनत् ॥ ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५ ॥ विमुंचति न पुण्यात्मा शर
 ण्यः शरणागतान् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६ ॥ सददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ॥ शक्रादिषु च देवेषु तस्यैश्वर्यमिहोच्यते ॥
 ॥ २७ ॥ स एव व्यापृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभांशुभे ॥ ऐश्वर्याच्चैव कामानामाश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इत्युक्तवतीति ॥ १ ॥ श्रुतिप्रत्यक्षयोः किं बलवदिति प्रश्नः ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ दृष्टमिति अनन्तं कचित् श्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षं प्रबलं कचित् प्रत्यक्षपेक्षया श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ केचित् प्रत्यक्षं प्रबलं मत्वा हेतुकास्तार्किकाः परमाण्वादीन् ब्रह्मयानित्यत्वादिगुणयुक्तान् कल्पयन्तः सत्यमबाधितं
 वाङ्मनसातीतं वस्तु नास्तीत्येव निश्चयं कुर्वन्ति परैर्वैदिकैरुपालब्धाः संतस्तत्र संशयं कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ अथेत्यादिसार्थः यदित्त्वमपि एकमसंहतं ब्रह्मकारणं कथं भवेदिति संशयवानसि न हि दीर्घकालसेवनादिना यम
 थो युक्तेन योगेन वेदितुं शक्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एतस्य सत्यवस्तुनः हेतूनामन्तं सर्वसंशयोच्छेदे सति कल्पनासंज्ञा हेतवो निवर्तते ॥ ८ ॥ संशयोच्छेदश्च यदा ज्योतिः प्रत्यक् चैतन्यं विपुलमनन्तं प्रतिपद्यते तदैव भवति

महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ॥ बहुभिर्विविधैरूपैर्विश्वं व्यापमिदं जगत् तस्य देवस्य यद्दक्रं समुद्रे वडं वामुखं ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन
 पर्वणि अनुशास० दानधर्ममहेश्वरमाहर्त्स्यनाम द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्तं
 वति वाक्यं तुरुष्णो देव किं नन्दने ॥ भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यवृच्छ युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ निर्णये वामहाबुद्धे सर्वधर्मविदां वरः ॥ प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवे
 त् ॥ २ ॥ भीष्म उवाच नास्य त्रसंशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ॥ शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञसम्यक्त्वं मे नु पृच्छसि ॥ ३ ॥ संशयः सुगमस्तत्र दुर्गमस्तस्य नि
 र्णयः ॥ दृष्टं श्रुतमनन्तं हियत्र संशयदर्शनं ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ॥ नास्तीत्येवं व्यवंस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ॥ ५ ॥ तदयुक्तं व्यवस्यन्ति
 वालाः पंडितमानिनः ॥ अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ॥ ६ ॥ शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातंद्रितेन च ॥ प्राणयात्रामनेकां च कल्पमानेन भारत ॥ ७ ॥
 तत्परेणैव नान्येन शक्यं त्येतस्य दर्शनं ॥ हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमं ॥ ८ ॥ ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ न त्वेव गमनं राजन् हेतुतो गमनं
 तथा ॥ अग्रात्यमनिबद्धं च वाचा संपरिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिर्लोकश्चागमपूर्वकः ॥ शिष्टाचारो बहुविधस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 भीष्म उवाच धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ संस्थाय तैरपि कृताकालेन प्रतिभिद्यते ॥ ११ ॥

हेतुतस्तर्काद्यद्वस्त्वधिगमनं तत् अधिगमनं न भवति तर्केणापि हि शून्यप्रधानपरमाणवः कारणत्वेन प्रतिपाद्यते तच्च अपाशं यतः यद्वाचा वेदेन अनिबद्धं अप्रतिपादितं तद्वर्जयेदिति न्याय ईक्षते नाशब्दमिति प्रतिपादना
 त् एतेन सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलीयस्त्वं सिद्धं ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षमिति लोकतः सिद्धिरनुमानं आगमपूर्वः शिष्टाचारश्चेति प्रमाणानि एतेषां मध्ये किं प्रबलमिति प्रश्नार्थः ॥ १० ॥ शिष्टाचारस्य दुरात्मभिरुच्छेदित
 त्वाद्देवमुख्यं प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानयोर्व्यभिचारित्वेनाविश्वासनीयत्वादित्याह धर्मस्येत्यादिना ॥ ११ ॥

वृत्तं शिष्टाचारः ॥ १२ ॥ भिदंति वृत्तं तेषु प्रत्यक्षानुमानाचारेषु ॥ १३ ॥ अतुष्यंतः नित्यं सोत्कंठाः आगमजन्याः बुद्धयो येषां ते एव परं श्रेष्ठं प्रमाणमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नेति वृत्तं प्रत्यक्षदृष्टं शीलं आचारः शौचादिः कारणवेदः त्रयं मिलित्वा एको धर्मः स धर्मः साधनीय इत्यर्थः स्वाध्यायकर्मवेदरक्षार्थमाचारांतर्गतमेव ज्ञेयं ॥ १६ ॥ १७ ॥ वेद इति प्रमाणभेदात्प्रेमैयधर्मैरपि त्रिभिर्भावितव्यं ॥ १८ ॥ कथमेको

अधर्मो धर्मरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ अवृत्ता ये तु भिदंति श्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मविद्वेषिणो मंदा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ १३ ॥ अतुष्यंतस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ॥ परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १४ ॥ कामार्थोपप्लवः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ॥ धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १५ ॥ न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञाः स्वाध्यायकर्म च ॥ आचारः कारणं चैव धर्मश्चैकस्त्रयं पुनः ॥ १६ ॥ युधिष्ठिर उवाच पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यति ॥ अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्रयं यदि ॥ पृथक्कलभ्यत चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथं ॥ १८ ॥ भीष्म उवाच धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९ ॥ एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनं ॥ पृथक्केचन मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ २० ॥ उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ॥ जिज्ञासानुकर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २१ ॥ सदैव भरत श्रेष्ठमाते भूदत्र संशयः ॥ अंधो जड इवाशंकी च द्वर्वा मितदाचर ॥ २२ ॥ अहिंसां संस्यमक्रोधोदानमेतच्चतुष्टयं ॥ अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणे पुच वृत्तिर्यापितुं पतामहो चिता ॥ तामन्वहिमहाबाहो धर्मस्यैते हि देशिकाः ॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वैयः कुर्याद्विबुधो जनः ॥ न स प्रमाणतामं ह्यविवादं जुनो नो हि सः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहु मन्य च ॥ एतेष्वेव त्विमेलोकाः कृत्स्ना इति निबोधतान् ॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ये च धर्ममसूयंते ये लोभतः प्रवृत्ताः ॥ भवानेतत्कृते गच्छंति तादृशाः ॥ २७ ॥ भीष्म उवाच रजसात्तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ॥ नरकं प्रति प्रयते धर्मविद्वेषिणो रवी ॥ २८ ॥ अकार्यमसकृत्कृतं जसततं पर्युपासते ॥ सत्याजं वपराः संतस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ २९ ॥

साचि व्यंगमितः केन हेतुर्न धर्मस्येति हेराजन्यद्येवं धर्मत्रयं मन्यसे तन्नेति शेषः किनु क्रियमाणस्यैकस्यैव धर्मस्य त्रिधा त्रिप्रकाराविचारणा एक एव प्रमाणत्रयसंवादेन परीक्षणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ मणैव तेषां लदयं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्त इति प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियधर्मप्रमाणाभावात् आचारस्य च प्रध्वंसितत्वात् तमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ उक्तो वेदे स एव मार्गः ननु परितर्कणात् धर्मस्य विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अत्र वेदे अशंकीशंकाशून्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

नैनः ॥ ३२ ॥ कीदृशाः किलक्षणाः किं कर्माणि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्गोत्सर्गं ॥ ३५ ॥ पंचानां देवपितृभूतातिथिकुटुंबानां ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चक्रधरस्य भुजंग

पासनाद्भवेत् ॥ देवलोकं प्रपद्यंते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ३० ॥ मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ॥ धर्मिणः सुखमेधंते लोभद्वेषवि
णः पुत्रधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ धर्मिणः पर्युपासंते फलं पक्वमिवाशयः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिर उवाच असतां कीदृशं रूपं साधवः
तत्संतोऽसंतश्च कीदृशः ॥ ३३ ॥ भीष्म उवाच दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ॥ साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचार

गावां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः ॥ नोपसेवंति राजेन्द्रसर्गमूत्रपुरीषयोः ॥ ३५ ॥ पंचानामशनं दत्त्वा शेषमभ्रं तिसाधवः ॥ न जल्पन्ति
त्रभुजानाननिद्रां त्यार्द्रपाणयः ॥ ३६ ॥ चित्रभानुमनद्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथं ॥ ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणं ॥ ३७ ॥ वृद्धानां भारतमानां स्त्रीणां च
क्रधरस्य च ॥ ब्राह्मणानां वांराज्ञां पंथानंदं दत्ते च ये ॥ ३८ ॥ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ॥ तथा शरणकामानां गोमास्यात्स्वागतप्रदः ॥ ३९ ॥
सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितं ॥ नांतरा भोजनं दृष्टुमुपवासविधिर्हि सः ॥ ४० ॥ होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ॥ ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमे
व प्रतीक्षते ॥ ४१ ॥ नायदागच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं च तस्मृतं ॥ अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतन्नयमेकतः ॥ ४२ ॥ तस्माद्ब्राह्मणं नित्यमर्चयेत्तथा विधिः ॥ यजुषां स
कृतं मांसमुपभुंजन्नदृश्यति ॥ पृष्ठमांसं वथामांसं पुत्रमांसं च तत्समं ॥ ४३ ॥ स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिनोपवासयेत् ॥ कर्मवै सफलं कृत्वा गुरुणां प्रतिपादयेत् ॥
॥ ४४ ॥ गुरुभ्यस्त्वासंबदेयमभिवाद्याभिपूज्य च ॥ गुरुमभ्यर्च्य वर्धते आयुषाय शसाश्रिया ॥ ४५ ॥ वृद्धान्नाभिभवे जातु न चैताम्रेष्येदिति ॥ नासीनः स्यात्स्थि
तेष्वेव मायुरस्य न रिष्यते ॥ ४६ ॥ न नग्नानीक्षते नारी न नग्नान्पुरुषानपि ॥ मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ ४७ ॥ तीर्थानां गुरवस्तीर्थे चोक्षाणां हृदयं शुचिः ॥
दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखं ॥ ४८ ॥ सायंप्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कलामिरः ॥ श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ ४९ ॥ स्वाध्याये भोजने चैव द
क्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणितथैव च ॥ ५० ॥

स्य बह्वयामाधिपतेर्वा भवेच्चक्रधरो विष्णौ भुजंगे ग्रामजालिनीति विश्वलोचनः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कर्म अध्ययनं प्रतिपादयेत् दक्षिणामिति शेषः ॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् ॥ ५० ॥

अभिपूजनं पायसादिभिः ॥ ५१ ॥ मंगल्यं मंगलवचनं अभिनन्दनं शतं जीवेति वचनेन सुखोत्पादनं च कुर्यादिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ समाचरेदभिन्दनं पापकर्मिणः स्वहृदयं पापिष्ठमित्याचक्षते क
संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूरुसरंहविः ॥ अष्टकाः पितृदेवत्याग्रहाणामभिपूजनं ॥ ५१ ॥ इमं श्रुत्वा कर्मणि मंगल्यं क्षुतानामभिन्दनं ॥ व्याधितानां च सर्वेषामा
युषामभिन्दनं ॥ ५२ ॥ न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरं ॥ त्वंकारो वावधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ॥ ५३ ॥ अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरे
त् ॥ पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वकृतं कर्म हृदा दयं तेत्यसाधवः ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यति गूहमाना महाजने ॥ ५५ ॥ न मां मनुष्याः प
श्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ॥ पापेनाभिहितः पापः पापमेवाभिजायते ॥ ५६ ॥ यथा वार्धुषिको वृद्धिं दिनभेदे प्रतीक्षते ॥ धर्मं पिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥
॥ ५७ ॥ यथा लवणमंभो भिराप्नुतं प्रविलीयते ॥ प्रायश्चित्तं हतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ५८ ॥ तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धयेत् ॥ कृत्वा तत्साधुष्वस्थे
यं ते तस्य शमयंत्युत ॥ ५९ ॥ आशयासंचितं द्रव्यं कालेनैवोपभुज्यते ॥ अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ६० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषि
णः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ६१ ॥ एक एव चरेद्धर्मं न धर्मं ध्वजिको भवेत् ॥ धर्मवाणिजकास्त्येते धर्ममुपभुज्यते ॥ ६२ ॥ अर्च्यं देवानं दंभे
न सेवेता मायया गुरुन् ॥ निधिं निन्द्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितं ॥ ६३ ॥ इति श्रीम० अनु० आनुशासनि० दानधर्मधर्मप्रमाणकथने त्रिषष्ट्यधिकश
ततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ॥ भागधेयान्वितस्त्वरथान्कृशो बालश्च विंदति ॥ १ ॥ नालाभकाले
लभते प्रयत्ने पितृते सति ॥ लाभकालेऽप्रयत्ने न लभते विपुलं धनं ॥ २ ॥ कृतयत्ना फलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥ अयत्नेनैव मानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३ ॥ यदि
यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ॥ नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ४ ॥ प्रयत्नं कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते फलानराः ॥ मार्गत्याय शतैरर्थानि मार्गश्चापरः सु
खी ॥ ५ ॥ अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते धनानराः ॥ धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः ॥ ६ ॥ अर्थात्यनीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ अनभिज्ञश्च
साचि व्यंगमितः केन हेतुना ॥ ७ ॥ विद्यायुक्तोऽपि विद्यश्च धनवान् दुर्मतिस्तथा ॥ यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

मर्णो वतेषां हृदयं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ धर्मध्वजिकः तत्प्रकाशकः ॥ ६२ ॥ पारत्र्यं परलोकहितं ॥ ६३ ॥ इति अनुशास० नै० आरतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ७ ॥ नाभागधेय इति ॥ १ ॥ २ ॥ कृतयत्नोऽफलो येषां ते कृतयत्ना फलाः ॥ ३ ॥ भवेत्समर्थः स्यात् ॥ ४ ॥ आयशतैः उपायशतैः सुखी धनेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

म.भा.टी.

॥२०२॥

॥१॥१०॥११॥१२॥१३॥ प्रसवः प्रसवकारणं कर्मैव दंशादीनां सुखाद्यामौ प्रमाणं नियामकं एवं स्वस्यापि ज्ञात्वा स्थिरोऽचंचलो भव ॥ १४ ॥ इति अनुशासनपर्वः नैलकं ० भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिक शततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ कार्यत इति ॥ १॥ प्रवर्तते प्रवर्तयति ॥ २॥ धर्मार्थस्य धर्मफलस्य प्रदर्शनात् यदा धर्म एव श्रेयस्कर इति बुद्धिर्भवेत्तदा यं धर्मात्मा धर्मचित्तः धर्मे आश्वसीत विश्वासं कुर्वीत अदृढबुद्धिस्तु न विश्वसेत् धर्मफले ॥ ३॥ एतावद् धर्मे विश्वासवत्त्वं उभयवित्कर्तव्या कर्तव्यवित् ॥ ४ ॥ राजसामलिनाः ॥ ५॥ धर्मः कदाप्यधर्मो न भवेदित्याह न ह्येति अधर्मतया दुःखहेतुतया ॥ ६॥ ७॥

न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ यथापि पासां जयति पुरुषः प्राप्य वैजलं ॥ ९ ॥ इष्टार्थो विद्यया त्वेव न विद्यां प्रजहेन्नरः ॥ ना प्राप्तकालो भ्रियते विद्वः शरशतैरपि ॥ दृणाग्नेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १० ॥ भीष्म उवाच ईहमानः समारंभान्यदिनां सादयेद्धनं ॥ उग्रंतपः समारंहेन्न त्वनुमं प्र रोहति ॥ ११ ॥ दानेन भोगी भवति मेधावी दृढसेवया ॥ अहिंसया च दीर्घायुरिति प्रादुर्भूमीषिणः ॥ १२ ॥ तस्माद्दद्यान्नयाचेत पूजयेद्दार्मिकं नपि ॥ सुभाषी प्रियकृच्छांतः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १३ ॥ यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभावश्च सुखासुखं ॥ दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भवयुधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मधर्मप्रशंसायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच कार्यतेय चक्रियते सच्चासच्च कृताकृतं ॥ तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १ ॥ काल एव सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् ॥ बुद्धिमा विश्वभूतानां धर्माधर्मौ प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् ॥ तदा श्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रमेतद्बुद्धिभूतानां प्राज्ञलक्षणं ॥ कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषं युक्तं समाचरेत् ॥ ४ ॥ यथा ल्युपस्थितैश्वर्याः प्रजायंते न राजसाः ॥ एवमेवात्मनात्मानं पूजयंतीह धार्मिकाः ॥ ५ ॥ न त्वधर्मतयाऽधर्मदद्यात्कालः कथंचन ॥ तस्माद्दिशुद्भमात्मानं जानीयाद् धर्मचारिणं ॥ ६ ॥ स्पृष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलंतमिव पावकं ॥ अधर्मः संततो धर्मकालेन परिरक्षितं ॥ ७ ॥ कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ॥ त्रयाणामपि लोकानां मालोकः कारणं भवेत् ॥ ८ ॥ न तु कश्चिन्नयेत्याज्ञो गृहीत्वैव करेनरं ॥ उच्यमानस्तु धर्मेण धर्मलोकं भयच्छले ॥ ९ ॥ शूद्रो हं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ॥ इति विज्ञानमपरेनात्मन्युपदधत्युत ॥ १० ॥

एतौ विशुद्धताऽधर्मास्पर्शौ ॥ ८ ॥ नयेत्यधर्ममिति शेषः धर्मेण धर्मानुष्ठानार्थं इतरैरुच्यमानः प्रेर्यमाणः सन् सर्वलोकं भयच्छले तेषां प्रतारणे प्रवर्तते यद्वास्त्वं निस्तारं स्वयमेवाचरेदित्याह न त्विति नयेत् ऊर्ध्वमिति शेषः किंतु धर्मभयलोकं भययोऽल्लेच्छलने निवृत्तिनिमित्तं धर्मेण हेतुना अर्थात्प्राज्ञेन उच्यमान एव नरः ऊर्ध्वं च्छतीति शेषः शूद्रो हमित्यादिव दन्ति शेषपूरणेन योज्यं ॥ ९ ॥ अपरे साधवः न उपदधति न च्छलं कुर्वति यथाधिकारं धर्मं कुर्वति न च्छलमित्यर्थः तस्मात्प्रवर्तना सर्वाव्यर्थे वेति भावः ॥ १० ॥

अनु.प.

१३

॥२०२॥

विशेषेणेतियुग्मं सर्वेषांप्राणिनांपुरुषाणांवापांचभौतिकत्वेप्रत्यक्षेपिविशेषकरणंइदंपवित्रमिदमपवित्रमितिब्यवस्थापनंलोकधर्मेशास्त्रीयधर्मचनिमित्तेसत्कृतं पशुपामरंपडितानांयथापुनर्विहितेनैते
एकत्वंप्राकृतंगच्छेयुरितिशास्त्रेणधर्मनियमःकृतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत्रशंक्ते अधुवइति लोकस्यधर्मस्यचकार्यकारणभावात्कार्यस्याधुवत्वंकारणस्यधुवत्वंचनयुक्तंतुनाशमंतरेणपटनाशयोगादित्यर्थः
उत्तरमाह कालःसंकल्पः निष्कामधर्मएवधुवस्तत्फलंनतुसकामइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वेषामिति धर्मसंयुक्तःसंकल्पएवशेषःशिष्यतेनान्यः सचकथमुदेष्यतीत्यत्राह स्वयंगुरुरिति धर्मबलात्स्वयमेवचस

विशेषेणचवक्ष्यामिचातुर्वर्ण्यस्यलिंगतः ॥ पंचभूतशरीराणांसर्वेषांसदृशात्मनाम् ॥ ११ ॥ लोकधर्मचधर्मचविशेषकरणंकृतं ॥ यथैकत्वंपुनर्यातिप्राणिन
स्तत्रविस्तरः ॥ १२ ॥ अधुवोहिकथंलोकःस्मृतोधर्मःकथंधुवः ॥ यत्रकालोधुवस्तातत्रधर्मःसनातनः ॥ १३ ॥ सर्वेषांतुल्यदेहानांसर्वेषांसदृशात्मनां ॥ का
लोधर्मेणसंयुक्तःशेषएवस्वयंगुरुः ॥ १४ ॥ एवंसतिनदोषोस्तिभूतानांधर्मसेवने ॥ तिर्यग्योनावपिसतांलोकएवमतोगुरुः ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा
सनपर्वणिआनुशास०दानधर्मधर्मप्रशंसायांपंचषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच शरतल्प
गतंभीष्मपांडवोयकुरुद्वहः ॥ युधिष्ठिरोहितंप्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहं ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंश्रेयःपुरुषस्येहकिंकुर्वन्सुखमेयते ॥ विपांप्मासभवेत्केन
किंवाकल्मषनाशनं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मैशुश्रूषमाणायभूयःशान्तिनवस्तदा ॥ दैवंवंशंयथान्यायमाचष्टपुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच
अयंदैवतवंशोवैक्रपिवंशसमन्वितः ॥ त्रिसंध्यंपठितःपुत्रकल्मषापहरःपरः ॥ ४ ॥ यदङ्गाकुरुतेपापमिन्द्रियैःपुरुषश्चरन् ॥ बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वारांच्रौयच्चापि
संध्ययोः ॥ ५ ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्यःकीर्तयन्वैशुचिःसदा ॥ नांधोनवधिरःकालेकुरुतेस्वस्तिमान्सदा ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिंनगच्छेच्चनरकंसंकराणिच ॥ नचदुः
खभयंतस्यमरणेसनमुद्धरति ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्देवःसर्वभूतनमस्कृतः ॥ अचित्याथाप्यनिर्देहःसर्वप्राणोत्पयोनिजः ॥ ८ ॥ पितामहोजगन्नाथःसावित्री
ब्रह्मणःसती ॥ वेदभूरथकर्ताचविष्णुर्नारायणःप्रभुः ॥ ९ ॥ उमापतिर्विरूपाक्षःस्कंदःसेनापतिस्तथा ॥ विशाखोद्भुतभुग्वायुश्चंद्रसूर्यौप्रभाकरौ ॥ १० ॥

उदेतिनशिष्येदित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमिति यदाभूतानांप्राक्कर्मवतत्रतत्रसुखदुःखसाधनेप्रवर्तकंअतोधर्मसेवनेकर्मफलभोगेअसमंजसेपिभूतानांदोषोनास्ति यतःतिर्यग्योनावपिसतांविद्यमानानांभूतानां
सदसत्यदत्तौपूर्वकर्मानुसाराल्लोकएवगुरुर्दृष्टः विधिनियंत्रितोलोकदृष्टांतैवसाधुन्यसाधुनिवाकर्मणिप्रवर्ततेइत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्ठ्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ शरतल्पगतमित्यध्यायद्वयंस्पष्टार्थं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 शक्रःशचीपतिर्देवोयमोधूमोर्णयासह ॥ वरुणःसहगौर्याचसहक्रड्याधनेश्वरः ॥ ११ ॥ सौम्यागौःसुरभिर्देवीविश्रवाश्रमहानृपिः ॥ संकल्पःसागरोगंगा
 स्रवंत्योयमरुद्रणः ॥ १२ ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धाःरुष्णद्वैपायनस्तथा ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हहाद्गुहूः ॥ १३ ॥ तुंबुरुश्चित्रसेनश्चदेवदूतश्चविश्रुतः ॥
 देवकन्यामहाभागादिव्याश्वाप्सरसांगणाः ॥ १४ ॥ उर्वशीमेनकारंभामिश्रकेशीत्यलंबुषा ॥ विश्वाचीचघृताचीचपंचचूडातिलोत्तमा ॥ १५ ॥ आदित्याव
 सवोरुद्राःसाश्विनःपित्रोपिच ॥ धर्मःश्रुतंतपोदीक्षाव्यवसायःपितामहः ॥ १६ ॥ शर्वर्योदिवसाश्चैवमारीचःकश्यपस्तथा ॥ शुक्रोबृहस्पतिर्भौमोबुधोराहुः
 शनैश्वरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतवश्चैवमासाःपक्षाःसवत्सराः ॥ वैनतेयाःसमुद्राश्चक्रुजाःपन्नगास्तथा ॥ १८ ॥ शतद्रुश्चविपाशाचचंद्रभागासरस्वती ॥ सिंधु
 श्चदेविकाचैवप्रभासंपुष्कराणिच ॥ १९ ॥ गंगामहानदीवेणाकावेरीनर्मदातथा ॥ कुलंपुनाविशल्याचकरनोयांबुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयूर्गंडकीचैवलोहित
 श्चमहानदः ॥ ताम्रारुणावेत्रवतीपर्णाशागौतमीतथा ॥ २१ ॥ गोदावरीचवेण्याचरुष्णवेणातथाद्रिजा ॥ दृषद्वतीचकोवेरीचक्षुर्मदाकिनीतथा ॥ २२ ॥ प्रया
 गंचप्रभासंचपुण्यंनैमिषमेवच ॥ तच्चविश्वेश्वरस्थानंयत्रतद्विमलंसरः ॥ २३ ॥ पुण्यतीर्थंसुसलिलंकुरुक्षेत्रंप्रकीर्तितं ॥ सिंधूत्तमतपोदानंजंबूमार्गमथापि
 च ॥ २४ ॥ हिरण्वतीवितस्ताचतथाप्लक्षवतीनदी ॥ वेदस्मृतिर्वेदवतीमालवाथाश्ववत्यपि ॥ २५ ॥ भूमिभागास्तथापुण्यागंगाद्वारमथापिच ॥ ऋषिकुल्या
 स्तथामेध्यानघःसिंधुवहास्तथा ॥ २६ ॥ चर्मण्वतीनदीपुण्याकौशिकीयमुनातथा ॥ नदीर्भौमरथीचैवबाहुदाचमहानदी ॥ २७ ॥ माहेन्द्रवाणीत्रिदिवानी
 लिकाचसरस्वती ॥ नंदाचापरनंदाचतथार्तीर्थमहाह्रदः ॥ २८ ॥ गयाथफल्गुतीर्थंचधर्मरिण्यंसुरैरृतं ॥ तथादेवनदीपुण्यासरश्चब्रह्मनिर्मितं ॥ २९ ॥ पुण्यं
 त्रिलोकविख्यातंसर्वपापहरंशिवं ॥ हिमवान्पर्वतश्चैवदिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विंध्योधातुविचित्रांगस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ मेरुर्महेन्द्रोमलयःश्वेतश्च
 रजतावृतः ॥ ३१ ॥ शृंगवान्मंदरोनीलोनिषधोदुर्दुरस्तथा ॥ चित्रकूटोजनाभश्चपर्वतोगंधमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्यःसोमगिरिश्चैवतथैवान्येमहीधराः ॥ दिश
 श्चविदिशश्चैवक्षितिःसर्वेमहीरुहाः ॥ ३३ ॥ विश्वेदेवानभश्चैवनक्षत्राणिग्रहास्तथा ॥ पांतुनःसततंदेवाःकीर्तिताऽकीर्तितामया ॥ ३४ ॥ कीर्तयानोनरोत्ये
 तान्मुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ स्तुवंश्चप्रतिनंदंश्चमुच्यतेसर्वतोभयात् ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनंदकः ॥ देवतानंतरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्तितां कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ यवक्रीतो यरैभ्य
श्वकक्षीवानौ शिजस्तथा ॥ ३७ ॥ भृग्वंगिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ॥ बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः
प्रमुचुस्तथा ॥ मुमुचुश्च महाभागः स्वस्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३९ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथा गस्त्यः प्रतापवान् ॥ दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुता वृषिसत्तमौ ॥
॥ ४० ॥ पश्चिमां दिशमाश्रित्य एधं ते निबोधतान् ॥ उषंगुः सहसो द्र्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा ॥ एकतश्च द्वि
तश्चैव त्रितश्चैव महानृषिः ॥ ४२ ॥ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ उत्तरां दिशमाश्रित्य एधं ते निबोधतान् ॥ ४३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराश
र्यश्च वीर्यवान् ॥ विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ॥ ४४ ॥ ऋची कपुत्रोरामश्च ऋषिरैहालकिस्तथा ॥ श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥ ४५ ॥
देवशर्मा चिधौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ॥ लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ॥ ४६ ॥ ऋषिरुग्रश्च वाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ एष वै समवायश्च ऋषिदे
वसमन्वितः ॥ ४७ ॥ आद्यः प्रकीर्तितो राजस्सर्वपापप्रमोचनः ॥ नृगो ययांतिर्नृपो यदुःपूरुश्च वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ धुंधुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥
कुंशाश्चो यौवनाश्च चित्राश्चः सत्यवांस्तथा ॥ ४९ ॥ दुष्यंतो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ पवनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैव त
था दशरथो नृपः ॥ रामो राक्षसाहारी शशबिंदुर्भगीरथः ॥ ५१ ॥ हरिश्चंद्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः ॥ महोदर्यो त्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ॥ ५२ ॥ करंधमो
नरश्रेष्ठः कम्भोरश्च नराधिपः ॥ दक्षो वर्णः कुरुरैव तश्च महायशाः ॥ ५३ ॥ कुरुः संवरणश्चैव मांधाता सत्यविक्रमः ॥ मुचुकुंदश्च राजर्षिर्जन्तुर्जान्हविसेवि
तः ॥ ५४ ॥ आदिराजः पृथुर्वै न्यो मित्रभानुः प्रियंकरः ॥ त्रसदस्युस्तथाराजाश्चेतोरार्जर्षिसत्तमः ॥ ५५ ॥ महाभिषश्च विख्यातो निमीराजा तथाष्टकः ॥ आयुः
क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयश्च नराधिपः ॥ ५६ ॥ प्रतर्दनो दिवोदासः सुदासः कोसलेश्वरः ॥ ऐलोनलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ हविधश्च पृषधश्च प्रती
पः शांतिनुस्तथा ॥ अंजः प्राचीनबर्हीश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः ॥ ५८ ॥ अनरण्यो नरपतिर्जानुजंघस्तथैव च ॥ कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये चानुकीर्तिताः ॥ ५९ ॥
कल्यमुत्थाय यो नित्यं संध्ये द्वेस्तमयोदये ॥ पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ७ ॥ शरतल्यगतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

देवादेवर्षयश्चैवस्तुताराजर्षयस्तथा ॥ पुष्टिमायुर्यशःस्वर्गविधास्यन्तिममेश्वराः ॥ ६१ ॥ माविघ्नमाचमेपापंमाचमेपरिपंथिनः ॥ ध्रुवोजयोमेनित्यःस्यात्पर
त्रचशुभागतिः ॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेवंशानुकीर्तनंनामषट्पष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ७ ॥
जनमेजयउवाच शरतल्यगतेभीष्मेकौरवाणांधुरंधरे ॥ शयानेवीरशयनेपांडवैःसमुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरोमहाप्राज्ञोममपूर्वपितामहः ॥ धर्माण
गमंश्रुत्वाविदित्वासर्वसंशयान् ॥ २ ॥ दानानांचविधिंश्रुत्वाच्छिन्नधर्मार्थसंशयः ॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मशंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच
न्मुहूर्तस्तिमितं सर्वतद्राजमंडलं ॥ तूष्णींभूतेततस्तस्मिन्पटंचित्रमिवापितं ॥ ४ ॥ मुहूर्तमिवचध्यात्वाव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ नृपंशयानंगंगेयमिदमाहव
दा ॥ ५ ॥ राजन्प्रकृतिमापन्नःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ सहिताभ्रातृभिःसर्वैःपार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ ६ ॥ उपास्तेत्वांनरव्याघ्रसहकृष्णेनधीमता ॥ तमिमंपुरया
नायसमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तोभगवताव्यासेनपृथिवीपतिः ॥ युधिष्ठिरंसहामात्यमनुजज्ञेनदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाचचैनंमधुरंनृपंशांतनवोनृपः ॥ प्रवि
शस्वपुरींराजन्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ९ ॥ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्वह्नैःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ ययातिस्त्रिराजेंद्रश्रद्धादमपुरःसरः ॥ १० ॥ क्षत्रधर्मरतःपार्थपितृदेवांश्च
तर्पय ॥ श्रेयसायोक्ष्यसेचैवव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ११ ॥ रंजयस्वप्रजाःसर्वाःप्रकृतीःपरिसांत्वय ॥ सुहृदःफलसत्कारैरर्चयस्वयथार्हतः ॥ १२ ॥ अनुत्वांतात
जीवंतुमित्राणिसुहृदस्तथा ॥ चैत्यस्थानेस्थितंवृक्षंफलवंतमिवद्विजाः ॥ १३ ॥ आगतव्यंचभवतासमयेममपार्थिव ॥ विनिवृत्तेदिनकरेप्रवृत्तेचोत्तराय
णे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वाचकौतयःसोभिवाद्यपितामहं ॥ प्रययौसपरीवारो नगरं नागसाङ्ख्यं ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगांधारींचपतिव्रतां ॥ सहतैर्ऋषिभिःस
र्वैर्भ्रातृभिःकेशवेनच ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैवमंत्रिवृद्धैश्चपार्थिव ॥ प्रविवेशकुरुश्रेष्ठःपुरंवारणसाङ्ख्यं ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्व
णिआनुशास०दानधर्मेभीष्मानुज्ञायांसप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तमानुशासनिकंपर्व अथ
भीष्मस्वगारोहणपर्व वैशंपायनउवाच ततःकुंतीसुतोराजापौरजानपदंजनं ॥ पूजयित्वायथान्यायमनुजज्ञेगृहान्प्रति ॥ १ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै०भा०सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भीष्मस्याग्नीनितेनैतस्यापिपत्नी आसीत् यद्वासंस्कारकानग्नीन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सांत्वयामांसनारीश्वहतवीराहतेश्वराः ॥ विपुलैरर्थदानैः सतदापांडुसुतो नृपः ॥ २ ॥ सोमिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्यराज्यं युधिष्ठिरः ॥ अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तथा ॥ ३ ॥ द्विजेभ्यो गुणमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ॥ प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तथा धर्मभृतां वरः ॥ ४ ॥ उषित्वा शर्वरीः श्रीमान् च शन्नगरोत्तमे ॥ समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ॥ दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणं ॥ ६ ॥ घृतं माल्यं च गंधांश्च ह्यौ माणि च युधिष्ठिरः ॥ चंदनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ॥ ७ ॥ प्रस्थाप्य पूर्वकौतियो भीष्मसंस्करणाय वै ॥ माल्यानि च वरार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गांधारीं च यशस्विनीं ॥ मातरं च पृथांधीमान् भ्रातृंश्च पुरुषर्षभान् ॥ ९ ॥ जनार्दनेनानुगवो विदुरेण च धीमता ॥ युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥ १० ॥ महताराजभोगेन पारिवर्हेण संवृतः ॥ स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११ ॥ निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ॥ आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपः ॥ १२ ॥ उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ॥ नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३ ॥ हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ॥ रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समंततः ॥ १४ ॥ शयानं वीरशयने ददर्शनृपतिस्ततः ॥ ततो रथादवातीर्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५ ॥ अभिवाद्याथ कौतेयः पितामहमरिंदमं ॥ द्वैपायनादीन् विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनिंदितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिः सह धर्मजः ॥ आसाद्य शरतल्पस्थं नृपिभिः परिवारितं ॥ १७ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिः सह कौरव्यः शयानं निम्नगासुतं ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरो हं नृपते नमस्ते जान्हवी सुत ॥ शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणिते ॥ १९ ॥ प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ॥ आचार्यान् ब्राह्मणांश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ २० ॥ पुत्रश्च ते महातेजा घृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१ ॥ हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजांगलाः ॥ तान्पश्य नरशार्दूलसमुन्मीलयलोचने ॥ २२ ॥ यंच्चेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ॥ यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतं ॥ २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गांगेयः कुंतीपुत्रेण धीमता ॥ ददर्श भारतान्सर्वान् स्थितान्सं परिवार्य ह ॥ २४ ॥ ततश्च तंबली भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजं ॥ उद्यन्मेषस्वरो वाग्मी कालेव च नमब्रवीत् ॥ २५ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ माघोयमिति सौम्यश्चांद्रः मासस्यचतुर्भागकरणेसार्धसप्ततिर्भागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेनप्रथमभागस्यविद्यमानत्वात्त्रिभागशेषोभवितुमर्हतीत्यर्थः तेनाष्टमीत्यर्थः ॥ २८ ॥
 दिष्ट्याप्राप्तोसिकौतेयसहामात्योयुधिष्ठिर ॥ परिदत्तोहिभगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६ ॥ अष्टपंचाशतरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताः ॥ शरेषुनिशिताग्रेषु
 यथावर्षशतंतथा ॥ २७ ॥ माघोयंसमनुप्राप्तोमासःसौम्योयुधिष्ठिर ॥ त्रिभागशेषःपक्षोयंशुक्लोभवितुमर्हति ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वातुगांगेयोधर्मपुत्रंयुधि
 स्ठिरं ॥ धृतराष्ट्रमथामंश्वकालेवचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ भीष्मउवाच राजन्निदितधर्मोसिसुनिर्णीतार्थसंशयः ॥ बहुश्रुताहितेविप्राबहवःपर्युपासिताः ॥
 ॥ ३० ॥ वेदशास्त्राणिसर्वाणिधर्मोश्चमनुजेश्वर ॥ वेदांश्चचतुरःसर्वान्निखिलेनानुबुध्यसे ॥ ३१ ॥ नशोचितव्यंकौरव्यभवितव्यंहिततथा ॥ श्रुतदेवरहस्यं
 तेरुणद्वैपायनादपि ॥ ३२ ॥ यथापांडोःसुताराजंस्तथैवतवधर्मतः ॥ तान्पालयस्थितोधर्मगुरुशुश्रूषणेरतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजोहिशुद्धात्मानिदेशेस्वास्यते
 तव ॥ आनृशंस्यपरंत्येनंजानामिगुरुवत्सलं ॥ ३४ ॥ तवपुत्रादुरात्मानःक्रोधलोभपरायणाः ॥ ईर्ष्याभिभूतादुर्वृत्तास्तान्नशोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ वैशंपां
 यनउवाच एतावदुक्त्वावचनंधृतराष्ट्रमनीषिणं ॥ वासुदेवंमहाबाहुमभ्यभाषतकौरवः ॥ ३६ ॥ भीष्मउवाच भगवन्देवदेवेशसुरासुरंनमस्कृत ॥
 त्रिविक्रमनमस्तुभ्यंशंखचक्रगदाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवोहिरण्यात्मापुरुषःसर्विताविशट् ॥ जीवभूतोनुरूपस्त्वंपरमात्मासनातनः ॥ ३८ ॥ त्रार्यस्वपुंडरीका
 क्षपुरुषोत्तमनित्यशः ॥ अनुजानीहिमांरुणवैकुण्ठपुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ रक्ष्याश्चतेपांडवेयाभवान्येषांपरायणं ॥ उक्तवानस्मिदुर्बुद्धिमंदंदुर्योधनंतदा ॥ ४० ॥
 यतःरुणस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः ॥ वासुदेवेनतीर्थेनपुत्रसंशाम्यपांडवैः ॥ ४१ ॥ संधानस्यपरःकालस्तवेतिचपुनःपुनः ॥ नचमेतद्वचोमूढःकृतवान्स
 सुमंदधीः ॥ घातयित्वेहपृथिवींततःसनिधनंगतः ॥ ४२ ॥ त्वांतुजानाम्यहंदेवंपुराणमृषिसत्तमं ॥ नरेणसहितदेववदर्यासुचिरोपितं ॥ ४३ ॥ तथामेनारदःप्राह
 व्यासश्चसुमहातपाः ॥ नरनारायणावेतौसंभूतौमनुजेष्विति ॥ ४४ ॥ समांत्वमनुजानीहिरुणमोक्ष्येकलेवरं ॥ त्वयाहंसमनुज्ञातोगच्छेयंपरमांगतिं ॥ ४५ ॥
 वासुदेवउवाच अनुजानामिभीष्मत्वांवसूत्राप्नुहिपार्थिव ॥ नतेस्तिदृजिनंकिंचिदिहलोकेमहाद्युते ॥ ४६ ॥ पितृभक्तोसिराजर्षेमार्कण्डेयइवापरः ॥ तेनष्ट
 त्युस्तववशोस्थितोभृत्यह्वानतः ॥ ४७ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुगांगेयःपांडवानिदमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रमुखांश्चापिसर्वांश्चसुहृदस्तथा ॥ ४८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥४९॥५०॥५१॥५२॥ इतिअनुशासनपर्वणिवैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६८॥ ॥५॥ एवमुक्तेति ॥१॥ धारणासुआधारादिपुस्थानेषुयथाक्रमंमूलाधारात्स्वाधि
 प्राणानुत्सृष्टमिच्छामितत्रानुज्ञातुमर्हथ ॥ सत्येषुयतितव्यंवःसत्यंहिपरमंबलं ॥ ४९ ॥ आनृशंस्यपरैर्भाव्यंसदैवनियतात्मभिः ॥ ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्चतपोनि
 त्यैश्चभारताः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वासुहृदःसर्वान्संपरिष्वज्यचैवह ॥ पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदंवचः ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणाश्चैवतेनित्यंप्राज्ञाश्चैवविशेषतः ॥ आचा
 र्यांक्रत्विजश्चैवपूजनीयाजनाधिप ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिभीष्मस्वर्गारोहणपर्वणिदानधर्मैराष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥१६८॥ ॥५॥ ॥५॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वाकुरुत्सर्वान्भीष्मःशांतनवस्तदा ॥ तूष्णींवभूवकौरव्यःसमुहूर्तमरिंदम ॥ १॥ धारयामास
 चात्मानंधारणासुयथाक्रमं ॥ तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाःसन्निरुद्धामहात्मनः ॥ २ ॥ इदमाश्चर्यमासीच्चमध्येतेषांमहात्मनां ॥ सहितैर्ऋषिभिःसर्वैस्तदाव्या
 सादिभिःप्रभो ॥ ३ ॥ यद्यन्मुंचतिगात्रंहिसशांतनुसुतस्तदा ॥ तत्तद्विशल्यंभवतियोगयुक्तस्यतस्यवै ॥ ४ ॥ क्षणेनप्रेक्षतांतेषांविशल्यःसोभवत्तदा ॥ तदृष्ट्वा
 विस्मिताःसर्वेवासुदेवपुरोगमाः ॥ ५ ॥ सहितैर्मुनिभिःसर्वैस्तदाव्यासादिभिर्नृप ॥ सन्निरुद्धस्तुतेनात्मासर्वेष्वायतनेषुच ॥ ६ ॥ जगामभित्त्वामूर्धानंदि
 वमभ्युत्पपातह ॥ देवदुंदुभिनादश्वपुष्पवर्षैःसहाभवत् ॥ ७ ॥ सिद्धाब्रह्मर्षयश्चैवसाधुसाध्वितिर्हिर्षिताः ॥ महोत्केवचभीष्मस्यमूर्धदेशाज्जनधिप ॥ ८ ॥
 निःसृत्याकाशमाविश्यक्षणेनांतरधीयत ॥ एवंसराजशार्दूलनृपःशांतनवस्तदा ॥ ९ ॥ समयुज्यतकालेनभरतानांकुलोद्भवः ॥ ततस्त्वादायदारुणिगंधांश्च
 विविधान्वहून् ॥ १० ॥ चितांचक्रुर्महात्मानःपांडवाविदुरस्तथा ॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्यंप्रेक्षकास्त्वितरेभवन् ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरश्चगांगेयंविदुरश्चमहामतिः ॥
 छादयामासतुरुभौक्षौमैर्माल्यैश्चकौरवं ॥ १२ ॥ धारयामासतस्याथयुयुत्सुश्छत्रमुत्तमं ॥ चामरव्यजनेशुअभीमसेनार्जुनावुभौ ॥ १३ ॥ उष्णीषेपरिगृ
 ण्णातांमाद्रीपुत्रावुभौतथा ॥ स्त्रियःकौरवनाथस्यभीष्मंकुरुकुलोद्भवं ॥ १४ ॥ तालवृंतान्युपादायपर्यवीजंतसर्वशः ॥ ततोस्यविधिवच्चक्रुःपितृमेधंमहात्मनः ॥
 ॥ १५ ॥ यजनंवहुशश्चाग्नौजगुःसामानिसामगाः ॥ ततश्चंदनकाष्ठैश्चतथाकालीयकैरपि ॥ १६ ॥ कालागुरुप्रभृतिभिर्गंधैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ समवच्छा
 द्यगांगेयंसंप्रज्वाल्यहुताशनं ॥ १७ ॥ अपसव्यमकुर्वंतधृतराष्ट्रमुखाश्रितां ॥ संस्कृत्यचकुरुश्चेष्टुंगांगेयंकुरुसत्तमाः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ततोमणिपूरं ततोनाहतं ततोविशुद्धिततआज्ञामेवंक्रमेणमनःसहितंवायुंनिरुधन्नुपर्युपर्यानीतवानित्यर्थः ॥२॥३॥ यद्यदिति प्राणेनमुक्तंगात्रंप्रशिथिलावयवसंयोगंसत्तमग्रमपिशरंधारयितुमक्षममभूत्अ
 तस्तत्तदंगंविशल्यमभूदित्यर्थः ॥४॥५॥ आत्माप्राणसंयुक्तमनः ॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥उष्णीषेकिरीटशिरोवेष्टे उष्णीषंतुशिरोवेष्टेकिरीटेलक्षणांतरेइतिमेदिनी ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ मरणजंशोकमपनयति वसुरेषइति देवस्यमानुषत्वंनरकतुल्यंअतोयंहीनस्थानादुत्तमंलोकंगतोनशोच्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नी

जग्मुर्भागीरथीपुण्यामृषिजुष्टांकुरुद्वहाः ॥ अनुगम्यमानाव्यासेननारदेनासितेनच ॥१९॥ कृष्णेनभरतस्त्रीभिर्येचपौराःसमागताः ॥ उदकंचक्रिरेचैवगांगे
यस्यमहात्मनः ॥ २० ॥ विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाःसचसर्वोजनस्तदा ॥ ततोभागीरथीदेवीतनयस्योदकेरुते ॥२१॥ उत्थायसलिलात्तस्माद्बुद्धतीशोकविद्वला ॥
परिदेवयतीतत्रकौरवानभ्यभाषत ॥ २२ ॥ निबोधतयथावृत्तमुच्यमानंमयानघाः ॥ राजवृत्तेनसंपन्नःप्रज्ञयाभिजनेनच ॥ २३ ॥ सत्कर्ताकुरुवृद्धानांपि
टभक्तोमहाव्रतः ॥ जामदग्न्येनरामेणयःपुरानपराजितः ॥ २४ ॥ दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यःसहतोद्यशिखंडिना ॥ अश्मसारमयंनूनंहृदयंममपार्थिवाः ॥ २५ ॥
अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंयन्नदीर्यतिमेघवै ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिपुर्यांस्वयंवरे ॥ २६ ॥ विजित्यैकरथेनैवकन्याश्चायंजहारह ॥ यस्यनास्तिबलेतुल्यःपृथिव्या
मपिकश्चन ॥ २७ ॥ हतंशिखंडिनाश्रुत्वानविदीर्येतयन्मनः ॥ जामदग्न्यःकुरुक्षेत्रेयुधियेनमहात्मना ॥ २८ ॥ पीडितोनातियत्नेनसहतोद्यशिखंडिना ॥ एवं
विधंबहुतदाविलपंतीमहानदीं ॥ २९ ॥ आश्वासयामासतदागंगांदांमोदरोविभुः ॥ समाश्वसिहिभद्रेत्वंमाशुचःशुभदर्शने ॥ ३० ॥ गतःसपरमंलोकंतवपु
त्रोनसंशयः ॥ वसुरेषमहातेजाःशापदोषेणशोभने ॥ ३१ ॥ मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनंशोचितुमर्हसि ॥ सएषक्षत्रधर्मेणअयुध्यतरणाजिरे ॥ ३२ ॥ धनंजये
ननिहतो नैषदेविशिखंडिना ॥ भीष्मंहिकुरुशार्दूलमुद्यतेषुमहारणे ॥ ३३ ॥ नशक्तःसंयुगेहंतुंसाक्षादपिशतक्रतुः ॥ स्वच्छंदतस्तवसुतोगतःस्वर्गशुभानने ॥
॥ ३४ ॥ नशक्ताविनिहंतुंहिरणेतंसर्वदेवताः ॥ तस्मान्मात्वंसरिच्छेष्टेशोचस्वकुरुनंदनं ॥ वसूनेषगतोदेविपुत्रस्तेविज्वराभव ॥ ३५ ॥ वैशंपायनउवाच
इत्युक्तासातुरुष्णेनव्यासेनतुसरिद्वरा ॥ त्यक्त्वाशोकंमहाराजस्वंवार्यवततारह ॥ ३६ ॥

बहुस्तेनमरणजातंशोकंदूरीकरोति एषइति ॥ ३२ ॥ अर्जुनमपिशप्स्यतीतिशंकयातस्यमृत्युभयमेवनास्तीत्याह भीष्मंहीति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

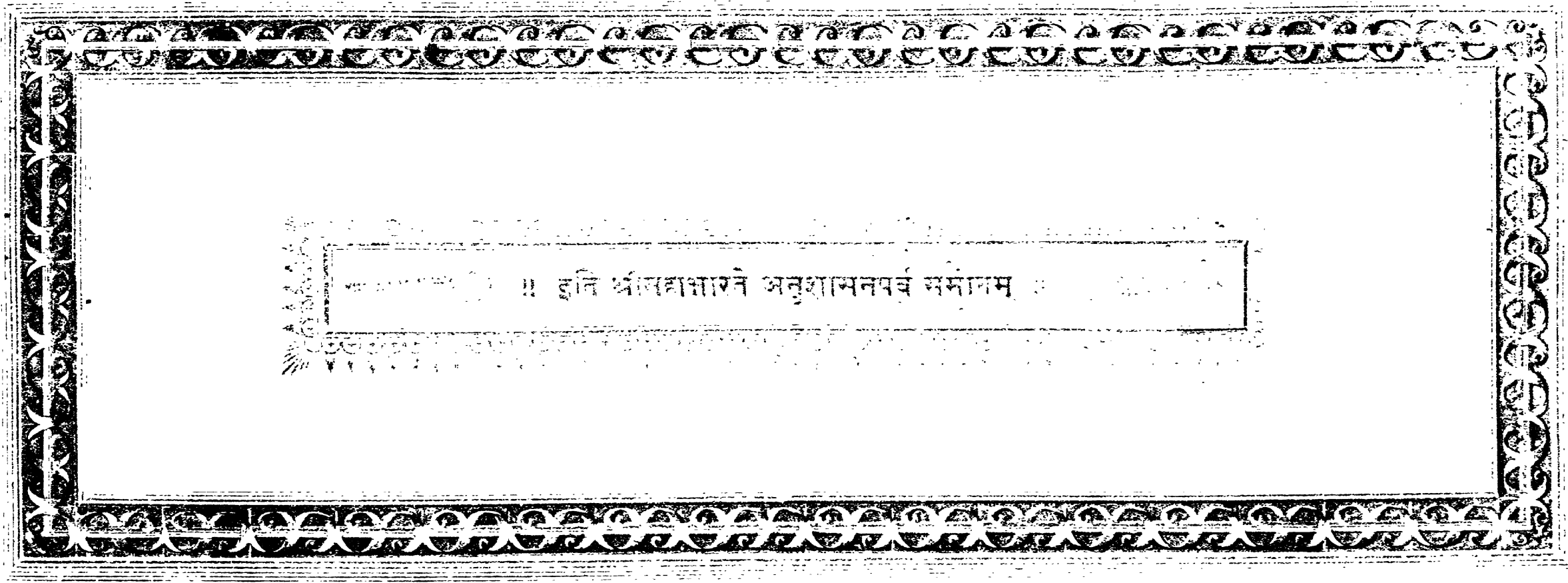
॥३७॥३८॥ गोपालं भूमिवेदेशिवमुपनिषदिब्रह्मविल्लक्ष्मणार्थतर्कधोरेशमिश्रान्फणिपतिभणितौ पोलगंगाधरार्थं ॥ भाट्टेनारायणयोगुरुमकृतततंदक्षिणामूर्त्युपास्तौ श्रीनेचितामणिचव्यभजतसमहाभारते

सत्कृत्यतेतांसरितंततःरुष्णमुखानृप ॥ अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्ततजनाधिपाः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां अनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि दानधर्मैर्भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्ममुक्तिर्नाम एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
इति अनुशासनपर्वसमाप्तं ॥ अतः परमाश्वमेधिकं पर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः वैशंपायन उवाच कृतोदकंतुराजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ पुरस्कृत्य महाबाहु रुरुत्तताराकुलेंद्रियः ॥ १ ॥

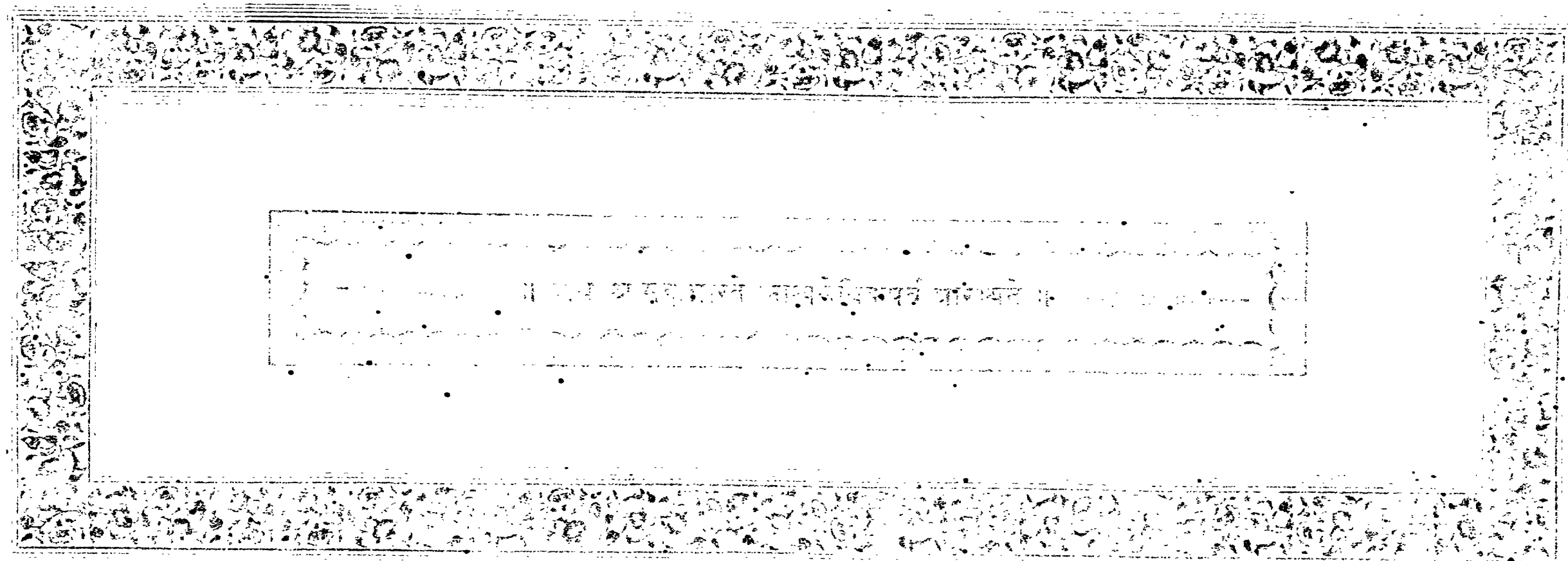
दानधर्मान् ॥ १ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावादीपे अनुशासनपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ अस्मिन्पर्वण्यादिपर्वोक्ताध्यायश्लोकपर्वसंख्यावैषम्यमुपलभ्यमानं लिपिकरादिप्रमादकृतमित्यवसेयं ॥

॥ इदमनुशासनपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः १७८५ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते अनुशान्तपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ अमुकं नाम तन्मन्त्रं विदुः ॥

शरणागत

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णपल्लवान्मन्त्राचीनाचार्यवर्त्मना आश्वमेधिकज्ञाचार्यः श्रीकृष्णेनप्रकाश्यते ॥ १ ॥ अश्विस्तुतूर्ध्वयायाताष्टावकीयेषुसूत्रितं सानस्तुजातैर्विद्वत्गीतायाविपुलाकाः ॥ २ ॥ गो
सामनेषुचपुनर्नानास्थानोपबृंहणैः अतीवव्याकृतं प्रत्यगात्मतत्त्वमनाकुलं ॥ ३ ॥ यजिज्ञासोदयैवजपदानादयःस्थिताः आनुशासनिकेसम्यक्कित्तदोषविनाशकाः ॥ ४ ॥ यत्रभावव्यलाभायवैराग्योदय
सिद्धये कुरुक्ष्मादिकोलोकदत्तांतउपवर्णिताः ॥ ५ ॥ तदेवस्पष्टमत्रोपसंहारव्यपदेशतः आत्मतत्त्वविद्वन्मुनेनिराख्यानकैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ आख्यानत्रयंच संवर्तमरुत्तीयं कृष्णधर्मसंवादः कृष्णार्जुनसंवा
दश्च तत्राष्टकस्यामृतस्यमुक्तिर्लिङ्गेनैवसूचयित्वाईश्वराराधनादिनाधर्मेणैवधनंलब्ध्वात्मशुद्धयेयष्टव्यमित्युक्तं द्वितीयेशास्त्रार्थसूत्रणं तृतीयेतद्विवरणंचेति तदूर्ध्वमुत्तकौच्छट्याद्यास्थानैर्ज्ञानोपपत्तिभि

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच कृतोदकं तु संजानं पृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ पुरस्कृत्य महा
बाहुरुत्तताराकुलेंद्रियः ॥ २ ॥ उत्तीर्य तु महाबाहुर्बाष्पव्याकुललोचनः ॥ पपात तीरे गंगाया व्याध विद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥ तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ॥
मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ५ ॥ तमात्तं पतितं भूमौ श्वसतं च पुनः पुनः ॥ ददृशुः पार्थिवाराज न्यर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा दीनमनसंगतसत्वनरे
श्वरं ॥ भूयः शोकसमाविष्टाः पांडवाः समुपाविशन् ॥ ६ ॥ राजा तु पृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरं ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठ कुरुशा
दूल कुरुकार्यमनंतरं ॥ क्षत्रधर्मेण कौंतेय जितेयमवनीत्वया ॥ ८ ॥ भुंक्ष्व भोगान् भ्रातृभिश्च सुहृद्भिश्च मनोनुगान् ॥ शोचितव्यं न पश्यामित्वया धर्मभृतां वर ॥
॥ ९ ॥ शोचितव्यं मया चैव गांधार्या च महीपते ॥ ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्रलब्धं यथा धनं ॥ १० ॥ अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ॥ वाक्यानि सुमहार्थानि
परितप्यामि दुर्मतिः ॥ ११ ॥ उक्तवान् विदुरो यन्मांधर्मात्मादिव्यदर्शनः ॥ दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वस्ति चेद्दिच्छेत् सेराजं कुलस्य कुरुमे
व चः ॥ वध्यतामेष दुष्टात्मा मंदो राजा सुयोधनः ॥ १३ ॥ कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतु कर्हिचित् ॥ द्यूतसंघातमप्येषामप्रमादेन वारय ॥ १४ ॥

मुरुशुश्रूषामाहात्म्यहिंसात्मकयज्ञनिंदादिचयथायथं तात्पर्यविषयतया ज्ञेयं तत्रायमाद्यः श्लोकः नारायणमिति आपोनां राइति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनंतस्य ताः प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृत इति स्मृतेराद्यः
पुरुषवचस इति श्रुतेः श्वांजः प्रधानं भूतपंचकं नरेणांतर्यामिणा स्मृतं नारं तत्तद्व्यातदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्मृता प्रवेष्टा च नारायण ईश्वरः स एव प्रविश्योपाधिधर्मानभिगम्यमानो नरो जीवः ताभ्यामुत्तमो नरो ज्ञमः
कार्यकारणोपाधिद्वयनिर्मुक्तः परमात्मा एतदयं तत्त्वरूपप्रकाशिको सरस्वतीदेवी चरणव्यजयं महाभारताख्यमिति हासं सर्वश्रुतिस्मृतिसारभूतमुदीरयेदिति तस्यार्थः एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रमाणे
नोपपत्तिरापो दर्शितः कृतोदकं तु राजावमिति उक्ततारंगं तां इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ एवं शोकांतो वैराग्यमिच्छति तस्मिन् एवमुक्तं
 अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ सपालयिष्यति वशीधर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १५ ॥ अयनेच्छसिराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृ
 ह्णेष्वपार्थिव ॥ १६ ॥ समंसर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप ॥ अनुजीवंतु सर्वे त्वां ज्ञातयो भ्रातृभिः सह ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवति कौतय विदुरे दीर्घदर्शिनि ॥ दुर्योधनमहं
 पापमन्ववर्त्तयामतिः ॥ १८ ॥ अश्रुत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहं ॥ फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा हितेऽद्य पितरौ पश्य नौ दुःखि
 तौ नृप ॥ न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके प० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ एवमुक्तस्तुराशा स घृतराष्ट्रेण धीमता ॥ तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ॥ संतापयति चैतस्य
 पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ २ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३ ॥ अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरकिंचनान् ॥
 विदितं वेदितव्यं कर्त्तव्यं मपि ते कृतं ॥ ४ ॥ श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्वागीरथी सुतात् ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्दिदुरात्तथा ॥ ५ ॥ नेमामहं सिमूढानां दत्ति
 त्वमनुवर्त्तितुं ॥ पितृपैतामहं दत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६ ॥ युक्तं हियशसाक्षात् स्वर्गं प्राप्नुमसंशयं ॥ न हि कश्चिद्विशूराणां निहतोत्र पराङ्मुखः ॥ ७ ॥ त्यज शोकं महा
 राज भवितव्यं हितं तथा ॥ न शक्यास्ते पुनर्द्रुं त्वया ये स्मिन् रणे हताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्ता गोविंदो धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ॥ गोविंद मयि याप्रीतिस्तव सा विदिता मम ॥ सौहृदेन तथा प्रेम्णा स दामय्यनुकंपसे ॥ १० ॥ प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं च क्रगदाधर ॥ श्रीमय्यी
 तेन मनसा सर्वयादवनंदन ॥ ११ ॥ यदि मामनुजानीयाद्भवान्गंतुं तपोवनं ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहं ॥ १२ ॥ कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपला
 यिनं ॥ कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्कूरादरिंदम ॥ १३ ॥ कर्मणा तद्विषत्स्वेहयेन शुध्यति मे मनः ॥ तमेवं वादिनं पार्थव्यासः प्रोवाच धर्मवित् ॥ १४ ॥ सांत्वयन् सुम
 हाते जाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ अकृता ते मतिस्ततः पुनर्बाल्येन मुत्थसे ॥ १५ ॥ किमाकारावयंतात प्रलपामो मुहुर्मुहुः ॥ विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविक
 ॥ १६ ॥ तथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यसे ॥ मोक्षधर्माश्च निखिलायाथातथ्येन ते श्रुताः ॥ १७ ॥

स्तित्वा ज्ञायते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ मौढ्यप्रयुक्तो हिरान्याच्छास्त्रीयकर्माचरणमेव श्रेय इत्युक्तं युधिष्ठि-
 र्वापि सदेहाच्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ अश्रद्धानो दुर्मैथालु मस्मृतिरसिधुवं ॥ १८ ॥ मैवं भवनते युक्तमिदमज्ञानमीदृशं ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि वि-
 दिवन् विचरेत्तथा ॥ १९ ॥ राजधर्माश्रिते सर्वे दानधर्माश्रिते श्रुताः ॥ सकयं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ॥ परिमुक्त्यसिभूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥ इति
 मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियां ॥ १ ॥ ईश्वरेण च युक्तो यं साध्वसाधुचमानवः ॥ करोति पुरुषः कर्म तत्र कापरिदेवना ॥ २ ॥ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्मणि मन्ततः ॥
 शृणु तत्र यथा पापमपहृष्येत भारत ॥ ३ ॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ॥ तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ यज्ञेन तं पसाचैव दानेन च नराधिप ॥
 पूयते नरशार्दूल नरादुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मखक्रियां ॥ प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणं ॥ ६ ॥ यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुर-
 धिकाः सुराः ॥ ततो देवाः क्रियावंतो दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७ ॥ राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ॥ नरमेधं च नृपते त्वमांहरयुधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यजस्व वाजिमेधेन
 विधिवद्दक्षिणाघता ॥ बहुकामान्न वित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा दौष्यंतिः पृथिवीपतिः ॥ शाकुंतलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १० ॥
 युधिष्ठिर उवाच असंशयं वाजिमेधः पावयेत् पृथिवीमपि ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तत्त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११ ॥ इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहांतं द्विजोत्तम ॥ दान-
 मल्पं न शक्नोमि दातुं विचंचनास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु बालानि मां दीनानुत्सहेव सुयाचितुं ॥ तथैवाद्रवणान् रुद्धेव त्तमानान् नृपाल्मजान् ॥ १३ ॥ स्वयं विनाशं पृ-
 थिवीयज्ञार्थं द्विजसत्तम ॥ करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेन वसुधावसुधाधिपाः ॥ प्रनष्टा योजयित्वा स्मान् कीर्त्या मुनिसत्त-
 म ॥ १५ ॥ दुर्योधनेन पृथिवीक्षयिता वित्तकारणात् ॥ कोशश्चापि विशीर्णो सौधार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ पृथिवीदक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पितः ॥ विद्व-
 द्भिः परिदृष्टो यं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिकं तु चिकीर्षामि तपोधन ॥ अत्र मे भगवन् सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्ते स्तुषार्थे नृक-
 णाद्वैपायनस्तथा ॥ मुहूर्तमनुसंचिंत्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ कोशश्चापि विशीर्णो यं परिपूर्णो भविष्यति ॥ विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितं ॥ २० ॥
 रतवन्ते त्वादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिनिधिमुक्तं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शुश्रूषेइति ॥ १ ॥ मरुत्तयज्ञप्रशंसाप्रसंगात्तद्व्याख्यास्तौति आसीत्तयुगइत्या
 उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः ॥ तदानयस्वर्कोत्थेयपर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २१ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितं ॥ कस्मिंश्च
 काले स नृपो बभूव वदतांवर ॥ २२ ॥ व्यास उवाच यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारं धर्मं नृप ॥ यस्मिन्काले महावीर्यः सराजासीन्महाधनः ॥ २३ ॥ इति श्री
 महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके प० संवर्त्तमरुत्तीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच शुश्रूषेतस्य धर्मज्ञराजर्षेः परिकीर्त्तनं ॥ द्वैपा
 यन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मे नघ ॥ १ ॥ व्यास उवाच आसीत्कृतयुगे तात मनुर्दंडधरः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसंधिरिति विश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसंधेरभवत्पु
 त्रः क्षुप इत्यभि विश्रुतः ॥ क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालो भवत्प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रशतराजन्नासीत्परमधार्मिकं ॥ तांस्तु सर्वांन्महीपालानि क्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४ ॥
 तेषां ज्येष्ठस्तु विंशो भूत्प्रतिमानं धनुष्मतां ॥ विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुताराजन्वभूवुर्दशपंचच ॥ सर्वे धनुषि विक्रांता ब्रह्म
 ण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्मरताः शांताः सततं प्रियवादिनः ॥ तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेत्रस्तु विक्रांतो जित्वाराज्यं मकंदकं ॥
 नाशक्रद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यं ततः प्रजाः ॥ ८ ॥ तमप्रास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसं ॥ अभ्यर्षिचंतराजेंद्रमुदितात्प्रभवस्तदा ॥ ९ ॥ सपितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्या
 न्निरसनं च तत् ॥ नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ॥ प्रजास्तं चान्वरज्यं तं धर्मनित्यं मनस्विनं ॥ ११ ॥
 तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यको शवाहनं ॥ तं क्षीणकोशं सामंताः समंतात्पर्यपीडयन् ॥ १२ ॥ सपीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशाश्ववाहनः ॥ आर्त्तिमाच्छ्रित्परां रा
 जांसहृष्टैः पुरेण च ॥ १३ ॥ नचैनमभिहंतुं तेश्चक्रुर्वतिबलक्षये ॥ सम्यग्भूतो हिराजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्तिगतो सौ स पुरो नृपः ॥ ततः
 प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलं ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्सर्वांन्प्रातिसीमान् नराधिपान् ॥ एतस्मात्कारणाद्राजं विश्रुतः स करं धमः ॥ १६ ॥ तस्य करं धमः पुत्रस्ते
 तां युगमुखे भवत् ॥ इंद्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वे महीपालावर्त्तते स्म वशेतदा ॥ सहिसन्नाडभूते पां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८ ॥ अविक्षि
 न्नाम धर्मात्मा शौर्येणेंद्रसमो भवत् ॥ यज्ञशीलो धर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥

दिनां अध्यायद्वयेन अत्यंतमहान्तोपिकर्मवानुतिष्ठतीति कर्ममाहात्म्यस्थापनार्थं ॥ २ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठोयेभारतेभाष्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिवसुस्थिरः ॥ २० ॥ कर्मणामनसावाचादमेन प्रशमेन च ॥ मनां स्याराधयामास प्रजा
नां समहीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ॥ याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवांगिराः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोति चक्राम पितरंगुणवत्तया ॥ मरु
त्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशः ॥ २३ ॥ नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुंभमयान्युत ॥ २४ ॥ कारयामास श्रुभ्राणि
भ्राजानानि सहस्रशः ॥ मेरुपर्वतमासाध हिमवत्पार्श्वोत्तरे ॥ २५ ॥ कांचनः सुमहान्यादस्तत्र कर्मचकार सः ॥ ततः कुंडानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ॥ २६ ॥
चक्रुः सुवर्णकर्त्तारो येषां संस्थानविद्यते ॥ तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह ॥ २७ ॥ ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ॥ मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालै
र्नराधिपः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके प० संवर्त्तमरुत्तीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
त्सराजावदतांवर ॥ कथंच जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १ ॥ क्वच तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ॥ कथंच शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २ ॥ व्यास उवाच
असुराश्चैव देवाश्च दत्तस्यासन्नप्रजापते ॥ अपत्यं बहुलं तात संस्पर्धंत परस्परं ॥ ३ ॥ तथैवांगिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ॥ बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्त्तश्च तपोधनः
॥ ४ ॥ तावतिस्पर्धि नौराजन्मृथगास्तां परस्परं ॥ बृहस्पतिः संवर्त्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५ ॥ संवाध्यमानः स ततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ॥ अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा
वनं वासमरोचयत् ॥ ६ ॥ वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्विजित्य च निपात्य च ॥ इंद्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितं ॥ ७ ॥ पुत्रमंगिरसो ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिं ॥ याज्य
स्त्वंगिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ॥ ८ ॥ वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ॥ शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९ ॥ वाहनं यस्य योधाश्च मित्राणि वि
धिनिच ॥ शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वशः ॥ १० ॥ ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ॥ ११ ॥ सं
जीव्यकालमिष्टं च स शरीरो दिवंगतः ॥ बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ॥ १२ ॥ अविस्मिन्नाम शत्रुं जित्सवशे कृतवान्महीं ॥ विक्रमेण गुणैश्चैव पिते वासी
त्स पार्थिवः ॥ १३ ॥ तस्य वासवतुल्यो भून्मरुत्तो नाम वीर्यवान् ॥ पुत्रस्तमनुरक्ता भूत्पृथिवीसागरांबरा ॥ १४ ॥

॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥५॥ ॥५॥

स्पर्धतेसस्मसततंदेवराजेननित्यदा ॥ वासवोपिमरुत्तेनस्पर्धतेपांडुनंदन ॥ १५ ॥ शुचिःसगुणवानासीन्मरुतःपृथिवीपतिः ॥ यतमानोपियंशक्रोनविशेष
यतिस्मह ॥ १६ ॥ सोशक्रुवन्विशेषायसमाहूयबृहस्पतिं ॥ उवाचेदंवंचोदेवैःसहितोहरिवाहनः ॥ १७ ॥ बृहस्पतेमरुतस्यमास्मकापीःकथंचन ॥ दैवंकर्माथ
पित्र्यंवाकर्त्तासिममचेत्प्रियं ॥ १८ ॥ अहं हि त्रिषुलोकेषुसुराणांचबृहस्पते ॥ इंद्रत्वंप्राप्तवानेकोमरुतस्तुमहीपतिः ॥ १९ ॥ कथं त्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वंयाजयित्वासुरा
धिपं ॥ याजयेर्त्युसंयुक्तंमरुतमविशंकया ॥ २० ॥ मांवावृणीष्वभद्रंतेमरुतंवामहीपतिं ॥ परित्यज्यमरुतंवायथाजोषंभजस्वमां ॥ २१ ॥ एवमुक्तःसकौर
व्यदेवराज्ञाबृहस्पतिः ॥ मुहूर्त्तमिवसंचित्यदेवराजामब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वंभूतानामधिपतिस्त्वयिलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ नमुचेर्विश्वरूपस्यनिहंतात्वंबलस्यच ॥
॥ २३ ॥ त्वमाजहर्थादेवानामेकोवीरश्रियंपरां ॥ त्वंविभर्षिभुवंद्यांचसदैवबलसूदन ॥ २४ ॥ पौरोहित्यंकथंकृत्वातवदेवगणेश्वर ॥ याजयेयमहंमर्त्यमरुतंपा
कशासन ॥ २५ ॥ समाश्वसिहिदेवेंद्रनाहंमर्त्यस्यकर्हिचिन् ॥ ग्रहीष्यामिसुवंयज्ञेष्टृणुचेदंवचोमम ॥ २६ ॥ हिरण्यरेतानोणाःस्यात्परिवर्त्तंतमेदिनी ॥ भासं
तुनरविःकुर्यान्नतुसत्यंचलेन्मयि ॥ २७ ॥ वैशंपायनउवाच बृहस्पतिवचःश्रुत्वाशक्रोविगतमत्सरः ॥ प्रशस्यैनंविवेशाथस्वमेवभवनंतदा ॥ २८ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥५॥ ॥५॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्वसंवादंमरुतस्यचधीमतः ॥ १ ॥ देवराजस्यसमयंकृतमांगिरसेनह ॥ श्रुत्वामरुतोत्पतिर्यज्ञमाहारयत्परं ॥ २ ॥ संकल्प्यमनसाय
ज्ञंकरंधमसुतात्मजः ॥ बृहस्पतिमुपागम्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन्त्यन्मयापूर्वमभिगम्यतपोधन ॥ कृतोऽभिसंधिर्यज्ञस्यभवतोवचनाद्गुरो ॥ ४ ॥ त
महंयष्टुमिच्छामिसंभाराःसंभृताश्रमे ॥ याज्योस्मिभवतःसाधोतत्प्राप्तुहिविधत्स्वच ॥ ५ ॥ बृहस्पतिरुवाच नकामयेयाजयितुंत्वामहंपृथिवीपते ॥ वतो
स्मिदेवराजेनप्रतिज्ञातंचतस्यमे ॥ ६ ॥ मरुतउवाच पित्र्यमस्मितवक्षेत्रंबहुमन्येचतेभृशं ॥ तवास्मियाज्यतांप्राप्तोभजमानंभजस्वमां ॥ ७ ॥ बृह
स्पतिरुवाच अमर्त्यंयाजयित्वाहंयाजयिष्येकथंचनं ॥ मरुतगच्छवामावानिवृत्तोस्म्यद्ययाजनात् ॥ ८ ॥

संवर्त्तमरुतयोःसंयोगंकथयन्नारदमुखेनवाराणसीमाहात्म्यं सूचयति व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उन्मत्तवेषमिति अत्रकुणपदर्शनेनमहेश्वरदर्शनसिद्धिदर्शयताकुणपस्यमहेश्वरप्रतिमात्वं सूचितं त
 नत्वांयाजयितास्म्यद्यदुपयन्त्वमिहेच्छसि ॥ उपाध्यायंमहाबाहोयस्तेयज्ञंकरिष्यति ॥ ९ ॥ व्यासउवाच एवमुक्तस्तुनृपतिर्मरुत्तोव्रीडितोभवत् ॥ प्रत्या
 गच्छन्सुसंविन्नोददर्शयिनारदं ॥ १० ॥ देवर्षिणासमागम्यनारदेनसपार्थिवः ॥ विधिवत्प्रांजलिस्तथावथैनंनारदोब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षेनातिदृष्टोसिक
 चित्स्मेमंतवानघ ॥ कगतोसिकुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतं ॥ १२ ॥ श्रोतव्यंचेन्मयाराजन्ब्रूहिमेपार्थिवर्वर्षभ ॥ व्यपनेष्यामितेमन्युंसर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३ ॥
 एवमुक्तोमरुत्तःसनारदेनमहर्षिणा ॥ विप्रलंभमुपाध्यायात्सर्वमेवन्यवेदयत् ॥ १४ ॥ मरुत्तउवाच गतोस्म्यंगिरसःपुत्रंदेवाचार्यबृहस्पतिं ॥ यज्ञार्थ
 मृत्विजंद्रष्टुंसचमांनाभ्यनंदत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्चतेनाहंजीवितुंनाघकामये ॥ परित्यक्तश्चगुरुणादूषितश्चास्मिनारद ॥ १६ ॥ व्यासउवाच एवमुक्त
 स्तुराज्ञासनारदःप्रत्युवाचह ॥ आविक्षितंमहाराजवाचासंजीवयन्निव ॥ १७ ॥ नारदउवाच राजन्नंगिरसःपुत्रःसंवर्त्तोनामधार्मिकः ॥ चंक्रमीतिदि
 शःसर्वादिग्वासामोहयन्प्रजाः ॥ १८ ॥ तंगच्छयदियाज्यंत्वांनवांछतिबृहस्पतिः ॥ प्रसन्नस्त्वांमहातेजाःसंवर्त्तोयाजयिष्यति ॥ १९ ॥ मरुत्तउवाच संजीवि
 तोहंभवतावाक्येनानेननारद ॥ पश्येयंकनुसंवर्त्तंशंसमेवदतांवरं ॥ २० ॥ कथंचतस्मैवर्त्तयंकथंमांनपरित्यजेत् ॥ प्रत्याख्यातश्चतेनापिनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 नारदउवाच उन्मत्तवेषंविभ्रत्सचंक्रमीतियथासुखं ॥ वाराणस्यांमहाराजदर्शनेप्सुर्महेश्वरं ॥ २२ ॥ तस्याद्वारंसमासाद्यन्यसेथाःकुणपंकचित् ॥ तंदृष्ट्वा
 यीनिवर्त्तंतसंवर्त्तःसमहीपते ॥ २३ ॥ तंपृष्ठतोनुगच्छेथायत्रगच्छेत्सवीर्यवान् ॥ तमेकतिसमासाद्यप्रांजलिःशरणंव्रजे ॥ २४ ॥ पृच्छेत्त्वांयदिकेनाहंतवाख्या
 तइतिस्मह ॥ ब्रूयास्त्वनारदेनेतिसंवर्त्तंकथितोसिमे ॥ २५ ॥ सचेत्त्वामनुयुंजीतममानुगमनेप्सया ॥ शंसेथावह्निमारुढंमामपित्वमशंकया ॥ २६ ॥ व्या
 सउवाच सतथेतिप्रतिश्रुत्यपूजयित्वाचनारदं ॥ अभ्यनुज्ञायराजर्षिर्ययौवाराणसीपुरीं ॥ २७ ॥ तत्रगत्वायथोक्तंसपुर्याद्वारेमहायशाः ॥ कुणपंस्थापया
 मासनारदस्यवचःस्मरन् ॥ २८ ॥ यौगपद्येनविप्रश्चपुरीद्वारमथाविशत् ॥ ततःसकुणपंदृष्ट्वासहसासंन्यवर्त्तत ॥ २९ ॥

थाचाविमुक्तं प्रकृत्य अत्र हि जंतोः प्राणेषूक्तममाणेषु रुद्रस्तारं क्रं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति सिद्धः कुणपाभिमानिनो जीवस्य ब्रह्मभावोऽपूर्वो ज्ञापितः एवं चोपरि धारणा विधि वद्विधिरेवायमित्यु
 पपादितमुत्तरयायाते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतभाबदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ कथमस्मीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सत्रिणंकपटवेपच्छन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सतंनिवृत्तमालक्ष्यप्रांजलिः पृष्ठतोन्वगात् ॥ आविक्षितोमहीपालः संवर्त्तमुपशिक्षितुं ॥ ३० ॥ संचतंविजनेदृष्ट्वापांसुभिः कर्दमेनच ॥ श्लेष्मणाचैवराजानं
 ष्ठीवनैश्चसमाकिरत् ॥ ३१ ॥ सतथाबाध्यमानोवैसंवर्त्तनमहीपतिः ॥ अन्वगादेवतमृषिंप्रांजलिः संप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततोनिवर्त्यसंवर्त्तः परिश्रान्तउपाविशत् ॥
 शीतलच्छायमासाद्यन्यग्रोधंबहुशाखिनं ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥
 संवर्त्तउवाच कथमस्मित्वयाज्ञातः केनवाकथितोस्मिते ॥ एतदाचक्ष्वमेतत्त्वमिच्छसेचेन्ममप्रियं ॥ १ ॥ सत्यंतेब्रुवतः सर्वेसंपत्स्यंतेमनोरथाः ॥ मिथ्या
 चब्रुवतोमूर्धाशतधातेस्फुटिष्यति ॥ २ ॥ मरुत्तउवाच नारदेनभवान्मत्स्यमाख्यातोत्यटतापयि ॥ गुरुपुत्रोममेतित्वंततोमेप्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥ संवर्त्तउ
 वाच सत्यमेतद्भवानाहसमांजानातिसत्रिणं ॥ कथयस्वतदेतन्मेकनुसंप्रतिनारदः ॥ ४ ॥ मरुत्तउवाच भवंतंकथयित्वातुममदेवर्षिसंतसः ॥ ततो
 मामभ्यनुज्ञायप्रविष्टोहव्यवाहनं ॥ ५ ॥ व्यासउवाच श्रुत्वातुपार्थिवस्यैतत्संवर्त्तः प्रमुदंगतः ॥ एतावदहमप्येवंशक्रुयामितिसोब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततोमरुत्त
 मुन्मत्तोवाचानिर्भर्त्सयन्निव ॥ रूक्षयाब्राह्मणोराजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रधानेनमयास्वचित्तवशवर्त्तिना ॥ एवंविकृतरूपेणकथंयाजितुमिच्छसि
 ॥ ८ ॥ भ्राताममसमर्थश्चवासवेनचसंगतः ॥ वर्त्ततेयाजनेचैवतेनकर्माणिकारय ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यं चैवयाज्यांश्चसर्वागृह्याश्चदेवताः ॥ पूर्वजेनममाक्षिप्तंशरी
 रंवर्जितंत्विदं ॥ १० ॥ नाहतेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितकर्हिचित् ॥ याजयेयंकथंचिद्वैसहिपूज्यतमोमम ॥ ११ ॥ सत्वंबृहस्पतिंगच्छतमनुज्ञाप्यचाव्रज ॥ ततो
 हंयाजयिष्येत्वांयदियष्टुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ मरुत्तउवाच बृहस्पतिंगतः पूर्वमहंसंवर्त्ततच्छृणु ॥ नमांकामयतेयाज्यमसौवासवकाम्यया ॥ १३ ॥ अमरं
 याज्यमासाद्ययाजयिष्येनमानुषं ॥ शक्रेणप्रतिषिद्धोहंमरुत्तमास्मयाजयेः ॥ १४ ॥ स्पर्धतेहिमयाविप्रसदाहिसतुपार्थिवः ॥ एवमस्त्वितिवाप्युक्तोभ्रात्राते
 बलसूदनः ॥ १५ ॥ समामधिगतंप्रेम्णायाज्यत्वेनबुभूषति ॥ देवराजंसमाश्रित्यतद्विद्धिमुनिपुंगव ॥ १६ ॥ सोहमिच्छामिभवतासर्वस्वेनापियाजितुं ॥ कामये
 समतिक्रान्तुंवासवंत्तुर्गुणैः ॥ १७ ॥ नहिमेवर्त्ततेबुद्धिर्गंतुंब्रह्मन्बृहस्पतिं ॥ प्रत्याख्यातोहितेनास्मितथानपकृतेसति ॥ १८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संवत्तं उवाच चिकीर्षसि यत्कामं सर्वमेतत्स्वयिधुवं ॥ यदि सर्वानभिप्रायान्कर्त्तासि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं मया हित्वा बृहस्पतिपुरंदरौ ॥ द्विषेतां सम
भिक्षुशब्देतदेकं समर्थये ॥ २० ॥ स्थैर्यमत्र कथं मे स्यात्सत्त्वं निःसंशयं कुरु ॥ कुपितस्त्वं न हीदानीं भस्म कुर्यास बांधवं ॥ २१ ॥ मरुत्त उवाच यावत्तपेत्सहस्रां
शुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ॥ तावद्लोकान्न लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२ ॥ माचापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हि चित् ॥ विषयैः संगतं चास्तुत्यजेयं संगतं यदि ॥ २३ ॥
संवत्तं उवाच आविक्षितशुभाबुद्धिर्वर्त्ततां तव कर्मसु ॥ याजनं हि ममाप्येव वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमं ॥ येन देवान्स
गंधर्वान् शक्रं चाभिभविष्यसि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ॥ विप्रियं तु करिष्यामि भ्रातुश्चेंद्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामि शक्रेण समता
मपि ते धुवं ॥ प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि आश्वमेधिके पर्वणि संवत्तं मरुत्तीये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
संवत्तं उवाच गिरेर्हि मवतः पृष्ठे मुंजवान्नाम पर्वतः ॥ तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनां मूलेषु शृंगेषु विषमेषु च ॥ गुहांसु शैलसजस्य
यथा कामं यथा सुखं ॥ २ ॥ उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ॥ आस्ते शूलीं मृते जानानां भूतगणां वृतः ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेथ वसवस्तथा ॥
यमं श्रवणं चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४ ॥ भूतानि च पिशाचाश्च नासत्याश्च पिशाचिभिनौ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या मरुतश्चैव यातु
धानाश्च सर्वशः ॥ उपासते महात्मानं बहु रूपमुमापतिं ॥ ६ ॥ रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ॥ विरुतैर्विरुताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ॥ ७ ॥ श्रिया ज्वलनं हं
स्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ न रूपं शक्यते तस्य संस्थानं वा कदाचन ॥ ८ ॥ निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ नोष्णं न शिशिरं न तत्र न वायुर्न च भास्क
रः ॥ ९ ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतां वर ॥ १० ॥ धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ रक्ष्यंते ते कुबेरस्य सहायै
रुद्यतायुधैः ॥ ११ ॥ चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन् कुबेरस्य महात्मनः ॥ तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ॥ १२ ॥ रुद्राय शितिकंठाय पुरुषाय सुवर्चसे ॥ कपर्दिने
करालाय हर्यङ्णे वरदाय च ॥ १३ ॥ त्र्यक्ष्णे पूष्णे दंतभि देवामनाय शिवाय च ॥ याम्याय व्यक्तरूपाय सदृत्ते शंकराय च ॥ १४ ॥

सुवर्गमन्त्राण्यसौत्यंतं पुष्पकाम्यज्जपन्तो वं ताम्रसंवर्तकविः हिरण्यबाहुर्मोदेका अनुष्टुपछंदः अशतनामानि चतुर्थ्यंतावि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षेम्याय हरिकेशाय स्याणवे पुरुषाय च ॥ हरिनेत्राय मुण्डाय क्रुद्धायोत्तरणाय च ॥ १५ ॥ भास्कराय सुतीर्याय देवदेवाय रंहसे ॥ उष्णीषिणे सुवक्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥ १६ ॥ गिरिषाय प्रशांताय यतये चीरवाससे ॥ बिल्वदंडाय सिद्धाय सर्वदंडधराय च ॥ १७ ॥ मृगव्याधाय महते धन्विने यभवाय च ॥ वराय सोमवक्राय सिद्धमंत्राय च क्षुषे ॥ १८ ॥ हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशां ॥ लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमंत्राय वृष्णये ॥ १९ ॥ पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ दृषाय मातृभक्त्याय सेनाय मध्यमाय च ॥ २० ॥ सुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ॥ अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २१ ॥ तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ॥ महाद्युतयेऽनंगाय सर्वाय पतये विशां ॥ २२ ॥ विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ॥ वसुरेतः सुवपुषे पृथवे कृत्तिवाससे ॥ २३ ॥ कपालमालिने चैव सुवर्णमुकुटाय च ॥ महादेवाय कृष्णाय त्र्यंबकायानघाय च ॥ २४ ॥ क्रोधनायानृशंसाय नृदेवाद्गुशल्लिने ॥ दंडिने तप्तपसे तथैवाक्रूरकर्मणे ॥ २५ ॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ॥ नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २६ ॥ पिनाकिने महादेवं महायोगिनमव्ययं ॥ त्रिशूलहस्तं वरदं श्यं कंभुवनेश्वरं ॥ २७ ॥ त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसं ॥ प्रभवत्सर्वभूतानां धारणं धरणीधरं ॥ २८ ॥ ईशानं शंकरं सर्वेशिवं विश्वेश्वरं भवं ॥ उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ २९ ॥ विरूपाक्षं दशभुजं दिव्यगोदपभध्वजं ॥ उग्रं स्याणुं शिवं रौद्रं शर्वगौरीशमीश्वरं ॥ ३० ॥ शितिकंठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरं ॥ विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिं ॥ ३१ ॥ प्रणम्य शिरसा देवमनं गां गहरं हरं ॥ शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखं ॥ ३२ ॥ एवं कृत्वानमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ॥ महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ सुवर्णमाहरिष्यंतस्तत्र गच्छंतु ते नराः ॥ इत्युक्तः स वचस्तेन चक्रे कारं धमात्मजः ॥ ३४ ॥ ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिं ॥ सौवर्णानि च भांडानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३५ ॥ बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महीपतेः ॥ समृद्धिं मतिदेवेभ्यः संतापमकरोद्दृशं ॥ ३६ ॥ स तव्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परं ॥ भक्षिष्यति हि मे शत्रुः संवर्त्तो वसुमानिति ॥ ३७ ॥ तं श्रुत्वा भृशं संतप्तो देवराजो बृहस्पतिं ॥ अधिगम्यामरुतः प्रोवाचे दं वचस्तदा ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्त्तमरुत्ताये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इति आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्त्तमरुत्ताये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इन्द्र उवाच कश्चित्सुखं स्वस्तिपिबिस्वबृहस्पते कश्चिन्मनो ज्ञाः परिचारकास्ते ॥ कश्चिदेवानां सुखकामोऽसि विप्रकश्चिदेवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १ ॥ बृहस्पतिरुवाच
 सुखं यैरायने देवराजतया मनो ज्ञाः परिचारकामि ॥ तया देवानां सुखकामोऽस्मि नित्यं देवाश्च मां सुहरां परिपालयन्ति ॥ २ ॥ इन्द्र उवाच कुतो दुःखं मानसं
 हर्जवापां दुर्विवर्णं श्रुत्वा तत्त्वमयं ॥ आर्चस्व मे ब्राह्मणयावदेतानि हन्मि सर्वास्ते वदुःस्वकर्तृन् ॥ ३ ॥ बृहस्पतिरुवाच मरुत्तमां दुर्मघवन् यक्ष्यमाणं महा
 यज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ॥ संवर्त्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि न संतं याजयेत् ॥ ४ ॥ इन्द्र उवाच सर्वान्कामाननुयातोऽसि विप्रयस्त्वदेवनां मंत्रवित्सुपुरो
 षाः ॥ उभौ च तेजरा नृत्यं व्यतीतौ किं संवर्त्तस्तव कर्त्ताय विप्र ॥ ५ ॥ बृहस्पतिरुवाच देवैः सह त्वमसुरान्प्रणुयजिषांसे चाप्युतसानुबंधान् ॥ यं यं सृष्टं
 पश्यसि तत्र तत्र दुःस्वसं पलोषु सृष्टिभावाः ॥ ६ ॥ अतोऽस्मि देवैर्द्रविवर्णं रूपः स पलो मे वर्धते तन्निशम्य ॥ सर्वोपायैर्मघवन् संनिधच्छं संवर्त्तं वा पार्थिवं वामरुत्तं ॥
 ७ ॥ इन्द्र उवाच एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ॥ अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथाऽमरं चैव करिष्यतीति ॥ ८ ॥ अग्निरुवाच अ
 हं गच्छामि मघवन् दूतोऽयं बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ॥ वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्त्तुं बृहस्पते श्वापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ततः प्रायां दूमकेतुर्महात्मा
 बलानि सर्वाणि वीरुयश्वाप्यनृद्गन् ॥ कामाद्दिमतिं परिवर्त्तमानः काष्ठातिगोमां तरिष्वेव नर्दन् ॥ १० ॥ मरुत्त उवाच आश्चर्यमयं पश्यामि रूपिणं वद्वि
 मागतं ॥ आसनं सलिलं पादं गां चोपानय वै मुने ॥ ११ ॥ अग्निरुवाच आसनं सलिलं पादं प्रतिनंदामितेन च ॥ इंद्रेण तु समादिष्टं विदिमां दूतमागतं ॥ १२ ॥
 मरुत्त उवाच कश्चिच्छ्रीमान् देवराजः सुखी च कश्चिच्छास्मा ग्रीयते धूमकेतो ॥ कश्चिदेवा अस्य वशे यथा वत्स ब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३ ॥ अग्निरुवाच
 शक्रोऽष्टशंसु सुखी पार्थिवेन्द्रप्रीतिं चेच्छत्यजरवित्वयासः ॥ देवाश्च सर्वे वशास्तस्य राजन्संदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४ ॥ यदर्थं मां प्राहिणोत्स्वत्सकाशं बृहस्प
 तिं परिदातुं मरुत्ते ॥ अयं गुरुर्याजयतां नृपत्वां मर्त्यं संतममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥ मरुत्त उवाच संवर्त्तो यं याजयिता द्विजो मां बृहस्पते रंजलिरेष तस्य ॥ न चै
 वासो याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्यं संतं याजयन्नय शोभेत् ॥ १६ ॥ अग्निरुवाच ये वै लोका देवलोके महांतः संप्राप्स्यसे तान् देवराज प्रसादात् ॥ त्वांचेदसौ याजये
 दे बृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्त्तियुक्तः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मविदां माहात्म्यं तदनुपहृणदेवा अपि दासा भवन्तीति न वमदशमयोरुक्तं तत्र न वमनाहं दौर्बल्याद्बुधेण जित इति वक्तुं स्वसावर्धमिन्द्रो बन्धिं प्रतिवदति नगंडिकाकारयोगं करेणुं नगंपर्वतं डीयते विहाय सागच्छतीति डीः पक्षी अल्पो डीर्डिकामक्षिकामराकादिस्तस्या आकारेण योगो स्यास्तीत्येवं रूपं अणुं सूक्ष्मं करे कुर्वे कृञ्छादिसंभौवादिकत्वं करेणेति पाठे करोमीत्यभ्याहारः पाथोधिकरेकर्तुं नगस्य इवाहं पर्वतमपि मराकीकर्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः कुतस्तर्हि दृष्ट्वा नाराधितवानित्यत आह न चारिसोमं प्रपिबामिव द्रे अरिसोमं शत्रुदत्तं सोमं त्वयैव सकुतो न नि

तथा लोकामानुषाये च दिव्याः प्रजापतेभ्योऽपियेवैमहांतः ॥ ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं बृहस्पतिर्याजयेच्चैन्नरेन्द्र ॥ १८ ॥ संवर्त्त उवाच मास्मै वत्वं पुनरागाः कथंचित् बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ॥ मात्वां यक्ष्ये च क्षुषादारुणेन संक्रुद्धो हं पावकत्वं निबोध ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ततो देवानगमद्भूमकेतुर्दाहो द्रीतो व्यथितो श्वत्यर्णवत् ॥ तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा बृहस्पतेः सन्निधौ हव्यवाहं ॥ २० ॥ यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ॥ तत्किं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः कच्चिद्वचः प्रकियुक्ताति तच्च ॥ २१ ॥ अग्निरुवाच न ते वाचरोचयते मरुतो बृहस्पतेरंजलिं प्राहिणोत्सः ॥ संवर्त्तो मां याजयिते त्युवाच पुनः पुनः समयायाच्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदं मानुषाये च दिव्याः प्रजापतेर्ये च लोकामहांतः ॥ तांश्चेल्लभेयं संविदं तेन कृत्वा तथा पिनेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३ ॥ इन्द्र उवाच पुनर्गत्वा पार्थिवं त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तं ॥ पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वचस्वतो वज्रं संप्रहर्त्तास्मितस्मै ॥ २४ ॥ अग्निरुवाच गंधर्व राज्ञा त्वयं तत्र दूतो विभेम्यहं वासव तत्र गंतुं ॥ संख्यो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः संवर्त्तो वाक्यं चरितब्रह्मण्यः ॥ २५ ॥ यथा गच्छेः पुनरेवं कथंचित् बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ॥ दहेयं त्वां च क्षुषादारुणेन संक्रुद्ध इत्येतद्वै हि शक्र ॥ २६ ॥ शक्र उवाच त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हित्व दन्यो विद्यते भस्मकर्त्ता ॥ त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभेति अश्रदेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७ ॥ अग्निरुवाच दिवं देवेन्द्र पृथिवीं च सर्वां संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ॥ एवं विधस्ये हसतस्तवा सौ कथं दत्तं सिदि वं प्राञ्जहार ॥ २८ ॥ इन्द्र उवाच नगंडिकाकारयोगं करेणुं न चारिसोमं प्रपिबामिव द्रे ॥ न क्षीणशक्तौ प्रहरामिव जंको मे सुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ २९ ॥ प्रव्राजयेयं कालकेयान् पृथिव्यामपाकर्षन् दानवानंतरिक्षात् ॥ दिवः प्रह्लादमवसानमानयं को मे सुखाय प्रहरेत मानवः ॥ ३० ॥

जितं तत्र आह नक्षीणशक्तौ प्रहरामिव जमित्यादिवा नगंडिकां जंकोमर्त्यो करेणुरिति पाठे तु करेणुर्हस्तीमवधेराक्तः शंडिकापुत्रं द्रविडभाषाप्रसिद्धेः तां प्रतिजंघनो मतिशीलो न भवतीति नोऽस्ति ऐसावताः पुनः स्वयं शत्रुजडपत्कर इत्यर्थः शंडिकाशब्दस्तालस्यादिरिह हेयः इन्द्रोऽहं निदपमं शंडिकानामिति मंत्रवर्णनं दशमस्तुततात्पर्यः शेषमतिरोहितार्थं ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३५ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येनवमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अग्निरुवाच यत्रशर्यातिच्यवनोयाजयिष्यन्सहाश्विभ्यांसोममगृह्णदेकः ॥ तत्त्वंक्रुद्धःप्रत्यपेयीःपुरस्ताच्छर्यातियज्ञंस्मरतमहेन्द्र ॥ ३३ ॥ वज्रं गृहीत्वाचपुरं
दरत्वंसंप्रहर्षीश्रयवनस्यातिघोरं ॥ सतेविप्रःसहवज्रेणबाहुमपागृह्णात्तपसाजातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततोरोषात्सर्वतोघोररूपंसपत्नतेजनयामासभूयः ॥ मदना
मासुरंविश्वरूपंयत्वंदृष्ट्वाचक्षुषीसंन्यमीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेकाजगतीस्यातथैकादिवंगतामहतोदानवस्य ॥ सहस्रदंतानांशतयोजनानांसुतीक्ष्णानांघोररूपं
भूव ॥ ३४ ॥ वृत्ताःस्थूलारजतस्तंभवर्णादंष्ट्राश्वतसोद्वेशतेयोजनानां ॥ सत्वांदंतान्विदशन्नभ्यधावज्जिघांसयाशूलमुद्यम्यघोरं ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वंतंतदाघोर
रूपंसर्ववैत्वाददृशुर्दर्शनीयं ॥ यस्माद्वीतःप्रांजलिस्त्वंमहर्षिमागच्छेथाःशरणंदानवघ्न ॥ ३६ ॥ क्षात्राद्वलाद्वह्मबलंगरीयोऽनब्रह्मतःकिंचिदन्यद्गरीयः ॥ सोहंजानन्
ब्रह्मतेजोयथावन्नसंवर्त्तंजेतुमिच्छामिशक्र ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० संवर्त्तमरुत्तीयेनवमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥
इंद्रउवाच एवमेतद्ब्रह्मबलंगरीयोमब्राह्मणात्किंचिदन्यद्गरीयः ॥ आविक्षितस्यतुबलंनमृष्येवज्जमस्मैप्रहरिष्यामिघोरं ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रप्रहितोगच्छमरुत्तं
संवर्त्तेनसंगतंतंवदस्व ॥ बृहस्पतिस्तुमुपशिक्षस्वराजन्वज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरं ॥ २ ॥ व्यासउवाच ततोगत्वाधृतराष्ट्रोऽनरेन्द्रंप्रोवाचेदंवचनंवासवस्य
॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गंधर्वमाधृतराष्ट्रंनिबोधत्वामागतंवक्तुकामंनरेन्द्र ॥ ऐंद्रवाक्यंशृणुमेराजसिंहयत्पाहलोकाधिपंतिर्महात्मा ॥ ४ ॥ बृहस्पतियाजकंत्वं
वृणीष्ववज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरं ॥ वचश्चेदेतन्नकरिष्यसेमेप्राहेतदेतावदचित्यकर्मा ॥ ५ ॥ मरुत्तउवाच त्वंचैवैतद्वेत्यपुरंदरश्चविश्वेदेवावसवश्चाश्वि
नौच ॥ मित्रद्रोहेनिष्कृतिर्नास्तिलोकेमहंत्पापंब्रह्महत्यासमंतत् ॥ ६ ॥ बृहस्पतिर्याजयतांमहेन्द्रदेवश्रेष्ठंवज्रभृतांवरिष्ठं ॥ संवर्त्तोमांयाजयितायराजन्नतेवाक्यं
तस्यवारोचयामि ॥ ७ ॥ गंधर्वउवाच घोरोनादःश्रूयतांवासवस्यनभस्तलेगर्जतोरजसिंह ॥ व्यक्तंवज्रंमोक्ष्यतेतेमहेन्द्रःक्षेमंराजंश्रित्यतामेषकालः ॥
॥ ८ ॥ व्यासउवाच इत्येवमुक्तोधृतराष्ट्रेणराजन्श्रुत्वानादंनदतोवासवस्य ॥ तपोनित्यंधर्मविदांवरिष्ठंसंवर्त्तंतज्ञापयामासकार्यं ॥ ९ ॥ मरुत्तउवा
च इममात्मानंपुवमानमारादध्वादूरंतेननदृश्यतेद्य ॥ प्रपद्येहंशर्मविप्रेन्द्रत्वत्तःप्रयच्छतस्मादभयंविप्रमुख्य ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अयमायातिवैवर्जीदिशोविद्योतयन्दश ॥ अमानुषेणघोरेणसदस्यास्त्रासिताहिनः ॥ ११ ॥ संवर्त्तुवाच भयंशक्राद्येतुतेराजसिंहप्रणोत्स्येहंभयमेत
 त्सुघोरं ॥ संस्तंभिन्याविद्ययाक्षिप्रमेवमाभैस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहंसंस्तंभयिष्यामिमाभैस्त्वंशक्रतोत्प ॥ सर्वेषामेवदेवानांक्षयितान्यायुधा
 निमे ॥ १३ ॥ दिशोवज्रं व्रजतांवायुरेतुबर्षंभूत्वावर्षतांकाननेषु ॥ आपःपुवंत्वंतरिक्षेदथाचसौदामनीदृश्यतेमापिभैस्त्वं ॥ १४ ॥ वह्निर्देवस्रांतुवांसर्वतस्तेका
 मान्सर्वान्वर्षतुवासवोवा ॥ वज्रंतथास्थापयतांवधायमहाघोरंपुवमानंजलौघैः ॥ १५ ॥ मरुत्तुवाच घोरेःशब्दःश्रूयतेवैमहास्वनोवज्रस्यैषसहितो
 मारुतेन ॥ आत्माहिमेप्रव्यथतेमुहुर्मुहुर्नमेस्वास्थ्यंजायतेचाद्यविप्र ॥ १६ ॥ संवर्त्तुवाच वज्रादुग्राद्येतुभयंतवाद्यवातोभूत्वाहन्मिनरेन्द्रवज्रं ॥ भयं
 त्यक्त्वावरमन्यंरणीष्वर्कंतेकामंमनसासांधयामि ॥ १७ ॥ मरुत्तुवाच इंद्रःसाक्षात्सहसाभ्येतुविप्रहविर्ब्रजेप्रतिगृह्णातुचैव ॥ स्वस्वधिष्णयंचैवजुषंतुदे
 वाहुतंसोमंप्रतिगृह्णंतुचैव ॥ १८ ॥ संवर्त्तुवाच अयमिन्द्रोहरिभिरायातिराजन्देवैःसर्वैस्त्वरितैःस्तूयमानः ॥ मंत्राद्भूतोयज्ञमिमंमयाद्यप्यश्वस्वैनंमंत्रवि
 सस्तकायं ॥ १९ ॥ ततोदेवैःसहितोदेवराजोरथेयुंक्तातान्हरीन्वाजिमुख्यान् ॥ आयाद्यज्ञमथराज्ञःपिपासुराविक्षितस्याप्रमेयस्यसोमं ॥ २० ॥ तमांयातंसहि
 तदेवसंगैःप्रत्युद्ययौसपुरोधामरुत्तः ॥ चक्रेपूजांदेवराजायचाग्र्यांयथाशास्त्रंविधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥ संवर्त्तुवाच स्वागतंतपुरुदूतेहविद्वन्यज्ञोप्ययंस
 न्निहितेत्वर्यांद्र ॥ शोशुभ्यतेबलदृत्रघ्नभूयःपिवस्वसोमंसुतमुद्यतंमया ॥ २२ ॥ मरुत्तुवाच शिवेनमांपश्यनमश्रुतेस्तुप्राप्तोयज्ञःसफलंजीवितंमे ॥
 अयंयज्ञंकुरुतेमैसुरेन्द्रबृहस्पतेरवरजोविप्रमुख्यः ॥ २३ ॥ इंद्रउवाच जानामितेगुरुमेतन्तपोधनंबृहस्पतेरनुजंतिग्मतेजसं ॥ यस्याद्वानादागतोहंनरे
 द्रप्रीतिर्मेघत्वयिमन्युःप्रनष्टः ॥ २४ ॥ संवर्त्तुवाच यदिप्रीतस्त्वमसिदैवेवराजतस्मात्स्वयंशाधियज्ञेविधानं ॥ स्वयंसर्वान्कुरुभागान्सुरेन्द्रजानात्वयं
 सर्वलोकश्चदेव ॥ २५ ॥ व्यासउवाच एवमुक्तस्त्वांगिरसेनशक्रःसमादिदेशस्वयमेवदेवान् ॥ सभाःक्रियंतामावसथाश्चमुख्याःसहस्रशश्चित्रभूताःस
 ऋद्धाः ॥ २६ ॥ कृमाःस्थूणाःकुरुतारोहणानिगंधर्वाणामप्सरसांचशीघ्रं ॥ यत्रनृत्येरन्नप्सरसःसमस्ताःस्वर्गोपमःक्रियतांयज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्तेचक्रुरा
 शुप्रतीतादिवौकसःशक्रवाक्यान्भरेन्द्र ॥ ततोवाक्यंप्राहराजानमिन्द्रःप्रीतोराजन्यूज्यमानोमरुत्तं ॥ २८ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीयेभारतभावंदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इत्युक्तेनृपतौ तस्मिन्नित्य
ध्यायत्रयं कृष्णयुधिष्ठिरसंवाद्ब्रह्मविद्यासूत्रं ॥ १ ॥ उपपुत्राद्भुवस्तं ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्रह्मज्ञानैकनाथः शोकोद्वेदोक्तिसहस्रेण वाक्रतुसहस्रेण वाननस्थतीत्यग्निसंधानो भगवान्वासुदेव उवाच सर्वजिह्ममिति

एषत्वयाहमिह राजन्समेत्ययेचाप्यन्येतवपूर्वेनरेन्द्र ॥ सर्वाश्चान्यादेवताः प्रीयमाणा हविस्तुभ्यं प्रति गृह्णंतुराजन् ॥ २९ ॥ आग्नेयं वै लोहितमालभंतां वैश्वदेवं बहु
रूपं हिराजन् ॥ नीलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालभंतां चलच्छिभ्रं संप्रदिष्टं द्विजाग्र्याः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो वदधे तस्य राजन् यत्र देवाः स्वयमन्ना निजहुः ॥ यस्मिन् शक्रो
ब्राह्मणैः पूज्यमानः सदस्यो भूद्धरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः संवर्त्तश्चैत्यगतो महात्मा यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ॥ हवींष्पुचैराद्वयन्देवसंघान् जुहावाग्नीमंत्रव
त्सु प्रतीतः ॥ ३२ ॥ ततः पीत्वा बलभित्सो मम ग्र्यं येचाप्यन्ये सोमपादेव संघाः ॥ सर्वे नुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथा जोषं तर्पिताः प्रीतिमंतः ॥ ३३ ॥ ततो राजा जा
तरूपस्य राशीन्पदेपदे कारयामास तदृष्टः ॥ द्विजातिभ्यो विस्तृजन् भूरिवित्तं रराज वित्तेश इव वारिहंवा ॥ ३४ ॥ ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा च
कोषं ॥ अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य शंशास गामखिलां सागरांतां ॥ ३५ ॥ एवं गुणः संबभूवे हरिजायस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतं ॥ तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं यजस्व दे
वांस्तर्पयानो निवार्यैः ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ततो राजा पांडवो हृष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ॥ मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं ततोऽमात्यैर्मंत्रयामा
स भूयः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्त्तमरुत्तीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच इत्युक्तेनृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबांधवं ॥ उपपुत्रमिव
दित्यं सधूममिव पावकं ॥ २ ॥ निर्विण्णमनसं पार्थ ज्ञात्वा वृष्णि कुलोद्बहः ॥ आश्वासयन् धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ वासुदेव उवाच सर्वजिह्ममृत्युपद
मार्जवं ब्रह्मणः पदं ॥ एतावान्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवोजिताः ॥ कथं शत्रुं शरीरस्य मात्मनो नावबुध्यसे ॥ ५ ॥ अ
त्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा धर्मं यथा श्रुतं ॥ इंद्रस्य सहस्रेण यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥

जिह्मं कामादि मृत्युपदं संसारप्रापकं मार्जवं शमादि ब्रह्मणः पदं मोक्षस्य प्रापकं ज्ञानविषयः हेयोपादेयतया ज्ञातव्योर्थः ॥ ४ ॥ शत्रुनाशयितारमात्मा ज्ञानरूपं ॥ ५ ॥ तदेवाह अत्र ते इति इंद्रस्य चिदात्मनः
वृत्रेण कामादिधर्मिणा विदधिद्वैतियुक्तेनाहंकरेण ॥ ६ ॥

पृथिवीस्थूलंशरीरं यच्छरीरं स पृथिवीति श्रुतेः व्याप्तं आत्मत्वेन गृहीतं गंधस्य विषये प्रदेशेऽपि देहते सति ॥ ७ ॥ तेन दुर्गंधः अनात्मभूतं विषयो ब्रह्मांडजातं एकदेशस्यात्मत्वेन परिपहात् इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः
 श्विन्मात्रं सद्येतत् एतस्य दृष्ट्याऽनित्यत्वाद्याघातमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वज्रं विवेकं वक्ष्यमाणं ॥ ९ ॥ तोयं कर्मसमवेतैः सोमाज्यपयः प्रभृतिभिर्बहुलैर्द्रव्यैश्चंद्रलोके भोगायारब्धं शरीरं आपः पुरुषवचंस इति श्रुतेः
 मानुषादेहाद्युत्थापितो दिव्यं देहमात्मत्वेन गृहीतवानित्यर्थः रसे दिव्यलोके देहमममया गृहीते ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं स्थूलदेहद्वयाद्युत्थापितो ज्योतिस्तैजसप्रपंचं विवेश ततस्तत्र किंचिद्रूपं दृश्यं आत्मत्वेन जपाह
 किंचिन्मम तया हतवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वायुं समष्टिं लिंगं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरिति श्रुतेः ततः तत्र प्रवेशरूपया तदुपस्थित्या ब्रह्मलोकेऽपि संकल्पमात्रोन्मितेषु विषयेषु पूर्ववदात्मत्वेनात्मा यत्तत्त्वेन च जपाहेत्य

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ॥ दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गंधस्य विषये हते ॥ ७ ॥ धराहरणं दुर्गंधो विषयः समपद्यत ॥ शतक्रतुश्चुकोपाथं गंधस्य विषये हते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवास्तजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं ततः ॥ अप्सु वृत्रगृहीता सुरसे च विषये हते ॥ १० ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवास्तजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण तस्मिन् नमिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽयं विषये हते ॥ १२ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवास्तजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण तस्मिन् नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शोऽयं विषये हते ॥ १४ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवास्तजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण तस्मिन् नमिततेजसा ॥ १५ ॥ आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ आकाशे वृत्रभूतेऽयं विषये हते ॥ १६ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवास्तजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण तस्मिन् नमिततेजसा ॥ १७ ॥ विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ॥ १८ ॥ रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ॥ शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणोतीहनः श्रुतं ॥ १९ ॥

यः स्पर्शो मानसविषयसंगे ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्विविधादपि सूक्ष्माद्युत्थापित आकाशं अव्याकृतं सुषुप्त्याख्यं जातं तेन शब्देराब्दादौ विषये हते गिलिते सति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततो व्युत्थापितः शक्रं चिदात्मानमेव वज्रो जपाह चिदात्मैश्वर्याभिमानवानभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ रथो मायारूपो विषयः तं रथं तरेण तं अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यं तेन वसिष्ठो गुरुस्तं प्रत्यबोधयत् द्वैतदर्शननिषेधेन द्वितीयाद्वैतं भयं भवतीति श्रुतेः अत एवावस्थेन दृश्येन एव द्विविधादपि कारणोपाधेर्व्युत्थापितः परानुदेति तं प्रापदित्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतभाष्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वज्रशब्दोक्तं विवेकं दर्शयति स्थूलसूक्ष्मदेहयोर्वैधर्म्यप्रदर्शनेन द्विविधोहीत्यादिना परस्परमिति सत्त्वादिगुणजं सूक्ष्मं लिङ्गं तद्रहितस्य न स्थूलं शरीरमस्ति न चैतद्विना तेषां उपलंभस्थानमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ शीतोष्णोष्णकफपित्ते वायुर्वातः तेषां साम्ये स्वास्थं वैधर्म्ये व्याधिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ उष्णेनेति शीतोष्णयोरन्यतराधिक्यजंदोषमितरवर्धकेनौषधादिनापनयेदित्यर्थः सत्त्वमिति आत्मगुणाः लिङ्गधर्माः ॥ ४ ॥ साम्यं सुमिप्रलययोः विधानं उपायः ॥ ५ ॥ हर्षशोकयोः सत्त्वरजःकार्ययोः परस्परबाधकत्वमुक्त्वा तमस्तयोर्बाधकताभ्यां बाध्यते चेत्याह कश्चिदिति दुःखकालेप्यतीतं सुखं स्मृत्वाप्यतीतव्यामुत्सृज्य तनुतदेव विवेकेन तितिक्षते एवं सुखकालेप्यतीतं पुत्रमरणादिदुःखं स्मृत्वा सिद्धमपि सुखं

इदं धर्म्यं रहस्यं वैशक्रेणोक्तं महर्षिषु ॥ ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ॥ परस्परं तयोर्जन्मनिर्द्वंद्वं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते ॥ मानसे जायते व्याधिर्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणाराजन् शरीरजाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदा दुःखस्थलक्षणं ॥ ३ ॥ उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ सत्त्वरजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदा दुःखस्थलक्षणं ॥ तेषामन्यंतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ कश्चिदुःखेवर्त्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चित्सुखेवर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ६ ॥ सत्त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च ॥ स्मर्तुमिच्छति कौंतेय किमन्यदुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावो यं येन पार्था वरुण्यसे ॥ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रं रजस्वलां ॥ मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ८ ॥ प्रव्राजन् च नगरादुजिनैश्च विवासनं ॥ महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ जठासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ॥ सैंधवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १० ॥ पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदावधः ॥ याज्ञसेन्यास्तथापार्थन तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ॥ मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ॥ १२ ॥ तस्मादभ्युपगंतव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥

नाशयतीति भावः ॥ ६ ॥ स इति त्वं तु उक्तविधद्विविधव्याधिहीनः न सुखदुःखं वा स्मर्तुमिच्छसि नेच्छेदित्यर्थः किंतु दुःखविभ्रमात् यत् अन्यत् अकाममशोकं ब्रह्मतदेव स्मर्तुमनुसंधातुमिच्छसि इच्छेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अथवेति अयं दुःखित्वादिः तत्त्वभावस्यापि तव शोको न युक्तोतीतत्वाद्दुःखस्येति भावः ॥ ८ ॥ ११ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ मनसा हंकारेण ॥ १२ ॥ अभ्युपगंतव्यं अभिमुखी भवितव्यं अव्यक्तरूपस्य मायामात्रस्य मनसः परंपरं ब्रह्म युक्त्या योगेन कर्मभिश्च शोधकैः प्राप्नुहीति शेषः मनोनाशेन निःशोको भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनामनसा ॥ १४ ॥ तस्मिन्मनसि कांडुःखबहुबलामवस्थां एतन्मनसोमायामात्रत्वं ॥ १५ ॥ आगति उत्पत्ति गति प्रलयं मायामात्रत्वेन ज्ञात्वा सुखं वर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ननु कामत्यागे नैव मनोजेतव्यमतो यत्पूर्वभयादिमामनुजानीयाद्वाङ्गतु तपोवनमिति राज्यागः प्रार्थितः स एव तर्हि युक्तस्तत्र कथं शाधिराज्यं यथोचितमिति वदसीत्याशंक्याह न बाह्यमिति न बाह्यस्य राज्यादेरर्थस्य त्यागात्त्यागी भवति किंतु शरीरं लिङ्गशरीरोत्थं कामादिकं त्यक्तैव सिद्धिर्भोक्षः न वेति शुष्कवैराग्यवतो विवेकशून्यस्य सित्थ्यभावं सूचयन्ति ॥ १ ॥ बाह्येति गृह्यतः सक्तस्य यो धर्मः सः अधर्म एव यत्सुखं तद्दुःखमेव मौढ्यस्यानपायात् अतस्तद्विषयतामेवास्तु तुच्छमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यक्षर इति ममत्वं संसारहेतुः तदभावो ब्रह्म

यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बंधुभिः ॥ आत्मनैकेन यो द्वयं तत्ते युद्धमुपस्थितं ॥ १४ ॥ तस्मिन् न निर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ॥ एतं ज्ञात्वा तु कौंतेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १५ ॥ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं ॥ पितृपैतामहे वृत्तेशाधिराज्यं यथोचितं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके प० अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ॥ शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वानवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृह्यतः ॥ यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २ ॥ व्यक्षरस्तु भवं नृत्युरुयक्षरं ब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेति च भवे नृत्युर्न ममेति च शाश्वतं ॥ ३ ॥ ब्रह्म नृत्युत ताराजन्मात्मन्येव व्यवस्थितौ ॥ अदृश्यमानौ भूतानि यो धयेतामसंशयं ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियता यदि भारत ॥ भित्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्वा स हस्थावरजंगमां ॥ ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तया सकरिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ॥ ममता यस्य द्रव्येषु नृत्योरास्ये स वर्त्तते ॥ ७ ॥ बाह्यांतराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ॥ यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते समहाभयात् ॥ ८ ॥

प्राप्तिहेतुर्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ ब्रह्म नृत्युनिःसंगत्वसंगत्वे आत्मनि चित्ते एकस्मिन् वस्तुनि बहूनां ममत्वं चेत्ते युद्धं त एव ॥ ४ ॥ एवं निर्ममोऽप्यसमाधिकारश्चित्तस्वाभाव्यादस्मदादिव द्युत्थं न पिनेतरवह्निप्यत इत्याह अविनाश इति अस्य जगतः सत्त्वस्य सत्तायाः अविनाशोऽधिष्ठानसत्तानतिरिक्तत्वान्नाशाभावः नियतो निश्चितो यदि जगतो बाह्यत्वं जानन् स्वमकृतपापेनेव सर्वभूतशरीरोच्छेदं कुर्वन् अपि अहिंसां हिंसकत्वं मेव प्रतिपद्यते हत्वापि स इमान् लोकान् हन्ति न निबध्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ लब्ध्वा हीति स्वमोपलब्धधनेष्विव बुद्धस्य ममत्वाभावः स्वतः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ बाह्यांतराणामिति स्वभावं आत्ममायामात्रत्वं लक्षणं तत्त्वं पश्यन्नेन साक्षात्कुरु ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढमिति श्रुतेः एवं दृष्ट्वा च यत्ततः तत्तमपि स्वभावं भूतमनादि न पश्यति मायामपि बाधित्वा चिन्मात्रेण रूपेण यो वतिष्ठते समहाभयः संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्चैश्वर्यं चैव वरं किमुपुत्तिसमेन मोक्षेणेत्यत आह कामात्मानमिति अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पमिति श्रुतेरैश्वर्यमपि तुच्छमेवातो न प्रशंसंति संतः मनसः कामोदयस्ततः प्रवृत्तिस्ततो दुःखमतो मन एव निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ९॥ एतच्चा नेकजन्मसाध्यमित्याह भूयो भूय इति विच्छिद्य विच्छिद्योत्तरोत्तरं भूमि लभ्यते जन्मस्य सः भूयो भूयोजन्मा तस्मादेवाभ्यासयोगात् शुद्धचित्तः सन्सारमार्गमोक्षमार्गं विचिंत्य कामान्संहरति इति पूर्वोक्तान्वयः कोसौ इत्याह दानं चेति ॥ १०॥ यो दानादि ध्यानयोगांतां कामेन कामपूर्वकं नारभते यद्यच्चायं कामयते स धर्मो नैति विदित्वेति संबंधः फलितमाह यो धर्मो नियमस्तस्य मूलमिति तस्य कामस्य यो नियमो निग्रहः स धर्मः स च मूलं मोक्षबीजं ॥ ११॥ कामस्य दुर्गच्छेद्यत्वं कामोक्तिभिरेवाह अत्र गाथा इत्यादिना अनुपायेन निर्ममत्वं योगाभ्यासश्च कामजोपाय उक्तस्तद्व्यतिरेकेणेत्यर्थः ॥ १२॥ यो मामिति प्रहरणे वागादीं द्रियसाध्ये जपादिशास्त्रे प्रादुर्भवामि अहमेव सर्वोत्कृष्टो जपादिकर्तृत्यभिमानरूपेणा विर्भवामि तेन जपादिकं विफलं करोमीत्यर्थः द्वितीये यो मामिति श्लोके प्रहरणे मनसि इमं शानवैराग्यन्यायेन जितो म

कामात्मानं न प्रशंसंति लोके नेहा कामाकाचिदस्ति प्रवृत्तिः ॥ सर्वे कामा मनसो गप्रभूतायान्यं डितः संहरते विचिंत्य ॥ ९॥ भूयो भूयोजन्मनोभ्यासयोगाद्योगी योगं सारमार्गं विचिंत्य ॥ दानं च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि ॥ १०॥ व्रतं यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान् कामेन यो नारभते विदित्वा ॥ यद्यच्चायं कामयते स धर्मो नियमस्तस्य मूलं ॥ ११॥ अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयंति पुरा विदः ॥ शृणुं संकीर्त्यमानास्ता अखिलेन युधिष्ठिर ॥ नाहं शक्यो नुपायेन हंतुं भूतेन केनचित् ॥ १२॥ यो मां प्रयतते हंतुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलं ॥ तस्य वस्मिन् प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहं ॥ १३॥ यो मां प्रयतते हंतुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ जंगमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहं ॥ १४॥ यो मां प्रयतते नित्यं वेदैर्वेदांतसाधनैः ॥ स्थावरैश्चिव भूतात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहं ॥ १५॥ यो मां प्रयतते हंतुं धृत्या सत्यपराक्रमः ॥ भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १६॥ यो मां प्रयतते हंतुं तपसा संशितव्रतः ॥ ततस्तपसितस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहं ॥ १७॥ यो मां प्रयतते हंतुं मोक्षमास्थाय पंडितः ॥ तस्य मोक्षरतिस्तस्य नृत्यामि च हसामि च ॥ अवध्यः सर्वभूतानां महमेकः सनातनः ॥ १८॥

या काम इति निश्चित्य प्रयतते संन्यासादिकं करोति तस्य मनस्येव पुनरहं प्रादुर्भवामि यदा दुरभियुक्ताः प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिंशुनाः कलहोलुकाः संन्यासिनोऽपि दृश्यंते देवसंदूषिता शया इति ॥ १३॥ यो यज्ञैः कामं जिघांसति तस्य चेत्तस्य था धर्मात्मा जंगमेषु उत्तमयो नो उदाररूपेणा विर्भवति तद्वत्तस्य चेत्तसि अहं दं भादिरूपेणा विर्भवामि ॥ १४॥ स्थावरेषु अनिर्व्यक्तरूपेण भूतात्मा जीवः धर्मात्मेत्यत्रापि पठंति केचित् यायजूकापेक्षया वेदवेदांतसाधनेष्वल्पा कामा भिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५॥ धृत्यासंयामे विपदि च धैर्यतः भावश्चित्तं धैर्यबलेनैव लोकद्वयं जेष्यामीत्यभिमानवन्तं तं करोमीत्यर्थः स च इममेवाभिमानं कामत्वेन बंधकत्वेन नावबुध्यते ॥ १६॥ तपसा योगबलेन तत्रापि योगोपसर्गरूपेण मधुमत्याद्यैश्वर्यभूमिषु स्पृहारूपेणा विर्भवामि ॥ १७॥ मोक्षमास्थाय नित्यमुक्तमात्मानमज्ञात्वामोक्षार्थं यस्तप आदिकरो जितमहं प्राप्स्यमृत्यामि च हसामि चेत्यर्थः ॥ १८॥

तस्मादिति यस्मान्निर्ममत्वपूर्वकयोगाभ्यासमंतरेण अन्यः कामजयोपायो नास्ति निर्ममत्वं च यज्ञादिजन्यां चित्तशुद्धिं विना न संभवति तस्मात्निष्कामान्यज्ञादीननुतिष्ठतस्ते तव श्रेयः सिद्धिरिति शेषः ॥१९॥

तस्मात्त्रमपितं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १९ ॥ यजस्वं वा जिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैः
रामदक्षिणैः ॥ २० ॥ माते व्यथास्तु निहतान्वं धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ॥ न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मि न रणाजिरे ॥ २१ ॥ स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैः रामदक्षि
णैः ॥ कीर्तिलोके परां प्राप्य गतिमग्न्यांगमिष्यसि ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥
॥१३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ वैशंपायन उवाच एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ॥ समाश्वस्य तराजिर्हि तव धुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसास्वयं ॥ द्वे पायनेन कृष्णेन देवस्थानेन वा विभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव ॥ कृष्णया सह देवेन विजयेन च धीम
ता ॥ ३ ॥ अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ व्यजहान्छोकजंदुःखं संतापं चैव मानसं ॥ ४ ॥ अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ॥ कृत्वाथ प्रेत
कार्याणि बंधूनां स पुनर्नृपः ॥ अन्वशास च धर्मात्मा पृथिवीं सागरां वरां ॥ ५ ॥ प्रशांतचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलं ॥ व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यान् ब्रवीन्
पः ॥ ६ ॥ आश्वासितो हं प्राग्द्वैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ॥ न सूक्ष्ममपि मे किंचिद्ब्रह्मलीकमिह विद्यते ॥ ७ ॥ अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ॥ पुरस्कृत्याद्य भ
वतः समानेभ्यामहेमखं ॥ ८ ॥ हिमवतं त्वया गुप्तागमिष्यामः पितामह ॥ बद्धाश्रयो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहुभाषितं ॥
देवर्षिणानारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १० ॥ नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवं विधानं गुरुन् ॥ लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११ ॥ एवमुक्तास्तु ते राजा
सर्वे एव सहर्षयः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफाल्गुनौ ॥ १२ ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविश तपुः ॥ १३ ॥
एवं नातिमहान्कालः सतेषां संन्यवर्तत ॥ कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तदा ॥ १४ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो दत्तामौर्ध्वदेहिकं ॥ भीष्मकर्णपुरोगाणां कु
रूणां कुरुसत्तम ॥ १५ ॥ सहितो धृतराष्ट्रेण सददावौर्ध्वदेहिकं ॥ ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पांडवर्षभः ॥ १६ ॥

॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ आख्यायिका अनुसरत्यध्यायद्वयेन एवं बहुविधैर्वाक्यैरित्यादिना ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ कृत्वायेति पुनरिति आसिकादीनि प्रेतकार्याणि पूर्वकृतानामेवानुवादो वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ इत्यश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंदीयेभास्वतीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ विजितेइति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

धृतराष्ट्रपुरस्कृत्यविवेशगजसाङ्कयं ॥ ससमाश्वस्यपितरंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ अन्वशाद्वैसधर्मात्मापृथिवीभ्रातृभिःसह ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभास्वती
श्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ जनमेजयउवाच विजितेपांडवेयैस्तुप्रशांतेचद्विजो
त्तम ॥ राष्ट्रेकिंचक्रतुर्वीरौवासुदेवधनंजयौ ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच विजितेपांडवैराजश्रमांतेचविशांपते ॥ राष्ट्रेबभूवतुर्दशैवासुदेवधनंजयौ ॥ २ ॥
विजज्ञानेमुदायुक्तौदिविदेवेश्वराविव ॥ तौवनेषुविचित्रेषुपर्वतेषुससानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषुचैवपुण्येषुपल्वलेषुनदीषुच ॥ चक्रम्यमाणौसंहृष्टावश्विनाविवनंदने
॥ ४ ॥ इंद्रप्रस्थेमहात्मानौरेमतुःकृष्णपांडवौ ॥ प्रविश्यतांसभारम्यांविजज्ञातेचभारत ॥ ५ ॥ तत्रयुद्धकथाश्वित्राःपरिक्लेशांश्वपार्थिव ॥ कथायोगेकथायोगेक
थयामासतुःसदा ॥ ६ ॥ ऋषीणांदेवतानांचवंशांस्तावाहतुःसदा ॥ प्रीयमाणौमहात्मानौपुराणादृषिसत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुरास्तुकथाश्वित्राश्वित्रार्थपदनिश्र
याः ॥ निश्रयज्ञःसपार्थायकथयामासकेशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतमंज्ञातीनांचसहस्रंशः ॥ कथाभिःशमयामासपार्थशौरिर्जनार्दनः ॥ ९ ॥ सतमाश्वस्य
विधिवद्विज्ञानज्ञीमहातपाः ॥ अप्रहृत्यात्मनोभारंविशश्रामेवसात्वतः ॥ १० ॥ ततःकथतिगोविंदोगुडाकेशमुवाचह ॥ सांत्वयन्श्लक्ष्णयावाचीहेतुयुक्तमि
दंवचः ॥ ११ ॥ वासुदेवउवाच विजितेयंधराकृत्स्नासव्यसाचिन्परंतप ॥ त्वद्वाहुवल्लमाश्रित्यराज्ञाधर्मसुतेनह ॥ १२ ॥ असपत्नांमहीभुंकेधर्मराजोयु
धिष्ठिरः ॥ भीमसेनानुभावेनयमंयोश्वनरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मेणराज्ञाधर्मज्ञप्राप्तराज्यमकंटकं ॥ धर्मेणनिहतःसंख्येसचराजासुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्मरुचयो
लुब्धाःसदाचाप्रियवादिनः ॥ घातृराष्ट्रादुरात्मानःसानुबंधानिपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशांतामखिलांपार्थपृथिवीपृथिवीपतिः ॥ भुंकेधर्मसुतोराजात्वयांगुप्तःकुं
रूद्वह ॥ १६ ॥ रमेचाहंत्वयासार्धमरण्येष्वपिपांडव ॥ किमुयत्रजनोयंवैपृथाचामित्रकर्षण ॥ १७ ॥ यत्रधर्मसुतोराजायत्रभीमोमहाबलः ॥ यत्रमाद्रवतीपु
त्रौरतिस्तत्रपरामम ॥ १८ ॥ तथैवस्वर्गकल्पेषुसभोद्देशेषुकौरव ॥ रमणीयेषुपुण्येषुसहितस्यत्वयाऽनघ ॥ १९ ॥ कालोमहांस्त्वतीतोमेशूरसूनुमंपश्यतः ॥ बल
देवंचकौरव्यतंथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २० ॥ सोहंगंतुमभीप्सामिपुरीद्वारावतींप्रति ॥ रोचतांगमनंमत्स्यंतवापिपुरुषर्षभ ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥

उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ॥ सह भीष्मेण युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पांडवः ॥ तेन तत्तु वचः सम्य
गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे रुतज्ञे सत्यवादिनि ॥ सत्यं धर्मो मतिश्चाग्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥ तत्र गत्वामहात्मानं यदि ते रोचते ॥ २५ ॥
अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिप ॥ २५ ॥ न हितस्याप्रियं कुर्यात्प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ कुतो गंतुं महाबाहो पुरींद्वारावतीं प्रति ॥ २६ ॥ सर्वं त्विदं महं पार्थ त्वत्प्री
तिहितकाम्यया ॥ ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यै तत्कथं च न ॥ २७ ॥ प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ॥ धार्तराष्ट्रो ह तोराजा सबलः स पदानुगः ॥ २८ ॥ पृथि
वी च वशेतात धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ स्थिता समुद्रवल्गा स शैलवनकानना ॥ २९ ॥ चितारत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पांडव ॥ धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वां वसुंधरां
॥ ३० ॥ उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ॥ स्तूयमानश्च सततं वंदिभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ तं मया सह गत्वा धराजानं कुरुवर्धनं ॥ आपृच्छ कुरुशार्दूल ग
मनं द्वारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं वसुयच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ॥ प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयोजनं
चापि निवासकारणेन विद्यते मे त्वदृते नृपात्मज ॥ स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥ इतीदमुक्तः स तदामहात्मना जनार्दनैना
मितविक्रमोर्जुनः ॥ तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयं जनार्दनं संप्रति ब्रूय पार्थिव ॥ ३५ ॥ इति श्रीम० आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके प० पंचदशोऽध्यायः
॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तं च अश्वमेधिकं पर्व ॥ अथानुगीता पर्व ॥ जनमेजय उवाच सभायां वसतोऽस्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः ॥ केशवार्जुनयोः कानु
कथासमभवद्विज ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच रुष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलं ॥ तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २ ॥ तत्र कंचित्सभो
द्देशं स्वर्गोद्देशं समं नृप ॥ यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३ ॥ ततः प्रतीतः रुष्णेन सहितः पांडवोर्जुनः ॥ निरीक्ष्य तां सभाम्प्राप्य मिदं वचनमब्रवीत् ॥
॥ ४ ॥ विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ॥ माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरं ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौत्तदात् ॥ तत्सर्वं पुरुषव्याघ्रनष्टं मे भ्र
ष्टचेतसः ॥ ६ ॥ मम कौतूहलं त्वस्तितेष्वर्थेषु पुनः पुनः ॥ भवांस्तु द्वारकां गंतान् चिरादिव माधव ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्तु तं रुष्णः फाल्गुनं प्रत्यभा
षत ॥ परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ८ ॥

समाप्तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शोडशोऽज्ञायामित्यादिना प्रलूयानुगीतामारजते मोक्षधर्ममित्यादिना भूतानामेव न स्वस्य विमोपरमात्मन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ आगतागमप्राप्त

वासुदेव उवाच ॥ आवितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितं च सनातनं ॥ धर्मस्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १ ॥ अबुद्ध्यानाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियं ॥ न च साद्यपुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमश्रद्धानोसि दुर्मेधा त्वसि पाण्डव ॥ न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनं जय ॥ ११ ॥ सहि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पद वेदने ॥ न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ १२ ॥ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ॥ इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनं ॥ १३ ॥ यथा तां बुद्धिमा स्थाय गतिमग्रां गमिष्यसि ॥ शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ आगच्छद्वाह्मणः कश्चित् स्वर्गलोकाद रिंदम ॥ ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितो भवत् ॥ १५ ॥ अस्माभिः परिपृष्टश्च यदा ह भरतर्षभ ॥ दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्व विचारयन् ॥ १६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ मोक्षधर्मसमाश्रित्य रुष्णाय न्मामपृच्छथाः ॥ भूतानामनुकंपार्थ यन्मोहच्छेदनं विभो ॥ १७ ॥ तत्ते हं संप्रवक्ष्यामि यथा वन्मधुसूदन ॥ शृणुष्व अवहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिद्विप्रस्तपो युक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ॥ आससाद द्विजं कंचिद्दुर्माणां मागतागमं ॥ १९ ॥ गतागते सुबहु शो ज्ञानविज्ञानपारंगं ॥ लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातार्थसु खदुःखयोः ॥ २० ॥ जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ॥ द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिं ॥ २१ ॥ चरंतं मुक्तव्रत्सिद्धं प्रशांतं संयतं द्रियं ॥ दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशुः ॥ २२ ॥ अंतर्धान गतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ॥ तथैवांतर्हितैः सिद्धैर्यातं च क्रधरैः सह ॥ २३ ॥ संभाषमाणं मेकांते समासी नं च तैः सह ॥ यदृच्छथा च गच्छंतं मसक्तं पवनं यथा ॥ २४ ॥ तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ॥ चरणौ धर्मकामोस्य तपस्वी सुसमाहितः ॥ प्रतिपेदे यथान्या यंदृष्ट्वा तन्महदद्भुतं ॥ २५ ॥ विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तद्विजोत्तमं ॥ परिचारेण महता गुरुतं पर्यतोषयत् ॥ २६ ॥ उपपन्नं च तत्सर्वं श्रुतचारित्र्यसंयुतं ॥ भावेन तोषयच्चैनं गुरुवत्स्या परंतपः ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तोजनार्दन ॥ २८ ॥ सिद्ध उवाच ॥ विविधैः कर्मभिस्तातपुण्ययोगैश्च केवलैः ॥ गच्छंतीह गतिं मर्त्या देवलोके च संस्थितिं ॥ २९ ॥

शास्त्ररहस्यं ऊहापोहकुशलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ गतागते मरणसंसरणे विषये ज्ञानं शास्त्रानुमानजं विज्ञानं योगजप्रत्यक्षं अस्यैव व्याख्यानं लोकतत्त्वेति सार्धेन ॥ २० ॥ जातीजन्म ॥ २१ ॥ मुक्तवत् नित्यमुक्तस्या पितृणां धर्माभिप्रायं वक्तव्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यात्मनो धर्माधर्मातीतत्वाद् धर्माधर्माविवेकलतो निदतिवैराग्याय विविधैरित्यादिना ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ततः कदाचिदिति निर्वेदाख्यवैराग्यदौर्लभ्यमुक्तं निराकाराश्रितेन असंप्रज्ञातसमाधिसमधिगम्यब्रह्मभावाश्रितेन लोक्यत इति लोको द्वैततत्त्वं
ननु तदुःखं ॥ ३८ ॥ इमं मार्गं योगमार्गं अनुभूय ज्ञात्वा अनुष्ठितः अनुष्ठानुष्ठानं अभ्यासः संजातोऽस्य सोऽनुष्ठितः ततोऽनुष्ठानात् इयं पूर्वोक्ता अंतर्धानादिशक्तिज्ञानविज्ञानादिरूपा आत्मनः मनसः मनसो हि प्र

न क्वचित्सुखमत्यंतं न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ॥ स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्ध्या पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अशुभागतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ॥ काममन्युपरीते
न तृणायामोहितेन च ॥ ३१ ॥ पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ॥ आहारा विविधा भुक्ताः पीतानाना विधाः स्तनाः ॥ ३२ ॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथ
ग्विधाः ॥ सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३३ ॥ प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ॥ धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनं ॥ ३४ ॥ अ
वमानाः सुकृष्टाश्च राजतः स्वजनात् तथा ॥ शरीरामानसा वापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३५ ॥ प्राप्ता विमाननाश्चो ग्रावधबंधाश्च दारुणाः ॥ पतनं निरये चैव यात
नाश्च यमक्षये ॥ ३६ ॥ जरारोगाश्च सततं व्यसनानि च भूरिशः ॥ लोकेऽस्मिन् नु भूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ३७ ॥ ततः कदाचिन्निर्वेदान् निराकाराश्रितेन च ॥
लोकतंत्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तं न भृशं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन् नु भूयाहमिमं मार्गं मनुष्ठितः ॥ ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसदादात्मनो मया ॥ ३९ ॥ नाहं पुनरिहा गंता
लोकानां लोकयाम्यहं ॥ आसिद्धेराप्रजासर्गादात्मनोऽपि गतीः शुभाः ॥ ४० ॥ उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ॥ इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ॥
ब्रह्मणः पदमव्यक्तं माते भूदत्र संशयः ॥ नाहं पुनरिहा गंतामृत्युलोकं परंतप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रह्मिह किं करवाणि ते ॥ यदीप्सु रूपं न स्त्वं तस्य कालो य
मागतः ॥ ४३ ॥ अभिजाने च तदहं यदर्थं मामुपागतः ॥ अचिरात्तु गमिष्यामि ते नाहं त्वामचूचुदं ॥ ४४ ॥ भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विचक्षण ॥ परिपृच्छ
स्वकुशलं भाषेयं यत्तवेप्सितं ॥ ४५ ॥ बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ॥ येनाहं भवता बुद्धो मेधावीत्यसिकाश्वप ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधि
के पर्वणि अनुगीता पर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

सादेन हंतिकर्मशुभाशुभं प्रसन्नात्मनिसंस्थित्वासुखमक्षय्यमश्रुते इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥ विद्याफलं अपुनरावृत्तिः सर्वज्ञत्वं चाह नाहमित्यादिना आसिद्धेः आमोक्षात् आप्रजासृष्टेः आत्मनः अपिशब्दा लोकाणां
च गतीरा लोकया भीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ इतः परं सत्यलोकं परतरं कैवल्यं यदि प्रयास्यन् नृपारमेष्ठ्यमिति योगिना मिच्छया सद्यो वा क्रमिकं वा कैवल्यमस्तीति स्मरणात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
बहु मन्ये भृशं पूजये अहं त्वं ध्यानगतोऽपि यत्तत्त्वया ज्ञातः ॥ ४६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥

नृणां ॥ १ ॥ एवं चित्तान्नित्यविवेकवैराग्यादयः शिष्यगुणाज्ञानविज्ञानादयोगुरुगुणाश्रयोक्ताः ततः पुनः पुनश्चमरणं जन्म चैव पुनः पुनरित्युक्तं तयोः प्राप्तिप्रकारौ पृच्छति कथमिति नाहं पुनरिहा गतेत्युक्तं तस्यापि प्रकारं पृच्छति कथं कष्टाच्चेति ॥ २ ॥ इतः परं मिथ्यामिततः परतरं पुनरित्युक्तं तत्रापि पृच्छति आत्मा चेति आत्मा जीवः प्रकृतिमूलाविद्यां तच्छरीरं तजस्थूलपिंडमुक्त्वा कथं परंप्राप्नोतीत्यर्थः शरीरात्प

वासुदेव उवाच ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ॥ पप्रच्छ तांश्च धर्मान्सप्राह धर्मभृतां वरः ॥ १ ॥ काश्यप उवाच कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ॥ कथं कष्टाच्च संसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ २ ॥ आत्मा च प्रकृतिमुक्त्वा तच्छरीरं विमुच्यते ॥ शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्र पद्यते ॥ ३ ॥ कथं शुभाशुभे चाग्रं कर्मणी स्वरुते नरः ॥ उपभुंक्ते क्व वा कर्मविदेहस्यावतिष्ठते ॥ ४ ॥ ब्राह्मण उवाच एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ॥ आनुपूर्व्येण वा णो यतस्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥ सिद्ध उवाच आयुः कीर्तिकराणीह या निरुत्या निसेवते ॥ शरीरग्रहणे यस्मिं स्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६ ॥ आयुः क्षयपरीतां त्मा विपरीतानि सेवते ॥ बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७ ॥ सत्त्वं बलं च कालं च विदित्वा चात्मनस्तथा ॥ अतिवेलमुपाश्रान्तिं खर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८ ॥ यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ॥ अत्यर्थमपि वा भुंक्ते न वा भुंक्ते कदाचन ॥ ९ ॥ दुष्टान्नामिषपानं च यदन्योन्यं विरोधि च ॥ गुरुचाप्यमितं भुंक्ते नातिजीर्णेपि वा पुनः ॥ १० ॥ व्यायाममतिमात्रं च व्यवायं चोपसेवते ॥ सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्ते वेगं विधारयेत् ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तमन्नं वा दिवा स्वप्नं च सेवते ॥ अपक्वानागते काले स्वयंदोषान्प्रकोपयेत् ॥ १२ ॥ स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणांतिकं ॥ अपि वोद्वंधनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३ ॥ तस्य तैः कारणैर्जतोः शरीरं च्यवते तदा ॥ जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथा वदुषधं रय ॥ १४ ॥ ऊष्मा प्रकुपितः कायेतीव वायुसमीरितः ॥ शरीरमनुपर्वत्य सर्वांश्चाणान् रूणद्भि वै ॥ १५ ॥ अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ॥ भिनत्ति जीवस्थानानि मर्माणि विद्धितत्त्वतः ॥ १६ ॥ ततः स वेदनः सद्योजीवः प्रच्यवते क्षरात् ॥ शरीरं त्यजते जंतुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ॥ १७ ॥ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ जातीमरणसंविन्नाः सततं सर्वजंतवः ॥ १८ ॥

इति एवं भूतस्य जीवनः कथं कर्मफलभोग इति षष्ठः विदेहस्य संसारबीजभूतं कर्म क्वातिष्ठतीति सुप्रमः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र आयस्य प्रश्नस्याद्येनाध्यायेनोत्तरं ततो द्वितीयस्य द्वितीयेन शेषाणां तृतीयेन सिद्ध उवाच आयुः कीर्तिकराणीहेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वेगं मलमूत्रादीनां ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तं परिणामे बद्धरसकरं रसबाहुल्यस्या जीर्णहेतुत्वात् ॥ १२ ॥ अपि वा अथवा परीता विपरीतानि व्यवस्यन्निकरोति तेन नीरुजो प्रिभियत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्षरात् जडाच्छरीरात् ॥ १७ ॥ जाती जन्म ॥ १८ ॥

रस्मात् कथं अन्यत् परतरं ब्रह्म प्रपद्यत इति पंचमः प्रश्नः ॥ ३ ॥ कथं शुभाशुभे

गर्भसंक्रमणे पारलौकिकदेहत्वाग्नेनेहिकर्मस्थदेहवशे ॥ १९ ॥ अद्रिः क्लेदं जलेन वै क्लृप्तं ॥ २० ॥ संभूतत्वं संहतत्वं नियच्छति नाशयति यथा भूतानि पृथग्भवन्तीत्यर्थः तीव्रेण वायुना न्येन समीरितः प्राणा
 दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ॥ १९ ॥ तादृशी मे वलभते वेदनां मानवः पुनः ॥ भिन्नसंधिरयच्छेदमद्रिः सलुभते
 नरः ॥ २० ॥ यथा पंचसुभूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ॥ शैत्यात्पकुपितः कायेतीव वायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यः स पंचसुभूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ॥ स गच्छत्यूर्ध्वं
 गोवायुः कृच्छ्रान्मुक्ताशरीरिणः ॥ २२ ॥ शरीरं च जहात्येवं निरुच्छ्रासश्च दृश्यते ॥ स निरुष्मानिरुच्छ्रासो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्यु
 च्यते नरः ॥ स्रोतोभिर्धैर्विजानाति इंद्रियार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव न विजानाति प्राणानाहारसंभवान् ॥ तत्रैव कुरुते कायेयः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥ तथा
 यद्यद्रवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् ॥ तत्तन्मर्मविजानी हि शास्त्रदृष्टं हिततथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ॥ आविश्य हृदयं जंतोः सत्त्वं चाशुरु
 णधिद्विवै ॥ ततः सचेतनो जंतुर्ना भिजानाति किंचन ॥ २७ ॥ तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्मसु ॥ स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरि श्वना ॥ २८ ॥ ततः स
 तं महोच्छ्रासं भृशमुच्छ्रास्यदारुणं ॥ निष्क्रामन्कंपयत्याशु तच्छरीरमचेतनं ॥ २९ ॥ स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापै
 र्वाप्युपपद्यते ॥ ३० ॥ ब्राह्मणाज्ञानसंपन्ना यथा वच्छ्रुतनिश्चयाः ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानंतिलक्षणैः ॥ ३१ ॥ यथांधकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ अक्षु
 ष्मंतः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२ ॥ पश्यन्त्येवं विधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ॥ च्यवंतं जायमानं च यो निचानुप्रवेशितं ॥ ३३ ॥ तस्य स्थानानि दृष्टानि
 त्रिविधानि ह शोखतः ॥ कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जंतवः ॥ ३४ ॥ ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ॥ इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवंति स्वकर्मभिः ॥
 ॥ ३५ ॥ इहैवाशुभकर्माणः कर्मभिर्निरयंगताः ॥ अवाग्गतिरियं कष्टाय त्रपच्यन्ति मानवाः ॥ तस्मात्सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशं ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वं तु जंतु
 वोगत्वायेषु स्थानेष्ववस्थिताः ॥ कर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोधमे ॥ ३७ ॥ तच्छ्रुत्वानैष्ठिकीं बुद्धिं बुद्ध्याः कर्मनिश्चयं ॥ तारा रूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चंद्र
 मंडलं ॥ ३८ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमंडलं ॥ स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणां ॥ ३९ ॥ कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवंते वै पुनः पुनः ॥ तत्रापि च
 विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ४० ॥ न च तत्रापि संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियं ॥ इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्ते समुदीरिताः ॥ ४१ ॥

प्राणस्थाने व्यवस्थितो यो वायुरित्युत्तरेण संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्रोतोभिरिन्द्रियैः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ इत्याभमे प्रकेपवर्णितैलकंदीमेभारतप्रावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ शुभानामिति क्षेत्रक्षेत्रदेहेदंभाभ्यामसायासाध्यायः ॥ १ ॥ चित्तशुद्ध्यशुद्धितारतम्येनात्पादपिपुण्यात्पादाद्वाफलंबद्वस्तीत्याहसार्धेन यथेति फलीवृक्षः ॥ २ ॥ पुरोधायेति तस्मान्मनएवप्रधानंनकर्मैतिभावः ॥ ३ ॥ यथाकर्मैति मन्युरविद्यासंक
स्योवा तच्चापतत्रापिप्रश्ने ॥ ४ ॥ तदाह शुक्रमिति ॥ ५ ॥ क्षेत्रप्राप्तस्यनरस्यतात्त्विकरूपमाह सौम्यादिति ब्राह्मणोब्रह्मवित् तस्मात्तत्तृशाश्वतंत्रह्यज्ञात्वाकामर्दिसितंप्राप्त्यासंगोभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तद्वा
जं ब्रह्मैवकारणं तेनेति एतस्यैवानंदस्यान्यानि मृतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः स ब्रह्मैवसन्जीवःचेतसाउपाधिभूतेनप्राणस्थानेषुइंद्रियगोलकेषुदधातिधारयतेअभिसानमित्यर्थइत्युत्तरश्लोकार्धेनसहान्व

उपपत्तिरुवक्ष्यामिगर्भस्याहमतःपरं ॥ तथातन्मेनिगदतःशृणुष्ववहितोद्विज ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्राह्मण उवाच शुभानामशुभानां च नेह नाशो स्ति कर्मणां ॥ प्राप्य प्राप्यानुपच्यंते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १ ॥ यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ॥ तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतं ॥ २ ॥ पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतं ॥ पुरोधाय मनोहीदं कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३ ॥ यथा कर्म समाविष्टः काममन्युः समावृतः ॥ नरोगर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरं ॥ ४ ॥ शुक्रं शोणितं संसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतं ॥ क्षेत्रं कर्म जमाप्नोति शुभं वायुदिवा शुभं ॥ ५ ॥ सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न च क्वचन सज्जति ॥ संप्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद्वह्मं शाश्वतं ॥ ६ ॥ तद्भोजं सर्वभूतानां तेन जीवंति जंतवः ॥ सजीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ॥ ७ ॥ दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥ ततः स्पंदयते गानि सगर्भश्चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य निःस्पंदो निषिक्तो विवविग्रहं ॥ उपेतितद्वज्जानी हि गर्भं जीवप्रवेशनं ॥ ९ ॥ लोहपिंडं यथा वह्निः प्रविश्य त्यतितापयेत् ॥ तथा त्वमपि जानीहि गर्भं जीवोपपादनं ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते ॥ एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ११ ॥ यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वायुदिवाऽशुभं ॥ पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ १२ ॥

यः ॥ ७ ॥ ततोधारणात् ॥ ८ ॥ ननु कथं सूक्ष्मोपि देहं व्याप्नुयादव्यक्तो वा व्यक्तिः असंगो वा संगमित्याशंक्य त्रिभिः परिहरति यथा लोहस्येत्यादिभिः यथा स्वर्णद्रवः स्वल्पोपि कृत्स्नांतामप्रतिमां स्वर्णमयीमिव करोति एवं भौजो जीवप्रवेशनशरीरे सूक्ष्मस्यापि चैतन्यस्य व्याप्तिरित्याद्यस्य परिहारः यथैव विबिम्बमृदयोपलिप्तमित्यादि श्रुत्यनुसारी ॥ ९ ॥ यथा स्वयमव्यक्तोपि बद्धिः काष्ठलोहाद्युपाधावेवाजिव्यज्यते एवं भौजो जीवोपपादनं देहे चैतन्यस्याजिव्यक्तिरिति द्वितीयस्य परिहारः अरणीषु चाग्निरित्यादि श्रुत्यनुसारी ॥ १० ॥ तृतीयस्य परिहारमाह यथाचेति शरणे गृहे शरीराणि स्थूलसूक्ष्मकारणानि ॥ ११ ॥ दीपकवसंगाया अपि चेतनायाः दुस्वादिसंभूतौ हेतुमाह यद्यचेति यथा प्रकाशः अतदा कारोपि अंगुल्याद्युपाधिना कज्जुवक्राद्याकार इव प्रतीयते एवं कर्मजदुःखप्रकाशिकायां चितिदुःखाकास्तेव भाति वस्तुतस्तु नास्ति असंगो स्यं पुरुष इति श्रुतेः अवस्थांतरगतस्य दुःखस्यावस्थांतरे नुदत्तदर्शनाच्चेति भावः ॥ १२ ॥

ततः उपभोगात् ॥ १३ ॥ कथं कष्टाच्च संसारां मुच्यत इत्यस्योत्तरमाह तत्र कर्मैत्यादिना जातीषु योनिषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ संयमश्चित्तैकाग्र्यं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यश्च योगीति सर्पदं
शो विषविषाविदमिव कर्मसंगः प्रतीयमानोऽपि योगिनेन बाधते योगीदरेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः यतो योगी अतो मुक्तः चत्वर्यं परीचशब्दौ हेत्वधारणार्थौ यस्तु योगी सहयोगबलान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मिणां
विलंबेन मुक्तिरित्याह वर्तमानस्येति ॥ २२ ॥ एवमिति अयं आत्मा ब्रह्मसन्विकृतः जीवत्वं प्राप्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ननु स्वतंत्रा एव बहवश्चेतनाः न ब्रह्मविकारा इत्याशंक्य शरीरमात्मन इत्यादिना पौर्विकीश्रुतिरिति

ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्र चोच्यते ॥ यावत्तन्मोक्षयोगं स्थंधर्मनैवावबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्मप्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ॥ आवर्तमानो जातीषु यथान्यो
न्यासु सत्तम ॥ १४ ॥ दानं ब्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणं ॥ दमः प्रशांतता चैव भूतानां चानुकंपनं ॥ १५ ॥ संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनं ॥ व्यलीकानां
मकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥ माता पित्रोश्च शृंग्रुषा देवतातिथिपूजनं ॥ गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्त
मुच्यते ॥ ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १८ ॥ एवं सत्सु सदापश्येत्तत्राप्येषा धुवास्थितिः ॥ आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन् शांता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥
तेषु तत्कर्म निक्षिप्य संयः सधर्मः सनातनः ॥ यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ २० ॥ अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन्धर्मवर्त्मसु ॥ यश्च योगी च मुक्तश्च स ए
तेभ्यो विशिष्यते ॥ २१ ॥ वर्तमानस्य धर्मेण शुभं यत्र यथा तथा ॥ संसारतारणं त्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२ ॥ एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जंतुः प्रपद्यते ॥ सर्वतत्का
रण्येन विरुतो यमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितं ॥ इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परं ॥ २४ ॥ शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपिताम
हः ॥ त्रैलोक्यमसृजद्वद्वा कृत्स्नं स्थावरजंगमं ॥ २५ ॥ ततः प्रधानमसृजत्कृत्स्नं स शरीरिणां ॥ यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २६ ॥ इदं तत्क्षरमित्यु
क्तं परं त्वं नृत्तमक्षरं ॥ त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥

अतः श्लोकैः प्रत्याचष्टे सर्वलोकः कार्यसमष्टिः तस्याः पितामाया शबलं ब्रह्म पितामहः शुद्धं तत आत्मनः शुद्धस्य शरीरं अव्याकृताकाशं आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः मायां कृत्वा उत्पाद्य तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं धिगुणं हि
असत्तमेति तदुत्पत्तिस्थितेः नोभ्यो मापरो यदिति चष्टेः प्राक्तदभावश्रुतेः श्रुतं सृज्यात्मकं त्रैलोक्यं ॥ २५ ॥ ततः प्रधानं सर्वेषु कार्येषु प्रधीयमानं तेजो ब्रह्मात्मकं जीवानां प्रकृतिरभिर्व्यक्तिस्थानं देहाकारं म
या प्रकृतम् ॥ २६ ॥ इदं जगत् अस्मात्तदव्यक्तं तदव्यक्तं जीवेशात् प्राकृतं त्रयाणां शरीरशुद्धानां मध्ये मिथुनं सारं सर्वं प्रतिपूर्य पृथक् पृथक् स्थितं तत्तत्सु कौतुहलकल्पितं तदनुसर्षवद्वा व्यवर्त्यर्थः ॥ २७ ॥

उक्तोऽर्थः श्रुतएवेत्याह असृजदिति पूर्वदृष्टः सृष्टेः प्राक्सदेवसोऽन्येदमप्यआसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतौ दृष्टः सर्वभूतानि विद्यदादीनि स्थावराणि चाज्जगमानि ऐतदात्म्यमिति श्रुतेः प्रत्यगात्मैव सर्वदृश्यरूपेण गतौ
त्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं श्रुतिबलेन चेतनमेदं निरस्य ब्रह्मविकारस्य जीवस्य विकारत्वं नित्यं चेत्कृतं साधनैरित्याशंक्य तदनित्यत्वमाह तस्य कालेति तस्य शरीरपङ्कजस्य कालेत्यनेनातवत्वं परिहृतिमुत्तरतिर्यगादि
केषु भ्रमणं ॥ २९ ॥ यथात्रेति अत्र संसारस्यांतवत्त्वे विषये वदेत्तद्वदहं जातिस्मरोयत्पवक्ष्यामीत्यध्यस्त्ययोज्यं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चेतनावत्सु देहेषु समं एकं ॥ ३३ ॥ ऐकात्म्यदृष्ट्या निर्विद्यत इत्य

असृजत्सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः प्रजापतिः ॥ स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २८ ॥ तस्य कालपरीमाणमकरोत्सपितामहः ॥ भूतेषु परिहृतिं च पुनरावृ
त्तिमेव चैव ॥ २९ ॥ यथात्र कश्चिन्मेधावीदृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ॥ यत्पवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुखदुःखे यथा सम्यगनित्येयः प्रपश्यति ॥ कायं चा
मेध्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितं ॥ ३१ ॥ यच्च किंचित्सुखं तच्च दुःखं सर्वमिति स्मरन् ॥ संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरं ॥ ३२ ॥ जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्र
धानवित् ॥ चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परंपदं ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३४ ॥ शाश्वतस्या
व्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमं ॥ प्रोच्यमानं मया विप्रनिबोधेदमशेषतः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमह्यभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥
॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ब्राह्मण उवाच यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किंचिदचित्तयन् ॥ पूर्वपूर्वपरित्यज्य संतीर्णो बंधनाद्भवेत् ॥ १ ॥ सर्वमित्रः सर्वस
हः शं मे रक्तोजितेन्द्रियः ॥ व्यपेतभयमन्युश्च आत्मवान्मुच्यते नरः ॥ २ ॥ अत्मावत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ॥ अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥
॥ ३ ॥ जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ॥ लाभालाभे प्रियद्वेषेयः समः स च मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति किंचन ॥ निर्वदो वीतरागात्मा
सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनमित्रश्च निर्वधुरनपत्यश्च यः क्वचित् ॥ त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकांक्षी च मुच्यते ॥ ६ ॥

र्थः स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये जारत जावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ शरीरस्य नाशो त्यक्त्वा पूर्वापकां तंतुतो मुक्तिप्रकारं प्रप
चयति यः स्यादिति तद्यथा सर्वासां मपांसमुद्रैकायनमित्यादि श्रुत्युक्तप्रकारेण सर्वलयाधिष्ठानं ब्रह्म एकायनं तस्मिन् लीनः स यथा सैव खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु विलीयते इति श्रुत्युक्तरीत्या ऐक्यं प्राप्तः तूष्णीं
अहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्यभिमानमप्यकुर्वन् किंचिदचित्तयन् नित्यनेनास्मीत्यपि वारयति पूर्वपूर्वस्थूलसूक्ष्मकारणेषु परित्यज्य उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् प्रविलाप्य ॥ १ ॥ सर्वमित्रः अद्रोही सर्वसहः क्षमी शमेचित्तनिग्रहे
अयं योगासिद्धौ कर्मसंन्यासिनः कर्मब्रह्मोभयभट्टनाप्रयुक्तं मन्युरियतापिकालेन योगः सिद्ध इति दैन्यं तत्र द्वेषोवा आत्मवान् जितचित्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनमित्रः शत्रुहीनः ॥ ६ ॥

ज्ञानफलमाह ज्ञेयेति धर्माधर्मशून्यः पूर्वोपचितप्रारब्धकर्मतस्यहायकः यापकः धातुक्षयेणशरीरारंभकभूतविनाशेनैवप्रशांतः अत्यंतसमुच्छिन्नआत्माचित्तंयस्यसः अतएवनिर्द्वंद्वः अद्वैतः यन्नत्वस्यसर्वमा
लोपात्तत्वेनकंपश्येदितिश्रुतेः ॥ ७ ॥ अकर्मवान्संन्यासी ॥ ८ ॥ १ ॥ अगंधगंधादिहीनचिन्मात्रं ॥ १० ॥ पंचभूतगुणैर्हीनमितिस्थूलनिरासः अमूर्त्तिमदितिसूक्ष्मस्य अहेतुकमितिकारणस्य अतएव
अगुणं गुणभोक्तृपूर्वस्त्रिभिरूपैः गुणाविषयादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवंध्यानजसंस्कारैर्बाह्यसंस्कारानशयंति तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधीतियोगसुखादित्याह सर्वसंस्कारेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अतःप

नैवधर्मीनचाधर्मीपूर्वोपचितहायकः ॥ धातुक्षयप्रशांतात्मानिर्द्वंद्वः सविमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान्विकांक्षश्रवणस्येज्जगदशाश्रवतं ॥ अश्रवत्यसदृशनित्यंजन्ममृ
त्युजरायुतं ॥ ८ ॥ वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षकः ॥ आत्मबंधविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगंधमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहं ॥ अरूपमनभिज्ञेयं
ह्वात्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥ पंचभूतगुणैर्हीनममूर्त्तिमदहेतुकं ॥ अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति समुच्यते ॥ ११ ॥ विहाय सर्वसंकल्पान् बुद्ध्या शरीरमानसान् ॥
शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिंधन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ तपसा इंद्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारै
स्ततो ब्रह्मसनातनं ॥ परमाप्नोति संशांतमचलं नित्यमक्षरं ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमं ॥ युंजतः सिद्धमात्मानं यथापश्यंति योगिनः ॥ १५ ॥
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ यैर्द्वारैश्चरयन् नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इंद्रियाणितु संदृत्य मन आत्मनि धारयेत् ॥ तीव्रतस्वातपः पूर्वभो
क्षयोगं समाचरेत् ॥ १७ ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ॥ मनीषी मनसा विप्रः पश्यन्मात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छुक्रोत्पत्तं साधुर्योक्तुमात्मानमा
त्मनि ॥ तत एकांतशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ॥ तथापि आत्मनात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥ यथा हि
पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ॥ तथारूपमिवात्मानं साधुयुक्तः प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इषीकां च यथामुंजात्कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् ॥ योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा
पश्यति देहतः ॥ २२ ॥

रं प्रवक्ष्यामीति संक्षेपोक्त्यनंतरं विस्तरेण वक्ष्यामि युंजतः ध्यायतः सिद्धं आविष्कृतं प्रतिनिदितौ स्वतः सिद्धं न तु कीदृशमन्यायेन ध्यानसाध्यं ॥ १५ ॥ यैर्द्वारैः चि
त्तनिष्करोपायैः आत्मानं चित्तं आत्मनि देहे चारयन् अंतर्मुखं कुर्वन् नित्यं आद्यंतशून्यं वस्तु पश्यति तानि निबोधेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १६ ॥ संदृत्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य आत्मनि क्षेत्रज्ञे एतच्च तप आत्मस्वधर्मा
नुष्ठानेन शुद्धे चेतस्येव ब्रह्मतीत्याह तीव्रमिति ॥ १७ ॥ एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यमिति तपस्वीत्याह्मिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यथा हि इति यथास्वमेस्थूलदेहासंभेन स्थितः सत्कंचिददृष्टं चरं पुरुषं पश्य
ति तथैव अतिदृष्टं यदुदभ्युपसंदृष्टा सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानाति तथात्मानं विश्वरूपं स माघौदृष्ट्वा व्युत्थानेपि विश्वमालत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तं स्वाच्छरीरस्य देहे मुंजादिविषीकां धेयेति विदेहासंभेन
तद्वदंशस्य कृतीकमिति ॥ २२ ॥

दृष्टमूर्तिरिति शेषोऽयमिति मुञ्जमिति आत्मनिष्प्रितामायां जगदाकारेण भासमानामिति शेषः ॥ २३ ॥ यतोयंसबाह्याभ्यंतरं प्रत्यगनन्यत्वेन वीक्षतेऽतएव चानन्याधिपतिरयमित्याह यदाहीति ॥ २४ ॥ स
 कथाप्रवृत्तिरिष्याप्रवृत्तीत्यादिकायव्यूहकरणं नतस्य रोगो न जरा न मृत्युः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं योगफलमाह अन्यान्नादिति अन्यान्नादेव संघर्षमनुष्णायाः तनवस्तानुः कागद्वर्षागवती
 त्वर्थः ॥ २५ ॥ विदेहकैवल्यवधिकमेवैश्वर्यमित्याह ब्रह्मचेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ विनश्यत्स्वितिविदेहमुक्तस्य नष्टेशाः संतीत्युक्तं तत्कैमुक्तिकन्यायेन द्रव्यितुंसदेहमुक्तस्यापितेन संतीत्याह दुःखशोकेत्यादि
 ना ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्यान्याश्चेति पूर्वोक्तस्य विवरणं देहानिति भुञ्जानेन योगैश्वर्यमिति शेषः निर्वेदो योगाद्वैराग्यं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ बस्तुतस्तु योगजसंस्कारप्रावण्यायोगिनो भोगेच्छेव न
 मुञ्जं शरीरमित्यादुरिषीकामात्मनि श्रितां ॥ एतन्निर्दर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिर्नुत्तमं ॥ ३२ ॥ यदाहियुक्तमात्मानं सम्यक् प्रपश्यति देहभृत् ॥ न तस्येहेश्वरः कश्चिच्चैलो
 क्यस्यापि यः प्रभुः ॥ ३३ ॥ अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ॥ विनिवृत्त्यजरा मृत्युं न शोचति न तृष्यति ॥ ३४ ॥ देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ॥ ब्र
 ह्मचाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतं ॥ ३५ ॥ विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते ॥ क्लिश्यमानेषु भूतेषु न भयं तस्य जायते ॥ ३६ ॥ दुःखशोकमयैर्घोरैः सं
 गस्नेहसमुद्भवैः ॥ न विचाल्यति युक्तात्मानि स्पृहः शांतमानसः ॥ ३७ ॥ नैनं शस्त्राणि विध्यंते न मृत्युश्चास्य विद्यते ॥ नातः सुखतरं किंचिच्छोके क्वचन दृश्यते ॥ ३८ ॥
 सम्यग्युक्ता स आत्मानं मात्मन्येव प्रतिष्ठते ॥ विनिवृत्तजरा दुःखः सुखं स्वपिति चापि सः ॥ ३९ ॥ देहान्यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुं ॥ निर्वेदस्तु न कर्त्तव्यो
 भुञ्जानेन कथंचन ॥ ४० ॥ सम्यग्युक्तो यदात्मानं मात्मन्येव प्रपश्यति ॥ तदैव न स्पृहयते साक्षादपिशतक्रतोः ॥ ४१ ॥ योगमेकांतशीलस्तु यथाविंदति च्छृणु ॥
 दृष्टपूर्वादिशंचित्ययस्मिन्संनिवसेत्पुरे ॥ ४२ ॥ पुरस्याभ्यंतरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः ॥ पुरस्याभ्यंतरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथेव सेत् ॥ तस्मिन्नावसथे धार्य स
 बाह्याभ्यंतरमनः ॥ ४३ ॥ प्रचित्यावसथे कृत्स्नं यस्मिन्काले स पश्यति ॥ तस्मिन्काले मनश्चास्य न च किंचन बाह्यतः ॥ ४४ ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषं निर्ज
 नेवने ॥ कायं मभ्यंतरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिंतयेत् ॥ ४५ ॥

भवतीत्याह सम्यगिति असम्यग्योगिविषयैव भोगेच्छोक्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥ एकांतशीलः एकं ब्रह्म अभ्येते प्राप्यते नेनेति एकांतो ध्यानं तच्छीलः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः दृष्टपूर्वादिशं दृ
 ष्टं भुतिः प्रागुपपन्नं प्रत्यनपेक्षत्वात् वेदांतश्रवणपूर्विकादिशं उपदेशंचित्ययुक्त्यापि पर्यालोच्य श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतेः यस्मिन्पुरे देहे ॥ ३३ ॥ आवसथे मूलाधाराद्यन्यतमस्मिंश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तदेव कृत्स्नं सर्वा
 त्मकं यदा पश्यति तदा स बाह्यतः प्रत्यगुपादन्यन्न किंचन अस्ति यत्रास्य मनः सज्जेत् अतो निर्वासनत्वान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उपसंहरति सन्नियम्येति कायमभिदेहस्याभिर्तोषहिः अंतरं मध्ये च कृत्स्नं परिपूर्णं
 ब्रह्मैवास्ति इति अर्थः ॥ ३६ ॥

म.भा.टी

119 E 11

अस्थयोगस्थसाधनान्याह दंतानित्यादि दंतान्दंतैरवरुणं व्यावर्द्ध्या गुह्यपाणानाहारान्चितयेत् आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्थितिः स्थितिलंभे सर्वपंथीनां विप्रमोक्ष इति आहारशुद्धेर्गोक्षहेतुत्वश्रुतेः तथा तालुआधारं जिह्वांतत्राधेयां यथोक्तमोश्वरप्रोक्ते लंबिकोर्ध्वस्थिते गर्ते रसनां विपरीतगां संयोजयेत् यत्नेन मुद्रासारवेचरीमतेति दत्तात्रेयः अंतःकपालविबरे जिह्वां व्यावृत्त्यर्चयेत् भूमध्यदृष्टिरप्येषामुद्रा न वतिस्वेचरीति भ्रुवोर्भध्ये प्राणमावेश्य प्राणापानौ समौकत्वानासाभ्यंतरचारिणाविति चैतदेवोक्तं गलं जिह्वा मूलादधोभागः पीवातदधः कंठनालं ताभ्यां कंठकूपस्ततोऽप्यधस्थितोलक्ष्यते तत्र धारणासद्यः फलायत्नादभ्यसनीयायोगे विश्वासोत्पत्त्यर्थं तथा च सूत्रं 'कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरिति भाष्यमपि आसामेकस्याः फलं यावज्जानुभवति तावद्योगधर्मेन श्रद्धन्ते इति हृदयं हृदयायतनं ब्रह्म हृदयबंधनं शतं चैका

दंतांस्तालुचजिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ॥ हृदयं चित्तं ये चापि तथा हृदयबन्धनं ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः समयाशिष्यो मेधावी मधुसूदन ॥ पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मसु दुर्वचं ॥ ३८ ॥ भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते ॥ कथं रसत्वं ब्रजति शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च योषिति ॥ कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणां ॥ ४० ॥ वर्धते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलं ॥ निरोधानां निर्गमनं मलानां च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ॥ कंच देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मा यमात्मनि ॥ ४२ ॥ जीवः कथं वहति च चेष्टमानः कलेवरं ॥ किं वर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि मे नघ ॥ इति संपरिपृष्टो हं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथा श्रुतमरिंदम ॥ यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भांडं भांडमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ॥ आत्मानं तत्र मार्गे तं प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मानचिरादिव ॥ आसादयति तद्ब्रह्म यद्ब्रह्मा स्यात्प्रधानवित् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ॥ मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रहस्यते ॥ ४८ ॥

चत्तदयस्यनाद्वइतिश्रूयमाणंनाडीमार्गतत्तल्लोकगत्युपयोगि ॥ ३७ ॥ मेधावीदंतादिशब्दैःपारोक्ष्येणोक्तमर्थंज्ञातवान् ॥ ३८ ॥ पंचस्वर्थेषुआद्यंविदित्यपृच्छतित्रिभिः शुक्तंशुक्तमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥ द्वितीयमर्द्धेन कुतोवेति तृतीययोगानुपकारित्वादपृष्ट्वाचतुर्थमेवपृच्छति कंचेति ॥ ४२ ॥ पंचमंपृच्छति जीवइति कथंजीवोनाडीमार्गैःसूक्ष्मंकलेवरंवहति किंवर्णावातेनाडीमार्गाःतैश्चकीदृशंपु
न्यपुःषाप्रमितिमभ्यर्थः एतेषामध्येआद्ययोर्विवरणार्थान्नाल्लणगीता इतरयोर्गुरुशिष्यसंवादःप्राधान्येन अन्यतुतत्रतत्रोपसर्जमत्वेनप्रतिपाद्यतइतिविभागः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कोष्ठेधान्यगृहेभांडगृहोपस्व
रंमितिप्राप्त्याप्राप्तंमिष्टोविनिष्पन्नानाति ॥ ४५ ॥ एवंस्वकार्येदेहांतर्मनःप्रक्षिप्यअनिश्वलैःअनिश्वरद्विर्द्वैरिन्द्रियैः सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोद्वदिनिरुध्यचेतिस्थितेः त्वय्यत्पृष्टंतद्वस्तुयोगबलेमहोद्यवित्यर्थः
॥ ४६ ॥ एतेषोक्तमहमिति उवाचिनि पञ्चाग्निसंक्रुतिविस्वविकारविद्वद्विनिव्यसनांमन्त्रोन्नत्यत्वादिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

चक्षुराद्यपाहस्यभूतस्य रूपं सर्वतः पाणिपादांत इत्यादिलक्षणं ॥ ४९ ॥ तदेव जीवस्य स्वात्मभूतदेहान्निष्क्रान्तं पृथग्भूतं मुंजेषीकावत्पश्यति संप्रज्ञाते तं सर्वत इत्युक्तलक्षणकारणं उत्सृज्य प्रविलाप्य देहे स्वं स्वरूपं
 धारयन् मनो निगृह्य नृकेवलं निर्गुणं ब्रह्म पश्यति स एव विद्वानसमाच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्या मुष्मिन् स्वर्गलोके सर्वान् कामान् भ्राम्यन् तः समभवदिति देहाभिमानकृतं भेदं त्यक्त्वा ऊर्ध्वकारणं ब्रह्म भावं प्रापं तत्रैव सर्वका
 मभुग्भूतामृताख्यं कैवल्यमभुत इति श्रवणात् ॥ ५० ॥ प्रहसन्निव अहोदयैव मरीचिकोदकतुल्येन संसारेणाहं भ्रामित इति विस्मयेनेति भावः तदेवं तत्तद्ब्रह्म एवं उक्तरीत्या ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ व्यामि
 सर्वतः पाणिपादांतः सर्वतोऽक्षि शिरोमुखः ॥ सर्वतः श्रुतिर्माँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात् संप्रपश्यति ॥ स तमुत्सृज्य देहे स्वं
 धारयन् ब्रह्म कैवलं ॥ ५० ॥ आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वं रहस्यं ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम ॥ आपृ
 ष्ठे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथा सुखं ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा कृष्णमया शिष्यो महातपाः ॥ अगच्छ त यथा कामं ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ५३ ॥ वासुदेव उवा
 च ॥ इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजसत्तमः ॥ मोक्षधर्माश्रितः सम्यक् तत्रैवांतरधीयत ॥ ५४ ॥ कच्चिदं तत्त्वज्ञापार्थं श्रुतमेकाग्रचेतसा ॥ तदापि हिरयस्य
 स्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५५ ॥ नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ॥ नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनांतरात्मना ॥ ५६ ॥ सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवामां भरतर्षभ ॥
 कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह कर्हिचित् ॥ ५७ ॥ न त्वेतच्छ्रोतुमर्हो न्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ॥ नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणांतरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्भिर्हि कौ
 तेय देवलोकः समावृतः ॥ न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यरूपनिवर्तनं ॥ ५९ ॥ पराहिसागतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनं ॥ यत्राभूतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा देहं सदा सुखी ॥ ६० ॥
 इमं धर्मं समास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ ६१ ॥ किंपुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रियावा बह्वश्रुताः ॥ स्वधर्मे रत यो नित्यं
 ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ॥ सिद्धिफलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ॥ ६३ ॥ नातः परं सुखं त्वन्यत् किंचित्स्याद्भरतर्ष
 भ ॥ बुद्धिमान् श्रद्धधानश्च पराक्रान्तश्च पांडव ॥ ६४ ॥ यः परित्यज्यते मर्त्यो लोकसारमसारवत् ॥ एतैरुपायैः स क्षिप्रं परांगतिमवाप्नुते ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं
 नांतो भूयोऽस्ति किंचन ॥ षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता प० ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७३ ॥
 श्रेणव्ययेण अकृतसंज्ञेन अज्ञातविद्यासंप्रदायेन ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इमं धर्मं आत्मदर्शनाख्यं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लोकसारं धनादि असारवत्तृणादिवत् यः परित्यज्यते विवेकादिना परित्या
 गवान् क्रियते उपायैः शमादिभिः ॥ ६५ ॥ षण्मासानिति षड्विंशैस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य देहिनः आनंदः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तत इति मैत्रायणीयश्रुतेः सुखसाध्यत्वादादरणीयो योग इत्यर्थः ॥ ६६ ॥
 इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

मुक्तं मुक्तमिव कोष्ठे इत्यादिना कृतस्य प्रशस्त्य उत्तरं अहं वैश्वानरो मूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति गीतोक्तमेव विवृणोति अत्रापीत्यादिना अत्रेप्रश्रेविषये इतिहाससर्पति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ कर्मअग्निहोत्रादिकं न्यस्तं येन तं कीनाशं कर्कशं मयि निरनुकोशं अविचक्षणं मम अनन्यगतिके त्वमजानं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यासंदीक्षाब्रतादिकं अतएव दृश्यं लोकेः स्थूलत्वाद्दृश्यं ॥ ६ ॥ कर्मणा शरीरायासेन ॥ ७ ॥ जन्मादिजन्मस्थितिभंगं मूर्तिभेदो यो निनानात्वं ॥ ८ ॥ दृश्यानि सोमाज्यादीनि द्रव्याण्येषु वर्त्मसुकर्ममार्गेषु रक्षोभिर्दुर्जनैर्वध्यमानेषु नाशयन्निषु सत्सु तेभ्यो विरक्तेन

वासुदेव उवाच अत्राप्युदाहरंती मम इतिहासं पुरातनं ॥ दंपत्योः पार्थ संवादो यो भवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगं ॥ दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कं नु लोकां गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ॥ न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणं ॥ ३ ॥ भार्याः पतिकृतौ लोका नानुव्रंतीति नः श्रुतं ॥ त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिं ॥ ४ ॥ एवमुक्तः स शांतात्मा तामुवाच ह सन्निव ॥ सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५ ॥ ग्राह्यं दृश्यं च सत्यं वायदिदं कर्म विद्यते ॥ एतदेव व्यवस्यंतिकर्म कर्मैतिकर्मिणः ॥ ६ ॥ मोहमेव नियच्छंतिकर्मणा ज्ञानवर्जिताः ॥ नैष्कर्म्यं न च लोके स्मिन्मुहूर्त्तमपि लभ्यते ॥ ७ ॥ कर्मणामनसा वाचा शुभं वायदिवाऽशुभं ॥ जन्मादिमूर्तिभेदांतं कर्म भूतेषु वर्जते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु वर्त्मसु ॥ आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९ ॥ यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं त्रिसोमः सहाग्निना ॥ व्यवायंकुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ॥ विद्वांसः सुव्रता यत्र शांतात्मानो जितेंद्रियाः ॥ ११ ॥ घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यं चैव जिह्वया ॥ स्पर्शनेन तदस्पर्शं मनसा त्ववगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषामविषल्यं च यत्किंचिच्छृणुणात्परं ॥ अगंधमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणं ॥ १३ ॥ यतः प्रवर्त्तते तत्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ॥ प्राणोपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ १४ ॥ ततएव प्रवर्त्तते तदेव प्रविशंति च ॥ समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचरेतुः ॥ १५ ॥

मयेति शेषः आयतनं घ्राणमभ्यस्थमविमुक्ताख्यं ॥ १ ॥ सोमः इडा अग्निः पिंगला वरुणा नासी संज्ञे सोविमुक्ते प्रतिष्ठितः सोविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरुणायां च नास्यां मध्ये प्रतिष्ठित इत्यादि भुवोर्घ्राणस्य चयः संधिरिति ज्ञावालश्रुतिप्रसिद्धेः व्यवायंसंचारं धीरो बुद्धिप्रेरको भूतानि धारयन्वायुः ॥ १० ॥ ११ ॥ न तदाघ्रेयं तत्तदक्षरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्रं दृष्ट्यादिव्यापारः एतदेवाह प्राणोपान इत्यादिना ॥ १४ ॥ प्राणापानयोः प्रवृत्तिरेव सृष्टिः प्रवेश एव प्रलयश्चेति भावः समानेति नाभिर्मंडलस्थः समानः कृत्स्नदेहव्यापी व्यानः ॥ १५ ॥

तस्मिन् अपानसहिते प्राणोलीने भूषाणमध्ये निरुद्धे सति उदानः सर्वसंघिस्थ इति वचनात् शंकुभिश्चैव उदानेन प्राणापानावायतौ यस्मात्कतौ तस्मात् अनुकृति उदाने शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुंचतः विमुंचत इति पा
 देशयानमित्यस्य मृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राणानामिति यतः प्राणानामायतत्वं उदानाधीनं अतस्तं उदानं उत्कर्षेण आनयति चेष्टयते प्राणानिति निर्वचनाच्चक्षते यस्मात्प्राणानां जीवोपाधीनां एकस्मिन् उदानेऽत
 र्भावः तस्मात् तपः प्राणजयाख्यं भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्येवं रूपं आलोचनं वा आत्मनस्तत्तद्देहादिव्यतिरिक्तत्वस्य ब्रह्मवादिनो मद्गतं मयि मनश्चालके गतं निष्ठां प्राप्तं परात्मप्रापकं व्यवस्यंति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः ॥
 ॥ १७ ॥ मद्गतमित्यत्र मच्छब्दार्थं वैश्वानरं दर्शयति तेषामिति तेषां मध्ये समानस्थानेनाग्निमंडले अंतरातस्यापि मध्ये ॥ १८ ॥ घ्राणघ्रेयघ्रात्रादयः सप्तसप्तकरणविषयकर्तृरूपाः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्मिन्लीने प्रलीयेत समानो व्यान एव च ॥ अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्यतिष्ठति ॥ तस्माच्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुंचतः ॥ १६ ॥ प्राणानामायतत्वेन त
 मुदानं प्रचक्षते ॥ तस्मात्तपो व्यवस्यंति मद्गतं ब्रह्मवादिनः ॥ १७ ॥ तेषामन्योन्यभक्षणां सर्वेषां देहचारिणां ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽतरा ॥ १८ ॥
 घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्कश्रोत्रं च पंचमं ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ १९ ॥ घ्रेयं दृश्यं च पेयं च स्पृश्यं च व्यंतयैव च ॥ मंतव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त
 समिधो मम ॥ २० ॥ घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पंचमः ॥ मंता बोद्धा च सप्तैते भवंति परमर्त्विजः ॥ २१ ॥ घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये च व्येतयैव च ॥ मंतव्ये
 प्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ॥ २२ ॥ हवींष्यग्निपुहोतारः सप्तधा सप्तसप्तसु ॥ सम्यक् प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयंति स्वयोनिषु ॥ २३ ॥ पृथिवी वायुराकाशमप्यो
 ज्योतिश्च पंचमं ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ॥ २४ ॥ हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशंत्यग्निजंगुणं ॥ अंतर्वासमुषित्वा च जायंते स्वासु योनिषु ॥ २५ ॥
 तत्रैव च निरुध्यंते प्रलये भूतभावे ॥ ततः संजायते गंधस्ततः संजायते रसः ॥ २६ ॥ ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शो भिजायते ॥ ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जाय
 ते ॥ ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ २७ ॥

॥ २२ ॥ तेषां मध्ये अग्निषु घ्राणाद्यग्निमानि देवतासु हवींषि घ्रेयादीनि होतारो विषयाणामाह्वानास्तत्कल्पका इत्यर्थः अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वमिति श्रौतनिर्वचनान् घ्राता हमित्यादयो
 भिमानाः तान्सर्वान् प्रक्षिप्य गुणागुणेषु वर्त्तत इति मत्वा येन सज्जते ते विद्वांसो ब्रह्मीभूताः जनयंति पृथिव्यादीन् ब्रह्ममाणान् स्वयोनिषु त्वं ब्रह्मतदेव योनिर्येषां तेषु अग्निषु ॥ २३ ॥ पृथिव्यादयोऽपि संघातापन्नाः योनि
 श्चैतन्याभिव्यक्तिस्थानं ॥ २४ ॥ हविर्भूता गुणाः घ्रेयादयो विषयाः अग्निजंगुणं गंधादिज्ञानरूपां धीदृतिं प्रविशंति अंतर्वासमिति णमुलं तं सारत्तिश्च संस्कारात्मना चेतसि उषित्वा स्वासु योनिषु घ्राणादिषु जायते
 दृष्टं रूपादिकं सुषुप्त्यादौ वा सनारूपेण चित्ते स्थितं पुनर्जागरे उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह तत्रैव अंतरेव ततः अंतर एव ॥ २६ ॥ संशयः संशयात्मकं मनः निष्ठानिश्चयात्मिका बुद्धिः ॥ २७ ॥

म.भा.टी.

119411

अनेनेति अनेनप्रकारेणरूपादिमहतसंस्कारपरंपरयाप्रगृहीतंघ्राणादीनांरूपंपुरातनैर्ऋषिभिः वेदादितिशेषः त्रिभिर्मनमेयमातृभिः पूर्णब्रह्मतस्यआहुतिराह्वानं आहुतयोवैनामैतायदाहुतयएताभिर्वेदान्य
जमानोद्भूयतीतिश्रुतेः तत्तैस्तैःउपाधिभूतैर्दर्पणैरिवब्रह्मप्रज्ञापकैरित्यर्थः आपूर्णाःसर्वलोकाइतिशेषः तेचत्रयःतेजसास्वात्मज्योतिषापर्यंतितेनैवसत्तावंतोभवन्तीत्यर्थः एवंदृष्टिष्टिरनेनंश्लोकेनसूचिता
॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलंकंठीयेभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वत्रघ्राणाद्युपाधिभूतात्माघ्राताहमित्याद्यभिमानवान्धेयादीन्प्रकल्प्यघ्राणादींस्तर्पयतीत्यु
क्तं इदानींप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिश्रुत्यनुसारादिद्वियाण्येवस्वकल्पितेषुदेवेषुदेवद्वारास्वकल्पितान्लोकांस्तर्पयतीत्युक्त्याभूतात्मनिकल्पकत्वंनास्तिअपितुजडस्यैवतदितिविविनक्ति अत्रापिती अत्रदृ
ष्टिष्टिप्रकारेविवेचनीये ॥ १ ॥ श्रोत्रमिति अथातोविभूतयोस्यपुरुषस्यतस्यवाचासृष्टौपृथिवीचाग्निश्चेत्याद्यैतरेयकेश्रोत्रेणसृष्टादिशश्वचंद्रमाश्चेतिवचनान्श्रोत्रंस्वैःशब्दैःसहाप्येतीतिकौषीतकिवचना

अनेनैवप्रकारेणप्रगृहीतंपुरातनैः ॥ पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यंतितेजसा ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ब्रह्मगीतासु
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादृशं ॥ १ ॥ श्रोत्रं
त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ॥ उपस्थं वायुरिति वाहोतृणि दशभामिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गंधो वाक्यं क्रिया गतिः ॥ रेतो मूत्रपुरीषाणां त्यागो
दशहवींषि च ॥ ३ ॥ दिशो वायूरविश्वं द्रः पृथ्व्यग्नीविष्णुरेव च ॥ इंद्रः प्रजापतिर्मित्रमभ्रयो दशभामिनि ॥ ४ ॥ दशेंद्रियाणि होतृणि हवींषि दशभाविनि ॥ विष
यानामसमिधो हूयंते तु दशाग्निषु ॥ ५ ॥ चित्तं सुवश्च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ॥ सुविभक्तमिदं सर्वजगदासीदिति श्रुतं ॥ ६ ॥ सर्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवे
क्षते ॥ रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ ७ ॥

अदिगाद्यात्मकेसूत्रात्मनिसविषयाणिश्रोत्रादीनिप्रविलापयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्तमिति एतद्विलापनं सुवस्थानीयेनचित्तेनैवकर्तव्यंनवायुनिरोधादिनाहटेन मनसैवेन्द्रिययामंविनियम्ये
तिगीताषष्ठोक्तेः वित्तंसंस्काराः पुण्यपापेवा यथासुवेणाज्यमग्नौ द्रुत्वासुवमग्निदक्षिणार्थं वित्तंचत्यजंति एवं मनसासविषयाणीन्द्रियाणिकारणे प्रविलाप्य मनः कारणं सुकृतदुष्कृते चत्यजेदितिरूपकद्वारा प्रपंचितं
एवं कृत्येदवशिष्यतेतदाह पवित्रं ज्ञानमुत्तममिति पवित्रं असंगं उत्तमंचरमं नातः परतरं किंचिदस्ति पुरुषान्नपरं किंचिदिति श्रुतेः सुविभक्तं ज्ञानात्पृथग्भूतं इदंचित्तादिशब्दाद्यंतं ॥ ६ ॥ सर्वमिति अथेतिप
क्षांतरे विज्ञेयं सर्वं चित्तमेवेतिसंबंधः ज्ञानंतु तत्त्वकाशकं अवेक्षत एव केवलं न सज्जत इत्यर्थः नन्वेवं कथं सुविभक्तानामपि ज्ञानज्ञेयानां अविभागप्रत्यय इत्याशंक्यतमायः पिडवत्सान्निध्यमात्रादित्याह रेत इत्यादिना
रेते ज्ञाने राशेरे विभक्तवान् स्वकायेष्वप्युक्तैः शिके विज्ञातजीवः सूक्ष्मशरीरशृत्तुलिगाजिपानी अस्ति ॥ ७ ॥

आश्व.प.

98

119 CH

लोपिशरीरमृद्गार्हपत्यः रुदयं रुदयंगार्हपत्यइतिगृहपतेः क्षेत्रज्ञस्यायं देशइतिव्युत्पन्नगार्हपत्यशब्देन रुदयशब्दस्य सामानाधिकरण्यश्रुतेः तस्मात् रुदयादन्यो मन आख्यः रुदयं निरभिद्यत रुदयान्मनो मनः सत्त्वं दमाइति श्रुतेः आहवनीयो मन आयतनं तच्च मुखमेव आस्यमाहवनीय इति श्रुतेः हविः तेजो ब्रह्मात्मकमदनीयं अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राणस्तेजो मयी वागिति श्रुतेर्हविषस्तेजो शो जाठरं तेजः प्राप्य सद्यो वायुपेण परिणमते ॥ ८ ॥ ततो वाचस्पतिः वेदः प्रथमं जज्ञे मनः पार्थिवं तदनंतरं जज्ञे अतो मनो मयः सूत्रात्मा वाचमवेक्षते सिद्धक्षुः सन् यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये मनसा वाचं मिथुनं समभवादिति श्रुतेः तत इत्यनुषज्यते मनो नंतरं रूपं भवति रूप्यते स्पर्शेनैव प्रथते इति रूपं प्राणवायुद्रव्यं उत्पद्यते अन्नापेक्षया अपां जाह्नवप्राधान्येन चिरपाकित्वान् तच्च रूपं वैवर्ण्यवर्णो नीलपीतादिस्तद्रहितं स्वार्थतद्धितः तद्रूपं कर्तुं मनः प्रतिसमनुद्रवति विपरीतं वा रुद्धे चित्ते निलो रुद्धो रुद्धं रुद्धे निले मन इत्युक्तेः ॥ ९ ॥ अत्र मन एव पूर्वरूपं वा गुत्तररूपं मनसा वा इषिता वा गवद

शरीरमृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ॥ मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन् प्रक्षिप्यते हविः ॥ ८ ॥ ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्यवेक्षते ॥ रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्रवते मनः ॥ ९ ॥ ब्राह्मण्युवाच कस्माद्वा गभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चात् मनो भवत् ॥ मनसा चिंतितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ॥ समुन्नीतानाध्यगच्छत्को वै तां प्रतिवाधते ॥ ११ ॥ ब्राह्मण उवाच तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेषत्यपानतां ॥ तां गतिं मनसः प्रादुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रश्रंतु वाङ्मनसो र्मायस्मात्त्वमनुपृच्छसि ॥ तस्मात्तेवर्त्तयिष्यामि तं प्रोरेव समाद्वयं ॥ १३ ॥ उभे वाङ्मनसौ गत्वा भूतात्मानमपृच्छतां ॥ आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्वच्छिधि नौ संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वती ॥ अहं वै कामधुकतुभ्यमिति तं प्राह वा गथ ॥ १५ ॥ ब्राह्मण उवाच स्यावरं जंगमं चैव विध्युभे मनसीमम ॥ स्यावरं मत्सकांशं वै जंगमं विषयेतव ॥ १६ ॥

तीति श्रुति लौकिकमनुभवं चानुरुध्य शंकते कस्मादिति ॥ १० ॥ विज्ञानयोगेन प्रमाणेन मतिः प्राणः समुन्नीता सुषुप्तौ उद्रिक्ता सती विषयान्कुतो नाध्यगच्छन् को वै तां प्रतिवाधते सुषुप्तौ को वा प्राणस्य ज्ञानशक्तिमपहरतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वल्पत्वात्केनेत्यस्योत्तरमादावाह तामपान इति अपानवशगः प्राणो न सुषुप्तौ मनो लयाल्लीयते अपानं तु स्ववशे कृत्वा समाधौ मनो लये सति लीयत एवेत्यर्थः तस्मात्प्रेषति नायति तां गतिमिति तां प्राणाख्यां गतिं मनसो गतिं बहिर्गमनसाधनं प्रादुः न हि वायुबलेनानुन्मीलितेन यने मनो वृत्तिर्ध्रुवमंडलपर्यंतं गंतुं समर्था तां गतिमित्यपपाठः ॥ १२ ॥ कस्मादित्यस्योत्तरमाख्यायिकामुखेनाह प्रश्रंतु इत्यादिना समाद्वयं सम्यक्सुखं आद्वयं ते विजिगीषवोस्मिन्निति समाद्वयः संवादस्तं ॥ १३ ॥ भूतात्मानं जीवं ॥ १४ ॥ तन्मते मनः श्रेष्ठमनुभवसिद्धं वाचो मते दृष्टादृष्टेष्टफलोपायो मयैव बोद्धुं शक्य इति स्वस्यैव श्रेष्ठ्यं ॥ १५ ॥ द्वयोर्विषयविभागेन साम्यमापादयन् मन आख्यो ब्राह्मण उवाच स्यावरं बाह्येन्द्रियमाहं जंगमं अतीन्द्रियं स्वर्गादि ॥ १६ ॥

यद्यपि स्वर्गादिकमपि मनसो विषयः तथापि वाचमेव द्वारीकृत्य तस्य तथात्वमस्ति अतो वागेव गरीयसीत्याह यस्त्विति मंत्रादिप्रकाशितं विषयं गच्छन् मनोऽपि जंगमं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ समाधिः कामधुगस्मीति स्वपक्षपुष्टिः तेनाहं मूर्छित इवास्मि यस्मात्तस्मादुच्छ्वासमासाद्येति योजना ॥ १८ ॥ तथापि मनो वृत्तिविशेषयोः प्राणापानयोरंतरेव वागस्ति स्वपितिवाप्राणेतदावाक् भवति प्राणस्तदावाचं रेलहीति श्रुतेरित्याह प्राणापानेति रेलिहलेढि अपानती प्राणेन अनाप्यायिता सती तारमंदत्वादिभावं व्युत्सृज्यात्यंतनीचैस्तराभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह तत इति तं स्पष्टप्राणवनपानच्चाचमभिव्याहरतीति श्रुतेर्यस्मादेवं तस्मादुच्छ्वासं प्राणव्यापारमासाद्य न वाग्वदति ॥ २० ॥ घोषिणी स्यूलघोषवती जातः निर्घोषो घोषाभावो यस्य सा अयोषेति यावत् तयोर्घोषिणी प्राणाप्यायनमपेक्षते तद्विना विच्छिद्यते निर्घोषा तु हंसं प्ररूपा सर्वास्वप्यवस्थासु प्रवर्तत इति गरीयसी ॥ २१ ॥ घोषिण्यपि गुर्वीत्याह गौरिवेति वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्च त्वारः स्तनाः स्याद्वाकारः स्वधाकारो हंतकारो वषट्कार इति श्रुतेः स्तनैस्तत्तत्कर्मफलरूपं रसं

यस्तु तं विषयं गच्छेन्मंत्रो वर्णः स्वरोपि वा ॥ तन्मनोजंगमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १७ ॥ यस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य शोभने ॥ तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वति ॥ १८ ॥ प्राणापानांतरे देवी वाग्वैनित्यं स्मतिष्ठति ॥ प्रेर्यमाणामंहाभागे विना प्राणमपानती ॥ प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १९ ॥ ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययेन्पुनः ॥ तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ २० ॥ घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रस्रवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी ॥ सततं स्यंदते त्येषां शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ॥ एतयोरंतरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यंदमानयोः ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्युवाच अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया ॥ किन्तु पूर्वतदा देवी व्याजहार सरस्वती ॥ २४ ॥ ब्राह्मण उवाच प्राणेन यासंभवतेशरीरे प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ॥ उदानभूता च विस्तृज्य देहं व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २५ ॥

अर्थान् रसमिति समानाधिकरणे द्वितीये प्रस्रवति ब्रह्मवादिनी उपनिषद्वाक्यं तु शाश्वतं मोक्षं स्यंदते प्रस्रवति सततं नित्यसिद्धं ॥ २२ ॥ दिव्यं देवताद्याकर्षणादि अदिव्यं व्यवहारादिसामर्थ्यं तदुभयरूपयोः प्रभा वस्तेन एतयोः बाह्यनसयोः ॥ २३ ॥ व्याजहार स्वस्य वृत्तिलाभार्थं किन्तु तत्त्वं विशेषेण आजहार आहृतवती ॥ २४ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुंक्ते विवक्षया मनःकायाग्निमाहं तिस्रैरयतिमारुतमि ति शिक्षोक्तेर्भनः प्रवर्त्तिताः प्राणाद्या एव वाचं निर्बर्त्तयंतीत्याह प्राणेनेति आतो हि विवक्षुर्बाह्यं वायुमाचामति सपुनर्नाभिस्थाने प्राणापानपंथ्याधारे अपानेन सहैक्यं प्राप्य मनयां मनोभिहतकायाग्निप्रेरित ऊर्ध्वमु व्युत्सृज्य उरःकंठशिरःस्थानेष्वभिधातं प्राप्य मंदं प्रथमतः तदेन ध्वनिमुत्पाद्या धस्तान्मुखबिलमेत्यनाल्वादिस्थानानुरोधी मंदं ध्वनिधर्मवतो वर्णान् भिव्यज्य वेगवत्त्वत्वाभावाद्बहिः प्रस्थितः श्रोत्रस्थानानि संस्कृत्य वर्णमनुप्राप्य नेत्रेऽप्युनः समानस्थानमेव पूर्ववत्प्रतिपद्यते सोऽयमर्थः श्रोत्राग्नवतेऽप्युक्तः स एष जीवो विवरमसृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मां चास्वरो वर्णं हति स्थितिं विष्ट इति ॥ २५ ॥

इत्येकं प्रत्ययं पूर्वभाषास्त्वोत्पत्तिप्रकारं प्रजजल्प वाचः प्राणाधीनत्वं अपि वाचः प्रभावादेव विदितमित्यर्थः यत्र सोमः सहाग्निनेत्युक्तौ सोमाग्नी इवापि गलाधिपती मनोवाक्शब्दाभ्यामुपसंहरति तस्मादिति किमर्थं वयमप्येवमहे किमर्थावयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणो वावयो र्सेव प्रभवः स एवाप्यय इति श्रुतेः यथा स्थंडिलस्थो बद्धिर्वायुना स्थालीस्थो वायुश्च बद्धिना समिध्यते अन्यतरनाशे च द्वयोरपि नाशः एवं स्वर्गाद्यर्थवार्द्धनः संयुज्यते ततो वागादीन् व्यापारयति तत्र वाचः प्रवर्तकस्य वायो निर्दोषे मनोरोधे वा वाङ्मिरुध्यते तावन्तैव संसारादर्शनरूपेण सिद्धौ किं कृत्वादिना श्रुतौ तु वाक्शब्देन तत्कारणं मनोज्ञेयं एवं च

ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वप्रजजल्पवाणी ॥ तस्मान्मनः स्थावरत्वादिशिष्टं तथा देवीजंगमत्वादिशिष्टा ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशं ॥ १ ॥ घ्राणश्चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रं चैव पंचमं ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेऽवकाशे तिष्ठंतो न पश्यंतीतरेतरं ॥ एतान्वै सप्तहोतृत्वं स्वभावादिदिशि भूने ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्युवाच सूक्ष्मेऽवकाशे संतस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ॥ कथं स्वभावाभगवन्नेतदा चक्ष्वमे प्रभो ॥ ४ ॥ ब्राह्मण उवाच गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणज्ञानमभिज्ञता ॥ परस्परं गुणानेतेनाभिजातं तिकहिंचित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च ॥ न गंधानधिगच्छंति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च ॥ न रसानधिगच्छंति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च ॥ न रूपाण्यधिगच्छंति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ घ्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ॥ न स्पर्शानधिगच्छंति त्वक्कृतानधिगच्छति ॥ ९ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च वाङ्मनो बुद्धिरेव च ॥ न शब्दानधिगच्छंति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च ॥ संशयं न धिगच्छंति मनस्तप्तमधिगच्छति ॥ ११ ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च ॥ न निष्ठामधिगच्छंति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३ ॥

वाङ्मनसयोः प्रत्येकं पुरुषार्थहेतुत्वादिशिष्टत्वमविशिष्टं ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ इदानीं पूर्वोक्तघ्राणादिसप्तकस्य अश्वमेधितरेकाभ्यामितरेतरकार्यकारित्वं नास्तीत्युक्त्वा बुद्धिमनस्य तर्भाव्य इतरेषां पंचानां मनोधीनत्वं मनसोऽपि व्यावहारिकार्थप्रकाशकत्वमितराधीनमिति द्वियमनः संवादेन तेषामन्योन्याव्यतिरेकमुक्त्वा पूर्वोक्तमेवाभ्यन्तरजयेनोभयजयफलं सिध्यतीति प्रतिपादनार्थं यंसप्तहोत्राभ्यां आरभ्यते अत्रापीति अत्र वाङ्मनसयोः सप्तप्राधान्ये विवेचनीये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुर्बलीयसामस्माकंनियमाबलवंतःश्रेष्ठाः अनियमाअपराधीनाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अगारंहादाकाशंसुषुप्तौमोक्षे
चप्रविश्य यएषोतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेते त्रिपादस्वामृतंदिवीतिश्रुतिभ्यां अद्वारमिवबाह्येन्द्रियवर्जितमिव स्वप्नसंप्रज्ञातयोरिवव्युत्थानेपिइन्द्रियाणांवासनामात्ररूपत्वेपिभ्रान्तिसिद्धंस्थौल्यमपेक्ष्यइव

मनउवाच नाघ्रातिमानृतेघ्राणंरसंजिह्वानवेत्तिच ॥ रूपंचक्षुर्नगृह्णातिवक्स्पर्शनावबुध्यते ॥ १४ ॥ नश्रोत्रंबुध्यतेशब्दंमयाहीनंकथंचन ॥ प्रवरंसर्वभू-
तानामहमस्मिसनातनं ॥ १५ ॥ अगाराणीवशून्यानिशांतार्चिषइवाग्नयः ॥ इन्द्रियाणिनभासंतेमयाहीनानिनित्यशः ॥ १६ ॥ काष्ठानीवार्द्रशुष्काणियत-
मानैरपीन्द्रियैः ॥ गुणार्थान्नाधिगच्छंतिमानृतेसर्वजंतवः ॥ १७ ॥ इन्द्रियाण्यूचुः एवमेतद्भवेत्सत्यंयथैतन्मन्यतेभवान् ॥ ऋतेस्मानस्मदर्थस्त्वंभोगान्
भुंक्तेभवान्यदि ॥ १८ ॥ यद्यस्मासुप्रलीनेषुतर्पणंप्राणधारणं ॥ भोगान्भुंक्तेभवान्सत्यंयथैतन्मन्यतेतथा ॥ १९ ॥ अथवास्मासुलीनेषुतिष्ठत्सुविषयेषुच ॥
यदिसंकल्पमात्रेणभुंक्तेभोगान्यथार्थवत् ॥ २० ॥ अथचेन्मन्यसेसिद्धिमस्मदर्थेषुनित्यदा ॥ घ्राणेनरूपमादत्स्वरसमादत्स्वचक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेणगंधानाद-
त्स्वस्पर्शानादत्स्वजिह्वया ॥ त्वचाचशब्दमादत्स्वबुद्ध्यास्पर्शमथापिच ॥ २२ ॥ बलवंतोत्यन्यमानियमादुर्बलीयसां ॥ भोगानपूर्वानादत्स्वनोच्छिष्टंभोक्तुम-
र्हति ॥ २३ ॥ यथाहिशिष्यःशास्तरंश्रुत्यर्थमभिधावति ॥ ततःश्रुतमुपादायश्रुत्यर्थमुपनिष्ठति ॥ २४ ॥ विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ॥ अनागता-
नतीतांश्चस्वप्नेजागरणेतथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यंगतानांचजंतूनामल्पचेतसां ॥ अस्मदर्थैरुतेकार्येदृश्यतेप्राणधारणं ॥ २६ ॥ बहूनपिहिसंकल्पान्मत्वास्वप्नानु-
पास्यच ॥ बुभुक्षयापीड्यमानोविषयानेवधावति ॥ २७ ॥ अगारमद्वारमिवप्रविश्यसंकल्पभोगान्विषयेनिबद्धान् ॥ प्राणक्षयेशांतिमुपैतिनित्यंदारुक्ष्येऽग्नि-
ज्वलितोयथैव ॥ २८ ॥ कामंतुनःस्वेषुगुणेषुसंगःकामंचनान्योन्यगुणोपलब्धिः ॥ अस्मान्विनानास्तितपोपलब्धिस्तावदृतेत्वांनभजेत्यहर्षः ॥ २९ ॥ इतिश्री-
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

शब्दः संकल्पजान्भोगान्विषयेनिबद्धान्विषयवासनानुविद्धान्भुक्ताप्राणक्षयेमनःप्रक्षयेषुषुप्तावसंप्रज्ञातेवाशांतिमुपैति एवंतानित्यादिश्लोकेसूत्रितंआहारशुद्धेःसत्त्वशुद्धिहेतुत्वंतत्त्वादितः एवंस्वस्याकर्तृ-
त्वभावयान्यभूतः सिध्यतिशुद्धचित्तस्यत्वमेवबोधप्रकारइत्युक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

नालुजिह्वाचेत्यत्रसुचितमर्थव्याकरोत्यध्यायद्वयेन अत्रापि अत्राणक्षयेवक्तव्ये तच्चलांदोग्येप्राणाग्निहोत्रविद्यायांप्राणापानव्याजोदानसमानाः क्रमेणाधिलोकं युष्मिदिमाकाशविद्युद्गूपाः समागताः
तेषांप्राणापानौ अन्योन्याधीनौ पूरकेरेचकेवाक्रियमाणे अपानक्रियानिरोधात् अपानेच विरेच्यमाने प्राणगतिनिरोधात् पार्णिभागेन संपीड्योनिमाकुंचयेद्दृढमित्यादिप्रकारेण मूलबंधेन तयोरेकीकृतबोद्धव्यं
गतिर्भवति तदेतत्प्राणापानयोरुदानाधीनत्वं प्रागेवोक्तं अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्यतिष्ठतीति एवं युभयोः पर्जन्ययज्ञद्वारापरस्पराश्रितयोरपि आकाशाश्रितत्वं तथानाभिदेशमात्रवर्त्तमानः सर्वांगव्यापि
नो व्यानस्य वशेस्ति व्यानोपि सर्वसंधिव्यापिन्युदाने समुच्चत्वाद्बलवत्तद्व्याप्यत्वात्समानोप्युच्चलति एवं विद्युद्दिगाश्रितादिक्र आकाशाश्रिता इदमेव सर्वेषामुदानाधीनत्वं श्रुत्या तद्यथा सुहयपद्मी शशंकून्मस्वीदे

ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ सुभगे पंच होतृणां विधानमिह यादृशं ॥ १ ॥ प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ पंच होतृस्तथै
तान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ ब्राह्मण्युवाच स्वभावात्सम होतार इति मे पूर्विकामतिः ॥ यथा वै पंच होतारः परोभावस्तदुच्यतां ॥ ३ ॥ ब्राह्मण उवाच प्रा
णेन संभृतो वायुः पानो जायते ततः ॥ अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन संभृतो वायुस्ततो दानः प्रवर्त्तते ॥ उदाने संभृतो वायुः समानो नाम
जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरासंतः पूर्वज्मतं पितामहं ॥ योनः श्रेष्ठस्तमा च हवसनः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राण
भृतां शरीरे ॥ यस्मिन् प्रचीर्णे च पुनश्चरंति स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७ ॥ प्राण उवाच मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्र
चीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनं ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ॥ समानश्चाप्युदानश्च वचो ब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥
नत्वं सर्वमिदं व्याप्यतिष्ठसीह यथा वयं ॥ नत्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हिव शेतव ॥ प्रचचारं पुनः प्राणस्तमपानोभ्यभाषत ॥ १० ॥ अपान उवाच मयि प्र
लीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनं ॥ ११ ॥ ब्राह्मण उवाच व्यानश्च तमुदानश्च भोषमा
णमथोचतुः ॥ अपाननत्वं श्रेष्ठो सि प्राणो हिव शगस्तव ॥ १२ ॥ अपानः प्रचचार अथ व्यानस्तं पुनश्च वीत् ॥ श्रेष्ठो ह्यहं स्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३ ॥

दिति दृष्टान्तोपपादितं उदानोपि भूघ्राणसंघौ निरुध्यते यदा तदा तत्स्थो ब्रह्मणि युष्म्यादिसहित आकाशो निरुध्यते एवं च तस्यापवस्थायां सर्वप्रपंचप्रविलयाद्यीगीकृतकृत्यो भवतीति प्रघट्टकं तात्पर्यं तत्रैवं सति त्रे
धा भावना प्रवर्त्तते प्राणायत्वाहेत्यादिभिर्मंत्रैः प्राणाग्निहोत्रं कुर्वन्नेन उदानेन सर्वं युप्रभृति नृप्यतीति भावनया शुद्धचित्तो भवत्यन्तदोषैश्च न लिप्यते इत्येकः प्रकारः च फलमनः पूर्वोक्तस्वेचरीमुद्रया हठयोगेन निरो
द्धव्यमिति द्वितीयः अनुपदोक्तः कृत्स्नप्रपंचविलयस्तृतीयः एतेषामधिकारिभेदाव्यवस्थाः एवं सर्वापि विद्याधिदेवाधिभूताध्यात्मभेदेन त्रिविधाधिकारभेदात् ज्ञेया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
अक्षरार्थः स्पष्ट एव पंचानामप्येषामेकस्यापि निरुच्योच्छेदे सर्वेषामुच्छेदो भवतीति सर्वेषां प्रत्येकं मयि प्रलीने प्रलयं व्रजंतीत्युक्तिः संमच्छते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवमेवांसत्यपिप्रत्येकंश्रेष्ठेस्वातंत्र्याभावादश्रेष्ठमप्यस्तीत्याशयेनाह सर्वश्रेष्ठानवाश्रेष्ठाइति ॥ २१ ॥ २२ ॥ वस्तुदत्तं तु मनोमात्रत्वमेव प्राणाना
मित्याह एकएवमैवात्मेति ॥ २३ ॥ आख्यायिकातात्पर्यं तु यथा एकएव प्राणो ध्यातुमुपाधिभेदात्पञ्चधा भूतो न्योन्यस्माद्वावर्तते एवं परमात्मापि औपाधिकमनेकधा भावंप्राप्य मिथो हर्षविषादभोक्तृभोग्य

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठोत्पहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ १४ ॥ ब्राह्मण उवाच प्रालीयत ततो व्यानः
पुनश्च प्रचचार ह ॥ प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं श्रेष्ठो सिनो व्यानसमानं स्तुवशेतव ॥ प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ॥ श्रेष्ठो ह
मस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठोत्पहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ १७ ॥ समानः
प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ॥ श्रेष्ठो ह मस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति
श्रेष्ठोत्पहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ १९ ॥ ततः प्रालीयतो दानः पुनश्च प्रचचार ह ॥ प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ॥ उदान न त्वं श्रेष्ठो सिनो व्यान एव वशेतव ॥
॥ २० ॥ ब्राह्मण उवाच ततस्तान ब्रवीद्ब्रह्मा समवेता नृजापतिः ॥ सर्वे श्रेष्ठानवाश्रेष्ठाः सर्वे चाभ्योन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चाभ्योन्य
धर्मिणः ॥ इति तान ब्रवीत् सर्वांस्समवेता नृजापतिः ॥ २२ ॥ एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ॥ एकएवमैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ परस्परस्य
सुहृदो भावयंतः परस्परं ॥ स्वस्ति व्रजतं भद्रं बोधारयध्वं परस्परं ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीताप ० ब्राह्मणगीतासुत्रयोर्विंशोऽध्यायः
॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ नारदस्य च संवादं शृणुष्व देवमतस्य च ॥ १ ॥ देवमत उवाच जं
तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वप्रवर्तते ॥ प्राणोपानः समानो वा व्यानो वो दान एव च ॥ २ ॥ नारद उवाच येनायं सृज्यते जंतुस्ततो न्यः पूर्वमेतितं ॥ प्राणद्वंद्वं
हिविज्ञेयं तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥ देवमत उवाच केनायं सृज्यते जंतुः कश्चान्यः पूर्वमेतितं ॥ प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

भावं भजत इति तस्माद्वैकाल्यवृत्त्या सर्वैः सर्वत्रानुकंपा कार्येत्युपसंहरति धारयध्वं परस्परमिति ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
उक्तमैकाल्यमध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्चयति अत्रेति ॥ १ ॥ जंतोः समष्टिव्यष्टिशरीरिणः ॥ २ ॥ येन निमित्तेन कारणेन ततो निमित्तादन्योपि तंतव्यति पूर्वप्राकृतिनिमित्तत्वेन एति किं नूयं प्राणद्वंद्वं च किं
तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

उत्तरं संकल्पाज्जायतेहर्षइति हर्षःआनंदःसएवसंकल्पात्जंतुरित्यनुकल्प्यते जंतुरूपेणाविर्भवतीत्यर्थः आनंदस्यैवस्वस्त्रिमानिभूतानिजायंते सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिसच्चत्यच्चाभवदित्यादिश्रुतिभ्यः
आनंदमात्रं ब्रह्मैवमाययाईक्षणपूर्वकं ब्रह्मांडपिंडाकारत्वं प्राप्नोति रविरिवसूर्यकांतद्वारावक्त्रिप्रदीपाकारत्वमितिभावः शब्दादपिचजायते वैदिकशब्दपूर्विकापिप्रलयाग्निदग्धभौतिकसृष्टिःप्रजापतिद्वाराजाय
ते एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजतेत्यादिश्रुतेस्तक्षकदग्धोवटइवकाश्यपमंत्रादित्यर्थः रसात्संजायतेतत्तद्विषयवासनातः इदंचपर्जन्यवदीश्वरस्यसाधारणेपिकारणत्वेबीजवदसाधारणंज्ञेयं ॥ ५ ॥ शुक्रंअदृष्टं शो
णितंरागादि वासनामिश्रमदृष्टमवष्टभ्यप्राणोर्लिगात्माप्रवर्ततेस्रष्टुं तेनप्राणेनविकृतेजन्माद्यपक्षयांतात्त्विकारान्प्रापितेशुक्रेसवासनकर्मजेदेहेअपानोमृत्युश्वरमभावविकारोनाशाख्यःप्रवर्तते ॥ ६ ॥ एवंस
तिपुनस्तस्मिन्जन्मन्युपचितात्शुक्रात्प्रसाच्चयथोक्ताज्जायते एतद्रूपंउदानस्यब्रह्मणःआरोषितंरूपमित्यर्थः कितदतआह हर्षोमिथुनमंतरेति मिथुनंउक्तरूपंकारणंकार्यंचअंतरांतयोर्मध्येहर्षोव्याप्यतिष्ठती

नारदउवाच संकल्पाज्जायतेहर्षःशब्दादपिचजायते ॥ रसात्संजायतेचापिरूपादपिचजायते ॥ ५ ॥ शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वप्राणःप्रवर्तते ॥ प्राणेनविकृ
तेशुक्रेततोऽपानःप्रवर्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात्संजायतेचापिरसादपिचजायते ॥ एतद्रूपमुदानस्यहर्षोमिथुनमंतरां ॥ ७ ॥ कामात्संजायतेशुक्रंशुक्रात्संजायतेरजः ॥
समानव्यानजनितेसामान्येशुक्रशोणिते ॥ ८ ॥ प्राणापानाविदंद्द्वंद्वमवाक्चोर्ध्वचंगच्छतः ॥ व्यानःसमानश्चैवोभौतिर्यगृह्णत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ अग्निर्वैदेवताःस
र्वाहितिदेवस्यशासनं ॥ संजायतेब्राह्मणस्यज्ञानंबुद्धिसमन्वितं ॥ १० ॥ तस्यधूमस्तमोरूपंरजोभस्मसुतेजसः ॥ सर्वसंजायतेतस्ययत्रप्रक्षिप्यतेहविः ॥ ११ ॥

त्यर्थः तेयदंतरातद्ब्रह्मेतिश्रुतेः तेनामरूपे ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिर्मूलात्कामात्शुक्रंअदृष्टंअदृष्टाच्चरजःप्रवृत्तिरितिकामकर्मणीप्रवाहेणवर्ततेइत्यर्थः एतयोर्मूलंसमानव्यानौताभ्यांतदात्मकेविद्युत्तुत्रेणलक्ष्यते ततश्चदृ
ष्टानुश्रविकविषयंविज्ञानंकांमप्रवृत्त्योर्बीजमित्यर्थः तथाचाहुः जानातीच्छतिप्रयततइति ॥ ८ ॥ प्राणापानाविति इदमेवकांमप्रवृत्त्याख्यंद्द्वंद्वंप्राण्यप्राणापानावेवजीवोपाधिभूतौऊर्ध्वाधोगतिंगच्छतोनुजीवः
घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनुभोपमइतिश्रुतेः विभोश्चिद्रूपस्यजीवस्यांकाशवद्व्ययोगात् समानव्यानौउत्तरीत्यादृष्टंश्रुतंच नावुभौतिर्यक्अनूर्ध्वंअब्रह्म अतत्प्रापकत्वात्अतएवद्वंद्वत्वंद्वंद्वैतंतद्भावइतिउच्य
तेवेदे ॥ ९ ॥ ननुसर्वदृष्टंश्रुतंचतिर्यगृह्णत्वमुच्यते अग्निर्वाइति अग्निःपरमात्मा तस्यैवदेवस्यशासनंआज्ञा निःश्वसितमेतद्यद्वेदइतिश्रुतेः श्रुतिस्मृतिमैवाज्ञेइतिस्मृतेश्वतदाज्ञारूपोवेदःइदंसर्वयदयमात्मासर्व
स्वस्त्रिदंब्रह्मेत्यादिरैकात्म्यंप्रतिपादयतीत्यर्थः तस्यचदेवस्यज्ञानंबुद्धिसमन्वितंचपरमधीदत्तियुक्तंतएववेदाज्जायतइत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह तस्येति यथाधूमभस्मनीअग्निरूपबहिर्भूतेएवंतमोरजसीलयविक्षेपहे
तुतयाचिद्रूपाद्बहिर्भूतेइत्यर्थः सर्वमिति तस्यतस्मात् यत्रअग्नौमुख्येभोत्तरिहविर्भोग्यंतस्मात्सर्वसंजायते इदंसर्वमित्याद्युदाहृतश्रुतेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वादिति यज्ञोजीवब्रह्मणोःसंगतिकारणरूपोयोगःसमानव्यानाख्यं सर्वदृष्टं श्रुतं च बुद्धिसत्त्वादेव भवतीति योगिनामनुभवसिद्धमित्यर्थः अयं भावः वैदेश्येन ज्योतिष्टोमदहरोपासनादीनितमोरजःसत्त्वप्रधानं पुरुषयोग्यानि वर्ततेतेषु यज्ञविदां सात्विकमेव साधनं बहुमतं नेतरदिति प्राणापानाविति यथाग्निराज्यभागभ्यामुद्दीप्यते एवं पूर्वोपाधिप्रविलापनरूपप्राणापानजयेन उदानाख्यं परब्रह्म भूमध्ये दृष्ट्वा प्रकाशत इत्यर्थः एवं च केनायं सृज्यत इत्यस्योत्तरं संकल्पादिति कश्चात् इत्यस्य तन्मूलभूते कामकर्मणी प्राणद्वंद्वं च सात्विकं तद्वयं समानव्यानाख्यं तिर्यगित्यादेरुत्तरं हर्षो मिथुनमंतरेति च व्यक्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहोरात्रं विद्याविद्ये सुप्तिजागरौ उत्पत्तिप्रलयौ वा ॥ १४ ॥ सत्कार्यं असत्कारणं द्रुताशनः द्रुते प्रविलापिते कार्यकारणे अश्नाति निरन्वयं निगिलति न तुरा द्रुवत्पुनरुद्भिरतीति द्रुताशनः शुद्धं ब्रह्म उदानस्य उत्कर्षेण आनयति चेष्टयतीत्युदानः परमआनंदः कोसेवान्यात्कः प्राण्यात् यदेषं आकाशआनंदो न स्यादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमिति तत ऊर्ध्वं ब्रह्म येन हेतुना संकल्पाख्येन समानो व्यानश्च भवति व्यानेन सर्वा दिवमा

सत्त्वात् समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ॥ प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ १२ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणाविदुः ॥ निर्द्वंद्वमिति यच्चेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३ ॥ अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणाविदुः ॥ १४ ॥ सच्चासच्चैव तद्वंद्वं तयोर्मध्ये द्रुताशनः ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणाविदुः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत् ॥ तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यस्यते ॥ १६ ॥ शांत्यर्थं व्यानमेकं च शांतिर्ब्रह्मसातनं ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणाविदुः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशं ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदिश्यते ॥ शृणु मे गदतो भद्रैरहस्यमिदमद्भुतं ॥ २ ॥ करणं कर्मकर्त्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ॥ चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतं ॥ ३ ॥

वृणोति ततः समाने प्रतितिष्ठतीत्युक्तेः कारणं कार्यं च भवति तेनैव हेतुना कर्मव्यस्यते विस्तार्यते तस्मात्संकल्पो निरोद्धव्यः निःसंकल्पस्तदस्थस्तिष्ठेदेव तन्मोक्षलक्षणमिति श्रुतेरिति भावः ननु सुषुप्तावपि निःसंकल्पता स्तीत्यत आह तृतीयमिति तृतीयं ऊर्ध्वं तु शब्दः समानवैलक्षण्यार्थः समानेन उपलक्षणेन व्यस्यते निश्चीयतेशाखयेव चंद्रः सौषुमात्कारणभावात्तद्विलक्षणमित्यर्थः तथा च श्रुतिः द्वैतस्यायहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सातु तुर्येन विद्यत इति ॥ १६ ॥ निश्चयफलमाह शांतीति व्यानं च कारात् समानं सनातनं ब्रह्म च एतन्नयं एकं शांतिशब्दार्थः कार्यकारणशुद्धानां सैधव्यनन्यायेनैक्यमुक्तिर्न त्वाययोर्निरोधमात्रं सांख्याभिमतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ एवमुपदेशप्राधान्येन ब्रह्मादौ तमुक्ता उपपत्तिप्राधान्येन तदसाधयितुमभ्यायांतरमारभते अत्रापि अत्र उदानस्वरूपे विवेकव्ये चातुर्होत्रविधानं इति हासनात् तस्य विधानं अपूर्वतया ज्ञापनं ॥ १ ॥ शब्दतो ज्ञातस्य पुनर्विधानं अमुकप्रकारं ॥ २ ॥ अविनिविष्टं भावयति हेतुदे ॥ ३ ॥

हेतूनामिति घ्राणादयोऽप्यपि दशसमदोत्रोक्तस्तथाप्येतेषां कः कस्य हेतुरितितन्नोक्तं अत्रतु युक्तिबलेन तत्साधनं अधिकमुच्यत इति विशेष इति भावः तत्र गंधाद्यनुभवेऽप्रीत्यप्रीतिविषादाः सत्वस्जस्नमोगुणकार्यभूता उत्पद्यन्ते ते यद्यत्मा धर्माः स्युर्न तर्हि तत्स्वरूपेच्छेदं विना तस्य तद्वियोग आत्यंतिको युज्यते घटस्यैव रूपसामान्येन यदि प्रकृतेस्तर्हि सापि आत्मसमसत्त्वाच्चेत् विभुनोर्द्वयोर्वियोगाद्योपायुषस्य चालुमदृष्टत्वादवश्यं भोगस्य प्राप्तेरनिर्मुख एव तस्माद् जूरगुणलुप्यप्रकृतिस्तत्कार्यं च सर्वतादृशमेव दृष्टिसमसमयोत्पत्तिकमित्याशयेनाह घ्राणमिति गुणाविद्यासैव हेतुर्येषां ते गुणहेतवः घ्राणादिकं सप्तदशकस्य लिङ्गस्योपलक्षणं ॥ ४ ॥ गंधादयोऽपि गुणहेतुत्वमत्यजंत एव कर्महेतवः कर्मजा अपि भवन्ति स्थूलं सर्वकर्मण एव फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कर्मकर्त्तवत्तत्फलभोक्तृरूपेण घ्रात्रादिरूपो भवतीति घ्रात्रादयः कर्तृहेतवः एते नाकर्तृभोक्तृत्वं वांछन्सांख्योनिस्तः भोक्तृत्वस्यापि भोगकर्तृरूपत्वात् ॥ ६ ॥ एतेषामभेदमाह स्वगुणमिति एते घ्रात्रादयः गुणौपाधिकं रूपं घ्राणादितद्वन्तस्तत्साधनाः संतः स्वगुणं मेधादिकं चक्षयंति भुंजते अयं भावः यथा आंकाशः कर्णशक्कुलीरूपमुपाधिप्राप्य श्रोत्रभावं गतस्तेनैव स्वगुणं शब्दं प्रकाशयति एवं घ्रात्रादयोऽपि अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणमिति श्रुतेः स्वोपादानकघ्राणादिमंतः स्वोपादानकमेव शब्दादिकं भुंजते तथाच प्रयोगः मेयमातरौ एकोपादानकौ भास्यभासकत्वात् शब्दश्रोत्रवदित्यात्मा द्वैतसाधकः सूचितो भवति कितन्मेयमात्रो गुणरूपयोरुपादानंतत्राह अहंच निर्गुणो नंत इति अस्मदर्थ

हेतूनां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं च पंचमं ॥ मनो बुद्धिश्च संज्ञैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४ ॥ गंधोरसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पंचमः ॥ मंतव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५ ॥ घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पंचमः ॥ मंता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६ ॥ स्वगुणं भक्षयंत्येते गुणवंतः शुभाशुभं ॥ अहंच निर्गुणो नंतः सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७ ॥

एव घ्राणादिगुणरहितो मेधघ्रातृत्वादिष्वरिच्छेदरहितस्तयोरुपादानमित्यर्थः एवं पृथिवीहोता द्यौश्चर्युः रुद्रोऽग्नीं बृहस्पतिरुपवक्ते निचहोतृमंत्रोऽव्याख्यातः तथाहि पृथिवीशब्दोक्तं घ्राणादिकं अतीन्द्रियत्वसामान्यात् होतृप्रकाशदेवतानुल्यं होतृशब्देनोक्तं सुखसाधनतया युशब्दोक्तं गंधादिकं दृष्टार्थत्वसामान्यादध्वर्युकर्तृकनिर्वाणवघातादिनुल्यं अध्वर्युशब्देनोक्तं लब्धैस्तलब्धैश्च गंधादिभीरोऽप्यमानो रोद्यमानो वारुद्रशब्दोक्तो घ्रात्रादिः कामाग्नीधकत्वसामान्यादग्नीच्छब्देनोक्तः कारणब्रह्मणोऽप्याधिष्ठानत्वेन पालकत्वाद्बृहस्पतिशब्दोक्तो निर्गुणः साक्षिमात्ररूपत्वाद्भुवक्तानुल्यं भुवक्तृशब्दोक्तः एतदुपद्रष्टृत्वादेरप्युपलक्षणं तेन सर्गादौ ईक्षणस्याप्ययं कर्त्तान्भवति एवं चित्तिः सुमित्यादयो दशहोत्रादिमंत्रा अपि व्याख्येयाः विस्तरभयात्तु नेह व्याख्यायन्ते चित्तिचित्तादिः सर्वोप्यात्मन एव व्यूहो दशहोत्रादिशब्दान्मात्ममात्राचकत्वस्य आत्मन्मात्मनित्यामंत्रयत तस्मै दशमं श्रुतः प्रत्यशृणोत् सदशं हंतो भवत् दशहोतृहोतृनामैषः तं वा एतं दशहंतं संतं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण इति श्रवणात् आमंत्रणमनुसंधानं प्रतिश्रवणमुपवक्तुः साक्षात्कार इति दिक् कथं तर्हि निर्गुणस्यानंतस्य प्रतिपत्तिरितितत्राह सप्तैते मोक्षहेतव इति इन्द्रियाणां विषयाणां च यदातिमहसंज्ञकबंधरूपत्वात्तेषां वियोगेशब्दश्च कुल्यभावेन भसः स्वतन्मात्रत्वबद्धात्मनो निरुपायेर्भेदकाभावाच्चिन्मात्ररूपेणावस्थिता एते अव्यवहिता घ्रात्रादय एव मोक्षहेतवः स्युः घ्रातृत्वाद्यभिमानत्यागो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वविद्वानुभक्षणमस्तौत्याह विदुषामिति स्वंस्वस्थानंघ्राणादीनामधिष्ठानंअविद्यादि गुणागुणेषुवर्त्ततइतिमत्त्वानसज्जतइत्युक्तेः घ्राणादयएवघ्रेयादिषुवर्त्ततेनत्वात्मेतिजानतांनघातृत्वाद्यभिमानकनोबंधो
स्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अदन्निति अविद्वानितिच्छेदः अन्नानिघ्रेयादीनि अदन्भोक्तृत्वाभिमानंकुर्वन् भोग्येयमत्वेनममतयोपपद्यतेयुज्यतेततश्चनश्यतीत्यर्थः अन्नकेवलार्थोभवतिकेवलादीतिश्रौतंदृष्टांतमाह
आत्मार्येइति ॥ ९ ॥ एकाकीमिष्टमुक्तेवलपापरूपएवभवतियस्मादतःसचान्नंहंतिनाशयति तंचान्नंहंतिमृत्युपरंपरया सहत्वान्नंहन्यतेऽन्नेन ॥ १० ॥ यइदंविद्वान्नंहंताअन्नंभोक्ताअन्नोपलक्षितस्यक
त्तमपंचस्यात्मनिप्रविलापयितेत्यर्थः सर्वेश्वरएवसन्पुनरन्नादेर्जनकोभवति यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मायस्मिन्संदेहेगहनेप्रविष्टः सविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्त्तातस्यलोकःसउलोकएवेतिश्रुतेः नचेति न
कर्मणालिप्यतेपापकेनेतिश्रुतेः सर्वभोगभुजोपिविदुषोभोगकतोलेपोस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अन्नशब्दार्थमाह मनसेत्यादिना ॥ १२ ॥ मंतव्यादीनांहोमोमनआदिनिग्रहेणैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ होमाधिष्ठानं

विदुषांबुध्यमानानांस्वंस्वस्थानंयथाविधि ॥ गुणास्तेदेवताभूताःसततंभुंजतेहविः ॥ ८ ॥ अदन्नन्नान्यथोऽविद्वान्मत्वेनोपपद्यते ॥ आत्मार्येपाचयन्नन्नंमम
त्वेनोपहन्यते ॥ ९ ॥ अभक्ष्यभक्षणंचैवमद्यपानंचहंतितं ॥ सचान्नंहंतितंचान्नंसहत्वाहन्यतेपुनः ॥ १० ॥ हंतात्यन्नमिदंविद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ॥ नचान्ना
ज्जायतेतस्मिन्सूक्ष्मोनामव्यतिक्रमः ॥ ११ ॥ मनसागम्यतेयच्चयच्चवाचानिगद्यते ॥ श्रोत्रेणश्रूयतेयच्चक्षुषायच्चदृश्यते ॥ १२ ॥ स्पर्शेनस्पृश्यतेयच्चघ्राणे
नघ्रायतेचयत् ॥ मनःषष्ठानिसंयम्यहवींष्येतानिसर्वशः ॥ १३ ॥ गुणवत्पावकोमत्स्यंदीव्यतेतःशरीरगः ॥ योगयज्ञःप्रवृत्तोमेज्ञानवद्विप्रदोद्भवः ॥ प्राणस्तो
त्रोपानशस्त्रःसर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १४ ॥ कर्त्तानुमंताब्रह्मात्माहोताऽध्वर्युःकृतस्तुतिः ॥ ऋतंप्रशास्तातच्छस्त्रमपवर्गोस्यदक्षिणा ॥ १५ ॥ ऋचश्चाप्यत्रशंसंति
नारायणविदोजनाः ॥ नारायणायदेवाययदविंदन्यशून्पुरा ॥ १६ ॥ तत्रसामानिगायंतितत्रचाहुर्निर्दर्शनं ॥ देवंनारायणंभीरुसर्वात्मानंनिबोधतं ॥ १७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

गुणवत्पावकःकारणंब्रह्म मसंमम योगयज्ञत्वेनस्तौति योगेति ज्ञानमेववद्विःसर्वकर्मदाहकत्वात्तदुद्वोयस्ययोगयज्ञस्यसतथा प्राणःस्तोत्रं अपानःशस्त्रं अपानसत्रइत्यपपाठः सर्वत्यागसुदक्षिणःसर्वत्यागे
नैवमुतरांदक्षिणःफलजननसमर्थः ॥ १४ ॥ कर्त्ताहंकारः अनुमंतामनः आत्माबुद्धिः एतन्नयंब्रह्मैवसत्त्वमेणहोत्रध्वर्यूद्रातृरूपयोगिनइत्यर्थः प्रशास्ता तच्छस्त्रंप्रशास्तुःशंसनं ऋतंसत्यवचनमेवेत्यर्थः अपवर्गः
कैवल्यं ॥ १५ ॥ ऋचःतपआसीद्ब्रह्मपतिरित्याद्याः चकारात्तस्यैवंविदुषोयज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीशरीरमिच्छमुरोवेदिरित्यादिब्राह्मणंच शंसंतियोगयज्ञेप्रमाणत्वेनकथयंतितैत्तिरीयादयः नारायण
विद्वेदविदआत्मविदोवा नारायणायआत्मप्राप्त्यर्थंयत्तदापशूनिद्रियाणिअविदन् वश्यत्वेनप्राप्तवतः ॥ १६ ॥ तत्रतदासामानिगायंतितआत्मलाभेनदृष्टाःसंतः तत्रचाहुर्निर्दर्शनंनैत्तिरीयाः एतत्सामगाय
त्रात्मे ॥ १७ ॥ अहमन्यमहमन्यमहमन्यमित्यादि यज्ज्ञानायपशुजयोयस्मिन्ज्ञातेसामानिगायंतितनारायणंदेवंनिबोधजानीहि ॥ १८ ॥ इत्याश्व० नै० भारतभा० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥

वर्णप्रणवस्वरूपमेवकथयति एकइत्यादिनाः प्रवणादिवनीचादिव प्रणवादित्यपपाठः ॥ १ ॥ अंतर्यामिरूपेणतस्यशास्त्रत्वमुक्तागुरुबंधुरूपेणापितदाह एकोगुरुरितिद्वाभ्यां द्विष्टाःद्वेषवतः ॥ २ ॥ ३ ॥ सएव
शास्योपीत्याह एकःश्रोतेतिद्वाभ्यां अत्रएकस्मिन्नपिशास्तरिशास्यताबुद्धिभेदेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवाश्चक्रषयश्चेतिद्वंद्वः ॥ ७ ॥ प्राद्रवन्प्रतिपेदिरे दिशोबहून्मार्गान् ॥ ८ ॥ आत्मनःस्वस्य उपदेशओ
मित्येकाक्षरंब्रह्मेतिवाक्यंतस्यअर्थं प्रद्रवमाणानांतात्पर्येणानुसरतांतेषांमध्येसर्पाणांप्रणवोच्चारणेमुखस्यउन्मीलननिमीलनयोरेवदृष्टिकृत्वास्वीयस्वभावानुकूलंमुखोन्मीलननिमीलनसाध्यंदशनमेवश्रेयइ

ब्राह्मणउवाच एकःशास्तानद्वितीयोस्तिशास्तायोत्तच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनैवयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथानियुक्तोस्मितथावहामि ॥ १ ॥ एकोगुरुर्नास्ति
ततोद्वितीयोयोत्तच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनानुशिष्टागुरुणासदैवलोकेद्विष्टाःपन्नगाःसर्वएव ॥ २ ॥ एकोबंधुर्नास्ति ततोद्वितीयोयोत्तच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥
तेनानुशिष्टाबांधवाबंधुमंतःसप्तर्षयःपार्थदिविप्रभांति ॥ ३ ॥ एकःश्रोतानास्ति ततोद्वितीयोयोत्तच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तस्मिन्गुरौगुरुवासंनिरुप्यशक्रोगतः
सर्वलोकामरत्वं ॥ ४ ॥ एकोद्वेष्टानास्ति ततोद्वितीयोयोत्तच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनानुशिष्टागुरुणासदैवलोकेद्विष्टाःपन्नगाःसर्वएव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंती
ममितिहासंपुरातनं ॥ प्रजापतौपन्नगानांदेवर्षीणांचसंविदं ॥ ६ ॥ देवर्षयश्चनागाश्चाप्यसुराश्चप्रजापतिं ॥ पर्यपृच्छन्नुपासीनाःश्रेयोःप्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥
तेषांप्रोवाचभगवान्श्रेयःसमनुपृच्छतां ॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मते श्रुत्वाप्राद्रवन्दिशः ॥ ८ ॥ तेषांप्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ॥ सर्पाणांदशनेभावःप्रवृ
त्तःपूर्वमेवतु ॥ ९ ॥ असुराणांप्रवृत्तस्तुदंभभावःस्वभावजः ॥ दानंदेवाव्यवसितादममेवमहर्षयः ॥ १० ॥ एकंशास्तारमासाद्यशब्देनैकेनसंस्कृताः ॥ नानाव्य
वसिताःसर्वेसर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्ययंप्रोच्यमानंगृह्णातिचयथातथं ॥ पृच्छतस्तदतोभूयोगुरुरन्योनविद्यते ॥ १२ ॥ तस्यचानुमतेकर्मततःपश्चा
त्प्रवर्तते ॥ गुरुर्वोद्वाचश्रोताचद्वेष्टाचहृदिनिःसृतः ॥ १३ ॥ पापेनविचरन्लोकेपापचारीभवत्ययं ॥ शुभेनविचरन्लोकेशुभचारीभवत्युत ॥ १४ ॥ कामचारीतु
कामेनयइंद्रियसुखेरतः ॥ ब्रह्मचारीसदैवैषयइंद्रियजयेरतः ॥ १५ ॥

तिमन्वानानां ॥ १ ॥ एवमसुराणामोष्ठचालनमात्रेदत्तदृष्टीनांदंभेजपाद्यभिनयप्रदर्शनरूपेभावोनिश्चयःप्रवृत्तः देवास्तुलोकेप्रार्थितंओमित्यनुजानंतीतिबुद्ध्यादानंश्रेयइतिनिश्चिताः महर्षयस्तुओमित्यस्यो
च्चारणेओष्ठप्रवृत्त्युपसंहारंदृष्ट्वासर्वप्रवृत्त्युपसंहाररूपंदंभश्रेयोमेनिरे ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मात्स्वयमेवस्वस्यगुरुरित्याह शृणोतीति पृच्छतःशिष्यान्प्रतिनश्रुतंगृहीतंचभूयःश्रावयतिपाहयतीतिचविपरिणामे
नानुषज्ययोग्यं यएवंविधःअतोऽप्योगुरुर्नविद्यतेइतिसंबंधः ॥ १२ ॥ अयमेवस्वसंस्कारवशात्पापचर्यादिरूपोभवतीत्याह गुरुरित्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ तत्रमुख्यब्रह्मचारिण आश्रमधर्मलोपेपिनदोषइत्याह ब्रह्मैवसमिधइति ॥ १७ ॥ क्षेत्रज्ञेनतत्त्वदर्शिना अनुदर्शिताः अनुदर्शनंकारिताः अनुशिष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलंकंठी येभारतभावदीपेष्टिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ननुपापचर्यादिस्वभावएवात्मातर्हि किंब्रह्मचर्येणेत्याशंक्यात्मनोऽसंगत्वंप्रतिपादयितुं वनाध्यायमाभरते संकल्पेति अश्वानंअतीत्यतन्म हादुर्गवनंप्रविष्टोस्मीत्यन्वयः ॥ १ ॥ विषयोविशेषेणबंधकः एकेनैवात्येतव्योनपुत्रधनादिसहायवनेत्येवंरूपोऽध्वासंसारमार्गस्तंविषयैकात्ययाध्वानं वनं ब्रह्म किंस्विद्वनंकउसदक्षआसेतिश्रुतौवनदक्षशब्दयो ब्रह्मदेहादिवाचित्वदर्शनात् ॥ २ ॥ वनोत्तयैवाक्षिमावक्षादयोपिपृच्छ्यन्ते केइति ॥ ३ ॥ षट्सुप्रश्नेषुआद्यस्योत्तरं नैतदिति ततःपृथक्भावोस्तीतियत् एतन्न ततोन्यत्किंचित्सुखमस्तीतियत् एतन्नेतियोजना सत्तासुखंचसर्वब्राह्ममेवकार्येषुदृश्यतेनतत्रतद्वयंपृथगस्तीत्यर्थः ननुब्रह्मैवकार्याकारमभूनेत्याह नैतदिति ततःअपृथक्अभेदेनभावः वियदादिपदार्थोस्तीतियत् एतन्न ब्रह्मजगतोर्नमृद्वद्वेदुहेतुमद्भावोऽपिपुशु

अपेतव्रतकर्मातुकेवलंब्रह्मणिस्थितः ॥ ब्रह्मभूतश्चरैल्लोकेब्रह्मचारीभवत्ययं ॥ १६ ॥ ब्रह्मैवसमिधस्तस्यब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंभवः ॥ आपोब्रह्मगुरुर्ब्रह्मसंब्रह्मणिसमाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदृशंसूक्ष्मंब्रह्मचर्यंविदुर्वुधाः ॥ विदित्वाचान्वपद्यंतक्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच संकल्पदंशमशंकंशोकहर्षहिमातपं ॥ मोहांधकारतिमिरंलोभव्याधिसरीसृपं ॥ १ ॥ विषयैकात्ययाध्वानंकामक्रोधविरोधकं ॥ तदतीत्यमहादुर्गंप्रविष्टोस्मिमहन्नं ॥ २ ॥ ब्राह्मण्युवाच कृतद्वनंमहाप्राज्ञकेदक्षाःसरितश्चकाः ॥ गिरयःपर्वताश्चैवकियत्यध्वनितद्वनं ॥ ३ ॥ ब्राह्मणउवाच नैतदस्तिपृथक्भावःकिंचिदन्यत्ततःसुखं ॥ नैतदस्यपृथक्भावःकिंचिदुःखतरंततः ॥ ४ ॥ तस्मात्प्रस्वतरंनास्तिनततोस्तिमहत्तरं ॥ नास्तितस्मात्सूक्ष्मतरंनास्यन्यत्तत्समंसुखं ॥ ५ ॥ नतत्राविश्यशोचंतिनप्रदृष्यंतिचद्विजाः ॥ नचविभ्यतिकेषांचित्तेभ्यो विभ्यतिकेचन ॥ ६ ॥ तस्मिन्वनेसप्तमहाद्रुमाश्चफलानिसप्तातिथयश्चसप्त ॥ सप्ताश्रमाःसप्तसमाधयश्चदीक्षाश्चसप्तैतदरण्यरूपं ॥ ७ ॥

किंरजतवदित्यतस्तयोर्भेदएवनिषिध्यतेनत्वभेदोविधीयते नहिरजतंशुकेरतिरिक्तमस्ति नापितयासमानसत्ताकंयेनतदभिन्नंस्यादितिभावः तथाततोवनादन्यत्स्वर्गादिदुःखतरंदुःखतारकंकर्मास्तीतियत् एतन्न आत्यंतिकदुःखनिवृत्तीप्सुनाश्रमेणापिसंसारमार्गमतीत्यतद्वनंप्रवेष्टव्यमितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ केषांचित्पंचम्यर्थेषष्ठी ॥ ६ ॥ ब्रह्मवनंब्रह्मसदक्षआसीदितिवनदक्षयोर्मुख्यामुख्यब्रह्मभावदृष्टेस्तयोरधिष्ठानाध्यस्तभावंविक्षन्नाह तस्मिन्वनेइति एतदरण्यरूपमितिच अत्रमहदहंकारपंचतन्मात्राणिसप्तद्रुमास्तैस्तसंघातरूपोदेहोलक्ष्यते तस्यकारणफलशब्दोदितंयागाद्यपूर्वं तस्यापिकारणदेवतारूपातिथिप्रीतिसाध्यवत्त्वमितिथिशब्देनैकायावक्रिया तस्याःकारणमाश्रयशब्दोदितःक्रियाश्रयःकर्त्ता अस्यापिकारणंसमाधयः सम्यगाधीयतेकर्मत्वमिनिवेश्यतेजनायैस्तेतथाभूताःरागादयः तेषांमूलंधर्मांतरपरिपहलक्षणादीनादेहादिधर्मस्वीकाररूपोऽध्यासः स्वदेहपूर्वकोऽध्यासस्तत्पूर्वकाश्वरागादिदेहांताएवमिदंचक्रमनिशमावर्त्तमानमात्मसत्तयास्फूर्जदपिनात्मातद्गैरनुरज्यतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥

भूतानि शब्दानि चेतनां रूपानि पुष्पाणि शब्दानुभवाः फलानि तज्जाः प्रीत्यादयः पादपामनांसि जीवभेदादृत्तिभेदाद्वाबहुवचनं ॥ ८ ॥ सुवर्णानि श्वेतपीतादिशोभनवर्णवन्ति द्विवर्णानि सुखदुःखोभयहेतुत्वादिरूपाणि पादपाश्चक्षुषि इन्द्रियांतरेष्वप्येतत्तुल्यं ॥ ९ ॥ सुरभीणि स्वर्गादीनि द्विवर्णत्वं प्राप्य विशिष्टं पादपाः यज्ञादयः ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि सुखैकरूपाणि पादपाः ध्यानादयः ॥ ११ ॥ बहूनि अतीतानामतवर्त्तमानानि अव्यक्तवर्णानि वर्णः स्वरूपं मूढानां मनोरथमात्राणि योगिनां तु संकल्पाद्यागव्यक्तवर्णानि महावक्षोबुद्धिमनसी ॥ १२ ॥ वक्त्रिरात्मा सुमना इत्यत्र मनःशब्देन बुद्धिमनसी सुक्लृप्तवस्थानीये इन्द्रियाणिसमिधश्च हौम्यं यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टिता माहुः परमां गतिमिति श्रुतेः सर्वेषां प्रविलापनं होमः तेभ्यो मन आदिभ्यो हुतेभ्यः सप्तमोक्षाः मुक्तिः अपादा न बहुत्वस्य मोक्षेऽप्युपचारात् मोक्षा इति बहुत्वं ननु मुक्तस्य दीक्षाख्यो ध्यासोऽस्ति न वा नांत्यः ज्ञानसमकालमेवेदं हपातापत्तेः आद्येऽध्यासवत् उक्तक्रमेण देहांतरोत्पत्तिरनिवार्येत्याशंक्याह फलं ति दीक्षा इति मुपंचवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठंतितद्वनं ॥ ८ ॥ सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठंतितद्वनं ॥ ९ ॥ सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठंतितद्वनं ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठंतितद्वनं ॥ ११ ॥ बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ विस्तृजंतौ महावक्षो तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ एको वन्दिः सुमना ब्राह्मणोऽत्र पंचेन्द्रियाणि समिधश्चात्र संति ॥ तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलं ति दीक्षा गुणाः फलान्वातिथयः फलाशाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रतिगृह्णंतितत्र तत्र महर्षयः ॥ अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनं ॥ १४ ॥ प्रज्ञावक्षं मोक्षफलं शांतिच्छाया समन्वितं ॥ ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमंतः क्षेत्रज्ञभास्करं ॥ १५ ॥ येधिगच्छंतित संतस्तेषां नास्ति भयं पुनः ॥ ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्तस्य नांतोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसंतिसंघस्त्ववाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ॥ ऊर्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः सर्वान्यथा सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥

क्तानां दीक्षाः फलं त्येव न तु देहांतरमारभते कुत एतत् यतो गुणाः फलानि विदुषः सत्यपि देहादिप्रतिभासे कर्तृत्वाभिनिवेशाभावाद्वा नादिनोत्पन्नमप्यपूर्वदेहांतरारंभकं अतएव गुणभूतान्येवापूर्वाणि कर्तारहितेषां मुपयोगः अतिथयः फलाशाः अतिथ्यो देवता एव फलाशाः ईश्वरस्येव तेषां पारार्थ्यं वक्रियानस्वार्थेत्यर्थः तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूयेत्यादिः ॥ १३ ॥ महर्षय इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः अन्यत्तेभ्यो विलक्षणं द्वैतदर्शनाभावात् रोचते दीप्यते ॥ १४ ॥ प्रज्ञासाक्षात्कारः ज्ञानं आगमाचार्योपदेशजं ॥ १५ ॥ भयाभावे हेतुमाह ऊर्ध्वमिति तस्य प्रज्ञावक्षस्य सर्वस्य चिन्मात्रत्वं पश्यन्नेदं दर्शनाभावान्न विभेतीत्यर्थः द्वितीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेः ॥ १६ ॥ जीवन्मुक्तस्यैश्वर्यमाह सप्तस्त्रिय इति तत्र वक्ष्याधिगंतरि स्त्रियो घ्राणादित्तयः संघो जनित्र्य इत्यस्य संकल्पसिद्धा इत्यर्थः संकल्पादेवाः स्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः अवाङ्मुखाः पुरुषं वशीकर्तुमशक्तत्वेन लज्जिताः भानुमत्यश्चिज्ज्योतिर्महाः सप्ताभ्य ऊर्ध्वं उल्लेख्यथा स्यात्तथा सर्वानुरसावृषयजालादान् आददते मुंजते ऊर्ध्वत्वेन ब्राह्मणत्वेन यथा सत्यमनित्यता चेति नित्यानित्ययोर्वाच्यं तं तावदुद्धमृदुसुखयोरित्यर्थः ॥ १७ ॥

शान्नावाकषयइतिश्रुतेःसमर्षीणमिन्द्रियाणालयोदयस्थानंविद्वानेवेत्याह तत्रैवेति तत्रोपयंतिततउच्यंति यःकश्चिद्भूतोभावीवर्त्तमानोवावसिष्ठोतिशयेनवसुमान् ॥ १८ ॥ यशोयशस्वो वर्चोदीप्तिस्तद्वानित्यादि ते सर्वे एतं भास्करं क्षेत्रज्ञं भास्करं अनुवर्त्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीत्यस्याः श्रुतेरर्थसंक्षिपति गिरय इत्यादिना ॥ २० ॥ वितानो योगयज्ञविस्तारस्तस्येदं स्थानं वैतानं हार्दिका समुपद्वरे अत्यंतगूढे ॥ २१ ॥ केयांतीत्यत आह कृशाशा इति ॥ २२ ॥ अरण्यं प्राप्य मभिप्रेत्य शमं शंसंतीति योजना शममपिशममेव विद्यारण्यविदः विद्यैकप्राप्य ब्रह्मविदः यथाधीरंबुद्धिगतिमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ विदित्वा शास्त्रतो ज्ञात्वा अनुतिष्ठंति शमादिपरा भवंति तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणः एवं विदुः शान्तोदंत उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्योनशुष्कज्ञाना

तत्रैव प्रतितिष्ठंति पुनस्तत्रोपयंति च ॥ सप्तसमर्षयः सिद्धावसिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसः ॥ एतमेवानुवर्त्तते सप्तज्योतींषि भास्करं ॥ १९ ॥ गिरयः पर्वताश्चैव संति तत्र समासतः ॥ नद्यश्च सरितो वारिवहंत्यो ब्रह्मसंभवं ॥ २० ॥ नदीनां संगमश्चैव वैताने समुपद्वरे ॥ स्वात्मतृप्ता यतो यां तिसाक्षा देव पितामहं ॥ २१ ॥ कृशांशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २२ ॥ शममप्यत्र शंसंति विद्यारण्यविदो जनाः ॥ तदारण्यमभिप्रेत्य यथार्थी रमजायत ॥ २३ ॥ एतदेव दृशं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ॥ विदित्वा चानुतिष्ठंति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिता ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ब्राह्मणगीतासु सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्राह्मण उवाच गंधान्नजिघ्रामिरसान्नवेद्विरूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ॥ न चापिशब्दान्विविधान् शृणोमि न चापि संकल्पमुपैमिकंचित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः सर्वान् द्वेष्यान् द्विषते स्वभावः ॥ कामद्वेषानुद्भवतः स्वभावात् प्राणापानौ जंतु देहान्निवेश्य ॥ २ ॥

कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ एको वद्विरिति श्लोके विदुषां कर्तृत्वाभिमानाभावात्कृतेनापि कर्मणां धोनास्तीत्युक्तं द्विष्टोति गंधानित्यादिना निवृत्तक्षेत्रस्वाम्यस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रद्विष्टासाभ्यां दृश्यमानाभ्यामपि न हर्षविषादौ भवत एव विविक्तात्मदर्शिनो गुणकृतैः कर्मभिर्न संगोस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ अर्थानि स्वभावो बुद्ध्यादीनां तत्र दृष्टांतः कामेति यथा कामद्वेषयोरुद्भवाभावेऽपि जंतूनां देहान् प्राणापानौ प्रवेश्य प्रवेशयितर्यननुसंधानेऽपि सुषुप्त्यादौ स्वभावादेव प्राणापानौ स्वकार्येऽन्नपाकादिकुरुतः एवं बुद्ध्यादिरपि जायतस्त्वमयोः स्वभावादेव अर्थेषु कामादिमान् भवति न त्वहमित्यर्थः ॥ २ ॥

तेभ्यश्चेति वासधाण्येयादिभ्योन्यान्स्वाभ्यान्वासनामयान्धाण्येयादीन् स्वरूपसाम्येयेतेषामन्यत्वमेकत्रानुभूतस्यसुखादेरन्यत्राप्रसंगात्ज्ञेयं तेषुस्वामेषुनित्यानुगतान्अधिष्ठानगतान्भावान्तइमेसत्याःकामा
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धान्तेभ्योन्यान् तेभ्योप्यन्यंभूतात्मानंशरीरेयोगिनोक्षयेरन् धाणादिदेवताभ्योप्यांतरमात्मानंजानंतःकथंवासैर्धाणादिधर्मैर्लिप्येरनित्यर्थः एतदेवस्पष्टयति तस्मिन्भूतात्मनितिष्ठन्सक्तोना
स्मि असंगोक्षयंपुरुषइतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतस्यप्रतीचोज्ञातस्य सत्याःकामाइतिशेषः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेः निरीक्ष्यमाणस्यदृश्यरूपस्यभोगजालंबहूनांघ्रात्रादीनांस्वभावभूतंसद्विदुषिनसज्ज
तेसक्तंभवति कर्मसुक्रियमाणेष्वपिसत्त्वितिशेषः ॥ ५ ॥ अत्रात्मनोसंगत्वे ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रुतिःपशुर्वेनीयमानःसमृत्त्युप्रापयत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतदेवाअबुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकांगमिष्यामइतिसतथेत्यत्र

तेभ्यश्चाम्यांस्तेषुनित्यांश्चभावान्भूतात्मानंलक्षयेरन्शरीरे ॥ तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मिसक्तःकथंचित्कामक्रोधाभ्यांजरयामृत्युनाच ॥ ३ ॥ अकामयानस्यचसर्व
कामानविद्विषाणस्यचसर्वदोषान् ॥ नमेस्वभावेषुभवंतिलेपास्तोयस्यविंदोरिवपुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्यचैतस्यभवंतिनित्यानिरीक्ष्यमाणस्यबहुस्वभावः ॥ न
सज्जतेकर्मसुभोगजालंदिवीवसूर्यस्यमयूखजालं ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अध्वर्युयतिसंवांदंतंनिबोधयशस्विनि ॥ ६ ॥ प्रोक्ष्यमाणंप
शुद्धवायज्ञकर्मण्यथान्वीत् ॥ यतिरध्वर्युमासीनोहिंसेयमितिकुत्सयन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्युःप्रत्युक्चनयंछागोविनश्चति ॥ श्रेयसायोक्ष्यतेजंतुर्येदिश्रुतिरियंत
था ॥ ८ ॥ योत्यस्यपार्थिवोभागःपृथिवींसगमिष्यति ॥ यदस्यंवारिजंकिंचिदपस्तत्संप्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्यंचक्षुर्दिशःश्रोत्रंप्राणोस्यदिवमेवच ॥ आगमेवर्त्त
मानस्यनमेदोषोस्तिकश्चन ॥ १० ॥ यतिरुवाच प्राणैर्वियोगेच्छागस्ययदिश्रेयःप्रपश्यसि ॥ छागार्थेवर्त्ततेयज्ञोभवतःकिंप्रयोजनं ॥ ११ ॥ अत्रत्वां
मन्यतांभ्रातापितामातांसखेतिच ॥ मंत्रयस्वैनमुन्नीयपरवंतंविशेषतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान्भवान्द्रष्टुमर्हति ॥ तेषामनुमतंश्रुत्वाशक्यंक्रतुंवि
चारणा ॥ १३ ॥ प्राणाअप्यस्यच्छागस्यप्रापितास्तेस्वयोनिषु ॥ शरीरंकेवलंशिष्टंनिश्चेष्टमितिमेमतिः ॥ १४ ॥ इंधनस्यतुतुल्येनशरीरेणविचेतसा ॥ हिंसा
निर्वेष्टुकामानामिंधनंपशुसंज्ञितं ॥ १५ ॥

वीदित्यादिः ॥ ८ ॥ योहीति हिशब्देनसूर्यतेचक्षुः वातंप्राणः द्यांपृष्ठं अंतरिक्षमात्मा अंगैर्यज्ञं पृथिवीःशरीरैरितिश्रौतींप्रसिद्धिंद्योतयति ॥ ९ ॥ आगमेअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादौ विधिस्पष्टेनिषेधा
नवकाशान्निहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिशास्त्रंकामकृतहिंसाविषयमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्योनुसखासयूथ्यइतिमंत्रंलिङ्गात्पशुमात्राद्यनुमतिरपेक्षितानचसासं
भवन्तिदभावेचहिंसादोषःस्यादेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वयोनिषुसूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववस्तजतादितिलिङ्गात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अहिंसाप्यशक्यप्रतिज्ञासूक्ष्महिंसायाअपरिहार्यत्वात्तथापिदृष्टवीमत्तांहिंसांत्यजेदेवेत्याहद्वाभ्यां अहिंसेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपपातकमभ्यस्तंमहापातकतां व्रजेदितिस्थितेःसूक्ष्मापिहिंसाऽभ्यांसाद्व
हुलीभूयबाधेर्तेकेत्याशयनाध्वर्युराह भूमेरिति नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीतिन्यायाज्जीवितोऽपरिहार्येवहिंसेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ किंकथंत्वंमन्यसेऽहिंसामितिशेषः ॥ २१ ॥ यतिरहिंसाप्रकारमसं
अहिंसासर्वधर्माणामितिद्वानुशासनं ॥ यदहिंसंभवेत्कर्मतत्कार्यमिति विग्रहे ॥ १६ ॥ अहिंसेतिप्रतिज्ञेयंयदिवक्ष्याम्यतःपरं ॥ शक्यं बहुविधं कर्तुंभवताका
र्यदूषणं ॥ १७ ॥ अहिंसासर्वभूतानांनित्यमस्मासुरोचते ॥ प्रत्यक्षतःसाधयामोनपरोक्षमुपास्महे ॥ १८ ॥ अध्वर्युरुवाच भूमेर्गंधगुणान्भुक्षेपिवस्या
पोमयानरसान् ॥ ज्योतिषांपश्यसेरूपंस्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९ ॥ शृणोष्याकाशजान्शब्दान्मनसामन्यसेमतिं ॥ सर्वाण्येतानिभूतानिप्राणाइतिचमन्य
से ॥ २० ॥ प्राणादानेनिवृत्तोसिहिंसायांवर्ततेभवान् ॥ नास्तिचेष्टाविनाहिंसांकिंवात्वंमन्यसेद्विज ॥ २१ ॥ यतिरुवाच अक्षरंचक्षरंचैवद्वैधीभवावोय
मात्मनः ॥ अक्षरंतत्रसद्भावःस्वभावःक्षरउच्यते ॥ २२ ॥ प्राणोजिह्वामनःसत्त्वंसद्भावोरजसासह ॥ भावैरतैर्विमुक्तस्यनिर्द्वंद्वस्यनिराशिषः ॥ २३ ॥ समस्यसर्वभू
तेषुनिर्ममस्यजितात्मनः ॥ समंतात्परिमुक्तस्यनभयंविद्यतेकचित् ॥ २४ ॥ अध्वर्युरुवाच सद्भिरेवेहसंवासःकार्योमतिमतांवर ॥ भवतोहिमतंश्रुत्वाप्र
तिभातिमतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन्भगवद्बुद्ध्याप्रतिपन्नोब्रवीम्यहं ॥ व्रतंमंत्रकृतंकर्तुनांपराधोस्तिमेद्विज ॥ २६ ॥ ब्राह्मणउवाच उपपत्त्यायतिस्तूष्णींवि
र्त्तमानस्ततःपरं ॥ अध्वर्युरपिनिर्मोहःप्रचचारमहामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशंमोक्षंसुसूक्ष्मंब्राह्मणाविदुः ॥ विदित्वाचानुतिष्ठंतिक्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना ॥ २८ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं ॥ कार्तवीर्यस्यसंवादंसमुद्रस्यचभाविनि ॥ १ ॥ कार्तवीर्यार्जुनोनामराजाबाहुसहस्रवान् ॥ येनसागरपर्यंताधनुषानिर्जितामही ॥ २ ॥
सकदाचित्समुद्रातिविचरन्बलदर्पितः ॥ अवाकिरन्शरशतैःसमुद्रमितिनःश्रुतं ॥ ३ ॥

गितामाह सद्भावःसद्रूपंस्वभावःसुतरामभावःकालत्रयेप्यसत्त्वं ॥ २२ ॥ प्राणादिव्यवहारस्तुरजसामाययासहस्थितःसद्भावएव आंतिविशिष्टंसदेवव्यवहाररूपमित्यर्थः एतैःप्राणादिभिर्मुक्तस्यअतएवनिर्द्वंद्व
स्य ज्ञानेनद्वैतकल्पकआंतिबाधात् ॥ २३ ॥ मयंप्रेत्यस्वादंतितेचतानितिशास्त्रोक्तं ॥ २४ ॥ त्वदुपदेशादहमपिमंत्रकृतंकुर्वन्नुप्येइत्याह सद्भिरित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधि
केपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाविंशतितयोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ इन्द्रियजयएवमहच्छौर्यमित्युपोद्गतयत्यध्यायेन अत्रापितीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकविंशतिमेधांते मेधोयुद्धयज्ञः यज्ञोवैमेधइतिश्रुतेः यान्येवसंयामनामानितानियज्ञनामानीतिनैरु

तंसमुद्रोनमस्त्यरुतांजलिरुवाचह ॥ मामुंचवीरनाराचान्ब्रूहिर्किंकरवाणिते ॥ ४ ॥ मदाश्रयाणिभूतानित्वद्विष्टैर्महेषुभिः ॥ वध्यंतेराजशार्दूलतेभ्योदेत्यभ
यंविभो ॥ ५ ॥ अर्जुनउवाच मत्समोयदिसंग्रामेशरासनधरःकचित् ॥ विद्यतेतंसमाचक्ष्वयःसमासीतमांमृधे ॥ ६ ॥ समुद्रउवाच महर्षिर्जमद
भिस्तेयदिराजन्परिश्रुतः ॥ तस्यपुत्रस्तवातिथ्यंयथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ ततःसराजाप्रययौक्रोधेनमहतावृतः ॥ सतमाश्रममागम्यराममेवान्वपद्यत ॥ ८ ॥
सरामप्रतिकूलानिचकारसहबंधुभिः ॥ आयासंजनयामासरामस्यचमहात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजःप्रजज्वालरामस्यामिततेजसः ॥ प्रदहनरिपुसैन्यानितदाकम
ललोचने ॥ १० ॥ ततःपरशुमादायसतंवाहुसहस्रिणं ॥ चिच्छेदसहसारामोबहुशाखमिवद्रुमं ॥ ११ ॥ तंहतंपतितंदृष्ट्वासमेताःसर्वबांधवाः ॥ असीनादाय
शक्तीश्वभार्गवंपर्यधावयन् ॥ १२ ॥ रामोपिधनुरादायरथमारुत्यसत्वरः ॥ विस्तृजन्शस्वपाणिव्यधमत्पार्थिवंबलं ॥ १३ ॥ ततस्तुक्षत्रियाःकंचिज्जामदश्य
भयार्दिताः ॥ विविशुर्गिरिदुर्गाणिमृगाःसिंहार्दिताइव ॥ १४ ॥ तेषांस्वविहितंकर्मतद्गयान्भानुतिष्ठतां ॥ प्रजावृपलतांप्रमात्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ ए
वंतेद्रविडाभीराःपुंड्राश्चशवरैःसह ॥ वृषलत्वंपरिगताव्युत्थानात्क्षत्रधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्चहतवीरासुक्षत्रियासुपुनःपुनः ॥ द्विजैरुत्पादितंक्षत्रंजामदश्योन्य
कृतंत ॥ १७ ॥ एकविंशतिमेधांतेरामंवागशरीरिणी ॥ दिव्याप्रोवाचमधुरासर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ रामरामनिवर्त्तस्वकंगुणंतातपश्चसि ॥ क्षत्रबंधुनिमा
न्याणैर्विप्रयोज्यपुनःपुनः ॥ १९ ॥ तथैवममहात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ॥ पितामहामहाभागनिवर्त्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तुरामःप्रोवाचता
नृपीन् ॥ नार्हतीहभवंतोमांनिवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥ पितरुचुः नार्हसेक्षत्रबंधूंस्त्वंनिहतुंजयतांवर ॥ नेहयुक्तंत्वयाहतुंब्राह्मणेनसतानृपान् ॥ २२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पितरुचुः अत्राप्युदाहरं
तोममितिहासंपुरातनं ॥ श्रुत्वाचतत्तथाकार्यंभवताद्विजसत्तम ॥ १ ॥ अलर्कोनामराजर्षिरभवत्सुमहातपाः ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचमहात्मासुदृढव्रतः ॥ २ ॥

क्तवचनात्पुद्गलस्यैवनाममेधइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अत्र
हितायाअकार्यत्वे ॥ १ ॥ २ ॥

इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

अत्र

सूक्ष्मेविचारे ॥ ३ ॥ कर्मशत्रुजयादिउत्तज्यसूक्ष्मब्रह्मप्रतिपत्तुंचितावभूवेतिसंबंधः ॥ ४ ॥ अन्यत्रबाह्यशत्रुभ्यइतिशेषः शत्रुभिरिन्द्रियवैरिभिः ॥ ५ ॥ चिकीर्षतिविक्षेपुमिच्छतीत्यर्थः मनःप्रतिहठयोगे
 ससागरांतांधनुषाविनिर्जित्यमहीमिमां ॥ कृत्वामुदुष्करंकर्ममनःसूक्ष्मेसमादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्यवक्षमूलेपुतस्यचिंतावभूवह ॥ उत्तज्यसुमहत्कर्मसूक्ष्मंप्रति
 महामते ॥ ४ ॥ अलर्कउवाच मनसोमेवलंजातंमनोजित्वाध्रुवोजयः ॥ अन्यत्रबाणान्यास्यामिशत्रुभिःपरिवारितः ॥ ५ ॥ यदिदंचापलात्कर्मसर्वान्म
 र्यांश्चिकीर्षति ॥ मनःप्रतिसुतीक्ष्णाग्रानहंमोक्ष्यामिंसायकान् ॥ ६ ॥ मनउवाच नेमेवाणास्तरिप्यंतिमामलर्कंकथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नम
 र्मामरिष्यसि ॥ ७ ॥ अन्यान्याणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अलर्कउवाच आघ्रायसुबहूनां
 धांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्मात्प्राणंप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् ॥ ९ ॥ घ्राणउवाच नेमेवाणास्तरिप्यंतिमामलर्कंकथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यं
 तिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान्याणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अलर्कउवाच इयं
 स्वादूनरसान्भुक्तातानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माज्जिह्वांप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् ॥ १२ ॥ जिह्वाउवाच नेमेवाणास्तरिप्यंतिमामलर्कंकथंचन ॥
 तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान्याणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अल
 र्कउवाच स्पृष्ट्वात्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्मात्त्वचंपाटयिष्येविविधैःकंकपत्रिभिः ॥ १५ ॥ त्वगुवाच नेमेवाणास्तरिप्यंतिमामल
 र्कंकथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान्याणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अलर्कउवाच श्रुत्वातुविविधान्शब्दांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माच्छ्रोत्रंप्रतिशरान्प्रतिमुंचाम्यहंशितान् ॥ १८ ॥ श्रोत्रमुवाच नेमेवाणास्तरिप्यं
 तिमामलर्कंकथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिमोक्ष्यामिंसायकान् ॥ १९ ॥ अन्यान्याणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत्
 ॥ २० ॥ अलर्कउवाच दृष्ट्वारूपाणिबहुशस्तान्येवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामिनिशितैःसायकैरहं ॥ २१ ॥ चक्षुरुवाच नेमेवाणास्तरिप्यं
 तिमामलर्कंकथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ २२ ॥

नवायुनिरोधादिनाजेष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नेमेइति हठयोगेनृत्युरवश्यंसंभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ एवंघ्राणादीनांहठेननिग्रहेतत्तदिन्द्रियविकलोवसीदत्येवनतुकृतकृत्योभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तपआलोचनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ योगात्राजयोगात्चित्तमात्रनिग्रहप्राप्त्यायं द्रष्टृदृश्यो
परक्तंचित्तंसर्वार्थं तदभावेस्वरूपमात्रनिष्ठत्वेकाग्रं ॥ २८ ॥ आत्मानं परं ब्रह्म ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुजानीहि अस्मदुपदेशमनुसाक्षात्कुर्योगबलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनै

अन्यान्वाणान्समीक्षस्वयैस्त्वं मांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वा सविचिंत्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अलर्क उवाच इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति
तस्माद्बुद्धिप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥ बुद्धिरुवाच नेमेवाणास्तरिप्यंति मामलर्क कथंचन ॥ तवैव मर्मभेत्स्यंति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥
अन्यान्वाणान्समीक्षस्वयैस्त्वं मांसूदयिष्यसि ॥ २५ ॥ ब्राह्मण उवाच ततो लर्कस्तपोघोरं तत्रैवास्थाय दुष्करं ॥ नाध्यगच्छत्परं शक्त्या वाणमेतेषु समसु
॥ २६ ॥ सुसमाहितचेतास्तु स ततो वितयत्प्रभुः ॥ सविचिंत्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ स एकाग्रमनः कृ
त्वानिश्चलो योगमास्थितः ॥ २८ ॥ इन्द्रियाणि जघाना शुवाणैर्नैकेन वीर्यवान् ॥ योगेनात्मानं मावेश्य सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापिराजर्षिरि
मां गाथां जगाद ह ॥ अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं वा त्वमनुष्ठितं ॥ ३० ॥ भोगतृष्णा समा युक्तैः पूर्वैराज्यमुपासितं ॥ इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखं ॥ ३१ ॥
इति त्वमनुजानी हिराम माक्षत्रियान् जहि ॥ तपोघोरमुपातिष्ठतः श्रेयोभिपत्स्यसे ॥ ३२ ॥ इत्युक्तः स तपोघोरं जामदग्न्यः पितामहैः ॥ आस्थितः सुमहाभागो
ययौ सिद्धिं च दुर्गमां ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ब्राह्मणगीतासु त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ब्राह्म
ण उवाच त्रयो वै रिपवो लोकेन वधा गुणतः स्मृताः ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदस्त्रयस्ते सात्विका गुणाः ॥ १ ॥ तृष्णा क्रोधो भिसंरंभो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ॥ श्रमस्तं
द्राचमोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २ ॥ एतान् निरुत्य धृतिमान् वाणसंघैरतंद्रितः ॥ जेतुं परानुत्सहते प्रशांतात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ अत्र गाथाः कीर्तयंति पुरा कल्प
विदो जनाः ॥ अंवरीषेण यागीताराज्ञा पूर्वप्रशाम्यतां ॥ ४ ॥ समुदीर्णेषु दोषेषु बाध्यमानेषु साधुषु ॥ जग्राह तरसाराज्यमंवरीषो महायशाः ॥ ५ ॥

लकंठीयेभारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ दंतांस्तालुचेति श्लोकोक्तं तदयाख्यं ब्रह्म प्रतिपाद्य तदयं बंधनाख्यं गुणत्रयं मुमुक्षुणां हेयमाह त्रय इत्यादिना गुणा इति शेषः
गुणतः वृत्तिभेदात् इष्टप्राप्तिनिश्चयेत्यसुखं तत्प्रहर्षः इष्टप्राप्तौ यत्नत्वातिः इष्टभोगेयं सत्त्वं आनंदः ॥ १ ॥ अभिसंरंभो द्वेषाज्जिनिवेशः ॥ २ ॥ निरुत्य च्छित्त्वा वाणसंघैः शमादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दोषेषु रागा
दिषु साधुषु शमादिषु ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ निम्नानिनीचकर्माणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राज्यं आमोतिस्वाराज्यमिति श्रुतं स्वाराज्याख्यं परमानंदं ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकं त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ममेति ब्रह्मरो मृत्युरित्युक्तं तत्र ममताया विषय एव नास्तीति जनकब्राह्मणसंवादेनाह तत्रापीत्यादिना अत्र लोभे निरुक्तनीये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सनिगृह्यात्मनो दोषान्साधून्समभिपूज्य च ॥ जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्वेमाजगाद ह ॥ ६ ॥ भूयिष्ठं विजितादोषानिहताः सर्वशत्रवः ॥ एकोदोषो वरिष्ठश्च वध्यः सनह तोमया ॥ ७ ॥ यत्प्रयुक्तो जंतुरयं वै तृण्यं नाधिगच्छति ॥ तृष्णा तर्त्त इह निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपियेनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ॥ तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निरुंतं तं निरुंतत ॥ ९ ॥ लोभाद्विजायते तृष्णा ततश्चिता प्रवर्तते ॥ सलिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ तदवा लौतुलभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् ॥ १० ॥ सतैर्गुणैः संहत देहबंधनः पुनः पुनर्जायति कर्मचेहते ॥ जन्मक्षये भिन्नविकीर्णं देहो मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ ११ ॥ तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं निगृह्य धृत्यात्मनिराज्यमिच्छेत् ॥ एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यात्मैव राजा विदितो यथावत् ॥ १२ ॥ इति राज्ञां वरीषेण गाथागीताय शस्विना ॥ अधिराज्यं पुरं स्तुत्य लोभमेकं निरुंतता ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ब्राह्मणगीतासु एकं त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंती मम इति हासं पुरातनं ॥ ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागसि ॥ विषये मेन वस्तव्यमिति शिष्यार्थमब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमं ॥ आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ॥ वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदाराजा ब्राह्मणेन यशस्विना ॥ मुद्गुरुष्णां विनिःश्वस्य न किंचित्प्रत्यभापत ॥ ५ ॥ तमासीनं ध्यायमानं राजानममि तौजसं ॥ कश्मलं सहसा गच्छद्भ्रानुमंतमिव ग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्वस्य ततो राजा विगतकश्मले तदा ॥ ततो मुद्गुर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ जनक उवाच पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ॥ विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहं ॥ ८ ॥ नाधिगच्छं यदा पृथ्व्यामिथिलामार्गितामया ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजामार्गितामया ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ पित्रिति विषयं विशेषेण सिनोति बभ्राति तं बंधकं ममतास्पदं नाधिगच्छामि विचिन्वन् अन्वेषमाणोऽपि अयं भावः पृथिवीमिथिलाप्रजोपलक्षितं राज्यं शरीरसुखादिकं सर्वं अवस्थांतरेषु व्यभिचरन्नात्मसं बंधितामश्रुते यथानीलपीतलोहितोपाधिषु संचरन्स्फटिकोनीलादि वर्जितस्तद्वत् तस्माद्विचारतो दृश्यत्वादिना स्वमबन्धि त्वाद्यभिचारित्वाच्च नात्मा तैः संबध्यत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ आत्मापिदेहोपीतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुअयमपिममआत्मानभवतीतिसंबंधः अयमितिसाभासोहंकारःसर्वेषामात्मत्वेनप्रसिद्धोममआत्मास्वरूपंनभवतिमुकुरमुखवत् आभासत्वात् सर्वावापृथिवी सर्वदृश्यंममआत्माददनन्यत्वात् मुकुरमुखवदेव ॥ ११ ॥ अयमेवन्यायोब्रह्मादिपुत्तिकांतेष्वित्याह यथेति मायामनइंद्रियवद्वर्णेषुहिप्रतिबिंबितोदृश्यआत्माईशसूत्रविराढात्मनादृश्योनात्माचभव

नाध्यगच्छंयदातस्यांतदामेकश्मलोभवत् ॥ ततोमेकश्मलस्यतिमतिःपुनरुपस्थिता ॥ १० ॥ तदानविषयंमन्येसर्वावाविषयोमम ॥ आत्मापिचायंनममसर्वावापृथिवीमम ॥ ११ ॥ यथाममतथान्येषामितिमन्येद्विजोत्तम ॥ उप्यतांयावदुत्साहोभुज्यतांयावदुप्यते ॥ १२ ॥ ब्राह्मणउवाच पितृप्रैतामहेराज्ये वश्येजनपदेसति ॥ ब्रूहिकांमतिमास्थायममत्वंवर्जितंत्वया ॥ १३ ॥ कावैबुद्धिसमाश्रित्यसर्वोवैविषयस्तव ॥ नावैपिविषयंयेनसर्वावाविषयस्तव ॥ १४ ॥ जनकउवाच अंतवंत्यइहावस्थाविदिताःसर्वकर्मसु ॥ नाध्यगच्छमहंतस्मान्ममेदमितियद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमितिकस्यस्वमितिवेदवचस्तथा ॥ नाध्यगच्छमहंबुद्ध्याममेदमितियद्भवेत् ॥ १६ ॥ एतांबुद्धिसमाश्रित्यममत्वंवर्जितंमया ॥ शृणुबुद्धिचयांज्ञात्वासर्वत्रविषयोमम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिगंधान्घ्राणगतानपि ॥ तस्मान्मेनिर्जिताभूमिर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिरसानास्येपिवर्ततः ॥ आपोमेनिर्जितास्तस्माद्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ १९ ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिरूपंज्योतिश्चक्षुषः ॥ तस्मान्मेनिर्जितंज्योतिर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिस्पर्शास्त्वचिगतांश्च ये ॥ तस्मान्मेनिर्जितोवायुर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिशब्दान्श्रोत्रगतानपि ॥ तस्मान्मेनिर्जिताःशब्दावशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २२ ॥ नाहमात्मार्यमिच्छामिमनोनित्यंमनोतरं ॥ मनोमेनिर्जितं तस्माद्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चभूतेभ्योऽतिथिभिःसह ॥ इत्यर्थसर्वएवेति समारंभाभवन्तिवै ॥ २४ ॥ ततःप्रहस्यजनकंब्राह्मणःपुनरब्रवीत् ॥ त्वज्जिज्ञासार्थमद्येहविद्धिमांधर्ममागतं ॥ २५ ॥

तिनवस्तुतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आढ्यत्वदरिद्रत्वादयोवस्थाः ॥ १५ ॥ कस्येदमिति नकस्यचिदित्यर्थः अत्रमागृधःकस्यस्विद्धनमितिश्रुतिप्रमाणयति कस्यस्वमिति ॥ १६ ॥ आढ्यत्वादेरंतवत्त्वाद्धनादिषुममतामयात्यक्तेत्याह एतामिति देवाद्यर्थमेवविष्टिगृहीतस्येवममगंधादीनामिच्छानात्मभोगार्थंअतोभूम्यादयएवममवशेतिष्ठतिनत्वहंतेषामित्याह शृणुइत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्वमस्येति अस्यचक्रस्यआत्मापिचायनममसर्वाबापृथिवीममित्येवंरूपस्यधीसाधनेकलापस्यब्रह्मलाभस्यब्रह्मलाभहेतोः दुर्वारस्यअनैकांतिकस्य अनिवर्त्तिनःआत्यंतिकस्य सत्त्वनेमिनासत्त्वगुणरूपेणावरणेनचक्रधारास्थानीयेननिरुद्धस्य प्रवर्त्तकोमुख्यानुष्ठाता ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्ताब्रह्मविधाससाधनाथजीवन्मुक्त्यवस्थामाह नाहमित्यादिना तथेतियथादेहात्मवादिनः ॥ १ ॥ पश्यसे कर्मव्यतिहारेतद् त्वद्वट्टारंमांस्त्वत्स्वदत्त्यायथासंगिनंपश्यसितथानाहमस्मीत्यर्थः आत्मनःसर्वात्मत्वंसर्वस्यचात्ममात्र

त्वमस्यब्रह्मलाभस्यदुर्वारस्यानिवर्त्तिनः ॥ सत्त्वनेमिनिरुद्धस्यचक्रस्यैकःप्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणउवाच नाहंतथाभीरुचरामिलोकेयथात्वंमांतर्जयसेस्वबुद्ध्या ॥ विप्रोस्मिमुक्तोस्मि वनेचरोस्मिगृहस्यधर्माव्रतवांस्तथास्मि ॥ १ ॥ नाहमस्मियथामांस्त्वंपश्यसेचशुभाशुभे ॥ मयाव्याप्तमिदंसर्वयत्किंचिज्जगतीगतं ॥ २ ॥ येकेचिज्जंतवोलोके जंगमाःस्यावराश्वह ॥ तेषांमामंतकंविद्धिदारूणामिवपावकं ॥ ३ ॥ राज्यंपृथिव्यांसर्वस्याभयवापित्रिविष्टपे ॥ तथाबुद्धिरियंवेत्तिबुद्धिरेवधनंमम ॥ ४ ॥ एकःपंथाब्राह्मणानांयेनगच्छंतितद्विदः ॥ गृहेषुवनवासेषुगुरुवासेषुभिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिंगैर्बहुभिरव्यग्रैरेकाबुद्धिरुपास्यते ॥ नानालिंगाश्रमस्थानांयेषांबुद्धिःशमात्मिका ॥ ६ ॥ तेभावमेकमायांतिसरितःसागरंयथा ॥ बुद्ध्यायंगम्यतेमार्गःशरीरेणनगम्यते ॥ आद्यंतवंतिकर्माणिशरीरंकर्मबंधनं ॥ ७ ॥ तस्मात्तेसुभगे नास्तिपरलोककृतंभयं ॥ तद्भावभावनिरताममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्राह्मण्युवाच नेदमल्पात्मनाशक्यंवेदितुंनारुतात्मना ॥ बहुचाल्पंचसंक्षिप्तंविपुतंचमतंमम ॥ १ ॥ उपायंतंममब्रूहि येनैषालभ्यतेमतिः ॥ तन्मन्येकारणंत्वत्तोयतएषाप्रवर्त्तते ॥ २ ॥ ब्राह्मणउवाच अरणींब्राह्मणींविद्धिगुरुरस्योत्तरारणिः ॥ तपःश्रुतेभिमभीतो ज्ञानाग्निर्जायतेततः ॥ ३ ॥

त्वंज्ञानफलंप्रतिपादयतिसार्द्धेन मयेति ॥ २ ॥ ३ ॥ आमोतिस्त्वरज्यमित्यादिश्रुत्यर्थसंगृह्णाति राज्यमिति ॥ ४ ॥ एकःपंथाःज्ञानरूपोनान्यः ब्राह्मणानांब्रह्मविदां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुभगेईश्वरि शरीरबंधनिर्मुक्तत्वात् परलोकःअनात्मलोकः तद्भावोमदात्मभावःतस्यभावोभावना ॥ ८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपति नेदमिति ॥ १ ॥ मन्येजानीयां ॥ २ ॥ ब्राह्मणींबुद्धि तपःमनननिदिध्यासनात्मकमालोचनं श्रुतवेदांतश्रवणं आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिआत्मदर्शनानुवादेनश्रवणादिविधानात् ॥ ३ ॥

आक्षेपपूर्वकं ज्ञेयस्वरूपमाह यदिदमित्यादिना यदिदमपरोक्षक्षेत्रज्ञइतिसंज्ञितं जीवाख्यं ससंगं रूपं तत्र ब्रह्मणोऽसंगस्य लिंगं स्वरूपमिति यत्तत्कनु न कथंचन जीवस्य ब्रह्मभावः संभवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिमाह ग्रहीतुमिति यत्नेन निग्रहीतुं शक्यं तन्निपास्यंतस्य निग्रहीतुर्लक्षणं स्वरूपं इति कनु दृष्टं कापीत्यर्थः आत्मानमंतरोयमयतीति जीवेशयोर्नियम्यनियामकत्वश्रवणात् श्रुत्यभर्त्रोरिव न तयोरभेदसंभावनापीति भावः ॥ ४ ॥ उत्तरमाह लिंगइति योयं क्षेत्रज्ञ उक्तः स लिंगं एवं रूपइति निर्देशयोग्यं स्वरूपं तद्रहितः यतो निर्गुणः अस्य सगुणत्वं स लिंगत्वं च विनैव कारणं भ्रांत्यैव भाति न सत्यं विद्यत इत्यर्थः भ्रांत्यपगमेन तदधिगमे उपायमेव वक्ष्यामि नवेति चित्तशुद्ध्यभावे ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो दृष्टश्च पूर्वोक्ताः श्रवणादयस्ते भ्रमरैरुपरि भ्रमद्विरधः स्थमगृहीतमपि सुरभिद्रव्यं लक्ष्यते एवं श्रवणादिभिरात्मा लक्षणाद्वारेण लक्ष्यत इत्यर्थः कोसावुपायः कर्मबुद्धिः कर्मशोधिता बुद्धिः कर्मबुद्धिः कर्मभिरशोधितायां बुद्धौ श्रवणाद्यभ्याससहस्रेणापि न गम्यत इति भावः अबुद्धित्वा दुक्तविधबुद्धिराहित्यात् मूढा असंगमपि क्षेत्रज्ञज्ञानलिगैर्बुद्ध्यादिभिराश्रितं संगिनमिव मन्यन्ते तद्वस्तु उपायेन श्रवणादिजन्यया बुद्ध्या लक्ष्यत इति संबंधः ॥ ६ ॥ नेदं ब्रह्मज्ञानं विधिनिषेधप्रधानं अहेयानुपादेयप्रत्यगात्मविप्रयत्नात् तथा त्वेवां स्वरूपनाशानित्य

ब्राह्मण्युवाच यदिदं ब्राह्मणो लिंगं क्षेत्रज्ञइतिसंज्ञितं ॥ ग्रहीतुं येन यच्छ्रव्यं लक्षणं तस्य तत्कनु ॥ ४ ॥ ब्राह्मण उवाच अलिंगो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते ॥ उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येतवानवा ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ॥ कर्मबुद्धिरबुद्धित्वा ज्ञानलिगैरिवाश्रितं ॥ ६ ॥ इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ॥ पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो ये पुजायते ॥ ७ ॥ यावंत इह शश्वद्वैरंस्तोषावर्तौ शास्त्रकल्पयेत् ॥ अव्यक्तान् व्यक्तरूपांश्च शतशो यः सहस्रशः ॥ ८ ॥ सर्वान्नानार्थयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ॥ यतः परं न विद्येत ततो भ्यासे भविष्यति ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ततस्तु तस्यां ब्राह्मण्यामतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ॥ क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्तते ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच कनु सा ब्राह्मणी कृष्ण कंचासौ ब्राह्मणर्षभः ॥ याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११ ॥

त्वेदुरपह्वेस्यातां अपितुरज्जुदर्शनदशमत्वश्रवणाभ्यां संपादशमत्वयोरिव बुद्ध्या वाक्येन वाऽविद्याध्यारोपितकार्यकारणप्रपंचस्य निराकरणसापेक्षमित्याह इदं कार्यमिति मक्षेत्रेऽपि तिवंदुवचनं मुक्त्यपादानभूतबुद्ध्यादितत्त्वमेदात् ॥ ७ ॥ ते च यावंतः पंचसप्तएकादशत्रयोदशवातेषां प्रत्येकं दृष्टिभेदात् शतशः सहस्रशो वा कल्पनीया इत्याह यावंत इति अव्यक्तान्मायाविद्यादिरूपान् व्यक्तरूपान्शब्दादीन् उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपेया अव्यवस्थिता इति न्यायेन शिष्यबोधार्थं मंदमध्यमोत्तमाधिकारिभेदेन व्यष्टिमात्रकल्पनया वा समष्टिव्यष्टिद्वयकल्पनया वा समष्टिमात्रकल्पनया वा तत्त्वार्थयोरभेदप्रत्याययनाच्च वस्तुसंतोऽनात्मपदार्थाः संति येन मोक्षापादानानितार्किकादिवत्संख्यया परिच्छिद्येरन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत इति प्रथमार्थे तसिः यतः परं अन्यन्नास्ति तद्वस्तु भविष्यत्यधिकारी अभ्यासे शमाद्यभ्यासे पुष्कले सति अत्र कंठगतविस्मृतचामीकरवद्ब्रह्मप्राप्तिभवनं नोत्पाद्यत्वेनानित्यत्वापत्तेः ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येतितत्त्वमसीत्यादिवाक्येभ्यः सिद्धवद्ब्रह्मभावश्रवणादित्यर्थः ॥ ९ ॥ क्षेत्रज्ञसंक्षये जीवस्य परमात्मनि प्रविलापने क्षेत्रज्ञानेनैव क्षेत्रज्ञात्परं ज्ञायत इत्याह क्षेत्रेति क्षेत्रज्ञ एवोपाधिविलयाद्ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

मनोमेचित्यतिविबगर्भमनोजीवइत्यर्थः मनोमुक्तःक्षेत्रज्ञोहमेवब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायांतेमनोमेब्राह्मणंविद्विबुद्धिमेविद्विब्राह्मणीं क्षेत्रज्ञइतियश्चोक्तःसोहमेवधनंजयेतिमनोबुद्ध्योर्ब्रह्मवित्त्वेनतदुपलक्षितसकलकरणप्रकाश्यमर्थजातंब्रह्मेत्युक्तंयश्चतयोःसाक्षीसचिदात्माहमितिचदर्शितं तत्र प्रपंचःसाक्षीचेत्युभयमपिपरंब्रह्मउततयोरन्यतरद्यत्परंब्रह्मतन्मेवदेत्यर्जुनउवाच ब्रह्मयदिति आद्येपक्षेसप्रपंचंब्रह्मज्ञेयंद्वितीयेनिष्प्रपंचमितिचतस्रसूक्ष्मेनिष्प्रपंचएवमेनोरमतइतिस्वतुष्टिकथयति तेनसतां

श्रीभगवानुवाच मनोमेब्राह्मणंविद्विबुद्धिमेविद्विब्राह्मणीं ॥ क्षेत्रज्ञइतियश्चोक्तःसोहमेवधनंजय ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच ब्रह्मयत्परमंज्ञेयंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ भवतोहिप्रसादेनसूक्ष्मेमेरमतेमतिः ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंमोक्षसंयुक्तंशिष्यस्यगुरुणासह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यंसंशितव्रतं ॥ शिष्यःपप्रच्छमेधावीकिंस्विच्छ्रेयःपरंतप ॥ ३ ॥ भगवंतंप्रपन्नोहंनिःश्रेयसपरायणः ॥ याचेत्वांशिरसाविप्रयद्भूयांब्रूहितन्मम ॥ ४ ॥ तमेवंवादिनंपार्थशिष्यंगुरुरुवाचह ॥ सर्वतुतेप्रवक्ष्यामियत्रवैसंशयोद्विज ॥ ५ ॥ इत्युक्तःसकुरुश्रेष्ठगुरुणागुरुवत्सलः ॥ प्रांजलिःपरिपप्रच्छयत्तःशृणुमहामते ॥ ६ ॥ शिष्यउवाच कुतश्चाहंकुतश्चत्वंतत्सत्यंब्रूहि यत्परं ॥ कुतोजातानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ७ ॥ केनजीवंतिभूतानितेषामायुश्चकिंपरं ॥ किंसत्यंकिंतपोविप्रकेगुणाःसद्विरीरिताः ॥ ८ ॥ केपंत्यानःशिवाश्चस्युःकिंसुखंकिंचदुष्कृतं ॥ एतान्मेभगवन्प्रश्नान्यायातथ्येन सुव्रत ॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसिविप्रर्षेयथावदिहतत्त्वतः ॥ त्वदन्यःकश्चनप्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति ॥ १० ॥ ब्रूहिधर्मविदांश्रेष्ठपरंकौतूहलंमम ॥ मोक्षधर्मार्थकुशलोभवाँल्लोकेषुगीयते ॥ ११ ॥ सर्वसंशयसंछेत्तात्वदन्योनचविद्यते ॥ संसारभीरवश्चैवमोक्षकामास्तथावयं ॥ १२ ॥ वासुदेवउवाच तस्मैसंप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ॥ शिष्यायगुणयुक्तायशांतायप्रियवर्त्तिने ॥ १३ ॥

हिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयइतिन्यायेननिष्प्रपंचमेवशास्त्रार्थइतिज्ञापयति ॥ १ ॥ मोक्षसंयुक्तं यस्मिन्श्रुतेसद्योमुक्तिरेवलभ्यतइत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्रूयांपृच्छामि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहंत्वमितिशास्यशासनकर्त्रांजीवेश्वरयोःप्रश्नः यच्चताभ्यांपरंअन्यत्सत्यमबाधितंवस्तुतदपिब्रूहि भूतानिविद्यदादीनि स्थावरादीनिभौतिकानि ॥ ७ ॥ भूतानिउभयविधानि किंपरमवसानंयस्यतत्किंनेषालयस्थानमित्यर्थः किंसत्यंअबाधितफलंकर्म तपःक्रियारूपंकायिकादिभेदेनत्रिविधं गुणाःसत्त्वादयःकिंस्वरूपाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ सुखंमुख्यं प्रश्नान्वक्तुमर्हसीतिसंबंधः ॥ ९ ॥ कश्चकोपि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ स्ववाक्येश्रद्धोत्पादनार्थमाख्यायिकामुखेनोत्तरयति ब्रह्मणेति इदं त्वया पृष्टं वेदविद्यां समाश्रित्य आश्रित्य न तु स्वकल्पनां तत्त्वभूतस्य अबाधितस्यार्थस्य भावनं विचारो यस्मिन् तत् ॥ १५ ॥ ज्ञानं परं ब्रह्म विषयं उत्तमं तथा तपः संन्यासाख्यं उत्तमं ज्ञानतत्त्वं ज्ञानस्य तत्त्वं याथार्थ्यं घटादितत्त्वज्ञानव्यावृत्तये निराबाधमिति निर्गतः आसंतात् बाधो यस्मात् तद्विब्रह्मज्ञानबाध्यं न तथैतदित्यर्थः यश्च एतत्सर्वं सर्वभूतस्थं च आत्मानं संप्रज्ञातावस्थायां वेदसर्वगतिः सर्वकाममाकुर्वति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेः सार्धं श्लोको वाक्यं ॥ १६ ॥ सहसंवासं चिज्जडयोरेकलोकोऽतीतावसंप्रज्ञाते विवासंतयोः पृथक् शुद्धत्वं पदार्थदर्शने एकत्वं ईश्वरादभेदतस्यैव नानात्वं तयोर्भिन्नत्वं व्यवहारे ॥ १७ ॥ न कामयत इति ममकाराभावः नाभिमन्यत इत्यभिमानो हंकारस्तदभावः तयोः सतोर्जीवन्नेवमुच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं मा

छायाभूतायदांताय यतते ब्रह्मचारिणे ॥ तान्प्रश्नान्ब्रवीत्पार्थ मेधावी सधृतव्रतः ॥ गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिंदम ॥ १४ ॥ गुरुवाच ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वं नृषिप्रवरसेवितं ॥ वेदविद्यां समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनं ॥ १५ ॥ ज्ञानं त्वेव परं विद्मः संन्यासं तप उत्तमं ॥ यस्तु वेदनिराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं ससर्वगतिरिष्यते ॥ १६ ॥ यो विद्वान्सहसंवासं विवासं चैव पश्यति ॥ तथैवैकत्वनानात्वे सदुःखात्परिमुच्यते ॥ १७ ॥ यो न कामयते किंचिन्न किंचिदभिमन्यते ॥ इह लोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १८ ॥ प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ॥ निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १९ ॥ अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कंधमयो महान् ॥ महाहंकारविटपट्टं द्रियांकुरकोटरः ॥ २० ॥ महाभूतविशेषश्च विशेषधृतिशाखवान् ॥ सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ॥ २१ ॥ आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥ छित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ २२ ॥ भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयं ॥ सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनं ॥ २३ ॥ प्रवक्ष्ये हं महाप्राज्ञपदमुत्तममद्यते ॥ बुध्वाय दिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २४ ॥ उपगम्य र्षयः पूर्वजिज्ञासंतः परस्परं ॥ प्रजापतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ २५ ॥ वसिष्ठः कश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ॥ मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २६ ॥

या गुणाः सत्त्वादयः तेषां तत्त्वं कल्पितत्वं स्वरूपं याथात्म्यं सर्वभूतानां विधानं विधीयते उत्पाद्यते नेनेतिकारणं तदुभयज्ञो मुच्यते ॥ १९ ॥ अव्यक्तं अज्ञानं तदेव बीजप्रभवो मूलं अंकुरश्च यस्य बुद्धिर्महत्तत्त्वं तदेव स्कंधायस्य अहंकारो विटपाः पल्लवायस्य इन्द्रियाण्येव अंकुरा अनर्थवल्ली पूर्वरूपभूताः कोटरे पुच्छिद्रेषु यस्य ॥ २० ॥ महान् भूतानि विद्यदादीनि विशेषस्तिलकः पुष्पकोरकस्थानीयो यस्य विशेषाः स्थूलकार्याणि तान्येव प्रतिशाखा उपशाखास्तद्वान् पर्णोऽत्यद्यपतनशीलः संकल्पः पुष्पकर्म फलं सुखादि ॥ २१ ॥ एतद्बीजभूतं ब्रह्म ज्ञात्वा तत्त्वानि अव्यक्तादीनि ज्ञानेन छित्वा तेषामज्ञानकार्यत्वं रज्ज्वरगवदुक्तं जहाति त्यजति सार्धं श्लोकः एतेन ऊर्ध्वमूलार्थः स्मारितः ॥ २२ ॥ भूतेति भूरादय आदिष्वर्थः तेषामर्थानां निश्चयः स्वरूपावधारणं यस्मिन् तत् पुराकल्पं बहुकर्तृकमन्वाख्यानं ॥ २३ ॥ पट्टपदनीयं अधिगंतव्यं संसिद्धाः मुक्ताः ॥ २४ ॥ पुराकल्पमेवाह उपगम्येति ॥ २५ ॥ मार्गान्कर्मगतीः परिक्रम्य पुनः पुनर्गत्वा ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ क्रियात्कुर्वीत के नोस्माकं ॥ २९ ॥ प्रलयोदैर्नदिनादिर्भूतलयः अपवर्गः आत्यंतिको भूतोच्छेदो मोक्षारव्यः प्रभवाप्ययौ जन्ममृत्यु ॥ ३० ॥ यथागमवेदानुसारि ॥ ३१ ॥ सत्यान्त्रैका
लिकबाधरहितात्ब्रह्मणः भूतानिअव्यक्तादीनिस्थावराणिवियदादीनिचराणिजरायुजादीनि एतेनकुतश्चाहमिति श्लोकोक्तप्रश्नानामुत्तरमुक्तं तपसाकर्मणाजीवंतिइतिहेतोर्द्विजाः स्वांयोनिब्रह्मसमतिक्र
म्यध्यानच्युताःविशेषावस्थांप्राप्यस्वकर्मणावर्त्ततइतिस्वार्द्धःश्लोकः ॥ ३२ ॥ किंसत्यमित्यस्योत्तरमाह सत्यमिति गुणसंयुक्तमित्यनेननिर्गुणंसत्यंएकमेवतत्रभेदेहेतोरुणस्यैवाभावादितिदर्शितं ॥ ३३ ॥

ऋषिमांगिरसंवृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ॥ ददृशुर्ब्रह्म भवने ब्रह्माणं वीतकल्मषं ॥ २७ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ॥ पप्रच्छुर्विनयोपेतानैः श्रेयसमिदं
परं ॥ २८ ॥ कथं कर्म क्रियात्साधुकथं मुच्येत किल्बिषात् ॥ केनो मार्गाः शिवाश्च स्युः किंसत्यं किंच दुष्कृतं ॥ २९ ॥ कौचो भौकर्मणां मार्गो प्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ ॥
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ३० ॥ इत्युक्तः समुनि श्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ॥ तत्ते हं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमं ॥ ३१ ॥ ब्रह्मावाच सत्या
द्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ॥ तपसा तानि जीवंति इति तद्विस्तसुव्रताः ॥ स्वांयोनिं समतिक्रम्य वर्त्ततस्वेन कर्मणा ॥ ३२ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पं
चलक्षणं ॥ ३३ ॥ ब्रह्मसत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ॥ सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥ ३४ ॥ तस्मात्सत्यमया विप्रानित्यं योगपरायणाः ॥ अ
तीतक्रोधसंतापानियता धर्मसेविनः ॥ ३५ ॥ अन्योन्यनियतान्वैद्यान् धर्मसेतुप्रवर्त्तकान् ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनान् ॥ ३६ ॥ चातुर्विध्यं त
थावर्णांश्चातुराश्रमिकान् पृथक् ॥ धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७ ॥ पंथानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥ नियतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वमनी
षिभिः ॥ ३८ ॥ गदंतस्तं मया ह्येह पंथानं दुर्विदं परं ॥ निबोध तमहाभागानि खिलेन परंपदं ॥ ३९ ॥ ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदं ॥ गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्या
द्दानप्रस्थमतः परं ॥ ततः परंतु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदं ॥ ४० ॥ ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिंद्रः प्रजापतिः ॥ नोपैतियावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ॥ ४१ ॥
तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ फलमूलानि लभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४२ ॥

व्यावहारिकं गुणमयं सत्यपंचकं ॥ ३४ ॥ यस्मात्तस्मात्सत्यमयाः सत्यप्रधानाः धर्मसेविनो भवन्ति ॥ ३५ ॥ अन्योन्यनियतान्परस्परमयेन धर्मातिक्रमशून्यान् वैद्यान्विद्यावतः तान्विप्रान्प्रतीतिशेषः ॥ ३६ ॥
चतस्रो धर्मार्थकाममोक्षप्रदाविद्याश्चतुर्विद्यास्ता एव चातुर्विध्यं तच्च प्रतिवर्णं प्रत्याश्रमं च पृथक् प्रवक्ष्यामीत्यनुषज्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गदंतः भो प्रवक्तारः मया वक्ष्यमाणं पंथानं निबोधत तेन च पथा परंपदं निबोध
त ॥ ३९ ॥ आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमाश्रममध्यात्मसंन्यासं परंपदमाहुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४० ॥ ज्योतिरादिकं विश्रंतावत्पश्यति यावत्अध्यात्मसंन्यासपूर्वकमात्मदर्शनं नोपैति न लभते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः सौवर्धर्मस्य सुखं लक्षणं ज्ञापकं श्रद्धाहीनं सर्वव्यर्थमित्यर्थः देवयानाः देवयानमार्गप्राप्त्युपायाः ॥ ४४ ॥ एतेषां अन्यतमं धर्मयः पृथक् भिन्नं एकमेव अध्यास्ते दृढमाश्रयतिसंका
लात्मकेण चित्तशुद्धिपरिपाके सति भूतानां प्रभवाप्ययौ स्वनिष्ठावितिसदैव निमेषोन्मेषमात्रेकालेऽनवरतं पश्यति एतेन दृष्टिरेव दृष्टिरित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥ हेतुना युक्त्या विषयस्थानि बुद्धिगोचराणि बुद्धिस्था
नि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विशेषाः शब्दादयो विशेषगुणाः एकाचेति पुरुषग्रहणं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सर्वलोकान्समश्नुते सार्वभौमं लभते य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेः ॥ ५० ॥ इत्याश्वमेधिके
पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तान्येव तत्त्वानि विवरीतुमुत्तरोपपन्न आरभ्यते तदिति तत्तत्र ते पुनश्च पुनश्चाख्यातेषु मध्ये अनुद्विक्तं त्रिगुणमव्यक्तं वि

वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ॥ ४३ ॥ श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मधीराः प्रचक्षते ॥ इत्येवं देवयानावः पंथानः
परिकीर्त्तिताः ॥ सद्भिरध्यासिता धारैः कर्मभिर्धर्मसंततवः ॥ ४४ ॥ एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मसंशितव्रतः ॥ कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ४५ ॥ अत
स्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्ये न हेतुना ॥ विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ४६ ॥ महानात्मा तं याव्यक्तमहंकारस्तथैव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च महा
भूतानि पंच च ॥ ४७ ॥ विशेषाः पंच भूतानामिति सर्गः सनातनः ॥ चतुर्विंशतिरेकाचतत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥ ४८ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ स
र्धारः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ४९ ॥ तत्त्वानि यो वेद यते यथातथ्यं गुणांश्च सर्वानखिलांश्च देवताः ॥ विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बंधनं सम सर्वलोकानमलान्समश्नु
ते ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच तदव्यक्तमनु
द्विक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरं ॥ नवद्वारं पुरं विद्या त्रिगुणं पंचधा तु कं ॥ १ ॥ एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकं ॥ बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २ ॥

यात्साम्योपेतं गुणत्रयमव्यक्तपदार्थः तच्च सर्वकार्यव्यापि ध्रुवं अविनाशि स्थिरं अचंचलं निरारंभमिति यावत् तदेवाव्यक्तमुद्विक्तं सत्पंचधा तु कं भूतपंचकं नवद्वारं पुरं च विद्या तत्त्वानां तत्कार्यत्वात् पंचस्वादीनि न
वतु भोक्ता प्रतिविषयप्रवेशद्वाराणि पंचश्रोत्रादीनि मनो बुद्धिप्राणोभिमानाख्योहंकारश्च पुरं शरीरं ॥ १ ॥ परितः क्षिप्यते विषयभोगवासनया जीवात्मा यैस्ते परिक्षेपा इन्द्रियाणि मनसैव व्याकरणं व्यक्तीभावो
ये प्राप्ते संकल्पयानयो विषयाः तदात्मकं पुरं बुद्धिस्वामिकं च पुरं एतदेव पुरं परं ब्रह्म तत्राध्यस्तत्वात् एकादशं इन्द्रियं मनस्तन्मात्रं च न केवलं भोग्यमेव मनः कल्पितं अपि तु भोक्ता भोग्यं भोगोपकरणं च सर्वमनोमात्र
मित्यर्थः तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति श्रुतेः ॥ २ ॥

स्रोतांसिचित्तनद्याः प्रवाहाः त्रीणि शुद्धिं हि सागून्धवर्मप्रावण्यं कृष्णं हि साप्रावण्यं शुद्धकृष्णं हि सायुक्तप्रवृत्तिधर्मप्रावण्यं चेति एतानि यस्मिन्चित्ते विद्यमानानि तिसृभिः प्रनाडीभिः संस्काररूपाभिस्त्रिगुणात्मि-
कर्मभिराप्यायते पूर्यते ताश्च तथैव पुनः पुनर्वर्धते ॥ ३ ॥ तत्र त्रीन्गुणान् अव्यक्तावयवभूतान्याख्याति तमइत्यादि अन्योन्यमिथुनत्वं पतीवदेककार्योत्पादनं अन्योन्योपजीवित्वं बीजांकुरवत् ॥ ४ ॥ अन्योन्या-
श्रयत्वं त्रिण्डविष्टं भवत् अन्योन्यानुवर्तित्वं प्रधानगुणभावेन राजभृत्यवत् अन्योन्यव्यतिषक्तत्वं तेजोबन्धवत् त्रिगुणाः गुणत्रयमयाः पंचधातवः पंचमहाभूतानि भौतिकानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ मिथुनं मन्वाती तियोगाद-
भिभावकं तमस उद्रेके सत्त्वं तस्य तिसत्त्वस्योद्रेके तमः एव रजस उद्रेके सत्त्वं निवर्तते सत्त्वस्योद्रेके रज इति ज्ञेयं रजस्तमसोऽस्तु परस्परोद्दीपकत्वान्नान्योन्यमभिभावकत्वं भवतीति तन्मिथुनद्वयं नोक्तं ॥ ६ ॥ नियम्यते

त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायते पुनः पुनः ॥ प्रनाड्यस्ति स एवैताः प्रवर्तते गुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेताम्रचक्षते ॥ अन्योन्यमिथुनाः स-
र्वे तथा न्योन्यानुजीविनः ॥ ४ ॥ अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथा न्योन्यानुवर्तिनः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पंचधातवः ॥ ५ ॥ तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य
मिथुनं रजः ॥ रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ॥ नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७ ॥ नैशात्मकं तमो-
विद्या त्रिगुणं मोहसंज्ञितं ॥ अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ तामसं रूपमेतत्तदृश्यते चापि संगतं ॥ ८ ॥ प्रकृत्यात्मकमेवाद्भूरजः पर्यायकारकं ॥ प्रवृत्तं सर्वभूते-
षु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणं ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्धधानता ॥ सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितं ॥ १० ॥ एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यंते तत्त्वहेतुभिः ॥ समास-
व्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि बोधत ॥ ११ ॥ संमोहो ज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ॥ स्वप्नः स्तंभो भयं लोभः स्वतः सुकृतदूषणं ॥ १२ ॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्च
नास्ति क्यं भिन्नवृत्तिता ॥ निर्विशेषत्वमंधत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ॥ अमैत्री विरुताभावो ह्यश्रद्धामूढभावना
॥ १४ ॥ अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्मपापमचेतना ॥ गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ १५ ॥

कर्मकर्तृप्रयोगः तिरोधीयते इत्यर्थः रजसस्तिरोधाने तु तमो न प्रवर्ततेऽपि तु सत्त्वमेव अप्रवृत्तिर्हितमसः कार्यं न तु प्रवृत्तिनिरोध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नैशेति नैशात्मकं अंधकाररूपं त्रिगुणमिति इतरयोरपि विशेषणं त्र-
याणामन्योन्यव्यतिषक्तत्वस्योक्तत्वात् ॥ ८ ॥ पर्यायो वैपरीत्यं ॥ ९ ॥ लाघवं धर्मज्ञानादिरूपं सौष्ठवं ॥ १० ॥ गुणतत्त्वानि कार्यस्वरूपाणि ॥ ११ ॥ स्वप्नो निद्रा स्तंभो गर्वः ॥ १२ ॥ भिन्नवृत्तिताशील-
भयः निर्विशेषत्वं युक्तायुक्तपरीक्षाया अभावः अंधत्वं सर्वेषां करणानामयथाव्यतिषक्तिः जघन्यगुणश्चाङ्गालादिधर्मो हिंस्रत्वाद्युचित्वादिः विरुतस्य विविधक्रियारूपस्याभावः अप्रवृत्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥
अचेतना अज्ञेयः गुरुत्वं अकृतस्य विनाशप्रणां जडत्वं सन्नभावत्वं नष्टमनित्वं देवादिषु अवशित्वं अजितेन्द्रियत्वं अवाग्गतिर्नोचकर्मनुरागः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ नियम्यतेनियमेनोपतिष्ठते देवब्राह्मणवैदिकीदेवादिविषयिणी देवब्राह्मणनिन्दिकाइतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ १७ ॥ अक्षमेतिछेदः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अवाकस्रो-
तसःअधोगमनार्हश्चित्तप्रवाहोयेषांतेतथा ॥ २५ ॥ उत्कर्षआरोहक्रमं उद्रेकंपुण्याविर्भावं ॥ २६ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नाःतिर्यक्स्थावरादियोनिप्राप्ताः ब्राह्मणानांब्राह्मणैः कर्मणःअग्निहोत्रार्थंविबुद्धाःहि-
सिताःसंतोवैदिकेनसंस्कारेणऊर्ध्वमायांति ततश्च्युताश्चब्राह्मणादिजातिलब्धायतमानाइत्यादिद्वयोःसंबंधः ॥ २७ ॥ २८ ॥ एतदेवस्पष्टयति अन्यथेति ॥ २९ ॥ चूचुकाःस्वबलद्विरः ॥ ३० ॥ शूद्रेतिव-

सर्वएतेगुणावृत्तास्तामसाःसंप्रकीर्त्तिताः ॥ येचान्येविहिताभावालोकेस्मिन्भावसंज्ञिताः ॥ १६ ॥ तत्रतच्चनियम्यतेसर्वेतेतामसागुणाः ॥ परिवादकथानित्यं
देवब्राह्मणवैदिकी ॥ १७ ॥ अत्यागश्चाभिमानश्चमोहोमन्युस्तथाऽक्षमा ॥ मत्सरश्चैवभूतेषुतामसंवृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ दथारंभाहियेकेचिद्व्यादानानियानि
च ॥ दथाभक्षणमित्येततामसंवृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादोऽतितिक्षाचमात्सर्यमभिमानिता ॥ अश्रद्धानताचैवतामसंवृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवंविधाश्चयेके
चिल्लोकेस्मिन्यापकर्मिणः ॥ मनुष्याभिन्नमर्यादास्तेसर्वेतामसाःस्मृताः ॥ २१ ॥ तेषांयोनीःप्रवक्ष्यामिनिनयताःपापकर्मिणां ॥ अवाङ्गिर्यभावायेतिर्यङ्गिर्य
गामिनः ॥ २२ ॥ स्थावराणिचभूतानिपशवावाहनानिच ॥ क्रव्यादादंशूकाश्चरुमिकीटविहंगमाः ॥ २३ ॥ अंडजाजंतवश्चैवसर्वेचापिचतुष्पदाः ॥
उन्मत्तावधिरामूकायेचान्येपापरोणिणः ॥ २४ ॥ मन्त्रास्त्रमसिदुर्वृत्ताःस्वकर्मदुर्लक्षणाः ॥ अवाकस्रोतसइत्येतेमन्त्रास्त्रमसितामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षं
मुद्रेकंवक्ष्याम्यहमतःपरं ॥ यथातेसुकृतांल्लोकान्तेपुण्यकर्मिणः ॥ २६ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नास्तुविबुद्धायेचकर्मणः ॥ स्वकर्मनिरतानांचब्राह्मणानांशुभैषि-
णां ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्ध्वमायांतियतमानाःसलोकंस्तरे ॥ स्वर्गेगच्छन्तिदेवानांमित्येषावैदिकीश्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नास्तेविबुद्धाःस्वैपकर्मसु ॥ पुन-
रावृत्तिधर्माणस्तेभवंतीहमानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिंसमापन्नाश्चंडालामूकचूचुकाः ॥ वर्णान्यथार्थायशश्चापिप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरं ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य
येचान्येतामसागुणाः ॥ स्रोतोमध्येसमागम्यवर्त्तन्तेतामसेगुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वंगस्तुकामेषुमहामोहइतिस्मृतः ॥ ऋपयोमुनयोदेवास्तुत्यंत्यत्रसुखेप्सवः ॥
॥ ३२ ॥ तमोमोहोमहामोहस्तमिस्रःक्रोधसंज्ञितः ॥ मरणंत्वंधतामिस्रस्तामिस्रःक्रोधउच्यते ॥ ३३ ॥

श्यादियोनिप्राप्तौक्रोधादयस्तामसगुणास्तमोगुणस्रोतसिआ-
यांति तेभ्यआत्मानंरक्षेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कामेषुषुयाद्यर्थेषुअभिष्वंगआसक्तिः ॥ ३२ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाअत्रतमआदिशब्दैरभिधीयन्ते तेषुतामिस्रश्चतुर्थःक्रोधसंज्ञितोनुद्वेपइत्यर्थः
एवंअंधतामिस्रोपिनाभिनिवेशःकिंतुमरणमेव तामिस्रःक्रोधउच्यतेइतिपुनर्वचनंपरपरिभाषितार्थनिराकरणार्थं तामिस्रांधतामिस्रपदाभ्यांक्रोधमरणेपुनरासेनतुराजसौद्वेषाभिनिवेशावित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तदेवाह वर्णतइति एतत्तमआदिशब्दितमविद्यादिकंसर्वतमएवज्ञेयंनतुत्ररजोशोस्ति तत्रयथाअविद्याअतस्मिंस्तद्विद्वद्रूपविपर्ययाख्यंतमः एवंतत्त्वज्जवाअस्मितादयोपितमएवतत्रापिअनात्मनिमहत्तत्वे
ऽस्मीत्यात्मबुद्धेःसत्त्वान् एवरागोप्यप्रियेप्रियत्वाध्यासः क्रोधःशान्तेप्रतीचिअभिज्वलनाध्यासः एवंअमृतेनित्येमरिष्यामीतिबुद्धिरित्येते वर्णतःस्वरूपतः पाकतइतिपाठेफलतःगुणतःविपर्ययत्वतःयो नितस्ताम

वर्णतोऽगुणतश्चैवयो नितश्चैवतत्त्वतः ॥ सर्वमेतत्तमोविप्राःकीर्त्तितं वोयथाविधि ॥ ३४ ॥ कोन्वेतद्बुध्यतेसाधुकोन्वेतत्साधुपश्यति ॥ अतत्त्वतत्त्वदर्शयिस्तमसस्त
त्त्वलक्षणं ॥ ३५ ॥ तमोगुणावद्बुविधाःप्रकीर्त्तितायथावदुक्तंचतमःपरावरं ॥ नरोहियोवेदगुणानिमान्सदासतामसैःसर्वगुणैःप्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्रह्मोवाच रजोहंवेःप्रवक्ष्यामियाथातथ्ये
नसत्तमाः ॥ निबोधतमहाभागागुणदत्तंचराजसं ॥ १ ॥ संतापोरूपमायासःसुखदुःखेहिमातपौ ॥ ऐश्वर्यविग्रहःसंधिर्हेतुवादोऽरतिःक्षमा ॥ २ ॥ बलंशौर्यंम
दोरोषोव्यायामकलहावपि ॥ ईर्ष्यंप्सापिश्रुनंयुद्धंममत्वंपरिपालनं ॥ ३ ॥ वधबंधपरिक्लेशःक्रयोविक्रयएवच ॥ निरुंतछिधिभिर्धीतिपरवर्मावकर्त्तनं ॥ ४ ॥
उग्रंदारुणमाक्रोशःपरच्छिद्रानुशासनं ॥ लोकचिंतानुचिंताचमत्सरःपरिपालनं ॥ ५ ॥ मृपावादीमृपादानंविकल्पःपरिभाषणं ॥ निंदास्तुतिःप्रशंसाचप्रतापः
परिधर्षणं ॥ ६ ॥ परिचर्यानुशुश्रूषासेवादृष्ट्याव्यपाश्रयः ॥ व्यूहोनयःप्रमादश्चपरिवादःपरिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारायेचलोकेषुप्रवर्त्ततेपृथक्पृथक् ॥ नृपुनारीषु
भूतेषुद्रव्येषुशरणेषुच ॥ ८ ॥ संतापोऽप्रत्ययश्चैवव्रतानिनियमाश्रये ॥ आशौर्युक्तानिकर्माणिपौर्त्तानिविविधानिच ॥ ९ ॥ स्वाहाकारोनमस्कारःस्वधाकारोव
षट्क्रिया ॥ याजनाध्यापनेचोभेयजनाध्ययनेअपि ॥ १० ॥ दानंप्रतिग्रहश्चैवप्रायश्चित्तानिमंगलं ॥ इदंमेस्यादिदंमेस्यात्स्नेहोगुणसमुद्भवः ॥ ११ ॥ अभिद्रो
हस्तथामायानिरुतिर्मानएवच ॥ सैन्यंहिंसाजुगुप्साचपरितापःप्रजागरः ॥ १२ ॥ दंभोदर्पोथरागश्चभक्तिःप्रीतिःप्रमोदनं ॥ द्यूतंचजनवादश्चसंबंधाःस्त्रीकृ
ताश्रये ॥ १३ ॥ नृत्यवादित्रगीतानांप्रसंगायेचकेचन ॥ सर्वएतेगुणाविप्राराजसाःसंप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

सत्त्वतश्चतमएव ॥ ३४ ॥ एतद्बुर्वोधमित्युक्तिपूर्वकंसामान्यतस्तमसोलक्षणमाह कइति ॥ ३५ ॥ तमोविकारागुणास्तमोगुणाः ॥ ३६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ रजोहमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उग्रंनिष्ठुरंदारुणंहिंस्रत्वं ॥ ५ ॥ परिभाषणंधिकृत्यभाषणं ॥ ६ ॥ व्यूहःव्यवहाररचनाकौ
शलं ॥ ७ ॥ शरणेषुरक्षितृषु ॥ ८ ॥ अप्रत्ययःअविश्वासः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ परितापःस्वजनवैकल्यनिमित्तोदाहः पाठांतरेपरिवादःसर्वनिंदा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ अर्वाक्स्वर्गादधः भूमेरुपरिस्रोतः प्रवाहो येन ते तथा ॥ १६ ॥ प्रेत्यभाविकं जन्मांतरीयं कुशलं ॥ १७ ॥ १८ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० समन्विशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ अत इति ॥ १९ ॥ उद्रेक
उज्जतिः असंरंभो निर्जयत्वं ॥ २० ॥ २१ ॥ मुधेति शास्त्रोयज्ञानादेवैयर्थ्यं ज्ञात्वा युक्तधर्मो योगिधर्मो भवति सो मुत्रात्मनि अत्यंतं अविनाशिपदमश्नुते ॥ २२ ॥ २३ ॥ हर्षः पुत्रजन्मादिजं सुखं तुष्टिः अलं बुद्धिः शांतिक
भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ॥ त्रिवर्गनिरतानित्यं धर्मो र्थः काम इत्यपि ॥ २४ ॥ कामवृत्ताः प्रमोदंते सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ अर्वाक्स्वोत्स इत्येते
मनुष्यारजसावृताः ॥ २५ ॥ अस्मिँल्लोके प्रमोदंते जायमानाः पुनः पुनः ॥ प्रेत्यभाविकमीहंते ऐहलौकिकमेव च ॥ ददति प्रतिगृह्णति तर्पयंत्यथ जुह्वति ॥ २६ ॥
रजोगुणमवो वदु धानुकीर्त्तिता यथा वदुक्तं गुणवृत्तमेव च ॥ नरोपियो वेदगुणानि मानसदासराजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमे
धिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मावाच अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमं ॥ सर्व
भूतहितं लोके सतांधर्ममनिदितं ॥ १ ॥ आनंदः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाशं सुखमेव च ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धा नता ॥ २ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता स
त्यमार्जवं ॥ अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३ ॥ मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवामुधा श्रमः ॥ एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सो मुत्रात्यंतमश्नुते ॥ ४ ॥ निर्ममो
निरहंकारो निरांशीः सर्वतः समः ॥ अकामभूत इत्येव सतांधर्मः सनातनः ॥ ५ ॥ विश्रंभोऽङ्गी स्तिति क्षा च त्यागः शौचम तंद्रिता ॥ आनृशंस्यमसंमोहादया भूतेष्वं
पैशुनं ॥ ६ ॥ हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ॥ शांतिकर्मणि शुद्धिश्च शुभावुद्धिर्विमोचनं ॥ ७ ॥ उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ॥ निर्ममत्वम
नाशी ह्वमपरिहृतधर्मता ॥ ८ ॥ मुधादानं मुधा यज्ञो मुधा धीतं मुधा व्रतं ॥ मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९ ॥ एवं वृत्तास्तु ये केचिँल्लोके स्मिन्सत्त्वसंश्र
याः ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १० ॥ हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका त्यथ मानवाः ॥ दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वन्ते वै तत्स्तमूः ॥ ११ ॥ ईशि
त्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ॥ विकुर्वन्ते महात्मानो दिवा स्त्रिदिवगा इव ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वस्वोत्स इत्येते देवा वै कारिकाः स्मृताः ॥ विकुर्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्ता
स्ततस्ततः ॥ १३ ॥ यद्यदिच्छंति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ इत्येतत्सात्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ॥ एतद्विज्ञाय लभन्ते विधिवद्यद्यदिच्छति ॥ १४ ॥
मणिमुक्त्युपाये शुद्धिः आर्जवेन प्रवृत्तिः ॥ १५ ॥ उपेक्षा औदासीन्यं ॥ १६ ॥ १७ ॥ दानादीनां वैयर्थ्यं जानन्तो ये ब्रह्मयोनिस्थाः वेदकारणे ब्रह्मणि निष्ठावंतस्त एव साधुदर्शिनो नान्ये ॥ १८ ॥ पापानि कर्माणि राजसतामसा
नि तनूः शरीराणि कुर्वन्ते योगबलेनानेकशरीरस्वरूपारोभवन्ति ॥ १९ ॥ ईशित्वादिकं अणिमादीनामप्युपलक्षणं मनसः मनः विकुर्वन्ते अनेकाकारं कुर्वन्ति ननु निगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ ऊर्ध्वस्वोत्स ऊर्ध्वगं मनपराः प्र
कृत्या भोगसंस्कारेण पुनर्भोगार्थं चित्तं विकुर्वन्तः नानाकारेण परिणामयन्तः भजन्ते स्वयं प्राप्नुवन्ति विभजन्ति संकल्पितं मन्येभ्योऽपि प्रयच्छन्ति सार्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ नैवेति अविच्छिन्नानिअपृथग्भूतानि इदंसात्विकमिदंराजसमिदंतामसंकार्यमितिष्यप
देशस्तुतत्तद्गुणप्राधान्यमात्रादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ यावदिति कियदपिविद्वद्वंसत्वंतमसैवनियम्यतेऽतो नियम्यनियामकयोस्तयोःसाम्यंभवतीत्यर्थः एवंप्रवर्तनात्मकंरजोमोहप्रकाशात्मकाभ्यांतमःसत्वा
भ्यामुद्रिक्तंसत्तेउत्तेरुणद्धि ॥ ३ ॥ संहत्यमित्रीभूययात्राव्यवहारंकुर्वते यतःसंघचारिणःसंहतस्वभावाश्चरन्ति एवंविधाअपिहेत्वहेतुभिर्वर्तन्ते वैषम्येनेतिशेषः ॥ ४ ॥ एतदेवाह उद्रेकेति उद्रेकउद्बोधकसाम

प्रकीर्त्तिताःसत्वगुणाविशेषतोयथावदुक्तंगुणवृत्तमेवच ॥ नरस्तुयोवेदगुणानिमान्सदागुणान्सभुंक्तेनगुणैःसयुज्यते ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमे
धिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादंअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मावाच नैवशक्यागुणावक्तुंपृथक्तेनैवसर्वशः ॥ अ
विच्छिन्नानिदृश्यंतेरजःसत्वंतमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योन्यमथरज्यतेह्यन्योन्यंचार्थजीविनः ॥ अन्योन्यमाश्रयाःसर्वेतथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २ ॥ यावत्सत्वंरज
स्तावद्वर्ततेनात्रसंशयः ॥ यावत्तमश्चसत्वंचरजस्तावदिहोच्यते ॥ ३ ॥ संहत्यकुर्वतेयात्रांसहिताःसंघचारिणः ॥ संघातवृत्तयोह्येतेवर्तन्तेहेत्वहेतुभिः ॥ ४ ॥ उ
द्रेकव्यतिरिक्तानतिषामन्योन्यवर्तिनां ॥ वक्ष्यतेतद्यथाऽन्यूनव्यतिरिक्तंचसर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तंतमोयत्रतिर्यग्भावगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्ररजोज्ञेयंसत्वमल्प
वस्तथा ॥ ६ ॥ उद्रिक्तंचरजोयत्रमध्यस्रोतोगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्रतमोज्ञेयंसत्वमल्पतरंतथा ॥ ७ ॥ उद्रिक्तंचयदासत्वमूर्ध्वस्रोतोगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्रतमो
ज्ञेयंरजश्चाल्पतरंतथा ॥ ८ ॥ सत्वंवैकारिकीयोनिरिंद्रियाणांप्रकाशिका ॥ नहिसत्वात्परोधर्मःकश्चिदन्योविधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठन्ति
राजसाः ॥ जघन्यगुणसंयुक्तायांत्यधस्तामसाजनाः ॥ १० ॥ तमःशूद्रेरजःक्षत्रेब्राह्मणेसत्वमुत्तमं ॥ इत्येवंत्रिपुवर्णेपुविवर्ततेगुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपिहि
दृश्यंतेसहिताःसंघचारिणः ॥ तमःसत्वंरजश्चैवपृथक्तेनानुशुश्रुम ॥ १२ ॥ दृष्ट्वात्वादित्यमुद्यंतंकुचराणांभयंभवेत् ॥ अध्वगाःपरितप्येयुरुष्णातोदुःखभागिनः
॥ १३ ॥ आदित्यःसत्वमुद्रिक्तंकुचरास्तुतथातमः ॥ परितापोध्वगानांचरजसोगुणउच्यते ॥ १४ ॥

पीसत्त्वेयदाधिक्यंतदभावेअन्यूनव्यतिरिक्तंअनधिकंचसर्वशःसर्वेषांरूपंसमानंभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तंअधिकं यत्रश्वशूकरादौ तिर्यग्भावंचआधिक्यंगतंप्राप्तं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सत्वंइंद्रियाणांयो
निःसाचवैकारिकीवैकारिकाहंकारसंबंधिनी प्रकाशिकाइंद्रियद्वाराशब्दादीनामितिशेषः धर्मोधर्महेतुः विधीयतेशास्त्रेप्रकाशयते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दूरादिति तामसेशूद्रेपरिजःसत्वयोर्दर्शनाद्गुणाःसंघचा
रिणएवएवमन्यत्र ॥ १२ ॥ स्वतःप्रकाशकस्याप्यादित्यादेस्तमोरजःकार्यभयसंतापहेतुत्वात्तत्रापित्रिगुणोद्दीपकत्वंवर्ततइत्यर्थः कुत्सितंकर्मचरंतितेकुचराश्चोराः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्स्वरूपमपित्रिगुणात्मकमित्याह प्राकाश्यमिति ॥ १५ ॥ नतदस्तिपृथिव्यांचेत्यादिश्लोकस्यायंप्रपंचः एवमित्यादि ॥ १६ ॥ स्थावराणामतिमूढत्वात्तत्रतमस्तिर्यग्भावंआधिक्यंगतंदृश्यते राजसाःरमणीयत्वकटुम्लत्वादयःविवर्ततेकालेनद्रव्यांतरयोगेनपाकादिनावा सात्विकस्तुमेहः वङ्ग्यादेरुद्दीपकत्वेनप्रकाशकत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमआदीनिद्वाविंशतिर

प्राकाश्यंसत्वमादित्यःसंतापोरजसोगुणः ॥ उपप्लवस्तुविज्ञेयस्तामसस्तस्यपर्वसु ॥ १५ ॥ एवंज्योतिष्पुसर्वेषुनिवर्ततेगुणास्त्रयः ॥ पर्यायेणचवर्ततेतत्रतत्रतथातथा ॥ १६ ॥ स्थावरेषुतुभावेषुतिर्यग्भावगतंतमः ॥ राजसास्तुविवर्ततेस्नेहभावस्तुसात्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधातुविज्ञेयंत्रिधारात्रिविधीयते ॥ मासार्धमासवर्षाणिऋतवःसंधयस्तथा ॥ १८ ॥ त्रिधादानानिदीयंतेत्रिधायज्ञःप्रवर्तते ॥ त्रिधालोकास्त्रिधादेवास्त्रिधाविद्यास्त्रिधागतिः ॥ १९ ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचधर्मार्थःकामएवच ॥ प्राणापानाबुदानश्चाप्येतएवत्रयोगुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेणप्रवर्ततेतत्रतत्रतथातथा ॥ यत्किंचिदिहलोकेस्मिन्सर्वमेतत्रयोगुणाः ॥ २१ ॥ त्रयोगुणाःप्रवर्ततेत्यव्यक्तानित्यमेवतु ॥ सत्त्वरजस्तमश्चैवगुणसर्गःसंतातनः ॥ २२ ॥ तमोव्यक्तंशिवंधामरजोयोनिःसंतातनः ॥ प्रकृतिर्विकारःप्रलयःप्रधानंप्रभवाप्ययौ ॥ २३ ॥ अनुद्रिक्तमनूनंवाप्यकंपमचलंध्रुवं ॥ सदसच्चैवतत्सर्वमव्यक्तंत्रिगुणंस्मृतं ॥ ज्ञेयानिनामधेयानिनैररध्यात्मचित्तकैः ॥ २४ ॥ अव्यक्तनामानिगुणांश्चतत्त्वतोयोवेदसर्वाणिगतीश्चकेवलाः ॥ विमुक्तदेहःप्रविंभागतत्त्ववित्समुच्यतेसर्वगुणैर्निरामयः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ब्रह्मोवाच अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नोमहानात्मा महांमतिः ॥ आदिर्गुणानांसर्वेषांप्रथमःसर्गउच्यते ॥ १ ॥ महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुःशंभुश्चवीर्यवान् ॥ बुद्धिःप्रज्ञोपलब्धिश्चतयास्यातिर्धृतिःस्मृतिः ॥ २ ॥ पर्यायवाचकैःशब्दैर्महानात्माविभाव्यते ॥ तंजानन्ब्राह्मणोविद्वान्प्रमोहनाधिगच्छति ॥ ३ ॥ सर्वतःपाणिपादश्चसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिर्माँह्लोकेसर्वव्याप्यसतिष्ठति ॥ ४ ॥ महाप्रभावःपुरुषःसर्वस्यहृदिनिश्चितः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ ५ ॥

व्यक्तस्यनामधेयानि ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ एवंचतुर्गिरध्यायैर्व्यस्तसमस्तगुणनिरूपणद्वारातत्सांख्यावस्थारूपमव्यक्तंप्रपंचितं इदानींमहत्तत्त्वंनिरूपयति अव्यक्तादित्यध्यायेन गुणानांगुणकार्याणां ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वतइतिगीतासुयज्ज्ञेयमुक्तंतन्महानात्मैवेतिव्यनक्ति मुख्यंतुज्ञेयमव्यक्तात्परमेवेतिज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ ५ ॥

अयमेवदहराद्युपासकानामुपास्यइत्याह तत्रेत्यादिना तत्रमहत्यात्मनिलोकातीताअनागतावर्तमानाश्चसन्ति यच्चस्येहास्तियच्चनास्तिसर्वतद्वगत्वाविदतइतिश्रुतेः सद्भावनिरताश्चयेतेमहत्त्वमुपयांतीतिवृत्तीयेनान्नयः ॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥५॥ कार्यस्यकारणादनन्यत्वंवदन्महांतमेवाहंकारतामापन्नंविदधोति य इति ॥ १ ॥ भूतादिरितितस्यैवहंकारस्यतामसस्यान्वर्थ्यासंज्ञा वैकारिकइतिविकारान्महतोजातइतिव्युत्पत्तेस्तस्यैवनाम सचेतेजसःप्रवृत्त्यात्मकस्यरजसोविकारः चेतनाधीयतेस्मिन्नितिचेतनाधातुश्चेतनः

तत्रबुद्धिविदोलोकाःसद्भावनिरताश्चये ॥ ध्यानिनोनित्ययोगाश्चसत्यसंधाजितेंद्रियाः ॥ ६ ॥ ज्ञानवंतश्चयेकेचिदलुब्धाजितमन्यवः ॥ प्रसन्नमनसोधीरानिर्ममानिरहंकृताः ॥ ७ ॥ विमुक्ताःसर्वएवैतेमहत्त्वमुपयांत्युत ॥ आत्मनोमहतोवेदयःपुण्यांगतिमुत्तमां ॥ ८ ॥ अहंकारात्प्रसूतानिमहाभूतानिपंचवै ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्यातिश्चपंचमं ॥ ९ ॥ तेषुभूतानियुज्यंतमहाभूतेषुपंचसु ॥ तेशब्दस्पर्शरूपेणसगंधक्रियासुच ॥ १० ॥ महाभूतविनाशातेप्रलयेप्रत्युपस्थिते ॥ सर्वप्राणभृतांधीरामहदुत्पद्यंतेभयं ॥ ११ ॥ सधोरःसर्वलोकेषुनमोहमधिगच्छति ॥ विष्णुरेवादिसर्गेषुस्वयंभूर्भवतिप्रभुः ॥ १२ ॥ एवंहियोवेदगुहाशयं प्रभुं परंपुराणं पुरुषं विश्वरूपं ॥ हिरण्मयं बुद्धिमतां परांगतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच यत्पन्नो महान् पूर्वमहंकारः स उच्यते ॥ अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ अहंकारश्च भूतादिवैकारिक इति स्मृतः ॥ तेजसश्चेतनाधातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ २ ॥ देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ॥ अहमित्येव तत्सर्वमभिमंता स उच्यते ॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानतृप्तानां मुनीनां भावितात्मनां ॥ स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामे पलोकः सनातनः ॥ ४ ॥ अहंकारेणाहरतो गुणानिमान् भूतादिरत्रं सृजते संभूतकृत् ॥ वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते स्वतेजसारं जयते जगत्तथा ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

पुरुषइत्यर्थः प्रजानांसर्गोयस्मात्ततःप्रजासर्गत्वात्प्रजापतिरप्ययमेव ॥ २ ॥ देवानां इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां मनसश्च प्रभव उत्पत्तिस्थानं स्वयमपि देवो दीव्यन् क्रीडन् त्रिलोककृत् अहमित्योभिमान्यते सोहंकारः ॥ ३ ॥ एषः समष्टिरूपोऽनिरुद्धाख्यः सर्वेषां सिद्धानां लोकः प्राप्यं स्थानं ॥ ४ ॥ अहंकारेण त्रिगुणमयेन गुणानुशब्दादीन् आहरतो भोक्तुमिच्छतः पुरुषस्य भूतादिस्तामसोहंकारः सृजते भूतानि व्योमादीनि अतएव संभूतकृत् वैकारिकः सर्वाणीन्द्रियाणि सृष्ट्वा तैर्दर्शनस्पर्शनादिकां क्रियां करोति तेजसः कर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणांश्च सृष्ट्वा तद्द्वारा सर्वभोक्तृवर्गं रंजयतीति ॥ ५ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अहंकारात्तामसात् पृथिव्यादीनां पाठक्रमो न विवक्षितः ॥ १ ॥ एतेषु येशब्दादयः संतितेषु निमित्तभूतेषु भूतानि मानुषादीनि मुह्यन्ति तेषां सिद्धाः योगिनोऽपि मुह्यन्तीत्यध्यातव्यमेषां ॥ २ ॥ महाभूतानां देहाकाराणां विनाशो मरणं तदेतदेतन्नारकं तथा प्रलये च दैनंदिनादौ प्रत्युपस्थितदाहशोपादिजं महत्प्राणभृतां प्राणिनां भयं ॥ ३ ॥ तत्र मरणस्य सर्वप्रत्यक्षत्वात्तदुपेक्ष्य प्रलयमाह यदिति उत्तरोत्तरं अनुलोमं आकाशवाय्वग्निसलिलपृथिवीक्रमेण ॥ ४ ॥ तत इति द्विविधानि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च तत्रैर्योगबलेन सूक्ष्मेषु स्थूलानां प्रविलापनं कृतं तन्मात्रशरीराः संतो न स्थूलेषु भूतेषु नश्यन्ति विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु कोशनाशो कोशकार इव स्थूलनाशो सूक्ष्माणिकथं न नश्यन्तीत्याशंक्याह शब्द इति शब्दादयो विषयाः क्रियाश्च तद्गृहणरूपाः करणनित्याः करणात्मना मनोमात्रेण रूपेण नित्याः अविनाशिन्यः कारणनित्या इति पाठेऽपि कारणं दहराकाशाख्यं सोपाधिब्रह्मतद्रूपेण नित्याः मोहसंज्ञिताः स्थूला अनित्या अनृतत्वात् तद्भेदस्यैव कामा अनृतापि धाना इति श्रुतिर्हि सूक्ष्माणां सत्यत्वं तत्पि धायकानां स्थूलानामनृतत्वं चाह तस्माद्युक्तं

ब्रह्मोवाच अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ॥ १ ॥ तेषु भूतानि मुह्यन्ति महाभूतैः पञ्चसु ॥ शब्दस्पर्शनरूपे पुरसगंधक्रियासु च ॥ २ ॥ महाभूतविनाशांते प्रलये प्रत्युपस्थिते ॥ सर्वप्राणभृतां धीरामहद्भ्युद्यते भयं ॥ ३ ॥ यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ॥ लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरं ॥ ४ ॥ ततः प्रलीने सर्वस्मिन् भूते स्थावरजंगमे ॥ स्मृतिमंतस्तद्ग्राधीरानलीयन्ते कदाचन ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गंधश्च पञ्चमः ॥ क्रियाः करणनित्याः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६ ॥ लोभप्रजनसंभूतानि विंशोपात्तानि किंचनाः ॥ मांसशोणितसंघ्राता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ बहिरात्मान इत्येते दीनाः रूपणजीविनः ॥ प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८ ॥ अंतरात्मनि चाप्येते नियताः पञ्चवायवः ॥ बाह्यनोबुद्धिभिः सार्द्धमिदं मष्टात्मकं जगत् ॥ ९ ॥ त्वं कृष्ण श्रोत्रचक्षुःपिरसनावाक् संयताः ॥ विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १० ॥

मुक्तं धीरानलीयन्ते कदाचनेति ॥ ६ ॥ अनित्यानां लक्षणमाह सार्द्धं लोभेति लोभोलब्धुमिच्छा तस्य प्रज्जनं प्रजाफललोभं पूर्वकं कर्मैत्यर्थः तस्मात्संभूताः संयुक्ता इति पाठे कर्मवद्धाः निर्विशेषाः सर्वेषां पांच भौतिकत्वाविशेषात् अकिंचनाः नास्ति किंचन वस्तु सत्यामुताः रज्जूरगवत्तुच्छा इत्यर्थः अन्योन्ये तु जीवो जीवस्य जीवनमित्यर्थान्तराः ॥ ७ ॥ बहिरात्मानः स्थूलशरीराणि दीनाः क्षुधां पदुताः रूपणजीविनः बाह्यसाधनजीविनाः नित्यानि यावन्मोक्षस्थायीनि भूतान्याह सार्द्धं प्राणेति ॥ ८ ॥ अंतरात्मा चित्तिच्छाया युक्तोऽहंकाराख्यो जीवः प्राणादिपञ्चकं बाह्यनोबुद्धिचयं चेत्यष्टावुपाधित्वेन नियतानियमेन संबद्धाः एतदष्टात्मकं जगत् अयं भावः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेः चक्षुःश्रोत्रात्मकं मन एव सर्वकरणरूपं करणानां च प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति चक्षुरादिभ्यः सूर्यादीनां तेभ्यो रूपादीनां चोत्पत्तिश्च वणेन सर्वहेतुतया सर्वात्मकत्वादेतावन्मात्रं जगदित्युक्तमेवोक्तं अष्टात्मकं जगदिति ॥ ९ ॥ १० ॥

लगादय एतेयं न दहंति स विद्वान्ब्रह्मयातियस्मादन्यन्भूयोधिकतरं नास्ति ॥ ११ ॥ एतदेव बिस्तरेण प्रपंचयति एकादशेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उभयत्र उभयेष्वपि इंद्रियेषु मनोनुगतमिति शे
अष्टौ यस्याग्रयोत्येते न दहंते मनःसदा ॥ सतद्वह्न्यशुभं यातितस्माद्भूयोनविद्यते ॥ ११ ॥ एकादशचयान्यादुरिंद्रियाणि विशेषतः ॥ अहंकारात्प्रसूतानि तानि विक्ष्या
म्यहं द्विजाः ॥ १२ ॥ श्रोत्रत्वक्चक्षुषीजिह्वा नासिका चैव पंचमी ॥ पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३ ॥ इंद्रियग्राम इत्येव मन एकादशं भवेत् ॥ एतं ग्रा
मं जयेत्पूर्वततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४ ॥ बुद्धींद्रियाणि पंचाहुः पंचकर्मेन्द्रियाणि च ॥ श्रोत्रादीन्यपि पंचाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अविशेषाणि चान्यानि कर्म
युक्तानि यानि तु ॥ उभयत्र मनोज्ञेयं बुद्धिस्तु द्वादशी भवेत् ॥ १६ ॥ इत्युक्तानींद्रियाण्येतान्येकादशयथाक्रमं ॥ मन्यंते कृतमित्येवं विदित्वा तानि पंडिताः ॥ १७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिंद्रियं ॥ आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा शब्दोदितस्तत्राधिदैवतं ॥ द्वितीयं मारुतो भूतं त्वग
ध्यात्मं च विश्रुता ॥ १९ ॥ स्पष्टव्यं मधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतं ॥ तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ॥ २० ॥ अधिभूतं तत्तोरूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतं ॥ चतु
र्थमापो विज्ञेयं जिह्वाचाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतं ॥ पृथिवी पंचमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ॥ २२ ॥ अधिभूतं तथा गंधो
वायुस्तत्राधिदैवतं ॥ एषु पंचसु भूतेषु त्रिषु यश्च विधिः स्मृतः ॥ २३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिंद्रियं ॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २४ ॥
अधिभूतं तु गंतव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतं ॥ अवागतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतं ॥ प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थो
ध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधिभूतं तथा शुक्रं देवतं च प्रजापतिः ॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ध्यात्मविदुषा जनाः ॥ २७ ॥ अधिभूतं च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतं ॥ वै
श्वदेवी तनः पूर्वावागध्यात्ममिहोच्यते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतं ॥ अध्यात्मं मन इत्याहुः पंचभूतात्मचारकं ॥ २९ ॥ अधिभूतं च संकल्पश्च
द्रमाश्चाधिदैवतं ॥ अहंकारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकं ॥ ३० ॥ अभिमानोधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतं ॥ अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः पण्डिंद्रियविचारिणी ॥ ३१ ॥
अधिभूतं तु मंतव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं ॥ त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥

षः ॥ १६ ॥ मन्यंते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वसर्वाणींद्रियाणि प्रत्येकं विविधानि भूतं आकाशादि इंद्रियमध्यात्मं भूतगुणः शब्दादिरधिभूतं इंद्रियानुपाहिकादेवतादिगादिरधिदैवं सर्वत्र ज्ञेयं ॥ १८ ॥
॥ १३ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ त्रिषु अध्यात्माधिभूताधिदैवेषु ॥ २३ ॥ सर्वकर्मेन्द्रियं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ अपराणि अनुकृतानि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मयोनिः ब्रह्मोपलब्धिस्थानं ब्राह्मणजन्मेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्र कर्त्तव्यमाह तप इति ॥ ३९ ॥ वेत्ति आपरोक्ष्येण ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इंद्रियाणीति संधाय भूतादीनि इंद्रियेभ्योतिरिक्तानि न संतीत्यनुसंधाय तानि सर्वाणि मनसा संप्रधारयेन्मनोमात्रेणावतिष्ठेत् ॥ ४६ ॥ क्षीणे इति यद्येतानि मनोमात्राविलसि
 तानि न स्युस्तर्हि स्वप्नसंप्रज्ञातयोर्न प्रतीयेरन् अतः क्षीणमनः कृतं चेत् निर्विकल्पे सुखमनुभवतः पुंसो जन्मसुखं संसारसुखं पुत्रकलत्रपरिवर्गजन इष्यते न इष्टं भवति ज्ञानेनात्मानुभवेन संपन्नं संयुक्तं सत्त्वं बुद्धिर्येषां तेषां

स्थलमापस्तथाकाशं जन्मचापि चतुर्विधं ॥ अंडजो द्रिजः संस्वेदजरायुजमथापि च ॥ ३३ ॥ चतुर्था जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ अपराण्यथ भूतानि खेच
 राणितथैव च ॥ ३४ ॥ अंडजानि विजानीयात्सर्वाश्चैव सरीसृपान् ॥ स्वेदजाः कृमयः प्रोक्ता जंतवश्च यथाक्रमं ॥ ३५ ॥ जन्मद्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥
 भित्वा तु पृथिवीं यानि जायंते कालपर्ययात् ॥ ३६ ॥ उद्रिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ द्विपाद बहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि
 भूतानि विरुतान्यपि सत्तमाः ॥ द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातनी ॥ ३८ ॥ तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ विविधं कर्म विज्ञेयमिज्यादानं च त
 न्मखे ॥ ३९ ॥ ज्ञातस्याध्ययनं पुण्यमिति वद्वानुशासनं ॥ एतद्यो वेत्ति विधिवद्युक्तः स स्याद्विजर्षभाः ॥ ४० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ आकाशं
 प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ॥ ४१ ॥ अधिभूतं तथा शब्दो दिशश्चात्राधिदैवतं ॥ द्वितीयं मारुतं भूतं त्वंगध्यात्मं च विश्रुतं ॥ ४२ ॥ स्पृष्टव्यमधिभूतं तु वियुक्तं
 त्राधिदैवतं ॥ तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममिष्यते ॥ ४३ ॥ अधिभूतं तोरूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतं ॥ चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाचाध्यात्ममिष्यते ॥ ४४ ॥ चंद्रो
 धिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतं ॥ यथा त्वदध्यात्मविधिरेष वः कीर्त्तितो मया ॥ ४५ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह ॥ इंद्रियाणीं द्रियार्थाश्च महाभूता
 नि पंच च ॥ सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४६ ॥ क्षीणे मनसि सर्वस्मिन् न जन्मसुखमिष्यते ॥ ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतं ॥ ४७ ॥ अतः
 परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं शिवां ॥ निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च ॥ ४८ ॥ गुणा गुणं मनः संगमे कचर्यमनंतरं ॥ एतद्वृत्तमयं वृत्तमादुरेकपदं सुखं ॥
 ॥ ४९ ॥ विद्वान्कूर्म इवांगानिकामान्सं हृत्य सर्वशः ॥ विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ५० ॥

ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां ॥ ४७ ॥ अत इति
 मनस इति शेषः सूक्ष्मभावकरीं सूक्ष्मत्वकरीं निवृत्तिं वक्ष्यामि मृदुना छंदतः दारुणेन दृढयोगेन सर्वभूतेषु ब्राह्मणादिषु कर्त्तव्ययोग्यामिति शेषः ॥ ४८ ॥ गुणाः शौर्यो दार्यविद्वत्त्वतपस्वित्वादयो वर्पहेतुत्वादगुणा इव य
 स्मिन् वृत्ते तद्गुणं अतएव अनासंगं अहंकार्तममेदमर्जितमित्यभिमानशून्यं एकचर्यं एकांतवासः अनंतरं निरस्तसमस्तभेदं अविच्छिन्नं ब्रह्ममयं ब्राह्मणजातिप्रधानं एकपदं सर्वसुखगर्भं ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ इंद्रियनिरोधं कुर्वतां कृत्स्नं ब्रह्मांडं त्यक्तमित्यर्थः अध्यात्माग्निर्विज्ञानं ॥ ५२ ॥ यथेति अग्निसादृश्याद्विज्ञानेऽप्यग्निपदप्रयोगः प्रकाशकत्वसामान्यादिति भावः ॥ ५३ ॥ प्रसन्नात्मानिर्मलचित्तः आत्मनः स्वस्य हृदियदाभूता निपश्यतिसंप्रज्ञातावस्थायां नित्यं बहिर्मुखमनस इयमेवांतर्मुखत्वावस्थेत्याह तदेति यदैवं भवति तदायं स्वयं ज्योतिर्भवति अतीतानागतव्यवहितादिदर्शने सूर्यादिज्योतिषामभावात् तदा सूक्ष्मात् हादात् ब्रह्मणोऽपेक्षया सूक्ष्मं परं ज्योतिः प्राप्नोति ॥ ५४ ॥ यन्निग्रहानिग्रहाभ्यां मुक्तिसंसारौ तन्नित्यं शरीरमुक्तं अथ तस्यापि नियामकं नित्यं शरीरमाह अग्निरिति अत्रयत्तु पंचकण्ठगौरं वातदग्निः स्रोतः प्रवाहः तेन द्रवं लोहितादिकं पाहं तत्पयः जलं स्पर्शनं वातः यत्तु पंचकाष्ठादिस्थानीयघनमांसास्थादिधरमिदं तत्प्रही घोरं वीजत्सं आकाश एव श्रवणरूपेण यत्र न तथा ॥ ५५ ॥ पंचस्रोतांसि इंद्रिय

कामानात्मनिसंयम्य क्षीणवृष्णः समाहितः ॥ सर्वभूतलुप्तमित्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५६ ॥ इंद्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैः पिणां ॥ मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ५७ ॥ यथाग्निरिंधनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ॥ तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ५८ ॥ यदापश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ॥ स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ५९ ॥ अग्नीरूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ॥ मही पंचधरं घोरमाकाशश्रवणं तथा ॥ ६० ॥ रोगशोकसमाविष्टं पंचस्रोतः समावृतं ॥ पंचभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतं ॥ ६१ ॥ रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकं ॥ संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ६२ ॥ दुश्चरं सर्वलोकेस्मिन्सत्त्वं प्रतिसमाश्रितं ॥ एतदेव हिलोकेस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ६३ ॥ एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितं ॥ विक्षिपेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामं रंजगत् ॥ ६४ ॥ कर्मक्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमथानृतं ॥ इंद्रियाणां निरोधेन स तस्य जविदुस्यजान् ॥ ६५ ॥ यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पंचधातवः ॥ व्योमितस्य परं स्थानमानं त्यमथ लभ्यते ॥ ६६ ॥ पंचेन्द्रियमहाकूला मनोवेगमहोदकां ॥ नदीमोहद्वदांतीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ६७ ॥ स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परं ॥ मनोमनसिसंधाय पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ६८ ॥

गोलकानि नवद्वारं द्वेकर्णयोर्द्वेचक्षुषोर्द्वेनासिकयोरेकं मुखमधो द्वेचेति द्वेर्जावपरमेश्वरौ देवते यत्र ॥ ६९ ॥ अदृश्यममंगलत्वात् त्रिगुणं परेषां दृष्टमात्रं सत्मुखदुःखमोहोत्पादकं त्रिधातुकं वार्तापेक्षकफमयं संसर्गाभिरतं अन्नादिसंगेनैव अभिरमते नान्यथा संशयाभिरुतमिति पाठे संशयोद्दोषकं विनाशबीजमित्यर्थः मूढं अचेतनं एवं विधं शरीरमिति धारणानिश्चयः अत्र शरीरेशब्दादीनां दर्शनात्तदाश्रयाणामाकाशादीनां सत्त्वमनुमेयमित्यर्थः ॥ ७० ॥ दुश्चरं दुःसमाधेयं व्याध्यायाक्रांतं चेत् सत्त्वं बुद्धिं एतदेव बाल्याद्यवस्थापन्नकालः ननु कालो नाम पष्ठः पदार्थः कश्चिदस्ति ॥ ७१ ॥ महार्णवं महार्णवसमं घोरं एतदेव निमित्तभूतं सत्त्वद्विषसंहारबोधानां हेतुर्भवति ॥ ७२ ॥ इंद्रियाणां निरोधेन इदं शरीरं त्यजन् सतः नित्यं विद्यमानानपिकामादींस्त्यजति ॥ ७३ ॥ एते स्थूलदेहरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहनिमित्तत्वेन त्रिगुणाः निर्जिताः योगबलेनातिक्रमिताः परब्रह्म ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मनसि हृदयपुंडरीके आत्मनि शरीरे ॥ ७६ ॥

एकधात्वंपदार्थसाक्षात्कारेण बहुधावैश्वर्येण ॥ ६४ ॥ रूपाणिस्वशरीराणिशतशःपश्यन्तिदीपादीपशतंतथासद्यःप्रवर्तन्ते एवंयोगिसंकल्पमात्राद्नेकानिशरीराणिप्रवर्तन्ते सएकधाभवतित्रिधाभवतीत्यादिश्रुतेः प्रदीपवदावेशइतिन्यायाच्च ॥ ६५ ॥ कथमेवंयोगिनःसामर्थ्यमुदेतोत्याशंक्यतस्यैवैश्वरत्वानैवमित्याह सहीति अतएवचानन्याधिपतिरितिन्यायश्चात्रानुसंधेयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इत्याश्वमे०

सर्ववित्सर्वभूतेषुविंदत्यात्मानमात्मनि ॥ एकधाबहुधाचैवविकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६४ ॥ ध्रुवंपश्यतिरूपाणिदीपादीपशतंतथा ॥ सवैविष्णुश्चमित्रश्चवरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६५ ॥ सहिधाताविधाताचसप्रभुःसर्वतोमुखः ॥ हृदयंसर्वभूतानांमहानात्माप्रकाशते ॥ ६६ ॥ तंविप्रसंघाश्चसुरासुराश्चयक्षाःपिशाचाःपितरोवयांसि ॥ रक्षांगणाभूतगणाश्चसर्वेमहर्षयश्चैवसदास्तुवंति ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगोतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्रह्मोवाच मनुष्याणांतुराजन्यःक्षत्रियोमध्यमोगुणः ॥ कुंजरोवाहनानांचसिंहश्चारण्यवासिनां ॥ १ ॥ अविःपशूनांसर्वेषामहिस्तुविलवासिनां ॥ गवांगोवृषभश्चैवस्त्रीणांपुरुषएवच ॥ २ ॥ न्यग्रोधोजंबुवृक्षश्चपिप्पलःशाल्मलिस्तथा ॥ शिंशपामेकशृंगश्चतथाकीचकवेणवः ॥ ३ ॥ एतेद्रुमाणांराजानोलोकेस्मिन्नात्रसंशयः ॥ हिमवान्यारियात्रश्चसद्योर्विध्यस्त्रिकूटवान् ॥ ४ ॥ श्वेतोनीलश्चभासश्चकोष्ठवांश्चैवपर्वतः ॥ गुरुस्कंधोमहेन्द्रश्चमाल्यवान्यर्वतस्तथा ॥ ५ ॥ एतेपर्वतराजानोगणानांमरुतस्तथा ॥ सूर्योग्रहाणामधिपोनक्षत्राणांचचंद्रमाः ॥ ६ ॥ यमःपितृणामधिपःसरितामथसागरः ॥ अंभसांवरुणोराजामरुतामिंद्रउच्यते ॥ ७ ॥ अर्कोधिपतिरुष्णानांज्योतिषामिंदुरुच्यते ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यंब्राह्मणानांबृहस्पतिः ॥ ८ ॥ ओषधीनांपतिःसोमोविष्णुर्वलवतांवरः ॥ त्वष्टाधिराजोरूपाणांपशूनामीश्वरःशिवः ॥ ९ ॥ दीक्षितानांतथायज्ञोदेवानांमघवातथा ॥ दिशामुदीर्चाविप्राणांसोमोराजाप्रतापवान् ॥ १० ॥ कुबेरःसर्वरत्नानांदेवतानांपुरंदरः ॥ एमभूताधिपःसर्गःप्रजानांचप्रजापतिः ॥ ११ ॥ सर्वेषामेवभूतानामहंब्रह्ममयोमहान् ॥ भूतंपरतरंमत्तोविष्णोर्वापिनविद्यते ॥ १२ ॥ राजाधिराजःसर्वेषांविष्णुर्ब्रह्ममयोमहान् ॥ ईश्वरत्वंविजानीध्वंकर्तारमरुतंहरिं ॥ १३ ॥ नरकिन्नरयक्षाणांगंधर्वागरक्षसां ॥ देवदानवनामानांसर्वेशामीश्वरोहिसः ॥ १४ ॥ भगदेवानुयातानांसर्वासांवामलोचना ॥ माहेश्वरीमहादेवीप्रोच्यतेपार्वतीहिसा ॥ १५ ॥

नै० भारतभा० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७३ ॥ अस्त्यैवानन्याधिपतेर्योगिनःईश्वरत्वसमर्थनार्थंविभूतीराह मनुष्याणामित्यादिनाब्राह्मणाधर्मसेतवइत्यनेन मध्यमोगुणःरजोगुणप्रधानः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ईश्वरत्वंऐश्वर्यंनरादीनांहरिरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ भगदेवाःकामुकास्तैरनुयातानामनुसृतानांस्त्रीणांसर्वासांमध्येमाहेश्वरीवामलोचनेतिसंबंधः ॥ १५ ॥

रतीनां श्रीतिसुखानां वसुमत्यः धनवत्यः धनलाभगर्वितं यत्पीति सुखं तदेव महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवं विद्वान् विश्वेश्वर्यं प्राप्नोतीत्युक्तं इदानीं विद्वत्त्वप्राप्तिसाधनाभ्याह अहिंसेति ॥ २१ ॥ शब्दलक्षणमित्यादौ दृष्टांताः ॥ २२ ॥ भारतीपरकोयाविद्यास्वरव्यंजनसंस्कारवतीशब्देनैव लक्ष्यते ॥ २३ ॥ विवेकमाह मनस इति इदं कर्तव्यं न वेत्यादिर्विचारश्चिन्तातयामनोनामकं तत्त्वं लक्ष्यते चिन्तापि दुष्प्रापरीक्ष्यते व्यवस्यति निश्चिनोति ॥ २४ ॥ एतदेवाह बुद्धिर्हीति व्यवसायेन इदमित्यमेवेति निश्चयेन मनसश्चित्तस्य ध्यानं लोकतः शास्त्रतो वा नुभूतस्य विषयस्य पुनः पुनरुद्धो धके सत्यसति वाय

उमादेवीं विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभां ॥ रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १६ ॥ धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः ॥ तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयते तस्मरक्षणे ॥ १७ ॥ राज्ञां हि विषये येषामवसीदंति साधवः ॥ हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य चोन्मार्गगामिनः ॥ १८ ॥ राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ॥ ते स्मिंल्लोके प्रमोदंते सुखं प्रेत्य च भुंजते ॥ १९ ॥ प्रभुवंति महात्मान इति वित्तद्विजर्षभाः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणं ॥ २० ॥ अहिंसा परमोधर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ प्रकाशलक्षणा देवामनुप्याः कर्मलक्षणाः ॥ २१ ॥ शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ ज्योतिषालक्षणं रूपमापश्चरसलक्षणाः ॥ २२ ॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गंधलक्षणा ॥ स्वरव्यंजनसंस्कारा भारतीशब्दलक्षणा ॥ २३ ॥ मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा ॥ मनसा चिन्तिता नर्थान् बुद्ध्या चेहव्यवस्यति ॥ २४ ॥ बुद्धिर्हीत्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणं ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ २६ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिं ॥ अतीतो द्वंद्वमभ्येतितमो मृत्युजरातिगः ॥ २७ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ॥ गुणानां ग्रहणं सम्यग्बुद्ध्या मयिमतः परं ॥ २८ ॥ पार्थिवो यस्तु गंधो वै घ्राणेन हि स गृह्यते ॥ घ्राणस्य श्वेतया वायुर्गंधज्ञाने विधीयते ॥ २९ ॥ अपां धातूरसो नित्यं जिह्वाया स तु गृह्यते ॥ जिह्वास्थ श्वेतया सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ ३० ॥ ज्योतिषश्च गुणो रूपं च क्षुपातश्च गृह्यते ॥ चक्षुःस्थश्च सदा दित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ ३१ ॥ वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ॥ त्वक्स्थश्चैव सदा वायुः स्पर्शने स विधीयते ॥ ३२ ॥

त्स्फुरणं तच्चित्तस्य लक्षणं एवं मनो बुद्धिचित्तानां व्यक्तानि लक्षणान्युक्तानि साप्नोतीति साधुः पुरुषस्तस्य लक्षणमव्यक्तं न केनचिदसौ व्यज्यतेऽपि तु स्वयंप्रकाश इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं मन आदिभ्यो विवेचितस्य पुरुषस्याधिगमोपायमाह कर्मनिदापूर्वकं प्रवृत्तीति योगः कर्माणि ॥ २६ ॥ द्वंद्वमानापमानादि अतीतो तिकांतः ॥ २७ ॥ गुणानां भूतैर्द्रियादीनां धर्मस्वरूपलक्षणानि संयुक्तं संयोगाश्च तेषां समाहारो धर्मलक्षणसंयुक्तं धर्मः सुषिरत्वादिकं लक्षणं शब्दादिकं संयुक्तं अन्योन्यव्यतिषक्तत्वं इदानीं तेषां ग्रहणं कथादेवतयानुगृहीतेन केन करणेन को वा गुणो गृह्यते इति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ पार्थिव इति विधीयते अनुपहंकार्यते ॥ २९ ॥ धातुः सारः रसरूपः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ मनसइति यथानेजोगुणोरूपस्वाश्रयसहितं सूर्यानुगृहीतेन चक्षुषा गृह्यते एवं मनोगुणश्चित्तास्वाश्रयसहिता चेतना धातुना जीवेनानुगृहीतया प्रज्ञया प्रकृष्टज्ञान्याधीरुत्तिविशेषणगृह्यते मनोज्ञाने इति गुणगुणिनोर्मनश्चित्तयोरभेदाभिप्रायेणोक्तं ॥ ३४ ॥ एवं बुद्धिरध्यवसायेन स्वरूपेण गृह्यते एवं महान्ज्ञानेन शुद्धसत्त्वरूपेण स्वरूपेणैव गृह्यते न तु करणांतरेण इन्द्रियवत् तत्र हेतुः निश्चित्यग्रहणादिति यथारूपदर्शनेन कार्येण चक्षुरिन्द्रियमस्तीति ज्ञायते न तु गृह्यते इन्द्रियत्वात् एवं बुद्धिमहांतौ इदमित्यभेदेति अस्मीति चैवं रूपेण निश्चयेन लिङ्गेनैव तयोः स्वरूपव्यक्तं वस्तु तत्त्वव्यक्तमेव इन्द्रियत्ववदतीन्द्रियत्वात् ॥ ३५ ॥ एवं बुद्धेः श्रुत्तुर्वदतीन्द्रियत्वं सूर्यवत्स्वप्रकाशत्वं चोक्तं यस्तुतां गृह्णाति तमाह अलिङ्गेति लिङ्गद्वारा ग्रहणं बुद्ध्यादेरुक्तं क्षेत्रज्ञस्य तु न तथा स्वयं ज्योतिष्त्वादित्यर्थः ज्ञानलक्षण उपलब्धिमात्रस्वरूपः न तु पलब्धिर्लिङ्गः अलिङ्ग

आकाशस्य गुणोत्प्रेषश्रोत्रेण च स गृह्यते ॥ श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्त्तिताः ॥ ३३ ॥ मनसश्च गुणश्चित्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ॥ तद्विस्थश्चेतनो धातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३४ ॥ बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महान्स्तथा ॥ निश्चित्यग्रहणाद्व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३५ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३६ ॥ अव्यक्तं क्षेत्रं मुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययं ॥ सदापश्चाम्यहं लीनो विजानामि शृणोमि च ॥ ३७ ॥ पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ गुणवत्तं तथा वत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३८ ॥ आदिमध्यावसानांतं सृज्यमानं मचेतनं ॥ न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ न सत्यं विंदते कश्चित् क्षेत्रज्ञस्त्वेव विंदति ॥ गुणानां गुणभूतानां यत्परं परं मम हन् ॥ ४० ॥ तस्माद्गुणांश्च सत्त्वं च परित्यज्ये हयर्मविन् ॥ क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ४१ ॥ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ॥ अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

त्वात् ॥ ३६ ॥ क्षेत्रज्ञपदमपि क्षेत्रोपलब्धिमात्रवाचिनं तु तदुपलब्ध्वां चीत्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं उद्दिष्टमुपक्रान्तं क्षेत्रं तथ गुणानां कार्यरूपाणां उत्पत्तिप्रलयं च प्रभवाप्ययमिति समाहारः अहं साक्षी लीनः स्वाध्यस्तेन कर्त्राच्छादितत्वात् अग्राहः क्षेत्रलिङ्गस्थमिति पाठे क्षेत्रलिङ्गे स्थूलसूक्ष्मशरीरे स्थितं गुणानां सत्त्वादीनां उत्पत्त्यादिना ज्ञेयं अव्यक्तं लीनमप्यहं पश्यामि ॥ ३७ ॥ गुणवत्तं प्रकाशप्रवृत्तिमोहादि ॥ ३८ ॥ तदेव आदिमध्यावसानांतं उत्पत्त्यादिनावद्धं अंतराब्दो बद्धत्ववाची अतिअदिबद्धने इत्यस्य रूपं सृज्यमानं च गुणवत्तमेव सृज्यमाना इति परिणामिनः कूटस्थं न पश्यंत्यपि न कूटस्थ एव तान् प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सत्यं आत्मानं गुणभूतानां भोग्यानां पंचम्यर्थे पृष्टी तेभ्यो यत्परं सत्यमिति संबन्धः ॥ ४० ॥ गुणान्दृश्यान् सत्त्वं बुद्धिदर्शने करणभूतां परित्यज्य क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विशति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥

क्षेत्रज्ञप्रवेशरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वं स्वरूपमात्रत्वं च वक्तुं यजन्मादिमत्तदनित्यं कर्मप्राप्यं चेति तत्सर्वमनुकामति यदाहीति आदिमध्यपर्यंतं जन्मादिमत्तं ग्रहणे उपायोऽस्य स्य तत्ग्रहणोपायं कर्मसाध्यं तत्सर्ववक्ष्या-
मि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्निर्जाठररूपी भूतानां जरायुजांडजानां ऊष्मरूपी प्रत्वेददृष्टिहेतुतया स्वेदजोद्भिज्जानां ॥ ५ ॥ सिंहावलोकनेन सावित्री व्याचष्टे उपासनार्थं नियतं जप्यं ब्राह्मणक्षत्रियादिभ्यः

ब्रह्मोवाच यदादिमध्यपर्यंतं ग्रहणोपायमेव च ॥ नामलक्षणसंयुक्तं सर्ववक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहः पूर्वततोरात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ॥ श्रवणादीनि क्र-
क्षाणि क्रतवः शिशिरादयः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गंधानां रसानां माप एव च ॥ रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादिस्तथाकाशमेषभूतक-
तोगुणः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानां मादिमुत्तमं ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ॥ सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंका-
रः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ॥ यदस्मिन्नियतं लोके सर्वसावित्रिरुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री च्छंदसामादिः प्रजानां सर्ग उच्यते ॥ गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्वि-
जातयः ॥ ७ ॥ श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमं ॥ सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ॥ हिरण्यं स-
र्वरत्नानां मोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानां मन्नं परममुच्यते ॥ द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानां माप उत्तमाः ॥ १० ॥ स्थावराणां तु भूतानां सर्वेषां म-
विशेषतः ॥ ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं पुक्षः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ ॥ अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ॥ मम विष्णुरचित्यात्मा स्वयं भूरितिसंस्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वता-
नां महामेरुः सर्वेषां मग्नजः स्मृतः ॥ दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा त्रिपथगा गंगानदीनां मग्नजा स्मृता ॥ तथा सरोदपानानां सर्वेषां
सागरो मग्नजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसां ॥ नरकिन्नरयक्षाणां सर्वेषां मीश्वरः प्रभुः ॥ १५ ॥ आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्म मयो महान् ॥ भू-
तं परतरं यस्माच्चैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १६ ॥ आश्रमाणां च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः ॥ लोकानां मादिरव्यक्तं सर्वस्यांतस्तदेव च ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमयां तानि
उदयां ता च शर्वरी ॥ सुखस्यांतं सदा दुःखं दुःखस्यांतं सदा सुखं ॥ १८ ॥ सर्वेक्षयां तानि च याः पतनां ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगाश्च वियोगां तामरणां तं च जीवितं
॥ १९ ॥ सर्वकृतं विनाशांतं जातस्य मरणं ध्रुवं ॥ अशाश्वतं हिलोके स्मिन्सदा स्थावरजंगमं ॥ २० ॥ इष्टं दत्तं तपो धीतं व्रतानि नियमाश्च ये ॥ सर्वमेतद्विनाशांतं ज्ञा-
नस्यांतो न विद्यते ॥ २१ ॥

च्छांतानां तत्सर्वसावित्रीपदवाच्यं ॥ ६ ॥ सर्गः सृष्ट्यादिकालः ॥ ७ ॥ हुतं अग्नौ ब्राह्मणे वा देवतोद्देशे
ब्रह्मत्तं सर्पो वासुकिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सरोदपानानां सरसां कूपानां च संधिरार्षः ॥ १४ ॥ ईश्वरः रुद्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतभावदीपेचतुश्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अध्यायद्वयेनज्ञानोपायान्धर्मान्विबधुरज्ञानांकालचक्राधीनत्वंदर्शयति बुद्धीत्यादिना अत्रनूतनत्वपुराणत्वादिवदतीतत्वानागतत्वादिरपिद्रव्यस्यैवधर्मइत्यतीतानागतादिव्यवहारहेतुर्द्रव्यमेवननुकालोनामषष्ठःपदार्थस्तदर्थमेष्टव्यइतिमन्वानोदेहरूपद्रव्यमेवकालचक्रत्वेनवर्णयति बुद्धिसारमित्यादिविशेषणयुक्तंकालचक्रंप्रवर्ततइतिनवमेनान्वयः बुद्धिरेवसारउपादेयांशोयस्मिन् मनस्तंभंमनसास्तंभेनेवधृतं महाभूतपरिस्कंधंपंचभूतसमूहात्मकं स्कंधःस्यान्नृपतौवंशेसांपरायसमूहयोरितिमेदिनी निवेशपरिवेशनंरूपेवयत्रनेमिवदावरणभूता ॥ १ ॥ संभवउत्पत्तिस्थानं देशकालाभ्यांविचरतितथा श्रमःखेदःव्यायामस्तद्धेतुर्गमनादिः ॥ २ ॥ परिक्षेपश्चालकः परिमंडलं परिवेषः अंतसंश्लेषः संधिः अवकीलकाःअंतःप्रविष्टाःशंकवः ॥ ३ ॥ छायातपौमेघसंतापौविलेखावुत्तरवातारौयत्रतत्छायातपविलेखं निमेषमात्रेणउन्मेषमात्रेणचविद्वलंव्याकुलंघोरंभीतसंमोहजलंअश्रु शोकव्याममित्यर्थः तस्माज्ज्ञानेनशुद्धेनप्रशांतात्माजितेंद्रियः ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेसर्वपाप्मभिः ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेचतुश्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच बुद्धिसारंमनस्तंभमिंद्रियग्रामबंधनं ॥ महाभूतपरिस्कंधंनिवेशपरिवेशनं ॥ १ ॥ जराशोकसमाविष्टंव्याधिव्यसनसंभवं ॥ देशकालविचारीदंश्रमव्यायामनिःस्वनं ॥ २ ॥ अहोरात्रपरिक्षेपंशीतोष्णपरिमंडलं ॥ सुखदुःखांतसंश्लेषंक्षुत्पिपासावकीलकं ॥ ३ ॥ छायातपविलेखंचनिमेषोन्मेषविद्वलं ॥ घोरमोहजलाकीर्णवर्तमानमचेतनं ॥ ४ ॥ मासार्धमासगणितंविषमंलोकसंचरं ॥ तमोनियमपंकंचरजोवेगप्रवर्तकं ॥ ५ ॥ महाहंकारदीप्तंचगुणसंजातवर्तनं ॥ अरतिग्रहणानीकंशोकसंहारवर्तनं ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तंरागविस्तारमायतं ॥ लोभेप्सापरिविक्षोभंविचित्राज्ञानसंभवं ॥ ७ ॥ भयमोहपरीवारंभूतसंमोहकारकं ॥ आनंदप्रीतिचारंचकामक्रोधपरिग्रहं ॥ ८ ॥ महदादिविशेषांतमसक्तंप्रभवाव्ययं ॥ मनोजवंमनःकांतंकालचक्रंप्रवर्तते ॥ ९ ॥ एतद्वद्वसमायुक्तंकालचक्रमचेतनं ॥ विस्तृजेत्संक्षिपेच्चापिवोधयेत्सामरंजगत् ॥ १० ॥ वर्तमानंसदागति अचेतनंजडं ॥ ४ ॥ मासार्दिनाकालेनपरिमितं विषमंकदाचिन्मनुष्याकारंकदाचित्पशुकारंकदाचिदन्याकारमिति लोकेषुऊर्ध्वमध्याधोगतेषुसंचरःसंचरणंयस्य तमोनियमपंकं तमोगुणेनयोनियमःकर्मज्ञानयोनिरोधःसएवपंकवन्मालिन्याख्यपापहेतुयस्मिन् रजोवेगप्रवर्तकंतमःसत्वसंमिश्रस्यरजसोवेगःविहितनिषिद्धकर्मसुप्रवर्तकोयत्र ॥ ५ ॥ अहंकारोदर्पः सत्वाहंकारेतिपाठेबुद्ध्यहंकाराभ्यांचेतितमित्यर्थः गुणैःसत्वादिभिःसंजातंवर्तनमवस्थानंयस्य पाठांतरेमंडलंसंघातः अरतयःइष्टालाभजाःपरितापाःतान्येवग्रहणानीकानिबंधंपट्टिकासमूहोयत्र शोकःसंहारोभृत्युदुःखंताभ्यामेवधर्तनंजीवमंयस्य ॥ ६ ॥ लोभःइप्सातृष्णातेवपरिविक्षोभोनिम्नोन्नतदेशस्थानीयश्चक्रस्यास्फालनहेतुर्ध्वं विचित्रंत्रिगुणात्मकत्वात्तच्चतदज्ञानमायाततःसंभवउत्पत्तिर्यस्य ॥ ७ ॥ आनंदप्रीतिचारंबाह्यसुखासक्त्याचरतीतितथा ॥ ८ ॥ विशेषाःस्थूलषिडादयः असक्तंकचिदपिक्षणमनिरुद्धं प्रभवतिसंसरत्यनेनतत्प्रभवंतच्चतदव्ययंचेति अव्ययंसंसारकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्वंद्वानिमानापमानादीनितम्पयंदेहेन्द्रियादिसंघातचक्रंरजस्तमःसत्वप्रधानंसत्त्वष्टिसंहारतत्त्वज्ञानानांहेतुर्भवति ॥ १० ॥

प्रवृत्तिप्रवृत्तिहेतुं निवृत्तिनिवृत्तिहेतुं वेद विदित्वाहानोपादानकृन्मुसति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आगमःविधिनिषेधशास्त्रं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ गोचरःविषयोलक्षणमितियावत् ॥ १८ ॥
 कालचक्रप्रवृत्तिचवृत्तिचैवतत्त्वतः ॥ यस्तुवेदनरोनित्यंनसभूतेषुमुत्पद्यति ॥ ११ ॥ विमुक्तःसर्वसंस्कारैःसर्वद्वंद्वविवर्जितः ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्यःप्राप्नोतिप
 रमांगतिं ॥ १२ ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचवानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ चत्वारआश्रमाःप्रोक्ताःसर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३ ॥ यःकश्चिदिहलोकस्मिन्नागमःपरिकीर्त्ति
 तः ॥ तस्यांतगमनंश्रेयःकीर्त्तिरेषासनातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैःसंस्कृतःपूर्वयथावच्चरितव्रतः ॥ जातौगुणविशिष्टायांसमावर्त्तततत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
 नित्यंशिष्टाचारोजितेन्द्रियः ॥ पंचभिश्चमहायज्ञैःश्रद्धयानोयजेदिह ॥ १६ ॥ देवतातिथिशिष्टाशीनिरतोवेदकर्मसु ॥ इज्याप्रदानयुक्तश्चयथाशक्तियथासुखं
 ॥ १७ ॥ नपाणिपादचपलोननेत्रचपलोमुनिः ॥ नचधर्मंगचपलइतिशिष्टस्यगोचरः ॥ १८ ॥ नित्यंयज्ञोपवीतीत्याच्छुक्लवासाःशुचिव्रतः ॥ नियतोयमदा
 नाभ्यांसदाशिष्टैश्चसंविशेत् ॥ १९ ॥ जितशिश्रोदरोमैत्रःशिष्टाचारसमन्वितः ॥ वैणवींधारयेद्यष्टिसोदकंचकमंडलुं ॥ २० ॥ अधीत्याध्यापनंकुर्यात्तथायज
 नयाजने ॥ दानंप्रतिग्रहंवापिषड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणिकर्माणिजानीतब्राह्मणानांतुजीविका ॥ याजनाध्यापनेचोभेशुद्धाच्चापिप्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ अ
 थशेषाणिचान्यानित्रीणिकर्माणियानितु ॥ दानमध्ययनंयज्ञोर्धर्मयुक्तानितानितु ॥ २३ ॥ तेष्वप्रमादंकुर्वीतत्रिषुकर्मसुधर्मवित् ॥ दातामैत्रःक्षमायुक्तःसर्वभू
 तसमोमुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्तिविप्रोनिर्वर्त्तयन्शुचिः ॥ एवंयुक्तोजयेत्स्वर्गगृहस्थःसंशितव्रतः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाम्भारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनु
 गीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥४६॥ ॥४७॥ ब्रह्मोवाच एवमेतेनमार्गेणपूर्वाक्तेनयथाविधि ॥ अधीतवान्यथाश
 क्तितथैवब्रह्मचर्यवान् ॥ १ ॥ स्वधर्मनिरतोविद्वान्सर्वेन्द्रिययतोमुनिः ॥ गुरोःप्रियहितेयुक्तःसत्यधर्मपरःशुचिः ॥ २ ॥ गुरुणासमनुज्ञातोभुंजीतान्नमकुत्सयन् ॥
 हविष्यभैक्ष्यभुक्चापिस्थानासनविहारवान् ॥ ३ ॥ द्विकालमग्निजुह्वानःशुचिर्भूत्वासमाहितः ॥ धारयतीतसदादंडं वैल्वं पालाशमेववा ॥ ४ ॥ क्षौसंकार्पासिकं
 चापिमृगाजिनमथापिवा ॥ सर्वकाषायरक्तंवावासोवापिद्विजस्यह ॥ ५ ॥

संविदइतिपाठेकुर्यादितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ पाठांतरेआष्टवर्नव्रतसमामिहानंसमावर्त्तनाख्यं वृत्तिवर्त्तनं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्याश्वमे.नै.भारतभा.पंचचत्वारिंशोऽध्यायः
 ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ एवमेतेनमार्गेणेत्यादिरध्यायोनिगदव्याख्यातः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मेखलाचभवेन्मौजीजटीनित्योदकस्तथा ॥ यज्ञोपवीतोस्वाध्यायीअलुब्धोनियतव्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिश्चतथैवाद्भिःसदादैवततर्पणं ॥ भावेननियतःकुर्वन्ब्रह्मचारीप्रशस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तोजयेद्धोकान्वानप्रस्थोजितेंद्रियः ॥ नसंसरतिजातीपुपरमंस्थानमाश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतःसर्वसंस्कारैस्तथैवब्रह्मचर्यवान् ॥ ग्रामान्निष्क्रम्यचारण्येमुनिःप्रव्रजितोवसेत् ॥ ९ ॥ चर्मवल्कलसंवासीसायंप्रातरुपस्थशेत् ॥ अरण्यगोचरोनित्यंनग्रामंप्रविशेत्पुनः ॥ १० ॥ अर्चयन्नतिथीन्कालेदद्याच्चापिप्रतिश्रयं ॥ फलपत्रावरैर्मूलैःश्यामाकेनचवर्जयेत् ॥ ११ ॥ प्रवृत्तमुदकंवायुंसर्ववानेयमाश्रयेत् ॥ प्राश्नीयादानुपूर्व्येणयथादीक्षमर्तंद्रितः ॥ १२ ॥ समूलफलभिक्षाभिरर्चयित्वातिथिमागतं ॥ यद्द्रव्यंस्यात्ततोदद्याद्भिक्षांनित्यमर्तंद्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथिपूर्वचसदाप्राश्नीतवाग्यतः ॥ अस्पर्धितमनाश्रैवलध्वार्शदेवताश्रयः ॥ १४ ॥ दांतोमैत्रःक्षमायुक्तःकेशान्श्मश्रुचधारयन् ॥ जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्चसत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिदेहःसदाक्षोवननित्यःसमाहितः ॥ एवंयुक्तोजयेत्स्वर्गवानप्रस्थोजितेंद्रियः ॥ १६ ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचवानप्रस्थोयवापुनः ॥ यद्द्रष्टेन्मोक्षमास्यातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्त्वानैष्कर्म्यमाचरेत् ॥ सर्वभूतसुखोमैत्रःसर्वेंद्रियधतोमुनिः ॥ १८ ॥ अयाचितमसंकृतमुपपन्नंयदृच्छया ॥ कृत्वाप्राक्तेचरेद्द्रव्यंविधूमेभुक्तं वज्जने ॥ १९ ॥ वृत्तेशरावसंपातेभैक्ष्यंलिप्सेतमोक्षवित् ॥ लाभेनचनष्टप्येतनालाभेविमनाभवेत् ॥ नचातिभिक्षांभिक्षेतकेवलंप्राणयात्रिकः ॥ २० ॥ यात्रार्थिकालमाकांक्षंश्चरेद्द्रव्यंसमाहितः ॥ लाभंसाधारणंनेच्छेन्नभुंजीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलाभाद्विजुगुप्सेतभिक्षुकः ॥ भुक्तान्यन्नानितिकानिकपायकटुकानिच ॥ २२ ॥ नास्वादर्यातभुंजानोरसांश्चमधुरांस्तथा ॥ यात्रामात्रंचभुंजीतकेवलंप्राणधारणं ॥ २३ ॥ असंरोधेनभूतानां वृत्तिलिप्सेतमोक्षवित् ॥ नचान्यमन्नंलिप्सेतभिक्षमाणःकथंचन ॥ २४ ॥ नसन्निकाशयेद्धर्मविविक्तेचारजाश्चरेत् ॥ शून्यांगारमंरणंवावृक्षमूलंनदीतथा ॥ २५ ॥ प्रतिश्रयार्थंसेवेतपार्वतीवापुनर्गुहां ॥ ग्रामैकरात्रिकोग्रीष्मेवर्षास्वेकत्रवावसेत् ॥ २६ ॥ अध्वासूर्येणनिर्दिष्टःकीटवच्चचरेन्महीं ॥ दयार्थंचैवभूतानांसंभैक्ष्यपृथिवींचरेत् ॥ २७ ॥ संचयांश्चनकुर्वीतस्नेहवासंचवर्जयेत् ॥ पूताभिरद्भिर्नित्यंवैकार्यंकुर्वीतमोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपस्थशेदुद्धृताभिरद्भिश्चपुरुषःसदा ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यंचसत्यमार्जवमेवंच ॥ २९ ॥ अक्रोधश्चानसूयाचदमोनित्यमपैशुनं ॥ अष्टस्वतेषुयुक्तःस्याद्रतेषुनियतेंद्रियः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अपापमशटवृत्तमनिहन्तिनित्यमाचरेत् ॥ जोषयेतसदाभोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रं च भुंजीत केवलं प्राणयात्रिकं ॥ धर्मलब्धमथाश्रीयान्नका
ममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ ग्रासादाच्छादनादन्यन्नगृहीयात्कथंचन ॥ यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृहीतनाधिकं ॥ ३३ ॥ परेभ्योनप्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ॥ दै
न्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ ३४ ॥ नाददीत परस्वानि न गृहीयादयाचितः ॥ न किंचिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ ३५ ॥ मृदमापस्तथान्नानि
पत्रपुष्पफलानि च ॥ असंवृतानि गृहीयात्प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६ ॥ न शिल्पजीविकां जीवेद्विरण्यं नो तं कामयेत् ॥ न द्वेषानोपदेष्टा च भवेच्च निरुपस्कृतः
॥ ३७ ॥ श्रद्धापूर्तानि भुंजीत निमित्तानि च वर्जयेत् ॥ शुभां वृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदं ॥ ३८ ॥ आशीर्युक्तानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च ॥ लोकसंग्रह
धर्मचनैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेत् ॥ ४० ॥ परं नो द्वेजयेत्कंचिन्न च कस्यचिदुद्विजे
त् ॥ विश्वास्यः सर्वभूतानामग्न्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१ ॥ अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचितयेत् ॥ वर्त्तमानमुपेक्षेत कालाकांक्षी स नाहितः ॥ ४२ ॥ न च क्षुपा
न मनसानवाचादुपयेत्कचित् ॥ न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किंचिदुष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मो गानीव सर्वशः ॥ क्षीणेन्द्रियमनो बुद्धिर्निरीहः सर्वतत्त्व
वित् ॥ ४४ ॥ निर्वहो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ॥ निर्ममो निरहंकारो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ निराशीर्निर्गुणः शांतो निरासक्तो निराश्रयः ॥ आ
त्मसंगी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ अपादपाणि पृष्ठं तदशिरस्कमनूदरं ॥ प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरं ॥ ४७ ॥ अगंधमरसस्पर्शमरूपा
शब्दमेव च ॥ अनुगम्य मना सक्तममांसमपि चैव यत् ॥ ४८ ॥ निश्चितमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति ते मृताः ॥ ४९ ॥ न तत्र
क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ॥ वेदायज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥ यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिंगग्रहणास्मृता ॥ तस्मादलिंगधर्मज्ञौ धर्मतत्त्वमुपा
चरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्माश्रितो विद्वान्विज्ञानचरितं चरेत् ॥ अमूढो मूढरूपेण चरेद्दर्ममदूषयन् ॥ ५२ ॥ यथैनमवमन्येरन्यरे स ततमेव हि ॥ तथा वृत्तश्च रेच्छांतः स
तां धर्मानं कुत्सयन् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तसंपन्नः समुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पंच च ॥ ५४ ॥ मनो बुद्धिरहंकारमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ एत
त्सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्वनिश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबंधनैः ॥ एतावदंतवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

संन्यासमित्यध्यायेपिमुच्यतेनात्रसंशयइत्यंतोऽयंयः पूर्वमेवग

ध्यायेदेकांतमास्थायमुच्यतेयनिराश्रयः ॥ निर्मुक्तः सर्वसंगेभ्योवायुराकाशगोयथा ॥ ५७ ॥ क्षीणकोशोनिरातंकस्तथेदंप्राप्नुयात्परं ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोवाच संन्यासंतपइत्याहुर्दृष्ट्वा
निश्चितंवादिनः ॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाज्ञानंब्रह्मपरंविदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकंब्रह्मवेदविद्याव्यपाश्रयं ॥ निर्द्वंद्वंनिर्गुणंनित्यमर्चित्यगुणमुत्तमं ॥ २ ॥ ज्ञाने
नतपसाचैवर्थाप्रापश्यंतितत्परं ॥ निर्णिक्तमनसःपूताव्युक्तांतरजसोमलाः ॥ ३ ॥ तपसाक्षेममध्वानंगच्छंतिपरमेश्वरं ॥ संन्यासनिरतानित्यंयेचब्रह्मविदो
जनाः ॥ ४ ॥ तपःप्रदीपइत्यादुराचारोधर्मसाधकः ॥ ज्ञानंवैपरमंविद्यासंन्यासंतपउत्तमं ॥ ५ ॥ यस्तुवेदनिराधारंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयात् ॥ सर्वभूतस्थमात्मा
नंसर्वगतिसिध्यते ॥ ६ ॥ योविद्वान्सहवासंचविवासंचैवपश्यति ॥ तथैवैकत्वनानात्वेसदुःखांस्प्रतिमुच्यते ॥ ७ ॥ योनिकामयतेकिंचिन्नकिंचिद्वमन्यते ॥ इ
हलोकस्थएवैषब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रधानगुणतत्त्वज्ञःसर्वभूतप्रधानवित् ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ ९ ॥ निर्द्वंद्वोनिर्नमस्कारोनिःस्वधा
कारएवच ॥ निर्गुणंनित्यमद्वंद्वंप्रशमेनैवगच्छति ॥ १० ॥ हित्वागुणमयंसर्वकर्मजंतुःशुभाशुभं ॥ उभेसत्यानृतेहित्वामुच्यतेनात्रसंशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तयो
निप्रभवोबुद्धिस्कंधमयोमहान् ॥ महाहंकारविटपट्टंक्षिप्यंकुरकोटरः ॥ १२ ॥ महाभूतविशालश्चविशेषयतिशाखिनः ॥ सदापत्रःसदापुष्पःशुभाशुभफलोद
यः ॥ १३ ॥ आजीव्यःसर्वभूतानांब्रह्मदक्षःसनातनः ॥ एनंछित्वाचभित्वाचतत्त्वज्ञानासिनावुधः ॥ १४ ॥ हित्वासंगमयान्पाशांनृत्युजन्मजरोदयान् ॥
निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ १५ ॥ द्वाविमौपक्षिणौनित्यौसंक्षेपौचाप्यचेतनौ ॥ एताभ्यांतुपरोयोन्यश्चेतनावान्सउच्यते ॥ १६ ॥

तार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्वाविमाविति पक्षिणौजीवेश्वरौ संक्षिप्येतेययोस्तौसंक्षेपौतयोरुपाधीबुद्धिमायेतौअचेतनौ स
खायावितिपाठेतुअचेतनौप्रतिबिंबत्वेनदृश्यौयस्तुताभ्यांप्रतिबिंबरूपाभ्यामन्यःबिंबस्थानीयःसचेतनामात्रशरीरोपिचेतनावानित्युच्यते साक्ष्यसंसर्गात्साक्षीतिवत् ॥ १६ ॥

अचेतनइति अचेतनइवाहं धीगम्योदृश्योजीवइतियावत् सत्वसंख्याविमुक्तः सत्वानि प्राणिनः संख्यायंते पृथक्केन गण्यंते ये स्ते देहाद्युपाधयस्तैर्विमुक्तः सन्सत्त्वात् बुद्धेः परं यद्वस्तु यच्च चेतयते बुद्ध्यादीन् अचेतना नपि चैतन्ययुक्तान् कुरुते स एव क्षेत्रज्ञसंज्ञोतरात्मा कोसौ सर्वसंख्यातबुद्धिः सर्वाः संख्याताः बुद्धयोयेन सर्वासांबुद्धीनां साक्षित्वेन संख्यातापरिच्छेदक इत्यर्थः स एव गुणगुणितः सन्सर्वैर्दोषैर्युज्यते गुणातिगस्तुते मुच्यत इति ॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ एवं ससाधनां ब्रह्मविद्यां समाप्य शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं व्यामिश्रे वाक्यैस्तामेवानुवदति केचिदित्यादिना केचित्संप्रपंचब्रह्मेति वदंतो वक्षंसंसारं ब्रह्ममयं ब्रह्मणो विकारमाहुः ब्रह्मैव जगदाकारेण परिणमते इति तदात्मानं स्वयमकुरुत सच्चत्यच्चाजवत् आत्मकृतेः परिणामादित्यादि श्रुतयः स्मृतयश्च केचित्परं वस्तु अनामयं निर्विकारं तत्र जगत्स्वप्नवत्कल्पितं स यदा स्वपितितदैर्न वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्येताथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति सुमिप्रबोधयोर्नामरूपात्मकस्यात्मन्येव लयोदयौ श्रूयेते मायामात्रं तु कार्त्तुर्येन आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्मर्यते च एवैतं मतं द्वयमुक्त्वा सांख्यमतमाह मन्यंत इ

अचेतनः सत्वसंख्याविमुक्तः सत्त्वात्परं चेतयते ततरात्मा ॥ सक्षेत्रवित्सर्वसंख्यातबुद्धिर्गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोवाच केचिद्ब्रह्ममयं वक्षं केचिद्ब्रह्मवनं महत् ॥ केचित्तु ब्रह्मचाव्यक्तं केचित्परमनामयं ॥ मन्यंते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययं ॥ १ ॥ उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योतकाले समो भवेत् ॥ आत्मानमुपसंगम्य सोमृतत्वाय कल्पते ॥ २ ॥ निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययां ॥ ३ ॥ प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ॥ दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परंततः ॥ ४ ॥ एवं पूर्वप्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ अव्यक्तात्सत्त्वं मुद्रितं ममृतत्वाय कल्पते ॥ ५ ॥

ति ॥ १ ॥ तत्र प्रथमपक्षे उपासकानां आप्रायणादिति न्यायेन अंत्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वमाह उच्छ्वासमात्रं तावन्मात्रकालं समो निर्विशेषः सर्वो वा समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वात् स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेश्च आत्मानं हर्दं ब्रह्मसंगम्य उपास्य अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः ॥ २ ॥ द्वितीयपक्षे अंतकालादन्यत्रापि क्षणिकनिर्विकल्पसाक्षात्कारान्मुच्यत इत्याह निमेषेति विदुषां प्राप्तिप्राप्यं कैवल्यं ॥ ३ ॥ तृतीयपक्षे पिमनोनिरोधेन मुच्यत इत्याह प्राणायामैरिति द्वाभ्यां प्राणाः इंद्रियाणि बुद्धिमनः सहितानि द्वादशते आयम्येते निगृह्यंते ये स्तैः प्राणायामैः यमनियमादिभिः ते च यमनियमांसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयस्तर्कवैराग्याभ्यां सह दशवामैत्री करुणामुदितोपेक्षाभिः सह द्वादशवामाः पंचनियमाः पंचप्राणायामादयः षट्मैत्र्यादयश्च तत्सत्कर्तव्यैराग्यं चेति द्वाविंशतिर्वा संयम्य निरोध्य पुनः पुनरितियाव जीवमेवं कार्यं न तु सकृदप्यत्नेनात्र सिद्धिरस्तीति दर्शितं चतुर्विंशत् अव्यक्तात्परं अन्यं पंचविंशत् पुरुषं लभते ॥ ४ ॥ यद्यदिच्छति तदपि लभते योगसामर्थ्यात् प्रसन्नात्मा विशुद्धसत्त्वः यदा तु अव्यक्तात् अव्यक्तं प्राप्य सत्त्वं सत्वगुणः उद्रिक्तं उत्कृष्टतरं भवति पुरुषमात्राकारं भवति तदाऽमृतत्वाय कल्पते पूर्णशतसहस्रं च तिष्ठत्यव्यक्तचित्तका इत्यव्यक्तमात्रनिष्ठानां स्वर्गकालावधिस्मरणात् चतुर्विंशदव्यक्तात्परमिति वा संबंधः ॥ ५ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादीनां आत्मप्राप्तिसाधनानां सत्त्वोत्कृष्टलभ्यत्वात्सत्त्वमेव स्तोतिसार्धेन सत्त्वादिति सत्त्वसंश्रयंतं पुरुषं अन्यथा सत्त्वासंश्रय इति गंतुं न शक्यमिति योजना ॥ ६ ॥ वृत्तपरिपाकः ॥ ७ ॥ पुरुषवत्त्वच्छत्त्वात्पुरुषोपकारित्वाच्च सत्त्वं पुरुषादभिन्नमिति मन्यन्ते तार्किकाः अतएव ते आत्मनि सत्त्वधर्मान्कर्तृत्वादीन्वास्तवान्मन्यन्ते इत्याह एतेनेति द्वाभ्यां तत्रापि मन्यन्ते प्रातीतिकं एकत्वं सांख्यादयः तार्किकास्तु तदेव वास्तवमित्याहु रिति विवेकः ॥ ८ ॥ एतदूषयति आहु रिति ॥ ९ ॥ सांख्यं प्रत्याह पृथगिति यदि सत्त्वं ततः पुरुषात्पृथक् अन्यन्भूतं नित्यनिवृत्तं च स्यात्तर्हि मुक्तमप्यात्मनं न ज्ञात् भूतत्वे तस्य निरन्वयना शायोगात् तस्मादनिर्भोक्षप्रसक्तेः इदं तमविचारितं एकत्वपक्षोपि प्रत्युक्त एव कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे धर्मिनाशमन्तरेणानिवृत्तेर्नैरात्म्यमनिर्भोक्षोवाप्रसज्येत इति भावः सिद्धांतमाह पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापितत्त्वतः सत्त्वपुरुषयोः समुद्रतरंगयोरिव शब्दतः प्रतीतितश्च पृथग्भावोऽस्ति सत्त्वं च समुद्रतरंग इव पुरुषे सहजं एवं च विलीनतरंगस्येव मुक्तसत्त्वस्य पुनरुत्पत्त्ययोगान्नानिर्भोक्ष इति कल्पितभेदेन संसारयात्रा निर्वाहः

सत्त्वात्परतरं नान्यत्वं शंसंतीह तद्विदः ॥ अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयं ॥ न शक्यमन्यथा गंतुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥ क्षमाघृतिरर्हिसा च समता सत्यमार्जवं ॥ ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७ ॥ एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः ॥ सत्त्वं च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आहु रेके च विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९ ॥ पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतद्विचारितं ॥ पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापितत्त्वतः ॥ १० ॥ तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ॥ मशकोऽदुंबरैश्चैक्यं पृथक्कमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ मत्स्योऽयथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ संबंधस्तोऽयं धिक्कृतां पर्णेकोकनदस्य च ॥ १२ ॥ गुरुरुवाच इत्युक्तवं तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहं ॥ पुनः संशयमापन्नाः प्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ऋषय ऊचुः को वास्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ॥ व्याहृतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधो गतिः ॥ १ ॥

अकल्पिताभेदेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवमपि सत्त्वपुरुषयोरैकजात्यापत्तेर्जडाजडविभागो न स्यादित्याशंक्याह तथैवेति नयः युक्तिः तप इति पाठे आलोचनपूर्वको निश्चयः यथा उदुंबरफलोदरे वा ह्यस्यान्यस्य प्रवेशायोगात्तदवयव एव मशकदेहस्ततो विजातीयः सन्नाविर्भवति एवं चिद्विलास एव सत्त्वं ततः पृथग्भूय जडत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्त्वपुरुषयोः संबंधे दृष्टांतः पर्णे इति असंगत्वात्पुरुषः सत्त्वधर्मेन लिप्येत तत्र लेपप्रतीतिस्त्वाध्यासिकीति भावः ॥ १२ ॥ उक्तं विद्यते ये पुन उक्तवतः उक्तमर्थं सम्यगवधृतवन्त इत्यर्थः सहजस्यापि सत्त्वस्य पुरुषासंसर्गित्वं दुर्घटं ब्रह्मणश्च वचनं न मिथ्येति तर्कश्रद्धाभ्यामुभयतो निरुद्धत्वात् संशयमापन्नाः ॥ १३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ एवं संदिहानाः प्रथमं वेदशास्त्रेषु मतभेदं दर्शयन्ति को वेति निवृत्तिधर्मो वा प्रवृत्तिधर्मो वाऽनुष्ठेयः न कर्मणेति कुर्वन्नेव ह कर्माणीत्युभयविधश्रुतिदर्शनान्मुक्षामहे इति भावः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वदेहान् देहनाशादूर्ध्वमपि आत्मास्तीत्येकेनैतदस्तीति संबंधः नैतदिति लोकायताः सर्वसंशयितमिति स्याद्वादिनः सप्तमंगीनयज्ञाः निःसंशयमिति प्रातिस्विकं सर्वतैर्थिकाः ॥ २ ॥ अनित्यं सर्वसृष्टिप्रलययुक्तमिति तार्किकादयः नित्यं प्रवाहनिमित्तमितीमांसकाः नास्तीति शून्यवादिनः अस्ति परंतु क्षणिकमिति सौगताः एकरूपं विज्ञानमेव द्विधा इदमर्थाकारमहमर्थाकारमिति योगाचाराः व्यामिश्रं भिन्नमभिन्नं चेत्तु बुलोमाः ॥ ३ ॥ एके ब्रह्मज्ञाः शास्त्रज्ञाः तत्त्वदर्शिनोः परोक्षज्ञानवतः ब्राह्मणास्तु ब्रह्मैवैकमस्तीति मन्यन्ते सगुणोपासकाः पृथक् असाधारणानिकर्मण्येव कारणानीत्यन्ये मीमांसकाः बहुत्वमपि कारणानां प्राहुः पमाणुवादिनः ॥ ४ ॥ देशकालाविति ज्योतिर्विदः एतत्तदृश्यं सर्वकालत्रयेऽपि नास्ति स्वमराज्यवच्चिद्विलासमात्रमिति वदन्तः ॥ ५ ॥ अस्नाननैष्ठिकब्रह्मचर्यं स्नानगार्हस्थ्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ साधनं ध्यानादिकमु

ऊर्ध्वदेहाद्वदंत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ केचित्संशयितं सर्वनिःसंशयमथापरे ॥ २ ॥ अनित्यं नित्यमित्येकेनास्यस्तीत्यपि चापरे ॥ एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ एकमेके पृथक् अन्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ४ ॥ देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ॥ जटाजिनधराश्चान्ये मुंडाः केचिदसंवृताः ॥ ५ ॥ अस्नानं केचिदिच्छंति स्नानमप्यपरे जनाः ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आहारं केचिदिच्छंति केचिच्ञानशनेरताः ॥ कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशंति चापरे जनाः ॥ ७ ॥ केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान् पृथग्विधान् ॥ धनानि केचिदिच्छंति निर्धनत्वमथापरे ॥ उपास्यसाधनत्वे केनैतदस्तीति चापरे ॥ ८ ॥ अहिंसा निरताश्चान्ये केचिद्विंसापरायणाः ॥ पुण्येनैव शसाचान्ये नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ सद्भाव निरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ॥ दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ १० ॥ यज्ञमित्यपरे विप्राः प्रदानमिति चापरे ॥ तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ॥ ११ ॥ ज्ञानं सत्तम ॥ १३ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः ॥ यो हियस्मिन् रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ १४ ॥ तेन नोऽविहिता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतं ॥ एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ १५ ॥ अतः परंतु यद्द्रव्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि संबंधः केन हेतुना ॥ १६ ॥

पास्यकृत्वापि नैतदस्तीति पश्चात्सर्वमपवदंति तथाच श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थेति ॥ ८ ॥ पुण्येन पुण्यार्थमेव यते तेत्यन्ये एतत्पुण्यं नास्त्येवेत्यन्ये लोकाय ताः ॥ ९ ॥ संशयिते कृतमस्ति न वेति संदिग्धे पथि दुःखात् दुःखनिवृत्त्यर्थं सुखात् सुखप्राप्त्यर्थं ध्यानं कर्तव्यं निष्काममेवेत्यपरे ॥ १० ॥ ११ ॥ ज्ञानं संन्यासं संन्यासैकप्राप्यं भूतचित्तकाः वस्तुतत्त्वविचारकाः स्वभावं साधनपौष्कल्यं साधनपौष्कल्यस्वाभाव्यादेव ज्ञानमुत्पद्यते आश्रमांतरेऽपि संन्यासमात्रेणेत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अविहिता अशिक्षिता आख्यातं त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥ मुख्यं प्रष्टव्यमाह अतः परमिति ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पृष्ठेष्वेतेषुपक्षेषुयद्वेयमुपादेयंचतसंक्षेपेणाह हंतवइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विषयविषयिभावोघटचक्षुषोरिवनकेवलंप्रकाशप्रकाशकभावःअपितुभोज्यभोक्तृभावोप्यस्तीत्याह व्याख्यातमितिसार्धेन उदुंबरवत्सत्वंस्वात्मानंभोक्तारंचनवेत्तिभोक्तानुमशक
 बहुभयवेत्तीत्यर्थः योविजानीतेसक्षेत्रज्ञइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥ सत्वपुरुषयोःसंबंधस्याध्यासिकत्वमाह नित्यमिति नित्यंसर्वदासत्वंद्वैःसुखदुःखादिपरिणामैर्युक्तंगुणात्मकत्वात्सुखदुःखमोहात्मकंसंहतंच
 तद्विपरीतत्वात्निर्द्वैतःनित्यःनिष्कलोनिर्गुणश्चपुरुषःअतस्तयोर्विषमस्वभावत्वान्नजनुकाष्ठादिवत्संबंधोयुज्यते यथोक्तं निःसंगस्यसंसंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइति

एवमुक्तःसतैर्विप्रैर्भगवोल्लोकभावनः ॥ तेभ्यःशशंसधर्मात्मायाथातथ्येनबुद्धिमान् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरु
 शिष्यसंवादेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच हंतवःसंप्रवक्ष्यामियन्मां पृच्छथसत्तमाः ॥ गुरुणशिश्यामासाद्ययदु
 क्तंतन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिहतच्छ्रुत्वासम्यगेवावधार्यतां ॥ अहिंसासर्वभूतानामेतत्कृत्यतमंमृतं ॥ २ ॥ एतत्पदमनुद्विग्नंवरिष्ठंधर्मलक्षणं ॥ ज्ञानंनिःश्रेयस्
 त्यादुर्दृष्टानिश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेनशुद्धेनमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ हिंसापराश्रयेकेचिद्येचनास्तिकवृत्तयः ॥ लोभमोहसमायुक्तास्तेवैनिरयगामि
 नः ॥ ४ ॥ आशीर्युक्तानिकर्माणिकुर्वतेयेत्वतंद्रिताः ॥ तेस्मिन्लोकेप्रमोदंतेजायमानाःपुनःपुनः ॥ ५ ॥ कुर्वतेयेतुकर्माणिश्रद्धधानाविपश्चितः ॥ अनाश्रित्यो
 गसंयुक्तास्तेधीराःसाधुदर्शिनः ॥ ६ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिसत्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ॥ संयोगोविप्रयोगश्चतन्निबोधतसत्तमाः ॥ ७ ॥ विषयोविषयित्वंचसंबंधोय
 मिहोच्यते ॥ विषयीपुरुषोनित्यंसत्वंचविषयःस्मृतः ॥ ८ ॥ व्याख्यातंपूर्वकत्वेनमशकोदुंबरयथा ॥ भुज्यमानंनजानीतेनित्यंसत्वमचेतनं ॥ यस्त्वेवंतंविजानी
 तेयोभुंक्तेयश्चभुज्यते ॥ ९ ॥ नित्यंद्वंद्वसमायुक्तंसत्वमाहुर्मनीषिणः ॥ निर्द्वंद्वोनिष्कलोनित्यःक्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः ॥ १० ॥ समंसंज्ञानुगंश्चैवससर्वत्रव्यवस्थि
 तः ॥ उपभुंक्तेसदासत्वमपःपुष्करपर्णवत् ॥ ११ ॥ सर्वैरपिगुणैर्विद्वान्व्यतिपक्तो नलिप्यते ॥ जलविंदुर्यथालोलःपद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १२ ॥

॥ १० ॥ कथंतर्हितयोर्विषयविषयिभावसंबंधोक्तइत्याह सममिति यथासर्वत्रस्वममायेंद्रजालरज्जुगादौअध्यस्तंअधिष्ठानेनसमंतुल्यंतदावरकमित्यर्थः अधिष्ठानंचाध्यस्तसंज्ञानुगतंतत्रस्वकीयसत्तास्फू
 र्तिसंमर्षकतयातदीयांसंज्ञामनुसरतदृश्यतेतथासत्त्वंपुरुषेणंसमंसत्वसंज्ञानुगतःपुरुषःउपभुंक्ते तत्रदृष्टांतः अपइति यथापुष्करपर्णंअद्विरसंसक्तमपिअपोभुंक्तेताम्रिस्तस्याम्यायनात् एवंसत्त्वेनादृतःपुरुषःसत्व
 समानत्वंगतःसत्वधर्मान्आत्मन्यभिमानानःसत्त्वंभुंक्ते तथाचैवंकूटस्थविकारिणोरपिपुं प्रकृत्योराध्यासिकःसंबंधोऽपपादितोभवति ॥ ११ ॥ प्रकारांतरेणदृष्टांतंविद्वनोति सर्वैरिति ॥ १२ ॥

समत्वमुपपादयति एवमिति सर्पेणरज्जुरिवसत्वेनअसंयुक्तीपिपुरुषःसइतिनिश्चितमेव तथापिसत्त्वंपुरुषश्चउभयमिलित्वाद्रव्यमात्रंसत्वमात्रमभूत् यथारज्जुभुजंगौमिलित्वाभुजंगमात्रंभवतितद्वत् इतिनिश्चयःइदमेवतत्त्वंकल्पनांतरंतुधातिमात्रमितिभावः ॥ १३ ॥ इदमेवद्वयोःसत्वमात्रत्वमनुसृत्यसत्वमेवात्मेतिमन्यमानाबौद्धाःपुरुषमपलपंतित्याह यथेति सत्त्वंपुरुषश्चेत्युभयंयथाद्रव्यमात्रमभूत्तथाद्रव्यं इदमर्थःकर्त्ताहमर्थःतयोःसंयोगोदर्शनंचेतिरुक्तात्रिपुत्रापिद्रव्यमभूदित्यर्थः कुतस्तर्हिद्रव्यात्पुरुषस्यपृथक्त्वमतआह प्रदीपेति यथादीपेनैवदीपमन्यंचजानंतिएवंसत्वस्यपरिणामविशेषेणविद्याख्येनसत्त्वंपुरुषंचपृथक्जानीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्रव्येतैलंगुणोवर्त्तिः ॥ १५ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह व्यक्तइति यथातैलवर्त्तिभ्यामवष्टब्धोदीपआत्मानंभवनाकाशंचव्याप्नोतितदभावेतुस्वयमेवांतर्धीयतेनतुभवनाकाशः

एवमेवाप्यसंयुक्तःपुरुषःस्यान्नसंशयः ॥ द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वंपुरुषस्येतिनिश्चयः ॥ १३ ॥ यथाद्रव्यंचकर्त्ताचसंयोगोप्यनयोस्तथा ॥ यथाप्रदीपमादायकश्चित्तमसिगच्छति ॥ तथासत्वप्रदीपेनगच्छंतिपरमैपिणः ॥ १४ ॥ यावद्रव्यंगुणस्तावत्प्रदीपःसंप्रकाशते ॥ क्षीणेद्रव्येगुणेज्योतिरंतर्धानायगच्छति ॥ १५ ॥ व्यक्तःसत्वगुणस्त्वेवंपुरुषोव्यक्तइष्यते ॥ एतद्विप्राविज्जनीतहंतभूयोब्रवीमिवः ॥ १६ ॥ सहस्रेणापिदुर्मेधानबुद्धिमधिगच्छति ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेनबुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७ ॥ एवंधर्मस्यविज्ञेयंसंसाधनमुपायतः ॥ उपायज्ञोहिमेधावीसुखमत्यंतमश्नुते ॥ १८ ॥ यथाध्वानमपाथेयःप्रपन्नोमनुजःकचित् ॥ क्लेशेनयातिमहताविनश्येदंतरापिच ॥ १९ ॥ तथाकर्मसुविज्ञेयंफलंभवतिवानवा ॥ पुरुषस्यात्मनिःश्रेयःशुभाशुभनिदर्शनं ॥ २० ॥ यथाचदीर्घमध्वानंपद्मामेवप्रपद्यते ॥ अदृष्टपूर्वसंहसातत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१ ॥ तमेवचयथाध्वानंरथेनेहाशुगामिना ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेनतथाबुद्धिमतांगतिः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वपर्वतमारुह्यनान्ववेक्षेतभूतलं ॥ रथेनरथिनंपश्यक्लिश्यमानमचेतनं ॥ २३ ॥ यावद्रथपथस्तावद्रथेनसंतुगच्छति ॥ क्षीणेरथपदेविद्वान्रथमुत्सृज्यगच्छति ॥ २४ ॥ एवंगच्छतिमेधावीतत्त्वयोगविधानवित् ॥ परिज्ञायगुणज्ञश्चउत्तरादुत्तरोत्तरं ॥ २५ ॥ यथार्णवंमहाघोरमप्लवःसंप्रगाहते ॥ बाहुभ्यामेवसंमोहादधंवाञ्छत्यसंशयं ॥ २६ ॥ नावाचापियथाप्राज्ञोविभागज्ञःस्वरित्रया ॥ अश्रांतःसलिलेगच्छेच्छीघ्रंसंतरतेद्रुदं ॥ २७ ॥

एवंकर्मविष्टब्धःसत्वगुणश्चरमवृत्तिरूपोऽभिव्यक्तःसत्त्वंचपुरुषंचपृथगवभासयति कर्मोपरमेतुस्वयमेवांतर्धीयतेपुरुषस्तुअव्यक्तःसमाधिसुषुप्तिसुखसाक्षीकेवलइष्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कर्मसुज्ञानसाधनेषु आत्मनिचित्ते श्रेयोविषयेषुभाशुभदृष्टांतः पूर्णपुण्यपापेयःपूर्णयोगमामोति अल्पपुण्यस्त्वंतराप्नियतेइतिभावः ॥ २० ॥ यथाचेति शास्त्ररथेनैवसंसाराध्वातिलंघनीयइतिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वमिति परंपदमारुह्यशास्त्रमपित्याज्यमितिभावः ॥ २३ ॥ यावदिति चित्तशुद्धिपर्यंतंविधिशालकैर्कर्यंततस्तुयोगतत्त्वंजानन्उत्तरोत्तरंहंसपरमहंसवाश्रमंसम्यगवबुध्यगच्छेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आचार्यरूपांनावंशयेदित्याहत्रिभिः यथेति ॥ २६ ॥ स्वरित्रयाशोभनानिअरित्राणिकेनिपातनानियस्यांतया ॥ २७ ॥

तीर्णइति समाहृतवन्निदिध्यासनार्थीगुरुमपित्यजेदितिभावः तावदुरुसेवेतयावयोगारूढोभवतिरथमिवपर्वतारूढइतिपूर्वदृष्टान्तंस्मारयति व्याख्यातमिति पदातिदृष्टान्तोपिगुर्वभावेमार्गप्राप्तिरेवभवतीत्यत्रबोध्यः ॥ ३८ ॥ स्नेहादिति नात्यंतगुरावेवस्थेयंसतिध्यानयोग्यत्वेइतिभावः ॥ ३९ ॥ नावमिति कर्माधिकारिणायोगोयोगाधिकारिणाचकर्मनानुष्ठानंयुक्तंइतिभावः ॥ ३० ॥ कर्मकृतंकर्मफलंचित्रंनानाविधविषयस्थंपृथक्पृथक् एकमेवकर्मगृहस्थस्यश्लाघ्यंपरिव्राजकस्यपातित्यहेतुः एवंव्यतिरेकोपिज्ञेयः विषयआश्रमस्तत्स्थं एतान्कर्तुन् ॥ ३१ ॥ एवंज्ञानसाधनान्युक्ताज्ञेयमाह यदिति गंधिगंधवत् रस्यंरसवत् ॥ ३२ ॥ गुणःकार्यं महद्रूपंयद्यधानभूतंप्रधानकार्यंतस्यापिगुणोहंकारः ॥ ३३ ॥ महाभूतकृतःविद्यदादिरूपत्वेनकल्पितः तेषांगुणास्तुविषयाःशब्दादयएव ॥ ३४ ॥ बीजधर्मत्वं

तीर्णो गच्छेत्परंपारंनावमुत्सृज्यनिर्ममः ॥ व्याख्यातंपूर्वकल्पेनयथारथपदातिनोः ॥ २८ ॥ स्नेहात्संमोहमापन्नोनाविदाशोयथातथा ॥ ममत्वेनाभिभूतःसंस्तत्रैवपरिवर्तते ॥ २९ ॥ नावंनशक्यमारुह्यस्थलेविपरिवर्तितुं ॥ तथैवरथमारुह्यनाप्सुचर्याविधीयते ॥ ३० ॥ एवंकर्मकृतंचित्रंविषयस्थंपृथक्पृथक् ॥ यथाकर्मकृतंलोकेतथैतानुपपद्यते ॥ ३१ ॥ यन्नैवगंधिनोरस्यंनरूपस्पर्शशब्दवत् ॥ मन्यंतेमुनयोबुद्ध्यातत्प्रधानंप्रचक्षते ॥ ३२ ॥ तत्रप्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्यगुणोमहान् ॥ महत्प्रधानभूतस्यगुणोहंकारएवच ॥ ३३ ॥ अहंकारात्तुसंभूतोमहाभूतकृतोगुणः ॥ पृथक्त्वेनहिभूतानांविषयावैगुणाःस्मृताः ॥ ३४ ॥ बीजधर्मतथाव्यक्तप्रसवात्मकमेवच ॥ बीजधर्मा महानात्माप्रसवश्चेतिनःश्रुतं ॥ ३५ ॥ बीजधर्मस्त्वहंकारःप्रसवंश्रपुनःपुनः ॥ बीजप्रसवधर्माणिमहाभूतानिपंचवै ॥ ३६ ॥ बीजधर्मिणइत्याहुःप्रसवंचप्रकुर्वते ॥ विशेषाःपंचभूतानतिषांचित्तंविशेषणं ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमाकाशंद्विगुणोवायुरुच्यते ॥ त्रिगुणंज्योतिरित्यादुरापश्चापिचतुर्गुणाः ॥ ३८ ॥ पृथ्वीपंचगुणाज्ञेयांस्तरस्यावरसंकुला ॥ सर्वभूतकरीदेवीशुभाशुभनिदर्शिनी ॥ ३९ ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंचमः ॥ एतेपंचगुणाभूमेर्विज्ञेयाद्विजसत्तमाः ॥ ४० ॥ पार्थिवश्चसदागंधोगंधश्चबुधास्मृतः ॥ तस्यगंधस्यवक्ष्यामि विस्तरेणबहून्गुणान् ॥ ४१ ॥ इष्टश्चानिष्टगंधश्चमंधुरोम्लःकटुस्तथा ॥ निर्हारीसंहतःस्निग्धोरूक्षोविशदएवच ॥ ४२ ॥

कारणत्वंप्रसवात्मकत्वंकार्यरूपत्वं जीवेतिपाठेपिजीवतोधान्यादेरेवधर्मोबीजत्वंननुभर्जितधान्यादेरितिसएवार्थः यद्यपितेषामतेअव्यक्तस्यबीजत्वमेवास्तिननुकार्यत्वंतथापिअद्वैतश्रुतिविरोधात्तदुपेक्ष्यमितिभावः ॥ ३५ ॥ पुनःपुनरितिदृष्टिस्तद्विरुद्धा ॥ ३६ ॥ बीजधर्मिणइतितामेवोपपादयति विशेषाशब्दादयःप्रसवंप्रकुर्वते भोगकालेकार्यरूपेणउपस्थिताअपिसंस्काररूपेणकालांतरेभोगंदातुंकारणात्मनाऽवतिष्ठते अतएतेकारणरूपाश्चकार्यंसर्वदाकुर्वन्ति पूर्वेषांमृद्वटन्यायेनकार्यकारणभावः विशेषाणांतुबीजांकुरन्यायेनेतिभेदः तेषांविशेषाणामपिविशेषणंव्यावर्तकंचित्तमेव चित्तएवविशेषाःसर्वेसंतिनबहिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमित्यादिपंचोव्याख्यातोमोक्षधर्मेषुस्पर्शार्थश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५ ॥

विशेषः पंचभूतानामित्यत्र सूत्रितां सकलशास्त्ररहस्यभूतां दृष्टिदृष्टिप्रपंचयति भूतानामित्यादिना नियमेसंहारे विसर्गे उत्पत्तौ च भूतानां मन एव ईश्वरं समर्थं यथा तथा वक्ष्यत इति शेषः भूतात्मा स्थितिकालेऽपि मन

एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गंध इत्युत ॥ शब्दः स्पर्शस्तथारूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः ॥ ४३ ॥ रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ मधुरो म्लः कटुस्तिक्तः कषा योलवणस्तथा ॥ ४४ ॥ एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ शब्दः स्पर्शस्तथारूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ॥ ४५ ॥ ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतं ॥ शुक्लं रुष्णं तथारक्तं नीलं पीतारुणं तथा ॥ ४६ ॥ इत्थं दीर्घं कृशं स्थूलं च तुरसं तु वृत्तवत् ॥ एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ॥ ४७ ॥ विज्ञेयं ब्राह्मणैर्द्वैर्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ॥ ४८ ॥ वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ रूक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निग्धो विशद एव च ॥ ४९ ॥ कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ एवं द्वादशविस्तारं वायव्यो गुण उच्यते ॥ ५० ॥ विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५१ ॥ तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ॥ तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहुङ्गुणान् ॥ ५२ ॥ षड्जर्पभः सगांधारो मध्यमः पंचमस्तथा ॥ अतः परं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ॥ ५३ ॥ एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ॥ आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परः ॥ ५४ ॥ अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ ५५ ॥ परापरज्ञां भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणां ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययं ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोवाच भूतानामथ पंचानां यथैषामीश्वरं मनः ॥ नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ॥ बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टेक्षेत्रज्ञश्च स उच्यते ॥ २ ॥ इंद्रियाणि मनो युंक्ते सदश्चानिवसारथिः ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञेयुज्यते सदा ॥ ३ ॥

एव भूतानामात्मा स्वरूपं कनकमिव कुंडलादेः ॥ १ ॥ अधिष्ठातानिमित्तकारणमपि कुलालादिस्थानीयं मन एव क्षेत्रज्ञो जीवोऽपि मन एव एवं मनस एश्वर्यं बुद्धिर्विवेकजा प्रज्ञैव आचष्टे स्वप्रतीतिपाहं मनस एश्वर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ मनस एश्वर्ययोगैकगम्यमितितदधिगमार्थयोगमाह इंद्रियाणीति मनः कर्तुं युंक्ते प्रयुंक्ते आत्मैन्द्रियमनो युंक्तं भोक्तेति श्रुतिव्याचष्टे इंद्रियाणीति आत्मपदस्य प्रतिपदं बुद्धिपदं भोक्तेत्यस्य प्रतिपदं क्षेत्रज्ञ इति ॥ ३ ॥

महान्तःइन्द्रियाश्वासैःसमायुक्तं बुद्ध्यासारथिभूतयासंयमनंनियहोयस्यतं रथंब्रह्ममयंकारणविकारभूतंशरीररथं भूतात्मादेहाभिमानं सर्वतःसुखलिप्सुर्धावति ॥ ४ ॥ अयमेवरथंइन्द्रियगामेणवशीकृतेनसं युक्तःसम्यक्समाहितः मनसाचसारथिनासंयुक्तः बुद्धिसंयमनःबुद्धिप्रतोदश्चेन्महान्भवति बहिर्मुखानीन्द्रियबुद्धिमनांसिआत्मनोजीवत्वमापादयन्तिअंतर्मुखानित्वस्यब्रह्ममयत्वंआविष्कुर्वतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवंनिष्ठास्त्वनेनयोवेत्तिवेद धीरोध्यानशीलः ॥ ६ ॥ अव्यक्ताद्यात्मकेब्रह्मवनेस्मिन्चेतनःसंचरतीत्याह अव्यक्तेतित्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्मिंल्लोकेआत्मलोके अग्नेनिमेषमात्रेणस्थावरादि कंबाहंसर्वलीयते नेत्रनिमीलनमात्रेणभूतानिप्रलीयन्ते दृष्टिस्तद्व्यधिकारादित्यर्थः तदनंतरंभूतकृताःगुणाःशब्दादयोलीयन्ते नेत्रवत्श्रोत्रादीनामपिगुरुक्तयुक्त्यानिमीलनेकृतेसतीत्यर्थः गुणेभ्यःलीनेभ्योनंत

महदश्वंसमायुक्तंबुद्धिसंयमनंरथं ॥ समारुह्यसभूतात्मासमंतात्परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तोमनःसारथिरेवचं ॥ बुद्धिसंयमनोनित्यंमहान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवंयोवेत्तिविद्वान्वैसदाब्रह्ममयंरथं ॥ संधारःसर्वभूतेषुनमोहमधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविशेषांतंसहस्थावरजंगमं ॥ सूर्यचंद्रप्रभालोकंग्रह नक्षत्रमंडितं ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजालैश्चसर्वतःपरिभूषितं ॥ विविधाभिस्तथाचाद्भिःसततंसमलंकृतं ॥ ८ ॥ आजीवंसर्वभूतानांसर्वप्राणभृतांगतिः ॥ एतद्ब्रह्म वनंनित्यंतस्मिंश्चरतिक्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेस्मिन्यानिसत्त्वानित्रसानिस्थावराणिच ॥ तान्येवांग्रेप्रलीयन्तेपश्चाद्भूतकृतागुणाः ॥ गुणेभ्यःपंचभूतानिएषभूत समुच्छ्रयः ॥ १० ॥ देवामनुष्यागंधर्वाःपिशाचासुरराक्षसाः ॥ सर्वेस्वभावतःसृष्टानक्रियाभ्योनकारणात् ॥ ११ ॥ एतेविश्वसृजोविप्राजायंतीहपुनःपुनः ॥ तेभ्यःप्रसूतास्तेष्वेवमहाभूतेषुपंचसु ॥ प्रलीयन्तेयथाकालमूर्मयःसागरेयथा ॥ १२ ॥ विश्वसृग्भ्यस्तुभूतेभ्योमहाभूतास्तुसर्वशः ॥ भूतेभ्यश्चापिपंचभ्योमुक्तो गच्छेत्परांगतिं ॥ १३ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वमनसैवास्तृज्यभुः ॥ तथैवदेवानृपयस्तपसाप्रतिपदिरे ॥ १४ ॥ तपसश्चानुपूर्व्येणफलमूलाग्निस्तथा ॥ त्रैलोक्यंतप सासिद्धाःपश्यंतीहसमाहिताः ॥ १५ ॥ औपधान्यगर्वादीनिनानाविद्याश्चसर्वशः ॥ तपसैवप्रसिद्ध्यंतितपोमूलंहिसाधनं ॥ १६ ॥

रंपंचभूतानिमूक्ष्मदेहारंभकाणिप्रलीयन्ते स्थूलानांप्रत्याहारेणैवसंस्तनत्वात् एषदेहद्वयरूपोभूतसमुच्छ्रयइतिपंचभूतानीत्यस्यव्याख्या भूतानालयेतुनिर्विशेषचिन्मात्रेणैवरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः सार्द्धंश्लोकः ॥ १० ॥ देवादयःस्यामदेवादिवत्स्वभावतएवउत्पन्नाःनयज्ञादिनानापित्रह्मादिनेत्याह देवाइति ॥ ११ ॥ विश्वसृजोमरीच्यादयोपिभौतिकत्वाद्भूतलयेलीयन्तइत्याह एतइतिसार्धेन ॥ १२ ॥ विश्वसृग्भ्यः स्थूलभूतेभ्यःपरमहाभूताःसूक्ष्मभूतानि तेभ्योपिपरांगतिमुक्तोगच्छेत् पाठांतरेभूतानांयोविश्वसृक्विराट्सःस्वोपादानभूतानिमहाभूतानिप्रतिगच्छतीतिसएवार्थः ॥ १३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमं तपइत्युक्तलक्षणतपोबलेनसर्वमनसैवसृज्यतइत्याह प्रजापतिरित्यादिना ॥ १४ ॥ तपसःसंकल्पस्य आनुपूर्व्येणक्रमेण समाहिताःसमाधियुक्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

दुरापंड्रपदादि दुराधायवेदादि दुराधर्षवद्गयादि दुरन्वयंअसमाधेयंमहाप्रलयादि ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ सुखोपचयं लौकिकानां सुखानां उपचयोद्विर्यस्मात्तं सुखोपचयं अस्वदमानंदं एत
 स्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतिप्रसिद्धं ॥२३॥ उपागम्यपरावृत्यपूर्णध्यानयोगमप्राप्ययेन्नियंतेतेप्रकृतिलीनाभवन्तीति ॥२४॥ समसंज्ञांगतः स्वयमव्यक्तत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥२५॥ यः कार
 णत्वं प्राप्तः सर्वसृजतिमेव निष्कलक्षेत्रज्ञं ईश्वरमिति विद्यात् ॥२६॥ चित्तं सम्यग्ज्ञानं चिती संज्ञान इत्यस्माद्भावे निष्ठा चित्तात्मनसा हेतुना उपागम्यप्राप्य संयतः सततं आसीत् ततश्च यच्चित्तस्तन्मयो भवति कीट
 यदुरापंडुराधायं दुराधर्षं दुरन्वयं ॥ तत्सर्वतपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमं ॥१७॥ सुरापो ब्रह्महास्तेयी भूणहा गुरुतल्पगः ॥ तपसैव सुतमेन मुच्यते किल्विषात्त
 तः ॥१८॥ मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ॥ यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ॥१९॥ तपः परायणानित्यं सिद्ध्यंते तपसा सदा ॥ तथैव तप
 सा देवामहामायादिवंगताः ॥२०॥ आशीर्युक्तानि क्रमाणि कुर्वन्ते ये त्वतंद्रिताः ॥ अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥२१॥ ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्म
 मानिरहंरुताः ॥ आप्नुवंति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमं ॥२२॥ ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ॥ सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशंत्यात्मवित्तमाः ॥२३॥
 ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममानिरहंरुताः ॥ अव्यक्तं प्रविशंतीह महतां लोकमुत्तमं ॥२४॥ अव्यक्ता देवसंभूतः समसंज्ञांगतः पुनः ॥ तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः स त्व
 मास्थाय केवलं ॥२५॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वसृजतिनिष्कलं ॥ क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेदसवेदवित् ॥२६॥ चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयतः ॥
 यच्चित्तं तन्मयो वशंगुह्यमेतत्सनातनं ॥२७॥ अव्यक्तादिविशेषांतमविद्यालक्षणं स्मृतं ॥ निबोधत तथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥२८॥ द्वाक्षरस्तु भवेन्मृत्यु
 रुयक्षरं ब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतं ॥२९॥ कर्म केचित्प्रशंसन्ति मंदबुद्धिरतानराः ॥ ये तु दृढा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्मते ॥३०॥ कर्म
 णा जायते जंतुर्मूर्तिमान् षोडशात्मकः ॥ पुरुषं ग्रसते विद्यातद्वात्यममृताशिनां ॥३१॥ तस्मात्कर्मसुनिःस्रेहाये केचित्पारदर्शिनः ॥ विद्यामयो यं पुरुषो न तु कर्म
 मयः स्मृतः ॥३२॥ य एवममृतं नित्यमग्रात्यं शश्वदक्षरं ॥ वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेदनमृतो भवेत् ॥३३॥ अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणं ॥ य एवं वि
 देदात्मानमग्रात्यममृताशनं ॥ अग्रात्यो मृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥३४॥ कर्तृगन्थायेन यद्रूपं भावयति तदेवायं भवतीत्यर्थः (मन इति पाठे यच्चित्तं तदेव ईश्वरस्तद्भाष्यं दातुं स
 मर्थ इत्यर्थः) ॥२७॥ तत्र हानार्थमहाव्यक्तादीति यत्किंचिन्मदीयत्वेन कल्पितं तत्सर्वमविद्या अतो निष्कलमात्मानमेव ध्यायेदित्यर्थः ॥२८॥२९॥३०॥ षोडशात्मकः पंचमहाभूतानि एकादशविकाराश्च तदात्मकः
 तमेव षोडशात्मकं पुरुषं विद्यापसते तदेव च यासं उपादेयं अमृतं देवतादिशेषं अश्रंतितेः मृताशिनस्तेषां आशिताशितमिति पाठे तृणानामपितृमिकरं ॥३१॥३२॥ शश्वदक्षरं सर्वदा अपचयहीनं वश्यात्मा जितचित्तः
 असंश्लिष्टं असंगं ॥३३॥ अपूर्वमानांतरानवगतं अकृतं अकृत्रिमं अविचारिणं कूटस्थं अपराजितमिति पाठांतरे स्पष्टोर्थः अमृताशनं ईश्वरपासस्तुरीय इति श्रुतेः ईश्वरस्यापि संहर्तारं एभिर्वक्ष्यमाणैः सार्द्धः ॥३४॥

चेतसः संस्कारामैव्यादयस्तान् आयोज्य दृढान् कृत्वा आत्मानं चित्तं आत्मनि हृदये पुण्डरीके संयम्य निरुध्य ॥ ३५ ॥ प्रसादेनैर्मल्ये प्रसादं शांतिं चित्तप्रसादस्य लक्षणं तु यथास्वमेदेहासंगेनावस्थानमस्ति तथा यदा योगयुक्त्या चित्तं बहिः संज्ञाशून्यमंतः प्रचारि भवति तदेव प्रसादचिह्नं ॥ ३६ ॥ एषा प्रसादरूपा गतिमार्गः प्रवर्त्तते ताः प्रवृत्तयः त्रैकालिकाः पदार्थास्तान् परिणामजान् अतीताननागतांश्चात्र पश्यंति योगिनः ॥ ३७ ॥

आयोज्य सर्वसंस्कारान् संयम्यात्मानमात्मनि ॥ सतद्वत्प्रभुर्भवेत्तियस्माद्भूयोनविद्यते ॥ ३५ ॥ प्रसादे चैव सत्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ॥ लक्षणं हि प्रसादस्य यथास्यात्स्वप्रदर्शनं ॥ ३६ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यंति परिणामजाः ॥ ३७ ॥ एषा गतिर्विरक्तानामेषधर्मः सनातनः ॥ एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिर्दिष्टं ॥ ३८ ॥ समेन सर्वभूतेषु निस्पृहेण निराशिषा ॥ शक्या गतिरियं गंतुं सर्वत्र समदर्शिता ॥ ३९ ॥ एतद्दः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ॥ एवमाचरत क्षिप्रंततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४० ॥ गुरु उवाच इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ॥ कृतवंतो महात्मानस्ततो लो कमवाप्नुवन् ॥ ४१ ॥ त्वमप्येतन्महाभागमयोक्तं ब्रह्मणो वचः ॥ सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ वासुदेव उवाच इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमं ॥ चकार सर्वकौतियततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४३ ॥ कृतकृत्यश्च स वदा शिष्यः कुरुकुलोद्दह ॥ तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वानशोचति ॥ ४४ ॥ अर्जुन उवाच को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्णकश्च शिष्यो जनार्दन ॥ श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वैतत्त्वमाचक्ष्वमे विभो ॥ ४५ ॥ वासुदेव उवाच अहं गुरुर्महाबाहो म नः शिष्यं च विद्धि मे ॥ त्वत्प्रीत्या मुत्थमेतच्च कथितं ते धनं जय ॥ ४६ ॥ मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्दह ॥ अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४७ ॥ ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मे स्मिन्नरि कर्षणं ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलं ॥ ४८ ॥ पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ॥ मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४९ ॥ मया तु भरत श्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फाल्गुन ॥ ५० ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनं जयः ॥ गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाङ्क्यमद्य वै ॥ ५१ ॥ समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ समनुज्ञाप्य राजानं स्त्रां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ इति श्री महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ गुरुशिष्यसंवादः समाप्तः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अहमिति अहं श्रेष्ठज्ञो गुरुः मनोमदीयं मया बोधनीयं एतेन आत्मनो गुरुरात्मैवेत्युक्तं भवति ॥ ४६ ॥ सम्यगाचरयमनियमादिनिष्ठो भव ॥ ४७ ॥ केवलमिति क्रममुक्तिव्यावृत्तिः ॥ ४८ ॥ प्रागुक्तं स्मारयति अस्य च तस्य च एकवाक्यतां कारयितुं पूर्वमिति ॥ ४९ ॥ कथामनुसंधत्ते मया त्वित्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

तत इति रथ इति रथमिति चार्धद्वयेऽपि शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विश्वकर्मनित्यादिना स्वबोधमाविष्करोति ॥ ८ ॥ रतिः रमणं क्रीडामयी सर्गस्थित्यंतलीला रूपा तुभ्यंतव रोदसीथावापु
 वैशंपायन उवाच ततोभ्यनोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकं ॥ मुहूर्त्तादिवचाचष्टयुक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव चानुयात्रादिचोदयामास पांडवः ॥ स
 जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाङ्क्यं ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सैनिकास्तु सज्जीभूता विशांपते ॥ आचख्युः सज्जमित्येवंपार्थायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्तौरथमास्थाय
 प्रयातौ कृष्णपांडवौ ॥ विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशांपते ॥ ४ ॥ रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्व
 त्सदा जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णि कुलोद्दह ॥ निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकंठकं ॥ ६ ॥ नाथ वं तश्च भवता पांडवामधुसूदन ॥ भवंतं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्म कुरु
 सागरं ॥ ७ ॥ विश्वकर्मन्मस्तेस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम ॥ तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवान्मतः ॥ ८ ॥ त्वत्तेजः संभवं नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ॥ रतिः क्री
 डामयी तुभ्यं माया तेरोदसी विभो ॥ ९ ॥ त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजंगमं ॥ त्वंहि सर्वं विकुरूपे भूतग्रामं चतुर्विधं ॥ १० ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव मधु
 सूदन ॥ हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना कृतवश्चेंद्रियाणिते ॥ ११ ॥ प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ॥ प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२ ॥ र
 तिस्तुष्टिर्धृतिः क्षांतिर्मतिः कांतिश्चराचरं ॥ त्वमेव ह्युगांतेषु निधनं प्रोच्यसे नय ॥ १३ ॥ सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणामया ॥ आत्मा च परमात्मा च नमं
 स्तेन लिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्धर्ष नारदा देवलात्तया ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥ त्वयि सर्वसमासकं त्वमेवैको जनेश्वरः ॥ यच्चा
 नुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानय ॥ १६ ॥ एतत्सर्वमहंसम्यगाचरिष्ये जनार्दन ॥ इदं चाद्भुतमत्यंतं कृतमस्मत्प्रियेऽसया ॥ १७ ॥ यत्पापो निहतः संख्येकौ रव्यो धृत
 राष्ट्रजः ॥ त्वया दग्धं हितसैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत्कृतं कर्म येनावाप्तो जयो मया ॥ दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९ ॥ कर्णस्य च व
 धो पायो यथा वत्सं प्रदर्शितः ॥ सैंधवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २० ॥ अहं च प्रीयमाणेन त्वया देव किनंदन ॥ यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मे त्रविचारणा ॥
 ॥ २१ ॥ राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ चोदयिष्यामि धर्मज्ञगमनार्थं तवानय ॥ २२ ॥ रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ॥ अचिरादेव द्रष्टा त्वं
 मातुलं मे जनार्दन ॥ २३ ॥ बलदेवं च दुर्धर्षं तथा न्यान् वृष्णिपुंगवान् ॥ एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाङ्क्यं ॥ २४ ॥

पृथिवी ते वमाया ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनुग्रहः एतत्सम्यगाचरेत्याज्ञारूपः ॥ १६ ॥ दृष्टोपकारमप्यभिन्दति इदंचेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तथाविविशतुश्रोभौसंप्रलृष्टनराकुलं ॥ तौगत्वाधृतराष्ट्रस्यगृहंशक्रगृहोपमं ॥ २५ ॥ ददृशातेमहाराजधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ विदुरंचमहाबुद्धिराजानंचयुधिष्ठि-
रं ॥ २६ ॥ भीमसेनंचदुर्धर्पमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ धृतराष्ट्रमुपासीनंयुयुत्सुंचापराजितं ॥ २७ ॥ गांधारींचमहाप्रज्ञांपृथांरुष्णांचभामिनीं ॥ सुभद्राद्याश्चताः
सर्वाभरतानांस्त्रियस्तथा ॥ २८ ॥ ददृशातेस्त्रियःसर्वागांधारीपरिचारिकाः ॥ ततःसमेत्यराजानंधृतराष्ट्रमरिंदमौ ॥ २९ ॥ निवेद्यनामधेयेस्वेतस्यपादावगृह-
तां ॥ गांधार्याश्चपृथायाश्चधर्मराजस्यचैवहि ॥ ३० ॥ भीमस्यचमहात्मानौतथापादावगृहतां ॥ क्षत्तारंचापिसंगृह्यपृष्ठाकुशलमव्ययं ॥ ३१ ॥ तैःसार्धंनृप-
तिवृद्धंततस्तौपर्युपासतां ॥ ततोनिशिमहाराजोधृतराष्ट्रःकुरुद्वहान् ॥ ३२ ॥ जनार्दनंचमेधावीव्यसर्जयतवैगृहान् ॥ तेनुज्ञातानृपतिनाययुःस्वस्वनिवेशनं ॥
॥ ३३ ॥ धनंजयगृहानेवययौरुष्णस्तुवीर्यवान् ॥ तत्रार्चितोयथान्यायंसर्वकामैरुपस्थितः ॥ ३४ ॥ रुष्णःसुष्वापमेधावीधनंजयसहायवान् ॥ प्रभातायांतु-
शर्वर्याकृत्वापौर्वाहिकींक्रियां ॥ ३५ ॥ धर्मराजस्यभवनंजग्मतुःपरमार्चितौ ॥ यंत्रास्तेससहामात्योधर्मराजोमहाबलः ॥ ३६ ॥ तौप्रविश्यमहात्मानौतद्वहं-
परमार्चितं ॥ धर्मराजंददृशानुर्देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७ ॥ समासाद्यतुराजानंवार्ष्णेयकुरुपुंगवौ ॥ निपीदतुरनुज्ञातौप्रीयमाणेनतेनौ ॥ ३८ ॥ ततःसराजामे-
धावीविवक्षूप्रेक्ष्यतावुभौ ॥ प्रोवाचवदतांश्रेष्ठोवचनंराजसत्तमः ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरउवाच विवक्षुहियुवांमन्येवीरौयदुकुरुद्वहौ ॥ वृतकर्त्तास्मिसर्ववां-
नचिरान्माविचार्यतां ॥ ४० ॥ इत्युक्तःफाल्गुनस्तत्रधर्मराजानमब्रवीत् ॥ विनीतवदुपागम्यवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४१ ॥ अयंचिरोपितौराजन्वाप्नुदेवःप्र-
तापवान् ॥ भवतंसमनुज्ञाप्यपितरंद्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥ सगच्छेदभ्यनुज्ञातोभवतायदिमन्यसे ॥ आनर्त्तनगरींवीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ युधिष्ठि-
रउवाच पुंडरीकाक्षभद्रंतगच्छत्वमधुमूदन ॥ पुरींदारवतीमघद्रष्टुंशूरसुतंप्रभो ॥ ४४ ॥ रोचतेमेमहाबाहोगमनंतवकेशव ॥ मातुलश्चिरुष्टोमेत्वयादेवी-
चदेवकी ॥ ४५ ॥ समेत्यमातुलंगत्वावलदेवंचमानद ॥ पूजयेथामहाप्राज्ञमद्वाक्येनयथार्हतः ॥ ४६ ॥ स्मरेथाश्चापिमानित्यंभीमंचवल्लिनांवरं ॥ फाल्गुनं
सहदेवंचनकुलंचैवमानद ॥ ४७ ॥ आनर्त्तानवलोक्यत्वंपितरंचमहाभुज ॥ वृष्णींश्चपुनरागच्छेर्हयमेधेममानघ ॥ ४८ ॥ सगच्छरत्नान्यादायविविधानिव-
सूनिच ॥ यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञंतदप्यादत्स्वसात्वत ॥ ४९ ॥ इयंचवसुधाकृत्स्नाप्रसादात्तवकेशव ॥ अस्मानुपगतावीरनिहताश्चापिशत्रवः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ तथाप्रयातंवाण्यंयष्टित्यादि

एववतिकौरव्येधर्मराजेयुधिष्ठिरे ॥ वासुदेवोवरःपुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥ तवैवरत्नानिधनं च केवलं धरातु रुत्नातु महाभुजाय वै ॥ यदस्ति चान्यद्वि
पंगुहेममत्वमेव तस्येश्वरनित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदागदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ॥ पितृष्वसारं त्वदद्यथाविधिसंपूजितश्चाप्यगम
त्यदक्षिणं ॥ ५३ ॥ तथाससम्यक्प्रतिनंदितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा ॥ विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजोरथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयं ॥ ५४ ॥ रथे सुभद्रा
मधिरोप्य भाविनीं युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ॥ पितृष्वमुश्वापितया महाभुजो विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५५ ॥ तमन्वयाद्वा नरवर्यकेतनः ससात्यकि
र्माद्रवती सुतावपि ॥ अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥ निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनांस्ततः संसर्वां विदुरं च वीर्यवान् ॥ जनार्दनो
दारुकमाहसत्वरः प्रचोदयाश्चानितिसात्यकिं तथा ॥ ५७ ॥ ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ॥ यथानिहत्यारिगणं शतक्रतुर्दिवं
तथानर्त्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि कृष्णप्रयाणे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ तथाप्रयातंवाण्यंयष्टित्यादि ॥ परिष्वज्य न्यवर्त्ततः सानुयात्राः परंतपाः ॥ १ ॥ पुनः पुनश्च वाण्यं यं पर्यष्वजत फाल्गुनः ॥ आचक्षु
र्विषयांश्चैनं सददर्श पुनः पुनः ॥ २ ॥ रुच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविंदे विनिवेशितां ॥ संजहार ततो दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३ ॥ तस्य प्रयाणे यान्यां सन्निमित्तानि
महात्मनः ॥ बहून् यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुर्वेगेन महतारथस्य पुरतो ववौ ॥ कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकंठकं ॥ ५ ॥ ववर्ष वासवश्चैव तो
यं शुचिसुगंधि च ॥ दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६ ॥ सप्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ॥ ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठ मुत्तंकं ममितौजसं ॥ ७ ॥ सतंसं
पूज्यते जस्वी मुनिं पृथुलोचनः ॥ पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छ दनामयं ॥ ८ ॥ सपृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनं ॥ उत्तंको ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पत्रच्छं माधवं ॥ ९ ॥
कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपांडव सद्यतत् ॥ कृतं सौ भ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥

यंयः पूर्वोक्तासुपनिषत्सु विद्याफलं विश्वरूपदर्शनं विद्यासाधनं गुरोराराधनं चेति द्वयमिहोक्तं विवरीतुं उत्तंकोपाख्यानव्याजेन प्रवर्त्तते तत उपरिष्ठादश्वमेधव्याजेन कर्मणामप्यारादुपकारकत्वं विद्यायामुच्यते इति सं
गतिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौशाम्ये सौरस्ये ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मिथ्याचारेण कपटपूर्वकमविरोधच्छलेन विरोधं दृढयता परीताः परितः प्राप्ताः ॥ २२ ॥ अनु
अपिसंधाय तान् वीरानुपावृत्तो सिकेशव ॥ संबन्धिनः स्वदयितान्सततं वृष्णिपुंगव ॥ ११ ॥ कच्चित्पाण्डुसुताः पंचधृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ॥ लोकेषु विहरिष्यंति त्वया
सह परंतप ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रे ते च राजानः कच्चित्प्राप्स्यंति वै सुखं ॥ कौरवेषु प्रशांतेषु त्वयानाथेन केशव ॥ १३ ॥ यामे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ॥ अपि सा
सफला तात कृता ते भरता न्रति ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच कृतो यत्नो मया पूर्वसौशाम्ये कौरवान्प्रति ॥ नाशक्यं तयदा साम्ये ते स्थापयितुमंजसा ॥ १५ ॥
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतब्रांधवाः ॥ न दिष्टमप्यति क्रांतुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूयः सर्वमेतत्तवानघ ॥ तेऽत्यक्रामन्मतिं मत्स्यं भीष्मस्य
विदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्ये तरेतरं ॥ पंचैव पाण्डवाः शिष्टाहता मित्राहतात्मजाः ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतब्रांधवाः ॥ इत्युक्त
वचने कृष्णो भृशं क्रोधसमन्वितः ॥ उत्तंक इत्युवाचैनरो पादुफुल्ललोचनः ॥ १९ ॥ उत्तंक उवाच यस्माच्छुक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपुंगवाः ॥ संबन्धिनः
प्रियास्तस्माच्छुप्स्ये हं त्वामसंशयं ॥ २० ॥ न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवारिताः ॥ तस्मान्मन्युपरीतस्त्वांशप्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया शक्तेन हिसता
मिथ्याचारेण माधव ॥ ते परीताः कुरुश्रेष्ठानश्यंतः स्मृत्युपेक्षिताः ॥ २२ ॥ वासुदेव उवाच शृणु मे विस्तरेण दंयं हृदये भृगुनंदन ॥ गृहाणानुनयं चापि तप
स्वीत्यसि भार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे तदध्यात्ममुंचेथाः शापमद्य वै ॥ न च मां तपसाल्पेन शक्तो भिभूतुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपतां वर ॥
तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५ ॥ कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ॥ दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययं ॥ २६ ॥ इति श्रीम
हाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि उत्तंकोपाख्यानैकृष्णोत्तंकसमागमे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ उत्तंक उवाच
ब्रह्मिकेशवं तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिंदितं ॥ श्रुत्वा श्रेयोभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥ वासुदेव उवाच तमीरजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ॥
तथारुद्रान्वसूत्वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ २ ॥ मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहं ॥ स्थित इत्यभिजानीहि माते भूदत्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान्सर्वा
न्यक्षगंधर्वराक्षसान् ॥ नागानप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४ ॥ सदसच्चैव यस्यादुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ॥ अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकं ॥ ५ ॥
नयं शिक्षां ॥ २३ ॥ मेमत्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ब्रूहीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ असत्शशृङ्गादि सदसत्पटादि सदसत्परं अव्यक्तं एतन्नयमपितत्त्वतः मत्तः परं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अधर्मेण निच्छेदः
येचाश्रमेपुवैधर्माश्चतुर्धाविदितामुने ॥ वैदिकानिचसर्वाणिविद्विस्वमदात्मकं ॥ ६ ॥ असच्चसदसच्चैवयद्विद्विस्वसदसत्परं ॥ मत्तः परं तरं नास्ति देवदेवास्सना
तनात् ॥ ७ ॥ ओंकारप्रमुखान्वेदान्विद्विमांस्त्वं भृगूदह ॥ यूपंसोमंचरुंहोमं त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८ ॥ होतारमपि हव्यंच विद्विमां भृगुनंदन ॥ अध्ययुः कल्पक
श्चापि हविः परमसंस्कृतं ॥ ९ ॥ उद्गाताचापि मांस्तौ तिगीतघोषैर्महाध्वरे ॥ प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन्शांतिमंगलवाचकाः ॥ १० ॥ स्तुवंति विश्वकर्मणं सततं द्विज
सत्तम ॥ मम विद्विस्वतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ॥ ११ ॥ मयनसंदयितं विप्रसर्वभूतदयात्मकं ॥ तत्राहं वर्त्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ॥ १२ ॥ वद्धीः संसरमाणो वै यो
नो वर्त्तमि सत्तम ॥ धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १३ ॥ तैस्तैर्वैपैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ॥ १४ ॥ भूतग्रा
मस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ अधर्मे वर्त्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः ॥ १५ ॥ धर्मस्य सेतुं ब्रह्मा मिचलिते चलिते युगे ॥ तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्य
या ॥ १६ ॥ यदा त्वहं देवयो नौ वर्त्तमि भृगुनंदन ॥ तदा हं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ यदा गंधर्वयो नौ वा वर्त्तमि भृगुनंदन ॥ तदा गंधर्ववत्सर्वमाचरा
मि न संशयः ॥ १८ ॥ नागयो नौ यदा चैव तदा वर्त्तमि नागवत् ॥ यक्षराक्षसयो न्योस्तु यथावद्विचराम्यहं ॥ १९ ॥ मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया ॥ न च ते जात
संमोहावचोऽगृह्णंत मोहिताः ॥ २० ॥ भयंच मद्बुद्धिश्च त्रासिताः कुरवो मया ॥ क्रुद्धेन भूत्वा तु पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २१ ॥ तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्म
णा ॥ धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २२ ॥ लोकेषु पांडवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३ ॥ इति श्रीम०
आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि उत्तंकोपाख्यानैरुष्णवाक्ये चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ उत्तंक उवाच अभिजानामि जगतः
कर्त्तारं त्वां जनार्दन ॥ नूनं भवत्यसादोयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ चित्तंच सुप्रसन्नं मे त्वद्वावगतमच्युत ॥ विनिवृत्तंच मे शापादिति विद्विपरंतपं ॥ २ ॥ यदि
त्वनुग्रहं कंचित्त्वत्तोर्हामि जनार्दन ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शय ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्दपुः ॥ शाश्वतं वै
णवं धीमान्दृशेयं न जयः ॥ ४ ॥ सददर्शमहात्मानं विश्वरूपं महाभुजं ॥ सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमं ॥ ५ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्याश्वमेधिके प० नैल० भा० चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ यद्गवता त्वस्य विश्वरूपत्वमुक्तं तदेव द्रष्टुमिच्छन्नुत्तंक उवाच अभिजानामीत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एष्टव्येजलेऽपेक्षितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ मातंगं चांडालविशेषं ॥ १६ ॥ अधःपाददेशोऽस्रोतसोदनेर्वारीतिसंबंधः तस्यसमीपेऽधःस्रोतसोभोगवत्यादितिवा ॥

सर्वमाकाशंमावृत्यतिष्ठंतं सर्वतोमुखं ॥ तदृष्ट्वापरमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतं ॥ विस्मयंचययौ विप्रस्तं दृष्ट्वापरमेश्वरं ॥ ६ ॥ उत्तंक उवाच विश्वकर्मन्म
स्तेस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ पद्भ्यातिष्ठथिवीव्यासाशिरसाचावृतं नभः ॥ ७ ॥ द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतं ॥ भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वम
च्युत ॥ ८ ॥ संहरस्व पुनर्देवरूपमक्षय्यमुत्तमं ॥ पुनस्त्वांस्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतं ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविंदो जनमेजय ॥
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तंको ब्रवीदिदं ॥ १० ॥ पर्याप्त एष एवाद्यवरस्त्वत्तो महाद्युते ॥ यत्ते रूपमिदं कृष्णपश्यामि पुरुषोत्तमं ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मात्वम
त्र विचारय ॥ अवश्यमेतत्कर्तव्यममो घं दर्शनं मम ॥ १२ ॥ उत्तंक उवाच अवश्यं करणीयं च यद्येतन्मन्यसे विभो ॥ तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्विदु
र्लभं ॥ १३ ॥ ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तंकमीश्वरः ॥ एष्टव्ये सति चित्योहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुत्तंकस्तोयकांक्षया ॥ तपितः प
रिचक्राम मरौ सस्मारं चाच्युतं ॥ १५ ॥ ततो दिग्वाससंधीमान्मातंगं मलपंकितं ॥ अपश्यत मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितं ॥ १६ ॥ भीषणं वद्धनिर्द्धिंशं वाणक
मुक्कधारिणं ॥ तस्याधःस्रोतसोऽपश्यद्वारिभूरिद्विजोत्तमः ॥ १७ ॥ स्मरन्नेव च तं प्राह मातंगः प्रहसन्निव ॥ एत्युत्तंकप्रतीच्छस्व मत्तो वारिभृगूद्वह ॥ १८ ॥ कृपा
हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तदसमाश्रितं ॥ इत्युक्तस्तेन समुनिस्ततो यं नाभ्यनंदत ॥ १९ ॥ चिक्षेप च स तंधीमान्वाग्निरुग्राभिरच्युतं ॥ पुनः पुनश्च मातंगः पिबस्वेति
तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चापि बत्ससक्रोधः क्षुभितेनांतरात्मना ॥ स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ २१ ॥ श्वभिः सह महाराज तत्रैवांतरधीयत ॥ उत्तंक
स्तं तथा दृष्ट्वा ततो ब्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलब्धमीत्मानं कृष्णेना मित्रघातिना ॥ अथ ते नैव मार्गेण शंखचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आजगाम महाबुद्धिरुत्तंक
श्चैनमब्रवीत् ॥ न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातंगस्रोतसा विभो ॥ इत्युक्तवचनं तंतु महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ २५ ॥ उत्तंक
श्चलक्ष्ण्यावाचासां त्वयं निदमब्रवीत् ॥ यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चिक्षेप निर्दितवान् अच्युतं वरप्रदं कृष्णं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रलब्धं वंचितं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 तादृशं खलु ते दत्तं यच्च त्वं नावबुध्यथाः ॥ मन्वा त्वदर्थं मुक्तो वैवज्रप्राणिः पुरंदरः ॥ २७ ॥ उत्तं कायामृतं देहितो यरूपमिति प्रभुः ॥ समामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यं
 तां व्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसंरुद्धगुनंदन ॥ अमृतं देयमित्येवमयोक्तः स शचीपतिः ॥ २९ ॥ समां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ यदि देयमवश्यं
 वै मातंगो हं महामते ॥ ३० ॥ भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो ॥
 प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथंचन ॥ ३२ ॥ स तस्या समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ॥ उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चांडालरूपी भग
 वान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तं वेप्सितं ॥ ३४ ॥ तोयेप्सांतव दुर्धर्षां करिष्ये सफलामहं ॥ येष्वहः सुचते ब्रह्मन्सलिलेप्सा भविष्यति ॥ ३५ ॥
 तदामरौ भविष्यंति जलपूर्णाः पद्मोदराः ॥ रसवच्च प्रदास्यंति तोयं ते भृगुनंदन ॥ ३६ ॥ उत्तं कमेघा इत्युक्ताः स्याति यास्यंति चापि ते ॥ इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः
 रुष्णेन सबभूव ह ॥ अद्याप्युत्तं कमेघाश्वमरौ वर्षंति भारत ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि उत्तंकोपाख्यान पंचपंचाशत्तमो
 ऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच उत्तं कः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः ॥ यः शापं दातुं कामो भूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥ वै
 शंपायन उवाच उत्तं को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ॥ गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत्किंचिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः ॥ औत्तं
 कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ॥ गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ॥ ३ ॥ उत्तं केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रांतेन
 च कर्मणा ॥ ४ ॥ सम्यक्कैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः ॥ ५ ॥ उत्तं कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत् ॥ तं क्रमे
 ण जरातात प्रतिपेदे महामुनिं ॥ ६ ॥ न चान्वबुध्यत तदा समुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ततः कदाचिद्राजेन्द्रकाष्ठान्या नयितुं ययौ ॥ ७ ॥ उत्तं कः काष्ठभारं च महान्तं समुपान
 यत् ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ॥ ८ ॥ निचिक्षेप क्षितौ राजन्यरिश्रांतो बुभुक्षितः ॥ तस्य काष्ठे विलग्ना भूजटारूप्यसमप्रभा ॥ ९ ॥ ततः काष्ठैः सह त
 दापपातधरणीतले ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां वयसो वस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा ॥ ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना ॥ ११ ॥

उत्तं क इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निचिक्षेपेत्यत्र निष्पिपेति पाठे पिस एवार्थः ॥ ९ ॥ निष्पिष्टः चूर्णीभूत इव ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अभ्यनुजानिथाः अभ्यनुजानीथाः अभ्यनुज्ञातवानसि अङ्गावो ह्रस्वत्वं चार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

जग्राहाश्रूणिसुश्रोणीकरेण पृथुलोचना ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञाशिरसाऽवनतातदा ॥ १२ ॥ तस्यानिपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुविंदुभिः ॥ नहितानश्रुपातांस्तुश
क्ताधारयितुं मही ॥ १३ ॥ गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तंकं प्रीतमानसः ॥ कस्मात्ताततवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ॥ १४ ॥ सस्वैरंब्रूहिविप्रर्षेश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥
उत्तंक उवाच ॥ भवद्भतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ॥ भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५ ॥ जरेयं नावबुद्धामेनाभिज्ञातं सुखं च मे ॥ शतवर्षोऽपि तं
मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः ॥ १६ ॥ भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरामम ॥ उपपन्ना द्विजश्रेष्ठशतशो यस्य सहस्रशः ॥ १७ ॥ गौतम उवाच ॥ त्वत्पीति
युक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ॥ व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८ ॥ किं त्वद्यदितेश्रद्धागमनं प्रतिभार्गव ॥ अनुज्ञां प्रतिगृह्यत्वं स्वगृहान्गच्छमा
चिरं ॥ १९ ॥ उत्तंक उवाच ॥ गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ॥ तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २० ॥ गौतम उवाच ॥ दक्षिणापरितो
षो वै गुरुणां सद्भिर्बुध्यते ॥ तव त्याचरतो ब्रह्मं स्तुष्टो हं वै न संशयः ॥ २१ ॥ इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूदह ॥ युवा षोडशवर्षो ह्यियद्यभवित्ता भवान् ॥ २२ ॥
ददानीं पत्नीं कन्यां च स्वांते दुहितरं द्विज ॥ एतां मृतं गनानान्यां त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुं ॥ २३ ॥ ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीं ॥ गुरुणा च अभ्यनुज्ञातो गुरु
पत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ कं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुंस्व मां ॥ प्रियं हितं च कांक्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २५ ॥ यदुल्लंघं हिलोके स्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत् ॥
तदानयेयं तपसानहिमेत्रास्ति संशयः ॥ २६ ॥ अहल्यो वाच ॥ परितुष्टास्मिते विप्रनित्यं भक्त्या तवानघ ॥ पर्याप्तमेतद्भद्रं ते गच्छता तय येऽप्सितं ॥ २७ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ उत्तंकस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वज्रं ॥ आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं च तव प्रियं ॥ २८ ॥ अहल्यो वाच ॥ सौदासपत्न्या विधृतं दिव्यं ये
मणिकुण्डले ॥ ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २९ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ॥ गुरुपत्नीं प्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३० ॥ स जगाम ततः
शीघ्रमुत्तंको ब्राह्मणर्षभः ॥ सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३१ ॥ गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तंको नाद्यदृश्यते ॥ इति पृष्टा तमा चष्टकुण्डलार्थं गतं च सा ॥ ३२ ॥
ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतं ॥ शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावंदीपेष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ सतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहल्योवाच अजानंत्यानियुक्तःसभगबन्धाहणोमया ॥ भवत्यसादान्नभयंकिंचित्तस्यभविष्यति ॥ ३४ ॥ इत्युक्तःप्राहतांपत्नीमेवमस्त्वितिगौतमः ॥ उत्तं
 कोपिवनिशून्येराजानंतंददर्शह ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेकुंडलाहरणेष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥
 ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ वैशंपायनउवाच सतंदृष्ट्वातथाभूतराजानंघोरदर्शनं ॥ दीर्घश्मश्रुधरंनृणांशोणितेनसमुक्षितं ॥ १ ॥ चकारनव्यथांवि
 प्रोराजात्वेनमथाब्रवीत् ॥ प्रत्युत्थायमहातेजाभयकर्त्तायमोपमः ॥ २ ॥ दिष्ट्यात्वमसिकल्याणपष्ठेकालेमर्मांतिकं ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यसंप्राप्तोद्विजसत्तम ॥
 ॥ ३ ॥ उत्तंकउवाच राजन्गुर्वर्थिनंविद्धिचरंतंमामिहागतं ॥ नचगुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाद्गुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ राजोवाच पष्ठेकालेममाहारोविहितो
 द्विजसत्तम ॥ नशक्यस्त्वंसमुत्सृष्टुंमुधितेनमयाद्यवै ॥ ५ ॥ उत्तंकउवाच एवमस्तुमहासजसमयःक्रियतांतुमे ॥ गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्यपुनरेष्यामितेवशं ॥ ६ ॥
 संश्रुतश्चमयायोर्योगुरवेराजसत्तम ॥ त्वदधीनःसराजेंद्रतंत्वांभिक्षेनरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासिविप्रमुख्येभ्यस्त्वंहिरत्नानिनित्यदा ॥ दाताचत्वंनरव्याघ्रपात्रभूतः
 क्षिताविह ॥ पात्रंप्रतिग्रहेचापिविद्धिमानृपसत्तम ॥ ८ ॥ उपाहत्यगुरोरर्थंत्वदायत्तमरिंदम ॥ समयेनेहराजेंद्रपुनरेष्यामितेवशं ॥ ९ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिना
 त्रमिथ्याकथंचन ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेस्वैरेष्वपिकुतोन्यथा ॥ १० ॥ सौदासउवाच यदिमत्तस्तवायत्तोगुर्वर्थःकृतएवसः ॥ यदिचास्मिप्रतिग्राह्यःसांप्र
 तंतद्वदस्वमे ॥ ११ ॥ उत्तंकउवाच प्रतिग्राह्योमतोमेत्वंसदैवपुरुषर्षभ ॥ सोहंत्वामनुसंप्राप्तोभिक्षितुंमणिकुंडले ॥ १२ ॥ सौदासउवाच पत्न्यास्ते
 ममविप्रर्षेउचितेमणिकुंडले ॥ वरयार्थंत्वमन्यंवैतंतेदास्यामिमुव्रत ॥ १३ ॥ उत्तंकउवाच अलंतेव्यपदेशेनप्रमाणायदितेवयं ॥ प्रयच्छकुंडलेमत्तं
 सत्यवाग्भवपार्थिव ॥ १४ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजातमुत्तंकंपुनर्वचः ॥ गच्छमद्वचनाद्देवींब्रूहिदेहीतिसत्तम ॥ १५ ॥ सैवमुक्तात्वया
 नूनंमद्वाक्येनशुचिव्रता ॥ प्रदास्यतिद्विजश्रेष्ठकुंडलेतेनसंशयः ॥ १६ ॥ उत्तंकउवाच कृपत्नीभवतःशक्यामयाद्रष्टुंनरेश्वर ॥ स्वयंवापिभवान्पत्नींकिम
 र्थेनोपसर्पति ॥ १७ ॥ सौदासउवाच तांद्रक्ष्यतिभवानघकस्मिंश्चिद्वननिर्गरे ॥ पष्ठेकालेनहिमयासाशक्याद्रष्टुमद्यवै ॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच उत्तं
 कस्तुतथोक्तःसजगामभरतर्षभ ॥ मदयंतींचदृष्ट्वासज्ञापयत्स्वप्रयोजनं ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमेइतिपूर्वांश्चयि नागानांनगैः क्रियेतइतिसंबंधः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमो
सौदासवचनंश्रुत्वाततःसापृथुलोचना॥प्रत्युवाचमहाबुद्धिमुत्तंकंजनमेजय ॥ २० ॥ एवमेतद्वदब्रह्मन्नानृतंवदसेनघ ॥ अभिज्ञानंनुकिंचित्त्वंसमानयितुमर्ह
सि ॥ २१ ॥ इमेहिदिव्येमणिकुंडलेमेदेवाश्चयक्षाश्वमहर्षयश्च ॥ तैस्तैरुपायैरपहर्तुकामाश्छिद्रेषुनित्यंपरितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निक्षिप्तमेतद्भुविपन्नगास्तुरत्नंस
मासाद्यपरामृशेयुः ॥ यक्षास्तथोच्छिष्टधृतंसुराश्चनिद्रावशाद्वापरिधर्षयेयुः ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमेनित्यंक्रियेतेद्विजसत्तम ॥ देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन
धार्यते ॥ २४ ॥ स्यंदेतेहिदिवारुक्मंरात्रौचद्विजसत्तम ॥ नक्तंनक्षत्रताराणांप्रभामाक्षिप्यवर्त्ततः ॥ २५ ॥ एतेत्यामुच्यभगवन्क्षुत्प्रिपासाभयंकुंतः ॥ विषाग्नि
श्चापदेभ्यश्चभयंजातुनविद्यते ॥ २६ ॥ क्रस्वेनचैतेआमुक्तेभवतोऽस्वकेतदा ॥ अनुरूपेणचामुक्तेजायेतेतत्प्रमाणके ॥ २७ ॥ एवंविधेममैतेवैकुण्डलेपरमार्चिते ॥
त्रिपुलोकेषुविज्ञातेतदभिज्ञानमानय ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥
वैशंपायनउवाच समित्रसहमासाद्यअभिज्ञानमयाचत ॥ तस्मैददावभिज्ञानंसचेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १ ॥ सौदासउवाच नचैवैषागतिःक्षेम्यानचा
न्याविद्यतेगतिः ॥ एतन्मेमतमाज्ञायप्रयच्छमणिकुंडले ॥ २ ॥ इत्युक्तस्तामुत्तंकस्तुभर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ श्रुत्वाचसातदाप्रादात्ततस्तेमणिकुंडले ॥ ३ ॥ अ
वांप्स्यकुण्डलेतेतुराजानंपुनरब्रवीत् ॥ किमेतद्बुद्ध्यवचनंश्रोतुमिच्छामिपार्थिव ॥ ४ ॥ सौदासउवाच प्रजानिसर्गाद्विप्रान्वैक्षत्रियाःपूजयन्तिह ॥ विप्रेभ्य
श्चापिवहवोदोपाःप्रादुर्भवन्तिवै ॥ ५ ॥ सोहंद्विजेभ्यःप्रणतोविप्रादोपमवाप्तवान् ॥ गतिमन्यांनंपश्यामिमदयंतीसहायवान् ॥ ६ ॥ नचान्यामपिपश्यामिगतिं
गतिमतांवर ॥ स्वर्गद्वारस्यगमनेस्थानेचेहद्विजोत्तम ॥ ७ ॥ नहिराज्ञाविशेषेणविरुद्धेनद्विजातिभिः ॥ शक्यंहिलोकेस्थातुंवैप्रेत्यवासुखमेधितुं ॥ ८ ॥ तदिष्टेते
मयादत्तेएतस्वेमणिकुंडले ॥ यःरुतस्तेऽद्यसमयःसफलंतंकुरुष्वमे ॥ ९ ॥ उत्तंकउवाच राजंस्तथेहकर्तास्मिपुनरेष्यामितेवशं ॥ प्रश्रंचकंचित्प्रपुंत्वांनिवृ
त्तोस्मिपरंतप ॥ १० ॥ सौदासउवाच ब्रूहिविप्रयथाकामंप्रतिवक्तास्मितेवचः ॥ छेत्तास्मिसंशयंतेघनमेत्रास्तिविचारणा ॥ ११ ॥

ऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ समित्रेति मित्रसहःसौदासः अभिज्ञानंश्लोकरूपंज्ञापकं ॥ १ ॥ तदेवाह नचेति एषारक्षोयोनिरूपा अन्याइतोमुक्तिरूपा अतोममज्ञो गतेर्मुक्त्यर्थेप्रयच्छ
देहिमणिमयेकुंडले ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शाखांशाखायां ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आस्येनकुंडलेविदश्वृत्वावल्मीकंविवेशेतिसंबंधः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 उत्तंकउवाच प्राहुर्वाक्संयतंविप्रंधर्मनैपुणदर्शिनः ॥ मित्रेषुयश्चविषमःस्तेनइत्येवतंविदुः ॥ १२ ॥ सभवान्मित्रतामघसंप्राप्तोममपार्थिव ॥ समेबुद्धिं
 प्रयच्छस्वसंमतांपुरुषर्षभ ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोहमघेहभवांश्चपुरुषादकः ॥ भवत्सकाशमागतुंक्षमंममनवेतिवै ॥ १४ ॥ सौदासउवाच क्षमंचेदिहवक्त
 व्यंतवद्विजवरोत्तम ॥ मत्समीपंद्विजश्रेष्ठनागंतव्यंकथंचन ॥ १५ ॥ एवंतवप्रपश्यामिश्रेयोभृगुकुलोद्बह ॥ आगच्छतोहितेविप्रभवेन्मृत्युर्नसंशयः ॥ १६ ॥
 वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतदाराज्ञाक्षमंबुद्धिमवाहितं ॥ अनुज्ञाप्यसराजानमहल्यांप्रतिजग्मिवान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वाकुंडलेदिव्येगुरुपत्न्याःप्रियंकरः ॥ ज
 वेनमहताप्रायाद्वैतमस्याश्रमंप्रति ॥ १८ ॥ यथातयोरक्षणंचमदयंत्याभिभाषितं ॥ तथातेकुंडलेबध्वातदारुणाजिनेऽनयत् ॥ १९ ॥ सकस्मिंश्चिद्विदुषावि
 ष्टःफलभारसमन्वितं ॥ बिल्वंददर्शविप्रर्षिरारुरोहंचतंततः ॥ २० ॥ शाखांमांसज्यतस्यैवकृष्णाजिनमरिंदम ॥ पातयामासबिल्वानितदासद्विजपुंगवः ॥
 ॥ २१ ॥ अथपातयमानस्यबिल्वापहतचक्षुषः ॥ न्यपतंस्तानिबिल्वानितस्मिन्नेवाजिनेविभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्तेकुंडलेबद्धेतदाद्विजवरेणवै ॥ बिल्वप्रहारैस्त
 स्याथव्यशीर्यद्वंधनंततः ॥ २३ ॥ सकुंडलंतदजिनंपपातसहसांतरोः ॥ विशीर्णबंधनेतस्मिन्नातेकृष्णाजिनेमहीं ॥ २४ ॥ अपश्यद्भुजगःकश्चित्तेतन्नमणिकुंडले ॥
 ऐरावतकुलोद्भूतःशीघ्रोभूत्वातदाहिसः ॥ २५ ॥ विदश्यास्येनवल्मीकंविवेशाथसकुंडले ॥ ह्रियमाणेतुदृष्ट्वासकुंडलेभुजगेनह ॥ २६ ॥ पपातवृक्षात्सोद्वेगोदुः
 खात्परमकोपनः ॥ सदंडकाष्ठमादायवल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥ अहंनित्रिंशदव्यग्रःपंचचान्यानिभारत ॥ क्रोधामर्षाभिसंतप्तस्तदाब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥
 तस्यवेगमसत्यंतमसहंतीवसुंधरा ॥ दंडकाष्ठाभिनुन्नांगीचचालभृशमाकुला ॥ ततःखनतएवाथविप्रर्षेधरणीतलं ॥ नागलोकस्यपंथानंकर्तुंकामस्यनिश्च
 यात् ॥ २९ ॥ रथेनहरियुक्तेनतदेशमुपजग्मिवान् ॥ वज्रपाणिर्महातेजास्तंददर्शद्विजोत्तमं ॥ ३० ॥ वैशंपायनउवाच सतुतंब्राह्मणोभूत्वातस्यदुःखेन
 दुःखितः ॥ उत्तंकमब्रवीद्वाक्यंनैतच्छक्यंत्वयेतिवै ॥ ३१ ॥ इतोहिनागलोकोवैयोजनानिसहस्रशः ॥ नदंडकाष्ठसाध्यंचमन्येकार्यमिदंतव ॥ ३२ ॥ उत्तंकउ
 वाच नागलोकेयदिब्रह्मन्नशक्येकुंडलेमया ॥ प्राप्तुंप्राणान्विमोक्ष्यामिपश्यतस्तेद्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ वैशंपायनउवाच यदासनाशकत्तस्यनिश्चयंक
 र्तुमन्यथा ॥ वज्रपाणिस्तदादंडवज्रास्त्रेणयुयोजह ॥ ३४ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ धर्म्यतो धर्म्यमानस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 ततो वज्रप्रहारैस्सैर्दार्यमाणावसुंधरा ॥ नागलोकस्य पंथानमकरो ज्ञानमेजय ॥ ३५ ॥ सतेन मार्गेण तदानागलोकं विवेश ह ॥ ददर्श नागलोकं च योजनानि
 सहस्रशः ॥ ३६ ॥ प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्तास्वलंकृतैः ॥ उपपन्नं महाभागशातकुंभमयैस्तथा ॥ ३७ ॥ वापीः स्फटिकसोपानानदीश्च विमलोदकाः ॥ ददर्श
 वृक्षांश्च वृद्धानां द्विजगणायुतान् ॥ ३८ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं सददर्शं भृगूद्वहः ॥ पंचयोजनविस्तारमायतं शतयोजनं ॥ ३९ ॥ नागलोकमुत्तंकस्तु प्रेक्ष्य दीनो
 भवत्तदा ॥ निराशश्चाभवत्तत्र कुंडलाहरणे पुनः ॥ ४० ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्चेतवालधिः ॥ ताम्रास्यनेत्रः कौरव्यः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४१ ॥ धम
 स्वापानमेतन्मेतत्स्वं विप्रलप्स्यसे ॥ ऐरावतसुतेनेहतवानीते हि कुंडले ॥ ४२ ॥ माजुगुप्सां कृथाः पुत्रत्वमत्रार्थे कथंचन ॥ त्वयैतद्विस्माचीर्णं गौतमस्याश्रमे
 तदा ॥ ४३ ॥ उत्तंक उवाच ॥ कथं भवंतं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ॥ यन्मया चीर्णं पूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रूहि ॥ ४४ ॥ अश्व उवाच ॥ गुरोर्गु
 रुमांजानी हि ज्वलनं जातवेदसं ॥ त्वया त्वहं सदा विप्रगुरोरर्थे भिपूजितः ॥ ४५ ॥ विधिवत्सततं विप्रशुचिना भृगुनंदन ॥ तस्माच्छ्रेयोविधास्यां भित्तवैवं कुरुमा
 चिरं ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तु तथा कार्षीदुत्तंकश्चित्रभानुना ॥ घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रज्वालदधक्षया ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धर्म्यतस्तत्र भारत ॥ घनः प्रां
 दुरभूद्भूमो नागलोकभयावहः ॥ ४८ ॥ तेन धूमेन महता वर्धमानेन भारत ॥ नागलोके महाराजन प्राज्ञाय त किंचन ॥ ४९ ॥ हा हा कृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनं ॥
 वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ५० ॥ न प्रांकाशं तवेदमानि धूमरुद्धानि भारत ॥ नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५१ ॥ ते धूमरक्तनयना वद्वि
 ते जाभितापिताः ॥ आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महत्तमः ॥ ५२ ॥ श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरति तेजसः ॥ संभ्रांतनयनाः सर्वे पूजां न्नक्रुर्यथाविधि ॥ ५३ ॥
 सर्वे प्रांजलयो नागा वृद्धवालपुरोगमाः ॥ शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५४ ॥ प्रसाद्य ब्राह्मणं तैतु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ प्रायच्छत् कुंडले दिव्ये प
 न्नगाः परमार्चिते ॥ ५५ ॥ ततः स पूजितो नागैस्तदोत्तंकः प्रतापवान् ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्यतत् ॥ ५६ ॥ स गत्वा त्वरितो राजन गौतमस्य निवेश
 नं ॥ प्रायच्छत् कुंडले दिव्ये गुरुपत्न्यास्तदान्वध ॥ ५७ ॥ वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ सर्वशशंस गुरवे यथा वद्विजसत्तमः ॥ ५८ ॥ एवं महात्मना ते
 न त्रीन् लोकान् जनमेजय ॥ परिक्रम्या ह ते दिव्ये ततस्ते मणि कुंडले ॥ ५९ ॥

एवमिति गुरुभक्तेषु देवा अव्यनुयहं कुर्वतीति भावः ॥ ६० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारत भाव दीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ उत्तंकस्येति ॥ १ ॥

एवं प्रभावः समुनिरुत्तं को भरतर्षभ ॥ परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं गरिष्ठसि ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि उत्तं को पास्या
ने अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ जनमेजय उवाच उत्तंकस्य वरं दत्त्वा गोविंदो द्विजसत्तम ॥ अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किंच
कारमहायशाः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच उत्तं काय वरं दत्त्वा प्रायात्सात्यकिना सह ॥ द्वारं कामेव गोविंदः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव वना
निच गिरिंस्तथा ॥ अतिक्रम्या स सादाथरम्यां द्वारवतीं पुरीं ॥ ३ ॥ वर्त्तमाने महाराज महेरैव त कस्य च ॥ उपायां त्वं डरीकाक्षो युयुधानां नुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृत
स्तु स गिरिर्नाना रूपैर्विचित्रितैः ॥ बभौ रत्नमयैः कोशैः संवृतः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ कांचन सग्निरग्न्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ॥ वासोभिश्च महाशैलैः कल्पवृक्षैस्तथै
व च ॥ ६ ॥ दीपवृक्षैश्च सौवर्णै रभौक्ष्णमुपशोभितः ॥ गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः स घंटाभिः समंततः ॥ पुंभिः स्त्रीभिश्च संघु
ष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ८ ॥ अतीव प्रेक्षणीयो भून्मे रुर्मुनिगणै रिव ॥ मत्तानां त्वष्टृणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ॥ ९ ॥ गायतां पर्वतैर्द्रस्य दिवस्पृग्वनिः स्वनः ॥
प्रमत्तमत्तसंमत्तं क्ष्वेडितो लुप्तसंकुलः ॥ १० ॥ तथा किल किलाशब्दैर्भूधरो भून्मनोहरः ॥ विपंणा पणवान् रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ॥ ११ ॥ वस्त्रमाल्योत्कर
युतो वीणावेणुमृदंगवान् ॥ सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ॥ १२ ॥ दीनां धरुपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशं ॥ बभौ परम कल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥
॥ १३ ॥ पुण्यावंसथवान् वीरपुण्यरुद्धिर्निषेवितः ॥ विहारो वृष्णि वीराणां महेरैव त कस्य ह ॥ १४ ॥ स न गोवेश्म संकीर्णो देवलोक इवावभौ ॥ तदा चरुष्ण सान्नि
ध्यमासाद्य भरतर्षभ ॥ १५ ॥ शक्रसद्यप्रतीकाशो बभूव सहिषैलराट् ॥ ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभं ॥ १६ ॥ गोविंदः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकं ॥
विवेश च प्रहृष्टात्मा चिरकाल प्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वान सुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः ॥ उपायां तं तु वाष्णीयं भोजयिष्यं धकास्तथा ॥ १८ ॥ अभ्यगच्छन् महात्मा
नंदे वा इव शतक्रतुं ॥ स तान् अभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ॥ अभ्यवा दयत प्रीतः पितरं मातरं तदा ॥ १९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ महे उत्सवे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दिवाभूतः दिवसवत्प्रकाशबहुलः दिवाकरतुल्य इति यावत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रमत्ताः क्रीडायासक्त्या न वहिताः मत्ताः मद्यादिना संमत्ता वृष्टाः क्ष्वेडितं कूर्दनं
उत्कृष्टं अन्योन्यमाकर्षणं तैः संकुलः तच्छब्दैराकुलोनिः स्वनः अभूदिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ श्रुतवानस्मिवाण्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पित्रामातु
ताभ्यांससंपरिष्वक्तःसांत्वितश्वमहाभुजः ॥ उपोपविष्टैःसर्वैस्तैर्दृष्टिभिःपरिवारितः ॥ २० ॥ सविश्रांतोमहातेजाःकृतपादावनेजनः ॥ कथयामासतत्सर्वपृष्टः
पित्रामहाहवं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिरुष्णस्यद्वारकाप्रवेशेऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥
वसुदेवउवाच श्रुतवानस्मिवाण्यसंग्रामंपरमाद्भुतं ॥ नराणांवदतांतत्रकथंवातेपुनित्यशः ॥ १ ॥ त्वंतुप्रत्यक्षदर्शीचरूपज्ञश्वमहाभुजः ॥ तस्मात्प्रब्रूहि
संग्रामंयाथातथ्येनमेनघ ॥ २ ॥ यथातदभवद्युद्धंपांडवानांमहात्मनां ॥ भीष्मकर्णरूपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमं ॥ ३ ॥ अन्येषांक्षत्रियाणांचरुतांस्त्राणामनेक
शः ॥ नानावेपाकृतिमतांनानादेशनिवासिनां ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःपुंडरीकाक्षःपित्रामातुस्तदंतिके ॥ शशंसकुरुवीराणांसंग्रामेनिधनंय
था ॥ ५ ॥ वासुदेवउवाच अत्यद्भुतानिकर्माणिक्षत्रियाणांमहात्मनां ॥ बहुलत्वान्नसंख्यातुंशक्यान्यद्दशतैरपि ॥ ६ ॥ प्राधान्यतस्तुगदतःसमासेनैवमे
शृणु ॥ कर्माणिपृथिवीशानांयथावदमरद्युते ॥ ७ ॥ भीष्मःसेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ॥ कौरव्यःकौरवेंद्राणांदेवानामिववासवः ॥ ८ ॥ शिखंडीपांडुपुत्राणां
नेतासप्तचमूपतिः ॥ वभूवरक्षितोधीमान्श्रीमतासव्यसाचिना ॥ ९ ॥ तेषांतदभवद्युद्धंदशहानिमहात्मनां ॥ कुरूणांपांडवानांचसुमहलोमहर्षणं ॥ १० ॥
ततःशिखंडीगांगेयंयुध्यमानंमहाहवे ॥ जघानबहुभिर्बाणैःसहगांडीवधन्वना ॥ ११ ॥ अकरोत्सततःकालंशरतल्पगतोमुनिः ॥ अयनंदक्षिणंहित्वासंप्राप्ते
चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततःसेनापतिरभूद्रोणोस्त्रविदुषांवरः ॥ प्रवीरःकौरवेंद्रस्यकाव्योदैत्यपतेरिव ॥ १३ ॥ अक्षौहिणीभिःशिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसंतमः ॥ संवृतः
समरश्लाघीगुप्तःरूपवृषादिभिः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेतापांडवानांमहास्त्रवित् ॥ गुप्तोभीमेनमेधावीमित्रेणवरुणोयथा ॥ १५ ॥ सचसेनापरिवृतोद्रोण
प्रेप्सुर्महामनाः ॥ पितुर्निकारान्संस्मृत्यरणेकर्माकरेन्महत् ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तेपृथिवीपालाद्रोणपार्षतसंगरे ॥ नानादिगागतावीराःप्रायशोबिधनंगताः ॥
१७ ॥ दिन्मनिपंचतद्युद्धमभूत्परमदारुणं ॥ ततोद्रोणःपरिश्रांतोधृष्टद्युम्नवशंगतः ॥ १८ ॥ ततःसेनापतिरभूत्कर्णोदौर्योधनेवले ॥ अक्षौहिणीभिःशिष्टाभि
र्वृतःपंचभिराहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तुपांडुपुत्राणांचम्वोवीभत्सुपालिताः ॥ हतप्रवीरभूयिष्ठावभूवुःसमवस्थिताः ॥ २० ॥
रंतिकेइत्युक्तःपुंडरीकाक्षःसंग्रामेतत्कुरुवीराणांनिधनंयथायथावच्छशंसेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदोपेपठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥

ततःपार्थसमासाद्यपतंगडवपावकं ॥ पंचत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेदनिदारुणः ॥ २१ ॥ हतेकर्णेन कौरव्यानि रुत्साहाहतौजसः ॥ अक्षौहिणीभिस्तिष्ठभिर्मद्रेशंप
र्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतब्राह्मणभूयिष्ठाः पांडवापियुधिष्ठिरं ॥ अक्षौहिण्यानि रुत्साहाः शिष्ट्यापर्यवारयन् ॥ २३ ॥ अवधीन्मद्राजानंकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ तस्मिं
स्तदार्धदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ २४ ॥ हतेशल्येतुशकुनिसहदेवो महामनाः ॥ आहर्त्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहतेशकुनौ राजा धार्तरा
ष्ट्रः सुदुर्मनाः ॥ अपाक्राम द्रुपदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥ तमन्वधावत्संकुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ हृद्वैपायनेचापिसलिलस्थंददर्शितं ॥ २७ ॥ हतशि
ष्टनसैन्येन समन्तात्पर्यवार्यतं ॥ अथोपत्रिविशुल्हपाङ्गदस्थं पंचपांडवाः ॥ २८ ॥ विगात्सलिलं त्वाशुवाभ्याणैर्भृशविक्षतः ॥ उत्थाय सगदापाणिर्बुद्धाय
समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः सनिहतो राजा धार्तराष्ट्रो मंहारणे ॥ भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षितां ॥ ३० ॥ ततस्तत्पांडवं सैन्यं प्रसुमं शिविरेनिशि ॥ निहतं
द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्राहतबलाहतमित्रा मया सह ॥ युयुधानसहायेन पंचशिष्टास्तु पांडवाः ॥ ३२ ॥ सहैव रूपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमु
च्यत ॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्यो मुक्तः पांडवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहते कौरवे द्रेतुसानुबंधे सुयोधने ॥ विदुरः संजयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४ ॥ एवं तदभवद्युद्धं
महान्यष्टादशप्रभो ॥ यत्र ते पृथिवीपालानि हताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृण्वतां तु महाराज कथां तां लोमहर्षणां ॥ दुःखशोकपरिक्लेशा
वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि वासुदेववाक्ये पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ महाभारतयुद्धं तत्कथां ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं वीरः सोत्पक्रामन्महामतिः ॥ अप्रियंव
सुदेवस्य माभूदिति महामतिः ॥ २ ॥ मादौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महामत्ययं ॥ ३ ॥ दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ सुभद्रा तु तमुक्त्वा तमात्मजस्य वधं
णे ॥ ४ ॥ आचक्ष्वरुणसौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ॥ ५ ॥ दृष्ट्वैव च पपातो व्यसोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ततः स दौहित्रवध
दुःखशोकसमाहतः ॥ ६ ॥ वसुदेवो महाराज रुष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ननु त्वंपुंडरीकाक्षसत्यवाग्भुवि विश्रुतः ॥ ७ ॥ यदौहित्रवधं मेघनख्यापयसि शत्रुहन् ॥
तद्वाग्निनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्वमेप्रभो ॥ ८ ॥

कथयन्नेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सहस्रं सप्तमं केशं भुवि निहतो रणे ॥ दुर्मरुतवार्णो यंकलेऽप्राप्तेष्टुभिः सह ॥ ९ ॥ यत्र मेहदयंदुःस्वच्छतयानविदीर्यते ॥ विम्व्रवीत्वांसंग्रामे सुभ्रवीत्मांतर
प्रति ॥ १० ॥ वांश्चापि पुंढरीकश्च पलाशः प्रियो मम ॥ आह्वयं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः ॥ ११ ॥ कश्चिन्मुखं न गोविंदतेनाजौ विकृतं कृतं ॥ सहिद्रोण
महातेजः ॥ सहापश्चिन्नममाग्रतः ॥ १२ ॥ बालभावेन विनयमात्मनो कथयत्यभुः ॥ कश्चिन्न निरुतो बालो द्रोणकर्णरूपादिभिः ॥ १३ ॥ धरण्यानिहतः रोते तन्म
माचक्ष्व केशव ॥ सहिद्रोणं च भीष्मं च कर्णं च बलिनां वरं ॥ १४ ॥ स्पर्धते स्मरणे निष्पंदुहितुः पुत्रको मम ॥ एवं विधं बहुतदा विलपंतं सुदुःखितं ॥ १५ ॥ पितरंदुः
स्वित्तरो गोविंदो वाक्यमब्रवीत् ॥ न तेन विकृतं वक्रं कृतं संग्राममूर्धनि ॥ १६ ॥ न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः
॥ १७ ॥ खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनि वशंगतः ॥ एकोत्थे केन सततं युध्यमानो यदि प्रभो ॥ १८ ॥ न स शक्येत संग्रामे निहतुमपि वज्रिण ॥ समाहृते च सं
ग्रामे पार्ये संशप्तके सदा ॥ १९ ॥ पर्यवार्यत संकुदैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ ततः शूत्रुवधं कृत्वा सुमहांतं रणे पितः ॥ २० ॥ दौहित्रस्तव वार्णो यदौःशासनि वशंग
तः ॥ नूनं च स गतः स्वर्गजहि शोकं मह्यमते ॥ २१ ॥ न हि व्यसनमासाद्य सीदंति कृतबुद्धयः ॥ द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसर्मासिताः ॥ २२ ॥ रणे महेंद्रप्रतिभुः
संकथेनाश्रुयादिवं ॥ स शोकं जहिदुर्यधमा च मन्युवशंगमः ॥ २३ ॥ शस्त्रपूवां हि स गतिंगतः परपुरंजयः ॥ तस्मिन्स्तु निहते वीरे सुभद्रे यस्वसामम ॥ २४ ॥ दुःस्वा
र्वाथोस्तु संग्राम्य कुररीवननादह ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ॥ २५ ॥ आर्यैकदारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छन्तामि तानहं ॥ अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कु
रुयोषितः ॥ २६ ॥ भुजाभ्यां परिणृत्यैनां चुक्रुधुः परमात्तवत् ॥ २७ ॥ उत्तरां चाबवीद्भद्रे भर्ता स कनुते गतः ॥ क्षिप्रमागमनं मत्स्यंतस्य त्वं वेदयस्वह ॥ २८ ॥ म
नुनामाद्यवैरादिश्रुत्वा मम गिरंसदा ॥ भवनां निष्पतत्याश्रुकस्मान्नाभ्येतिते पतिः ॥ २९ ॥ अग्निमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महाएथाः ॥ कुशलं चाब्रुवन् सर्वे त्वां
पुपुत्सु मिहागतं ॥ ३० ॥ आचक्ष्व मेघसंग्रामं यथा पूर्वमरिंदम ॥ कस्मादेव विलपतीनां घेहप्रतिभापसे ॥ ३१ ॥ एवमादितु वार्णो व्यास्तस्यास्तत्परिदेवितं ॥ श्रु
त्वा त्वा सुदुःखात्तां शनैर्वाचयामाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ सुभद्रे वा सुदवेन तया सात्यकिमारणे ॥ पित्रा च लाजितो बालः सहतः कालधर्मणा ॥ ३३ ॥ ईदृशो मर्त्यपमो
यं माश्रु यो यदुनंदिनि ॥ पुत्रो हितवदुर्ध्वः संग्रामः परमांगविं ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतभाष्येएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ एतच्छ्रुतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 कुलेमहतिजातासिद्धत्रियाणांमहात्मनां ॥ माशुचश्चपलाक्षंत्वंपद्मपत्रनिभेक्षणे ॥ ३५ ॥ उत्तरांत्वमवेक्षस्वगुर्विणींमाशुचःशुभे ॥ पुत्रमेषाहितस्याशुर्जन
 यिष्यतिभाविनी ॥ ३६ ॥ एवमाश्वासयित्वैनांकुंतीयदुकुलोद्दह ॥ विहायशोकंदुर्धर्पंश्राद्धमस्यत्यक्त्ययत् ॥ ३७ ॥ समनुज्ञाप्यधर्मज्ञंराजानंभीममेवच ॥
 यमौयमोपमौचैवददौदानान्यनेकशः ॥ ३८ ॥ ततःप्रदायबद्धीर्गाब्राह्मणाययदूदह ॥ समाह्वयतुवार्णोयीवैराटीमब्रवीदिदं ॥ ३९ ॥ वैराटिनेहसंतापस्त्वयाका
 र्योत्यनिंदिते ॥ भर्तारंप्रतिसुश्रोणिगर्भस्यंरक्षवैशिभुं ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वाततःकुंतीविरराममहाद्युते ॥ तामनुज्ञाप्यचैवेमांसुभद्रांसुपानयं ॥ ४१ ॥ एवंस
 निधनंप्राप्तोदौहित्रस्तवमानद ॥ संतापंत्यजदुर्धर्पमचशोकेमनःकृथाः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणितसुदेवसांत्वनेए
 कषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातुपुत्रस्यवचःशूरात्मजस्तदा ॥ विहायशोकंधर्मात्माददौश्राद्धमनुत्तमं
 ॥ १ ॥ तथैववासुदेवश्चस्वस्त्रीयस्यमहात्मनः ॥ दयितस्यपितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकं ॥ २ ॥ षष्टिशतसहस्राणिब्राह्मणानंमहौजसां ॥ विधिवद्भोजयामासभो
 ज्यंसर्वगुणान्वितं ॥ ३ ॥ आच्छाद्यचमहाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ॥ ब्राह्मणानांतदाकृष्णस्तदभूलोमहर्षणं ॥ ४ ॥ सुवर्णचैवगाश्चैवशयनाच्छादनानिचं ॥
 दीयमानंतदाविप्रावर्धतामितिचाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वासुदेवोयदांशार्होबलदेवःससात्यकिः ॥ अभिमन्योस्तदाश्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीवदुःखसंतप्ता
 नशमंचोपलेभिरे ॥ तथैवपांडवावीरानगरेनागसाङ्गये ॥ ७ ॥ नोपागच्छंतवैशांतिमभिमन्युविनाकृताः ॥ सुबहूनिचराजेंद्रदिवसानिविराटजा ॥ ८ ॥ नाभुं
 कपतिदुःखार्त्तांतदभूत्करुणमहत् ॥ कुक्षिस्थएवतस्याथगर्भोवैसंप्रलीयत ॥ ९ ॥ आजगामततोव्यासोज्ञात्वादिव्येनचक्षुषा ॥ संमागम्याब्रवीद्दीमान्पृथांपृ
 थुललोचनां ॥ १० ॥ उत्तरांचमहातेजाःशोकःसंत्यज्यतामयं ॥ भविष्यतिमहातेजाःपुत्रस्तवयशस्विनि ॥ ११ ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्यममव्याहरणादपि ॥ पांड
 वानामयंचांतेपालयिष्यतिमेदिनीं ॥ १२ ॥ धनंजयंचसंप्रेक्ष्यधर्मराजस्यशृण्वतः ॥ व्यासोवाक्यमुवाचेदंहर्षयन्निवभारत ॥ १३ ॥ पौत्रस्तवमहाभागोज
 निष्यतिमंहामनाः ॥ पृथ्वीसागरपर्यंतांपालयिष्यतिधर्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकंकुरुश्रेष्ठजहित्वमरिक्शं ॥ विचार्यमत्रनहितेसत्यमेतद्भविष्यति ॥ १५ ॥
 यच्चापिदृष्टिंवीरेणकृष्णेनकुरुनंदन ॥ पुरोक्तंतत्तथाभाविमातेत्रास्तुविचारणा ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्यश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रासंगिकी कथां समाप्य परब्रह्मप्रकृतमश्वमेधमनुवर्तय
विबुधानां गतो लोके कानक्षयानात्मनिर्जितान् ॥ न स शोच्यस्त्वया वीरो न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १७ ॥ एवं पितामहे नोक्तो धर्मात्मा स धनं जयः ॥ त्यक्त्वा शोकं
महाराज तदृष्टरूपो भवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापितवधर्मज्ञगर्भे तस्मिन्महामते ॥ अवर्धत यथा कामं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १९ ॥ ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मा
जं नृपं ॥ अश्वमेधं प्रति तदा ततः सौतर्हितो भवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ॥ वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिं ॥ २१ ॥ इति श्री
महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि वासुदेव सात्वने द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच
ह्यनव्यासेनोक्तं महात्मना ॥ अश्वमेधं प्रति तदा किं भूयः प्रचकार ह ॥ १ ॥ रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं वसुधातले ॥ तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २ ॥ वैशं
पायन उवाच श्रुत्वा द्वैपायनं वचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृन्सर्वान्समानाया काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ श्रुतं वो वच
नं वीराः सौहृदा यन्महात्मना ॥ ४ ॥ कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ तपो वृद्धेन महासासुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्म
णा ॥ भीष्मेण च महाप्राज्ञगोविंदेन च धीमता ॥ ६ ॥ संस्मृत्य तदहं सम्यक् कर्तुमिच्छामि पांडवाः ॥ आयत्यांच तदा त्वेव सर्वपातद्विनोहितं ॥ ७ ॥ अनुबध्ने च कल्याणं
यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरुद्वहाः ॥ ८ ॥ तच्चाचष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ यद्येतद्दोषदुर्मतं मन्यध्वं वात्समं यदि ॥ ९ ॥ तथा य
था ह धर्मेण कथं वा भीममन्यसे ॥ इत्युक्तं वाक्येनृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया
॥ ११ ॥ व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ यदि तस्याप्नुयामे ह धनमाविक्षितं प्रभो ॥ १२ ॥ कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ ते वयं प्रणिपातेन गि
रीशस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानयामभद्रं ते समभ्यर्च्य कर्पादितं ॥ तद्वित्तं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ॥ १४ ॥ प्रसन्नार्थमवाप्स्यामीनूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः
रक्षंते ये च तद्रव्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वक्ष्यामि विप्यंति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥ १६ ॥ प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभू
वातीव भारत ॥ अर्जुनप्रमुखाश्चापितथेत्येवाब्रुवन्वचः ॥ १७ ॥

तिजनमेजयप्रभमुखेन श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मनित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आविक्षितं अविक्षितः पुत्र आविक्षितो मरुत्तस्तस्येदमाविक्षितं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

म.भा.टी.

॥५६॥

धुवेनक्षत्रेरोहिण्यामुत्तराश्रवेण अहनिवारेधुवेरविवारे उत्तरार्कः मृतसिद्धयोगेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मूलेर्वसत्याये कुंतीवृतराष्ट्रसमीपेइत्यर्थः ॥ २४ ॥ इत्याश्वमे
धिकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेचिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततस्तेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आग्निवेश्यंघौम्यं ॥ ८ ॥ ९ ॥ षट्पदं

कृत्वाबुपांडवाःसर्वेरत्नाहरणनिश्चयं ॥ सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनिचध्रुवे ॥ १८ ॥ ततोययुःपांडुसुताब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्यच ॥ अर्चयित्वासुरश्रेष्ठपूर्वमे
वमहेश्वरं ॥ १९ ॥ मोदकैःपायसेनायमांसापूपैस्तथैवच ॥ आशास्यचमहात्मानंप्रययुर्मुदिताभृशं ॥ २० ॥ तेषांप्रयास्यतांतत्रमंगलानिभुभान्यथ ॥ प्रादुः
प्रदृष्टमनसोद्विजाम्यानागराश्रते ॥ २१ ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यशिरोभिःप्रणिपत्यच ॥ ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुःपांडुनंदनाः ॥ २२ ॥ समनुज्ञाप्यराजानंपु
त्रशोकसमाहतं ॥ धृतराष्ट्रंसभार्यवैपृथांचपृथुलोचनां ॥ २३ ॥ मूलेनिक्षिप्यकौरव्यंयुयुत्सुंधृतराष्ट्रजं ॥ संपूज्यमानाःपौरैश्चब्राह्मणैश्चमनीषिभिः ॥ २४ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिद्रव्यानयनोपक्रमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच तत
स्तेप्रययुर्दृष्टाःप्रदृष्टनरवाहनाः ॥ रथघोषेणमहतापूरयंतोवसुंधरां ॥ १ ॥ संख्यमानाःस्तुतिभिःसूतमागधवंदिभिः ॥ स्वेनसैन्येनसंवीतायथादित्याःस्वर
श्मिभिः ॥ २ ॥ पांडुरेणातपत्रेणधियमाणेनमूर्धनि ॥ बभौयुधिष्ठिरस्तत्रपौर्णमास्यामिवोदुराट् ॥ ३ ॥ जयाशिषःप्रदृष्टानानराणांपथिपांडवः ॥ प्रत्यगृह्णा
द्यथान्यायंयथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४ ॥ तथैवसैनिकाराजनृराजानमनुयांतिये ॥ तेषांहलहलाशब्दोदिवंस्तब्ध्वाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सरांसिसरितश्चैववनान्युपवना
निच ॥ अत्यक्रामन्महाराजोगिरिंचाप्यन्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन्देशेचराजेंद्रयत्रतद्व्यमुत्तमं ॥ चक्रेनिवेशनंराजापांडवःसहसैनिकैः ॥ शिवेदेशेसमेचैवतदा
भरतसत्तम ॥ ७ ॥ अग्रतोब्राह्मणान्कृत्वातपोविद्यादमन्वितान् ॥ पुरोहितंचकौरव्यवेदवेदांगपारगं ॥ आग्निवेशंचराजानोब्राह्मणाःसपुरोधसः ॥ ८ ॥ कृत्वा
शांतियथान्यायंसर्वशःपर्यवारयन् ॥ कृत्वातुमध्येराजानममात्यांश्चयथाविधि ॥ ९ ॥ षट्पदनवसंस्थानंनिवेशंचकिरेद्विजाः ॥ मत्तनांवारणेंद्राणांनिवेशं
चयथाविधि ॥ १० ॥ कारयित्वासराजेंद्रोब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्कार्येद्विजश्रेष्ठानक्षत्रेदिवसेशुभे ॥ ११ ॥

षट्पदानिपदमोयानिराजमार्गाःयत्र एकोदक्षिणोत्तरस्तस्योत्तरतोद्वीतादृशावेव एवंपूर्वपश्चिमेएकःतस्योत्तरतोपिद्वावेवेतिषट्पदमार्गाः संस्थानानिसंस्थानानिनवस्वंगानीतिवाचन् षट्पदनवसंस्थानानि
विषयमिषाःसारांशः ॥ ११ ॥ ११ ॥

आश्व.प.

१४

॥५६॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥७॥ क्रियतामिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

यथाभवंतोमन्यन्तेकर्तुमर्हन्तितत्तथा ॥ ननःकालात्ययोवैस्यादिहैवपरिलंबतां ॥ १२ ॥ इतिनिश्चित्यविप्रेन्द्राःक्रियतांयदनंतरं ॥ श्रुत्वैतद्वचनंराज्ञोब्राह्मणाः
सपुरोधसः ॥ इदमूचुर्वचोत्पृष्टाधर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १३ ॥ अथैव नक्षत्रमहश्चपुण्यंयतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु ॥ अंभोभिरद्येहवसामराजन्तुपोष्यतांचापिभव
द्भिरद्य ॥ १४ ॥ श्रुत्वातुतेपांद्भिजसत्तमानांरुतोपवासारजनींनरेन्द्राः ॥ ऊपुःप्रतीताःकुशसंस्तरेषुयथाध्वरेप्रज्वलिताद्भुताशाः ॥ १५ ॥ ततोनिशासाव्यगम
न्महात्मनांसंश्रुप्वतांविप्रसमीरितागिरः ॥ ततःप्रभातेविमलेद्भिजर्षभावचोऽब्रुवन्धर्मसुतंनराधिपं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगी
तापर्वणिद्रव्याक्षयनोपक्रमेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥७॥ ब्राह्मणा ऊचुः क्रियतामुपहारोद्यव्यंयवकस्यमहात्मनः ॥ दत्त्वापहारंनृपतेततः
स्वार्थंयतामहे ॥ १ ॥ श्रुत्वातुवंचनंतेपांब्राह्मणानांयुधिष्ठिरः ॥ गिरीशंस्ययथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २ ॥ आज्येनतर्पयित्वाग्निंविधिवत्संस्कृतेनच ॥ मंत्र
सिद्धंचरुंरुत्वापुरोधाःसययौतदा ॥ ३ ॥ मगृहीत्वासुमनमोमंत्रपूताजनाधिप ॥ मोदकैःपायसेनाथमांसैश्चापाहरद्वलिं ॥ ४ ॥ सुमनोभिश्चचित्राभिर्लाजैरु
च्चावचैरपि ॥ सर्वस्विष्टमंकृत्वाविधिवद्देवपारगः ॥ ५ ॥ किंकराणांततःपश्चाच्चकारवलिमुत्तमं ॥ यक्षेन्द्रायकुबेरायमणिभद्रायचैवह ॥ ६ ॥ तथान्येपांचयक्षा
णांभूतानांपतयश्चये ॥ कृसरणचमांसेननिवापैस्तिलसंयुतैः ॥ ७ ॥ ओदनंकुंभशःकृत्वापुरोधाःसमुपाहरत् ॥ ब्राह्मणेभ्यःसहस्राणिगवांदत्त्वातुभूमिपः ॥ ८ ॥
नक्तंचराणांभूतानांव्यादिदेशवलितदा ॥ धूपगंधनिरुद्धंतसुमनोभिश्चसंवृतं ॥ ९ ॥ शुशुभेस्थानमत्यर्थदेवदेवस्यपार्थिव ॥ कृत्वापूजांतुरुद्रस्यगणानांचैव
सर्वशः ॥ १० ॥ ययौव्यासंपुरस्कृत्यनृपोरत्ननिधिंप्रति ॥ पूजयित्वाधनाध्यक्षंप्रणिपत्याभिवाद्यच ॥ ११ ॥ सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैःकृसरणच ॥ शंखादीं
श्चनिधींस्वान्निधिपालांश्चसर्वशः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वाद्भिजाग्यान्स्वस्तिवाच्यचवीर्यवान् ॥ तेषांपुण्याहंघोषेणतेजसासमवस्थितः ॥ १३ ॥ प्रीतिमान्स
कुरुश्रेष्ठःस्नानयामासतद्धनं ॥ ततःपात्रीःसकरकावदुरुषामनोरमाः ॥ १४ ॥ भृंगाराणिकटांहानिकलशान्वर्धमानकान् ॥ बहूनिचावचित्राणिभाजनानि
सहस्रशः ॥ १५ ॥ उद्धारयामासतदाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ तेषांरक्षणमप्यासीन्महान्कण्ठस्तथा ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ पात्रीःमहान्तिओदनोद्धरणपात्राणि करकाअल्पघटाः ॥ १४ ॥ भृंगाराणिगडुकान् वर्धमानकान्शरावाणि ॥ १५ ॥ कण्ठःकरसंपुटाकारंद्विदलभाजनंउदादिवाहं संपूर्णंइतिप्रसिद्धं ॥ १६ ॥

म.भां.टी.

॥५७॥

नद्वंद्वं उष्ट्रादीनामुपरिवद्धं तुलाध्वं यत्र पुरुषस्यार्धमाति उभयतो मिलित्वा तुलामात्रं भारः वाहनं भारस्येति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ षोडशाष्टावितियथायोग्यं उष्ट्रस्य भारोऽष्टौ सहस्रं सुवर्णाः शकटस्य षोडश गजस्य चतुर्विंशतिरित्येवं भारलक्षणं एवं हयखरमनुप्याणां यथासंभवं योज्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ गोयुते गोयुते भाराकांतवाहनत्वात् गव्यतौ गव्यतौ प्रत्यहं क्रोशद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्या

नद्वंद्वं च भ्राजन् राजन्तुलार्धमभवन्नृप ॥ वाहनं पांडुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशांपते ॥ १७ ॥ पष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ वारणाश्च महाराजसहस्रशत संमिताः ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ॥ खराणां पुरुषाणां च परिसंख्यानविद्यते ॥ १९ ॥ एतद्विस्तृतं दभवद्यदुद्धेयुधिष्ठिरः ॥ षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणं ॥ २० ॥ एतेष्वादाय तद्व्यं पुनरभ्यर्च्य पांडवः ॥ महादेवं प्रतिययौ पुरं नागां द्वयं प्रति ॥ २१ ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितं ॥ गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ सांपुराभिमुखं राजन्नुवाहमहती चमूः ॥ रुद्धाद्रविणभारार्त्ताहर्षयंती कुरुद्वहान् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि द्रव्यानयने पंचपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ वैशंपायन उवाच एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ॥ उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसां द्वयं ॥ १ ॥ समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ॥ यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन् स्वपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिण्येन सहितो युयुधानेन चैव ह ॥ चारुदेणेन सांवेन गदेन रुतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ॥ बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रा सहितस्तदा ॥ ४ ॥ द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ॥ समाश्रासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६ ॥ तत्रैकन्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषोत्तमः ॥ विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सुवृष्णिर्वीरे पुत्राथ जनमेजय ॥ जज्ञे तव पिताराज न्यरिक्षित्परवीरहा ॥ ८ ॥ सतुराजामहाराज ब्रह्मास्त्रेणावर्षाडितः ॥ शवोऽवभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९ ॥ दृष्टानां सिंहमादेन जनानां तत्र निःस्वनः ॥ प्रविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १० ॥ ततः सोतित्वरः कृष्णो विवेशांतः पुरं तदा ॥ युयुधान द्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥ ततस्त्वरितमायां तीक्ष्णदर्शस्वां पितृष्वसां ॥ क्रोशंती मभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीं ॥ स विक्रोशं सकरुणं बांधवानां स्त्रियो नृप ॥ १३ ॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुंती भोजसुता तदा ॥ प्रोवाच राजशार्दूलवाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४ ॥

अमेधिके पर्वणि नैलंकंठि ये भारतभावादीपे पंचपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियाः स्त्रियः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आश्व.प.

१४

॥५७॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मातुलस्य अभिमन्युमातुलस्यरुणस्य तत्तुल्यपराक्रमस्तदधीनश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 वासुदेवमहाबाहोसुप्रजादेवकीत्वया ॥ त्वंनोगतिःप्रतिष्ठाचत्वदायत्तमिदंकुलं ॥ १५ ॥ यदुप्रवीरयोऽयंतेस्वस्वीयस्यात्मजःप्रभो ॥ अश्वत्थामाहतोजातस्तमु
 जीवयकेशव ॥ १६ ॥ त्वयात्येतत्प्रतिज्ञातमैषीकेयदुनंदन ॥ अहंसंजीवयिष्यामिमृतंजातमितिप्रभो ॥ १७ ॥ सोयंजातोमृतस्तातपश्यैनंपुरुषर्षभ ॥ उत्तरां
 चसुभद्रांचद्रौपदीमांचमाधव ॥ १८ ॥ धर्मपुत्रंचभीमंचफाल्गुनंचकुलंतथा ॥ सहदेवंचदुर्धर्षसर्वान्नखातुमर्हसि ॥ १९ ॥ अस्मिन्प्राणाःसमायत्ताःपांडवानां
 ममैवच ॥ पांडोश्चपिंडोदाशार्हतयैवश्वशुरस्यमे ॥ २० ॥ अभिमन्योश्चभद्रंतेप्रियस्यसदृशस्यच ॥ प्रियमुत्पादयाद्यत्वंप्रेतस्यापिजनार्दन ॥ २१ ॥ उत्तराहि
 पुरोक्तंवैकथयत्यरिसूदन ॥ अभिमन्योर्वचःरुणाप्रियत्वात्तन्नसंशयः ॥ २२ ॥ अब्रवीत्किलदाशार्हवैराटीमार्जुनिस्तदा ॥ मातुलस्यकुलंभद्रेतवपुत्रोगमिष्य
 ति ॥ २३ ॥ गत्वावृणयंधककुलंधनुर्वदंग्रहीष्यति ॥ अस्त्राणिचविचित्राणिनीतिशास्त्रंचकेवलं ॥ २४ ॥ इत्येतत्प्रणयात्तातसौभद्रःपरवीरहा ॥ कथयामासदुर्ध
 रस्तथाचैतन्नसंशयः ॥ २५ ॥ तास्त्वांवयंप्रणम्येहयाचामोमधुसूदन ॥ कुलस्यास्यहितार्थंतंकुरुकल्याणमुत्तमं ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वातुवाण्यंयथापृथुललोच
 ना ॥ उच्छ्रित्यबाहूदुःखार्त्ताताश्रान्याःप्रापतन्भुवि ॥ २७ ॥ अब्रुवंश्वमहाराजसर्वाःसास्त्राविलेक्षणाः ॥ स्वस्वीयोवासुदेवस्यमृतोजातइतिप्रभो ॥ २८ ॥ एवमु
 क्तंततःकुंतीपर्यगृह्णाज्जनार्दनः ॥ भूमौनिपतितांचैनांसांत्वयामासभारत ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपरिक्षिज्जन्मक
 थनेपट्टपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच उत्थितायांपृथायांतुमुभद्राभ्रातरंतदा ॥ दृष्ट्वाचुक्रोशदुःखार्त्तांचनंचेदमब्र
 वीत् ॥ १ ॥ पुंडरीकाक्षपश्यत्वंपौत्रंपार्यस्यधीमतः ॥ परिक्षीणेपुकुरुपुपरिक्षीणंगतायुषं ॥ २ ॥ इषीकाद्रोणपुत्रेणभीमसेनार्थमुद्यता ॥ सोत्तरायांनिपतितावि
 जयेमयिचैवह ॥ ३ ॥ सेयंविदीर्णेल्लदयेमयितिष्ठतिकेशव ॥ यन्नपश्यामिदुर्धर्षसहपुत्रंतुतंप्रभो ॥ ४ ॥ किनुवक्ष्यतिधर्मात्माधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसे
 नार्जुनौचंपिमाद्रवत्याःसुतौचतौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभिमन्योस्तनयंजातंचमृतमेवच ॥ मुपिताइववार्ण्यंयद्रोणपुत्रेणपांडवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युःप्रियःरुणभ्रातृणां
 नात्रसंशयः ॥ तेऽश्रुत्वाकिनुवक्ष्यंतिद्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७ ॥ भविताऽतःपरंदुःखंकितदन्यज्जनार्दन ॥ अभिमन्योःसुतारुणमृतज्जातादरिद्रम ॥ ८ ॥
 इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयैर्भारतभावदीपेष्टपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ उत्थितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येसप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सहंप्रसादयेकृण्वामद्यशिरसानता ॥ पृथेयद्रौपदीचैवताःपश्यपुरुषोत्तम ॥ १ ॥ यदाद्रौणसुतोगर्भान्यांङ्गुनांहन्तिमाधव ॥ तदाकिलत्वयाद्रौणिःक्रुद्धेनोक्तोरि
मर्दन ॥ १० ॥ अकामंत्वांकरिष्यामिब्रह्मबंधोनराधम ॥ अहंसंजीवयिष्यामिकिरीटितनयात्मजं ॥ ११ ॥ इत्यतद्वचनंश्रुत्वाजानानाऽहंवलंतव ॥ प्रसादयेत्वां
दुर्धर्पजीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वंप्रतिश्रुत्यनकरोषिवचःशुभं ॥ सकलंष्टणिशार्दूलमृतांमामवधारय ॥ १३ ॥ अभिमन्योःसुतोवीरनसंजीवतिय
द्ययं ॥ जीवतित्वयिदुर्धर्पकिंकरिष्याम्यहंत्वया ॥ १४ ॥ संजीवयैनंदुर्धर्पमृतंत्वमभिमन्युजं ॥ सदृशाक्षसुतंवीरसस्यंवर्पन्निवांबुदः ॥ १५ ॥ त्वंहिकेशवधर्मा
त्मासत्यवान्सत्यविक्रमः ॥ सतांवाचमृतांकिर्तुमर्हसित्रमरिंदम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपिहिलांकांस्त्रीन्जीवयेथामृतानिमान् ॥ किंपुनर्दयितंजातंस्वस्त्रीयस्यात्मजं
मृतं ॥ १७ ॥ प्रभावज्ञास्मितेकृण्वतस्मात्त्वांयाचयाम्यहं ॥ कुरुष्वपांडुपुत्राणामिमंपरमनुग्रहं ॥ १८ ॥ स्वसेतिवामहाबाहोहतपुत्रेतिवापुनः ॥ प्रपन्नमामिर्यं
चेतिदयांकर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुर्गीतापर्वणिसुभद्रावाक्येसप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥
वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुराजेंद्रकेशिहादुःखमूर्छितः ॥ तथेतिव्याजहारोच्चैर्हृदयन्निवतंजनं ॥ १ ॥ वाक्येनैतन्नहितदातंजनंपुरुषर्षभः ॥ ह्लादयामास
सविभुर्धर्मार्तिसलिलैरिव ॥ २ ॥ ततःसंप्राविशत्तूर्णजन्मवेश्मपितुस्तव ॥ अर्चितंपुरुषव्याघ्रसितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपांकुंभैःसुपूर्णैश्चविन्यस्तैःसर्वतो
दिशं ॥ घृतनतिंदुकालातैःसर्पपैश्चमहाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्चविमलैर्यस्तैःपावकैश्चसमंततः ॥ दद्याभिश्चापिरामाभिःपरिचारार्थमावृतं ॥ ५ ॥ दक्षैश्चपरितो
धीरभिपग्भिःकुशलैस्तथा ॥ ददर्शचसतेजस्वीरक्षोग्रान्यपिसर्वशः ॥ ६ ॥ द्रव्याणिस्थापितानिस्मविधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ तथायुक्तंचतद्वज्राजन्मवेश्मपितुस्त
व ॥ ७ ॥ दृष्टोभवद्दृपीकेशःसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ तथाब्रुवतिवार्ण्येप्रहृष्टवदनेतदा ॥ ८ ॥ द्रौपदीत्वरितागत्वावैराटींवाक्यमब्रवीत् ॥ अयमायातितेभ
द्रेश्वशुरोमधुसूदनः ॥ ९ ॥ पुराणैरिचिंत्यात्मासमीपमपराजितः ॥ सापिवाप्पकलांवाचंनिगृह्याश्रूणिचैवह ॥ १० ॥ सुसंवीताऽभवद्देवीदेववल्लुण्णमीयुषी ॥
सातथादूयमानेनहृदयेनतपस्विनी ॥ ११ ॥ दृष्ट्वागोविंदमायांतरूपणंपर्यदेवयत् ॥ पुंडरीकाक्षपश्चावांबालेनहिविनाकृतौ ॥ अभिमन्युंचमांचैवहतौतुल्यं
जनार्दन ॥ १२ ॥

एवमुक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ घृतेनसिक्तैरितिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वार्ण्यमधुहन्वीरशिरसात्वांप्रसादये ॥ द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धंजीवयैनंममात्मजं ॥ १३ ॥ यदिस्मधर्मराज्ञावाभीमसेनेनवापुनः ॥ त्वयावापुंडरीकाक्षवाक्यमु
क्तमिदंभवेत् ॥ १४ ॥ अजानतीमिषीकेयंजनित्रींहंतितिप्रभो ॥ अहमेवविनष्टास्यानैतदेवंगतेभवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्यबालस्यब्रह्मास्त्रेणनिपातनं ॥ कृ
त्वानृशंसंदुर्बुद्धिद्रौणिःकिंफलमश्रुते ॥ १६ ॥ सात्वांप्रसाद्यशिरसायाचेशत्रुनिवर्हणं ॥ प्राणांस्यक्ष्यामिगोविंदनायंसंजीवतेयदि ॥ १७ ॥ अस्मिन्हिवहवः
साधोयेमंमासन्मनोरथाः ॥ तेद्रोणपुत्रेणहताःकिंनुजीवामिकेशव ॥ १८ ॥ आसीन्मममतिःकृष्णपुत्रोत्संगाजनार्दन ॥ अभिवाद्रयिष्येत्क्षेत्रेतिदिदंवितथी
कृतं ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्यदायादेमृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ विफलामेकृताःकृष्णहृदिसर्वेमनोरथाः ॥ २० ॥ चपलाक्षःकिलातीवप्रियस्तेमधुसूदन ॥ सुतंपश्यत्वम
स्यैनंब्रह्मास्त्रेणनिपातितं ॥ २१ ॥ कृतघ्नोयंनृशंसोयंयथास्यजनकस्तथा ॥ यःपांडवींश्रियंत्यक्त्वागतोद्ययमसादनं ॥ २२ ॥ मयाचैतत्प्रतिज्ञांतरणमूर्धनिके
शव ॥ अभिमन्यौहतेवीरत्वामेप्याम्यचिरादिति ॥ २३ ॥ तच्चनाकरवंकृष्णनृशंसाजीवितप्रिया ॥ इदानींमांगतांतत्रकिंनुवक्ष्यतिफाल्गुनिः ॥ २४ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तरावाक्येअष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सैवंविलप्यकरु
णं सोन्मादेवतपस्विनी ॥ उत्तरान्यपतद्भूमौकृपणापुत्रगृद्धिनी ॥ १ ॥ तांतुदृष्ट्वानिपतितांहतपुत्रपरिच्छदां ॥ चुक्रोशकुंतीदुःखात्तासर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ २ ॥ मु
हूर्त्तमिवराजेंद्रपांडवानांनिवेशनं ॥ अप्रैक्षणीयमभवेदार्त्तस्वनविनादितं ॥ ३ ॥ सामुहूर्त्तचराजेंद्रपुत्रशोकाभिपीडिता ॥ कश्मलाभिहतावीरवैराटीत्वभव
त्तदा ॥ ४ ॥ प्रतिलभ्यतुसांसंज्ञामुत्तरांभरतर्षभ ॥ अंकमारोप्यतंपुत्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्यसुतःसत्वमधर्मनावबुध्यसे ॥ यस्त्वंदृष्ट्वाप्रवीरस्य
कुरुपेनाभिवादनं ॥ ६ ॥ पुत्रगत्वाममवचोब्रूयास्त्वंपितरंत्विदं ॥ दुर्मरंप्राणिनांवीरकालेप्राप्तेकथंचन ॥ ७ ॥ याहंत्वयाविनाद्येहपत्यापुत्रेणचैवह ॥ मर्त्तव्येस
तिजीवामिहतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८ ॥ अथवाधर्मराज्ञाहमनुज्ञातामहाभुज ॥ भक्षयिष्येविपंधोरंप्रवेक्ष्येवाहुताशनं ॥ ९ ॥ अथवादुर्मरंतातयदिदंमेसहसंधा ॥
पतिपुत्रविहीनायाहृदयंनविदीर्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठपुत्रपश्येमांदुःखितांप्रपितामहीं ॥ आर्त्तामुपपुतांदीनांनिमग्नांशोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्याचमृशपांचालीं
सात्वतींचतपस्विनीं ॥ मांचपश्यसुदुःखात्तांव्याधविद्धांमृगीमिव ॥ १२ ॥

सैवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुरायथाचपलेक्षणमभिमन्युमहंपश्यामितथापुंडरीकपलाशाक्षंरुष्णंपश्येतिसंबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकंठीये
 उत्तिष्ठपश्यवदनंलोकनाथस्यधीमतः ॥ पुंडरीकपलाशाक्षंपुरेवचपलेक्षणं ॥ १३ ॥ एवंविप्रलपंतींतुद्वानिपतितांपुनः ॥ उत्तरांतांस्त्रियःसर्वाःपुनरुत्थापयं
 स्ततः ॥ १४ ॥ उत्थायचपुनर्यैर्यात्तदामस्यपतेःसुता ॥ प्रांजलिःपुंडरीकाक्षंभूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वासतस्याविपुलंविलापंपुरुषर्षभः ॥ उपस्पृश्य
 ततःरुष्णोब्रह्मास्त्रंप्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥ प्रतिजज्ञेचदाशार्हस्तस्यजीवितमच्युतः ॥ अब्रवीच्चविशुद्धात्मासर्वंविश्रावयज्जगत् ॥ १७ ॥ नब्रवीम्युत्तरेमिथ्यास
 त्यमेतद्रविष्यति ॥ एपसंजीवयाम्येनंपश्यतांसर्वदेहिनां ॥ १८ ॥ नोक्तपूर्वमयामिथ्यास्वैरेष्वपिकदाचन ॥ नचयुद्धात्परावृत्तस्तथासंजीवतामयं ॥ १९ ॥ य
 थामेदयितोधर्मोब्राह्मणश्चविशेषतः ॥ अभिमन्योःसुतोजातोमृतोजीवत्वयंतथा ॥ २० ॥ यथाहंनभिजानामिविजयेतुकदाचन ॥ विरोधतेनसत्येनमृती
 जीवत्वयंशिथुः ॥ २१ ॥ यथास्त्यंचधर्मश्चमयिनित्यंप्रतिष्ठितौ ॥ तथामृतःशिशुरयंजीवतादभिमन्युजः ॥ २२ ॥ यथाकंसश्चकेशीचधर्मेणनिहतौमया ॥
 तेनसत्येनवालोयंपुनःसंजीवतामयं ॥ २३ ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनसवालोभरतर्षभ ॥ शनैःशनैर्महाराजप्रास्पंदतसचेतनः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआंश्व
 मेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपरिक्षित्संजीवनेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ वैशंपायनउवाच ब्रह्मास्त्रंतुयदारार्जन्रुष्णोनप्रं
 तिसंहतं ॥ तदातद्वैरमत्वत्पित्रातेजसाभिविदीपितं ॥ १ ॥ ततोर्क्षांसिसर्वाणिनेशुस्यत्कण्टहंतुतत् ॥ अंतरिक्षेचवागासीत्साधुकेशवसाध्विति ॥ २ ॥ तदस्त्रंज्व
 लितंचापिपितामहमगात्तदा ॥ ततःप्राणान्पुनर्लभेपितातवनरेश्वर ॥ ३ ॥ व्यचेष्टतचवालोसौयथोत्साहंयथाबलं ॥ बभूवुर्मुदिताराजंस्ततस्ताभरतस्त्रियः ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणावाचयामासुर्गोविंदस्यैवशासनात् ॥ ततस्तामुदिताःसर्वाःप्रशशंसुर्जनार्दनं ॥ ५ ॥ स्त्रियोभरतसिंहानांनावंलब्ध्वेवपारगाः ॥ कुंतीद्रुपदपुत्रीचमुभ
 द्राचोत्तरातथा ॥ ६ ॥ स्त्रियश्चान्यान्सिंहानांबभूवुर्दृष्टमानसाः ॥ तत्रमल्लानटाश्चैवग्रंथिकाःसौख्यशायिकाः ॥ ७ ॥ सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवंस्तंजनार्दनं ॥
 कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थायतुयथाकालमुत्तरायदुनंदनं ॥ अभ्यवादयतप्रीतासहपुत्रेणभारत ॥ ९ ॥

भारतभावदीपेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वाचयामासुःस्वस्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ग्रंथिकाःदैवज्ञाः ग्रंथिकस्तुकरिरेस्यादैवज्ञेगुगुलुद्रु
 मेइतिविश्वलोचनः सुखावहंसौख्यंशयनइतिपृच्छंतिनेसौख्यशायनिकाः पृच्छतौसुस्नातादिभ्यइतिठक् अनुशतिकादिः ॥ ७ ॥ कुरुवंशस्यस्तवंआचक्षतेताभिःकुरुवंशस्तवाख्याभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥

तस्यरुष्णोददौहृष्टोबहुरत्नंविशेषतः ॥ तयान्येष्टणिशार्दूलानामचास्याकरोत्पुः ॥ १० ॥ पितुस्तवमहाराजसत्यसंधोजनार्दनः ॥ परिक्षीणेकुलेयस्माज्जा
तोयमभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिक्षिदितिनामास्यभवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ सोवर्धतयथाकालंपितातवजनाधिप ॥ १२ ॥ मनःप्रह्लादनश्वासीत्सर्वलोकस्यभारत ॥
मासजातस्तुतेवीरपिताभवतिभारत ॥ १३ ॥ अथाजग्मुःसुबहुलंरत्नमादायपांडवाः ॥ तान्समीपगतान्श्रुत्वानिर्ययुर्दृष्टिपुंगवाः ॥ १४ ॥ अलंचक्रुश्चमा
ल्यौघैःपुरुषानागसाङ्क्यं ॥ पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ वेदमानिसमलंचक्रुःपौराश्चापिजनेश्वर ॥ देवतायत्नानांचपूजाःसुविविधास्त
था ॥ १६ ॥ संदिदेशायविदुरःपांडुपुत्रप्रियेप्सया ॥ राजमार्गाश्चतत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७ ॥ शुशुभेतत्पुरंचापिसमुद्रौघनिभस्वनं ॥ नर्त्तकैश्चापिनृत्य
द्विर्गायकानांचनिःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसीद्वैश्रवणस्येवनिवासस्तत्पुरंतदा ॥ बंदिभिश्चनरैराजतृष्णसहायैश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ तत्रतत्रविविक्तेषुसमंतादुपशोभि
तं ॥ पताकाधूयमानाश्चसमंतान्मातरिश्चना ॥ २० ॥ अदर्शयन्निवतदाकुरुत्वैदक्षिणोत्तरान् ॥ अघोषयंस्तदाचापिपुरुषाराजधूर्गताः ॥ सर्वराष्ट्रविहारोद्य
रत्नाभरणलक्षणः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपांडवागमनेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
वैशंपायनउवाच तान्समीपगतान्श्रुत्वापांडवानूशत्रुकर्शनः ॥ वासुदेवःसहामात्यःप्रययौससुहृद्गणः ॥ १ ॥ तेसमेत्ययथान्यायंप्रत्युद्यातादिदृक्षया ॥ ते
समेत्ययथाधर्मंपांडवाद्युष्णिभिःसह ॥ २ ॥ विविशुःसहिताराजन्पुरंवारणसाङ्क्यं ॥ महतस्तस्यसैन्यस्यखुरनेमिस्वनेनह ॥ ३ ॥ द्यावापृथिव्योःखंचैवसर्वमा
सीत्समावृतं ॥ तेकोशानग्रतःकृत्वाविविशुःस्वपुरंतदा ॥ ४ ॥ पांडवाःप्रीतमनसःसामात्याःससुहृद्गणाः ॥ तेसमेत्ययथान्यायंघृतराष्ट्रंजनाधिपं ॥ ५ ॥ कीर्त्तयं
तःस्वनामानितस्यपादौववंदिरे ॥ घृतराष्ट्रादनुचतेगांधारींसुबलात्मजां ॥ ६ ॥ कुंतीचिराजश्मद्बलतदाभरतसत्तम ॥ विदुरंपूजयित्वाचवैश्यापुत्रंसमेत्यच ॥
॥ ७ ॥ पूज्यमानाःस्मृतेवीराव्यरोचंतविशांपते ॥ ततस्तत्परमाश्चर्यंविचित्रंमहद्द्रुतं ॥ ८ ॥ शुश्रुवुस्तेतदावीराःपितुस्तेजन्मभारत ॥ तदुपश्रुत्यतत्कर्मवासुदे
वस्यधीमतः ॥ ९ ॥ पूजार्हपूजयामासुःरुष्णदेवकिनंदनं ॥ ततःकंतिपयाहस्यव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ १० ॥

तान्समीपगतानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ द्यावापृथिव्योःसंवंधिखंआकोशंअवकाशमितियावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैश्यापुत्रंयुयुत्सुं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

आजगाममहातेजानगरं नागसाङ्ख्यं ॥ तस्य सर्वेयथान्यायं पूजं चक्रुः कुरुद्वहाः ॥ ११ ॥ सहवृष्ण्यंधकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरेतदा ॥ तत्र नानाविधाकाराः कथाः
समभिकीर्त्य वै ॥ १२ ॥ युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतं ॥ १३ ॥ उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ त
मनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ॥ त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ अनुजानामिराजंस्त्वां क्रियतां यदनंतरं ॥ यजस्व
वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता ॥ १५ ॥ अश्वमेधो हिरो जेंद्रपावनः सर्वपाप्मनां ॥ तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मावै भवितानात्र शंशयः ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्यु
क्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ अश्वमेधस्य कौरैर्व्यचकाराहरणे मतिं ॥ १७ ॥ समनुज्ञाप्य तत्सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः ॥ वासुदेवमथाभ्येत्य ब्राह्मीवचनम
ब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकीसुप्रजादेवी त्वया पुरुषसत्तम ॥ यद्रूपां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्रमिहाच्युत ॥ १९ ॥ त्वत्प्रभावाज्जितान्भोगानश्रीमयदुनंदन ॥ पराक्रमेण
बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वंहिनः परमो गुरुः ॥ त्वं यीष्टवति दाशार्हं विपाप्मा भविता ह्यहं ॥ २१ ॥ त्वंहियज्ञोक्षरः सर्वस्वं धर्म
स्त्वं प्रजापतिः ॥ त्वंगतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥ वासुदेव उवाच ॥ त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्य रिंदम ॥ त्वंगतिः सर्वभूतानामिति मे नि
श्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वंचाद्य कुरुवीराणां धर्मेण हिविराजसे ॥ गुणीभूताः स्मते राजंस्त्वं नो राजा गुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ॥ युन
क्तो नो भवान्कार्ये यत्र वांछसि भारत ॥ २५ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्त्ता स्मितेन य ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवती सुतौ ॥ इष्ट्वं तो भविष्यंति त्वयीष्टवति
पार्थिवे ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि कृष्णव्यासानुज्ञायां एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ व्यासमामं च्यमेधावीत तो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ॥ दीक्षय
स्व तदामां त्वं त्वय्यायतो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ अहंपैलोथ कौंतेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ॥ विधानं यद्यथा कालं तत्कर्त्तारो न संशयः ॥ ३ ॥

तितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ एवमुक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्फयःकाष्ठखड्गःसचात्रसौवर्णः कूर्चआसनार्थकुशमुष्टिःसोप्यत्रसौवर्णः ॥ १० ॥ सुगुप्तं सुरक्षितं यथास्यात्तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 चैत्र्यांहिपौर्णमास्यांतुतवदीक्षाभविष्यति ॥ संभाराःसंभ्रियंतांचयज्ञार्थपुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदश्चैवसूताविप्राश्चतद्विदः ॥ मेध्यमश्वंपरीक्षंतांतवय
 ज्ञार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तमुत्सृजयथाशास्त्रं पृथिवीसागरांबरं ॥ सपर्येतुयशोदीप्तंतवपार्थिवदर्शयन् ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतथेत्युक्तापांडवः
 पृथिवीपतिः ॥ चकारसर्वराजेंद्रयथोक्तंब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ संभाराश्चैवराजेंद्रसर्वसंकल्पिताभवन् ॥ ससंभारान्समाहृत्यनृपोधर्मसुतस्त्वदा ॥ ८ ॥ न्यवेदयदमे
 यात्माकृष्णद्वैपायनायवै ॥ ततोब्रवीन्महातेजाव्यासोधर्मात्मजंनृप ॥ ९ ॥ यथाकालंयथायोगंसज्जाःस्मत्तवदीक्षणे ॥ स्फयश्चकूर्चश्चसौवर्णोयच्चान्यदपिकौर
 व ॥ १० ॥ तत्रयोग्यंभवेत्किंचिद्रौक्मंतत्क्रियतामिति ॥ अश्वश्चोत्सृज्यतामद्यपृथ्व्यामथयथाक्रमं ॥ सुगुप्तंचरतांचापियथाशास्त्रंयथाविधि ॥ ११ ॥ यु
 धिष्ठिरउवाच अयमश्वोचथांब्रह्मन्नुत्सृष्टःपृथिवीमिमां ॥ चरिष्यतियथाकामंतत्रवैसंविधीयतां ॥ १२ ॥ पृथिवीपर्यटंतंहितुरगंकामचारिणं ॥ कःपालये
 दितिमुनेतद्ब्रवान्वक्तुमर्हति ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतुराजेंद्रकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ भीमसेनादवरजःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ १४ ॥ जिष्णुः
 सहिष्णुर्धृष्णुश्चसएनंपालयिष्यति ॥ शक्तःसहिमहींजेतुंनिवांतकवचांतकः ॥ १५ ॥ तस्मिन्त्यस्त्राणिदिव्यानिदिव्यंसंहनंतथा ॥ दिव्यंधनुश्चैपुधीचसएनम
 नुयास्यति ॥ १६ ॥ सहिधर्मार्थकुशलःसर्वविद्याविशारदः ॥ यथाशास्त्रंनृपश्रेष्ठचारयिष्यतितेहयं ॥ १७ ॥ राजपुत्रोमहाबाहुःश्यामोराजीवलोचनः ॥ अभि
 मन्योःपितावीरःसएनंपालयिष्यति ॥ १८ ॥ भीमसेनोपितेजस्वीकौंतेयोऽमितविक्रमः ॥ समर्थोरक्षितुंराष्ट्रंनकुलश्चविशांपते ॥ १९ ॥ सहदेवस्तुकौरव्यसं
 माधास्यतिबुद्धिमान् ॥ कुटुंबतंत्रंविधिवत्सर्वमेवमहायशः ॥ २० ॥ तत्तुसर्वयथान्यायमुक्तःकुरुकुलोद्दहः ॥ चकारफाल्गुनंचापिसंदिदेशंहयंप्रति ॥ २१ ॥
 युधिष्ठिरउवाच एत्यर्जुनत्वयावीरहयोयंपरिपाल्यतां ॥ त्वमहोरक्षितुंत्येनंनान्यःकश्चनमानवः ॥ २२ ॥ येचापित्वांमहाबाहोप्रत्युद्यांतिनराधिपाः ॥ तैर्विप्र
 हायथानस्यात्तथाकार्यत्वयानघ ॥ २३ ॥ आख्यातव्यश्चभवतायज्ञोयंममसर्वशः ॥ पार्थिवेभ्योमहाबाहोसमयेगम्यतामिति ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच
 एवमुक्त्वासधर्माभ्रातरंसव्यसाचिनं ॥ भीमंचनकुलंचैवपुरुंगुप्तौसमादधत् ॥ २५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दीक्षेति ॥ १ ॥ पशुबंधान्अश्वमेधस्यारंभणीय

कुटुंबतंत्रेचतदासहदेवंयुधांपतिं ॥ अनुमान्यमहीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणियज्ञसामग्रौ संपाद
ने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच दीक्षाकालेतु संप्राप्ते तस्ते सुमहर्त्विजः ॥ विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पा
थिवं ॥ १ ॥ कृत्वा स पशुबंधांश्च दीक्षितः पांडुनंदनः ॥ धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २ ॥ हयश्च हयमेधार्थं स्वयंस ब्रह्मवादिना ॥ उत्सृष्टः शास्त्रविधि
नाव्यासेनामितेजसा ॥ ३ ॥ सराजा धर्मराजो जन्दीक्षितो विवभौ तदा ॥ हेममालीरुक्मकंठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनीदंडपाणिः क्षौमवासाः स ध
र्मजः ॥ विवभौ घृतिमान्भूयः प्रजापतिश्चिवाध्वरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यर्त्विजः सर्वेतुल्यवेषा विशांपते ॥ बभूवुरर्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णसारं
तं स साराश्वं धनं जयः ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्मराजस्य शासनात् ॥ ७ ॥ विक्षिपन् गां दिवं राजन्वद्गोधांगुलित्रवान् ॥ तमश्वं पृथिवीपालमुदायुक्तः स सारच
॥ ८ ॥ आकुमारं तदाराजन्नागमत्तत्पुरुं विभो ॥ द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यंतं धनं जयं ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेव समं जायत ॥ दिदृक्षूणां हयंतं च तंचैव हय
सारिणं ॥ १० ॥ ततः शब्दो महाराजदिशः खं प्रति पूरयन् ॥ बभूव प्रैक्षतां नृणां कुंतीपुत्रं धनं जयं ॥ ११ ॥ एष गच्छति कौंतेय तुरगश्चैव दीप्तिमान् ॥ यमन्वेति महा
बाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमं ॥ १२ ॥ एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ॥ स्वस्तितेस्तु ब्रजारिं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३ ॥ अथापरे मनुष्येन्द्रपुरुषा वाक्यमब्रुव
न् ॥ नैनं पश्यामं संमर्दधनुरेतत्पृथुः ॥ १४ ॥ एतद्भिभीमनिर्द्वादं विश्रुतं गां दिवं धनुः ॥ स्वस्ति गच्छत्व रिष्टो वै पंथानमकुतोभयं ॥ १५ ॥ निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पु
नरेष्यति च ध्रुवं ॥ एवमाद्यामनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ शुश्राव मधुरावाच पुनः पुनरुदारधीः ॥ याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ॥ १७ ॥
प्रायत्पार्थेन सहितः शांत्यर्थं वेदपारगः ॥ ब्राह्मणाश्च महीपालवहवो वेदपारगाः ॥ १८ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशांपते ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्म
राजस्य शासनात् ॥ १९ ॥ पांडवैः पृथिवीमश्वो निर्जिता मस्रतेजसा ॥ चचार समहाराज यथादेशं च सत्तम ॥ २० ॥ तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पांडवस्य ह ॥ ता
नि वक्ष्यामि ते वीरविचित्राणि महान्ति च ॥ २१ ॥ सहयः पृथिवीराजस्य दक्षिणमवर्तत ॥ स सारोत्तरतः पूर्वतन्निबोध महीपते ॥ २२ ॥

रूपात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिष्यः सोमश्रवाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यानितूभयतइति क्षुद्राणितु उपेक्षितानीत्यर्थः ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥

अवमृद्गसंराष्ट्राणिपार्थिवानांहयोत्तमः ॥ शनैस्तदापरिययौश्वेताश्वश्चमहारथः ॥ २३ ॥ तत्रसंगणनानास्तिराज्ञामयुतशस्तदा ॥ येऽयुध्यंतमहाराजक्षत्रिया
हतवांधवाः ॥ २४ ॥ किरातायवनाराजन्वहवोसिधनुर्धराः ॥ म्लेच्छाश्चान्येबहुविधाःपूर्वयेनिरुतारणे ॥ २५ ॥ आर्याश्चपृथिवीपालाःप्रहृष्टनरवाहनाः ॥ स
मीयुःपांडुपुत्रेणवहवोयुद्धदुर्मदाः ॥ २६ ॥ एवंवृत्तानियुद्धानितत्रतत्रमहीपते ॥ अर्जुनस्यमहीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥ २७ ॥ यानितूभयतोराजस्यतप्तानि
महांतिच ॥ तानियुद्धानिवक्ष्यामिकौतयस्यतवानघ ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥
॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच त्रिगर्त्तरभवद्युद्धंरुतवैरैःकिरीटिनः ॥ महारथसमाज्ञातैर्हतानांपुत्रनमृभिः ॥ १ ॥ तेसमाज्ञायसंप्रा
प्तंयज्ञियंतुरगोत्तमं ॥ विषयांतंतोवीरादंशिनाःपर्यवारयन् ॥ २ ॥ रथिनोवद्धतूणीराःसदृशैःसमलंकृतैः ॥ परिवार्यहयंराजन्ग्रहीतुंसंप्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ततः
किरीटीसंचित्यतेपातत्रचिकीर्षितं ॥ वारयामासतान्वीरान्सांत्वपूर्वमरिंदमः ॥ ४ ॥ तदनाहत्यतेसर्वशरैरभ्यहनंस्तदा ॥ तमोरजोभ्यांसंछन्नांस्तान्किरीटीन्
वारयन् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत्ततोर्जिष्णुःप्रहसन्निवभारत ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञाःश्रेयोजीवितमेवच ॥ ६ ॥ सहिवीरःप्रयास्यन्वैधर्मराजेनवारितः ॥ हतवांधवानते
पार्थहतव्याःपार्थिवाइति ॥ ७ ॥ सतदातद्वचःश्रुत्वाधर्मराजंस्यधीमतः ॥ तान्निवर्त्तध्वमित्याहनन्यवर्त्ततचापिते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिगर्त्तराजानंसूर्यवर्माणमाहवे ॥
विचित्यशरजालेनप्रजहासधनंजयः ॥ ९ ॥ ततस्तेरथघोषेणरथनेमिस्वनेनच ॥ पूरयंतोदिशःसर्वाधनंजयमुपाद्रवन् ॥ १० ॥ सूर्यवर्माततःपार्थेशराष्मांनत
पर्वणां ॥ शतान्यमुंचद्राजेंद्रलध्वस्रमभिदर्शयन् ॥ ११ ॥ तथैवान्येमहेष्वासायेचतस्यानुयायिनः ॥ मुमुचुःशरवर्षाणिधनंजयवधैपिणः ॥ १२ ॥ सतान्ज्या
मुखनिर्मुक्तैर्वहुभिःसुबहून्शरान् ॥ चिच्छेदपांडवोराजंस्तेभूमौन्यपतंस्तदा ॥ १३ ॥ केतुवर्मातुतेजस्वीतस्यैवावरजायुवा ॥ युयुधेभ्रातुरथैपिपांडवेनयश
स्विनः ॥ १४ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकेतुवर्माणमाहवे ॥ अभ्यघ्नन्निशितैर्वाणैर्वीभत्सुःपरवीरहा ॥ १५ ॥ केतुवर्मण्यभिहतेधृतवर्मामहारथः ॥ रथेनाश्रुसमुत्पत्य
शरैर्जिष्णुमवाकिरन् ॥ १६ ॥ तस्यतांशीघ्रतामीक्ष्यतुतोपातीववीर्यवान् ॥ गुडाकेशोमहातेजाबालस्यधृतवर्मणः ॥ १७ ॥

त्रिगर्त्तरिति महारथत्वेनसम्यगाज्ञातैःपांडवीयैर्हतानांपुत्रनमृभिस्त्रिगर्त्तैः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥७५॥

नसंदधानंददशेनाददानंचतंतदा ॥ किरंतमेवसशरान्ददशेपाकशासनिः ॥ १८ ॥ सतुतंपूजयामासधृतवर्माणमाहवे ॥ मनसातुमुहूर्त्तवैरणेसमभिहर्षयन् ॥ १९ ॥ तंपन्नगमिवकुड्मंकुरुवीरःस्मयन्निव ॥ प्रीतिपूर्वमहाबाहुःप्राणैर्नव्यपरोपयन् ॥ २० ॥ सतथारक्ष्यमाणोवैपार्थेनामिततेजसा ॥ धृतवर्मशिरंदीप्तंमुमोचविजयेतदा ॥ २१ ॥ सतेनविजयस्तूर्णमासीद्विद्धःकरेभृशं ॥ मुमोचगांडिवंमोहात्तत्पपात्ताथभूतले ॥ २२ ॥ धनुषःपततस्तस्यसव्यसाचिकराद्विभो ॥ बभूवसदृशंरूपंशक्रचापस्यभारत ॥ २३ ॥ तस्मिन्निपतितेदिव्यमहाधनुषिपार्थिवः ॥ जहाससस्वनंहासंधृतवर्मसहाहवे ॥ २४ ॥ ततोरोपादितोजिष्णुःप्रमृज्यरुधिरंकरात् ॥ धनुरादत्ततद्विव्यंशरवर्षेववर्षच ॥ २५ ॥ ततोहलह्लाशब्दोदिवस्पृगभवत्तदा ॥ नानाविधानांभूतानांतत्कर्माणिप्रशंसतां ॥ २६ ॥ ततःसंप्रेक्ष्यसंकुड्मंकालांतकयमोपमं ॥ जिष्णुंत्रैगर्तकायाधाःपरीताःपर्यवारयन् ॥ २७ ॥ अभिस्त्यपरीप्सार्थततस्तेधृतवर्मणः ॥ परिवव्रुर्गुडाकेशंतत्राक्रुद्धाद्धनंजयः ॥ २८ ॥ ततोयोधान्जघानाशुतेषांसदशचाष्टच ॥ महेंद्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वहुभिःशरैः ॥ २९ ॥ तान्संप्रभग्नान्संप्रेक्ष्यत्वरमाणोधनंजयः ॥ शरैराशीविषाकरैर्जघानस्वनवद्धसन् ॥ ३० ॥ तंभग्नमनसःसर्वत्रैगर्तकमहारथाः ॥ दिशोभिदुद्रुवूराजन्धनंजयंशरादिताः ॥ ३१ ॥ तमूचुःपुरुषव्याघ्रंसंशप्तकनिपूदनं ॥ तवास्मकिंकराःसर्वेसर्वेवैवशागास्तव ॥ ३२ ॥ आज्ञापयस्वनःपार्थप्रह्वान्प्रेष्यान्वस्थितान् ॥ करिष्यामःप्रियंसर्वतबकौरवनंदन ॥ ३३ ॥ एतदाज्ञायवचनंसर्वास्तानव्रवीत्तदा ॥ जीवितंरक्षतनृपाःशासनंप्रतिगृह्यतां ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणित्रिगर्तपराभवेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥७५॥ ॥७६॥ ॥७७॥ वैशंपायनउवाच प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्यव्यचरत्सहयोत्तमः ॥ भगदत्तात्मजस्तत्रनिर्ययौरणकर्कशः ॥ १ ॥ सहयंपांडुपुत्रस्यविषयांतमुपागतं ॥ युयुधेभरतश्रेष्ठवज्रदत्तोमहीपतिः ॥ २ ॥ सोभिन्निर्यायनगराद्भगदत्तसुतो नृपः ॥ अश्वमायांतमुन्मथ्यनगराभिमुखोययौ ॥ ३ ॥ तमालक्ष्यमहाबाहुःकुरूणामृपभस्तदा ॥ गांडीवंविक्षिपंस्तूर्णसहसासमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ ततोगांडीवनिर्मुक्तैरिपुभिर्मोहितो नृपः ॥ हयमुत्सृज्यतंवीरस्ततःपार्थमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुनःप्रविश्यनगरंदंशितःसन्तपोत्तमः ॥ आरुत्यनागप्रवरंनिर्ययौरणकर्कशः ॥ ६ ॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ दोधूयताचामरेणश्वेतेनचमहारथः ॥ ७ ॥

प्राग्ज्योतिषेतिस्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकुटीयेभासमानदीपेपंचसमतिमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥

ततः प्रथमं भासाय पांडवानां सहायं ॥ आकृयामास वीभं सुबाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ १ ॥ सवारणं नंगं प्रसूयं प्रभिन्नकरदामुखं ॥ प्रेषयामास संकुक्ष्णं श्वेतं श्वेति
परिवः ॥ २ ॥ विस्तरं तमहमेघं परवारणवारणं ॥ शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये विवशं युद्धदुर्मदं ॥ ३ ॥ प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ॥ तदां कुशोत्तमिबद्धा
वृत्तिस्थिनिवांवरं ॥ ४ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य कुक्षोराजन्धनं जयः ॥ भूमिष्ठो वारणगतं यो ययामास भारत ॥ ५ ॥ वज्रदत्तस्ततः कुक्षोमुमोचा श्रुतसये ॥
वामसुनभिसंकाशान्शलभानिवेगितान् ॥ ६ ॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गांढीवप्रभवैः शरैः ॥ द्विधा त्रिधा च चिच्छेद स्वएव स्वगमैस्तदा ॥ ७ ॥ सतान् हृत्वा
तथा छिन्नांस्तोमराभगदत्तजः ॥ इधूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पांडवं प्रति ॥ ८ ॥ ततोर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुंस्वानजिह्वगान् ॥ प्रेषयामास संकुक्षोभगदत्ताम्
जप्रति ॥ ९ ॥ सतैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाश्रुते ॥ भृशहतः पपातो व्यौनत्वेन मजहात्मृतिः ॥ १० ॥ ततः संपुनरुत्सृज्य वारणप्रवरं रणे ॥ अव्यग्रः प्रेषया
मास जयार्थी विजयं प्रति ॥ ११ ॥ तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ता शीविषोपमान् ॥ प्रेषयामास संकुक्षो ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १२ ॥ सतैर्विद्धो महानागो वि
स्रवत् रुधिरं बभौ ॥ गैरिकाक्तमिधांभोर्द्रिबद्धुप्रस्रवणं तदा ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता प्रवर्णिवज्रदत्तयुद्धे पंचसमतिमोऽ
ध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ॥ अर्जुनस्य नरेद्रेण वृत्रेणैव शतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्ये दिवसे वज्र
दत्तो महाबलः ॥ जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्मिमाक्ष्यसे ॥ त्वानिहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्व
या वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ॥ हतो वृद्धो मम पिता शिशुं मामययोधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संकुक्षो वज्रदत्तो नराधिपः ॥ प्रेषयामास कौसव्यवारणं पा
ंडवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेंद्रो वज्रदत्तेन धीमता ॥ उत्पत्तिस्थिनिवाकाशमभिदुद्राव पांडवं ॥ ६ ॥ अग्रहस्तं सुमुक्तेन सीकरेण सनागस्राट् ॥ समौलि
तगुहाकेशं शैलं नीलमिवांबुदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवद्दिनदन्मुहुः ॥ मुखाढंकरसंक्रादैरभ्यद्रवत फाल्गुनं ॥ ८ ॥ स नृत्पत्तिवनागेंद्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ॥
आससाद द्रुतराजकौस्वाणां महारथं ॥ ९ ॥ तमायांतमथालक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणं ॥ गांढीवमाश्रित्य बलीनव्यकंपतशत्रुहा ॥ १० ॥ चुक्रोध बलवत्कायि पांडव
सस्यभूतः ॥ कार्यविग्रमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ अथलितशस्त्रकाप्रोतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेष्टसप्ततित

तनसंधारणंक्रुद्धःशरजालेनपांडवः ॥ निवारयामासतदावेलेवमकरालयं ॥ १२ ॥ सनागप्रवरःश्रीमानर्जुनेननिवारितः ॥ तस्यौशरैर्विनुन्नागःश्राविच्छल
लितोयथा ॥ १३ ॥ निवारितंगजंदृष्ट्वाभगदत्तसुतोत्पः ॥ उत्ससर्जशितान्बाणानर्जुनःक्रोधमूर्छितः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्तुमहाबाहुःशरैररिनिघातिभिः ॥ वारया
मासतान्बाणांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५ ॥ ततःपुनरभिकुद्धोराजाप्राग्ज्योतिषाधिपः ॥ प्रेषयामासनागेन्द्रं बलवत्पर्वतोपमं ॥ १६ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्यबलव
त्पाकशासनिः ॥ नाराचमग्निसंकाशंप्राहिणोद्वारणंप्रति ॥ १७ ॥ सतेनवारणोराजन्मर्मस्वभिहतोभृशं ॥ पपांतसहस्राभूमौवज्ररुग्णइवाचलः ॥ १८ ॥ सप
तन्शुशुभेनागोधनंजयशराहतः ॥ विशन्निवमहाशैलोमहीवज्रप्रपीडितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतितेनागेवज्रदत्तस्यपांडवः ॥ तंनभेतव्यमित्याहततोभूमिगतं
वृषं ॥ २० ॥ अब्रवीद्धिमहातेजाःप्रस्थितंमांयुधिष्ठिरः ॥ राजानस्तेनहंतव्याधनंजयकथंचन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्रभवत्येतावताकृतं ॥ योधाश्चापिनहंत
व्याधनंजयरणेत्वया ॥ २२ ॥ वक्रव्याश्चापिराजानःसर्वेसहसुहृज्जनैः ॥ युधिष्ठिरस्याश्वमेधोभवद्विरनुभूयतां ॥ २३ ॥ इतिभ्रातृवचःश्रुत्वानहन्मिन्त्वांनरा
धिप ॥ उत्तिष्ठनभयतेस्तिस्वस्तिमान्गच्छपार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथामहाराजपरांचैत्रीमुपस्थितां ॥ यदाश्वमेधोभविताधर्मराजस्यधीमतः ॥ २५ ॥ एवमु
क्तःसराजातुभगदत्तात्मजस्तदा ॥ तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यंपांडवेनाभिनिर्जितः ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवज्रदत्तपरा
जयेष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ वैशंपायनउवाच सैधवैरभवद्युद्धंततस्तस्यकिरीटिनः ॥ हतशेषैर्महाराजहतानांचसुतैरपि ॥
॥ १ ॥ तेवतीर्णमुपश्रुत्यविषयंश्वेतवाहनं ॥ प्रत्युद्युरमृष्यंतोराजानःपांडवर्षभं ॥ २ ॥ अश्वंचतंपरामृष्यविषयांतेविषोपमाः ॥ नभयंचक्रिरेपार्थाद्भीमसेनाद
नंतरान् ॥ ३ ॥ तेऽविदूराद्भुष्याणिंयज्ञियस्यहयस्यच ॥ बीभत्सुंप्रत्यपद्यंतपदातिनमवस्थितं ॥ ४ ॥ ततस्तेतुंमहावीर्याराजानःपर्यवारयन् ॥ जिगीषंतोनर
व्याघ्रंपूर्वविनिरुतायुधि ॥ ५ ॥ तेनामान्यपिगोत्राणिकर्माणिविविधानिच ॥ कीर्तयंतस्तदापार्थशरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६ ॥ तेकिरंतःशरव्रातान्वारणप्रतिवारणा
न् ॥ ७ ॥ रणेजयमभीप्संतःकीर्तयंतपर्यवारयन् ॥ ८ ॥ तेसमीक्ष्यचतंरुग्णमुग्रकर्माणमाहवे ॥ सर्वेयुयुधिरेवीरारथस्यास्तपदातिनं ॥ ९ ॥ तेतमाजघ्निरेवीरनिवात
कवचांतक्रं ॥ संशप्तकनिहतारंहंतारंसैधवस्यच ॥ १० ॥

मोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ सैधवैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विकीर्यत्युल्काः सूर्यजग्निरैताभिश्चविकीर्यमाणाभिः कैलासादीनां वेपथुः सप्तर्ष्यादीनां श्वासश्चाभवत् ता एव शराश्चन्द्रस्थं विनिर्भियशशिनो मंडलं प्रतिपरि
ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ॥ कोष्ठकीकृत्य बीभत्सुं प्रहृष्टमनसो भवन् ॥ १० ॥ तं स्मरंतो वयं वीराः सिधुराजस्य चाहवे ॥ जयद्रथस्य कौरव्यसमरे सव्यसा
चिना ॥ ११ ॥ ततः पर्जन्यवत्सर्वेशरवृष्टीरवास्तृजन् ॥ तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघांतरे यथा ॥ १२ ॥ सशरैः समवच्छन्नश्च काशो पांडवर्षभः ॥ पंजरांतरसं
चारी शकुंत इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वकौंतेयेशरपीडिते ॥ त्रैलोक्यमभवद्राजनूरविरासीच्च निष्प्रभः ॥ १४ ॥ ततो ववौ महाराजमारुतो लोमहर्षणः ॥
रादुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५ ॥ उल्काश्च जग्निरसूर्यं विकीर्यत्यः समंततः ॥ वेपथुश्चाभवद्राजनैलासस्य महागिरेः ॥ १६ ॥ मुमुचुः श्वासमत्युष्णं
दुःस्वशोकसमन्विताः ॥ सप्तर्ष्यो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७ ॥ शशंचाशु विनिर्भियमंडलं शशिनोऽपतत् ॥ विपरीतादिशश्चापि सर्वाधूमाकुलास्तथा
॥ १८ ॥ रासभारुणसंकाशाधनुष्मंतः सविद्युतः ॥ आवृत्य गगनं मेघामुमुचुर्मांसशोणितं ॥ १९ ॥ एवमासीत्तदा वीरेशरवर्षेण संवृते ॥ फाल्गुने भरतश्रेष्ठ तदद्भु
तमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वतः ॥ मोहात्पपात गांडीवमावापश्चकरादपि ॥ २१ ॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्तेशरजालं महत्तदा ॥ सैंधवा
मुमुचुस्तूर्णगतसत्त्वे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थ दिवौ कसः ॥ सर्वे वित्रस्तमनस्तस्य शांतिरुतो भवन् ॥ २३ ॥ ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयो
पि च ॥ ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्थ तेजसि पार्थिव ॥ तस्यावचलवद्दीमान् संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विचकर्षधनुर्दि
व्यंततः कौरव नंदनः ॥ यंत्रस्येव हशब्दो भून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ ततः सशरवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रतिप्रभुः ॥ ववर्षधनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरंदरः ॥ २७ ॥ तत
स्ते सैंधवा योधाः सर्वे एव सराजकाः ॥ नादृश्यंत शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन वित्रे सुभयात्ताश्च विदुर्दुवुः ॥ मुमुचुश्चाशु शोकात्ताः शुशु
चुश्चापि सैंधवाः ॥ २९ ॥ तांस्तु सर्वान्नरव्याघ्रः सैंधवान् व्यचरद्वली ॥ अलातचक्रवद्राजनूरजालैः समार्पयत् ॥ ३० ॥ तदिद्रजालप्रतिमं बाणजालममित्र
ह्म ॥ विस्तृज्य दिक्षु सर्वासु महेंद्र इव वज्रभृत् ॥ ३१ ॥

तः अपंतन्निति प्रयाणां संबन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः खान्तु इति पाठे चंद्रमंडलादूर्ध्वं देशात्पतिता उल्का तन्मित्वाऽघोषतदित्यर्थः ॥ १८ ॥ रासभारुणश्चतयोर्मिश्रीभावो रासभारुणो वर्णविशेषः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ आवापोहस्तावापः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ततोगांडीवभृदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 मेघजालनिभंसैन्यंविदार्यशरवृष्टिभिः ॥ विवभौकौरवश्रेष्ठःशरदीवदिवाकरः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसैंधवयुद्धे
 सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ वैशंपायनउवाच ततोगांडीवभृच्छूरोयुद्धायसमुपस्थितः ॥ विवभौयुधिदुर्धर्षोहिमवानचलो
 यथा ॥ १ ॥ ततस्तेसैंधवायोधाःपुनरेवव्यवस्थिताः ॥ व्यमुंचंतसुसंख्याःशरवर्षाणिभारत ॥ २ ॥ तान्प्रहस्यमहाबाहुःपुनरेवव्यवस्थितान् ॥ ततःप्रोवाचकौते
 योमुमूर्षून्श्लक्ष्णयागिरा ॥ युध्यध्वंपरयाशक्त्यायतध्वंविजयेमम ॥ ३ ॥ कुरुध्वंसर्वकार्याणिमहद्वोभयमागतं ॥ एषयोत्स्यामिसर्वास्तुनिवार्यशस्वागुरां ॥ ४ ॥
 तिष्ठध्वंयुद्धमनसोदर्पशमयितास्मि वः ॥ एतावदुक्ताकौरव्योरोषाद्गांडीवभृत्तदा ॥ ५ ॥ ततोयवचनंस्मृत्वाभ्रातुर्ज्येष्ठस्यभारत ॥ नहंतव्यारणेतातक्षत्रिया
 विजिगीषवः ॥ ६ ॥ जेतव्याश्चेतियत्प्रोक्तंधर्मराज्ञामहात्मना ॥ चिंतयामाससतदाफाल्गुनःपुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ इत्युक्तोहंनरेद्रेणनहंतव्यावृपाइति ॥ कथंतन्न
 मृषेदंस्याद्धर्मराजवचःशुभं ॥ ८ ॥ नहन्येरुंश्वराजानोराज्ञश्चाज्ञाकृताभवेत् ॥ इतिसंचिंत्यसतदाफाल्गुनःपुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ प्रोवाचवाक्यंधर्मज्ञःसैंधवान्यु
 द्दुर्मदान् ॥ श्रेयोवदामियुष्माकंनहिंसेयमवस्थितान् ॥ १० ॥ यश्ववक्ष्यतिसंग्रामेत्वास्मीतिपराजितः ॥ एतच्छ्रुत्वावचोमत्स्यंकुरुध्वंहितमात्मनः ॥ ११ ॥
 ततोऽन्यथाकृच्छ्रगताभविष्यथमयादिताः ॥ एवमुक्तातुतान्वीरान्युयुधेकुरुपुंगवः ॥ १२ ॥ अर्जुनोतीवसंकुद्धःसंकुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ शतंशतसहस्राणिश
 राणांनतपर्वणां ॥ १३ ॥ मुमुचुःसैंधवाराजंस्तदागांडीवधन्वनि ॥ शरानापततःक्रूरानाशीविषविषोपमान् ॥ १४ ॥ चिच्छेदनिशितैर्बाणैरंतरासधनंजयः ॥
 छित्वातुतानाशुचैवकंकपत्रान्शिलाशितान् ॥ १५ ॥ एकैकमेषांसमरेविभेदनिशितैःशरैः ॥ ततःप्रासांश्चशक्तीश्चपुनरेवधनंजयं ॥ १६ ॥ जयद्रथंहतंस्मृत्वा
 चिक्षुपुःसैंधवानृपाः ॥ तेषांकिरीटीसंकल्पंमोघंचक्रेमहाबलः ॥ १७ ॥ सर्वास्तानंतराच्छित्वातदाचुक्रोशपांडवः ॥ तथैवायततांतेषांयोधानांजयगृद्धिनां ॥
 ॥ १८ ॥ शिरांसिपातयामासभलैःसन्नतपर्वभिः ॥ तेषांप्रद्रवतांचापिपुनरेवाभिधावतां ॥ १९ ॥ निवर्त्ततांचर्शब्दोभूत्पूर्णस्येवमहोदधेः ॥ तेवध्यमानास्तुतदा
 पार्थेनामिततेजसा ॥ २० ॥ यथाप्राणंयथोत्साहंयोधयामासुरर्जुनं ॥ ततस्तेफाल्गुनेनाजौशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 कृताविसंज्ञाभूयिष्ठाः क्वांतवाहनसैनिकाः ॥ तांस्तुसर्वान्मिरिग्लानान्विदित्वाधृतराष्ट्रजा ॥ २२ ॥ दुःशलाबालमादायनभारंप्रययौतदा ॥ सुरथस्यसुतंवीरंरथे
 नाथागमत्तदा ॥ २३ ॥ शांत्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छतपांडवं ॥ साधनंजयमासाद्यरुरोदार्त्तस्वरंतदा ॥ २४ ॥ धनंजयोपितादृष्ट्वाधनुर्विससृजेप्रभुः ॥ स
 मुत्सृज्यधनुःपार्थोविधिवद्भगिनीतदा ॥ २५ ॥ प्राहकिंकरवाणीतिसाचतंप्रत्युवाचह ॥ एषतेभरतश्रेष्ठस्वस्तीर्यस्यात्मजःशिशुः ॥ २६ ॥ अभिवादयतेपार्थतं
 पश्यपुरुषर्षभ ॥ इत्युक्तस्तस्यपितरंसपप्रच्छार्जुनस्तथा ॥ २७ ॥ क्वासावितिततोराजन्दुःशलावाक्यमब्रवीत् ॥ पितृशोकाभिसंतप्तोविषादार्त्तोस्यवैपिता ॥
 ॥ २८ ॥ पंचत्वमंगमद्दीरोयथातन्मेनिशामय ॥ सपूर्वपितरंश्रुत्वाहंत्युद्धेत्वयानघ ॥ २९ ॥ त्वामागतंचसंश्रुत्ययुद्धायहयसारिणं ॥ पितुश्चमृत्युदुःखार्त्तोऽज
 हात्याणान्यनंजय ॥ ३० ॥ प्राप्तोवीभत्सुरित्येवनामश्रुत्यैवतेनघ ॥ विषादार्त्तःपपातोव्याममारचममात्मजः ॥ ३१ ॥ तदृष्ट्वापतितंतत्रततस्तस्यात्मजंप्रभो ॥
 गृहीत्वांसमनुप्राप्तात्वामघशरणैषिणी ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वात्तस्वरंसातुमुमोचधृतराष्ट्रजा ॥ दीनादीनंस्थितंपार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखं ॥ ३३ ॥ स्वसारंसमवेक्षस्व
 स्वस्तीयांत्मजमेवच ॥ कर्तुमर्हसिधर्मज्ञदयांकुरुकुलोद्बह ॥ ३४ ॥ विस्मृत्यकुरुराजानंतंचमंदंजयद्रथं ॥ अभिमन्योर्यथाज्ञातःपरिक्षित्परवीरहा ॥ ३५ ॥ तथा
 यंसुरथाज्ञातोममपौत्रोमहाभुजः ॥ तमादायनरव्याघ्रसंप्राप्तास्मितवांतिकं ॥ ३६ ॥ शमार्थं सर्वयोधानांशृणुचेदंवचोमम ॥ आगतोयंमहाबाहोतस्यमंदं
 स्यपुत्रकः ॥ ३७ ॥ प्रसादंमस्यबालस्यतस्मात्त्वंकर्तुमर्हसि ॥ एषप्रसाद्यशिरसांप्रशमार्थमर्हिदम ॥ ३८ ॥ याचतेत्वांमहाबाहोशमंगच्छधनंजय ॥ बालस्यह
 तबंधोश्चपार्थकिंचिदजानतः ॥ ३९ ॥ प्रसादंकुरुधर्मज्ञमामन्युवशमन्वगाः ॥ तमनार्यनृशंसंचविस्मृत्यास्यपितामहं ॥ ४० ॥ आगस्कारिणमत्यर्थंप्रसादंक
 र्तुमर्हसि ॥ एवंब्रुवत्यांकुरुणंदुःशलायांधनंजयः ॥ ४१ ॥ संस्मृत्यदेवींगांधारीधृतराष्ट्रंचपार्थिवं ॥ उवाचदुःखंशोकार्त्तःक्षत्रधर्मंभ्र्यगर्हयत् ॥ ४२ ॥ यत्कृतेबांध
 वाःसर्वेमयानीतायमक्षयं ॥ इत्युक्त्वाबहुसांत्वादिप्रसादमकरोज्जयः ॥ ४३ ॥ परिष्वज्यचतांप्रीतोविससर्जगृहान्प्रति ॥ ४४ ॥ दुःशलाचापितान्ययोधानानि
 वार्यमहतोरणात् ॥ संपूज्यपार्थंप्रययौगृहात्तेवशुभानना ॥ ४५ ॥ एवंनिर्जित्यतान्वीरान्संधवान्सधनंजयः ॥ अन्वधावतधावंतंहयंकामविचारिणं ॥ ४६ ॥ त
 तौमृगमिवाकाशेयथादेवःपिनाकधृक् ॥ ससारंतं तथावीरोविधिवदज्ञियंहयं ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतमात्रदीपेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

सचवाजीयथेष्टेनतांस्तान्देशान्यथाक्रमं ॥ विचचारयथाकामं कर्मपार्थस्यवर्धयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेणसहयस्त्वेवंविचरन्पुरुषर्षभ ॥ मणिपूरपतेर्देशमुपात्त्यासह
पांडवः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसैधवपराजयेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥
वैशंपायनंउवाच श्रुत्वातुनृपतिःप्राप्तं पितरंबभ्रुवाहनः ॥ निर्ययौविनयेनाथब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणिपूरेश्वरंत्वेवमुपयातंधनंजयः ॥ नाभ्यनंदत्समे
धावीक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २ ॥ उवाचचसधर्मात्मासमन्युःफाल्गुनस्तदा ॥ प्रक्रियेयंनतेयुक्तावहिस्त्वंक्षत्रधर्मतः ॥ ३ ॥ संरक्ष्यमाणंतुरगंयौधिष्ठिरमुपागतं ॥
यज्ञियंविषयांतिमांनयोत्सोःकिंनुपुत्रकः ॥ ४ ॥ धिक्त्वामंस्तुसुदुर्बुद्धिंक्षत्रधर्मवहिष्कृतं ॥ योमांयुद्धायसंप्राप्तंसाधैवप्रत्यगृह्णथाः ॥ ५ ॥ नत्वंयापुरुषार्थोहिक
श्रिदस्तीहजीवता ॥ यस्त्वंस्त्रीवद्यथाप्राप्तंमांसाप्राप्त्यगृह्णथाः ॥ ६ ॥ यद्यहंन्यस्तशस्त्रस्त्वासागच्छयंसुदुर्मते ॥ प्रक्रियेयंभवेद्युक्तातावत्तवनराधम ॥ ७ ॥ तमे
वमुक्तंभर्त्रातुविदित्वापन्नगात्मजा ॥ अमृष्यमाणाभित्वोर्वीमुलूपीसमुपागमत् ॥ ८ ॥ साददर्शततःपुत्रंविमृशंतमधोमुखं ॥ संतर्ज्यमानमसकृत्पित्रायुद्धा
र्थिनाप्रभो ॥ ९ ॥ ततःसाचारुसर्वांगीसमुपेत्योरगात्मजा ॥ उलूपींप्राहवचनंधर्म्यधर्मविशारदं ॥ १० ॥ उलूपींमांनिबोधत्वंमातरंपन्नगात्मजां ॥ कुरुष्ववचनं
पुत्रधर्मस्तेभवितापरः ॥ ११ ॥ युध्यस्वैनंकुरुश्रेष्ठंपितरंयुद्धदुर्मदं ॥ एवमेषहितेप्रीतोभविष्यतिनसंशयः ॥ १२ ॥ एवंदुर्मर्षितोराजासमात्रांबभ्रुवाहनः ॥ म
नश्चक्रमहातेजायुद्धायभरतर्षभ ॥ १३ ॥ सन्नत्यकांचनंवर्मशिरस्त्राणंचभानुमत् ॥ तूणीरशतसंवाधमारुरोहरथोत्तमं ॥ १४ ॥ सर्वोपकरणोपेतंयुक्तमश्वैर्म
नोजवैः ॥ सचक्रोपस्करंश्रीमान्हेमभांडपरिष्कृतं ॥ १५ ॥ परमार्चितमुच्छ्रित्यध्वजंसिंहंहिरण्मयं ॥ प्रययौपार्थमुद्दिश्यसराजावभ्रुवाहनः ॥ १६ ॥ ततोभ्ये
त्यहयंवीरोयज्ञियंपार्थरक्षितं ॥ ग्राहयामासपुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७ ॥ गृहीतंवाजिनंदह्वाप्रीतात्मासधनंजयः ॥ पुत्रंरथस्थंभूमिष्ठःसंन्यवारयदाहवे
॥ १८ ॥ सतत्रराजातवीरंशरसंघैरनेकशः ॥ अर्दयामासनिशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंपितुःपुत्रस्यचातुलं ॥ देवासुररणप्रख्यमुभ
योःप्रीयमाणयोः ॥ २० ॥ किरीटिनंप्रविव्याधशरेणानतपर्वणा ॥ जत्रुदेशेनरव्याघ्रंप्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१ ॥ सोभ्यगात्सहपुंस्वेनवल्मीकमिवपन्नगः ॥ वि
निर्भिद्यचकौतेयंप्रविवेशमहीतलं ॥ २२ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रमीतं इव नृत्त इव दिव्यं तेजो हार्दाकाशाख्यमीश्वरं ॥ २३ ॥ पुत्रं प्रशस्येति संबंधः ॥ २४ ॥ चित्रांगदा चित्रवाहनदुहितार्जुनस्य द्वितीयास्त्री ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सगाढवेदनोधीमानालंब्यधनुरुत्तमं ॥ दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव सो भवत् ॥ २३ ॥ ससंज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ॥ पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमा
हमहाद्युतिः ॥ २४ ॥ साधुसाधुमहाबाहो वत्स चित्रांगदात्मज ॥ सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५ ॥ विमुंचाम्येष ते बाणान् पुत्रयुद्धे स्थिरो भव ॥ इत्येव
मुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६ ॥ तान्संगां डीवनिर्मुक्तान्वजाशनिसमप्रभान् ॥ नाराचानच्छिन्नद्राजाभलैः सर्वास्त्रिधा द्विधा ॥ २७ ॥ तस्य पार्थः शरैर्दिव्यै
र्ध्वजं हेमपरिष्कृतं ॥ सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८ ॥ हयांश्चास्य महाकायान् महावेगानरिंदम ॥ चकार राजन्निर्जीवान् ग्रहसन्निवपांडवः ॥ २९ ॥
सरथादवतीर्याथ राजा परमकोपनः ॥ पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पांडवं ॥ ३० ॥ संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् ॥ नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं व
ज्रधरात्मजः ॥ ३१ ॥ समन्यमानो विमुखं पितरं वभ्रुवाहनः ॥ शरैराशीविषाकरैः पुनरेवार्दयद्वली ॥ ३२ ॥ ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ॥ निशि
तेन सुपुंखेन बलवद्भ्रुवाहनः ॥ ३३ ॥ विवेश पांडवं राजन्मर्मभित्वा तिदुःखरुत् ॥ स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनंदनः ॥ ३४ ॥ महीं जगाम मोहार्त्तस्ततो राज
न्यनंजयः ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ॥ ३५ ॥ सोऽपि मोहं जगामाथ तलश्चित्रांगदासुतः ॥ व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतं ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव स बा
णैर्घैर्गाढविद्धोर्जुनेन ह ॥ पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ॥ ३७ ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ॥ चित्रांगदापरित्रस्ताप्रविवेश रणाजिरे ॥ ३८ ॥
शोकसंतप्तहृदयारुदती वेपती भृशं ॥ मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिं ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अर्जुनबभ्रुवाहन
युद्धे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ वैशंपायन उवाच ततो बहुतरं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ॥ मुमोह दुःखसंतप्तपपातचमहीतले
॥ १ ॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ॥ उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वा दंवाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ उलूपिष्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ॥ त्वत्कृते मम पुत्रेण बाणेन स
मिति जय ॥ ३ ॥ ननु त्वमार्यधर्मज्ञाननुचासिपतिव्रता ॥ यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४ ॥ किंतु सर्वापराधोऽयं दितेऽद्य नंजयः ॥ क्षमस्व याच्यमाना
वैजीव्यं स्वधनं जयं ॥ ५ ॥ ननु त्वमार्यधर्मज्ञात्रैलोक्यविदिता शुभे ॥ यद्वा तयित्वा पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि ॥ ६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पतिर्अर्जुनः ॥ ३९ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

सात्वंमयि मृत्युते मातस्तथागांडीवधन्वनि ॥ भवप्रीतिमर्दो देविसत्येनात्मानमालभे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा सततो राजा दुःखशोकसमाहतः ॥ उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ शृण्वंतु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ त्वंचमातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पितामे नरसत्तमः ॥ अस्मिन्ने वरणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरं ॥ ३६ ॥ नहि मे पितरंहत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् ॥ नरकं प्रति पत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥ ३७ ॥ चीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ॥ पितरंतु निहत्यैवं दुर्लभानिष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महातेजाः पांडुपुत्रो धनंजयः ॥ पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनंजय सुतो नृपः ॥ उपस्पृश्या भवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरे श्वरे तदा ॥ पितृशोकसमाविष्टे सहमात्रापरंतप ॥ ४१ ॥ उलूपी चिंतयामास तदा संजीवनं मणिं ॥ संचोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणं ॥ ४२ ॥ तंगृहीत्वा तु कौरव्यनागराजपतेः सुता ॥ मनः प्रह्लादनीं वाचं सैनिकानां मथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः ॥ अजेयः पुरुषैरेष तथा देवैः सवासवैः ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनीनां ममायैषा संप्रदर्शिता ॥ प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्ते दयं शस्त्रिनः ॥ ४५ ॥ जिज्ञासुर्त्येष पुत्रस्य बलस्य तव कौरव ॥ संग्रामे युद्धात् तोराजन्नागतः परवीरहा ॥ ४६ ॥ तस्मादसि मया पुत्रयुद्धाय परिचोदितः ॥ मा पापमात्मनः पुत्रशंकेयात्पुण्यं विप्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेष महानात्मा पुराणः शाश्वतोऽक्षरः ॥ नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ अयंतु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशांपते ॥ मृतान्मृतान्यन्नगैर्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥ एनमस्योरसि त्वंचस्थां पयस्वपितुः प्रभो ॥ संजीवितं तदा पार्थ सत्वं द्रष्टा सि पांडवं ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणितदा ॥ पार्थस्यामिततेजाः सपितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ५१ ॥ तस्मिन् नयं स्तेमणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः ॥ चिरसुप्त इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनं ॥ समीक्ष्य पितरं स्वस्यैव वदं बभ्रुवाहनः ॥ ५३ ॥ उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ॥ दिव्याः सुमनसः पुण्यां वदपेपाकशासनः ॥ ५४ ॥ अनाहता दुंदुभयो विने दुर्मघनिः स्वनाः ॥ साधुसाध्विति चाकाशे बभ्रुवसु महान्स्वनः ॥ ५५ ॥ उत्थाय च महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ॥ बभ्रुवाहनमालिंघ्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ ५६ ॥ ददर्श चापि दूरे स्य मातरं शोककं शितां ॥ उलूपा सहतिष्ठतीं ततां पृच्छद्धनंजयः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीयेभारतभाष्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ किमागमनेति स्मार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 किमिदं लक्ष्यते सर्वशोकविस्मयहर्षवत् ॥ रणाजिरममित्रघ्नयदि जानासि शंसमे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ॥ नागेंद्रदुहिता चैव मुलूषी कि
 मिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदं युद्धं त्वयामहं च नाकृतं ॥ स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुं ॥ ६० ॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ॥ प्रसाद्य शि
 रसा विद्वानुलूषी वृद्ध्यतामियं ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे अर्जुनप्रत्युज्जीवने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनं दिनि ॥ मणिपूरपते मातुस्तथैव चरणं जिरे ॥ १ ॥ कच्चित्कुशलकामासिराज्ञोस्य भु
 जगत्मजे ॥ मम वाचपलापंगिकच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २ ॥ कच्चित्ते पृथुलश्रोणिना प्रियं प्रियदर्शने ॥ अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कच्चि
 न्मुराजपुत्री ते सपत्नी चैत्रं वाहनी ॥ चित्रांगदा वरारोहाना पसाध्यति किंचन ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निव ॥ न मे त्वमपराद्धोसि न हि मे वभ्रुवाहनः ॥
 ॥ ५ ॥ न जनित्री तथास्येयं मम याप्रेष्यवत् स्थिता ॥ श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचिष्टं ॥ ६ ॥ न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ त्वत्प्रियार्थं हि कौर
 व्यकृतमेतन्मया विभो ॥ ७ ॥ यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनं जयं ॥ महाभारतयुद्धं त्वया शांतनवो नृपः ॥ ८ ॥ अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषानिष्कृतिः कृता ॥
 न हि भीष्मस्त्वया वीरयुद्धमानो हि पातितः ॥ ९ ॥ शिखंडिना तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ तस्य शांतिमकृत्वा त्वं जेयाय दिजीवितं ॥ १० ॥ कर्मणा तेन पापे
 न पतेयानिरये ध्रुवं ॥ एषा तु विहिता शांतिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ॥ वसुभिर्वसुधापालगंगया च महामते ॥ ११ ॥ पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ॥ गंगया
 स्तीरमाश्रित्य हतेशांतनवे नृप ॥ १२ ॥ आपुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीं ॥ इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १३ ॥ एष शांतनवो भीष्मो निहतः सव्य
 साचिना ॥ अयुद्धमानः संग्रामे संसक्तो न्येन भाविनि ॥ तदनेनानुपंगेण वयमद्य धनं जयं ॥ १४ ॥ शापेन योजयामेति तथा स्त्विति च साग्रवीत् ॥ तदहंपितुरावे
 द्यप्रविश्वव्यथितेन्द्रिया ॥ १५ ॥ अभवं स च तच्छ्रुत्वा विपादमगमत्परं ॥ पिता तु मे वसून् गत्वा त्वदर्थं समयाचत ॥ १६ ॥ पुनः पुनः प्रसाद्येतांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥
 पुत्रस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ॥ १७ ॥ स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातयिता भुवि ॥ एवं कृते स नागेंद्रमुक्तशापो भविष्यति ॥ १८ ॥ गच्छेति वसुभिश्चोक्तो
 मम चेदं शशंससः ॥ तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसिर्विमोक्षितः ॥ १९ ॥ ॥ ६७ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥

नहत्वादेवराजोपिसमरेषुपराजयेत् ॥ आत्मापुत्रःस्मृतस्तस्मात्तेनेहासिपराजितः ॥ २० ॥ नहिदोषोमममतःकथंवामन्यसेविभो ॥ इत्येवमुक्तोविजयःप्रसन्ना
त्माब्रवीद्विदं ॥ २१ ॥ सर्वमेसुप्रियंदेवियदेतत्कृतवत्यसि ॥ इत्युक्त्वासोब्रवीत्पुत्रंमणिपूरपतिंजयः ॥ २२ ॥ चित्रांगदायाःशृण्वत्याःकौरव्यदुहितुस्तदा ॥ यु
धिष्ठिरस्याश्वमेधःपरिचैत्रीभविष्यति ॥ २३ ॥ तत्रागच्छेःसहामात्योमातृभ्यांसहितोऽनृप ॥ २४ ॥ इत्येवमुक्तःपार्थेनसराजावभ्रुवाहनः ॥ उवाचपितरंधीमा
निदमस्त्विलेक्षणः ॥ २५ ॥ उपयास्यामिधर्मज्ञभवतःशासनादहं ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेद्विजातिपरिवेषकः ॥ २६ ॥ ममत्वनुग्रहार्थायप्रविशस्वपुरंस्वकं ॥ भा
र्याभ्यांसहधर्मज्ञमाभूत्तेत्रविचारणा ॥ २७ ॥ उपित्वेहनिशामेकांसुखंस्वभवनेप्रभो ॥ पुनरश्वानुगमनंकर्त्तासिजयतांवर ॥ २८ ॥ इत्युक्तःसतुपुत्रेणतदावा
नरकेतनः ॥ स्मयन्प्रोवाचकौतेयस्तदाचित्रांगदासुतं ॥ २९ ॥ विदितंतेमहाबाहोयथादीक्षांक्राम्यहं ॥ नसतावत्प्रवेक्ष्यामिपुरंतेपृथुलोचन ॥ ३० ॥ यथाकामं
ब्रजत्येषयज्ञियाश्वोनरर्पभ ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिनस्थानंविद्यतेमम ॥ ३१ ॥ संतत्रविधिवत्तेनपूजितःपाकशासनिः ॥ भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातःप्रायाद्भरत
सत्तमः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच सतुबाजीसमुद्रांतांपर्येत्यवसुधामिमां ॥ निवृत्तोभिमुखोराजन्येनवारणसाद्वयं ॥ १ ॥ अनुगच्छंश्चतुरगंनिवृत्तोथकिरीटभृत् ॥ यदृच्छ
यासमापेदेपुरंराजगृहंतदा ॥ २ ॥ तमश्वाशगतंदृष्ट्वासहदेवात्मजःप्रभो ॥ क्षत्रधर्मेस्थितोवीरःसमरायाजुहावह ॥ ३ ॥ ततःपुरात्सनिष्क्रम्यरथीधन्वीशरीतं
ली ॥ मेघसंधिःपदातिस्तंधनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आसाद्यचमहातेजामेघसंधिर्धनंजयं ॥ बालभावान्महाराजप्रोवाचेदंनकौशलात् ॥ ५ ॥ किमयंचार्यतेवा
जोस्त्रीमध्यइवभारत ॥ हयमेनंहरिष्यामिप्रयतस्वविमोक्षणं ॥ ६ ॥ आदत्तानुनयोयुद्धेयदित्वंपितृभिर्मम ॥ करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहरप्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्यु
क्तःप्रत्युवांचैनंप्रहसन्निवपांडवः ॥ विप्रकर्त्तामयावार्यइतिमेव्रतमाहितं ॥ ८ ॥ भ्रात्राज्येष्ठेनृपतेतवापिविदितंध्रुवं ॥ प्रहरस्वयथाशक्तिनमन्युर्विद्यतेमम ॥
॥ ९ ॥ इत्युक्तःप्राहरत्पूर्वपांडवंमगधेश्वरः ॥ किरनूशरसहस्राणिवर्षाणीवसहस्रदृक् ॥ १० ॥

सत्त्रिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अदत्तानुनयः अशिक्षितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गृध्रवाजितैः गृध्रपक्षयुतैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्याश्वमे
ततो गां डीव भृच्छूरो गां डीव प्रहितैः शरैः ॥ चकार मोघांस्तान्वाणान्सयत्नान्भरतर्षभ ॥ ११ ॥ समो घंतस्य बाणौ घंकृत्वा वानरकेतनः ॥ शरान्मुमोच ज्वलिता
न्दीपाः स्यान्निवपन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पताकादंडेषु रथे यंत्रे हयेषु च ॥ अन्येषु च रथांगेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३ ॥ संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यस्ताचिना ॥
मन्यमानः स्ववीर्यतन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४ ॥ ततो गां डीव धन्वा तु मागधेन भृशहतः ॥ बभौव संतसमये पलाशः पुष्पितो यथा ॥ १५ ॥ अवध्यमानः सो
भ्यघ्नन्मागधः पांडवर्षभ ॥ तेन तस्थौ सकौरव्यलोकवीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसांची तु संक्रुद्धो विकृष्य बलवद्भुजः ॥ हयांश्चकार निर्जीवान्सारथेश्च शिरोहरत् ॥
॥ १७ ॥ धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकृत्त ह ॥ हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ सराजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः ॥ गदामादाय कौंते
यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृतां ॥ शरैश्च कर्त्तव्यं दुधावद्भुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २० ॥ सागदाशकलीभूता विशीर्णमणिबंधना ॥
व्यालीविमुच्यमानेव पपात धरणीतले ॥ २१ ॥ विरथं विधनुः कंच गदया परिवर्जितं ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २२ ॥ पर्याप्तः क्षत्रधर्मो यं दर्शि
तः पुत्रगम्यतां ॥ बद्धे तत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरस्य संदेशो न हंत व्यानृपा इति ॥ तेन जीवसिराजं स्त्वमपराद्धोऽपि मेरणे ॥ २४ ॥ इति म
त्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स्ममागधः ॥ तथ्यमित्यभिगम्यैनं प्रांजलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २५ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रं तेनाहं योद्धुमिहोत्सहे ॥ यद्यत्कृत्यं मया ते घतद्रुहि
कृतमेव तु ॥ २६ ॥ तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ आगंतव्यं परांचैत्रीमश्वमेधेनृपस्य नः ॥ २७ ॥ उत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तंहयं ॥ फाल्गुनं च
युधिष्ठेष्ठं विधिवत्सह देवजः ॥ २८ ॥ ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ॥ ततः समुद्रतीरेण वंगान्पुंड्रान्सकोसलान् ॥ २९ ॥ तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्या न्यनेक
शः ॥ विजिग्येधनुषा राजन्गां डीवेन धनं जयः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि अश्वानुसरणे मागधपराजये द्वाशीतितमोऽ
ध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मागधेनार्चितो राजन्यां डवः श्वेतवाहनः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तंहयं ॥ १ ॥ ततः स पु
नरावर्त्य हयः कामचरो बली ॥ आससादपुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाङ्ख्यां ॥ २ ॥ शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन सः ॥ युद्धपूर्वतदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३ ॥

धिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ मागधेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनेलकंडीयेभारतभावदीपेचरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥

ततोर्चितोययौराजस्तदासतुरगोत्तमः ॥ काशीनंगान्कोसलांश्चकिरातानथतंगणान् ॥ ४ ॥ पूजांतत्रयथान्यायंप्रतिगृह्यधनंजयः ॥ पुनरावृत्यकौंतियोदशा
र्णानगमस्तदा ॥ ५ ॥ तत्रचित्रांगदोनामवलवानरिमर्दनः ॥ तेनयुद्धमभूत्तस्यविजयस्यातिभैरवं ॥ ६ ॥ तंचापिवशमानीयकिरीटीपुरुषपभः ॥ निषादराज्ञो
विषयमेकलव्यस्यजग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यमुतश्चैनंयुद्धेनजगृहतदा ॥ तत्रचक्रेनिषादैःससंग्रामंलोमहर्षणं ॥ ८ ॥ ततस्तमपिकौंतियःसमरेष्वपराजितः ॥
जिगाययुंधिदुर्धपोयज्ञविघ्नार्थमागतं ॥ ९ ॥ सतंजित्वामहाराजनैषादिपाकशासनिः ॥ अर्चितःप्रययौभूयोदक्षिणंसलिलार्णवं ॥ १० ॥ तत्रापिद्रविडैरंघ्रै
रौद्रेर्माहिषकैरपि ॥ तथाकोलुगिरेयैश्चयुद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११ ॥ तांश्चापिविजयोजित्वानातितीव्रेणकर्मणा ॥ तुरंगमवशेनाथसुराष्ट्रानभिनाययौ ॥
॥ १२ ॥ गोकर्णमथचासाद्यप्रभासमपिजग्मिवान् ॥ ततोद्धारवतीरम्यांवृणिवीराभिप्यालितां ॥ १३ ॥ आसंसादहयःश्रीमान्कुरुराजस्ययज्ञियः ॥ तमुन्म
थ्यहयश्रेष्ठंयादवानाकुमारकाः ॥ १४ ॥ प्रययुस्तांस्तदाराजन्नुग्रसेनोन्यवारयत् ॥ तवःपुरादिनिष्क्रम्यवृण्यंधकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ सहितोवासुदेवेनमातुले
नकिरीटिनः ॥ तौसमेत्यकुरुश्रेष्ठंविधिवत्यातिपूर्वकं ॥ १६ ॥ परयाभारतश्रेष्ठंपूजयासमवस्थितौ ॥ ततस्ताभ्यामनुज्ञातोययौयेनहयागतः ॥ १७ ॥ ततःसप
श्चिमंदेशंसमुद्रस्यतदाहयः ॥ क्रमेणव्यचरत्स्फीतंततःपंचनदंययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपिसकौरव्यगंधारविषयंहयः ॥ विचचारयथाकामंकौंतियानुगतस्तदा ॥
॥ १९ ॥ ततोगांधारराजेनयुद्धमासीत्किरीटिनः ॥ घोरंशकुनिपुत्रेणपूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि
अश्वानुसरणेव्यंशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच शकुनेस्तनयोर्वीरोगांधाराणांमहारथः ॥ प्रत्युद्ययौगुडाकेशंसेन्येन
महतावृतः ॥ १ ॥ हस्यश्वरथयुक्तेनपताकाध्वजमालिना ॥ अमृत्यमाणास्तेयोधानृपस्यशकुनेर्वधं ॥ २ ॥ अभ्ययुःसहिताःपार्थप्रगृहीतशरासनाः ॥ सतानुवां
चधर्मत्मावीभत्सुरषरांजितः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्यवचनंनचतेजगृह्णितं ॥ वार्यमाणापिपार्थेनसांविपूर्वममर्षिताः ॥ ४ ॥ परिवार्यहयंजग्मुस्ततश्चक्रोष्पांडवः ॥
ततःशिरांसिदीपाग्रैस्तेषांचिच्छेदपांडवः ॥ ५ ॥ क्षुरंगाडीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनहयमुत्सृज्यसंभ्रमात् ॥ ६ ॥ स्यवर्त्ततमहारा
जशरवर्षादिताभृशं ॥ निरुध्यमानस्तैश्चापिगांधारैःपांडुनंदनः ॥ ७ ॥

शकुनेस्तनयइतिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥९॥

आदिश्यादिश्यतेजस्वीशिरांस्येषान्यपातयत् ॥ वध्यमानेषुतेष्वाजौगांधारेपुसमंततः ॥ ८ ॥ सराजाशकुनेःपुत्रःपांडवंप्रत्यवारयत् ॥ तंयुध्यमानंराजानंक्ष
त्रधर्मेध्यवस्थितं ॥ ९ ॥ पार्थोव्रवीन्नमेवध्याराजानोराजशासनात् ॥ अलंयुद्धेनतेवीरनतेस्त्वद्यपराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदनादृत्यवाक्यमज्ञानमोहितः ॥ स
शक्रसमकर्मणंसमवाकिरदाशुगैः ॥ ११ ॥ तस्यपार्थःशिरस्त्राणमर्धचंद्रेणपत्रिणा ॥ अपाहरदमेयात्माजयद्रथशिरोयथा ॥ १२ ॥ तंदृष्ट्वाविस्मयंजग्मुर्गा
धाराःसर्वएवते ॥ इच्छतातेननहतोराजेत्यसिचतंविदुः ॥ १३ ॥ गांधारराजपुत्रस्तुपलायनकृतक्षणः ॥ ययौतिरेवसहितस्त्रसैःक्षुद्रमृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषांतुतर
सापार्थस्तत्रैवपरिधावतां ॥ प्रजहारोत्तमांगानिभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छ्रितांस्तुभुजान्केचिन्नावुध्यंतशरैर्लतान् ॥ शरैर्गांडीवनिर्मुक्तैःपृथुभिःपार्थ
चोदितैः ॥ १६ ॥ संभ्रांतंनरनागाश्वमपतद्विद्रुतंवलं ॥ हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्ततमुद्गुर्मुद्गुः ॥ १७ ॥ नाभ्यदृश्यंतवीरस्यकेचिदग्रेऽप्यकर्मणः ॥ रिपवःपात्यमा
नावैयेसहेयुर्धनंजयं ॥ १८ ॥ ततोगांधारराजस्यमंत्रिवृद्धपुरःसरा ॥ जननीनिर्ययौभीतापुरस्कृत्यार्घमुत्तमं ॥ १९ ॥ सान्यवारयदव्यग्रंतंपुत्रंयुद्धदुर्मदं ॥ प्र
सादयामासचतंजिष्णुमक्लिष्टकारिणं ॥ २० ॥ तांपूजयित्वावीभत्सुःप्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ शकुनेश्वापितनयंसांत्वयन्निंदमव्रवीत् ॥ २१ ॥ नमेप्रियंमहाबाहो
यत्तेबुद्धिरियंरुता ॥ प्रतियोद्धुममित्रंघ्नभ्रातैवत्वंममानघ ॥ २२ ॥ गांधारीमातरंस्मृत्वाधृतराष्ट्रकृतेनच ॥ तेनर्जावसिराजंस्त्वंनिहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥
मैवंभूःशाम्यतांवैरंमातेभूद्विरीदंशी ॥ गच्छेथास्त्वंपरांचैत्रामश्वमेधेनृपस्यनः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानु
सरणेशकुनिपुत्रपराजयेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥९॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तानुययौपार्थोहयंकामविहारिणं ॥ न्यवर्ततततोवाजी
येननागाद्वयंपुरं ॥ १ ॥ तंनिवृत्तंतुशुश्रावचारेणैवयुधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वार्जुनंकुशलिनंसचहृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्यचतत्कर्मगांधारविपयेतदा ॥ श्रुत्वा
चान्येषुदेशेषुससुप्रीतोभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्वादशीमाघमासिकीं ॥ इष्टंगृहीत्वानक्षत्रंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ समानीयमहातेजाःसर्वान्भ्रातृ
न्महीपतिः ॥ भीमंचनकुलंचैवसहदेवंचकौरव ॥ ५ ॥ प्रोवाचेदंवचःकालेतदाधर्मभृतांवरः ॥ आमंच्यवदतांश्रेष्ठोभीमंप्रहरतांवरं ॥ ६ ॥ आयातिभीमसेना
सौसहाश्वेनतवानुजः ॥ यथामेषुरुषाःप्रादुर्येधनंजयसारिणः ॥ ७ ॥

इत्युक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इष्टंनक्षत्रंपुण्यं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ प्रस्थाप्यन्तुप्रस्थापयन्तु स्वार्थेणिच् प्रतिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 उपस्थितश्चकालोयमभितोवर्त्ततेहयः ॥ मा यीचपौर्णमासीयमासःशेषोदकोदर ॥ ८ ॥ तत्प्रस्थाप्यन्तुविद्वांसोब्राह्मणावेदपारगाः ॥ वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थदे
 शंपश्यन्तुयज्ञियं ॥ ९ ॥ इत्युक्तःसतुतच्चक्रेभीमोनृपतिशासनं ॥ दृष्टःश्रुत्वागुडाकेशमायांतंपुरुषर्षभं ॥ १० ॥ ततोययौभीमसेनःप्राज्ञैःस्थपतिभिःसह ॥ ब्राह्म
 णानग्रतःकृत्वाकुशलान्यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तंसशालचयंश्रीमत्सप्रतोलीसुघटितं ॥ मापयामासकौरव्योयज्ञवाटंयथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादशतसंवाधं
 मणिप्रवरकुट्टिमं ॥ कारयामासविधिवद्देमरत्नविभूषितं ॥ १३ ॥ स्तंभान्कनकचित्रांश्चतोरणानिवृहंतित्च ॥ यज्ञायतनदेशेषुदत्त्वाशुद्धंचकाननं ॥ १४ ॥ अं
 तःपुराणाराज्ञांचनानादेशसमीयुषां ॥ कारयामासधर्मात्मातत्रतत्रयथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानांचवेश्मानिनानादेशसमीयुषां ॥ कारयामासकौंतियोविधि
 वत्तान्यनेकशः ॥ १६ ॥ तथासंप्रेषयामासदूतान्नृपतिशासनात् ॥ भीमसेनोमहाबाहोराज्ञामक्लिष्टकर्मणां ॥ १७ ॥ तेष्विप्रियार्थकुरुपतेराययुर्नृपसत्तम ॥ रत्ना
 न्यनेकान्यादायस्त्रियोश्चानायुधानिच ॥ १८ ॥ तेषांनिर्विशतांतेषुशिविरेषुमहात्मनां ॥ नर्दतःसागरस्येवंदिवस्पृगभवत्स्वनः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानांचस
 राज्ञाकुरुवर्धनः ॥ व्यादिदेशान्नपानानिशय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २० ॥ वाहनानांचविविधाःशालाःशालीक्षुगोरसैः ॥ उपेताभरतश्रेष्ठोव्यादिदेशंसधर्मराट्
 ॥ २१ ॥ तथातस्मिन्महायज्ञेधर्मराजस्यधीमतः ॥ समाजग्मुर्मुनिगणाबहवोब्रह्मवादिनः ॥ २२ ॥ येचद्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ॥ समाजग्मुःसशि
 प्यांस्तान्प्रतिजग्राहकौरवः ॥ २३ ॥ सर्वांश्चताननुययौयावदावसथान्प्रति ॥ स्वयमेवमहातेजादंभंत्यक्त्वायुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ ततःकृत्वास्थपत्यैःशिल्पिनोन्यै
 चयेतदा ॥ कृत्स्नंयज्ञविधिंराज्ञोधर्मज्ञायन्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वाधर्मराजस्तुक्रतंसर्वमतंद्रितः ॥ दृष्टृपोभंवद्राजासहभ्रातृभिरादृतः ॥ २६ ॥ वैशंपा
 यनउवाच ॥ तस्मिन्यज्ञेप्रवृत्तेतुवाग्मिनोहेतुवादिनः ॥ हेतुवादान्वहूनाहुःपरस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥ ददृशुस्तंनृपंतयोयज्ञस्यविधिमुत्तमं ॥ देवेन्द्रस्येवविहिं
 तंभीमसेनेनभारत ॥ २८ ॥ ददृशुस्तोरणान्यत्रशातकुंभमयानिते ॥ शय्यासनविहारांश्चसुवहून्रत्नसंचयान् ॥ २९ ॥ घटान्यात्रीःकटाहानिकलशान्वर्धमा
 नकान् ॥ नहि किंचिदसौवर्णमपश्यन्वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपान्श्चशास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ॥ उपकूमान्यथाकालंविधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ३१ ॥ स्थल
 जाजलजायेचपशवःकेचनप्रभो ॥ सर्वानेवसमानीतानपश्यंस्तत्रतेनृपाः ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

गाश्वैवमहिषीश्वैवतथावृद्धस्त्रियोपिच ॥ औदकानिचसत्वानिश्वापदानिवयांसिच ॥ ३३॥ जरायुजांडजातानिस्वेदजान्युद्भिदानिच ॥ पर्वतान्पजातानिभू-
तानिदृष्टुश्चते ॥ ३४॥ एवंप्रमुदितं सर्वपशुगोधनधान्यतः ॥ येज्ञवाटंनृपादृष्ट्वापरंविस्मयमागताः ॥ ३५॥ ब्राह्मणानांविशांचैवबहुमृष्टान्मृदिस्त् ॥ पूर्ण-
शतसहस्रेतुविप्राणांतत्रभुंजतां ॥ ३६॥ दुंदुभिर्मेघनिर्घोपोमुहुर्मुहुरताड्यत ॥ विननादासकृच्चपिदिवसेदिवसेगते ॥ ३७॥ एवंसवदतेयज्ञोधर्मराजस्यधी-
मतः ॥ अन्नस्यसुबहूनराजन्नुत्सर्गान्पर्वतापमान् ॥ ३८॥ दधिकुल्याश्वदह्युःसर्पिषश्चहृदानंजनाः ॥ जंबूद्वीप्रोहिसकलोनानाजनपदायुतः ॥ ३९॥ राजन्न-
दृश्यतैकस्थोराज्ञस्तस्यमहामखे ॥ तत्रजातिसहस्राणिपुरुषाणांततस्ततः ॥ ४०॥ गृहीत्वाभाजनान्जग्मुर्वह्निभरतर्षभ ॥ सन्विणश्चापितेसर्वेसुमृष्टमणिकुं-
डलाः ॥ ४१॥ पर्यवेषन् द्विजातीस्तान्शतशोथसहस्रशः ॥ त्रिविधान्यन्नपानानिपुरुषायेनुयायिनः ॥ तैर्वैनृपांभोज्यानिब्राह्मणानांददुश्वह ॥ ४२॥ इति
श्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच
मतान्वेदविदोराज्ञश्चपृथिवीश्वरान् ॥ दृष्ट्वायुधिष्ठिरराजाभीमसेनमभापत ॥ १॥ उपयातानरव्याघ्रायएतेपृथिवीश्वराः ॥ एतेपांक्रियतांपूजापूजार्हाहिनरा-
धिपाः ॥ २॥ इत्युक्तःसतथाचक्रेनरेंद्रेणयशस्विना ॥ भीमसेनोमहातेजायमाभ्यांसहपांडवः ॥ ३॥ अथाभ्यगच्छद्भोविंदोवृष्णिभिःसहधर्मजं ॥ बलदेवंपुर-
स्सृत्यसर्वप्राणभृतांवरः ॥ ४॥ युयुधानेनसहितःप्रद्युम्नेनगदैनच ॥ निशेठेनाथसांवेनतयैवल्लतवर्मणा ॥ ५॥ तेषामपिपरांपूजांचक्रेभीमोमहारथः ॥ विविशु-
स्तेचवेदमानिरत्नवंतिचसर्वशः ॥ ६॥ युधिष्ठिरसमीपेतुकथयामधुसूदनः ॥ अर्जुनंकथयामासबहुसंग्रामकर्षितं ॥ ७॥ सतंप्रच्छकैतियःपुनःपुनररिंदमं ॥
धर्मजःशक्रजंजिष्णुंसमाचष्टजगत्पतिः ॥ ८॥ आगमद्वारकावासीममातःपुरुषोत्तम ॥ योद्राक्षीत्यांडवश्रेष्ठंबहुसंग्रामकर्षितं ॥ ९॥ समीपेचमहाबाहुमाच-
ष्टचममप्रभो ॥ कुरुकार्याणिकौंतेयहयमेधार्थसिद्धये ॥ १०॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचैनंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ दिष्ट्यासकुशलीजिष्णुरुपायातिचमाधव ॥ ११॥ य-
दिदंसंदिदेशास्मिन्पांडवानांबलाग्रणीः ॥ तदाज्ञातमिहेच्छामिभवतायदुनंदन ॥ १२॥ इत्युक्तोधर्मराजेनवृण्यंधकपतिस्तदा ॥ प्रोवाचेदंवचोवाग्माधर्मा-
त्मानंयुधिष्ठिरं ॥ १३॥

समागतानिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येदीपेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति ॥ १ ॥

इदमाहमहाराजपार्थवाक्यंस्मरन्नरः ॥ वाच्योयुधिष्ठिरःकृष्णकालेवाक्यमिदंमम ॥ १४ ॥ आगमिष्यतिराजानःसर्वेवैकौरवर्षभ ॥ प्राप्तानांमहतांपूजाका
र्यात्येतत्क्षमंमहिनः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजाविज्ञाप्योमममानद ॥ यथाचात्ययिकंनस्याद्यदर्पाहरणेभवत् ॥ १६ ॥ कर्तुमर्हतिद्राजाभवांश्चाप्यनुमन्यतां ॥
राजद्वेपान्ननश्येयुरिमाराजन्पुनःप्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्चकौतेयवचःसपुरुषोब्रवीत् ॥ धनंजयस्यनृपतेतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १८ ॥ उपयास्यतियज्ञंनोमणि
पूरपतिर्नृपः ॥ पुत्रोमममहातेजादयितोवभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तंभवान्मदपेक्षार्थंविधिवत्प्रतिपूजयेत् ॥ सतुभक्तो नुरक्तश्चममनित्यमितिप्रभो ॥ २० ॥ इत्येतद्व
चनंश्रुत्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभिनंद्यास्यतद्वाक्यमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेपड
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतंप्रथमिदंकृष्णयत्त्वमर्हसिभापितुं ॥ तन्मेऽमृतसंपुण्यंमनोह्लादयतिप्रभो ॥ १ ॥
बहूनि किलयुद्धानिब्रिजयस्यनराधिपैः ॥ पुनरासनत्सपीकेशंतत्रतत्रचमेश्रुतं ॥ २ ॥ किंनिमित्तंसनित्यंहिपार्थःसुखविवर्जितः ॥ अतीवविजयोधीमन्निति
मेदूयतेमनः ॥ ३ ॥ संचिंतयामि कौंतेयंरहोजिष्णुंजनादर्न ॥ अतीवदुःखभागीससतर्तपांडुर्नंदनः ॥ ४ ॥ किंनुतस्यशरीरेस्ति सर्वलक्षणपूजिते ॥ अनिष्टलक्ष
णंकृष्णयेनदुःखान्युपाश्रुते ॥ ५ ॥ अतीवासुखभोगीससततंकुंतिनंदनः ॥ नहिपश्यामिबीभत्सोर्निधंगात्रेपुकिंचन ॥ श्रोतव्यंचेन्मयैतद्वैतन्मेव्याख्यातुमर्हसि
॥ ६ ॥ इत्युक्तःसत्सपीकेशोऽध्यात्वांसुमहदुत्तरं ॥ राजानंभोजराजन्यवर्धनोविष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ नत्थस्यनृपतेकिंचित्संश्लिष्टमुपलक्षये ॥ ऋतेपुरुषसिंहस्यपि
डिकेस्याधिकेयतः ॥ ८ ॥ सताभ्यांपुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसुवर्त्तते ॥ नचान्यदनुपश्यामियेनासौदुःखभाजनं ॥ ९ ॥ इत्युक्तःपुरुषश्चेष्टस्तदाकृष्णेनधीमतां ॥
प्रोवाचवृष्णिशार्दूलमेवमेतदितिप्रभो ॥ १० ॥ कृष्णातुद्रौपदीकृष्णतिर्यक्सासूयमैक्षत ॥ प्रतिजग्राहतस्यास्त्रं प्रणयंचापिकेशिहा ॥ ११ ॥ सख्युःसखात्सपी
केशःसाक्षाद्विवधनंजयः ॥ तत्रभीमादयस्तेतुक्कुरवोयाजकाश्वये ॥ १२ ॥

॥ २१ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भोजराजन्यानांवर्धनः ॥ ७ ॥ संश्लिष्टंअविवर्त्तं संलटमितिपाठेपिअतिपुष्टत्वादितरलोपादविविक्तत्वंभवतिनद्रहितं पिडिके जानुनोरंधस्थःपश्चाद्भगीयोमांसलःप्रदेशः
पिडिका तेउभेअस्याधिकेस्वदेशादधोभागपर्यंतंबहुलंआलंबमाने पाठांतरेकायतःशरीरात्अतिअतिप्रमाणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसमाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

रेमुःश्रुत्वाविचित्रांतांधनंजयकथांशुभां ॥ तेषांकथयतामेवपुरुषोर्जुनसंकथाः ॥ १३ ॥ उपायाद्वचनादूतोविजयस्यमहात्मनः ॥ सोभिगम्यकुरुश्रेष्ठंनमस्कृत्यचबुद्धिमान् ॥ १४ ॥ उपायातंनरव्याघ्रंफाल्गुनंप्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वानृपतिस्तस्यहर्षवाष्पाकुलेक्षणः ॥ १५ ॥ प्रियाख्याननिमित्तंवैददौवहुधनंतदा ॥ ततोद्वितीयेदिवसेमहान्शब्दोव्यवर्धत ॥ १६ ॥ आगच्छतिनरव्याघ्रेकौरवाणांधुरंधरे ॥ ततोरेणुःसमुद्रूतोविवभौतस्यवाजिनः ॥ १७ ॥ अभितोवर्त्तमानस्ययथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ तत्रहर्षकरीर्वाचोनराणांशुश्रुवेऽर्जुनः ॥ १८ ॥ दिष्ट्यासिपार्यकुशलीयन्योराजायुधिष्ठिरः ॥ कोन्योहिपृथिवींकृत्स्नांजित्वाहियुधिपार्थिवान् ॥ १९ ॥ चारयित्वाहयश्रेष्ठमुपागच्छेदतेर्जुनान् ॥ येव्यतीतामहात्मानोराजानःसगरादयः ॥ २० ॥ तेषामपीदृशंकर्मनकदाचनशुश्रुम ॥ नैतदन्येकंरिप्यंतिभविष्यावसुधाधिपाः ॥ २१ ॥ यत्त्वंकुरुकुलश्रेष्ठदुष्करंरुतवानसि ॥ इत्येवंवदतांतेषांपुंसांकर्णसुखागिरः ॥ २२ ॥ शृण्वन्विवेशधर्मात्माफाल्गुनोयज्ञसंस्तरं ॥ ततोराजासहामात्यःकृष्णश्चयदुनंदनः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यतंप्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ सोभिवाद्यपितुःपादौधर्मराजस्यधीमतः ॥ २४ ॥ भीमादींश्चापिसंपूज्यपर्यष्वजतकेशवं ॥ तैःसमेत्यार्चितस्तांश्चप्रत्यर्च्यथयथाविधि ॥ २५ ॥ विशंश्राममहाबाहुस्तीरंलब्ध्वेवपारगं ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसंराजाबभ्रुवाहनः ॥ २६ ॥ मातृभ्यांसहितोधीमान्कुरुनेवजगामह ॥ तत्रवृद्धान्यथावत्सकुरुनन्यांश्चपार्थिवान् ॥ २७ ॥ अभिवाद्यमहाबाहुस्तैश्चापिप्रतिनंदितः ॥ प्रविवेशपितामत्याःकुंत्याभवनमुत्तमं ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअर्जुनप्रत्यागमनेसमाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सप्रविश्यमहाबाहुःपांडवानांनिवेशनं ॥ पितामहीमभ्यवंदत्साम्नापरमवल्गुना ॥ १ ॥ ततश्चित्रांगदादेवीकौरव्यस्यात्मजापिच ॥ पृथांकृष्णांचसहितेविनयेनोपजग्मतुः ॥ २ ॥ सुभद्रांचयथान्यायंयाश्चान्याःकुरुर्योषितः ॥ ददौकुंतीततस्ताभ्यांरत्नानिविविधानिच ॥ ३ ॥ द्रौपदीचसुभद्राचयाश्चाप्यन्याददुःस्त्रियः ॥ ऊषतुस्तत्रतेदेव्यौमहार्हशयनासने ॥ ४ ॥ सुपूजितेस्वयंकुंत्यापार्थस्यहितकाम्यया ॥ सचराजामहातेजाःपूजितोबभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रंमहोपालमुपतस्थेयथाविधि ॥ युधिष्ठिरंचराजानंभीमादींश्चापिपांडवान् ॥ ६ ॥ उपागम्यमहातेजाविनयेनाभ्यवादयत् ॥ सतैःप्रेम्णापरिष्वक्तःपूजितश्चयथाविधि ॥ ७ ॥

सप्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहीनः अङ्गांसोमयागानां बहूनांसमूहोऽहीनः नहीनः द्रव्यादिना इति वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिषवं सोमवल्याः कंडनं धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणामहारथाः ॥ तथैव च महीपांलः कृष्णं च क्रगदाधरं ॥ ८ ॥ प्रद्युम्न इव गोविंदं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमति पूजितं ॥ ९ ॥ रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमं ॥ धर्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ तथा ॥ १० ॥ पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मीव च नमब्रवीत् ॥ अद्य प्रभृति कौंतेय यजस्व समयोहिते ॥ मुहूर्त्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयंती हयाजकाः ॥ १२ ॥ अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेयं च कल्पतां ॥ बद्ध्वा त्वां च नाख्यस्य स्यातो बहु सुवर्णकः ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ॥ त्रित्वं ब्रजतु ते राजन् ब्राह्मणस्य त्रकारणं ॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधान त्रत्वं संप्राप्य बद्ध्वा दक्षिणान् ॥ ज्ञातिवध्या कृतं पापं प्रहास्य सिनराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमं चैतत्पावनं चैतदुत्तमं ॥ यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरु नंदन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः सत्तु तेजस्वी व्यासेना मितबुद्धिना ॥ दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधा मयेततः ॥ १७ ॥ ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिमेधं महाक्रतुं ॥ बद्ध्वा दक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितं ॥ १८ ॥ तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजक्यः ॥ परिक्रमंतः सर्वज्ञा विधिवत्साधुशि क्षितं ॥ १९ ॥ न तेषां स्वलितं किंचिदासीच्चाप्यकृतं तथा ॥ क्रममुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ २० ॥ कृत्वा प्रवर्ग्य धर्माख्यं यथावद्विजसत्तमाः ॥ चक्रुस्तैर्विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजम् ॥ २१ ॥ अभिषूयत तोराजन्सोमं सोमपसत्तमाः ॥ सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २२ ॥ न तत्र रूपणः कश्चिन्नद रिद्रो वभूव ह ॥ क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २३ ॥ भोजनं भोजनार्थं भ्योदापयामास शत्रुहा ॥ भीमसेनो महातेजाः स ततः राजशोसनात् ॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्याणि याजकाः ॥ दिवसे दिवसे चक्रुर्यथा शास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नाषडंगविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ॥ नाब्रंतो नानुपाध्यायो न च वादाविचक्षणः ॥ २६ ॥ ततो यूपो छये प्राप्ते षड्वैल्वान् भरतर्षभ ॥ स्वादिरान् विल्वसमितांस्तौ वतः सर्ववर्णिनः ॥ २७ ॥ देवदारुमयौ द्वौ तु यूधौ कुरुपतेर्मखे ॥ श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकल्पयन् ॥ २८ ॥ शोभार्थं चापरान्यूपान्कां च नान् भरतर्षभ ॥ संभोमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ तैर्व्यराजं तराजर्षेर्वा सोभिरुपशोभिताः ॥ महेंद्रानुगता देवयथासमर्पिभिर्दिवि ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ सोमं सोमवल्लीरसं सवनानि प्रातः सवनादीनि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संस्तरे दृष्टकानां च यनाख्ये स्थंडिलरचने ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्णिनः पलाशकाष्ठमयाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥७३॥ ॥७४॥ श्रपयित्वेति ॥ १ ॥

इष्टकाःकांचनीश्वात्रचयनार्थंरुताभवन् ॥ शुशुभेचयनंतच्चदक्षस्येवप्रजापतेः ॥ ३१ ॥ चतुश्चित्यश्वतस्यासीदष्टादशकरात्मकः ॥ सरुक्मप्रक्षोनिचितस्त्रि
कोणोऽष्टादशकृतिः ॥ ३२ ॥ ततोऽनियुक्ताःपशवोयथाशास्त्रंमनीषिभिः ॥ तंतदेवंसमुद्दिश्यपक्षिणःपशवश्चये ॥ ३३ ॥ ऋषभाःशास्त्रपठितास्तथाजलचराश्चये ॥
सर्वास्तानभ्ययुजंस्तेतत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषुनियताचासीत्पशूनांत्रिशतीतथा ॥ अश्वरत्नोत्तरायज्ञेकौतेयस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥ सयज्ञःशुशुभेत
स्यसाक्षाद्देवर्षिसंकुलः ॥ गंधर्वगणसंगीतःप्रवृत्तोऽप्सरसांगणैः ॥ ३६ ॥ सकिंपुरुषसंकीर्णःकिंनरैश्चोपशोभितः ॥ सिद्धविप्रनिवासैश्चसमंतादभिसंवृतः ॥
॥ ३७ ॥ तस्मिन्सदसिनित्यास्तुव्यासशिष्याद्विजर्षभाः ॥ सर्वशास्त्रप्रणेतारःकुशलायज्ञसंस्तरे ॥ ३८ ॥ नारदश्चवभूवात्रतुंबुरुश्चमहाद्युतिः ॥ विश्वाक्स्वश्चित्र
सेनस्तथान्येगीतकोविदाः ॥ ३९ ॥ गंधर्वागीतकुशलानृत्येषुचविशारदाः ॥ रमयंतिस्मृतांन्विप्रान्यज्ञकर्मांतरेषुवै ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमे
धिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥७३॥ ॥७४॥ वैशंपायनउवाच श्रपयित्वापशूनन्यान्विधिवद्विजसत्त
माः ॥ तंतुरंगंयथाशास्त्रमालभंतद्विजातयः ॥ १ ॥ ततःसंश्रप्यतुरंगंविधिवद्याजकास्तदा ॥ उपसंवेशयन्पराजंस्ततस्तांद्रुपदात्मजां ॥ २ ॥ कलाभिस्तिष्ठतीराजन्य
थाविधिमनस्विनीं ॥ उद्धृत्यतुवपांतस्ययथाशास्त्रंद्विजातयुः ॥ ३ ॥ श्रपयामासुरव्यग्राविधिबद्धरतर्पणं ॥ तंवपाधूमगंधंतुधर्मराजःसहानुजैः ॥ ४ ॥ उपाजिघ्र
द्यथाशास्त्रंसर्वपापहंतदा ॥ शिष्टान्यंगानियान्यासंस्तस्याश्वस्यनराधिप ॥ ५ ॥ तान्यग्नौजुहुवुर्ध्वीराःसमस्ताःपौडशर्त्विजः ॥ संस्थाप्यैवंतस्यराज्ञस्तंयज्ञंश
क्रतेजसः ॥ ६ ॥ व्यासःसशिष्योऽभगवान्वर्धयामासतंतृपं ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्रादाद्वाह्मणेभ्योयथाविधि ॥ ७ ॥ कोटीःसहस्रंनिष्काणांव्यासायतुवसुंधरां ॥ प्र
तिगृह्यधरांराजन्यव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ वसुधाभवतस्त्वेषांसंन्यस्ताराजसत्तम ॥ ९ ॥ निष्क्रयोदीयतांमत्स्यंवाह्म
णाहिधनार्थिनः ॥ युधिष्ठिरस्तुतान्विप्रान्प्रत्युवाचमहामनाः ॥ १० ॥

संज्ञप्येतिपाठेहिसित्वातुरंगं तस्यसमीपेतिष्ठभिःकलाभिःकलनाभिःमंत्रद्रव्यश्रद्धाख्याभिरुपेतांद्रौपदीउपसंवेशयन् सार्धःश्लोकः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंगानिहृदयजिह्वावक्ष्णादीनि ॥ ५ ॥ संस्थाप्य
समाप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ तुशब्दश्चार्थोऽस्त्वितिगंतरंसमुच्चिनोति तेनसर्वेभ्योवसुंधरांददावित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनंतरं द्विजातिभ्यः विष्णुपुण्डरीकानिदनेषु शिष्टान् क्षत्रियादयोऽपि तद्वत्पुण्यं
 भ्रातृभिः सहितो धामानमथ्यराज्ञामहात्मना ॥ अश्वमेधमहायज्ञपथि वीदक्षिणास्मृता ॥ ११ ॥ अर्जुनेन जिताचेयमृत्विग्भ्यः प्रापितामया ॥ वनं प्रवेक्ष्येति
 प्राच्याविभ्रजध्वंमहीमिमां ॥ १२ ॥ चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ नहमादातुमिच्छामि घ्नस्वंहिजसत्तमाः ॥ १३ ॥ इदं नित्यमनो विप्राभ्रातृ
 णांचिवमसदा ॥ इत्युक्तवतितस्मिस्तुभ्रातरोद्रोपदीचसा ॥ १४ ॥ एवमेतदिति प्रादुस्तदभूलोमहर्षणं ॥ ततोतरिक्षेवागासीत्साधुसाध्विति भारत ॥ १५ ॥ तथे
 व हिजसंघानां शसता विवभौस्वनः ॥ द्वेपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ दत्तैषा भवतामृत्यतातिप्रतिद
 दास्यहं ॥ १७ ॥ हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धराऽस्तुते ॥ ततो ब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ १८ ॥ यथा ह भगवान्व्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ इत्युक्तः स
 कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ॥ १९ ॥ कोटिकोटिकृतां प्रादादक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्योनराधिपः ॥ २० ॥ यत्कृतं कुरु राजन मे
 रुत्तस्यानुकुर्वता ॥ प्रतिगृह्यतु तद्रत्नं कृष्णं द्वेपायनो मुनिः ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्चते ॥ घण्ट्यानि क्रयं दत्वा तद्विरण्यं युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥
 घृतपापी जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ऋत्विजस्तमपर्यंतं सुवर्णं निचयं तथा ॥ २३ ॥ व्यभजत द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथा सुखं ॥ यज्ञवाटे च यत्किंचिद्वि
 रण्यं सविभूषणं ॥ २४ ॥ तोरणानि च यूपान्श्च घटान्यात्रोस्तप्रेष्टकाः ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वतद्व्यभजनं द्विजाः ॥ २५ ॥ अनंतरं द्विजातिभ्यः क्षत्रियाजं हिरेव
 सु ॥ तथा विदुः शूद्रसंघाश्च तथा न्येस्लेच्छजातयः ॥ २६ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ॥ तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २७ ॥ स्वमेवं श्रु
 त्वा व्यासः कुन्त्ये साक्षाद्विमानतः ॥ प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २८ ॥ श्वशुरात्पीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ॥ चकार पुण्यकंतेन सुमहत्संघ
 शः पृथा ॥ २९ ॥ गत्वा त्ववष्टयं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ॥ सभाज्यमानः शुश्रुभे महद्ब्रह्मिदं शिखि ॥ ३० ॥ पांडवाश्च महीपालैः समेतैरभिसंवृताः ॥ अशो
 भतमहाराजं ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३१ ॥ राजभ्यो पिततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ॥ गजानश्च नलंकारान्खियोवासांसिकांचनं ॥ ३२ ॥ तदनीधमप्येतं
 प्राप्यः पार्थिवमंडले ॥ विस्तृजन् शुश्रुभे राजन यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३३ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनं ॥ प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेरेयं वृक्षजम्ब ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वां डवरागः पिप्पलीशुंठीयुक्तो मुद्रयूषः स्वां डवः स एव शर्करायुक्तो रागः स्वां डवः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्व
 दुःशलायाश्च तपोत्रं बालकं भरतर्षभ ॥ स्वराज्येथ पितुर्धर्मान्स्वसुः प्रीत्यान्यवेशयत् ॥ ३५ ॥ नृपतींश्चैव तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ॥ प्रस्थापयामास ब
 शकिरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ गोविंदं च महात्मानं बलदेवं महाबलं ॥ तथान्यान् दृष्ट्वा विराट्प्रद्युम्नाद्यान् सहस्रशः ॥ ३७ ॥ पूजयित्वा महाराजयथाविधि महा
 युतिः ॥ भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदमः ॥ ३८ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ॥ बद्धन् धनं रत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३९ ॥ सर्पिः पंकाहदा
 यत्र बभूवुश्चान्नपर्वताः ॥ रसालाकर्दमानघोषभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४० ॥ भक्ष्य स्वां डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा ॥ पशूनां वध्यतां चैव नातंददृशिरेजनाः ॥ ४१ ॥
 मत्तप्रमत्तमुदितं सुप्रीतयुवतीजनं ॥ मृदंगशंखनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४२ ॥ दीयतां भुज्यतां चैष्टं दिवारात्रमवारितं ॥ तं होत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनाकु
 लं ॥ ४३ ॥ कथयंति स्म पुरुषानानादेशनिवासिनः ॥ वर्षित्वा धनधाराभिः कामैरत्नैरसैस्तथा ॥ विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरं ॥ ४४ ॥ इति श्री
 महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि अश्वमेधसमाप्तौ ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ जनमेजय उवाच पिताम
 हस्यमेयज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ॥ यदाश्चर्यमभूत्किंचित्द्रवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच श्रूयतां राजशार्दूलमहदाश्चर्यमुत्तमं ॥ अश्वमेधे महा
 यज्ञे निवृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २ ॥ तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबंधुषु ॥ दीनां धरुपणे वापितदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥ घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ॥ पतत्सु
 पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४ ॥ नीलाक्षस्तत्र नकुलोरुक्मपार्श्वस्तदानघ ॥ वज्राशनिसमं नादममुंचद्वसुधाधिप ॥ ५ ॥ स रुद्रुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृ
 गद्विजान् ॥ मानुषं वचनं प्राहृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६ ॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ॥ उच्छृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥ तस्य तद्व
 चनं श्रुत्वा नकुलस्य विशांपते ॥ विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८ ॥ ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छंत ते द्विजाः ॥ कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधु समागमं ॥
 ॥ ९ ॥ किं न लंपरं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणं ॥ कथं भवंतं विद्यामयो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतं ॥ यथागमं यथान्यायं कर्त
 व्यंच तथा कृतं ॥ ११ ॥

पितृमहस्येत्यादि पयतात्पर्यं केशार्जितं न्यायतः श्रद्धया सत्याच्चेरितं अश्वमेधादप्यधिकमिति क्रोधजयश्च सर्वथा कर्तव्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ममेदं यत्रेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कापोतिः कपोतवदेकैकं कणं आदत्ते स कापोतिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्यदर्शनात् ॥ मंत्राहुतिर्द्रुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरं ॥ १२ ॥ तुष्टाद्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ॥ क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धे
श्चापि पितामहाः ॥ १३ ॥ पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टावरस्त्रियः ॥ अनुक्रोशैस्तथा शूद्रादानशेषैः पृथक् जनाः ॥ १४ ॥ ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य
नः ॥ देवाहविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५ ॥ यदत्र तथ्यंतद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥ श्रद्धेयवाक्यः प्रा
ज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं विभर्षि च ॥ समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्ब्रूवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥ इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्न कुलो ब्रवीत् ॥ नैषा मृषामयां वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्वि
जाः ॥ १८ ॥ यन्मयोक्तं मिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतं ॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं ग्रन्थस्तुल्यो द्विजर्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतद्बोक्तव्यं द्विजसत्तमाः ॥ शृणुता
व्यग्रमनसः शंसतो मे यथा तथं ॥ २० ॥ अनुभूतं च दृष्टं च यन्मया द्रुतमुत्तमं ॥ उच्छृत्ते र्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रे निवासिनः ॥ २१ ॥ स्वर्गयेन द्विजाः प्रातः सभार्यः ससु
तस्त्रुषः ॥ यथाचार्यं शरीरस्य ममेदं कांचनीकृतं ॥ २२ ॥ न कुल उवाच ॥ हंत वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमं ॥ न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यदि
जाः ॥ २३ ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वर्तते ॥ उच्छृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥ सभार्यः सहपुत्रेण सस्त्रुषस्तपसि स्थितः ॥ वभूव शुक्लवत्तः
स धर्मात्मानियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ षष्ठे काले सदा विप्रो भुंक्ते तैः सह सुव्रतः ॥ षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥ भुंक्ते न्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्वि
जोत्तमः ॥ कदाचिद्दुर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥ ना विद्यत तदा विप्राः संचयस्तन्निबोधत ॥ क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनो भवत्तदा ॥ २८ ॥ काले
काले स्वसंप्राप्ते नैव विद्येत भोजनं ॥ क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठंत तदा तु ते ॥ २९ ॥ उच्छंतदा शुक्लपक्षे मध्यंत प्रतिभास्करे ॥ उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि सं
स्थितः ॥ ३० ॥ उच्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छमान्वितः ॥ स तथैव क्षुधाविष्टः सार्धं परिजने नृह ॥ ३१ ॥ क्षपयामास तं कालं रुच्छं प्राणो द्विजोत्तमः ॥ अथ ष
ष्ठे गते काले यं वप्रस्थं मुपार्जयन् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थं तु तं सक्तून कुर्वत तपस्विनः ॥ कृतजप्याङ्गिकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजंत त
पस्विनः ॥ अथागच्छ द्विजः कश्चिदतिथिर्भुजतां तदा ॥ ३४ ॥ ते तं दृष्ट्वा तिथिं प्राप्ते प्रहृष्टमनसो भवन् ॥ ते निवाद्य सुखं प्रभृष्ट्वा तमतिथितदा ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ उच्छं कणश आदानं कर्तुमिति शेषः शुद्धस्य ज्येष्ठस्य पक्षे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

विशुद्धमनसोदांताःश्रद्धादमसमन्वितः॥ अनसूयवोविक्रोधाःसाधवोवीतमत्सराः॥ ३६॥ त्यक्तमानमदक्रोधार्धमज्ञाद्विजसत्तमाः॥ सन्नस्यचर्यगोत्रंतेत
स्यस्यात्वापरस्परं॥ ३७॥ कुटीं प्रवेशयामासुःक्षुधार्त्तमतिथितदा॥ इदमर्थ्यचपाद्यंचवृसीचेयंतवानघ॥ ३८॥ शुचयःसक्तवश्वेमेनियमोपाजिद्राःप्रभो॥
प्रतिगृहीष्वभद्रतेमयादत्ताद्विजर्षभ॥ ३९॥ इत्युक्तःप्रतिगृह्याथसक्तूनांकुडवंद्विजः॥ भक्षयामासराजेंद्रनचतुष्टिंजगामसः॥ ४०॥ सउच्छृत्तिस्तंप्रेक्ष्यक्षु
धापरिमतंद्विजं॥ आहारं चितयामासकथंतुष्टोभवेदिति॥ ४१॥ तस्यभार्याब्रवीद्वाक्यंमद्भागोदीयतामिति॥ गच्छत्वेषयथाकामंपरितुष्टोद्विजोत्तमः॥ ४२॥
इतिब्रुवंतीतांसाध्वींभार्यासद्विजसत्तमः॥ क्षुधापरिगतांज्ञात्वातान्सक्तून्नाभ्यनंदत॥ ४३॥ आत्मानुमानतोविद्वान्सतुविप्रर्षभस्तदा॥ जानन्वृद्धांक्षुधा
र्त्तांचश्रांतांग्लानांतपस्विनीं॥ ४४॥ त्वगस्थिभूतांवेपंतींततोभार्यामुवाचह॥ अपिकीटपतंगानांनृगाणांचैवशोभने॥ ४५॥ स्त्रियोरक्ष्याश्वपोष्याश्वनत्वेवं
वक्तुमर्हसि॥ अनुकंप्योनरःपत्न्यापुष्टोरक्षितएवच॥ ४६॥ प्रपतेद्यशसोदीप्तास्त्वलोकान्नचाप्नुयात्॥ धर्मकामार्थकार्याणिशुश्रूषाकुलसंततिः॥ ४७॥ क
रेष्वधीनोधर्मश्चपितृणामात्मनस्तथा॥ नवेत्तिकर्मतोभार्यारक्षणेयोक्षमःपुमान्॥ ४८॥ अयशोमहदाप्नोतिनरकांश्चैवगच्छति॥ इत्युक्तासातवःप्राहधर्मार्यो
नौसमौद्विज॥ ४९॥ सक्तुप्रस्थचतुर्भांगंगृहाणेमंप्रसीदमे॥ सत्यंरतिश्चधर्मश्चस्वर्गश्चगुण्यनिर्जितः॥ ५०॥ स्त्रीणांपतिसमाधीनंकांसितंचद्विजर्षभ॥ ऋ
तुर्मातुःपितुर्वीजदैवतंपरमंपतिः॥ ५१॥ भर्तुःप्रसादान्नारीणांरतिपुत्रफलंतथा॥ पालनाद्विपतिस्त्वमेभर्त्तासिभरणाच्चमे॥ ५२॥ पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्स
क्तून्प्रयच्छमे॥ जरापरिगतोवृद्धःक्षुधार्त्तोदुर्बलोभृशं॥ ५३॥ उपवासपरिश्रांतोयदात्वमपिकर्षितः॥ इत्युक्तःसतयासक्तून्प्रगृह्येदंवचोब्रवीत्॥ ५४॥ द्विज
सक्तूनिमान्भूयःप्रतिगृहीष्वसत्तम॥ सतान्प्रगृह्यभुक्त्वाचनतुष्टिमगमद्विजः॥ तमुच्छृत्तिरालक्ष्यततश्चितापरोभवत्॥ ५५॥ पुत्रउवाच सक्तूनि
मांप्रगृह्यत्वंदेहिविप्रायसत्तमः॥ इत्येवसुरुतंमन्येतस्मादेतत्करोम्यहं॥ ५६॥ भवान्निपरिपाल्योमेसर्वदैवप्रयत्नतः॥ साधूनांकांसितंयस्मात्पितुर्वृद्धस्यपाल
नं॥ ५७॥ पुत्रार्योविहितोत्येषवार्धकेपरिपालनं॥ श्रुतिरेषाहिविप्रर्षेत्रिपुलोकेषुशाश्वती॥ ५८॥ प्राणधारणमात्रेणशक्यंकर्तुतपस्त्वया॥ प्राणोहिपरमोधर्मः
स्थितोदेहेषुदेहिनां॥ ५९॥ पितोवाच अपिवर्षसहस्रीत्वंवालएवमतोमम॥ उत्पाद्यपुत्रं हिपितारुतकृत्योभवेत्सुतान्॥ ६०॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्यापालनीया चित्यापरीक्षणीया ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

बालानां सुहृद्वती जानाम्येतदहंप्रभो ॥ वृद्धो हंधारयिष्यामि त्वं बलीभवपुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णेन वयसा पुत्रनमां सुहृद्वतीपि च ॥ दीर्घकालं तपस्तपनं मे मरण
तोभयं ॥ ६२ ॥ पुत्र उवाच अपत्यमस्मिते पुंससखाणात् पुत्र इति स्मृतः ॥ आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्माच्चात्मा नमिहात्मना ॥ ६३ ॥ पितो वाच रूपेण
सदृशस्त्वं मेशीलेन च दमेन च ॥ परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादक्षिते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा दायतान्सक्तून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ॥ प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ त
दा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ॥ उच्छृत्तिस्तु धर्मात्मा ब्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥ तं वै वधूः स्थिता सा ध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ सक्तूना दाय
संलक्ष्या श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ संतानात्तव संतानं मम विप्रभविष्यति ॥ सक्तूनि मानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः
किलाक्षयाः ॥ पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वानशोचति ॥ ६९ ॥ धर्माद्यां हि यथात्रेतावद्विज्ञेता नथैव च ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्तेता किलाक्षयः ॥ ७० ॥ पितृन्
ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ॥ पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधु लोकानुपाश्रुते ॥ ७१ ॥ श्वशुर उवाच वाता तपविशीर्णां गीत्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ॥ कर्षितां
सुव्रताचारे क्षुधा विह्वलचेतसं ॥ ७२ ॥ कथं सक्तून् गृहीष्यामि भूत्वा धर्मापघातकः ॥ कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पष्ठे काले व्रतवतीं शौच
शीलतपोन्वितां ॥ रुच्छृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥ बालाक्षुधात्तानारीचरक्ष्या त्वं सततं मया ॥ उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि वांधवनं दिनी ॥ ७५ ॥
सुषो वाच गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो देवतदेवतं ॥ देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनां दत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ॥ तव विप्रप्रसादेन
लोकान्वाप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्या इति कृत्वा हृदहभक्तेति वा द्विज ॥ चित्याममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥ श्वशुर उवाच अनेन नि
त्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ॥ या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात्सक्तून् गृहीष्यामि वधुना हंसि वचनां ॥ गणयित्वा महांनां गेत्वां हि धर्म
भृतां वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादाद्विजातये ॥ तत्स्तुष्टो भवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभ ॥ वाग्मी
तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ॥ यथाशक्ति विस्मृष्टेन प्रीतोस्मि द्विजसत्तम ॥ अहो दानं धुप्यते ते स्वर्गस्वर्गनिवा
सिभिः ॥ ८३ ॥

हे वरे श्रेष्ठे महांनां गेत्वां धर्मभृतां मध्ये गणयित्वा सक्तून् गृहीष्यामीत्यन्वयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ १०८ ॥

गगनात्पुष्पवर्षचपस्येदंपतितंभुवि॥सुरर्षिदेवगंधर्वायेचदेवपुरःसराः॥८४॥स्तुवंतोदेवंदूताश्चस्थितादानेनविस्मिताः॥ब्रह्मर्षयोविमानस्याब्रह्मलोकचराश्च
ये॥८५॥कांक्षंतेदर्शनंतुभ्यं दिवंब्रजद्विजर्षभ॥पितृलोकगताःसर्वे तारिताःपितरस्त्वया॥८६॥अनागताश्चबहवःसुबहूनि युगान्युत॥ब्रह्मर्षयेणदानेनय
ज्ञेनतपसातथा॥८७॥असंकरेणधर्मेणतस्माद्भुञ्जदिवंद्विज॥श्रद्धयापरयायस्त्वंतपश्चरसिसुव्रत॥८८॥तस्माद्देवाश्चदानेनप्रीताब्राह्मणसत्तम॥सर्वमे
तद्वियस्मात्तेदत्तंभुजेनचेतसा॥८९॥रुद्रकालेतवःस्वर्गोविजितःकर्मणात्वया॥क्षुधा निर्णुदतिप्रज्ञांधर्मबुद्धिर्व्यपोहति॥९०॥क्षुधापरिगतज्ञानोर्ध्वति
त्यजतिचैवह॥बुभुक्षांजयतेयस्तुसस्वर्गंजयतेध्रुवं॥९१॥यदादानरुचिःस्याद्वैतदाधर्मो नसीदति॥अनवेद्यसुतस्त्रेहंकलत्रस्त्रेहमेवच॥९२॥धर्ममेवगुरुं
ज्ञात्वातृष्णानमणितात्वया॥द्रव्यागमो नृणांसूक्ष्मःपात्रेदानंततःपरं॥९३॥कालःपरतरोदानात्श्रद्धाचैवततःपरा॥स्वर्गद्वारंसुसूक्ष्मं हिनरैर्मोहाद्भ्रष्टं
॥९४॥स्वर्गार्गलंलोभबीजंरागगुमंदुरासदं॥तंतुपश्यंतिपुरुषाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥९५॥ब्राह्मणास्तपसायुक्तायथाशक्तिप्रदायिनः॥सहस्रशक्तिश्च
शतंशतशक्तिर्दशापिच॥९६॥दद्यादप्यश्वयःशक्त्यासर्वेतुल्यफलाःस्मृताः॥रंतिदेवोहिनृपंतिरपःप्रादादकिंचनः॥९७॥शुद्धेनमनसाविप्रनाकपृष्ठंतोग
तः॥नधर्मःप्रीयतेतातदानैर्दत्तैर्महाफलैः॥९८॥न्यायलब्धैर्यथासूक्ष्मैःश्रद्धापूर्तैःसतुष्यति॥गोप्रदानसहस्राणिद्विजेभ्योदान्नृगोनृपः॥९९॥एकादत्त्वास
पारक्यांनरकंसमपद्यत॥आत्ममांसप्रदानेनशिविरौशीनरोनृपः॥१००॥प्राप्यपुण्यरुतोल्लोकान्मोदतेदिविसुव्रतः॥विभवो नृणांपुण्यंस्वशक्त्यास्वर्जितं
सतां॥१०१॥नयज्ञैर्विविधैर्विप्रयथान्यायेनसंचितैः॥क्रोधादानफलंहंतिलोभात्स्वर्गंनगच्छति॥२॥न्यायवृत्तिर्हितपसादानवित्स्वर्गमश्नुते॥नराजसूयैर्बहु
भिरिष्ट्वानिपुलदक्षिणैः॥३॥नचाश्वमेधैर्बहुभिःफलंसममिदंतव॥सक्तुप्रस्थेनविजितोब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः॥४॥विरजोब्रह्मसदनंगच्छविप्रयथासुखं॥
सर्वेषां बौद्धिजश्रेष्ठदिव्यंयानमुपस्थितं॥५॥आरोहतयथाकामंधर्मोस्मिद्विजयश्चमां॥तारितोहित्वयादेहोलोकेकीर्तिःस्थिराचते॥६॥सभार्यःसहपुत्रश्च
सखुषश्चदिवंब्रज॥इत्युक्तवाक्येधर्मेतुयानमारुह्यसद्विजः॥७॥सदारःसमुतश्चैवसखुषश्चदिवंगतः॥तस्मिन्विप्रेगतेस्वर्गसमुतेसखुषेतदा॥८॥

॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नैलकंठीयेऽभ्यासः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भार्याचतुर्यधर्मज्ञेवतोहंनिःस्ततोविलात् ॥ ततस्तुसक्तुगंधेनक्लेदेनसलिलस्यच ॥ ९ ॥ दिव्यपुष्पविमर्दाच्चसाधोर्दानलवैश्वतैः ॥ विप्रस्यतपसातस्यशिरोमे
कांचनीकृतं ॥ ११० ॥ तस्यसत्याभिसंधस्यसक्तुदानेनचैवह ॥ शरीरार्धचमेविप्राःशातकुंभमयंकृतं ॥ ११ ॥ पश्यतेमंसुविपुलंतपसातस्यधीमतः ॥ कथमेवं
विषंस्याद्वैपार्श्वमन्यदितिद्विजाः ॥ १२ ॥ तपोवनानियज्ञांश्चक्षुःश्रोत्रेभ्योऽपिपुनःपुनः ॥ यज्ञंत्वहमिमंश्रुत्वाकुरुराजस्यधीमतः ॥ १३ ॥ आशयापर्याप्राप्तो नचा
हंकांचनीकृतः ॥ ततोमयोक्तंतद्वाक्यंप्रहस्यब्राह्मणर्षभाः ॥ १४ ॥ सक्तुप्रस्थेनयज्ञोयंसंमितोनेतिसर्वथा ॥ सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हितदाहंकांचनीकृतः ॥ १५ ॥
नहियज्ञोमहानेषसदृशस्तैर्मतोमम ॥ इत्युक्त्वानकुलःसर्वान्यज्ञेद्विजवरांस्तदा ॥ १६ ॥ जगामादर्शनंतेषांविप्रास्तेचययुर्गृहान् ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच
एतत्तेसर्वमाख्यातंमयापरंपुरंजय ॥ यदाश्वर्यमभूत्तत्रवाजिमधेमहाक्रतौ ॥ १८ ॥ नविस्मयस्तेनृपतेयज्ञेकार्यःकथंचन ॥ ऋषिकोटिसहस्राणितपोभिर्येदि
वंगताः ॥ १९ ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुसंतोषःशीलमार्जवं ॥ तपोदमश्चसत्यंचप्रदानंचेतिसंमितं ॥ १२० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्व
णिवकुलाख्यानेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच यज्ञेसक्तानृपतयस्तपःसक्तमहर्षयः ॥ शांतिव्यवस्थिताविप्राः
शमेदमइतिप्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यंनकिंचिदिहदृश्यते ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिस्तथाचैतदसंशयं ॥ २ ॥ यज्ञैरिष्ट्वातुबहवोराजानोद्विजसत्तमाः ॥ इहकी
र्तिपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराजःसहस्राक्षःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ देवराज्यमहातेजाःप्राप्तवानखिलंविभुः ॥ ४ ॥ यदायुधिष्ठिरोराजाभीमार्जुनै
पुरःसरः ॥ सदृशोदेवराजेनसमृद्धाविक्रमेणच ॥ ५ ॥ अथकस्मात्सनकुलोगर्हयामासतंकृतुं ॥ अश्वमेधंमहायज्ञंराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ ६ ॥ वैशंपायन
उवाच यज्ञस्यविधिमश्रुवैफलंचापिनराधिप ॥ गदतःशृणुमेराजन्यथावदिहभारत ॥ ७ ॥ पुराशक्रस्ययजतःसर्वउचुर्महर्षयः ॥ ऋत्विक्षुकर्मव्यग्रेषु
विततेऽग्निकर्मणि ॥ ८ ॥ दूयमानेतथावद्गौहोत्रेगुणसमन्विते ॥ देवेष्वामानेषुस्थितेषुपरमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथाविप्रैःस्वागमैःसुस्वरैर्नृप ॥ अश्रांतैश्चा
पिलघुभिरध्वर्युद्वेषभैस्तथा ॥ १० ॥ आलंभसमयेतस्मिन्नगृहीतेषुपशुष्वथ ॥ महर्षयोमहाराजबभूवुःकृपयान्विताः ॥ ११ ॥

यज्ञेसक्तानृपतयइत्यध्यायोहिंसामिश्रस्वधर्मस्यनिर्दार्थ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्रिवर्षपरमोषितैःपुराणैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ रसैःपयोपृतादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ वितथं हंसाहिस्रयोःकत्वोस्तुल्यत्वापादनादृतं ॥ २३ ॥
 ततोदीनान्यशून्द्वाक्रपयस्तेतपोर्धनाः ॥ ऊचुःशक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२ ॥ अपरिज्ञानमेतत्तेमहांतंधर्ममिच्छतः ॥ नहियज्ञेपशुगणाविधि
 दृष्टाः पुण्डर ॥ १३ ॥ धर्मोपघातकस्त्वेषसमारंभस्तवप्रभो ॥ नायंधर्मकृतोयज्ञोनहिंसाधर्म उच्यते ॥ १४ ॥ आगमेनैवतेयज्ञं कुर्वंतु यदि चेच्छसि ॥ १५ ॥ वि
 धिदृष्टेनयज्ञेनधर्मस्तेसुमहान्भवेत् ॥ यजवीजैः सहस्राक्षत्रिवर्षपरमोषितैः ॥ १६ ॥ एषधर्मोमहान्शक्रमहागुणफलोदयः ॥ शतक्रतुस्तुतद्वाक्पृच्छपिभिस्तत्त्व
 दर्शिभिः ॥ १७ ॥ उक्तंनप्रतिजग्राहमानान्मोहवशंगतः ॥ तेषां विवादः सुमहान्शक्रयज्ञेतपस्विनां ॥ १८ ॥ जंगमैः स्थावरैर्वापियष्टव्यमिति भारत ॥ तेतुखि
 न्नाविवादेनक्रपयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९ ॥ तदासंधायशक्रेणपप्रच्छुर्नृपतिवसुं ॥ धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं ब्रूहिमहामते ॥ २० ॥ महाभागकयंयज्ञेष्वगमो नृप
 सत्तम ॥ यष्टव्यं पशुभिर्मुखैरथोवीजैरसैरिति ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वातुवसुस्तेषामंविचार्यबलावलं ॥ यथोपनीतैर्यष्टव्यमितिप्रोवाचपार्थिवः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा
 सनृपतिः प्रविवेशरसातलं ॥ उक्त्वाथवितथंप्रश्नंचेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्मान्नवाच्यंत्येकेनबहुज्ञेनापिसंशये ॥ प्रजापतिमपाहायस्वयंभुवन्तेप्रभुं ॥
 ॥ २४ ॥ तेनदत्तानिदानानिपापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ तानिसर्वाण्यनाहत्यनश्यंतिविपुलान्यपि ॥ २५ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्यहिंसकस्यदुरात्मनः ॥ दानेनकीर्त्तिर्भ
 वतिनप्रेत्येहचदुर्मतेः ॥ २६ ॥ अन्यायोपगतद्रव्यमभीक्ष्णं योत्यपंडितः ॥ धर्माभिर्शंक्रीयजत्तेनसधर्मफलंलभेत् ॥ २७ ॥ धर्मवैतंसिकोयस्तुपापात्मापुरुषाध
 मः ॥ ददातिदाज्ञंविप्रेभ्योलोकविश्वासकारणं ॥ २८ ॥ पापेनकर्मणाविप्रोधनंप्राप्यनिरंकुशः ॥ रागमोहान्वितः सौतिकलुषांगतिमश्नुते ॥ २९ ॥ अपिसंचयबु
 द्धिर्हिलोभमोहवशंगतः ॥ उद्वेजयतिभूतानिपापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ ३० ॥ एवंलब्ध्वाधनंमोहाद्योहिदद्याद्यजेतवा ॥ नतस्यसफलंप्रेत्यभुंक्तेपापधनागमात् ॥
 ॥ ३१ ॥ उच्छंमूलंफलंशाकमुदपात्रंतपोधनाः ॥ दानंविभवतोदत्वानराःस्वर्गातिधार्मिकाः ॥ ३२ ॥ एषधर्मोमहायोगोदानंभूतदयातया ॥ ब्रह्मचर्यं तथासत्य
 मनुक्रोशोधृतिः क्षमा ॥ ३३ ॥ सनातनस्यधर्मस्यमूलमेतत्सनातनं ॥ श्रूयंतेहिपुरावृत्ताविश्वामित्रादयो नृपाः ॥ ३४ ॥ विश्वामित्रोसितश्चैवजनकश्चमहीप
 तिः ॥ कश्यपोनार्षिसेनौचसिंधुद्वीपश्चपार्थिवः ॥ ३५ ॥ एतेचान्येचबहवःसिद्धिपरमिकांगताः ॥ नृपाः सत्यैश्चदानैश्चन्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३६ ॥

॥३॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिर्नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥९१॥ ॥९॥ धर्मागतेनेत्यध्यायःसर्वसाधनहीनाअपिमहांतोयज्ञंनिर्वर्तयंत्येवेतिवक्तुमारभ्यते ॥१॥२॥३॥४॥५॥

ब्राह्मणाःसन्त्रियावैश्याःशूद्रायेचाश्रितास्तपः ॥ दानधर्माग्निनाशुद्धास्तेस्वर्गंयांतिभारत ॥३॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि
हिंसांमिश्रधर्मनिंदायांएकनवतितमोऽध्यायः ॥९१॥ ॥९॥ ॥९॥ ॥९॥ जनमेजयउवाच धर्मागतेनत्यागेनभगवन्स्वर्गमस्तिचेत् ॥ एत
न्मेसर्वमाचक्ष्वकुशलोत्यसिभाषितुं ॥ १ ॥ तस्योच्छृत्तेर्यद्वृत्तंसक्तुदानेफलमहत् ॥ कथितंतुममब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयं ॥ २ ॥ कथंहिसर्वयज्ञेषुनिश्चयःपरमो
ऽभवत् ॥ एतदहंसिमेवक्तुंनिखिलेनद्विजर्षभ ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अगस्त्यस्यमहायज्ञोपुरावृत्तमरिंदम ॥ ४ ॥ पुरा
गस्त्योमहातेजोऽदीक्षांद्वादशवार्षिकीं ॥ प्रविवेशमहाराजसर्वभूतहितेरेतः ॥ ५ ॥ तत्राग्निकल्पाहोतारआसन्सत्रेमहात्मनः ॥ मूलाहाराःफलाहाराःसाश्मकुट्टा
मरीचिपाः ॥ ६ ॥ परिपृष्टिकेवैधसिकाःप्रसंख्यानास्तथैवच ॥ अतयोभिद्वयश्चात्रवभूवुःपर्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ सर्वेप्रत्यक्षधर्माणोजितक्रोधाजितेन्द्रियाः ॥ द
मेस्थिताश्चसर्वेतेहिंसादंभविर्वर्जिताः ॥ ८ ॥ वृत्तेश्रुद्धेस्थितानित्यमिन्द्रियैश्चाप्यबाधिताः ॥ उपातिष्ठंतंतयज्ञंयजंतस्तेमहर्षयः ॥ ९ ॥ यथाशक्त्याभगवतातद
न्नंसमुपार्जितं ॥ तस्मिन्सत्रेतुयद्वृत्तंचद्योग्यंचतदाभवत् ॥ १० ॥ तथात्यनेकैर्मुनिभिर्महांतःकृतवःकृताः ॥ एवंविधेत्वगस्त्यस्यवर्त्तमानेतथाध्वरे ॥ नववर्षस
हस्राक्षस्तदाभरतसत्तम ॥ ११ ॥ ततःकर्मांतरेराजन्नगस्त्यस्यमहात्मनः ॥ कथेयमभिनिर्वृत्तामुनीनांभावितात्मनां ॥ १२ ॥ अगस्त्योयजमानोसौददात्यन्नं
विमत्सरः ॥ नचवर्षतिपर्जन्यःकथमन्नंभविष्यति ॥ १३ ॥ सत्रंचेदमहद्विप्रामुनेद्वादशवार्षिकं ॥ नवर्षिष्यतिदेवश्चवर्षाण्येतानिद्वादश ॥ १४ ॥ एतद्भवंतःसं
चित्यमहर्षेरस्यधीमतः ॥ अगस्त्यस्यांतितपसःकर्तुमर्हत्यनुग्रहं ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्तेवचनेततो गस्त्यःप्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाचवाक्यंसंतदाप्रसाद्यशिरसा
मुनीन् ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः ॥ १७ ॥ चिंतायज्ञंकरिष्यामिविधिरेषसनातनः ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञंकरि
ष्यामिविधिरेषसनातनः ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः ॥ १९ ॥

मरीचिपाश्चंद्रमरीचिपानमात्रतृमाः ॥ ६ ॥ परिपृष्टंचेदेवंगृह्णंतिनान्यथातेपरिपृष्टिकाः पाठांतरेपरिपृच्छिका अपितएव प्रसंख्यानास्तत्कालमात्रसंग्रहाः अप्रक्षाला इतिपाठेशेषहीनाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चिंतायज्ञंमानसंयज्ञं संकल्पमात्रेणैवदेवानृषींश्चतर्पयिष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञंउपाहृतद्रव्यस्यव्ययमकृत्वान्तर्पणैर्नैवतांस्तर्पयिष्यामि एवंदृष्टियज्ञोपिज्ञेयः ॥ १९ ॥

सिद्धद्रव्याभावे व्यानमात्रेण द्रव्याण्याहरिष्यामीत्याह ध्येयेति षाठांतरे व्यायामेन शरीरकेशेन ॥ २० ॥ २१ ॥ ध्येयात्मनेत्यस्य प्रपंचो ध्येयादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ध्येयात्मना हरिष्यामि यज्ञानेता न्यतः ॥ ब्रजयज्ञो मया यवैव दुर्वर्ष समाचितः ॥ २० ॥ बीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम
 सत्रं कथं च न ॥ २१ ॥ वर्षिष्यतीह वा देवो न वा वर्षं भविष्यति ॥ अथ वा भ्यर्थनमिन्द्रो न करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि त्रप्रजाः ॥
 यो यदा हारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥ विशेषं चैव कर्त्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ अद्येह स्वर्णं मभ्येतु यच्चान्यद्वसुकिंचन ॥ २४ ॥ त्रिपुल्लोके पुयश्चास्ति त
 दिहामन्वतां स्वयं ॥ दिव्याश्वाप्सरसां संधा गंधर्वाश्च सकिन्नराः ॥ २५ ॥ विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासंतु मे मखं ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किंचिद्वसुविद्यते ॥ २६ ॥
 सर्वतदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ स्वर्गः स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तपसामुनेः ॥ तस्य दीप्ताग्निमहसस्त्वगस्य स्याति तेज
 सः ॥ २८ ॥ ततस्ते मुनयो हृष्टा दृष्टुस्तपसो बलं ॥ विस्मिता वचनं प्रादुरिदं सर्वमहार्थवत् ॥ २९ ॥ ऋषय ऊचुः प्रीताः स्मृतववाक्येन न त्विच्छामस्तपो
 व्ययं ॥ तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मन्यायेनेच्छामहे वयं ॥ ३० ॥ यज्ञं दीक्षां तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ॥ न्यायेनोपाजिता हाराः स्वकर्माभिरता वयं ॥ ३१ ॥ वेदांश्च
 ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयं ॥ ३२ ॥ धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्यामहे वयं ॥ भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धिर्हि सा विव
 र्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयात्स्व सततं प्रभो ॥ प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं तु द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्रजामहे ॥ तथा कथ
 यतति षां देवराजः पुरंदरः ॥ ३५ ॥ वर्षं सुमहाते जादृष्ट्वा तस्य तपो बलं ॥ आसमांसे श्वयज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ॥ ३६ ॥ निकामवर्षी पर्जन्यो बभूव जनमेज
 य ॥ प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ॥ स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिं ॥ ३७ ॥ ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ॥ अगस्त्यः परमप्रीतः पू
 जयित्वा यथाविधि ॥ ३८ ॥ जनमेजय उवाच कोसौ न कुलरूपेण शिरसा कांचनेन वै ॥ प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९ ॥ वैशंपायन उवाच
 एतत्पूर्वं न पृष्टो हं न चास्माभिः प्रभाषितं ॥ श्रूयतां न कुलो यो सौ यथा वा कृतस्य मानुषी ॥ ४० ॥ श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ॥ होमधेनुस्तमा गाञ्च स्व
 यमेव दुदोहतां ॥ ४१ ॥ तत्पथः स्थापयामास न वेभां देदृष्टु चौ ॥ तच्च क्रोधस्वरूपेण पिठं रंध्रं मआविशत् ॥ ४२ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कोसावित्यदिशेषकथा क्रोधजयस्वोत्कर्षवर्णनार्था ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पिठं स्थापयामास जमदग्निः पुरा किल ॥ होमधेनुस्तमा गाञ्च स्व
 यमेव दुदोहतां ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रोषणत्वमेव मिथ्यारोषस्य जितत्वात्त्वया ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इत्याश्वमे • नै • भारतभा • द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ५३ ॥

जिज्ञासुस्तृप्तिविशेषं किंकुर्याद्विप्रियेकृते ॥ इतिसंचित्यधर्मः सधर्षयामासतत्पयः ॥ ४३ ॥ तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य सचुकोपह ॥ सतु क्रोधस्ततो राजन्वा
हृणीं मूर्तिमास्थितः ॥ जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ॥ ४४ ॥ जितोस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवोऽत्यतिरोपणाः ॥ लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि विनिर्जितः ॥ ४५ ॥ वशोऽस्त्वितो हं त्वय्यद्यक्षमावतिमहात्मनि ॥ विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ४६ ॥ जमदग्निरुवाच साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोधगच्छत्वं वि
गतज्वरः ॥ न त्वया पकृतं मे घनचमे मन्युरस्ति वै ॥ ४७ ॥ यान्समुद्दिश्य संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ॥ पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुद्ध्यां स्वगम्यतां ॥ ४८ ॥ इत्युक्ते
जातसंत्रासस्तत्रैवांतरधीयत ॥ पितृणामभिपंगाच्च न कुलं त्वमुपागतः ॥ ४९ ॥ सतान् प्रसादयामास शापस्यांतो भवेदिति ॥ तैश्चाप्युक्तः क्षिपन्धर्मं शापस्यांतम
वाप्स्यसि ॥ ५० ॥ तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मं रण्यंतथैव च ॥ जुगुप्समानो धावन्सतं यज्ञं समुपासदत् ॥ ५१ ॥ धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ॥ मुक्तः शा
पात्ततः क्रोधो धर्मोऽस्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदा दत्ते यज्ञं तस्य महात्मनः ॥ पश्यतां चापि नस्तत्र न कुलोऽर्हति तदा ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशत
साहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि नकुलोपाख्याने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ समाप्तमनुगीता
पर्व आश्वमेधिकं च अतः परमाश्रमं वासिकं पर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पांडवामे पितामहाः ॥ कथमासन्महांशां गाधृतराष्ट्रैः
हात्मनि ॥ १ ॥ अस्मिन् पर्वण्यमीदृतांताः व्यासवाक्यं संवर्तमरुत्तीयं अनुगीता वासुदेवागमनं ब्राह्मणगीता गुरुशिष्यसंवादः उत्तंकोपाख्यानं द्वारकाप्रवेशः
पांडवप्रयाणं निधिलाभः परिक्षिज्जन्म स्त्रीविलापः बालसंजीवनं सुवर्णानयनं अश्वपरीक्षा हयरक्षणं बभ्रुवाहनविजयः अश्वमेधयज्ञः नकुलोपाख्यानं ॥

॥ अत्र व्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यं चेद्विपिकरप्रमादात्तद्वोध्यं ॥

॥ इदं आश्वमेधिकं पर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः ७८४ ॥

आथमवासिकपर्व

धृतराष्ट्रादिक

पांडव

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीनारायणलक्ष्मणौतपदंधीरेशगंगाधरौगोपालंचनिधायचेतसिशिवंचितामणिचाददत् ॥ पर्वस्वाश्रमवासिकादिषुचतुर्वारभ्यतेभारतेपूर्वाचार्यमतानुगेनविदुषाभावप्रदीपोद्भूतः॥१॥ पृ
र्वत्रअंगोपांगसहिताब्रह्मविद्यासमापितातत्रसर्वभोगत्यागपूर्वकंशमाद्युपसंपत्तिर्वनवासिनामेवभवतीतिधृतराष्ट्राद्याचारप्रदर्शनेनसूचयंस्ततोधिगंतव्यंजगज्जीवेश्वरतत्त्वंचाश्चर्यप्रदर्शनव्याजेनप्रतिपादयिष्यन्

श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् ॥ जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहात्मानःपांडवामेपिता
महाः॥ कथमासन्महाराज्ञिधृतराष्ट्रेमहात्मनि॥१॥ सतुराजाहतामात्योहतपुत्रोनिराश्रयः॥ कथमासीद्धतैश्वर्योगांधारीचयशस्विनी॥२॥ कियंतंचैवकालंते
ममपूर्वपितामहाः॥ स्थिताराज्येमहात्मानस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥३॥ वैशंपायनउवाच प्राप्यराज्यंमहात्मानःपांडवाहतशत्रवः॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यपृ
थिवीपर्यपालयन्॥४॥ धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरःसंजयस्तथा॥ वैश्यापुत्रश्चमेधावीयुयुत्सुःकुरुसत्तम॥ पांडवाःसर्वकार्याणिसंपृच्छंतस्मिंतंनृपं॥ चक्रुस्तेना
भ्यनुज्ञातावर्षाणिदशपंचच॥६॥ सदाहिगत्वातेवीराःपर्युपसंतंतंनृपं॥ पादाभिवादनंरुत्वाधर्मराजमतस्थिताः॥७॥ तेमूर्ध्निमुपाघृताःसर्वकार्याणिच
क्रिरे॥कुंतिभोजसुतांचैवगांधारीमन्ववर्तत॥८॥ द्रौपदीचसुभद्राचयाश्चान्याःपांडवस्त्रियः॥ समावृत्तिमवर्तंततयोःश्वश्वोर्यथाविधि॥९॥ शयनानिमहार्हा
णिकासांस्याभरणानिच॥ राजाह्राणिचसर्वाणिभक्ष्यभोज्यान्यनेकशः॥१०॥ युधिष्ठिरोमहाराजधृतराष्ट्रेभ्युपाहरत्॥ तथैवकुंतीगांधार्यांगुरुवृत्तिमवर्तन॥
॥११॥ विदुरःसंजयश्चैवयुयुत्सुश्चैवकौरव॥ उपासतेस्मंतंरुद्रंहृत्पुत्रंजनाधिपं॥१२॥ स्यालोद्रोणस्ययश्वासीदयितोब्राह्मणमहान्॥ सचतस्मिन्महेष्वासः
रूपःसमभवत्तदा॥१३॥ व्यासश्चभगवांन्नित्यमासांचक्रेनृपेणह॥ कथाःकुर्वन्पुराणपिर्देवर्षिपितृरक्षसां॥१४॥ धर्मयुक्तानिकार्याणिव्यवहारान्वितानिच॥
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातोविदुरस्तान्यकारयत्॥१५॥ सामंतेभ्यःप्रियाण्यस्यकार्याणिसुबहून्यपि॥ प्राप्यंतेरथैःसुलभुभिःसुनयाद्विदुरस्यवै॥१६॥ अकरोद्वंधमोक्षं
चवध्यानांमोक्षणंतथा॥ नचधर्मसुतोराजाकदाचिक्लिंचिदब्रवीत्॥१७॥ विहारयात्रासुपुनःकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ सर्वान्कामान्महातेजाःप्रदद्यावंविकासुते
॥१८॥ आरालिकाःसूपकारारागखांडविकास्तथा॥ उपातिष्ठंतराजानंधृतराष्ट्रंयथापुरा॥१९॥

त्तरयंथमारभते प्राप्यराज्यंमहात्मानइति॥१॥२॥३॥४॥ उपातिष्ठन्आराधितवान्॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ तस्मिन्धृतराष्ट्रेसमभवत्तन्निर्कटेअभवत्॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥
आरालिकाः अरयाशंसविशेषेणलुनंछिन्नंशाकादिअरालुतत्संस्कुर्वन्तिआरालिकाःशाकविशेषकर्तारः रागखांडवं पिप्पलीशुंठीशर्करोपेतोमुद्गयूषस्तत्कर्तारोरागखांडविकाः॥१९॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्वशात् अनुशिक्षितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति आश्रमवासिके प० नैलकंठीये भारतभा० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥
 वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ॥ उपाज्जु र्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ २० ॥ मैरेयमस्त्यमां सानि पानकानि मधूनि च ॥ चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च
 चक्रुस्तस्य यथापुरा ॥ २१ ॥ ये चापि पृथिवीपालाः समाजमुस्ततस्ततः ॥ उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रियथापुरा ॥ २२ ॥ कुंती च द्रौपदी चैव सा त्वती च यशस्विनी ॥ उ
 लूपी नागकन्या च देवी चित्रांगदा तथा ॥ २३ ॥ धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासंध सुता तथा ॥ एताश्चान्याश्च बद्धयोदै यो पितः पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ किंकराः पर्युपातिष्ठन्स
 र्वाः सुवल्लजां तथा ॥ यथापुत्रवियुक्तो यन्न किंचिद्दुःखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ इति तानन्वशाद्वातृन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ एवन्ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ॥ २६ ॥
 सविशेषमवर्तत भीममेकं तदा विना ॥ न हितस्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ॥ धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यद्वृत्तं धृतकारितं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि
 के प० आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरं विकासुतः ॥ विजहार यथा पूर्वमृषिभिः पर्युपासितः
 ॥ १ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ सकुरुद्वहः ॥ तच्च कुंती सुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यत ॥ २ ॥ आनृशंस्य परो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ॥ उवाच स तदा भ्रातृनमात्यां
 श्वमहीपतिः ॥ ३ ॥ मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ॥ निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति समे सुहृत् ॥ ४ ॥ विपरीतश्च मंशत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः ॥ पितृवृत्तेषु
 चाहः सुपुत्राणां श्राद्धकर्मणि ॥ ५ ॥ सुहृदां चैव सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितं ॥ ततः सराजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाहं भ्यो ददौ वित्तान्य
 नेकशः ॥ धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ॥ ७ ॥ तत्सर्वमन्ववर्तत तस्य प्रियचिकीर्षया ॥ कथं नुराजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधादितः ॥ ८ ॥ शोकमस्मत्कृतं
 प्राप्य न घ्नियेतेति चिंत्यते ॥ यावद्भिकुरुवीरस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखं ॥ ९ ॥ बभूव तदवाप्नोति भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ततस्ते सहिताः पंच भ्रातरः पाण्डुनंदनाः ॥
 ॥ १० ॥ तथा शीलाः समातस्युर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ धृतराष्ट्रश्च तान् सर्वांस्त्विनीतान् नियमे स्थितान् ॥ ११ ॥ शिष्यवृत्तिसमापन्नान् गुरुवत्स्य पद्यत ॥ गांधारी चै
 व पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ॥ १२ ॥ आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ भ्रातृभिः सहितो धीमा
 न पूजयामास तं नृपं ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सराजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः ॥ १४ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ पितृवृत्तेषु पितावृत्तः प्रमीतो येषु तेषु क्षयाहेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावादीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

नददर्शतदा किंचिदप्रियं पांडुनंदने ॥ वर्तमानेषु सद्गतिं पांडवेषु महात्मसु ॥ १५ ॥ प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रो विक्रान्तः ॥ सौवलेयी च गांधारी पुत्रशोकमपा-
स्यतं ॥ १६ ॥ सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्वहः ॥ १७ ॥ वैचित्रवीर्यं नृपतौ समाचरत वीर्यवान् ॥ यद्यद्भूते च
किंचित्सधृतराष्ट्रजनाधिपः ॥ १८ ॥ गुरुवालघुवाकार्यं गांधारी च तपस्विनी ॥ तं सराजामहाराजपांडवानां धुरंधरः ॥ १९ ॥ पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवी-
रहा ॥ तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ॥ २० ॥ अन्वतप्यत संस्मृत्य पुत्रं तं मंदचेतसं ॥ सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ॥ २१ ॥ आशास्ते पांडुपुत्रा-
णां समरेष्वपराजयं ॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनं ॥ २२ ॥ आयूंषि पांडुपुत्राणामाशंसत नराधिपः ॥ न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः सकुरुद्वहः ॥
॥ २३ ॥ यां प्रीतिं पांडुपुत्रेभ्यः सदा वापनराधिपः ॥ ब्राह्मणानां यथावृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधः ॥ २४ ॥ तथा विदुः शूद्रसंघानामभवत्सप्रियं तदा ॥ यच्च किंचि-
त्तदा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतं ॥ २५ ॥ अरुत्वा हृदि तत्पापं तं नृपं सो न्ववर्तत ॥ यश्च कश्चिन्नरः किंचिदप्रियं वा विक्रान्तसुते ॥ २६ ॥ कुरुते द्वेष्यतामेति सकौंते यस्य धीम-
तः ॥ नराज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ॥ २७ ॥ उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरभयांनरः ॥ धृत्या तुष्टो न रेंद्रः स गांधारीविदुरस्तथा ॥ २८ ॥ शौचेन च राजा त-
न्नो नैतु भीमस्य शत्रुहन् ॥ अन्ववर्तत भीमोऽपि निश्चितो धर्मजं नृपं ॥ २९ ॥ धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ राजानमनुवर्तत धर्मपुत्रमभि नृपः ॥ अन्वव-
र्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके० आश्रमवासप० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधि-
ष्ठिरस्य नृपते दुर्योधनपितुस्तदा ॥ नांतरं ददृशूराज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार दुर्मतिं ॥ तदा भीमं हृदाराजं नृपयाति संपार्थिवः ॥
॥ २ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रजनाधिपं ॥ नामर्षयतराजेंद्रं सदैव दुष्टवद्गदा ॥ ३ ॥ अप्रकाशान्यप्रियाणि चंकारास्य वक्रोदरः ॥ आज्ञां त्रत्यहरन्वापि कृतकैः
पुरुषैः सदा ॥ ४ ॥ स्मरन् दुर्मतिं तं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानि चित् ॥ अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथा करोत् ॥ ५ ॥ संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गांधार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ स्मृ-
त्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ॥ ६ ॥ प्रोवाचे दंसु संरब्धो भीमः सपरुषं वचः ॥ अंधस्य नृपतेः पुत्रामया परिघवाहुना ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तृष्णाविमयनंतृषामात्रापहंमंढादिनतुक्षुद्याधिहरं ॥ २६ ॥
 नीतालोकममुंसर्वेनानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ इमौतौपरिघप्रख्यौभुजौममदुरासदौ ॥ ८ ॥ ययोरंतरमासाद्यधार्तराष्ट्राःक्षयंगताः ॥ ताविमौचंदनेनाक्तौचंदना
 हौचमेभुजौ ॥ ९ ॥ याभ्यांदुर्योधनोनीतःक्षयंससुतवांधवः ॥ एताश्चान्याश्चविविधाःशल्यभूतानराधिपः ॥ १० ॥ वृकोदरस्यतावाचःश्रुत्वानिर्वेदमागमत् ॥
 साचबुद्धिमतीदेवीकालपर्यायवेदिनी ॥ ११ ॥ गांधारीसर्वधर्मज्ञातान्यलीकानिशुश्रुवे ॥ ततःपंचदशेवर्षेसमतीतेनराधिपः ॥ १२ ॥ राजानिर्वेदमापेदेभीमवा
 ग्वाणपीडितः ॥ नान्वबुध्यततद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ श्वेताश्वोवाथकुंतीवाद्रीपदीवायशस्विनी ॥ माद्रीपुत्रौचधर्मज्ञौचित्तंतस्यान्ववर्ततां ॥ १४ ॥
 राज्ञस्तुचित्तरक्षंतौनोचतुःकिंचिदप्रियं ॥ ततःसमानयामासधृतराष्ट्रःसुहृज्जनं ॥ १५ ॥ बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाहचतान्भृशं ॥ धृतराष्ट्रउवाच विदितंभ
 वतामेतद्यथावृत्तःकुरुक्षयः ॥ १६ ॥ ममापराधात्तत्सर्वमनुज्ञातंचकौरवैः ॥ योहंदुष्टमतिमंदोज्ञातीनांभयवर्धनं ॥ १७ ॥ दुर्योधनंकौरवाणामाधिपत्येभ्यपे
 चयं ॥ यच्चाहंवासुदेवस्यनाश्रौपंवाक्यमर्थवत् ॥ १८ ॥ बन्धुतांसाध्वयंपापःसामत्यइतिदुर्मतिः ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतस्तुहितमुक्तोमनीषिभिः ॥ १९ ॥ विदुरेणा
 थभीष्मेणद्रोणेनचरुपेणच ॥ पदेपदेभगवताव्यासेनचमहात्मना ॥ २० ॥ संजयेनाथगांधार्यातदिदंतप्यतेचमां ॥ यच्चाहंपांडुपुत्रेषुगुणवत्सुमहात्मसु ॥ २१ ॥
 नदत्तवान्श्रियंदीप्तांपितृपैतामहीमिमां ॥ विनाशंपश्यमानोहिसर्वराज्ञांगदाग्रजः ॥ २२ ॥ एतच्छ्रेयस्तुपरमममन्यतजनार्दनः ॥ सोहमेतान्यलीकानिनिवृ
 त्तान्यात्मनस्तदा ॥ २३ ॥ तृदयशल्यभूतानिधारयामिसहस्रशः ॥ विशेषतस्तुपश्यामिवर्षेपंचदशेद्यवै ॥ २४ ॥ अस्यपापस्यशुद्ध्यर्थनियतोस्मिसुदुर्मतिः ॥ च
 तुर्येनियतेकालेकदाचिदपिचाष्टमे ॥ २५ ॥ तृष्णाविनयनंभुंजेगांधारीवेदतन्मम ॥ करोत्याहारमितिमांसर्वःपरिजनःसदा ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरभयादेतिभृशं
 तप्यतिपांडवः ॥ भूमौशयेजप्यपरोर्ध्वंजिनसंवृतः ॥ २७ ॥ नियमव्यपदेशेनगांधारीचयशस्विनी ॥ हतंशतंतुपुत्राणांययोर्युद्धेऽपलायिनां ॥ २८ ॥ नानु
 तप्यामितच्चाहंक्षत्रधर्महितेविदुः ॥ इत्युक्त्वाधर्मराजानमभ्यभाषतकौरवः ॥ २९ ॥ भद्रंतेयादवीमातर्वचश्चेदंनिबोधमे ॥ सुखमस्म्युषितःपुत्रत्वयासुपरिपा
 लितः ॥ ३० ॥ महादानानिदत्तानिश्राद्धानिचपुनःपुनः ॥ प्रकृष्टंचमयापुत्रपुण्यंचीर्णयथावलं ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 गांधारीहतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च मां ॥ द्रौपद्याद्यपः कर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ॥ ३२ ॥ समतीतानृशंसास्ते स्वधर्मेण हता युधि ॥ न ते पुत्राः प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनं
 दन ॥ ३३ ॥ सर्वेश्वरभृतां लोकान् गतास्तेभिर्मुखं हताः ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्य वै ॥ ३४ ॥ गांधार्याश्चैव राजेंद्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ त्वं तु शस्त्रभृतां
 श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ॥ ३५ ॥ राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्वीम्यहं ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीरसंश्रयेयं वनान्यहं ॥ ३६ ॥ चीरवल्कलभृद्राजन् गांधार्या सहितो
 नया ॥ तवाशिषः प्रयुंजानो भविष्यामिव नेचरः ॥ ३७ ॥ उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ॥ पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसो ते वनं नृप ॥ ३८ ॥ तत्राहं वायुभक्षो
 वानिराहारोऽपि वा वसन् ॥ पत्न्या सहानया वीरचरिष्यामि तपः परं ॥ ३९ ॥ त्वं चापि फलभाक्ता तपसः पार्थिवोऽसि ॥ फलभाजां हिराजानः कल्याणस्येतर
 स्य वा ॥ ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ॥ धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धिराज्यं सक्तं प्रमादिनं ॥ ४१ ॥ योऽहं भवंतं दुःखार्तमुपवास
 कृशं भृशं ॥ जिताहारं क्षितिशयं न विदे भ्रातृभिः सह ॥ ४२ ॥ अहोस्मि वंचितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ॥ विश्वासयित्वा पूर्वमायं दिदं दुःखमश्रुयाः ॥ ४३ ॥ किं
 मेराज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ॥ यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ॥ अनेन वचसा तुभ्यं
 दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ४५ ॥ भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ॥ भवता विप्रहीणा वै कनुतिष्ठामहे वयं ॥ ४६ ॥ औरसो भवतः पुत्रोऽयुत्सुर्नृप सत्तम ॥
 अस्तुराजामहाराजयमन्यं मन्यसे भवान् ॥ ४७ ॥ अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशासतु ॥ न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ नाहं राजा भवान् राजा
 भवतः परवानहं ॥ कथं गुरुत्वां धर्मज्ञं नुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ४८ ॥ नमन्युर्हृदि नः कश्चित्सुयोधनरुतेन घ ॥ भवितव्यं तथा तद्विवयं चान्ये च मोहिताः ॥ ४९ ॥ व
 यं पुत्रा हि भवतो यथादुर्योधनादयः ॥ गांधारी चैव कुंती च निर्विशेषे मते मम ॥ ५० ॥ समां त्वं यदि राजेंद्र परित्यज्य गमिष्यसि ॥ पृष्ठतस्त्वनुयास्यामि सत्यमात्मा
 नमालभे ॥ ५१ ॥ इयं हि वसुसंपूर्णामहीसागरमेखला ॥ भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ ५२ ॥ भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ॥ त्वदधीनाः
 स्मराजेंद्र व्येतुते मानसो ज्वरः ॥ ५३ ॥ भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप ॥ दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो ज्वरं ॥ ५४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ता
 पस्ये मे मनस्तापं वर्तते कुरुनंदन ॥ उचितं च कुलेस्माकं मरण्यगमनं प्रभो ॥ ५५ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

चिरमस्युपितः पुत्रचिरं शुश्रूषितस्त्वया ॥ वृद्धं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नराधिप ॥ ५७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानं कृतांजलिं ॥ उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रो विक्रासुतः ॥ ५८ ॥ संजयं च महात्मानं कृपं चापि महारथं ॥ अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्विर्वसुधाधिपं ॥ ५९ ॥ म्लायते मे मनो ह्रीं मुखं च परिशुष्यति ॥ वयसा च प्ररुष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ॥ ६० ॥ इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरुद्वहः ॥ गांधारीं शिश्रिये धीमान् सहसैव गता सुवत् ॥ ६१ ॥ तं तु दृष्ट्वा समासीनं विसंज्ञमिव कौरवं ॥ आर्तिराजा गमत्तीव्रां कौंतेयः परवीरहा ॥ ६२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यस्य नागसहस्रेण शतसंख्येन वै वलं ॥ सोयं नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गता सुवत् ॥ ६३ ॥ आंयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सापुरा ॥ चूर्णीकृता वलवता सौवलामाश्रितः स्त्रियं ॥ ६४ ॥ धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्वृद्धिं धिक्च मे श्रुतं ॥ यत्कृते पृथिवीपालः शेते यम तथोचितः ॥ ६५ ॥ अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ॥ यदि राजानं भुंक्ते यं गांधारी च यशं स्विनी ॥ ६६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशीतेन पांडवः ॥ उरोमुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ ६७ ॥ तेन रत्नौपधिमता पुण्येन च सुगंधिना ॥ पाणिस्पर्शेन राज्ञः सराजा संज्ञामवाप ह ॥ ६८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्पृशमां पाणिना भूयः परिष्वज च पांडव ॥ जीवामीवाति संस्पर्शान्ति वराजी वलौचन ॥ ६९ ॥ मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ॥ पाणिभ्यां हि परिस्पृष्टुं प्रीणनं हि महन्मम ॥ ७० ॥ अष्टमोऽद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ॥ येन हं कुरुशार्दूलशक्रो मिनविचेष्टितुं ॥ ७१ ॥ व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ॥ ततोऽग्लानमना स्नातनष्टं जइवाभवं ॥ ७२ ॥ तवाभ्युत्तरसप्रख्यं हस्तस्पर्शमिमं प्रभो ॥ लब्ध्वासंजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयः पित्राज्येन भारत ॥ पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ॥ ७४ ॥ उपलभ्यततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्यां जिघ्रत पांडवं ॥ ७५ ॥ विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशं ॥ अतिदुःखात्तुरा जानं नोचुः किंच न पांडवं ॥ ७६ ॥ गांधारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशं ॥ दुःखान्यधारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥ इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुंत्या सहसु दुःखिताः ॥ नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिता भवन् ॥ ७८ ॥ अथाब्रवीत् पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं ॥ अनुजानीहि मां राजंस्तपस्ये भरतर्षभ ॥ ७९ ॥ म्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ॥ नमामतः परं पुत्रपरिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ इति आश्रमवाचनैः भारतभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति पौत्रोपि तस्मिंस्तु कौरवैर्द्रुतं तथा ब्रुवति पांडवं ॥ सर्वेषामेव यो धानां मार्तनादो महानभूत् ॥ ८१ ॥ दृष्ट्वा कुरुवंशं विवर्णं च राजानमतथोचितं ॥ उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारणं ॥ ८२ ॥ धर्मपुत्रः स्वपितरं परिष्वज्य महाप्रभुं ॥ शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ८३ ॥ न कामये न रथे प्रज्जीवितं पृथिवीं तथा ॥ यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ ८४ ॥ यदि चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ॥ क्रियतां तावदाहारस्तनो वेत्स्याम्यहं परं ॥ ८५ ॥ ततो ब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं ॥ अनुज्ञातस्त्वया पुत्रभुंजीयामितिकामये ॥ ८६ ॥ इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरं ॥ ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासो भ्येत्यवन्नो ब्रवीत् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपठ्युतराष्ट्रनिवेदे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो यथा ह कुरुनंदनः ॥ धृतराष्ट्रेऽहं महातेजास्तत्कुरुष्व विचारयन् ॥ १ ॥ अयं हि दृष्ट्वा नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः ॥ नेदं रुच्छं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥ गांधारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ॥ पुत्रशोकं महाराजधैर्येणोद्वहते भृशं ॥ ३ ॥ अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरुमेव च ॥ अनुज्ञां लभतां राजामावृष्येह मरिष्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणां पुराणा नामनुयातुर्गतिर्नृपः ॥ राजर्षीणां हि सर्वेषां ते वनमुपाश्रयः ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तदाराज्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रत्युवाच महान्तेजा धर्मराजो महामुनि ॥ ६ ॥ अगवानेव नो मान्यो भगवान् वनो गुरुः ॥ भगवानस्य राजस्य कुलस्य च परायणं ॥ ७ ॥ अहं ते पुत्रो भगवन्पितारं जागुरुश्च मे ॥ निदेशवतीं च पितुः पुत्रोऽभवति धर्मतः ॥ ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदां वरः ॥ युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ॥ ९ ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ राजायं वदतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १० ॥ मायं मया भ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपतिः ॥ करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११ ॥ एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ॥ समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकं ॥ १२ ॥ पित्रा तु तवैराजेन्द्रपांडुना पृथिवीक्षिता ॥ शिष्यवत्तेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३ ॥ क्रतुभिर्दक्षिणावद्भीरत्नपर्वतशोभितैः ॥ महद्विरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजाश्च परिपालिताः ॥ १४ ॥ पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रैर्भूषितं त्वयि ॥ त्रयोदशसमाभुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ १५ ॥ त्वया चायं नरव्याघ्रगुरुशुश्रूषयानघ ॥ आराधितः स भृत्येन गांधारी च यशस्विनी ॥ १६ ॥

आत्मा वै पुत्रनामासीति पुत्राभिन्नत्वात् पुत्र एवाहं ते तव राजा तु मे मपि ता गुरुश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमे प्रमाणे उपविष्यन्ते ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तपोविधौतपःकरणे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति आश्रमवा० ने० भारतभा० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अमुं कमुं कवनी ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनुजानीहि पितरं समयोस्य तपोविधौ ॥ तमन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्ता वचनमनुमास्य च पार्थिवं ॥ तथास्त्विति च तेनोक्तः कौंतेयेन ययौवनं ॥ १८ ॥ गते भगवति व्यासराजा पाण्डुमुत्तदा ॥ प्रोवाच पितरं वदं मंदं मंदमिवानतः ॥ १९ ॥ यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतं ॥ यथाह च महेश्वरः रूपो विदुर एव च ॥ २० ॥ युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्ता स्म्यहमंजसा ॥ सर्व एव हि मान्ममेकुलस्य हि हितैः पिणः ॥ २१ ॥ इदं तु याचेनृपते त्वामहं शिरसानतः ॥ क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प० आश्रमवासं पर्वणि व्यासानुज्ञायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ ययौ स्वभवनं राजा गांधार्यानुगतस्तदा ॥ १ ॥ मंदं प्राणगतिर्धोमान्कृच्छ्रादिव समुद्वहन् ॥ पद्मतिः समहीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २ ॥ तमन्व गच्छद्दिदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः ॥ स चापि परमेश्वरः रूपः शरद्वतस्तथा ॥ ३ ॥ स प्रविश्य गृहं राजन्कृतपूर्वाह्निकक्रियः ॥ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४ ॥ गांधारी चैव धर्मज्ञा कुंत्या सह मनस्विनी ॥ वधूभिरुपचारेण पूजिता भुंक्त भारत ॥ ५ ॥ कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ॥ पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्तं तं नृपं ॥ ६ ॥ ततो ब्रवीन्महाराज कुंती पुत्रमुपहरे ॥ निपण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पर्शं न्नं विकासुतः ॥ ७ ॥ अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरु नंदन ॥ अष्टांगे राजशार्दूलराज्यं धर्मपुरस्कृतं ॥ ८ ॥ तत्तु शक्यं महाराज रक्षितुं पाण्डुनंदन ॥ राज्यं धर्मेण कौंतेय विद्वानसिनिबोधत ॥ ९ ॥ विद्यावृद्धान्सदैवत्वमुपासीथा युधिष्ठिर ॥ शृणुयास्ते च यद्वयुः कुर्यात्तैवाविचारयन् ॥ १० ॥ प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि ॥ कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेत्तथाः कार्यमात्मनः ॥ ११ ॥ ते तु संमानिताराजं स्वयाकार्यहितार्थिना ॥ प्रवक्ष्यंति हितं तात सर्वथा तव भारत ॥ १२ ॥ इंद्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ॥ हितायैव भविष्यंति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ १३ ॥ अमात्यानुपधांती तान् पितृपैतामहान् शुचीन् ॥ दांतान् कर्मसु पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजये ॥ १४ ॥ चारयेथाश्च सततं चारैरविदितः परैः ॥ परीक्षितैर्वहुविधैः स्वराष्ट्रप्रतिवासिभिः ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ अष्टांगे स्वाम्यमात्यादियुते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्मसु पुण्यान् जन्मना च पुण्यान् अमात्यांश्चारयेथा इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

* भियाधर्मार्थकामैश्च परीक्षायानुसोपधेत्यभिधानं चित्तमणिः

अष्टादुर्गोपरिभागेसंचारस्थानानि षट्पदंषट्त्रिःपदैःपदनीयैःस्थानैर्युक्तं तेनसप्तप्रकारमितिगम्यते तत्रसप्तमस्यांतःपुरत्वान्षडेवान्येषांपदनीयानिस्थानानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥
निःशलाकेअतृणे सतृणेस्त्रासन्नःपरचारोज्ञातुमशक्यइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ परिमाणंदंध्यधनस्यापराधस्यच ॥ २८ ॥ आदानरुचयःउत्कोचोपजीविनश्चौरावा ॥ २९ ॥ ३०॥

पुरंचतेसुगुप्तस्यादृढप्राकारतोरणं ॥ अष्टाद्वालकसंबाधंषट्पदंसर्वतोदिशं ॥ १६ ॥ तस्यद्वाराणिसर्वाणिपर्याप्तानिबृंहन्तिच ॥ सर्वतःसुविभक्तानियंत्रैरारक्षि
तानिच ॥ १७॥ पुरुषैरलमर्थस्तेविदितैःकुलशीलतः ॥ आत्माचरक्ष्यःसततंभोजनादिषुभारत ॥ १८ ॥ विहाराहारकालेषुमाल्यशय्यासनेषुच ॥ स्त्रियश्चतेसु
गुप्ताःस्युर्द्वैरामैरधिष्ठिताः ॥ १९ ॥ शीलवद्भिःकुलीनैश्चविद्वद्भिश्चयुधिष्ठिर ॥ मंत्रिणश्चैवकुर्वीथाद्विजान्विद्याविशारदान् ॥ २० ॥ विनीतांश्चकुलीनांश्चध
र्मार्थकुशलानृजन् ॥ तैःसार्धंमंत्रयेथास्त्वंनात्यर्थंबहुभिःसह ॥ २१ ॥ समस्तैरपिचव्यस्तैर्व्यपदेशेनकेनचित् ॥ सुसंवृतंमंत्रगृहंस्थलंचारुढ्यमंत्रयः ॥ २२ ॥
अरण्यनिःशलाकेवानचरात्रौकथंचन ॥ वानराःपक्षिणश्चैवयेमनुष्यानुसारिणः ॥ २३ ॥ सर्वमंत्रगृहेवर्ज्यायेचापिजडपंगवः ॥ मंत्रभेदेहियेदोषाभवन्तिपृ
थिवीक्षितां ॥ २४ ॥ नतेशक्याःसमाधातुंकथंचिदितिमेमतिः ॥ दोषांश्चमंत्रभेदस्यब्रूयास्त्वंमंत्रिमंडले ॥ २५ ॥ अभेदेचगुणाराजन्पुनःपुनररिंदम ॥ पौर
जानपदानांचशौचाशौचेयुधिष्ठिर ॥ २६ ॥ यथास्याद्विदितंराजंस्तथाकार्यंकुरुद्वह ॥ व्यवहारश्चतेराजन्नित्यमामैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥ योज्यस्तुष्टैर्हितैराजन्नित्यंचा
रैरनुष्ठितः ॥ परिमाणंविदित्वाचदंडदंध्येषुभारत ॥ २८ ॥ प्रणयेयुर्यथान्यायंपुरुषास्तेयुधिष्ठिर ॥ आदानरुचयश्चैवपरदाराभिर्मर्शिनः ॥ २९ ॥ उग्रदंडप्रधाना
श्चमिथ्याव्याहारिणस्तथा ॥ आक्रोष्टारश्चलुब्धाश्चहंतारःसाहसप्रियाः ॥ ३० ॥ सभाविहारभेत्तारोवर्णानांचप्रदूषकाः ॥ हिरण्यदंढ्यावध्याश्चकंर्तव्यादेशका
लतः ॥ ३१ ॥ प्रातरेवहिपश्येथायेकुर्युर्व्ययकर्मते ॥ अलंकारमथोभोज्यमत ऊर्ध्वसमाचरेः ॥ ३२ ॥ पश्येथाश्चततांयोधान्सदात्वंप्रतिहर्षयन् ॥ दूतानांचचरा
णांचप्रदोषस्तेसदाभवेत् ॥ ३३ ॥ सदाचापररात्रांतिभवेत्कार्यार्थनिर्णयः ॥ मध्यरात्रेविहारस्तेमध्याह्नेचसदाभवेत् ॥ ३४ ॥ सर्वेत्वौपयिक्ताःकालाःकार्याणांभ
रतर्पभ ॥ तथैवालंकृतःकालेतिष्ठेथाभूरिदक्षिण ॥ ३५ ॥ चक्रवर्त्तातकार्याणांपर्यायांहस्यतेसदा ॥ कोशस्यनिचयेयत्नंकुर्वीथान्यायतःसदा ॥ ३६ ॥ विविधस्य
महाराजविपरीतंविवर्जयेः ॥ चारैर्विदित्वाशत्रूंश्चयेराज्ञामंतरैरपिणः ॥ ३७ ॥ तानामैःपुरुषैर्दूराद्वातयेथानराधिप ॥ कर्मद्वयाथभृत्यांस्त्वंवरयेथाःकुरुद्वह ॥ ३८ ॥
हिरण्यदंढ्यावध्याःपूर्वोक्ताःसर्वदेशकालानुरोधेनदंढ्यावध्यावेतिज्ञेयं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रदोषोरजनीमुखंदूतादीनांदर्शनकालः ॥ ३३ ॥ तेभ्यःश्रुतानामर्थानांनिर्णयेअपररात्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ गवां दिवत् आहारमात्रवेतनाः विष्टिगृहीतानामप्याहारमात्रदेयमित्यर्थः व्यवहारिणः कारुशिल्पिप्रभृतयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति आश्रमं नैऋतभा ० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
मंडलानि अरिर्मित्रमित्यादीनि उदासीनादन्योऽप्यमोद्वयोरपि दृष्टाकांक्षी ॥ १ ॥ चतुर्णां शत्रुपक्षे जातानां शत्रुः शत्रुमित्रं उभयोर्जयार्थं पराजयार्थं चेति ॥ २ ॥ यथेच्छं कं परैर्जयत्वमजेयत्वं च भवति तस्माद्
वहितस्तिष्ठेत् यथाभेदो न भवेदिति ॥ ३ ॥ द्वादश चत्वारः शत्रुजाताः षट् आततायिनः मित्रं अमित्रमित्रं चेति षष्टिगुणाः कृप्यादीन्यष्टौ संधानकर्माणि बालादयो विंशतिरसंधेयाः नास्तिक्यादयश्चतुर्दशदोषाः

कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तवता तद्वद्वतः ॥ ३९ ॥ शूरः क्लेशसहश्चैव हितो भक्तश्च पूरुषः ॥ सर्वजनपदाश्चैव तव कर्माणि पां
डव ॥ ४० ॥ गोवद्रास भवच्चैव कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ स्वरंधं पररंधं च स्वेपुचैव परेषु च ॥ ४१ ॥ उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः
स्वेपु कर्मसु ॥ ४२ ॥ यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वै जनाधिप ॥ अविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ॥ ४३ ॥
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प्रवर्णि आश्रमवासप ० धृतराष्ट्रोपदेशो पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच मंडलानि च बुध्येथाः परेषामात्म
नस्तथा ॥ उदासीनगणानां च मध्यस्थानां च भारत ॥ १ ॥ चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनां ॥ मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं ते रिकर्शन ॥ २ ॥ तथा मा
त्या जनपदादुर्गाणि विविधानि च ॥ बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवत्येषां यथेच्छकं ॥ ३ ॥ ते च द्वादशकौ ते यराज्ञां वै विषयात्मकाः ॥ मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश
च प्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मंडलमित्यादुराचार्यानीति कोविदाः ॥ अत्र पादुप्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोधत ॥ ५ ॥ वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुसत्तम ॥ द्विसप्त
त्यां महाबाहो ततः पादुप्यजा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथा बलः ॥ विगृह्य शत्रून् कौंतेय जेयः क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा परे च बलिनः स्वपक्षश्चै
व दुर्बलः ॥ सार्धं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः संधिं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः सुमहांस्तथा ॥ यदा समर्थो यानाय न चिस्मैव भारत ॥ ९ ॥ तदा सर्ववि
धेयं स्यात्स्थानेन सविचारयेत् ॥ भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलं ॥ विपरीतान्निगृह्णीयात्स्वयं संधिविशार
दः ॥ ११ ॥ संध्यर्थं राजपुत्रं बालिप्सेथा भरतर्षभ ॥ विपरीतं न तच्छ्रेयः पुत्रकस्यां चिदापदि ॥ १२ ॥ तस्याः प्रमोक्षेयत्वं च कुर्याः सोपायमंत्रवित् ॥ प्रकृतीनां च
राजेंद्र राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥

मंत्रादीन्यष्टादशतीर्थानीति एतेषु केचित् हानार्थं ज्ञानव्याः केचिदुपादानार्थं ॥ ४ ॥ पादुप्यादयः प्रागेव व्याख्याताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ संध्य
र्थमितिसार्थः यः संधिकरोति तस्य पुत्रं स्व निकटे स्थापयेदित्यर्थः तदकरणे महत्यापदायाति कदाचित् तस्यामप्यागतायां अमोक्षे तत्परिहारे यत्नोपि कर्तव्यः ॥ १२ ॥ दीनान् अंधबधिरादीन् विभावयेत् पूजयेत् ॥ १३ ॥

युगपदेतिकुर्यादिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेन हि सेत्स जिगीपुरिति शेषः ॥ १६ ॥ नान्वेष्टव्याः नोच्छेदनीयाः ॥ १७ ॥ वैतसीं वृत्तिं प्रबलेष्विति शेषः एनंत्वां ॥ १८ ॥ १९ ॥ असंभवे उपायांतरस्य मुख्येन शरीरेणैव युद्धाय निष्पतेत् एवं शरीरमोक्षणे मुक्तिः शूरस्य स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ इति आश्रमः नैः भारतभाः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ३३ ॥ संधीति प्रबलप्रतियोगिकौर्दुर्बलप्रतियोगिकौचेति द्वि

क्रमेण युगपत्सर्वव्यवसायं महाबलः ॥ पीडनं स्तंभनं चैव कोशभंगस्तथैव च ॥ १४ ॥ कार्ययत्नेन शत्रूणां स्वराज्यं रक्षता स्वयं ॥ न च हिंस्योभ्युपगतः सामं तो वृद्धिमिच्छता ॥ १५ ॥ कौंतेय तं न हि सेत्स यो महीं विजिगीषते ॥ गणानां भेदने योगमीप्से तथाः सहमंत्रिभिः ॥ १६ ॥ साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात् तथा ॥ दुर्बलाश्चैव सततं नान्वेष्टव्या बलीयसा ॥ १७ ॥ तिष्ठेथाराजशार्दूलवैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ यद्येन मभियायाच्च बलवान् दुर्बलं नृपः ॥ १८ ॥ सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेः ॥ अशक्नुवंश्च युद्धाय निष्पतेत्सहमंत्रिभिः ॥ १९ ॥ कोशेन पौरैर्दंडेन ये चास्य प्रियकारिणः ॥ असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ॥ क्रमेणानेन मुक्तिः स्याच्छरीरमिति केवलं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ३३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथाराजसत्तम ॥ द्वयोर्निवि विधोपायं ब्रह्मकल्पं युधिष्ठिरं ॥ १ ॥ कौरव्यपुरुषांसीथाः स्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः ॥ तुष्टपुष्टवलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २ ॥ पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ॥ आमर्दकाले राज्ञेन्द्रव्यपसर्पेत्ततः परं ॥ ३ ॥ व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ॥ कर्पणं भीषणं चैव युद्धे चैव बलक्षयं ॥ ४ ॥ प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचितयेत् ॥ आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिशाम्ब विशारदः ॥ ५ ॥ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मंत्रशक्त्या च भारत ॥ उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतं च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ॥ अटवी बलं भृतं चैव तथा श्रेणी बलं प्रभो ॥ ७ ॥ तत्र मित्रबलं राजन्मौलं चैव विशिष्यते ॥ श्रेणी बलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥ ८ ॥ तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप ॥ विज्ञेयं ब्रह्मकाले पुराज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९ ॥ आपदश्चापि बोद्धव्या ब्रह्मरूपानराधिप ॥ भवन्ति राज्ञा कौरव्ययास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १० ॥ विकल्पा ब्रह्मधारा जन्नापदां बांधुनंदन ॥ सामादिभिरुपन्यस्यमाणयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११ ॥ यात्रांगच्छेद्दलैर्युक् तो राजा सद्भिः परंतप ॥ युक्तश्च देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२ ॥

योनीसंधिविग्रहौ ॥ १ ॥ स्थित्वा स्थिरो भूत्वा द्वैविध्यं बलं ज्ञात्वा शत्रुपुरुषास्येति भावः स्मरेज्जयोपायं विचारयेन्न त्वंकस्मात्प्रयायात् ॥ २ ॥ विपरीतं अनुष्टुप् क्लृप्तप्रयायादित्यर्थः ॥ ३ ॥ स्मरेदित्युक्तं विस्पष्टयति व्यसनमिति ॥ ४ ॥ त्रिविधां शक्तिं ॥ ५ ॥ तामेवाह उत्साहेति ॥ ६ ॥ मौलं धनबलं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विकल्पा इति प्रभुनयः तान् उपन्यस्य गणयेत् ननु गोपयित्वा बहेलयेत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अनृतौ अकालेपिशिशिरादौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शकटादयोऽव्यूहविशेषाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति आश्रमवा० ने० भारतभा० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

लृष्टपुष्टबलोगच्छेद्राजादृष्टदुदयेरतः ॥ अरुशश्चाप्यथोयायादृतावपि पांडव ॥ १३ ॥ तूणाश्मानं वाजिरथप्रवाहांध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधशं ॥ पदातिनागैर्बहुकर्दमान्दीप्तपलनाशेनृपतिः प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥ अथोपपत्त्याशकटंपद्मवज्रं च भारत ॥ उशनावेदयच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५ ॥ खारयित्वा परवलं कृत्वा स्वबलदर्शनं ॥ स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६ ॥ बलं प्रसादयेद्राजानि क्षिपेद्दलिनो नरान् ॥ ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७ ॥ सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ॥ प्रेत्य चेह च कर्तव्यमात्मनिः श्रेयसंपरं ॥ १८ ॥ एवमेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरेत् ॥ प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ १९ ॥ एवं त्वया कुरु श्रेष्ठं वर्तितव्यं प्रजाहितं ॥ उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ॥ २० ॥ भीष्मेण सर्वमुक्तो सिकृष्णेन विदुरेण च ॥ मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या तेनृपसत्तम ॥ २१ ॥ एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ॥ प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गं सुखमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ अश्वमेधसहस्रेण योजेत्पृथिवीपतिः ॥ पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि० आश्रम० धृतराष्ट्रोपसंवादे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वपृथिवीपते ॥ भूयश्चैवानुशास्यो हं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ॥ विदुरे संजये चैव कोन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ यंतुं मामनुशास्तीह भवानद्यहिते स्थितः ॥ कर्ता स्मिते न्महीपालनिर्दतो भव पार्थिव ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः सराजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ॥ कौंतेयं समनुज्ञातुमिषे भरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्रसंशाम्यतां तावन्ममापि बलवान्श्रमः ॥ इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गांधार्या भवनं तदा ॥ ५ ॥ तमासनगतं देवीगांधारी धर्मचारिणी ॥ उवाच काले कालज्ञा प्रजापति समंपति ॥ ६ ॥ अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते कदा रण्यंगमिष्यसि ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गांधार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रामहात्मना ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते गतास्मि न चिराद्द्वनं ॥ ८ ॥ अहं हितावत्सर्वेषां तेषां दुर्युतदेविनां ॥ पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेतभावानुगंवसु ॥ ९ ॥ सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजा यत्रेषया मासवैतदा ॥ १० ॥ स च तद्वचनात्सर्वसमानिन्ये महीपतिः ॥ ततः प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजांगलाः ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥३॥ ॥३॥

क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादंतःपुरात्तदा ॥ १२ ॥ ददृशे तं जनं सर्वसर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ समवेतांश्च तान्सर्वान्यौरा
नृजानपदांस्तथा ॥ १३ ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनं ॥ ब्राह्मणांश्च महीपालनानादेशसमागतान् ॥ १४ ॥ उवाच मतिमानराजा धृतराष्ट्रो विका
सुतः ॥ भवंतः कुरवश्चैव चिस्कालं सहोषिताः ॥ १५ ॥ परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ॥ १६ ॥ तथा भवद्भिः कर्त
व्यमविचार्य वचोमम ॥ अरण्यगमने बुद्धिर्गांधारी सहितस्य मे ॥ १७ ॥ व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुंती सुतस्य मे ॥ भवंतोऽप्यनुजानंतु माचवो भूद्विचारणा ॥ १८ ॥
अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ॥ न च सान्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ १९ ॥ शांतोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ॥ उपवासकृशश्चास्मि गां
धारी सहितो न घाः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरगते राज्ञे प्राप्ताश्चास्मि सुखं महत् ॥ मन्ये दुर्योधनैश्चर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः ॥ २१ ॥ मम चांधस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य काग
तिः ॥ ऋते वनं महाभागास्तन्मानुजा तुमर्हथ ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजांगलाः ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचारु रुरुर्भरंतर्षभ ॥ २३ ॥ तान विब्रुवतः किं
चित्सर्वान्शोकपरायणान् ॥ पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रो ब्रवीदिदं ॥ २४ ॥ इति श्रीम० आश्रमवा० आश्रम० धृतराष्ट्रकृत वनगमनप्रार्थने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
धृतराष्ट्र उवाच ॥ शांतनुः पालयामास यथा वदसु धामिमां ॥ तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ॥ १ ॥ पालयामास न स्तातो विदितार्थेन संशयः ॥ यथा
च पांडुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ॥ २ ॥ स चापि पालयामास यथा वत्तच्च वेत्स्यह ॥ मया च भवतां सम्यक् शुश्रूषाया कृतानघाः ॥ ३ ॥ असम्यग्वा मं हाभागास्तत्त्वं
तव्यमतं द्वितैः ॥ यदा दुर्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकंठकं ॥ ४ ॥ अपि तत्र न वो मंदो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ तस्यापराधां दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षितो ॥ ५ ॥ विमर्दः सु
महानासीद नयात्स्वकृतादथ ॥ तन्मया साधुवापीदं यदि वा साधुवैकृतं ॥ ६ ॥ तद्वा तद्दिनकर्तव्यं मया वदो यमं जलिः ॥ वदो यं हतपुत्रो यं दुःखिनो यं नराधिपः ॥
॥ ७ ॥ पूर्वरज्ञां च पुत्राय मतिरुत्त्वानुजानय ॥ इयं च रूपणा वद्धा हतपुत्रातपस्विनी ॥ ८ ॥ गांधारीपुत्रशोका त्रायुष्मान्याचति वै मया ॥ हतपुत्रा विमौ वदौ
विदित्वा दुःखितौ तथा ॥ ९ ॥ अनुजानीत भद्रं वो ब्रजावशरणं च वः ॥ अयं च कौरवो राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥

शांतनुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्येनभृत्येन अनुज्ञातुं क्षतुं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवा.० नैलकंठीये भारतभावेदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥७॥ ॥७॥
 सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यःसमेषुविषमेषुच ॥ नजातुविषमंचैवगमिष्यतिकदाचन ॥ ११ ॥ चत्वारःसचिवायस्यभ्रातरोविपुलौजसः ॥ लोकपालसमाख्येतेसर्वधर्मा
 र्थदर्शिनः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेवभगवानेषसर्वभूतजगत्पतिः ॥ युधिष्ठिरोमहातेजाभवतःपालयिष्यति ॥ १३ ॥ अवश्यमेववक्तव्यमतिकृत्वाब्रवीमिवः ॥ एषन्या
 सोमयादत्तःसर्वेषांयुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ भवंतोस्यचवीरस्यन्यासभूताःरुतामया ॥ यदेवतैःकृतंकिंचिद्द्वलीकंवःसुतैर्मम ॥ १५ ॥ यदन्येनमदीयेनतदनुज्ञा
 तुमर्हथ ॥ भवद्भिर्नहिमेमन्युःकृतपूर्वःकथंचन ॥ १६ ॥ अत्यंतगुरुभक्तानामेपौजलिरिदंनमः ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनांलुब्धानांकामचारिणां ॥ १७ ॥ कृतेया
 चेद्यवःसर्वान्गांधारीसहितोनघाः ॥ इत्युक्तास्तेनतेसर्वेपौरजानपदाजनाः ॥ नोचुर्वाप्पकलाःकिंचिद्दीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥ १८ ॥ इतिश्रीम० आश्रमवासि०
 आश्रमवासप० धृतराष्ट्रप्रार्थनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तास्तुतेतेनपौरजानपदाजनाः ॥ वृद्धेनराज्ञाकौरव्यनष्टसंज्ञा
 इवाभवन् ॥ १ ॥ तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तुवाप्पकंठान्महीपतिः ॥ धृतराष्ट्रोमहीपालःपुनरेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥ वृद्धंचहतपुत्रंचधर्मपत्न्यासहानया ॥ विलपंतंवदुवि
 धंरुपणंचैवसत्तमाः ॥ ३ ॥ पित्रास्वयमनुज्ञातंरुणद्वैपायनेनवै ॥ वनवासायधर्मज्ञाधर्मज्ञेननृपेणह ॥ ४ ॥ सोहंपुनःपुनश्चैवशिरसावनतोऽनघाः ॥ गांधार्या
 सहितंतन्मांसमनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वाकुरुराजस्यवाक्यानिकरुणानिते ॥ रुरुदुःसर्वशोराजन्समेताःकुरुजांगलाः ॥ ६ ॥ उत्त
 रीयैःकरैश्चापिसंछाद्यवदनानिते ॥ रुरुदुःशोकसंतप्तामुदूर्तपितृमातृवन् ॥ ७ ॥ वृद्धैःशून्यभूतैस्तेधृतराष्ट्रप्रवासजं ॥ दुःखंसंधारयन्ताहिनष्टसंज्ञाइवाभवन्
 ॥ ८ ॥ तेविनीयतमायासंधृतराष्ट्रवियोगजं ॥ शनैःशनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्संमतान्युत ॥ ९ ॥ ततःसंधायतेसर्वेवाक्यान्यथसमासतः ॥ एकस्मिन्बाह्यणेरज
 न्निवेश्योचुर्नराधिपं ॥ १० ॥ ततःस्वाचरणोविप्रःसंमतीर्यविशारदः ॥ सांवाक्योबह्वचोराजन्वक्तुंसमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ अनुमान्यमहाराजंतत्सदःसंप्रसाद्य
 च ॥ विप्रःप्रगल्भोमेधावीसराजानमुवाचह ॥ १२ ॥ राजन्वाक्यंजनस्यास्यमयिसर्वसमर्पितं ॥ वक्ष्यामितदहंवीरतज्जुषस्वनराधिप ॥ १३ ॥ यथावदसिराजेंद्र
 सर्वमेतत्तथाविभो ॥ नात्रमिथ्यावचःकिंचित्सुहृत्त्वंनःपरस्परं ॥ १४ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृष्टिप्रदानमपि अस्मद्वेक्षार्थं पांडवेष्वस्माकं समर्पणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न जात्यस्य चवंशस्य राज्ञां कश्चिद्वत्तदाचन ॥ राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ॥ १५ ॥ पितृवद्भातवच्चैव भवंतः पालयन्ति नः ॥ न च दुर्योधनः किं
चिदयुक्तं कृतवान्नृपः ॥ १६ ॥ यथा ब्रवीति धर्मात्मा मुनिः सत्यवती सुतः ॥ तथा कुरु महाराज सहिनः परमो गुरुः ॥ १७ ॥ त्यक्ता वयं तु भवता दुःस्वशोकपराय
णाः ॥ भविष्यामश्चिरं स जनू भवद्गुणशतैर्युताः ॥ १८ ॥ यथा शांतनुना गुहाराज्ञा चित्रांगदेन च ॥ भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा तव च पार्थिव ॥ १९ ॥ भवद्गुह्य
क्षणाच्चैव पांडुना पृथिवीक्षिता ॥ तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २० ॥ न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ॥ पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि
नराधिपे ॥ २१ ॥ वयसास्मयथा सम्यक् भवतो विदितं तथा ॥ तथा वर्षसहस्राणि कुंतीपुत्रेण धीमता ॥ २२ ॥ पाल्यमाना धृतिमता सुखं विदामहे नृप ॥ राजर्षी
णां पुराणानां भवतां पुण्यकर्मणां ॥ २३ ॥ कुरु संवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ वृत्तं समनुयात्येव धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ॥ २४ ॥ नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्म
मपि विद्यते ॥ उपिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ॥ २५ ॥ सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते स पुत्रस्य न विद्यते ॥ यत्तु ज्ञातिविमर्दे स्मिन्नात्यदुर्योधनं प्रति ॥ २६ ॥ भ
वंतमनुनेप्यामि तत्रापि कुरुनंदन ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नतदुर्योधनं कृतं न च तद्भवंतारुतं ॥ २७ ॥ न कर्णसौवलाभ्यां च कुरवो यन्क्षयंगताः ॥ देवंतं तु वि
जानीमो यन्न शक्यं प्रवाधितुं ॥ २८ ॥ देवंपुरुषकारेण न शक्यमपि वाधितुं ॥ अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ॥ २९ ॥ अष्टादशा हेनहताः कुरुभिर्यो
धपुंगवैः ॥ भीष्मद्रोणरुपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ॥ ३० ॥ युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ॥ चतुर्भिः पांडुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ ३१ ॥ न च क्षयो यं नृप
ते कृतं देवबलादभूत् ॥ अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ॥ ३२ ॥ कर्तव्यं निधनं काले मर्त्यं क्षत्रवंधुना ॥ तैरियं पुरुषव्याघ्रं विद्यादादुबलान्वितैः ॥ ३३ ॥
पृथिवीतिहता सर्वासहया सरथद्विपा ॥ न सराज्ञां वधे सूनुः कारणं ते महात्मनां ॥ ३४ ॥ न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौवलः ॥ यद्विश्लाः कुरुध्रेष्ठ राजा तत्र
सहस्रशः ॥ ३५ ॥ सर्वदेवरुतं विद्धि कोत्र किं वक्तुमर्हति ॥ गुरुर्मतो भवानस्य रुत्स्य जगतः प्रभुः ॥ ३६ ॥ धर्मात्मानमनस्तुभ्यमनुजानीमहे सुत ॥ लेभतां वी
रलोकं ससहयो नराधिपः ॥ ३७ ॥ द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिव मोदतां सुखं ॥ प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मं च परमां स्थितिं ॥ ३८ ॥ वेदधर्मं च रुत्स्ये न सम्यक्
त्वं भवसुव्रतः ॥ दृष्टिप्रदानमपि ते पांडवान्प्रतिनोदथा ॥ ३९ ॥ समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किंपुनः क्षितेः ॥ अनुवर्त्यतिवाधीमन्समेधुविपमेधु च ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति आश्रमवा० नै० आरतभा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥५॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठपाण्डवान्शीलभूषणान् ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पारिवर्हांश्च पार्थिवः ॥ ४१ ॥ पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ दीर्घदर्शी नृदुर्दातः सदा
वैश्रवणो यथा ॥ ४२ ॥ अक्षुद्रसचिवश्चायं कुंतीपुत्रो महामनाः ॥ अथ मित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः ॥ ४३ ॥ ऋजुपश्यति मेधावी पुत्रवत्पालितः सदा ॥ विप्रि
यंच जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ॥ ४४ ॥ न करिष्यंति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ मंदानृदुषु कौरव्यतीक्ष्णेष्वशीविमोपमाः ॥ ४५ ॥ वीर्यवंतो महात्मानः पौरा
णांच हिते रताः ॥ न कुंतीनचपांचालीनचालूपीनसात्वती ॥ ४६ ॥ अस्मिन् जने करिष्यंति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितं ॥ ४७ ॥
न पृष्ठतः करिष्यंति पौराजानपदाजनाः ॥ अधर्मिष्ठानपि सतः कुंतीपुत्रो महारथाः ॥ ४८ ॥ मानवान्पालयिष्यंति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ सराजन्मानसंदुःखमप
नीय युधिष्ठिरात् ॥ ४९ ॥ कुरुकार्याणि धर्म्याणि न मस्ते पुरुषर्षभ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरं ॥ ५० ॥ साधुसाध्वितिसर्वः स
जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ विसर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः ॥ स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रांजलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ततो विवेश भवनं गांधार्या सहितो निजं ॥ व्युष्टायां चैव शर्वर्यां च कारनिबोधत ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्र०
आश्रमवासप० प्रकृतिसांत्वने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥५॥ वैशंपायन उवाच ततो रजन्यां व्युष्टायां धृतराष्ट्रो विकासुतः ॥ विदुरं प्रेषयामास युधि
ष्ठिरनिवेशनं ॥ १ ॥ स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरं ॥ युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः ॥ गमिष्य
ति वनं राजन्नागतां कार्तिकीमिमां ॥ ३ ॥ सत्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किंचिदर्थमभीप्सति ॥ श्राद्धमिच्छति दातुं स गांगेयस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्य सोमदत्तस्य वा
ह्नीकस्य च धीमतः ॥ पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चान्ये सुहृदो हताः ॥ ५ ॥ यदि चाप्यनुजानीषे सैंधवापसदस्य च ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ तृष्टः
संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ न च भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातेजादुर्योधनकृतं स्मरन् ॥ अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फा
ल्गुनः ॥ ८ ॥ किरीटी किंचिदानम्यतमुवाच न र्षभ ॥ भीमराजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९ ॥

किंचिदर्थं किंचित्कार्यं कर्तुं त्वामर्षिं सति द्रष्टुमिति शेषः तदेवाह श्राद्धमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुतोहेतोर्वैरविस्मृत्यअसिजीवसि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिआश्रमवा०नै०भारत
 दातुमिच्छतिसर्वेषांसुहृदामौर्ध्वदेहिकं ॥ भवतानिर्जितंचित्तंदातुमिच्छतिकौरवः ॥ १० ॥ भीष्मादीनामहाबाहोतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ दिष्ट्यात्वद्यमहाबाहोधृत
 राष्ट्रःप्रयाचते ॥ ११ ॥ याचितोयःपुरास्माभिःपश्यकालस्यपर्ययं ॥ योसौपथिव्याःकृत्स्नायाभर्ताभूत्वानराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहतामात्योवनंगंतुमभीप्स
 ति ॥ मातेन्यत्पुरुषव्याघ्रदानाद्भवतुदर्शनं ॥ १३ ॥ अयशस्यमतोन्यत्स्यादधर्मश्चमहाभुज ॥ राजानमुपशिष्यस्वज्येष्ठभ्रातरमीश्वरं ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमपिदातुं
 वेनादातुंभरतर्षभ ॥ एवंब्रुवाणंवीभत्सुंधर्मराजोप्यपूजयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तुसक्रोधःप्रावाचेदंवचस्तदा ॥ वयंभीष्मस्यदास्यामःप्रेनकार्येतुफाल्गुन ॥ १६ ॥
 सोमदत्तस्यनृपतेर्भूरिश्रवसएवच ॥ बाह्लीकस्यचराजपेद्रोणस्यचमहात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येषांचैदसर्वेषांकुंतीकर्णायदास्यति ॥ श्राद्धानिपुरुषव्याघ्रमाप्रादा
 त्कौरवो नृपः ॥ १८ ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिर्मनोनिंदंतुशत्रवः ॥ कष्टात्कष्टतरंयांतुसर्वेदुर्योधनादर्थः ॥ १९ ॥ यैरियंपृथिवीकृत्स्नाघातिताकुलपांसनैः ॥ कुनस्त्वम
 सिविस्मृत्यवैरंद्वादशवार्षिकं ॥ २० ॥ अज्ञातवासंगहनद्रौपदीशोकवर्धनं ॥ कृतदाधृतराष्ट्रस्यस्नेहोऽस्मद्राचरोगतः ॥ २१ ॥ रुष्णाजिनोपसंवीतोत्तदाभर
 णभूषणः ॥ सार्धंपांचालपुत्र्यात्वंराजानमुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ कृतदाद्रोणभीष्मौतौसोमदत्तोपिवाभवत् ॥ यत्रत्रयोदशसमावनेवन्येनजीवथ ॥ २३ ॥ न
 तदात्वांपिताज्येष्ठःपितृत्वेनाभिबीक्षते ॥ किंतेतद्विस्मृतंपार्ययंदेपकुलपांसनः ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुरंप्राहयूतेकिंजितमित्युत ॥ तमेवंवादिनंराजाकुंतीपुत्रोयुधि
 ष्ठिरः ॥ उवाचवचनंधीमान्जोपमास्वेतिभर्त्सयन् ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा०आश्रम०एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ अर्जुनउवाच
 भीमज्येष्ठोगुरुर्मेत्यंनार्तान्यद्वक्तुमुत्सहे ॥ धृतराष्ट्रस्तुराजर्षिःसर्वथामानमर्हति ॥ १ ॥ नस्मरंत्यप्रराद्धानिस्मरंतिसुकृतान्यपि ॥ असंभिन्नार्थमर्यादाःसाधवः
 पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहात्मनः ॥ विदुरंप्राहधर्मात्माकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदंमद्वचनात्सत्तःकौरवंब्रूहिपार्थिवं ॥ यावदि
 च्छतिपुत्राणांश्राद्धंतावद्ददाम्यहं ॥ ४ ॥ भीष्मादीनांचसर्वेषांसुहृदामुपकारिणां ॥ ममकाशादिति विभोमाभूद्भीमःसुदुर्मनाः ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच इत्यु
 क्ताधर्मराजस्तमर्जुनंप्रत्यपूजयत् ॥ भीमसेनःकटाक्षेणवीक्षांचक्रधनंजयं ॥ ६ ॥

भावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ भीमेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ३॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ततः सविदुरंधीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनेन कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽपि हिमवत्पत्न्या तपादिभिः ॥ दुःखैर्वहुविधैर्धीमान् नरण्ये विदितं तव ॥ ८ ॥ किंतुमद्वचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभ ॥ यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्ब्रूहादिति ॥ ९ ॥ यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ॥ न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्ति धनं किंचिदर्जुनस्य च वेदमनि ॥ तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ॥ पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्यसः ॥ १२ ॥ इदं चापि शरीरं मे तवाय संजनाधिप ॥ धनानि चेति विद्वित्वं न मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहमहाभारते आश्रमवा० आश्रम० युधिष्ठिरानुमोदने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ३॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तुराज्ञा सविदुरो बुद्धिसत्तमः ॥ धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः ॥ स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजानिवे दयति ते गृहान् ॥ वसुतस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्ञ्यं प्राणान् धनानि च ॥ अनुजानाति राजपयश्चान्यदपि किंचन ॥ ४ ॥ भीमश्च सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ॥ रुच्छादिव महाबाहु रनुजज्ञे विनिःश्वसन् ॥ ५ ॥ संराजन् धर्मशालेन राज्ञा वीभत्सुना तथा ॥ अनुनीतो महाबाहुः सौहृ देस्यापि तोपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराट् ॥ संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि धर्मो यं क्षत्रियाणां नराधिप ॥ युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतो यं वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ॥ प्रसीदया चेत् नृपते भवान्प्रभुरिहास्तियत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ॥ त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणामौर्ध्वदेहिकं ॥ इतोरत्नानि गाश्चैव दासी दासमजाविकं ॥ ११ ॥ आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ॥ दीनां धरुणभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया ॥ १२ ॥ बद्धन्नरसपानाद्याः सभाविदुरकारय ॥ गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकंकुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनं जयः ॥ यदत्रानंतरं कार्यं तद्ब्रूवान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रो भिनंदतान् ॥ मनश्चक्रे महादाने कर्तव्यां जनमेजय ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासप० विदुरवाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ३॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति आश्रमवा० नैलंकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ३॥ ॥ ३॥

विदुरेणैति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति आश्रमवा० न० भारतभा० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ॥ प्रीतिमानभवद्राज नरांश्चो जिष्णोश्च कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृपिसत्तमान् ॥ पुत्रार्थं सुहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानियानान्याच्छादनानि च ॥ सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकं ॥ ३ ॥ कंवलानि चरत्ना निग्रामानक्षेत्रं तथा धनं ॥ सालंकारान् गजानश्चान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृप सत्तमः ॥ द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च वा ह्निकं ॥ ५ ॥ दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥ जयद्रथपुरां गांश्च सुहृदश्चापि सर्वशः ॥ ६ ॥ स आद्वयज्ञो वदते बहुशोधनदक्षिणः ॥ अनेकं धनरत्नौघो युधिष्ठिरमतेतदा ॥ ७ ॥ अनिशं यत्र पुरुषा गणकाले खकास्तदा ॥ युधिष्ठिरस्य वचनादपृच्छंतस्म तं नृपं ॥ ८ ॥ आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदायं दीयतामिति ॥ तदु पस्थितमेवात्र वचनांते ददुस्तदा ॥ ९ ॥ शतदेयं दशशतं सहस्रं चायुतं तथा ॥ दीयते वचनाद्राज्ञः कुंतीपुत्रस्य धीमतेः ॥ १० ॥ एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपां वुदः ॥ तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्सस्यमिवांबुदः ॥ ११ ॥ ततोऽनंतरमेवात्र सर्ववर्णान्महामते ॥ अन्नपानरंसौघेण प्लावयामास पार्थिवः ॥ १२ ॥ स वस्त्रधनरत्नौघोऽमृदंगनिनदो महान् ॥ गवाश्च मंकरावर्तानानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारद्वीपाद्यो मणिहेमजलार्णवः ॥ जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रोऽदुषोद्धतः ॥ १४ ॥ एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ॥ गांधार्याश्च महाराजप्रददावौर्ध्वदेहिकं ॥ १५ ॥ परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ॥ निवर्तयामास तदादानयज्ञं नराधिपः ॥ १६ ॥ एवं सराजां कौरव्यचक्रे दानमहाक्रतुं ॥ नटनर्तकलास्याब्जवद्भ्रमरसदक्षिणं ॥ १७ ॥ दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजा विकान्मुतः ॥ वभूव पुत्रपौत्राणामनृणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प० आश्रमवा० दानयज्ञे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रो विकान्मुतः ॥ आहूय पांडवान् वीरान्वनवासे कृतक्षणः ॥ १ ॥ गांधारी सहितो र्धो मदनभ्यनंदं यथाविधि ॥ कर्तव्यांकारयित्वेष्टि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः ॥ वधूजनवतोर राजानिर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥ ततः स्त्रियः कौरवपांडवानां याश्चापराः कौरवराजवंश्याः ॥ तासां नादः प्राङ्पुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्येनृपतौ प्रयाते ॥ ४ ॥

तदनेन प्रबंधेन प्रव्रजिष्यतां कुटुंबानुमतिः पितृवर्षणं चावश्यकं तदन्यतराकरणे प्रव्रज्या फलानिष्पत्तिरिति च प्रदर्श्य धृतराष्ट्रप्रव्रज्यां वर्णयति ततः प्रभाते इत्यादिना ॥ १ ॥ इष्टि उदवसनीयाख्या ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुंतीगांधारीअनयदितरोपः किंभूताअर्थादांधार्याहसंस्कायसक्तंउद्धहंती ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिआश्रमवा०ने०भारतजा०पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ततोलाजैःसुमनोभिश्चराजाविचित्राभिस्तद्गृहंपूजयित्वा ॥ संपूज्यार्थैर्भृत्यवर्गंचसर्वततःसमुत्सृज्यययौनरेंद्रः ॥ ५ ॥ तंतोराजाप्राजलिर्वेपमानोयुधिष्ठिरःस
 स्वरंवाप्पकंठः ॥ विमुच्योच्चैर्महानादंहिसाधोकयास्यसीत्यपतत्तातभूमौ ॥ ६ ॥ तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितनोमुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ॥ युधिष्ठिरमैवमित्ये
 वमुक्त्वा निगृह्याथोदीनवत्सीदमानः ॥ ७ ॥ वक्रोदरःफाल्गुनश्चैववीरोमाद्रीपुत्रौविदुरःसंजयश्च ॥ वैश्यापुत्रःसहितो गौतमेनधौम्योविप्राश्चान्वयुर्वाप्पकंठाः
 ॥ ८ ॥ कुंतीगांधारीवदनेत्रां व्रजंतींस्कंधासक्तं हस्तमयोद्धहंती ॥ राजागांधार्याःस्कंधदशेवसज्यपाणिंययौधृतराष्ट्रःप्रतीतः ॥ ९ ॥ तथाकृष्णाद्रौपदीसात्वतीच
 वालापत्याचोत्तराकौरवीच ॥ चित्रांगदायाश्चकाश्चिस्त्रियोन्याःसार्धंराज्ञाप्रस्थितास्तावधुभिः ॥ १० ॥ तामांनदोरुदतीनांतदासीद्राजन्दुःखात्कुररीणा
 मिवाच्चैः ॥ ततोनिष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणांविदुःशूद्राणांचैवभार्याःसमंतात् ॥ ११ ॥ तन्निर्याणंदुःखितःपौरवर्गोगजाद्वयेचैववभूवराजन् ॥ यथापूर्वंगच्छतां
 पांडवानांघृतेराजन्कौरवाणांसभायाः ॥ १२ ॥ यानापश्यंश्चंद्रमसंनसूर्यरामाःकदाचिदपितस्मिन्नरेंद्रे ॥ महावनंगच्छतिकौरवेन्द्रशोकनाताराराजमार्गंप्रपेदुः
 ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा०आश्रमवासप०धृतराष्ट्रनिर्याणपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रासादहर्भ्यंपुंवसुधा
 यांचफार्थिव ॥ नारीणांचनराणांचनिःस्वनःसुमहानभूत् ॥ १ ॥ सराजाराजमार्गेणनृनारीसंकुलेनच ॥ कथंचिन्निर्ययौधीमान्वेपमानःकृतांजलिः ॥ २ ॥
 सवर्द्धमानद्वारेणनिर्ययौगजसाद्वयात् ॥ विसर्जयामासक्तंजनौघंसमुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ वनंगंतुंचविदुरोराज्ञासहकृतक्षणः ॥ संजयश्चमहामात्रःसूतोगावल्ग
 णिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपंनिवर्तयामासयुयुत्सुंचमहारथं ॥ धृतराष्ट्रोमहीपालःपरिदाप्ययुधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ निवृत्तेपौरवर्गंचराजासांतःपुरस्तदा ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो
 निवर्तितुमियेषह ॥ ६ ॥ सोवर्वात्मातरंकुंतीवनंतमनुजग्मुर्पी ॥ अहंराजानमन्विष्यभवतीविनिवर्ततां ॥ ७ ॥ वधूपरिवताराज्ञिनगरंगंतुमर्हसि ॥ राजायात्वे
 पथर्मात्मातापस्येकृतनिश्चयः ॥ ८ ॥ इत्युक्ताधर्मराजेनवाप्पव्याकुललोचना ॥ जगामैवतदाकुंतीगांधारीपरिगृह्यह ॥ ९ ॥ कुंत्युवाच सहदेवेमहाराज
 माऽप्रसादंरुथाःकचित् ॥ एपमामनुरक्ताहिराजंस्त्वांचैवसर्वदा ॥ १० ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ माप्रसादं अप्रसादमितिच्छेदः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्वश्रुश्वशुरयोः ज्येष्ठत्वानुवृत्तराट्पांडोः पितृसमस्तेनकुंत्याः सश्वशुरइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरोधतान्पुराद्वहिर्गंतुमुद्यतान् विदुलायावचोभिः
कर्णस्मरेथाः सततंसंग्रामेष्वपलायिनं ॥ अवकीर्णो हिसमरेवीरोदुष्प्रज्ञयातदा ॥ ११ ॥ आयसंतदयं नूनं मंदायाममपुत्रक ॥ यत्सूर्यजमपश्यंत्याः शतधानविदी
र्यते ॥ १२ ॥ एवंगतेतुकिंशक्यंमयाकर्तुमरिंदम ॥ ममदोषोयमत्यर्थस्यापितोयन्नसूर्यजः ॥ १३ ॥ तन्निमित्तंमहाबाहोदानंदद्यास्त्वमुत्तमं ॥ सदैवभ्रातृभिः
सार्धंसूर्यजस्यारिमर्दन ॥ १४ ॥ द्रौपद्याश्चप्रियेनित्यंस्यातव्यमरिकर्शन ॥ भीमसेनोर्जुनश्चैवनकुलश्चकुरुद्वह ॥ १५ ॥ समाधेयास्त्वयाराजंस्त्वय्यद्यकुलधूर्ग
ता ॥ श्वश्रुश्वशुरयोः पादान्शुश्रूषंतीवनेत्वहं ॥ गांधारीसहितावत्स्येतापसीमलपंकिनी ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तः सधर्मात्माभ्रातृभिःसहि
तोवशी ॥ विषादमगमद्भीमान्नन्नकिंचिदुवाचह ॥ १७ ॥ मुहूर्तमिवतुध्यात्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचमातरंदीनश्चिंताशोकपरायणः ॥ १८ ॥ किमिदंनै
व्यवसितंनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ नत्वामभ्यनुजानामिप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ पुरोधतान्पुरास्थस्मानुत्साह्यप्रियदर्शने ॥ विदुलायावचोभिस्त्वंनास्मान्संत्य
क्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्यपृथिवीपालान्राज्यंप्राप्तमिदंमया ॥ तवप्रज्ञामुपश्रुत्यवासुदेवान्नरर्पभात ॥ २१ ॥ कस्मान्नुद्धिरियंचाद्यभवत्यायच्छुतंमया ॥ क्षत्र
धर्मेस्थितिंचोक्तातस्याश्रयवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ अस्मानुत्सृज्यराज्यंचक्षुपाहीमांयशस्विनि ॥ कथं वत्स्यसिदुर्गेपुवनेष्वद्यप्रसीदमे ॥ २३ ॥ इतिवाप्यकला
वाचःकुंतीपुत्रस्यशृण्वती ॥ साजगामाश्रुपूर्णाक्षीभीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदाराज्यमिदंकुंतिभोक्तव्यंपुत्रनिर्जितं ॥ प्राप्तव्याराजधर्माश्वतदेयंनेकु
नोमतिः ॥ २५ ॥ किंवयंकारिताःपूर्वंभवत्यापृथिवीक्षयं ॥ कस्यहेतोःपरित्यज्यवनंगंतुमर्हसि ॥ २६ ॥ वनाच्चापिकिमानीनाभवत्याचालकावयं ॥ दुःग्व
शोकसमाविष्टौमाद्रीपुत्राविमौतथा ॥ २७ ॥ प्रसीदमातर्मागास्त्वंवनमद्ययशस्विनि ॥ श्रियंयौधिष्ठिरीमातर्भुक्ष्वतावद्वलाजिता ॥ २८ ॥ इतिसानिश्चितंवा
शुवनवत्सायभाविनी ॥ लालप्यतांवदुविधंपुत्राणांनकराद्वचः ॥ २९ ॥ द्रौपदीचान्वयाच्छुश्रूषिपण्णवदमातदा ॥ वनवासायगच्छन्तीरुदवीभद्रयासह ॥
॥ ३० ॥ सांपुत्रान् रुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती ॥ जगामैवमहाप्राज्ञावनायकतनिश्चया ॥ ३१ ॥ अन्वयुः पांडवास्तांतुसभृत्यांतःपुरास्तथा ॥ ततः प्रमुञ्ज्यसा
श्रूणिपुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा० आश्रम० कुंतीवनप्रस्थानेपोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ३३ ॥

उत्साहउत्साहयुक्तान्कृत्वा ॥ २० ॥ १२ ॥ १२ ॥ २२ ॥ २२ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भद्रयासुभद्रया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिआश्रमवा० न० भारतभा० पोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ३३ ॥

एवमेतदितिकुंत्यास्त्वितितोभागीरथीतीरइतिचत्रयःस्पष्टार्थाध्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कुंत्युवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव ॥ कृतमुद्धर्पणंपूर्वमयावःसीदतांनृपाः ॥ १ ॥ द्यूतापह्नतराज्यानांपतितानांमुखादपि ॥ ज्ञातिभिःपरिभूतानां
कृतमुद्धर्पणमया ॥ २ ॥ कथंपांडोर्ननश्येत्संततिःपुरुषर्षभाः ॥ यशश्चवोननश्येत्तद्विचोद्धर्पणंकृतं ॥ ३ ॥ युयुमित्रसमाःसर्वदेवतुल्यपराक्रमाः ॥ मापरेपां
मुखप्रक्ष्माःस्थत्येवंतत्कृतमया ॥ ४ ॥ कथंधर्मभूतांश्रेष्ठोराजात्वंवासवोपमः ॥ पुनर्वनेनदुःखीस्याद्विचोद्धर्पणंकृतं ॥ ५ ॥ नागायुतसमप्राणःख्यातविक्रम
पौरुषः ॥ नायंभीमोत्ययंगच्छेदितिचोद्धर्पणंकृतं ॥ ६ ॥ भीमसेनादवरजस्तथायंवासवोपमः ॥ विजयोनावसीदतद्विचोद्धर्पणंकृतं ॥ ७ ॥ नकुलःसहदेवश्च
तथेमौगुरुवर्तिनौ ॥ क्षुधाकथंनसीदेतामितिचोद्धर्पणंकृतं ॥ ८ ॥ इयंचबृहतीश्यामातथात्यायतलोचना ॥ दयासभातलेक्लिष्टामाभूदितिचतत्कृतं ॥ ९ ॥ प्रेक्ष
तामेववाभीमवेपंतीकदलीमिव ॥ स्त्रीधर्मिणीमरिष्टांगीतथाद्यूतपराजिता ॥ १० ॥ दुःशासनोयदामौख्यादासीवत्पर्यकर्षत ॥ तदैवविदितंमत्स्यंपराभूतमिदं
कुलं ॥ ११ ॥ निपण्णाःकुरवश्चैवतदामेश्वशुरादयः ॥ सादैवंनाथमिच्छंतीव्यलपत्कुररीयथा ॥ १२ ॥ केशपक्षेपरामृष्टपापेनहतबुद्धिना ॥ यदादुःशासनेन
पातदामुत्थाम्यहंनृपाः ॥ १३ ॥ युष्मत्तेजोविद्वद्ध्यर्थमयात्युद्धर्पणंकृतं ॥ तदानींविदुलावाक्यैरितितद्विज्ञपुत्रकाः ॥ १४ ॥ कथंनराजवंशोयंनश्येत्प्राप्यसुतान्म
म ॥ पांडोरितिमयापुत्रास्तस्मादुद्धर्पणंकृतं ॥ १५ ॥ नतस्यपुत्राःपौत्रावाक्षतवंशस्यफार्थिव ॥ लभंतेसुरुतांलोकान्यस्मादंशःप्रणश्यति ॥ १६ ॥ भुक्तंराज्य
फलंपुत्राभर्तुर्मेविपुलंपुरा ॥ महादानानिदत्तानिपीतःसोमोयथाविधि ॥ १७ ॥ नाहमात्मफलार्थंवैवासुदेवमचूचुदं ॥ विदुलायाःप्रलापैस्तैःपालनार्थंचतत्कृ
तं ॥ १८ ॥ नाहंराज्यफलंपुत्राःकामयेपुत्रनिर्जितं ॥ पतिलोकानहंपुण्यान्कामयेतपसाविभो ॥ १९ ॥ श्वश्रूश्चशुरयोःकृत्वाशुश्रूपांवनवासिनोः ॥ तपसाशो
पयिप्यामियुधिष्ठिरकलेवरं ॥ २० ॥ निवर्तस्वकुरुश्रेष्ठभीमसेनादिभिःसह ॥ धर्मेतेधीयतांबुद्धिर्मनस्तुमहदस्तुच ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि
आश्रमवासप०कुंतीवाक्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच कुंत्यास्तुवचनंश्रुत्वापांडवाराजसत्तम ॥ ब्रीडिताःसंन्यवर्तंतपांचा
ल्यासहितानघाः ॥ १ ॥ ततःशब्दोमहानेवसर्वेषामभवत्तदा ॥ अंतःपुराणारुदतांदृष्ट्वाकुंतीतथागता ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतजा०
 प्रदक्षिणमथावत्यराजानं पांडवास्तदा ॥ अभिवाद्यन्यवर्तत पृथांतामनिवर्त्य वै ॥ ३ ॥ ततो ब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रं विक्रान्तः ॥ गांधारीं विदुरं चैव समाभाष्य
 वगृह्य च ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननीं देवीं साधुनिवर्त्यतां ॥ यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥ पुत्रैश्चर्यमहदिदमपास्य च महाफलं ॥ कानुगच्छेद्वनंदु
 र्गपुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६ ॥ राज्यस्थया न पस्तुं कर्तुं दानव्रतं महत् ॥ अनया शक्यमेवाद्यश्रूयतां च वचो मम ॥ ७ ॥ गांधारिपरितुष्टोऽस्मि वध्वाः श्रुश्रूयणेन वै ॥
 तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातु मर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्ता सौवलेयी तुराज्ञा कुंतीमुवाच ह ॥ तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९ ॥ न च सावनवासाय देवी कृ
 तमति तदा ॥ शक्रोऽप्युपावर्तयितुं कुंतीं धर्मपरां सतीं ॥ १० ॥ तस्यास्तां तु स्थितिं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ॥ निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्ररुदुस्तदा ॥ ११ ॥ उं
 पावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्वेव वधुं पुं च ॥ ययौ राजामहाप्राज्ञो धृतराष्ट्रं वनंतदा ॥ १२ ॥ पांडवाश्चाविदीनास्ते दुःखं शोकं परायणाः ॥ यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रवि
 शुस्तदा ॥ १३ ॥ तददृष्टमनानंदं गतोऽसवमिवाभवत् ॥ नगरं हास्तिनपुरं स स्त्रीवृद्धकुमारकं ॥ १४ ॥ सर्वे चासन्निरुत्साहाः पांडवा जातमन्यवः ॥ कुंत्याहीनाः
 सुदुःखान्ता वित्सा इव विना कृताः ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रस्तु तेनाक्लागत्वासुमहदंतरं ॥ ततो भार्गवी तीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता यथान्यायं मघ्नयो व
 दपारंगैः ॥ व्यराजंत द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र पावनं ॥ १७ ॥ प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ सराजग्नीन्पर्युपास्य दुत्वा च विधिवत्तदा ॥ १८ ॥ संध्याग
 तं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ॥ १९ ॥ चक्रतुः कुरुवीरस्य गांधार्याश्चाविदूरतः ॥ गांधार्याः सन्निकर्पे तु निपसाद्य कुशं सु
 खं ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्य जननीं कुंतीं साधुव्रते स्थिता ॥ तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः ॥ २१ ॥ याजकाश्चैव यथोद्देशं द्विजाये चानुयायिनः ॥ प्राधीत द्विज
 मुख्यासां संप्रज्वलितपावका ॥ २२ ॥ बभूवते पारजती ब्राह्मी वप्रीतिवर्धिनी ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकं क्रियाः ॥ २३ ॥ दुत्वाग्निं विधिवत्सर्वप्रय
 युक्ते यथाक्रमं ॥ उदङ्मुखानिरीक्षंत उपवासपरायणाः ॥ २४ ॥ सतेषामतिदुःखो भून्निवासः प्रथमे हनि ॥ शोचतां शोचमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेऽर्चवर्णि आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७३ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारत भावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः
 वैशंपायन उवाच ततो भागीरथी तीर मेध्ये पुण्यजनांचिते ॥ निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १ ॥ तत्रैनं पंथुपातिष्ठन् ब्राह्मणावनवासिनः ॥ तत्र
 विदुश्चंद्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २ ॥ सतैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनंदितान् ॥ अनुजज्ञे स शिष्यान् वै विधिवत्पूज्य च ॥ ३ ॥ सायाह्ने समहीपालस्ततो गंगा
 मुपेत्य च ॥ चकार विधिवच्छौचं गांधारी च यशस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वप्युत्थ भारत ॥ चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५ ॥ कृतं शौ
 चं ततो वृद्धश्च भुरकुंतिभोजजा ॥ गांधारी च पृथराज नृगंगातीरमुपानयत् ॥ ६ ॥ राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृता वेदीपरिस्तरः ॥ जुहावतत्र वह्निसृष्टपतिः सत्यसंग
 रः ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः ॥ सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयतेंद्रियः ॥ ८ ॥ तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ॥ आससादाथ राज
 पिंशतयूपमनीषिणं ॥ ९ ॥ सहिराजामहानासीत्केकयपुं परंतपः ॥ स्वपुत्रं मनुजैश्चर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ १० ॥ तेनासौ सहितो राजाय यौ व्यासाश्रमं प्रति ॥
 तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरुद्वहः ॥ ११ ॥ सदीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनंदनः ॥ शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्वविधिं राज्ञेरा
 जाचक्षुर्धौ महामतिः ॥ आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमतं तदा ॥ १३ ॥ एवं स तपसा राजन् धृतराष्ट्रो महामनाः ॥ योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥
 १४ ॥ तथैव देवी गांधारी वल्कलाजिनंधारिणी ॥ कुंत्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५ ॥ कर्मणामनसा वाचा चक्षुषा चैव तेनृप ॥ सन्नियम्येंद्रियग्रा
 ममास्थिते परमंतपः ॥ १६ ॥ त्वगं स्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनी वल्कलसंवृतांगः ॥ स पार्थिवस्तत्र तपश्च चारमहर्षि वत्तीव्रमपेतमोहः ॥ १७ ॥ क्षत्ता च
 धर्मार्थविदग्न्यबुद्धिः स संजयस्तं नृपतिं सदारं ॥ उपाचरद्द्वारतपो जितात्मा तदा कृशो वल्कलचौरवासाः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवा० आश्रम० श
 तयूपाश्रमनिवासे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठाराजानं द्रष्टुमभ्ययुः ॥ नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महात
 पाः ॥ १ ॥ द्वैपायनः शिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः ॥ शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ २ ॥ तेषां कुंती महाराज पूजां च क्रेयथाविधि ॥ ते चापि तु पुस्त
 स्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३ ॥ तत्र धर्म्याः कथास्तातचक्रुस्ते परमर्षयः ॥ रमयंतो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपं ॥ ४ ॥

यः ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 कथांतरेतुकंस्मिंश्चिदेवर्षिनारदस्ततः ॥ कथामिमामकंथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥ नारदउवाच केकयाधिपतिःश्रीमानराजासीदकुतोभयः ॥
 सहस्रचित्यइत्युक्तःशतयूपपितामहः ॥ ६ ॥ सपुत्रेराज्यमासज्यज्येष्ठेपरमधार्मिके ॥ सहस्रचित्योधर्मात्माप्रविवेशवननृपः ॥ ७ ॥ सगत्वातपसःपारंदीप्तस्य
 वसुधाधिपः ॥ पुरंदरस्यसंस्थानं प्रतिपेदेमहाद्युतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वःसबहुशोराजन्संपततामया ॥ महेंद्रसदनेराजानपसादग्धकिल्बिषः ॥ ९ ॥ तथाशैलालयो
 राजाभगंदत्तपितामहः ॥ तपोवलेनैव नृपोमहेंद्रसदनंगतः ॥ १० ॥ तथापृषधोराजासीद्राजन्वज्रधरोपमः ॥ सचापितपसालेभेनाकपृष्ठमितोगतः ॥ ११ ॥
 अस्मिन्नरण्येनृपतेमांधातुरपिचात्मजः ॥ पुरुकुत्सोनृपःसिद्धिमहतींसमंवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्यासमभवद्यस्यनर्मदासरितांवरा ॥ सोऽस्मिन्नरण्येनृपतिस्तप
 स्तप्त्वादिवंगतः ॥ १३ ॥ शशलोमांजसजासीद्राजन्परमधार्मिकः ॥ सम्यगस्मिन्वनेतप्त्वाततोदिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ द्वैपायनप्रसादाच्चत्वमपीदंतपोवनं ॥
 राजन्मवाप्यदुःप्रापांगतिमग्न्यांगमिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वंचापिशजशार्दूलतपसोते श्रियावृतः ॥ गांधारीसहितोगंतागतिंतेषांमहात्मनां ॥ १६ ॥ पांडुःस्मरतिने
 नित्यंबलहंतुःसमीपगः ॥ त्वांसदैवमंहाराजश्रेयसासन्नयोक्ष्यति ॥ १७ ॥ तवशुश्रूषयाचैवगांधार्याश्रयशस्विनी ॥ भर्तुःसलोकतामेपागमिष्यतिवधूस्तव ॥
 ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्यजननीसहिधर्मःसनातनः ॥ वयमेतत्संपश्यामोनृपतेदिव्यचक्षुषा ॥ १९ ॥ प्रवेक्ष्यतिमहात्मानंविदुरश्चयुधिष्ठिरं ॥ संजयस्तदनुध्याना
 दितःस्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वाकौरवेंद्रोमहात्मासार्धपत्न्याप्रीतिमानसंवभूव ॥ विद्वान्वाक्यंनारदस्यप्रशस्यचक्रेपूजांचातुलां
 नारदस्वतुतद्वाक्यंशशंसुर्हिजसत्तमाः ॥ शतयूपस्तुसजर्षिनारदंवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अहोभगवताश्रद्धाकुरुराजस्ववर्धिता ॥ सर्वस्यचजनस्यास्यममचैव
 महाद्युते ॥ १४ ॥ अस्तिकाचिद्विवक्षातुतांमेनिगदतःशृणु ॥ धृतराष्ट्रं प्रतिनृपदेवर्षेलोकपूजित ॥ २५ ॥ सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञोभवानदिव्येनचक्षुषा ॥ युक्तःपश्य
 सिविप्रर्षेगतिर्याविविधानृणां ॥ २६ ॥ उक्तवान्नृपतीनां त्वमहेंद्रस्यसलोकतां ॥ नत्वस्यनृपतेल्लोकाःकथितास्तेमहामुने ॥ २७ ॥ स्थानमप्यस्यनृपतेःश्रोतुमि
 ष्छाम्यहंविभो ॥ त्वत्तःक्रीदकदाचेतितन्ममाख्याहितत्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तोनारदस्तेनवाक्यंसर्वमनोनुगं ॥ व्याजहारसभामध्येदिव्यदर्शीमहांतपः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऋषिपुत्रो व्यासपुत्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नैलकंठीये भारते भावदीपे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ३५ ॥ वनमि

नारद उवाच यदृच्छया शक्रसदोगत्वा शक्रं शचीपतिं ॥ दृष्टवानस्मिराजर्षे तत्र पांडुं नराधिपं ॥ ३० ॥ तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ॥ तपसा दुष्कर
स्यास्य यदयं तपते नृपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतः स्वयं ॥ वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ३२ ॥ ततः कुबेर भवनं गांधारी सहितानृपः ॥
प्रयाता धृतराष्ट्रो यं राजराजाभिसत्कृतः ॥ ३३ ॥ कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ॥ ऋषिपुत्रो महाभाग स्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ३४ ॥ संचरिष्यति लोकांश्च
देवगंधर्वरक्षसां ॥ स्वच्छंदेन तिथिर्मात्मा यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥ देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ॥ भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥
॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच इति तत्स्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ॥ सर्वसुमनसः प्रीता बभूवुः सच पार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषि
णः ॥ विप्रजग्मुर्यथा कामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि ० आश्रमवा ० नारदवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ३५ ॥
वैशंपायन उवाच वनं गते कौरवे द्रुपदः स्वशोकसमन्विताः ॥ बभूवुः पांडवाराजन्मातृशोकेन चान्विताः ॥ १ ॥ तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिप ॥ कु
र्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणानृपतिप्रति ॥ २ ॥ कथं नुराजा दृष्टः सवने वसति निर्जने ॥ गांधारी च महाभागा सा च कुंती पृथाकथं ॥ ३ ॥ सुखार्हः सहिराजर्षिरमु
खीतद्वनं महत् ॥ किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञा च क्षुर्हतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कृतवती कुंती पुत्रानपश्यती ॥ राज्यश्रियं परित्यज्य वनं सा समरोचयत् ॥ ५ ॥ विदुरः कि
मवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ॥ सच गावल्गणिर्धीमान् भर्तृपिंडानुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारं च पौरास्ते चिता शोकसमाहताः ॥ तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य
परस्परं ॥ ७ ॥ पांडवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ॥ शोचन्तो मातरं दृष्ट्वा मूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८ ॥ तथैव दृष्ट्वा पितरं हतपुत्रं जनेश्वरं ॥ गांधारी च महाभागां विदु
रं च महामतिं ॥ ९ ॥ नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिंतयतां तदा ॥ नराज्येन च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च ॥ १० ॥ परं निर्वेदमगमंश्चितयन्तो नराधिप ॥ तं च ज्ञातिव
धं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ॥ कर्णस्य च महाबाहो संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥ तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृ
दामपि ॥ वधं संस्मृत्य ते वीरानातिप्रमनसो भवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरां पृथिवीं हत रत्नां च भारत ॥ सदैव चिंतयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥ १४ ॥

ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७५ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रौपदीहतपुत्राच सुभद्राचैव भाविनी ॥ नातिप्रीतियुते देव्यौ तदा स्ताम प्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितं ॥ धारयति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपि
तामहाः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि० आश्रमवा० एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ते पुरुषव्याघ्राः पां
डवामातृनंदनाः ॥ स्मरंतो मातरं वीरावभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्तानित्यशो भवन् ॥ ते राजकार्याणि तदनाकार्षुः सर्वतः पुरं ॥ २ ॥ प्रवि
ष्टा इव शोकैर्न नाभ्यनंदंत किंचन ॥ संभाष्यमाणा अपिते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ ते स्म वीरादुराधर्षा गांभीर्ये सागरोपमाः ॥ शोकोपहतविज्ञानानष्टसंज्ञा
इवाभवन् ॥ ४ ॥ अचित्तग्रंश्च जननीं ततस्ते पांडुनंदनाः ॥ कथं नु वृद्धमिथुनं वहत्यति कृशापृथा ॥ ५ ॥ कथंच समहीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ॥ पत्न्या सह वसत्ये
को वने श्वापदसेविते ॥ ६ ॥ सा च देवी महाभागा गांधारी हतबांधवा ॥ पतिमंधं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७ ॥ एवं ते पां कथयता मौन्सुक्यमभवत्तदा ॥ गमने
चाभवदुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदक्षया ॥ ८ ॥ सहदेवस्तुराज न प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९ ॥ न हित्वा गौरवेणाहमशंकं वक्तुमंजसा ॥ ग
मनं प्रति राजेंद्र तदिदं समुपस्थितं ॥ १० ॥ दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुंतीं वर्तयंतीं तपस्विनीं ॥ जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षितां ॥ ११ ॥ प्रासादहर्म्यं संवृद्धाम
त्यंतसुखभागिनीं ॥ कदा तुं जननीं श्रांतां द्रक्ष्यामि भृशदुःखितां ॥ १२ ॥ अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ॥ कुंतीराजसुता यत्र वसत्यसुखितावने ॥ १३ ॥
सहदेव वचः श्रुत्वा द्रौपदी योपितां वरा ॥ उवाच देवी राजानमभिपूज्या भिनंद्य च ॥ १४ ॥ कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ॥ जीवंत्यात्यंघमे प्रीतिर्भवि
ष्यति जनाधिप ॥ १५ ॥ एपातेस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ॥ योद्यत्वमस्मान् राजेंद्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६ ॥ अग्रपादस्थितं च मे विद्विराजन्वधृजनं ॥
कांक्षंतं दर्शनं कुंत्या गांधार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७ ॥ इत्युक्तः स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ ॥ सेनाध्यक्षान् समानां य्यं सर्वा निदमुवाच ह ॥ १८ ॥ निर्यातय तमे से
नां प्रभूतं रथं कुंजरां ॥ द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिं ॥ १९ ॥ रुयध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानां निविधानि मे ॥ सज्जीक्रियंतां सर्वाणि शिविकांश्च सहस्र
शः ॥ २० ॥ शकटापणवेशाश्च कोशः शिल्पिन एव च ॥ निर्यातुकोषपालांश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ अग्रपादस्थितं प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितं अत्यंतमुत्सुकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ आज्ञापयामासेति ॥ १ ॥ २ ॥ यानैर्मनुष्यवाहैः ॥ ३ ॥ नखरप्रासः व्याघ्रनखवल्गराचीनफलक
यश्च पौरजनः कश्चिद्रष्टुमिच्छति पार्थिवं ॥ अनावृतः सुविहितः सच यातु सुरक्षितः ॥ २२ ॥ सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वे चैव महानसं ॥ विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरु
त्यतां सम ॥ २३ ॥ प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति माचिरं ॥ क्रियतां पथि चाप्यघवे रमानि विविधानि च ॥ २४ ॥ एवमाज्ञाप्य राजा सभ्रातृभिः सह पांडवः ॥
श्वोभूतेभिर्ययौ राजन् सखीवृद्धपुरःसरः ॥ २५ ॥ सवहिर्दिवसानेव जनौ घं परिपालयन् ॥ न्यवसन्नूपतिः पंचतनो गच्छद्वनं प्रति ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्र
मवा० सि० आश्रमवा० युधिष्ठिरयात्रायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ॥ अर्जुनप्रमुखैर्गु
हां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १ ॥ योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ॥ क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ २ ॥ केचिद्योनैर्नराजग्मुः केचिदश्वैर्महा
जवैः ॥ कांचनैश्चरथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३ ॥ गजैर्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ॥ पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४ ॥ पौरुजानपदाश्चैव
यानैर्वहुविधैस्तथा ॥ अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्ष्वः ॥ ५ ॥ सचापिराजवचनादाचार्यो गौतमः रूपः ॥ सेनामादाय सनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥
ततो द्विजैः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधवंदिभिः ॥ ७ ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ रथानीकेन महतानिर्जगाम कुरु
द्वहः ॥ ८ ॥ गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमैर्कर्मविकोदरः ॥ सज्जयन्त्राशुधोपतैः प्रययौ पवनात्मजः ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रावपितथा हयारोहौ सुसंवृतौ ॥ जग्मन्तुः शीघ्रगमनौ
सन्नद्धकवचध्वजौ ॥ १० ॥ अर्जुनश्च महातेजारथेनादित्यवर्चसा ॥ वंशीश्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपं ॥ ११ ॥ द्रौपदो प्रमुखाश्वापिस्त्रीसंघाः शिविका युताः ॥
रुयध्यक्षगुहाः प्रययुर्विस्तृतो मितं वसु ॥ १२ ॥ समृद्धरथहस्त्यश्वेणुवीणानुनादितं ॥ श्रुशुभे पांडवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ नदीतीरे पुरम्ये पुसरः सु
चविशांपते ॥ वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुंगवाः ॥ १४ ॥ युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ॥ युधिष्ठिरस्य वचनात्पुनरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपाविनीं ॥ १६ ॥ सददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ॥ शतयूपस्य कौरव्यधृतराष्ट्रस्य चैव ह
॥ १७ ॥ ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमंजसा ॥ विवेश सुमहानादिरापूर्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७४ ॥

कुक्षिर्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७४ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभाष्यदीपे चतुर्विंशोऽ
वैशंपायन उवाच ततस्ते पांडवा दूरादवतीर्य पदातयः ॥ अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १ ॥ सच योधजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ॥ स्त्रियश्च कुरु
मुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २ ॥ आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पांडवाः ॥ शून्यं नृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितं ॥ ३ ॥ ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसानियत
व्रताः ॥ पांडवानागतान् द्रुपदं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४ ॥ तान पृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत् ॥ पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाप्यपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तमूचुस्त
तो वाक्यं यं मुनामवगाहितुं ॥ पुण्याणामुदकुंभस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६ ॥ तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुर्नरं जसा ॥ ददृशुश्चात्रिदूरे तान् सर्वानथ पदातयः ॥
॥ ७ ॥ ततस्ते सत्करा जग्मुः पितुर्दर्शनकांक्षिणः ॥ सहदेवस्तु वेगेन प्राधाव्रधं त्रसापृथा ॥ ८ ॥ सुस्वरं रुरुदेधीमान्मातुः पादावुपस्पृशन् ॥ साचवाप्पाकुलमुखी दद
र्शदयितं सुतं ॥ ९ ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकं ॥ गांधार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितं ॥ १० ॥ अनंतरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनं ॥ नकुलं च
पृथादृष्ट्वा त्वरमाणो पंचक्रमे ॥ ११ ॥ सात्त्वग्रे गच्छति तयोर्दंष्ट्रयोर्हृतपुत्रयोः ॥ कर्पतीतौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतद्भुवि ॥ १२ ॥ राजा तान् स्वरयोगेन स्पर्शनं च म
हामनाः ॥ प्रत्यभिज्ञाय मेधावी संमाश्वासयत प्रभुः ॥ १३ ॥ ततस्ते वाप्यमुत्सृज्य गांधारी सहितं नृपं ॥ उपतस्युर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४ ॥ सर्वे पां
तीयकलशान् जगृहुस्ते स्त्रयं तदा ॥ पांडवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रां चाश्वासिताः पुनः ॥ १५ ॥ तथानार्यो नृसिंहानां सोऽवरोधजनस्तदा ॥ पौरजानपदाश्चैव ददृशुः
स्तंजनाधिपं ॥ १६ ॥ निवेदयामास तद्राजं नंतन्नामगोत्रतः ॥ युधिष्ठिरो नरपतिः सचैनं प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ सतैः परिवृतो मेने हर्षवाप्यात्रिलेक्षणः ॥ राजा
त्मानं गृहगतं पुरे वगजसा द्रुये ॥ १८ ॥ अभिवादितो वधूभिश्च रुणाद्याभिः सपार्थिवः ॥ गांधार्या सहितो धीमान्कुंत्या च प्रत्यनंदत ॥ १९ ॥ ततश्चाश्रममागच्छ
त्सिद्धचारणसेवितं ॥ दिदृक्षुभिः समाकीर्णं न भस्तारागणैरिव ॥ २० ॥ इति श्रीम० आश्रमवासि० आश्रमवा० युधिष्ठिरादिपुत्रराष्ट्रसमागमे चतुर्विंशोऽध्या
यः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच सतैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥ राजारुचिरपद्माक्षैरासांचक्रतदाश्रमे ॥ १ ॥ तापसैश्च महाभागैर्नानादे
शसमागतैः ॥ द्रुपंकुरुपतेः पुत्रान् पांडवान् पृथुवक्षसः ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोत्रं युधिष्ठिरः ॥ भीमार्जुनौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३ ॥

ध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ सतैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सवर्णासमानजातीयापांश्चकन्या आर्द्रमधूकपुष्पैरुपलक्षिता ॥ ११ ॥ यः कृष्णेनपस्पर्धस्पर्द्धेतस्यशल्यस्य परिग्रहोभार्या ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसन्नमहीत
तानाचक्ष्योतदासूतःसर्वास्तानभिनामतः ॥ संजयोद्रौपदीचैवसर्वाश्चान्याःकुरुस्त्रियः ॥ ४ ॥ संजयउवाच यएपजांवूनदंशुद्धगौरस्तनुर्महासिंहइव
प्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणःपृथुदीर्घनेत्रस्तमायताक्षःकुरुराजएपः ॥ ५ ॥ अयंपुनर्मत्तगजेंद्रगामीप्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥ पृथ्वायतांसःपृथुदीर्घबाहुर्वकोद
रःपश्यतपश्यतेमं ॥ ६ ॥ यस्त्वपपार्श्वेऽस्यमहाधनुष्मान्श्यामोयुवावारणयूथपाभः ॥ सिंहोन्नतोसोगजखेलगामीपद्मायताक्षोर्जुनएपवीरः ॥ ७ ॥ कुंतीसर्माप
पुरुषोत्तमौतुयमाविमौविष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥ मनुष्यलोकेसकलेसमोस्तिययोर्नरूपेनवल्लेनशीले ॥ ८ ॥ इयंपुनःपद्मदलायताक्षीमध्यं वयःकिंचिदिवस्त्रंशंती ॥ नी
लोत्पलाभासुरदेवतेवरुणास्थितामूर्तिमतीवलक्ष्मीः ॥ ९ ॥ अस्यास्तुपार्श्वेकनकोत्तमाभायैपाप्रभामूर्तिमतीवसौमी ॥ मध्येस्थितासाभगिनीद्विजाय्याश्च
क्रायुधस्याप्रतिमस्यतस्य ॥ १० ॥ इयंचजांवूनदंशुद्धगौरीपार्थस्यभार्याभुजगेंद्रकन्या ॥ चित्रांगदाचैवनरेंद्रकन्यायैपासवर्णार्द्रमधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इयंस्वे
सारसजचमूपतेश्चप्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ॥ पस्पर्धकृष्णेनसदानृपोयोवकोदरस्यैवपरिग्रहोभ्यः ॥ १२ ॥ इयंचराज्ञोमगधाधिपस्यसुताजरासंधइतिश्रुत
स्य ॥ यवीयसोमाद्रवतीसुतस्यभार्यामताचंपकदामगौरी ॥ १३ ॥ इंदीवरस्यामतनुःस्थितातुयैपापरासन्नमहीतलेच ॥ भार्यामतामाद्रवतीसुतस्यज्येष्ठस्य
सेयंकमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयंतुनिष्ठसुवर्णगौरीराज्ञोविराट्स्यसुतासपुत्रा ॥ भार्याभिमन्योर्निहतोरणेयोद्राणादिभिस्तैर्विरथोरथस्थैः ॥ १५ ॥ एतास्तु
सीमंतशिरोरुहायाःशुक्लोत्तरीयानिरराजपत्न्यः ॥ राज्ञोस्यवृद्धस्यपरंशंतास्याःसुपानृवीराहतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एताययामुख्यमुदाहृतावोब्राह्मण्यभावाद्जु
बुद्धिसत्वाः ॥ सर्वाभवद्भिःपरिपृच्छ्यमानानरेंद्रपत्न्यःसुविशुद्धसत्वाः ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच एवंसराजाकुरुवृद्धवर्यःसमागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ॥ पप्रच्छ
सर्वकुशलंतदानींगतेषुसर्वेष्वथतापसेषु ॥ १८ ॥ योधेषुवाप्याश्रममंडलंतंमुक्त्वानिविष्टेषुविमुच्यपत्रं ॥ स्त्रीवृद्धबालेचसुसंनिविष्टेयथार्हतस्तान्कुशलान्यपृ
च्छत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिऋषीन्प्रतियुधिष्ठिरादिकथनेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥

लेसमीपभूमौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सीमंतमात्रेणउपलक्षिता नत्वलंकारादिमातादृशाःशिरोरुहाःकेशायासांताःसीमंतशिरोरुहाः असीमंतेतिपाठोयुक्तः ॥ १६ ॥ ब्राह्मण्येत्यादिपादःसंबोधनं परिपृच्छ्यमानाः
कथयतोमत्तोवेदितव्याइतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पत्रंवाहनं ॥ १९ ॥ इतिआश्रमवा.नै.भारतभा.पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जामयःसौभाग्यवत्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वीटापाषाणकवलः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित् कुशलीत्यसि ॥ सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च त्वामनुजीवंतिकश्चित्तेऽपि निरामयाः ॥ सचि
वाभृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते नृप ॥ २ ॥ कश्चित्तेऽपि निरातंकावसंति विपयेतव ॥ कश्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेवितां ॥ ३ ॥ कश्चिन्नयायाननुच्छिद्यकोशस्तेभि
प्रपूर्यते ॥ अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ कश्चित्तेऽपरितुष्यंति शीलेन भरतर्षभ ॥ ५ ॥ शत्रवोऽपि कुतः पौरा
भृत्यावास्वजनोऽपि वा ॥ कश्चिद्यजसिराजेंद्रश्च द्वावान् पितृदेवताः ॥ ६ ॥ अतिथीनन्नपानेन कश्चिदर्वसि भारत ॥ कश्चिन्नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ॥ ७ ॥
क्षत्रिया वैश्यवर्मावाशूद्रावाऽपि कुटुंबिनः ॥ कश्चित्स्त्रीवालवृद्धं तेन शोचति नयाचते ॥ ८ ॥ जामयः पूजिताः कश्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ कश्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामां
साद्यमहीपतिं ॥ ९ ॥ यथोचितं महाराज्यशसानावसीदति ॥ वैशंपायन उवाच इत्येवंवादिनंतं संन्यायवित्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ कुशलप्रश्नसंयुक्तं कु
शलोवाक्यकर्मणि ॥ युधिष्ठिर उवाच कश्चित्तेवर्धते राजंस्तपोदमशमश्नते ॥ ११ ॥ अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा ॥ अथास्याः सफलं राजन्व
नवासोऽभविष्यति ॥ १२ ॥ इयं च माता ज्येष्ठामे शीतवाताध्वकर्षिता ॥ घोरं तपसा युक्ता देवी कश्चिन्न शोचति ॥ १३ ॥ हतान्मुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरां
यणान् ॥ नापध्यायति वाकं कश्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ १४ ॥ क्वचासौ विदुरो राजन्नेमं पश्यामहे वयं ॥ संजयः कुशलीचायं कश्चिन्नुतपसि स्थिरः ॥ १५ ॥ वैशं
प्रायन उवाच उत्सुकः प्रत्युवाचे दधृतराष्ट्रे जनाधिप ॥ कुशलीविदुरः पुत्रतपोघोरं समाश्रितः ॥ १६ ॥ वायुभक्षो निराहारः रुशोधमनिसंततः ॥ कदाचिद्दृ
श्यते विप्रैः शून्ये स्मिन्कानने क्वचित् ॥ १७ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटीवांता मुखः रुशः ॥ दिग्वासा मलदिग्धां गोवर्नरेणु समुक्षितः ॥ १८ ॥ दूरादालक्षितः क्षत्तात
त्राख्यातो महीपते ॥ निवर्तमानः सहसाराज नृद्विभ्रमं प्रति ॥ १९ ॥ तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ॥ प्रविशंतं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित् ॥ २० ॥
भो भो विदुरराजा हं दयितस्ते युधिष्ठिरः ॥ इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २१ ॥ ततो विविक्त एकं तितस्यौ बुद्धिमतां त्रयः ॥ विदुरो वक्षमाश्रित्य कंचित्त
त्रवनांतरे ॥ २२ ॥ तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितं ॥ अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिं युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वा ततः स्थितः ॥
विदुरस्य श्रवे राजा तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ विदुरस्य श्रवे विदुरेष्टं वनसितिराजा धृतराष्ट्रस्तं युधिष्ठिरं प्रत्यभ्यपूजयत् स्तुतवान् ॥ २४ ॥

ततः स इति दृष्टिदृष्ट्यापवनं पवनेन च संयोज्य तत्रैव संयमं कृत्वा स्वशरीरात्पाणौ द्रियाणि निष्कास्य तदीयपाणौ रिरिद्रियैश्च सह एकत्वं प्राप्य स्वशरीरं त्यक्तवान् यथा घटांतरस्थं जलं घटांतरे सिच्यते तद्विदं द्रष्टव्यं प्राणसंधानेनैवेन्द्रियाणां गात्राणां च संधानं भवति न तदर्थं पृथग्यत्नोपेक्षितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तच्च स्वस्य विदुरस्य एकस्यैव धर्मस्यांशाज्जातत्वं सम्भारः ॥ २९ ॥ योगधर्मसंस्तारेत्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ॥ संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिदृष्ट्या समाहितः ॥ २५ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि चैव ह ॥ प्राणान् प्राणेषु च दधं दिन्द्रियाणीं द्रियेषु च ॥ २६ ॥ संयोगबलमास्थाय विवेश नृपते स्तनुं ॥ विदुरो धर्मराजस्य तेजसां प्रज्वलन्निव ॥ २७ ॥ विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनं ॥ वक्ष्णाश्रितं तदाराजाददर्शगतचेतनं ॥ २८ ॥ बलवं तं तथात्मानं मेने बहुगुणं तदा ॥ धर्मराजो महातेजास्तच्च सम्भारपांडवः ॥ २९ ॥ पौराणमात्मनः सर्वविद्यावान्सविशांपते ॥ योगधर्ममहातेजा व्यासेन कथितं तथा ॥ ३० ॥ धर्मराजश्च तत्रैव संचस्कारयिषुस्तदा ॥ दग्धुकामो भवद्विद्वानथ वागभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ भो भो राजन् न दग्धव्यमेतद्विदुरं संज्ञकं ॥ कलेवरमिहैवं ते धर्म एष सनातनः ॥ ३२ ॥ लोकाः सांतानिकानामभविष्यंत्यस्य भारत ॥ यतिधर्मप्रवासो सौ नैष शोच्यः परंतप ॥ ३३ ॥ इत्युक्तो धर्मराजः सविनिवृत्य ततः पुनः ॥ राज्ञो वै चित्रवीर्यस्य तत्सर्वप्रत्यवेदयत् ॥ ३४ ॥ ततः सराजाद्युतिमान् स च सर्वो जनस्तदा ॥ भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३५ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ॥ आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यतां ॥ ३६ ॥ यदर्थो हि नरो राजंस्तदर्थो स्याति धिः स्मृतः ॥ इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह धर्मात्मजो नृप ॥ ३७ ॥ फलं मूलं च बुभुजे राजा दत्तं सहानुजः ॥ ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ॥ तां रात्रिं मवसन् सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३८ ॥ इति ० आश्रमवा ० आश्रम ० विदुरनिर्याणेषु षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच तं तस्तुराजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणां ॥ शिवानक्षत्रसंपन्नासाव्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ॥ विचित्रपदसंस्कारानां श्रुतिभिरन्विताः ॥ २ ॥ पांडवास्त्वभितो मातुर्यरण्यां सुषुप्तस्तदा ॥ उत्सृज्य तु महार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारो भवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ॥ तदा हारानृवीरास्तेन्यवसंस्तां निशांतदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायां तु शर्वर्याकृतपौर्वाहिकक्रियः ॥ भ्रातृभिः सहितो राजाददर्शाश्रममंडलं ॥ ५ ॥

संचस्कारयिषुः संस्कारं लभयितुमिच्छुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लोका इति यतिधर्मो दाहाद्ययोग्यत्वं एतेन शूद्रयो नौजातानामपि यतिधर्मोस्तीति दर्शितं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति आश्रमवा ० नै ० गारतभा ० षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ मुनिगणस्य मुनिगणेन ताः वैदिक्यो लौकिक्यश्च ॥ ८ ॥ मृगयूथादिभिरलंकृतमाश्रमं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ औदुम्बरान्कलशान् ॥ १२ ॥ प्रवेणीः कुथाः प्रवेणिः स्त्रीकुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ १३ ॥
 सांतःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ॥ यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपात्रकाः ॥ कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरु
 पस्थिताः ॥ ७ ॥ वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ॥ ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्य ताः ॥ ८ ॥ मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ॥ अशंकितैः पक्षि
 गणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ॥ कोकिलानां कुङ्कुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्रांथीतद्विजंघोपैश्च क्वचित्क्वचिद
 लंकृतं ॥ फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितं ॥ ११ ॥ ततः सराजाप्रददौ तापसार्थमुपाहृतान् ॥ कलशान्कांचनान् राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ १२ ॥ अजिना
 निप्रवेणीश्च सुकसुवंचमहीपतिः ॥ कमंडलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥ भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधान्पुष्पैः ॥ यद्यदिच्छति यावच्च यच्चान्य
 दपि भाजनं ॥ १४ ॥ एवं सराजा धर्मात्मा परीत्याश्रममंडलं ॥ वसुविश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५ ॥ कृताङ्गिकं च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिं ॥ ददर्शासी
 नमव्यग्रं गांधारी सहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थितां ॥ कुंतीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्वितां ॥ १७ ॥ स तमभ्यर्च्य राजानं नाम सं
 श्राव्य चात्मनः ॥ निपीदेत्यभ्यनुज्ञातो वप्यामुपविवेश ह ॥ १८ ॥ भीमसेनादयश्चैव पांडवा भरतर्षभ ॥ अभिवाद्योपसंगृह्य निपेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९ ॥ स तैः प
 रित्तो राजा शुशुभे तीव्रकौरवः ॥ विभ्रद्वाह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २० ॥ तथा ते पूपरिष्ठेषु समाजग्मुर्महर्षयः ॥ शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः
 ॥ २१ ॥ व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणसेवितः ॥ ततः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवं ॥ २२ ॥ ततः सराजा कौरव्यः कुंतीपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ भीमसेना
 दयश्चैव प्रत्युत्थायांभ्यवादयन् ॥ २३ ॥ समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ॥ धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरंतु विष्टरं कौशं रुक्माजि
 नकुशोत्तरं ॥ प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितं ॥ २५ ॥ ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समंततः ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातानिपेदुर्विपुलौजसः ॥ २६ ॥ इति श्रीम
 आश्रमवांसि ० आश्रमवा ० व्यासागमने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः समुपविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ व्यासः सत्यवती
 पुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहो कच्चित्तेवर्तते तपः ॥ कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासेन राधिप ॥ २ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति आश्रमवा ० नै ० भारतभा ० सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ततः समुपविष्टेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्ववशेतिमुल्लंघनंस्पष्टं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति
 कच्चिद्बुद्धिनतेशोकोराजमुत्रविनाशजः ॥ कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिसुप्रसन्नानितेनघ ॥ ३ ॥ कच्चिद्बुद्धिदृढांरुत्वाचरस्यारुण्यकंविधिं ॥ कच्चिदध्वंशगांधारीन
 शोक्तेनाभिभूयते ॥ ४ ॥ महाप्रज्ञाबुद्धिमतीदेवीधर्मार्थदर्शिनी ॥ आगमापायतत्त्वज्ञाकच्चिदेपानशोचति ॥ ५ ॥ कच्चिकुंतीचराजंस्त्वांशुश्रूषत्यनहंकृता ॥
 यापरित्यज्यस्वंपुत्रंगुरुश्रुपणेरता ॥ ६ ॥ कच्चिद्धर्मसुतोराजात्वयाप्रत्यभिर्नंदितः ॥ भीमार्जुनयमाश्वैवकच्चिदेतेपिसांत्विताः ॥ ७ ॥ कच्चिन्नंदसिद्धिस्तान्
 कच्चित्तेतिर्मलंमनः ॥ कच्चिच्चशुद्धभावोसिजातज्ञानोनराधिप ॥ ८ ॥ एतद्विचित्रितयंश्रेष्ठं सर्वभूतपुभारत ॥ निर्वैरतामंहाराजसत्यमक्रोधएवच ॥ ९ ॥ कच्चित्ते
 नचमोहोस्तिवनवासेनभारत ॥ स्ववशेवन्यमन्नंवाउपवासोपिवाभवेत् ॥ १० ॥ विदितंचापिराजेंद्रविदुरस्यमहात्मनः ॥ गमनंविधिनानेनधर्मस्यसुमहा
 त्मनः ॥ ११ ॥ मांडव्यश्नपादिस्रवधर्मोवेदुरतांगतः ॥ महाबुद्धिर्महायोगीमहात्मासुमहामनाः ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वादेवपुशुक्रोवाप्यसुरेपुच ॥ नतथाबुद्धि
 संपन्नायथासपुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ तपोवलव्ययंरुत्वासुचिरासंभृतंतदा ॥ मांडव्येनर्षिणाधर्मोत्थभिभूतःसनातनः ॥ १४ ॥ नियोगाद्रहणःपूर्वमयास्वेनवले
 नच ॥ वैचित्रवीर्यकेक्षेत्रेजातःससुमहामतिः ॥ १५ ॥ भ्रातातवमहाराजदेवदेवःसनातनः ॥ धारणात्मनसाध्यानाद्यधर्मकवयोविदुः ॥ १६ ॥ सत्येनसंवर्धय
 तियोदमेनशमेनच ॥ अहिंसयाचदानेनतप्यमानःसनातनः ॥ १७ ॥ येनयोगवलाज्जातःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ धर्मइत्येपनृपतेप्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥
 यथावद्विर्यथावायुर्यथापःपृथिवीयथा ॥ यथाकाशंतथाधर्मइहचामुत्रचस्थितः ॥ १९ ॥ सर्वगश्चैवराजेंद्रसर्वव्याप्यचराचरं ॥ दृश्यतेदेवदेवैःसंसिद्धैर्निर्मुक्त
 कल्मषैः ॥ २० ॥ योहिधर्मःसविदुरोविदुरोयःसपांडवः ॥ सएपराजन्दृश्यस्तेपांडवःप्रेष्यवत्स्थितः ॥ २१ ॥ प्रविष्टःसमहात्मानंभ्रातातेबुद्धिसत्तमः ॥ दृष्ट्वा
 हात्माकौंतेयंमहायोगवलान्वितः ॥ २२ ॥ त्वांचापिश्रेयसायोक्ष्येनचिराद्भरतर्षभ ॥ संशयच्छेदनार्थायप्राप्तंमांविद्विपुत्रक ॥ २३ ॥ नरुतंयैःपुराकैश्चिकर्म
 लोकेमहर्षिभिः ॥ आश्चर्यभूतंतपसःफलंतदृश्यामिवः ॥ २४ ॥ किमिच्छसिमहीपालमत्तःप्राप्तुमर्होप्सितं ॥ द्रष्टुंस्पृष्टुमथश्रोतुंतत्कर्तास्मितवानघ ॥ २५ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिव्यासवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तंचाश्रमवासपर्व ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

वनवासंमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विश्राम्य विश्रान्ति प्राप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ बर्हिणे पुषि बर्हिज नूलिकामयेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ संशयाः मृतानां सत्वमस्ति न वा सत्वमपि डा

अथ पुत्रदर्शनपर्व जनमेजय उवाच वनवासं गतं विप्रधृतराष्ट्रमहीपतौ ॥ सभार्यं नृपशार्दूलं वध्वाकुंत्या समन्वितं ॥ १ ॥ विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रितं ॥ वसन्तु पांडुपुत्रे पुसर्वेष्वश्रममंडले ॥ २ ॥ यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ॥ व्यासः परमं ते जस्वीमहर्षिस्तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्यः कियं तं कालमच्युतः ॥ युधिष्ठिरो नरपतिर्यवसत्स जनस्तदा ॥ ४ ॥ किमाहाराश्च ते तत्र सैन्या न्यवसन्प्रभो ॥ सांतःपुरा महात्मान इति तद्रूहिमे नय ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच तेनुज्ञातास्तदाराजंकुरुराजेन पांडवाः ॥ विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ॥ ६ ॥ मासमेकं विजहुस्ते सैन्यांतःपुरावने ॥ अयं तत्रागमद्वा सोऽयथा कृतं मयानय ॥ ७ ॥ तथा च ते पांसर्वेषां कथाभिर्नृपसंनिधौ ॥ व्यासं नवास्त्यताराजन्नाजग्मुर्मुनयो परे ॥ ८ ॥ नारदः पर्वतश्च वेदवृक्षश्च महातपाः ॥ विश्वा वसुस्तु वरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यथान्यायं पूजां च केमहातपाः ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ निपेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ आसन्ते पुत्रपुण्येषु बर्हिणेषु वरेषु च ॥ ११ ॥ ते पुत्रत्रापि पृष्टुः स तुराजामहामतिः ॥ पांडुपुत्रैः परित्तानि पसादकुरुद्वह ॥ १२ ॥ गांधारी चैव कुंती च द्रौपदी सा त्वती तथा ॥ धियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपवि विशुस्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्पुत्राः ॥ कर्पणां च पुराणानां दिवा सुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथां विव्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ प्रोवाच वदन्नां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ विदितं मम राजेंद्र यत्तं हृदि विवक्षितं ॥ १६ ॥ द्रुपदोऽहं तस्य शोकेन तव पुत्रं कृतं न वै ॥ गांधारी चैव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा ॥ १७ ॥ कुंत्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितं ॥ यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनांशजं ॥ १८ ॥ सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्तु नृप ॥ १९ ॥ संग्रयच्छेदनाथोऽयं प्रातः कौरव नंदन ॥ इमे च द्वे वगंधर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसो वीर्यमय मे चिरसंभृतं ॥ तदुच्यतां महाप्राज्ञ कंकां प्रददामि ते ॥ २१ ॥ प्रतप्तास्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलं ॥ एवमुक्तः सराजेंद्रो व्यासेनामित बुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्तमिव संचित्य वचनायां पचकं मे ॥ धन्यास्म्यनुगृहीतश्च सफलं जीविनं च मे ॥ २३ ॥ येन मे समागमोऽहं भवद्भिः सह साधुभिः ॥ अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥

देव्यदीभूतस्येव पूर्वपुत्रपुत्रानुपपत्तिः उपमर्दे सोऽयं दशरथः स्वर्गस्थो मम पितेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अनुपमर्देऽस्मीभावस्य प्रत्यक्षदर्शनं नोपपद्यत इत्यादयस्तेषां छेदनायैत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ आरंभेणशीकोद्यमेनमा
 ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत्समेतोहंतपोधनाः ॥ दर्शनादेवभवंतांपूतोहंतात्रसंशयः ॥ २५ ॥ विद्यतेनभयंचापिपरलोकान्ममानंघाः ॥ किंतुतस्यसुदुर्बुद्धेर्मदस्यापनये
 भृशं ॥ २६ ॥ दूयतोमेमनोनित्यंस्मरतःपुत्रगृद्धिनः ॥ अपापाःपांडवायेननिरुताःपापबुद्धिना ॥ २७ ॥ घातिनापृथिवीयेनसहयांसनरद्विपा ॥ राजानश्चम
 हात्मानोनानाजनपदेश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्यममपुत्रार्थेसर्वेमृत्युवशंगताः ॥ येतेपितृश्वदारांश्चप्राणांश्चमनसःप्रियान् ॥ २९ ॥ परित्यज्यगताःशूराःप्रंतरा
 जनिवेशनं ॥ कानुतेपांगतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थेयेहतामृध ॥ ३० ॥ तथैवपुत्रपौत्राणाममयेनिहतायुधि ॥ दूयतेमेमनोभीक्ष्णंघातयित्वामहाबलं ॥ ३१ ॥ भीष्मं
 शांतनवंबृहद्द्रोणंचद्विजसत्तमं ॥ ममपुत्रेणमूढेनपापेनाकृतबुद्धिना ॥ ३२ ॥ क्षयंनीतंकुलंदीपंपृथिवीराज्यमिच्छता ॥ एतत्सर्वमनुस्मृत्यदत्यमानोदिवाति
 शं ॥ ३३ ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुःखशोकसमाहृतः ॥ इतिमेचितयानस्यपितःशांतिर्नविद्यते ॥ ३४ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वाविविधंतस्यराज
 र्षेःपरिदेवितं ॥ पुनर्नवीकृतःशोकोगांधार्यजनमेजय ॥ ३५ ॥ कुंत्याद्रुपदपुत्र्याश्चसुभद्रायास्तथैवच ॥ तासांचवरनारीणांवधूनांकौरवस्यह ॥ ३६ ॥ पुत्रशो
 कसमाविष्टागांधारीत्विमव्रवीत् ॥ श्वशुरंवद्धनयनादेवीप्रांजलिरुत्थिता ॥ ३७ ॥ पांडुशेमानिवर्षाणिगतानिमुनिपुंगव ॥ अस्यराज्ञोहंतान्युत्रान्शोचतो
 नशमोविभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टोनिःश्वसन्त्येवभूमिपः ॥ नशोतेवसतीःसर्वाधृतराष्ट्रमहामुने ॥ ३९ ॥ लोकानन्यान्समर्थोसिखण्डंस्वास्तपोबलात् ॥
 किमुलोकांतरगतान्राज्ञोदर्शयितुंसुतान् ॥ ४० ॥ इयंचद्रौपदीरुष्णाहंतज्ञातिसुताभृशं ॥ शोचत्यतीवसर्वासांस्त्रुपाणांदयितास्त्रुपा ॥ ४१ ॥ तथाकृष्णस्यभगिनी
 सुभद्राभद्रभाषिणी ॥ सौभद्रवधसंतप्ताभृशंशोचतिभाविनी ॥ ४२ ॥ इयंचभूरिश्रवसोभार्यापरमसंमता ॥ भर्तव्यसनशोकानाभृशंशोचतिभाविनी ॥ ४३ ॥
 यस्यास्तुश्वशुरोधीमान्बाह्विकःसकुरुद्वहः ॥ निहतःसोमदत्तश्चपित्रासहमहारणे ॥ ४४ ॥ श्रीमतोस्यमहाबुद्धेःसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ पुत्रस्यतेपुत्रशतंनिहतं
 यद्राजाजिरे ॥ ४५ ॥ तस्यभार्याशतमिदंदुःखशोकसमाहृतं ॥ पुनःपुनर्वर्धयानंशोकंराज्ञोममैवच ॥ ४६ ॥ तेनारंभेणमहतामामुपास्तेमहामुने ॥ येचशूराम
 हात्मानःश्वशुरामेमहारथाः ॥ ४७ ॥ सोमदत्तप्रभृतयःकानुतेपांगतिःप्रभो ॥ तवप्रसादाद्भगवन्विशोकोयमहीपतिः ॥ ४८ ॥

मुपास्ते भार्याशतंरोदनंकुर्वन्मामेवपरिवार्यतिष्ठतीत्यर्थः आरंभउद्यमेदर्पेत्तरायांचवधेपिचेतिवधएवात्रपाठः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावंदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ५३ ॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ आगसस्यागैः अपराधत्यागैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

यथास्याद्रविताचाहंकुंतीचेयंवधूस्तव ॥ इत्युक्तवत्यांगांधार्याकुंतीव्रतरुशानना ॥ ४९ ॥ प्रच्छन्नजातंपुत्रंतं सस्मारादित्यसन्निभं ॥ तामृपिर्वरदोव्यासोदूर
श्रवणदर्शनः ॥ ५० ॥ अपश्यदुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितं ॥ ५१ ॥ तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्तते ॥ श्व
शुराय ततः कुंती प्रणम्य शिरसा तदा ॥ उवाच वाक्यं स ब्रीडा विवृण्वानापुरातनं ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि धृतराष्ट्रादि
कृतप्रार्थने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ५३ ॥ कुंत्युवाच भगवन् श्वशुरो मे सिदैव तस्यापि दैवतं ॥ समे देवातिदेवस्त्वं शृणु संत्यांगिरं मम ॥ १ ॥ तप
स्वीकोपनो विप्रो दुर्वासानाम मे पितुः ॥ भिक्षुमुपागतो भोक्तुं तमहंपर्वतोपयं ॥ २ ॥ शौचेन त्वागसस्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ॥ कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्य
न्न कदाचन ॥ ३ ॥ सप्रीतो वरदो मे भूत्कृतकृत्यो महामुनिः ॥ अं वश्यं ते गृहीतव्यमिति मां सो ब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥ ततः शापभयादिप्रमवोचं पुनरेव तं ॥ एवमस्त्विति
च प्राह पुनरेव समे द्विजः ॥ ५ ॥ धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं शुभानने ॥ वशे स्थास्यंति ते देवायां स्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वा तर्हितो विप्रस्ततो हं विस्मिन्ना
भवं ॥ न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणस्यति ॥ ७ ॥ अथ हर्म्यतलस्था हं रविमुद्यंतमीक्षती ॥ संस्मृत्य तदपेर्वाक्यं स्पृहयंती दिवानिशं ॥ ८ ॥ स्थिता हं बालभा
वेन तत्र दोषमबुध्यती ॥ अथ देवं सहस्रांश्चुर्मत्समीपं गतो भवत् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ॥ ततापलोकानेकेन द्वितीयेनागमत्समां ॥ १० ॥
समामुवाच वेषंती वरं मत्तो वृणीष्वह ॥ गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसा वंदं ॥ ११ ॥ समामुवाच तिग्मांश्चुर्दया द्धानं न मे क्षमं ॥ यक्ष्यामि त्वां च विप्रं च वेनद
त्तो वरस्तव ॥ १२ ॥ तमहं रक्षती विप्रं शापादनपकारिणं ॥ पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततो ब्रुवं ॥ १३ ॥ ततो मां तेजसा विश्वमोहयित्वा च भानुमान् ॥ उवाच
भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमदिवं ॥ १४ ॥ ततो हं मंतर्भवनेऽपि तुर्वत्तां तरक्षिणी ॥ गृहोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवास्तृजं ॥ १५ ॥ नृनंतस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव
तु ॥ कन्याहमभवं विप्रयथा प्राह समामृपिः ॥ १६ ॥ समयामूढं या पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ॥ तन्मां दहति विप्रप्रेयथा सुविदितं तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा
यदेतद्विवृतं मया ॥ तं द्रष्टुमिच्छामि भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्य राज्ञो विदितं तद्विदितं भवतो न घ ॥ तंचायं लभंतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ संघर्षेणरत्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीयेभारतभावदीपत्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ५ ॥ भद्रेद्रक्ष्यसीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं व्यासो वेदविदां वरः ॥ साधुसर्वमिदं भाव्यमेव मेतद्यथात्मना ॥ २० ॥ अपराधश्च तेनास्तिकन्याभावं गतात्यसि ॥ देवाश्चैव यवंतो वै शरी
राण्या विशन्ति वै ॥ २१ ॥ संति देव निकायाश्च संकल्पाज्जनयन्ति ये ॥ वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पंचधा ॥ २२ ॥ मनुष्यधर्मो देवेन धर्मेण हि न दुष्यति ॥ इ
ति कुंति विज्ञानी हि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २३ ॥ सर्वबलवतां पथ्यं सर्वबलवतां शुचि ॥ सर्वबलवतां धर्मः सर्वबलवतां स्वकं ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवा
सिके प० पुत्रदर्शनप० व्यासकुंतीसंवादे त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ भद्रेद्रक्ष्यसि गांधारीपुत्रान् भ्रातृन्सखींस्तथा ॥ वधूश्च पति
भिः सार्धं निशिसुप्तोत्थिता इव ॥ १ ॥ कर्णद्रक्ष्यति कुंती च सौभद्रं चापियादवी ॥ द्रौपदी पंचपुत्रांश्च पितृन्भ्रातृन्स्तथैव च ॥ २ ॥ पूर्वमेव पत्न्यदयेव्यवसायो भव
न्मम ॥ यदास्मि चोदितो राज्ञा भवत्यापृथयैव च ॥ ३ ॥ न तेशोच्यामहात्मानः सर्वे एव न रर्षभाः ॥ क्षत्रधर्मपराः संतस्तथा हि निधनंगताः ॥ ४ ॥ भवितव्यमद
श्च तत्सुरकार्यमनिंदिते ॥ अवतैरुत्ततः सर्वे देवभागामहीतलं ॥ ५ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ॥ तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६ ॥
देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयो मलाः ॥ त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७ ॥ गंधर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः ॥ स एव मानुषलोके धृतराष्ट्रः पतिस्त
व ॥ ८ ॥ पांडुं मरुद्गणाद्विद्वि विशिष्टतममच्युतं ॥ धर्मस्यांशो भवत्क्षत्ताराजचैव युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कलिं दुर्योधनं विद्वि शकुनिं ह्यपरं तथा ॥ दुःशासनादीन् विद्वि
त्वं राक्षसान् शुभदर्शने ॥ १० ॥ मरुद्गणाद्वीमसेनं बलवंतमरिंदमं ॥ विद्वित्वं तु नरमृषिमिमं पार्थ धनंजयं ॥ ११ ॥ नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजौ तथा ॥ यः
स वै पार्था दुद्रुतः स हर्षजननस्तथा ॥ १२ ॥ यश्च पांडवदायादोहतः पङ्क्तिर्महारथैः ॥ स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्विधा ॥ १३ ॥ द्विधा कृत्वात्मनो देहमादि
त्यंतपतां वरं ॥ लोकांश्च तापयानं वै विद्वि कर्णं च शोभने ॥ १४ ॥ द्रौपद्या सहसंभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ॥ अग्नेर्भागं शुभं विद्वि राक्षसं तु शिखंडिनं ॥ १५ ॥ द्रोणं
बृहस्पतेर्भागं विद्वि द्रौणिं च रुद्रजं ॥ भीष्मं च विद्वि गांगेयं सुमानुपतांगतं ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्रज्ञे देवामानुष्यमेत्यहि ॥ ततः पुनर्गताः स्वर्गकृते कर्मणि शोभ
ने ॥ १७ ॥ यच्च वै तदिसर्वपांडुः खमेतच्चिरं स्थितं ॥ तदद्य व्यपनेत्यामि परलोककृता द्रयात् ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति आश्रमवा. ० नै. ० भारतभा. ० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ . ततो निशायामित्यस्मिन् अध्यायद्वये मृतानां पुनर्दर्शनमुक्तं तेन तेषां सत्वमस्तीति स्पष्टमुक्तं अतो मृतानां सत्वमस्ति न वेति संशयः परास्तः अथ जन्मस्मी भूतानां कथं प्रत्यक्षेण दर्शनं स्वमवदिति चेत् व्यासस्यैन्द्रजालिकत्वापत्त्या संशयोच्छेदकत्वानुपपत्तिः अथ देवताभावं गतानां तेषां पुनर्भीष्मादिभावेन योगबलादभिव्यक्तिर्भवति तर्हि जन्मस्मी भूतस्य देहस्य पुनरुदयायोगात्तत्सदृशैर्देहांतरैरुपेतानां मेव तेषां दर्शनमिति वाच्यं तथापि देहांतरे ममायं भवेति बुद्धिमतीनां स्त्रीणां भ्रातिरेव पूर्वदेहनाशस्य दृढतरस्मरणात् अस्मरणे पुनः स्वमनुल्यतेति तुल्यं अत्र ब्रूमः हार्दविद्यां प्रकृत्य श्रूयते तदमे सत्याः कामा अनृतापि धाना इति तस्माद्दहराकाशं प्रकृत्य एतत्सत्यं ब्रह्म पुरमस्मिन् सर्वे कामाः समाहिता इति तथा यो यो ह सर्वे भवंतो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ॥ तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्येह तास्मिन् रणाजिरे ॥ १९ ॥ वैशंपायन उवाच इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वा जनस्तदा ॥ महता सिंहनादेन गंगामभिमुखो ययौ ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रयत्नो सह पांडवैः ॥ सहितो मुनिशार्दूलैर्गंधर्वैश्च समागतैः ॥ २१ ॥ ततो गंगां समासाद्य क्रमेण सज्जनार्णवः ॥ निवासमकरोत् सर्वो यथा प्रीतियथा सुखं ॥ २२ ॥ स जाच पांडवैः सार्धमिष्टदेशं सहानुगः ॥ निवासमकरोद्दीमान् स स्त्रीवृद्धपुं सरः ॥ २३ ॥ जगाम तद्दहश्चापिते पां वपशतं यथा ॥ निशां प्रतीक्ष्यमाणानां दिदृक्षूणां मृतान् नृपान् ॥ २४ ॥ अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ॥ ततः कृताभिपेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि. ० पुत्रदर्शनप. ० गंगातीरगमने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ . वैशंपायन उवाच ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाङ्गिकक्रियाः ॥ व्यासमभ्यगमन् सर्वे ये तत्रासन् समागताः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पांडवैः सहितस्तदा ॥ शुचिरेकमना सार्धं मृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २ ॥ गांधार्यासंहनार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ॥ पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥ ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागो रंथीजलं ॥ अवगात्वा जुहावाथ सर्वान् लोकान् महाभुनिः ॥ ४ ॥ पांडवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ॥ राजानश्च महाभागानां नादेशनिवासिनः ॥ ५ ॥ ततः सुतुमुलः शब्दोजलान्ते जनमेजय ॥ प्रादुरासीद्यथा पूर्वकुरुपांडवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ संसैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ७ ॥ स्येतः प्रतिगतमिह दर्शनायोपलभते इत्युपक्रम्य ये च स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्लभते सर्वे तद्व्रगत्वा विदन् इत्यादि सत्यं ब्रह्म पुरं लं दं बरमित्यर्थः समस्तः सदा सन्नेवास्त्यन एव तत्र मुनयः पश्यन्त्यनीतादि कं मिथ्या ब्रह्म पुरं शरीरममुना सत्यपुरं लादितं सर्पेण स्रगिवेत्यमुष्य विलये सत्यं पुरं प्रकाशते तस्मादविद्या प्रत्युपस्थापितं पारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तरागद्वेषभ्यनेकानर्थकलुषितं तद्विलयने न तं द्विपरं न मप हतपाप्मत्वादिविशिष्टं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्राप्तं पद्यते सर्पादिविलयने स्फुवादिवदिति भाष्याच्च ब्राह्मलौकिका एव सत्या भीष्मादयोऽनृतेर्जन्मादिभिर्भावविकारैराविर्भूयति रोभुताः संतो महर्षिर्विद्यया विर्भूयन्त्या दिभिश्च याथात्म्येन गृहीताः संतस्तानिः सहरेमिरे इति युक्तमुत्पश्यामः विशेषस्त्वस्मत्कृते वेदांतकतके दहराधिकरणे द्रष्टव्यः अक्षरार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति आश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावादीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ ससैनिकौ ॥ द्रौपदेयाश्च सौभद्रो राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनौ चैव शकुनिश्च महारथः ॥ दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्राम
हात्रलाः ॥ ९ ॥ जारासंधिर्भगदत्तो जलसंधश्च वीर्यवान् ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो वपसेनश्च सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ शिखं
डिपुत्राः चैव धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ अचलो वृषकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः ॥ बाह्लिकः सोमदत्तश्च चैकितानश्च पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो बहु
त्वाद्येन कीर्तिताः ॥ सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३ ॥ यस्य वीरस्य यो वै पोयो ध्वजो यच्च वाहनं ॥ तेन तेन व्यदृश्यं न समुपेतान राधिपाः ॥ १४ ॥ दिव्यां
वरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ॥ निर्वैरानिरहंकाराविगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गंधर्वैरुपगीयंतः स्तूयमानाश्च वंदिभिः ॥ दिव्यमाल्यां वरधरावृताश्चाप्स
रसांगणैः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ॥ मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलान् ॥ १७ ॥ दिव्यज्ञानवलोपेता गांधारीचयशस्विनी ॥ ददर्श
पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि मृधेहताः ॥ १८ ॥ तदद्भुतमचित्यं च सुमहल्लोमहर्षणं ॥ विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानि मिषेक्षणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदं प्रदृष्ट्वा
रीनराकुलं ॥ आश्चर्यं भूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ मुमुदे भरतश्चैव प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१ ॥ इति श्री
महाभारते आश्रमवासि० पुत्रदर्शनप० भीष्मादिदर्शने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परं ॥ वि
गतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १ ॥ विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभं ॥ संदृष्टमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या
श्वपतिभिः सह ॥ भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सख्या राजन्समागताः ॥ ३ ॥ पांडवास्तु मेघवांसं कर्णसौभद्रमेव च ॥ संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ४ ॥
ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पांडवाः ॥ समेत्य पृथिवीपालसौत्तये च स्थिता भवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ मुनेः प्रसादात्तेत्येवं क्षत्रियान
पृमन्यवः ॥ ६ ॥ असौत्तदं परित्यज्य सौत्तदे पर्यवस्थिताः ॥ एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्वाधवैः सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोन्ये च पार्थिवाः ॥ तारात्रिमखि
लामेवं विहत्य प्रीतमानसाः ॥ ८ ॥ मे निरेपरितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ नात्र शोको भयं च त्रासो नारतिर्नायशो भवत् ॥ ९ ॥

तदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति आश्रमवा० नैलकं
 परस्परं समागम्य यो धानां भरतर्षभ ॥ समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ॥ १० ॥ मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ॥ एकां सत्रिविद्वत्यैव
 ते वीरास्ताश्च यो पितः ॥ ११ ॥ आमं चान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतं ॥ ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुंगवः ॥ १२ ॥ क्षणेनांतर्हि ताश्चैव प्रेक्षता
 मेव ते भवन् ॥ अवगात्स्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीं ॥ १३ ॥ सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानिवेशमानि भोजिरे ॥ देवलांकं ययुः केचित्केचिद्वहसदस्तथा ॥ १४ ॥
 केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कोवेरमाप्नुवन् ॥ ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन् नृपाः ॥ १५ ॥ राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरुन् ॥ विचित्रगतयः स
 र्वे यानवां प्यामरैः सह ॥ १६ ॥ अजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ गवेषुतेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ॥ १७ ॥ धर्मशीलो महतेजाः कुरूणां हितकृ
 त्तथा ॥ ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रियं निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ यायाः पतिकृतान् लोकानिच्छुंति परमस्त्रियः ॥ ता जाह्नवी जलं क्षिप्रमवगाहं त्वतं द्रिताः ॥ १९ ॥ त
 तस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धाधाना वरांगनाः ॥ श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवी जलं ॥ २० ॥ विमुक्तमामुपैदं हैस्ततस्तान्भर्तृभिः सह ॥ समाजग्मुस्तदा साध्यः स
 र्वा एव विशांपते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यभ्यतिव्रताः ॥ प्रविश्य क्षत्रियामुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकतां ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ॥
 दिव्यमाल्यांबरधरा यथासांपतयस्तथा ॥ २३ ॥ ताः शीलगुणसंपन्ना विमानस्यागतकृमाः ॥ सर्वाः सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु यः
 कामस्तस्मिन्काले बभूव ह ॥ तंतं विस्मृत्वा न्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ॥ जहपुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगता अपि ॥
 ॥ २६ ॥ प्रियैः समागमंते पांयः सम्यक् शृणुयान्नरः ॥ प्रियाणिलभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव सः ॥ २७ ॥ इष्टवांधवसंयोगमनायास्मना संयं ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्दि
 द्धानं विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स यशः प्राप्नुयात् लोकं परत्र च शुभांगतिं ॥ स्वाध्याययुक्तामनुजास्तपोयुक्ताश्च भारतं ॥ २९ ॥ साध्याचारादमोपेता दाननिधुः
 तकल्मषाः ॥ ऋजवं शुचयः शांता हिंसा नृतविवर्जिताः ॥ ३० ॥ आस्तिकाः श्रद्धाधानाश्च धृतिमंतश्च मानवाः ॥ श्रुत्वा श्रयमिदं पर्वत्यवाप्स्यंति परांगतिं ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि स्त्रीणां स्वस्वपतिलोकगमने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टीये भारतभा० त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वाध्यायद्वयोक्तमेवार्थप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति एतच्छ्रुत्वेत्यादिना ॥ १ ॥ कथं नुत्यक्ताः भस्मीभूता ये देहास्तेषां तद्रूपेणैव पूर्वरूपेणैव दर्शनं कथमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अवीनियुग्मं सर्वेषां देवामुरमनुष्याणां कर्माणि कुर्वतां कर्मणां भोगमन्तरेण कदाचिदपि विप्रणाशनास्ति यथा स्वप्ने शुभाशुभैः कर्मभिः शुभमशुभं वा स्वप्ने देहं प्राप्य तद्वारा कर्मफलं मुखदुःखादिकं मुक्ताकर्मोपरतां सत्यान्तं देहं सहरति जाग्रद्वेहस्तु तदानीं मविकृत एव तिष्ठति एवं कर्म जेषु मानुषादि देहेषु नश्यत्स्वपि हार्दाकाशस्थाः पित्रादि देहां अविनष्टा एव सन्ति अतएवाथ यद्देहात्मानमनुविद्यत्र जंत्येतां श्वसत्यान्काशां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयत इति श्रुतिः सत्यानां पित्रादीनामुत्थानं दर्शयति ॥ ४ ॥ तदेतदाह महाभूतानीति भूतानां प्राणिनामधिपदे गेश्वरस्य संश्रयान्महाभूतान्यस्मदादिशरीरापेक्षया अविनाशित्वादियोगान्महाभूतानि हार्दाकाशस्थाः पित्रादयस्तस्यैव संबन्धान्नित्यानि कर्मजानि नुभूतानि कर्मक्षये विलीयन्त इति भावः तेषां च महाभूतानां नित्यानां शरीराणामनित्यैः शरीरैः सह संवासादात्म्येनावस्थानं संसारदशायामस्ति वियुज्यतां अनित्यानां नाशे तैः सह वियुज्यमानानां तेषां नित्यानां विनाशेन नास्य जरयैतर्ज्जयति न वधेनां स्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति

सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वानृपो विद्वान्हृष्टो भूजनमेजयः ॥ पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अत्र वीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ॥ कथं नुत्यक्तं देहानां पुनस्तद्रूपदर्शनं ॥ २ ॥ इत्युक्तः सहिजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयं ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ॥ कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥ महाभूतानि नित्यानि भूताधिपति संश्रयात् ॥ तेषां च नित्यसंवासानविनाशो वियुज्यतां ॥ ५ ॥ अनायासरुतं कर्म सत्यः श्रेष्ठः फलागमः ॥ आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६ ॥ अविनाशस्तथा युक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ॥ भूतानामात्मको भावो यथा सौ न वियुज्यते ॥ ७ ॥ यावन्नक्षीयते कर्मतावत्तस्य स्वरूपता ॥ क्षीणकर्मानुरोक्तैरूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८ ॥ नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ॥ भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानतां ॥ ९ ॥

श्रुतेः तस्मात्कर्मजानां नाशोऽप्यकर्मजानां हार्दाकाशस्थानां पित्रादि देहानामविनाशात् पुनस्तद्रूपेण तेषां दर्शनं युक्तमेव ॥ ५ ॥ कथमेतदवाप्यते इत्यत आह अनायासेति प्रवृत्तिरूपं कर्म आयासरुतं तद्विपरीतं तु निवृत्तिरूपं कर्म अनायासरुतं तस्मादयं सत्यः श्रेष्ठश्च उक्तविधः फलागमो भवति एभिरायासं युक्तैः कर्मभिः ॥ ६ ॥ तर्हि कर्मसंबन्धादात्मानं नश्यति नेत्याह अविनाश इति यद्यपि दुःखयोगात्मानोऽस्ति तथापि क्षेत्रज्ञात्मा तैर्दुःखैर्विनाश एव अविकार्य एव असंगत्वात् वधस्य चाध्यासिकत्वात् अत्र दृष्टान्तमाह भूतानामिति यथा सौ भूतानां अस्मदादिशरीराणां आत्मकः आत्मनः प्रतिकृतिर्दर्पणादौ प्रतिबिम्बो दर्पणधर्मान्मलिनत्वादीननुकुर्वाणोऽपि तन्नाशान्नश्यति न वियुज्यत इत्यस्य न नश्यतीत्यर्थः एवं क्षेत्रज्ञे त्रयमेपि द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ यावत्कर्मदेहारंभकमस्ति तावत्तस्य देहस्य स्वरूपता तत्रात्मत्वाध्यास इत्यर्थः कर्मक्षये तु देहांतरे आत्मत्वाध्यासो भवतीत्याह क्षीणेति ॥ ८ ॥ येनानाभावाः भूतैर्द्रियादयो भिन्नाः पदार्थाः शरीरं प्राप्य एकत्वं देवदत्तोऽहं मनुष्यपुत्र इति देहादिनादात्म्यं संहताः संप्राप्तास्ते एव भावादेहादीनामात्मनः पृथक्त्वं विजानतां योगिनां नित्या भवन्ति अज्ञानिनां ये अनित्याभावास्त एव ज्ञानिनां नित्यात्मरूपा भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

संज्ञपनंमारणं तदाहिसूर्यनेचक्षुःवातं प्राणइत्यादयोमंत्राः पश्यन्ततो लिगाद्रम्यते यत्शरीरिणां प्राणा इन्द्रियाणि नित्यं निश्चितं नित्यं सर्वदाल्लोकां तरेगता इति तेन सर्वः शरीरी विभुरेवास्ति नूपाधिपरिच्छिन्नः परिच्छिन्नत्वाभिमानस्त्वस्याविद्यक इति भावः ॥ १० ॥ तदनुज्ञानेऽधिकाराभावात् सोपासनकर्मप्राप्यं देवयानमार्गमेवाश्रयस्वेत्याह अहंमिति तेन योग्या इति शेषः ॥ ११ ॥ यत्र काले ते त्वया यज्ञ आहृतः कृतस्तत्र तदेव देवास्तव हिताः सखा योजाताः यदैवं तदैव देवाः पशूनां जीवानां गमने तत्तल्लोकप्राप्तौ ईश्वरानि पशूनां गमकः ॥ १२ ॥ यस्मादेवं तस्मान्नित्या जीवा देवानि ह्या गतिमंतो भवंति नान्ये अयजमानाः एवं सार्धं न कर्म निष्ठा मुक्ता ज्ञान निष्ठा माह सार्धं न नित्ये इति पांच भौतिको देववर्गः सर्वोपि नित्यः पुरुषश्च तद्दृष्टानित्यः ॥ १३ ॥ उभयोरपि नित्ययोः सतोर्योऽस्य नानायोगं अनेकदेहसंबंधं पश्यति स वृथामतिर्वियोगे पितृपुत्रादिना शोशोचति मौढ्यात् उक्तरीत्या न देहो न स्थितिनाप्यात्मेति निर्निमित्तस्तेषां शोक इति भावः ॥ १४ ॥ यदि कुर्यादिना शादुःखं पश्यति तर्हि कुर्यादीनां परिग्रह एव न कर्तव्यः न हि बंध्यायाः पुत्रशोकातिरस्ति वस्तु तत्त्वसं

अश्वमेधेश्रुतिश्चेयमश्वसंज्ञपनं प्रति ॥ लोकांतरगतानित्यं प्राणानित्यं शरीरिणां ॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ॥ देवयानाहि पंथानः श्रुतास्तं यज्ञसंस्तरं ॥ ११ ॥ आहृतो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितास्तव ॥ यदा समन्विता देवाः पशूनां गमने श्वराः ॥ १२ ॥ गतिमंतश्च तेनेह्वानान्ये नित्या भवन्त्युत ॥ नित्यं स्मिन् च केवर्गे नित्ये चात्मनि पुरुषः ॥ १३ ॥ अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः ॥ वियोगेशोचते त्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १४ ॥ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विसर्जयेत् ॥ असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजं ॥ १५ ॥ परापरज्ञस्त्वपरो नाभिमाना दुदीरितः ॥ अपरज्ञः परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मे स्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ॥ तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ॥ मानसं मनसा प्राप्तिं शरीरं च शरीरवान् ॥ १८ ॥ इति श्रीम० आश्रमवा० पुत्रदर्शनप० जनमेजयप्रतिवैशंपायनवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलभ्यवान् ॥ कषेः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुद्वह ॥ १ ॥

गे आत्मनि वियोगजं दुःखं वा कुर्यादिसंगमो वानास्तीत्याह संग इति ॥ १५ ॥ परेति अपरस्तु उक्तविधां ज्ञाननिष्ठामप्राप्तस्तु परापरज्ञो नित्या नित्यं विभागमात्रज्ञः अभिमानादेहमदितादात्म्यान् उपासनावलेन उदीरित उत्क्षिप्तः अपरज्ञः सगुणब्रह्मविभूत्वापश्चात्परां बुद्धिं निर्विशेषं वस्तुज्ञानं प्राप्य मोहान्मूलाज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ मुक्तस्य लक्षणमाह अदर्शनादिति कर्मकर्तुरभावाददर्शनं प्रत्यं कंचैतन्मनसा प्रापितस्तत्रैव चलीनोऽतस्तं मुक्तमहं न वेद्मि अगोचरत्वात् असौ च मां न वेत्ति करणाभावात् तर्हित्वमपि तादृकुतो न भवसीत्याह न च मे स्ति विरागतेति परवैराग्यमेव मुख्यं मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यनेति मनसा कृतं पापं मानसतापेनैवानुभूयते एवं शरीरेण कृतं शरीरेणोपतापेनैतिकायवाङ्मनसांचापलं त्यक्त्वा वायुनिरोधं कुर्यादिति सार्धं श्लोकार्थः ॥ १८ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नैलकंठे भारत भावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अदृष्ट्वेति ॥ १ ॥

सधृतराष्ट्रराजाविदुरश्चसिद्धिययौइतिद्वयोःसंबंधः तत्रापिविदुरस्तपेवलान् धृतराष्ट्रोव्यासंसमासाद्येतिसंबंधः ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ ज्ञापयामासआलोचितवान् स्नापयामासेतिपाठःस्पष्टः॥९॥१०॥
 सराजाराजधर्माश्रमोपनिषदंवथा॥अत्रानवान्नरेश्वरोबुद्धिनिश्चयमेवच॥२॥विदुरश्चमहाप्राज्ञोययौसिद्धितपोवलान्॥धृतराष्ट्रःसमासाद्यव्यासंचैवतप
 स्विनं॥३॥ जनमेजयउवाच ममापिवरदोव्यासोदर्शयित्पितरंयदि॥तद्रूपवेषवयसंश्रद्ध्यांसर्वमेवते॥४॥प्रियमेस्यात्कृतार्थश्चस्यामहंकृतनिश्चयः॥प्रसा
 दादपिमुख्यस्यममकामःसमृध्यतां॥५॥ सौतिरुवाच इत्युक्तवचमेतस्मिन्नुपेव्यासःप्रतापवान्॥प्रसादमकरोद्दीमानानयञ्चपरिक्षितं॥६॥ततस्तद्रूपवय
 समागतंनृपतिदिवः॥श्रीमंतंपितरंराजाददर्शजनमेजयः॥७॥शमीकंचमहात्मानंपुत्रंतंचास्यशृंगिणं॥अमात्यायेवभूवुश्चराज्ञस्तांश्चददर्शह॥८॥ततः
 सोवभृथेराजामुदितोजनमेजयः॥पितरंज्ञापयामासस्वयंसंस्त्रोचपार्थिवः॥९॥स्नात्वासनृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत्॥यायावरकुलोत्पन्नंजरत्कारु
 सुतंतदा॥१०॥आस्तीकविविधाश्चर्यायज्ञायमितिमेमतिः॥यदद्यायंपिताप्रामोममशोकप्रणाशनः॥११॥आस्तीकउवाच ऋषिर्द्वैपायनोयत्रपु
 राणस्तपसोनिधिः॥यज्ञेकुरुकुलश्रेष्ठतस्यलोकाबुभौजितौ॥१२॥श्रुतंविचित्रमास्यानंत्वयापांडवनंदन॥सर्पाश्चभस्मसान्नीतागतश्चपदवींपितुः॥१३॥
 कथंचित्तक्षकोमुक्तःसत्यत्वात्तवपार्थिव॥ऋषयःपूजिताःसर्वेगतिर्दृष्टामहात्मनः॥१४॥प्रातःसुविपुलोधर्मःश्रुत्वापापविनाशनं॥विमुक्तोहृदयग्रंथिरुदा
 रजनदर्शनात्॥१५॥येचपक्षधराधर्मंसहत्तरुचयश्चये॥यान्दृष्ट्वाहीयतेपापंतेभ्यःकार्यानिमस्किया॥१६॥सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वाद्विजश्रेष्ठात्सरा
 जाजनमेजयः॥पूजयामासतमपिमनुमान्यपुनःपुनः॥१७॥पप्रच्छतमृषिंचापिवैशंपायनमच्युतं॥कथावशेषंधर्मज्ञोवनवासस्यसंतम॥१८॥इति
 श्रीमहाभारतेआश्रमवा०पुत्रदर्शनप०जनमेजयस्यस्वपितृदर्शनेपंचत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥॥३५॥जनमेजयउवाच दृष्ट्वापुत्रांस्तथापौत्रान्सानु
 बंधान्जनाधिपः॥धृतराष्ट्रःकिमकरोद्राजाचैवयुधिष्ठिरः॥१॥वैशंपायनउवाच तदृष्ट्वामहदाश्चर्यपुत्राणांदर्शनंनृप॥वीतशोकःसराजर्षिःपुनरा
 श्रममागमत्॥२॥इतरस्तुजनःसर्वस्तेचैवपरमर्षयः॥प्रतिजग्मुर्यथाकामंधृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया॥३॥पांडवास्तुमहात्मानोलघुभूयिष्ठसैनिकाः॥पुनर्जग्मु
 र्महात्मानंसदारास्तंमहीपति॥४॥तमाश्रमपदंधीमान्ब्रह्मर्षिलोकपूजितः॥मुनिःसत्यवतीपुत्रोधृतराष्ट्रमभाषत॥५॥
 पापविनाशनंइतिहःसमितिशेषः॥१५॥पक्षधराःपक्षस्थापकाः॥१६॥१७॥१८॥इतिआ०नै०भा०पंचत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥॥३५॥दृष्ट्वेति॥१॥२॥३॥४॥आश्रमपदंआश्रमंप्राप्तं॥५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ बहवःप्रत्यर्थिनःप्रार्थयानाःशत्रवोयत्रतन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नाथेनत्वया ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 धृतराष्ट्रमहाबाहोशृणुकौरवनन्दन ॥ श्रुतंतेजानवृद्धानामृषीणांपुण्यकर्मणां ॥ ६ ॥ अद्वाभिजनवृद्धानांविदवेदांगवेदिनां ॥ धर्मज्ञानांपुराणानांविदतांविवि
 धाःकथाः ॥ ७ ॥ मास्मशोकेमनःकार्षीर्दिष्टेनव्यथतेबुधः ॥ श्रुतंदेवरहस्यंतेनारदादेवदर्शनात् ॥ ८ ॥ गतास्तेक्षत्रधर्मेणशस्त्रपूतांगतिंशुभां ॥ यथादृष्टास्त्वया
 पुत्रास्तथाकामविहारिणः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरःस्वयंधीमान्भवंतमनुरुध्यते ॥ सहितोभ्रातृभिःसर्वैःसदारःससुहृज्जनः ॥ १० ॥ विसर्जयैनंयात्वेपस्वराज्यमनु
 शासतां ॥ मासःसमधिकस्तेपामतीतोवसतांवने ॥ ११ ॥ एतद्विनित्यंयत्नेनपदंरक्ष्यंनराधिप ॥ बहुप्रत्यर्थिकंत्येतद्राज्यंनामकुरुद्वह ॥ १२ ॥ इत्युक्तःकौरवो
 राजाव्यसेनातुलतेजसा ॥ युधिष्ठिरमथाहूयवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अज्ञातशत्रोभद्रंतेशृणुमेभ्रातृभिःसह ॥ त्वत्प्रसादान्महीपालशोकोनास्मान्प्रवा
 धते ॥ १४ ॥ रमेचाहंत्वयापुत्रपुरेवगजसाङ्गये ॥ नाथेनानुगतोविद्वन्प्रियेषुपरिवर्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तपुत्रफलंत्वत्तःप्रीतिर्मेपरमात्वयि ॥ नमेमन्युर्महाबाहोगम्य
 तांपुत्रमाचिरं ॥ १६ ॥ भवंतंचेहसंप्रेक्ष्यतपोमेपस्िहीयते ॥ तपोयुक्तंशरीरंचत्वांदृष्ट्वाधारितंपुनः ॥ १७ ॥ मातरौतेतथैवमेशीर्णपर्णकृताशने ॥ ममनुत्यव्रते
 पुत्रमचिरंवर्तयिष्यतः ॥ १८ ॥ दुर्योधनप्रभृतयोदृष्टालोकांतरंगताः ॥ व्यासस्यत्पंसोवीर्याद्भवतश्चसमागमात् ॥ १९ ॥ प्रयोजनंचनिर्वृत्तंजीवितस्यममा
 नघ ॥ उग्रंतपःसमास्यास्येत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ त्वय्यद्यपिंडःकीर्तिश्चकुलंचेदंप्रतिष्ठितं ॥ श्रोवाद्यवामहाबाहोगम्यतांपुत्रमाचिरं ॥ २१ ॥ राजनीतिःसु
 बहुशःश्रुतातेभरतर्षभ ॥ संदृष्ट्व्यंनपश्यामिरुतंमेभवताविभो ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तवंचनंतंतुनृपोराजानमब्रवीत् ॥ नमामर्हसिधर्मज्ञप
 स्तित्युक्तमनागसं ॥ २३ ॥ कामंगच्छंतुमेसर्वेभ्रातरानुचरास्तथा ॥ भवंतमहमन्विष्येमातरौचयतव्रतः ॥ २४ ॥ तमुवाचाथगांधारीमैवंपुत्रशृणुष्वच ॥ त्व
 य्यधीनंकुरुकुलंपिंडश्चश्वशुरस्यमे ॥ २५ ॥ गम्यतांपुत्रपर्याप्तमेतावत्पूजितावयं ॥ राजायदाहृतत्कार्यंत्वयापुत्रपितुर्वचः ॥ २६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्यु
 क्तःसंतुर्गांधार्याकुंतीमिदमभाषत ॥ स्नेहवाप्याकुलेनेत्रेप्रमृज्यरुदतीवचः ॥ २७ ॥ विसर्जयतिमाराजागांधारीचयशस्त्रिणी ॥ भवत्यांबद्धचित्तस्तुकथंया
 स्यामिदुःखितः ॥ २८ ॥ नचोत्सहेतपोविघ्नंकर्तुतेधर्मचारिणि ॥ तपसोहिपरंनास्तिवपसाविंदतेमहत् ॥ २९ ॥

अन्विष्येसेविष्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

म.भा.टी.

॥२३॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शिष्टमायुरिति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नृपं प्रदक्षिणं चक्रुः
ममापिन तथाराज्ञिराज्ये बुद्धिर्यथापुरा ॥ तपस्येवानुक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयं च महीरुत्स्नानमे प्रीतिकरी शुभे ॥ बांधवानः परिक्षीणः वलं नो न
यथापुरा ॥ ३१ ॥ पंचालाः सुभृशं क्षीणाः कथामात्रावशेषिताः ॥ न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्वे हि भस्मसां न्नीतास्ते द्रोणे नरणाजिरे ॥ अत्र
शिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ३३ ॥ चेदग्रश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ॥ केवलं दृष्ट्वा चिच्छेदं च वासुदेव परिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्वद्वास्या तु मिच्छां विध
मार्थनार्थहेतुतः ॥ शिवेन पश्यनः सर्वान् दुर्लभं तव दर्शनं ॥ ३५ ॥ अविपत्यं च राजा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ॥ एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ॥ ३६ ॥
युधिष्ठिरमुवाच देवः पाप्मनः कुललोचनः ॥ नोत्सहेहं परित्यक्तुं मातरं भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रतियातु भवान् क्षिप्रं तपस्तपस्याम्यहं विभो ॥ इहैव शोपयिष्यामि वपसं दं क
लेवरं ॥ ३८ ॥ पादशुश्रूषणे रक्तोराज्ञो मां त्रोस्तथानयोः ॥ तमुवाच ततः कुंती परिष्वज्य महाभुजं ॥ ३९ ॥ गम्यतां पुत्रमैवं त्वं वोचः कुरुवचो मम ॥ आगमावः शि
वाः संतु स्वस्था भवतु पुत्रकाः ॥ ४० ॥ उपरोधो भवेदवमस्माकं तपसः कृतं ॥ त्वत्सहपाशवद्वाचहीयेयं तपसः परात् ॥ ४१ ॥ तस्मात्पुत्रकगच्छ त्वं शिष्टं मत्पंचनः
प्रभो ॥ एवं संस्तु भित्तं वाक्यैः कुंत्या बहू विधैर्मनः ॥ ४२ ॥ सहदेवस्य राजेन्द्राज्ञश्चैव विशेषतः ॥ ते मात्रासमनुज्ञा ताराज्ञश्च कुरुपुंगवाः ॥ ४३ ॥ अभिवाद्य कुरुश्रे
ष्ठमामंत्रयितुमारभन् ॥ युधिष्ठिर उवाच राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रतिनंदिताः ॥ ४४ ॥ अनुज्ञातास्त्वयाराज नृगमिष्यामो विकल्मषाः ॥ एवमुक्तः स
राजर्षिर्धर्मराज्ञामहात्मना ॥ ४५ ॥ अनुजज्ञे सकौरव्यमभिनंदय युधिष्ठिरं ॥ भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सांत्वयामास पार्थिवः ॥ ४६ ॥ स चास्य सम्यक्मेधावी प्रत्यपद्यत वी
र्यवान् ॥ अर्जुनं च समश्लिष्य यमौ च पुरुषपर्षभौ ॥ ४७ ॥ अनुजज्ञे सकौरव्यः परिष्वज्याभिनंदय च ॥ गांधार्यां चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादानाः ॥ ४८ ॥ जनन्या
समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपं ॥ चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४९ ॥ पुनः पुनर्निरीक्षंतः प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणं ॥ द्रौपदी प्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरवयोपि
तः ॥ ५० ॥ न्यायतः श्वशुरेवृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ॥ श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनंदिताः ॥ ५१ ॥ संदिष्टाश्चेति कर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ततः प्रजज्ञे
निनदः सूतानां युज्यतामिति ॥ ५२ ॥

आश्र.प.

१५-

निवारणे स्तनपानादिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥२३॥

॥ ५३ ॥ इति आश्रमवा ० नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ३ ॥ द्विवर्षोपेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेमयाऽतिचिरं दृष्टो सीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
उष्ट्राणां क्रोशं तां चापि हयानां हेषतामपि ॥ ततो युधिष्ठिरं राजा सदारः सह सैनिकः ॥ नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सवांधवः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रम-
वासिके पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तं चेदं पुत्रदर्शनपर्व ॥ ७ ॥ अथ नारदागमनपर्व ॥ वैशंपायन उवाच
द्विवर्षोपनिवृत्ते पुपांडवे पुण्ड्रिच्छया ॥ देवर्षिना रदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरं ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वद-
तां वरः ॥ २ ॥ चिरात्तु नानुपश्यामि भगवंतमुपस्थितं ॥ कच्चित्ते कुशलं विप्रशुभं वा प्रत्युपस्थितं ॥ ३ ॥ के देशाः परिदृष्टास्ते किंच कार्यं करोमि ते ॥ तद्ब्रूहि द्विजमुख्य-
स्त्वं त्वं त्वस्माकं परागतिः ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ चिरदृष्टोऽसि मेत्येव मागतो हंतपो वनात् ॥ पण्डितानि तीर्थानि गंगा चैव मयानृतपः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच
वदंति पुरुषा मेघगंगातीरनिवासिनः ॥ नृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमंतपः ॥ ६ ॥ अपि दृष्टं स्वयात्तत्र कुशली सकुरुद्वहः ॥ गांधारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संज-
यः ॥ ७ ॥ कथंचन वर्तते चाद्यपि ताममसपार्थिवः ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टं स्वयानृतपः ॥ ८ ॥ नारद उवाच ॥ स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथा तथं ॥
यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपो वने ॥ ९ ॥ वनवासनिवृत्ते पुत्रवत्सुकुरुनंदन ॥ कुरुक्षेत्रात्पिता तु भ्यंगंगाद्वारं ययौ नृतपः ॥ १० ॥ गांधार्या सहितो धीमान् ब्र-
कुंत्या समन्वितः ॥ संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः स याज्ञकः ॥ ११ ॥ आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ॥ वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षो भवन्मुनिः ॥ १२ ॥ ब्र-
ह्मसमुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ॥ त्वगस्थिमात्रशेषः स पण्डितोऽज्ञानो भवन्नृतपः ॥ १३ ॥ गांधारी तु जलाहारी कुंती मासोपवासिनी ॥ संजयः पृष्ठभुंकेन वर्त-
यामास भारत ॥ १४ ॥ अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ॥ दृश्यतां दृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृतपस्य वै ॥ १५ ॥ अनिकेतो यथा राजा सवर्धनो वनगोचरः ॥ ते चा-
पि सहिते दग्धौ संजयश्च तस्मिन्वयुः ॥ १६ ॥ संजयो नृतपतेर्न तासमेव विपमेव च ॥ गांधार्याश्च पृथा चैव चक्षुरासीदनिदिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचिद्वंगयाः कच्छं स-
नृतपसत्तमः ॥ गंगायां मापुतो धीमानां श्रमाभिमुखो भवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्रतो दावाग्निरभवन्महान् ॥ ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समंततः ॥ १९ ॥ दह्य-
त्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समंततः ॥ वंराहाणां च यूथेषु संप्रयत्सु जलाशयान् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दृश्यतोऽदृश्यत इति पश्यंतमपश्यंतं चानादृत्येत्यर्थः नियमेन सान्निध्याभावात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ विकर्षणं अंशं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ऋषिपुत्रो व्यासपुत्र इति योगसामर्थ्यसूचितं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ॥ निराहारतया राजन्मंदप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थो पसरणे सुरुशमातरौ च ते ॥ ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वद्विनायां तमं
 तिकात् ॥ २२ ॥ इदमाहततः सूतं संजयं जयतां वरः ॥ गच्छ संजय यत्राग्निर्नत्वा दहतिकर्हि चित् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिं ॥ तमुवाच कि
 लोद्विघ्नः संजयो वदतां वरः ॥ २४ ॥ राजन् नृत्युरनिष्टो यं भविता ते वृथाग्निना ॥ न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदत्रानंतरं कार्यं तद्भवान्वक्तुम
 र्हेति ॥ इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६ ॥ नैष नृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयं ॥ जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्षणं ॥ २७ ॥ तापसानां प्रशस्यं
 ते गच्छ संजय माचिरं ॥ इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तथा ॥ २८ ॥ प्राङ्मुखः सह गांधार्या कुंत्या चोपाविश तदा ॥ संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरो
 त् ॥ २९ ॥ उवाच चैनं मेधावी युंद्वात्मानमिति प्रभो ॥ ऋषिपुत्रो मनीषी सराजा चक्रे स्य तद्वचः ॥ ३० ॥ सन्निरुध्यैन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ गांधारी च
 महाभागा जननी च पृथातव ॥ ३१ ॥ दावाग्निना समायुक्ते स च राजापितातव ॥ संजयस्तु महामात्रस्तस्माद्वावादमुच्यत ॥ ३२ ॥ गंगाकुले मया दृष्टस्तपसैः प
 रिवारितः ॥ स तानां मन्यते जस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ॥ ३३ ॥ प्रययौ संजयो धीमान् हिमवतं महीधरं ॥ एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ॥ ३४ ॥ गांधारी च
 पृथाचैव जनन्यौ ते विंशं पते ॥ यदृच्छयानुव्रजतामयाराज्ञः कलेन्नरं ॥ ३५ ॥ तयोश्च देव्योरुभयोर्मया दृष्टानि भारत ॥ ततस्तपो वने तस्मिन् समाजग्मुस्तपो ध
 नाः ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा राज्ञस्तदनिष्टान् त्वं शोचन् गतीं श्रुते ॥ तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ॥ ३७ ॥ यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पांडव ॥ न शोचितव्यं राजे
 द्रस्वतः स पृथिवीपतिः ॥ ३८ ॥ प्राप्तवानग्निं संयोगं गांधारी जननी च ते ॥ वैशंपायन उवाच एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पांडवानां महात्मनां ॥ ३९ ॥ निर्याणं धृ
 तराष्ट्रस्य शीकः समभवन्महान् ॥ अंतःपुराणां च तदामहानां तस्वरो भवत् ॥ ४० ॥ पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिं ॥ अहो धिगिति राजा तु विक्रुश भृश
 दुःखितः ॥ ४१ ॥ ऊर्ध्ववाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ४२ ॥ अंतःपुरे पुचत दासुमहान् रुदितस्वनः ॥ प्रादुरासीन्म
 हाजपृथां श्रुत्वा तथा गतां ॥ ४३ ॥ तं च दृष्टं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपं ॥ अन्वशोचन्त ते सर्वे गांधारीं च तपस्विनीं ॥ ४४ ॥

॥४५॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥७॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
तस्मिन्नुपरतेशब्दे मुहूर्तादिव भारत ॥ निगृह्यवाष्पंधैर्येण धर्मराजो ब्रवीदिदं ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प० नारदागमन प० द्वावाग्निना धृत
राष्ट्रादिदाहे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तथामहात्मनस्तस्य त्वस्युग्रे च वर्ततः ॥ अनाथस्येव वचनेति प्लुत्स्वस्मा सुबंधुषु ॥ १ ॥
दुर्विज्ञेयागनिर्ब्रह्मनुरुपाणां मतिर्मम ॥ यत्र वै चित्रवीर्यो सौदग्ध एव वनाग्निना ॥ २ ॥ यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्वाहुशालिनः ॥ नागायुतं वलोराजा सदग्धो हि
दवाग्निना ॥ ३ ॥ यं पुरा पर्यवीजंत तालवृक्षैर्वरस्त्रियः ॥ तं गृध्राः पर्यवीजंत दावाग्निपरिकालितं ॥ ४ ॥ सूतमागधसंघैश्च शंयानां यः प्रबोध्यते ॥ धरण्यां स नृपः शे
ते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५ ॥ तत्र शोचामि गांधारीं हतपुत्रां यशस्विनीं ॥ पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थितां ॥ ६ ॥ पृथामेव च शोचामि यापुत्रैश्चर्यमृद्धि
मत् ॥ उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमशेषयत् ॥ ७ ॥ धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्वलं धिक्पराक्रमं ॥ क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृताजीवामहे वयं ॥ ८ ॥ सुसूक्ष्मा किल
कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ॥ यत्समुत्सृज्य राज्यं सावनवासमशेषयत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ॥ अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिंतय
न् ॥ १० ॥ वृथा संतपितो वह्निः खांडवे संव्यसाचिना ॥ उपकारमजानन् सकृत् प्रवृत्तिमेमतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत्स भगवान्मातरं संव्यसाचिनः ॥ कृत्वा यो ब्राह्मण
च्छ्रद्वाभिक्षार्थी समुपागतः ॥ १२ ॥ धिगग्निं धिक्च पर्यस्य विश्रुतां सत्यसंधतां ॥ इदं कष्टतरंचान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ वृथाग्निना समायागो यदभूत्पृथि
वीपते ॥ तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ॥ १४ ॥ कथमेवं विधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमां ॥ तिष्ठन्सुमंत्रपूते पुतस्याग्निपुमहावने ॥ १५ ॥ वृथाग्निना स
मायुक्तो निष्ठां प्रातः पितामम ॥ मन्ये पृथावपमाना कृशाधमनिसंतता ॥ १६ ॥ हातात धर्मराजेति समाक्रंदन्महाभयं ॥ भीमपर्याप्नुहि भयं दिति चैवाभिवाशती
॥ १७ ॥ समंततः परिक्षिप्ता माता भून्मे दवाग्निना ॥ सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्यो अधिक एव तु ॥ १८ ॥ न चैनां मोक्षयामां सर्वारोमाद्रवती रुतः ॥ तच्छृत्वा रुरुदुः
सर्वे समातिग्य परस्परं ॥ १९ ॥ पांडवाः पंचदुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुद्रतां रुदितस्वनः ॥ २० ॥ प्रामादाभोगं संरुद्धे अन्वरौत्सौत्सरोदसी
॥ २१ ॥ इति श्रीम० आश्रमवा० नारदागम० युधिष्ठिरविलापे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ नारद उवाच ॥ नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ॥
वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्तव क्ष्यामि सुव्रत ॥ १ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति आश्रमवा० नै० भारतभा० विलापे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ नासाविति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संकल्प्य एकीकृत्य कुल्यानि अस्थानि कुल्यंस्थात्कीक
वनं प्रविशतानेन वायुभक्षेण धीमता ॥ अग्नयः कारकित्वेष्टिमुत्तृष्टा इति नः श्रुतं ॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने ॥ समुत्सृज्य यथा कामं जग्मुर्भ
रतसन्नम ॥ ३ ॥ सविद्वदस्तदा वद्विर्वने तस्मिन्नभूत्किल ॥ तेन तद्वनमादीप्तमिति तेनापसाब्रुवन् ॥ ४ ॥ सराजा जाह्नवी तीरे यथा ते कथितं मया ॥ तेनाग्निना समा
युक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ५ ॥ एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ॥ ये ते भागीरथी तीरे मया दृष्टायुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ॥ माशो
चिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिं ॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषया चैव जननी ते जनाधिप ॥ प्राप्तासु महतीं सिद्धिं मिमेतात्र संशयः ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसि राजेन्द्र ते पांत्वमुदकं
क्रियां ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयतां ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच ततः स पृथिवीपालः पांडवानां धुरंधरः ॥ निर्ययौ सहसोदर्यः सदारश्च नरर्षभः ॥
॥ १० ॥ पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ गंगां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ११ ॥ ततो वगात्सलिले सर्वे ते नरपुंगवाः ॥ युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददु
स्तोयं महात्मने ॥ १२ ॥ गांधार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नाम गोत्रतः ॥ शौचं निवर्तयंतस्तत्रो पुनर्गराद्वहिः ॥ १३ ॥ प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञानात् कारिणः ॥
गंगाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धो भवन्नृपः ॥ १४ ॥ तत्रैव ते पांकृत्यानि गंगाद्वारे न्वशात्तदा ॥ कर्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयांस्महीपतिः ॥ १५ ॥ द्वादशेऽहनि तेभ्यः संकृ
तशौचो नराधिपः ॥ ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावंति पांडवः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ॥ सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १७ ॥
गांधार्याश्चैव तेजस्वा पृथायाश्च पृथक् पृथक् ॥ संकीर्त्य नाम नीराजा ददौ दानमनुत्तमं ॥ १८ ॥ यो यदिच्छति यावच्च तावत्सलभते नरः ॥ शयनं भोजनं यानं मणि
रत्नमथो धनं ॥ १९ ॥ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च समलंकृताः ॥ ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रां महीपतिः ॥ २० ॥ ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकं
शः ॥ प्रविवेश पुरं राजानगरं वारणाङ्क्यं ॥ २१ ॥ ते चापिराजवचनात्पुरुषा ये गता भवन् ॥ संकल्प्य ते पांकृत्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २२ ॥ माल्यैर्गंधैश्च
विविधैरर्चयित्वा यथाविधि ॥ कुल्यानि ते पांसं योज्यतदा च ख्युर्महीपते ॥ २३ ॥ समाश्वास्य तुराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ नारदोऽप्यगमद्राजनपरमर्षिर्यथेप्सि
तं ॥ २४ ॥ एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ वनवासे तथा त्रीणि नगरे दशपंच च ॥ २५ ॥

सेपिचेति मेदिनी प्रत्यागमनं गंगामिति शेषः ॥ २२ ॥ संयोज्य गंगयेति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

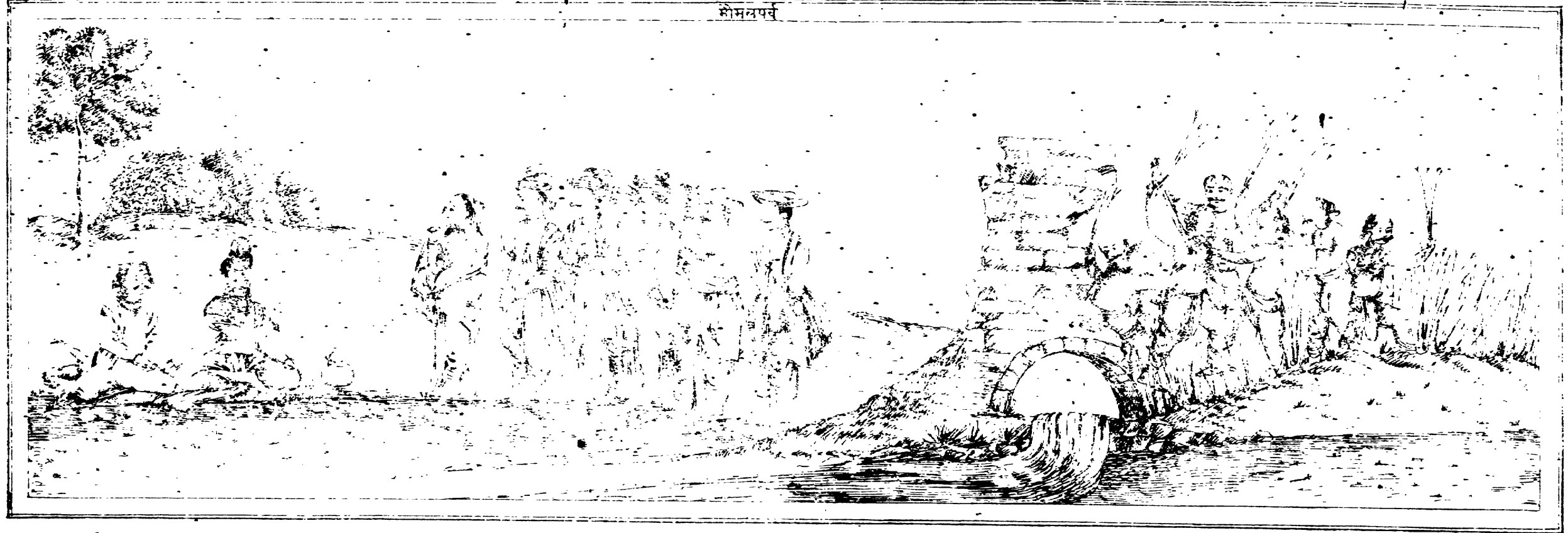
॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावनंसंश्रोगोविंदमूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे आश्रमवासिकार्थप्रकाशे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥

हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ॥ ज्ञातिसंबन्धि मित्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ॥ धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिवांधवः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि श्राद्धदाने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तं नारदागमनपर्व-
आश्रमवासिकं च पर्वसमाप्तं ॥ अस्यानंतरं मौसलपर्वतस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पटुत्रिंशे त्वय्यसंप्राप्ते वर्षे कौरवनंदनः ॥ ददर्श विपरी-
तानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ अस्मिन् पर्वणि व्यासोक्ताऽध्यायश्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यं चेद्द्विपिकरं प्रमादात्तद्वोध्यं ॥

इदं आश्रमवासिकपर्वमुब्रवीत्पराजधान्यांगणपत्कृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

श्रीमदपर्व

श्रीगणेशायनमः एवमादिपर्वणिसूत्रितानां धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये सभावनयोर्यज्ञसत्यधृतिगुरुसत्तीर्थसेवनादिना धर्मः प्रतिपादितः विराटाद्यष्टकेसेवानीति हि सा न कुलक्षयादिनार्थः शोकप्रदो निरूपितः द्वादशेऽर्थफलं भूतः कामः सोपसर्गो निरुपप्लवं च मोक्षपदं निरूपितं त्रयोदशादित्रये मोक्षहेतून् दानविद्यावनवासांश्च निरूप्य षोडशेऽधृतराष्ट्रवद्वनमनाश्रित्य केवलमर्थकामसत्तास्ते मदिरादिकलहेन व्यसनेन

श्रीगणेशायनमः नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच षड्विंशोऽथ संप्राप्ते वर्षे कौरव नंदनः ॥ ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ ववुर्वातांश्च निर्धाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ॥ अपसव्यानि शकुनामंडलानि प्रचक्रिरे ॥ २ ॥ प्रत्यगृहुर्महानद्यो दिशो नीहार संवताः ॥ उत्काश्वांगारवर्षिण्यः प्रापन् गगनाद्भुवि ॥ ३ ॥ आदित्योरजसाराजनसमवच्छन्नमंडलः ॥ विरश्मिरुदये नित्यं कबंधैः सम दृश्यत ॥ ४ ॥ परिवेपाश्च दृश्यन्ते दारुणाश्चंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिवर्णिः श्यामरूक्षांतास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ५ ॥ एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ॥ दृश्यन्ते बहवो राजन हृदयो द्वेगकारकाः ॥ ६ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतं ॥ ७ ॥ विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पांडवः ॥ समानीयात्र वीद्वातृन्किं करिष्याम इत्युत ॥ ८ ॥ परस्परं समासाद्य ब्रह्मदंडवत्कृतान् ॥ वृष्णीन्विनष्टांस्तेश्रुत्वा व्यथिताः पांडवा भवन् ॥ ९ ॥ निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणं ॥ वीरानश्रुदधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥ मौसलेने समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः ॥ विषण्णा हतसंकल्पाः पांडवाः समुपा विशन् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच कथं विनष्टा भगवन् नंधका वृष्णिभिः सह ॥ पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच षड्विंशोऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ॥ अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ १३ ॥ जनमेजय उवाच केनानुशमास्ते वीराः क्षयं वृण्वन्ध कांगताः ॥ भोजांश्च द्विजवर्यत्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनं ॥ सारणं प्रभुं खावीरा ददृशुर्द्वारिकांगतान् ॥ १५ ॥ ते तान्सां वंपुरस्कृत्य भूपयित्वा स्त्रियै यथा ॥ अब्रुवन्नुपसंगम्य देवदंडनिपीडिताः ॥ १६ ॥ इयं स्त्री पुत्रकामस्य वभ्रारमि ततजसः ॥ क्रपयः सा धुजानीत किमियं जनयिष्यति ॥ १७ ॥ इत्युक्तास्ते तदाराजं विप्रलंभप्रधर्षिताः ॥ प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १८ ॥

विनश्यतीति प्रतिपाद्यते समदशे निष्कामधर्मस्य फलं गृहादे स्या गोः द्वादशे तत्पूर्विकास्वर्गप्राप्तिश्च निरूपयिष्यते तत्र राज्याप्त्यनंतरं षड्विंशोऽथ ततो वर्षे सर्वनाशसूचकानुत्पानां ह वैशंपायनः षड्विंश इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ जरानामाकश्चिकैवर्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अभ्ययुर्मनसाऽस्माभिर्दत्तः शापस्त्वयाक्षंतव्य इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किकरोयमदूनस्तत्तुल्यं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

वृण्यंधकविनाशायमुसलंघोरमायसं ॥ वासुदेवस्यंदायादः सांबोयंजनयिष्यति ॥ १९ ॥ येनयूयंसुदुर्दत्तानृशंसाजातमन्यवः ॥ उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते
रामजनार्दनौ ॥ २० ॥ समुद्रं यास्यति श्रीमांस्यत्कादेहं हलायुधः ॥ जराकृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भोस्यति ॥ २१ ॥ इत्यद्भुवंतं ते राजन् प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ॥
मुनयः क्रोधं रक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परं ॥ २२ ॥ तयोक्तामुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वा वैमं धुसूदनः ॥ २३ ॥ अंतर्ज्ञो मतिमां
स्तस्य भवितव्यं वयेति तान् ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरंतदा ॥ २४ ॥ कृतांतमन्यथानैच्छत्कर्तुं सजगत्तः प्रभुः ॥ श्वोभूतेयततः सांबोमुसलं तदसूतवै ॥
॥ २५ ॥ येन वृण्यंधककुले पुरुषाभस्मसाकृताः ॥ वृण्यंधकविनाशाय किं करप्रतिमं मम ह ॥ २६ ॥ असूतशापजं घोरं तच्च राज्ञेन्यवेदयन् ॥ विषण्णरूपस्तद्राजा
सूक्ष्मंचूर्णमकारयत् ॥ २७ ॥ तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषानृप ॥ अघोषयंश्च नगरे वचनादाहुकस्यते ॥ २८ ॥ जनार्दनस्य रामस्य बभ्रुश्चैव महात्मनः ॥
अद्य प्रभृति सर्वेषु वृण्यंधककुलेष्विह ॥ २९ ॥ सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ यश्च नो विदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः क्वचित् ॥ ३० ॥ जीवन्स शूलमारोहे
त्स्वयं कृत्वा सबांधवः ॥ ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरेतदा ॥ नराः शासनमाज्ञाय रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि मुसलो
त्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं प्रयत्मानानां वृष्णीनामंधकैः सह ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां परिचक्राम
नित्यशः ॥ १ ॥ करालो विकटो मुंडः पुरुषः कृष्णपिंगलः ॥ गृहाण्यावेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥ तमघ्नं तमहेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ॥ न चाश
क्यत वेदुंस सर्वभूतात्ययस्तदा ॥ ३ ॥ उत्पेदिरे महावातादारुणाश्च दिनेदिने ॥ वृण्यंधकविनाशाय बहवो लोमहर्षणाः ॥ ४ ॥ विवृद्धमूषिकारथ्या विभिन्नमणि
कास्तथा ॥ केशानखाश्च सुमानामघंते मूपिकैर्निशि ॥ ५ ॥ चीचीकूचीति वाशं तिसारिकावृष्णिवेश्मसु ॥ नोपशाम्यति शब्दश्च सदिवारात्रमेव हि ॥ ६ ॥ अन्व
कुर्वन्नुलूकानां सारसाविरुतं तथा ॥ अजाः शिवानां विरुतमन्वकुर्वत भारत ॥ ७ ॥

स्वयंकृत्वा स्वयंकर्ता ॥ ३१ ॥ इति भारते मौसलपर्वणे नैलकंठ्ये भारतभावादीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ एवमिति कालः कपोतोलूकादिरूपेण ॥ १ ॥ स एव क
चित् करालादिरूपोऽदृश्यत क्वचिन्न आवेक्ष्य परिक्रामन्ति शेषः ॥ २ ॥ सर्वभूतानां अत्ययो नाशो यस्मात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ मणिकान्मृत्पात्राणि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥१॥१०॥ उच्चरंतवंचितवत्यः ॥११॥१२॥१३॥ आहार्यमाणेअजे ॥ १४ ॥ १ ५ ॥ परेति त्वनक्षत्रादर्शनमपित्वमृत्युसूचकमित्यर्थः ॥१६॥१७॥ एवमिति त्रयोदशदिवसः कृष्णपक्षोभूदित्यर्थः
 पांडुरारक्तपादाश्चविहगाःकालचोदिताः ॥ वृणयंधकानांगेहेषुकपोताव्यचरंस्तदा ॥ ८ ॥ व्यजायंतस्वरागोषुकरभाश्वतरीषुच ॥ शुनीष्वपिविडालाश्चमूषि
 कानकुलीषुच ॥ ९ ॥ नापत्रपंतपापानिकुर्वंतोवृणयस्तदा ॥ प्राद्विषन्ब्राह्मणांश्चापिपितृदेवांस्तथैवच ॥ १० ॥ गुरुंश्चाप्यवमन्यंतेनतुरामजनार्दनौ ॥ पत्न्यःपतीं
 नुच्चरंतपत्नीश्चपतयस्तथा ॥ ११ ॥ विभावसुःप्रज्वलितोवामंविपरिवर्तते ॥ नीललोहितमंजिष्ठाविस्तृजन्नर्चिपःपृथक् ॥ १२ ॥ उदयास्तमनेनित्यंपुर्यातस्यां
 दिवाकरः ॥ व्यदृश्यतासकृत्पुंभिःकबंधैःपरिवारितः ॥ १३ ॥ महानसेषुसिद्धेषुसंस्कृतेतीवभारत ॥ आहार्यमाणेकमयोव्यदृश्यंतसहस्रशः ॥ १४ ॥ पुण्याहेवाच्य
 मानेतुजपत्सुचमहात्मसु ॥ अभिधावंतःश्रूयंतेनचादृश्यतकश्चन ॥ १५ ॥ परस्परंचनक्षत्रंहन्यमानंपुनःपुनः ॥ ग्रहैरपश्यन्सर्वेतेनात्मनस्तुकथंचन ॥ १६ ॥ नदंतं
 पांचजन्यंचवृणयंधकनिवेशने ॥ समंतात्पर्यवाशंतरासभादारुणस्वराः ॥ १७ ॥ एवंपश्यन्लक्ष्मीकेशःसंप्राप्तंकालपर्ययं ॥ त्रयोदश्याममांवास्यांतानूदृष्ट्वाप्रा
 ब्रवीदिदं ॥ १८ ॥ चतुर्दशीपंचदशीकृतंयंराहुणापुनः ॥ प्राप्तंवैभारतेयुद्धेप्राप्ताचाघक्षयायनः ॥ १९ ॥ चिन्मशन्नेवकालंतंपरिचित्यजनार्दनः ॥ मेनेप्राप्तंसप
 ङ्गत्रिंशंवर्षवैकेशिसूदनः ॥ २० ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तागांधारीहतबांधवा ॥ यदनुव्याजहारात्तदिदंसमुपागमत् ॥ २१ ॥ इदंचतदनुप्राप्तमब्रवीद्युधिष्ठिरः ॥
 पुराव्यूढेष्वनीकेषुदृष्ट्वात्पातान्सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वावासुदेवस्तुचिकीर्षुःसत्यमेवतत् ॥ आज्ञापयामासतदातीर्थयात्रामरिंदमः ॥ २३ ॥ अघोषयंत
 पुरुषास्तत्रकेशवशासनान् ॥ तीर्थयात्रासमुद्रेवःकार्येतिपुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलप्रवर्णिउत्पातदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५ ॥
 वैशंपायनउवाच ॥ कालीस्त्रीपांडुरैर्दतैःप्रविश्यहसतीनिशि ॥ स्त्रियःस्वप्नेषुमुष्णंतीद्वारकांपरिधावति ॥ १ ॥ अग्निहोत्रनिकेतेषुवास्तुमध्वेषुवेदमसु ॥ वृणयं
 धकानखादंतस्वप्नेगृधाभयानकाः ॥ २ ॥ अलंकाराश्चछत्रं वध्वजाश्चकवचानिच ॥ न्हियमाणान्यदृश्यंतरक्षोभिःसुभयानकैः ॥ ३ ॥ तस्मांमिदत्तंरुणस्यवज्र
 बाभ्रमयोमयं ॥ दिवमाचक्रमेचक्रंवृष्णीनांपश्यतांतदा ॥ ४ ॥ युक्तंरथंदिव्यमादित्यवर्णंहयाहरन्यस्यतोदारुकस्य ॥ तंसागरस्योपरिष्ठादवर्तन्मंनोजवाश्चतुरो
 वार्जिमुख्याः ॥ ५ ॥ तालःसुपर्णश्चमहाध्वजौतौसुपूजितौरामजनार्दनाभ्यां ॥ उच्चैर्जहदुरप्सरसोदिवानिशंवाचंश्चोचुर्गम्यतांतीर्थयात्रा ॥ ६ ॥
 ॥ १८ ॥ एवंसत्यमिमपक्षेदृष्ट्वाभाव्यंतन्नजातप्रत्युतएकातिथिःक्षीणातत्रग्रहणंचजातमित्याह चतुर्दशीति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिमौसलप० नै० भा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥
 कालीति मुष्णंतीस्त्रीणामंगलसूत्रादिकंचोरयंती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ निशम्यदृष्ट्वा अर्धविशारदः मोक्षपंडितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थेष्विति ब्राह्मणार्थद्रव्यस्यान्यत्रविनियोजनमायुःक्षयकरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ततो जिगमिषंतस्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सांतःपुरास्तदातीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥ ७ ॥ ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चांधकवृष्णयः ॥ बहुनानाविधं चंक्रुर्मयमां
 समनेकशः ॥ ८ ॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराद्वहिः ॥ यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमंतस्तिग्मतेजसः ॥ ९ ॥ ततः प्रभासेन्यवसन्त्यथोद्दिष्टं यथागृहं ॥ प्रभूतभक्ष्य
 पेयास्ते सदा सयादवास्तदा ॥ १० ॥ निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रांते संयोगवित् ॥ जगामामंभ्यंतान्वीरानुद्भवो र्यविशारदः ॥ ११ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानम-
 भिवाद्य कृतांजलिं ॥ जानन्विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्द्वारयितुं हरिः ॥ १२ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ अपश्यन्नुद्भवयां तं तेजसा वृत्य रोदसी ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनां ॥ तद्धानरेभ्यः प्रददुःसुरागंधसमन्वितं ॥ १४ ॥ ततस्तूर्यशंताकीर्णं नटनं तं कसंकुलं ॥ अवर्तत महापानं प्रभासेति स्म ते-
 जसां ॥ १५ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ॥ अपिबद्युयुधानश्च गदो वभ्रुस्तथैव च ॥ १६ ॥ ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ॥ अब्रवीत्कृतव-
 र्माणमवहास्यावमन्य च ॥ १७ ॥ कः क्षत्रियो हन्यमानः सुमान् हन्यान्मृतानिव ॥ तन्न मृष्यंति हार्दिक्ययादवायत्त्वया कृतं ॥ १८ ॥ इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामा-
 सतद्वचः ॥ प्रद्युम्नोरथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १९ ॥ ततः पस्मसंकुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ॥ निर्दिशन्निवसावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ २० ॥ भूरिश्रवा-
 ष्ठिन्नबाहुयुद्धे प्रायगतस्त्वया ॥ वधेन सुनृशं सेनकथं वीरेण पातितः ॥ २१ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ तिर्यक् सरोषया दृष्ट्या वीक्षां चक्रे समन्यु-
 मान् ॥ २२ ॥ मणिः स्यमंतकश्चैव यः स सत्राजितो भवत् ॥ तां कथां श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनं ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा केशवस्यां कमगमद्ब्रुदती तदा ॥ सत्य-
 भामा प्रकुपिता क्रोपयंती जनार्दनं ॥ २४ ॥ तत उत्थाय स क्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ पंचानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखंडिनोः ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पदवीं
 सत्येन च तथा शपे ॥ सौमिके ये च निहताः सुभायेन दुरात्मना ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ॥ समात्तमायुरस्याद्ययश्चैव सुमध्यमे ॥ २७ ॥ इत्ये-
 व मुक्त्वा खड्गनकेशवस्य समीपतः ॥ अभिद्रुत्य शिरः कुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २८ ॥ तथान्यानपि निघ्नंतं युयुधानं समंततः ॥ अभ्यधावद्दृषी केशो विनिवार-
 यितुं तदा ॥ २९ ॥ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ॥ भोजांधकामहाराजशैनेयं पर्यवारयन् ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विधस्तादनंतदनहान् तौदादिकाद्विधेरिगुपधलक्षणः कस्ततोर्हार्थेयन् विध्यविध्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्रयन्मुसलमपश्यत्
 तान्दृष्ट्वापतंतस्तूर्णमभिक्रुद्धाज्जनार्दनः ॥ नचुक्रोधमहातेजाजानन्कालस्यपर्ययं ॥ ३१ ॥ तेतुपानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा ॥ युयुधानमथाभ्यघ्न
 न्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्यमानेतुशैनेयेक्रुद्धोरुक्मिणिनंदनः ॥ तदनंतरमागच्छन्मोक्षयिष्यन्शिनेः सुतं ॥ ३३ ॥ सभोजैः सहसंयुक्तः सात्यकिश्चांध
 कैः सह ॥ व्यायच्छमानौतौवीरौबाहुद्रविणशालिनौ ॥ ३४ ॥ बहुत्वान्निहतौतत्रउभौरुष्णस्यपश्यतः ॥ हतं दृष्ट्वाचशैनेयंपुत्रंचयदुनंदनः ॥ ३५ ॥ एरका
 नांतोमुष्टिकोपाज्जग्रहकेशवः ॥ तदभून्मुसलंघोरं वज्रकल्पमयमयं ॥ ३६ ॥ जघानरुष्णस्तांस्तेनयेयेप्रमुखतोभवन् ॥ ततोंधकाश्चभोजाश्चशैनेयावृ
 णयस्तथा ॥ ३७ ॥ जघ्नुरन्योन्यमाक्रंदमुसलैः कालचोदिताः ॥ यस्तेषामेरकांकश्चिज्जग्राहकुपितो नृप ॥ ३८ ॥ वज्रभूतेवसाराजन्नदृश्यततदाविभो ॥ तृणंच
 मुसलीभूतमपितत्रव्यदृश्यत ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदंडरुतंसर्वमितितद्विद्धिपार्थिव ॥ अविध्यान्विध्यंतेराजन्प्रक्षिपंतिस्मयत्तृणं ॥ ४० ॥ तद्वज्रभूतंमुसलंव्यदृश्यतत
 दादृढं ॥ अवधीत्यितरंपुत्रः पितापुत्रंचभारत ॥ ४१ ॥ मत्ताः परिपतंतिस्मयोधयंतः परस्परं ॥ पतंगाइवचाघ्नौतेनिपेतुः कुरुरांधकाः ॥ ४२ ॥ नासीत्पलायनेषु
 द्विविध्यमानस्यकस्यचित् ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्यपर्ययं ॥ ४३ ॥ मुसलंसमवष्टभ्यतस्थौसमधुसूदनः ॥ सांधंचनिहर्तृदृष्ट्वाचारुदेष्णां त्रमाधवः ॥
 ॥ ४४ ॥ प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचततश्चुक्रोधभारत ॥ गदंभीक्ष्यशयानंचभृशंकोपसमन्वितः ॥ ४५ ॥ सनिःशेषंतदाचक्रेशार्द्रचक्रगदाधरः ॥ तन्निघ्नंतंमहातेजा
 बभ्रुः परपुरंजयः ॥ ४६ ॥ दारुकश्चैवदाशार्हमूचतुर्यन्निबोधतत् ॥ भगवन्निहताः सर्वेत्वयाभूयिष्ठशोनराः ॥ रामस्यपदमन्विच्छतत्रगच्छामयंत्रसः ॥ ४७ ॥
 इतिश्रीमहाभारतमौसलपर्वणिरुतवर्मादीनांपरस्परहननेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोययुर्दारुकः के
 शवश्चवंभ्रुश्चरामस्यप्रदंपतंतः ॥ अथापश्यन्राममनंतवीर्यं दृष्ट्वेस्थितंचितयानंविविक्ते ॥ १ ॥ ततः समासाद्यमहानुभावंरुष्णस्तदादारुकमन्वशासत् ॥ ग
 त्वांक्रुन्सर्वमिममहान्तं पार्थायशंसस्वबंधयदूनां ॥ २ ॥ ततोर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातुश्रुत्वामृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ॥ इत्येवमुक्तः सययोरथेजंकुरुस्तदादारु
 कोनष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततो गतेदारुके केशवो दृष्ट्वा तिकं बभ्रुमुवाचवाक्यं ॥ स्त्रियोभवान् रक्षितुं यातुशीघ्रं नैताहिंस्युर्दस्यवो वित्तलाभात् ॥ ४ ॥
 देवावष्टभ्यतस्थौ इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति पतंतः शीघ्रंगच्छंतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ कूटलोहमुद्रेयुक्तं वृद्धं मुसलं ब्राह्मणशपं वभुं स्वयमेव निपत्यावधीनस इत्यादि सार्धः श्लोकः ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सप्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो मदातुरो ज्ञातिवधादि तश्च ॥ तं विश्रांतं सन्निधौ केशवस्य दुरंतमेकं सहसैव वभुं ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुशममवधीन्महद्वैकूटयुक्तं मुसलं लुब्ध-
 कस्य ॥ ततो हृष्टवानिहतं वभुमाह कृष्णोऽग्रजं भ्रातरमुग्रतेजाः ॥ ६ ॥ इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व रामयावत्स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य जनार्द-
 नः पितरं प्राह वाक्यं ॥ ७ ॥ स्त्रियो भवान् रक्षतु नः समग्राधनं जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ॥ रामो वर्नांते प्रतिपालयन्मामास्ते द्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ८ ॥ हृष्टं मये दं नि-
 धनं यदूनां राज्ञां च पूर्वकुरुपुंगवानां ॥ नाहं विना यदुभिर्यादवानां पुरीमि मामशकं द्रष्टुमद्य ॥ ९ ॥ तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मेषामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ॥ इती-
 दमुक्त्वा शिरसा च पादौ संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ॥ १० ॥ ततो महान्निनदः प्रादुरासीत् सखीकुमारस्य पुरस्य तस्य ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्य शब्दं श्रुत्वा यो-
 पितां क्रोशतीनां ॥ ११ ॥ पुरीमि मामेप्यतिसव्यसाचीं सवोदुःखान्मोचयितान राग्र्यः ॥ ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श रामं वने स्थितमेकं विविके ॥ १२ ॥ अथापश्य-
 द्योगयुक्तस्य तस्य नागं मुखान्निश्चरंतं महान्तं ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो येन महानुभावः ॥ १३ ॥ सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवप्सरिक्ताननः स्वांतनुं तां-
 विमुच्य ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगृह्णान्नागादिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ॥ १४ ॥ कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च पृथुश्च वा अरुणः कुंजरश्च ॥ मिश्रीशंखः कुमुदः पुं-
 डरीकस्तथानागौ धृतराष्ट्रो महात्मा ॥ १५ ॥ क्रादः कायः शितिकंठो गते जास्तथानागौ चक्रमंदं प्रतिपंडौ ॥ नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चां वरीषः स्वयं राजा वरुणश्चापिरा-
 जन् ॥ १६ ॥ प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनंदं स्ते पूजयंश्चाप्यर्घ्यपाद्यक्रियाभिः ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवो जानन् सर्वागतयो दिव्यदृष्टिः ॥ १७ ॥ वने शून्ये विचरं-
 श्चितयानो भूमौ चाथ संविवेशाग्र्यतेजाः ॥ सर्वतेन प्राक्तदां वित्तमासीद्गंधार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वं ॥ १८ ॥ दुर्वाससापायसोच्छिष्टलिप्ते यच्चाप्युक्तं तच्च सस्मा-
 रवाक्यं ॥ संचितयन्नं धकट्णिना शंकुरुक्षयं चैव महानुभावः ॥ १९ ॥ मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्च कारेन्द्रियसन्निरोधं ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रे-
 यवाक्यं प्रतिपालनाय ॥ २० ॥ देवोपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ॥ स सन्निरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ॥ २१ ॥
 जरायतं देशमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं गलिप्सु रुग्रः ॥ सकेशवं यो मयुक्तं शयानं गृहासक्तो लुब्धकः सायकेन ॥ २२ ॥ जराविध्यत्पादतले त्वरावांस्तं चाभित-
 स्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ अथापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं पीतांबरं लुब्धको नेकबाहुं ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ • ॥ ७ ॥ दारुकइति ॥ १५२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मत्वात्मानं त्वपराङ्मसतस्य पादौ जराजगृहेशं कितात्मा ॥ आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं गच्छन्मूर्ध्वरोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २४ ॥ दिवं प्राप्तं वासबोधाश्विनौ च
रुद्रादित्यावं सवश्चाथ विश्वे ॥ प्रत्युद्युर्मुनयश्चापि सिद्धा गंधर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्रते जानारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ यो
गाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या स्थानं प्रापस्व महात्मा प्रमेयं ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः समागतश्चारणैश्चैव राजन् ॥ गंधर्वाग्र्यैरप्सरोभिर्वराभिः सि
द्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः प्रत्यनंदं तराजन्मुनिश्रेष्ठाः क्रग्निरानर्चुरीशं ॥ तं गंधर्वाश्चापि तस्युः स्तुवंतः प्रीत्या चैनं पुरुहूतोभ्यनंदन् ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि श्रीकृष्णस्य स्वलोकगमने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच • दारुकौपिकुरुङ्गात्वाह
ध्वां पार्थान् महारथान् ॥ आचष्टमौ सलेष्ट्वा नन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ १ ॥ श्रुत्वा चिनष्टान् वार्ष्णेयान् सभोजां धंककौ कुरान् ॥ पांडवाः शोकसंतप्ता वित्रस्तमनसो भ
वन् ॥ २ ॥ ततोर्जुनस्तानां त्र्यकेशवस्य प्रियः सखा ॥ प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा निलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ॥ ददर्श द्वारकां वी
रोन्मत्तनाथामिव स्त्रियं ॥ ४ ॥ यास्मतालोकनाथेन नाथवंत्यः पुरा भवन् ॥ तास्व नाथास्तदानाथं पार्थ दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ ५ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेव परि
ग्रहः ॥ तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतं ॥ ६ ॥ तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेणापि हितेक्षणः ॥ हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत्सो भिवीक्षितुं ॥ ७ ॥ स तां दृ
ष्ट्वा यं कजं लां हयमीनां रथोदुपां ॥ वादित्ररथघोषौघां वेदमतीर्य महद्भद्रं ॥ ८ ॥ रत्नशैवलसंघातां वज्रप्राकारमालिनीं ॥ रथ्यासोतजलावर्तांच त्वरस्ति मि
तद्भद्रं ॥ ९ ॥ रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकां सरितं तदा ॥ कालणशग्रहां भीमानदीं वैतरिणीमिव ॥ १० ॥ ददर्श वांसविर्धमान् विहीनां दृष्ट्वा पुंगवैः ॥ गंतश्रियं निरा
नंदां पद्मिनीं शिशिरेयया ॥ ११ ॥ तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ॥ सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२ ॥ सात्राजितीततः सत्यासु किमणी
च विशांपते ॥ अभिपत्य प्ररुद्धः परिवार्य धनं जयं ॥ १३ ॥ तं तस्तं कांचने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च ॥ अब्रुवंत्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः सं
स्तूय गोविंदं कथयित्वा च पांडवः ॥ आश्वासयताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५ ॥ इति श्रीम० मौसलप० अर्जुनांगमने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ • ॥ ७ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

तंशयानमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ शिष्योऽप्रद्युम्नसात्यकी ॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ काशिराजं पौंड्रकं ॥ १२॥ एतं वंशक्षयं अनन्धात्वालानामपराधात् सत्यपिसामर्थ्ये उपेक्षाकरणमनयस्तस्माद्वा सामर्थ्यमे
 वैशंपायन उवाच तंशयानं महात्मानं वीरमानकदुंदुभिः ॥ पुत्रशोकेन संतप्तं दर्शकुरुपुंगवः ॥ १॥ तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढारस्को महाभुजः ॥ आर्त
 स्यात्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ २॥ तस्य मूर्धानमाघ्रातुमियेषानकदुंदुभिः ॥ स्वस्वीयस्य महाबाहुर्न शशाकचशत्रुहन् ॥ ३॥ समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः सभु
 जाभ्यां महाभुजः ॥ रुदन्पुत्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप सुविह्वलः ॥ ४॥ भ्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रान्ससखीनपि ॥ वसुदेव उवाच यैर्जिताभूमिपाला
 श्रद्धेत्याश्रयत शोर्जुन ॥ ५॥ तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ यौतावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ॥ ६॥ तयो रपनयत्पार्थवृष्णयोनिधनं ग
 वाः ॥ यौतौ वृष्णि प्रवीसणां द्वावेवातिरथौ मतौ ॥ ७॥ प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कथं सेचयौ ॥ तौ सदा कुरुशार्दूलकृष्णस्य प्रियभाजनौ ॥ ८॥ तावुभौ वृष्णि
 नाशस्य मुखमास्तां धनं जय ॥ न तु गर्हामि शौनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ॥ ९॥ अक्रूरं रौक्मिणेयं च शापोल्येवात्र कारणं ॥ केशिनं यस्तुकं संच विक्रम्य जगतः प्रभुः
 ॥ १०॥ विदेहावकरोत्पार्थं चैद्यं च बलगवितं ॥ नैषादिमेकलव्यं च चक्रे कालिं गमां गधान् ॥ ११॥ गांधारां काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ प्राच्यांश्च दक्षि
 णात्यांश्च पार्वतीयांस्तथानृपान् ॥ १२॥ सोभ्युपेक्षितवानेतमनयान् मधुसूदनः ॥ त्वंहितं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनं ॥ १३॥ गोविंदमनघं देवमभिजानीध्व
 मच्युतं ॥ प्रत्यपश्यच्च संविभुर्जातिक्षयमधोक्षजः ॥ १४॥ समुपेक्षितवान्नित्यं स्वयं सममपुत्रकः ॥ गांधार्यावचनं यत्तदृषीणां च परंतप ॥ १५॥ तन्नूनमन्यथा क
 तुं नैच्छत्स्रजगतः प्रभुः ॥ प्रत्यक्षं भवतश्चापितव पौत्रः परंतप ॥ १६॥ अश्वत्थामाहतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा ॥ इमांस्तु नैच्छत्स्वान्जानी न रक्षितुं च सखातव ॥
 ॥ १७॥ ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृन्थसखींस्तथा ॥ शयानान्निहतान् दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदं ॥ १८॥ संप्राप्तोऽयमस्यांतःकुलस्य भरतर्षभ ॥ आगमिष्यति
 वीभत्सुरिमां द्वारवतीं पुरीं ॥ १९॥ आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ॥ स तु श्रुत्वामहातेजा यदूनां निधनं प्रभो ॥ २०॥ आगतां क्षिप्रमेवेहनमेवास्ति वि
 चारणा ॥ यो हंतमर्जुनं विद्वियोर्जुनः सोहमेव तु ॥ २१॥ यद्व्यात्तत्तथाकार्यमिति बुद्ध्यस्व भारत ॥ सखीपुत्रात्कालासु पाण्डवो बालकेषु च ॥ २२॥ प्रतिपत्स्य
 ति वीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकं ॥ इमां च न गरींसद्यः प्रतियाते धनं जये ॥ २३॥

योहमिति नरनारायणयोर्जीवपरमात्मनोर्व्यतिहारेण भगवताऽभेद उक्तस्तं ज्ञात्वा नुवदन्नपि वसुदेवो न शोकं मुंचतीत्याश्वर्यं भगवन्मायाबलमिति भावः ॥ २१॥ २२॥ २३॥

वाह त्वमिति ॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥

॥ २४ ॥ कालं चतुर्धात्मनः कर्ता करिष्यामि सत्यइत्यनेनमद्वाक्ये संशयो न कर्तव्य इत्युक्तं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति मौसलपर्वणि नैलकंठे भारते भावार्दीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ अहं देशे तु कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ॥ २४ ॥ कालं कर्ता सत्य एव रामेण सह धीमता ॥ एवमुक्त्वा तृपी केशो
 मामचिंत्य पराक्रमः ॥ २५ ॥ हित्वा मां वालकैः सार्धं दिशं कामप्यगात्सुभुः ॥ सोऽहं तौ च महात्मानौ चितयन् भ्रातरौ तव ॥ २६ ॥ घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुंजेशोक
 कर्षितः ॥ नमोऽक्ष्ये न च जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्नोसि पांडव ॥ २७ ॥ यदुक्तं पार्थ कृष्णे न तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ एतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव हि ॥ इष्टान् प्राणानहं
 हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अर्जुनवसुदेवसंवादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ एवमुक्तः सर्वो भस्मभूतुलेन परंतप ॥ दुर्मना दीनवदनीव सुदेवमुवाच ह ॥ १ ॥ नाहं वृष्णि प्रवीरेण बंधुभिश्चैव मातुल ॥ विहीनां पृथिवीं द्रुपुं शक्यामी
 ह कथं च न ॥ २ ॥ राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पांडवः ॥ न कुलं याज्ञसेनी च षडं कमनसो वयं ॥ ३ ॥ राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवं ॥ तमिमं विद्विषं
 प्राप्नोत कालं कालं विद्वान् वर ॥ ४ ॥ सर्वथा वृष्णि दारास्तु वालं वृद्धं तथैव च ॥ न विष्ये परिगृह्याहं मिद्रप्रस्थमरिंदम ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनं जयः ॥
 अम्रात्यान् वृष्णि वीराणां द्रुपुमिच्छामि माचिरं ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्माया दर्वीसभां ॥ प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमासनगर्त
 तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ब्राह्मणानैगमास्तत्र परिवार्योपतस्थिरं ॥ ८ ॥ तान्दीनमनसः सर्वान्विमूढान्गतचेतसः ॥ उवाचे दं वचः काले पार्थो दीनतरस्तथा ॥ ९ ॥
 शक्रप्रस्थं महं नेप्ये वृण्वंधकजनं स्वयं ॥ इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १० ॥ सज्जीकुरु तयानानि रत्नानि विविधानि च ॥ वज्रोयं भवतां राजांश्चक्रप्रस्थं
 भविष्यति ॥ ११ ॥ सममेदिवसे चैव रवौ विमल उद्भूते ॥ बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत माचिरं ॥ १२ ॥ इत्युक्तास्ते न तं सर्वं पार्थ न हि पृथक् क्रमणा ॥ संज्जमाश्रुतव
 श्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तारात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ॥ महता शोकमोहेन सह साभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ श्वोभूतयतनः शौरिर्वसुदेवः प्रताप
 वान् ॥ युक्त्वात्मानं महातजा जगाम गतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ ततः शब्दो महानासीद्वसुदेवनिवेशने ॥ दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योपितां ॥ १६ ॥ प्रकीर्णमृ
 र्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणसजः ॥ उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो व्यलपन् करुणं स्त्रियः ॥ १७ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 तंदेवकीचभद्राचरोहिणीमदिरातथा ॥ अन्वारोहंतचतदाभर्तारंयोपितांवराः ॥ १८ ॥ ततःशौरिंनृयुक्तेनवहुमूल्येनभारत ॥ यानेनमहतापायैर्विहिंक्रा
 मयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्रतत्रदुःखशोकसमन्विताः ॥ द्वारकावासिनःसर्वेपौरजानपदाहिताः ॥ २० ॥ तस्याश्वमेधिकंछत्रंदीप्यमानाश्चपावकाः ॥ पुर
 स्तात्तस्ययानस्ययाजकाश्चततोययुः ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्चतंवीरंदेव्यस्तावैस्वलंकृताः ॥ स्त्रीसहस्रैःपरिवृतावधूभिश्चसहस्रशः ॥ २२ ॥ यस्तुदेशःप्रियस्तस्य
 जीवतोभृन्महात्मनः ॥ तत्रैनमुपसंकल्प्यपितृमेधंप्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तंचिताग्निगतंवीरंशूरपुत्रंवरंगनाः ॥ ततोन्वारुरुदुःपत्न्यश्चतस्रःपतिलाकगाः ॥ २४ ॥
 तंवैचतसृभिःस्त्रीभिरन्वितंपांडुनंदनः ॥ अदाहयच्चंदनैश्चगंधैरुच्चावचैरपि ॥ २५ ॥ ततःप्रादुरभूच्छब्दःसमिद्धस्यविभावसोः ॥ सामंगानांचनिर्घोषोनराणां
 रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततोवज्रप्रधानास्तेवृण्यंधककुमारकाः ॥ सर्वेचैवोदकंचक्रुःस्त्रियश्चैवमहात्मनः ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्मस्तंधर्मकारयित्वासफाल्गुनः ॥ जग
 मवृण्ययोयत्रविनष्टाभरतर्षभ ॥ २८ ॥ सतान्दृष्ट्वानिपतितान्कदनेभृशदुःखितः ॥ बभूवातीवकौरव्यःप्राप्तकालंचकारह ॥ २९ ॥ यथाप्रधानतश्चैवचक्रे
 सर्वास्तथाक्रियाः ॥ येहताब्रह्मशापेनमुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३० ॥ ततःशरीरसमस्यवांसुदेवस्यचोभयोः ॥ अन्विष्यदाहयामासपुरुषैरानकारिभिः ॥ ३१ ॥ सते
 पांविधिवत्कृत्वाप्रेतकार्याणिपांडवः ॥ सतमेदिवसेप्रायाद्रथमारुह्यसत्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वयुक्तैरथैश्चापिगोखरोष्ठयुतैरपि ॥ स्त्रियस्तावृष्णिवीराणारुदत्यः
 शोककंक्षिताः ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानंपांडुपुत्रंधनंजयं ॥ भृत्याश्चांधकवृष्णीनांसादिनोरथिनश्चये ॥ ३४ ॥ वीरहीनंवृद्धबालंपौरजानपदास्तथा ॥ ययु
 स्तेपरिवार्याथकलत्रंपथशासनात् ॥ ३५ ॥ कुंजरैश्चगजारोहाययुःशैलनिभैस्तथा ॥ सपादरक्षैःसंयुक्ताःसांतरायुधिकाययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चांधकवृष्णीनां
 सर्वेषाथमनुव्रताः ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहाधनाः ॥ ३७ ॥ दशपट्वसहस्राणिवासुदेवावरोधनं ॥ पुरस्कृत्यययुर्वज्रं पौत्रंरुणस्यधीमतः ॥
 ॥ ३८ ॥ बहूनिचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ भोजवृण्यंधकस्त्रीणांहतनाथानिनिर्ययुः ॥ ३९ ॥ तत्सागरसमप्रख्यंरुणिचक्रंमहर्षिमत् ॥ उवाहरथिनां
 श्रेष्ठःपार्थःपरपुरंजयः ॥ ४० ॥ निर्याततुजनेतस्मिन्सागरोमकरालयः ॥ द्वारकारत्नसंपूर्णजलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४१ ॥ यद्यद्विपुरुषव्याघ्रोभूमेस्तस्याव्यमुंच
 त ॥ तत्तत्संप्लावयामाससलिलेनससागरः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्यद्वारकावासिनोजनाः ॥ तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहोदैवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ काननेपुचरम्येपुपर्वतेपुनदीपुच ॥ निवसन्नानयामासवृष्णिदारान्
 धनंजयः ॥ ४४ ॥ सपंचनदमासाद्यधीमानतिसमृद्धिमत् ॥ देशेगोपश्रुधान्याद्येनिवासमकरोत्प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततो लोभः समभवदस्यूनां निहतेश्वराः ॥ दृष्ट्वा
 स्त्रियोनीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४६ ॥ ततस्तेपापकर्माणोलोभोपहतचेतसः ॥ आभीरामंत्रयामासुः सामात्याः शुभदर्शनाः ॥ ४७ ॥ अयमेकोर्जुनो ध
 र्वावृद्धवांलं हतेश्वरं ॥ नयत्यस्मानतिक्रम्ययोधाश्चेमेहतौजसः ॥ ४८ ॥ ततो यष्टिप्रहरणादस्य वस्ते सहस्रशः ॥ अभ्यधावंत वृष्णीनां तं जर्नलोत्तरहारिणः ॥
 ॥ ४९ ॥ महता सिंहनादेन त्रासयंतः पृथग्जनं ॥ अभिपेतुर्वधार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ॥ ५० ॥ ततो निवृत्तः कौंतेयः सहसा सपदानुगः ॥ उवाच तान्महाबाहु
 रर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ५१ ॥ निवर्तध्वमधर्मज्ञाय दिर्जीवितुमिच्छथ ॥ इदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहंता मया ॥ ५२ ॥ तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थी कृत्यं तद्व
 चः ॥ अभिपेतुर्जनं मूढावार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ ततोर्जुनो धनुर्दिव्यगंडीवमजरं महत् ॥ आरोपयितुमारंभेयज्ञादिव कथंचन ॥ ५४ ॥ चकार सज्जं रुद्धेण
 संभ्रमे तु मुले सति ॥ चिंतयामास शस्त्राणि न च सस्मास्तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैकृत्यं तन्महदृष्ट्वा भुजवीर्यं तथा युधि ॥ दिव्यानां च महाश्लाघां विनशाद्द्विगुणं भवतं
 ॥ ५६ ॥ वृष्णियोधाश्चेन सर्वे गजांश्चरययोधिनः ॥ न शो कुरावर्तयितुं द्रियमाणं च तं जनं ॥ ५७ ॥ कलत्रस्य बहुत्वाद्द्विसंपतत्सुततस्ततः ॥ प्रयत्नमकरोत्पार्थो ज
 नस्य परिरक्षणे ॥ ५८ ॥ मिपतां सर्वयोधेनां ततस्ताः प्रमदात्तमाः ॥ समंततो वरुण्यं तं कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ५९ ॥ ततो गंडीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनंजयः ॥
 जघान दस्यून् सोद्विगो वृष्णिभृत्यैः सहस्रशः ॥ ६० ॥ क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुरजिह्मगाः ॥ अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षवज्जर्जनाः ॥ ६१ ॥ सशरक्षय
 मासाद्य दुःस्वशोकसमाहतः ॥ धनुःकोट्या तदा दस्यून् वधीत्याकशासनिः ॥ ६२ ॥ प्रक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्णयंधकं वरं स्त्रियः ॥ जग्मुरादाय तं स्तेच्छाः समंताज्ज
 नमजय ॥ ६३ ॥ धनंजयस्तु देवं तन्मनसा चिंतयत्प्रभुः ॥ दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमो भवत् ॥ ६४ ॥ अस्त्राणां च प्रणशेन बाहुवीर्यस्य संक्षयः ॥ धनुश्चा
 विधेयत्वाच्छराणां संक्षयेण च ॥ ६५ ॥ वभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिंतयन् ॥ न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाग्रवीत् ॥ ६६ ॥ ततः शोपं समादाय कलत्र
 स्य महामतिः ॥ हतं भूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रविशन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

एवंकलत्रमानीयवृष्णीनांलहृत्शेषितं ॥ न्यवेशयतकौरव्यस्तत्रतत्रधनंजयः ॥ ६८ ॥ हादिक्यतनयंपार्थोनिगरंनार्तिकवतं ॥ भोजराजकलत्रंचहृत्शेषंनरो
त्तमः ॥ ६९ ॥ ततोवृद्धांश्ववालांश्वस्त्रियश्वादायपांडवः ॥ वीरैर्विहीनान्सर्वास्तानूशक्रप्रस्थेन्यवेशयत् ॥ ७० ॥ यौयुधानिसरस्वत्यांपुत्रंसात्याकेनःप्रियं ॥ न्य
वेशयंतधर्मात्मावृद्धवालपुरस्कृतं ॥ ७१ ॥ इंद्रप्रस्थेददौराज्यंवज्रायपरवीरहा ॥ वज्रेणाक्रूरदोरास्तुवार्यमाणाःप्रवव्रजुः ॥ ७२ ॥ रुक्मिणीत्वयंगांधासीशैब्या
हैमवतीत्यपि ॥ देवीजांववतीचैवविविशुर्जातवेदसं ॥ ७३ ॥ सत्यभामातथैवान्यादेव्यःरुष्णस्यसंमताः ॥ वनंप्रविविशूरार्जस्तापहृत्कृतनिश्चयाः ॥ ७४ ॥
द्वारकावासिनोयेतुपुरुषाःपार्थमभ्ययुः ॥ यथार्हंसंविभज्यैनान्वजेपर्यददजयः ॥ ७५ ॥ सतलंत्वाप्राप्तकालंवाप्येणापिहितोर्जुनः ॥ रुष्णंद्वैपायनंव्यासंदद
र्शासीनमाश्रमे ॥ ७६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिवृष्णिकलत्राद्यानयनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाचं
प्रविशन्नर्जुनोराजन्नाश्रमंसत्यवादिनः ॥ ददर्शासीनमेकांतेमुनिसत्यवतीसुतं ॥ १ ॥ सतमासाद्यधर्मज्ञमुपतस्थेमहाव्रतं ॥ अर्जुनोस्मीतिनामांस्मैनिवेद्या
भ्यवदत्ततः ॥ २ ॥ स्वागतंतेस्त्वितिप्राहमुनिःसत्यवतीसुतः ॥ आस्यतामितिहोवाचप्रसन्नात्मासहामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ नि
विष्णमनंसंदृष्ट्वापार्थव्यासोब्रवीद्विदं ॥ ४ ॥ नखकेशदशाकुंभवारिणाकिंसमुक्षितः ॥ आवीरजानुगमनंब्राह्मणोवाहतस्त्वया ॥ ५ ॥ युद्धेपराजितोवासिगत
श्रीरिवलक्ष्यसे ॥ नत्वांप्रभिनंजानामिकिमिदंभरतर्षभ ॥ ६ ॥ श्रोतव्यंचेन्मयापार्थक्षिप्रमास्यातुमर्हसि ॥ अर्जुनउवाच यःसमेधवपुःश्रीमान्बृह
त्पंकजलोचनः ॥ ७ ॥ सकृष्णःसहरामेणत्यक्त्वादेहंदिवंगतः ॥ मौसलेवृष्णिवीराणांविनाशोब्रह्मशापजः ॥ ८ ॥ बभूववीरांतकरःप्रभासेलौमहर्षणः ॥ एतेशू
रामहात्मानःसिंहदर्पामहाबलाः ॥ ९ ॥ भोजवृष्णयंधकाब्रह्मन्नन्योन्यंतैर्हतंयुधि ॥ गदापरिघशक्तीनांसंहाःपरिघवाहवः ॥ १० ॥ तएरकाभिर्निहताःपश्यका
लस्यपर्ययं ॥ हतंपंचशतंतेषांसहस्रंवाहुशालिनां ॥ ११ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ नखोदकंकेशोदकंवस्त्रप्रांतोदशातदुदकंकुंभमुखोदकंच आवीरजानारीरजस्वलातस्यारजःप्रस्रवकालेदिनत्रयादर्वाकूअनुगमनंतस्यामैथुनंब्राह्मणस्यवधोयुद्धेपराजयश्चेतिसप्तभिर्निमित्तैः
पुरुषोभष्टश्रीर्भवति ॥ ५ ॥ प्रभिनंपराजितंत्वांकदाचिदपिनजानामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ हतंमृतं मारितवंतइत्यर्थः ॥ १० ॥ पंचशतं सहस्रंसहस्रगुणितंपंचलक्षणीत्यर्थः ॥ ११ ॥

नकेवलं हतं तादृशं अपि तु निधनं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पश्यतः अनादरेष्वही मां पश्यंतमना दृष्ट्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरुषश्चेति इदमेवरूपं चतुर्भुजं नित्यमर्जुनदृग्गोचरमस्ति अतएव वि

निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतेतरं ॥ पुनः पुनर्नृप्यामि विनाशममि तौ जसां ॥ १२ ॥ चिंतयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनं ॥ १३ ॥ नभसः पतनं चैव शैत्यमग्रेस्तथैव च ॥ अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १४ ॥ न चेहस्यातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाशतः ॥ इतः कष्टतरं चान्यच्छृणुत द्वैतपोधन ॥ १५ ॥ मनो मे दीर्यते येन चिंतयानस्य वै मुहुः ॥ पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः ॥ १६ ॥ आभीरैरनुसृत्या जौहताः पंचनदालयैः ॥ धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य पूरणे ॥ १७ ॥ यथापुराच मे धीर्यं भुजयोर्न तथा भवत् ॥ अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने ॥ १८ ॥ शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समंततः ॥ पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शंखचक्रगदाधरः ॥ १९ ॥ चतुर्भुजः पीतवासाः श्यामः पद्मदलेक्षणः ॥ यश्च याति पुरस्तान् मे रथस्य सुमहाद्युतिः ॥ २० ॥ प्रदहनं रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतं ॥ येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि ते जसां ॥ २१ ॥ शरैर्गांडीवनिर्मुक्तैर्हृषश्चाक्षनाशयं ॥ तमपश्यन् विपीदामि घूर्णामीव च सत्तम ॥ २२ ॥ परिनिर्विण्णचेताश्च शांतिनोपलभेऽपि च ॥ विना जनादं नं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २३ ॥ श्रुत्वाैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुक्षुर्दशः ॥ प्रनष्टज्ञातिर्वार्यस्य शून्यस्य परिधावतः ॥ २४ ॥ उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ व्यास उवाच ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्णयंधकमहारथाः ॥ २५ ॥ विनष्टाः कुरुशार्दूल न तान शोचितुमर्हसि ॥ भवितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनां ॥ २६ ॥ उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुं ॥ त्रैलोक्यं मपि गोविंदः कृत्स्नं स्थावरजंगमं ॥ २७ ॥ प्रसहदैन्यथा कर्तुं कुतः शापं महात्मनां ॥ रथस्य पुरतो यातियः स चक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ तव स्नेहात्पुराणं विवांसू देवश्चतुर्भुजः ॥ कृत्वा भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ॥ २९ ॥ मोक्षयित्वा तनुं गामः कृष्णः स्वस्थानमुत्तमं ॥ त्वया पीहमहत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज ॥ कृतकृत्यांश्च वामन्ये संसिद्धान् कुरुपुंगव ॥ ३१ ॥ गमनं प्राप्तकालं वददं श्रेयस्कं संविभो ॥ एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारतं ॥ ३२ ॥ भवंति भवकालेषु विपद्यंते विपर्यये ॥ कालमूलमिदं सर्वजगद्बीजं धनं जय ॥ ३३ ॥

वक्ष्यन् चतुर्भुजेनेति नावश्यञ्च ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ बुद्धिरुपस्थितकार्यावधारणं तेजः प्रागल्भ्यं प्रतिपत्तिरनागतावेक्षणं ॥ ३२ ॥ भवंति उत्पद्यंते भवका
लेषु ऐश्वर्यावाप्तिसमयेषु विपर्यये विनाशकाले विपद्यंते विनश्यन्ति कालः ईश्वरः जगद्बीजं विद्यदादिपंचकं ॥ ३३ ॥

आरोपणे

मं.भा.टी.

॥७॥

समादत्तेसंहरति यदाभूतानामपिसंहारोभवतिक्रियास्तत्रभौतिकानां नाशइतितदर्थशोकोनु चितइतिभावः यएवबलवान्सएवदुर्बलोभवत्येवंविपर्ययोपिकालमूलोज्ञेयः ॥ ३४ ॥ कृतेति भवतोपिअस्त्व
त्कृतकृत्याइतिभावः ॥ ३५ ॥ पुनर्युगांतरे मुख्यांगतिस्वर्गगंतुं ॥ ३६ ॥ एतद्वस्थानंश्रेयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमत्पद्मवाक्यप्रचतुर्थो गोविंद नीलकंठस्य भा. मौसलपर्वणिअष्टमोऽध्यायः ॥८॥
कालएवसमादत्तेपुनरेवयदृच्छया ॥ सएवबलवान्भूत्वापुनर्भवतिदुर्बलः ॥ ३४ ॥ सएवेशश्चभूत्वेहपरैराज्ञाप्यतेपुनः ॥ कृतंकृत्यानिचाखाणिरातान्यद्यथा
गतं ॥ ३५ ॥ पुनरेष्यतितेहस्तेयदाकालोभविष्यति ॥ कालोगंतुंगतिमुख्यांभवतामपिभारत ॥ ३६ ॥ एतच्छ्रेयोहिवोमन्यपरमंभरतर्षभ ॥ वैशंपायन
उवाच एतद्वचनमाज्ञायव्यासस्यामिततेजसः ॥ ३७ ॥ अनुज्ञातोययौपार्योनगरनागसाङ्गयं ॥ प्रविश्यचपुरींवीरःसमासाद्यधुधिष्ठिरं ॥ आचष्टतद्यथा
वृत्तंवृष्ययंधककुलंप्रति ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यामौसलपर्वणिव्यासार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥७॥
मौसलंपर्वसमाप्तं ॥ ॥७॥ अस्यानंतरंमहाप्रस्थानिकंपर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ जनमेजयउवाच एवंवृष्ययंधककुलेश्रुत्वामौ
सलमाहवं ॥ पांडवाःकिमकुर्वन्ततथारुष्णेदिवंगते ॥ १ ॥

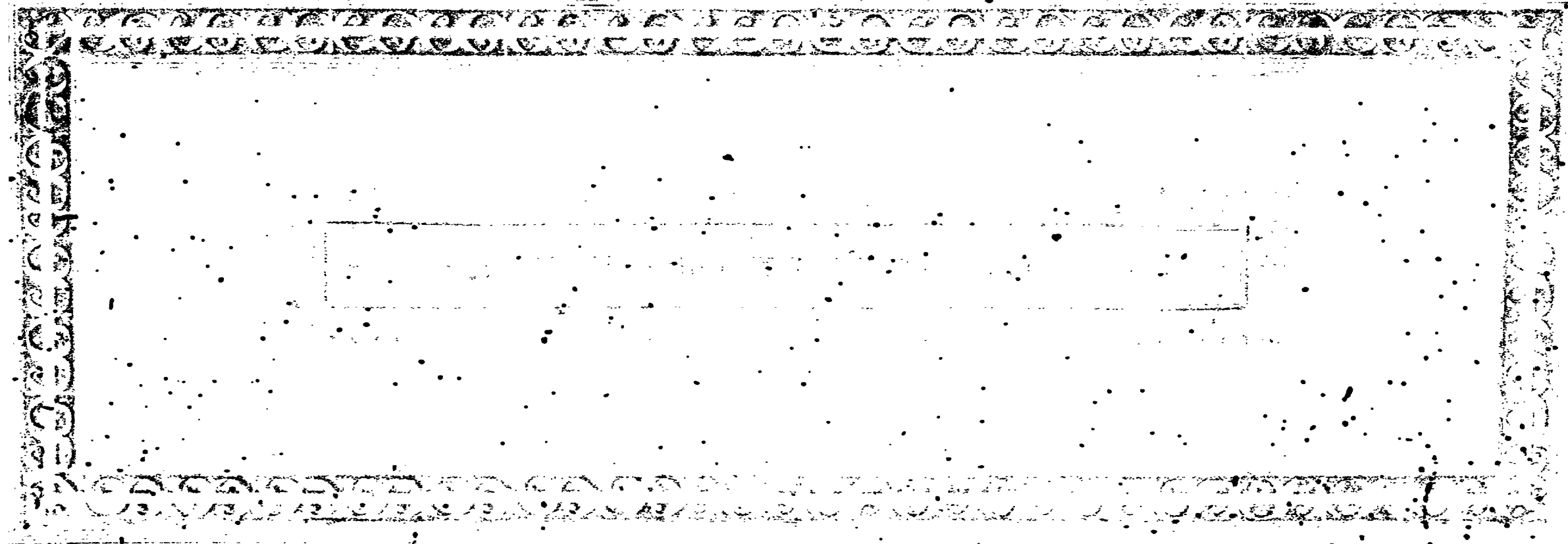
॥ अस्मिन्पर्वणिव्यासोक्तश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्येचेष्टिपिकरप्रमादात्तदोष्यं ॥

इदंमौसलपर्वमुंबव्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

मौसलं

३६-

॥७॥

पञ्चमः

श्रीगणेशायनमः ॥ कतकृत्यानांदुःसहः दुःखप्रस्तानां महाप्रस्थानादिनां पायेन देहत्यागो युक्त इति पांडवाचार्येण प्रदर्शयन् महाप्रस्थानिकं पर्वारभते प्रसंगाच्च स्वर्गतिहेतून् गुणान् स्वर्गतिप्रबंधकांश्च दोषान् दर्शय-
तिसंक्षेपेण एवं वृण्वं धककुले इत्यादिना ॥ १ ॥ प्रस्थाने स्वर्गगंतुं गृहान्निःसरणे ॥ २ ॥ पाशंतत्कतमाकर्षमरणमितियावत् तदहं मन्ये अंगीकरोमि त्वमप्येतद्गुं आलोचितुं ॥ ३ ॥ कालः कल इति नित्यार्थे द्वित्वं

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच एवं वृण्वं धककुले श्रुत्वामौ सलमा-
हवं ॥ पांडवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवंगते ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच श्रुत्वैव कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ॥ प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥
॥ २ ॥ कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ॥ कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः स तु कौंतेयः कालः काल इति ब्रुवन् ॥ अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रा-
तुर्ज्येष्ठस्य धीमतः ॥ ४ ॥ अर्जुनस्य मत्तं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ॥ अन्वपद्यत तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५ ॥ ततो युयुत्सुमाना व्यप्रव्रजन् धर्मकाम्यया ॥
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अभिपिच्य स्वराज्यं च राजानं च परिदत्तं ॥ दुःस्वार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां प्रांडवाग्रजः ॥ ७ ॥ एष पुत्रस्य पुत्रस्ते कुरु-
राजा भविष्यति ॥ यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह ॥ ८ ॥ परिक्षिद्धास्ति न पुरेशु क्रप्रस्ये च यादवः ॥ वज्रो राजा त्वयारक्ष्यो माचाधर्ममनः कथाः ॥ ९ ॥ इत्यु-
क्त्वा धर्मराजः संवा सुदुवस्त्रं धीमतः ॥ मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १० ॥ भ्रातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमन्तं द्रितः ॥ आद्यान्युद्दिश्य सर्वे पांचकार-
विधिवत्तदा ॥ ११ ॥ दृष्ट्वायनं नारदं च मार्कण्डेयं तपोधनं ॥ भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ॥ १२ ॥ अभोजयत् स्वादुभोज्यं कीर्तयित्वा च शार्ङ्गिणं ॥ ददौ-
रत्नानि वासांसि ग्रामान् श्वान् रथांस्तथा ॥ १३ ॥ स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतं सहस्रशः ॥ कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथ पौरपुरस्कृतं ॥ १४ ॥ शिष्यं परिदत्तं तस्मै-
ददौ भरतसत्तमः ॥ ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समाना व्ययुधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ सर्वमाचष्ट राजर्षिंश्चि कीर्तितमथात्मनः ॥ ते श्रुत्वैव वचस्तं स्य पौरजानपदां जनाः ॥ १६ ॥
भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनंदन्त तद्वचः ॥ नैवं कर्तव्यमिति ते तदोचुस्तं जनाधिपं ॥ १७ ॥ न च राजा तथा कार्पीकालपर्यायधर्मविन् ॥ ततो नुमान्य धर्मात्मा पौरजा-
नपदं जनं ॥ १८ ॥ गमन्नायमतिचक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ ततः सराजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥

अपरिहार्यः कालो नृत्युः सोऽद्यैवास्तु किंचिरेणेत्याशयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ धर्मकाम्यया प्रव्रजन् नृद्वेगेन परिददौ तदधीनं कृतवान् तस्याभिषेकेऽनधिकारान् ॥ ६ ॥ स्वराज्ये हास्तिनपुरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अधर्मे परिक्षिद्ध-
ज्जयोर्बालयोरिरक्षणजे महाप्रस्थानमियं माकुर्यादिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्त्रियः दासीः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनुमान्य अनुमतिप्रदं कृत्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ नैष्ठिकीपार्यं निर्वीर्यं उत्सर्गं विमलित्यर्थः ॥ २१ ॥ आत्मन्यग्रीन्समारोप्याप्स्वग्रीनुत्सृज्येति ज्ञेयं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्यायुधिष्ठिरादीनां भार्याश्रुतसोमादीनां मातरः
 उत्सृज्याभरणान्यंगाज्जगृहेवल्कलान्युत ॥ भीमार्जुनयमाश्वैवद्रौपदीचयशस्विनी ॥ २० ॥ तथैवजगृहुः सर्वेवल्कलानिनराधिप ॥ विधिवत्कारयित्वेष्टिनै
 ष्टिकीं भरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्याप्सु सर्वेग्रीन् प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ॥ ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियोदृष्ट्वानरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्थितान्द्रौपदीपंष्ठान्पूराद्युतजितान्
 यथा ॥ हर्षो भवच्च सर्वेषां भ्रातृणां गमनं प्रति ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च ॥ भ्रातरः पंचकृष्णाचपष्ठीश्वाचैव सत्तमः ॥ २४ ॥ आत्मना सप्त
 मोराजानिर्ययौ गजसाङ्कयात् ॥ पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २५ ॥ न चैनमशक्त्वाश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुं ॥ न्यवर्ततततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥
 ॥ २६ ॥ रूपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ॥ विवेश मंगां कौरव्य उलूपीभुजगात्मजा ॥ २७ ॥ चित्रांगदाययौ चापिमणिपूरपुरं प्रति ॥ शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या
 मातरः पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ पांडवाश्च महात्मानो द्रौपदीचयशस्विनी ॥ कृतोपवासाः कौरव्यप्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ ॥ योगयुक्ता महात्मानस्यागधर्म
 मुपेयुः ॥ अभिजग्मुर्बहुद्देशान्सरितः सागरांस्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो यथावग्रेभीमस्तुतदनंतरं ॥ अर्जुनस्तस्य चान्वेययौ चापि यथाक्रमं ॥ ३१ ॥ पृष्ठत
 स्तु वरारोहा श्यामापद्मदलक्षणा ॥ द्रौपदी योपितां श्रेष्ठाय यौ भरतसत्तम ॥ ३२ ॥ श्वाचैवानुययावेकः प्रस्थितान्पांडवान्वनं ॥ क्रमेण ते युयुर्वीरा लौहित्यं सलि
 लार्णवं ॥ ३३ ॥ गांडीवंतु धनुर्दिव्यं नमुमो च धनं जयः ॥ रत्नलोभान्महाराजते चाक्षय्यं महेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाग्रतः ॥ मार्गमावृ
 त्यतिष्ठंतं साक्षात्पुरुषविग्रहं ॥ ३५ ॥ ततो देवः स सप्तार्चिः पांडवानिदमब्रवीत् ॥ भो भो पांडुसुतावीराः पावकं मां निबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो भीमसे
 नं परंतप ॥ अर्जुनाश्चिसुतौ वारौ निबोधत वचो मम ॥ ३७ ॥ अहमग्निः कुरुश्रेष्ठामया दग्धं च स्वांडवं ॥ अर्जुनस्य प्रभावेण तथानारायणस्य च ॥ ३८ ॥ अयं वः
 फाल्गुनो भ्राता गांडीवं परमायुधं ॥ परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३९ ॥ चक्ररत्नं तु यत्कृष्णं स्थितं मासीन्महात्मनि ॥ गतं तच्च पुनर्हस्ते काले नैष्यति त
 स्य ह ॥ ४० ॥ वरुणादाहृतं पूर्वमयैतत्पार्थ कारणात् ॥ गांडीवंतु पांश्रेष्ठं वरुणायैव दीयतां ॥ ४१ ॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनं जयमचोदयन् ॥ संजले प्राक्षिप चै
 तत्तथाक्षय्यं महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवांतरधीयत ॥ ययुश्च पांडवावीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लौहित्यं उदयाचलप्रांतस्थं समुद्रं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनेन गांडीवेन अर्थः प्रयोजनं ॥ ३९ ॥ कालेन अवतारांतरे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति महाप्रस्थानिके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ तत इति ततः दिक्त्रयप्रदक्षिणीकरणानंतरं योगयुक्ताः समाहितमनसः ॥ १ ॥

ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणांभसः ॥ जम्भुर्भरतशार्दूलदिशं दक्षिणपश्चिमां ॥ ४४ ॥ ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमांदिशमेव ते ॥ ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुतां ॥ ४५ ॥ उदीचीं पुनरावृत्त्य युर्भरतसत्तमाः ॥ प्रादक्षिण्यं चिकीर्षतः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ॥ ददृशुर्योगयुक्तांश्च हिमवंतं महागिरिं ॥ १ ॥ तंचाप्यतिक्रमंतस्ते ददृशुर्वालुकार्णवं ॥ अवैक्षंत महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरं ॥ २ ॥ तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वपां योगधर्मिणां ॥ यांश्च सेनीभ्रष्टयोगानि प्रपातमहीतले ॥ ३ ॥ तां तु प्रपत्तितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ॥ उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनी मवेक्ष्य ह ॥ ४ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्यापरंतप ॥ कारणं किं नुत दृष्ट्वैह यत्कृष्णापतिता भुवि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच पक्षपातो महा न स्यादविशेषेण धर्मजये ॥ तस्यैतत्फलमद्यैषा भुंक्ते पुंरुपसत्तम ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा न वेक्ष्ये नां यग्रौ भरतसत्तमः ॥ समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ सहदेवस्ततो विद्वान्निपपातमहीतले ॥ तंचापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ८ ॥ यो यमस्मानुसर्वेषु श्रुपुर न हंरुतः ॥ सो यमाद्रवती पुत्रः कस्मान्निपतिता भुवि ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ॥ तेन दोषेण पतितस्तस्मादपेनृपात्मजः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ॥ भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुनाचैव युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पांडवं ॥ आर्तो बंधुप्रियः शूरो न कुलो निपपात ह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे न कुलचारुदर्शनैः ॥ पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यो यमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ॥ रूपेणाप्रतिमो लोके न कुलः पतिता भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ न कुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५ ॥ रूपेण मत्समानास्तिकश्चिदित्यस्य दर्शनं ॥ अधिकं श्वाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितं ॥ १६ ॥ न कुलः पतितस्तस्मादागच्छत्वं वृकोदर ॥ यस्य यद्विहितं वीरसोऽवश्यं तदुपाश्रुते ॥ १७ ॥

॥ २ ॥ भ्रष्टयोग ध्यानात् स्वल्पितमानसा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षेति तुल्येषु वैषम्येण पूजानकार्येति भावः ॥ ६ ॥ अनवेक्ष्य स्वर्गांतराय रूपः स्नेहो मां भूदिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आत्मन इति प्राज्ञत्वात् भिमानोऽपि पतनहेतुरिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ रूपेणेति रूपगर्वान्न कुलः पपातेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एकद्वेति शौर्यगर्वादर्जुनो विमिथ्याप्रतिज्ञत्वाच्चपपातेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अत्यशनाद्वलगर्वाच्चभीमसेनः पपातेत्याहातिशुक्तमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति

तांस्तुप्रपतितान्हृष्टापांडवः श्वेतवाहनः ॥ पपातशोकसंतप्तस्ततोनुपरवीरहा ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेपतितेशक्रवेजसि ॥ घ्नियमाणेदुराधर्षभीमोराजान
मब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृतनस्मराम्यस्यस्वैरेष्वपिमहात्मनः ॥ अथकस्यविकारोययेनायंपतितोभुवि ॥ २० ॥ युधिष्ठिरउवाच एकान्हानिर्देयवैशं नृत्य
र्जुनोब्रवीत् ॥ नचतत्कृतवानेषशूरमानीततोपतत् ॥ २१ ॥ अवमेनेधनुर्ग्राहानेषसर्वाश्चफाल्गुनः ॥ तथात्रैतन्नतुतथाकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ २२ ॥ वैशं
पायनउवाच इत्युक्त्वाप्रस्थितोराजाभीमोयत्निपपातह ॥ पतितश्चाब्रवीद्धीमोधर्मराजेयुधिष्ठिरं ॥ २३ ॥ भोभोराजन्नवेक्षस्वपतितोहंप्रियस्तत्र ॥ किंनि
मित्तंचपतनं ब्रूहिमेयदिवेत्यह ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतिभुक्तंचभवताप्राणेनचविकथ्यसे ॥ अनवेक्ष्यंपरंपार्थतेनासिपतितःक्षितौ ॥ २५ ॥ इत्यु
क्त्वातंमहाबाहुर्जगामानवलोकयन् ॥ श्वाप्येकोनुययौयस्तेबहुशःकीर्तितोमया ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमहाप्रस्थानिकेपर्वणिद्रौपद्यादिपतनेद्वितीयो
ऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसन्नादयन्शक्रोदिवंभूमिंचसर्वशः ॥ रथेनोपययौपार्थमारोहेत्यब्रवीच्चतं ॥ १ ॥
स्वभ्रातृनृपतितान्हृष्टाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अब्रवीच्छोकसंतप्तःसहस्राक्षमिदंवचः ॥ २ ॥ भ्रातरःपतितामेत्रगच्छेद्युस्तेमयासह ॥ नविनाभ्रातृभिःस्वर्गमि
च्छेमंतुंसुरेश्वर ॥ ३ ॥ सुकुमारीसुखाहं चराजपुत्रीपुरंदर ॥ सास्माभिःसहगच्छेततद्भवाबनुमन्यतां ॥ ४ ॥ शक्रउवाच भ्रातृनृद्व्यसिस्वर्गत्वमग्रत
स्त्रिदिवंगतान् ॥ रुण्यासहितान्सर्वान्माशुचोभरतर्षभ ॥ ५ ॥ निक्षिप्यमानुषं देहंगतास्तेभरतर्षभ ॥ अनेनत्वंशरीरेणस्वर्गंगतानसंशयः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर
उवाच अयंश्वाभूतभव्येशभक्तोमानित्यमेवह ॥ सगच्छेतमयासार्धमानृशंस्याहिमेमतिः ॥ ७ ॥ शक्रउवाच अमर्त्यत्वंमत्समत्वंचराजत्तश्चियंरुत्स्रां
महतींचैवंसिद्धि ॥ संप्राप्तोद्यस्वर्गसुखानिचत्वंत्यजश्चानंनात्रनृशंसमस्ति ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनार्यमार्येणसहसनेत्रशक्यंकर्तुं दुष्करमेतदार्य ॥
मामेश्रियासंगमनंतयास्तुयस्याःकृतेभक्तजनंत्यजेयं ॥ ९ ॥

महाप्रस्थानिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७३ ॥ ततःसन्नादयन्नित्यस्यबांधवभोज्यैवलक्ष्मीःश्रेयसीनस्वमात्रभोज्येतितात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
अयंश्चेत्यादेर्नीचतरमपिसंनिहितं प्रथमंस्वमुखविभागेनसंभावयेत्यश्वात्स्वयंतद्रोक्तव्यमितितात्पर्यं ॥ ७ ॥ नात्रेति अस्पृश्यस्यसंगत्यागेनृशंसंनिर्देयत्वंनास्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्ववतामशुचित्वात्पिण्यंस्थानंस्वर्गेनास्ति क्रोधवशानामदेवगणाः अशुचैरिष्टापूर्तकलंघन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिजातोसिकुलीनोसि यितुः
 इंद्रउवाच स्वर्गेलोकेश्ववतांनास्तिपिण्यमिष्टापूर्तक्रोधवशाहरन्ति ॥ ततोविचार्यक्रियतांधर्मराजत्यजश्वानंनात्रनृशंसमस्ति ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच
 भक्त्यागंप्रादुरत्यंतपापंतुल्यंलोकेब्रह्मवध्याकृतेन ॥ तस्मान्नाहंजातुकथंचनाद्यत्यक्ष्यामेनंस्वसुखार्थीमहेन्द्र ॥ ११ ॥ भीतंभक्तंनान्यदस्तीतिचार्तप्राप्तंक्षी
 णंरक्षणेप्राणलिप्सुं ॥ प्राणत्यागादप्यहनैवमोक्तुंयतेयंवैनित्यमेतद्व्रतंमे ॥ १२ ॥ इंद्रउवाच श्रुनादृष्टंक्रोधवशाहरन्तियद्वत्तमिष्टंविद्वत्तमंथोद्भुतं च ॥ त
 स्माच्छुनस्यागमिमंकुरुष्वशुनस्यागात्याप्यसेदेवलोकं ॥ १३ ॥ त्यक्त्वाभ्रातृनंदयितांचापिकृष्णांप्राप्तोलोकःकर्मणास्वेनवीर ॥ श्वानंचैनंनत्यजसेकथंनु
 त्यागंकुलंवास्थितोमुल्यंसेध ॥ १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच नविद्यतेसंधिरथापिविग्रहोमृतैर्मर्त्यैरितिलोकेषुनिष्ठा ॥ नतेमयाजीवयितुं हिशक्यास्ततस्या
 गस्तेपुरुंतोनजीवतां ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानंशरणागतस्यस्त्रियांवधोब्राह्मणस्वापहारः ॥ मित्रद्रोहस्तानिचत्वारिशक्रभक्त्यागंश्चैवसमोमतीमे ॥ १६ ॥ वैशं
 पायनउवाच तद्धर्मराजस्यवचोनिशम्यधर्मस्वरूपीभगवानुवाच ॥ युधिष्ठिरंप्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णंवाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥ धर्मराजउवाच
 अभिजांतोसिराजेंद्रपितुर्वृत्तेनमेधया ॥ अनुक्रोशेनचानेनसर्वभूतेषुभारत ॥ १८ ॥ पुराद्वैतवनेचासिमयापुत्रपरीक्षितः ॥ पानीयार्थेपराक्रांतायत्रतेभ्रात
 रोहताः ॥ १९ ॥ भीमार्जुनौपरित्यज्ययत्रत्वंभ्रातरावुभौ ॥ मात्रोःसाम्यमभीप्सन्वैनकुलंजीवमिच्छसि ॥ २० ॥ अयंश्वाभक्तइत्येवंत्यक्तोदेवरथस्त्वया ॥ त
 स्मात्स्वर्गेनतेतुल्यःकश्चिदस्तिनराधिपः ॥ २१ ॥ अतस्तवाक्षयालोकाःस्वशरीरेणभारत ॥ प्राप्तोसिभरतश्रेष्ठदिव्यांगतिमनुत्तमां ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवा
 च ततोधर्मश्चशक्रश्चमरुतश्चाश्विनावपि ॥ देवादेवर्षयश्चैवरथमारोप्यपांडवं ॥ २३ ॥ प्रययुःस्वैर्विमानैस्तेसिद्धाःकामविहारिणः ॥ सर्वेविरजसःपुण्याः
 पुण्यदाग्न्युद्धिकर्मिणः ॥ २४ ॥ सतरथंसमास्थायराजाकुरुकुलोद्दहः ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमेशीघ्रंतेजसावृत्यरोदसी ॥ २५ ॥ ततोदेवनिकाय्यस्थोनारुदःसर्वलोकवि
 त् ॥ उवाचोच्चैस्तदावाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २६ ॥ येपिराजर्षयःसर्वेतेचापिसमुपस्थिताः ॥ कीर्तिप्रच्छाद्यतेषांवैकुरुराजाधिनिष्ठति ॥ २७ ॥ लोकानावृत्य
 यशसातेजसावृत्तसंप्रदा ॥ स्वशरीरेणसंप्राप्तंनान्यंशुश्रुमपांडवात् ॥ २८ ॥

पांडोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निकाय्यस्थोनिवासस्थः ॥ २६ ॥ वाक्यमेवाह यंपीति समुपस्थिताः स्मृतिविषयाः सन्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेजांसियानिदृष्टानिभूमिष्ठेनत्वयाविभो॥ वेदमानिभुविदेवानांपश्यामूनिसहस्रशः॥ २९॥ नारदस्यवचःश्रुत्वा राजावचनमब्रवीत्॥ देवानामभ्यधर्मात्मा
स्वपक्षांश्चैवपार्थिवान्॥ ३०॥ शुभंवायदिवापापंभ्रातृणांस्थानमद्यमे॥ तदेवप्राप्तुमिच्छामिलोकानन्यान्नकामये॥ ३१॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वादेवराजः
पुरंदरः॥ आनृशंस्यसमायुक्तंप्रत्युवाचयुधिष्ठिरं॥ ३२॥ स्थानेस्मिन्वसराजेंद्रकर्मभिर्निर्जितेशुभैः॥ किंत्वंमानुष्यकंस्नेहमद्यापिपरिकर्षसि॥ ३३॥ सिद्धिं
प्राप्तोसिपरमांयथानान्यःपुमानूकचित्॥ नैवतेभ्रातरःस्थानंसंप्राप्ताःकुरुनंदन॥ ३४॥ अद्यापिमानुषोभावःस्पृशतेत्वांनराधिप॥ स्वर्गंयैपश्यदेवर्षीन्
सिद्धांश्चत्रिदिवालयान्॥ ३५॥ युधिष्ठिरस्तुदेवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरं॥ पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदंवचनमर्थवत्॥ ३६॥ तैर्विनान्तेत्सहेवस्तुमिहैत्यनिवर्हण॥
गंतुमिच्छामितत्राहंयत्रतेभ्रातरोगताः॥ ३७॥ यत्रसावृहतीश्यामाबुद्धिसत्त्वगुणान्विता॥ द्रौपदीयोपितांश्चेष्टस्यत्रचैवगतामम॥ ३८॥ इतिश्रीमहा
भारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यामहाप्रस्थानिकेपर्वणियुधिष्ठिरस्वर्गरोहणतृतीयोऽध्यायः॥ ३॥ ॥७॥ महाप्रस्थानिकंपर्वसमाप्तं॥ अंतः
परंस्वर्गरोहणपर्व॥ तस्याग्रमाद्यःश्लोकः॥ जनमेजयउवाच॥ स्वर्गंत्रिविष्टपंप्राप्यममपूर्वपितामहाः॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चकानिस्थानानिभोजिरे॥ १॥
॥ २९॥ यदेवभ्रातृणांस्थानंतदेवप्राप्तुमिच्छामि॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ इतिमहाप्रस्थानिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

॥ अत्रव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनधिक्यचैलिपिकरप्रमादात्तद्वोध्यं ॥

इदंमहाप्रस्थानिकंपर्वमुंबव्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तः ॥

अथ श्रीमहाभारते स्वर्गादिपर्वप्रारम्भः

सर्गोत्तर

श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वस्मिन्पूर्वणिधर्मस्यफलभूतास्यागावृशंस्यादयोयुधिष्ठिरदृष्टान्तेनदर्शिताः इदानींतस्यमुख्यफलं दर्शयितुंस्वर्गारोहणपर्वारभते स्वर्गत्रिविष्टपमिति यथाभूयस्यांसंख्यायामल्पसंख्यां

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच स्वर्गत्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्व
पितामहाः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविष्टासि मे मतः ॥ महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २ ॥
वैशंपायन उवाच स्वर्गत्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः ॥ युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वत तच्छृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गत्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ दुर्योधनं श्रि
याजुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४ ॥ भ्राजमानमिवादित्यं वीं स्लक्ष्म्याभिसंवृतं ॥ देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततीयुधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योध
नममुषितः ॥ सहसा सन्निवृत्तो भूच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ६ ॥ ब्रुवन्नुच्चैर्ध्वजस्तान्वै नाहं दुर्योधने न वै ॥ सहितः कामये लोकौ लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७ ॥ यत्कृते
पृथिवीं सर्वासु हृदो बांधवास्तथा ॥ हतास्माभिः प्रसत्याजौ क्लिष्टैः पूर्वमहावने ॥ ८ ॥ द्रौपदी च सभां मध्ये पांचाली धर्मचरिणी ॥ पर्याकृष्टानवर्धां गीपत्नी नो गुरु
सन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवानमेकमः सुयोधनमुदीक्षितुं ॥ तत्राहं गंतुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १० ॥ नैव मित्यब्रवीत्तनु नारदः प्रहसन्निव ॥ स्वर्गे निष्ठा
सेराजेंद्रविरुद्धं चापि नश्यति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो मैवं वोचः कथंचन ॥ दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२ ॥ एष दुर्योधनो राजापूज्यते त्रिदशैः
सह ॥ सद्भिश्च राजप्रवरैर्यद्भ्यमेस्वर्गवासिनः ॥ १३ ॥ वीरलोकगतिं प्राप्तायुद्भेद्भुत्वात्मनस्तनुं ॥ यूयं सर्वे सुरसमायेन युद्धे समासिताः ॥ १४ ॥ स एष क्षत्रधर्मेण
स्थानमेतदवसिवान् ॥ भये महतियोऽभीतीं बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्रयधूतकारितं ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चितयितुमर्हसि ॥ १६ ॥
ये चान्येऽपि परिक्लेशायुष्माकं ज्ञातकारिताः ॥ संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ समागच्छ यथान्यायं राजा दुर्योधने न वै ॥ स्वर्गोऽयं नैवैराणिभवं
निमनुजाधिप ॥ १८ ॥ नारदे नैव मुक्तस्तु कुरु राजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृन्प्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सजातनाः ॥ अ
धर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवी सुहृदद्ब्रुहः ॥ २० ॥

तर्भवति एवं त्रीणि विष्टपानि भुक्त्वा निफलोत्कर्षवशाद्यत्रांतर्भवति तादृशमपि स्वर्गप्राप्य विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत इति स्वर्गेऽप्यमर्षोऽस्य जइति संस्काराणां प्रावंस्य मुक्तं ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ हताः अस्माभिः संस्मिरार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विरुद्धवैरादिकं नश्यति अंतर्धीयते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अजीत इति च्छेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुहृद इत्येतः शब्दः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नेहेति ॥ १॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 यत्कृतेपृथिवीनष्टासह्यासनरद्विपा ॥ वयंचमन्युनादग्यावैरंप्रतिचिकीर्षवः ॥ २१ ॥ येतेवीरामहात्मानोभ्रातरौमेमहाव्रताः ॥ सत्यप्रतिज्ञालोकस्यशूरावैस
 त्वादिनः ॥ २२ ॥ तेषामिदानीकैलोकद्रुमिच्छामितानहं ॥ कर्णचैवमहात्मानंकौतियंसत्यसंगरं ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नसांत्यकिंचधृष्टद्युम्नस्यचात्मजान् ॥ येच
 शत्रुर्वधंप्राप्ताःक्षत्रधर्मेणपार्थिवाः ॥ २४ ॥ कनुतेपार्थिवानब्रह्मन्नैतान्यश्यामिनारद ॥ विराट्हुपदौचैवधृष्टकेतुमुखांश्वतान् ॥ २५ ॥ शिखंडिनंचपांचा
 ल्यद्रौपदेयांश्वसर्वशः ॥ अभिमन्युंचदुर्योधद्रुमिच्छामिनारद ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहण ० स्वर्गेनारदयुधिष्ठिरसंवादेश्वयमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 युधिष्ठिरउवाच ॥ नेहपश्यामिविबुधाराधेयममितौजसं ॥ भ्रातरौचमहात्मानौयुधामन्युत्तमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्येशरीरागिरणवन्हैमहारथाः ॥ राजानो
 राजपुत्राश्वयेमदर्येहतारणे ॥ २ ॥ कृतेमहारथाःसर्वेशार्दूलसमविक्रमाः ॥ तैरप्ययंजितोलोकःकच्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३ ॥ यदिलोकानिमान्प्राप्तास्तेचसर्वेमहा
 रथाः ॥ स्थितंवित्तहिमादेवाःसहितंतेर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ कच्चिन्नतैरवाप्तोयंनृपैर्लोकोऽक्षयःशुभः ॥ नतैरहंविनारंस्येभ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ॥ ५ ॥ मातुर्हिवच
 नंश्रुत्वातदासलिलकर्मणि ॥ कर्णस्यक्रियतांतोयमितिक्षप्यामितेनवै ॥ ६ ॥ इदंचपरितप्यामिपुनःपुनरहंसुराः ॥ यन्मातुःसदृशौपादौतस्याहममितात्मनः
 ॥ ७ ॥ दृष्ट्वैवतौनानुगतःकर्णपरवलार्दनं ॥ नत्यस्मान्कर्णसहितान्जयेच्छक्रोपिसंयुगं ॥ ८ ॥ तमहंयत्रतत्रस्थंद्रुमिच्छामिसूर्यजं ॥ अविज्ञातोमयायोसौ
 घातितःसुव्यसाचिना ॥ ९ ॥ भीमंचभीमविक्रांतंप्राणेभ्योपिप्रियंमम ॥ अर्जुनंचैद्रसंकाशंयमौचैवयमौपमौ ॥ १० ॥ द्रुमिच्छामिनांचाहंपांचालीधर्मचा
 रिणीं ॥ नचेहस्थांतुमिच्छामिसत्यमेवंब्रवीमिवः ॥ ११ ॥ किमेभ्रातृविहीनस्यस्वर्गेणसुरसत्तमाः ॥ यत्रतेममसस्वर्गोनायंस्वर्गोमतोमम ॥ १२ ॥ देवाउचुः
 यदिवैतत्रतेश्रद्धांगम्यतांपुत्रमाचिरं ॥ प्रियेहितववर्तामोदेवराजस्यशासनात् ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वातंततोदेवादेवदूतमुपादिशन् ॥ यु
 धिष्ठिरस्यसुहृदोदर्शयेतिपरंतप ॥ १४ ॥ ततःकुंतीसुतोराजादेवदूतश्चजग्मतुः ॥ सहितौराजशार्दूलयत्रतेपुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥ अग्रतोदेवदूतश्चययौराजाचपृ
 ष्ततः ॥ पंथानंमशुभंदुर्मसेवितंपापकर्मभिः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रवेरितैरितस्ततःपात्रितैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ करंभवालुकाःश्वेतसूक्ष्मवालुकाभाष्टवालुकाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
तमसासंवृतंघोरंकेशशैवलशाद्वलं ॥ युक्तंपापकृतांगंधैर्मांसशोणितकर्म ॥ १७ ॥ दशोत्पातकभलूकमक्षिकामशकावृतं ॥ इतश्चेतश्चकुणपैःसमंतात्परि-
वारितं ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णकृमिकोटसमाकुलं ॥ ज्वलनेनप्रदीपेनसमंतात्परिवेष्टितं ॥ १९ ॥ अयोमुखैश्चकाकाघैर्गृध्रैश्चसमभिद्रुतं ॥ सूचीमुखै-
स्तथाप्रैतैर्विध्यशैलोपमैर्वृतं ॥ २० ॥ मेदोरुधिरयुक्तैश्चच्छिन्नबाहूरुपाणिभिः ॥ निरुत्तोदरपादैश्चतत्रतत्रप्रवेरितैः ॥ २१ ॥ सतत्कुणपंदुर्गंधमंशिवंलोमहर्ष-
णं ॥ जगामराजाधर्मात्मा मध्येबहुविचिंतयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकैःपूर्णानदीचापिसुदुर्गमां ॥ असिपत्रव्रनंचैवनिशितंक्षुरसंवृतं ॥ २३ ॥ करंभवालुका-
स्तंभाआर्धसीश्चशिलाःपृथक् ॥ लोहकुंभीश्चतैलस्यकाथ्यमानाःसमंततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकंचापिदुःस्पर्शतीक्ष्णकंटकं ॥ ददर्शचपिकौंतियोयातनाः
पापकर्मिणाम् ॥ २५ ॥ सतंदुर्गंधमालक्ष्यदेवदूतमुवाचह ॥ कियदध्वानमस्माभिर्गतव्यमिममौदृशं ॥ २६ ॥ कचतेभ्रात्रोमत्यंतन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ देशोयं
कश्चदेवानामेतदिच्छामिवेदितुं ॥ २७ ॥ ससंनिवृत्तेश्रुत्वाधर्मराजस्यभाषितं ॥ देवदूतोब्रवीच्चैनमेतावद्गमनंतव ॥ २८ ॥ निवर्तितव्योहिमग्रांतयास्म्यु-
क्तेदिवौकंसैः ॥ यदिश्रांतोसिराजेंद्रत्वमथागंतुमर्हसि ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तुनिर्विण्णस्तेनगंधेनमूर्छितः ॥ निवर्तनेधृतमनाःपर्यावर्ततभारत ॥ ३० ॥ ससंनि-
वृत्तोयर्मात्मादुःखशोकसमाहतः ॥ श्रुत्वावतत्रवदतादीनावाचःसमंततः ॥ ३१ ॥ भोभोधर्मजराजर्षेपुण्याभिजनपांडव ॥ अनुग्रहार्थमस्माकंतिष्ठतावन्मु-
हूर्तकं ॥ ३२ ॥ आयातित्वयिदुर्धर्षेवात्तिपुण्यःसमीरणः ॥ त्रवगंधानुगस्तांतयेनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ तेवयंपार्यदीर्घस्यकालस्यपुरुषर्षभ ॥ सुख-
मांसादयिष्यामस्त्वांहृद्वाराजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्वमहाबाहोमुहूर्तमपिभारत ॥ त्वयितिष्ठतिकौरव्ययातनास्मान्नबाधते ॥ ३५ ॥ एवंबद्धविधावाचःरु-
पण्यवेदनावतां ॥ तस्मिन्देशेसश्रुत्वावसमंताद्ददतांनृप ॥ ३६ ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वादयावान्दीनभाषिणां ॥ अहोऽहमितिप्राहतस्यौसचयुधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥
सतागिरःपुरस्ताद्वैश्रुतंपूर्वाःपुनःपुनः ॥ ग्लानानांदुःखितानांचनाभ्यजानतपांडवः ॥ ३८ ॥ अबुध्यमानस्तावाचोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचकेभ्यस्तोवै-
किमर्थमिहतिष्ठथ ॥ ३९ ॥ इत्युक्तास्तेततःसर्वेसमंतादंशुभाषिरे ॥ कर्णोहंभीमसेनोहंमर्जुनोहमितिप्रभो ॥ ४० ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विमर्शविचारकृतवान् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ दूनाःस्विन्नाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिस्वर्गरोहणपर्वणिनैलकंटीयेभारतभाष्ये
 नकुलःसहदेवोहंयुष्ट्युधोहमित्युत ॥ द्रौपदीद्रौपदेयाश्चइत्येवंतेविचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ तावाचःसतदाश्रुत्वातदेशसदृशीर्नृप ॥ ततोविमर्शोराजाकिंन्निदंदैवक्रा
 रितं ॥ ४२ ॥ किंतुतत्कलुषंकर्मकृतमेभिर्महात्मभिः ॥ कर्णेनद्रौपदेयैर्वापांचाल्यावासुमध्यया ॥ ४३ ॥ यद्भूमेपापगंधेस्मिन्देशेसंतिसुदारुणे ॥ नाहंजाना
 मिसर्वेषांदुष्कृतंपुण्यकर्मणां ॥ ४४ ॥ किंरुत्वाधृतराष्ट्रस्यपुत्रोराजासुयोधनः ॥ तथाश्रियायुतःपापैःसहसर्वैःपदानुगैः ॥ ४५ ॥ महेंद्रइवल्क्ष्मीवानास्ते
 परमपूजितः ॥ कस्येदानींविकारोयंयद्भूमेनरकंगताः ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविदःशूराःसत्यागमपरायणाः ॥ क्षत्रधर्मरताःसंतोयज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥
 किंनुसुप्तोस्मिजागर्मिचेतयामिनचेतये ॥ अहोचित्तविकारोयंस्याहमेचित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवंबहुविधंसजाविमर्शयुधिष्ठिरः ॥ दुःखशोकसमाविष्ट
 श्रित्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥ क्रोधमाहारयचैवतीव्रंधर्मसुतो नृपः ॥ देवांश्चगर्हयामासधर्मचैवयुधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ सतीव्रगंधसंतप्तोदेवदूतमुवाचह ॥ गम्य
 तांतत्रयेषांत्वंदूतस्तेषामुपांतिकं ॥ ५१ ॥ नत्यहंतत्रयास्यामिस्थितोस्मीतिनिवेद्यतां ॥ मत्संश्रयादिमेदूनाःसुखिनोभ्रांतरोहिमे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तःसतदादूतः
 पांडुपुत्रेणधीमता ॥ जगामतत्रयत्रास्तेदेवराजःशतक्रतुः ॥ ५३ ॥ निवेद्रयामासचतुर्धर्मराजचिकीर्षितं ॥ यथोक्तंधर्मपुत्रेणसर्वमेवजनाधिप ॥ ५४ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गरोहणपर्वणियुधिष्ठिरनरकदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ वैशंपायनेउवाच स्थितेमुद्धूतंप्रार्थेतुधर्मराजे
 युधिष्ठिरे ॥ आजग्मुस्तत्रकौरव्यदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ सचविग्रहवान्धर्मोराजानंप्रसमीक्षितुं ॥ तत्राजगामयत्रासौकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषुभा
 सुरदेहेषुपुण्याभिजनकर्मसु ॥ समागतेषुदेवेषुव्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३ ॥ नादृश्यंतचतास्तत्रयातनाःपापकर्मिणां ॥ नदीवैतरणीचैवकूटशाल्मलिनासह ॥
 ॥ ४ ॥ लोहकुंभ्यःशिलाश्चैवनादृश्यंतभयानकाः ॥ विरुतानिशरीराणियानितत्रसमंततः ॥ ५ ॥ ददर्शराजाकौरव्यस्तान्यदृश्यानिचाभवन् ॥ ततोवायुः
 सुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः ॥ ६ ॥ ववौदेवसमीपस्थःशीतलोतीवभारत ॥ मरुतःसहशक्रेणवसवश्चाश्विनौसह ॥ ७ ॥ साध्यारुद्रास्तथादित्यायेचान्येपि
 दिवौकसः ॥ सर्वेतत्रसमाजग्मुःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ ८ ॥ यत्रराजामहातेजाधर्मपुत्रःस्थितोभवत् ॥ ततःशक्रःसुरपतिःश्रियापरमयायुतः ॥ ९ ॥

दीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ ५५ ॥

स्थितइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शत्रूणां स्वर्गो भ्रातृणां नरक इति युधिष्ठिरस्य ईर्ष्या विषादा वपनयति य इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतः कुंजर इति अश्वत्यामवधेद्रोण उपचीर्णो वंचितः गजवाची शब्दो मनुष्यपरत्वेन स्थापित इत्युपचा-
युधिष्ठिरमुवाचे दंसां त्वपूर्वमिदं वचः ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ १० ॥ एतद्देहि पुरुषव्याघ्रकृतमेतावता विभो ॥ सिद्धिः प्राप्तमहाबाहो लो-
काश्चाप्यक्षयास्तव ॥ ११ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ॥ १२ ॥ शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ॥ यः
पूर्वसुकृतं भुंक्ते पश्चान्निरयमेव सः ॥ १३ ॥ पूर्व नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैतिसः ॥ भूयिष्ठं पापकर्मायः स पूर्वस्वर्गमश्नुते ॥ १४ ॥ तेन त्वमेव गमितो मया श्रेयो-
यिना नृप ॥ व्याजेन हित्व याद्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ॥ १५ ॥ व्याजेनैव तसो राजनं दर्शितो नरकस्तव ॥ यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ॥ १६ ॥ द्रौपदी
च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ आगच्छ नरशार्दूल मुक्तांस्ते चैव कल्मषात् ॥ १७ ॥ स्वपक्ष्याश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवानिहतारणे ॥ सर्वस्वर्गमनुप्राप्तास्तन्यस्य भ-
रतर्षभ ॥ १८ ॥ कर्णश्चैव महेश्वरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ स गतः परमांसिद्धिदर्थं परितप्यसे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो ॥ स्वस्थानस्थं म-
हाबाहो जहि शोकं मरुर्षभ ॥ २० ॥ भ्रातृश्वान्यांस्तथा पश्य स्वपक्ष्यांश्चैव पार्थिवान् ॥ स्वस्थानमनुप्राप्तान् व्येतुते मानसो ज्वरः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रं पूर्वचातुर्भूय इतश्च-
भृत्किं कौरवं ॥ विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः ॥ २२ ॥ कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयं ॥ दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ अ-
द्यं त्वां देवगंधर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ॥ उपसेवंतु कल्याणं विरजो बरभूषणाः ॥ २४ ॥ राजसूयजितौ लोका न स्वयमेवासि क्रुद्धितान् ॥ प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तप-
सं च महामहाफलं ॥ २५ ॥ उपर्युपरिराज्ञां हितवलोका युधिष्ठिर ॥ हरिश्चंद्रसमाः पार्थिवेषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २६ ॥ मां धाताय त्रराजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ॥ दौष्यं ति-
र्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देव नदी पुण्या पार्थिवैर्लोक्यपावनी ॥ आकाशगंगं पराजैर्द्रतत्राप्नुत्य गमिष्यसि ॥ २८ ॥ अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विग-
मिष्यति ॥ मत्तं शोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरं ॥ यमो विग्रहवान् साक्षाद्ब्रुवाच्च सुतमात्मनः ॥ ३० ॥ गोभो राज-
न्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मितवपुत्रक ॥ मद्भक्त्या सत्यवाक्यैश्च क्षमया च दमेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन कृता मया ॥ न शक्यसे चालयितुं स्वभावा-
त्पार्थ हेतुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वपरीक्षितो हित्वं प्रश्नाद्वै तव नेमया ॥ अरणी सहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३३ ॥

रुक्मणेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौप्यातत्र भारत ॥ श्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थे यत्स्थातुमिच्छसि ॥ विशुद्धोसिमहाभाग सुखी वि
गतकल्मषः ॥ ३५ ॥ नन्वते भ्रातरः पार्थ नैरकार्हा विशांपते ॥ मायैषा देवराजेन महेंद्रेण प्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्यं नरकांस्तातद्रष्टव्याः सर्वसंजग्निः ॥ ततस्त्व
वाप्राप्तमिदं मुहूर्तदुःखमुत्तमं ॥ ३७ ॥ न सव्यसाची भीमो वायं मौवापुरुषर्षभौ ॥ कर्णो वासत्यवाक्शूरो नरकार्हा श्विरंतृप ॥ ३८ ॥ न कृष्णाराजपुष्पी च नरकार्हा
कथंचन ॥ एतद्भिर्भरत श्रेष्ठ पश्य गंगां त्रिलोकगां ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः संराजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ॥ जगाम संहर्षेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ॥ ४० ॥ गंगां दिक्प
दीपुण्यापावतीं च पिसंस्तुतां ॥ अवगम्य ततो राजा तनुं तत्याजमानुषीं ॥ ४१ ॥ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निर्वैरो गतः स तापो जले तस्मिन् समा
पुतः ॥ ४२ ॥ ततो ययौ द्रुतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ धर्मेण सहितो धीमांस्तु यमानो महर्षिभिः ॥ ४३ ॥ यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ॥ पीड्वा पार्थ
राष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच
ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्पिर्मरुद्गणैः ॥ स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ १ ॥ ददर्श तत्र गोविंदं ब्राह्मेण वपुषान्वितं ॥ तेनैव दृष्टपूर्वेण सार्द्धं तेनैव सुचि
तं ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्वेव पुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितं ॥ चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा ॥ तथा स्वरूपं कौंतियो द
दर्श मधुसूदनं ॥ ४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्दीक्ष्य युधिष्ठिरं ॥ यथावत्प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णशस्त्रघृतांवरं ॥ द्वादशादि
त्यसहितं ददर्श कुरुनंदनः ॥ ६ ॥ अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवतं विभुं ॥ भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितं ॥ ७ ॥ वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितं ॥
त्रिधा परमं यायुक्तं सिद्धिं परमिकां गतं ॥ ८ ॥ अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानो स्वतेजसा ॥ वकुलं सह देवं च ददर्श कुरुनंदनः ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पांचालीकमस्त्रे
सलमाद्युनीं ॥ वपुषा स्वर्गं प्राकम्य तिष्ठतीमर्कवर्चसं ॥ १० ॥

सावित्रिद्वयोः संवत्सः ॥ ३१ ॥ ४४ ॥ इति स्वर्गरोहणपर्वणि नैरुक्तं द्विमे भारतकाव्ये द्रुपदीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ तत इति ॥ ३ ॥ ब्राह्मेण वपुषा न्वितं ॥
वपुषि नैव तिष्ठती ॥ ३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरमाह नशक्यमिति कर्मणामन्तेसर्वेणप्रकृतिप्रतिगुंतुनशक्यमित्यध्याहृत्ययोज्यं यदिसर्वोपिजंतुःप्रारब्धकर्मस्वांप्रकृतिगच्छेत्तर्हि सर्वेपिमुक्ताःस्युःसंसारश्चादिमान्भवेत् ततश्चकृतहानाकृताभ्याग
मप्रसंगोविधिर्नतिषेधशास्त्रानर्थक्यं तस्मात्केचिदेवकर्मणामन्तेस्वांप्रकृतिभजतेनसर्वेइति कितर्हि येप्रकृतिनभास्तास्तानुद्दिश्यतेत्येषापृच्छासम्यक्प्रयोजिता ॥८॥ तत्रकांश्चित्स्वर्गप्रापककर्मणामन्तेस्वैस्त्वेरंशि

वैशंपायनउवाच नशक्यंकर्मणामन्तेसर्वेणमनुजंधिप ॥ प्रकृतिं किंनुसम्यक्तेपृच्छैषासंप्रयोजिता ॥८॥ शृणुगुह्यमिदंराजन्देवानांभरतर्षभ ॥ यदुवा
चमहातेजादिव्यचक्षुःप्रतापवान् ॥ ९ ॥ मुनिःपुराणःकौरव्यपाराशर्योमहाव्रतः ॥ अगाधबुद्धिःसर्वज्ञोगतिज्ञःसर्वकर्मणाम् ॥ १० ॥ तेनोक्तंकर्मणमन्तेप्रवि
शंतिस्विकर्तनुं ॥ वसूनेवमहातेजाभीष्मःप्रापमहाद्युतिः ॥ ११ ॥ अष्टावेवहिदृश्यंतेवसवोभरतर्षभ ॥ बृहस्पतिविवेशाथद्रोणीत्यंगिरसांवरं ॥ १२ ॥ कृतव
र्मातुहादिक्यःप्रविवेशमरुद्गणान् ॥ सनत्कुमारंप्रद्युम्नःप्रविवेशयथागतं ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रोधनेशस्यलोकान्प्रापदुःशासदान् ॥ धृतराष्ट्रेणसहित्रागांधारीचयश
स्विनी ॥ १४ ॥ पत्नीभ्यांसहितःपांडुर्महेंद्रसदनंययौ ॥ विराटद्रुपदौचोभौधृष्टकेतुश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ निशठाक्रूरसांवाश्वभानुःकंपोविदूरयः ॥ भूरिश्रवांश्श
लश्चैवभूरिश्रवृथिवीपतिः ॥ १६ ॥ कंसश्चैवोग्रसेनश्चैवसुदेवस्तथैवच ॥ उत्तरश्चसहभ्रात्राशंखेननरपुंगवः ॥ १७ ॥ विश्वेषांदेवतानांतेविविशुनरसत्तमः ॥
वर्चानाममहातेजाःसोमपुत्रःप्रतापवान् ॥ १८ ॥ सोभिमन्युर्नृसिंहस्यफाल्गुनस्यसुतोभवत् ॥ सयुध्वाक्षत्रधर्मेणयथानान्यःपुमान्कचित् ॥ १९ ॥ विवेश
सोमधर्मात्माकर्मणोतेमहारथः ॥ आविवेशरविकर्णोनिहतःपुरुषर्षभ ॥ २० ॥ द्वापरंशकुनिःप्रापधृष्टद्युम्नस्तुपावंकं ॥ धृतराष्ट्रात्मजाःसर्वेयांतुधानाबलो
त्कटाः ॥ २१ ॥ ऋद्धिमंतोमहात्मानःशखपूतादिवंगताः ॥ धर्ममेवाविशत्क्षत्ताराजाचैवयुधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ अनंतोभगवान्देवःप्रविवेशरसांतलं ॥ पितामहनि
योगाद्वैयीयोगाद्रामधारयत् ॥ २३ ॥ यःसनारायणोनामंदेवदेवःसनातनः ॥ तस्यांशोवासुदेवस्तुकर्मणोतेविवेशह ॥ २४ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणिवासुदेवप
रिग्रहः ॥ अमर्जस्ताःसरस्वत्यांकालेनजनमेजय ॥ २५ ॥ तत्रत्यक्काशरीराणिदिवमारुरुहुःपुनः ॥ ताश्चैवाप्सरसोभूत्वावासुदेवमुपाविशन् ॥ २६ ॥ हतास्त
स्मिन्महायुद्धेयेवीरास्तुमहारथाः ॥ घटोत्कचादयश्चैवदेवान्यक्षाश्चभेजिरे ॥ २७ ॥

भिस्तादात्म्यं प्राप्तुं योग्यान् योगजदृष्ट्यापश्यन्परिगणयति शृण्वित्यादिना अर्थादितरेस्वर्गगता अपि पुनश्च्यवन्ते एते तु उत्तरामुत्तरामूर्ध्वोर्ध्वक्रमेण गतिप्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते तेन देवत्वप्राप्तये कर्माणि यज्ञ
दानतप आदीनि कर्तव्या न्येवन चोक्तदोष इति सर्वमनवग्रं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एवं पांडवानां कथां समाप्य जनमेजयस्य यज्ञे वैशंपायन एतां कथा मुक्तवानिति प्रकृतमनुसंधानः सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाज्ञातं मया सूतेन
 व्यासाज्ञया वैशंपायनेन कीर्तितं च ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विधिज्ञेन दैवज्ञेन अतींद्रियेण इन्द्रियाण्यतिक्रान्तेन योगबलादेव सर्वदर्शनसिद्धेरित्याह तपसेति भावितात्मना श्रेयितचित्तेन ॥ ३७ ॥ सर्वेषां तृतीयां
 दुर्योधनसहायाश्चराक्षसाः परिकीर्तिताः ॥ प्राप्तास्ते क्रमशो राजन् सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ २८ ॥ भवनं च महेंद्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ॥ वरुणस्य तथा लोका
 न्विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ॥ कुरुणां च रितं कुरुक्षेत्रं पांडवानां च भारत ॥ ३० ॥ सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः
 सराजा जनमेजयः ॥ त्रिस्मिता भवदत्यर्थं यज्ञकर्मांतरेष्वथ ॥ ३१ ॥ ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ॥ आस्तीकश्चाभक्त्यीश्वरः परिमोक्ष्य भुजंगमान्
 ॥ ३२ ॥ ततो द्विजातीन् सर्वांस्तान् दक्षिणाभिरतोपयत् ॥ पूजिताश्चापि ते राजा ततो जग्मु र्यथागतं ॥ ३३ ॥ विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजापि जनमेजयः ॥ तत
 स्तक्ष्मशिलायाः सपुनरायाद्रजा द्वयं ॥ ३४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायन कीर्तितं ॥ व्यासाज्ञया समाज्ञातं सर्पसन्नेष्टस्य हि ॥ ३५ ॥ पुण्यो यमिति हासाख्यः
 पवित्रं चेदमुत्तमं ॥ कृष्णेन मुनिना विप्रनिर्मितं सत्यवादिना ॥ ३६ ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता ॥ अतींद्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३७ ॥
 ऐश्वर्यं वर्तता चैव सांख्ययोगवता तथा ॥ नैकतंत्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३८ ॥ क्रीर्तिप्रययतां लोके पांडवानां महात्मनां ॥ अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रं
 विंशतेर्जसां ॥ ३९ ॥ यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४० ॥ कार्णवेदमिमं सर्वं शृणु याद्यः समाहितः ॥ ब्रह्म
 हत्मादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४१ ॥ यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणं प्यादमंततः ॥ अक्षय्यं मन्त्रपानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४२ ॥ अन्हाय देनः कुरुते इन्द्रियै
 र्मनसा पितृणां ॥ महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ यद्रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः ॥ महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥
 महत्त्वाद्वा इव त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ वेदाः सांगस्तथैकत्र भारतं
 चैकतः स्थितं ॥ ४६ ॥ श्रूयतां सिंहनादो यमपेस्तस्य महत्तमनः ॥ अष्टादशपुराणानां कर्तुर्वेदसहोदयैः ॥ ४७ ॥ त्रिभिर्वर्षैरिदं पूर्णं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ अखि
 लं भारतं चेदं च कारभगवान्मुनिः ॥ ४८ ॥

तानां निर्मितमित्यज्ञेनान्वयः अन्येषामपि कीर्तितमथ्यते तिसंबंधः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मभूयाय मोक्षाय कल्पते तत्रोक्तसाधनानुष्ठानक्रमेण ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अंततः निकटे ॥ ४२ ॥ अन्हेति महाभारतस्य अल्पम
 पिष्णश्चिमायां संध्यायां पठ्यते चेदित्कृतं पापं नश्यति एवं प्रातः संध्यायां रात्रिकृतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ निरुक्तं नाम निर्वचनं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ धर्मेचेति चकारचतुष्टयं दधर्मादिचतुष्टयमप्यत्रोक्तं हानार्थमिति बोध्यं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अनागतोऽनागतुको नित्यसिद्ध इति यावत् एवं विधो यो मोक्षः कैवल्यं तदेव स्वरूपं यस्य समोक्षः यद्वामोक्तं मिच्छन् मुचोर्कर्मकस्य गुणीवेति सन्निगुणोऽभ्यासलोपश्च मुमुक्षुरित्यर्थः लोकहित इति भावः ॥ ५३ ॥ अन्यां वेदचतुष्टयसंहिताभ्यः पृथग्भूतां तदर्थवती ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ श्रूयते येन यः शृणोतीत्य आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महेत् ॥ श्रीश्र्वकीर्तिस्तथाविद्या भवन्ति संहिताः सदा ॥ ४९ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतप्रभं ॥ यदि हास्ति तदन्त्रयन्ने हास्ति न कुत्रचित् ॥ ५० ॥ जयो नामेति हासोयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ब्राह्मणेन च गृह्याच गार्भिण्या चैव यो प्रिता ॥ ५१ ॥ स्वर्गकामी लभेत्स्वर्गं जयकामी लभेज्जयं ॥ गार्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीं ॥ ५२ ॥ अनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ संदर्भं भारतस्यास्य कृतवाच्यं मर्कटस्य या ॥ ५३ ॥ पश्चिंशत्सहस्राणि चकारान्यां संहितां ॥ त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितं ॥ ५४ ॥ पित्र्ये पंचदशं ज्ञेयं यक्षलोके चतुर्दशं ॥ एकं शतसहस्रं तु मातृषु प्रभाषितं ॥ ५५ ॥ नारदोऽश्रावय देवानं सितो देवलः पितृन् ॥ रक्षो यक्षानं शुको मर्त्यान् वैशंपायन एव तु ॥ ५६ ॥ इति हासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितं ॥ व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ५७ ॥ स भरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह शौनक ॥ गच्छेत्परमिकां सिद्धिं मन्त्रमेनास्ति संशयः ॥ ५८ ॥ भास्ताध्यं यं नात्मुण्यादपि पादमधीयतः ॥ श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चाप्येन तु ॥ यद्दमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकं ॥ ५९ ॥ सातापितृसहस्राणि पुत्रद्वारशतानि च ॥ संसारेष्वनुभूतानि यांति यास्यंति चापरे ॥ ६० ॥ हर्षस्थानं सहस्राणि भयं स्थानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पण्डितं ॥ ६१ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्ये पनचकश्चिच्छृणोति मे ॥ धर्मादर्थश्च कामश्च सकिमर्थं न सेव्यते ॥ ६२ ॥ न जातुकामान्न भयान्न लोभाद्भयं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्व नित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वं नित्यः ॥ ६३ ॥ इमां भारत सावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥ स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥ यथा समुद्रो भगवान्यथा हि हिमवान् गिरिः ॥ स्यातां बुभौरत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ६५ ॥

र्थः उभयं त्रिविक्तव्यत्यय आर्षः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ भारताध्ययनादिति सार्धं श्लोकः यः व्यासः इमां संहितां शुक्रपुत्रं अध्यापयत् तस्य अधीयतो भारताख्यमिति हासं स्मरतः स्मृत्वा च पंथरूपेण प्रणयतः भक्त्या परया श्रद्धया च व्यस्त एव पूज्यस्तस्य वाक्यं प्रमाणमेवेत्यास्तिक्यवृत्त्या येन पुंसा इदं श्राव्यते स पुण्यात् पुण्यकरात् अपि पादं श्लोकपादं पंथपादं वा भारतस्याध्ययनात्परमिकां सिद्धिं गच्छेदिति पूर्वोक्तान्वयः व्यासे श्रद्धां बद्ध्वा भारतमध्ये तव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ संध्यायां भारतं पठनीयमित्युक्तं तत्र पठनयोग्यं भारतसारसंग्रहं चतुःश्लोकी रूपमाह मातेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे स्वर्गारोहणपर्वणि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कार्णवेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वा रथमश्रुते ॥ इदं भारतमाख्यानं यः पठेत्सु समाहितः ॥ स गच्छेत्परमांसिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ६६ ॥ द्वैपायनोऽष्टपुटनिः
स्तुतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ६७ ॥ योगो शतं कनकशृंगमयं ददाति वि
प्रायवेदविदुषे सुबहुश्रुताय ॥ पुण्यां च भारत कथां सततं शृणोति तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसांहरूपां संहितायां वैयास
क्योऽस्वर्गारोहणपर्वणि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समाप्तं स्वर्गारोहणपर्वं ॥ इति महाभारतं समाप्तं ॥ ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच ॥ भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ॥ फलं किं केचन देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह ॥ १ ॥ देयं समाप्ते भगवन् किंच पर्वणि पर्वणि ॥ वाचकः
कीदृशं श्रुत्वा त्रैलोक्यस्तद्वीहि मे ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणुराज मविधिमिमं फलं यच्च अपि भारतं त् ॥ श्रुता द्रवति राजेन्द्र यत्त्वं माममुं पृच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि
देवामहीपालक्रीडार्थं मवनिंगताः ॥ कृत्वा कार्यमिदं चैव ततश्च दिवमागताः ॥ ४ ॥ इतं यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ॥ ऋषीणां देवतानां च संभवं वसु
धावंले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथासाध्या विश्वे देवाश्च शाश्वताः ॥ आदित्योऽश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥ ६ ॥ गुह्यकाश्च सगंधर्वा नागा विद्याधरास्तथा ॥
सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कार्त्यायनो वरः ॥ ७ ॥ गिर्यः सागरानघस्तथैवाप्सरसांगणाः ॥ ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्युतेवस्तथा ॥ ८ ॥ स्यावरं जंगमं चैव
जगत्सर्वं सुरासुरं ॥ भारते भरतश्रेष्ठ एकं स्थमिह हस्यते ॥ ९ ॥ तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नाम कर्मानुकोर्तनात् ॥ कृत्वा पि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥ १० ॥ इति
हासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ॥ संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारंगत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां श्रुत्वा निदेयानि श्रुत्वा भारतं भारतं ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या
च भारतं ॥ १२ ॥ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ॥ गावः क्रांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ १३ ॥ सर्वकामगुणोपितायानानि विविधानि च ॥
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वस्त्रांसिकांचनं ॥ १४ ॥ वाहनानि च देयानि हयामत्ताश्च वारेणाः ॥ शयनं शिविकाश्चैव स्यंदनाश्च स्वलंकृताः ॥ १५ ॥ यद्य
द्ब्रूहेवरं किंचिद्यद्यदस्ति स ह हसु ॥ तत्तद्देवैर्द्विजातिभ्य आत्मादाराश्च सूनवः ॥ १६ ॥

भगवन्नित्यादिः फलाध्यापो व्यासेन हरिवंशे उक्तः अत्र श्रोतृप्ररोचनार्थमुक्त इति ज्ञेयं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 श्रद्धयापरग्रायुक्तं क्रमशस्तस्यपारगः ॥ शक्तिः सुमनादृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः ॥ १ ॥ सत्यार्जवरतोदांतः शुचिः शौचसमन्वितः ॥ श्रद्धधानोजितक्रोधोयथा
 सिध्यति तच्छृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासाजितेन्द्रियः ॥ संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्धधानो नसूयकः ॥ १९ ॥ रूपवान्सुभगोदांतः सत्प्रवदीजिते
 द्रियः ॥ दानमानगृहीतश्चकार्यो भवति वाचकः ॥ २० ॥ अविलंबमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितं ॥ असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितं ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्त
 मष्टस्य मनसं मीरितं ॥ वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैवं ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥
 इदं शास्त्रं चक्राद्राजं नृश्रुत्वा भारत भारत ॥ नियमस्थः शुचिः श्रोताष्टपन्सफलमश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान्कामैश्च तर्पयन् ॥ आग्निष्टीमस्य यज्ञ
 स्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं विमानं लभते महत् ॥ प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिग्ध्यातिसमाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारणं प्राप्य सोतिरात्र फलं ल
 भेत् ॥ सर्वरत्नमयं दिव्यं विमानं मधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यं माल्यांबरधरो दिव्यगंधविभूषितः ॥ दिव्यांगदधरो नित्यं देवलोकं महीयते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य
 द्वादशाहं फलं लभेत् ॥ वसत्यमरसंकाशो वर्षाण्ययुतं शभेदिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थे वाजे पेयस्य पंचमे द्विगुणं फलं ॥ उदितादित्यसंकाशं ज्वलंतमनलोपमं ॥ ३० ॥
 विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ॥ वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्विगुणं मस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलं ॥ कैलासशिखराकारं वैदूर्य
 मणिवेदिकं ॥ ३२ ॥ परिक्षिप्तं च बहुधामणि विद्रुमभूषितं ॥ विमानं समधिष्ठाय कामगंसाप्सरीगणं ॥ ३३ ॥ सर्वालोकान्विचरते द्वितीय इव भास्करः ॥ अष्ट
 मे राजसूयस्य पारणे लभते फलं ॥ ३४ ॥ चंद्रोदयनिर्भरं मयि विमानं मधिरोहति ॥ चंद्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५ ॥ सेव्यमानो वरं स्त्रीणां च द्राक्षां
 ततैर्मुखैः ॥ मेखलानां निनादेन नूपुराणां च निःस्वनैः ॥ ३६ ॥ अंके परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ॥ नवं मे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७ ॥ कर्वाचन
 स्तंभनिर्यूहवैदूर्यकृतवेदिकं ॥ जांबूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतं ॥ ३८ ॥ सेवितं चाप्सरः संचैर्गंधर्वैर्दिविचारिभिः ॥ विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया
 ज्वलन् ॥ ३९ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यचंदनरूपितः ॥ मोदते देवतैः सार्धं दिवि देवइवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवंदय च ॥ किंकिणी
 जालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितं ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसंचाधं वैदूर्यमणितोरणं ॥ हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखं ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 गंधर्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्चशोभितं ॥ विमानंसुकृतावासंसुखेनैवोपपद्यते ॥ ४३ ॥ मुकुटेनाग्निवर्णेनजांबूनदविभूषिणा ॥ दिव्यचंदनदिग्धांगोदिव्य
 माल्यविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान्लोकान्विचरतिदिव्यैर्भोगैःसमन्वितः ॥ विबुधानांप्रसादेनश्रियापरमयायुतः ॥ ४५ ॥ अथवर्षगणानेवंस्वर्गलोकेमहीय
 ते ॥ ततोऽगंधर्वसहितःसहस्राण्येकविंशतिं ॥ ४६ ॥ पुरंदरपुरेरम्बेशक्रेणसहमोदते ॥ दिव्ययानविमानेषुलोकेषुविविधेषुच ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणाकीर्णा
 निवसत्यमरोयथा ॥ ततःसूर्यस्यभवनेचंद्रस्यभवनेतथा ॥ ४८ ॥ शिवस्यभवनेराजन्विष्णोर्यातिसंलोकतां ॥ एवमेतन्महाराजनात्रकार्याविचारणा ॥
 ॥ ४९ ॥ श्रद्धात्तेनवैभाव्यमेवमाहगुरुर्मम ॥ वाचकस्यतुदातव्यमनसायद्यदिच्छति ॥ ५० ॥ हस्यश्वरथयानानिवाहनानिविशेषतः ॥ कटकेकुंडलेचैवव
 हसूत्रंतथापरं ॥ ५१ ॥ वस्त्रं चैवविचित्रंचगंधंचैवविशेषतः ॥ देववत्पूजयेत्तत्तुविष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ५२ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामियानिदेयानिभारते ॥ वाच्य
 मानेतुंविप्रेभ्योराजन्पर्वणिपर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिदेशंचसत्यंचमाहात्म्यंभूरतर्षभ ॥ धर्मवृत्तिंचविज्ञायंस्त्रियाणांनराधिप ॥ ५४ ॥ स्रस्तिवांच्यद्विजानादौ
 तंतःकर्येप्रवर्तिते ॥ समाप्तेपर्वणिततःस्वशक्त्यापूजयेद्विजान् ॥ ५५ ॥ आदौतुवाचुकंचैववस्त्रगंधसंमन्वितं ॥ विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमं ॥ ५६ ॥
 ततोमूलफलप्रायंपायसमधुसर्पिषा ॥ आस्तीकेभोजयेद्राजन्दद्याच्चैवगुडौदनं ॥ ५७ ॥ अपूपैश्चैवपूपैश्चमोदकैश्चसमन्वितं ॥ सभापर्वणिराजेंद्रहविष्यं
 भोजयेद्विजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यकेमूलफलैस्तर्पयेत्तुद्विजोत्तमान् ॥ अरणीवर्षचासाद्यजलकुंभान्प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानिचमुख्यानिवन्यमूलफलानि
 च ॥ सर्वक्रामगुणीप्रेतंविप्रेभ्योन्नंप्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराट्पर्वणितथावासांसिंविविधानिच ॥ उद्योगेभरतश्रेष्ठसर्वकामगुणान्वितं ॥ ६१ ॥ भोजनंभोजयेद्वि
 प्रांगंधंमाल्यैरलंकृतान् ॥ भीष्मपर्वणिराजेंद्रदत्वायानमनुत्तमं ॥ ६२ ॥ ततःसर्वगुणोपेतमन्नंदद्यात्सुसंस्कृतं ॥ द्रोणपर्वणिविप्रेभ्योभोजनंपरमाज्वितं ॥
 ॥ ६३ ॥ क्षराश्वदेयाराजेंद्रचापान्यसिंवरस्तथा ॥ कर्णपर्वण्यपितथाभोजनंसर्वकामिकं ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यःसंस्कृतंसम्यग्दद्यात्संयतमानसः ॥ शल्यपर्वणि
 राजेंद्रमोदकैःसगुडौदनैः ॥ ६५ ॥ अपूपैस्तर्पणैश्चैवसर्वमन्नंप्रदापयेत् ॥ गदापर्वण्यपितथामुद्रमिश्रंप्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ स्त्रीपर्वणितथारत्नैस्तर्पयेत्तुद्विजोत्त
 मान् ॥ घृतौदनंपुरस्तम्बैर्पुष्पैर्दद्यात्पुनः ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतं ॥ शान्तिपर्वण्यपितथाहविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६८ ॥ आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकं ॥ तथाश्रमनिवासे तु ह
 विष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ ६९ ॥ मौसले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनं ॥ महाप्रास्थानिके तद्वत्सर्वकामगुणान्वितं ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपितथाहविष्यं भोजयेद्द्वि
 जान् ॥ हस्तिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्द्विजान् ॥ ७१ ॥ गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ तदर्धेनापि दातव्या दरिद्रेणापि पार्थिव ॥ ७२ ॥ प्रतिपर्व
 समाप्तौ तु पुस्तकं वै विचक्षणः ॥ सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥ पारणे पारणे राजन्यथा वद्भरतर्षभ ॥
 ॥ ७४ ॥ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः ॥ शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृताः ॥ ७५ ॥ शुक्लां वरधरः स्रग्वीशुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ॥ अर्चयेत्तथा
 न्यायं गन्धमाल्यैः प्रथक् पृथक् ॥ ७६ ॥ संहितापुस्तकान् राजन्ययतः सुसमाहितः ॥ भक्ष्यैर्माल्यैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ॥ ७७ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च दीक्षिणां
 मथ दापयेत् ॥ सर्वत्र त्रिपलं स्वर्णं दातव्यं प्रयतात्मना ॥ ७८ ॥ तर्द्धपादशेषं वा वित्तं शाठ्यं विवर्जितं ॥ यद्यदेवात्मनो भीष्टं तद्देयं द्विजातये ॥ ७९ ॥ सर्वथा बो
 षयेद्भक्त्या वाचकं गुरुमात्मनः ॥ देवताः कीर्तयेत्सर्वान् रत्नान् नारायणौ तथा ॥ ८० ॥ ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमम् ॥ तर्पयेद्द्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चाव
 चैस्तथा ॥ ८१ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८२ ॥ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ॥ भविष्यं श्रा
 वयेद्द्विजान् भारतं भरतर्षभ ॥ ८३ ॥ भुक्तवत्सु द्विजैरेषु यथा वत्सं प्रदापयेत् ॥ वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतं ॥ ८४ ॥ वाचके परितुष्टे तु शुभाप्रीतिरनुत्त
 मा ॥ ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ८५ ॥ ततो हिवरणं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ॥ सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ॥ ८६ ॥ इत्येष विधिरुद्दि
 ष्टो मया ते द्विपदां वर ॥ श्रद्धधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ८७ ॥ भारतश्रवणे राजन्यपारणे च नृपोत्तम ॥ सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥ ८८ ॥
 भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ॥ भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥ ८९ ॥ भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ॥ भारतं सेव्यं ते देवैर्भारतं परमं
 पदं ॥ ९० ॥ भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ॥ भारतात्प्राप्य ते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि तत् ॥ ९१ ॥ महाभारतमाख्यानं क्षितिगां च सरस्वतीं ॥ ब्राह्मणान् के
 शवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥ ९२ ॥ वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ॥ आदौ चांते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ ९३ ॥

यत्रावष्णुकथादि श्रुतयः

॥ १५ ॥ यत्र कवाः

लसमवाप्नोतिवैष्णव

निष्कपंचसुवर्णक

ता ॥ १०० ॥ अलंका

भूतं न भविष्यति ॥ २ ॥

नंससुतं चैवस्त्रियं च भरतर्षभ ॥ ४ ॥

संहितायां वैयासक्यां हरिवंशोक्तं

नातनाः ॥ तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परंपदमिहेच्छतां ॥ १४ ॥

चैव मनसा समुपार्जितं ॥ तत्सर्वनाशमायति तमः सूर्योदये यथा ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः ॥ स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ स्वर्णशृंगी च कपिलां सवत्सां वत्स संवृतां ॥ वाचकाय च दद्याद्दि अस्मिन्तः श्रेय इच्छ

॥ १० ॥ भूमिदानं समादद्याद्वाचकाय नराधिप ॥ भूमिदानं समं दानं न

॥ ११ ॥ भूमिदानं समादद्याद्वाचकाय नराधिप ॥ भूमिदानं समं दानं न

॥ १२ ॥ पितुर्नुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् ॥ आत्मा

॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां

॥ १५ ॥ यत्र कवाः

॥ १६ ॥ अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ॥ तत्फ

॥ १७ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ १८ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ १९ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २० ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २१ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २२ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २३ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २४ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २५ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २६ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २७ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २८ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ २९ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३० ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३१ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३२ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३३ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३४ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ ३५ ॥ दक्षिणाचात्र देया वै

॥ इंदुसिंघारोहणपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णजीव्यजिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः १७८५ ॥

